

TC
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İMPARATORLUKTAN ULUS-DEVLETE GEÇİŞTE GÖÇLERİN ROLÜ
(1918-1923)

Hazırlayan

Kenan ÖZKAN

37156366636

Danışman

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

ESKİŞEHİR 2020

TC
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İMPARATORLUKTAN ULUS-DEVLETE GEÇİŞTE GÖÇLERİN ROLÜ
(1918-1923)

Hazırlayan

Kenan ÖZKAN

37156366636

Danışman

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

ESKİŞEHİR 2020

ÖZET

İMPARATORLUKTAN ULUS DEVLETE GEÇİŞTE GÖÇLERİN ROLÜ (1918-1923)

Kenan ÖZKAN

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 2019

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu’nun dağıldığı ve yerine yeni bir ulus devletin inşa edildiği 1918-1923 arası dönemde yaşanan göçleri konu edinmiş, söz konusu dönemde yaşanan işgaller neticesinde yaşadıkları bölgeleri terke mecbur olan Müslüman göçmenlere, İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin iskan, iase ve sağlık başta olmak üzere çeşitli alanlarda yaptığı yardımlar incelenmiştir. Buna ilaveten işgale uğramamış yerlerdeki Müslüman ahalinin “din kardeşlerine” yardım için yaptıkları faaliyet ve meydana getirdikleri teşkilatlar ile başta Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmak üzere çeşitli yardım kuruluşlarının çalışmaları ele alınmıştır. Gerek hükümetler ve ahali gerekse yardım kuruluşları tarafından, muhtaç göçmenlere gerekli yardımların yapılması ve bu faaliyetlerin planlanması sırasında kullanılan söylemlerin, işgal altındaki ortak bir vatanda yaşayan Türk, Kürt, Laz, Arnavut, Çerkez gibi Müslüman unsurlar arasında birlik ve beraberlik duygusunun yaratılması açısından oynadığı rolü tespit etmek çalışmanın esas amacını oluşturmuştur.

Anahtar Sözcükler: Muhacir, Mülteci, Ulus/Millet, Müslüman, Sosyal yardım,

ABSTRACT

THE ROLE OF MIGRATIONS IN TRANSITION FROM EMPIRE TO

NATION STATE 1918-1923

Kenan ÖZKAN

Department of History

Anadolu University, Graduate School of Social Science Institute, December 2019

Supervisor: Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

This dissertation focuses on the movements of migrations that took place in Ottoman Empire between 1918 and 1923 that coincides the transition period from Empire to a national state building. Within this context the aids in various fields such as housing, subsistence and health provided by the Governments of Istanbul and Ankara are examined. The mentioned aids which were allocated for the Muslim immigrants who were forced to leave their hometowns as a consequence of the occupation in the particular period were analyzed in depth. Besides the aids provided by the Governments, the organizations notably Red Crescent founded by Muslim communities in the non-occupied regions and their activities are covered. The main purpose of the study is to determine the effect of the discourse utilized during the delivery of aids provided by Governments and local organizations to the needy immigrants in terms of creating a sense of unity and solidarity among the Turkish, Kurdish, Laz, Albanian and Circassian Muslim communities living in occupied regions.

Keywords: Immigrant, Refugee, Nation, Muslim, Public assistance

ÖNSÖZ

Doğanın en zeki ve düşünen tek canlısı olan insan, çevresi ile uyum sağlayıp değişen şartlara ayak uydurma yeteneğine sahiptir. İçinde yaşanılan fiziki çevrenin değişimi doğal olayların neticesinde gerçekleşebileceği gibi söz konusu değişim insan iradesinin bir ürünü olarak da meydana gelebilir. “Göç” olgusu insan iradesine dayalı bu değişimi sağlayan faktörlerden biridir. En basit haliyle yer değiştirme, yaşanılan çevrenin ya da mekanın terk edilmesi ile yeni yaşam alanlarının bulunması olarak tanımlanabilecek olan göç, mekansal değişikliğin yanı sıra psikolojik, sosyolojik, kültürel, iktisadî, özetle insana ait her alanda önemli değişiklikleri de beraberinde getirir. Çünkü göç, uyum sürecini zorunlu kılan bir olgudur aynı zamanda. İçinde yaşadığı fiziki çevreyi değiştiren birey ya da topluluklar yerleştikleri yeni mekanın fiziki koşullarına, iklimine, parçası olmaya çalıştıkları toplumun kültürüne, değer yargılarına ayak uyduramadıkları, değişen toplumsal, iktisadi ve hatta siyasal koşullara uyum sağlayamadıkları takdirde ciddi sorunlarla ve çatışma haliyle karşılaşacaklar, bu uyumu sağlayamamaları durumunda ise dışlanmış ve ötekileştirilmiş bir hale geleceklerdir. Bu tür kriz anlarında bireylerin dayanışmaya ihtiyaç duydukları muhakkaktır. Bireyler arasında görülecek bu yardımlaşma davranışı, birlik ve beraberlik hissini ortaya çıkarıp kuvvetlendireceği gibi yeni bir takım toplumsal ve hatta siyasal kimlik ve tanımlamaları da beraberinde getirecektir. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında siyasal gelişmelerin neticesinde büyük göç hareketliliklerine sahne olan Osmanlı İmparatorluğu’nda “Balkan muhaciri”, “Kırım muhaciri”, “Selanik muhaciri” gibi çok sayıda tanımlamaların varlığı dikkat çeker. Geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çok farklı din, dil ve kültüre mensup unsurları içinde barındıran imparatorluğun 19. yüzyılda yaşadığı göçler bu yapının değişimini ve daha homojen bir toplumsal yapının doğuşunu sağlamıştır. Bu süreçte denge, esas belirleyici unsuru din olan klasik Osmanlı millet sistemi içerisindeki “Müslüman” ve “Gayrimüslim” iki ana unsurdan ilki lehinde değişmiş, devlet çok uluslu imparatorluk görüntüsünü her geçen gün kaybetmiştir. Göçlerin, imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak adlandırılan bu kritik sürecinde oynadığı rol, 20. yüzyılda da devam etmiş özellikle Balkan Savaşları sonrasında Türklük vurgusunun daha belirgin hale geldiği ancak temelde “Müslüman” vurgusunun hâlâ önemini koruduğu bir kimlik algısı ortaya çıkmıştır. Balkanlardaki son büyük toprak parçası Makedonya’nın da kaybedilmesi ile Anadolu’ya göç eden “Türk-

Müslüman” nüfus, iktidardaki İttihatçıların “Pantürkist” söylemlerini kuvvetlendirmiş ancak Birinci Dünya Savaşı ve özellikle de Kafkas Cephesindeki başarısızlıklar bu “hayali” yerle bir etmiştir. Gerek savaş sırasında Rus işgali altına giren Doğu Anadolu’da gerekse Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra özellikle Batı Anadolu’da İzmir ve sonrasında işgalin yayıldığı sahalarda yaşayan Müslüman nüfus yeni göç dalgalarını tetiklemiştir. Acaba 19. yüzyıla damgasını vuran göçler 20. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük bir imparatorluk tarih sahnesinden çekilirken doğum sancıları hissedilen yeni bir ulus-devletin kurulması sürecinde nasıl bir rol oynamıştır? Bu soruya yanıt aramak çalışmanın öncelikli amacıdır.

Uzun, yorucu bir kaynak toplama ve arşiv araştırmasını gerektiren bu çalışmada, başta Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Türk Kızılayı Arşivi ve Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Arşivi olmak üzere önemli arşiv ve kütüphanelerden istifade edilmiş, döneme ve konuya ilişkin çok sayıda belge incelenmiştir. Bunun yanı sıra gazeteler ve meclis zabıtları detaylı bir şekilde taranmış, konumuzun kuramsal çerçevesini oluşturacak telif eserlerden istifade edilmiştir.

Ulaşılan belgeler ve kaynaklar ışığında çalışmanın sağlıklı bir şekilde tamamlanması için birikim ve tecrübesi ile bilimsel danışmanlığımı yürüten, lisans eğitimimden bu aşamaya kadar üzerimde büyük emeği olan değerli hocam Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ’e teşekkürü borç bilirim. Aynı şekilde lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca istifade ettiğim çok değerli hocam Prof. Dr. Kemal YAKUT’a, vefatından önceki rahatsızlığına kadar geçen sürede yurt dışında bulunmasına rağmen elektronik posta vasıtasıyla katkılarını esirgemeyen, destek olan göç araştırmalarının önemli ismi Prof. Dr. Kemal KARPAT merhuma, aynı dönemde başlayan doktora eğitimimiz sürecinde her aşamada fikirlerimizi birbirimizden esirgemediğimiz çok değerli arkadaşım Öğr. Gör. Veysel ÇOLAKER’e ve son olarak gerek ders gerekse tez aşamasında maddî ve manevî pek çok sıkıntıyı benimle paylaşan, sayısız akşam ve geceyi yalnız geçiren, ancak buna rağmen desteğini bir an bile olsun eksik etmeyen, hayat arkadaşım, kıymetli eşim Sermin Hanım’a, beni bugünlere getirip, vatan ve millete hizmet için yetiştiren aileme şükranlarımı sunuyorum.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu doktora tezinin hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Kenan ÖZKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLOLAR DİZİNİ.....	xv
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xvii
GİRİŞ.....	1
1. GÖÇ ve GÖÇ TEORİLERİ.....	4
2. İSLAM HUKUKUNA GÖRE GÖÇ (HİCRET).....	9
3. GELENEĞİN İCADI KAVRAMI.....	20
4. SOSYAL YARDIM (MUAVENAT-I İÇTİMAİYE) KAVRAMI AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ.....	24
BİRİNCİ BÖLÜM.....	43
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ULUS DEVLET DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....	43
1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MİLLİYETÇİ İSYANLAR VE MİLLET SİSTEMİNİN BOZULMASI.....	44
2. GÖÇLER KARŞISINDA ALINAN ÖNLEMLER VE GÖÇ İDARELERİNİN KURULMASI.....	54
3. OSMANLI İMPARTORLUĞUNDA İSLAMCILIK VE TÜRKÇÜLÜK SİYASETLERİNİN DOĞUŞU, “MİLLET” VE “VATAN” KAVRAMLARININ DEĞİŞİMİ.....	71
3. 1. İslamcılık Siyaseti ve Değişen Millet Kavramı.....	72
3. 2. Türkçülük Siyaseti ve Değişen Millet Kavramı.....	85
3. 3. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçüler ve İslamcılar Arasındaki Benzerlik ve Çatışma.....	106
3. 4. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçüler ve İslamcılar Arasında Orta Yolu Bulma Çabası.....	122
3. 4. 1. Ahmet Ağaoğlu.....	126
3. 4. 2. Ziya Gökalp.....	130

3. 4. 3. Ömer Seyfettin.....	139
3. 4. 4. Mehmet Fuat Köprülü.....	142
3. 5. Mütareke Ortamında İslamcılık ve Türkçülük.....	146
3. 6. Değişen “Vatan” Kavramı	156
3. 6. 1. Milliyetçilik fikrine bağlı olarak “vatan” kavramının ortaya çıkışı	159
3. 6. 2. Mütareke Dönemi teritoryal-çoğulcu söylemi ve “vatan” kavramı	190
3. 6. 3. Millî Mücadele Dönemi belgelerinde teritoryal-çoğulcu söylem	204
İKİNCİ BÖLÜM.....	221
VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİ.....	221
1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİ	221
1. 1. Göçlerin Nedenleri	221
1. 2. Göç Edilen Sahalar ve Yapılan Yardımlar	222
1. 3. Göç Eden Mülteci Miktarı	226
2. MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA VİLAYAT-I ŞARKİYE	
MÜLTECİLERİNİN İADESİ İÇİN İSTANBUL HÜKÜMETİ’NİN ÇALIŞMALARI	
(1918-1920).....	228
2. 1. Mülteci Sevkiyatının Başlaması ve Kullanılan Yollar	234
2. 1. 1. Karayoluyla sevk edilen mülteciler	234
2. 1. 2. Deniz yoluyla sevk edilen mülteciler	239
2. 2. İstanbul Hükümeti’nin Mültecilerin İaşe ve İskanı İçin Yaptığı Düzenlemeler	
.....	248
2. 3. Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri İçin İstanbul Hükümeti’nin Yaptığı Harcamalar	260
2. 3. 1. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinde yapılan	
düzenlemeler.....	261
2. 3. 2. Sorununun Meclis-i Mebusan’da görüşülmesi ve “Vilayat-ı Şarkîye	
Müfettiş-i Umumiliği”nin kurulması	263
2. 4. Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerine Yapılan Diğer Yardımlar	276
2. 5. Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerine Tanınan Muafiyetler	280
2. 6. Mülteciler İçin Yeni Yerleşim Alanları Kurma Çabası	285
2. 7. İstanbul Hükümetinin Memleketlerine İade Ettiği Mültecilerin Miktarı	288
3. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİNE	
YARDIMI.....	291
3. 1. Hilal-i Ahmer Trabzon Heyetinin Faaliyetleri.....	295

3. 2. Hilal-i Ahmer Erzincan ve Elazığ Heyetinin Faaliyetleri	299
3. 3. Hilal-i Ahmer Erzurum Heyetinin Faaliyetleri	303
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	311
İZMİR'İN YUNANİSTAN TARAFINDAN İŞGALİ VE SONRASINDA YAŞANAN GÖÇLER	311
1. İZMİR'İN İŞGALİ SONRASINDA YAŞANAN GÖÇ HAREKETİ VE İSTANBUL HÜKÜMETİNİN ÇALIŞMALARI (1919).....	311
1. 1. Göçün Başlaması.....	311
1. 2. İzmir Muhacirlerinin İskânı ve İadesi İçin İstanbul Hükümeti'nin Çalışmaları ve İade-i Muhacirin Komisyonunun Kurulması	319
1. 3. İade-i Muhacirin Komisyonları Tarafından İzmir Muhacirlerine Yapılan Yardımlar	337
1. 4. İstanbul Hükümeti Tarafından Yapılan İaşe Yardımı	350
1. 5. İstanbul'a Gelen İzmir Muhacirlerine Yapılan İaşe, İskân ve Sağlık Yardımları	353
1. 6. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmir Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar	361
1. 6. 1. Dördüncü Akhisar Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti.....	361
1. 6. 2. Beşinci Nazilli Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti	364
1. 6. 3. Altıncı Alaşehir Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti.....	370
1. 6. 4. İzmir Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti.....	371
1. 7. İzmir Muhacirleri İçin İstanbul ve Anadolu'da Düzenlenen Yardım Kampanyaları ve Organizasyonlar	372
1. 7. 1. Muhacirler için düzenlenen yardım faaliyetlerinin kontrolü	373
1. 7. 2. Darülfünun öğrencileri tarafından düzenlenen yardım kampanyası	376
1. 7. 3. Darülfünun kampanyasına Anadolu'nun katılımı	384
1. 7. 4. Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti'nin faaliyetleri.....	387
1. 7. 5. İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti'nin faaliyetleri	388
1. 8. Padişah ve Hanedan Mensuplarının Yardımları	395
2. 1920 ve 1921 SENELERİ İÇERİSİNDE BATI ANADOLU'DA YAŞANAN GÖÇ HAREKETİ VE İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ.....	397
2. 1. 1920 Senesi Yaz Aylarında Başlayan Göç Hareketi	397
2. 2. 1921 Senesi İlkbahar Aylarında Yaşanan Göç Hareketi	405
2. 2. 1. İzmit muhacirlerinin iadesi	415

2. 2. 2. Yunan Ordusunun adalara götürdüğü Müslüman muhacirlerin iadesi	418
2. 3. Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri Günlerinde Devam Eden Göçler	420
2. 4. Muhacirlerin İaşe İhtiyaçlarının İstanbul Hükümetince Karşılanması	425
2. 5. Muhacirlerin Sağlık İhtiyaçlarının İstanbul Hükümetince Karşılanması	431
2. 6. İstanbul'un Müslüman Ahalisi Tarafından Muhacirlere Yapılan Yardımlar ...	435
2. 7. Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'nun Çalışmaları	444
2. 8. Çeşitli Suretlerle Muhacirler İçin Toplanan Yardımlar	453
2. 9. Yardım Cemiyetleri ve Hayır Kuruluşlarının Faaliyetleri	461
2. 10. Memur Maaşlarından Yapılan Kesintiler	467
2. 11. "Teşvik-i Mesai Komisyonu"nın Faaliyetleri ve Muhacirlere İş Bulma Çabası	469
2. 12. Padişah ve Hanedan Mensuplarının Yardımları	477
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	480
TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİNİN TOPLANMASI VE GÖÇMEN SORUNUNUN ÇÖZÜMLENMESİ	480
1. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN TOPLANMASI VE ÜLKE YAZGISINA EL KOYMASI	480
2. SIHHİYE VE MUAVENAT-I İÇTİMAİYE VEKALETİ'NİN KURULMASI	481
3. YASAL DÜZENLEMELER	484
4. TBMM HÜKÜMETİ'NİN VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİNE DAİR ÇALIŞMALARI (1920-1923)	490
4. 1. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Meselesini Ele Alması	490
4. 2. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri İçin Bütçeden Ayırdığı Pay ve Meclisteki Görüşmeler	495
4. 3. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerini Memleketlerine İadesi	513
4. 4. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerinin Barındırılması ve İskanı İçin Yaptığı Çalışmalar	521
4. 5. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerinin İaşesi İçin Yaptığı Çalışmalar ...	526
4. 6. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerine Tanıdığı Muafiyetler	534
5. TBMM HÜKÜMETİ'NİN BATI ANADOLU MUHACİRLERİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARI (1920-1922)	544
5. 1. TBMM Hükümeti'nin Yasal Düzenlemeleri ve Meclisteki Tartışmalar	544
5. 2. TBMM Hükümeti'nin Bilecik ve Çevresine Yaptığı Yardımlar	553

5. 3. TBMM Hükümeti'nin Gördes ve Çevresine Yaptığı Yardımlar	559
5. 4. TBMM Hükümeti'nin Sakarya ve Çevresine Yaptığı Yardımlar	561
5. 5. TBMM Hükümeti'nin Söke ve Çevresine Yaptığı Yardımlar	567
6. HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN BATI ANADOLU MUHACİRLERİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARI (1920-1922)	569
6. 1. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Milli Hükümetin Sınırları İçerisindeki Örgütlenmesi	569
6. 2. Hilal-i Ahmer Bilecik İmdat Heyeti'nin Çalışmaları	575
6. 3. Hilal-i Ahmer Gördes İmdat Heyeti'nin Çalışmaları	576
6. 4. Hilal-i Ahmer'in Sakarya Havalisindeki Çalışmaları.....	577
6. 5. Hilal-i Ahmer'in Söke ve Çevresi Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar.....	580
6. 6. Yurt Dışındaki Müslümanların Hilal-i Ahmer Cemiyeti Aracılığıyla Muhacirlere Yaptıkları Yardımlar	582
7. KURTARILAN YERLER (BATI ANADOLU) MUHACİRLERİ SORUNUN GÖRÜŞÜLMESİ VE YAPILAN ÇALIŞMALAR (1922-1923)	586
7. 1. Büyük Taarruz ve İşgalci Güçlerin Kovulması	586
7. 2. Yunan Ordusunun Batı Anadolu'da Neden Olduğu Tahribat	587
7. 3. Kurtarılan Vilayetlerde TBMM Otoritesinin Tesis Edilmesi.....	594
7. 4. Büyük Taarruz Sonrasında Muhacirlerin İade İşlemlerinin Başlaması	598
7. 5. TBMM Hükümeti'nin Batı Anadolu Muhacirleri İçin Yaptığı Yardımlar	607
7. 5. 1. "Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu"nın kurulması.....	608
7. 5. 2. Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının kurulması ve faaliyetleri	611
7. 5. 3. Mebusların hükümet çalışmalarını denetlemesi ve sundukları teklifler ...	633
7. 5. 4. Muhtaç muhacirlerin emval-i metrukelerden istifadesini temin için yapılan çalışmalar	644
7. 5. 5. Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin kuruluşu	660
7. 6. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Memleketlerine İade Edilen Batı Anadolu Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar	681
7. 6. 1. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilayat-ı Müstahlasadaki inşaat faaliyetleri	682
7. 6. 2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin muhacirler için topladığı aynî ve nakdî yardımlar	686
7. 6. 3. Hilal-i Ahmer Vilayat-ı Müstahlasa imdat heyetlerinin kurulması.....	693
7. 6. 3. 1. Dokuzuncu Uşak-Afyonkarahisar İmdat Heyeti.....	695

7. 6. 3. 2. Onuncu Bilecik-Eskişehir İmdat Heyeti	697
7. 6. 3. 3. On Birinci Aydın-Söke İmdat Heyeti	699
7. 6. 3. 4. On İkinci İzmir-Manisa İmdat Heyeti.....	700
7. 6. 3. 5. On Üçüncü Balıkesir-Bursa İmdat Heyeti.....	703
SONUÇ.....	706
KAYNAKÇA.....	719

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1.	1916-1922 sarfiyat cetveli.....	246
Tablo 2.2.	1918 senesinde mültecilere yapılan iaşe yardımı.....	257
Tablo 2.3.	3 milyon liralık tahsisattan mültecilere harcanan miktar.....	276
Tablo 2.4.	Ocak 1919 itibariyle mültecilerin bulundukları yer ve miktarları.....	289
Tablo 2.5.	Nisan 1920'ye kadar memleketlerine dönen mülteci miktarı.....	290
Tablo 2.6.	1920 senesi itibariyle memleketlerine dönmemiş mülteci miktarı.....	290
Tablo 2.7.	Hilal-i Ahmer Trabzon Heyetinin dağıttığı hububat miktarı.....	298
Tablo 3.1.	İade-i Muhacirin Komisyonu üyeleri.....	328
Tablo 3.2.	İade-i Muhacirin Alt Komisyon üyeleri.....	328
Tablo 3.3.	Aralık 1919 itibariyle Batı Anadolu muhacirlerinin bulundukları yerler ve miktarları.....	343
Tablo 3.4.	Muhacirin Müdüriyeti tarafından dağıtılan eşya ve miktarı.....	345
Tablo 3.5.	Muhacirin Müdüriyeti tarafından dağıtılan eşya ve miktarı.....	346
Tablo 3.6.	Batı Anadolu'nun kuzey bölgelerine dağılmış muhacirlerin miktarı ve bulundukları yerler.....	347
Tablo 3.7.	Batı Anadolu'nun kuzey bölgelerindeki muhacirlere dağıtılan eşya.....	349
Tablo 3.8.	İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti tarafından Hilal-i Ahmer'e verilen para.....	393
Tablo 3.9.	Muhacirlere verilen zekat ve sadaka miktarı.....	457
Tablo 4.1.	1920-1921 bütçelerinde askerî harcamalar.....	505
Tablo 4.2.	1922 senesi Muavenet-i İçtimaiye bütçesi 180. İskan faslı.....	506
Tablo 4.3.	3 Nisan 1923 tarihli kanuna göre Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye vekaleti bütçesine verilen tahsisat.....	509
Tablo 4.4.	Kütahya dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	591
Tablo 4.5.	Eskişehir dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	591
Tablo 4.6.	Bilecik dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	592
Tablo 4.7.	Bursa dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	592
Tablo 4.8.	Aydın dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	592
Tablo 4.9.	İzmir dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	593
Tablo 4.10.	Batı Anadolu'da tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı.....	594
Tablo 4.11.	22 Eylül 1922 tarihli kanuna göre verilen tahsisatın dağılımı.....	618
Tablo 4.12.	İzmir'deki Muavenet-i İçtimaiye Komisyonunun 1922-1923 senelerine	

ait harcamaları.....	629
Tablo 4.13. Muavenet-i İctimaiye Komisyonlarının harcamaları.....	630
Tablo 4.14. Aralık 1922- Temmuz 1923 Hilal-i Ahmer'in inşaat faaliyetlerine yönelik harcamaları.....	685

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.k	Adı geçen kaynak
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
Blg.	Belge
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
CA.	Cumhuriyet Arşivi
Gl.	Gömlek
İSH	İstiklal Harbi Koleksiyonu (ATASE)
K	Kutu
Kl.	Klasör
MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TİTE	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TKA	Türk Kızılay Arşivi
vd.	Ve devamı

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu tarihi incelendiğinde bu devletin kuruluş (özellikle Balkan coğrafyasında genişlemesi) sürecinde göçlerin büyük rolü olduğu görülür. Aynı şekilde göçler devletin parçalanması sürecinde de büyük bir role sahiptir. 19'uncu yüzyıl boyunca yaşanan, 20'nci yüzyılın başında Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile devam eden büyük çaplı toprak kayıpları kitlesel göçleri de beraberinde getirmiş ve kaybedilen Balkan, Kırım ve Kafkasya topraklarından çok sayıda Müslüman Türk nüfusu, başta Anadolu olmak üzere imparatorluğun çeşitli noktalarına göç etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan çöküşüne kadar geçen süreçte meydana gelen göç hareketleri üzerine farklı bakış açılarına sahip çok sayıda bilimsel çalışma yapılmış olmakla birlikte bu çalışmalar genelde tarihi araştırmalar olmaktan öteye geçememiş, farklı disiplinlerin bu sürecin daha iyi kavranabilmesi noktasında sağlayacağı bilimsel katkıdan mahrum kalmışlardır. Bu tespitten hareketle giriş bölümünde, bundan sonraki bölümlerin alt yapısını oluşturabilmek ve ulaşacağımız sonuçları daha iyi analiz edebilmek adına sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden ve bu disiplinlere ait çeşitli teorilerden istifade etmeye çalışacağız. Bu çaba bazı soruların yanıtlanması açısından oldukça önemlidir: “Göç” ve göçün öznesi olarak “göçmen” kavramlarına İslam toplumunun bakışı nedir? 19'uncu yüzyılda başlayan ve 20'inci yüzyılın ilk çeyreğinde devam eden göçlerle gelerek “Anadolu” potasında birleşen Müslüman nüfusun, eski bir imparatorluğun dağılıp yeni bir “ulus-devletin” doğduğu süreçte yaşanan göçlere verdiği tepkiler nelerdir? Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan işgal yıllarında Türk, Kürt Çerkez, Tatar, Arnavut, Boşnak, Pomak, Laz, vb. farklı etnik gruplara ve dillere ayrılmış insanları bir arada tutan, aralarında bir dayanışma sağlayan faktörler hangileridir? Bu faktörler “göçmen” ve “yerli ahali” arasındaki ilişkiler çerçevesinde ele alındığında “milli kimliğin” oluşmasına ve buradan hareketle “ulus-devletin” doğuşuna ne tür katkılar sağlamıştır?

Söz konusu soruların merkezindeki topluluk, dağılma sürecinde imparatorluğun asıl unsurunu oluşturan “Türk-Müslüman” nüfustur. İmparatorluğun son yüzyılı içerisinde gelişen siyasî olaylar sonucunda yaşanan büyük çaplı toprak kayıpları sınırların daralmasına neden olmuş ve 20'nci yüzyılın başında “Anadolu” coğrafyasından ibaret hale gelen imparatorluğun nüfusu büyük ölçüde homojenleşmiştir. Balkan Savaşları ve hemen ardından gelen Birinci Dünya Savaşı homojenleşmenin önemli adımları olmuştur. Büyük umutlarla girdiği Birinci Dünya

Savaşı homojenleşmenin önemli adımlarıdır. Birinci Dünya Savaşı'ndan büyük kayıplarla çıkmış imparatorluğun elinde kalan son toprak parçasının da Mondros Mütarekesi sonrası süreçte işgale uğradığı bir sırada başta Türkler olmak üzere bu coğrafyada yaşayan “Müslüman” halkların işgalden sonra gelişen olaylara verdiği tepki ve başlayan direniş hareketi Anadolu’da yeni bir ulus devletin kuruluşuna giden yolun ilk adımlarıdır. İşgaller, karşı tepki olarak direnişi beraberinde getirirse de Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun “Yaban” adlı romanında yanıt aradığı şu soru “kurtuluştan” sonraki süreç için son derece önemlidir?

“Eğer bize zafer müyesser olsa bile kurtaracağımız şey, yalnız bu ıssız topraklar ve yalçın tepelerdir. Millet nerede? O henüz ortada yoktur ve onu bu Bekir Çavuşlar, Salih Ağalar, bu Zeynep kadınlar, bu İsmailler, bu Süleymanlarla yeni baştan yapmak lazım gelecektir.”¹

Yakup Kadri’nin de işaret ettiği gibi adına “Anadolu” denilen ve “sınırları henüz belirsiz” olan bu vatan toprağı üzerinde yaşayan Müslüman halkları bir “millet” haline getirmek, doğum sancıları hissedilen “ulus-devlet” için temel sorundu. Bu nedenle çalışmamızın asıl odak noktasını “Türk-Müslüman” nüfusun kaynaşması ve bu kaynaşmada göçlerin rolü oluşturmuştur.

Yukarıda işaret edildiği gibi “Türk-Müslüman” nüfusun 1918’de başlayıp ulus-devletin kurulduğu 1923’e kadar devam eden süreçte yaşadığı göç hareketliliğini incelemek farklı disiplinlere ait kapsamlı bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle öncelikle “göç” kavramı incelendikten sonra “Geleneğin İcadı” ve “sosyal yardım” kavramları üzerinde durulacaktır. Çünkü “ulus devlet”in temellerini atan TBMM Hükümeti’nin “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti” adıyla bir bakanlık vücuda getirerek göçmenlere yardım eli uzatması “muavenet-i içtimaiye” kavramını detaylı bir şekilde incelemeyi gerektirmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde ise Osmanlı İmparatorluğu’nda büyük göç hareketliliğini hangi etkenlerin tetiklediği, bu süreçlerin siyasî, idarî ve toplumsal olarak hangi önemli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirdiği ele alınacaktır. Sınırların daraldığı ve buna paralel olarak nüfusun homojenleştiği imparatorlukta “İslamcılık” ve “Türkçülük” akımları devletin dayanak noktası olacak “hakim millet” yaratma çabasının bir sonucu olarak karşımıza çıkacağından imparatorluktan ulus devlete geçiş aşamasında bu iki fikir akımının

¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Yaban**, 6. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1960, s. 131-132.

incelenecektir. Bir taraftan nüfus homojenleşirken diğer taraftan toprak kayıplarına bağlı olarak “vatan” kavramında da ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu noktada Balkanlar, Kırım ve Kafkasya’dan gelen göçmenlerin “vatan” toprağı olarak neden Anadolu’yu tercih ettikleri sorusuna yanıt aranacaktır.

İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgali altına giren Doğu Anadolu’daki Müslüman nüfusun Anadolu’nun iç bölgelere göç etmesi incelendikten sonra asıl olarak 1918 sonrasında bunların memleketlerine iadesi süreci ele alınacaktır. “Vilayat-ı Şarkıye mültecileri” olarak adlandırılan Türk-Müslüman nüfusun memleketlerine iadeleri sürecinde İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin faaliyetleri detaylı bir şekilde incelenecektir.

Haziran 1920’den itibaren Yunan işgalinin Anadolu’nun içlerine doğru genişlemesi yeni göç dalgalarını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak memleketlerini terke mecbur kalan Türk-Müslümanların 1920-1921 seneleri içerisinde devam göçü ve bunlara yardım bağlamında İstanbul Hükümeti’nin faaliyetleri üçüncü bölümde incelenecektir.

Dördüncü bölümde ise 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılan Büyük Millet Meclisi’nin öncelikle Vilayat-ı Şarkıye ve hemen sonrasında Batı Anadolu göçmenleri için yaptığı çalışmalar incelenecek olup, 1922’de Yunan işgalinin sona ermesinden sonra bunların memleketlerine iadeleri süreci ele alınacaktır. Böylece büyük bir imparatorluk yıkılıp yerine yeni bir ulus devlet kurularken “eski” ve “yeni” arasındaki kopuş/devamlılıkları görmek daha mümkün hale gelecek, 1918-1923 arası dönemde Anadolu coğrafyasında meydana gelen göçlerin, bu toprak parçası üzerinde yaşayan halklar arasında “milli birlik ve beraberliğin” sağlanmasına yaptığı katkı daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilecektir.

Dört bölümden oluşan bu çalışma esas olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı’na bağlı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerindeki belgelere dayanmaktadır. Bunun yanı sıra göçmenlere yardım konusunda hem İstanbul hem de Ankara Hükümetlerine çok büyük yardımı olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin çalışmaları ise Türk Kızılay Arşivi’ndeki belgeler üzerinden incelenmiştir. Arşiv belgelerinde ulaşılan bilgiler, dönemin gazeteleri üzerinde yapılan titiz incelemeler neticesinde elde edilen bulgularla da desteklenmiştir. Çalışmanın bir diğer önemli kaynak grubunu da meclis zabıtları oluşturmuştur. Arşiv ve belgesel kaynakların dışında konuya ilişkin telif eserlerden de azamî ölçüde istifade edilmiştir.

1918-1923 arası dönemde yaşanan göçlerin ve göçe konu olan Müslüman göçmenlerin inceleneceği bu çalışmada öncelikle göçün ne olduğunu ve hangi göç teorilerinin geliştirildiğini bilmek, çalışmanın ilerleyen bölümleri açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

1. GÖÇ ve GÖÇ TEORİLERİ

“Göç” sözcüğü en basit anlamı ile bir yerden başka bir yere gitme eylemi olarak tanımlanmaktadır. Göç ekonomik, toplumsal ve siyasal sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi olarak ifade edilebilir. Türk Dili Kurumu tarafından basılan “Türkçe Sözlük”te bu tanımlama yapıldıktan sonra eş anlamlı kelimeler olarak “hicret” ve “muhaceret” kelimelerine yer verilmiştir.²

Tanımdan da anlaşılacağı üzere göç mekânsal bir değişikliktir. Göçün öznesi olan insan davranışlarının, fiziksel çevrenin koşullarına göre değiştiği, çeşitlendiği yani mekânın insan davranışları ve psikolojisi üzerinde büyük etkisi olduğu gerçeği dikkate alındığında göç olayı, terk ettiği yerden düşünsel ve fiziksel olarak bağını koparan ve yeni yerleştiği yere uyum süreci yaşayan göçmenin davranışlarını önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Böylelikle göç, birey üzerinden hareketle toplumsal ilişkileri kısacası insana ve topluma dair her şeyi süreç içinde değiştirmektedir.³ Göç, psikolojik ve sosyolojik bir olgudur.⁴ Nitekim Sabri Çakır, göç kavramını “algıdaki değişimle başlayan mekânda yer değiştirme ile devam eden ve varılan yere uyumla tamamlanan bir süreçler bütünü” olarak tanımlamaktadır.⁵

Göç üzerine şimdiye kadar yaptığımız bu tespitlerden hareketle göçün psikoloji, sosyoloji, antropoloji, tarih ve edebiyat başta olmak üzere pek çok disiplinin konusu olduğunu söylemek mümkündür. Sosyolojik olarak ele alındığında göç; insan ve grubun çeşitli faktörler nedeniyle zaman ve mekânda yer değiştirmesi ile eyleme dönüşen, eylemin bitmesinden sonra da etkileri devam eden bir süreçler bütünü olarak tanımlanabilir. Antropolojik yönüyle göç kültürel bir olgu ve süreçler bütünü olarak yorumlanmaktadır. Antropolojideki “difüzyon” yani yayılma kuramına göre çeşitli

² **Türkçe Sözlük**, 10. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, s. 769.

³ Süleyman Ekici, Gökhan Tuncel, “Göç ve İnsan”, **Birey ve Toplum**, C.5, S. 9, Bahar, 2015, s. 9.

⁴ Bozkurt Güvenç, “Göç Olgusu ve Türk Toplumu”, **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Mersin, 1996, s. 21.

⁵ Sabri Çakır, “Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2011, S. 24, s. 131.

toplumlardaki keşifler, bilimsel icatlar ve maddî manevî kültür öğeleri oradan komşu toplumlara bir suya atılan taşın yarattığı halkalar misali yayılmaktadır.⁶ Sosyolojik açıdan ele alındığında geniş manasıyla göç ekonomik, toplumsal, siyasal, çevresel, kültürel ya da bireysel nedenlerle bir yerden başka bir yere yapılan geçici, kısa ya da uzun süreli yerleşim ve barınma amacı güden, istemli, zorunlu bir yatay hareketlilik ve toplumsal değişme sürecidir.⁷

Göçün bir mekân değişikliği olduğuna yukarıda değinmiştik. Tarihi olayların da mutlaka bir mekânda geçtiği, tarihin özelde insanın ve genelde toplumun geçmişteki davranışlarını, bunların sonuçlarını inceleyen bir bilim dalı olduğu hatırlandığında göçün de tarih biliminin araştırma konuları arasında olduğu açıktır. Tarih boyunca mekanlar, toplumsal ve siyasal aidiyetlerin, kimliklerin oluşumunda önemli bir etken olmuştur. Çünkü mekân olarak coğrafya giyiminden, beslenme biçimine, dilinden, iktisadî hayatına, yaşam biçiminden, siyasal örgütlenmesine kadar toplumun her alanı üzerinde derin izler bırakmıştır. “Vatan” ve “devlet” gibi mekâna ilişkin kavramların; “kavim”, “kabile”, “aile”, “millet” gibi topluma ve siyasete ilişkin kavramların tarihin konusu olduğunu unutmamak gerekir. Bu kavramlara ilişkin olarak konumuz açısından unutulmaması gereken bir diğer önemli nokta ise bunların mekâna uyum sağlayıp sağlamama durumuna göre var ya da yok olmalarıdır ki, bu kavramları tarihin çalışma konusu haline getiren de belki bu özellikleridir.⁸

Göç ederek yeni bir mekâna yerleşen insan, bu mekâna uyum sağlamaya ve kendisine yer açmaya çalışır. Hayatta kalma, yok olmama, maddi ve manevi açıdan sahip olduğu değerlerini kaybetmeme çabası içerisine girer.⁹ Terk edilen mekâna ait kültür ve yaşam biçimi ile yerleşilen yeni mekâna ait kültür ve yaşam biçimleri birbirine yakınsa bu çaba pek görülmemektedir. Göçmenlerin yeni mekanlarında hayatta kalabilmeleri ancak benzer özelliklere sahip kişilerle veya bu kişilerden oluşmuş topluluklarla güçlü bir dayanışma ilişkisi içerisinde birlikte hareket edebilme yeteneklerine bağlıdır. Ortak dil, ortak din ve ortak bir kültür güçlü toplumsal paydaşlar olarak karşımıza çıkar ve bunlar uyum sürecini kolaylaştırıp süreci kısaltır.¹⁰

⁶ Çakır, **a.g.k.**, s. 132

⁷ E. Deniz Elaözcan, “Çağdaş Göç Türleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, **İş ve Hayat**, S. 2 (4), 2017, s. 185.

⁸ Ekici ve Tuncel, **a.g.k.**, s. 12.

⁹ Ekici ve Tuncel, **a.g.k.**, s. 15.

¹⁰ Dayanışma konusundaki kabiliyet ve risk almaktaki kararlılık göçmenlerin güçlü bir yenilenme potansiyeline sahip olmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu sayede göçmenler kendilerine yeni fırsatlar

Tarihsel süreç içinde doğa olayları göçün en önemli nedeni olmuştur. William Petersen bunu “ilkel göç” olarak adlandırmıştır.¹¹ İkinci aşamada ise savaşlar göçlerin başlıca nedenleri arasında yer almıştır. Ancak Sanayi Devrimi ile başlayan modernleşme sürecinde ekonomik, siyasî ve sosyal nedenler göçün en önemli nedeni haline gelmiştir.

Göçün yaşanmasına neden olan bu faktörler onun türünü de belirlemektedir. Göçler bireysel gerçekleşebildiği gibi bireylerin kendi iradeleri dışında gerçekleşen bir süreç de olabilir. Kitlese bir dalgaya dönüşebilmektedir ki, tarih boyunca savaşların neden olduğu göçler bunun en güzel örneğini teşkil etmiştir. “İradi/gönüllü göçler” sürece yayılır ve sürdürülebilirliği vardır. “Zorunlu göçler” savaş, terör, sürgün gibi nedenlerden ortaya çıkan ve genellikle kitlese bir harekete dönüşen göçlerdir. İradi/bireysel göçte daha çok ekonomik faktörler ön planda iken; kitlese göçlerde daha çok güvenlik endişesi ön plandadır.¹²

Göç türlerine kısaca değindikten sonra çalışmamızın ilerleyen aşamalarında büyük katkı sağlayacağını düşündüğümüz göç kuramlarından bahsetmek istiyoruz. Göçlerle ilgili kuramlara bakacak olduğumuzda bunların doğa bilimlerinin kuralları gibi kesinlik arz etmediğini görürüz. Göç kuramları, göç edilen mesafe, göç edilen yerde kalınan süre, göç edilen yerin ekonomik koşulları, idarî durumu, akrabalık ilişkileri ve sosyal

yaratabildikleri gibi toplumsal dönüşümün de önemli bir aktörü haline gelmişlerdir. Kemal Karpat, “Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler” adlı çalışmasında 19’uncu yüz yılın ikinci yarısında taşrada ortaya çıkan ve “eşraf” olarak bilinen orta sınıfa mensup küçük tüccar sınıfın genellikle Kırım veya 93 Harbi sonrasında ya Balkan coğrafyasından ya da Kırım ve Kafkasya’dan göç ederek gelen muhacir ailelerden oluştuğuna dikkat çekmektedir. Bunlar kentlerde ticaretle uğraşan ve 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun kendine has dinamiklerinden doğan küçük orta sınıfını, ticaret burjuvazisini teşkil etmişlerdir. Bunun yanı sıra Karpat, göçmenlerin içine yerleştikleri toplumla uyum sürecinde göçmen kökenli aydınların rolüne de temas etmiştir. Göçmenlerin çocukları ya da torunları olan kimselerin yazar, akademisyen ve siyasetçi olarak 19’uncu yüzyılın ikinci yarısına İttihatçı kuşaklar olarak damga vurduklarını ve Cumhuriyetin inşasında baş rol oynadıklarını dikkat çeken Kemal Karpat, Abdülhak Hamit, Hamdullah Suphi, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Yakup Kadri gibi isimlerin göçmen kimliğine işaret etmektedir. Kemal Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 64 ve 113-129. Eric Jan Zürcher de benzer bir yaklaşıma sahiptir. Osmanlı’nın son dönemine ve Cumhuriyetin inşasına damgasını vuran sivil-asker Jön Türk aydınlarının büyük kısmının Balkanlardan ya da Kafkasya’dan göç etmiş ailelere mensup oldukları gerçeğine işaret etmektedir. Yine şaşırtıcı bir biçimde Türk milliyetçiliğinin kurucuları olarak bilinen isimlere bakıldığında aynı tablo karşımıza çıkmaktadır. Ziya Gökalp Kürdistan kökenli, Tekin Alp Makedonyalı Yahudi bir aileye mensuptur. Hüseyinzade Ali Turan, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura ise Kafkas göçmenidirler. Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Eric Jan Zürcher, “Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları”, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 147-149.

¹¹ Ekici ve Tuncel, **a.g.k.**, s. 13.

¹² Ekici ve Tuncel, **a.g.k.**, s. 14.

ağlar, göç edenlerin bireysel özellikleri, etnik kimlikleri, cinsiyetleri vb. unsurlara göre çeşitlilik arz etmektedir.¹³

Göçe ilişkin ilk kuramların 19. yüzyılda ortaya çıktığını ve 20. yüzyılın ikinci yarısında yeni kuramların bunları takip ettiğini görmekteyiz. Bunlar arasında ön plana çıkanlar Ravenstein'in Göç Kanunları, Kesişen Fırsatlar Teorisi, İtme-Çekme Teorisi, Bağımlılık Okulu üyeleri tarafından geliştirilen Merkez-Çevre Teorisi, Petersen'in Beş Göç Tipi, Göç Sistemleri Kuramı, İlişkiler Ağı Kuramı yer almaktadır.¹⁴

Göç kuramları arasında bu çalışma için asıl önemlisi Everet Lee'nin "İtme-Çekme Kanunu"dur. Lee, 1966'da yayınladığı "Bir Göç Teorisi" adlı makalesinde insanları göçe zorlayan etkenleri itici ve çekici faktörler olarak sınıflandırmıştır.¹⁵ Lee'nin itme ve çekme kuramı, çıkış ve varış noktalarındaki olumlu ve olumsuz faktörlerin etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bireyler yerleşik olarak yaşadıkları kendi bölgelerindeki olumlu ve olumsuz faktörlerin neler olduğunu rahatlıkla hesaplayabilmektedirler. Başka bir yere göç etmeyerek yaşadıkları yerde kaldıklarında bundan sonraki süreçte kendilerini ne gibi durumların beklediğini az çok tahmin edebilmektedirler. Buna karşılık göç etmeyi düşündükleri yerdeki sosyal yapı veya mevcut durum hakkındaki belirsizlikler, bilgi eksikliği ve çeşitli risk faktörleri göçün önemli belirleyenleridir. Lee bu belirsizlikleri engelleyici faktörler olarak adlandırmış ve kişisel (mikro) ve kişisel olmayan (makro) şeklinde ikiye ayırmıştır. Mikro faktörler göçün beraberinde getireceği hukuksal ve sosyal belirsizlik, göç mesafesi, ulaşım için ödenecek bedel ve ulaşım imkanları gibi faktörlerdir. Göçü engelleyen makro faktörler ise katı hukuksal engeller, ırksal ya da dinsel sınırlandırmalar, fiziksel uygunluk ya da sağlık kontrolleri gibi engellerdir.

Bir diğer önemli göç teorisi ise Petersen'in "Beş Göç Tipi"dir. William Petersen, Lee'nin "İtme-Çekme Kanunu" üzerinden yola çıkmış ve itme-çekme faktörlerinin

¹³ Elaözcan, **a.g.k.**, s. 187.

¹⁴ Göçle ilgili bilinen ilk çalışma Ravenstein'in 1885 ve 1889'da yayınladığı "Laws of Migration" isimli kitaptır. Ravenstein, William Farr'ın göç konusunda kesin bir kanun olamayacağı şeklindeki iddiasının aksini ispatlamak için yola çıktığı bu çalışmada göçle ilgili olarak ilk defa kapsamlı kanunlar oluşturmuştur. Temelde yedi kanun belirleyen Ravenstein, endüstrileşme ve bunun sonucu olan kentleşme olguları üzerine çalışmasını temellendirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşmenin doğurduğu sonuçlarla bireylerin ve bununla alakalı olarak toplumların yaşam koşulları değişmiş, fabrikalaşma ve özellikle de ulaşımındaki gelişmelerle milyonlarca insan iş bulma kaygısıyla kentlere göç etmeye başlamıştır. Ravenstein'in tespit ettiği yedi kanun da demografik hareketliliğin çok yoğun olduğu bu dönemde şekillenmiştir. Ravenstein'in tespit ettiği yedi göç kanunu için bkz. Savaş Çağlayan, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Güz 2006, S. 17, s. 69-71. Elaözcan, **a.g.k.**, s. 188

¹⁵ Çağlayan, **a.g.k.**, s. 72-73. Elaözcan, **a.g.k.**, s. 191-193.

altında yatan ana nedenin ne olduğunu araştırmıştır.¹⁶ Tarihsel döngünün önemine dikkat çekerek bir zaman diliminde itme etkisi gören bir faktörün başka bir zaman diliminde çekme etkisi yaratabileceğini savunmuştur. İtme ve çekme faktörlerini tarihsel döngü dışında etkileyen bir başka etken olarak ekonomiyi göstermektedir.

Petersen, “İlkel (Primitive) Göçler”, “Zoraki (Forced) Göçler”, “Yönlendirilen (Impelled) Göçler”, “Serbest (Free) Göç” ve “Kitle (Mass) Göçü” olmak üzere beş göç tipi oluşturmuştur.¹⁷

Göç üzerine geliştirilmiş bir başka kuram ise “Bağımlılık Okulu” olarak adlandırılan yaklaşımın öncüleri Samir Amin, Immanuel Wallerstein ve Andre Gunder Frank gibi düşünürler tarafından ortaya atılan “Merkez-Çevre Kuramı”dır. “Bağımlılık Okulu”na göre dünya merkez ve çevre olarak ikiye ayrılmıştır ve bu ikili yapı iktisadî temelde birbirine bağımlıdır. Biri olmadan diğerrinin var olması mümkün değildir. Wallerstein’e göre merkez ülkeleri, ekonomik ve sosyal olarak gelişmiş ve kapitalist ilişkiler sistemini benimsemiş ulus-devletlerdir. Çevre ülkeler ise kapitalist ağ tarafından kuşatılmış, merkez ülkelere bağımlı olan ülkelerdir. Fakat merkez ülkeler de emek, ham madde ve pazar noktasında çevre ülkelere bağımlıdır. Merkez ülkeler, mevcut kapitalist birikimlerini geliştirmek ve mükemmelleştirmek için çevre ülkelere ihtiyaç duyarlar. Nihayetinde tek taraflı bir bağımlılık söz konusu değildir. Zolberg, emek noktasından hareketle çevre ülkelerden merkez ülkelere doğru bir iş gücü akımının meydana geldiğini dile getirir.¹⁸

Son olarak değinmek istediğimiz kuram “İlişkiler Ağı (Network) Kuramı”dır. Kuramın esası göçmenlerin göç ettikleri yerde kurdukları sosyal ağların varlığı üzerine oturmaktadır. Bununla ilişkili olarak Nermin Abadan Unat, “Bitmeyen Göç” adlı

¹⁶ Çağlayan, **a.g.k.**, s. 75.

¹⁷ İlkel göçler doğal çevrenin yarattığı kuraklık, kötü hava şartları gibi itme etkisiyle oluşan göçlerdir. Zoraki ve yönlendirilen göçler sosyal durumun yarattığı baskı sonucunda oluşan göçlerdir. Eğer bireyler sosyal baskı altında bulundukları yeri terk edip etmeme kararını kendi inisiyatifleri ile alabiliyorlarsa bu yönlendirilmiş göç; şayet bireyler göç kararı üzerinde hiçbir inisiyatife sahip değillerse bu zoraki göçtür. Serbest göç tipinde birey ya da topluluk üzerine uygulanan herhangi bir zorlayıcı durum ve itici güç yoktur. Göçmen kesin ve kararlı bir şekilde kendi göç kararını vermekte ve buna göre hareket etmektedir. Kitlese göç ise teknolojik gelişmeye göre şekillenmektedir. Ulaşım ağlarının ve imkanlarının gelişmesi göçün kitlese bir seviyeye ulaşmasına imkân vermiştir. Petersen serbest göçün ulaşım şartlarındaki gelişmeler neticesinde kitlese göçe dönüşeceği iddiasındadır. Çağlayan, **a.g.k.**, s. 75-76. Lee’nin kuramından hareketle geliştirilen bir diğerr model ise Stouffer’un 1940 tarihli “Kesişen Fırsatlar (Intervening Opportunities) Kuramı”dır. “İtme-Çekme Kuramı”nda değindiğimiz mikro faktörler yani göçü etkileyen bireysel faktörler burada ön plana çıkmaktadır. Göç edilecek mesafe, göç edilecek yerdeki imkanlar ve bunların miktarı üzerinde duran Stouffer’e göre mesafe en önemli çekme faktörüdür. Çağlayan, **a.g.k.**, s. 77.

¹⁸ Çağlayan, **a.g.k.**, s. 79-80; Çakır, **a.g.k.**, s. 136.

eserinde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından söz etmektedir.¹⁹ Wilpert'e göre Göçmen ağları sayesinde yardımlaşma mekanizmaları gelişmekte, yeni gelen göçmenler yalnızlık hissinden de kurtulmakta ve toplumsal uyum ve bütünleşme çok daha kısa bir sürede tesis edilebilmektedir.²⁰

2. İSLAM HUKUKUNA GÖRE GÖÇ (HİCRET)

1918-1923 arasında yaşanan göç hareketine karşı Türk-Müslüman unsurların gösterdiği tepkiyi sağlıklı bir şekilde değerlendirmek, Yunan işgal ve zulmünden kaçarak başta İstanbul olmak üzere memleketin çeşitli bölgelerine dağılan Türk-Müslüman muhacirlere karşı yerli Türk-Müslüman ahalinin davranışlarını ve bu iki grup arasındaki ilişkinin mahiyetini analiz edebilmek için “göç/hicret”, “muhacir”, “mülteci” gibi kavramların İslamiyet içerisindeki pozisyonunu ve İslam toplumlarının bu kavramlara yaklaşımını göz ardı etmemek gerekir.²¹

“Hicret” kelimesi “hecr” fiilinden türemiş ve “terk etmek, ayrılmak, ilgisini kesmek” anlamına gelen Arapça bir isimdir. Kişinin herhangi bir şeyden bedenlen, lisanen veya kalben ayrılıp uzaklaşması, onu terk etmesi demektir. İslamiyet'in ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de de hicret kelimesi “terk etmek” anlamına gelecek şekilde çok farklı yerlerde kullanılmıştır.²² “Hicret” kelimesi Kur'an-ı Kerim'de mecaz ve gerçek anlamları da ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Mecaz anlamıyla kullanımı kişinin iman etmesi, mevcut inancını terk ederek tek bir Allah'ın varlığına inanması manasına gelirken; gerçek manasıyla hicret, bir yerden başka bir yere hareket etme, mekânsal yer değiştirme ve Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye gelişi manasında kullanılmıştır.²³

¹⁹ Nermin Abadan-Unat, **Bitmeyen Göç**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 18.

²⁰ Çağlayan, **a.g.k.**, s. 85.

²¹ Nitekim Kemal Karpat, 19'uncu yüzyıl ve sonrası Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman nüfus üzerine yapılan çalışmalarda İslamî yaşam tarzının göz ardı edilmiş olduğu uyarısında bulunmuştur. Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 28

²² Bu farklı anlamlar 27 farklı ayette 31 farklı konuda kullanım arz etmektedir. Kötü şeylerin, kötü davranışların terk edilmesinden, kadınlara fenalık yapan erkeklerin yataklarını terk etmesine ve eşleriyle araya mesafe koymasına kadar çeşitlilik gösterebilmektedir. Kur'an-ı terk etmek (Furkan Sûresi, 25/30), bir kişiden veya gruptan ayrılmak (Nisa Sûresi, 4/34; Meryem Sûresi, 19/46; Müzemmil Sûresi 73/10), kötü şeyleri terk etmek (Müddesir Sûresi, 74/5), Allah yolunda başka bir yere göç etmek (Bakara Sûresi, 2/8; Ali İmran Sûresi, 3/195; Nisa Sûresi, 4/89, 97; Tevbe Sûresi, 9/20). Bkz. Ahmet Önkal, “Hicret” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 17, Ankara, 1998, s. 458.

²³ Sami A. Aldeeb Abu Sahlieh, “The Islamic Conception of Migration”, **The International Migration Review, Special Issue: Ethics, Migration and Global Stewardship**, Vol. 30, No. 1, Spring, 1996, s. 37-38.

Kur'an'da Hz. Muhammed öncesinde başka peygamberlerin de hicret olayını gerçekleştirdiklerine dair çok açık ayetler mevcuttur. Farklı tarihlerde gerçekleşen bu olayların hepsinin ortak nedeni müminlerin “müşriklerin zulmüne uğramasıdır.” Bu ayetler incelenecek olduğunda ve Hz. Muhammed'in hadisleriyle birlikte değerlendirildiğinde “hicret” olayına dinî bir emir ve ibadet olarak bakıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.²⁴ Aynı gerekçe ile 615'te Mekkelilerin baskısından kurtulmak için 11 erkek ve 4 kadından oluşan küçük bir kafilenin Habeşistan'a göç etmesi²⁵ ve ikinci olarak 616'da 70 kişilik bir kafilenin bunları müteakip göçü ve nihayetinde 622'de Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçü İslam tarihinin en önemli olaylarından biridir. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretini sadece mekânsal değişiklik olarak değerlendirmek konuyu dar bir çerçevede ele almak olacaktır. Hicret sonrasında bir taraftan İslamiyet gerçek manasıyla gelişim ivmesini yakalarken, diğer taraftan İslam devletinin temelleri atılmış ve buna paralel olarak da yeni bir toplumsal yapı ve bu yapıyı belirleyen ilişkiler ağı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu toplumsal ilişki ağı “muhacir” ve “ensar” kavramları etrafında şekillenir. İslam toplumunun temelini teşkil eden bu iki kavram meşruiyetini yine Kur'an-ı Kerim'den almıştır.

“Muhacir” hicret eden Müslümanlar için kullanılırken Mekkeli muhacirlere kucak açan Medine'nin yerli ahalisine de “ensar” adı verilmiştir. İslam literatüründe ensar, Hicret sonrasında Hz. Muhammed ve muhacirleri yurtlarında barındırmak ve korumak suretiyle onlara yardımda bulunan, “kucak açan” Medineli (o zamanki adı Yesrib) Evs ve Hazrec kabilelerine mensup Müslümanlar için kullanılmıştır.²⁶

Hicret sonrasında ensarla muhacirler arasında büyük bir dayanışmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dayanışmanın meşruiyetini iki kaynakta aramak gerekecektir.

²⁴ Ankebut Sûresi 9/26'da Hz. İbrahim'den ve yine Hud Sûresi 11/80-81 ile Hicr Sûresi 15/65'te Hz. İbrahim ve Hz. Lut'un hicretlerinden; Araf Sûresi 7/88'de Şuayip Peygamberin; Yunus Sûresi 10/90, Taha Sûresi 20/77-78; Şuara Sûresi 26/56-67 ayetlerinde Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı anlatılmaktadır. Bütün bu ayetlerde kafirlerden görülen eziyet hicretin gerçekleşmesinin temel gerekçesi olarak gösterilmiştir. Buhari ve Ebu Davud'un aktardığı hadislerde de aynı temel noktaya işaret edilmektedir. “Muhacir, Allah'ın yasakladığı kötülük ve günahları terk eden kimsedir.”, “Hicret, kötü şeyleri terk etmektir.” Önkol, **a.g.k.**, s. 459.

²⁵ Önkol, **a.g.k.**, s. 459

²⁶ Hz. Muhammed, 621 senesi Hac mevsiminde Mekke'de karşılaştığı Medineli Hazrec ve Evs kabililerine mensup 12 kişilik bir grupta görüşmüş ve bundan bir yıl sonra da 75 Medinelinin katılımıyla ikinci bir görüşme gerçekleştirilmiştir. İslam tarihine “Birinci ve İkinci Akabe Biatları” olarak geçecek olan bu görüşmelerde Medineliler Hz. Muhammed'i şehirlerine davet etmişlerdir. Hz. Muhammed'i canlarını, mallarını ve ailelerini korudukları gibi koruyacaklarına, kendisine itaat edeceklerine ve her türlü yardımda bulunacaklarına dair ant içip ona biat etmişlerdir. Medine'nin bu yerli Müslümanlarına hicretten sonra “Ensar” adı verilmiştir. “Ensar” kelimesi yardım etmek anlamındaki “nasir” veya “nasır” sıfatının çoğulu olup ismi mensubu “ensaridir”. Hüseyin Algül, “Ensar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, Ankara, 1985, s. 251 vd.

Birincisi Kur'an-ı Kerim ve ikincisi ise Hz. Muhammed'in başlattığı "muahat" uygulamasıdır.

Kur'an'ın pek çok ayetinde hicret ve hicretin baş aktörleri olan muhacir ve ensarın değer ve şerefinden bahsedilmektedir. Allah yolunda pek çok zorluğa katlanarak hicret eden muhacirlere yardım etmenin Allah katında çok değerli bir davranış olduğu Kur'an'da sıkça tekrarlanmaktadır. Örneğin Tevbe Suresi'nin 100'üncü ayetinde *"İyilik yarışında önceliği kazanan muhacirler ve ensar ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur. Onlar da Allah'tan hoşnutturlar. Allah onlara, içinde ebedî kalacakları, içlerinden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte büyük kurtuluş budur."* Muhacirler ve onlara iyi muamelede bulunan ensara İslamiyet'teki en önemli makam olan cennet müjdelenmiştir. Yine Nur Suresi'nin 22'nci ayetinde *"İçinizde lütuf ve servet sahibi olanlar akrabalarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere mallarından vermeyeceklerine dair yemin etmesinler; bağışlasınlar, feragat göstereyin."* denilmektedir. Nahl Suresi 41'inci ayetinde muhacirlere kucak açmanın gerekliliğine ve bunun ahiret için büyük bir kazanç olduğuna işaret edilir. *"Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, onları güzel bir yere yerleştiriniz. Ahiret sevabı daha büyüktür..."* Yine Nahl Sûresi'nin 10'uncu ayetinde *"Sonra şüphesiz Rabbin eziyet edildikten sonra hicret eden, cihat eden ve sabreden kimselerin yanındadır"* denilmektedir. Enfal Sûresi'nin 72'nci ve 74'üncü ayetlerinde de muhacirlere yardım eli uzatmanın müminlere kazandıracağı sevaplar dile getirilmektedir. *"Şüphesiz iman edenler, hicret edenler, Allah yolunda canlarıyla mallarıyla cihat edenler; muhacirleri, sığınanları barındıranlar, onların yardımına koşanlar var ya işte bunlar birbirlerinin dostları ve koruyucularıdır... O kimseler ki, iman ettiler, hicret ettiler ve Allah yolunda cihada katıldılar. Bir kısmı da onları barındırıp yer yurt sahibi yaptılar ve yardıma koştular. İşte bunlar hakkıyla mümin olanlardır. Bunlara bir mağfiret ve cömertçe bir rızık vardır."* Kur'an'da, müminlerin ellerindekini muhacirlerle paylaşmaları Haşr Sûresi'nin 8'inci ayetinde açıkça emredilmiştir. *"Allah'ın verdiği bu ganimet mallar, bilhassa yurtlarından ve mallarından edilmiş olan, Allah'tan bir lütuf ve rıza dileyen Allah'ın dinine ve peygamberine yardım eden muhacir fakirleridir..."*

Bu ayetlerden açıkça anlaşılacağı üzere muhacirlere, kimsesizlere, muhtaçlara yardım etmek Allah'ın katında sonucu büyük bir ödülle mükafatlandırılacak

davranışlardır. Bu tür davranışları sergileyenler Kur'an'da gerçek müminler olarak adlandırılırlar.

Hicret sonrasında ensarla muhacirler arasındaki ilişkinin belirlenmesinde ikinci kaynak, Hz. Muhammed tarafından uygulamaya konulan “muahat” mekanizmasıdır. Arapça “uhuvvet” kökünden türeyen “muahat” biriyle kardeş olmak, birini kardeş edinmek anlamına gelir.²⁷ “Hucurat Suresi”nin “Müminler ancak kardeşlerdir...” ayeti de bu ilişkiyi kuvvetlendirmektedir. Siyasî, iktisadî, içtimaî ve dinî açılardan İslamiyet'in gelişimine büyük katkı sağlayan muahat uygulaması, İslam medeniyetinin gelişimi ve toplumsal hayatının şekillenmesi açısından Hicret'e büyük bir anlam kazandırmıştır.²⁸ Muahat uygulaması her şeyden önce muhacirlerin yeni geldikleri topluma adaptasyonu açısından oldukça önemli bir rolü yerinde getirmiş, ayrıca zamanın sosyo-kültürel ve ekonomik sorunlarının çözümünde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Özellikle İslamiyet öncesi Arap toplumunda yaygın bir cahiliye adeti olan “hilf” uygulamasını sonlandırmıştır.²⁹

Muahat uygulaması, muhacirin mahzunluğunu gidererek ensara ısınması ve Medine şehrine uyum sağlaması sürecini kısalttığı ve kolaylaştırdığı gibi muhacirlerin yardım görmelerinden doğacak psikolojik ezikliği ortadan kaldırma işlevini yerine getirmiştir. Bu uygulama muhacirin ve ensarın birbirlerine karşılıklı olarak hem öğreten hem de öğrenen sıfatını yükledikleri bir durumdur. Muahat, o dakikaya kadar Mekkeli müşriklerden büyük eziyet gören ve çok ağır yaşam koşullarına karşı tecrübe kazanan muhacirlerin ensara mürşit olmasını; ensarın da onlara bir nevi öğrenci kılınarak eğitici

²⁷ Hüseyin Algül, “Muahat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, 2005, s. 308. Ayrıca bkz. Adem Apak, “Hz. Muhammed'in Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”, **Yeni Bir Toplum İnşası**, Der. Adnan Demircan, 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2005, s. 7-22.

²⁸ Ensarla muhacirleri bir araya getirerek her muhacir için ensardan bir kardeş tayin edilmesi esasına dayalı bu uygulama neticesinde Medine'de 186 ailenin kardeş ilan edildiği görülmektedir. “Muahat” uygulaması sadece teoride kalmamış, muhacirler ve ensar kan bağından öte bir bağlılıkla birbirlerine bağlanmışlar ve hatta mirasla ilgili ayetler inene kadar birbirlerine varis olmuşlardır. Önköl, **a.g.k.**, s. 461.

²⁹ “Hilf” iki Arap kabilesi arasındaki ittifakı ifade edip bu kabileler dışında kalan diğer toplum üyelerini dışlayan, ötekileştiren hatta İslamiyet öncesi Arap toplumunda sıkça görülen kan davalarını besleyen bir uygulama idi. Bu durum toplumsal dayanışma ve ahengi ortadan kaldırdığı gibi iç barışın önündeki en büyük engeli teşkil etmekteydi. Buhari “Menakibü'l Ensar” adlı eserinde “Hicretten yaklaşık beş ay sonra Mescid-i Nebevî'nin inşası günlerinde Hz. Muhammed'in ensar ve muhacirlerden yaklaşık 45'er kişiyi Enes b. Malik'in evinde topladığını ve İslamiyet'te “hilfin” olmadığını “din kardeşliğinin” esas alındığını belirterek bunlarında arasında ikişer ikişer kardeşlik akdettiğinden, karşılıklı olarak birbirlerine sorumluluk ve yükümlülüklerini açıkladığından bahsetmektedir. Algül, **a.g.k.**, s. 308. Ayrıca bkz. Mustafa Önder, “Hz. Muhammed'in Kardeşlik (Muahat) Uygulamaları ve Günümüz Açısından Değerlendirmesi”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, Yıl. 14, S. 1, s. 234 vd.

bir hareketin başlatılmasını ve bu sayede İslam toplumunda karakter benzerliğinin oluşturulmasını sağlayan bir uygulama olmuştur.³⁰

Muahat uygulaması bütün varlıklarını Mekke’de bırakarak gelen muhacirlere büyük ölçüde maddî ve manevî destek sağlamış oldu. Medineli Müslümanlar yani ensar, Mekkeli Müslümanları yani muhacirleri öz kardeşleri gibi kabul ettiler. Elleriindeki her imkânı onlarla paylaştılar. Öyle ki, muhtaç halde olan ensar arasında bile muhacirlere yardım etmek isteyenler olmuş ve bu sayede bir İslam kardeşliği oluşturulmuştur.³¹ Ensar, muhacire yönelik yardımlarını kendi mallarını, arazilerini onlarla paylaşma derecesine kadar götürmek istemişse de Hz. Muhammed’in mülkiyet ortaklığına karşı çıkması nedeniyle bu gerçekleşmemiş; muhacirlerin ensara ait hurmalıklardan emeklerine karşılık mahsulden pay almaları ile yetinilmiştir. Bu durum muhacirlerin çalışmaya sevk edilmesi, sürekli olarak ensardan bir beklenti halinde olmayı alışkanlık edinmemeleri; üretken bir toplumun ve adaletli bir gelir dağılımının oluşması açısından önemli bir hamledir. Bu uygulamanın kökenleri yine Kur’an-ı Kerim’de aranmalıdır. Bakara Suresi 220’nci ayetinde *“De ki ‘Onları ıslah etmek (yararlı kılmak) hayırlıdır.’ Eğer onları aranızda katarsanız artık onlar sizin kardeşlerinizdir...”* Bu ayet toplumdaki her birey gibi muhacirlerin de içinde bulunduğu toplum için faydalı bir üye olması, o topluma üretkenliğiyle, emeğiyle ya da çeşitli suretlerde katkıda bulunması gerekliliğinin ispatıdır.³²

³⁰ Algül, a.g.k, s. 308.

³¹ Bu durum İslam kültürü içerisinde “ısar” kavramı ile ifade edilmiştir. “İsar” kelime anlamı olarak bir kimsenin kendisi ihtiyaç içinde bulunsan bile sahip olduğu imkanları başkalarının ihtiyacına sarf etmek üzere kullanması, başkasının yararı için fedakarlıkta bulunması demektir. “İsar”, Batı dillerinde kullanılan “altürizm” karşılığında Türkçe’de “diğergamlık” terimi ile ifade edilmektedir. İslamî kaynaklarda cömertliğin üç derecesinden söz edilmiştir. Bunlar seha, cud ve isardır. Kuşeyrî’ye göre bir kimsenin elindeki imkanların en çok yarısını bağışlamasına seha; çoğunu vermesine cud; imkanlarının tamamını vermesine ise isar denir. Gazali cömertliği Allah’ın sıfatlarından biri olarak tanımlamakta, cömertliğin en yüksek mertebesi olarak da “İsar”ı göstermektedir. Toplumsal bütünleşme ve yardımlaşmanın doğuşunda son derece önemli bir uygulama olan “İsar”ın Kur’an-ı Kerim’de Yusuf Sûresi 12/91; Taha Sûresi 20/72; Nazar Sûresi 79/38; Âlâ Sûresi 87/16’ncı ayetlerinde kelime anlamıyla Haşr Sûresi’nin 9’uncu ayetinde ise terim anlamı ile kullanılmıştır. Bütün mal varlıklarını Mekke’de bırakarak Medine’ye göç etmek zorunda kalan muhacirlere şefkat gösteren ensar ayette övgüyle anılmaktadır. Bu ayet nedeniyle “İsar” kavramı ahiret mutluluğu ve Allah’ın övgüsüne mazhar olmak için başkalarının iyiliğini isteme, kendi ihtiyaçlarını görmezden gelip nefsinin öldürme davranışının bir kanıtı olarak yorumlanmıştır. Bkz. Mustafa Çağrıncı, “İsar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Ankara, 2000, s. 490-491. Algül, a.g.k, s.308.

³² Ensarın muhacirlere karşı yardım elini uzatmış olması “Enfal Sûresi”nin çeşitli ayetlerinde yer almış ve ensardan övgüyle söz edilmiştir. Enfal 8/72: *“İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenler ve muhacirleri barındırıp yardım edenler var ya işte onlar birbirlerinin velileridir. İman edip hicret etmeyenlere gelince; hicret edinceye kadar onların velayetleri size ait değildir. Eğer din konusunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavme karşı olmadıkça yardım etmek üzerinize borçtur...”* Adnan Demircan, “Hz. Peygamber Döneminde Kardeşleştirme”, **Yeni Bir Toplum İnşası**, Der. Adnan Demircan, 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul,

Hız. Muhammed, Medine’de Ebu Eyüp El-Ensari’nin evinde kaldığı sürede ensara mensup aileler ona sırayla yemek getirmişlerse de Hız. Muhammed bunların pek azıyla yetinip geri kalanının muhacirlere dağıtılmasını temin etmiştir. Muhacirlere çok yakın davranan Medineli ensar pek çok konuda onlara öncelik tanınması konusunda gönüllü olmuşlardır. Enes b. Malik’in aktardığına göre Hız. Muhammed, Bahreyn arazisini parça parça ayırıp dağıtmak üzere önce ensarı topladığında onlar hisselerinden muhacirler lehine vazgeçmek istediklerini “Ey Allah’ın resulü, muhacir kardeşlerimize bunun bir mislini vermedikçe bize bir şey verme” sözüyle beyan etmişlerdir.³³ Ensarın bu fedakarlıkları Haşır Suresi’nin 9’uncu ayetinde de yer almıştır: *“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine’ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar dahi onları kendilerine tercih ederler.”*

Hız. Muhammed, Allah yolunda hicret eden muhacirlere yardımda bulunan insanların ne denli bir kıymete sahip olduklarını Medineli ensar özelinde yaptığı değerlendirmeler ile ifade etmiştir. Hız. Muhammed her fırsatta onların fedakarlıklarından bahsetmiş, ensarı sevenlerin mükafatının Allah tarafından sevilme olduğunu, ensar evlerinin her birinde hayır bulunduğunu ifade etmiştir. “Bütün insanlar bir vadiye ensar başka bir vadiye girse kendisinin ensarla beraber gireceğini” söyleyerek ensara verdiği değeri aktarmıştır.³⁴

Hız. Muhammed ve beraberindeki Müslümanların Mekke’den Medine’ye hicretleri sonrasında ortaya çıkan bu tablo, İslam geleneği içerisinde muhacirlere yardım etmenin Kur’an-ı Kerim’de yer alan emirlerden olduğu, ayrıca peygamberin hadislerinde de buna işaret edildiği ve bu tür kişilerin cennetle mükafatlandırılıp, Allah katında en makbul Müslümanlardan olduğu gerçeğini bize sunmaktadır. Bu husus konumuz açısından oldukça önemli bir noktayı teşkil etmektedir. 1918-1923 arası dönemde Anadolu’da işgal vb. nedenlerle Türk-Müslüman unsurun yaşadığı göç hareketliliğinin hem arka planını görebilmek hem de bu hareketliliğe toplumun ve devletin gösterdiği reaksiyonu değerlendirebilmek için İslam hukukunun ana hatlarıyla yukarıda

2005, s. 131. Mehmet Salih Arı, “Cahiliye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, **Yeni Bir Toplum İnşası**, Der. Adnan Demircan, 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2005, s. 39-64

³³ Algül, **a.g.k.** s. 308.

³⁴ Buhari, Menakıbü’l-Ensar” ve Tirmizî, “Menakıb”tan aktaran, Algül, **Ensar**, s. 252.

değinmeye çalıştığımız bazı noktalarını bilmek gerekmektedir. Çünkü İstanbul'daki yerli Türk-Müslüman unsurun, Anadolu'dan gelen “din kardeşlerine ve soydaşlarına” karşı yaklaşımı ve hükümetin muhacirler adına giriştiği organizasyonlara destek sağlamak adına attığı adımlar, geliştirdiği söylemler aşağıda inceleneceği üzere İslamî motifler ve kavramlar üzerine inşa edilmiştir.³⁵ Bu durum “geleneğin icadı” kavramını karşımıza çıkarmaktadır. Ancak bu kavramı incelemeye geçmeden önce çalışmanın ilerleyen aşamalarında katkı sağlayacak bir başka noktaya temas etmek faydalı olacaktır. Bu noktada “Darülharp ve Darüislam kavramları nedir? İslam hukuku içerisinde göç hangi durumlarda Müslümanlar için zorunlu hale gelir?” sorularına yanıt aranmalıdır.

Bir ülkenin İslam ya da “küfre” nispet bakımından niteliğinin tayin ve tespitinde ölçü, nüfusunun Müslüman ya da gayrimüslim olması ve bunların birbirine oranı değil; yönetim ve egemenliğin mahiyetidir. Müslümanların hakimiyeti altında bulunup İslam hukuk sisteminin uygulandığı ülke “Darüislam” olarak adlandırılır. Darülharp ise küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke, kâfir liderin emir ve idaresinin yürürlükte olduğu ülke şeklinde tanımlanır. Özetle İslam siyasî hakimiyetinin sınırları dışında kalan, yönetim ve hukuk düzeni İslamî esaslara uymayan her yer “Darülharp”tır.³⁶

“Darüislam” kavramı Mekke'den Medine'ye hicret sonrasında karşımıza çıkarken, “Darülharp” kavramı Müslümanlara savaş izninin verilmediği hicret öncesi dönem için de geçerlidir.³⁷

Şeriata göre “Darülharp” sayılan bir ülke, halkının Müslüman olması ya da fethedilmesinin ardından İslam hukukunun uygulanması ile “Darüislam”a dönüşmüş

³⁵ İslami geleneğin Türk-Müslüman Osmanlılar üzerindeki etkisine dikkat çeken Şerif Mardin, benzer bir değerlendirme de bulunarak “Müslüman Osmanlılar üst ve alt sosyal sınıflar üzerinde duygusal çağrışımları hareketlendirmek ve toplumu seferber etmek amacıyla İslam'a dayandılar” demektedir. Şerif Mardin, **Religion and Social Change in Modern Turkey**, New York, 1989, s. 129.

³⁶ Abu Sahlieh, **a.g.k.**, s. 39-40. Bu kavramlar hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Ahmet Özel, “Darülharp”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.8, Ankara, 1993, s. 536-537; Ahmet Özel, “Darüislam”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 8, Ankara, 1993, s. 542-543; Ahmet Özel, “Klasik İslam Devletler Hukukunda Ülke Kavramı ve Günümüzdeki Durum: İbni Teymiyye'nin Mardin Fetvası ile Benzeri Diğer Bazı Fetvalar”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 43, 2012/2, s. 43 vd. İbn-i Teymiyye'nin hayatı, İslam felsefesindeki önemi ve eserleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ferhat Koca, “Takiyuddin İbni Teymiyye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 20, Ankara, 1999, s. 391-405.

³⁷ Yönetim ve hakimiyet kriterleri esas alındığında “Darüislam” kavramının ilk olarak ortaya çıkışı Hz. Muhammed'in Medine dönemine tesadüf etmektedir. Çünkü Müslümanlar hicrete kadar Mekke'de müşriklerin idaresi altında iken kendilerine ait bir yönetim biçimine sahip oldular ve bu sayede “Darüislam” kavramı ortaya çıkmış oldu. Abu-Sahlieh, **a.g.k.**, s. 39. Serahsi gibi bazı fıkıh bilginleri hicret öncesi Mekke'de İslam otoritesi söz konusu olmadığı için orayı “Darülharp” olarak kabul etmişlerdir. Özel, **Darülharp**, s. 536.

olur. Ancak şeriatı göre bir ülkenin “Darülharp”ten “Darüislam”a dönüşmesi için fethedilmiş olması tek başına yeterli değildir. Bunun için oranın yurt edinilmesi, bir yönetici tayini ile orada İslam hukukunun işletilmesi zorunludur.

Bu çalışma açısından önemli olan nokta ise “Darüislam” olan bir toprağın hangi durumlarda “Darülharp”e dönüşeceği hususudur ki, bu konuda görüş ayrılıkları mevcuttur. Bu dönüşüm için şu üç şart gerekmektedir:

1. Gayrimüslim bir devletin İslam ülkesini istila etmesi.
2. Darüislam’da bir şehir veya bölge halkının İslam’ı terk ederek başka bir dine geçmesi ve bu suretle de orayı işgal etmiş olması.
3. Zımmet akdiyle İslam devletinin himaye ve hakimiyetine geçerek İslam tebaası olan gayrimüslimlerin (zımmiler) bu anlaşmayı bozup bulundukları yerde hakimiyetlerini ilan etmeleri.³⁸

Mezheplere göre bu üç durumun değerlendirilmesi de farklılık arz etmektedir. Buna göre Malikî ve Hanbelî fıkıhçılarla Hanefilerden Ebu Yusuf ve İmam Muhammed’e göre içinde küfür ahkâmının uygulanması ile Darüislam, Darülharp’e dönüşür.³⁹ Çünkü İslam hükümlerinin uygulanması ile Darülharp, Darüislam’a dönüşebildiğine göre tersi bir durum da geçerlidir. Ebu Hanifi’ye göre Darüislam’ın Darülharp’e dönüşmesi için bazı önceliklerin gerçekleşmesi gerekir. Buna göre istila edilen yerde İslam dışı hukukun (küfür ahkâmının) uygulanması gerekir. Ülkede ilk emanları üzere bulunan hiçbir Müslüman veya zımminin kalmaması ve son olarak da ülkenin Darülharp’e bitişik olması gerekir. Ancak Ebu Hanifi’ye göre bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlar mevcuttur. Eğer istilaya uğrayan İslam memleketinde, İslam dışı hukukun yanı sıra İslam hukuku hala uygulanmaya devam ediyorsa burası Darülharp’e dönüşmemiştir. Düşman istilasından önce Darüislam’daki Müslüman ve zımmilerin sahip oldukları can ve mal güvenliği hiç kesintiye uğramadan aynen devam ediyorsa burası da Darülharp’e dönüşmemiştir. Fakat can ve mal güvenliği bir kereliğine bile olsa ortadan kalksa, ülke Darülharp’e dönüşür. Can ve mal güvenliğinin sonrasında temin edilmesi durumu değiştirmez ve “Darülharp” durumu devam eder. Son

³⁸ Özel, **Darüislam**, s. 542. Özel, **Klasik İslam Devletler Hukukunda Ülke Kavramı**, s. 46.

³⁹ Şeriatı göre Darülharp, geçici bir ahd yani bir sözleşme ile “Darülahd”a dönüşebilir. Ancak Ebu Yusuf’a göre üstünlük Müslümanlarda ise İslam hükümdarına kafilerle barış yapma izni verilmez. Üstünlüğü, elde ettiği avantajı kullanması istenir. Ebu Yusuf bu değerlendirmesini Muhammed Sûresi’nin “Onun için gevşeklik etmeyin de sizler daha üstün olacak iken barışa yalvarmayın. Allah sizinledir ve asla sizin amellerinize kıymaz.” şeklindeki 35’inci ayetine dayandırmaktadır. Abu Sahlieh, **a.g.k**, s. 40.

olarak da ülke, İslam ülkeleri ile çevrili olup Darülharp'le sınırı yoksa Darülharp'e dönüşmemiş kabul edilir.⁴⁰

Yukarıda özü itibariyle vermeye çalıştığımız Darülharp ve Darüislam kavramları ve Darüislam'ın Darülharp'e dönüşümü meselesi İslam hukukunda göçü meşru hatta zorunlu kılan bir durum yaratmaktadır ki, bu durum Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerle sabittir. Bunlara örnek olması açısından Nisa Sûresi'nin 97 ve 98'inci ayetlerinde göçün zorunluluğu ve bundan kimlerin istisna tutulacağı ifade edilmesi önemlidir:

“Melekler kendilerine zulmederlerken canlarını aldığı kimselere ‘Ne isteydiniz?’ diyecekler. Onlar ‘Biz yeryüzünde güçsüz ve zayıftık.’ diyecekler. Melekler onlara ‘Allah’ın yaratmış olduğu yeryüzü dini yaşayabileceğiniz kadar geniş değil miydi? Oralara hicret etseydiniz ya’ diyecekler. İşte bunların varacakları yer cehennemdir. Oraya gidiş ne kötüdür. Ancak zayıf ve güçsüz olan hiçbir şeye gücü yetmeyen ve hicret etmeye bir yol bulamayan erkekler ve kadınlar ve çocuklar bundan müstesnadır.”

Yine Nisa Sûresi'nin 100'üncü ayetinde *“Kim Allah yolunda hicret ederse yer yüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah'a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse şüphesiz onun mükafatı Allah'a düşer.”* denilerek hicret sırasında ölenlerin ödülünün Allah katında büyük olduğu müjdelenmiştir. Tevbe Suresi'nde (9/20) *“İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat eden kimselerin mertebeleri Allah katında daha üstündür. İşte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”* denilerek Allah yolunda hicret etmek davranışı övülmüştür.

Abu Sahlieh'e göre bu ayetler Darülharp'i yani kafir bir ülkeyi ya da sonradan Darülharp'e dönüşmüş bir ülkeyi terk etmeyi Müslümanlara zorunlu kılan ayetlerdir. Bu göçün öncelikli amacı Müslümanları zulümden korumak ve onları Müslüman toplumun mücadelesine dahil etmektir.⁴¹ Yukarıda temas ettiğimiz İtme-Çekme Kuramı'nı Sahlieh'in bu değerlendirmesi ile ele alacak olduğumuzda çalışma açısından önemli bir tespitin ortaya çıktığı görülür.

⁴⁰ Özel, **Klasik İslam Devletler Hukukunda Ülke Kavramı**, s. 48-49. Şafilere göre İslam memleketi istilaya uğrasa, üzerinden uzun bir zaman geçmiş de olsa Darülharp'e dönüşmez. Çünkü Şafilere göre Müslümanların sahip oldukları malların mülkiyeti hiçbir zaman gayrimüslimlere geçemeyeceğinden İslam ülkesinin Darülharp'e dönüşmesi mümkün değildir. Ancak Şafilere göre savaş başlı başına küfür sayılacağından İslam ülkesi siyasi ilişkiler açısından Darülharp'e dönüşmüş kabul edillir. Özel, **Darüislam**, s. 543.

⁴¹ Abu Sahlieh, **a.g.k**, s. 38.

İslam'ın göçe bakışını sağlıklı bir şekilde değerlendirmek için göçü “Darülharp” ve “Darüislam” kavramları çerçevesinde yeniden ele almak gerekmektedir. Bu noktada yanıt aramamız gereken soru şudur: “Darüislam ülkesiyken işgal neticesi Darülharp’e dönüşen bir yerdeki Müslümanın oradan ayrılması ve Darüislam’a göç etmesi gerekli midir?”⁴² Bu soruya ilişkin birtakım farklı yanıt ve değerlendirmeler söz konusu olsa İslam bilginleri Müslümanların dinlerini serbestçe yaşayamamaları halinde Darülharp’ten Darüislam’a göçlerini zorunlu görmek konusunda genel itibariyle hem fikirdirler.⁴³ Özellikle Ahmed İbn Yahya El Venşerisi (1430-1508) kafir bir ülkeden Darüislam’a hicretin kıyamet gününe kadar her Müslüman için bir zorunluluk olduğunu ifade ederek bu konuda katı bir yaklaşım sergilemiştir. Aynı zorunluluk isyan ya da iç karışıklık içinde olan bir ülke için de geçerlidir. Bir Müslüman için domuz eti yemek, bir insanı öldürmek nasıl yasaksa kafir bir ülkede yaşamak da o derece yasaktır. Dinini serbestçe yaşayabilmek, inançlarını korumak ve Hristiyanlaşmamak için bu bir zorunluluktur. Göç etmeyi reddeden biri ona göre kendi toplumundan vazgeçmiş demektir.⁴⁴

⁴² Abu Sahlieh, **a.g.k.**, s. 40-42.

⁴³ El-Cürcanî’ye (1339-1443) göre hicret, kafirler arasında kalan Müslümanların Darüislam’a katılma eylemidir. İmam Şafi (767-820) ve İbn-i Kudame (1147-1223) de aynı bakış açısını sürdürmüşlerdir. İslam bilginleri içerisinde özellikle İspanya’da bulunan ve Hristiyan dünyası ile yakından temas edip, o kültürü soluyan filozof ya da fıkıhçıların Müslümanların kafirler arasında, Darülharp’ten kalmalarına muhalif oldukları dikkati çekmektedir. Kordobalı İbn-i Hazem (904-1064) bir Müslüman’ın sadece cihada katılmak ya da elçilik görevi için Darülharp’e adım atmasını meşru görmüştür. Bunun dışında Müslümanların Darülharp’ten kalmaları için hiçbir meşru gerekçe bulunamaz. Abu Sahlieh, **a.g.k.**, s. 42-43. Ülkeleri istila sonucunda Darülharp’e dönüşen Müslümanların durumu özellikle 10 ve 11’inci yüzyıldan itibaren İslam alimleri için bir mesele haline gelir. Çünkü 10’uncu yüzyıldan itibaren Hristiyan Avrupa, İslam doğu dünyasına karşı bir toparlanma ve yeniden saldırıya geçme sürecine girmiştir. Bu süreç özellikle Haçlı Seferleri ile somutlaşmıştır. Müslümanların Darülharp’ten bulunup bulunmamaları konusunda İslam alimleri arasında farklı yorumların mevcut olduğu görülse de özellikle İspanya coğrafyasında yaşayan Arap bilginlerinin buna şiddetle karşı çıktıkları dikkat çekmektedir. Bunların önde gelenleri Kordobalı El-Kurtubi (1214-1273), Kordobalı İbn-i Rüşt (1126-1198), Sevilya Kadısı olan İbn-ül Arabî (1076-1148) ve Murcia doğumlu Endülüslü büyük filozof Muhyiddin İbnü’l-Arabî (1165-1240)’dır. Yukarıda sayılan İslam bilginleri fikirlerini Enfal ve Nisa sureleri ile Hz. İbrahim ve Hz. Musa’nın kıssalarına dayandırmaktadırlar. Nisa Suresi’nin 97’inci ayeti şu şekildedir: “*Melekler kendilerine zulmederlerken canlarını aldığı kimselere ‘Ne isteydiniz?’ diyecekler. Onlar ‘Biz yeryüzünde güçsüz ve zayıftık.’ diyecekler. Melekler onlara ‘Allah’ın yaratmış olduğu yeryüzü dini yaşayabileceğiniz kadar geniş değil miydi? Oralara hicret etseydiniz ya’ diyecekler. İşte bunların varacakları yer cehennemdir. Oraya gidiş ne kötüdür. Ancak zayıf ve güçsüz olan hiçbir şeye gücü yetmeyen ve hicret etmeye bir yol bulamayan erkekler ve kadınlar ve çocuklar bundan müstesnadır.*” Ankebut Sûresi (29/26) “*Bunun üzerine Lut ona inandı ve İbrahim ‘Doğrusu ben Rabbimin istediği bir yere hicret ediyorum. O, şüphesiz güçlüdür, hakimdir’ dedi.*” Saffat Sûresi (37/99) “*Şüphesiz ben Rabbime gidiciyim. O beni hidayete erdirir.*” Kasas Sûresi (28/21) “*(Musa) Böylece oradan korkuyla etrafını gözleyerek çıktı. ‘Rabbim bu zalimler kavminden beni kurtar’ dedi.*” Abu Sahlieh, **a.g.k.**, s. 44-45.

⁴⁴ El Venşerisi de bu hükmünü Nisa Sûresi’nin 97’nci ayetine dayandırmaktadır. Hareket kabiliyeti olmayanlar (çocuk, yaşlı, aciz vb.) için bu zorunluluğun kalkacağını ancak ilk fırsatta onların da Darülharp’ten ayrılmakla mükellef olduklarını hatırlatır. El-Venşerisi bu konuyla ilgili olarak İmam

İslam alimleri işgal neticesinde ülkeleri Darülharb'e dönüşen Müslümanların oraları terk ederek Darüislam'a hicretlerini zorunlu görmekte ve bu zorunluluğa Kur'an ayetleri ile hadislerden gösterdikleri kesin delillerle işaret etmektedirler. İslam bilgilerini Müslümanların Darülharb'e dönüşen bir ülkede kalamayacağı düşüncesine sevk eden temel dayanak kültürel deformasyonun ve nihayetinde asimilasyonun yaşanacağı endişesidir. Kafir bir idarenin işgali altında kalan, onun otoritesini kabul eden bir Müslüman, can güvenliği endişesiyle imanından ödün verecek ve nihayetinde "samimiysiz bir Müslümana" dönüşecektir.⁴⁵ Bunun yanı sıra kendi nesillerinden biri ileride gayrimüslim bir kadınla evlilik yapınca, onlardan doğacak çocuklar giyim-kuşamdan dil ve yaşam biçimine kadar kafirleri örnek alacak, kendi öz benliklerini yitireceklerdir.⁴⁶

Darüislam ülkesiyken işgal neticesi Darülharb'e dönüşen bir yerdeki Müslümanın oradan ayrılması ve Darüislam'a göç etmesi gerekli midir?" sorusuna ilişkin olarak İslam alimlerinin yukarıda ana hatlarıyla vermeye çalıştığımız yaklaşımları, incelenen 1918-1923 arası döneme uyarladığında Anadolu'da işgal altına giren sahalardaki göçlerin neden ve sonuçlarının değerlendirilmesi açısından önemli kriterlerden biri olduğu görülecektir. İslam hukuku ve devlet geleneğini benimsemiş Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan Müslüman unsurların da söz konusu dönemde yaşanan işgallere karşı benzer tepkileri verdiği görülmektedir. İşgal başlı başına bir itme etkisiyken, işgalle birlikte Darülharb'e dönüşen bölgelerde oluşan yeni siyasal ve toplumsal koşullar Müslümanları Darüislam'a doğru itecektir. İşgal edilmemiş ya da yaşam koşulları açısından çok daha elverişli (başkent İstanbul ve işgalden uzak Anadolu şehirleri gibi) bölgeler ise göçmenler için bir çekme etkisi yaratacaktır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda gerilemeye başlamasından itibaren 19'uncu yüzyıl boyunca yaşanan göçleri şekillendiren bir özellik olmuş ve sonraki aşamada "ulus-

Malikî'nin adaletsiz bir ülkede yaşamının bir Müslüman için mümkün olamayacağı şeklindeki yorumuna atıfta bulunmuştur. Abu Sahlieh, **a.g.k.**, s. 46. El-Venşerisi'nin bu değerlendirmeleri İslam topluluklarında göç ya da Darülharb ve Darüislam kavramları üzerine çalışan pek çok araştırmacı tarafından da referans olarak kullanılmaktadır. Brian Glyn Williams, **The Crimean Tatars, From Soviet Genocide to Putin's Conquest**, Oxford University Press, New York, 2016, s. 13. April Hawkins, **"Sending Religion: Franco-Maghrebis and Islam in France"**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tel Aviv, Tel Aviv University, Department of Middle East and African History, 2011, s. 60-61.

⁴⁵ Kafirler kendisine güleceği endişesi ile namaz kılamayacağı, zekat ve sadaka veremeyeceği için temel ibadetlerini aksatmaya başlayacaktır. Bu durum Kur'an-ı Kerim'in Maide Süresi'nde (5/58) açıkça ifade edilmiştir: "Siz namaza çağırduğunuz vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu, şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır."

⁴⁶ El-Venşerisi'ye göre bir Arap, dilini unutursa o kültüre olan bağıını da unutur. Abu-Sahlieh, **a.g.k.**, s. 47-48.

devletin şafağı” olarak bilinen Mütareke Döneminde yaşanan göçlerde de önemli bir etken olarak kendisini göstermiştir.⁴⁷ Balkanlar, Kafkasya ve Kırım’dan 19’uncu yüzyılın ikinci yarısından sonra göç dalgaları ile gelen kitlelerin dilsel, etnik ve tarihsel olarak birbirinden çok farklı oldukları görülse de⁴⁸ bunların Müslüman ve Osmanlı siyasal kültürünü paylaşıyor olmaları en büyük ortak noktalarıdır.⁴⁹ Bu ortaklık onların Rus, Yunan, Bulgar, Sırp baskısından kaçarak neden Darülsılam olan Osmanlı toprağına ve tercihen de İstanbul’a geldiklerini açıklamaktadır. Unutulmamalıdır ki, yukarıda izah ettiğimiz gibi bir ülkenin Darülsılam olup olmadığı öncelikle yönetim ve hakimiyet esasına, ikinci olarak nüfusunun karakterine göre belirlenir. Etnik ve dil farklılıklarına rağmen Müslüman olan ve Osmanlı siyasal kültürünü paylaşan bu göçmenler için Darülsılam olan “Anadolu” coğrafyası bir çekme etkisi yaratmıştır. Aynı itme ve çekme etkisi Millî Mücadele yıllarında düşman işgali altına giren bölgelerde de ortaya çıkacak ve göç hareketliliğini şekillendirecektir.

İslamiyet’in ortaya çıkışından hemen sonra yaşanan Hicret ve onun ürünü olan ilişki biçimleri ve kurumlar sadece Arap toplumunun şekillenmesinde önemli bir işleve sahip olmakla kalmamış bundan sonraki süreçte İslamiyet’i benimsemiş bütün toplumların yaşam biçimlerini, geleneklerini, ilişkilerini şekillendirmiştir. Bu noktada “geleneğin icadı” kavramı üzerinde durulması gerekir.

3. GELENEĞİN İCADI KAVRAMI

Geçmiş yaşantılar sonucunda ortaya çıkan toplumsal değerler ve gelenekler o toplumu meydana getiren bireyler arasında bir bağ ve bu bağ sonucunda da bir aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Bu bağ ve güçlü aidiyet duygusu, başlangıçta bireylerin kendi varlıklarını güçlü kılan bir grup psikolojisi yaratır. Kendi varlığını çok sağlam bir geleneğe ve güçlü bir kitle psikolojine bağlayan bireylerden oluşmuş toplumlar, kendi varlıklarının meşruiyet zeminlerini bu ortak değerlerde bulurlar. İlk kez Eric Hobsbawm ve Terence Ranger tarafından ortaya atılan “geleneğin icadı” kavramı, bu bağların

⁴⁷ Kemal Karpat bu hususa özellikle işaret etmektedir. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 239-342.

⁴⁸ Kırımlılar ve Kafkasyalılar Tatarca konuşuyorlardı. İrk olarak Türklerle akraba olmayan Çerkez, Çeçen, Abazalar farklı dillere mensuptu. Balkan göçmenleri arasında Slavca konuşan ve Türk olmayan Boşnak ya da Pomaklar mevcuttu. Pek çok Girit Müslüman muhaciri Rumca, Arnavutlar ise Arnavutça konuşmaktaydı. Karpat, **a.g.k.**, s. 333-334.

⁴⁹ Karpat, 19’uncu yüzyılda Balkanlar, Kırım ve Kafkasya’dan göçlerle Anadolu’ya gelen Türk-Müslüman unsurların yarattığı yeni toplumun ve bu toplumdaki Türk kimliğinin ne Orta Asya’daki Türk ne de Anadolu’da hor görülen “köylü” Türk olduğuna işaret etmiştir. 19’uncu yüzyıl göçleri sosyo-ekonomik, kültürel değişimlerin de etkisi sonucunda Kırımlı, Kafkasyalı, Balkanlı Türk- Müslümanları karıştırarak günümüz “Türk” milletini oluşturmuştur. Karpat, **a.g.k.**, s. 64.

toplumsal ilişkilere ve buradan hareketle topluma hakim olan siyasal iktidara nasıl bir meşruiyet kazandırdığı sorusunu açıklamak için kullanılmıştır.⁵⁰

Kavram özetle, hızlı toplumsal değişim ya da savaş, ihtilal vb. durumlarda görülen sosyal bağların zayıflaması veya yok olma tehlikesi karşısında, tarihsel malzemenin tümüyle diriltilmesi ve ihtiyaçlara cevap verecek şekilde yeniden üretilmesi olarak tanımlanabilir.⁵¹ “İcat edilmiş gelenek” açık veya sembolik bir surette kabul görmüş kurallarca yönlendirilen ve geçmişle doğal bir süreklilik arz eden, tekrarlara dayanan belirli davranışlar veya uygulamalar olarak düşünülmelidir.⁵² Bu bir anlamda geçmişe referans vererek bir davranışı, bir kurumu, bir ideolojiyi ya da siyasal iktidarı meşrulaştırma işidir.⁵³ Meşruluk kazandırma çabası genellikle toplumların dönüşüm ya da bunalım dakikalarına tesadüf ettiği için yukarıda da değindiğimiz gibi “gelenegin icat edilmesi” hızlı dönüşümlerin ve travmaların toplumsal kalıpları ve buna bağlı olarak da toplumsal ilişkileri zayıflattığı ya da yok ettiği, büyük çaplı ve hızlı değişimlerin yaşandığı dönemlerde görülmektedir ki, konumuz açısından böyle bir buhranı ihtiva etmekte olan Milli Mücadele Döneminde “geleneklerin nasıl icat edildiğini” ileride ele alacağız. Ancak biz bu noktada geleneklerin icat edilmesi ve milli birlik ve beraberliğin oluşturulması sürecinde basının ne deneli büyük bir rol oynadığı gerçeğine de işaret etmek istiyoruz.⁵⁴ Özellikle mütareke basınına bakıldığında muhacir ve mültecilere

⁵⁰ Eric Hobsbawm, Terence Ranger, **Gelenegin İcadı**, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, 1. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

⁵¹ Bu kavram gündelik hayatta millî bayramlarda düzenlenen kutlama törenlerinden, merasimlerden, mimari yapılar; sembol ya da resimlerden toplumdaki fakir ve muhtaçlara yardım eli uzatmak gibi ahlaki davranışlara kadar çok farklı şekil ve türlerde somutluk kazanmaktadır. Selim Deringil konuya ilişkin bir makalesinde II. Mahmut zamanında İtalyan bir ressama yaptırılan “Arma-i Osmanî”yi esas alarak buradaki “geleneksel” semboller üzerinden iktidarın toplum nazarında kendini meşrulaştırması örneğini vermiştir. Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gelenegin İcadı, Muhayyel Cemaat ve Panislamizm”, **Simgeden Millete**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 26.

⁵² Hobsbawm ve Ranger, **a.g.k.**, s. 2-3.

⁵³ Konuya ilişkin olarak oldukça güzel bir çalışmada Ali Şükrü Çoruk, siyasal otoritenin kendini meşrulaştırmak ya da bir fikri, bir ideolojiyi yaygın hale getirmek, yeni bir sosyal, iktisadî, siyasî düzen oluşturmak amacıyla toplumun gelenekselleşen, kökleşmiş yaşam biçimlerinde ve uygulamalarında görülen ritüel, gelenek ve adetlerin aslında icat edilmesi birer propaganda aracı olduğunu görmek mümkündür değerlendirmesinde bulunur. Ali Şükrü Çoruk, “Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Döneminde Gerçekleştirilen İstanbul’un Fethi Törenleri”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 7, Yıl 6, s. 80.

⁵⁴ Millet ve milliyetçilik fikrinin oluşumunda basının ya da kendi deyimi ile “kapitalist yayıncılık”ın oynadığı rol hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 7. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 58-62. Karpata da basın sayesinde göçlerin toplum bilincinde yer ettiği gerçeğine temas etmiştir. Göçler ve göçmenlerin yaşadıkları sıkıntılar basın aracılığıyla geniş halk kitlelerine ulaştırılmış ve bu sayede yerli halkın göçmenler ile empati kurması sağlanmıştır. Esasen toplum İslam tarihinden “muhaceretin” anlamını ve değerini bildiği için muhacirlere yardımı dini/milli bir görev kabul etmiştir. Karpata, **a.g.k.**, s. 60.

yardımda bulunulması için hayır cemiyetleri tarafından düzenlenen kampanyalara katılım için halkın davet edildiği, bu konuda yoğun bir çabanın harcandığı görülecektir. Bununla da yetinilmeyerek yardımda bulunanların isimleri ve yardım miktarları gün gün gazete sütunlarında yayınlanmış ve böylece toplumun geri kalanı aynı davranış için özendirilmiş, teşvik edilmiştir. İsim listelerinde hayırseverlerin mesleklerinin de belirtilmesi onların sosyo-ekonomik durumları hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân sağlamaktadır. Bu nedenle dönemin basını, toplumsal bütünleşmenin, birlik ve beraberliğin oluşturulması sürecinde toplumun farklı gelir seviyesinden, farklı tabakalarından gelen insanların birbirleriyle nasıl bir yardımlaşma içerisine girdiklerini tahlil etmemiz açısından önemli bir kaynak gurubunu teşkil etmektedir.

Hobsbawm ve Ranger, toplumların buhran süreçlerini aynı zamanda bir nevî uyum sağlama süreci olarak da nitelendirirler. Onlara göre uyum sağlama, eski kullanımlar ve eski modeller, yeni koşullarda yeni amaçlarla kullanıldığında gerçekleşebilir. Eski toplumsal kurumlar, adetler, gelenekler yeni şartlara uyum gösterirler ve böylece yeni yapıların yeni toplumsal bağların ve ilişkilerin ortaya çıkmasında ve meşrulaştırılmasında çok büyük bir işlevsellik kazanmış olurlar.

Hobsbawm ve Ranger, Sanayi Devrimi'nden sonraki dönemlere ilişkin olarak “icat edilmiş gelenekler” için üç farklı tipoloji geliştirmişlerdir. Bunlardan ilki, toplumsal birlik ve beraberliği ya da gerçek veya yapay cemaatlerde grup aidiyetini oluşturan geleneklerdir. İkincisi kurumları ya da otorite ilişkilerini oluşturan veya meşrulaştıran geleneklerdir. Üçüncüsü ise toplumsallaşma, inançların, davranışların ve teamüllerin aşılınıp aktarılmasını sağlayan geleneklerdir.⁵⁵ Bu üç tipolojinin ne işe yaradığı sorusuna Hobsbawm ve Ranger şu yanıtı vermişlerdir: “İcat edilmiş gelenekler, tarihsel bir yenilik olan ulusla, onunla ilintili milliyetçilik, ulus-devlet, ulusal semboller ve tarihler vb. fenomenlerle yakından alakalıdır. Bütün bunlar genellikle üzerinde düşünülmüş ve her zaman yenilikçi olan toplumsal mühendislikteki uygulamalara dayanmaktadır.”⁵⁶

“Gelenegin icadı” kavramını çalışmamızın merkezine konumlandıran nokta, ağırlıklı olarak birinci ve ikinci gelenek tipolojilerinde aranmalıdır. İleride bunun örneklerini oldukça fazla bir şekilde göreceğiz. Ancak konunun anlaşılması açısından açık bir emsal olarak Tahirü'l-Mevlevî'nin bir yazısına atıfta bulunmak şimdilik yeterli

⁵⁵ Hobsbawm ve Ranger, **a.g.k.**, s. 12.

⁵⁶ Hobsbawm ve Ranger, **a.g.k.**, s. 17.

olacaktır. Tahirü'l-Mevlevi, muhacirlerin içler acısı durumuna işaret ederek devletin gücünün yetmediği noktada asıl işin halka düştüğüne, İslam tarihinden “ensar”ın muhacirlere yönelik davranışlarını göstererek örnek vermiştir. Kur'an-ı Kerim'in muhacirlerle ilgili ayetlerine atıfta bulunan Tahirü'l-Mevlevi toplumda birlik, beraberlik duygusunu oluşturmak ve aidiyet hissini yaratmak maksadıyla mevcut olan bir “geleneği icat etmektedir.”

“Bila-tereddüt diyebilirim ki, bugünkü Müslüman muhacirlerine muavenet etmek ensar-ı âzâm zümre-i kirâmına ilhak eylemek olur. İzah edeyim... Tarihlerin beyanatı şöyle dursun kitab-ı kerîm-i ilahînin de şehâdeti ispat eder ki, Allah yolunda ve din uğrunda dâr ve diyarını bırakıp⁵⁷ gelmiş olan muhacirine Medine Müslümanlarının gösterdiği fedakârlık ve âlîcenâbat muavenat muhayyir-ül ûkûl bir derecede idi. O kadar ki, muhacirlerin her biri yerliler tarafından ivâ ve iksa edilmiş, muntazaman yedirilip, içirilmişti...

Ensar-ı kirâmın muhacirin hakkında gösterdiği insaniyetkârane şefkatin Allah Resulü indinde ne derece makbul olduğunu anlamak için ‘Vellezine tebevveud dâre...’ diye başlayan ayet-i celîleyi⁵⁸ ve onların tefsirini mütalaa etmek lazımdır. O ayetlerde ensarın muhacire hürmet ve muhabbet gösterdikleri, onlara verilen emval ve emlak dolayısıyla gıpta ve hased gibi hissiyata kapılmadıkları, kendilerinin ihtiyacı varken din kardeşlerini tercih etmek suretiyle ulvî-cenâb ibraz eyledikleri sitayişkârane bir lisan ile hikâye olunduktan sonra o zevat-ı kiramın mazhar-ı felah olduğu tebşir olunuyor.

Tahirü'l-Mevlevi 1.300 yıl önceki durumla şimdiki durum arasında hiçbir fark olmadığını vurgulayarak yazısına şu şekilde son vermiştir:

“Hadise aynı hadisedir. O vakit Mekke Müslümanları evini, barkını, malını, mülkünü bırakıp da şayan-ı muavenet bir halde Medine’ye geldikleri gibi bugün Yunan elinde kalan memleketlerden ocağı sönmüş, hanmanı yıkılmış bir halde gelen muhacirler de aynı derecede muhtaç-ı muavenet bulunuyorlar...”⁵⁹

Yukarıda işaret ettiğimiz üzere zaten İslam'ın birincil kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in pek çok ayetinde ve ikinci olarak Peygamberin hadislerinde belirtilen “hicretin” zorunluluğu ve Allah yolunda her türlü tehlikeyi göze alıp bunu

⁵⁷ Nisa (4/97,98,100) ve Tevbe (9/20) Sureleri hatırlanmalı.

⁵⁸ Haşr Suresi (24/9) “Onlardan önce Medine’yi yurt edinmiş olup kalplerinde iman yerleşmiş olanlar kendilerine hicret eden kimseleri severler. Ve onlara verilenlerden dolayı (dağıtılan ganimetlerden), kendileri onlara muhtaç olsa bile kalplerinde bir rahatsızlık duymazlar...”

⁵⁹ Tahirü'l-Mevlevi, “Muhacirlere Yardım”, **Mahfil**, Cemaziyelevvel 1342, C.4, S.43, s. 129-131.

gerçekleştirmek için yerlerini yurtlarını terk eden muhacirlere yardım etmenin Allah katında Müslümanlara kazandıracağı mükâfat ve derecelerın güzelliği ileride sayısız örneklerini göstereceğimiz gibi Milli Mücadele yıllarında toplumsal birlik ve beraberliği oluşturmak, maneviyatı yükseltmek, özetle millî bir ruh oluşturmak, İslamî referanslara atıfta bulunmak bir taktik olarak gerek resmî gerekse gayrı resmî (hayır kurumları ve yardım dernekleri gibi) kurum ve kuruluşlar tarafından her fırsatta kullanılmıştır. İleride bunları ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

4. SOSYAL YARDIM (MUAVENAT-I İÇTİMAİYE) KAVRAMI AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ

Osmanlı Devleti'nin 19'uncu yüzyıl boyunca devam eden parçalanma sürecinde kaybedilen imparatorluk topraklarından akın akın gelen muhacirlere ilişkin yardım faaliyetleri, aynı yüzyılda Sanayi İnkılabı sonrasında Avrupa'da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan "refah devleti" ve bununla alakalı olarak "sosyal yardım" kavramıyla da yakından ilişkilidir. Özellikle "sosyal yardım" kavramını incelemek gerek İstanbul gerekse Ankara Hükümetinin muhacirler özelinde yaptığı yardımların değerlendirilmesi açısından önemlidir. Asıl olarak II. Meşrutiyet'le birlikte gerçek anlamını kazanan "sosyal yardım", Anadolu'da yeni bir devletin temellerinin atıldığı dönemde de faaliyet alanı olarak önemini artırmıştır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da olağanüstü yetkilerle toplanan ve ülke kaderine el koyan Türkiye Büyük Millet Meclisi, sosyal yardım kavramına bizzat yer veren "Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti" namıyla bir bakanlık kurmuş, bu teşkilatın çatısı altında yer verdiği Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi vasıtasıyla muhacirlere yardım eli uzatmıştır. Ayrıca Büyük Taarruz sonrasında "Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları" kurularak, muhacirlerin memleketlerine iadeleri işi bu komisyonlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

"Sosyal devlet" ya da "refah devleti" kavramı ilk olarak 20'nci yüzyılda kullanılmış olsa da kavramın ortaya çıkışını başlatan süreç 19'uncu yüzyıldaki gelişmelerdir.⁶⁰ Gelirden yeterince pay alamayan bireylerin artışı durumunda, devlet sosyal sorumluluklar üstlenerek bireylerin temel ihtiyaçlarını kendi güvencesi ile

⁶⁰ Kavramlar ilk kez 1941'de Başpiskopos Temple tarafından "*Citizen and Churchman*" adlı eserde kullanılmıştır. Arzu Kuşun ve Cemil Rakıcı, "Sosyal Refah Devletin Tarihi Süreci ve Günümüz Bazı Refah Devletlerinin Değerlendirilmesi" **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, C.2, S.2, 2016, s. 136. Kavramın ilk olarak Alfred Zimmern tarafından 1934'te kullanıldığı da iddia edilmektedir. Bkz. **Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti**, Haz. Süleyman Özdemir, Gnşl. 2. Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2007, s. 16.

sağlamaktadır. “Sosyal devlet/refah devleti” kavramı piyasa mekanizması ile özel mülkiyet üzerine tesis edilmiş dengeyi muhafazaya çalışan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹ Sosyal devlet/refah devleti kavramı sanayileşme sonrasında emeğin sömürüldüğü, emekçilerin hayat şartlarının her geçen ağırlaştığı, kapitalizmin ortaya çıktığı bir dönemin ürünüdür.⁶² Bu noktada şu soru karşımıza çıkmaktadır: “Batı toplumları ile benzer aşamalardan geçerek sanayileşme sürecini yaşamamış Osmanlı’da sosyal yardım alanındaki faaliyetler nasıl düzenlenmiştir?”

Geleneksel Osmanlı toplumunda sosyal yardım alanındaki faaliyetler, İslam geleneği içerisinde yer alan vakıflar tarafından doldurulmuştur. Genel olarak bakıldığında vakıf müessesesi 8’inci yüzyılın ortalarından 19’uncu yüzyılın sonlarına kadar İslam ülkelerinde sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın merkezinde yer almıştır. İnsanlığa karşı şahsî ve vicdanî sorumluluk hissi, iyilik, şefkat ve yardımlaşma duygusu gibi değerler ve bu değerleri kendisine ilke edinen bir şahsın “hür iradesi” vakıf müessesesinin temelidir.⁶³

⁶¹ Liberalizmin önemli isimlerinden Thomas H. Green, devletin özgürlükler alanını genişleterek bireyin medenî ve politik haklarını kullanabilmesine imkân veren bir toplumsal zemin oluşturması gereğini savunmuştur. Aynı doğrultuda Karl Popper, devlet tarafından güvence altına alınmadığı sürece özgürlüklerin kullanılmasının imkansızlığına işaret etmektedir. Isaiah Berlin de “pozitif ve negatif özgürlükler” kavramları üzerinden benzer şeyleri savunmaktadır. Pozitif özgürlük, hakların kullanılması için ihtiyaç duyduğu koşulların bireye sunulmasıdır. Negatif özgürlük ise yoksul kimselerin medenî ve politik haklardan daha fazla istifade edebilmesi için diğer bireylerin özgürlükler alanının daraltılmasıdır. Berlin, devletin yapacağı müdahaleler ile yoksul kimselerin yaşam koşullarının yükseltilebileceğini savunmuştur. Bkz. M. Kemal Aydın ve Eyüp Ensar Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, **Bilgi**, S. 34, Yaz 2017, s. 4.

⁶² Thomas Picketty bu sürecin baş aktörü olarak “iblis” adını verdiği fabrikayı göstermektedir. Thomas Picketty, **Yirminci Yüzyılda Kapital**, Çev. Hande Koçak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 80-81’den aktaran Aydın ve Çakmak, **a.g.k.**, s. 10. Makineleşme sayesinde kâr oranı sürekli artan sermaye sahiplerinin yaşam standartları yükselirken, emekçiler sefaletе düşmüş ve makineleşme adeta “köleci toplum düzenine” geri dönüşe neden olmuştur. Bu durum 1840’lardan sonraki süreçte liberal ekonomiye karşı itirazların artmasıyla sonuçlanmıştır. Emekçi sınıfın yaşam koşullarındaki perişanlık sınıf temelli iktisadî ve siyasal bir düzen olarak Sosyalizmin doğuşunu beraberinde getirmiştir. Bu süreç ve ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı, 1789-1848**, 2. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2000, s. 219-236. Bir dönemselleştirme yapacak olursak sosyal/refah devletin; 1880 öncesi, 1880-1945 ve 1945-1970’ler olmak üzere üç döneme ayrıldığını söylemek mümkündür. Aydın ve Çakmak, **a.g.k.**, s. 10-11; Kurşun ve Rakıcı, **a.g.k.**, s. 137. Nadir Özbek sosyal devletin oluşumunun 1850-1950 arasında yaşanan yüz yıllık süreç içerisinde aranması gerektiğini belirtir. Bu süreç ana hatlarıyla tarımsal üretimin ticarileşmesi yani merkantilist ekonominin oluşumu, geleneksel kırsal yapıların çözülmesi, modern sanayinin ortaya çıkışı, buna bağlı olarak yaşanan demografik dönüşüm sonucu kentleşmenin ortaya çıkışı ve nihayetinde kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması olarak özetlenebilir. Nadir Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, **Toplum Bilim**, S. 92, Bahar, 2002, s. 9.

⁶³ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 42, 2002, s. 479. M. Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, **Vakıflar Dergisi**, S. 2, Ankara, 1942, s. 1-6. Murat Çizakça, “Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları”, **Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet Araştırması Sonuç Raporları**, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, 2005, s. 21 İslam dininin ruhuna uygun olarak “benliğin öldürülmesi”, maddi

Türk tarihinde vakıflar, İslamiyet sonrası dönemde görülmektedir.⁶⁴ Türklerin batıya doğru ilerleyişi sırasında vakıf müessesesi de çok geniş bir coğrafyada yayılma imkânı bulmuş, sosyal hayatın her alanına nüfuz etmiş, İslam toplum hayatını şekillendiren çok büyük bir etken olmuştur. “Vakıflar cenneti” ifadesi özellikle Selçuklu ve Osmanlı toplumu için Batılılarca kullanılmıştır.⁶⁵

Vakıf müesseselerinin doğuşu ve gelişimi şüphesiz ki, bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. Bununla birlikte vakıfların, “sosyal yardım” kavramı çerçevesinde oynadıkları rolü, toplumsal hayatta yerine getirdikleri işlevleri, toplumu oluşturan bireylerin birbirleriyle kaynaşması sürecindeki etkisini ele almak çalışma açısından son derece önemlidir.

kazançlardan kendi nefsi aleyhine ve toplum lehine vazgeçilebilmesi, her türlü hırsın bir kenara bırakılması vakıf müessesesinin İslam felsefesi içerisinde taşıdığı anlamı ifade etmektedir. Nazif Öztürk, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005, s. 12. Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, C. 10, S. 1, 2008, s. 157. İlhan Akbulut, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 30, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 66. İslam geleneği içerisinde vakıfların doğu hakkında iki farklı yaklaşım için bkz. Hüseyin Hatemi, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Vakıf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1685. Yediyıldız, a.g.k, s. 479 vd.

⁶⁴ Eski Türklerin göçebe yaşam tarzı vakıf örneği vermeye müsait değildir. Eski devirlerde vakıf benzeri müesseseler daha çok tapınakların ve buralarda görev yapan din adamlarının ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulduğundan bu amaçlarla meydana getirilen vakıf benzeri oluşumlara rastlanılmaktadır. Adnan Ertem, İslamiyet öncesinde, Budist Uygur Türklerine ait Doğu Türkistan’da yapılan kazılar neticesinde ulaşılan ve şu an Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde muhafaza edilen bir kitabede vakıf benzeri bir müesseseye tesadüf edildiğini ancak bu kitabeden müessesenin tüzel kişiliği hakkında bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Ertem’e göre, İslam medeniyeti içinde vakıfların inkişafı Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra gerçekleşmiştir. Ertem, **a.g.k**, s. 32 Mehmet Bayartan ise Uygur Türklerine ait bu müesseseyi İslamiyet öncesi Türklerde vakıfların varlığına işaret olarak kabul etmektedir. Bayartan, **a.g.k**, s. 159. Murat Çizakça, Türkiye’deki vakıf geleneğinin üç ana kaynaktan beslendiği tespitini yapmıştır. Bunlar Roma-Bizans etkisi, İslam hukuku ilkeleri, Aydınlanma ve Fransız Devrimi’dir. Bunlar arasındaki en büyük etkinin İslam ve Fransa modeline ait olduğunu ve bizim aşağıda inceleyeceğimiz üzere Fransız modelinden esinlenerek vakıfların giderek merkezi devletin idaresi altına girdiğine işaret etmektedir. Çizakça, **a.g.k**, s. 22.

⁶⁵ Ertem, **a.g.k**, s. 34. Bayartan, **a.g.k**, s. 159. Selçuklu Sultanı I. İzzettin Keykavus (1211-1220) döneminde vakıflara verilen önemin işareti olarak Evkaf Nezareti’nin kurulduğu bilinmektedir. Selçuklu kültür ve uygarlığı içerisinde vakıf müessesesi ve hayır kurumlarının yeri için bkz. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 8. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 346-350. Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri – I, Şemseddin Altun-Aba ve Hayatı”, **Belleten**, C. XI, S. 42, 1947. Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri – II, Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, **Belleten**, C. XI, S. 43, 1947. Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri – III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Belleten**, C. XII, S. 45, 1948. Selçuklu ve Anadolu Beylikleri zamanındaki vakıflar hakkında ayrıca bkz. Hasan Yüksel, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 30, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 35 vd. Bayartan, **a.g.k**, s. 159. Osmanlı döneminde 26.798 vakıf kurulduğu, kayıtlara girmeyenlerle birlikte bu sayının 50.000 civarına ulaşabileceği kaynak araştırmalarından anlaşılmaktadır. Akbulut, **a.g.k**, s. 66. Ayrıca bkz. Halime Doğru, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995, s. 94-97.

İslam medeniyeti içerisinde vakıflar birçok işlevi yerine getiren müesseseler olmuşlar, özel mülkiyeti güvence altına alan bir güvenlik mekanizması haline gelmişlerdir.⁶⁶ Bunun yanı sıra mimari eserlerin korunup günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlar, arazilerin aşırı parçalanması tehlikesini önlemişler, günümüzde belediye hizmetleri olarak adlandırılan pek çok alt yapı hizmetini sunarak yol, köprü, sarnıç, su bentleri, çeşme, kaldırım yapımı, kütüphanecilik hizmetlerine kadar farklı alanlarda şehircilik faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuşlardır.⁶⁷ Dinî, siyasî, içtimaî, kültürel ve manevî işlevleri yerine getiren vakıfların konumuz açısından önemli olan işlevi “hayrat” ya da “hayır yapmak” kavramı ile alakalı olan toplumsal işlevleridir.⁶⁸

Osmanlı toplumunda vakıf kurmak her şeyden önce dinî bir motivasyondur. İslamiyet’te varlığını yitirmeyen, süre giden bir iyilik yapma isteği olarak adlandırılan “sadaka-yı cariyeye” kavramı kişiye daimi bir “hayırseverlik” sıfatı kazandırmaktadır ki, bu durum vakıf kurmakla mümkündür. Vakıf kurmak, özellikle üst sınıf varlıklı Müslümanlar için önemli bir faaliyet alanı ve toplumsal prestij kaynağı olmuştur.⁶⁹

Vakıflar hastalık, fakirlik, borçluluk gibi zaruretlerin giderilmesi, acizlerin doyurulup giydirilmesi, tedavilerinin yapılması gibi doğrudan doğruya bireylerin toplumsal statüleri ile alakalı yardım faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.⁷⁰ Toplumsal barışın ve iç huzurun tesisinde karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın rolü inkâr edilemez. Bu hissiyat toplumun buhranlı dönemlerinde, tarihî kırılma anlarında sahneye çıkmış ve büyük rol oynamıştır. Toplumu oluşturan her kesimden insan, zengin ya da fakir söz konusu buhrandan olumsuz etkileneceği için yardımlaşma ve dayanışmanın rolü bu dakikada ortaya çıkmaktadır. Zayıfta korunma ve yardım isteme hissi mevcuttur

⁶⁶ Mülk ancak vakfa dönüştürülüp “Allah’ın mülkiyetine geçirilerek” devletin müsaderesinden korunabilmekteydi. Çizakça, **a.g.k.**, s. 23.

⁶⁷ Orhan Cezmi Tuncer, “Anadolu’da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı”, **Vakıflar Dergisi**, S. 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005, s. 21 vd.

⁶⁸ Yediyıldız, vakıf kavramını en iyi tanımlama ve işlevini ifade etme yöntemi olarak “hayrat sistemi” ifadesini kullanmaktadır. Osmanlı vakıflarına ait arşiv belgelerin ele alındığı zaman bu durumun çok bariz bir şekilde orta olduğuna dikkat çekmiştir. Vakıfların tüm İslam medeniyeti içerisinde “hayrat” ortak paydası ile toplumsal bir ruh meydana getirme işlevine sahip olduğunu vurgulamıştır. Yediyıldız, **a.g.k.**, s. 480.

⁶⁹ Hz. Muhammed’in hadisine göre bir Müslüman hayattayken üç şeyi başarırsa öldükten sonra da sevap kazanabilirdi: İlmi ile insanlara faydalı bilgi bırakması, arkasından dua edecek ve topluma yararlı evlatlar yetiştirmesi ve süregiden bir hayırseverlik. Muhyiddin-i Nevevi bu hadise dair yaptığı yorumda köprü, çeşme, hastane, camii, mektep yaptırmak ve ağaç dikmek gibi ölümünden sonra bile Müslümana sürekli sevap kazandıracak iyilikleri sıralamaktadır. Muhyiddin-i Neveni, **Riyaz’üs-Salihin**, C. 3, Bölüm 2, Ankara, 1964, s. 5’ten aktaran, Öztürk, **a.g.k.**, s. 12. Çizakça, **a.g.k.**, s. 24. Öztürk, **a.g.k.**, s. 12.

⁷⁰ Bu tür faaliyetler “Avarız Vakıfları” tarafından yürütülmüştür. Bayartan, **a.g.k.**, s. 168. Avarız vakıfları hakkında bkz. Ali Himmet Berki, “Vakıfların Tarihi Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydalar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 6, İstanbul, 1965, s. 9-13.

ki, her canlı öncelikle varlığını sürdürme çabasıdır. Kuvvetlide ise sahip çıkma ve himaye etme duygusu görülür ki, insanlar sosyal bir varlık olarak başkalarının da varlığına ihtiyaç duyduklarından, onların da bir şekilde var olma mücadelelerine yardımcı olma sorumluluğunu hissetmişlerdir. Zengin ya da fakir; muhtaç ya da hayırsever bu iki tabaka arasındaki uyum ve dayanışma toplumsal hayatın işleyişi, huzurun sağlanması açısından son derece önemlidir.⁷¹ Bu açıdan bakıldığında, vakıfların sunduğu hizmetlerden istifade eden bireylerde toplumun geri kalanı tarafından kendisine önem verildiği hissi doğmaktadır. Bu durum bireyin içinde yaşadığı topluma karşı aidiyet duygusunun pekişmesini, kuvvetlenmesini sağlayacağı gibi topluma yabancılaşma olasılığını da yok denecek seviyeye indirecektir. Bu, vakıfların bireyde yarattığı psikolojik; bireylerden hareketle toplum üzerindeki sosyolojik etkisidir.⁷² Birey içinde yaşadığı toplumun sorunlarına, çevresindeki insanların dertlerine çözüm bulma hassasiyetine sahip olacağından toplumdaki yardımlaşma ve iş birliği potansiyeli artacaktır. Bu psikolojik ve sosyolojik etkinin ortaya çıkması sürecinde vakıflar adeta “katalizör” görevini görmüşlerdir. Vakıfların katalizör olma rolü sayesinde insanlar varlığı da yoksulluğu da paylaşmışlardır.⁷³

“Yardımlaşma”, “birlik beraberlik” gibi davranış ve kavramlar Kur’an’da ve hadislerde açıkça Müslümanlara tavsiye edilmekle birlikte Türklerin geleneğinde de

⁷¹ Bayartan, **a.g.k.**, s. 168. Farabi, insanın tek başına bir medeniyet kurarak hayatını sürdüremeyeceğini ve mükemmelleşemeyeceğini ifade etmiştir. Yaradılışın gayesi olan “insan-ı kâmil” mertebesine yani mükemmel insan olmaya ancak birbiriyle yardımlaşan insanlar erişebilir. Üyeleri birbirine yardım eden bir toplum, erdemli mükemmel bir toplum olacağı gibi “ülkesinin mutluluğu için birbirine yardım eden milletler de erdemli ve mükemmel milletlerdir”. Öztürk, **a.g.k.**, s. 14. Gerek Türklerin Orta Asya’dan beri sahip oldukları toplumsal ilişkiler sistemi içerisinde gerekse İslamiyet’te sınıf çatışmasına dayalı bir yapı yoktur. Böyle bir toplumsal yapılanmada vakıflar sundukları hizmetleri sınıf çatışmasına neden olacak biçimde değil; tam tersi din, dil, ırk, sınıf ayrımı gözetmeksizin ifa etmişlerdir. Amaç toplumsal ihtiyaçların temini olduğu için toplumsal çatışmanın doğmasına engel olan bir işleyişe sahip olmuşlardır. Ertem, **a.g.k.**, s. 36.

⁷² Ertem, **a.g.k.**, s. 38. Bayartan da Ertem gibi vakıfların psikolojik ve sosyolojik etkisine değinmiştir. Bayartan, **a.g.k.**, s. 168.

⁷³ Vakıf müesseselerine baktığımızda “topluluk olma”, “bir olma ruhunu” hissetmek oldukça kolaydır. Bu yönüyle sosyal yardım kuruluşu olarak vakıflar toplumda homojen bir kültürün oluşmasına yardımcı olmaktadır. Abdurrahman Güzel, “Vakıfların Milli Birlikteki Roller ve Hususiyle Demir Baba Türbesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 20, Ankara, 1988, s. 395 vd. Şakir Berki, “Vakıfların Gördüğü İçtimai Hizmetler”, **Vakıflar Dergisi**, S. 6, İstanbul, 1965, s. 87. Halim Baki Kunter, “Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 3, İstanbul, 1956, s. 1-2. Cami, mescit, medrese, zaviye, han, imaret, türbe, darüşşifa gibi vakıf müesseseleri bireyselliğin değil; toplumsallığın, topluluk ruhunun ön plana çıktığı mekanlardır. Aytül Papila, “Osmanlı’da Kamusal Alan-Osmanlı Külliyesi”, **Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 5, 2011, s. 65. İbrahim Ateş, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, **Vakıflar Dergisi**, S. 14, Ankara, 1982, s. 29 vd. Yediyıldız, **a.g.k.**, s. 482.

mevcuttur. Bu nedenle şeriat dışında, örfün de bunu tavsiye ettiği görülmektedir.⁷⁴ Bazı araştırmacılar yardımlaşma ve hayırseverlik gibi kavramların temelinde Türklerdeki misafirperverlik duygusunun yattığını iddia etmişlerdir. Türklerde misafir olarak görülen her fert ailenin ve toplumun bütün nimetlerinden, o ailenin ya da toplumun hakiki bir ferdi olarak istifade eder.⁷⁵ Akraba ve aile fertlerine zor günlerinde kol kanat germe geleneği çalışmamız açısından önemlidir. Nitekim, çalışmanın ilerleyen aşamalarında Batı Anadolu'daki Yunan işgalinden kaçarak İstanbul'a gelen muhacirlerin bir kısmının akrabalarının yanında ikamet ettiğinin örneklerine temas edilecektir.

Nadir Özbek ise vakıfların toplumsal hayatın işleyişi içerisindeki rolünün sınırlı olduğunu, iktisadî ve toplumsal yapının tarıma dayalı olduğu, merkezi otoritenin sınırlı, yerel güçlerin etkili olduğu kırsal kesimde, bireyin korunmasını sağlayacak sosyal yardım uygulamalarının genellikle aile ve akrabalık ilişkileri, mahalle, köy, cemaat dayanışmaları, lonca tipi dayanışma modelleri ile tarikat ve zaviyeler etrafında şekillendiğine dikkat çekmektedir. Buna karşılık siyasî otoritenin kırsala oranla daha fazla hissedildiği şehir merkezlerinde ise yönetici aristokrat sınıfların kol kanat gerdiği birtakım koruyucu kurum ve kuruluşlara tesadüf edildiğini ve 15'inci ve 18'inci yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti özelinde bunların vakıf müesseseleri olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶

⁷⁴ Örneğin “Kutadgu Bilig”de iyilik yapmanın, öldükten sonra geride bıraktığı eserlerle toplum tarafından adının iyi bir şekilde anılmasının önemi şu şekilde ifade edilmiştir:

Dünyada ne insanlar doğdu bak.
Yaşadı bir süre yine öldü bak.
Gerek bey gerek kul, iyi ya da kötü,
Adının izi kaldı, kendi öldü.
Sana geldi şimdi sıra.
Sen iyilik yap herkesten önce.
Diri ölür sonra döşenir yere
İyi insanın adı kalır ölse de.

Bkz. Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.

⁷⁵ Bu hayırseverlik ve yardımlaşma duygusu farklı Türk topluluklarında farklı şekillerde tezahür etmiştir. Örneğin Yakut Türklerinde akrabalarından birisinin bir felakete uğraması, çok müşkül bir duruma düşmesi halinde sülalenin geri kalanları tarafından kendisine sahip çıkılması bir zorunluluktur. Hatta komşuların bile böyle bir mükellefiyeti olduğu bilinmektedir. Ahmet Caferoğlu, “Türk Teamül Hukukuna Göre İçtimai Muavenet Müessesesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 42, İstanbul, 1942, s. 186.

⁷⁶ Nadir Özbek, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet**, s. 9. Halil İnalçık ve Haim Gerber çalışmalarında vakıflara atıfla Osmanlı'yı refah devleti” olarak göstermişlerdir. Bkz. Halil İnalçık, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997 adlı çalışma ile Haim Gerber, “Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy”, Der. Kemal Karpat, **Ottoman Past and Today's Turkey**, Leiden, Brill, 2000. Ömer Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmarat

Sosyal yardım alanında faaliyet gösteren ve toplumsal faydaları yukarıda özetlenmeye çalışılan vakıflar, 19'uncu yüzyılın başlarına kadar devletle uyum içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷⁷ Devlet, vakıf haline getirilmiş mülklerden vergi alamadığı için ciddi bir gelirden mahrum kalmıştır. Üstelik bu vakıfların ve gelirlerin etkin denetimi ve tasarrufu, genelde ulema sınıfının elinde bulunduğundan bu sınıf, devlet içerisinde önemli bir güç kaynağı haline gelmiştir.⁷⁸ Ancak II. Mahmut'la birlikte başlayan ve Tanzimat'la birlikte doruğa ulaşan merkezileşme çabalarından vakıflar da payına düşeni almıştır.⁷⁹

II. Mahmut'un (1807-1839) saltanat yılları reform ve devletin merkezileşme çabaları açısından oldukça önemli bir dönemi teşkil etmektedir. II. Mahmut, Batı tipi reformların özellikle de askerî alandaki reform hareketlerinin önünde büyük bir engel olarak yeniçeri-ulema ittifakının varlığını görmüş ve ittifakı parçalamak maksadıyla bu

Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 23, S. 1-2, İstanbul, 1963, s. 239-296'da farklı bir bakış açısına işaret etmiştir. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bir bakış açısı için Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 25 vd. Ancak Özbek, tarih yazımında vakıf müesseselerinin yerine getirdiği sosyal yardım hizmetlerinin abartıldığı yorumunda bulunur. Özbek, **"Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet"**, s. 10.

⁷⁷ Devlet, Tanzimat'a kadar vakıfların gelirlerine müdahale etmemiş tam tersi vakıflar, devlet hazinesinden ayrılan tahsisatlarla desteklenmiş, finanse edilmiştir. Bkz. Ahmet Köç, "Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar", **Vakıflar Dergisi**, S. 39, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 103-114. Çizakça, **a.g.k.**, s. 23. M. Esat Sarıcaoğlu, "Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar", **Vakıflar Dergisi**, S. 30, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 54 vd.

⁷⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıtlı, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 93.

⁷⁹ Bu dönem merkezileşme çalışmaları hakkında ayrıntılı değerlendirme için bkz. Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, Türkçesi: Osman Akınhay, 2. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 25 vd. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 173 vd. Tanzimat dönemi hakkında ayrıca bkz. Ed. Engelhardt, **Tanzimat**, Türkçesi: Ayda Düz, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976. Osmanlı klasik düzeni ilke olarak tarım topraklarının mülkiyetini devlette yani Beytülmal'da alıkoymaktadır. Devlete ait olan bu mülkiyet hakkına "rakabe" adı verilmiştir. Toprakların vergisini toplama ve buna karşılık asker besleme yetki ve görevi tımar sahibindedir. Araziyi fiilen tasarrufunda bulunduran çiftçi ise bir tür kiracı sıfatına sahip olmuştur. Mirî arazi üzerinde teoride vakıf kurulması mümkün olmasa da İslam hukukuna aykırı şekilde devlet reisine temlik yetkisinin verilmesi, aslında devlete ait olması gereken tarım topraklarının vakfa dönüştürülmesinin yolunu açmıştır. Aynı şekilde toprakların fethinde olduğu gibi memleketlerin fethinde yararlılık gösterenlere de (İslam hukukunun temellerine aykırı ancak yerleşmiş olan içtihadı uygun bir şekilde) önemli temlikler yapılmış ve bunlar ilerleyen dönemlerde aile vakıflarına veya kamu yararı ile aile yararının birlikte gözetildiği vakıflara dönüşmüştür. Hatemi, **a.g.k.**, s. 1666. Ömer Lütfi Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti – I" **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri 1**, 1. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 249 vd. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi I**, Ankara, 1944, s. 11 vd.

iki sınıfa yönelmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldıran II. Mahmut,⁸⁰ ittifakın bir ayağını saf dışı bırakırken, ulema sınıfının nüfuzunu kırmak adına bu sınıfın güç kaynağı olan vakıf müesseselerine yönelmiş ve vakıfları devletin kontrolü altına almıştır. Bu amaçla 14 Ekim 1826'da "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" kurulmuştur.⁸¹ Ulemanın denetimi ve tasarrufu altında bulunan vakıflar, Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla merkezi otoriteye bağlanmış ve böylece ulemanın elindeki malî güç kontrol altına alınmıştır.⁸² Vakıf gelirleri, vakıfların kendileri tarafından değil, oluşturulan Evkaf Nezareti'nin hazinesince kontrol edilmiştir. Ancak kısa süre sonra Maliye Nezareti, malî buhranı aşabilmek adına yeni gelir kaynakları oluşturmak için Evkaf Hazinesi'ne el atmış ve gelirleri idare etmeye başlamıştır. Tanzimat sonrasında gittikçe kötüleşen malî ortamda Evkaf Hazinesi, Maliye Nezareti'nin her sıkıştığında kapısını çaldığı bir yer olmuş, vakıflar finanse edilemez hale gelmiştir. Bu durum fiilen vakıf gelirlerine devlet tarafından el konulması anlamına gelmektedir.⁸³ Mali kaynaktan mahrum kalan vakıflar nihayetinde işlevlerini yerine getiremez bir hale gelmiştir.⁸⁴

"Sosyal yardım" uygulamaları açısından yeni bir yorumun ortaya çıktığı dönem II. Abdülhamit devridir. 19'uncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesine bir bütün olarak baktığımızda bir tarafta seküler bir süreç olarak devletin sosyal işlevlerinin genişlediği diğer taraftan da sosyal alanın siyasallaştığı görülür. Örneğin yoksullara yönelik maaş

⁸⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri 1789-1856**, C. 5, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 142 vd. Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat**, C. III-IV, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 253.

⁸¹ Hicri 12 Rebiulevvel 1242 / M. 14 Ekim 1826 tarihli fermanla Darphane Nezareti'nden ayrı olarak "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" ismiyle bir nezaret kurularak nazırlığına El Hac Yusuf Efendi getirilmiştir. Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluşu ve Nazırlarının Hal Tercümeleri-1", **Vakıflar Dergisi**, S. 15, Ankara, 1982, s. 96. Hatemi, **a.g.k.**, s. 1668. Çizakça, **a.g.k.**, s. 28. Bayartan, **a.g.k.**, s. 161.

⁸² Başta Şeyhülislamlık makamı olmak üzere devletin ulema sınıfı üzerindeki kontrolünün artması hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Esra Yakut, **Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 171 vd.

⁸³ Çizakça, **a.g.k.**, s. 28. Osmanlı Devleti hazinesi, 17'inci yüzyıl sonları gibi erken bir tarihte gelirlerini artırmak ve malî açıdan rahatlamak maksadıyla vergi düzenlemeleri, sikke basımı, tağşiş benzeri malî tedbirlerin yanında vakıfların bütçe fazlalarını merkezi hazineye aktarmaya başlamıştır. Hazinesinin malî buhranı aşmak ve askerî seferleri finanse etmek üzere vakıfların maaş ödemelerine el koyma uygulaması 17'inci yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Bkz. Kayhan Orbay, "Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarmaları ve Savaş Finansmanı", **Vakıflar Dergisi**, S. 39, 2013, s. 75-88. Vakıflara tahsis edilen mirî arazilerin aşar vergilerinin 1840'tan sonra yapılan düzenleme ile artık Maliye Hazinesince görevlendirilmiş vergi tahsildarları tarafından tahsil edilmesi ve masraflar düşüldükten sonra bu vergi bedellerinin yine ait oldukları vakıflara verilmesi kararlaştırılmıştır. Maliye Nezareti'nin Evkaf Hazinesi'ne verdiği bu paraya "iane" adı verilmiştir. Bu para Evkaf Nezareti'nin doğal hakkı değil; devletin Evkaf Hazinesi'ne bir lütfu olarak görülmüştür. Bütçede açık görüldükçe de bu "lütuftan vazgeçilmiş" para ya kısılmış ya da tamamen Maliyece alıkonulmuştur. Bu ortamda vakıflar güç duruma düşerek masraflarını karşılayamaz ve fonksiyonlarını yerine getiremez hale gelmişlerdir. Hatemi, **a.g.k.**, s. 1668.

⁸⁴ Nazif Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", **Vakıflar Dergisi**, S. 23, Ankara, 1994, s. 297-310. Yakut, **a.g.k.**, s. 171. Hatemi, **a.g.k.**, s. 1668.

uygulaması merkezi devletin görevleri arasında yer almaya Tanzimat'la birlikte başlamıştır.⁸⁵ Ancak II. Abdülhamit'in 1876'da başlayan saltanatı ile buna benzer sosyal politikalar, merkezî devletin seküler nitelikteki uygulamaları olmaktan çıkarak Padişahın kendi iktidarını somutlaştırıp görünür kılan ve aynı zamanda meşrulaştıran bir faaliyet alanı haline gelmiştir. Padişah, muhtaçlara ve yoksullara yönelik ihsanları ve kişisel bağışları aracılığıyla iktidarı için bir meşruiyet zemini elde etmeye çalışır.⁸⁶ Bu durum Osmanlı İmparatorluğu özelinde II. Abdülhamit iktidarı ile başlayan, Mütareke Dönemi'ni içine alan ve günümüze kadar uzanan bir sürekliliğe sahiptir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde çok sayıda örneğini göreceğimiz üzere Mütareke Dönemi basınında muhtaçlar ya da göçmenler için düzenlenen iane kampanyaları, müsamereler, piyangolar vb. faaliyetlere katılanların orta ve üst düzey bürokrasinin yanı sıra siyasî elitler içerisinde simalar olduğu dikkat çekmektedir. Söz konusu sınıflara mensup bireyler bu tür faaliyetlerde mümkün olduğunca sık boy göstermişlerdir.

19'uncu yüzyıl bir taraftan vakıfların sosyal yardım alanında önemlerini kaybedip, yerel idarelerin ön plana çıkmayı başladığı bir dönemken aynı zamanda devletin de bu alanda boy göstermeye başladığı bir dönemi teşkil etmektedir. Yani yoksulları koruma ve yardım işi vakıflara ait olmaktan çıkıp bir tarafta merkezi devletin diğer tarafta belediyelerin nüfuz alanına girmiştir. Bu durum zaten Orta Asya'dan beri devam eden devletin kutsal ve “ebed müddet” olduğu anlayışıyla da örtüşen bir şekilde “devlet-baba” imajının toplum üzerinde daha da kuvvetlenmesini sağlamıştır. II. Abdülhamit iktidarı ile sosyal alan siyasallaşmış ve bireysel olmaktan çıkıp “paternal” ve “monarşik” bir karaktere bürünmüştür.

“Sosyal yardım” uygulamaları açısından vakıfların yerini devletin aldığı ilk olay 1845-46 gibi erken tarihlerde görülmeye başlanan “muhtacin maaşı” uygulamasıdır. Bu

⁸⁵ 1845-46 gibi erken bir tarihte “muhtacin maaşı” uygulamasının başladığını görüyoruz. Muhtacin maaşı Tanzimat sonrasında devlet hazinesinin harcama kalemleri içinde görülmeye başlamış ve II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte bir nizamla bağlanmıştır. Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulamaları”, **Toplum ve Bilim**, S. 83, Kış 1999-2000, s. 116.

⁸⁶ Son dönemlerde yapılan bazı araştırmalar, sosyal yardım kurumlarını ele alırken iktisadî etkenlerden daha ziyade siyasî dinamikleri göz önünde bulundurmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Örneğin Sandra Cavallo, 18'inci yüzyıl Torino'su için yaptığı bir çalışmada kamu idarecilerinin, bürokrasinin yeni mensuplarının ve oluşan yeni siyasal elitin siyasal ve sosyal pozisyonunu kuvvetlendirme ve halk nazarında varlığını meşrulaştırma çabasının sosyal alanı gittikçe siyasallaştırdığı sonucuna ulaşmıştır. Nadir Özbek, Cavallo'nun bu çalışmasının son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen hayır faaliyetleri, sosyal/refah devleti kavramlarının dönüşümünün izahı açısından son derece önemli bir bakış açısı getirdiği düşüncesindedir. Sandra Cavallo, “Charity, Power and Patronage in Eighteenth Century Italian Hospitals: The Case of Turin” Ed. Lindsay Granshaw and Roy Porter, *The Hospital in History*, Routledge, New York, 1989'dan aktaran Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 27.

uygulama Tanzimat sonrası hazine harcamaları içinde yavaş yavaş yer almış ve II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte bir nizama bağlanmıştır. “Muhtacin maaşı” uygulaması merkezi devletle tebaası arasında daha “bürokratik” ve “seküler” bir meşrutiyet zemini üzerine oturan bir uygulama olmuştur.⁸⁷

II. Abdülhamit iktidarı sosyal yardım kavramı açısından ele alındığında bir kopuş anını ifade etmektedir. “Muhtacin maaşı” uygulamasında taraflar devlet ile tebaa iken, bu defa doğrudan padişah ve tebaa arasında bir ilişki söz konusudur. Sultan Abdülhamit, “devlet benim” anlayışı doğrultusunda devlet mekanizması yerine bizzat kendisini koymuştur. Sosyal yardım uygulamaları devletin faaliyet alanı olmaktan çıkmış ve kendi iktidarına meşrutiyet zemini arayan otoriter bir sultanın kişiliğinde somutlaşan “atiyye-i seniyye” (padişah hediyesi) ve “sadaka-yı seniyye” (padişah yardımı) şekline dönüşmüştür. Vesveseli bir kişiliğe sahip olduğu için güvenlik gerekçesi ile saraydan dışarı çıkmayan II. Abdülhamit için “atiyye-i seniyye” ve “sadaka-yı seniyye” uygulamaları tebaa nazarında onu görünür kılmış⁸⁸ aynı zamanda ona “yoksulların koruyucusu” kimliğini kazandırmış, bu sayede bir taraftan popüler bir monarşi imajı yaratılırken diğer taraftan da padişaha yakınlık duygusu oluşturmıştır.⁸⁹ Burada padişah ve tebaa arasında çift yönlü bir ilişki söz konusudur. Padişah kullarına/evlatlarına karşı ihsanları ile “cömert bir baba” edasıyla yaklaşp onların sorunlarını dinleyen, çare bulan ve acılarını dindiren bir kimliğe sahip olmaktadır. Tebaa ise bu cömertliğe karşılık padişahına/babasına olan sadakatini onun iktidarına bağlılık ile göstermektedir.⁹⁰ Burada “padişah ile tebaa” ve “baba ile evlat” imgeleri

⁸⁷ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulamaları**, s. 118.

⁸⁸ Selim Deringil bu durumu “görünmeden görmek” şeklinde tanımlamış, siyasal iktidarı padişahın cismanî varlığını kullanmadan başka sembolik örüntüler aracılığıyla görünür kılma siyaseti olarak ifade etmiştir. Selim Deringil, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Simgesel ve Törenselleşme: Görünmeden Görmek”, **Simgeden Millete, II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 53 vd.

⁸⁹ II. Abdülhamit muhtaç ve acezeye maddî destek vermekle kalmamış kış aylarında fakir ahaliye “sadaka-yı seniyye” olarak odun ve kömür dağıtmıştır. 1882’de muhtacine dağıtılmak üzere Hazine-i Hassa’dan 15.330 kuruş harcanarak 33.528 kıyye (42.916 kg.) kömür satın alınmış ve dağıtılmıştır. Yine 1888’de Eyüp, Galata ve Üsküdar’ı içine alan “Bilad-ı Selase”nin aceze ahaliye için odun ve kömür alınmak üzere 1.000 liralık bağışta bulunmuştur. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulamaları**, s. 121.

⁹⁰ Nadir Özbek, padişahın yaptığı yardımların ya da dağıttığı “atiyye-i seniyye” ve “sadaka-yı seniyye”lerin törenselleşme bir biçime dönüştürüldüğüne ve bu törenlerin zamanın yaygın kitle iletişim aracı olarak gazeteler vasıtasıyla halka ulaştırıldığına dikkat çekmektedir. Günümüz karşılığıyla bu bir “halkla ilişkiler kampanyası” olarak tanımlanabilir. Her cuma namazı sonrasında İstanbul’un bir semtinde törenselleşen bir hava içinde yoksul ahaliye sadaka verilmiş ya da Padişah adına 21 kurban kesilerek etleri fukaraya dağıtılmıştır. İstanbul gazeteleri bu törenleri cumartesi günleri sütunlarına taşımışlardır. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 132.

eşdeğerdedir. Padişahın tebaası için duyduğu sevgi ve şefkat karşısında tebaa, bir çocuğunun babasına besleyeceği bağıllık ve itaat; güven ve sevgi duygularına sahip olacaktır.⁹¹

Özetle denilebilir ki, II. Abdülhamit dönemi Batı'daki karşılığıyla “sosyal devlet/refah devleti” anlayışı ve bununla alakalı olarak devlet-vatandaş ilişkilerinin farklı bir yorumuna sahne olmuştur. Sosyal devlet anlayışı, II. Abdülhamit'in kişiliğine ilişkin motiflerle sarmalanmış ve bu nedenle seküler ve bürokratik bir görünümünden çıkarak daha “monarşik” ve “paternalist” (devlet baba) bir görünüm kazanmış, devletin sunduğu hizmetler siyasi erkin (Padişahın) meşruiyet araçlarından biri haline gelmiştir.⁹² Bu noktada şöyle bir değerlendirme yapmak da mümkündür: Almanya, İngiltere ve Fransa gibi Batı ülkelerinde aynı dönemlerde sosyal alana devletin müdahalesinin öncelikli amacı emeğin korunması ve bu sayede üretimin devamlılığı iken; Osmanlı Devleti'nde devletin sosyal alana müdahalesinin arka planında iktidarın meşruiyetini sağlama kaygısı ön planda tutulmuştur. II. Abdülhamit'in geliştirdiği paternalist ve monarşik sosyal yardım uygulamaları bunun en güzel örneğidir.

II. Abdülhamit döneminde sosyal yardım uygulamaları, iktidarı meşrulaştırmak gibi siyasî bir işleve sahip olduğu kadar, sosyal alanın kontrolü, “sosyal disiplin” ve moral regülasyon” olarak tanımlanacak bir etkiyi oluşturma'nın ilk örneklerini teşkil etmesi açısından da önemlidir.⁹³ Bu kavramlarla kastedilen çalışkan, disiplinli, kanunlara uyan ve aralarında iş birliği olan, birlik beraberlik ruhu gelişmiş bir toplumdur. Özbek, bu özelliklere sahip bir toplumun sadece hukuk kuralları ve polis teşkilatı ile mümkün olamayacağına, sosyal normların ön plana çıkarılarak sosyal disiplin ve kontrolün toplumun en ücra köşelerine kadar uzanacağına işaret eder.⁹⁴

⁹¹ Paternalizm açısından Nadir Özbek, toplu sünnet törenlerine dikkat çekmektedir. Aile içinde baba ve erkek evlat arasında sünnet olgusunun taşıdığı sembolik anlam iktidar ve tebaa arasındaki ilişkide kullanılmıştır. 1899'da Şehzade Abdürrahim Efendi'nin sünnet töreninde İstanbul'un farklı semtlerinden 12.000'nin üzerinde çocuk sünnet ettirilmiştir. Bu sünnet törenleri de yukarıda işaret ettiğimiz gibi gazetelerde yayınlanmıştır. “Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 147.

⁹² Nadir Özbek, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet**, s. 16. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 31-32.

⁹³ Özbek, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet**, s. 17.

⁹⁴ Özbek, II. Meşrutiyet döneminde serserilik ve dilencilik'in önlenmeye çalışılmasına yönelik kanun düzenlemelerini bu çerçevede ele almıştır. Zira serserilik suç değildir ancak toplum menfaati açısından engel olunması gereken bir durumdur. Yapılan düzenlemeler işsiz güçsüz takımının istihdam edilerek işgücünün değerlendirilmesi ve kendisine ve toplumuna fayda sağlayan vatandaş kavramının geliştirilmesi açısından önemlidir. Özbek bu ve benzeri kanunların “iş yoluyla terbiye” düşüncesi etrafında devletin moral kontrol altyapısını güçlendirmek işlevine temas etmiştir. Özbek, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet**, s. 18. Nadir Özbek, “II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve

Ancak bu özelliklere sahip bir sosyal devlet/refah devlet anlayışı daha ziyade II. Meşrutiyet döneminin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Meşrutiyet devrinde sivil toplum örgütleri olarak hayır cemiyetlerinin bir taraftan toplumdaki birlik beraberlik hislerinin canlanması ve pekiştirilmesinde diğer taraftan da insanların çalışmaya ve istihdama teşvik edilmesinde önemli bir işlevi yerine getirdikleri görülmektedir.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde vakıfların durumu daha da kötüleşmiştir.⁹⁵ Bununla birlikte sosyal yardım konusunda hayır cemiyetlerinin ön plana çıkması zaten son derece güç koşullarda bulunan vakıf sistemini daha da etkisizleştirmiştir. İşlevlerini yitirmiş bir halde 19'uncu yüzyılı tamamlayan vakıfların kötü durumu Şer'îye ve Evkaf Nezareti'nin kaldırılarak yerine Başbakanlık bünyesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurulduğu 3 Mart 1924'e kadar devam etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit'in mutlak monarşisini her açıdan tasfiyeye girişmiş ve bu tasfiye sürecinden padişahın kişiliğinde somutlaşan sosyal yardım kavramı da payını almıştır.⁹⁶ "Devr-i sabıkı" tasfiye sürecinde "devlet baba" şeklinde yukarıda ifade ettiğimiz "paternalist"

Serseriler", **Toplumsal Tarih**, S. 64, Nisan 1999, s. 34-43. "Serseri ve Mazenne-i Su-i Eşhas Hakkında Kanun", 27 Nisan 1325/10 Mayıs 1909, **Düstur**, 2. Tertip, C. 1, s. 169.

⁹⁵ Meşrutiyet'in ilanı ile Evkaf Nazırlığı görevine getirilen Şemseddin Efendi, vakıfların mevcut durumlarını kalabalık ve nitelsiz memurların varlığına bağlamış ve bu sorunun giderilmesini istemiştir. Zor Mebusu Hızır Lütfi Bey de 14 Mart 1325 (1909) tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında memurların ve geneli itibarıyla Evkaf Nezareti'nin neden olduğu malî külfetten bahsetmiş ve bu nezaretin kaldırılmasını ve yetkilerinin Şeyhülislamlık makamına devrini teklif etmiş ancak sonuç alınamamıştır. **MMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 2, 39. İnikad, s. 231. Konu 1 Ağustos 1910 tarihli bütçe tartışmaları sırasında da gündeme gelmiş ancak sonuç alınamamıştır. Yakut, **a.g.k.**, s. 171. Tartışmalarda Evkaf Nezareti'nin Şeyhülislamlık makamına bağlanmasını isteyenler nezaretin doğrudan doğruya şeriata emanet edilmiş belirli işlerden mesul olduğunu ve bu işlerin birbirinden ayıramayacağını savunmuşlardır. Şeyhülislamlık makamına bağlanmasını reddedenler ise nezaretin ancak Meşrutiyet idaresi ile hayat bulacağı düşüncesini savunmuşlardır. Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Döneminde Evkaf-ı Hümayun Nezaretinde Bürokratik Reform", **Vakıflar Dergisi**, S 31, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2008, s. 211. Yakut meclisteki bu tartışmaların 1912'de çıkarılacak teşkilat nizamnamesinin hazırlanışı sürecinde katkıda bulunduğunu belirtmiştir. Yakut, **a.g.k.**, s. 172. Bayartan da işaret etmektedir. Bayartan, **a.g.k.**, s. 160. 20 Temmuz 1912'de Evkaf Nezareti için yeni bir nizamname hazırlanmış ve nezaretin vakıflar üzerindeki yetkileri bu nizamnamede yer almıştır. Tural bu adımı Evkaf Nezaretinin kaybettiği gücünü geri kazanması açısından son derece önemli bir gelişme olarak görmüştür. Tural, **a.g.k.**, s. 218. Ancak bu düzenleme kaybedilen kontrolün sınırlı bir biçimde iadesinden öteye geçmemiştir. Nezarete sadece işlenmeyen topraklarda kötü vaziyette bulunan bina arsalarını satarak elde edeceği gelirlerle cami, medrese, okul, hastane yapma yetkisi verilmiştir. Yakut, **a.g.k.**, s.172- 173.

⁹⁶ II. Meşrutiyet'in ilanı süreci için bkz. Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 8. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki, 1908-1914**, 5. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999. M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995. Ernest Edmondson Ramsuar, **Jön Türkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu**, 1. Basım, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

anlayıştaki sosyal devlet algısının izleri silinmeye çalışılmış ve sivil toplum kuruluşları olarak hayır cemiyetleri sosyal alanın etkin bir aktörü haline gelmiştir.⁹⁷

II. Meşrutiyet'in sağladığı “özgürlük ortamı” cemiyet enflasyonunu da beraberinde getirmiştir.⁹⁸ Bu ortam içerisinde siyasî amaçlarla kurulan cemiyetlerin yanı sıra sosyal yardım alanında faaliyet maksadıyla kurulan cemiyetlere de sıkça rastlanmıştır. Padişahın, muhtaç ahaliye yaptığı yardımlar aracılığıyla sağladığı sosyal alandaki görünürlüğü süreç içinde azalmış, II. Abdülhamit devri “paternalist” uygulamalarına son verilerek, yerine padişahın değil “merkezî devletin” ve gittikçe artan bir şekilde “fukaraperver cemiyetlerinin” ön planda olduğu bir sistem hâkim olmuştur. II. Meşrutiyet'le artan cemiyet sayısı Osmanlı toplumunu meydana getiren bireylerin tebaadan “vatandaşa” dönüşmesi sürecine katkı sağladığı gibi bu kapsamda “fukaraperver” cemiyetlerinin kuruluşu da bireyleri daha çok sosyal alanda, cemiyet hayatında görünür kılmıştır.⁹⁹ Yardım cemiyetlerinde görev yapan kadınların fazlalığı özellikle Türk kadınının toplumsal hayat içerisinde gittikçe artan bir oranda boy göstermesi gibi önemli bir gelişimi de beraberinde getirmiştir. Toplumu oluşturan bireylerin kadını ve erkeği ile sosyal alanda daha fazla görünürlüğü, kadının ve erkeğin üyesi oldukları toplum menfaatini birlikte gözetmeleri toplumsal birlik ve beraberlik açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. Aynı ortak değerler ve hedeflere hizmet etmek gayesi ile çeşitli cemiyetlerin çatısı altında toplanan bireyler yeni bir toplum algısının oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

II. Meşrutiyet idaresinde “sosyal yardım”¹⁰⁰ kavramının içeriği bürokratik bir mahiyet kazanmış ve merkezî devletin vatandaşlarına hizmet sunması anlamına sahip olmuştur. 12 Haziran 1910 tarihli nizamname ile “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi” meydana getirilmiş ve İstanbul'daki hastane ve benzeri kurumların idaresi buraya bağlanmıştır.¹⁰¹ Bu kapsamda atılan adımlardan bir diğeri “muhtacin maaşı”

⁹⁷ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 275.

⁹⁸ “Cemiyetler Kanunu”, 5 Ağustos 1325/18 Ağustos 1909, **Düstur**, 2. Tertip, C. 1, s. 604. Ayrıca bkz. **Cemiyetler ve Tatil-i Eşgal Nizamnamesi**, Matbaa-yı Kütüphanesi-i Osmanî, Dersaadet, 1326.

⁹⁹ Osmanlı toplumunda tebaanın vatandaşa dönüşümü süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Füsun Üstel, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 116. Füsun Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

¹⁰⁰ “Sosyal yardım” II. Meşrutiyet devrinde Fransızca “assistance publique” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 276.

¹⁰¹ “Müessesat-ı Hayriye ve Sıhhiye Nizamnamesi”, 30 Mayıs 1326/12 Haziran 1910, **Düstur**, 2. Tertip, C. 2, s. 316. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 276.

uygulamasının yeniden başlatılmasıdır.¹⁰² Bu tür uygulamalar ile “yoksul ahalinin koruyucusu padişahdır” algısı yıkılmış, sosyal yardım uygulamaları “modern devletin” vatandaşlarına sunduğu hizmetlerden biri haline getirilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemini konumuz açısından önemli hale getiren bir diğer özellik ise sosyal yardım maksadıyla kurulan cemiyetlerdir.¹⁰³ Bunlar sıklıkla “cemiyet-i hayriye” ya da “fukaraperver” isimlerini kullanmışlardır. Ulaştığımız arşiv belgelerinde II. Meşrutiyet’in ilanından 1921’e kadar geçen sürede kurulan cemiyet sayısı 672 olarak verilirken bunlar içinde sosyal yardım amaçlı kurulanların miktarı 121’dir.¹⁰⁴ Bunlar arasında Türk-Müslümanlar için yardım faaliyetlerinde bulunmak maksadıyla kurulanların miktarı 71’dir. Geri kalanı ise Rum, Ermeni, Musevi, Bulgar, Keldani vb. azınlıklara ait cemiyetlerdir.¹⁰⁵ Bu 71 adet cemiyet içerisinde, istatistiğin hazırlandığı 1921 yılı itibariyle faal olanların miktarı ise 49’dur. Dahiliye Nezareti’nce hazırlanan başka bir istatistikte ise II. Meşrutiyet’in ilanından 1922’ye gelinceye kadar siyasi

¹⁰² “Muhtacin Maaşı Hakkında Kanun”, 13 Haziran 1326/28 Haziran 1910, **Düstur**, 2. Tertip, C. 2, s. 400.

¹⁰³ II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden ilk beş ay içinde 83 dernek kurulmuştur. Bunlar arasında siyasi maksatla kurulanlar olduğu gibi hayır amacıyla kurulan “fukaraperver” cemiyetleri de mevcuttur. Mehmet Ö. Alkan, “1856-1945 Yılları Arasında İstanbul’da Sivil Toplum Örgütleri”, **Tanzimat’tan Günümüze İstanbul’da STK’lar**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998’den aktaran Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 279.

¹⁰⁴ Söz konusu liste 30 Ekim 1921 tarihli olup Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından hazırlanmıştır. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30**. Bu listede yer almayan ancak o dönemde kuruluş için Dahiliye Nezareti’ne müracaatta bulunan yardım cemiyetleri de mevcuttur. “Asayiş memleket ve tamamiyet-i mülkiye-i devleti ihlal ... anasır-ı muhtelif-i Osmaniye’yi siyaseten tefrik maksadına” sahip oldukları için bu cemiyetlerin kuruluşuna hükümet tarafından izin verilmediği ifadesi yer almaktadır. **BOA.DH. HMS. 4/4**. II. Meşrutiyet döneminde İstanbul dışında Anadolu’da da “fukaraperver” ismini taşıyan hayır cemiyetlerinin kurulduğu görülmektedir. Bunlardan biri 1911’de Balıkesir’de kurulan “Karesi Himaye-i Fukara Cemiyeti”dir. Cemiyetin kurucusu Karesi Nafia Başkatibi Seyfeddin’dir. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü’nde ulaştığımız 14 Kanunisani 1327 tarihini taşıyan ve cemiyetin kuruluşu hakkında bilgi veren 11 sayfalık bir kitapçık “Muhterem vatandaşlar” hitabıyla başlamaktadır. “Eddallu alel hayri kefaili” yani “Hayra vesile olan hayrı yapan gibidir” hadisinin verdiği “mecburiyet-i dinîye”nin sevki ile cemiyetin kurulduğu ve ahalinin “intizar-ı hamîyyet ve rikkatlerini celp etmek için” çalışacağı belirtilmiştir. Beyanname, “Fukaraperver Cemiyetleri”nin toplumsal hayat açısından sahip oldukları öneme temas edilmesi ve bu açıdan Avrupa’nın ne kadar gerisinde kaldığının vurgulanmış olmasıdır. **Karesi Himaye-i Fukara Cemiyeti**, Vilayet Matbaası, Bursa, 1327.

¹⁰⁵ Örneğin Bogos Nubar Paşa’nın başkanlığında ve kurucuları arasında Arakil Nubar, Jacob Artin, Yrovanit Agaton, Doktor Agavaryan, Antranikyan, Markosyan, Şeritciyan, Kırkor Yigiyanyan ve Hagopyan’ın bulunduğu “Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi” Kahire merkezli olarak kurulmuştur. Nizamnamesinde “Beyanname” başlığı altında verilen bilgiye göre kuruluş kararının 15 Nisan 1906 tarihinde Büyük Paskalya’da Bogos Nubar’ın Kahire’deki evinde gerçekleştirilen toplantıda alındığı ifade edilmiştir. Cemiyetin 3 Mart 1910 tarihinde İstanbul Vilayeti’nden resmi ilmuhaberi alınmış ve bu belge 23 Mayıs 1326/5 Haziran 1910 tarihinde Beyoğlu Mutasarrıflığı’na onaylanmıştır. Bkz. **Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi Nizamnamesi**, Agop Matyosyan Matbaası, Dersaadet, 1326.

partiler, esnaf ve hayır cemiyetleri de dahil olmak üzere toplam 750 adet cemiyetin kurulduğu ancak bunların büyük kısmının kapalı olduğu bilgisine yer verilmiştir.¹⁰⁶

Sosyal yardım maksadıyla kurulan cemiyetlerin sayısından yola çıkarak 20'inci yüzyılın ilk çeyreği itibariyle Osmanlı toplum hayatı için “sosyal yardım” alanının yeterince gelişmemiş olduğunu söylemek mümkündür. Balkan Savaşları ve hemen ardından gelen Birinci Dünya Savaşı malî kaynakların askerî harcamalar için sarf edilmesine neden olmuş ve zaten emekleme aşamasında bulunan devlet merkezli sosyal yardım politikaları, bu gerekçeyle geri plana itilmiştir. Bundan kaynaklı sıkıntıların Birinci Dünya Savaşı günlerinde had safhaya çıktığı görülmüştür. Devletin bu tür sosyal yardım faaliyetlerini finanse edememesi nedeniyle “muhtaç-ı muavenet, bi-vayegân ve hastaların” perişan halleri Şehremaneti'ne bağlı Sıhhiye Müdüriyetince hazırlanan bir raporda gözler önüne serilmiştir. Devletin temel işlevlerini yerine getiremediği bir sırada, hayır cemiyetlerinin yetersizliğinin ya da iş göremezliğinin de toplumsal hayat üzerindeki olumsuz etkilerine raporda işaret edilmiştir.¹⁰⁷

Şehremaneti raporunun konumuz açısından asıl can alıcı noktası ise Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti'ni sosyal yardım faaliyetleri açısından kıyaslamasıdır. Bu rapor, 30 Ekim 1921 tarihli Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından hazırlanan listedeki müesseseler dikkate alınarak incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin sosyal yardım alanında Avrupa'nın ne derece gerisinde kaldığını göstermesi açısından oldukça önemli bilgiler vermektedir. Raporda, hayır cemiyetlerinin yetersiz olduğu bir dönemde sosyal yardımın devlet tarafından finanse edilmesinin zorunluluğu şu şekilde ifade edilmiştir:

“... İş bu zaruret memalik-i mutemeddine-i sairde dahi vaki olup onların pek çok seneden beri teşkilat-ı içtimaîyelerinin hal-i mükemmeliyette bulunması cemiyet-i hayrîye ve müesseselerinin mevcudiyeti hasebiyle tahsis-i ihtiyaca medar olacak vasî muavenetlerin hudûsü ve husulü mümkün olmakta ve bizde bu gibi içtimaî ihtiyacata mukabil cemiyet-i hayrîyelerin fıkdanından naşî ihtiyacın temininin hükümet-i adile ve müşfikimizden talep eylemek zarureti hasıl olmaktadır.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ “İstanbul'da Cemiyetler”, **Vakit**, 12 Şubat 1338, No. 1499, s. 3.

¹⁰⁷ 20 Nisan 1334 tarihli rapor için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 49. 3.**

¹⁰⁸ **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 49. 3**

Raporda bu tespit yapıldıktan sonra devletin mevcut malî imkansızlıkları dahilinde sosyal yardım faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için yapılması gerekenler birkaç madde ile özetlenmiştir. Buna göre:

“...Evvela mevcut cemiyet-i hayrîyelerden muavenet-i nakdîye ve maliye istihsal ve erbâb-ı hayır ve hasenattan teberru talebi, konser, piyango ita’ ile hasılat ahzi gibi varidatın cem’ine müsaade ve muavenet-i hayriye-i lazıma istihsal olunmakla beraber başkaca tahsisat-ı kâfiye talep edilerek temin-i varidat edilmesi. Saniyen tesis edecek bu müesseselerin iâşelerine medar olmak üzere nakl-i erzak ve eşyaya lazım olarak vesait-i nakliye vagon ve vapurların tayin ve tahsisi ve tefrik edilmesi. Salisen varidat ve hasılatı nispetinde işin hakkıyla tesis ve idaresine tevsil olunması... bil-netice tahfif edecek sefalet sebebiyle emraz-ı sariye ve müstevliyenin de ehemmiyet-i istilaiyesi azalacağı ve halkın maneviyatı bir kat daha takviye edilmiş olacağı mütalaa ve te’mil edilmekte ve ona göre ifa-yı muktezasının...” yapılması talep edilmektedir. Raporun sonunda sosyal yardımların sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin halkın maneviyatı üzerinde yaratacağı etkinin önemine dikkat çekilmiştir. Bizim yukarıda değindiğimiz ve Nadir Özbek’in “moral regülasyon” kavramı ile tanımladığı bu etki sayesinde toplumun birlik ve beraberliği gelişeceği gibi vatandaşın devlete olan bağlılığı da kuvvetlenecektir.¹⁰⁹

İttihat ve Terakki’nin sosyal yardım alanında II. Abdülhamit dönemi izlerini silmeyi amaçladığına yukarıda değinmiştik. Bununla birlikte İttihatçıların kitleler gözünde varlığını meşrulaştırmak için tıpkı II. Abdülhamit döneminde olduğu gibi sosyal yardım alanında da faaliyet gösterdiğini söylemek mümkündür. Bunun en güzel kanıtı 14 Aralık 1908’de İttihatçılara yakın isimler tarafından kurulan “Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti”dir. Özbek, bu oluşumu merkezi devletin sağladığı sosyal hizmetlerinin yanında onu tamamlayıcı ancak daha çok “gönüllü bir girişim” olarak değerlendirmiştir.¹¹⁰ Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti 1913’te kendisini feshederek daha küçük şubeler altında çalışmaya devam etmiştir. Bunlardan biri “Topkapı Fukaraperver

¹⁰⁹ Özbek, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet**, s. 18.

¹¹⁰ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 279. Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesinin Nizamname-i Esasisi” için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 89.2.1.23/4**. Aynı dosya içerisinde İstanbul’daki asker ailelerine ve savaşta vefat eden askerilerin yetimlerine yardım için kurulan “Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği”nin yanı sıra fakir çocukların terbiyesi maksadıyla kurulan “Rehber-i Teavün Cemiyet-i Hayriyesi Nizamnamesi” de yer almaktadır. **BOA. DH. İ. UM. 89. 2. 1. 23/3** ve **BOA. DH. İ. UM. 89. 2. 1. 23/2**.

Müessese-i Hayriyesi”dir.¹¹¹ Bunun dışında II. Meşrutiyet yıllarında “fukaraperver” adını taşıyan ve yardım amaçlı kurulan cemiyetlerden bazıları şunlardır: Eyüp Sultan ve Civarı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi, Beyoğlu Fukaraperver Cemiyeti, Fatih Fakirleri Himaye Cemiyeti, Anadoluhisarı Muavenet-i Hayriye Cemiyeti, Kasımpaşa Fukaraperver Osmanlı Cemiyet-i Hayriyesi, Feriköy ve Şişli Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyesi, Kadıköy Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti, Aksaray Fukaraperver Cemiyeti.¹¹² Bu cemiyetlerin gönüllü olarak yürüttükleri faaliyetler arasında konserler, tiyatrolar, müsamere ve park eğlenceleri, piyango çekilişi düzenlemek gibi büyük ve orta ölçekli organizasyonlar önemli yer tutmuştur. Gülhane Parkı, Tepebaşı Tiyatrosu ve çeşitli okullara ait salonlar bu tür faaliyetlere ev sahipliği yapan başlıca mekanlar olmuşlardır. Söz konusu mekanların geniş kitleleri içine alabilecek ve katılımcıların görünürlüğüne, yani toplum/sosyete tarafından tanınırlığına katkı sağlayacak kamuya açık alanlar olması dikkat çekmektedir. Organizasyonların ilanları gazeteler aracılığıyla sağlandığı gibi bu faaliyetlere katılan ve bağış yapanların isimleri de yine gazete sütunlarında yer almıştır.¹¹³ Bu iki durum oldukça dikkat çekicidir. Çoğunlukla eğitilmiş orta sınıf, küçük ve orta ölçekli esnaf ile bürokrasinin orta ve üst kesimden isimlerin katılım gösterdiği bu tür organizasyonlar Özbek’e göre Osmanlı orta sınıfına toplumsal kimliğini oluşturma ve toplumsal alanda bir meşruiyet kazanma fırsatını sağlama açısından oldukça önemli olmuş, yardım gören fukara ve muhtaç kesim ile yardımda bulunan orta ve üst sınıflar bu suretle “manevi” olarak bir araya gelmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Nadir Özbek, “90 Yıllık Bir Hayır Kurumu: Topkapı Fukaraperver Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum**, S. 180, Aralık 1998, s. 324.

¹¹² Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 279. Özbek, **Topkapı Fukaraperver Cemiyeti**, s. 325.

¹¹³ Bu durum Benedict Anderson’ın basın ve matbaanın toplumsal kaynaşma ve milliyetçiliğin doğuşundaki etkisi üzerine yaptığı değerlendirmeyi hatırlatmaktadır. Anderson, **a.g.k.**, s. 60 vd.

¹¹⁴ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 289-290. Emre Yıldırım da Özbek ile aynı bakış açısına sahiptir. Bkz. Emre Yıldırım, “Türkiye’de Milliyetçiliğin Arka Planı: Osmanlı’da Modernlik ve Milliyetçilik”, **History Studies**, Vol. 6, Issue 6, Aralık 2014, s. 231. Özbek, Topkapı Fukaraperver Cemiyeti özelinden hareketle “fukaraperver” ya da “cemiyet-i hayriye” isimlerine sahip kuruluşların Hilal-i Ahmer ve Donanma Cemiyeti gibi kuruluşlarla kıyaslandığında üst düzey bürokrasi yerine Osmanlı orta sınıfına mensup kişilerin teşebbüsleri neticesinde ortaya çıktıkları gerçeğine işaret etmiştir. Örneğin Topkapı Fukaraperver Cemiyeti kurucularından Hakkı Efendi bir kereste tüccarı, Nafiz Bey ise Gureba-yı Müslimin Hastanesi’nde eczacıdır. Özbek, **Topkapı Fukaraperver Cemiyeti**, s. 325. Buna karşılık “Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin 1327 senesinde teşekkül eden Birinci Merkez-i Umumi Heyeti” içinde bu şekilde orta sınıfa mensup kişiler yer almakla birlikte daha çok üst düzey sivil ve askerî bürokrasiye mensup kişilerin varlığı dikkat çekmektedir. Bkz. **Taht-ı Himaye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1329-1331 Salnamesi**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013, s. 45.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları sosyal yardım alanında yeni bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Balkan Savaşları ile Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkmasına paralel olarak asıl işlevleri sosyal yardım olan cemiyetlerin ikinci plana itildiği görülür. İmparatorluğun geleceğine dair endişelerin arttığı bir sırada halkı milliyetçi fikirler doğrultusunda örgütlemeye yönelik yardım ve bağış cemiyetler ön plana çıkmıştır. Bunlar arasında 19 Temmuz 1909'da (6 Temmuz 1325) kurulan “Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti”¹¹⁵, 1911 yılında kurulan “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti”¹¹⁶ ve Balkan Savaşları sırasında 1 Şubat 1913'te kurulan “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti” yer almaktadır.¹¹⁷ Özbek; Trablusgarp'la başlayan ve Balkan Savaşları ile devam eden süreçte “sosyal yardım” alanının gittikçe “milliyetçi” ve “militarist” bir görünüm aldığına dikkat çekmiştir.¹¹⁸ Bu durum Birinci Dünya Savaşı yıllarında da bariz bir şekilde devam etmiş hem ordunun ihtiyaçları hem de “muhtaç-ı muavenet ahalinin” ihtiyaçları için yardımlar toplanmıştır.¹¹⁹ Cemiyetlerin faaliyetleri sadece

¹¹⁵ Cemiyetin kuruluşunun hükümetçe onayı için bkz. **BOA. MUİ. 7. 2. 30/1.** Cemiyetin adı 17 Şubat 1914/4 Şubat 1329 tarihinde “Osmanlı Donanma Cemiyeti” olarak değiştirilmiştir. **BOA. MV. 184/48.** Cemiyet 2 Nisan 1919'da feshedilmiştir. **BOA. MV. 214/105.** Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 43, Ankara, 2008, s. 78. Necdet Aysal, “Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl 5, S. 50, Temmuz 2017, s. 4.

¹¹⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin tarihi için bkz. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1329-1331 Salnamesi**, s. 24 vd. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 308.

¹¹⁷ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 305. Nazım Hikmet Polat, **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991. Erol Akcan, “Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”, **Tarihin Peşinde**, S. 13, 2015, s. 33'ten aktaran Erdal Aydoğan, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları”, **Atatürk Dergisi**, C.5, S.1, 2016, s. 67. Erol Akcan, “Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”, **Tarihin Peşinde**, S. 13, Yıl. 2015, s. 163. Tunaya da cemiyeti paramiliter kuruluşlar arasında zikretmiş ancak kuruluş tarihini 31 Ocak 1329/13 Şubat 1914 olarak vermiştir. Ancak Tunaya'nın eserinde cemiyetin nizamnamesine de yer verilmiş ve birinci maddede kuruluş tarihi olarak 19 Kanunisanı 1329/1 Şubat 1914 gösterilmiştir. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C.1, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 448 ve s. 451. Cemiyet, 2 Nisan 1919'da Osmanlı Donanma Cemiyeti'yle birlikte feshedilmiştir. **BOA. MV. 214/105.**

¹¹⁸ Nadir Özbek bunu “Sosyal yardım ve gönüllü faaliyetler alanının nasyonalizasyonu ve militarizasyonu” olarak ifade etmiştir. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet**, s. 296.

¹¹⁹ 1918 senesinde Hilal-i Ahmer'in olağan bütçesinde yer alan 51.953 liralık gelirler toplamı içerisinde 6.041 lirasının aidat, müsamere hasılatı, çiçek günü hasılatı olarak elde edildiği kaydedilmiştir. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1335-1919 Senesinde Münakid Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, s. 84. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İstanbul'da yaşanan yangınlarda zarar görenler için Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından yardım kampanyaları düzenlenerek “harikzedelere” para toplanmıştır. **BOA. BEO. 4518/338827**

İstanbul’la sınırlı kalmamış Anadolu’nun pek çok yerinde kurulan şubeler vasıtasıyla savaş yılları boyunca ordunun ihtiyaçları için yardım kampanyaları düzenlenmiştir.¹²⁰

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet’in ilanından sonraki süreçte İttihat Terakki iktidarı sosyal yardım alanında II. Abdülhamit’in izlerini silerek bu alanda devletin boy göstermesini ve daha bürokratik bir yapının oluşmasını hedeflemiştir. Bunun yanında sağlanan görece özgürlük ortamıyla birlikte başlayan cemiyetleşme süreci hayır cemiyetlerinin de kuruluşunu beraberinde getirmiştir. Ancak hayır cemiyetlerinin sayısı istenilen düzeye ulaşamamış ve sosyal yardım faaliyetleri Mütareke Döneminde devletin ve hayır cemiyetlerinin iş birliği ile yürütülmüştür.¹²¹ Bu cemiyetler kamusal alanın yeniden düzenlenmesine, kadının gündelik hayatın içerisinde daha aktif rol almasına, toplumu oluşturan farklı kesimlerden bireylerin “sosyal yardımlaşma” gayesi etrafında bir araya gelip kaynaşmasına vesile olmuşlardır.

¹²⁰ Örneğin Donanma Cemiyeti’nin 19 Temmuz 1910’da gerçekleştirilen birinci kongresinde taşradaki şubelerinin sayısı 29’u vilayet, 28’i liva, 56’sı kaza, 9’u nahiye merkezinde olmak üzere toplam 122 şube olarak ilan edilmiştir. 13 Temmuz 1911 tarihli ikinci kongresinde şube miktarı 331 olarak açıklanmıştır. Gök, **a.g.k.**, s. 80 vd. Hilal-i Ahmer’in 1913 itibarıyla İstanbul’da dört (Kadıköy, Erenköy-Göztepe, Adalar, Ayastefanos (Yeşilköy)-Makriköy (Bakırköy)) şubesi ile taşrada on şubesi (İzmir, Bursa, Hanya, Trabzon, Kütahya, İznik, Bodrum, Gemlik, Maçka ve Adana) bulunmaktadır. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 313.

¹²¹ Kemal Karpas, toplumların kendiliğinden değişmediğine isyan, savaş, göç vb. büyük olayların toplumsal değişimi de beraberinde getirdiğine dikkat çekmektedir. Değişim sürecinde büyük sancılar yaşayan toplumlar bu sancıları aşmak, sorunlara çözüm üretmek adına aydın sınıfın varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Buradan hareketle de Osmanlı’da böyle bir aydın/elit sınıfın toplum içinden değil; devlet bünyesinden çıktığına dikkat çeken Kemal Karpas, Osmanlı tarihine bakıldığında değişim zihniyetini aşılacak ya da değişimi gerçekleştirecek kurum ve araçları organize edecek bir sivil aydın sınıfın olmayışı nedeniyle sürecin devlet tarafından idare edilmesi zorunluluğunun ortaya çıktığı gerçeğine temas etmektedir. Karpas, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 43.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ULUS DEVLET DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

İmparatorluğun 19'uncu yüzyılı boyunca batıda Balkanlar, kuzeyde Kırım ve Kafkasya'dan Anadolu coğrafyasına doğru yaşanan kitlesel göç hareketleri siyasî, iktisadî ve toplumsal pek çok önemli sonucu beraberinde getirmiştir. Unutulmamalıdır ki, Osmanlı Devleti göç ve iskân siyaseti ile vücut bulmuş Rumeli istikametinde yayılmış ve burada uzun süre kalıcı olmuştur.¹²² Devletin genişlemesi göçler sayesinde mümkün olmuşken; parçalanma ve yıkılma süreci de yine göçlerle gerçekleşmiştir. Bir taraftan yaşanan kitlesel göçler imparatorluğun nüfus yapısını ciddi bir şekilde değiştirirken diğer tarafta da daralan sınırlar içerisinde yeni bir “vatan” algısı oluşmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu 19'uncu yüzyılda parçalanmayı yaşarken aynı zamanda yeni bir “millet” ve “vatan” algısının doğuşuna da tanıklık etmektedir.

Dağılma döneminden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre zarfında ciddi göç olaylarına sahne olan imparatorluk bünyesinde güçlü bir kurumsallaşma da meydana gelmiştir. Devlet teşkilatı içerisinde göç ve göçmen işleriyle ilgilenecek ve bunlar hakkında düzenlemeler yapacak kurumlar meydana getirilmiş ve bu kurumsal hafıza ilerleyen süreçte birtakım değişikliklerle imparatorluğun son anına kadar varlığını sürdürmüştür. Biz bu başlık altında bir taraftan göçmen işlerini düzenlemek için devlet tarafından oluşturulan organizasyonlara ve Osmanlı göç terminolojisine diğer taraftan da asıl etken olarak Balkan coğrafyasında ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerinin göçleri nasıl tetiklediğine değinmek istiyoruz.

¹²² 14'üncü yüzyıldan 16'ıncı yüzyıl ortalarına kadar imparatorluğun Balkanlardaki fetih ve iskân siyaseti hakkında bkz. **Balkanlarda Siyaset**, Ed. Şaban H. Çalış, Birgül Demirtaş, 1. Baskı, Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Eskişehir, 2012, s. 70-72. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2009, s. 242. Halil İncelik, **Devlet-i Âliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, 34. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 110 vd. Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası”, **Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, S. 6, 1999, s. 49 vd. Mehmet İnbaşı, “Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2009, s. 279.

1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MİLLİYETÇİ İSYANLAR VE MİLLET SİSTEMİNİN BOZULMASI

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan coğrafyasında 19'uncu yüzyılın başından itibaren görülen göçleri zorunlu kılan etkenleri iyi bir şekilde analiz edebilmek için Osmanlı millet sistemini bilmek gerekir.¹²³

Millet sistemi, dinî ve dilsel farklılaşmanın aşırı olduğu imparatorluk yapılanmasında çok çeşitli kültürlerle sahip toplulukları bir arada tutmaya yarayan bir formülasyon olarak zaman içerisinde üretilse de aslında kökenleri İslam'daki “zimmî” hukukuna dayanmaktadır.¹²⁴ İslam hukukunda insanlar, Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmıştır. Gayrimüslimleri de kendi içerisinde ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki “ehl-i harp” yani Müslümanlara karşı savaş halinde olanlardır. İkincisi ise “ehl-i ahd” yani Müslümanlarla aralarında antlaşma bulunanlardır. “Ehl-i ahd” kendi içinde üçe ayrılmıştır ki, bunlar zimmîler yani İslam devletinin himayesini kabul edenler, muahedler yani kendileriyle barış yapılmış olanlar ve kendilerine geçici olarak oturma izni (eman) verilmiş olan müsteminlerdir.¹²⁵

¹²³ İlber Ortaylı ve Kemal Karpat gibi tarihçiler kavramsal olarak “ulus” ve “milliyet” kelimelerini birbirinden ayırmak gerekliliğini savunmaktadırlar. Moğol kökenli bir kelime olan “ulus” belirli bir topluluğu ve bu topluluğun yaşadığı coğrafi mekânı ifade etmektedir. “Millet” ise bir topluluğun kimliğini ve o kimliğin dayandığı başta din olmak üzere manevi esasları ifade ettiğinden çok daha somuttur. Karpat, “ulus/ulusçuluk” kavramının Türkiye'nin toplumsal kimliğini gereği gibi tanımlamakta yetersiz kaldığını, bunun yerine “millet/milliyetçilik” kavramlarının tercih edilmesi gerektiğini savunmuştur. Batı dillerinde “ulus” kelimesinin karşılığı olan “nation” kelimesinin Türkçe “millet” olarak adlandırılmasının yanlışlığına dikkat çeker. “Millet”in dinî bir içeriğe sahip olduğuna ve Tevrat ve İncil'de olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'de de yer aldığına (15 defa) temas eden Karpat, toplumsal ve etnik kimliği ifade için Kur'an'da “kavim” kelimesinin tercih edildiğinin altını çizmiştir. Son noktada Karpat çok önemli bir saptamada daha bulunarak Osmanlı siyasi elitinin 19'uncu yüzyılda Batı etkisinde kalarak “millet” kavramının dinî içeriğini değiştirip onun yerine toplumun dilini, tarihini, kültürünü esas alan yeni bir “millet” tanımı kabul etme çabasına girdiğini yani diğer bir deyişle milleti “nation/ulus” yapmak istediğini belirtmiştir. Ona göre bu çaba Cumhuriyet dönemi boyunca da devam etmiştir. Kemal Karpat, “Millet, Milliyetçilik Kavramlarının Tarihi Gelişimi”, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 11 vd. Ortaylı da “millet” kelimesinin Arapça'da dinî topluluğu karşılayan bir kavram olduğunu ve Batı'daki haliyle “nation” yani “ulus” anlamını taşımasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 996.

¹²⁴ Kemal Karpat, “Millet ve Milli Kimlik: Osmanlı Sonrası Dönemde Millet ve Devlet Arasındaki Uyumsuzluğun Kökenleri”, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 141. “Zimmi” kendisine güvence verilen ve koruma altına alınan kişi anlamına gelmektedir. İslam hukuku içerisinde ise Darülslem'da yaşayan gayrimüslim vatandaşlar için kullanılan bir kavramdır. Mustafa Fayda “Zimmi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Ankara, 2013, s. 428-434.

¹²⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlı'da Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1007. Semavi dinler vahiy edildikleri andan itibaren kendilerine inanan toplulukları “millet” veya “cemaat” olarak algılamışlardır. Karpat, İslam'da “millet” kelimesi üzerinde dururken bunun çoğulu olarak kullanılan “millet” kelimesine de değinmiş ve

Millet sisteminin iki kaynağından biri “zimmi” hukuk uygulaması iken diğeri de Bizans’tan miras alınan toplumsal yapı ve yönetim zihniyeti olmuştur.¹²⁶ Nitekim klasik anlamda Osmanlı millet sistemi 1453’te İstanbul’un fethi sonrasında ortaya çıkmıştı. Konstantinopolis henüz Bizans idaresindeyken başta Ceneviz ve Venedikli olmak üzere şehirdeki İtalyan tüccarlara imparatorlar tarafından bazı ekonomik ayrıcalıklar ve yerleşme hakkı tanınmıştı. Kendini bir Kayzer ve Osmanlı’yı da üçüncü Roma İmparatorluğu olarak gören II. Mehmet farklı din ve dillerden insanları bir arada tutacak bir yapıyı tasavvur etmekteydi. Bu amaçla çıkış noktası olarak Bizans uygulamasından hareket etti.¹²⁷ Orta Asya Türk devlet geleneğinin bir tezahürü olarak “Han”, Roma’nın devamı olarak “Kayzer” ve “İslam’ın Sultan”ı unvanlarıyla kendini “nizam-ı alem”in kurucusu ilan eden II. Mehmet, böylece Bizans’ın uygulamış olduğu sistemi İslamî bir perspektifle daha genişletilmiş olarak yeniden canlandırmıştır.¹²⁸

İmparatorluğun ilk zamanlarından itibaren cemaatler kendi işleyişlerinde serbest bırakılmışlardır. Onların dinî işlerine karışılmamıştır. Öncelikli olarak dinsel, ikinci

buradan hareketle İslamiyet’te millet ve toplum kimliklerinin tartışmalı olduğuna dikkat çekmiştir. “Milel” kavramı milleti ve “nihal”i yani dinî zümreleri içine alan bir özelliğe sahiptir. Nihal, ait olunan dinî zümreyi ve toplumu ifade etmekle birlikte İslam dışındaki dinleri ve mezhepleri de içermektedir. Rum milleti, Yahudi milleti gibi. Müslüman olmayan toplulukların da millet olabilecekleri İslamiyet’te kabul edilmiştir. Yani İslamiyet, Hz. Muhammed’i takip ve Kur’an-ı Kerim’i kabul edenleri tek bir millet olarak tanıırken İslam’ın dışında kalanları da ayrı bir millet olarak kabul etmiştir. Karpaz, **Millet, Milliyetçilik Kavramlarının Tarihi Gelişimi**, s. 16. “Milel” ve “Nihal” kavramları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, “Milel ve Nihal”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, 2005, s. 57 vd.

¹²⁶“Dinde zorlama yoktur” düşüncesi zimmi uygulamasının temelinde var olan bir ilkedir. Müslümanlar fethedilerek “Darüislam” haline getirilen bir ülkedeki ehl-i kitap gayrimüslimlere İslamiyet’i kabul için üç kere davette bulunurlar. Bu daveti kabul ederek İslamiyet’i seçenler diğer Müslümanlar gibi aynı hak ve vazifelere sahip olurlar. Ancak reddedenler ise zimmi statüsünü kabul ettikleri takdirde kendi dinlerinde kalırlar. Artık Müslümanların zimmetindedirler ve İslam devletinin egemenliğini kabul ettikleri sürece canları, malları, namuslar teminat altındadır. Buna karşılık devlete “cizye” ve “haraç” denilen vergileri vermekle mükelleflerdir. Devlete düşmanlıkları olmayan zimmiilerin kamu görevlerinde yer almaları bile mümkündür. Zimmiilere kamu düzenini ilgilendiren konularda İslam hukuku tatbik edilmiş buna karşılık aile, miras, ticaret hukuku konularında kendi özel hukuk kurallarına tabi tutulmuşlardır. İslam ülkesindeki ehl-i kitap gayrimüslimlere himaye sağlamanın hukuki dayanakları Kur’an-ı Kerim’de Hucurat ve Maide Suresi olarak gösterilir. Karpaz, **Millet ve Milli Kimlik**, s. 150. Küçük, **a.g.k.**, s. 1008. Ahmet Yaman, “Zimmi” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Ankara, 2013, s. 435-436.

¹²⁷ II. Mehmet, 1454’te II. Genadios’u Ortodoks Patriki; 1461’de de Piskopos Hovakim’i Ermeni Patriki olarak atadı. Ali Güler, **Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar**, Türkar Yayınları, Ankara, 2003, s. 4-5.

¹²⁸ Karpaz, **Millet, Milliyetçilik Kavramlarının Tarihi Gelişimi**, s. 22. Kemal Karpaz, **Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 46 vd. M. Macit Kenanoğlu, “Zimmi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Ankara, 2013, s. 439. II. Mehmet Patrikhane’ye Bizans imparatorlarından daha çok ayrıcalık sunmuştur. Bu nedenle Cevdet Küçük, İslam devletleri içinde “millet sistemini” en iyi uygulayan devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu’nu göstermektedir. Küçük, **a.g.k.**, s. 1009. Aynı şekilde Kenanoğlu da Osmanlıların kuruluştan itibaren gayrimüslimleri İslam hukukuna uygun olarak yönetme ilkesini benimsediklerini, zimmet hukuku çerçevesinde Osmanlı uygulamasının büyük bir istikrar sergilediğini ifade etmiştir. Kenanoğlu, **a.g.k.**, s. 438.

olarak da dilsel farklılıklar merkezî yönetim tarafından kabul edilip güvence altına alınmış oluyordu. Bu esneklik 16'ıncı ve 17'inci yüzyıl Avrupa'sı ile kıyaslandığında eşine rastlanılmayacak bir durum teşkil etmekteydi. Uygulamaya baktığımızda din, imparatorluk yapısı içerisinde yer alan her unsura evrensel bir inanç sistemi sağlamakla birlikte öncelikle her milletin kendi Patrik'ine nihaî olarak da Sultan'a yani merkezî otoriteye bağlılık noktasında bir işlevi yerine getiriyordu. Dil ise iletişimi sağlamanın yanı sıra millet içindeki alt kategorileri teşkil ediyordu.¹²⁹

Osmanlı millet sistemi içerisinde yer alan milletlerin belki de en bariz özelliği bunların kendi içlerinde kapalılık arz etmesi olmuştur. Öyle ki, aynı dili konuşan topluluklar arasında bile mezhepsel bir ayrılık söz konusu ise onlar diğer mezheplerle karışmadan kendi içlerinde yaşam biçimlerini devam ettirebilmişlerdir. Bu durum Osmanlı millet sisteminde öncelikli ayracın dil değil din olduğunun ispatıydı.¹³⁰

Osmanlı millet sisteminin temelde dört millettten oluştuğu kabul edilmiştir. Bunlar Müslüman milleti, Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milletidir. Bunlar arasında Müslümanlar asıl ve hâkim unsur anlamına gelen “millet-i hâkime” olarak adlandırılmıştır. Türk, Arnavut, Pomak (Bulgarca ve Rumca konuşan Müslümanlar), Boşnak, Kürt, Çerkez ve Araplardan meydana gelen Müslüman milleti gayrimüslimlerde olduğu gibi kendi içlerinde dile göre değil mezheplere göre ayrıma tabi tutulmuş ve Sünnî olmayanlara karşı daha az müsamaha gösterilmiştir. Gayrimüslim Osmanlı cemaatleri içinde konumuz açısından önemli olan Rum

¹²⁹ Bu açıdan rahiplerin yerel anlamda kendi cemaatleri üzerindeki nüfuzları oldukça fazlaydı. Karpas, **Millet ve Milli Kimlik**, s. 141. Küçük, **a.g.k.**, s. 1010 vd.

¹³⁰ İlber Ortaylı'ya göre bu durum her millete ve ona ait alt gruplara kültür, bilim, düşünce ve ortak değer yargılarında kendi içlerinde birliktelik sağlama ve bunun doğal sonucu olarak da Osmanlı kültürü ile kaynaşmadan ve yok olmadan kendi kültürel yapıları içerisinde benliklerini muhafaza etme imkanı tanımıştır. Örneğin aynı dili konuşsalar bile Ermeni Gregoryen, Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan grupları birbirlerinden farklı milletler/cemaatler olarak kabul edilmekte aynı semtte oturmamakta, birbirlerinin okullarına gitmemekte ve birbirleriyle nikahlanmamaktaydılar. Osmanlı idaresi altında yaşayan gayrimüslim unsurlar merkezi idarenin değil; aşırı vergi toplamaktan angarya uygulamasına kadar geniş bir yelpazede kendi dinî liderlerinin baskısına maruz kalmaktaydılar. Baskı konularından bir diğeri ise Rumcanın ana dil olarak öğretilmesi idi. Fener Rum Patrikhanesi kendilerine bağlı olan Bulgar, Sırp ve Rumenleri Rumlardan daha fazla vergi ödemeye mahkûm etmenin yanında onları Rumcayı ana dil olarak öğrenmeye zorlamaktaydı. Bu nedenle milliyetçilik fikrinin etkili olmasıyla birlikte Sırp ve Bulgarlar kendi “millî” kiliselerini kurmak için harekete geçtiklerinde öncelikle Osmanlı'ya karşı değil Fener Patrikhanesi'ne karşı mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet**, s. 997. Shaw, **a.g.k.**, s. 1003. **Balkanlarda Siyaset**, s. 75-78. **Osmanlı'da İskân ve Göç**, 1. Baskı, Ed. Nedim İpek, Mehmet Taştanir, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s. 80-85.

Ortodoksları olarak bilinen Hristiyan gruplardır. Bunlar Rumlar, Sırlar, Bulgarlar, Rumenler ve Arnavutlardır.¹³¹

Millet sisteminin inşası ile kurumsallaşan hoşgörü politikası sayesinde imparatorluk içerisinde çok farklı dil, din ve kültüre sahip unsurlar barış ve refah ortamı içerisinde asırlarca birlikte yaşayabilme imkanı bulmuşlardır. Buna “Pax-Ottomana” yani “Osmanlı Barışı” adı verilmiştir.¹³² Barış ortamında gayrimüslimler kendi yaşam biçimlerini, geleneklerini sürdürme, dillerini konuşabilme, kendi eğitim kurumlarının yanında hastane, yetimhane vb. hayır kurumlarını açabilme ve dinî ibadetlerini serbestçe yerine getirme şansına sahip olmuşlardır. Merkezi otorite ile iyi geçinip sadık birer tebaa oldukları, vergiyi verip, kurallara uydukları sürece Osmanlı idaresi altında barış içinde yaşamışlardır. Belki de en önemlisi din değiştirmeye zorlanmamışlar, cemaat meselelerini kendi hukuk kuralları çerçevesinde düzenleme şansına sahip olmuşlardır.¹³³

16'ıncı ve 18'inci yüzyılda kendini gösteren iç ve dış siyasî, iktisadî ve askerî faktörlerin etkisi sonucunda Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin yapısında ve buna bağlı olarak Osmanlı “millet sistemi” ve “Pax-Ottoman”da ciddi bozulmalar meydana gelmiştir. Neticede Osmanlı 19'uncu yüzyıla gözlerini açtığı anda “azınlık sorunu” ile karşılaşır.

Millet sisteminin bozulması ve her geçen gün artan Batı müdahalesi neticesinde ortaya çıkan azınlık sorununa 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları yayınlanarak çözüm aranmaya çalışılmış ancak bu adımlar sonuçsuz kalmış ve azınlık sorunu 19'uncu yüzyılda imparatorluğun başındaki en büyük sorun olarak neticede

¹³¹ Küçük, **a.g.k.**, s. 1001. Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet**, s. 998. Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Sonbahar, 2011, s. 62. II. Meşrutiyet döneminde “millet-i hâkime” kavramının da içeriği değişmiş ve bu kavram genelde Müslümanları değil; özelde Türkleri ifade eder hale gelmiştir. Özellikle Hüseyin Cahit Yalçın'ın Tanin'deki “Millet-i Hâkime” başlıklı yazısı bu açıdan ele alınmalıdır. Hüseyin Cahit, “Millet-i Hâkime”, **Tanin**, 7 Teşrinisani 1324, No. 97, s. 1. Ayrıca bkz. Fahri Yetim, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: Millet-i Hâkime Düşüncesi ve Etkileri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 18, Aralık 2008, s. 71-84.

¹³² İlber Ortaylı, “Osmanlı Barışı”, **Türkiye Günlüğü**, S. 58, Kasım-Aralık 1999, s. 12. Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1002.

¹³³ Shaw, gayrimüslimlerin din değiştirmeye zorlandıkları tek konunun devşirme uygulaması olduğunu ancak bunun da kazanacakları sosyal statü ve ödül dikkate alındığında göze almaya değer bir hale geldiğini ve bu nedenle çoğu zaman zorlama olmaktan çıkıp, gönüllü bir şekle bile dönüştüğünü ifade etmiştir. Sadece gayrimüslim ailelerin çocuklarını bu sisteme dahil etmek için uğraşmadıklarını pek çok Müslüman anne-babanın çocuklarını bu sisteme dahil etmek için Balkanlardaki Hristiyan köylerine gönüllü olarak gönderdiklerinin altını çizmiştir. Shaw, **a.g.k.**, s. 1003.

imparatorluğu yıkılışa götürmüştür.¹³⁴ Özellikle Islahat Fermanı gayrimüslimlerin durumunu Müslümanlardan çok daha iyi bir seviyeye getirdiği için Tanzimat’a oranla daha tahripkâr olmuş ve Avrupa müdahalesine daha fazla kapı aralamıştır. Islahat Fermanı’nın bu yıpratıcı etkileri gayrimüslim cemaatlerin “millet” olma sürecine girmelerini hızlandırması açısından oldukça önemlidir. Bilhassa Kilise meclislerine artık halktan da üye seçebilmeleri gayrimüslimler arasında daha laik bir millet fikrinin doğuşunda son derece etkili olmuştur. Bab-ı Âlî bunu yaparken dinî düşüncüyü mümkün olduğunca arka plana iterek kilisenin/din adamlarının gayrimüslim tebaa üzerindeki nüfuzunu kırmak, dolayısıyla Avrupa’nın müdahalesini engellemek amacını gütmüştür. Bu sayede imparatorluğu Avrupa müdahalesinden korunmuş bir biçimde bir arada tutabilme ihtimali artmış olacaktı. Islahat Fermanı ile başlayan bu süreç laik bir millet fikrine doğru yol almıştır. Özetle milliyetçilik, modernleşme ve seküler bir toplum ve siyaset anlayışı Osmanlı “millet sistemi”ni bir arada tutan bağları çözmüş ve kimlik tartışmalarını alevlendirmiştir.¹³⁵

¹³⁴ Küçük’e göre bu düzenleme ne Müslümanların ne de gayrimüslimlerin pozisyonlarına bir değişiklik getirmemiştir. Çünkü şeriatın, “zimmi hukuk”un işletilmesinin doğal bir neticesi olarak, en az Müslümanlar kadar gayrimüslimler de istifade etmektedir. Gayrimüslimler sadece ve sadece özel hukuka ilişkin konularda (evlenme, boşanma, miras vb.) kendi cemaat mahkemelerine bağlı durumdaydılar. Bunlara ilave olarak Tanzimat bir anayasa olmadığı için yönetilenlerle yönetenler arasındaki ilişkiye dair bir açıklık getirmemekteydi ve Müslüman ve gayrimüslim eşitliğinin nasıl sağlanacağı sorusunu yanıtsız bırakmaktaydı. Küçük, **a.g.k.**, s. 1023. Niyazi Berkes de Avrupa müdahalesinin gayrimüslimlerin Tanzimat’a yaklaşımları üzerinde yarattığı etkiye dikkat çekmektedir. Berkes, **a.g.k.**, s. 245. Tanzimat ve sonrasındaki mutlakîyetçi reform hareketleri ve gayrimüslimler lehine yapılan düzenlemeler hakkında bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 26. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 139 vd. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 5, 7. Baskı, TTK, Ankara, 1999, s. 172 vd. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri**, C. 6, 5. Baskı, TTK, Ankara, 1995, s. 1 vd. Lewis, **a.g.k.**, s. 106 vd. Berkes, **a.g.k.**, s. 227 vd. Davison, **a.g.k.**, s. 119 vd.

¹³⁵ Yıldırım, **a.g.k.**, s. 233. 25 Nisan 1861’de “Rum Millet Nizamnamesi”, 18 Mart 1863’te “Gregoryen Ermeni Millet Nizamnamesi”, 22 Mart 1865’te “Yahudi Millet Nizamnamesi” ve İngiltere ile ABD’nin baskıları sonucunda 12 Mart 1878’de “Protestan Ermeni Millet Nizamnamesi” Bâb-ı Âlî tarafından yürürlüğe konulmuştur. Böylece gayrimüslim din adamlarının kendi cemaatleri üzerindeki etkisi oluşturulan cismani meclisler vasıtasıyla azaltılmıştır. Davison, **a.g.k.**, s. 119. Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslimlerin cemaat yapılanmalarının yeniden düzenlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Önder Kaya, **Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar**, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 109-125. Eugene Morel, **Türkiye ve Reformları, La Turquie Et Ses Reformes**, Çev. S. Belli, 2. Baskı, Ütopya Yayınları, Ankara, 2000, s. 71 vd. Bu nizamnameler Batılı devletlerce adeta birer anayasa olarak adlandırılmıştır. Güler, **a.g.k.**, s. 8. Ortaylı, din adamlarının nüfuzunun kırılması konusunda Bâb-ı Âlî merkezli bu düzenlemelerin yanında gayrimüslim cemaatlerin seçkinleri, özellikle de Rumlar, arasında yaygınlaşan laik eğitimi, Takvim-i Vekayi’nin Rumca nüshası ile başlayıp gittikçe yayılan ve çoğalan Rum basının oynadığı role de dikkat çekmektedir. İlber Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum Ortodoks Kilisesi”, **Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserler III**, 1. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 26.

Gayrimüslim unsurlar Tanzimat Fermanı ile böyle bir süreç içerisine girip Kilisenin/din adamlarının etkisinden kurtulurken Müslümanlar şeriatı daha bağlı bir idare ve hukuk yapısı ile baş başa kalmaktaydılar.¹³⁶

Genel olarak bakıldığında Balkan coğrafyasında milliyetçilik fikrinin yayılması ve bunun sonucunda gayrimüslim unsurların imparatorluktan ayrılarak kendi millî devletlerini kurmaları süreci temelde beş ana etkene bağlı olarak açıklanabilir: 19’uncu yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-Rus Savaşları, Osmanlı’nın idarî, sosyal ve iktisadî durumu,¹³⁷ Tanzimat reformlarının Osmanlı millet sistemi üzerinde yarattığı tahribat, Napolyon savaşlarının Balkanlardaki etkisi ve başta Ortodoks Rumları olmak üzere gayrimüslim cemaatler içinde zengin bir tüccar ve aydın sınıfının oluşması.¹³⁸

¹³⁶ Nitekim Cevdet Küçük, Tanzimat Fermanı’nın Müslümanlar; Islahat Fermanı’nın da gayrimüslimler için ilan edildiği kabul edilirse Islahat Fermanı’nın azınlık cemaatleri için milliyetçiliğin ve anayasal gelişme sürecinin başlangıcı olduğu oysaki Tanzimat’ın Müslümanlara böyle bir kazanım sağlamadığı sonucuna ulaşmaktadır. Bu değerlendirmesine kanıt olarak da Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin merkezde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de taşrada da vilayet ve belediye meclislerinde temsilci bulundurabilme hakkının yanı sıra millet örgütlenişlerinin reformasyonunu göstermiştir. Bu yeni örgütleniş sayesinde kiliselerde din adamlarından oluşan ruhanî meclisler yanında sivil halktan oluşan cismanî meclislerin varlığına tanıklık edilecek ve gayrimüslimler millîleşme ve laikleşme süreçlerini içine yaşayacaklardır. Süreç içinde Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp “millî kiliseleri” kurulurken buna mukabil “millet-i hâkime” olarak Müslümanlar arasında ve bunların içinde de devletin asıl kurucu unsuru olarak Türklerde “millet olma bilinci” henüz uyanmadığı için Türkler gittikçe önemsizleşen bir konuma düşeceklerdir. Cevdet Küçük, azınlık milliyetçiliğine karşı Müslümanların verebildikleri tek tepkinin Osmanlı Devleti’nin “Müslüman devleti” olduğu gerçeğine dikkat çekmiştir. Gayrimüslimlerin milliyetçiliğine karşı ilk olarak Türkçülük değil de İslamcılık düşüncesinin ortaya atılmasını da bu çerçevede değerlendirmiştir. Küçük, **a.g.k.**, s. 1023.

¹³⁷ Osmanlı toprak düzeninin ve buna bağlı olarak maliyenin bozulması neticesinde taşrada ortaya çıkan ayanların vergi ve asker toplama konusunda Müslüman ve gayrimüslim tebaa üzerindeki baskısı eşkıyalık ve çetecilik faaliyetlerini çoğaltmasına neden olmuştur. Eşkıyalık faaliyetleri Müslümanlar arasında olduğu kadar gayrimüslimler arasında da oldukça yoğunlaşmış ve Yunanistan’da “Kleft”, Sırbistan’da “Hayduk/Haydut” denilen bu eşkıyalar azınlık isyanları sırasında ön saflarda bulunarak Bâb-ı Âlî’ye karşı mücadele etmişlerdir. **Balkanlarda Siyaset**, s. 76-77.

¹³⁸ 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş Antlaşmaları sonrasında gerçekleşen Rusya’nın Kırım üzerinden Karadeniz ve Balkanlara inmesi ve II. Katerina’nın “Grek Projesi” sonrasında hız kazanan Ortodoksluk siyaseti Balkan coğrafyasında milliyetçiliğin yayılmasında etkili olmuştur. Trandafir G. Djuvara, **Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje**, Çev. Pulat Tacar, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 227 vd. Hans Kohn, **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Tercüme: Ağâh Oktay Güner, Kervan Yayınları, İstanbul, 1983, s. 99 vd. **Balkanlarda Siyaset**, s. 75 vd. Osmanlı-Rus savaşlarının ve Napolyon dönemi Koalisyon Savaşlarının Balkanlardaki milliyetçiliğin gelişimi üzerindeki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu, 1774-1923**, Çev. İdil Eser, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 47 vd. Tarihsel sürece bakıldığında iki farklı ulus-devlet tipinin varlığını tespit etmek mümkündür. Bunlardan ilki feodalitenin çözülmesi, kapitalist biçimlerin egemen hale gelmesi ile ortaya çıkan ulus devletlerdir. Bu süreçte burjuvazi sınıfının büyük rol oynadığı görülür ki, Balkanlarda ulus-devletlerin oluşumu bu ilk tip içerisinde değerlendirilebilir. İkinci olarak iktisadî ilişkilerin “merkez-çevre” bağını oluşturması sonucu Batı ile eklemlenme sürecine giren Doğu ülkelerinde Batı’nın sömürüsüne direnme, Batı’ya yetiştirme ve Batı’ya Batı’nın silahları ile karşı koyma fikrinin “yukarıda aşağıya doğru” işlendiği yani idareci kadronun veya bu idareci kadro içinde yerleşmiş bir aydın sınıfın hakim kıldığı ulus-devlet anlayışıdır. Bu süreçte ilk modelde “burjuvazinin” rolünü “aydın zihniyeti” üstlenmiştir. Birinci model kapitalistleşmenin doğal sonucu; ikinci model ise kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmenin zorladığı bir oluşumdur. Türkiye’de ulus-devletin kuruluşu ise ikinci

Balkanlardaki ulusçuluk hareketinin başlaması genellikle “yeniden doğuş” ve “aydınlanma” kavramlarıyla¹³⁹ ifade edilse de İlber Ortaylı’ya göre Balkan ulusçuluğunun kökeninde, Osmanlı millet sisteminin Balkan milletlerine bağımsız bir kilise ve dile sahip olarak varlıklarını sürdürme imkanını sağlamış olduğu gerçeği de yer almaktadır. Buna ilaveten İtalyan siyasal düşüncesinin ve örgütlenme anlayışının göz ardı edilerek sadece Aydınlanma düşüncesi (Fransız etkisi) etrafında yapılacak değerlendirmelerin sağlıklı neticeler vermeyeceğini belirtmiştir.¹⁴⁰ Ortaylı’nın saydığı faktörler bizce Balkan ulusçuluğunun doğuşunu kolaylaştırıcı bir işleve sahip olması açısından önemlidir. Hiç şüphesiz asıl rol Fransız İhtilali’ne aittir.

Osmanlı’nın Balkanların fethi sırasında uyguladığı başarılı merkezîyetçi siyasetin Balkanlar’daki aristokrasinin halk üzerindeki nüfuzunu kırmış, aristokrasinin boşluğu öncelikle Kilise/din adamları tarafından ve nihayetinde 18’inci yüzyıldan itibaren zenginleşen tüccar sınıfı ve bunların Avrupa’da eğitim görmüş çocuklarının oluşturduğu aydın sınıfı tarafından doldurulmuştur ki, bunlar Balkan milletleri arasında “ulusçuluğun” doğuşunda oldukça önemli bir rol oynamıştır.¹⁴¹ Söz konusu bu aydın sınıfı ve kilise, “ulusal uyanışın” bayraktarlığını yaparak Balkan milletlerini peşlerinden sürükleyeceklerdir.¹⁴² Özellikle Balkanlarda büyük çiftliklerin Müslümanların elinde

modele uygunluk göstermektedir. Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15-17.

¹³⁹ **Balkanlarda Siyaset**, s. 78.

¹⁴⁰ İlber Ortaylı, Türk tarih yazıcılığında sıklıkla görülen, Balkanlardaki “ulusçuluk” hareketinin kaynağını Fransız İhtilali’nin doğurduğu “ulusçuluk” hareketinde ve Rusya’nın Balkanlardaki siyasetinin sonuçlarında arama eğilimini yüzeysel değerlendirmeler olarak görmektedir. O, bir tarafta Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle yurt dışında gelişen kültürel ulusçuluk faktörünün diğer tarafta da İtalyan etkisi ile ihtilalci hücre geleneğine dayalı örgütlenmenin varlığına işaret etmektedir. İlber Ortaylı, “Balkanlarda Milliyetçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1027. Ortaylı, bu değerlendirmesini istikrarlı bir şekilde diğer çalışmalarında da sürdürmüştür. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 71. Kemal Karpat da Ortaylı ile aynı yaklaşıma sahiptir ve Balkan ulusçuluğunun doğuşunda Osmanlı millet sisteminin rolüne ve Aydınlanma Düşüncesinin etkisinde kalmış bir aydın sınıfının öncülük ettiği kültürel ulusçuluğun varlığına temas etmektedir. Karpat, **Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, s. 188.

¹⁴¹ Ortaylı, **Balkanlarda Milliyetçilik**, s. 1028. Halil İnalcık, ülke ve tebaasını babadan kalmış mülk olarak gören “patrimonyal” anlayışa sahip padişahların Osmanlı mülkünde kendi otoriteleri dışında bir otoritenin varlığını kabul etmediklerini, özellikle fethedilen Balkan coğrafyasında kendi iktidarlarını tehdit etme potansiyeline sahip aristokrasie, yerli feodal güçlere ve kurumlara derhal son verdiklerini, feodal aristokrasieyi tımar sistemi aracılığıyla kontrol altına aldıklarını ifade etmiştir. İnalcık, **a.g.k.**, s. 218.

¹⁴² Örneğin Yunan/Helen milliyetçiliğinin öncüleri olarak gösterilen Rıgas Feros Velestinlis, Teselyalı bir Rum tüccarın oğlu iken Adamantios Korias ise İzmirli bir Rum tüccarının oğludur. **Balkanlarda Siyaset**, s. 78. Karpat, seçkin Rum tüccarlarının yükselişi ile Helenizmin yükselişi arasında bir bağlantı kurmuş ve bunun da Osmanlı’nın Avrupa kapitalizmine eklemlenme sürecinden bağımsız değerlendirilemeyeceği vurgusunu yapmıştır. Hızla büyüyen bir Rum tüccar sınıf, çocuklarını yüksek öğrenim kurumlarına göndermiş ve bunlar söz konusu yüksek öğrenim süreci sonrasında avukat, doktor, öğretmen vb. olarak Rum orta sınıfının ana besin damarını oluşturmuşlardır. Rum orta sınıfının yetiştiği ve adına “sillog” denilen yüksek öğrenim kurumlarının da finansmanı Hristaki Efendi, Zagaphos ve

bulunuyor olması, küçük ve topraksız Hristiyan köylüler üzerinde Kilise ve aydınların ulusçu söylemlerini daha da etkili hale getirmiş ve bunlar azınlık isyanlarına büyük destek vermişlerdir.¹⁴³

Yukarıda sıraladığımız etkenler sonucunda 19'uncu yüzyılın başından itibaren Yunan,¹⁴⁴ Sırp,¹⁴⁵ Bulgar,¹⁴⁶ Rumen, Arnavut milliyetçi hareketleri oluşmuş ve bunlar

Zafiri Efendi gibi yine Rum tüccarlar tarafından sağlanmıştır. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 127 vd. Stanford Shaw, kilisenin Balkan milletleri arasında "ulusçuluğun" doğuşu sırasındaki tavrı ile sonraki süreçte takındığı tavır arasındaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Başlangıçta kilise dinin arka plana atıldığı bir uluslaşma sürecine karşı çıkmış olsa da Rum tüccar sınıfının giderek güçlenmesi Avrupa'da eğitim alan yeni bir aydın sınıfının doğuşu neticesinde geniş halk kitlelerinin gözünde meşruiyetin din olmaktan çıkıp "kültür-dil" temelli bir Hellen milliyetçiliğinin filizlenmesi ile bu defa Patrikhane de değişen konjonktüre uyarak günün moda akımını takip etmiş ve "ulusçuluk" bayrağını taşımaya başlamıştır. Patrikhanenin cemaat nazarında azalan nüfuzunu muhafaza için azınlık isyanlarında en ön safta yer aldığı görülmektedir. Shaw, **a.g.k.**, s. 1005.

¹⁴³ Buradan hareketle Ortaylı, Balkan ulusçuluğunun romantik, halkçı ve sosyalist bir karaktere sahip olduğuna da işaret etmiştir. Yine ona göre Tanzimat devlet adamlarının ilk olarak toprak sorununa temas etmelerinin ve bu alanda ciddi çalışmalar yapmalarının altında da bu etken yatmaktadır. Ortaylı, **Balkanlarda Milliyetçilik**, s. 1028. Kemal Karpat da 19'uncu yüzyılda taşrada yeni bir orta sınıfın doğuşunda 1858 Arazi Kanunnamesi'nin oynadığı role işaret etmiştir. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 113 vd. Ömer Lütfi Barkan ise Balkanlardaki ulusal hareketlerin tetikleyicisi olarak Tanzimat ve toprak meselesinin etkililerini kabul etmekle birlikte bunun tek başına bir etken olamayacağı düşüncesindedir. Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri 1**, 1. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 412 vd. 7 Ramazan 1274 (21 Nisan 1858) tarihinde hazırlanarak 6 Haziran 1858'de uygulamaya konulan 1858 Arazi Kanunnamesi için bkz. **BOA. İ. DH. 1289/101456**. Tanzimat sonrası toprak meselesi üzerine düzenlemeler hakkında ayrıca bkz. **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, (Transkripsiyon/Tıpkıbasım)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2014.

¹⁴⁴ Yunan milliyetçiliğinin doğuşunda Velestinlis ve özellikle de Korias'la birlikte ortaya çıkan "Filhellenizm" akımının önemi büyüktür. Filhellenizm, Yunan/Hellen dostluğu anlamına gelmektedir ve temelinde Rönesansla birlikte keşfedilen Antik Yunan kültürü yatmaktadır. Ayrıca deniz ticareti Yunan tüccar sınıfının güçlenmesinde ve Avrupa ile kültürel etkileşimin sağlanmasında oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Söz konusu ticaret sayesinde ortaya çıkan güçlü Yunan ticaret burjuvazisi diğer Balkan ulusçuluklarında görülmeyecek bir özellik idi. Nitekim Türk tarih yazıcılığında Etnik-i Eterya ile karıştırılan Filiki Eterya Cemiyeti, Yunan burjuvazisinin yoğun olarak yaşadığı Odeasa'da 1814'te Alex İpsilanti tarafından kurulmuştur. Yunan milliyetçiliği hakkında bkz. **Balkanlarda Siyaset**, s. 78. Ortaylı, **Balkanlarda Milliyetçilik**, s. 1030. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 131. Karpat, **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, s. 97. Anderson, **a.g.k.**, s. 73.

¹⁴⁵ Sırp milliyetçiliğinin doğuşunda da yine aydınlar ve din adamları etkili olmuştur. Jovan Rajiç, Dositej Obradović ve Stefanović Karaciç önemli isimlerdir. Sırp ulusçuluk hareketi öncelikle Osmanlı'ya karşı değil Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı gelişmiştir. Sırp ulusçuluğunun halk dilini, halk adetlerini yücelten bir karaktere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşı Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ibadetlerin Rumca icrasında ısrarcı davranması başta Sırlar ve Bulgarlar olmak üzere Slavların tepkisine neden olmuştur. Sırp milliyetçiliği Yunan milliyetçiliğinden farklı olarak tüccar sınıfının etkisinden ziyade çiftçi ve köylülere dayansa da ilk Sırp isyanı 1804'te Kara Yorgi isimli bir domuz tüccarının liderliğinde çıkmıştır. İsyen ilk etapta ulusal bir karaktere sahip olmayıp Yeniçerilerin keyfi yönetiminden kaynaklanmıştır. Ancak 1806'dan sonra isyan Rus politikası neticesinde ulusal bir kimliğe dönüşmüştür. **Balkanlarda Siyaset**, s. 73. Kohn, **a.g.k.**, s. 67. Ortaylı, **Balkanlarda Milliyetçilik**, s. 1029. Karpat, **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, s. 79.

¹⁴⁶ Bulgar ulusçuluğunun da Yunan ulusçuluğundan farklı olduğu noktasına temasla çiftçi karakterinin ağır bastığını ve bu nedenle Sırp ulusçuluk hareketi ile aynı özelliklere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bulgarlar da tıpkı Sırlar gibi öncelikle Osmanlı idaresine değil Fener Rum Patrikhanesine karşı mücadeleye girişmiş daha sonra Osmanlı idaresine karşı bir hareket halini almıştır. Özellikle Otets Paisiy ve Sofroniy isimli iki rahibin Bulgar dili ve folkloru üzerine çalışmaları bu gerçeği gözler önüne

isyan hareketlerinin başarıya ulaşması neticesinde bağımsız ulus-devletlerini kurmuşlardır. Balkanlarda gelişen ulusçuluk hareketleri 19'uncu yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-Rus savaşlarının etkisi ile birleşince oldukça yıpratıcı sonuçlar doğurmuştur.¹⁴⁷ Yaşanan büyük çaplı toprak kayıpları neticesinde çok büyük kitleler Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı hakimiyetinin devam ettiği sahalara özellikle de Anadolu'ya doğru göç etmeye başladılar. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin 19'uncu yüzyılda yaşadığı göçmen sorununun kaynağını yine aynı yüzyılda ortaya çıkan azınlık sorununda aramak gerekir.¹⁴⁸

Çarlık rejiminin Kırım'da uyguladığı Ruslaştırma politikası neticesinde 1783-1922'ye kadar Osmanlı topraklarına göç eden Tatarların toplam sayısı muhtemelen 1.800.000 idi. Bunların büyük bir kısmı özellikle 1877-78 sonrasında Dobruca ve Bulgaristan'dan ayrılarak ikinci aşamada Anadolu'ya yerleşmiştir. Aynı şekilde 1859-1879 Kafkasya'dan başta Çerkezler olmak üzere diğer toplulukların göçleri yoğunluk kazanmış ve bu kapsamda 2 milyona yakın Çerkez bölgeyi terk etmiştir. Bunlardan

sermektedir. Tanzimat sonrasında Bulgarlara kendi bağımsız kiliselerini kurma hakkı tanınmıştır. Halil İnalıcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992. 1860'ta Bulgar Katolik Kilisesi kurularak kendi dinî liderlerini seçme ve Bulgarca ibadet etme hakkı tanınmıştır. Böylece Fener Patrikhanesi'nin boyunduruğundan kurtulmuşlardır. 1861'de de Bulgar Eksarlığı kurulur. 1860'ların sonlarından itibaren komitelerin faaliyetleri kültürel uyanışın ardından siyasal hareketlilik başlar. Bu kapsamda Vasil Levski, Bulgar komitacılığının ilk akla gelen ismi olarak büyük ulusal kahraman kabul edilmektedir. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Makedonya coğrafyası Bulgar komitelerinin asıl faaliyet sahası haline gelecektir. Bunlar arasında en etkilisi IMRO olarak bilinen "Makedonya İç İhtilal Komitesi"dir. Ortaylı, **Balkanlarda Milliyetçilik**, s. 1029. Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda Millet**, s. 998. Ortaylı, **Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler**, s. 30-31. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 134-136. **Balkanlarda Siyaset**, s. 76-80.

¹⁴⁷ 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 1812 Bükreş Antlaşması ile Sırbistan ve Eflak-Boğdan Prenslikleri özerklik elde etmiştir. Ardından yaşanan 1827-29 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan 1829 Edirne ve 1830 Londra Antlaşması ile Yunanistan, Mora Yarımadası merkezli olarak bağımsız bir devlet şeklinde ortaya çıkmış ve yüzyılın kalan yarısında kuzeye doğru ilerlemiştir. 1853-56 Kırım Harbi'nde Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa ile ittifak içerisinde yer almış ve Rusya mağlup olmuştur. Savaş sonrasında imzalanan 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı topraklarının bütünlüğü İngiltere ve Fransa tarafından garanti edilmiştir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı 19'uncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin aldığı en ağır darbe olmuştur. İmzalanan 1878 Berlin Antlaşması neticesinde Romanya, Sırbistan, ve Karadağ bağımsız hale gelirken Bulgaristan Prensliği özerklik elde etmiştir. **Balkanlarda Siyaset**, s. 75. **Osmanlı'da İskân ve Göç**, s. 82-84. Anderson, **a.g.k.**, s. 129 vd. Karal, **a.g.k.** C.6 s.42 vd. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri**, C.8, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.76 vd. Karpat, **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, s. 191 vd.

¹⁴⁸ Stanford Shaw ve Kemal Karpat, bu görüşü savunmakla birlikte göçler sayesinde imparatorluğun değişen demografik yapısına ve bunun Anadolu'nun sosyal ve iktisadî yapısı üzerindeki etkilerine dikkat çekmektedirler. Özellikle Karpat, göçlerin öncelikli olarak "İslam" sonrasında da yeni bir Türk kimliğinin ve buradan hareketle de yeni bir milletin doğuşuna yaptığı katkıya değinmiştir. Shaw, **a.g.k.**, s. 1005. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 174 ve 329. Karpat, **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, s. 195 vd. Nedim İpek, "Balkanlarda Ulus Devletlerin Oluşumu ve Nüfus Politikaları", **Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu**, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 60-61.

ancak 1,5 milyonu hayatta kalabilmiş ve Osmanlı topraklarına yerleşmiştir. Sonraki süreçte 1881-1914 arasında 500.000'e yakın Çerkez'in de yine Osmanlı topraklarına geldiği görülür.¹⁴⁹ Balkan coğrafyasına baktığımızda 1831 Osmanlı nüfus sayımı istatistiklerine göre Rumeli'deki Müslüman sayısı 549.228'dir. Bu sayı toplam nüfusun %37,5'ini teşkil etmektedir. Hristiyanların sayısı 867.844'tür ve toplam nüfusun %59,3'ünü oluşturmaktadırlar. 1844 sayımında Rumeli'deki Müslüman miktarı yaklaşık 4,5 milyona yükselmiştir. Kemal Karpat, on sekiz farklı kaynak dikkate alındığında 19'uncu yüzyılda Balkanlardaki Müslümanların, toplam nüfusun %35'ini oluşturduğunu ve yüzyılın ikinci yarısında bu oranın %43'e yükseldiğini ifade etmiştir. Bu artışın nedeni tahmin edilebileceği üzere Kırım ve Kafkas Müslümanlarının öncelikle Balkanlara göç etmesidir. Böylece 19'uncu yüzyılın ortalarına doğru Balkanlarda Müslümanlar lehine bir durum oluşsa da yüzyılın son çeyreğinde özellikle 1878 sonrasında Balkanlardaki Müslümanların Anadolu'ya göç ettiği görülmektedir. Mc Carthy, Balkan Savaşları öncesinde Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'a terk edilen alanların nüfusunu 7.100.493 olarak vermektedir. Bunun 4.695.200'ü Hristiyan ve 2.315.293'ü Müslümandır. Bu Müslüman nüfusun 1.445.179'u 1878'den 1913'e kadarki süreçte Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Kalan 870.114 kişilik Müslüman nüfusun 313.922'si de Balkan Savaşları sonrasında Anadolu'ya gelecektir.¹⁵⁰ Karpat'a göre de Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan gelerek Anadolu'ya göç edenlerin sayısı 1908 itibarıyla toplamda 5 milyonu bulmuştur.¹⁵¹

Böylesine büyük çaplı nüfus hareketleri karşısında kalan merkezî yönetim karşılaştığı göç akını ile başa çıkabilmek için birtakım düzenlemeler ve organizasyonlar geliştirerek kurumsal bir yapının oluşması sağlanmıştır.

¹⁴⁹ Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 163-170. 1858-1865 yılları arasında 493.000 Kuzey Kafkasyalı Osmanlı topraklarına göç etmek için memleketlerinden ayrılmış ve bunlardan 311.333 kişi ulaşabilmiştir. İkinci büyük dalga 93 Harbi sonrasında yaşanmıştır. 1850-60 arasında Kafkasya nüfusu 3-3,2 milyonken 1897 nüfus sayımında 1,6 milyona gerilediği görülmüştür. Ayşe Pul, "Tomarza'ya Gelen Çeçen Muhacirlerin İskânı Hakkında Bazı Gözlemler", **ODTÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.I, S. 2, Aralık 2010, s. 153. Kırım Savaşı sonrasında yaşanan Kafkas göçleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 81-94.

¹⁵⁰ Justin Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün, 1821-1922**, Çev. Bilge Umar, 1. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 184-189. Ayrıca bkz. Nedim İpek, "Savaş ve Göç", **I. Dünya Savaşının 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2015, s. 210 vd. Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatına Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskanı", **History Studies, A Tribute to Prof. Halil İnalcık**, Vol. 5, Issue 2, 2013, s. 350-351

¹⁵¹ Karpat, bu sayıların eksik olduğuna ve dikkatle ele alınması gerektiğine işaret etmiştir. Karpat, **a.g.k.**, s. 173. "Avrupa'daki Osmanlı Nüfusunun Etnik Yapısı 1820-1900" tablosu için ayrıca bkz. s. 178. (Bkz. Tablo 3.) **Devlet-i Âlîye-i Osmaniye'nin Bin Üç Yüz On Üç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyesi**, İstanbul, 1316'dan aktaran Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 152.

2. GÖÇLER KARŞISINDA ALINAN ÖNLEMLER VE GÖÇ İDARELERİNİN KURULMASI

Tanzimat'a kadar yaşanan süreçte Osmanlı Devleti'nde göçmen işleri genel olarak yerel yönetimler tarafından organize edilmekteydi. Başkent İstanbul'da ise bu iş Şehremaneti ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin çalışmaları neticesinde yürütülmüştür. Şehremaneti bu görevini 1859 yılına kadar sürdürür.¹⁵² Belediye hizmetleri için kurulan Şehremaneti, Kırım Harbi sonrasında yoğunlaşan göçmen sorunlarıyla ilgili görevlendirilse ve mevcut teşkilatı bu görevi yerine getirmeye yeterli olmasa da söz konusu kurumun muhacirlerin gemi nakil ücretlerinin ödenmesi, yevmiye tahsisi, yiyecek, giyecek ve yakacak yardımı konularında büyük bir çaba sarf ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁵³

Başlangıçta muhacir işleriyle ilgilenen müesseseler arasında Şehremaneti'nin varlığı önemlidir. Çünkü işin en başından itibaren yerel yönetimlerin bu konuyla ilgilenmesi durumu, ilerleyen dönemlerde özellikle Mütareke Dönemi'nde karşımıza çıkacaktır. Özellikle İstanbul Hükümeti muhacir akınına karşı belediyelerin, muhtarların ve ihtiyar heyetlerinin iskân, iâşe ve sevk gibi hususlarda sorumluluk almasını

¹⁵² Şehremaneti ve Ticaret Nezareti'ne ek olarak Zaptiye Nezareti de muhacir ve mülteci meseleleriyle ilgilenmek durumunda kalmıştır. Fuat Dünder, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası, 1913-1918**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 58. Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Merkezi**, S. 41, 2009, s. 216. Saydam, **a.g.k.**, s. 103. Hakan Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti 1860-1914", **Göç Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 3, Ocak-Haziran 2016, s. 44.

¹⁵³ Muhacirler ve halktan aceze olanlara kaime akçesi ile ekmek satılması için gerekli tahsisatın ayrılması; ihtiyaç sahiplerinin ekmek ihtiyacı için çıkarılacak koçanların muhafazasında gerekli itinanın gösterilmesi hakkında bkz. **BOA. A.} MKT. MHM. 484/27**. Nogay muhacirlerinin Dersaadet'teki bakkal esnafına olan borçlarının tesviyesi hakkında bkz. **BOA. A.} MKT. MHM. 190/93**. Kırım muhaciri Mehmet'in Kasımpaşa'daki evinin kirasının Şehremaneti'nce ödeneceği; Sağiroğlu Mustafa ile annesine maaş tahsisi hakkında bkz. **BOA. A.} MKT. MHM. 123/21**. Şehremaneti marifetiyle Adana'ya gönderilen Nogay muhacirlerin iskân edilmesi ve kendilerine zaruret çektilirilmemesi hakkında bkz. **BOA. A.} MKT. MHM. 174/13**. Muhacir miktarının fazla olması bunların iskânı meselesinin çözümüne aciliyet kazandırmaktaydı. İskân mıntıkalarının ve boş arazilerin tespiti için yerel yönetimlerin çalışmalarının yanı sıra merkezden atanan görevliler oldukça önemli faaliyetler yürütmüşlerdir. Örneğin Silistre Valisi Said Paşa yerel yöneticilerden ve ileri gelenlerden teşkil ettiği bir komisyonlar muhacir işlerini düzenlemiştir. Silistre'de bulunan Kırım muhacirlerinin iskân ve ziraatlarının temini için bkz. **BOA. İ. MMS. 9/396**. Aynı şekilde diğer bölgelerdeki işlerin organizasyonu için Şehremaneti'nin teklifi ve Padişahın onayı ile memurlar gönderilmiş ve bunlar muhacirlerin iskân edilecekleri mıntıkları tespit etmişlerdir. Örneğin Tevfik Bey Hüdavendigar, Muğla ve Adana havalisini dolaşarak boş arazilerin tespitini yapmıştır. Saydam, **a.g.k.**, s. 104. Muhacirlerin iskanı konusunda dış baskılar oldukça fazladır. Örneğin 1865'te 5.000 hane Çeçen'in Kars'tan Anadolu'ya giriş yapması üzerine Çarlık Rusya bunların sınırı yakın bir sahada iskân edilmemeleri hususunda Bâb-ı Âlî'ye baskı yapmıştır. Bâb-ı Âlî ilk etapta buna karşı çıkarak Çeçenleri doğu sınırına iskân etse de daha sonra İngiltere'nin de araya girmesi ile 1860 sonrasında Kafkas muhacirlerini sınırdan uzak yerlere iskân etmek durumunda kalır. İskân konusunda Osmanlı'nın maruz kaldığı dış baskı hakkında bkz. Pul, **a.g.k.**, s. 154 vd. Asan, **a.g.k.**, s. 41 vd.

isteyecektir. İleride inceleyeceğimiz üzere Ankara Hükümeti'nin konu hakkındaki genel tavrı merkezî bir teşkilatlanmanın vücuda getirilmesinden yana olsa da zaman zaman yerel yönetimlerin desteğini temin etme yönünde eğilimler göstermiştir.

1859 sonrası süreçte göçmen miktarının fazlalığı daha kurumsal bir yapıya duyulan ihtiyacı artırmıştır.¹⁵⁴ Bu doğrultuda Meclis-i Vükela'nın aldığı karar neticesinde 5 Ocak 1860'ta eski Trabzon Valisi Hafız Paşa başkanlığında “Muhacirin Komisyonu” kurulmuştur. Komisyonun, Şehremaneti ile iş birliği içinde çalışmasını temin için Şehremaneti İkinci Muavini Asım Bey de komisyonda görevlendirilir.¹⁵⁵ Komisyonun görevleri göçmenler için yardım toplamak ve bunları yerel yönetimlerin aracılığıyla sarf etmek, göçmenlere yardımda bulunan yerli halkın isimlerini diğer yerli halkı da bu işe teşvik etmek için “Takvim-i Vakayi” ve “Ceride-i Havadis”te yayımlatmak, merkez ve taşra arasında göçmenlerle ilgili işlere dair yazışmaları gerçekleştirmek, muhacirleri İstanbul'da iskân etmek ve diğer iskân mahallerine sevk etmektir.¹⁵⁶

Muhacir Komisyonu başlangıçta Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak görev yapmış, 1861'de ise teşkilatı bağımsız bir hale getirilmiştir. 1865'e gelindiğinde göçmen akını hafiflediği için komisyonun çalışmalarında da bir azalma görülmüş ve bu nedenle 27 Kasım 1865'te Muhacirin Komisyonu lağvedilmiştir. Komisyonun, muhacirlerin iskânı ile nakil ve iaşeye muhtaç olanlara yardım edilmesi gibi görevleri Zaptiye Nezareti'ne bırakılırken, muhacir işlerine dair taşra ile merkez arasında yapılan yazışmaların idaresi ise Meclis-i Vala'ya devredilmiştir. Muhacirin Komisyonu'nun lağvedildiği bir ortamda küçük küçük muhacir kabilelerinin gelmeye devam etmesi bu alanda idarî bir boşluğun oluşmasına neden olur. Bu kapsamda komisyonun lağvedilmesinden sonra Zaptiye Nezareti'ne bağlı olan bölümü çalışmalarını 1866'dan itibaren “Muhacirin İdaresi” adı altında tekrar canlandırmıştır. Bu idarenin başkanlığına Osman Paşa getirilir.¹⁵⁷ Meclis-i Vala'nın 1867'de lağvedilmesi ile Muhacirin

¹⁵⁴ Memalik-i Şahane'ye gelmekte olan Çerkez ve Nogay muhacirlerin iskanlarına dair **BOA. İ. MMS. 16/649**

¹⁵⁵ Muhacirlere ait meseleler için bir komisyon teşkili ile riyasetine Hafız Paşa'nın, azalıklarına da Refik Bey ile Remzi, Gürcü İsmail ve Hacı Pir Efendilerin getirilmesi hakkında 10 Cemaziyelahir 1260 tarihli arz tezkeresi için bkz. **BOA. İ. MMS. 16/696**. Saydam, **a.g.k.**, s. 106-107. Pul, **a.g.k.**, s. 155. **Osmanlı'da İskân ve Göç**, s. 141. Göçmenler için toplanacak iane konusunda yardımcı olmak üzere ulemeden Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendilerin de komisyon üyeliğine tayin olunmaları ianenin halk nazarında güvenilir din adamları vasıtasıyla toplanması ve bu sayede göçmenlere yardımın teşvik edilmesi açısından önemlidir.

¹⁵⁶ Pul, **a.g.k.**, s. 154. Demirtaş, **a.g.k.**, s. 217. Paşaoğlu, **a.g.k.**, s. 352.

¹⁵⁷ Osman Paşa'nın komisyon başkanlığına getirilmesi hakkında bkz. **BOA. İ. MMS. 28/1211**

Komisyonu'nun buraya devredilmiş olan bölümü ise bu defa Şura-yı Devlet'e bağlanmıştır. Nihayetinde 10 Mart 1875 tarihinde bütün teşkilatın Zaptiye Nezareti çatısı altında ve "Muhacirin İdaresi" adıyla yeniden örgütlendiği görülür.¹⁵⁸

1875'ten, göçün yeniden kitlesel bir boyut aldığı 1878'e kadar geçen iki, üç yıllık sürede göçmenlere yönelik işler Muhacirin İdaresi tarafından yürütülmüş ancak 93 Harbi'nin kaybedilmesinin ardından şimdiye kadar görülmedik çapta büyük bir göç dalgası ile karşılaşılması üzerine yeni bir teşkilatlanma içerisine girilmiştir. Bu doğrultuda 13 Ağustos 1877 (3 Şaban 1294) tarihli İrade-i Seniyye ile "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu" oluşturulmuştur.¹⁵⁹ Bu komisyonun bünyesinde başlangıçta "İdare-i Umur-u Hesabiye" ve "İdare-i Umur-u İskaniye" olmak üzere iki şube teşkil edilse de daha sonra bunlara "Sevk-i Muhacirin Komisyonu" ve "Muhacirin Umur-u Sıhhiye Komisyonları" da ilave edilmiştir. İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'na bağlı olarak taşrada "İskân-ı Muhacirin Müdürlükleri"; İstanbul'da ise 20 adet "Devair Şubesi" tesis edilmiştir. İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu, 2 Ocak 1882'de lağvedilmiştir.¹⁶⁰

93 Harbi sonrasında göçmen işleri esas olarak İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu tarafından organize edilse de Sultan II. Abdülhamit, sahip olduğu merkeziyetçi yönetim anlayışı ile de uygun düşecek bir tarzı benimseyerek, göçmen işleri ile meşgul olacak başka teşkilatların altına imza atmıştır. Bu kapsamda Padişahın himayesi altında ve Emin Paşa'nın başkanlığında kurulan "Umum Muhacirin Komisyonu" zikredilebilir. Komisyonun kuruluş gerekçesi 93 Harbi nedeniyle "Saltanat-ı seniyyeye gelen nüfus-u kesre-i İslamiye'nin iskân ve iaşeleri ve vatan ve mevalarına izam ve iadeleri bir umur-u azim olup Şehremanetinin mevcut olan devair-i belediye teşkilatı ve kendisine merbut bulunan liva ve kazalar hususatı ile iştigalden dolayı muhacir meselesine layıkıyla bakmaya vakıf olamadığı" şeklinde ifade

¹⁵⁸ Muhacirin Komisyonu reisliğinin lağvı hakkında bkz. **BOA. İ. DH. 698/448824**. Zaptiye Nezareti'ne bağlanacak Muhacirin İdaresi'nin yeni teşkilatı hakkında bkz. **BOA. İ. DH. 698/48867**. Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Saydam, **a.g.k.**, s. 106-116. Ayrıca bkz. Dünder, **a.g.k.**, s. 58. Asan, **a.g.k.**, s. 44. Demirtaş, **a.g.k.**, s. 217. Paşaoğlu, **a.g.k.**, s. 351.

¹⁵⁹ "İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu"nın kurulması hakkında bkz. **BOA. İ. DH. 754/61522**.

¹⁶⁰ Dünder, **a.g.k.**, s. 59. Asan, **a.g.k.**, s. 44. Demirtaş, **a.g.k.**, s. 218. vd. **Osmanlı'da İskân ve Göç**, s. 141. "Devair Şubeleri'nin görevleri ve teşkilatı hakkında 48 maddeden oluşan "Dersaadet Muhacirin İdaresi Talimatı" 18 Haziran 1878 tarihinde yayınlanmıştır. Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul, 1966, s. 96'dan aktaran Paşaoğlu, **a.g.k.** s. 351. 93 Harbi sonrasında yaşanan göçler ve yapılan yardımlara ilişkin çalışmalar hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Mustafa Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", **Osmanlı Araştırmaları**, C. LXV, (2015), s. 209-230.

edilmiştir. Komisyon muhacirlerin iskân edilecekleri mahalleri tespit için taşraya memurlar göndermiş ve taşra idareleri ile uyum içinde çalışabilmek maksadıyla “Vilayet İdare-i Muhacirin Komisyonları” kurulmuştur.¹⁶¹ Bunun dışında 20 mebus tarafından teşkil edilen “Muhacirine Muavenet Cemiyeti” ve halktan yardım toplamak amacıyla kurulan “Muhacirin İane Komisyonu” da 93 Harbi sonrasında gelen göçmenler için çalışmalarda bulunmuştur.¹⁶² Merkezi otorite dışında halkın da muhacir ve mültecilere yardım maksadıyla faaliyete geçmesi konuyla ilgili toplumsal hafızanın oluşması ve çalışmamızın ilerleyen bölümleri açısından son derece önemlidir.

22 Kasım 1881’de 17 maddeden oluşan “Muhacirin Komisyon-u Âlisinin Suret-i Teşkiline ve Vezaif ve Salahiyetine Dair Nizamname” yayınlanmış ve teşkilatı ile görevleri çok ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir.¹⁶³ 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Balkanlardan Anadolu’ya yönelik yeni bir göç dalgasını tetiklemiştir. Yine II. Abdülhamit’in başkanlığında olmak üzere bu defa “Muhacirin Komisyon-u Âlisi” kurulmuş ve 1908’e kadar çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁶⁴

19’uncu yüzyıl boyunca Balkan, Kırım ve Kafkasya’dan Anadolu’ya gelen göçmenlerin sevk, iskân, iâşe vb. işlerini yürütmek için meydana getirilen resmî, yarı resmî ve sivil örgütlere bakıldığında bunların farklı isimlerle anılmış olsa da hemen hemen aynı işlevleri yerine getirdikleri, aynı teşkilat yapısına sahip kurumlar oldukları ve kurumsal anlamda birbirlerinin devamı olduğu dikkat çekmektedir.¹⁶⁵ Söz konusu kurumların hepsi göçmenlerin refahlarını temine çalışmak, iâşelerini ve barınmalarını sağlamak, iskân sahaları tespit ve bu alanlara sevk ve geçici/kesin iskanlarını temin etmek, özellikle çiftçi göçmenlere boş arazi, çift hayvanı ve tarım aleti temin ederek onları tüketici pozisyondan üretici bir pozisyona geçirmek ve böylece devlet üzerindeki yükü hafifletmek, bunun dışında şehirlere yerleştirilmiş olan muhacirleri farklı iş

¹⁶¹ Muhacir işlerinin düzenlenmesi için bir komisyonun kurulması hakkında 8 Temmuz 1878 tarihli belge için bkz. **BOA. İ. DH. 770/62714. Osmanlı’da İskân ve Göç**, s. 142. Dündar, **a.g.k.**, s. 59. Asan, **a.g.k.**, s. 44.

¹⁶² 17 Recep 1294/28 Temmuz 1877 tarihinde kurulan “Muhacirine İane Komisyonu” için bkz. **BOA. İ. DH. 751/61326**

¹⁶³ Muhacirin Komisyon-u Âlisinin 22 Kasım 1881 (29 Zilhicce 1298) tarihli nizamnamesi hakkında bkz. **BOA. Y. PRK. A. 3/27**. Mehmet Demirtaş, Muhacirin Komisyon-u Âlisi’ni daha önce kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu’nun yeniden canlandırılmış hali ve bu nizamnameyi de İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu’nun yeni nizamnamesi olarak kabul etmiştir. Demirtaş, **a.g.k.**, s. 219.

¹⁶⁴ **Osmanlı’da İskân ve Göç**, s. 142. Dündar, **a.g.k.**, s. 60.

¹⁶⁵ Ufuk Erdem, “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, 1913-1922”, **Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks**, Vol. 9, No. 1, 2017, s. 58. Nedim İpek, II. Meşrutiyet’e kadar geline süreçte göçmen işlerinin komisyonlar vasıtasıyla yürütülmesinin kurumsallaşmayı çok uzun bir süre engellemiş olduğu düşüncesindedir. **Osmanlı’da İskân ve Göç**, s. 142.

alanlarında istihdam etmek, aşiretleri yerleşik hayata geçirmek gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Bunun dışında devlet çeşitli vergi kalemlerinden askerlik vazifesine kadar göçmenlere muafiyet uygulamış ve bu muafiyetler neticesinde onların malî açıdan toparlanmalarına ve kendi geçimlerini temin edecek bir düzeye ulaşmalarına olanak tanımıştır.¹⁶⁶ Göçmenlere sunulan bu tür hizmet ve imkanlar imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir. Yukarıda II. Meşrutiyet devrine gelinceye kadar örgütlenme konusunda kurumsallaşmanın uzun süre sağlanamadığına değinmiştik. Ancak bununla birlikte farklı örgütler kanalıyla gerçekleştirilmiş olsa da göçmenlere sunulan hizmet ve imkanlar açısından bir devamlılıktan söz etmek mümkündür. İskân ve iaşenin temini, arazi ve tarım aletleri dağıtılması, askerlik ve vergi muafiyeti gibi hizmet ve uygulamalar göçmenler için hangi dönemde ve hangi göçmen idaresi tarafından olursa olsun standart bir hale gelmiştir. Bu hizmet ve muafiyetlerin Millî Mücadele yıllarında hem İstanbul hem de TBMM hükümetleri tarafından yürütüldüğünü, bunlarla ilgili çok sayıda yasal düzenlemenin altına imza atılıp, talimatname ve nizamnamelerin yayınlandığını ileride göreceğiz. Hazırlanan talimatname ve nizamnameler dikkatle incelendiğinde, yukarıda kavramsal olarak ele aldığımız sosyal yardım uygulamalarının ön plana çıktığı görülmektedir.

Göçmen işlerini düzenleme hususunda kurumsallaşmanın tamamlandığı dönem Balkan Savaşları ile mümkün olmuştur. Savaş sırasında ve sonrası süreçte Balkanlardan gelen Müslüman göçünün fazlalığı uzmanlaşmış ve ülke geneline yayılmış bir teşkilatın varlığına duyulan ihtiyacı artırmıştır. Nitekim konuyla ilgili olarak 22 Mart 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararında “hadisat-ı harbiye ilcaatıyla Rumeli’den şimdiye kadar hayli muhacir vürut ettiği gibi harbin hitamını müteakiben de birçok mahaller ahalisinin

¹⁶⁶ Erdem, **a.g.k.**, s. 58. Asan, **a.g.k.**, s. 46 vd. Göçmenlere uygulanan iskân, iaşe, yakacak yardımı, arazi tahsisi, ziraat yardım, vergi ve askerlik muafiyeti gibi konularda geniş bilgi için bkz. **Osmanlı’da İskân ve Göç**, s. 142-154. Girit muhacirlerinin altı sene süre ile askerlik hizmetinden muafiyetleri **BOA. İ. AS. 43/21**. Yenişehir muhacirlerinin on, diğer muhacirlerin altı sene sonra askerlik hizmetini yerine getirmeleri hakkında 19 Cemaziyelahir 1305 / 8 Mart 1888 tarihli kanun. **BOA. DH. MKT. 1491/69**. Aydın Vilayeti’ne bağlı Nif Kazası’nın Beşpınar mevkiindeki boş arazinin muhacirlere verilmesi **BOA. İ. DFE. 12/30**. Kars ve Ardahan muhacirlerinin iskanları **BOA. İ. DH. 834/67140**. Üsküdar tarafındaki muhacirlere verilen ekmek **BOA. İ. DH. 768/62544**. Muhacirlerin infak, iskân ve ziraatları masraflarının ödenmesi **BOA. İ. DH. 524/36127**. Aydın Vilayeti’nde Menemen kazasına tabi Bornova nahiyesi dahilinde Boşnak karyesine yerleşen muhacirine verilecek boş arazinin ziraate uygun olan kısmının dağıtılması **BOA. İ. DH. 1379/39**. Üçüncü Daire-i Belediye (Cerrahpaşa) dahilinde ticaret ve zanaatle uğraşan muhacirlerin belediye vergisinden muvakkaten muafiyetleri **BOA. İ. DH. 1407/2**. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan İradeler fonunun alt fonları olan Dahiliye (DH), Hususi (HUS), Maliye (ML), Meclis-i Mahsus (MMS), Meclis-i Vala (MVL) ve Defter-i Hakanî (DEF) fonlarında konuyla ilgili 2000’nin üzerinde belge mevcuttur.

hicret edeceği” hususuna dikkat çekilmiştir.¹⁶⁷ “...Badezin vürut eyleyeceklerin tedarik-i esbab-ı maişet ve refahları için tedabir-i ciddiye ve esasiye ittihazı taht-ı vücûbede görüldüğünden tercihen ve acilen nazar-ı itibara alınması lüzumundan bahisle...” bundan sonraki süreçte gelecek muhacir ve mülteciler için devlet tarafından daha ciddi ve esaslı tedbirler alınması gereği belirtilerek kurumsallaşmanın önemine işaret edilmiştir. Meclis-i Vükela kararında ayrıca muhacirlerin iskân ve işlerinin temininde Ziraat Bankası’nın ülke genelindeki şubeleri vasıtasıyla mevcut teşkilatından istifade edilerek, teşkilatlanma noktasındaki eksikliğin mümkün olduğunca giderilmeye çalışılması istenir.¹⁶⁸ Muhacirin tahsisatının 100.000 liradan 200.000 liraya çıkarıldığı ve bu paranın kullanılması için “Dersaadet’te Maliye ve Ticaret ve Ziraat ve Nafia Nezaretleriyle Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye ve memurin-i mülkiyesinden” ve diğer bazı kişilerden oluşan bir komisyon meydana getirilerek muhacir ve mülteci işlerini organize etmesi için vilayet ve livalara derhal heyetler gönderilmesi karara bağlanmış ve bu iş Dahiliye Nezareti’ne havale edilmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti ilk olarak 45 maddeden oluşan 13 Mayıs 1913 (6 Cemazeyilahir 1331/30 Nisan 1329) tarihli “İşkân-ı Muhacirin Nizamnamesi”ni yayınlamıştır.¹⁶⁹

Nizamname etraflıca incelenecek olduğunda muhacir ve mülteci işleriyle ilgili olarak son derece detaylı hazırlanmış olduğu görülür. Toplam dört bölüm olan nizamnamenin birinci bölümünde “Muhacirinin Suret-i Kabulü” başlığı altında “Muhacirinin kabulü ve tayin-i mahal ve suret-i iskanları Hükümet-i Seniyye’nin yed-i ihtiyarındadır.” ifadesine yer verilmiş ve bu konuda merkezîyetçi bir anlayış

¹⁶⁷ Harp dolayısıyla hicret edenlerin iskanlarını organize etmek için bir komisyon teşkili ve alınacak tedbirlere dair 13 Rebiyülahir 1331 / 22 Mart 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bkz. **BOA. MV. 175/56**. Ufuk Erdem söz konusu belgeyi kullanmış ancak 20 Mart 1913 tarihli olarak vermiştir. Erdem, **a.g.k.**, s. 59.

¹⁶⁸ Özellikle 1916’da Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kurulmasından sonra Ziraat Bankasının muhacir ve mültecilere yönelik iskân, iş vb. hizmetlerin ifası sırasında finansman noktasında etkili bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle merkezden gönderilen havailelerin tahsisinde mal sandıklarındaki paranın yetersiz kalması veya hiç nakit bulunmaması durumunda havaileler Ziraat Bankası’nın vilayet ve kazalardaki şubelerince nakde çevrilmiştir. Bunun dışında muhacir ve mültecilere ziraat aletleri, tohumluk ve hayvanat dağıtılması konusunda da söz konusu şubelerin görev aldıkları sık rastlanılan bir durumdur. Örneğin Muhacirin tahsisatından alınacak ziraat hayvanları ve hububat ücretlerinin Ziraat Bankası’na yatırılmasına dair Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Canik Mutasarrıflığına çekilen 17 Aralık 1917 tarihli telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 82/222**. Muhacirin hastanelerine lüzumu olan eşyanın komisyonca takdir edilecek bedelinin, Mal sandığına veya Ziraat Bankası’na tevdiine dair Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Canik Mutasarrıflığına çekilen 31 Ocak 1918 tarihli cevabî telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 83/197**. Aynı durum TBMM Hükümeti için de söz konusudur. Ziraat Bankası Merkez İdaresince muhacir ve mültecilerle çiftçilere dağıtılmak üzere yabancı ülkelere tarım aleti getirilmesi hakkında 17 Ocak 1921 tarihli karar için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 27. 18**.

¹⁶⁹ “İşkân-ı Muhacirin Nizamnamesi”, **Düstur**, 2. Tertip, Cilt. 5, Dersaadet, 1332, s. 377-384.

benimsenmiştir. İkinci maddede muhacirler iki kısma ayrılarak kavramsal karışıklık düzeltilmeye çalışılmıştır. Birinci grup olarak “muhacirler”, resmî makamlardan alınan onayla mensubu bulunduğu ülke vatandaşlığını terk ederek gelenlerdir. İkinci grup ise “mülteci” olarak gelip Osmanlı vatandaşlığına geçmek talebinde bulunan ve hükümetçe kabul edilenlerdir.¹⁷⁰ Osmanlı vatandaşlığını kabul edenler bir daha eski vatandaşlıklarına dönmeyeceklerine dair bir taahhüt senedi imzalayacaklardır. Muhacir ve mültecilerin hükümet tarafından işaret edilen alanlarda iskâna mecbur oldukları ancak kendi paraları ile arazi satın alıp akrabalarının yanına gitmek isteyenlerin bir daha hükümetin yardımını talep etmemek üzere başka yerlerde iskân olunabilecekleri ifade edilmiştir.

“Vezaif” başlıklı ikinci bölümde Dahiliye Nezareti’ne bağlı Muhacirin Müdüriyeti’nin görevleri sıralanmıştır. Muhacir ve mültecilerin yoğun olduğu vilayetlerde bu müdüriyete bağlı şubelerin ve buna ilaveten İskân-ı Muhacirin Komisyonlarının oluşturulacağı kararlaştırılmıştır. Muhacir ve mültecilerin sevk ve iskânı, iaşesi, bunlara tarım arazisi, tohumluk, ziraat aleti ve çift hayvanatı verilmesi bunların görevleri arasındadır.

“Suret-i İskân” adını taşıyan üçüncü bölüm 20 madde ile en uzun bölümü teşkil etmektedir. İstanbul’da Muhacirin Müdüriyeti’nin taşrada ise “İskân-ı Muhacirin Komisyonlarının” muhacir ve mültecileri uygun alanlara sevk ve iskânlarını temin edeceği, bunların hükümet veya belediye doktorları tarafından muayene edileceği belirtilmiştir. Çalışmaya bedenî engeli olmayan, kuvveti yerinde muhacir ve mültecilere komisyonlarca iş bulunması kararlaştırılmış; iaşesini temin edemeyenlere ise yaşlarına göre belirli miktarlarda ekmeğin veya ekmek bedelinin verileceği ayrıca muhacir ve mültecilere kışın odun ve kömür dağıtılacağı ifade edilmiştir. Komisyonlarca muhacir ve mülteci ailelerine dağıtılacak arazinin bedeli uzun vadeli taksitlere bölünecektir. Muhacir ve mülteciler altı sene askerlik vazifesinden ve iki sene de vergiden muaf olacaklardır.

¹⁷⁰ Bu konudaki daha açıklayıcı bir bilgiyi 3 Kanunisanı 1334 (1918) tarihinde Meclis-i Ayan’da yapılan Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçe görüşmeleri sırasında Ahmet Rıza Bey’in “Kimler muhacir kimler mülteci?” sorusu üzerine Müdür Hamdi Bey vermiştir. Düşman işgaline uğrayan Osmanlı topraklarından yani sınırdaki vilayetlerden daha iç kesimlere göç etmek mecburiyetinde kalanlar cins, mezhep ve etnik ayırım gözetmeksizin “Mülteci” olarak adlandırılırken, bir antlaşma ile başka bir devlete terk edilmiş topraklardan Osmanlı ülkesi dahiline gelenler “Muhacir” olarak tanımlanmıştır. **MAZC**, Devre 3, Sene 4, Cilt 1, İnikad 16, 3 Kanunisanı 1334, s. 207.

Dördüncü bölüm “Mevad-ı Mütferrike” adını taşımaktadır. Komisyonların muhacir ve mültecilerin iskânı için şahıslara ya da devlete ait çiftlikleri kullanabileceği ve bunların tespiti sırasında özellikle tarım arazilerinin elverişli olup olmadığına ve iklim koşullarına dikkat edilmesi belirtilmiştir.

İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi’nin yayınlanmasından kısa bir süre sonra da yukarıda sözünü ettiğimiz 22 Mart 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararında emredildiği üzere muhacir ve mültecilerin işlerini organize etmek maksadıyla Ekim 1913’te Dahiliye Nezareti bünyesinde “İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti” kurulmuştur.¹⁷¹ Kuruluştan yaklaşık iki ay sonra 21 Aralık 1913 (22 Muharrem 1332) tarihinde kabul edilen “Dahiliye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”de nezaretin 11 müdürlük şeklinde teşkilatlandırıldığı ve beşinci sırada “Umur-u Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti”ne yer verildiği görülmektedir.¹⁷² Nizamnamede müdüriyetin görevi şu şekilde ifade edilmiştir:

“8- Umur-u Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti aşairin ahval-i hususiye ve umumiye ve adat ve ihtiyacat ve temayülat-ı mahsusasını tetkik ile tavattun ve temeddinleri esbabını tehyie ve ihzar ve icraatına ibtidar etmek ve hariçten gelecek muhacirinin sevk ve iâşe ve iskânı muamelatını ifa ve dahilden harice vuku bulacak muhacerete karşı tedabir ittihaz ve icra eylemekle mükellef olup nezaretin bu mesail hakkındaki muhaberatını da idare eyler.”

Yeni kurulan teşkilatın daha önceki teşkilatlardan ayrılan bir diğer noktası ise muhacir ve mültecilerin dışında göçebe aşiretlerin iskânı işiyle de ilgilenecek olmasıdır.¹⁷³ Özellikle 1913 sonrası süreçte İttihatçılar arasında yükselen Türkçülük siyasetinin¹⁷⁴ doğal bir sonucu olan Türkmen aşiretlerinin iskân edilmesi bir taraftan

¹⁷¹ 29 Ekim 1913 (28 Zilkade 1331) tarihli bir belgede Muhacirin İdaresi ile birleştirilerek ve geniş bir teşkilata sahip olarak yeni kurulan “İdare-i Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti”ne Kerek eski Mutasarrıfı Suat Bey’in ve yardımcılığına da mülga Muhaberat-ı Umumiye Dairesi İkinci Şube Müdürü Şerif Muhtar ve ikinci yardımcılığına da Muhacirin Müdürü Sait Beylerin tayin edildiği bilgisi yer almıştır. **BOA. BEO. 4226/316922**. Fuat Dünder, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kuruluşu olarak 1914 senesi başlarını vermiştir. Dünder, **a.g.k.**, s. 60. Suat Bey’den sonra İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti görevine 30 Kasım 1914 tarihinde Mülkiye Müfettişlerinden Şükrü (Kaya) Bey atanmıştır. **BOA. BEO. 4324/324255** ve **BOA. İ. DH. 1511/23**.

¹⁷² **Düster**, 2. Tertip, Cilt 6, Dersaadet, 1334, s. 130-135. Kurumun adı sadece bu nizamnamede “Umur-u Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti” şeklinde verilmiş, arşiv belgelerinde İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti olarak yer almıştır. Ayrıca Ufuk Erdem söz konusu nizamnamenin tarihini 9 Aralık 1913 olarak vermektedir. Erdem, **a.g.k.**, s. 61.

¹⁷³ Konu ile ilgili tartışmalar için bkz. Volkan Martin, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2, Sayı 5, Aralık 2011, s. 14-30.

¹⁷⁴ Bünyamin Kocaoğlu, “Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkileri”, **History Studies**, Vol. 5, Issue 1, January 2005, 251-266. Yahya Kemal Taştan, “Kanonik Topraklardan Ulusal Vatan:

onları toprağa bağlayarak üretken bir hale getirme hedefini taşıyorken diğer taraftan da İttihatçıların homojen bir nüfus yaratma politikalarıyla örtüşmekteydi. Yeni kurulan teşkilatın isminde “aşair” kelimesine yer verilmesi böyle bir çabanın örünü olsa gerek. Ancak aşiretlerle ilgili olarak ilk yıllarda bir şey yapılamadığı dikkat çekmektedir. Bunun nedenleri arasında Balkan Savaşları sonrasında gelen muhacir ve mültecilerin iskânı işinin aşiretleri iskân işinden daha önemli ve aciliyet gerektiriyor olmasıdır. İkinci olarak da aşiretlerle ilgili elde ciddi bilimsel çalışmaların bulunmayışı gösterilebilir.¹⁷⁵

Fuat Dündar, Bâb-ı Âlî Baskını sonrasında İttihatçı kadroların Türkçülük ideolojisini açıkça savunmaları üzerine Anadolu’da yaşayan Türkmen nüfusa yönelik artan ilgileye işaret etmektedir. Bu işin öncülüğünü ise Talat Paşa’nın yanı sıra İttihatçıların önemli ideologu Ziya Gökalp üstlenmiştir.¹⁷⁶ İttihatçılar, özellikle Dr. Hugo Grothe gibi Alman bilim adamlarının da etkisiyle Anadolu coğrafyası ile ilgilenmeye başlamışlardır.¹⁷⁷ Araştırmaların bilimsel bir ciddiyetle sürdürülmesi ve bir yol haritasının çıkarılması için Ziya Gökalp’in inisiyatifinde Baha Sait Bey, Kızılbaş ve Bektaşiler; Bursalı Mehmet Tahir ve Hasan Fehmi Hoca, Ahiler; Esat Uras Bey, Ermeniler ve Zekeriya Sertel ise aşiret, tarikat ve Aleviler üzerine incelemeler yapmak üzere Anadolu’ya gönderilmişlerdir.¹⁷⁸ Bunların dışında merkezden verilen talimatlar

Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XI, S. 2, Kış 2012, s. 1-99.

¹⁷⁵ Fuat Dündar özellikle bu ikinci etken üzerinde durmaktadır. Dündar, **a.g.k.**, s. 73.

¹⁷⁶ Fuat Dündar, **Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 126. İttihat ve Terakki’nin 1329 (1913) siyasi programının 36’ıncı maddesinde “Aşairin suret-i iskanı ve aşair ile meskun olan mahallerin suret-i idaresi hakkında kavanin ve nizam tanzimi teklif olunacaktır” ifadesine yer verilmiştir. Bunun yanında 1917 kongresinde sunulan raporda “Kavanin ve Nizamın İslahına İlişkin Kısım” başlığı altında “İskân-ı muhacirin umurunu tanzim, tahsil eden ... kanunlar ihzar olunmuştur” ifadesi bulunmaktadır. İttihat ve Terakki’nin 1913 ve 1917 programları için bkz. Tunaya, **a.g.k.**, C. 1, s. 109 ve 121.

¹⁷⁷ 1917 kongresinde sunulan raporda “Memleketimizde tahrir-i nüfus şimdiye kadar ilmî bir surette yapılmadığı cihetle Bulgaristan ve Macaristan nüfus muamelatı hakkında yaptırılan tetkikata ve Lahey Beynelmîlî İstatistik Müessesesi’nin zabıtnamelerine göre biri tahrir-i nüfusa, diğeri sicilat-ı nüfusiye ait iki kanun layihası tanzim edilmiştir. İstatistik umuru için Almanya’dan bir mütehassıs celp olunmak üzeredir” ifadesine yer verilmiştir. Tunaya, **a.g.k.**, C. 1, s. 121. İttihatçılar için Anadolu “terra incognita” yani “bilinmeyen, keşfedilmemiş” yerdir. Anadolu’daki çeşitli inançların, tarikatların, mezheplerin ve özellikle de aşiretlerin bilimsel çalışmalarla incelenerek “kapalı kutu” olan Anadolu coğrafyasının keşfedilmesine böylece Meşrutiyet’in ilanı ile gerçekleştirilen siyasal devrimin toplumsal-kültürel devrimle tamamlanmasına ve bunun için Türk toplumunun etüt edilmesine çalışılmıştır. Dündar, **a.g.k.**, s. 127.

¹⁷⁸ Dündar, **a.g.k.**, s. 127. Zekeriya Sertel “Aşair Şubesi Müdürlüğü”ne atandığından ve “memleketin şurasında burasında göçebe bir halde yaşayan aşiretleri dağlardan indirip ovalardaki köy ve şehirlere yerleştirmek” amacından söz etmiştir. Bu görevde kaldığı iki yıl içinde biri aşiretler biri de tarikatlar konusunda iki etraflı dosya hazırladığı, aşiretlerin çoğunun Alevi olduğu fakat bu araştırmaların akıbetinin ne olduğunu bilmediği bilgisini paylaşmıştır. M. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım, 1905-1950**,

neticesinde de vilayetlerde bir takım kişilerine görevlendirildikleri ve bu tarz çalışmalarda bulundukları görülmektedir.¹⁷⁹

İsminden de anlaşılacağı üzere “İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti”, Dahiliye Nezaretine bağlı bir müdüriyet konumundaydı. Ancak Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na girmesi muhacir ve mülteci işleri konusunda çok daha uzmanlaşmış ve ülke geneline yayılmış bir teşkilatlanmayı gerekli kılmaktaydı. Bu nedenle İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’nin Dahiliye Nezareti’ne bağlı bir genel müdürlük şeklinde yeniden teşkilatlanması için çalışmalara başlanmış ve bu yöndeki kanun layihası Maliye ve Mülkiye Encümenleri tarafından Şubat 1916 itibariyle hazırlanarak Meclis-i Mebusan’a gönderilmiştir.¹⁸⁰ 12 Şubat 1916 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında Dahiliye Nezareti’ne ait bütçe görüşmelerine geçilmeden önce konunun aciliyetine istinaden Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak kurulması planlanan “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi”ne ait kanun layihasının görüşülmesi teklif ve kabul edilmiştir.¹⁸¹ 6 maddeden oluşan layihanın birinci maddesinde “Dahiliye Nezareti’ne

Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1968, s. 63-64. İttihatçıların Anadolu’ya gönderdikleri araştırmacılar arasında en aktif iki tanesi Baha Sait Bey ve “Habil Adem” takma adını kullanan Naci İsmail Pelister olmuştur. Baha Sait Bey, “Anadolu’daki Ahilik Teşkilatı” adlı çalışmasının yanı sıra “Milli Talim ve Terbiye Mecmuası”, “Türk Yurdu” gibi dergilerde çok sayıda yazı kaleme almıştır. Dündar, **a.g.k.**, s. 133. Habil Adem (Naci İsmail Pelister) ise 4’ü 1916’da olmak üzere toplam 12 eser kaleme aldığını iddia etmektedir. Ancak Fuat Dündar, tek kişinin kısa bir sürede ve bu kadar farklı etnik gruplar üzerinde böylesine derin araştırmalar yapabilme ihtimaline temkinli yaklaşmış ve bu eserlerin ancak bir komisyon çalışması neticesinde kaleme alınmış olabileceğini iddia etmiştir. Dündar, **a.g.k.**, s. 135. Mustafa Şahin ve Yaşar Akyol, Habil Adem üzerine yaptıkları incelemeler neticesinde 9 adet eser tespit edebilmişlerdir. Bunlar: Muhabereden Sonra: Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti (1915), Faal Türkiye, Rusya’nın Şark Siyaseti ve Vilayet-i Şarkıye Meselesi (1916), Pan Cermenizm ve Pan İslamizm (1916), Mağlup Milletler Nasıl İntikam Alırlar (1916), Beynelmilel Usul-i Temsil/İşkân-ı Muhacirin (1918), Türkmen Aşiretleri (1918), Kürtler (1918). Bkz. Mustafa Şahin, Yaşar Akyol, “Habil Adem (Naci İsmail Pelister) Hakkında”, **Toplumsal Tarih**, C. 2, S. 11, Kasım 1994, s. 6-14. Bunların bir kısmında “Habil Adem” ismi kullanıldığı gibi uydurma yabancı isimlerin de tercih edildiği görülmektedir. Örneğin Van P. Goç, **Beynelmilel Usul-ü Temsil/İskan-ı Muhacirin**, Mütercimi: Habil Adem, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 1, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334 adlı eserin yazarı “Van P. Goç” uydurma bir isimdir ve Prusya Müstemleke Nezareti memuru olarak tanıtılmıştır. Dündar, **a.g.k.**, s. 137. Yine Doktor Fraylıç ve Mühendis Ravlig, **Türkmen Aşiretleri**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 2, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334 adlı eserin her iki yazarı da uydurmadır ve eseri kaleme alan Habil Adem’dir. Dündar, **a.g.k.**, s. 138. Doktor Fritz, **Kürtler, Tarihi ve İctimai Tedkik**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 3, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334. Dr. Fritz, Berlin Şark Akademisi üyesi olarak verilse de aslında Habil Adem’in kendisidir. Dündar, **a.g.k.**, s. 139.

¹⁷⁹ Örneğin Adana Vilayetinde yaşayan Tahtacı Türkmenleri üzerine çalışmak üzere “Adana İkinci Sultanî Mektebi Müdür-ü Sanisi Niyazi Bey” 8 Haziran 1918 tarihinde görevlendirilmiş ve 96 sayfalık çok ayrıntılı bir rapor kaleme alarak İstanbul’a göndermiştir. Rapor, **BOA. DH. EUM 2. Şb. 67/54**’te yer almaktadır. Rapor hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Gıyasettin Aytaş, “İttihat ve Terakki Döneminde Adana Valiliği Tarafından Tahtacı Yörükler Hakkında Hazırlanan Bir Rapor”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi**, S. 63, 2012, s. 59-76.

¹⁸⁰ Erdem, **a.g.k.**, s. 61.

¹⁸¹ **MMZC**, Devre 3, Sene 2, Cilt 1, İnikad 27, 30 Kanunisani 1331, s. 575.

merbut ve celp, sevk, iskan, tavattun-u muhacirin ile temeddin-i aşair umur ve muamelatını ifa eylemek üzere Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi teşkil edilmiştir.” ifadesi yer almaktadır. İkinci maddede “Müdür-ü Umuminin doğrudan doğruya Dahiliye Nazarı tarafından” ve yardımcısı ile şube müdürlerinin ve müfettişleri ile taşradaki müdürlerin “Müdür-ü Umuminin inhası ve nezaretin tasvibi üzerine bairade-i seniyye tayin” olunacağı yer almıştır. Üçüncü maddede teşkilatı verilen Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin bir Müdür-ü Umumi, bir muavin olmak üzere “İskân Şubesi”, “Heyet-i Fenniye”, “Heyet-i Teftişîye”, “Sevkiyat”, “Aşair”, “İhsaiyat ve Memurin” ve “Muhasebe” şubelerinden müteşekkil olduğu belirtilmiştir. Maddelerin okunmasından sonra Dahiliye Nazırı Talat Bey, “müstaceliyetini” teklif etmiş ve yapılan oylama neticesinde bütün maddeler kabul edilerek Meclis-i Âyân’a havale edilmiştir.¹⁸²

7 Mart 1916 tarihli Âyân toplantısında öncelikle kanun layihası okunmuş ve muhacir ve aşiretlerin memlekete ve kendilerine faydalı bir şekilde iskânlarının temini ve devlet tarafından bu yolda harcanan çabanın olumlu sonuçlar vermesi için bu işin mutlaka “tanzim-i teşkilata vabeste” olduğu ve bu doğrultuda düzenlenen kanun layihasının amaca uygun görüldüğü ifade edilmiştir.¹⁸³ Söz alan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey, “müstaceliyetle müzakeresini” teklif etmiş ve ardından görüşmelere geçilmiştir. Görüşmeler 19’uncu yüzyıl boyunca maruz kaldığı muhacir ve mülteci akını karşısında Osmanlı İmparatorluğu’nun ne denli çaresiz olduğunu gözler önüne sermesi açısından oldukça önemlidir ve bu nedenle söz konusu görüşmelerin üzerinde durmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

İlk sözü alan Ahmet Rıza Bey, “şimdiye kadar muhacirin iskânının muntazam bir usul ve nizama tevfiikan icra edilmemiş” olmasından muhacir ve mültecilerin büyük zarar gördüğünü ve “belki hicret edenlerin kısm-ı azamının mahvolup gittiğini” vurgulamış, teşkilatın ihtiyaç duyduğu uzmanlık ve vasıflara sahip memurların nasıl temin edileceği, muhacirin ne şekilde iskân edileceği sorularını yöneltmiştir.¹⁸⁴

Ahmet Rıza Bey’in konuşmasına cevaben söz alan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey, konuşmasının başında kısa bir tarihçe vermiştir. Muhacir meselesinin başlangıcını Viyana bozgununa kadar geri götüren Şükrü Bey, muhaceret

¹⁸² MMZC, Devre 3, Sene 2, Cilt 1, İnikad 27, 30 Kanunisani 1331, s. 576.

¹⁸³ MAZC, Devre 3, Sene 2, Cilt 2, İnikad 38, 23 Şubat 1331, s. 261.

¹⁸⁴ MAZC, Devre 3, Sene 2, Cilt 2, İnikad 38, 23 Şubat 1331, s. 262.

hareketinin ordunun geri çekilmesi ile aynı zamanda ve aynı yönde gerçekleştiğini ifade etmiştir.

“...Bizim memleket kadar hiçbir memleket ahalisi mukadderatını ordusunun mukadderatına tabi kılmamıştır. Bizden başka memleketlerin ordusu çekilmiş fakat milleti kalmıştır. Fakat bizim ordumuz, sancağımız nereden çekilmişse millet de oradan çekilmiştir...”

Devletin muhacir ve mülteci işleri ile Kırım Harbi’nden itibaren meşgul olmaya başladığını öncelikle Şehremaneti’nin ve 93 Harbi sonrasında da Zaptiye Nezareti’nin ve Şehremaneti’nin bu işi üstlendiğinden bahseden Şükrü Bey, kurulan komisyonların genel olarak İstanbul’a gelen muhacirlerle sınırlı olmak kaydıyla birtakım hizmetleri yerine getirmeye çalıştığından fakat taşradaki muhacir ve mültecilerin çok büyük mahrumiyetler içinde kaldığından söz etmiştir. Taşradaki muhacir ve mülteciler için bir takım devlet adamlarının şahsî çabaları ile bazı hizmetlerin yerine getirildiğinden ve muhacirlerin iskân edildiğini görmek mümkün olsa da bunların memleketleri, sanatları, geldikleri yerin iklimi göz önünde alınmadan iskân edilmiş olmalarının uzun vadede faydadan çok zarar verdiğini vurgulamıştır. Bununla ilgili olarak Musa Paşa’nın Kafkasya’dan getirdiği Çeçenleri, buranın iklimi ve toprağı ile hiç alakası olmayan Irak cihetlerine iskân ettiği örneğini verir. Kırk, elli bin nüfus Çeçen’den bugün birkaç hane nüfus dışında bir şey kalmadığına dikkat çekmiştir. Şükrü Bey’e göre bunun temel nedeni merkezî teşkilatın bulunmayışıdır. Teşkilatsızlık nedeniyle bugüne kadar gelen muhacir ve mültecilerin sayısına dair ne elde sağlıklı bir kaydın bulunduğunu ne de bunların sevk ve iskânına dair usul ve esasların belirlendiğini ifade etmiştir.¹⁸⁵ Farklı coğrafyalardan toplu olarak ülkeye giriş yapan muhacirlerin toplu olarak iskân edildiğini “bunların menşei, sanatı ve lisanının” araştırılmadığını belirten Şükrü Bey, Dahiliye Nezareti’ne bağlı Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kurulmasının maksadını “bu hali ref’ etmek, muhacirini perişanlıktan kurtarmak, sevk ve iskân işinde muntazam bir esas takip etmektir” şeklinde izah eder.

Şükrü Bey, halihazırdaki teşkilatlanma içinde taşrada istenilen faaliyetlerin yürütülmesinin imkanı olmadığını özellikle kaymakam, mutasarrıf ve valilerin

¹⁸⁵ Şükrü Bey, 93 Harbi neticesinde gelen muhacir ve mültecilerin miktarına dair sonradan yapılan bir anket çalışması ile bunların 250 bin kişiye yakın olduğunu ancak bu sayının sağlıklı olmadığını yüzde yirmi oranında eksik olduğunu belirtmiştir. Bunun temel nedeni merkezi teşkilatın bulunmayışıdır. **MAZC**, Devre 3, Sene 2, Cilt 2, İnikad 38, 23 Şubat 1331, s. 262.

sorumluluğunda olan muhacir ve mülteci işlerinin¹⁸⁶ zaten çok fazla sorumluluğu olan bu mülki amirler tarafından sağlıklı bir şekilde icrasının imkansızlığına temas etmiştir. Bu nedenle merkezden görevlendirilecek ve o havaliyi tanıyan memurlar vasıtasıyla muhacir ve mülteci işlerinin organize edileceğini ifade etmiştir.

“...Taşrada bu umura bakan kaymakamlar, mutasarrıflar, valilerdir. Bir kaymakamın ahval-i adîyede kırk sekiz komisyonda riyaseti vardır. Kaymakamın vezaif-i aslîyesinden maada bu vezaif-i munzamasını ifa etmeye maddeten imkan yoktur... Taşrada bizim bu nokta-yı nazarımızı icra edecek memurlarımıza, teşkilata ihtiyacımız vardır. Muhacirini göndereceğimiz yerlerdeki memurumuz o mahallin iklimini nazar-ı dikkate alarak iskân edecek, evini yapmaya ve muhacirini çalışmaya teşvik edecek. Bilhassa üç, beş sene bunu takip edecek.

Halbuki şimdiki teşkilat ile böyle zannettiğim şeylerin yapılmasına imkanı yoktur. Kaymakamların vazifeleri çoktur, diğer memurlar zaten azdır. Biz bunu o itibar ile ayırmak istedik... Gelmiş olanları kaybetmemeye, hayatlarını temin etmeye aynı zamanda memlekete nafî bir unsur haline koymaya çalışıyoruz. Bu münasebetle kendilerine hayvanat vesaire tevzi ediyoruz. Fakat verilen hayvanatı kesiyorlar, bu hayvanatı korumaya vesaitimiz kâfi gelmiyor... Hayvanın ne olduğunu tahkik ediyoruz, neticede hayvanın kesilip pastırma edilerek hıfzedildiğini görüyoruz. Bunların önüne geçmek mecburiyeti bizi taşrada vasî bir mikyasta teşkilat yapmaya icbar etti...”¹⁸⁷

Şükrü Bey’in açıklamaları yeterli görülmüş ve kanun layihasının maddelerinin görüşülmesine geçilmiştir. Ancak bu defa birinci maddede yer alan “celp” kelimesi üzerine Âyân üyeleri arasında bir tartışma başlamıştır. Mülkiye Encümeni’nin layiha üzerinde yaptığı değişiklik ile “celp” kelimesi çıkarılmış ve bu duruma Topçu Feriki Rıza Paşa, Reşit Akif Bey ve Müşir Osman Paşa itiraz etmiştir. Musa Kazım ve Âyân Meclisi Başkanı Abdurrahman Şeref Bey, ifadenin çıkarılmasını onaylamışlardır. Söz konusu tartışmanın “celp” kelimesine yüklenen anlamdan ileri geldiği görülmektedir. Musa Kazım Efendi “celp” kelimesinde zorlama anlamı olduğunu açıklamış ve Abdurrahman Şeref Efendi de zaten muhacirlerin zaruret sonucunda vatanlarını terk ederek Anadolu’ya geldiklerini ve muhacirlerin şebkenderler, memurlar aracılığıyla

¹⁸⁶ Bkz. **İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi**, Madde 12.

¹⁸⁷ **MAZC**, Devre 3, Sene 2, Cilt 2, İnikad 38, 23 Şubat 1331, s. 263.

sevk edileceği için “sevk” ifadesinin yeterli olacağını izah etmiştir. Bunun üzerine oylamaya geçilerek “celp” kelimesinin birinci maddeden çıkarılması kabul edilmiştir.¹⁸⁸

Layiha değişiklik nedeniyle Meclis-i Mebusan’a gönderilmiş ve Meclis-i Mebusan’ın 8 Mart 1916/24 Şubat 1331 tarihli oturumunda oylamaya konularak “celp” kelimesinin çıkarılması uygun görülmüştür.¹⁸⁹ Bu değişikliklerin ardından 12 Mart 1916 /28 Şubat 1331 tarihinde “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi”nin teşkiline dair kanun kabul edilmiştir.¹⁹⁰ Buna göre doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti’ne bağlı olan Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi teşkilatı bir müdür ve bir müdür yardımcısı ile İskân Şubesi, Heyet-i Fenniye, Sevkiyat Şubesi, Aşair Şubesi, İhsaiyat ve Memurin Şubesi, Heyet-i Teftişîye ve Evrak Şubesinden oluşmaktadır. 16 Mart 1916 tarihli İrade-i Seniyye ile İskân-i Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey, Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumiyesi olarak tayin edilmiştir.¹⁹¹ Müdür muavinliğine ise Hamdi Bey getirilmiş¹⁹² ve çok kısa süre içerisinde de şube müdürleri tayin edilmiştir.¹⁹³

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin taşradaki yapılanması istenilen düzeye ulaşmasa da Adana, Ankara, Aydın, Diyarbakır, Edirne, Halep, Hüdavendigar, İstanbul, Musul, Sivas, Suriye, İzmit ve Karesi’de merkez teşkilatları yer almıştır.¹⁹⁴

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi kurulduğu tarihten itibaren çeşitli kitap ve talimatnameler yayınlamak suretiyle de faaliyet yürütmüştür.¹⁹⁵ Kitapların yanı

¹⁸⁸ MAZC, Devre 3, Sene 2, Cilt 2, İnikad 38, 23 Şubat 1331, s. 268-269.

¹⁸⁹ MMZC, Devre 3, Sene 2, Cilt 2, İnikad 41, 24 Şubat 1331, s. 372-373.

¹⁹⁰ 28 Şubat 1331/12 Mart 1916 tarihli Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi teşkilatı hakkındaki kanun için bkz. BOA. İ. MLU. 12/41.

¹⁹¹ BOA. BEO. 4404/330230.

¹⁹² 21 Nisan 1916 tarihli tayin için bkz. BOA. İ. DUİT. 39/102. Hamdi Bey 8 Şubat 1917 tarihinden itibaren Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumiyesi görevine getirilmiş ve devletin yıkılışına kadar bu vazifesini sürdürmüştür. BOA. İ. DUİT. 39/108.

¹⁹³ İbrahim Bey’in İskân Şubesi Müdüriyeti’ne, Muzaffer Halim Bey’in Muhasebe Müdüriyeti’ne ve Sabri Bey’in Evrak Şubesi Müdüriyeti’ne tayinleri BOA. İ. DUİT. 39/98. Asım Bey’in Umur-u Sıhhiye Müdüriyeti’ne tayini BOA. İ. DUİT. 39/100. Maruf Bey’in İhsaiyat ve Memurin Şubesi’ne tayini BOA. İ. DUİT. 39/104. Kani Bey’in Heyet-i Fenniye ve Umur-u İnşaiye Müdüriyeti’ne tayini BOA. İ. DUİT. 39/105. Zekeriya (Sertel) Bey’in Aşair Şubesi Müdüriyeti’ne tayini BOA. İ. DUİT. 39/106. Sertel, a.g.k, s. 63. Süleyman Hikmet Bey’in Sevkiyat Şubesi Müdüriyeti’ne tayini BOA. İ. DUİT. 39/107. 1918 tarihli Devlet Salnamesinde Dahiliye Nezareti altında Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin teşkilatına yer verilmiştir. Buna göre Müdüriyet-i Umumiye bir Müdür-ü Umumi, bir muavini ile İskan Şubesi, Aşair Şubesi, Sevkiyat Şubesi, İhsaiyat ve Memurin Müdüriyeti, Heyet-i Teftişîye Şubesi, Heyet-i Fenniye Şubesi, Muhasebe Şubesi ve Evrak Şubesinden meydana gelmektedir. Bkz. Salname-i Devlet-i Âli Osmanî, 1333-1334, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1334, s. 209-211.

¹⁹⁴ Erdem, a.g.k, s. 64.

¹⁹⁵ Söz konusu kitaplardan ilk üçünün Habil Adem’in kaleminden çıktığından aşiretler konusuna değinirken söz etmiştir. Bunların dışında fotoğraflarla desteklenmiş bir halde “Türkiye’de Yunan Fecayii-1” ve “Türkiye’de Yunan Fecayii-2” ile “Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar” kitapları 1921 senesi içerisinde yayınlanmıştır. Van P. Goç, Beynelmîl Usul-ü Temsil/İskan-ı Muhacirin, Mütercimi: Habil Adem, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 1,

sıra Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yayınladığı ve bizim ulaşabildiğimiz dört adet talimatnamesi de mevcuttur. Söz konusu talimatnamelerde muhacir ve mültecilere yapılacak yardımlar, onların ne suretle sevk ve iskân edilecekleri ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir. Bunlardan ilki 30 madden oluşan ve muhacirlerin kayıt ve iskânlarının ne şekilde gerçekleştirileceğine dair “İzahname”dir.¹⁹⁶ Birinci maddede “Umur ve muamelat-ı muhacirinin, başlıca kayıt ve tescil, iaşe, sevk, iskan namlarıyla dört kısımdan ve her kısma ait teferruat-ı muameleden ibaret olmakla kuyudatın bu esas dairesinde” tutulması belirtilmiştir. Buna göre muhacirler için tutulacak defter sayısı toplamda yedi adettir. “Esas Kayıt Defteri”nde muhacirlerin ismi, cinsiyeti, aile fertlerinin miktarı, nereden geldikleri, meslekleri, lisan ve milliyeti, sağlık durumları gibi önemli bilgiler yer almaktadır. “Sevk Defteri” ise muhacir ailesinin reisine verilir ve aile miktarı, memleketleri, nereye ve hangi yolla sevk edildikleri, nakil araçlarının cinsi ve sevk tarihi gibi bilgileri içermektedir. “İskân Defterleri” liva, kaza, nahiye ve köylere birer sayfa gelecek şekilde tertip edilmiştir. Orada mevcut muhacirinin miktarı, memleket, meslek, lisan ve diğer hususlarının yanı sıra iskân edildikleri arazinin mevkii, miktarı ve iskânları için harcanan para bu deftere kaydedilmiştir. “İaşe Defteri” bir süre için iaşeleri zarurî olan muhacirlere verilen günlük ekmek miktarını içermektedir. Ekmek alacak muhacirlerin isimleri, erkek ve kadın olarak miktarları, hangi tarihe kadar ekmek alacakları kaydedilmiştir. “Tahsisat” ve “Sarfiyat Defteri”nde her üç ayda bir muhacirler için yapılan harcamalara yönelik merkezden gönderilen havalenameler yer alır. İaşe, sevk, memurların maaşı, iskân ve inşaat masrafları, tarım aleti, araba, dağıtılan hayvan ve tohumluk, iş kuracak muhacirlere verilecek sermaye miktarı ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Sarfiyat Defteri gerek mal sandıklarınca ve gerek doğrudan yapılan sarfiyatı içermektedir. Muhacirin memurlarının en birinci vazifesinin “daire-i memuriyesi dahilinde mevcut arazi hakkında malumat-ı kamile ve sahihe elde ederek”

Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334. Doktor Fraylıç ve Mühendis Ravlig, **Türkmen Aşiretleri**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 2, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334. Doktor Fritz, **Kürtler, Tarihi ve İctimai Tedkik**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 3, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334. **Türkiye’de Yunan Fecayii, 1. Kitap**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 4, Matbaa-yı Ahmet, İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1337. **Türkiye’de Yunan Fecayii, 2. Kitap**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 5, Matbaa-yı Ahmet, İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1337. **Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 6, Matbaa-yı Ahmet, İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1337.

¹⁹⁶ **Muhacirinin Kayıt ve İskânlarına ve Muamelat-ı Sairelerin Ait Olarak Muhacirin İdarelerince Tutulacak Kayıt ve Defter Hakkında İzahname**, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1331.

“Arazi Defteri”ne kaydetmek olduğu ifade edilmiştir. Arazinin mevkii, miktarı, tarıma ve iskâna elverişliliği, iklimi gibi bilgiler bu defterde yer alacaktır.

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin hazırladığı bir diğer talimatname 41 maddeden oluşan Vilayat-i Şarkîye’nin Rus işgali altına girmesi üzerine o bölgede yaşayan Türk ve Kürt Müslüman nüfusun Anadolu içlerine ve güney bölgelerine sevkine yönelik talimatnamedir.¹⁹⁷ Talimatnameyi “Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri” başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız için şimdilik birinci maddesine değinmeyi yeterli görüyoruz. Talimatnamenin birinci maddesi mülteci ve muhacir kavramlarına açıklık getirmektedir. Buna göre “İlcaat-ı harbîye dolayısıyla menatık-ı harbîyeden iltica eden Müslim tebaa-yı Osmanîye ‘mülteci’ ve Balkan Harbi’ni müteakip akdedilen muahedename ve daha evvelki muahedat mucibince terk olunan vilayat-ı zayîadan bera-yı tavattun Memalik-i Osmanîye’ye gelenler ‘muhacir’... ıtlak olunur.”¹⁹⁸ Rusların Erzincan Mütarekesi’ni imzalamasının ardından Doğu Anadolu’da işgal ettikleri yerlerden geri çekilmeleri süreci başlayınca Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin memleketlerine iadelerini temin için kısaca “İade Talimatnamesi” olarak bilinen yeni bir talimatnameye ihtiyaç duyulmuş ve Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin yayınladığı son talimatname olan “İade Talimatnamesi” dört fasıl ve 41 maddeden olacak şekilde 1918’de hazırlanmıştır.¹⁹⁹

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin hazırlamış olduğu bir diğer talimatname ise “Talimatname” adı altında iki bölümden oluşacak şekilde yayınlanmıştır.²⁰⁰ İlk bölüm “Muhacirine Arazi ve Emlak Tevziine Dair” olup 43 maddeden oluşmaktadır. İkinci bölüm ise “Muhacirine Verilen Bağ, Zeytinlik, Dutluk ve Emsali Yerlerin İmarına ve Hüsn-ü Muhafazasına Dair”dir ve 22 madde olarak hazırlanmıştır. “Muhacirine Arazi ve Emlak Tevziine Dair” başlığını taşıyan bölüm içinde muhacir ve mültecilere arazi ve emlak dağıtımı için komisyonlar oluşturulacağı,

¹⁹⁷ **Menatık-ı Harbîyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Matba-yı Osmanîye, Dersaadet, 1332.

¹⁹⁸ Birinci maddede verilen muhacir ve mülteci kavramlarının tarifi Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumi Hamdi Bey’in Meclis-i Âyân’da yaptığı ve bizim yukarıda değindiğimiz konuşması ile örtüşmektedir. **MAZC**, Devre 3, Sene 4, Cilt 1, İnikad 16, 3 Kanunisanı 1334, s. 207. Hem arşiv belgelerinde hem de dönemin gazetelerinde muhacir ve mülteci kavramlarına bu şekilde bir anlam yüklendiği görülmektedir.

¹⁹⁹ **Ahval-i Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dahile Mecbur-u İltica Olanların Suret-i Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname**, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1334. İade Talimatnamesi’ni de Vilayat-ı Şarkîye mültecilerini incelerken ele alacağımız için bu noktada detaylarına girmiyoruz.

²⁰⁰ **Talimatname**, Garoyan Matbaası, Dersaadet, 1333.

arazinin ve emlakın bu komisyonlar tarafından ne şekilde taksim edileceği, oluşturulacak muhacir köyleri için karye hudutlarının belirlenmesi, muhacir ve mültecilere koru ve mera dağıtımını düzenlenmiştir. “Muhacirine Verilen Bağ, Zeytinlik, Dutluk ve Emsali Yerlerin İmarına ve Hüsn-ü Muhafazasına Dair” başlıklı bölüm altında ise “Zeytin, portakal, bağ ve dutluk gibi imar ve tımarını bilmediği araziye iskân edilen muhacirine karye itibariyle birer usta tayin” edileceği ve bu suretle muhacirlerin yerleştikleri muhitin iklimine uygun ancak daha önce tecrübe etmedikleri tarım ürünlerini bu ustular vasıtasıyla yetiştirmeyi öğrenmeleri, üretici bir konuma getirilmeleri hedeflenmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, Kırım Harbi’nden Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam eden süreçte muhacir ve mültecilere ait işleri “Şehremaneti” gibi yerel teşkilatlanma modelleriyle başlayıp “Muhacir Komisyonu” ve nihayetinde “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi” gibi merkezîyetçi organizasyonlara kadar ulaşan bir gelişim çizgisinde yürütmüştür. Bu anlayış muhacir ve mültecilere ilişkin hem devlet nezdinde hem de toplum nazarında kurumsal bir hafızanın doğması ile sonuçlanmıştır.²⁰¹

19’uncu yüzyılda azınlık meselesine bağlı olarak ortaya çıkan ve 20’üncü yüzyılın başlarında artan bir şekilde devam eden göçmen sorunu Osmanlı toplumu kompozisyonunun dönüşümüne ve buna bağlı olarak da kimliğin tanımlanmasında büyük bir değişime neden olmuştur. Balkan coğrafyasının kaybedilmesi ile sınırlar içinde yaşayan Hristiyan unsurların miktarı ciddi bir şekilde azalırken, kaybedilen sahalardan gelen Müslüman-Türk nüfus Osmanlı İmparatorluğu’nun demografik yapısını değiştirmiştir. Bu toplumsal dönüşüm “Osmanlı” kimliğinin içerisinde İslam ve Türklük kimliğinin kristalleşmesini, daha da görünür hale gelmesini sağlamıştır. Söz konusu bu değişiklik siyaset alanında da etkisini göstermiş ve öncelikle İslamcılık ve buna tepki olarak da Türkçülük siyaseti değişim ve dönüşüm ortamında Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında savunulmuştur. Azınlık meselesi ve buna bağlı olarak göçlerin değişimine neden olduğu bir diğer kavram ise “Memalik-i Şahane” kavramıdır. İmparatorluk sınırlarının daralması sonucunda “vatan” algısı da değişmiştir. “Ulus-

²⁰¹ Bu tarihsel süreç üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri Ufuk Erdem’e ait doktora çalışmasıdır. Bu çalışmada 1860’tan 1923’e kadar geçen süre zarfında muhacir ve mülteciler için kurulan komisyonlar, yapılan çalışmalar ve bunlara yönelik hazırlanan talimatname ve yasal düzenlemeler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. Ufuk Erdem, **Osmanlı’dan Günümüze Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri, 1860-1923**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2014.

devletin şafağı” olarak adlandırılacak bu süreçte İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin nasıl ortaya çıktığı, bunların son dönem göçleriyle ne tür bağlantısının olduğu ve “vatan” algısının nasıl bir dönüşüm geçirdiğini incelemek çalışmamızın ilerleyen bölümleri açısından son derece önemlidir. Bu nedenle biz çalışmamızın bu noktasında öncelikle “İslamcılık” ve “Türkçülük” siyasetlerini ayrıntılı bir şekilde incelemek ve “vatan” kavramının geçirdiği dönüşümü ele almak istiyoruz.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İSLAMCILIK VE TÜRKÇÜLÜK SİYASETLERİNİN DOĞUŞU, “MİLLET” VE “VATAN” KAVRAMLARININ DEĞİŞİMİ

Osmanlı’nın 19’uncu yüzyılda yüzleşmek zorunda kaldığı azınlık sorununa çözüm olarak geliştirdiği “Osmanlıcılık” siyaseti Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında neden olduğu eşitsizliğe tepki olarak ortaya çıkan bir üst kimlik oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.²⁰² Temelinde “ittihad-ı anasır” yani unsurların birliği fikri yer alan Osmanlıcılık siyaseti “Osmanlı” namı altında üst bir siyasî kimlik yaratmayı hedeflemiş ve bu nedenle milliyetçiliğe karşı “sunî bir milliyetçilik” yaratma çabası olarak eleştirilmiştir.²⁰³ Osmanlıcılık fikrinin özellikle gayrimüslim unsurlar tarafından kendi milliyetçiliklerinin engellenmesi ve aynı zamanda bir asimilasyon siyaseti olarak algılanmasının yanında, artan Avrupa müdahalesi Osmanlıcılık siyasetinin uygulanabilirliğini engellemiştir.²⁰⁴

²⁰² Osmanlıcılık siyaseti hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998. Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, 72 vd. Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi, 1839-1913”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 88 vd. Nevzat Köseoğlu, “Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Doğuşu ve Özellikleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 217-218.

²⁰³ Buradan hareketle Fahri Yetim, Osmanlı aydınlarının çağın gerçeği olan “milliyetçilik” fikrine sırtını döndüklerini ifade etmiştir. Yetim, **a.g.k.**, s. 68. Şükrü Hanioğlu da dış müdahaleler ile yoğunlaşan azınlık hareketlerine karşı Osmanlı idarecilerinin Tanzimat’tan itibaren yeni bir kimlik arayışı içerisine girdiklerini kabul etmekle birlikte Osmanlı idarecileri ve aydınlarının milliyetçilik fikrinin karşısına milliyetçiliği reddeden “Osmanlıcılık” silahı ile çıktıklarını ve bu nedenle baştan kaybettikleri tezini reddetmiştir. Hanioğlu’na göre Osmanlı devlet adamları ve aydınları milliyetçilik fikrinin karşısına ancak üst kimlik oluşturmaya yarayacak bir milliyetçilik anlayışı ile çıktıkları zaman başarılı olacaklarının farkındaydılar. Bu nedenle Hanioğlu’na göre “Osmanlıcılık” onların önündeki en doğru tercihtir. Şükrü Hanioğlu, “Osmanlıcılık” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1390.

²⁰⁴ Karpas, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 121.

Padişahın mutlak otoritesini sınırlama ve parlamentolu bir sistem oluşturma hedefini de içinde barındıran Osmanlıcılık siyasetinin bir getirisi ise Türk tarihinde anayasal sürecin başlangıcını temin etmek olmuştur. Ancak Batı ile kıyaslandığı zaman anayasal sistemin Osmanlı tarihinde amaç değil araç konumunda olduğu görülmektedir. Asıl hedef Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan unsurlar arasında eşitliği temin etmek, bir üst kimlik yaratmak ve eşit temsil hakkı sağlayarak yönetime ortak etmektir. Bu şekilde milliyetçilik fikrinin önüne geçerek imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak amacı öncelikli olmuştur. Ancak bu özellik, Osmanlıcılık siyasetinin bir başka açmazını da oluşturmaktadır. Osmanlıcılık, herkesi eşitleyerek parlamentoda temsili artırınca kopma hareketleri azalacak mı; yoksa bu serbestlik onların milliyetçilik eğilimlerini daha da mı kamçılacak sorusu, bu siyasetin temel çelişkisini oluşturmuştur.²⁰⁵

Temelde bu çelişkileri içerisinde barındıran Osmanlıcılık siyaseti gittikçe önemini kaybetse de 1918’le başlayan Mütareke dönemine kadar uzanan süreç içerisinde zaman zaman savunulmuştur ki, bu noktaya ileride temas edeceğiz. Özellikle 1878 sonrasında yükselen İslamcılık ve Balkan Savaşları sonrasında da Türkçülük siyasetleri ön plana çıkmıştır. İttihat ve Terakki her ne kadar Osmanlıcı bir söylemle ortaya çıksa da düşünsel yolculuğunun sonu Türkçülük siyasetinde son bulmuştur.

3. 1. İslamcılık Siyaseti ve Değişen Millet Kavramı

“İslamcılık” siyaseti üzerine çok sayıda inceleme yapılmıştır.²⁰⁶ Konumuz açısından önemli nokta ise İslamcılık siyasetinin ortaya çıkış sürecinin son dönem göçleriyle paralel bir şekilde ilerlemesidir.

Batı medeniyetine göre geri kalmış İslam toplumunda gerçek anlamıyla bir “yeniden doğuş” yaratma çabasının İslamcılık fikrinin oluşumunu sağladığı

²⁰⁵ Hanioglu, a.g.k, s. 1391. Koçak, a.g.k, s. 81.

²⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962. Tarık Zafer Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Tefekküründe İslamcılık Cereyanı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 19, S. 3-4, s. 1954. İsmail Kara, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, C. 1-2, Risale Yayınları, İstanbul, 1986. İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985. Mümtazer Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991. Gökhan Çetinsaya, “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 265 vd. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002. Şerif Mardin, “İslamcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1401 vd. Ali Bulaç, “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 51 vd.

değerlendirmesi konuya ilişkin çalışmalarda görülen ortak noktadır. Özellikle İsmail Kara bu noktaya temas etmiş ve “İslamcılık” fikrini 19’uncu ve 20’nci yüzyılda İslam’ı inanç, ibadet, eğitim, ahlak, felsefe, siyaset vb. alanlarda bir bütün olarak yeniden “hayata hakim kılmak” ve “akılcı bir metotla” İslam dünyasını Batı sömürsünden, esaretten, zalim ve müstebit idarecilerden, taklitten kurtarmak ve dini hurafelerden arındırarak Müslümanları medenileştirmek, kalkındırmak amacına yönelik siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların bütünü şeklinde tanımlamıştır.²⁰⁷ İsmail Kara, bu yaklaşımı “içten içe yenilenme” olarak adlandırır.²⁰⁸ 18’inci ve 19’uncu yüzyıl itibariyle İslamiyet yenilenme konusunda başarısız olmuş ve her anlamda Batı medeniyetinin uzağında kalmıştır. Bu nedenle içinde bulunduğu siyasî, içtimaî, iktisadî buhranlara acil çözüm getirmek adına hep ileriye bakmak yolunu seçen İslamcılar, “içten içe yenilenme” yaklaşımını terk ile “terakki” yani ilerleme fikrine doğru bir zemin kayması yaşamışlardır. Bu dakikadan itibaren İslamcılar için “geçmiş ve geleneğin değeri” ancak ilerleme düşüncesine bir katkı sağladığı ölçüde anlam ifade eder hale gelmiştir.²⁰⁹

Kaynaklara bakıldığında İslamcılık fikrinin doğuşuna zemin hazırlayan faktörler iç ve dış olmak üzere iki kategoride toplanmıştır.²¹⁰ İç etken Islahat Fermanı ve sonrasında gayrimüslimlerin elde ettikleri haklara karşı Osmanlı kamuoyunda yükselen

²⁰⁷ Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1405. Kara, **a.g.k.**, C.1, s. XIII.

²⁰⁸ İsmail Kara, “İslamcılık” tanımlamasını yaparken özellikle “yeniden” kavramı üzerinde durmuş ve İslamcılar arasında çokça tartışılan “tecdit” meselesine değinmiştir. İslam’ın iki ana kaynağından biri olarak Kur’an’ın ve hadislerin bozulmadan günümüze kadar gelmesi, Müslümanların geriye dönerek ana kaynaklara bakabilme ve geçmiş ile günümüzü mukayese edebilme imkanını vermiştir. “İçten içe yenilenme” adı verilen bu yaklaşım “tecdit” olarak isimlendirilmiştir. Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1406. Bu yaklaşımı savunan Rabbanî ve Gazalî gibi alimlerin bir diğer adı da “müceddit” olmuştur. Kara, **a.g.k.**, C.1, s. XVI.

²⁰⁹ Konu hakkında oldukça doyurucu bir tartışma için bkz. Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, Genişletilmiş 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s. 85 vd. Namık Kemal, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Mehmet Akif gibi İslamcılar değişime direnmenin tabiat kanunlarına ve İslam’ın ruhuna aykırı olduğu tezini işlemişlerdir. Kara, **a.g.k.**, C.1, s. XVII. 1 Haziran 1288 tarihli “İbret” gazetesindeki “İstikbal” başlıklı makalesinde Namık Kemal bu noktaya temas etmiştir. Bkz. Namık Kemal, **Külliyyat-ı Kemal, Makalat-ı Siyasiye ve Edebiyye**, 1. Tertip, C. 3, Selanik Matbaası, İstanbul, 1325, s. 126 vd. Bununla birlikte İslamcılar siyasî, iktisadî ve toplumsal yenilikleri, Batılı kurum ve uygulamaları topluma kabul ettirmek adına bunların şeriatın içerisinde var olduklarını kanıtlama çabasına girişmişler ve Kur’an ayetleri ve hadis gibi İslamî referanslarla bunlara meşruiyet sağlamaya çalışmışlardır. Bkz. Kenan Özkan ve Gökhan Gökgöz, “İmparatorluktan Ulus Devleti Geçişte Namık Kemal’in Düşünce Dünyası”, **Belgi**, S. 8, Yaz 2014/2, s. 1088 vd. Namık Kemal, “Ve Şavirhum fil Enr”, **Hürriyet**, 20 Temmuz 1868, No. 4, s. 1-4.

²¹⁰ Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 266. Türköne, **a.g.k.**, s. 47 vd. Yıldırım, **a.g.k.**, s. 243. Bulaç, **a.g.k.**, s. 52. Tunaya, **Amme Hukukumuz Açısından ...**, s. 633 vd. Şerif Mardin ise Panislamizm fikrini Osmanlı-Almanya yakınlaşması ile ilişkilendirmiştir. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 73

muhafazakar tepkidir. Dış etken ise Batı'nın İslam alemine karşı saldırgan emperyalist tavrıdır.²¹¹

İslamcılık fikrini savunan aydınlar “İslamiyet’in mani-i terakki” olmadığını kanıtlama çabasına girmişler ve şu sorulara yanıt aramışlardır: İslam dünyası niçin bu hallere düştü? Müslümanlar özellikle maddeten nasıl kalkınabilir? Müslümanları birleştirmek için hangi çalışmalar yapılmalıdır? Bugün batının sahip olduğu ve onların kalkınmasını sağlayan değerlere İslam sahip midir, yoksa bunlar yeniden mi kazanılacaktır? İlimle/akılla İslamiyet arasında çatışma var mı? Devlet-din ilişkileri nasıl düzenlenecektir? Batı’dan neler alınabilir/alınmalıdır? Bu yol nasıl açılabilir?²¹²

İslamcılar bu sorular karşısında “Batının teknik, sanayi ve bilimsel üstünlüğü ile İslam ahlakının birleşimi, şüphesiz Müslümanların işine yarayacaktır” yaklaşımını benimsemişlerdir. Bu amaçla Kur’an ve diğer İslamî kaynaklar referans alınarak Batının sahip olduğu değerlerin zaten İslamiyet’in özünde bulunduğu ancak bunların zamanla unutulduğu ya da unutturulduğu söylemi geliştirilir.²¹³ Bu söylemler de “İslamiyet mani-i terakki değildir”, “Kabahat İslam’da değil; Müslümanlardadır”, “İslamiyet

²¹¹ Mümtazer Türköne bunlara ilaveten saldırganlık karşısında İslam aleminin Osmanlı Devleti’nden yardım istemesini ve gazete sayesinde Batı karşıtı bir söylemin ve duyarlılığın gelişiminin altını çizmektedir. Türköne, **a.g.k.**, s. 54 vd. Gazetenin etkili bir şekilde kullanılmaya başladığı Tanzimat sonrası dönemde Orta Asya’daki Türk dünyasına, Rusya ve Çin Müslümanlarına karşı ilgi artmış ve hem gazetelerde bu coğrafyalarda yaşayan Müslümanlar hakkında bilgiler verilmeye ve kitaplar basılmaya başlanmış hem de buralara heyetler gönderilmiştir. Bu tür çabalar İslamcılık fikrinin kök salacağı bir kamuoyunun oluşması açısından oldukça önemlidir. Bunun önemine işaret eden Namık Kemal, yirmi sene öncesine kadar Kaşgar’da Müslüman varlığı bilinmediği halde şimdi “efkar-ı umumiye”nin onlarla birlik için çalıştığına değinmektedir. Bu çaba önüne geçilemez bir “seyelan-ı huruşan”dır. Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 267.

²¹² 19’uncu yüzyıl itibariyle Müslümanların büyük bir çoğunluğu bağımsızlıklarından yoksun bir halde müstebit yöneticilerin idaresi altında bulunuyorlardı. Batıda eğitim gören aydınlar vasıtasıyla oluşan “Batı hayranlığı” karşısında Müslümanlar, etkisi her geçen gün artan bir “ezilmişlik psikolojisi” altındaydılar. Bu ezilmişlik duygusunu Şarkiyatçılık ve misyonerlik faaliyetleri de körüklemiştir. Kara, Şarkiyatçıların İslam dünyasındaki mezhep çatışmalarını körükledikleri, devlet-din ilişkisini sorguladıkları gerçeğine dikkat çeker. Kemal Kara bu tür tartışma ve söylemlerin İslam alemi üzerinde “İslamiyet’in mani-i terakki” olduğu fikrinin doğmasına ve yerleşmesine neden olduğunun altını çizmektedir. Kara, **a.g.k.**, C.1, s. XX-XXII.

²¹³ Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Elmalılı Hamdi, Mehmet Akif ve Sait Halim Paşa gibi isimler bu noktalara temas etmiştir. Sait Halim Paşa, “Buhranlarımız” adlı eserinde Batı medeniyetinden yararlanma konusunda şunları söylemiştir: “Batı medeniyetinden istifade teşebbüslerimizin hezimetle neticelenmesine rağmen şunu da itiraf etmeliyiz ki, milli terakkimizi temin etmek için o medeniyetten büyük ölçüde faydalanmaya mecburuz. Ancak bizzat yaptığımız tecrübeler kesin olarak ispat etmiştir ki, Batı medeniyetinden hakikaten istifade edebilmemiz onu aynen tatbik etmekle mümkün değildir... Şu halde bizim de şimdiye kadar takip etmemiz gereken yol Avrupa medeniyetini millileştirmek, yani mümkün mertebe muhitimize ısıdırmak olacaktır. İşimiz, medeniyetimizin gelişmesi için gerekli ve ona uyabilecek olan şeyleri Batı’dan alarak kendimize tatbik etmekten ibaret olmalıydı...” Kara, **a.g.k.**, C.1, s. XXIV. Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1407.

medeniyetin hamîsidir”, “Hikmet, müminin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır” sloganlarının İslamcıların eserlerinde sıkça boy göstermesi ile sonuçlanmıştır.²¹⁴

Doğuşuna etki eden faktörleri kısaca özetlemeye çalıştığımız İslamcılık fikrinin ilk kıvılcımları İmam Rabbani (1564-1624) ve Muhammed b. Abdülvehhab (1703-1792) tarafından 17’inci ve 18’inci yüzyıllarda yakılmıştır.²¹⁵ 19’uncu yüzyılda bunlara Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han, Seyyid Emir Ali gibi isimler dahil olmuştur.²¹⁶ Bu isimler arasında en önemlisi Cemaleddin Afgani’dır ve onun fikirleri Türkçüler üzerinde de oldukça derin izler bırakmıştır.²¹⁷ Afgani ve Abduh, “İslamiyet’in mani-i terakki olmadığı” çünkü İslam’ın pozitif ve felsefi bilimlere açık olduğu, bunları reddetmediğini savunmuşlardır. Müslümanlar bunlara gereken önemi vermelidir ve İslam devletleri Batı’ya karşı direnç geliştirebilmek adına öncelikle kendilerini geliştirmelidir.²¹⁸ Afgani ve Abduh, bu fikirleri ile Osmanlı aydınları üzerinde büyük izler bırakmışlardır.

Ali Bulaç, Türk aydınları içerisinde İslamcılığı savunanları dönemsel olarak birbirini takip eden üç farklı nesilde ele alır.²¹⁹ Bu noktada asıl önemli olan 1856-1924 arası dönemi kapsayan ve Bulaç’ın “kurtarıcı misyon” yüklediği nesildir. Bu nesil

²¹⁴ Kara, **a.g.k.**, C.1, s. XXVI. Gerilemenin nedeni İslamiyet’e değil Müslümanların atalet ve gaffletlerine dayanmaktadır. İslam toplumları İslam prensiplerinden zamanla uzaklaştıkları için şimdiki durum hasıl olmuştur. İslam alemine hakim olan “yenilik düşmanlığıdır.” Bununla birlikte Müslümanlar Batı’ya “taklit” hastalığına tutulmuşlardır. “İslam mani-i terakki” değil “amil-i terakkidir.” Tunaya, **Amme Hukukumuz Açısından ...** s. 640.

²¹⁵ Mardin, **İslamcılık**, s. 1401. İmam Rabbani ve Muhammed b. Abdülvehhab hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, “İmam Rabbani”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Ankara, s. 194-199. Michael Cook, “Muhammed b. Abdülvehhab”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, 2005, s. 491-492. Abdülvehhab’ın ilmi şahsiyeti hakkında bkz. Mustafa Öz, “Muhammed b. Abdülvehhab”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, 2005, s. 492-494. Rabbani’nin Hindistan’da ve Muhammed b. Abdülvehhab’ın Arabistan’da “İslam’ın yenileşme” konusunu tartışmaya açmaları önemlidir. Arabistan ve Hindistan’daki modernist hareketler için bkz. Fazlur Rahman, **İslam**, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 3. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993, s. 272-287.

²¹⁶ Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1405. Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh’la birlikte 1884 senesinde Paris’te “El-Urvetü’l Vüska” isimli bir dergi çıkarmışlardır. İngiltere’nin Mısır’ı işgalinden hemen sonraya tekabül eden derginin sekiz aylık yayın hayatında İngiliz işgaline karşı durmak, Müslümanların birliğini sağlamak, İslam aleminin geri kalmasının nedenlerini aydınlatmak ve İslam’ın hurafelerden arındırılması konuları üzerinde durulur. Bunun yanında İslam aleminin Osmanlı’dan beklentilerine de yer verilmiştir. Bütün Müslümanların Osmanlı’yı kendi devletleri olarak bildikleri ve kendilerine yardım edeceği ümidini taşıdıkları derginin söylemleri arasındadır. Derginin dağıtımına ilişkin 900 kişilik isim listesinde Sultan II. Abdülhamit’in de ismine tesadüf edilmektedir. 16 Ekim 1884 tarihli son sayıda, II. Abdülhamit için “Zat-ı şahane bütün Müslümanların en büyük babası, şeriatın kefi” ifadesi kullanılmıştır. Hilal Görgün, “El-Urvetü’l Vüska”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 42, Ankara, 2012, s. 186-188.

²¹⁷ Afgani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Cemaleddin Afgani, Büyük Adamlar Serisi**, C. 1, Forma. 23, Sebat Matbaası, İstanbul, 1927.

²¹⁸ Mardin, **İslamcılık**, s. 1401.

²¹⁹ İlk nesil İslamcılar 1856-1924, ikinci nesil 1950-2000 ve üçüncü nesil İslamcılar ise 2000’lerden itibaren devam eden gelenektir. Bulaç, **a.g.k.**, s. 51.

arasında Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa'yı işaret etmiş ve bunların Tanzimat'ın sonucu olan Batı taklitçiliğine karşı çıktıklarının altını çizmiştir. Taklitçiliğin reddi, hurafeden, cehaletten sıyrılmış bir şekilde İslamî esaslara geri dönülmesi ana hedeftir.²²⁰ İlk nesil İslamcılar “İslam dünyası neden geri kaldı?” sorusuna yanıt aramaktadırlar. Ancak o dönemde İslam dünyasının en büyüğü Osmanlı Devleti olduğu için İslamcılar “İslam dünyası neden geri kaldı?” sorusu ile meşgul olmaları aslında “Osmanlı Devleti neden geri kaldı?” sorusuyla da meşgul olmaları anlamına gelir. Bu sorulara verilecek yanıt hem Tanzimatçıların hem de İslamcılarının genel fikrî çerçevesini çizmesi açısından dikkat çekicidir. Soruların muhatabı olarak Osmanlı’da üç sınıftan söz etmek mümkündür: Seyfiye (asker), İlmîye (ulema) ve Kalemîye (bürokrasi). Özellikle asker ve ulema bu sorulara kafa yoracak bilgi birikiminde olmadıklarından ve değişime direnç gösterdiklerinden, her anlamda Batılılaşmayı isteyen Tanzimat zihniyetinin hedefinde kalmışlardır.²²¹ Batılılaşma yönünde takınılan bu radikal tavır ve takip edilen katı siyaset, keskin çizgilerle birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı üç grubu doğurmuştur:

1. Radikal yöntem ve etkili reformlarla toplumun Batılılaşmasını savunanlar: Mısır’da Asaf Fevzi, Osmanlı’da Abdullah Cevdet, Prens Sabahaddin.
2. Milliyetçi bir bakış açısından Osmanlı Devleti’nin ömrünü doldurduğunu her milletin kendi ulus-devletini kurması gerektiğini savunanlar: Satı Bey, İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu.
3. İslam birliği (İttihad-ı İslam) fikrinin kurtarıcı olacağını düşünen, Batı sömürgeciliğine karşı yeni bir cihat ruhunu alevlendirmeye çalışan ve geleneksel kurum ve fikirlerin Kur’an, hadis, sünnet gibi İslam’ın ilk kaynaklarından referans ile düzeltilmesini isteyenler: Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Namık Kemal, Reşit

²²⁰ Tanık Zafer Tunaya da İslamcılarının Osmanlı Devleti’nin gerileme nedenlerini taklitçilik, cehalet, atalet ve iktisadî esarete bağladıklarını, bunlardan taklit meselesinin Tanzimat’ın yarattığı Batı hayranlığına ve taklitçiliğine yöneltmiş bir eleştiri olduğunu belirtmiştir. Tunaya, **Amme Hukukumuz Açısından ...** s. 635.

²²¹ Bu noktada Bulaç bazı ilginç tespitler yapmıştır. Devletle organik bağı bulunmayan “sivil bir ulemadan” bahsetmek söz konusu olmadığı için Osmanlı’da devlet mekanizmasını ve kötü gidişi eleştirecek bağımsız bir yapıdan söz etmek mümkün değildir. Üstelik tam tersi bir şekilde Batılılaşmaya ilk tepki de ulemadan gelmiştir. Devletin modernleşmeye, değişime açtığı ilk sınıfın “Seyfiye” (Asker) olması ve bunu hayata geçirecek sınıfın da Kalemîye (Bürokrasi) oluşu haliyle bu iki sınıfın devlet mekanizması içindeki önemini ve rolünü, ulemanın önemine oranla daha da ön plana çıkarmıştır. Bozulmuş ve değişen koşullara kendini uyduramamış ulemanın ülke sorunlarına gerçekçi çözümler üretemeyişi onun ve onunla iş birliği yapan askerî sınıfın gözden çıkarılması ile sonuçlanmıştır. Bulaç, **a.g.k.**, s. 53-55.

Rıza, Mehmet Akif, Said Nursi, Muhammed İkbal, Fethi Ali Ahundzade, Mirza Malkum Han, Mirza Ağa Han Kirmani.²²²

Bu üç grup, “İslam dünyası/Osmanlı Devleti, Batı karşısında sömürülen pozisyonundan hemen kurtarılmalıdır” ortak paydasında buluşur. Asıl önemli önemli olan üçüncü gruptur. Bu grupta yer alan isimlerin İslamî ilimlere hakimiyetleri dikkat çeken ilk husustur. Bu durum onların ulema boyutuna işaret etmektedir. Ancak kullandıkları felsefî kavramlar ve bunlardan hareketle yaptıkları çözümlemeler, Batı’nın rasyonalist, ilerlemeci izlerini taşımaktadır. Bu yönüyle de klasik Osmanlı ulemasından ayrılarak Batılı anlamda “sivil aydın” tipolojisine yaklaşmaktadırlar.²²³

Üçüncü grupta yer alan isimler Batı’dan gelen reform programının sadece sosyo-kültürel yönüne itiraz etmişler ve İslam’ın yeniden uyanışını, silkelenmesini sağlayacak “Batı fennine” kucak açmışlardır. Onlara göre İslam kaybettiği dinamizmini ve ilerleme isteğini yeniden yakalarsa Batı karşısında sömürülen pozisyonundan kurtulabilir. Bunun için yapılması gereken üç şey vardır: Birincisi İslam’ın temel kaynakları olan Kur’an ve sünnete dönüş, ikinci olarak kapalı olan içtihat kapısının açılması ve son olarak da cihat ruhunun yeniden doğması yani emperyalizme karşı “İttihad-ı İslam”ın tesisidir.²²⁴

İsmail Kara, bu noktada “ittihad-ı İslam” kavramı hakkında önemli bir tespit yaparak konuya açıklık getirmiştir. Ona göre İslamcılık hareketi, kalkınmayı ve kurtuluşu hedefleyen ancak başarısız olan Osmanlıcılık siyasetinin devamı, Türkçülük siyasetinin de öncüsü olarak ele alınmalıdır. Osmanlıcılık siyasetinin başarısızlığı ile “ittihad-ı anasır” kavramı işlevsiz bir hale gelmiş ve “ittihad”ın sınırlarını yeniden belirlemek zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu sınırlar Türk ya da gayri Türk “Müslüman” unsur etrafında çizilmiş ve gayrimüslim unsur dışlanmıştır.²²⁵

²²² Bulaç, **a.g.k.**, s.55.

²²³ Bu İslamcı aydınların klasik ulemadan ayrılan bir diğer yanı ise batı tarzı eğitim veren kurumlarda okumuş olmaları ve yine klasik anlamdaki ulemadan çok farklı olarak yazar, müderris, şair, gazeteci, politikacı gibi çeşitli meslek gruplarına mensup bulunmalarındır. Bu nedenle Ali Bulaç bu üçüncü grubu “ulema-aydın” olarak isimlendirmiştir. Klasik Osmanlı uleması kendisini sürekli olarak devlet mekanizması içerisinde ve tercihen de siyasal iktidarı paylaşan/yönlendiren bir konumda görme arzusundaiken İslamcılar bunlardan farklı olarak devlet mekanizması içinde yer almak yerine devletin yeniden yapılandırılmasını hedeflemişlerdir. Bulaç, **a.g.k.**, s. 56.

²²⁴ Bulaç, **a.g.k.**, s. 58-59. Tunaya, **Amme Hukukumuz Bakımından ...** s. 632.

²²⁵ Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXVII-XXVIII. Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1408. Karal, **a.g.k.**, C. 7, s. 315.

“İttihad-ı İslam” fikrinin ilk olarak ortaya çıkışı 1868-73 arası dönem, yani Sultan Abdülaziz devri olarak kabul edilmiştir.²²⁶ Ancak devlet politikası olarak “ittihad-ı İslam”ın savunulması II. Abdülhamit dönemi ile başlamıştır. İttihad-ı İslam’ın bir fikir hareketi olarak asıl etkisini gösterdiği dönem, II. Meşrutiyet dönemidir. “Sıratı müstakim” gazetesinin 14 Ağustos 1908’de yayınlanmaya başlaması İslamcılık fikrinin savunulması açısından önemlidir. Arkasından gelen “Beyanülhak” ve “Volkan” gibi gazeteler etrafında toplanan birtakım aydınlar “İttihad-ı İslam” savunuculuğunu devam ettirmişlerdir.²²⁷

1878 sonrası süreçte göçlerle birlikte artan Müslüman nüfus, Sultan II. Abdülhamit’e İslamcılık siyasetinin uygulanabilirlik zeminini hazırlamıştır. II. Abdülhamit, “Halifelik” unvanını ön plana çıkarmış,²²⁸ İslam aleminin önemli bilgilerini İstanbul’a davet etmiş, propaganda amaçlı olarak İslam coğrafyasının çeşitli yerlerine tarikat şeyhleri göndermiş,²²⁹ Hicaz Demiryolu Projesi’nin inşasını

²²⁶ Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 268. İsmail Kara Osmanlı siyasi literatüründe “ittihad-ı İslam”ın ilk olarak 1872’de Sultan Abdülaziz’in son dönemlerinde kullanıldığını belirtmiş ve bunun Cemaleddin Afgani’nin İstanbul’a geldiği 1870 senesinden iki yıl sonraya tesadüf etmesine dikkat çekmiştir. Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, 1409. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXVIII. Cemaleddin Afgani Hicri 1287, Miladi 1870’te İstanbul’a gelmiştir. Dönemin Sadrazamı Ali Paşa kendisi ile görüşmüş ve Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiştir. Afgani, çok kısa süre zarfında hem bürokrasi hem de edebiyat ve ilim çevrelerinde büyük bir saygınlık kazanmıştır. Sultan Ahmet ve Ayasofya gibi camilerde vaazlar vermiş, Darülfünun’da konferanslar düzenlemiştir. Bkz. **Cemaleddin Afgani**, s. 5-6.

²²⁷ Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXIX. Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1409. 14 Ağustos 1908’de yayınlanmaya başlayan “Sıratı müstakim” gazetesi 8 Mart 1912 tarihli 183’üncü sayıdan itibaren “Sebilürreşad” adıyla yayın hayatına devam etmiştir. 1925 Takrir-i Sükun Kanunu ile kapatılmasına kadar geçen 17 yıllık yayın hayatında toplamda 641 sayı yayınlanmıştır. Bu süreç içinde gazetede Manastırlı İsmail Hakkı, Şeyhülislam Musa Kazım, Mehmet Akif, Bereketzade İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Ebul Ulâ Mardin, Ferit Kam, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Elmalılı Mehmet Hamdi, Şeyhülislam Haydarzade İbrahim, Mehmet Ali Aynî, Halim Sabit, Bursalı Mehmet Tahir, Kemalzade Ali Ekrem, Tahir Mevlevi, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ispartalı Hakkı gibi isimler yazılar kaleme almışlardır. Bunlar arasında Türkçülük fikrinin kurucularının da yer alması dikkat çekicidir. **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratı müstakim Mecmuası, 1908-1925**, Proje Yürütücüsü M. Ertuğrul Düzdag, 2. Baskı, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2013, s. X-XI. Gazetenin tam koleksiyonuna Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Koleksiyonu’ndan da erişmek mümkündür. Bkz. <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#s> (Erişim Tarihi: 28.05.2018.)

²²⁸ 1860’ların ortasından ve özellikle de 1870’lerden sonra başta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı emperyalizmi İslam alemindeki sömürgeci siyasetini artırmış ve bu durum Müslümanların yardım için gözlerini Osmanlı Devleti’ne çevirmelerine neden olmuş, neticede “Halifelik” makamının önemi artmıştır. Türköne, **a.g.k.**, s. 179 vd. Bulaç, **a.g.k.**, s. 53-54.

²²⁹ Bu siyaset aslında Abdülaziz devrinde başlamıştır. 1868 senesinde Özbekler Tekkesi Şeyhi ve “Lügat-ı Çağatayî ve Türkî Osmanî” adlı eseri yazan Şeyh Süleyman Efendi, Orta Asya’ya gönderilmiştir. David Kushner, Şeyhin Buhara, Hive, Fergana, Afganistan ve Türkmenistan’ı kapsayan seyahat için II. Abdülhamit tarafından Orta Asya’daki Müslümanları Halife etrafından birleştirmek maksadıyla görevlendiğini ifade etse de Türköne buna karşı çıkar ve seyahatin 1868’de başladığını 26 Şubat 1871 tarihli “Ruzname-i Ceride-i Havadis” gazetesinin haberine dayandırır. Bu habere göre Şeyh Buhara’ya iki, üç sene evvel gelmiştir. Buna göre seyahat 1868’de başlamış olmalıdır. Türköne, **a.g.k.**, s. 153-154. David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1874-1908)**, Tercüme Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 159.

başlatmıştır. 1878'e kadar salnamelerde vilayetlerin tasnifine Edirne'den başlanırken bu tarihten sonra Hicaz Vilayeti ile başlanmış, Arap vilayetlerine verilen önem artmış ve Arap aşiret liderlerinin çocukları için 1892'de İstanbul'da Aşiret Mektepleri açılmıştır.²³⁰ II. Abdülhamit'in Müslüman nüfusa yönelimi "Müslüman millet tasavvuru"nun doğuşunu beraberinde getirmiş, yukarıda da temas ettiğimiz üzere "ittihad"ın çerçevesi Müslüman kimlik etrafında şekillendirilmiştir.²³¹

"İttihad-ı İslam" fikrini ilk ortaya atan ve Osmanlı devlet ricaline de aşıl原因an kişinin Cemaleddin Afgani olduğu kabul edilir. Afgani, "ittihad-ı İslam"ın ön koşulu olarak ayrı ayrı her Müslüman ülkenin emperyalizme karşı siyasal ve kültürel anlamda

²³⁰ Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXIX. Mardin, **İslamcılık**, s. 1402. 20 Temmuz 1892 tarihli Aşiret Mektebi nizamnamesi için bkz. **BOA. A. {DVNSNZAMd. No. 6. 78-81}**. Aşiret Mektebi'nin kurulması projesi II. Abdülhamit'in merkezîyetçi anlayışı ile örtüşen bir şekilde aşiretleri merkezî devletin kontrolü altında tutma hedefine yönelik idarî bir boyutu olmakla birlikte siyasî bir amacı da mevcuttur. Bu mektepte okuyacak Müslüman aşiret reislerinin çocukları İstanbul'a, Hilafet makamına ve Türklere ısıdırılmış ve böylece Avrupalıların Araplar üzerindeki takip ettikleri milliyetçilik fikri başta olmak üzere Oryantalist faaliyetler engellenmiş olacaktır. Ortak bir vatan ve tarih algısının aşiret çocuklarına kazandırılması çabası dikkat çekmektedir. Başlangıçta sadece Arap aşiret reislerinin çocuklarına yönelik açılan okula zamanla Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretleri ile Arnavut beylerinin çocukları da dahil edilmiştir. Mektep 1907'de kapatılmıştır. Bkz. Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Humayunu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara, 1991, s. 10. Bu okulların planlanmış bir sosyal mühendislik süreci olduğunu iddia eden bir çalışma için bkz. Martin Danso ve Mekki Uludağ, "Aşiret Mektebi ve Özellikleri", **Batman University, Journal of Life Sciences**, Vol. 1, Nu. 1, 2012, s. 777-780. Selçuk Akşin Somel, II. Abdülhamit'in İslamcılık ve aşiret siyaseti arasında kurduğu bağlantıyı etraflı bir şekilde incelemiştir. Bkz. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kimliği", **Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik**, Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997, s. 75-76. Arap vilayetlerine verilen önem hakkındaki bir çalışma için bkz. Ramazan Balci, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Kudüs-ü Şerif'te Yapılan Islahat Çalışmaları, 1896-1905", **International Journal of History Studies**, (ABD ve Büyük Orta Doğu İlişkileri Özel Sayısı), 2011, s. 38 vd.

²³¹ Yıldırım ve Çetinsaya, 1878 sonrasında imparatorluğun Müslüman ağırlıklı bir ülke haline gelmesine rağmen homojen bir Müslüman nüfustan söz etmenin imkansızlığına işaret etmiştir. Anadolu ve Arap topraklarında çok farklı Müslüman toplulukları mevcuttu ve bu nedenle Türk, Arap, Kürt, Arnavut vb. Müslüman tebaa, Müslüman devlete uygun bir "Müslüman millet" haline getirilmeliydi. Bu açıdan her iki yazar da Osmanlı'nın hali hazırdaki Sünnî-İslam kimliğinin "Müslüman millet" yaratma sürecinde kolaylaştırıcı bir faktör olduğunu iddia etmişlerdir. Çetinsaya, farklı inanç gruplarına ve yaşam biçimlerine sahip Müslümanların Sünnî İslam kimliği etrafında "Müslüman millet" haline getirilmesi için eğitim modernizasyonunun II. Abdülhamit devrinde uygulandığına işaret eder. Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 271. Yıldırım, **a.g.k.**, s. 244. Mustafa Gencer, "Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri", **Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Litarature and History of Turkish or Turkic**, Vol. 3/2, Spring 2008, s. 357-358. II. Abdülhamit devrinde açılan okullarda verilen seküler eğitim hakkında bkz. **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Yayına Haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2014, s. 4 vd. II. Abdülhamit'in eğitim alanındaki modernizasyonunun ilginç sonuçlarına dikkat çeken İsmail Kara, bu okullardan yetişen kuşağın II. Abdülhamit iktidarının sonunu hazırlamakla birlikte, İslamcılık siyasetinin uygulanabilirliğini büyük ölçüde zorlaştırdıklarını ifade etmiştir. Kara, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1410. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXIX. Aynı şekilde Kemal Karpat da II. Abdülhamit'in Osmanlı Devleti içinde Müslümanların kaynaşmasını temin için bir ideoloji olarak dini kullanmıştır. Böylece bir taraftan İslam siyasallaşırken diğer taraftan da devlet eliyile eğitime bir rol yüklenmiştir. II. Abdülhamit zamanında açılan okullarda eğitimin temelinde yatan felsefe yerli halk ile göçmen çocuklarının birbirlerine kaynaşmalarını sağlamaktır. Bu okullardan yetişen kadrolar 1908'den başlayarak devlet mekanizması içinde yer almış siyasî ve sosyal alanda boy göstermiş, II. Abdülhamit iktidarının tasfiyesini sağlamıştır. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 111 ve 118.

kendi kurtuluş mücadelesini vermesini göstermiştir.²³² Afgani, anti-emperyalist bir çizgiye sahip olarak İslam ülkelerindeki milliyetçi hareketlerin doğuşunda önemli rol oynamakla birlikte ilerleyen dönemde Türkçülük akımını savunan isimler üzerinde de derin izler bırakacaktır.

“İttihad-ı İslam” fikrinin savunucuları devletin üzerine inşa edildiği “cemaat” ve bunu bir arada tutacak “ittihad” kaidesi üzerinde durmuşlar ve bütün Müslümanların hiçbir surette ayrılık kabul etmeyerek ortak bir düşmana karşı kenetlenmeleri ve böylece bir İslam birliği meydana getirmeleri fikrini savunmuşlardır.²³³ Ancak “ittihad-ı İslam” a yüklenen anlamlar zamana göre farklılık arz etmektedir. Siyasî ve fikrî birlik algısı, küçük ve büyük ittihad-ı İslam yorumlarını da beraberinde getirmiştir. Büyük ittihad-ı İslam, deniz aşırı coğrafyalardaki Müslüman ülkeler üzerinde İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi sömürgeci devletlerin kurdukları siyasî ve kültürel hakimiyeti sonlandırmak hedefine yöneliktir. Küçük ittihad-ı İslam ise Karadeniz’den Orta Asya’ya kadar uzanan sahada sadece Çarlık Rusya hakimiyetine karşı bir İslam birliğini sağlamayı amaçlamıştır.²³⁴

İttihad-ı İslam’a yüklenen bir diğer anlam ise onu dış politika argümanı olmaktan çıkarıp iç siyasette önemli bir araç haline getiren, ona işlevsellik kazandıran yaklaşımdır. “İttihad-ı Osmanî” yerine sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslümanları kapsayıcı bir “ittihad-ı İslam” düşünölmeye başlanır. Burada önemli olan Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Boşnak, Tatar, Arnavut vb. Müslüman topluluklardan “Müslüman bir millet” yaratma fikridir. İkinci aşamada ise henüz

²³² Kara, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları**, s. 1413.

²³³ İttihad-ı İslam fikrini savunanlar bu maksatla Hucurat Suresi’nin “İnnemel müminine ihvetun” yani “Müminler ancak kardeştir” ayetine atıfta bulunurlar. Müslümanlar arasında kardeşliği tahakkuk ettirmek İslam’ın yükselmesinin temel şartıdır. Tunaya, **Amme Hukukumuz Bakımından...**, s. 651.

²³⁴ Özellikle ilk ortaya çıktığı 1868-73 arası dönemde yani Sultan Abdölaziz devrinde Halifelik makamının etrafında bütün dünya Müslümanlarının siyasî veya fikrî birliği anlamında kullanılmıştır. Selim Deringil İslamcılık fikrinin Rusya’nın Pan-Slavizm siyasetine karşı bir savunma aracı olarak geliştirildiğini ifade etmiştir. Kendisini Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Ortodoks Hristiyanların koruyucusu ilan eden Çarlık Rusya’ya karşı Osmanlı; Orta Asya ve Kafkasya’daki İslam nüfusa ilgi duymaya başlamıştır. Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu ve 19’uncu Yüzyıl Rus İmparatorluğu’nda Pan-İslamizm”, **Simgeden Millete, II. Abdöhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 252. Gökhan Çetinsaya, “küçük ve büyük ittihadın” her ikisinin de anti emperyalist karakterde olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak Namık Kemal ve Ahmet Mithat gibi aydınlar zamanla ittihad-ı İslam’ın faaliyet alanının kültürel alanla sınırlı olup siyaset dışı olduğunun altını çizmeye başlamışlardır. İttihad-ı İslam’ın Hindistan’daki ya da Ümit Burnu’ndaki Müslümanları Osmanlı hakimiyetine almak gibi bir gayesi yoktur. İttihad-ı İslam’dan maksat “efkar-ı İslam’ın, efkar-ı medeniyetle ittihadıdır.” İslam ülkeleri içerisinde en medenî ve ilerlemiş Osmanlı olduğu için Müslümanları ihtiyaç duydukları medeniyete ulaştıracak tek güç de Osmanlı’dır. Bu nedenle “ittihad”, Osmanlı Devleti etrafında gerçekleşmelidir. Çetinsaya, **a.g.k**, s. 268-269.

Osmanlı hakimiyeti altında bulunan Tunus, Cezayir, Yemen gibi sahaları merkezi otoriteye ısındırmak hedeflenmiştir.²³⁵

Karpat, ittifad-ı İslam'ın iç siyasetteki amacını ise iki ayaklı olarak vermiştir. Birincisi yurda gelen göçmenlerin Müslüman kimliği üzerinden, yeni sosyal çevreye uyumlarını sağlamak ve bu sayede devletin asli unsurunu Müslüman kimliği etrafında inşa etmektir. İkincisi ise Araplar arasında baş gösteren milliyetçi fikirler karşısında hala Osmanlı'nın bir parçası olan Arap coğrafyasının merkeze olan bağıını kuvvetlendirmektir.²³⁶ Özellikle 1878 Berlin Antlaşması sonrası dönemde kaybedilen topraklarla birlikte %20'lere gerileyen gayrimüslim oranına karşılık %80'lere yükselen Müslüman unsurun etrafında yeni bir kimlik yaratmayı hedefleyen bir siyaset ön plana çıkmıştır.²³⁷ 19'uncu ve 20'inci yüzyılda Rumeli, Kafkasya ve Kırım'dan Anadolu'ya yönelik göçler bu siyaseti insan kaynağı bakımından desteklemiş aynı zamanda da yeni bir millet inşası sürecini başlatmıştır.²³⁸ Göçmenlerin terk etmek zorunda kaldıkları

²³⁵ Orta Asya, Hindistan, Endonezya gibi Memalik-i Şahane'ye dahil olmayan sahalar ittifad-ı İslam'ın bu ikinci yorumunun kapsama alanı dışında kalmaktadır. Mümtazer Türköne, "Basiret" gazetesi üzerinde yaptığı detaylı bir inceleme ile Osmanlılık fikrinin başarısızlığı üzerine "ittifad-ı anasır"ın "ittifad-ı İslam"a dönüşüm sürecini aktarmaktadır. Türköne, **a.g.k.**, s. 208 vd. Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 269. Kemal Karpat da "ittifad-ı İslam" siyasetinin iki boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiş ve sağlam felsefi temellerden mahrum olan bu siyasetin pragmatik yönünün ağır bastığına dikkat çekmiştir. Dış siyasette "Panislamizm" olarak adlandırılan bu siyasetin işlevi İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı içişlerine müdahalesine karşılık o ülkelerdeki Müslüman nüfusa yönelik olarak kullanılmak istenilen bir tehdit unsuru olmasıdır. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 109. Tunus, 1881'de Fransa'nın kontrolü altına girmiştir. Ahmet Kavas, "Tunus", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 41, Ankara, 2012, s. 391.

²³⁶ Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 109. Orhan Koloğlu da II. Abdülhamit'in takip ettiği İslamcılık siyasetinin derin ideolojik temelden yoksun oluşuna ve pragmatik yönünde dikkat çekmiştir. Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 276.

²³⁷ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 152-153. Karpat, "Müslüman millet yaratma"yı hedefleyen içe yönelik bu siyasetin, farklı aşiret ve etnik gruplardan oluşan toplulukları İslam ideolojisi ve Türkçe resmî dili etrafında toplamaya çalıştığını ifade etmiştir. II. Abdülhamit'in İslamcılık siyasetini ortaya çıkarmakta olan "Müslüman milletin" kimliğini belirlemek için etkili bir araç olarak kullandığına işaret eder. Kemal Karpat, "Ortadoğu'da Osmanlı Etnik ve Dinsel Mirası", **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 107 vd. 1887'de Şeyhülislam Uryanizade Esad Efendi'nin II. Abdülhamit'e verdiği bir layihada yabancı idaresi altındaki Müslümanların artık dayanılmaz bir hale gelen acılarının dindirilmesi ve Osmanlı mülküne göç etmek isteyen Müslümanlara izin verilmesi gereği dile getirilmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin göç politikasında Müslümanlara öncelik verildiğine temas eden Kemal Karpat, göç işleri ile ilgilenen dairenin "Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisi" olarak adlandırıldığına dikkat çeker. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 337. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem, **Osmanlı'dan Günümüze Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri**, s. 127.

²³⁸ 1856'dan 1916'ya kadar geçen süreçte Osmanlı topraklarına gelen mülteci miktarı 7 milyon civarındadır. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 11-20. Kuzeydoğu Anadolu 1853 sonrasında Kafkaslardan ciddi bir Müslüman kitlenin göçüne tanıklık etmiştir. Berlin Antlaşması ile Elviye-i Selase'nin de elden çıkması üzerine Dağıstanlı, Çeçen, Laz pek çok Müslüman topluluk yerleşmek üzere Doğu Anadolu'ya gelmiştir. Balkanlardan gelen ve çoğunluğunu Doğu Rumeli ve Bulgaristanlı Türklerin oluşturduğu Müslümanlar ile Türk olmayan Arnavut, Boşnak ve Pomak gibi Müslümanlar ise Batı, Orta

topraklar göç anına kadar Osmanlı hakimiyeti altında olduğu için göçler bu anlamda bir Osmanlı bölgesinden diğerine gerçekleşmiş oluyordu. Nihayetinde göçmenler ile göç edilen yeni sahada yaşayan yerli halk, aynı İslam kültürüne ve hukuk kurallarına, aynı siyasî geleneğe ve aynı aile yapısına sahip olduklarından “yeni bir Müslüman kimliğin” oluşum süreci de böylece kolaylaşmaktadır.²³⁹ Bununla birlikte bu “Müslüman” kabuğunun altında ileride Türk kimliğine dönüşecek bir öz de mevcuttur. Kırım, Kafkasya ve Rumeli’den Anadolu’ya gelen kitlelerin meydana getirdiği yeni toplum ve bu toplumun “Türklük” algısı ne Orta Asya’daki Türk ne de Anadolu’da hor görülen “köylü” Türk’tür. Göçlerin getirdiği Kırımlı, Kafkasyalı, Balkanlı Müslümanlar Anadolu nüfusu ile kaynaşmış, iktisadî ve siyasî süreçlerin de etkisi ile önce “Müslüman millete” sonra da bugünkü “Türk millete” dönüşmüştür.²⁴⁰ Bu nedenle

ve Güney Anadolu’ya iskan edilmiştir. 19’uncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu’ya yönelik göçe dair istatistiklere dikkat çeken Karpas, 1875’te Osmanlı nüfusunu 19,8 milyondan 1885’te 24 milyona ve 1898’de ise 27,2 milyona yükseldiğini belirtir. Vilayet salnameleri üzerinde yapılan incelemelerin önemine işaret eden Karpas, 1874’te Arabistan hariç Asya vilayetlerinde 10,3 milyon Müslümandan ve 2,8 milyon gayrimüslimden oluşan toplam nüfusun 13 milyon olduğunu 1885’e gelindiğinde ise Anadolu’daki Müslüman nüfusun 15 milyonu geçtiğini ifade etmiştir. Karpas, **Osmanlı Nüfusu**, s. 158-160. Karpas bu kitlesel göçlerin Osmanlı Devleti’ni Müslümanların çoğunlukta olduğu bir yapıya dönüştürdüğünü ve bu dönüşüme paralel olarak kapitalist Avrupa ile yaşanan iktisadi ve siyasî eklemlenme sürecinin beraberinde getirdiği siyasal değişikliklerin de ilave edilmesiyle Osmanlı Devleti’nin farklı bir sosyo-politik oluşuma sahip olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu süreç sonucunda Osmanlı, Müslüman nitelikleri ağır basan teritoryal bir devlet haline gelmiştir. Söz konusu teritoryal devletin özünü Müslüman kimliği oluşturmaktaydı. Karpas, **Ortadoğu’da Osmanlı Etnik ve Dinsel Mirası**, s. 106. Köseoğlu, **a.g.k.**, s. 216. Karpas yerli ahali ile göçmenlerin kaynaşması, yeni bir toplum olması ve bunun sonucunda yeni bir aydın ve orta sınıfın doğuşu sürecinde 1858 Arazi Kanunu’nun oynadığı role de dikkat çekmektedir. 1858 Arazi Kanunu ile göçmen ailelere de toprak dağıtımı yapılmış bu sayede yeni geldikleri topluma adaptasyon süreçleri hızlanmış, elde ettikleri olumlu iktisadî şartlarda yeni bir orta sınıfın temelini oluşturmuşlardır. Taşrada “eşraf” olarak adlandırılan bu kitle ve onların çocukları imparatorluğun son dönemine damga vuran kuşaklar olmuştur. Karpas, **Osmanlı Nüfusu**, s. 113-114.

²³⁹ Karpas, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 21. Selçuk Akşin Somel de Karpas gibi özellikle 1878’den sonra Balkanlar ve Kafkasya’dan Anadolu’ya göç edenlerin “Osmanlı Müslümanlığı” ve Osmanlı siyasal birliğine ve tarihsel geleneğine bağlılık gibi ortak bir kültüre sahip oldukları gerçeğine işaret etmektedir. Somel, **a.g.k.**, s. 71-72.

²⁴⁰ Karpas, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 70. Nuri Yurdusev de “kimlik” ve “aidiyet” kavramları üzerine yaptığı bir çalışmada Kemal Karpas ile aynı bakış açısını savunmuştur. Ona göre “aidiyet edinme ve kimliklenme” kendi kendine gerçekleşen süreçler olmayıp sosyal bir çevre içinde yaşanan değişim ve dönüşümlerdir. Başkalık olmadan aidiyet olmaz. Yurdusev’e göre aidiyet ve kimlik “başkalık” ve “öteki” ile tanımlanır ve anlam taşır, klasik olarak “ben/biz ve öteki” şeklinde somutlaşır. Türk olan kişi aynı zamanda Fransız, Yunan... olmayandır. Nuri Yurdusev toplumsal aidiyetlerin oluşumunda objektif ve subjektif öğelerin varlığından söz etmektedir. Objektif öğeler toplumun bireyleri tarafından ortaklaşa paylaşılan semboller, mitler, din, dil, aynı etnik kökenden gelme, tarih, gelenek ve örneklerdir. Bunlar bireyler tarafından tek tek içselleştirilmesi halinde subjektif öge haline gelirler. Objektif öğelerden birinin öncelik kazanması sonucunda toplumsal aidiyetin hakim/baskın karakteri ortaya çıkar. 19’uncu yüzyıl Osmanlı toplumu için hakim kavram din yani Müslüman kimliği olmuştur. Rumeli, Kırım ve Kafkasya’daki Türk-Müslüman grupları kitlesel göçlerle Anadolu’ya çeken faktörler söz konusu bu objektif toplumsal aidiyet öğeleri olmuştur ki, bunun başında İslam’a has toplumsal ve siyasal kültür yer almaktadır. Nuri Yurdusev, “18’inci ve 19’uncu Yüzyıllarda Avrupa’da Türk Kimliği”,

Kemal Karpat, Cumhuriyet'e temel olan toplumun oluşum sürecinde 19'uncu yüzyılda yaşanan siyasî, iktisadî ve toplumsal olayların önemine ve İslamcılık siyasetinin etkisine dikkat çekmektedir. 19'uncu yüzyıl reformlarının idareden ekonomiye, eğitimden toplumsal alana kadar uzanan etkileri, Avrupa ekonomisi ile yaşanan eklemlenme, toprak kayıpları sonrasında başlayan kitlesel göçler, anayasal bir yönetim anlayışı ve son dönem modern eğitim kurumlarından yetişen yeni bir aydın sınıfın doğuşu gibi somut gelişmeler yeni bir "Müslüman milletin" ve sonrasında "Türk milletinin" doğuşunu sağlamıştır.²⁴¹ Anadolu bir taraftan Müslümanlaşırken diğer taraftan da giderek Türkleşmiştir. Bu noktada Kemal Karpat ve Selim Deringil ilginç bir değerlendirmenin altına imza atarak II. Abdülhamit'in iç politikaya yönelik İslamcılık siyasetinin hedefi ile Mustafa Kemal'in Türk milliyetçiliği arasında paralellikler olduğunu ifade etmişlerdir. II. Abdülhamit bir taraftan İslamcılık siyaseti diğer taraftan "devlet eliyle" birbirine bağlı bir Müslüman-Türk milleti yaratmak için çabalarken; Mustafa Kemal de yine "devlet gücüne dayanarak" modern bir Türk milleti yaratma arayışında olmuştur. Kullanılan söylem farklı olmakla birlikte her ikisi de devletin dayanacağı "aslî unsurun" arayışı içerisindedir.²⁴²

Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 103-104.

²⁴¹ Karpat, **Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, s. 33 vd. Kemal Karpat, son derece sancılı ve içiçe geçmiş bu süreci bir "asimilasyon süreci" olarak adlandırmış ve Müslüman-Osmanlı cemaatlerinin yeni bir siyasal ve toplumsal örgütlenme biçiminde "harmanlanması" olarak nitelendirmiştir. Ancak Karpat'ın "asimilasyon" kavramı ile kastettiği şey farklı etnik unsurlara sahip ancak Müslüman olan grupların aynı siyasal ve toplumsal yapı etrafında harmanlanarak karışıp kaynaşmasıdır. Bu noktada Karpat, Karl Deutsch'un "toplumsal hareketlenme" kavramına atıfta bulunur. Ona göre eski cemiyet kalıpları dağıldığında ve yeni bir siyasal ve toplumsal yapı etrafında yeni bir kimlikle bütünleşmek zorunda kalındığında ortaya yeni bir "ulus" çıkar. Deutsch'un bu tespitine dikkat çeken Karpat, Osmanlı İmparatorluğunun 19'uncu yüzyıl boyunca büyük çaplı toprak kayıpları ile neticelenen savaşlar ve bunun sonrasında başlayan kitlesel göçlerin uzun vadede Türk milletini yarattığını ifade etmektedir. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 159. Karl Deutsch'un "toplumsal hareketlenme" kavramı hakkında bkz. Karl W. Deutsch, **Nationalism and Social Communication, An Inquiry Into The Foundations of Nationality**, 2nd Ed., The M.I.T Press, 1966.

²⁴² Selim Deringil bu noktada Anthony Smith'in ulus-devletin inşası sürecinde tespit ettiği iki farklı formülasyona atıfta bulunmaktadır. Biri devletten ulusa modeli diğeri ise milletten ulusa modelidir. Deringil'e göre Osmanlı aslı unsuru yaratma çabasına girmekle "devletten ulusa" modelini benimsemiştir. Selim Deringil, "Namık Kemal'den Mustafa Kemal'e Kemalist Milliyetçiliğin Osmanlı Kökenleri", **Simgeden Millete, II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 264. Anthony D. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, Türkçesi Sanay Bayramoğlu, 1. Baskı, Dost Kitapevi, Ankara, 2002, s. 171- 199. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 111 vd. Kemal Karpat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Millet ve Milliyetçilik", **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 186. Somel, **a.g.k.**, s. 78. II. Abdülhamit "aslî unsuru" temin için Müslüman göçmenlere devletin kucağını açmış ve aynı şekilde Mustafa Kemal de Balkanlar ve diğer coğrafyalardaki Türkleri Anadolu'ya davet etmiş ve böylece uzun savaşlar sürecinin doğurduğu nüfus problemini aşmaya çalışmıştır. Gökhan Çetinsaya nasıl ki II. Meşrutiyet dönemi Türk siyasal hayatının laboratuvarı olarak algılanıyorsa II.

Müslümanların asli unsuru oluşturduğu homojen bir nüfus yaratma meselesi II. Abdülhamit'in iç politikadaki önceliği idi. "Müslüman" unsurların kaynaşması ve "devletin aslî unsurunu" oluşturması iç politikadaki önemli hedefler arasında yer alıyordu. Bununla birlikte bu aslî unsur içerisinde Türkler gittikçe artan bir öneme sahip olmuşlar, daha önce yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 20'nci yüzyılın başlarından itibaren "millet-i hakime"yi oluşturmuşlardır.²⁴³

İslamcılık siyaseti üzerinde buraya kadar temas ettiğimiz hususları özetleyecek olursak bu siyasetin temellerinin ilk önce Osmanlı sınırları dışında Hindistan'da atılmış ve 1870'lerden itibaren Osmanlı'da kullanılmaya başlanmış olduğunu söylemek mümkündür. 19'uncu yüzyılda "ittihad-ı İslam" siyaseti olarak karşımıza çıkan İslamcılık siyasetinin Osmanlı yorumu, imparatorluğun bu yüzyılda geçirdiği siyasî, toplumsal ve kültürel dönüşümler, Batı emperyalizminin Osmanlı üzerinde her geçen gün artan baskısı, İslam aleminin yardım alabilmek amacıyla yüzünü Halifeye çevirmesi, işgal altındaki sahalardan gelen kitlesel göç hareketleri etrafında şekillenmiştir. Böylece "ittihad-ı İslam", Sultan II. Abdülhamit zamanında hem iç hem de dış siyasetin bir aracı haline gelir. Dış siyasette genelde Batı emperyalizmi özelde ise Rusya'nın Panislavizm siyasetine karşı savunma aracı işlevine sahip olan İslamcılık, iç siyasette aslî unsur yaratma hedefine yönelmiştir. İttihad-ı İslam'ın iç siyaset argümanı olarak kullanılması "din-vatan-millet" üçgeni çerçevesine oturtularak gerçekleşmiştir. Bu yaklaşım yeni bir millet algısını ve yeni bir siyasal kültürü de beraberinde getirmiş, vatan ve millet kavramları yeni içerikler kazanmıştır.²⁴⁴ Bu noktada, aslî unsurun Müslüman-Türk kimliği etrafında oluşmasına paralel olarak "vatan" kavramının da ne şekilde değişime uğradığını tespit adına Türkçülük fikrinin doğuşunu incelemek gerekir.

Abdülhamit döneminin de sosyal kurumlar, sosyal kimlik ya da millet inşası bakımından Türkiye'nin sosyal yapısının laboratuvarı olduğunu iddia etmektedir. Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 272.

²⁴³ Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa hazırladığı bir reform tasarısında "Bugün Memalik-i Mahrusa-i Şahane'nin her köşesinde bulunan ahali-i Müslimenin ... kavmiyet ve milliyetleri zail olup da ... iştirak-ı menafi ile kuvvet peyda ederek mezc-i umumi husule gelmiş olsa bile bunlar bir ağacın dalları ve budakları ve Türkler ise kökü ve gövdesi olabilir" ifadesine yer vermiştir. Selim Deringil, "Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik", **Simgeden Millete, II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 99.

²⁴⁴ Bizzat II. Abdülhamit'in ifadesiyle "Memalik-i Osmaniye'nin saadet ve selameti ile millet-i İslamiye'yi ibka ve hıfz eder, mülkümüzü zengin eyler ve ecnebiye müdafaa etmeye kesb-i iktidar ettirir surette yapılması lazım gelen ıslahat yapılmalıdır." Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 272.

3. 2. Türkçülük Siyaseti ve Değişen Millet Kavramı

Türkçülük siyasetine geçmeden önce konuya ilişkin olarak “milliyetçilik” kavramı üzerine birkaç noktaya temas etmek faydalı olacaktır.

Milliyetçilik, ideolojik olmaktan çok ilk haliyle psikolojik bir tanımlamadır. Aynı siyasî düzen içinde yer alan bireylerin ortak geçmişe ve kültüre sahip oldukları duygusu milliyetçiliğin oluşumunda önemlidir.²⁴⁵ Recep Boztemur buradan hareketle, milliyetçiliğin geçmiş ve gelecek olarak çift yönlü bir sürece ilişkin olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Bireyler arasındaki ortaklığın kurulabilmesi veya ötekinin dışlanması için geçmişe bakarken, iyi bir gelecek maksadıyla da ileriye bakmaktadır. Bu nokta, milliyetçiliğe siyasal bir kavram olma özelliğini kazandırdığı gibi onu psikolojik bir kavram olmaktan çıkararak ideolojik bir kavram olmaya doğru da götürür.²⁴⁶ Bu sürecin sonunda milliyetçilik Giddens’in deyimi ile kendi tarihsel rolünü oynar: Ulusal dayanışmanın yaratılması ve sürdürülmesi için milleti oluşturan bireyler ile devlet kurma süreci arasında nesnel bir ilişkinin kurulmasında baş aktör haline gelir. Milliyetçilik söz konusu tarihi rolünü yerine getirdiği zaman ulus-devlet modelini karşımıza çıkarmaktadır. Giddens, Avrupa’da ulus devletlerin ortaya çıkışı ile kapitalizmin gelişimi sürecinin tarihsel olarak bütünlüğüne dikkat çekmektedir. Özetle Avrupa tarihinde kapitalist mülkiyet ve üretim ilişkilerinin gelişimi sonucunda feodal üretim ilişkileri tasfiye olmaya başlamış, tarım giderek ticarileşmiştir. Bu durumun beraberinde getirdiği gelir artışı, vergiler aracılığıyla devlet gelirlerinin de artışı temin etmiştir. Sermaye ilişkilerinin değişimi, sosyal ilişkilerin değişimi ile eş zamanlı olarak siyasal ilişkilerin de değişimine neden olmuştur. İlk aşamada kapitalist mülkiyet ilişkilerinin yaygınlaşması mutlak monarşilerin toprak üzerindeki hakimiyetlerini kırmış ve birey adına toprak mülkiyetinin gelişimini temin etmiştir. İkinci aşamada ise sanayi üretiminin artışı, topraksız insanları kentlere çekmiş ve büyük yerleşim alanlarına

²⁴⁵ Anthony Giddens, milliyetçilik üzerine yaptığı değerlendirmelerinde onun sadece bir ideoloji olmadığı sonucuna varmıştır. Ancak bununla birlikte devletin organik yapısı içerisinde varlığının reddedilemez bir kavram olarak bulunduğunu, milliyetçilik kavramının ancak ve ancak “egemenlik”, “yurttaşlık” ve “devlet” kavramları ile bir araya getirildiğinde bir anlam ve işlevsellik kazanacağını, ideolojiye dönüşeceğini ifade etmiştir. Giddens, milliyetçiliğin ideoloji olarak algılanması yerine, tarihin ilgi alanına terk edilmesinin daha makul olacağını savunur. Ona göre modern Batıda tarih, tarihsellik haline gelir. Tarihin, tarih değiştirmenin bir aracı olarak kullanıldığı gerçeğine işaret etmektedir. Anthony Giddens, **The Nation State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism**, Politiy Press, Cambridge, 1985, s. 211-213. Giddens’in bu yaklaşımı ile Benedict Anderson’un “hayali cemaatler” kavramı örtüşmektedir. Anderson, **a.g.k.**, s. 20-21.

²⁴⁶ Recep Boztemur, “Tarihsel Açıdan Millet ve Milliyetçilik, Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi”, **Doğu-Batı**, Yıl 9, S. 38, Ekim 2006, s. 166.

yönelen işgücü kırsalın ve toprağın önemini azaltmıştır. Bunun sonucunda büyük toprak sahipleri ile mutlak monarşiler arasında ittifak meydana gelmiştir. Feodalizmin çözülmesi olarak adlandırılan bu dönem sonucunda modern devletin toprak üzerinde ekonomik örgütlenmeler kurması ulus-devlete doğru atılan ilk adımlar olarak kabul edilmiştir. Ekonomik faktörlerin yanı sıra ulus devletlerin ortaya çıkışında hukukî, askerî ve bürokratik gelişimlerin de rolü olmuştur. Feodal toplumsal ilişkilerin çözülmesi ve kilisenin otoritesini kaybetmesi sürecinin getirisi olarak yeni hukuki düzenlemeler, anayasa hareketi, mülkiyetin tanımlanması gibi hukuk birliğini temine yönelik adımlar ulus devletin ortaya çıkışına katkıda bulunmuştur. Güçlü bir ordu ise devletin toprak üzerindeki hakimiyetini, içeride feodal kalınlara dışarıda ise istilacı düşmanlara karşı savunmasını olanaklı kılmış ve “vatan” kavramının, toprağa aidiyet duygusunun gelişimini olumlu etkilemiştir. Güçlü merkezi orduların bir diğer getirisi ise silah sanayi nedeniyle endüstrileşmeye olan katkıları ve ülke ekonomisine sağladıkları artı değer olmuştur.²⁴⁷

“Milliyetçilik”, milleti oluşturan bireyler arasında kültürel birliği sağlayan dil ve din gibi argümanları kullanmış ve bu birleşenlere üzerinde yaşanılan toprak parçası olarak “vatan” kavramını ilave etmiştir. Bu nedenle milliyetçi ideolojinin ulaşmak istediği üç amaç söz konusudur: Ulusal birliğin sağlanması, ulusal bağımsızlığın elde edilmesi ve ulusal bir devletin çatısı altında yaşamak.²⁴⁸ Bu üç amaç, bizi milliyetçilik ideolojisinin devletin üzerinde oturacağı bir aslî unsur yaratma hedefini temin için kullanıldığı sonucuna ulaştırmaktadır ki, aynı amacın İslamcılık siyaseti için de geçerli olduğuna yukarıda değinmiştik. Aslî unsurun yaratılması amacıyla ortaya atılan Türk milliyetçiliğinin muhtevisyatında da tıpkı İslamcılık fikrinde olduğu gibi din ve dil söylemi ilk dakikadan itibaren var olan unsurlardır. Türk milliyetçiliğinin bu açıdan ele alındığında eklemlenmeci bir yönünün olduğunu belirtmekte başlangıç olarak fayda vardır.²⁴⁹ Milliyetçiliğin farklı ideolojik formasyonlara eklemlenebilmesi özelliği

²⁴⁷ Anthony Giddens, **A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol.1 Power, Property and the State**, University of California Press, Los Angeles, 1981, s. 182-203

²⁴⁸ Boztemur, **a.g.k.**, s. 168.

²⁴⁹ Karl Popper’in milliyetçiliği açık, şeffaf toplumun kurulmasını önleyen en büyük engellerden biri olarak görmesine karşılık, Karl Deutsch milliyetçiliği siyasal ve toplumsal gelişimin bugüne kadar eriştiği en üst seviye olarak tanımlamıştır. Deutsch, Popper’in aksine dünyanın açık bir toplum olmasına giden yolun milliyetçilikten geçtiğine işaret etmektedir. Mehmet Karakaş, milliyetçilik üzerine bu iki farklı değerlendirmeden yola çıkarak milliyetçiliğin çelişkili yapısına dikkat çeker. 19’uncu yüzyıl milliyetçiliğinin Batı’da mutlak monarşilere karşı liberal özlemler içindeyken 20’nci yüzyılda milliyetçiliğin otoriter ve anti-demokratik bir içeriğe sahip olduğu yorumunu yapar ve Alman Nasyonal Sosyalizmi ile İtalyan Faşizmini buna örnek olarak verir. Mehmet Karakaş, “Türkçülük ve Türk

nedeniyle laik bir ideoloji olarak algılanmasına rağmen dinlerle karşılıklı eklemlenebilmesi özelliğine de sahip olduğu dikkat çeker.²⁵⁰ Bu özellik milleti din ile tanımlama durumunu ortaya çıkarmıştır ki, Türk milliyetçiliğinde bariz bir şekilde bunu görmek mümkündür. Milliyetçiliğin “içinde bulunduğu kabın şeklini almak” tabiriyle ifade edebileceğimiz bu karakteristik özelliği, Türk milliyetçiliğin oluşum evrelerinde ve müteakiben II. Meşrutiyet ve Mütareke Dönemlerinde varlığını korumuş, 1930’larla birlikte yerini daha laik bir milliyetçi anlayışa terk etmiştir.²⁵¹

Milliyetçilik “içinde bulunduğu kabın şeklini alabilen su” gibi çok biçimci bir özelliğe de sahiptir. Türk milliyetçiliği özelinde bakıldığında bu özellik Orta Asya ve Osmanlı olmak üzere iki versiyon şeklinde vücut bulmaktadır. Osmanlı Türkleri arasında Türkçülük Batı emperyalizmine karşı refleks bir hareket olarak doğarken, Orta Asya Türkleri Rusya’nın asimilasyon siyasetine direnç olarak bundan istifadeyi hedeflemiştir. Osmanlı Türkleri için Ziya Gökalp; Orta Asya Türkçülüğünün temsilcisi olarak da Yusuf Akçura ele alındığında Türk milliyetçiliğinin bu esnekliğini görmek mümkündür. Gökalp “Bu devlet nasıl kurtarılır?” noktasından hareketle çalışmalarının merkezine devleti koyarken Akçura, asimilasyondan kurtulmak için Çarlık Rusya’dan koparak bağımsızlığın elde edilmesi peşinde koşar. Akçura’nın milliyetçi anlayışının merkezinde Batılılaşmanın bir getirisi olarak toplumsal fayda yer alır. Biri kurmaya ve korumaya yönelikken; diğeri yıkmaya ve çözmeye yöneliktir.²⁵² Türk milliyetçiliğinin

Milliyetçiliği”, **Doğu Batı**, Yıl 9, Sayı 38, 2006, s. 58-59. Benzer bir değerlendirme için bkz. Julien Benda, **Aydınların İhaneti**, Çeviren: Cem Soydemir, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011.

²⁵⁰ Milliyetçilik liberalizm, sosyalizm veya faşizm gibi farklı formasyonlara eklemlenebilir ve iktidar tarafından kullanılabilirdiği gibi muhalif bir azınlık tarafından da kullanılabilir. Bir taraftan siyasî elitlerce kendilerini meşrulaştırma aracı olarak kullanılabilirken diğer taraftan azınlık bir kitleyi bir dava etrafında toplamak için kurgulanabilir. Hem kapsayıcı-birleştirici hem de ötekileştirici-ayırıştırıcı bir işlevi yerine getirebilir. Karakaş, **a.g.k.**, s. 59 vd. Milliyetçilik hem emperyalizme hizmet hem de emperyalizmle mücadele edebilir. Nitekim milliyetçiliğin emperyalist ve anti-emperyalist söylemler üretebilen bu çok yönlülüğüne dikkat çeken Ahmet Yıldız, onu “modern Janus”a benzetmiştir. Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 30.

²⁵¹ Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 149 vd. Andrew Davison, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik, Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme**, Çev. Tuncay Birkın, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 255 vd. Taha Parla, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, C. 3, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 40 vd.

²⁵² Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 20 vd. Her iki grup arasındaki farklılıklara ve benzerliklere dair analitik bir çalışma için bkz. Yusuf Sarıncı, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002, s. 1476. Karakaş; Akçura ve Gökalp arasındaki kıyaslamayı Alman milliyetçiliğinin oluşumunda büyük rol oynayan Hegelyen ve Herderyen paradigmların kıyaslanmasına benzetmektedir. Hegelyen paradigma devlet kurmak; Herderyen paradigma ise öncelikle devlete temel teşkil edecek milleti oluşturmak şeklinde

doğasında var olan bu esneklik onun İslamcılıkla harmanlanması sürecinde bir avantaj sağlayacaktır.

Aslı unsur oluşturma hedefiyle ortaya çıkan Türkçülük siyasetinin oluşumunun arkasında da tıpkı Osmanlıcılık ve İslamcılık siyasetlerinde olduğu gibi emperyalizme karşı girişilen mücadele, bu mücadelenin tetiklediği reform hareketleri ve sonucunda ortaya çıkan yeni bir aydın sınıfını aramak gerekir. Bu sınıfın fikirlerini savunmak için “sade bir dil” kullanarak yaptıkları yayınlar, kurdukları gizli dernekler ve siyasal partiler etrafında Türkçülük siyasetinin geliştiği görülmektedir.²⁵³ Bunun yanı sıra Avrupalı Türkolog ve Şarkiyatçıların çalışmaları ve bu çalışmaların Türk aydınları tarafından keşfedilip okunması Türk diline, Türk kültür ve tarihine yönelik yoğun bir ilginin doğuşu ile sonuçlanmıştır.²⁵⁴

izah edilebilir. Karakaş, **a.g.k.**, s. 63. Nevzat Köseoğlu da bir modelleme olarak “devletini arayan millet; milletini arayan devlet” ayrımını yapmaktadır. Batı Avrupa ülkelerini kıyaslayarak İngiltere ve Fransa’da önce milli devletlerin ortaya çıktığını ve milleti biçimlendirdiğini, Almanya ve diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ise öncelikle milli devletlerini kurmayı hedefleyen milliyetçiliklerin ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Köseoğlu, **a.g.k.**, s. 209. Ayşe Kadioğlu da Alman milliyetçiliğinden “devletini arayan millet olarak” bahseder. Ona göre 19’uncu yüzyılın başlarında Alman milleti ortaya çıkmış ve 1870’lerde de Alman devleti kurulmuştur. Kadioğlu bu modelin Türkiye’ye uygulandığında tam tersi bir süreçle karşılaşıldığına, Osmanlı kimliği yaratma siyasetinin başarısızlığı üzerine önce İslam kimliği etrafında sonrasında ise Türk kimliği etrafında yeni bir millet arayışı içerisine girildiğine dikkat çekmektedir. Milliyetçilik tartışmalarının genellikle Alman ve Fransız modelleri üzerinde somutlaştığını belirten Kadioğlu, ilkinin “kötü” ikincisinin ise “ehven-i şer” olarak algılandığını ifade etmektedir. Fransız milliyetçiliği daha çok Aydınlanma felsefesine ve evrensel değerlere dayanırken, Alman milliyetçiliği romantizmin etkisi altında gelişmiştir. Önce Alman milletin sonrasındaki Alman devletin ortaya çıktığını; Fransız ulus-devleti ile milletin eş zamanlı olarak doğduklarını belirtir. Kadioğlu’na göre Türk milliyetçiliği ikisinden de izler taşımaktadır. Hem Aydınlanma hem de Romantizmin etkisi söz konusudur. Hem medeniyetçi hem de kültürcüdür. Ayşe Kadioğlu, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Milliyetçiliğinin Çelişkisi ve Seçkinlerin Tavrı”, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 277-278

²⁵³ Fatma Müge Göçek, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63. François Georgeon da Şevket Süreyya Aydemir’in “Suyu Arayan Adam” adlı eserinden hareketle Osmanlı aydınlarının 19’uncu yüzyıl sonu ve 20’nci yüzyıl başındaki fikir akımlarına yaklaşımlarını, fikri bunalımlarını ve bu fikirlerin Türkçülüğe nasıl evrildiğini açıklamaktadır. François Georgeon, “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler, Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24 vd. Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 17. Basım, Remzi Kitabevi, 2005.

²⁵⁴ Türk aydınları arasında Ernest Renan etkisinde ırk ve dil kavramlarını ön plana çıkaran bir milliyetçilik anlayışının hâkim olmasında Joseph de Guignes, Arthur Lumley Davids, Arminius Vambéry, Leon Cahun, Vilhelm Thomson gibi isimlerin çalışmalarının etkisi büyüktür. Avrupalı Türkologlar eserlerinde “barbar Türk” bakış açısını sürdürmekle birlikte Türklerin zengin bir kültürel mirasa sahip olduklarına da temas etmişlerdir. Joseph de Guignes’in 1756’da kaleme aldığı “Hunlar, Türkler, Moğollar ve Diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi” adlı çalışması, Arthur Lumley Davids’in “Türk Dili Grameri”, Arminius Vambéry’nin dil ve tarih çalışmalarını topladığı “Macar ve Türk Dillerinin Lügatçeleri”, “Macarların Menşei”, “Bir Sahte Dervişin Orta Asya Seyahati” ve Leon Cahun’un 1896 tarihli “Asya Tarihine Giriş” adlı eseri önemlidir. Cahun, Avrupa’ya medeniyeti getiren kavimlerin Turani olduğuna ileri sürmüştür. Wilhelm Thomson’un Orhun Abidelerini okuması Osmanlı aydınlarının Türk dil ve tarihine yönelik ilgilerini artırarak kimlik uyanışı sürecini başlatmıştır. Kushner, **a.g.k.**, s. 17-19. Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Çev. Kadir Günay, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları,

Osmanlı aydınlarının Türk tarihi ve diline olan bu merakı, haliyle gözlerin Orta Asya'ya çevrilmesine neden olmuş ve bunun sonucunda da Türkçülüğün bir diğer besin kaynağı olan Rusya kökenli aydınlarla temas sağlanmıştır.²⁵⁵ Hem Türkçülüğün gelişim çizgisini iyi bir şekilde analiz edebilmek hem de Türkçülük siyaseti içerisinde İslamcı çizgiyi tespit edebilmek için İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey gibi Rusya kökenli Türkçü aydınların katkısını göz ardı etmemek gerekir. Tabi bunu yaparken de Cemaleddin Afgani'nin hem Rusya kökenli hem de Osmanlı Türk aydınları üzerindeki etkisini anlamak da şarttır.

19'uncu yüzyılın sonlarında 125 milyon nüfusa sahip Çarlık Rusya'da yaklaşık olarak 13,6 milyon Türk'ün başlıca sıkıntısı iktisadî değil; imparatorluğun uyguladığı asimilasyon siyaseti idi. Nihayetinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasına karşılık, İslam ve Türk kimliği ekseninde güçlü bir savunma refleksi gelişti.²⁵⁶ Din ve milliyet (İslam ve Türklük) asimilasyona karşı önemli bir kalkan olmakla kalmadı aynı zamanda Orta Asya ve Osmanlı coğrafyasını yakınlaştırdı. Çünkü her iki taraf da ister İngiliz ve Fransız ister Çarlık Rusya olsun nihayetinde emperyalizmin baskısından mustarıptı. Bu nedenle Panislamizm'in ve Pantürkizm'in doğasında anti-emperyalist bir karakter ve ortak din paydası en başından beri mevcuttu. Pantürkizm'in Orta Asya'da etkili olmaya başladığı anlarda zaten II. Abdülhamit'in "ittihad-ı İslam" siyaseti resmî olarak devletin dış politikasının merkezinde konumlanmıştı. Böylece ilk andan itibaren Panislamizm ve Pantürkizm kol kola yol olmaya başladılar.

Rusya hakimiyeti altında çok geniş bir coğrafyaya dağılmış Türkler arasında iletişim başlangıçta dil aracılığıyla sağlandı ve İsmail Gaspıralı'nın savunduğu dilde sadeleşme hareketi bu ortamda doğdu.²⁵⁷ Rusça, Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri

Ankara, 2002, s. 104-105. Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, 1. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 48-50. Sarıay, **a.g.k.**, s. 1474. Göçek, **a.g.k.**, s. 72-73.

²⁵⁵ Landau, "Türkçülük" kavramının başlangıçta sadece Osmanlı Türklerinin milliyetçiliğini tanımlamak için kullanıldığını ancak Rusya kökenli Türk aydınları ile Osmanlı aydınlarının teması neticesinde "Türkçülük" ve "Pantürkizm" akımlarının içiçe geçtiğinin altını çizmiştir. Avrupalı Türkologların çalışmalarının bu etkileşimi tetiklediğine dikkat çeken Landau, karşılıklı etkileşim neticesinde Osmanlı aydınları arasında kültürel alanda (dil ve tarih çalışmalarını kastetmektedir) başlayan Türkçülüğün zamanla "siyasal Pantürkizm"e dönüştüğünü ifade etmiştir. Landau, **a.g.k.**, s. 49.

²⁵⁶ Kushner, **a.g.k.**, s. 20. Landau'ya göre ulusalcı karakterde bir uyanışın ilk emareleri daha 17'inci yüzyılda Tatar burjuvazisi arasında görülmüştür. Rusya'nın Panislavizm siyasetine en fazla maruz kalan topluluk Tatarlar olmuştur. Tatar burjuvasinin, Rus burjuvazisi ile ticarî anlamda rekabeti için Pantürkçülük ideolojik olarak uygun bir ortam hazırlamaktaydı. Landau, **a.g.k.**, s. 18.

²⁵⁷ Gaspıralı, "usulü cedid" adını verdiği yeni bir eğitim sistemini ilk olarak 1884'te Bahçesaray'da bir okulda uygulamaya başlamıştır. Böylece 1884'ten itibaren Tatar okullarında Arapça ve Kur'an derslerinin yanında Türkçe eğitimi başlamış olur. Gaspıralı, Benedict Anderson'un milliyetçiliğin oluşumunda matbaa ve basına verdiği önemi hatırlatacak bir biçimde, gazeteyi türk toplulukları arasında kültürel

ayıklamayı ve böylece “Osmanlı/İstanbul Türkçesi”ne ulaşmayı hedefleyen Gaspıralı bu yeni dili “lisan-ı umumi” olarak isimlendirmiştir. Gaspıralı dil birliğine verdiği önemi “Dilde, fikirde ve işte birlik” sloganında ona başrolü vermekle göstermiştir.²⁵⁸

Sade bir dil dışında mekansal dağınıklığın dezavantajını ortadan kaldırmaya yarayan bir diğer gelişme Meşrutiyet’in ilanı ile Çarlık Rusya meclisi “Duma”nın açılması olmuştur. Meclise katılan Türk aydınları mekansal uzaklığı ortadan kaldırdı. Rusya hakimiyeti altındaki Türk aydınları arasında iletişim sağlanması ilk meyvesini Ağustos 1905’te Novogrod’ta 150 üyenin katılımı ile toplanan kongrede vermiştir.²⁵⁹ Pantürkizm’in Rusya’da kültürel bir görünümünden çıkarak gittikçe siyasallaşması ve Müslüman hareketine dönüşmesi Çarlık rejiminin baskısını daha da artması ile sonuçlanmış ve İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi önemli isimler ülkeyi terk ederek İstanbul’a gelmişlerdir. Onların gelişi, yukarıda sözünü ettiğimiz Avrupalı Türkologların çalışmaları neticesinde Türk dil ve tarihine ilgisi artmış olan Osmanlı aydınları üzerinde derin etkiler yaratmış ve Türkçülük siyasetinin daha gür bir sesle dillendirilmesini sağlamıştır.

Akçura ve Gökalp, Osmanlı aydınları arasında Türkçülüğün gelişimine dair 1908 öncesine ilişkin birtakım dönemselleştirme çalışmalarının altına imza atmışlardır.²⁶⁰

birliğin sağlanması amacıyla oldukça işlevsel bir şekilde kullanmıştır. 1883’te çıkarmaya başladığı “Tecüman” gazetesi bu açıdan önemli bir rol oynamıştır. Landau, **a.g.k.**, s. 22. Böylece fikri ve kültürel uyanışın temelleri birlikte gelişmiştir. Gaspıralı’nın Kazan’da başlattığı hareket Azerbaycan’da Mirza Fethali Ahunzade tarafından devam ettirilmiştir. 1875’ten itibaren Türkçe “Ekinci” gazetesi Bakü’de yayınlanmaya başlamıştır. Kushner, dil/edebiyat boyutunun kültürel anlamda Türkçülüğün gelişimindeki rolünün daha sonra Osmanlı aydınları tarafından da kavrandığına Türk Yurdu, Genç Kalemler ve Türk Demeği gibi dergilerin varlığına dikkat çekmektedir. Kushner, **a.g.k.**, s. 21.

²⁵⁸ Gaspıralı’nın çalışmaları kısa süre içinde Rus gizli polisi Okrana’nın dikkatini çekmiş ve “Tercüman” gazetesi hakkında hazırlanan bir istihbarat raporunda gazetenin İslamî propagandayı Pantürkçülüğünü gizlemek amacıyla kullandığı bilgisine yer verilmiştir. Landau’ya göre bu durum Türk milliyetçiliğinin ilk dakikadan itibaren din faktörünü pragmatik olarak kullandığına güçlü bir kanıttır. Landau, **a.g.k.**, s. 22.

²⁵⁹ Kongre, davetlilere Rusya’nın Türkçü bir oluşumu engelleme tehlikesine karşılık “Müslümanlar” toplantısı şeklinde duyuruldu. Türkçülük içerisinde İslamî söylem bir kez daha pragmatik nedenlerle kullanılmaktaydı. İkinci kongre 100 delegenin katılımı ile Ocak 1906’da St. Petersburg’ta düzenlenmiş ve “Rusya Müslümanları Birliği”nin kuruluş kararı alınmıştır. Birlik, 1906 Ağustos’unda Novogrod’ta toplanan Üçüncü Kongre’de “İttifak-ı Müslimin Partisi”ne dönüştürülmüştür. Landau, **a.g.k.**, s. 24.

²⁶⁰ Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, Haz. Erol Kılınç, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 22 vd. Akçura’da Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Hazırlayanlar: Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009, s. 310 vd. Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eserinde Türk birliği fikrinin çok yeni olduğunu, tarihte örneğinin bulunmadığını ne Osmanlılar ne de daha öncesinde izine rastlamanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. “Türk Demeği”ni kastederek son yıllarda İstanbul’da Türk milleti yanlısı bir oluşumun varlığından söz ederek bunun çalışmalarının siyasal olmaktan çok kültürel olduğuna dikkat çekmiştir. Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 8. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 1. Baskı, Alter Yayınları, Ankara, 2011, s. 20 vd. Akçura ve Gökalp’in yaptıkları dönemselleştirmeler üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kaan Çalen, **Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 25 vd.

Akçura ilk dönem olarak ifade ettiği 1865-1870 arasında Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Vefik Paşa ve Mustafa Celalettin Paşa gibi isimlerin varlığına dikkat çekerek bunların Avrupa'daki Türkologların çalışmalarından hareketle dil ve tarih alanında ortaya koydukları eserlerde Türk kimliğinin varlığından söz etmeye başladıklarını ifade etmiştir.²⁶¹

Akçura, 1876-1890 arasındaki ikinci dönemde Süleyman Paşa, Özbekler Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi, Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Cevdet Paşa'nın ismini vermiştir.²⁶² Akçura, ikinci ve üçüncü dönem arasında bağ kuran Cemaleddin Afgani'ye ayrı bir başlıkta yer açmıştır. Afgani, İslam aleminin yaşayabilmesi, emperyalizmin baskısından kurtulabilmesi için İslam topluluklarının tek tek milli uyanışı yaşamaları gerektiğine ve buradan hareketle milli şuura ulaşmaları lüzumuna inanmaktadır.²⁶³ 1897-1900 yılları arasına yerleştirdiği üçüncü dönemde ise Şemseddin Sami, Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmet Tahir, İkdamcı Ahmet Cevdet, Raif Fuat, Ahmet Hikmet ve şair Mehmet Emin Bey²⁶⁴ gibi isimlere yer veren Akçura 1880'li ve 1890'lı yıllarda Türkçülüğün savunucularının dil ve tarih alanında Türkçülüğe gönülden inanan insanlar olduğunu ifade etmiştir. Bunlar arasında da özellikle Ahmet Hikmet'i ve Mehmet Emin Bey'i göstermektedir.²⁶⁵ Özellikle 1897 Yunan Harbi'nin kazanılmasının

²⁶¹ Akçura'ya göre Şinasi dil ve edebiyat alanında Türkçülüğü ilk sezinleyen Osmanlı Türküdür. Bununla birlikte Ziya Paşa'nın dil ve edebiyattaki Türkçülüğünün Şinasi'den daha açık olduğunu ifade etmiştir. Tarihte Türkçülüğün ilk örneğini ise "Les Turcs anciens et modernes" yani "Eski ve Yeni Türkler" adlı eseri ile Mustafa Celalettin Paşa'nın verdiğini ifade etmektedir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 31-40. **Türk Yılı 1928**, s. 315-320. Çalen, **a.g.k.**, s. 30-32.

²⁶² Akçura, Ahmet Mithat Efendi'nin "Üss-i İnkılap" adlı eserindeki Osmanlıcı tutumuna rağmen onu Türkçülüğe yaklaştıran özelliğinin halkçılığını ve kaleminin sadeliğini göstermektedir. II. Meşrutiyet döneminde Fevziye Kırathanesi'nde verdiği ve "Sıratı müstakim" dergisinde yayınlanan "Türklüğe Dair" başlıklı konferansı Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçişine gösterilecek en güçlü kanıttır. Ahmet Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", **Sıratı müstakim**, 29 Kanunievvel 1324, Sene 1, Aded 20, s. 318-319, Ahmet Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", **Sıratı müstakim**, 1 Kanunisanı 1324, Sene 1, Aded 21, s. 333-335, Ahmet Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", **Sıratı müstakim**, 8 Kanunisanı 1324, Sene 1, Aded 22, s. 348-349. Yine onun kaleme aldığı "Ahmet Metin ve Şirzat" romanında yer alan "... Bunların birisi Müslümanlık, diğeri Türklüktür. Her ikisinin de tarihleri cihanda hiçbir milletin, hiçbir halkın tarihine kıyas kabul edilmeyecek derecelerde kahramane ve şairanedir..." ifadesini onda "Türklük" ruhunun yavaş yavaş filizlenmeye başladığına kanıt gösterir. Salim Çonoğlu, **Bir Hayat Hikayesinin Kağıttan Tanıkları, Hikaye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi**, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2015, s. 138. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 61-75. **Türk Yılı 1928**, s. 338-343. Çalen, **a.g.k.**, s. 74.

²⁶³ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 81- 86. **Türk Yılı 1928**, s. 346.

²⁶⁴ Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 24. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 114-147. **Türk Yılı 1928**, s. 370-376. Gökalp, **a.g.k.**, s. 24-25. Çalen, **a.g.k.**, s. 35.

²⁶⁵ Akçura'ya göre Mehmet Emin Bey'in "Cenke Doğru" şiirinde kullandığı "Ben bir Türk'üm, dinim cinsim uludur" dizesi ise temiz Türkçe'nin kudretini göstermektedir. Ona göre Mehmet Emin Bey "edebî Türkçülüğün" şüphesiz en bariz ismidir. Onu, "Yeni Lisan" hareketinin habercisi, tetikleyicisi olarak kabul etmiştir. Akçura, onun başlangıçta Namık Kemal'in etkisinde kaldığını, Namık Kemal'in her ne kadar dilinin ağır olsa da oyunlarının, hikayelerinin ve şiirlerinin ruh itibarıyla halkın ruhunu yansıttığını ifade etmiştir. Akçura'ya göre Mehmet Emin Bey'in Türkçülük akımı içerisindeki asıl rolü Cemaleddin

şiiir ve edebiyat sahasında Türkçülüğü daha da alevlendirdiğini belirten Akçura, siyasi alanda Türkçülük için henüz zamanın erken olduğuna işaret etmiştir.

Akçura, Türkçülüğün üçüncü dönemi içinde “Siyasi Türkçülük” adı altında ayrı bir başlık açarak kendisiyle birlikte Tunalı Hilmi ve Hüseyinzade Ali Bey’i buraya konumlandırır.²⁶⁶ Son olarak Akçura, II. Meşrutiyet dönemini bu üç dönemin dışında bir yerde tutmuş ve “Türkçülükte Taazzi Devresi” başlığı altında “Türk Derneği”, “Türk Yurdu” ve “Türk Ocağı” gibi örgütlenmeler altında Türkçülüğün “kurumsallaştığını” ifade etmiştir.²⁶⁷

Gökalp de Akçura gibi Ahmet Vefik ve Süleyman Paşa’yı bilimsel Türkçülüğün ilk babaları olarak kabul etmiştir.²⁶⁸ Ziya Paşa ve Cevdet Paşa’yı “bedîî Türkçülüğün” yani estetik/sanatsal Türkçülüğün öncüleri olarak gösteren Gökalp; İsmail Gaspıralı ve Hüseyinzade Ali Beyleri de “ahlakî Türkçülüğün” öncüleri olarak kabul eder.²⁶⁹ Ziya Gökalp 1897 Türk-Yunan Harbi sonrasında Türkçülüğün ikinci dönemine girildiğini ifade etmiş bu döneme ait isimler arasında da şair Mehmet Emin Bey, Ahmet Cevdet, Necip Asım, Veled Çelebi, Emrullah Efendi, Yusuf Akçura ve Ahmet Ferit’i saymıştır.²⁷⁰

Akçura’nın Türkçülüğün siyasallaştığını ifade ettiği üçüncü dönem 1900’ler ile başlar. Bu noktada önemli olan Türkçülüğün nasıl siyasallaştığı ve siyasallaşırken de İslamcılıkla olan ilişkisidir. Türkçülüğe ve Türkçülük içinde İslamcılığa yüklenen rol, Türkçü ve İslamcı aydınlar arasındaki tartışmalarda kendini açıkça göstermektedir. Bu tartışmaların analiz edilmesi 1918-1923 arası dönemde kimliğin Türklük ve

Afgani ile olan ilişkisidir. Afgani, kendi ifadesi ile Mehmet Emin (Yurdakul) Bey üzerinde derin izler bırakmıştır. Emin Bey, fikirlerinin büyük kısmını Cemaleddin Afgani’den aldığını belirtir. “Beni o yoğurmuştur... Cemaleddin’in ruhu bende yaşıyor” ifadesi de bunun kanıtıdır. Nitekim Mehmet Emin Bey’in ünlü “Cenke Giderken” şiirini bu sıralarda yazdığı bilinmektedir. Şiirin Türkçü ve İslamcı motiflerle dolu oluşu dikkat çeker. Şiirde din ve ırk kavramları eş değer görülmektedir. Ona göre her ikisi de kutsaldır. Vatan, Tanrı kucağına benzetilmiştir. Kitap, bayrak ve vatanın düşman tarafından lekelenemeyeceği, kutsallığı ve temizliği ifade edilir. Mehmet Emin Bey, şiiri Cemaleddin Afgani’ye okuduğunda Şeyh “İşte sizin asıl edebiyatınız budur” yorumunu yapmıştır. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 144-164. **Türk Yılı 1928**, s. 389 vd. Çalen, **a.g.k.**, s. 37. Gökalp, Askeri Tıbbiye’de ders veren Hüseyinzade Ali Bey’in “Turan” ve Mehmet Emin Bey’in “Cenke Doğru” şiirlerini Türk hayatında yeni bir devrin başlangıcı olarak ifade etmiştir. Gökalp, **a.g.k.**, s. 24.

²⁶⁶ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 175-204.

²⁶⁷ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 241 vd. Çalen, **a.g.k.**, s. 26.

²⁶⁸ Gökalp bu nedenle Türk Ocakları ve benzeri kuruluşlarda bu iki ismin büyük boy resimlerini asmanın kadirşinaslık gereği olduğunu ifade etmiştir. Gökalp, **a.g.k.**, s. 22-23.

²⁶⁹ Gökalp, **a.g.k.**, s. 24.

²⁷⁰ Ziya Gökalp, Türkçülüğün ilk döneminde De Guignes’in “Hunlar, Türkler, Moğollar ve Diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi” adlı çalışmasının etkili olduğunu, ikinci dönemde ise Leon Cahun’un “Asya Tarihine Giriş” adlı eserinin büyük rolü olduğunu ifade etmektedir. Gökalp, **a.g.k.**, s. 25. Çalen, **a.g.k.**, s. 27.

Müslümanlık üzerinden nasıl tanımlandığını sağlıklı bir şekilde değerlendirmek adına önemlidir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Akçura, Türkçülüğün dil, tarih ve edebiyat sahasından çıkarak siyaset sahasına inmesini sağlayan isimler arasında Tunalı Hilmi, Hüseyinzade Ali Bey ve kendisini zikretmektedir.²⁷¹ Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'in "A. Turanî" adıyla Türk gazetesinin 24 Teşrinisani 1904 tarihli 56'ncı sayısında "Özel Mektup" başlığı altında verdiği yazısına atıfta bulunarak onun Panislamizm ve Pantürkizm'e taraftar olduğunu ifade etmiştir.²⁷² Bu nedenle hem Gökâlp hem de Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'i "ilk Turancı Türk" olarak kabul etmektedirler. Ali Bey'in bu mektubu dikkatlice incelendiğinde Türklük ve İslam söylemini birlikte harmanladığı, din ve milliyeti içiçe soktuğu görülür. Panislamizm savunucularının çokça tartıştıkları İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e dönerek yenilenme söylemine sahip bu yazı Cemaleddin Afgani'nin tarzına da oldukça yakındır. Tıpkı Afgani gibi o da her İslam milletinin kendi kuvvetini kendi bulması gerektiğini, bunun da milliyet bilinciyle mümkün olduğunu, tek tek kuvvetlenmiş İslam milletlerinin birleşerek güçlü bir İslam alemi meydana getireceğini ifade etmiştir ki, bu söylem Meşrutiyet dönemi Türkçü aydınlarının sık kullandıkları bir söylem olacaktır.

"Müslümanlar ve bilhassa Türkler her nerede olurlarsa olsun ister Osmanlı'da ister Türkistan'da ister Baykal Gölü'nün etrafında ya Karakurum civarında olsun

²⁷¹ Çalen, **a.g.k.**, s. 38. Akçura, Tunalı Hilmi'nin köylüye çok önem verdiğini, yazılarını bu kitleyi göz önüne alarak yazdığını ifade etmiş ve "Tunalı'nın siyasi halkçılığı, lisanda halkçılığını (ve Türkçe yazdığı cihetle) Türkçülüğünü intac etti" değerlendirmesinde bulunmuştur. Ona göre Hilmi Bey, Rusya'daki "narodniyak" akımının Osmanlıdaki temsilcisidir. **Türk Yılı 1928**, s. 413. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 177.

²⁷² Gökâlp, Hüseyinzade Ali'nin "Turan" şiirinin Panturanizm idealinin ilk adımı olarak göstermiştir. Gökâlp, **a.g.k.**, s. 24. Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'in ünlü Türkolog Vamberi'ye hitaben yazdığı bir şiirini "Özel Mektup" başlıklı yazısının sonuna eklediğini ifade etmekle birlikte yazının sonunda böyle bir şiirin var olmadığını ancak daha sonra bizzat Hüseyinzade'nin kendisinden şu mısraları dinlediğini ifade etmektedir:

"Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan.

Ecdadımızın müştereken menşei Turan.

Bir dindeyiz biz, hepimiz hakperestan;

Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?

Cengizleri titretti şu afakı serâser

Timurları hükmetti şehinşahlara yekser

Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser."

Akçura bu şiirden yola çıkarak Gökâlp ile aynı değerlendirmeyi yapmış ve Hüseyinzade Ali Bey'in Pantürkist olmakla kalmayarak Müslüman Türkler arasında ilk "Panturanist" olduğuna karar vermiştir. Ayrıca onun kullandığı "A. Turani" takma adını da bu iddiasına bir başka kanıt olarak görmektedir. Bununla birlikte Akçura, Hüseyinzade Ali Bey'in Turancılığı çok hararetle bir şekilde savunmadığını ancak onun ılımlı söylemlerinin 1908 sonrasında İstanbul'da etkili olduğunu ve özellikle de Ziya Gökâlp'i yarattığını ifade etmiştir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 207. **Türk Yılı 1928**, s. 434.

yekdiğerlerini tanıyacak, sevecek, Sünnîlik, Şîîlik ve daha bilmem nelik namlarıyla taassub-u mezhebîyi azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlamaya gayret edecek, esas-ı din Kur'an olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?

Bir millet için her şeyden akdem arzu edilecek şey kuvvettir. Bir milletin kesb-i kuvvet etmesi... unsur-u mütecanise arasında irtibat-ı maneviyenin tezayüdüne vabestedir. Alelhusus muhabbet-i müteakabilenin tezayüdüne çalışılmalıdır... Mesele yek diğërimizi tanımak, sevmek, tarik-i temeddünde yekdiğërimize muavenet etmek meselesidir...”²⁷³

Asıl manasıyla siyasal Türkçülük, Akçura'nın kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eseri ile başlamış ve II. Meşrutiyet dönemi boyunca bu görünümünü muhafaza etmiştir. Siyasal Türkçülüğün oluşumunda Yusuf Akçura'nın etkisini sağlıklı analiz edebilmek için onun fikrî besin kaynaklarını bilmek gerekir.²⁷⁴

Georgeon, Yusuf Akçura'nın düşünsel alt yapısının bileşenlerini birkaç maddede toplamıştır. Akçura'nın fikirlerinin şekillenmesinde Şehabettin Mercanî etkisindeki Tatar reformculuğu önemli bir faktördür. Tıpkı Cemaleddin Afgani gibi kaynağına (Kur'an-ı Kerim'e) dönmek şartıyla İslam'da reform yapılmasını savunan Mercanî, bu açıdan Akçura'yı etkilemiştir. Akçura'ya göre dinamizmini yitirmiş İslamiyet ciddi bir reforma ihtiyaç duymaktadır.²⁷⁵ 1899'da Paris'te başladığı “Serbest Ulum-u Siyasiye Mektebi”nde Akçura, dil ve tarih alanındaki bilgilerini geliştirme imkanı bulmuştur. Emile Boutmy, Albert Sorel, Leroy Bealiueu, Bernard Renovveir, Levy Bruhl gibi

²⁷³ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 205. **Türk Yılı 1928**, s. 432-433.

²⁷⁴ Yusuf Akçura'nın Türkçülük fikrinin siyasallaşması noktasında yaptığı katkılar üzerine Masami Arai, David Kushner, Jacob M. Landau ve Füsün Üstel gibi yabancı ve yerli araştırmacılar önemli çalışmalar yapmış olsa da onun biyografisi üzerine en detaylı incelemeyi gerçekleştiren kişi François Georgeon'dur. François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura 1876-1935**, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara, 1986. Bu çalışmanın özet mahiyetinde bir derlemesi için bkz. François Georgeon, “Yusuf Akçura”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 504 vd. Füsün Üstel, **Türk Ocakları, 1912-1931**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010. Akçura'nın biyografisi üzerine Muharrem Feyzi Togay'ın çalışması da mevcuttur. Muharrem Feyzi Togay, **Yusuf Akçura'nın Hayatı**, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1944.

²⁷⁵ Kushner, **a.g.k.**, s. 22. **Türk Yılı 1928**, s. 415. Akçura'nın özellikle “Türk Yurdu”ndaki yazıları Mercanî'nin Tatar modelini savunduğu fikirlerle doludur. Georgeon'un iddiasına göre “Türk Yurdu” tamamen Tatar ve Azeri modelini Osmanlı aydınlarına tanıtmaya üzerine çıkarılan bir yayın organıydı. Akçura'ya göre Tatarlar, Osmanlılara göre pek çok yönden daha iyi durumdaydılar. Her şeyden önce “Türk birliğini” sağlamak kaygısıyla hareket ediyorlardı. Daha dindar ve geleneklere daha bağlıydılar. İktisadî açıdan Rusya Türkleri çok daha iyi durumdaydı. Zaten onların Çarlık rejimine itirazları iktisadî sorunlar nedeniyle değil; asimilasyon politikasına karşı tepki olarak ortaya çıkan siyasî meselelerdi. Tatarlar pedagoji ve tıpta daha iyi durumdaydılar. Üstelik Tatar kadınları toplumsal hayatta Osmanlı kadınına oranla daha serbestti. Bu gelişmişlik durumu nedeniyle Akçura, Osmanlıların Rusya'daki kardeşlerini yani Tatar modelini örnek almaları gerektiğini sık sık tekrarlamıştır. Georgeon, **a.g.k.**, s. 84-85. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 505.

isimlerden dersler almıştır ki, özellikle Sorel ve Boutmy’ın tarihi olayları açıklarken ve toplumsal kurumların gelişiminde millet ve milletlerin psikolojisine verdikleri önem Akçura üzerinde etkili olmuştur.²⁷⁶ Bütün bunların neticesinde Yusuf Akçura, kendi ifadesiyle “biraz şuurlu Türkçülüğü” hissetmeye ve milliyetçiliği kültürel sahadan çok siyaset sahasında görmeye başlamıştır.²⁷⁷

Özetle Yusuf Akçura’nın siyasal Türkçülüğünün üç ortamda geliştiği söylenebilir. Bu gelişimin ayak izlerini Rusya, İstanbul ve Fransa’da sürmek mümkündür. Amcasının etkisi ile kültürel anlamda ilgi duymaya başladığı Türkçülük, öncelikle İstanbul’da Harp Okulu yıllarında Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmet Tahir gibi isimlerin etkisi ile “şuurlu Türkçülüğe” doğru dönüşüm geçirir. Paris’teki eğitimi sırasında da yukarıda temas ettiğimiz hocalarının ve düşünsel akımların etkisi neticesinde siyasal Türkçülük Akçura’da “billurlaşmaya” başlamıştır.

1903’te Paris dönüşü sonrası II. Abdülhamit istibdadı nedeniyle İstanbul’a gelemeyen Akçura’nın Mısır’daki “Türk” gazetesinde kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesi onun siyasal Türkçülüğünün ulaştığı noktayı göstermektedir. Akçura, makaleyi Mısır’da istibdat rejimine karşı mücadele eden “Türk” gazetesinin Mayıs-Haziran 1904 tarihli 24-34’üncü sayılarında yayınlanan Akçura, Osmanlıcılık,

²⁷⁶ Bu etkiyi en bariz bir şekilde ilk olarak okuldan mezun olurken hazırladığı “Osmanlı Saltanatı Müesseseleri Tarihine Dair Bir Deneme” başlıklı bitirme tezinde görmek mümkündür. Tarihsel bir yaklaşımla Osmanlı kurumlarının Türk ve İslam çifte mirasının ürünü olduğunu savunmuş, Türklerin Arap, Çin, Pers, Bizans gibi çok sayıda kültürün etkisinde kalıp çok sayıda dini benimsemelerine rağmen millî kimliklerini, adet ve kanunlarını büyük oranda muhafaza ettiklerini ileri sürmüştür. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 183-189. **Türk Yılı 1928**, s. 416-418. Paris’te aldığı tarih eğitiminin bir diğer getirisi ise tarihî ve siyasî sorunların arkasında maddî etkenleri aramak yani materyalist bir eğilim olmuştur. Ancak Georgeon’a göre Akçura için materyalizm bir ideoloji olmaktan çok sadece bir yöntemdir. Buna kanıt olarak da 1902’de “Şura-yı Ümmet”de kaleme aldığı “Şark Meselesine Dair” başlıklı yazıyı gösterir. Georgeon, **a.g.k.**, s. 30. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 507.

²⁷⁷ Georgeon, **a.g.k.**, s. 28. **Türk Yılı 1928**, s. 418. Paris’te ilk görüştüğü kişilerden olan Şerafettin Mağmumi’nin de Akçura’nın siyasal Türkçülüğe doğru kaymasında etkisi söz konusudur. Mağmumi, Osmanlılık fikrinin çürüklüğü ve Türk milliyetçiliği dışında bir çarenin bulunmadığı konusunda Akçura’ya telkinde bulunmuştur. Akçura bu telkinlerin etkisini “Doktor Şerafettin Mağmumi’nin bu sözleri milliyetçiliğinin izleri zaten dimağında biraz mevcut olan Akçura’ya çok derin bir tesir icra etti” sözleriyle ifade eder. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 182. François Georgeon, Yusuf Akçura üzerinde etkili olan düşünce akımları arasında Sosyal Darwinizm ve Pragmatizmi de saymıştır. Rusya’daki Türk-Müslümanların durumundan hareketle “var olma mücadelesi” Akçura için önemli bir hale gelmiştir. Georgeon, dönemin diğer Osmanlı aydınlarının olduğu gibi Akçura’nın da Darwinizm’den etkilendiğini savunmaktadır. “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eserinde emperyalist saldırılar karşısında devletin ve Türkçülüğün var olabilme şansını arayan Akçura Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüğü teraziye koyup hangisinin daha faydalı olacağını sorguladığı için de Georgeon’a göre pragmatisttir. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 508. Georgeon, **a.g.k.**, s. 31-32. Osmanlı aydınları arasında Sosyal Darwinizm tartışmaları için bkz. Atila Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Panislamizm ve Pantürkizm fikirlerini tek tek ele almış ve uygulanabilirlik açısından analiz etmiştir.²⁷⁸

Akçura, makalenin genelinde asıl olarak “kuvvet ve terakki” oluşturmak için son dönemde ortaya atılan Osmanlıcılık, Panislamizm ve Pantürkizm siyasetlerini tarihsel bir bakış açısıyla ele almış ve bunu yaparken de üç siyasetin de artı ve eksilerini masaya yatırarak hangisinin daha uygulanabilir olduğu sorusuna yanıt aramıştır.²⁷⁹ Georgeon’a göre Akçura kendi kuşağından farklı olarak büyük bir cesaretle şu yeni soruyu sormuştur: “Osmanlı Devleti’nin hakiki kuvveti, şekl-i hazır-ı coğrafisini muhafaza etmek midir?”²⁸⁰ Georgeon’un işaret ettiği nokta konu açısından önemlidir. Çünkü fikrimizce Akçura bu soruyu sormakla yeni bir toprak dengesini, yeni bir dayanışma ilkesini tartışmaya açmak istemiştir.

Osmanlıcılık siyasetini analizle işe başlayan Akçura, bu siyasetin uygulanamaz olduğuna hükmettikten sonra İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerini incelemiştir.²⁸¹ Ancak Akçura’nın söz konusu iki fikir akımı üzerine görüşleri Osmanlıcılık siyaseti kadar net değildir.

İslamcılık siyasetini de tıpkı Osmanlıcılık gibi Avrupa çıkışlı olarak gören Akçura, Abdülaziz devrinde başladığını ifade ettiği bu siyasetin Avrupalılar tarafından “Panislamizm” olarak adlandırıldığını söylemiştir. Panislamizm’i fikir sahasından uygulama sahasına sokan ise II. Abdülhamit’tir. Akçura, Panislamizm siyasetinin

²⁷⁸ Eser daha sonra Mısır’da ve İstanbul’da iki defa daha basılmıştır. Eserin 1912 tarihli İstanbul baskısına, “Türk” gazetesinin başyazarı Ali Kemal’in Yusuf Akçura’yı eleştirdiği “Cevabımız” başlıklı yazısı ile Ahmet Ferit Bey’in Akçura’yı destekleyen “Bir Mektup” başlıklı yazıları da eklenmiştir. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 6. Akçura *Türkçülüğün Tarihi*, s. 189. *Türk Yılı 1928*, s. 422. Georgeon, *Yusuf Akçura*, s. 509. Georgeon, *a.g.k.*, s. 35

²⁷⁹ Georgeon, *Üç Tarz-ı Siyaset*’in “Jön Türkler için yazılmış bir siyasal yergi olarak” görülebileceğini ifade etmiştir. Çünkü Akçura’ya göre “Genç Osmanlıların programları hayli müphemdir.” Bu nedenle Akçura için öncelik meşrutiyetin ilanı ve özgürlüğün bir an önce geri getirilmesi değildir. Makale içinde “Meşrutiyet” kelimesine yer verilmemesi ve karşı taraftan II. Abdülhamit’ten despot bir padişah olarak değil de (Akçura’nın tamamen reddetmediği) Panislamizm’in savunucusu olarak bahsedilmesi bile Georgeon için dikkat çekici noktalar. Bütün bunların neticesinde Georgeon, Akçura için güç ve birlik sorununun hürriyetten/meşrutiyetten daha öncelikli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Georgeon’a göre bu nokta Akçura’nın Jön Türk liberalizminden ve ilerleyen süreçte de İttihatçılardan kopuşunun ilk işaretidir. Georgeon, *a.g.k.*, s. 37. Georgeon, *Yusuf Akçura*, s. 509.

²⁸⁰ Georgeon, *Yusuf Akçura*, s. 509. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 19.

²⁸¹ Akçura, Osmanlıcılık siyasetinin “Osmanlı milleti oluşturma” hedefine yönelik bir çaba olduğunu ve Fransa’nın liberal milliyet anlayışından esinlenerek II. Mahmut dönemi ile başladığını, Abdülmecit devrinde geliştirildiğini ve Ali-Fuat Paşalar zamanında en üst seviyeye ulaştığını ifade etmiştir. Ona göre “Osmanlı milleti” oluşturma fikri Osmanlı Devleti için en faydalı sistem olmakla birlikte uygulanma imkanı yoktur. Son dönem yaşanan gelişmeler ve milliyetçilik hareketlerinin bunu imkansız hale getirdiğini söylemekle birlikte bu siyasetin asıl kurucu unsur olan Türkleri eriteceği düşüncesindedir. Akçura bu değerlendirmeler neticesinde “Binaenaleyh zannımca, artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur.” sonucuna ulaşmıştır. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 27-31. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 192. Georgeon, *a.g.k.*, s. 38.

Osmanlı vatandaşlarının kanun önündeki eşitliği ilkesini ortadan kaldıracığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Hristiyan çoğunluğun yaşadığı topraklar imparatorluktan ayrılmak için yeni bir gerekçe elde etmiş olacaktırlar. Bununla da kalmayarak İslamcılık siyasetinin Türkler arasında bile mezhepsel ayrılıklara neden olabileceğini (Alevi-Sünni) ifade eder. Özellikle İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya gibi idareleri altında büyük Müslüman toplulukların yaşadığı imparatorlukların bu siyasete engel olacaklarını ifade eden Akçura, İslamcılık siyaseti önündeki en büyük engel olarak dış müdahaleye işaret etmektedir.

Yusuf Akçura, İslamcılık siyasetinin faydalarını da sıralamıştır. Müslümanlığın toplum ve siyaset işlerine önem veren bir din olması nedeniyle “din ve millet birdir” ilkesini ön plana çıkarmıştır. Buradan hareketle de Halifelik makamının dünyadaki Müslümanların birliğini sağlamada güçlü bir zemin olacağının altını çizer. Ayrıca Arapça ibadet dili olduğu kadar İslam alemi için ilim dilidir. Bu ortaklık İslamcılık siyasetinde birliğin sağlanması için kolaylaştırıcı bir rol oynayacaktır. Akçura, olumlu ve olumsuz nedenleri sıraladıktan sonra İslamcılık siyaseti için zamana ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiş ve kesin bir sonuca ulaşamamıştır.²⁸²

Akçura, üçüncü ve son olarak “tevhid-i etrak” veya “Türk millet-i siyasiyesi” olarak adlandırdığı “Türkçülük” siyasetini açıklamaya başlar ve “İrk üzerine müstenit bir Türk milliyet-i siyasiyesi husule getirmek fikri pek yenidir” der. Ona göre “İstanbul’da Türk milliyeti arzu eden bir mahfil, siyasî olmaktan ziyade ilmî bir mahfil teşekkül etmiştir” ki, Akçura bununla “Türk Derneği”ni kastetmektedir. “Osmanlı ülkelerinin, İstanbul’dan başka yerlerinde bu fikrin taraftarlarının olup olmadığını bilmiyorum” diyen Yusuf Akçura, Türklük bilincinin Osmanlı hudutları ile sınırlı olmayıp umumi olduğunu ifade etmiş ve “en çok Türklerle meskun Rusya’da Türklerin birleşmesi fikrinin müphem bir surette varlığını tahmin ediyorum” demiştir. Akçura’ya göre Rusya baskısı olmasa Türkçülük siyasetinin gelişimi için Osmanlı’dan daha müsait ortam Türkistan ile Yayık ve İdil havzalarıdır. Kafkas Türklerinde de bu fikrin mevcut olduğunu ifade eden Akçura “Ne olursa olsun, ırka müstenit siyasî bir millet türetmek fikri henüz pek turfandadır, pek az yaygındır” sonucuna ulaşmıştır.²⁸³

Akçura’yı siyasî Türkçülük üzerinde durmaya iten üç neden sayılabilir. Birincisi büyük milliyetler arasında Türklerin varlıklarını koruyabilmiş olmalarıdır. İkinci olarak

²⁸² Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 31-33. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 193. Georgeon, *a.g.k.*, s. 38.

²⁸³ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 23-24. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 191. *Türk Yılı 1928*, s. 423.

büyük milliyetler 19'uncu yüzyılın ürünüdür ve milli birliklere can vermişlerdir. Üçüncü neden ise “Osmanlılık” ve “Müslümanlığın” güçlü siyasal kimliklere dönüştürülmesinin imkansızlığının anlaşılmasıdır. Bu noktada Akçura'nın, dini siyasal alandan yavaş yavaş çıkarma ve sadece özel alanla sınırlandırma eğilimini de sezinlemek mümkündür.²⁸⁴ O, pragmatist bir yaklaşımla Müslümanlığı Türklüğün yanında var etmek istemiştir.

Akçura, Türklük bilincinin gelişimini iki alanda ve toplamda dört aşamada mümkün görmektedir. İlk alan Osmanlı Devleti'dir ve Türk birliği girişiminin Osmanlı Türkleri tarafından başlatılmasını ister. Çünkü Osmanlı Türkleri, Türk topluluklarının en güçlüsü, en ileri ve en uygarlardır.²⁸⁵ Ancak Türkler arasında ulusal birlik için ortam henüz hazır değildir. Sadece dil/edebiyat ve tarih konularında sınırlı da olsa bir uyanış yaşamış Türklerin, siyasal Türklüğe ulaşmaları mümkün değildir. Bunun için Akçura'ya göre her şeyden önce ulusal bilinci uyandırmak ve yaratmak gerekmektedir. İşte bu nedenle ilk alan Osmanlı Türkleridir. Buradaki Türkler arasında ırksal bağlar, din bağları gibi kuvvetlendirilmelidir. Sonraki adımda ise Türk olmamakla beraber bir dereceye kadar Türkleşmiş olan Osmanlı topluluklarının Türkleştirilmesine geçilmelidir. Son aşamada ise Türklükten etkilenmemiş ulusal bilinçten yoksun, topluluklar Türkleştirilecektir.²⁸⁶ Akçura'nın hedefindeki ikinci alan ise Asya'dır. Asya'daki Türkler hem siyasal hem de kültürel yönden bilinçlendirilerek Osmanlı Türkleri ile birleştirileceklerdir.²⁸⁷

Tıpkı Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi Türkçülük siyasetinin de faydalı ve sakıncalı yanlarını sıralayan Yusuf Akçura, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Türklerin hem dinî hem ırkî bağlar ile birbirine bağlı olduklarını ve aslen Türk olmadığı halde az da olsa Türkleşmiş olan Müslüman unsurların Türklüğü benimseyecekleri kanısındadır. Ancak

²⁸⁴ Nitekim, “Üç Tarz-ı Siyaset”te bu eğilimini şu şekilde ifade etmiştir: “Zamanımız tarihinde görülen genel akım ırklardadır. Dinler, din olmak nedeniyle gittikçe siyasal önemlerini, kuvvetlerini yitiriyorlar, toplumsal olmaktan çok kişileşiyorlar, cemiyetlerde vicdan özgürlüğü, din birliğinin yerini alıyor. Dinler cemiyetlerin işlerini düzenleyici olmaktan vazgeçerek kalplerin kılavuzluğunu üzerine alıyorlar. Ancak Tanrı ile kul arasında bir vicdan bağı durumuna geliyorlar.” Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 15.

²⁸⁵ Ancak Akçura, ilerleyen aşamada bu fikrinden vazgeçmişe benzemektedir. 1911'de “Türk Yurdu”ndaki yazılarında iktisadî, sosyal ve eğitim bakımından Osmanlıdan daha ileri olduğunu iddia ettiği Tatar Türklerini övmekte ve “Tatar modelini” tavsiye etmektedir. Nitekim daha önce de değindiğimiz gibi Georgeon'a göre “Türk Yurdu” tamamen Tatar ve Azeri modelini Osmanlı aydınlarına tanıtmaya üzerine çıkarılan bir yayın organıdır. Georgeon, **a.g.k.**, s. 84-85. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 505.

²⁸⁶ Akçura'nın bu fikirleri ile İttihatçıları etkilediği ve İttihatçıların da yukarıda değindiğimiz üzere Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi vasıtasıyla nüfus politikaları geliştirdiğini, bu doğrultuda aşiretler üzerine yoğunlaştığını hatırlamak gerekir.

²⁸⁷ Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 16. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 193.

bunu asıl destekleyecek öge dilleri, ırkları, kültürleri ve dinleri aynı olan Avrupa'nın doğusuna yayılmış Osmanlı Türkleri ile Asya'daki Türklerin birleşmesi olacaktır. Akçura'ya göre “tevhid-i Etrak aleyhine” dış etkenler daha azdır. Hatta bazı Avrupa devletlerinin, Rusya'nın Balkanlarda takip ettiği Slav milliyetçiliği siyasetini dengeleyeceği için buna taraftar bile olabileceği kanısındadır. Bununla birlikte “henüz yeni doğmuş bir çocuk olan” siyasal Türkçülük için zamana ihtiyaç vardır. Akçura için siyasî Türkçülük önündeki asıl engel dış değil iç kaynaklıdır. Çünkü siyasî Türkçülük, henüz tam olarak Türkleşmemiş ancak Müslüman olan unsurların (Arap, Arnavut vb.) imparatorluktan ayrılmasını tetikleyebilir. Bu da hem Osmanlı Devleti'nin hem İslam aleminin Türk ve gayri Türk kısımlara ayrılması tehlikesine neden olabilir. Akçura, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi “yeni doğmuş bir çocuk” olarak gördüğü Türklük fikrinin, İslam'ın sahip olduğu köklü gelenekten ve sağlam bir birlik oluşturacak maddî kuvvetten mahrum olmasından dolayı endişelidir.²⁸⁸

Yusuf Akçura, yukarıda ifade ettiğimiz bu endişeyi İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerini harmanlayarak pragmatist bir yaklaşımla ortadan kaldırmayı başarmıştır. Türkçülük sayesinde birleşmesi muhtemel Türklerin neredeyse tamamı Müslümandır. Bu açıdan İslamiyet, Türk milletinin oluşmasında büyük bir rol oynayabilir. Akçura'ya göre son zamanlarda Hristiyanlıkta olduğu gibi İslam dini, içerisinde milliyetlerin doğmasına izin verecek bir yöne doğru değişim geçirecektir. 20'nci yüzyılda ırklar ön plana çıkmış ve dinler siyasî önemlerini kaybetmiş durumdadır. “Dinler ancak ırklarla birleşerek, ırklara yardımcı ve hatta hizmet edici olarak, siyasî ve içtimaî ehemmiyetlerini muhafaza edebilirler.”²⁸⁹ Bu yaklaşım bizce Akçura'nın Paris eğitimi sırasında kazandığı pragmatizminin vücut bulmuş halidir. Dine, ancak ırkı destekleyecek derecede rol yüklemektedir. Bu durum Akçura'nın düşünce dünyasında Türkçülük ve İslamcılık fikirlerinin içiçe geçmesi ile sonuçlanmıştır ki, François Georgeon da bu noktaya işaret etmektedir. Ona göre “Üç Tarz-ı Siyaset”in ele aldığı sorunlardan biri Türk milliyetçiliği ile İslamiyet arasındaki ilişkidir. İslamiyet, ümmet ideali ile bağdaşmayan milliyetçiliğe karşı çıkmıştır. Özellikle ırk ve aşiret temelindeki ayrımları kabul etmeyen İslamiyet, bunu karşılık “İslam kardeşliği” ruhunu oluşturma hedefini de gerçekleştirememiştir. Georgeon'a göre buna en güzel örnek İslam aleminin iki büyük topluluğu olan Türkler ve İranlılardır. Her ikisi de kendi dillerini korumayı

²⁸⁸ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 34. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 193. *Türk Yılı 1928*, s. 425.

²⁸⁹ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 35. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 195.

başarmıştır. Ancak her Müslümanın eğitiminde ve ibadetinde ümmet ideali varlığını sürdürmeye de devam etmiştir.²⁹⁰ Bu ortamda ortaya çıkan sorun İslamcı çevrelerle milliyetçiliğin çatışmasına dönüşmüştür ki, II. Meşrutiyet dönemi basını bu tartışmaların örnekleri ile doludur. Akçura'ya göre İslamiyet milliyetçiliği kabullenmek zorundadır. Georgeon'a göre Akçura bununla da yetinmeyerek İslamiyet'in milliyetçiliğin hizmetine girmesini ister. Türkler asırlarca Haçlılara karşı göğüs germiş ve İslamiyet'i korumuştur. Şimdi de hizmet sırası İslamiyet'e gelmiştir. Dikkat edilirse Akçura'nın, İslam ülkelerinde milliyetçiliğin gelişmesi ile İslam aleminin de güçleneceği tezi Cemaleddin Afgani'nin fikirleri ile örtüşmektedir. Ancak bunu yaparken Akçura ne Cemaleddin Afgani'yi ve öğrencisi Muhammed Abduh'u ne de Ceditçileri zikretmiştir. İttihad-ı İslam'ı sadece Osmanlı merkezli olarak ele almıştır. Georgeon'a göre "Üç Tarz-ı Siyaset"te Yusuf Akçura, Panislamizm'i incelerken İslam'daki bu gücün farkına varmış ve bunu Osmanlı merkezli olarak Pantürkizm'in çıkarları için, onun hizmetinde kullanmak istemiştir.

Akçura, İslamcılık mı Türkçülük mü seçimini yapamamış ve bu nedenle makalesini "Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devleti için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir?" sorusuyla noktalamıştır.²⁹¹

İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri açısından ele alındığında "Üç Tarz-ı Siyaset" için şunları söylemek mümkündür: Akçura İslamcılık siyasetini Osmanlı merkezli olarak ele almış, temelde aynı tezi savunmakla birlikte Cemaleddin Afgani'nin ismini anmamış ve Genç Osmanlıların Avrupa ile teması sırasında ırk ve dine dair fikirlerin farkına varmaları sonucunda Osmanlıcılık siyasetinden vazgeçerek ittihad-ı İslam formülasyonuna yöneldikleri tezini savunmuştur. Akçura için Genç Osmanlılar, Osmanlı milleti yaratma fikrinden daha o zamanlar vazgeçmişler ve düşünsel olarak

²⁹⁰ Georgeon, **a.g.k.**, s. 42. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 510.

²⁹¹ Akçura'nın makalesini bir soru ile noktalaması beraberinde yeni bir tartışma kapısını aralamıştır. Yine "Türk" gazetesinin 26 Mayıs 1904 tarihli nüshasında "Cevabımız" başlıklı yazısı ile Ali Kemal, Yusuf Akçura'yı zaman zaman alaya kaçan bir üslupla eleştirmiş ve bu yazıyı "edebî bir egzersiz" olarak görmüştür. Ali Kemal'e göre "Türk'ü İslam'dan İslam'ı Türk'ten, Türk ve İslam'ı Osmanlılıktan, Osmanlılığı Türk'ten ve İslam'dan ayırmak teklifi üçe bölmek" demektir ki bu kabul edilemez. "Hayalimize gelse bile kırımza yerleşmez..." Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 36. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 194. Georgeon, Akçura'nın Pantürkizm ve Panislamizm konusunda tercih yapmamakla birlikte aslında hangisine eğilimi olduğuna dair fikir yürütülebileceği düşüncesindedir. Akçura'ya göre Panislamizm için en büyük engel dış engeldi ancak tam tersi Pantürkizm'de en büyük engel içerideydi. Çünkü Türklerin ulusal bilinci oldukça yavaş bir gelişim çizgisi takip etmekteydi. Bu da Panislamizm için söz konusu olan hareket sahasındaki darlığın Pantürkizm için geçerli olmadığı anlamına gelmekteydi. Panislamizm için harcanacak çaba ve zamanı Pantürkizm için sarf etmek bu durumda en doğru hamleydi. Georgeon, **a.g.k.**, s. 37.

İslamcılığa evrilmişlerdir. Ona göre II. Abdülhamit her ne kadar Genç Osmanlılarla anayasa ve meşrutiyet noktasında ters düşse de bu noktada iki taraf arasında birliktelikten söz konusudur. İkinci olarak “ittihad-ı İslam” yeni bir kimlik yaratma noktasında önem taşımakla birlikte Tanzimat’ın getirisi olan hukukun üstünlüğü ilkesinden ve laik devlet olma sürecinden geriye dönüş anlamına gelmektedir. İşte bu husus Akçura için meşrutiyet ve hürriyetten vazgeçmek demektir ki, Abdülhamit ve Genç Osmanlıların ayrıştıkları temel nokta budur. Üçüncü olarak Akçura, İslamcılık ve Türkçülük arasında kesin bir karar verememiş ve İslamcılığı Türkçülüğün hizmetine sokmakla pragmatist ve oportünist bir tavır sergilemiştir. İttihad-ı İslam sayesinde aralarındaki etnik farklılıklara rağmen ortak dinin birleştiriciliği ve “din ve millet birdir” düsturundan hareketle yeni bir millet inşa etme kaygısı söz konusudur.²⁹²

Özetle Türkçülük fikrinin, siyasal zeminde açık bir şekilde tartışmaya açılması ilk olarak Yusuf Akçura’nın “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesi ile gerçekleşmiştir.²⁹³ Akçura’nın “Türkçülüğün taazzi devresi” olarak adlandırdığı II. Meşrutiyet’in ilanının hemen öncesinde kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset” Georgeon’a göre her zaman Pantürkistlerin manifestosu olarak başuçarlarında kalacak bir değere sahiptir.²⁹⁴

“Üç Tarz-ı Siyaset”in kaleme alınmasından sonra kültür sahasından siyaset sahasına geçen Türkçülük fikrinin gerçek manası ile ivme kazanması ve teşkilatlanması, II. Meşrutiyet devrinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde çıkarılan dergi ve gazetelerde kaleme alınan yazılar bu sürecin en önemli parçasını teşkil etmektedirler. Özellikle “Türk Derneği”,²⁹⁵ “Genç Kalemler”,²⁹⁶ “Türk Yurdu”,²⁹⁷ “Halka Doğru”, “Türk Sözü”,

²⁹² Çalen, **a.g.k.**, s. 147-148.

²⁹³ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 191. **Türk Yılı 1928**, s. 422.

²⁹⁴ Georgeon’a göre Pantürkizm 20’nci yüzyılın ilk yarısı için yeni bir düşünce konumundaydı. İlk olarak Çarlık Rusya’nın giriştiği asimilasyon hareketine tepki olarak Tatar burjuvazisi tarafından ortaya atılmıştı. Daha sonra İstanbul’da Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri arasında etkili olmaya başlamıştı ki, Hüseyinzade Ali Bey’in bunda rolü oldukça fazlaydı. Bu noktaların altını çizen Georgeon, Üç Tarz-ı Siyaset’e bu noktada önemli bir rol yükleyerek Pantürkizm’in sistematik olarak ilk kez bu eserle ortaya konulduğunu ifade etmiştir. Ona göre tezin özgünlüğü Pantürkizm’in merkezine Osmanlı Devleti’nin oturtulması olmuştur. Böylece hem Osmanlı aydınlarının hem de Tatar burjuvazisinin isteklerine yanıt verilmiş oluyordu. Rusya Türklerinin, asimilasyondan kurtulmak için birleşmek ve güçlenmek isteği yanında Osmanlı aydınlarının devleti koruma çabaları ortak paydada buluşmaktaydı. Özetle yerli bir burjuvazi sınıfına sahip olmayan bir devletle (Osmanlı), devletten yoksun bir burjuvazinin (Tatarların) çıkarlarının dengelenmesi söz konusuydu. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 510. Georgeon, **a.g.k.**, s. 37

²⁹⁵ Kasım 1908’de İstanbul’a yerleşen Yusuf Akçura kendi ifadesi ile “Türk milliyetçiliği esasına müsteniden teşekkül eden ilk cemiyet” olarak “Türk Derneği”nin, Necip Asım, Veled Çelebi ve Mekteb-i Mülkiye Müdürü Celal Bey ile yapılan görüşmelerin neticesi olarak Aralık 1908’de kurulduğunu belirtmiştir. Akçura, derneğin kuruluşuna ilişkin olarak nizamnamesinin basıldığı 12 Kanunievvel 1324/25 Aralık 1908 tarihini vermektedir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 242. **Türk Yılı 1928**, s. 458. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 57. Tunaya, ise 5 Kanunievvel 1324 /18 Aralık 1908 tarihini verir. Tunaya, **a.g.k.**, C. 1, s. 414. Hanioglu da bunu esas almıştır. Hanioglu, **a.g.k.**, s. 1397. Fethi Tevetoğlu ise 6 Ocak

1909 tarihini kuruluş tarihi olarak göstermektedir. Fethi Tevetoğlu, **Müftüoğlu Ahmet Hikmet**, Ankara, 1986, s. 78'den aktaran Arai, **a.g.k.**, s. 25. Çalen, **a.g.k.**, s. 41. Sarıncı, **a.g.k.**, s. 1477. Derneğin kuruluş tarihi üzerine farklı görüşlerin toplu bir değerlendirmesi için bkz. Üstel, **a.g.k.**, s. 15-16. Masami Arai, bu derneğin Jön Türk döneminin ilk milliyetçi örgütü olmakla kalmadığını, Osmanlı sınırları içindeki ve dışındaki Türkleri de bir araya getirmesi nedeniyle ayrıca bir önem taşıdığını ifade etmiştir. Derneğin kurucu üyelerine bakıldığında bu durum daha bariz bir şekilde görülmektedir. Dernek Başkanı Fuat Raif'tir. İkinci Başkan Necip Asım, Ahmet Midhat Efendi, Veleç Çelebi, Ahmet Hikmet, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Celal, Arif, Bursalı Mehmet Tahir, Agop Boyacıyan, Emrullah Efendi, Musa Akyığıtzade, Rıza Tevfik, Ispartalı Hakkı, Mahmut Nedim, Akif, Nurettin, Vladimir Gordlevski, Milaslı İsmail, Rahip Karaçun, İsmail Hakkı, Rıza Paşa, Ahmet Refik, Mehmet Emin Bey, Hüseyin Cahit, İzzet, Mehmet Ayaz, Antvan Tıngır, Çanakaleli Atıf, Vasili Vodovozov, Ömer Fevzi, Ahmet Hilmi, Mehmet Şahtatinski, Nasip Yusufbekov. Dernek Başkanı olarak Köse Raif Paşa'nın oğlu Fuat Raif'in seçilmesi Arai'ye göre tesadüfi değildir. Türk milliyetçiliğinin henüz yaygın olmadığı bir sırada Akçura, tedbirli davranarak bir paşa çocuğunu başkanlığa getirmiş, yine aynı kaygıyla fahri başkan olarak da Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'yi uygun görmüştür. Arai, **a.g.k.**, s. 26-28. Örgütün üyeleri arasında Gordlevski, Rahip Karaçun ve Vodovozov gibi Türkologların bulunması dikkat çekicidir. Akçura da "Sırf ilim ile meşgul olacak bu cemiyette gayri Türk Türkiyatçılar da dahil olabiliyordu" ifadesine yer vermiştir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 243. **Türk Yılı 1928**, s. 459. Landau, üyelerin mesleklerine ve fikri yapılarına bakarak derneği kültürel Pantürkizm'in savunucusu olarak değerlendirmiştir. Özellikle bir süre sonra üyeler arasına katılan Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Mehmet Fuat ve Fuat Sabit gibi isimlerin varlığını da buna kanıt olarak göstermiştir. Landau ayrıca derneğin amacının açıkça ilan edildiği üzere kültürel/akademik olması nedeniyle Türk olmayan isimlere de kapının açık bırakıldığına dikkat çekerek Agop Boyacıyan, Antvan Tıngır gibi isimlere işaret etmiştir. Landau, **a.g.k.**, s. 61. Ağah Sırrı Levend ise dernek üyelerinin kompozisyonundaki farklılık nedeniyle örgüte önem vermemiştir. Oysaki Masami Arai, derneğin kıymetinin de bu noktada ortaya çıktığını, Osmanlı ve Rusya kökenli iki farklı grup aydının hareketin en başından itibaren var olduğuna ve bunun iki ana akım meydana getirdiğine işaret etmiştir. Ağah Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 3. Basım, Ankara, 1972, s. 300-303'ten aktaran Arai, **a.g.k.**, s. 25. Füstun Üstel, derneğin kurucuları ve üyeleri hakkında farklı görüşlerin varlığına dikkat çekmiştir. Akçura'ya göre dernek kendi girişimi neticesinde Necip Asım ve Veleç Çelebi tarafından kurulmuş olmakla birlikte Vladimir Gordlevskiy, Yusuf Akçura'dan söz etmeyerek girişimin öncüsü olarak Necip Asım ve Veleç Çelebi'yi göstermiş ve üye sayısını 16 olarak vermiştir. Üstel, **a.g.k.**, s. 16. Üstel, üye sayısının azlığı ve üyelerin sivil ve askerî bürokrasiden oluşması nedeniyle derneğin "seçkin" bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştir. 1912'ye gelindiğinde üye sayısı 63'tür. Üstel, **a.g.k.**, s. 21.

²⁹⁶ Derginin kökeni 1908'de Manastır'da çıkmaya başlayan "Hüs-nü Şiir" dergisidir. "Hüs-nü Şiir" dergisi 1910 senesinin son aylarında isim değişikliğine gitmiş ve "Genç Kalemler" adı altında Selanik'te yayın hayatını sürdürmüştür. Değişikliği teklif eden Ali Canip'tir. Genç Kalemler'de Ali Canip ve Ömer Seyfettin'in etkisi çok büyüktür. "Yeni lisan" olarak adlandırılacak bir hareketi savunmuşlardır. "Yeni Lisan" sadece bir edebiyat meselesi değil; Osmanlılığın kurtarılması, vatanın saadeti meselesidir. "Yeni Lisan" imparatorluk içindeki unsurları birbirine bağlayacak birleştirici bir unsur olarak görülür. Arai, **a.g.k.**, s. 49-51. Hanioglu, **a.g.k.**, s. 1397. Akçura, "Bir hayli aradığım halde Genç Kalemlerin tam koleksiyonunu bulmak kabil olmadı" demiştir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 256. **Türk Yılı 1928**, s. 469. Derginin tam koleksiyonunun (1910-12 arasında toplam 33 sayı) transkripsiyonu için bkz. **Genç Kalemler Dergisi**, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. XXI- XXI. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Öksüz, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014. Derginin tıpkı Türk Derneği'nde olduğu gibi ilk aşamada Osmanlıcı bir çizgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. "Siyasî Notlar" başlıklı yazıda Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türklere ve Türk milliyetçiliğine hiç temas edilmemiştir. Siyasi Notlar" başlıklı yazılar için bkz. Parlatır ve Çetin, **a.g.k.**, s. 1, 13, 25. Dergideki diğer yazılarda da imparatorluk merkezli Türklük anlayışı ön plana çıkmaktadır. Masami Arai, "Genç Kalemler'deki dönüşümün dördüncü sayıdan itibaren başladığı düşüncesindedir. Dördüncü sayıda yer alan Kazım Nami'nin "Türkçe Mi, Osmanlıca Mı?" başlıklı yazısı ile ilk kez Osmanlıcanın sadeleşmesinden ve dilde milliyetçilikten bahsedilmiştir. Bu açıdan "Türk Derneği" dergisi ile paralellik görmek mümkündür. Arai, **a.g.k.**, s. 56. Parlatır ve Çetin, **a.g.k.**, s. 39-40. Genç Kalemler'de "Türk" kimliğinin "Osmanlı" kimliği yerine nasıl kullanıldığını anlamak adına Fuat Köprülü'nün "Yeni Lisan" hareketine yönelttiği eleştirileri incelemek önemlidir. Fuat Köprülü, "Servet-i Fünûn" dergisindeki "Edebiyat-ı Milliye" başlıklı yazısında "...Bizim bir edebiyat-ı milliyeye malik olmadığımızı iddia

“Millî Tettebbular”, “İslam Mecmuası”, “İçtimaiyat Mecmuası”, “Türk Bilgi Derneği”, “Yeni Mecmua” gibi yayın organları etrafında toplanan isimlerin yürüttükleri mücadele Türkçülük fikrinin dil ve kültür alanından siyaset alanına doğru eksen kayması ile sonuçlanmıştır. Bu “eksen kayması” özellikle ilk üç yayın organı ele alındığında oldukça bariz bir şekilde görülmektedir. Türkçülüğe olan ilgi kültürel anlamda başlamış olmakla birlikte bilhassa Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi Çarlık Rusya kökenli

edenler, edebiyatımızın Türklük ile hiçbir münasebeti mevcut bulunmadığını Türk fikirlerinden, Türk hislerinden mahrum kaldığını söylüyorlar...” diyerek Genç Kalemler’i eleştirmiştir. “Edebiyat-ı milliye” fikri ona göre yok edilmesi gerekli bir “tarz-ı telakkidir” ve bu fikrin taraftarları “edebiyat-ı millî” ile ne kastettiklerini kendileri dahi bilmemektedirler. Köprülü, millî bir edebiyatın oluşturulması hedefini 20’inci yüzyıl itibarıyla gereksiz ve boş bir uğraşı olarak görmüştür. Her şeyden önce milli kimliğin birleşeni olan ırk/milliyet gibi kavramların coğrafyaya ve topluma göre farklılık gösteren değişken kavramlar olduğunu, böylesine değişken kavramlar üzerine bir edebiyat anlayışını inşa etmenin imkansız olduğunu vurgulamıştır. Köprülüzade Mehmet Fuat, “Edebiyat-i Milliye”, **Servet-i Fünûn**, 5 Mayıs 1327, C. 41, Nu. 1041, s. 3-7. Arai, “Genç Kalemler”in üçüncü cildinin çıkış nedeni olarak Köprülüzade’ye yanıt verme isteğinin çok önemli bir rol oynadığını iddia etmiştir. Arai, **a.g.k.**, s. 70. “İttihad-ı anasır” söylemi ile ortaya çıkan İttihat ve Terakki’nin desteğini kazanarak Selanik gibi çok kültürlü, kozmopolit bir liman kentinde yayınlanan Genç Kalemler’de siyasal olarak Osmanlı fikrini reddeden hiçbir yazıya tesadüf edilmez. Genç Kalemler’in yazarları, dilde milliyetçiliği savunup kültürel boyutta Türklük peşinde koşarken aynı zamanda Osmanlı Devleti ve milletin birliğini korumaya büyük önem vermişler, siyasal olarak Osmanlılık fikrinin takipçisi olmuşlardır. Arai, bu değerlendirmeyi milliyetçi hareketin ilk aşaması için genelleyerek Yusuf Akçura’nın “Üç Tarz-ı Siyaset”i hariç Osmanlı milleti veya Osmanlılık fikrini o sıralarda reddeden hiçbir milliyetçi Osmanlı bulunmadığına dikkat çekmiştir. Arai, **a.g.k.**, s. 81.

²⁹⁷ 18 Ağustos 1327 (31 Ağustos 1911) tarihinde kurulan cemiyetin kurucuları arasında Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, Ahmet Hikmet, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura ve Dr. Akil Muhtar (Özden) yer almıştır. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 246. **Türk Yılı 1928**, s. 460. Cemiyetin kuruluş tarihi ve kurucu üyeleri hakkında kaynaklarda görüş birliği bulunmaktadır. Arai, **a.g.k.**, s. 82. Üstel, **a.g.k.**, s. 42. Tunaya, **a.g.k.**, C. 1, s. 415. Kushner, **a.g.k.**, s. 161. Sarınoy, **a.g.k.**, s. 1479. Landau, **a.g.k.**, s. 62. Çalen, **a.g.k.**, s. 43. Arai ve Landau, özellikle kurucu üyeler arasında Yusuf Akçura’nın varlığına dikkat çeker. Derneğin altı kurucu üyesinden üçü Pantürkist eğilimleri su götürmez bir gerçek olan Akçura, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya kökenli aydınlardır. Türk Yurdu, daha önce Türk Derneği’nin başaramadığı Osmanlı Türkçüleri ile Pantürkist aydınların güçlerini bir araya getirmek rolünü üstlenmiştir. Arai, **a.g.k.**, s. 82. Landau, Türk Yurdu’nun belirgin bir şekilde Pantürkist olduğu fikrindedir. Landau, **a.g.k.**, s. 62. Türk Yurdu Cemiyeti uzun ömürlü olmamış, özellikle Türk Ocağı’nın kurulması girişimlerinin başlamasıyla birlikte kendine şans bulamamıştır. Nitekim Türk Ocağı’nın Mart 1912’de kurulması üzerine Türk Yurdu üyeleri buraya dahil olmuştur. Türk Yurdu Cemiyeti çok fazla varlık gösterememekle birlikte asıl önemli faaliyeti “Türk Yurdu” dergisini çıkarmak olmuştur. Dergi, Türk Ocakları kurulduktan sonra onun yayın organı olarak varlığını sürdürmüştür. Üstel, **a.g.k.**, s. 42. Tunaya, **a.g.k.**, C. 1, s. 416. Sarınoy, **a.g.k.**, s. 1479. Çalen, **a.g.k.**, s. 44. Tunaya, **a.g.k.**, C. 1, s. 416. Landau, **a.g.k.**, s. 63. Kasım 1911’de yayınlanmaya başlayan dergi 6 Ağustos – 10 Aralık 1914 tarihleri dışında düzenli olarak 1918’e kadar iki haftada bir yayınlanmıştır. Ağustos 1918’de maddi sıkıntılar nedeniyle çıkarılamayan dergi 1924’te Türk Ocakları’nın resmî yayın organı olarak tekrar yayın hayatına başlamıştır. Landau, **a.g.k.**, s. 59. Derginin ilk 6 cildinde yer alan yazıların fihristi Masami Arai tarafından hazırlanmıştır. Arai, **a.g.k.**, s. 159-190, Tablo 3. Georgeon, “Türk Yurdu” dergisinin açık bir şekilde Pantürkist ve ilerlemeci bir çizgide olduğunu belirtir. Georgeon, **a.g.k.**, s. 60-61. Sarınoy, Türk Yurdu’nun milliyetçilik fikrine halkçı bir içerik kazandırdığına dikkat çekmiştir. Sarınoy, **a.g.k.**, s. 1479. Paul Dumont, Akçura’nın direktörlüğündeki “Türk Yurdu” hakkında “Türk entelijansiyasının en parlak unsurlarını bir araya getirmeyi başardı” yorumunda bulunmuştur. Paul Dumont, “La Revue Turk Yurdu, Et les Musulmans de L’empire Russe, 1911-1914”, **Cahiers du monde Russe et Soviétique**, Vol. 15. N. 3-4, Juillet-December 1974, s. 317vd.

aydınların etkisi ile gittikçe siyasal Türkçülüğe evrilmiştir.²⁹⁸ Örneğin Yusuf Akçura'nın öncülüğünü yaptığı "Türk Yurdu" dergisinin, yine Akçura tarafından 1911'de kaleme alınan yayın programında Türkçülüğün siyasal yönü, "Pantürkist" karakteri belirgin bir şekilde ortaya konmuştur.

"1- Risale Türk ırkının mümkün olduğu kadar okunup anlanarak istifade olunacak bir tarzda yazılacaktır. Binaenaleyh, dili sade olacaktır. Kavmin ekseriyetine faydalı konular intihap olunacaktır... 2- Risale umum Türklerce makbul olabilecek bir ideal ibdâna çalışacaktır. 3- Risalede Türklerin tanışmalarına, iktisat ve ahlakça yükselmelerine ve malumat-ı fenniyece zenginleşmelerine hizmet eden mevzular en ziyade yer alacak, siyaset bunlardan sonra gelecektir. 4- Türklerin birbirleriyle tanışmaları için Türk dünyasının her tarafında olup geçen ve hassaten kardeşler arasında sevinç ve kaderi mucip olacak olan vakıalar ile Türk dünyasının ötesinde berisinde tekevvün eden fikir cereyanları kaydolunacak ve Türk ırkının muhtelif kavimlerinde doğan edebiyatı ırkın bütün efradına bildirmek için çalışacaktır. 5- Risale, Osmanlı Devleti'nin siyaset-i dahiliyesinden bahsederken hiçbir fırka-i siyasiyeye taraftarlık etmeyecek, ancak Türklüğün, Türk unsurunun menafi-i siyasiye ve iktisadiyesini müdafaa edecektir. Türk unsurunun menafını müdafaa ederken anasır-ı muhtelif beyinde ihtilaflar tevlidinden içtinaba çalışacaktır. 6-Risale, Osmanlı Türkleri arasında Türk millî ruhunun inkişaf ve takviyesine, idealsizlikten münbais tembellik ve bedbinliğin izalesine çok çalışacak ve ekseriya hiçbir şeye müstenit olmaksızın ortaya çıkan mübalağalı Garp korkusundan da bu milleti tahlise elinden geldiği kadar uğraşacaktır. 7-Risalenin siyaset-i beyne'd-düvelde fikr-i esasîsi Türk aleminin menafını müdafaa etmektir."²⁹⁹

Programda dilde sadeleşme vurgusu ilk dikkat çeken şey olmuştur.³⁰⁰ Bununla birlikte 5'inci maddedeki "anasır-ı muhtelif beyinde ihtilaflar tevlidinden ictinaba

²⁹⁸ Çalen, **a.g.k.**, s. 40. Tunaya bu ortamı "demekleşme enflasyonu" olarak nitelendirmiştir. Tunaya, **a.g.k.** C. 1, s. 414. Landau, 1908 sonrası oluşan özgürlük ortamı içerisinde Pantürkistlerin örgütlenmeye daha önem vermeye başladıklarının altını çizmiş ve Rusya kökenli aydınların bu grubun liderliğini yaptığını ifade etmiştir. Bu sayede ivme kazanan Türkçülüğün çok açık bir şekilde siyasal Türkçülük söylemini ilk etapta kullanamayıp başlangıç olarak yine kültürel boyutta kaldığının ve bu örgütlenmelerin genellikle siyasal Türkçülerin bir araya gelebilmek için işlevsel bir merkez rolünü yerine getirdiğinin altını çizmiştir. Landau, **a.g.k.**, s. 60. Sarıay, **a.g.k.**, s. 1477. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1397.

²⁹⁹ **Türk Yılı 1928**, s. 461-463. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 247-248. Dumont, **a.g.k.**, s. 319-320. Arai, **a.g.k.**, s. 83-85. Üstel, **a.g.k.**, s. 44-45. Landau, **a.g.k.**, s. 68.

³⁰⁰ Masami Arai, Türk Yurdu'nun bu açıdan "Türk Derneği"nden farklı olarak estetik kaygılardan ziyade Türk dünyası ile temas kurma hedefine yöneldiği ve Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset'te savunduğu

çalışacaktır” ifadesiyle de açıkça belirtildiği gibi “makul bir düzeyde” Osmanlılık siyasetini görmek mümkündür. İzzet Ulvi, Köprülü³⁰¹ ve Gökalp³⁰² örneklerinden yola çıkıldığında Türk Yurdu’nda Osmanlıcı tezlerin de işlendiği görülür. Bu aydınların Türk milliyetçiliğini Osmanlılığı sürdürmek için bir araç haline getirmelerine karşılık Yusuf Akçura, Osmanlılığı Türklerin çıkarlarını korumak için araç haline getirmiştir.³⁰³

2’nci maddede kastedilen “ideal” ve 4’üncü maddede yer alan “Türk dünyasının ötesinde berisinde” ve “Türk ırkının bütün efradı” ifadeleri de bizce Pantürkizm’e bir başka kanıttır. “Sevinçte ve kaderde” ortaklık birliğin önemli bağlarını teşkil etmektedir. 3’üncü maddede birliğin mahiyeti ilk aşamada iktisadî ve ahlakî olarak gösterilse de ikinci aşamada siyasî yükselme ve birlik fikri es geçilmemiştir. Türk Derneği ve Genç Kalemler’de böyle bir eğilimi görmek mümkün değildir. 6’ncı maddede yer alan “Garp korkusundan” milleti kurtarmak ifadesiyle de Türk milliyetçiliğinin anti-emperyalist özelliğini net bir şekilde görmek mümkündür.³⁰⁴

“tevhid-i Etrak” fikri için dergiyi araç olarak kullanma çabasında olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Arai, **a.g.k.**, s. 85. Bilhassa Akçura ve Ağaoğlu gibi yazarlar başta olmak üzere derginin “Türklük Şuunu” ve “Türk Alemi” başlıklı yazı dizileri, Halim Sabit’in “Altaylara Doğru” yazı dizisi Pantürkist fikirlerin işlendiği önemli yazılardır. Halim Sabit, “Altaylara Doğru”, **Türk Yurdu**, C.1, S. 12, s. 365-369. Ağaoğlu, “Türk Alemi”nde Türk dünyasının bölünmüşlüğünden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir ve yazının daha en başında “Hayal kadar vasî ve hayal kadar müphem olan Türk aleminin hudud-u hakikisini çizmekten müşkil bir şey yoktur” diyerek Türklüğün sınırlarını çizme çabasına girmiştir. Bir taraftan da bölünmüşlüğün nedenlerini “mezhepleri ihtilafı, siyasî infirak ve muhite esaret, marifet-i kavmiyenin yokluğu” şeklinde üç başlıkta toplamıştır. Ağaoğlu’nun Fransızca “conscience nationale” kavramını kullanmış ve bunu “marifet-i kavmiye” yani “milli vicdan” şeklinde tanımlamıştır. “Milli vicdan”ın yokluğu ilk iki nedenin hem sebebi hem de sonucudur. Şairlerin, edebiyatçıların ve alimlerin Türklüğü hakir gördükleri Arapça ve Farsça yazmayı şeref kabul ettikleri, Osmanlılık dışında başka bir Türk ailesi kabul etmedikleri bir ortamda “marifet-i kavmiyeden eser olmayacağını” ifade etmiştir. “...Aynı amal, aynı ideal, aynı gaye ile mütehessis ve müteharrik olmayan bir unsurun ecza-yı muhtelifesi arasında bittabî ne maddî ne manevî alaka bulunur ve bunlar daima bir hayat-ı perişaniye mahkum olurlar...” diyen Ağaoğlu yazının bütünüyle ele alındığında İsmail Gaspıralı’nın “dilde, fikirde, işte birlik” temasını işlemekte ve açıkça Pantürkist ideali savunmaktadır. Ahmet Agayef, “Türk Alemi - 1”, **Türk Yurdu**, C. 1, S. 1, s. 12-15.

³⁰¹ Köprülüzaade Mehmet Fuat, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, C. 4, S. 21, s. 692-702.

³⁰² Ziya Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, **Türk Yurdu**, Mart 1329, C. 3, S. 11, s. 331

³⁰³ Osmanlılık ve Türklük siyasetlerini harmanlama çabası açısından bkz. İzzet Ulvi, “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani Mi?”, **Türk Yurdu**, C. 2, S. 15, s. 491-493. İzzet Ulvi, Türklüğü desteklemenin Osmanlılığı desteklemek anlamına geleceği fikrini savunmuştur. Arai, bu yazının Balkan Savaşları öncesinde kaleme alındığına dikkat çeker. Arai, **a.g.k.**, s. 102. Nitekim yukarıda “Türk Derneği” dergisini incelerken de ifade ettiğimiz gibi bu dergide Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin yazıların sayısı 33’ken Orta Asya ile ilgili yazıların miktarı 15 ile sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni dergiyeye Osmanlı aydınlarının hakim olmasıdır. Genel olarak bu yazarlar Türklüğü Osmanlılık siyasetinin devamı için bir araç olarak görmüşlerdir. Ancak Yusuf Akçura’nın “Türk Yurdu”ndaki ağırlığı nedeniyle, sayıları az olmakla birlikte, Rusya kökenli aydınların etkili olduğu ve Pantürkist fikirleri çok daha rahat ve etkili bir şekilde savunabildikleri görülmüştür.

³⁰⁴ Parvus Efendi’nin yazıları anti-emperyalist yaklaşımı sergilemesi açısından önemlidir. Özellikle Osmanlı borçlarının yarattığı olumsuzluklar üzerinde duran Parvus Efendi, “Avrupa’nın kendisiyle ilişkisi olan ülkeleri kendi sermayesiyle tutsaklığına aldığı” noktasına temas etmektedir. Ona göre

Mart 1912’de Türk Ocağı’nın kurulması ve özellikle Enver Bey’in yönlendirmesi ile oluşan “Türk Ocağı” ve “İttihat ve Terakki”nin organik bağı neticesinde “Türk Yurdu” ile İttihat ve Terakki arasında da bir bağ ortaya çıkmıştır.³⁰⁵ Bu bağın oluşmasında Balkan Savaşlarının kaybedilmesi ile Selanik’ten İstanbul’a gelen Genç Kalemler’in önemli ismi ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi Ziya Gökalp’in de etkisi büyüktür.³⁰⁶

3. 3. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçüler ve İslamcılar Arasındaki Benzerlik ve Çatışma

Ulusçuluk akımının imparatorluğu parçalanma sürecine soktuğu bir sırada devletin bekası konusunda endişeleri olan Osmanlı devlet adamları ve aydınları Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük üçgeni arasında salınım göstermişler, bu üç fikir akımı karşısında net bir duruş sergileyememişlerdir. Bu durum Aydemir’in son dönem Osmanlı aydını için kullandığı “Suyu Arayan Adam” benzetmesi ile birebir örtüşmektedir. Georgeon bu benzetmeden yola çıkarak söz konusu Osmanlı aydınlarının ortak özellikleri olarak şu hususları tespit etmiştir: Genel itibariyle Balkanlarda geçen

“Osmanlı köylüsü savaş alanlarında ülkesi uğruna canını verdiği yetmiyormuş gibi şimdi de açlık çekerek Düyun-u Umumiye’nin kasasını doldurmaya çalışıyor...” Parvus Efendi aynı zamanda Doğu-Batı çatışmasının Doğu’nun yok olması ile değil; Doğu’nun ve Batı’nın birbiriyle kaynaşmasıyla son bulacağını düşünür. Doğu, Batı’nın gelişmiş güçlerinden yararlanarak dünya uygarlığına yeni bir güç, yeni bir renk katacağı düşüncesindedir. Parvus, “Türkiye Avrupa’nın Mali Tutsaklığı Altındadır”, **Türk Yurdu**, C. 2, S. 5, s. 523. Parvus, “Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu”, **Türk Yurdu**, C. 2, S. 7, s. 587. Parvus, “İş İştenden Geçmeden Gözünüzü Açınız”, **Türk Yurdu**, C. 3, S. 12, s. 360.

³⁰⁵ Georgeon, Enver Paşa’nın Türk Yurdu’nun oluşumuna maddî ve manevî destek sağladığı bilgisini paylaşmaktadır. “Türk Yurdu”nun sayfalarında kurulması sırasındaki yardımlarından dolayı Enver Paşa’ya edilen teşekkürlerden bahseden Georgeon, “Türk Yurdu” ve İttihat ve Terakki arasındaki bağı Enver Paşa’nın kurduğunu ve “Türk Yurdu”nun İttihatçıların politikalarına bir şekilde hizmet etmemiş olsaydı özellikle Jön Türk diktatörlüğünün resmen başladığı 1913 sonrası dönemde varlığını sürdürmesinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Georgeon, **a.g.k.**, s. 59. Şevket Süreyya Aydemir de Enver Paşa üzerine yaptığı biyografik çalışmasında aslında Osmanlı ve İslamcı olan Enver Paşa’nın hem Türk Yurdu’na hem de Türkçülere para yardımlarında bulunduğunu, bunlara örnek vermek gerekirse kendi el yazısı ile “Ahmet Agayef Bey’e bin lira veriniz” notunu düştüğü belgenin Türk Tarih Kurumu arşivinde yer aldığını ifade etmiştir. Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, 1908-1914**, C. 2, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 478.

³⁰⁶ Türk Ocağı ve İttihat ve Terakki arasındaki bağ için bkz. Üstel, **a.g.k.**, s. 69-73. Akçura, Ziya Gökalp ve Genç Kalemler kadrosunun İstanbul’a gelişini “bu suretle bütün Türkçülük kuvvetleri bir araya toplanmıştı” şeklinde değerlendirmiştir. Böylece Türkçülük akımının “en canlı devresinin” Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasında geçen iki, üç senelik süreçte yaşandığını ifade etmiştir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 264. **Türk Yılı 1928**, s. 473. Akçura’nın Türk Yurdu’nun kontrolünü İttihatçılara kaptırmayarak bağımsızlığını sağladığı da görülmektedir. Nitekim Akçura, İttihatçıların Türk Yurdu üzerinde kontrol sağlama çabalarına ilişkin olarak “Türkçülük müessesleri, cemiyetin muhtelif vasıtalarla yaptığı tesirata mukabele edebilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin inhiyaline kadar hususiyet, asliyet ve muhtariyetini muhafaza etmiştir.” diyerek bu hususa temas etmiştir. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 257. **Türk Yılı 1928**, s. 470.

çocukluk ve gençlik yılları, muhacir bir aileye mensubiyet, ülkenin parçalanması karşısında ulvî bir görev bilincine sahip Jön Türk kuşağının hassasiyeti ve konumuz açısından belki de en önemlisi, başlangıçta koyu bir “Osmanlı vatanseveri” iken zamanla İslam’la harmanlanmış Türk millî kimliğine sıkı sıkıya bağlı bir milliyetçi anlayış.³⁰⁷

İslamcılık ve Türkçülük tartışmaları 1860’larda başlamış olsa da tartışmanın en yoğun olduğu dönem II. Meşrutiyet’in fikir atmosferidir. Yukarıda söz edilen yayın organları üzerinden, farklı iki fikir akımının savunucuları arasındaki tartışmaları okumak mümkündür. Bu tarzda bir çalışmayı gerçekleştiren Gökhan Çetinsaya, ilginç bir tespitte bulunarak yaygın kanaatin aksine İslamcılık ve milliyetçiliğin hiçbir zaman birbirinin can düşmanı ve ezeli rakibi olmadığını, II. Meşrutiyet döneminde görülen Arnavut milliyetçiliği ve Balkan Savaşlarına kadar işbirliği içinde olduklarını ifade etmiştir.³⁰⁸ Arnavut ve Arap milliyetçiliğinin yoğunlaştığı bir ortamda Türkçülük siyasetinin Osmanlı’nın parçalanması sürecini daha da hızlandıracağını iddia eden İslamcılar ile Türkçüler arasındaki tartışma ideolojik bir derinlikten yoksundur. Son iki yüz yıldaki Osmanlı aydınları gibi Türkçü ve İslamcıların da temel endişesi, devletin bekasıdır. Bu nedenle Çetinsaya, İslamcıların eleştirilerinin milliyetçilikten çok “ayrılıkçılığa” olduğuna dikkat çekmektedir.

Genelde İslamcılar ve Türkçülerin ortaklaşa olarak Cemaleddin Afgani’den ve özelde de Türkçülerin, Akçura ve Gaspıralı vasıtasıyla Mercani’den aldıkları (Tatar reformculuğu) modernist yaklaşımları, her iki akımın da anti-emperyalist karakteri ve bununla alakalı olarak Rusya hakimiyetindeki Müslüman Türklerin asimilasyona karşı İslam’la harmanlanmış bir kimlik oluşturma çabası ilk aşamada İslamcı ve Türkçü kesimi bir araya getiren ortak özelliklerdir. Bu bağlamda İslamcılar ve Türkçüler

³⁰⁷ Georgeon, **Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken**, s. 24-26.

³⁰⁸ Çetinsaya, İslamcılar ve Türkçüler arasındaki ilişkiyi üç döneme ayırarak incelemiştir. 1908-1911/12 dönemi ittifakın geçerli olduğu dönemdir. 1912/13-1918 arası dönemde ise Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrasında ittifak bozulmuş ve İslamcılar, Türkçülük siyasetini eleştirmeye başlamışlardır. Buna karşılık iktidardaki İttihat ve Terakki Türkçülük siyasetine sarılmış ve bu ortamda Türkçülük siyaseti yükselen bir değer haline gelmiştir. 1918 ve sonrası olarak adlandırılan üçüncü dönemde ise Birinci Dünya Savaşı sırasındaki olaylar nedeniyle (1916 Arap isyanı ve Mondros Ateşkesinin imzalanması) İslamcılık ve Türkçülüğün yaşadığı içerik değişikliği ele alınmıştır. Bkz. Gökhan Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık, C. 6**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 420. İsmail Kara da İslamcılık fikrinin sistematize edilmesi sürecinde II. Meşrutiyet döneminin taşıdığı önemi vurgularken Çetinsaya ile aynı bakış açısını benimsemiştir. Kara, İslamcılık fikrinin “ittihad-ı İslam” adı altında 1870 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin hakim siyasi düşüncesi olmakla birlikte bir fikir hareketi olarak ortaya çıkışının yaklaşık 40 sene sonra II. Meşrutiyet döneminde Sıratı müstakim’in yayın hayatına girişiyle başladığına işaret etmektedir. Kara, **a.g.k**, C. 1, s. XXIX.

arasında, en azından 1912'ye kadar, de-facto yani fiilî bir ittifak söz konusudur.³⁰⁹ Bu ittifak sonucunda Akçura ve Ağaoğlu gibi Türkçülerin, İslamcılarının yayın organı olan Sıratı müstakim/Sebilürreşad'ta yazdığını görmekteyiz. Buna karşılık Sıratı müstakim'in de Rusya'daki Müslümanlar başta olmak üzere Türk dünyasının sorunları ile ilgilenmesi dikkat çekmektedir. Bu nedenle Georgeon; Akçura ve Ağaoğlu'nun Sıratı müstakim/Sebilürreşad'ta yazılar kaleme almasını çok normal bir durum olarak değerlendirir.³¹⁰

Sıratı müstakim/Sebilürreşad'daki İslamcılar ile Türkçülerin ayrışması sonrasında, iki grup arasındaki orta yolu bulma çabası Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin öncülüğünde 1914'te çıkarılmaya başlanan "İslam Mecmuası" aracılığıyla yürütülmüştür.³¹¹ Gökalp ve Ağaoğlu, "İslam Mecmuası" ve "Türk Yurdu"ndaki

³⁰⁹ Kara, İslamcılarının 1912'ye kadar beklèmelerinin nedeni olarak milliyetçileri ciddiye almadıkları, İttihat ve Terakki'nin gücünden çekindikleri ve fitne çıkarmaktan korktukları gibi gerekçeleri sıralamıştır. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XLV. Tunaya da bu bakış açısına taraftardır. Meşrutiyet idaresinin başında İttihat ve Terakki'nin bazı liderlerinin ve cemiyetin camilerdeki vaazlarda ve Sıratı müstakim başta olmak üzere İslamcı dergilerce övüldüğüne dikkat çekmektedir. Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, s. 107. Örneğin, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, İttihat ve Terakki'den "cemiyet-i âliye"; Niyazi ve Enver Bey başta olmak üzere önemli İttihatçılardan "dilaverler" diye söz etmiş ve bu dilaverlerin saymakla bitmeyeceğini söylemiştir. Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevaiz", **Sıratı müstakim**, 25 Eylül 1324, Adet 7, s. 111.

³¹⁰ Sıratı müstakim II. Meşrutiyet'in ilanından bir ay sonra 14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. İmtiyaz sahipleri Ebulula Mardin ve Eşref Edip'tir. Başyazarlığını ise Mehmet Akif üstlenmiştir. İlk 182 sayı Sıratı müstakim adıyla çıkan derginin, 8 Mart 1912'den itibaren "Sebilürreşad" ismini aldığı görülür. Dergi Meşrutiyet rejimini desteklediğini duyurmuştur. Bu tavrını derginin kuruluş tarihini temsili olarak "11 Temmuz 1324" göstermesi ve 43'üncü sayıdan itibaren bunu "10 Temmuz 1324" olarak düzeltmesi ile gösteren dergi aynı zamanda rejim karşıtı 31 Mart İsyanı'na karşı tavrı almıştır. François Georgeon, derginin İslam reformistlerinden Cemaleddin Afgani ve onun öğrencisi Muhammed Abdüh'tan büyük oranda etkilendiğinin altını çizmektedir. Derginin yazar kadrosu arasında bu etkileşimin de bir sonucu olarak Rusya kökenli Türk aydınları da görmek mümkündür. Bunlar arasında Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu'nu saymak mümkündür. Bu nedenle Georgeon, Sıratı müstakim'in Mercani etkisindeki Tatar reformcuları ile Arap reformistlerin buluşma noktası olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Georgeon, **a.g.k.**, s. 58. Dergi reformist tavrını yazar heyeti ile de ortaya koymaktadır ki, yazarlar arasında II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin İslam'da reform fikrini savunan önemli isimleri yer almaktadır: Manastırlı İsmail Hakkı, Şeyhülislam Musa Kazım, Mehmet Akif, Bereketzade İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Ebulula Mardin, Ferid Kam, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır, Mardinizade Arif, Şeyhülislam Haydarizade İbrahim, Mehmet Ali Aynî, Halim Sabit, Ahmet Hamdi Aksekili, Kemalzade Ali Ekrem, Mehmet Tahir Bursalı, Tahir Mevlevi, Ağaoğlu Ahmet, Yusuf Akçura. Bu isimlerin II. Meşrutiyet döneminin en güçlü iki akımı olan İslamcı ve Türkçü aydınlar olması Sıratı müstakim'in başlangıçta her iki akım taraftarlarını bir araya getiren bir platform olduğunun kanıtıdır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Balkan Savaşları sonrasında bu uzlaşma ortadan kalkmıştır. Sıratı müstakim/Sebilürreşad dergisinin tam koleksiyonu Bağcılar Belediyesi tarafından yürütülen proje kapsamında günümüz Türkçesine çevrilerek basılmaktadır. Bkz. **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sıratı müstakim Mecmuası**, Proje Yürütücüsü, Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediye Başkanlığı, İstanbul, 2012.

³¹¹ Arai, **a.g.k.**, s. 127-143. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXIX. Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 431. Mustafa Bakırcı, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı İslam Mecmuası 1914-1918", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 17, Haziran 2004, s. 177-210. Tuba Çavdar, "İslam Mecmuası", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, S. 10, 2005, s. 159-164.

yazılarında din ve milliyetin birbirinden ayıramayacağını, Türkler için İslamiyet'in adeta "kavmî bir din" haline geldiğini savunmuşlardır.

Uzlaşma çabalarına rağmen Birinci Dünya Savaşı, sonuçları açısından hem İslamcıları hem de Türkçüleri hayal kırıklığına uğratmıştır. Savaş içerisinde yaşanan 1916 Arap isyanı İslamcıların umutlarını yıkarken; 1917 Bolşevik Devrimi ile Çarlık Rusya'nın ortadan kalkması Pantürkistleri kısa süreliğine ümitlendirmiştir. Ancak onların beklentilerini de Mondros Ateşkesi suya düşürmüştür. Mütareke koşulları içerisinde Türk milliyetçiliğinin sınırları revize edilmiş ve Orta Asya ile değil; sadece Anadolu ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışı ortaya çıkmıştır. Ancak Anadolu ile sınırlı bu yeni Türk milliyetçi anlayışı da tıpkı Pantürkizm gibi İslamcılık cereyanından beslenmiş ve onunla dirsek temasında bulunmuştur. Milliyetçiliğin ve İslamcılığın anti-empyrist yönü bir kez daha ön plana çıkarılmış, İslam aleminden maddî ve manevî destek sağlanmış, Türk, Arnavut, Laz, Çerkez, Kürt vb. Müslüman unsurların yaşadığı Anadolu coğrafyasında çoğulcu, kapsayıcı bir Türk-Müslüman söylemi ile kurtuluş mücadelesi verilmiştir.³¹²

İslamcı ve Türkçü aydınlar arasındaki tartışmalar Türkçülüğün sistematize edilmesi açısından son derece önemlidir. Bu tartışmaların baş rolünde "Sıratı müstakim", "Türk Yurdu" ve "İslam Mecmuası" dergileri etrafında toplanan aydınlar yer almıştır. Konunun merkezini oluşturan "Mütareke dönemi Türk milliyetçiliğinin" tanımlanmasında vazgeçilmez bir unsur olan İslam ve Türk kimliği arasındaki bağ yukarıda sayılan yayın organlarındaki tartışmalar üzerinden incelenecektir.

İslamcıların, Türkçülere karşı başlangıçta var olan olumlu yaklaşımlarının temelinde Cemaleddin Afgani'nin fikirleri yatmaktadır. Afgani, her iki grup arasındaki ortak paydadır. Hem Türkçülerin hem de İslamcıların yazılarında atıfta bulundukları kişi Afgani'dir. Çünkü Afgani, "ittihad-ı İslam"ın öncesinde milli hareketlerin önemini vurgulamıştır.³¹³ İslamiyet'in her alanda olduğu gibi siyasî ve içtimaî alanda da reforma tabi tutulmasını savunan Cemaleddin Afgani, bu kapsamda bütün İslam toplumlarının milliyetçi bir uyanışa sahip olmalarını istemiş, Batı'nın sömürgeci zihniyeti karşısında

³¹² Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 432-433. Kara, 1918'de Birinci Dünya Savaşı sonra erdiğinde İslamcılık fikrinin tamamen sona erdiğini ancak geride "İslam'la takviye edilmiş bir milliyetçilik" anlayışını miras bıraktığını ve İslamcıların Hilafet makamının merkezi İstanbul Hükümeti'ne rağmen Anadolu'yu destekleme sebebini bu noktada aramak gerektiğini ifade etmektedir. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXXI.

³¹³ Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XL. Köseoğlu, **a.g.k.**, s. 219.

İslam toplumlarını asrın gerçeği olarak gördüğü milliyetçilik duygusuyla silahlandırmayı hedeflemiştir.³¹⁴

Cemaleddin Afgani, atomistik bir bakış açısı ile kuvvetli olan İslam unsurlarının tek tek bir araya gelmesi sayesinde daha kuvvetli bir İslam alemi ve medeniyeti meydana geleceği düşüncesini savunmuştur. “İttihad-ı İslam”ın gerçekleşmesinin ön koşulu budur. Afgani’ye göre İslam aleminin geri kalmasının ve Batı karşısındaki pozisyonunun nedeni milliyet prensibine, milli birliğe önem vermemiş olmasıdır. İslam aleminin yaşayabilme imkanı, milli benliklerini keşfederek ilerlemelerine bağlıdır. Ona göre “Toplumsal saadeti milliyetsiz, milliyeti dilsiz olamaz.” Afgani, milletlerin oluşumunda en önemli iki etken olarak dil ve dini esas almıştır. Ancak dil bağının, dinden daha kalıcı olduğuna işaret eder. “Vahdet-i lisan hayret-engiz bir vesile-i rabıttır. Vahdet-i lisan garazları, muhtelif aşiretleri, maksatları mütenevvî kabileleri cinsiyet (milliyet) sancağı altında toplayarak maksata sevk eden yegâne vahdettir.” diyerek dilin milli kimliğin oluşumunda ve milli beraberliğin sağlanmasındaki önemine değinmiştir.³¹⁵

³¹⁴ Akçura, Cemaleddin Afgani’yi “bütün alem-i İslam’ın yaşayabilmesi için Müslüman milliyetlerin milli şuura sahip olmaları lüzumuna” inandığını ve bu fikri ile sadece doğu Türkleri arasında değil batı Türkleri (Osmanlı) arasında da “berekatli tohumlar” saçarak Türklüğün gelişimine büyük hizmet ettiğini vurgulamıştır. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 81-82. Afgani’nin savunduğu “İslam modernizmi”, Fazlur Rahman tarafından analiz edilmiştir. Ona göre Batının istila hareketini durdurmak amacıyla ahlaki ve fikri seviyenin yükseltilmesi için İslam toplumuna genel bir çağrıda bulunan “ilk hakiki Müslüman modernist” Cemaleddin Afgani’dir. Böylece Afgani’nin ulaşmaya çalıştığı amaç Batı karşısında İslam dünyasını güçlü kılmaktır. Afgani diğer taraftan İslamiyet’in “mâni-i terakki” olmadığı, akıl ve mantığa aykırı hiçbir şey barındırmadığını ispatlama çabasına da girmiştir. “İnsanla, insan olduğu için ilgilenilmelidir” diyen Afgani, bu doğrultuda Ernest Renan’ın İslamiyet’in akıl düşmanı bir din olduğu şeklindeki hücumlarını cevaplandırmıştır. Cemaleddin Afgani, delillere başvurarak Renan’ın tezini çürütmekle kalmamış, Müslümanların Batı dünyasındaki sözcüsü de olmuştur. Fazlur Rahman, Afgani sonrasında “İslam modernizmi” kavramının savunucusu olarak Mısırlı Muhammet Abduh ve Hindistanlı Seyit Ahmet Han’ı işaret etmektedir. Rahman, **a.g.k.**, s. 300-302. Şerif Mardin de Afgani ve öğrencisi Abduh’un “İslamiyet’in mâni-i terakki olmadığı” çünkü İslam’ın pozitif ve felsefi bilimlere açık olduğu, bunları reddetmediği ve Müslümanların bunlara gereken önemi vermelerini, İslam devletlerinin Batı’ya karşı bir direnç geliştirebilmeleri için öncelikle kendilerini geliştirmeleri gerektiği düşüncesini yayma amacında olduklarının altını çizmiştir. Mardin, **İslamcılık**, s. 1401. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim**, Çev. Metin Çulhaoğlu, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 222. Namık Kemal de Ernest Renan’a, Afgani gibi karşı çıkmış ve onun “İslam’ın mâni-i terakki” olduğu şeklindeki hücumlarını çürütmüştür. Bkz. Namık Kemal, **Renan Müdafaaanamesi, (İslamiyet ve Maarif)**, Yay. Mehmet Fuat Köprülü, Ankara, 1962.

³¹⁵ Cemaleddin Afgani, bu makaleyi 1870’lerde kaleme almış olsa da Resulzade Mehmet Emin Bey tarafından tercüme edilerek Türk Yurdu’nda yayınlanmıştır. “Vahdet-i Cinsiyet Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi”, **Türk Yurdu**, 1 Teşrinisani 1328, Yıl. 2, S. 2, s. 45-55. Akçura, Cemaleddin Afgani’nin, ırkı Alman filologları gibi dil birliği ile tarif ettiği noktaya dikkat çekmiştir. **Türkçülüğün Tarihi**, s. 84. Köseoğlu, **a.g.k.**, s. 220.

Onun İslam medeniyetinin geri kalmışlığının sebepleri üzerine yaptığı değerlendirmeleri İslamcılar; geri kalmışlıktan kurtulmak için ileri sürdüğü İslam kavimlerinin kendi milli benliklerini keşfetmesi fikri ise Türkçüler tarafından kabul görmüştür. Özellikle Türkçüler üzerinde çok derin izler bırakan şair Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp, Afgani'nin etkisi altındadır.³¹⁶ Afgani'nin İslam'da reform ve milliyet/kavmiyet meselelerine yaklaşımı üzerine yaptığı değerlendirmelerden etkilenen isimler arasında Sait Halim Paşa, gelmektedir. O, “İslamlaşmak”, “Buhran-ı İçtimaîmiz” ve “İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye” adlı eserlerinde ittihad-ı İslam ve milliyet meselelerine temas etmiştir.³¹⁷ Sait Halim Paşa'nın yanı sıra Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ve Said Nursî gibi İslamcılar, milliyetçilik fikrinin zararlarına işaret etmekle birlikte, içinde bulunulan yüzyılda bu fikrin yadsınamaz bir gerçek olduğu ve bu fikre sırt çevirerek görmezden gelmenin tehlikelerine dikkat çekmişlerdir. Milliyetçilik fikrinin kötü yanları olduğu gibi faydalı yanları da mevcuttur ve bunlardan istifade etmek gerekir.

İslamcıların önde gelen isimlerinden Sait Halim Paşa, “İslamlaşmak” adlı eserinde kavmiyet prensibinin hakim olduğu şu yüzyılda “gaye-i İslam”ın birçok engellere tesadüf edeceğini ifade ederek milliyet meselesine temas eder. Kavmiyetin olumlu ve olumsuz taraflarına temas ederek konu üzerindeki görüşlerini açıklamaya çalışmıştır.

³¹⁶ Mehmet Emin Bey, II. Abdülhamit tarafından Afgani'ye tahsis edilen Nişantaşı'ndaki konağa sık sık ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretler sırasında Emin Bey, Afgani'nin fikirlerinden büyük oranda etkilendiğini “Beni o yoğurmuştur. Eğer ruhların ebediyyet ve layemutiyyeti varsa, derim ki o, etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığı'nın topraklarına bırakmış ise ruhunu da bana yadigâr etmiştir. Cemaleddin'in ruhu bende yaşıyor” ifadesi ile ortaya koymuştur. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 86 ve 150-151. **Türk Yılı 1928**, s. 389 vd. Çalen, **a.g.k.**, s. 37. Ziya Gökalp de Afgani'nin Mehmet Emin Yurdakul üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Emin Bey'in kendi ifadesine göre ona Türkçülüğü aşıl原因 Cemaleddin Afgani olmuştur. Gökalp'e göre “Mısır'da Şeyh Muhammed Abduh'u, Şimal Türkleri arasında Ziyaeddin bin Fahreddin'i yetiştiren bu büyük İslam müceddidi, Türk vatanında Mehmet Emin Bey'i bularak, halk lisanında halk vezninde milliyetperverane şiirler yazmasını teşvik etmişti.” Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 26.

³¹⁷ Prens Mehmed Said Halim Paşa, **İslamlaşmak**, Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, Darülhalife Hukuk Matbaası, 1337, s. 21. İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi” adlı çalışmasında Sait Halim Paşa'nın söz konusu eserini günümüz Türkçesi ile vermiş ve burada “kavmiyet” kelimesi yerine “ırkçılık” kelimesini kullanmıştır. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. 125. Sait Halim Paşa'nın söz konusu eserleri üzerinden ittihad-ı İslam ve milliyetçilik meselelerine yaklaşımı konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ferhat Ağırman, “İslamcı Bir Düşünür Olarak Sait Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar”, **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011, s. 27 vd. M. Cengiz Yıldız, “Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011, s.45 vd. M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa'da İslamlaşmak Düşüncesi”, **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011, s. 81 vd. Ömer Faruk Altıparmak ve Cüneyd Altıparmak, “Said Halim Paşa Düşüncesi Üzerine Bir Derkenar” **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011, s. 195 vd.

Her şeyden önce ona göre “kavmiyet”, Birinci Dünya Savaşı’nın nedenidir. Milliyetçilik fikri neden olduğu bencillik, Batı medeniyetinin gerçek yüzünü ortaya çıkarmıştır ki,³¹⁸ Batı medeniyetinin bu bencil ve başkasına yaşama hakkı tanımayan çirkin yüzünün diğer İslamcı aydınlar tarafından da eleştirilmiş olduğunu burada hatırlamakta fayda var. Nitekim Mehmet Akif’in “Çanakkale” şiirinde geçen “Maske yırtılmasa hala bize afetti o yüz... Medeniyet denilen kahpe, hakikat, yüz­süz...” mısraları ile İstiklal Marşı’nda yer alan “Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar” mısrası, Batı medeniyetinin söz konusu özelliğine yönelik birer eleştiri niteliğindedir.

Sait Halim Paşa, Batı taklitçiliğinden korunmanın ve İslam toplumlarının millî benliklerini muhafaza etmesinin öneminden bahsetmiştir.³¹⁹ Burası Sait Halim Paşa’nın düşünsel anlamda Türkçülere en fazla yaklaştığı noktadır.³²⁰ Sait Halim Paşa, Türk millî kültürünün İslam’ın ahlakî ve içtimaî yapısından doğduğunu, onun içinde ve ona özgü bir yapıda gelişmek suretiyle varlığını devam ettirdiğini ifade ederek “milliyeti” dinin içerisinde ve ondan beslenen bir konuma oturtmuş, onun bir parçası olarak ele almış, böylece Cemaleddin Afgani’nin fikirlerine yaklaşmıştır. Milli benlik ve dini içiçe konumlandıran Sait Halim Paşa, bu ikisinin korunmasının İslam medeniyetine de hizmet etmek anlamına geleceğini savunmuştur.³²¹

Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi de tıpkı Sait Halim Paşa gibi körü körüne Batı taklitçiliğinin Türk millî benliğini ve İslam medeniyetini yok edeceği uyarısında bulunmuştur. Batı taklitçiliği, millî kültürü ve millî kültürün bir parçası olan din ve fazilet hislerini ortadan kaldıracaktır. O da dini, millî kültürün bir parçası sayarak din ve milliyeti aynı potada eritmiştir.³²² 1913’te Darülfünun gençlerine verdiği “Hangi

³¹⁸ Said Halim Paşa, **İslamlaşmak**, s. 22. Yıldız, **a.g.k.**, s. 59.

³¹⁹ Sait Halim Paşa, “Buhran-ı İçtimaîmiz” adlı eserinde de Batı taklitçiliğinden, Osmanlı aydınlarının “Frenkleşmiş olan içtimaî ve siyasî tasavvurlarından” şikayet etmekte, “Batıcı” aydınları “kendi manevi ve ahlakî hayatlarını... millî, fikrî ve ahlakî varlığı meydana getiren şeyleri küçümseyip tahkir ettikleri” için eleştirmektedir. Ona göre bugünkü durumun nedeni “varmak istediğimizin hedefin ne olduğunu bilemeyişimizdir.” Her bakımdan Batı’yı taklit konusunda Osmanlılar o kadar başarılı olmuştur ki, “inancı, his ve ananesi, ilim ve fenni tamamen taklitten ibaret sahte bir dünya kurmuştur...” Bkz. Mehmed Said Halim, **Buhran-ı İçtimaîmiz**, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul, 1332, s. 4-7.

³²⁰ Said Halim Paşa, **İslamlaşmak**, s. 25. Ağırman da Sait Halim Paşa’nın Batı taklitçiliğinin reddi, milliyet kavramına kültürel bir anlam yükleme ve bununla alakalı olarak her milletin bu kültürel değerlere sahip çıkması milli benliğini muhafaza etmesi konusunda Türkçülerle aynı bakış açısına sahip olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Ağırman, **a.g.k.**, s. 31.

³²¹ Mehmed, **İnhitat-ı İslam Hakkında**, s. 30. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. 174.

³²² Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Abdullah Uçman, “Şehbenderzade Ahmed Hilmi (1865-1914)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, Ankara, 2010, s. 424-425. Şehbenderzade, İslam aleminin hayatta kalabilmesi ve Batı ile mücadele edebilmesi için yeni bilgilere ihtiyaç duyduğunu savunmakla birlikte Sait Halim Paşa gibi Batı kültür ve medeniyetinin olduğu gibi alınmasına karşı çıkmıştır. Bu durum ona göre, kültürel kimliğin kaybedilmesi ve toplumda çatışma ortamının oluşmasına neden olacaktır. “İttihad-

Meslek-i Felsefiyi Kabul Etmeliyiz” başlıklı konferansta Batı taklitçiliğini eleştirmekle birlikte Müslümanların Batılı bir değer olan “milliyeti hakir görmelerine” de karşı çıkmaktadır. Dünyada bütün milletlerin kendi refah ve saadetleri için çalışırken ve bunun öncelikli şartı milliyet fikrine sarılırken İslam milletlerinin buna sırtını dönmelerini aptallık olarak değerlendirmiştir.³²³

Görüldüğü üzere Şehbenderzade, Cemaleddin Afgani’nin fikirlerini paylaşmakta ve Batı taklitçiliğine karşı olmakla birlikte milliyeti reddetmeyerek Sait Halim Paşa ile aynı doğrultuda düşünmektedir. O da kavmiyet konusunda millî benliğimize, kültürümüze, bizi biz yapan değerlere, din, kavmiyet ve dil meselelerine dikkat etmek gerektiğine vurgu yapmaktadır.

İslamcılar arasında Said Nursi’nin görüşleri de İslamcılık fikrini milliyet kavramına yakınlaştırmaktadır.³²⁴ O da Batı’dan geldiğini düşündüğü milliyetçiliğin

1 İslam” fikrini savunan Ahmed Hilmi, ilk sayısını 4 Kanunievvel 1324/17 Aralık 1908’de İstanbul’da çıkardığı “İttihad-ı İslam” dergisinde bu fikirlerini savunmuştur. İttihad-ı İslam’ın temini için derginin çıkarıldığını açıklayan Ahmed Hilmi’ye göre “İttihad-ı İslam”, yeryüzünün çeşitli yerlerindeki Müslüman milletlerini tek bir hükümetin hakimiyeti altında toplamak değildir. “Siyasî ittiḥad-ı İslam” bir hayaldir. “Demekki maksat olan ittiḥad-ı içtimai-i İslam’dır.” Filibeli Hilmi, “Ceridemizin Neşrindeki Âmâl-i Muazzez” **İttihad-ı İslam**, 4 Kanunievvel 1324, No. 1, s. 1-2. “İttihad-ı içtimai-i İslam” birbirini destekleyen farklı İslam milletlerinin ve hükümetlerinin varlığına dayalı bir anlayıştır. Buradan hareketle de Şehbenderzade’nin İslam’da milliyet/kavmiyet kavramına Cemaleddin Afgani ve Sait Halim Paşa gibi yaklaştığı sonucuna ulaşmak oldukça kolaydır. Filibeli de din ve kavmiyeti içiçe sokmakta ve birbirine eşdeğer görmektedir. Rahman, **a.g.k.**, s. 287 vd. M. Sait Özervarlı, “Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Fikirleri”, **TDV, İslam Ansiklopedisi**, C. 38, Ankara, 2010, s. 426-427. Bunun yanı sıra Filibeli’nin kavmiyet ve din kavramlarını birbirine ilintilediğine ve bu suretle tıpkı Sait Halim Paşa gibi Türkçülere yakın durduğuna bir başka kanıt da aynı bakış açısına sahip Ahmet Ağaoğlu’nun, Filibeli’nin 1910 yılından itibaren haftalık olarak çıkarmaya başladığı “Hikmet” dergisi yazı heyetinde yer almasıdır. Ağaoğlu burada, Kafkasya ve Orta Asya Müslümanları hakkında yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Ahmet Agayef, “Kafkasya Müslümanları”, **Hikmet**, 8 Nisan 1326, Nu. 1, s. 3-4. Ahmet Agayef, “Kafkasya Müslümanları”, **Hikmet**, 15 Nisan 1326, Nu. 2, s. 7. Ahmet Agayef, “Kafkasya Müslümanları”, **Hikmet**, 29 Nisan 1326, Nu. 4, s. 6-7. Şehbenderzade Ahmed Hilmi “Hikmet” mecmuasında gerek kendi ismi gerekse “Şeyh Mihridin Arusi” takma adıyla kaleme aldığı yazılarında Batı medeniyetini körü körüne taklit etmenin, millî bünyede açacağı zararlara ve Avrupa emperyalizminin İslam alemi üzerindeki emellerine ağırlık vermiştir. Ahmed Hilmi, “Alem-i İslam’da İngiliz-Cermani Rekabeti, İran’da Rekabet-1”, **Hikmet**, 8 Nisan 1326, Nu. 1, s. 1-2. Mihridin Arusi, “İçtimai İcabat: Ne Haldeyiz Ne Yapmalıyız?”, **Hikmet**, 8 Nisan 1326, Nu. 1, s. 2-3. Mihridin Arusi, “Avrupa Medeniyeti Nereden Geldi, Bu Medeniyetin Doğru İsmi Nedir?”, **Hikmet**, 22 Nisan 1326, Nu. 3, s. 3-4. Ayrıca bkz. Şeyh Mihridin Arusi (Şehbenderzade), **Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa – Müslümanlara Rehber-i Siyaset**, Dersaadet, 1327, s. 2-11’den aktaran Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. 23-24.

³²³ Şehbenderzade, İngiliz, Alman, Fransız vesaire milletlerin kuvvet ve saadetlerinin sebebi olarak fertlerinin milletlerine olan sevgi ve bağlılıklarını gösterir. Ona göre bu hakikati göremeyen Türkler milliyetçilik düşmanlığını zavallı memleketimize faydalı zannetmektedir. Şehbenderzade “bu derece safillik ve aptallığı nasıl tecviz ediyoruz?..” sorusunu yöneltir. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, Milletimizi ve Vatanımızı Yükseltmek İçin Hangi Yolu Seçelim?** Bedir Yayınevi, İstanbul, 1963, s. 11-24.

³²⁴ Said Nursi’nin hayatı ve fikirleri için bkz. Bediüzzaman Said Nursi, **Tarihçe-i Hayat**, Şahdamar Yayınları, İstanbul, 2011. Mardin, **a.g.k.**, s. 71 vd. M. Hakan Yavuz, “Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık**, C. 6, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 264 vd. Kara, **a.g.k.**, C. 2, s. 313 vd.

“menfi”³²⁵ yani olumsuz yönüne dikkat çekmiş ve bunu İslamiyet öncesi “Cahiliye Dönemi”nin “asabiyet” fikri ile bir tutmuştur. Batı’nın İslam alemini bölmek için kullandığı “menfi milliyetçilik” fikrine dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte bunun faydalı tarafları da olabileceğine işaret etmiş, “müspet milliyetçilik” kavramına değinmiştir.

Menfi milliyetçilik başkasını yutmakla ve düşmanlıkla beslenir. Bu nedenle de Kur’an ayetleri ve hadislerle yasaklanmıştır. Sait Halim Paşa gibi Dünya Savaşı’nın da yine “menfi” yani ırkçı ve bencil milliyet fikrinden kaynaklandığına işaret eden Said Nursî bunun insanlığa ne büyük zararı dokunduğunun göz önünde olduğunu söylemiştir. Balkan Savaşları sırasındaki Arnavutluk ve Birinci Dünya Savaşı içerisindeki Arap hareketine atıfla “menfi milliyet” anlayışının Osmanlılara ve İslam alemine de çok zarar verdiğini belirtmiştir. Bu durum İslam alemini, Batı karşısında daha da zayıflatmıştır.³²⁶

Onun düşüncesinde “milliyet” fikri ancak ve ancak İslam’a hizmetkâr olduğu sürece “menfi” kimliğinden sıyrılıp “müspet” bir hale gelebilir. Bu haliyle Nursî, milliyeti İslam’a hizmet eden bir noktaya konumlandırmaktadır. “Müspet milliyetçilik” toplumsal hayatta birlik ve beraberliği, faydalı bir kuvveti temin eder. Bu da İslam kardeşliği için önemlidir. Bu noktada “müspet fikr-i milliyet, İslamiyet’e hâdim olmalı yerine geçmemelidir.”³²⁷

Said Nursî’nin din ile milliyeti birbirinden ayırmadığı oldukça açıktır. Ona göre “Müslümanlar indinde din ve milliyet bizzat müttehittir.”³²⁸ Din ile milliyeti birbirinden ayırmayan Said Nursî, din ve milliyetin sadece görünüş itibarıyla ve sunî bir ayrıma tabi tutulabileceğini, bunların birbirlerine hizmet eden ve birbirlerini tamamlayan kavramlar olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte iki kavram arasında önceliği dine verir. Milliyet ise ona yardım eden ve onu tamamlayan bir kavramdır. Said Nursî için din, ilahî hiç kopmayacak sağlam bir bağıdır. Bu nedenle din, milliyete göre daha kuvvetli

³²⁵ Said Nursî, “Mektubat” adlı eserinde “Sana ‘Said-i Kürdî’ diyorlar, belki sende milliyetçilik fikri var.” sorusuna “İslamiyet, Cahiliye ırkçılığının kökünü kazımıştır.” hadisi ile cevap verir. “Hey efendiler! Eski Said’in ve yeni Said’in yazdıkları meydanda... Onları şahit gösteriyorum ki, ben ‘İslamiyet Cahiliye asabiyetini kesip atmıştır’ katî fermanıyla eskiden beri menfi milliyetçiliğe ve ırkçılığa Avrupa’nın bir nevi illeti olduğundan öldürücü bir zehir gözüyle bakmışımdır. Ve Avrupa, Batı’nın o hastalığını İslam toplumu içine atmış ki, bölsün parçalasın, yutmaya hazır hale getirsin. Eskiden beri o Frenk illetini tedaviye çalıştığımı talebelerim ve benimle görüşenler biliyor...” Bediüzzaman Said Nursî, **Mektubat**, Haz. Adnan Kayıhan, İlhan Atılgan, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2014, s. 59-60.

³²⁶ Kara, **a.g.k.**, C. 2, s. 341-342.

³²⁷ Said Nursî, **Mektubat**, s. 294. Kara, **a.g.k.**, C. 2, s. 342.

³²⁸ Bediüzzaman Said Nursî, **Hutbe-i Şamîye**, Envar Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 64-65. Said Nursî, **Tarihçe-i Hayat**, s. 81. Kara, **a.g.k.**, C. 2, s. 339.

bir birleştiricidir, haliyle ona daha çok önem verilmelidir. Ancak milliyeti de göz ardı etmez ve bu bağı kuvvetlendirdiğinin altını çizmiştir.³²⁹ Ona göre Batı, milliyetçilik fikrini İslam alemini parçalayıp yutmak için güçlü bir silah olarak kullanırken Müslümanlar bu fikre kayıtsız kalamaz, “Milliyetçilik fikrini bırakınız diyemez.” Böylece Said Nursî, Afgani’yle aynı çizgiye gelmiştir.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz İslamcılık fikrini savunan aydınların din ve milliyet kavramlarını içiçe soktuklarını, bu iki kavramın Türkler için birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığı düşüncesini savunduklarını, milliyet kavramını 19’uncu yüzyılın bir gerçeği olarak kabul etmenin gerekliliğine inandıklarını, aksi takdirde Batı emperyalizmi karşısında İslam milletlerinin şansının olmadığı gerçeğini kabul ettiklerini gördük. Cemaleddin Afgani ile başlayan bu yaklaşım Sait Halim Paşa’dan, Said Nursî’ye kadar İslamcı Osmanlı aydınları üzerinde derin izler bırakmıştır.

İslamcılar arasında milliyetçiliği reddeden ve bu nedenle Türkçüleri dinsizlikle suçlayan İslamcı aydınlar da mevcuttur. Söz konusu fikrî tartışmalardan en bilinenleri “Türk Yurdu”ndan Ahmet Ağaoğlu’nun, “İçtiha” dergisinden Süleyman Nazif ve “Sebilürreşad”tan Babanzade Ahmet Naim ile yaptığı tartışmadır.³³⁰ Özellikle

³²⁹ “Mektubat” adlı eserinin “26’ncı Mektup 3’üncü Mesele”sini bu konuya ayırmış ve Hucurat Suresi (49/13)’ni İslamiyet’in “tearüf” ve “teavün” yani Müslümanların birbirleri ile tanışması, kaynaşması ve birbirleriyle yardımlaşması prensiplerine temas ettiğine kanıt olarak göstermiştir. İslamiyet’i büyük bir orduya benzetir. Ordu nasıl ki fırkalara, alaylara, taburlara, bölüklere, takımlara ayrılmıştır ve bu ayrılmanın sebebi yardımlaşma, dayanışma ve iş bölümüdür, İslamiyet de böyle farklı milletlere topluluklara bölünerek Müslümanlar arasında yardımlaşma ve dayanışmayı hedeflemiştir. Said Nursi, **Mektubat**, s. 292. Kara, **a.g.k.**, C. 2, s. 340. Hucurat (49/13): “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkek ve bir kadından ve birbirinizi tanıyıp kaynaşasınız diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık...” Bediüzzaman Said Nursi, İslamiyet’i merkezde tutup, onun etrafını milliyetle sarmakta ve bu açıdan milliyet fikrini İslam’ı koruyan, onu bütünleyen, ona hizmet eden bir noktada konumlandırmaktadır. Türklerin, “millet-i İslamiye’yi” koruması gerekliliğine tarihten örnekler verir. Osmanlı hakimiyetini kastederek sadece “altı yüz sene değil” Abbasiler zamanından beri Türklerin İslamiyet’in himayesini üstlendiklerini, Haçlı Seferlerine karşı İslam alemini müdafaa ettiklerini hatırlatır. Ona göre Türklük ve İslamlık içiçe geçmiş, ayrışamayacak bir bütündür. Bu birlikteliği korumak Türklerin vazifesidir ve eğer bu birliktelik korunamazsa Türkler mahvolacaktır. Said Nursi, **Mektubat**, s. 294. Kara, **a.g.k.**, C. 2, s. 343. Bu açıdan Said Nursi, Akçura ve Köprülü’den farklı bir yaklaşıma sahiptir. Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eserinde Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık cereyanlarını fayda ve zararları açısından değerlendirirken İslamiyet’i Türklüğe yardımcı bir konuma yerleştirmişti. Akçura, birleşmesi muhtemel olan Türklerin büyük kısmının Müslüman olduğuna dikkat çekerek “İslam dini büyük Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilir” yorumunda bulunmaktaydı. Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 34. Mehmet Fuat Köprülü de “Türklük, İslamlık, Osmanlılık” makalesinde merkeze Türkleri, merkeze yakın yerlere İslam unsuru ve en dışta da gayrimüslim unsurları yerleştirmiştir. Böylece Said Nursi’nin aksine İslamiyet’i, Türklüğü koruyan bir noktaya konumlandırmıştır. Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, **Türk Yurdu**, C. 4, S. 9, s. 692. Ayrıca bkz. Emur Genç, “Fuat Köprülünün Milliyetçilik Anlayışı ve Onun Türkçülük’e İlişkin Yaklaşımı”, **Folklor/Edebiyat**, C. 18, S. 71, 2012/2, s. 68.

³³⁰ Babanzade Ahmet Naim, “İslam’da Dava-yı Kavmiyet” başlıklı yazısı ile Ağaoğlu şahsında Türkçülere hücum etmiştir. Babanzade Ahmet Naim Efendi ile Ahmet Ağaoğlu arasındaki tartışmanın fitilini ateşleyen ise Musa Kazım’ın, İslam Mecmuası’nın 1, 2 ve 3’üncü sayılarında yer alan “İslam ve Terakki” başlıklı yazısı olmuştur. Musa Kazım, “İslam ve Terakki – I”, **İslam Mecmuası**, 30 Kanunisanı

Süleyman Nazif-Ahmet Ağaoğlu tartışması pek çok açıdan önemlidir. Her şeyden önce tartışma, Balkan Savaşlarına yani İslamcılar ve Türkçüler arasında bu dakikaya kadar devam eden ittifakın bozulduğu bir zamana denk gelmiştir. Bu dakikadan itibaren İslamcıların Türkçülere karşı sert hücumları başlayacaktır. Süleyman Nazif ve Ahmet Ağaoğlu arasındaki tartışmanın bir diğer önemi Nazif'in şahsında İslamcıların Türkçülere saldırırken kullandıkları silahları toplu bir şekilde gözler önüne sermesidir. Diğer taraftan ise Ağaoğlu “asabiyet” ve “milliyet/kavmiyet” kavramlarının birbirinden ayrı şeyler olduğunu izah etmiş, ikinci olarak da İslamcıların eleştirilerine karşı

1329, C. 1, S. 1, s. 1-6. Şeyhülislam-ı esbak Musa Kazım, “İslam ve Terakki – II”, **İslam Mecmuası**, 13 Şubat 1329, C. 1, S. 2, s. 34-36. Şeyhülislam-ı esbak Musa Kazım, “İslam ve Terakki –III”, **İslam Mecmuası**, 27 Şubat 1329, C. 1, S. 3, s. 75-77. Babanzade Ahmed Naim, “İslam’da Dava-yı Kavmiyet, Ta’kib ve Tenfiz Mecmuası Sahibi Nüzhet Sabit Beyefendi’ye”, **Sebilürreşad**, 10 Nisan 1330, C. 12, Adet 293, s. 114-128. Ahmet Naim daha sonra bu yazısını 1916’da 55 sayfadan oluşan bir kitapçık olarak da yayınlamıştır. Ahmed Naim, **İslamda Dava-yı Kavmiyet**, Tevsi-i Tabaat Matbaası, Darülhalife, 1332. Eserin iç kapağında “Sebilürreşad ceridesinde neşrolunduktan sonra ayrıca beş bin adet tab’ olunarak hasılat-ı safiyesi Darüşşafakat-ül İslamiye’ye terk olunmuştur” ifadesi yer almaktadır. Makalenin günümüz Türkçesi ile tam metni için bkz. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. 283-293. Ahmet Naim, Türkçüleri “halis Türkçü” ve “Türkçü-İslamcı” olarak ikiye ayırmış, “halis Türkçüler” olarak adlandırdığı Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’yı hedef almıştır. Ahmet Naim’in sadece Ziya Gökalp’i değil; onun “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” yazı dizisini Türk Yurdu’nda yayınladığı sırada, aynı dergide “Türklük, İslamlık, Osmanlılık” başlıklı makalesini yayınlayan Mehmet Fuat Köprülü’yü de hedef aldığını söylemek mümkündür. Köprülüzade Mehmed Fuad, “Türklük, İslamlık Osmanlılık”, **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, C. 4, Yıl 2, S. 21, s. 692-702. Ziya Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” başlığı ile Mart 1913-Ocak 1914 tarihleri arasında Türk Yurdu’nda kaleme aldığı yazı dizisini 1918’de aynı isimli bir kitapta toplamıştır. Gök Alp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak-I”, **Türk Yurdu**, Mart 1329, C. 3, Yıl 2, S. 11, s. 331-337. Ahmet Naim burada, Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü’nün tezlerini reddetmekle birlikte aynı zamanda Yusuf Akçura’nın da “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eserindeki tezine karşı çıkmıştır. Akçura “İslam dini büyük Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilir” tezini savunarak İslamiyet’i Türklüğe hizmet eden bir pozisyona yerleştirmişti. Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 34. Ahmet Naim, Akçura’nın tam tersi bir şekilde Türklük gayesinin ise İslam’a hizmet edemeyeceğini, çünkü hiçbir vakit onu kapsayacak genişliğe ulaşamayacağını iddia etmiştir. Bu nedenle milliyet fikrinde ısrar etmenin hiçbir anlamı ve faydası yoktur. “Kâbe” ve “Turan”ın zıt yönlerde olduğunu vurgulayan Ahmet Naim’e göre aynı anda her ikisi birden görülemez. Bu ikilemde kalmak, “kavmiyet zehrini yutmak” Türklüğün ve İslamiyet’in sonu olacaktır. Babanzade Ahmed Naim, **a.g.k.**, 10 Nisan 1330, C. 12, Adet 293, s. 117. Ağaoğlu, Babanzade Ahmet Naim’in “İslam’da Dava-yı Kavmiyet” başlıklı yazısına yine aynı başlıklı “İslam’da Dava-yı Milliyet” yazısı ile karşılık vermiştir. Ahmed Agayef, “İslam’da Dava-yı Milliyet-1”, **Türk Yurdu**, 10 Temmuz 1330, Yıl 3, C. 6, Sayı 10, s. 2320-2329. Ahmed Agayef, “İslam’da Dava-yı Milliyet-2”, **Türk Yurdu**, 24 Temmuz 1330, Yıl 3, C. 6, Sayı 11, s. 2381-2390. İsmail Kara, Ahmet Ağaoğlu’nun yazısının aslında üç kısımdan meydana geldiğini ancak Birinci Dünya Savaşı’nın siyasî atmosferi içerisinde tartışmanın devlet tarafından durdurulduğu bilgisini Yusuf Hikmet Bayur’u referans göstererek vermiştir. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XLIX. Çalen, her iki yazarın seçtiği başlıklara Kara’ya atıfla dikkat çekmektedir. Ahmet Naim’in “kavmiyet”, Ahmet Ağaoğlu’nun ise “milliyet” kavramlarını kullanması önemlidir. Ağaoğlu millet kavramını kullanarak Osmanlı geleneğinde mevcut haliyle klasik anlamda “millet” kavramına dinî bir içerik katma ve böylece meşruiyet kazandırma çabasıdır. Başlıkta “milliyet” kelimesini tercih etmekle birlikte metnin içinde “kavmiyet” kavramını “milliyet” kavramı ile aynı anlama gelecek şekilde içiçe sokmuş ve “kavmiyet” kelimesini kullanmıştır. Çalen, **a.g.k.**, s. 166. Gökhan Çetinsaya, Babanzade Ahmet Naim ve Ahmet Ağaoğlu arasındaki tartışmanın ideolojik veya teorik temelde olmaktan ziyade İslamiyet’in son sığınağı olan imparatorluğun bekası üzerine yoğunlaşmış bir tartışma olduğu düşüncesindedir. Çetinsaya, **İslamcılıktaki Milliyetçilik**, s. 426.

Türkçülerin dört elle sarıldıkları, din merkezli, “İslam’la harmanlanmış milliyet” tanımını açıklama çabasına girmiştir. Bu tartışma tarafların karşılıklı olarak birbirlerine yönelttikleri eleştirileri toptan ihtiva etmesi ve çalışma alanımız olan Mütareke Dönemi milliyet anlayışını kristalize olmuş bir biçimde sunması açısından önemlidir.

Süleyman Nazif, İslam karakteri ağır basan Osmanlı bir çizgiye sahiptir.³³¹ “Dinî” ve “millî” iki kimliğinin olduğunu ifade eden Süleyman Nazif, dinî kimliğinin Hz. Muhammed’e peygamberliğin gelmesiyle; millî kimliğinin de Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ile başladığını ifade etmiştir. Böylece, Osmanlı öncesi Türk tarihini ve Türk kimliğini tümüyle görmezden gelmektedir. İslam-Osmanlı kimliğini benimseyen ve Türk kimliğini reddeden bir bakışa sahiptir. Hülagü ve Cengiz’in İslam medeniyetine verdiği zararları hatırlatarak onların şahsında Türkçüleri İslam düşmanı olarak suçlamış ve kamuoyunun önünde hedef tahtası haline getirmiştir.³³²

“Azizim Agayef Bey!” diyerek Ağaoğlu’nun şahsında Türkçülere seslenen Süleyman Nazif, batıl bir hareket olarak gördüğü Türkçülük siyasetinden vazgeçmelerini ve Osmanlılık siyasetine dönmelerini tavsiye etmiştir.³³³ Bu konuda ısrar etmek Balkan Savaşları neticesinde Arnavutların da ayrılmasıyla birlikte elde kalan İslam nüfusun Türklerden sonra en büyük kesimini oluşturan Arapların da küstürülmesi ile sonuçlanacaktır. Bu nedenle Araplarla iyi geçinmek, Türklerden daha ileri olan medeniyetinden istifade etmek gerekir. Bu dağılmayı engelleyecek son hamledir. İslamiyet öncesi Türk kültürüne özenmek bizi felakete sürükleyecektir.

Arnavutların kopuşundan sonra başta Araplar olmak üzere diğer İslam unsurların da imparatorluktan ayrılmasıyla birlikte oluşacak manzarayı “uzun kollu bir hırkaya” benzeten Süleyman Nazif’in hırka ile sembolize ettiği şey Türklerdir. Hırkanın gösteriştan uzak bir şekilde sadeliği, sıradanlığı sembolize ettiği hatırlanacak olursa sadece Türk unsuru ve Nazif’in gözünde onun “ilkel”, “bayağı” ve “sıradan” kültürü ile baş başa kalacak Osmanlı için asıl felaket gerçekleşmiş olacaktır.³³⁴

³³¹ Süleyman Nazif, “Darülfünûn-u Osmanî Türk Tarih-i Medeniyeti Muallimi Ahmed Agayef Beyefendi’ye”, **İçtihad**, 11 Temmuz 1329, Nu. 71, s. 1549.

³³² Süleyman Nazif, **a.g.k.**, s. 1550. Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı”, **İçtihad**, 18 Temmuz 1329, Nu. 72, s. 1573.

³³³ Süleyman Nazif, **a.g.k.**, 11 Temmuz 1329, Nu. 71, s. 1551.

³³⁴ Çalen, Süleyman Nazif’in “uzun kollu hırka” benzetmesini iki farklı anlamda değerlendirmiştir. Çalen’e göre Süleyman Nazif, İslamcılıkla melezlenmiş bir Osmanlılık siyaseti takip etmenin Balkan hezimetini sonrasında yapılacak en doğru şey olduğu düşüncesindedir. Çalen ikinci olarak gelişmişlik, medeniyet perspektifinden konuyu ele almıştır. Arap ve Acem gibi Müslüman unsurlar da Osmanlı camiasından ayrılıp gittikten sonra büyük bir birliktelik ve birikim arz eden İslam medeniyetinin parçalanacağını ve bu medeniyet içerisinde geride sadece Türk kültürünün kalacağını ancak onun da

Türkçüler adına Süleyman Nazif'e "Türk Yurdu" sayfalarından Ahmet Ağaoğlu yanıt vermiştir. Ağaoğlu, Osmanlı tarihi öncesi Türk tarihini, Türk kültürü ve kimliğini reddeden Süleyman Nazif'i tutarsızlıkla eleştirmiştir. Çünkü Süleyman Nazif "iki ana'nem" var diyerek İslam ve Osmanlı kimliğine işaret etmiş ancak bunların öncesindeki tarih ve kültür mirasını reddetmiştir. Oysaki Ağaoğlu'na göre gerçek manası ile İslamcı olmak, İslamiyet'i tanımakla; İslamiyet'i tanımak ise İslamiyet öncesi Arabistan'ın içinde bulunduğu şartları anlamakla mümkündür. Aynı şekilde Osmanlı kimliğine sahip olmak için o devletin temelini teşkil eden Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki tarihine, kültürüne vakıf olmak gerekir. Ağaoğlu'na göre Osmanlı öncesi Türk tarih ve kimliğini reddetmekle Süleyman Nazif, Osmanlı'yı asılsız ve köksüz, kökten düşmüş bir konuma indirgemıştır.³³⁵ Böylece Ağaoğlu, Süleyman Nazif'in sistematığının tutarsızlığını ve kendi içindeki çelişkilerini gözler önüne sermektedir.

Ahmet Ağaoğlu, Süleyman Nazif'in "Arabinkini Arap'a, Aceminkini Acem'e iade edersek elimizde uzun kollu bir hırkadan başka bir şey kalmaz..." ifadesini reddetmiştir. Ona göre "Elimizde uzun kollu bir hırkadan başka" iftihar edecek daha çok şey kalacaktır. Her şeyden evvel elimizde İslamiyet'i bin seneden beri muhafaza ve müdafaa etmenin şerefi kalacaktır. Ağaoğlu, Haçlı saldırıları altında kalmış İslamiyet'in içler acısı haline dikkat çekerek Türklerin bu akınlara karşı İslam'a kalkan olduğunu hatırlatır.³³⁶

Ağaoğlu'na göre Türkçülük, Araplığın ve İslamiyet'in refahını ve kuvvetlenmesini isteyen bir cereyandır ve bu konuda Mehmet Fuat Köprülü'yü referans olarak göstermiştir. "Refik-i muhteremim Köprülüzade'nin izah ettiği veçhile Türkçülük, Araplığın ve İslamiyet'in teyit ve takviyesine tevcih edilmiş bir cereyandır." diyen Ağaoğlu, Türkçülerin sergilediği ortak refleksi bir kez daha göstererek

oldukça ilkel bir vaziyette bulunduğunu ve buradan hareketle Türkçülük siyasetinin Osmanlı Türklerini, İslam medeniyetinin dışına iterek Türkistan'daki geri kalmış Türk kültürüne mahkum edeceği yorumunda bulunmuştur. Çalen, **a.g.k.**, s. 153-154.

³³⁵ Ahmed Agayef, "Sabık Trabzon Mebusu Süleyman Nazif Beyefendiye", **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, S. 21, s. 705.

³³⁶ Ahmed Agayef, **a.g.k.**, 25 Temmuz 1329, S. 21, s. 710-711. Çalen bu örneklerle Ağaoğlu'nun "Türkler ve İslamiyet" söz konusu olduğunda Türk milliyetçilerinin tipik bir refleks haline getireceği iki tezin ilk örneklerini vermiş olduğuna dikkat çekmiştir. Bunlardan ilki, Türklerin İslam dünyasında üstlendikleri koruyucu misyondur. İkincisi ise Ali Suavi ile başlayan ve Bursalı Mehmet Tahir ile devam eden bir tavır olarak Türklerin İslam medeniyetine hizmetlerini sıralamak ve Türk asıllı alim ve filozofları hatırlatmaktır. Çalen, **a.g.k.**, s. 157.

milliyet/kavmiyet fikrinin din ile İslamiyet’le çelişmediğini bunun aksini ispat etmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir.³³⁷

Bu son iki cümle ile Ağaoğlu, Türkçülerin İslamcılar karşısındaki en temel savunma mekanizmaları olan din ve kavmiyetin; İslamiyet ve Türk kimliğinin asla birbirinden ayıramayacağı şeklindeki tezi formüle etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde kullanılan bu tez, aşağıda da göreceğimiz üzere Mütareke dönemi milliyet kavramının tanımlanması, “Türk kimliğinin” içinin doldurulması açısından da son derece önemlidir. Ağaoğlu’nun ikinci olarak sağladığı katkı, İslamcıların hassasiyetlerinin Türkçüler tarafından paylaşıldığı mesajını karşı tarafa aktarmak olmuştur. Yukarıda da değindiğimiz gibi Balkan Savaşları sonrasında Arnavutların bağımsızlığını ilan etmesi İslamcılar üzerinde etkili olmuş ve Arapların da ayrılacağı endişesinin doğmasına neden olmuştur. Ağaoğlu Türkçülerin bu durumun farkında olduklarını ve İslamcıların bu konudaki hassasiyetlerini paylaştıklarını hissettirecek bir üslupla kelimelerini seçerek kullanmıştır. Çünkü Ağaoğlu’na göre “Arap Türksüz, Türk Arapsız yaşayamaz! Binaenaleyh Türkçülük Türkleri, Araplardan ayırmak için değil; iki kavmi inkişaf, terakki ve tealî ettirerek yek diğerine şuurlu bir surette müteyyin ve hususi esaslar üzerine yaklaştırmayı kendisine bir amil, bir gaye olarak tayin etmiştir.” Ağaoğlu’nun bu yaklaşımı Cemaleddin Afgani’nin güçlü bir İslam medeniyetinin oluşması ve Batı emperyalizmine karşı konulmasının ön koşulu olarak İslam zincirini oluşturan halkların tek tek kuvvetli olmaları şeklindeki yaklaşımını hatırlatmaktadır.

Ağaoğlu’nun milliyeti oluşturan ve ona karakterini veren unsurların başında “din” olgusunu sayması da bir diğer önemli husustur. Bu durum Türkçülerin “milliyet/kavmiyet” kavramlarının içini nasıl doldurdıklarını görmemiz açısından önemli olmakla birlikte, Cemaleddin Afgani ve Mercanî’den başlayarak Mütareke

³³⁷ “Türkçüler kavmiyet esasını kabul ettiklerinden kavmiyeti terkip eden evamilin takviye ve teyidi ile mükelleftirler. Türk kavmiyetinin birinci amili İslamiyet’tir. Binaenaleyh Türkçüler İslamiyet taraftarıdır. Zira İslamiyet haricinde Türklüğü tasavvur bile edemiyorlar... Araplığa gelince Türkçülerin mezheb-i siyasî ve içtimaiyelerince Arap-Türk uhuvvet-i İslamiye ve Osmanîyesini tesis eylemek birinci vazifeleridir.” Ahmed Agayef, **a.g.k.**, 25 Temmuz 1329, S. 21, s. 714. Süleyman Nazif, Ahmet Ağaoğlu’nun cevabına “Ahmed Agayef Bey’e” başlıklı üç parçadan oluşan bir yazı dizisi ile karşılık vermiş ve tartışmayı uzatmıştır. İddialarını en uç noktaya taşıyarak ırkçı bir yaklaşımla milliyeti sadece kan bağı noktasından ele almış ve günümüzde Orta Asya’dan getirdiğimiz Türk kanını bulmanın imkansız olduğunu ve bu nedenle de Türkçülük, milliyetçilik peşinde koşmanın abesle iştigal olduğunu iddia etmiştir. O halde Nazif’e göre yapılması gereken “Turan” gibi bir “hortlağın” peşinde koşmak yerine eldeki mevcudu korumak ve “Osmanlılık” idealine sahip çıkmaktır. Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Bey’e”, **İctihad**, 1 Ağustos 1329, Nu. 74, s. 1621-1623. **İctihad**, 15 Ağustos 1329, Nu. 76, s. 1669-1672. **İctihad**, 5 Eylül 1329, Nu. 79, s. 1732-1734. Süleyman Nazif’in, Türkçülere hücumuna karşılık Ağaoğlu “Cevaba Cevap” başlıklı on dokuz sayfalık uzun bir yazı ile karşılık vermiştir. Ahmed Agayef, “Cevaba Cevap”, **Türk Yurdu**, 22 Ağustos 1329, C. 4, S. 23, s. 825-844.

Dönemini de içine alacak şekilde Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gelen bir süreçte milliyet kavramının tanımlanış biçimini göstermesi açısından da önemlidir. Son dönem Osmanlı-Türk aydınının milliyet kavramına yaklaşımına temas eden Ağaoğlu, pek çok aydının bu gerçeği gözden kaçırdığı için Türklüğü, kavmiyeti “hor ve hakir gördüğünü” Süleyman Nazif'e hatırlatmıştır.³³⁸

1912-13 Balkan yenilgisiyle birlikte Türkçülere karşı hücumla geçen İslamcılardan bir diğeri de Mehmet Akif'tir.³³⁹ Akif de diğer İslamcılar gibi “kavmiyet/milliyet” kavramını “asabiyet” ile karıştırmış ve bunun Müslümanlar arasında ayrılığa neden olacağını savunmuş, Arnavutluk örneğinden hareketle milliyetçilik fikrinin Arapları da etkileyeceği endişesini yaşamıştır. Kavmiyet/milliyet fikri yine diğer İslamcılar gibi onun için de Batı'nın bir tuzağıdır ve bu fikir İslamiyet'in en büyük ve gerçek düşmanıdır. Süleymaniye, Fatih ve Beyazıt kürsülerinde yaptığı konuşma ve okuduğu şiirlerinde bu durum açıkça görülmektedir.³⁴⁰

³³⁸ Ağaoğlu, Türklükten ve Türk kültüründen bu kadar tiksinden, ona karşı bu kadar uzak ve ilgisiz kalmanın anlamsızlığına karşı Türklerin ilim ve fenne yaptıkları katkıları örnek göstererek Süleyman Nazif'e itiraz etmiştir. “Şunu iddia ediyorum ki, bugün Türk her şeye rağmen bulunduğu muhitte Bosfor'dan başlayarak ta Çin'e kadar aynı muhitin içinde bulunan bütün akvam-ı sairden hatta Hristiyanlar da istisna edilmeksizin hem mütealî ve hem de zindedir. Elyevm bütün şu vasi üzerinde yaşayan akvam-ı İslamiye'nin rehber-i maneviyesi yine Türk'tür. Ulum, fûnun, edebiyat-ı cedîde, siyâsî ve içtimâî cereyanlar Türklerin ellerindedir. Diğer akvam az çok Türkleri takliden, Türk lisanından, Türk edebiyatından, Türk matbuatından ahz-u feyz ediyorlar...” Böylece Ahmet Ağaoğlu, Süleyman Nazif'in Türkler Arapları örnek almalıdır tavsiyesini tersine çevirmiş; doğu dünyası için Batı tahakkümü karşısında tek rehber olarak Türkleri göstermiştir. Ahmed Agayef, **a.g.k.**, 22 Ağustos 1329, C. 4, S. 23, s. 841.

³³⁹ Mehmet Akif, Ahmet Naim ve Mehmet Fahrettin'le “Tefsir-i Şerif” başlığı altında kaleme aldıkları yazıda İslam'da tefrikaya düşürücü her şeyin yasaklanmış olduğuna ilişkin Alî İmran Suresi'nin 103'üncü ayetinin tefsirini yapmıştır. “Tefsir-i Şerif”, **Sebilürreşad**, 13 Eylül 1328, C. 9, Aded 212, s. 62-63. Ahmet Naim, “İslam'da Dava-yı Kavmiyet” yazısında İslamcıların Türkçülüğü reddetmek için başlattıkları mücadeleyi “mücadele-i dindârane” olarak nitelendirmiştir. **Sebilürreşad**, 10 Nisan 1330, C. 12, Aded 293, s. 114.

³⁴⁰ Ayrılık hissi nasıl girdi sizin beyninize? Fikr-i kavmiyyeti şeytan mı sokan zihninize? Birbirinden müteferrik bu kadar akvamı, Aynı milliyetin altında tutan İslam'ı, Temelinden yıkacak zelzele kavmiyettir. ...Arnavutlukla, Araplıkla bu millet yürümez, Son siyaset ise Türklük o siyaset yürümez.” Mehmed Akif, “Süleymaniye Kürsüsünden Millet-i Merhûmeye Hitaben”, **Sebilürreşad**, 25 Teşrinievvel 1328, C. 9, Aded 218, s. 185. Mehmet Akif, Mart 1913'te kaleme aldığı bira başka yazısında yine son Arnavutluk olayına temas ederek kavmiyeti lanetlemiş ve reddetmiştir. Burada dikkat çeken bir diğer husus Mehmet Akif'in “milliyet” kavramını dinle eşdeğer tutmasıdır. “Hani milliyetin İslam idi... Kavmiyyet ne! Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine. Arnavutluk ne demek? Var mı şeriatta yeri? Küfr olur başka değil; sürmek kavmini ileri. Arabın Türke; Lazın Çerkeze, yahud Kürde; Acemin Çinliye ruhânı mı varmış? Nerde! Müslümanlıkta anasır mu olurmuş? Ne gezer! Fikr-i kavmiyyeti tel'in ediyor Peygamber. ... Ne Araplık ne de Türklük kalacak aç gözünü! Dinle, Peygamber-i zîşânın ilahî sözünü, Türk, Arapsız yaşayamaz; kim ki yaşar der delidir. Arabın, Türk ise hem sağ gözü hem sağ elidir.” **Sebilürreşad**, 21 Şubat 1328, C. 9, Aded 234, s. 438. Mehmet Akif'in bu yazısı “Hadis-i Şerif” bölümünden sonra başlıksız olarak yayınlanmıştır. İsmail Kara, eserinde bu yazıyı “Hakkın Sesleri” başlığı ile vermiştir. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. L.

Diğer İslamcılar için olduğu gibi Mehmet Akif için de “milliyet” Avrupa icadıdır ve Müslümanların yok edilmesi için kullanılan etkili bir silahtır. Müslümanlar arasında nifak sokar, karışıklık çıkarır, milleti birbirine kırdırır. Bu nedenle Mehmet Akif’e göre “bu tefrika, bu kavmiyyet çıkmaz yoldur. Din, bununla beraber gidemez. Müslümanlık bu suretle yaşayamaz...”³⁴¹

Özetle İslamcılar, 1912-13 sonrası süreçte Türkçülere karşı eleştiri oklarını yöneltmiştir. İslamcılar, Türkçülük fikrine Müslüman unsurların gücendirilerek imparatorluktan ayrılması ve Osmanlı’nın felaketine sebebiyet vereceği endişesiyle karşı çıkmışlardır. Türkçüleri “halis Türkçüler” ve “İslamcı-Türkçüler” olarak kendilerince bir sınıflandırmaya tabi tutmuşlar, ilk grubu hedef alan söylemlerinde zaman zaman aşırıya giderek onları dinsizlikle itham etmişlerdir. Bununla birlikte İslamcıların yazılarında ağız birliği yapmışçasına tekrarladıkları yanlış, “kavmiyet/milliyet” kavramını “asabiyet” kavramı ile karıştırmaları olmuştur. Türkçüler bu durum karşısında kaleme aldıkları yazılarla İslamcıların kendilerine yönelik yanlış bakış açılarını düzeltmeye, onların suçlamalarına yanıt vermeye çalışırlar. Türkçülerin bu mücadeleyi verdikleri sırada dinin, gündelik hayatın her alanında temel belirleyici faktör ve kimliğin tanımlanmasında ana unsur olma özelliğini sürdürüyor olması, Türkçüler için ciddi bir sorun teşkil etmiştir. İslam kültür ve medeniyetini yok saymak, dine karşı yoğun bir mücadele içerisine girmek ve İslamcılık siyasetini reddetmek

³⁴¹ Mehmed Akif, **a.g.k.**, 24 Kanunisani 1328, C. 9, Aded 230, s. 375. Mehmet Akif’le birlikte Tahirül Mevlevi de İslam’ın birlik dini olduğuna ve ayrılığı, “tefrikayı” yasakladığına dair yazılar kaleme almıştır. Özellikle Hicret sonrasında muhacir ve ensar arasındaki ilişkilerin İslamiyet’teki kardeşlik bağının en güzel örneğini teşkil ettiğine temas eden Tahirül Mevlevi, aslında bu örnekle “kavmiyet” ve “asabiyet” kavramlarını birbirine karıştıranlar arasına katılmıştır. Tahirül Mevlevi, Bâb-ı Âlî Baskını sonrası oluşan siyasî atmosferin tesiriyle olacak ki, kendisinin siyasî hiçbir cemiyetle ilişkisi olmadığından hareketle, bu yazdıklarının herhangi bir cemiyetin lehinde ya da bir partinin aleyhinde kaleme alınmadığını, sadece Balkan felaketi dolayısıyla “kırılmış bir kalbin, yaralanmış bir ruhun” acısını dindirmek için yazıldığını ifade etmiştir. Tahirül Mevlevi, “Müslümanlık Manî-i Tefrikadır-1”, **Sebilürreşad**, 7 Şubat 1328, C. 9, Aded 232, s. 415-417. Tahirül Mevlevi, “Müslümanlık Manî-i Tefrikadır-2”, **Sebilürreşad**, 14 Şubat 1328, C. 9, Aded 233, s. 428-429. Sebilürreşad’ta kavmiyet fikrine ve Türkçülere hücum eden bir diğer isim ise Mehmet Fahreddin olmuştur. Kavmiyet fikrini, “cinnet” olarak değerlendirmiş ve bu fikrin birleştirmeyeceğini, aksine toplumu parçalayacağını savunmuştur. Mehmed Fahreddin, “Bizden Olmayanlara Değil”, **Sebilürreşad**, 20 Kanunievvel 1328, C. 9, Aded 225, s. 300. Mehmed Fahreddin, “Son Darbe Karşısında Milliyet Kavga-1”, **Sebilürreşad**, 28 Teşrinisani 1329, C. 11, Aded 274, s. 210-211. Mehmed Fahreddin, “Son Darbe Karşısında-2: İslam’da Kaç Milliyet Var?” **Sebilürreşad**, 19 Kanunievvel 1329, C. 11, Aded 277, s. 263. Mehmed Fahreddin, “Müslümanlıkta Bir Millet Var”, **Sebilürreşad**, 2 Kanunisani 1329, C. 11, Aded 279, s. 297-298. Mehmed Fahreddin, “Müslümanlıkta Bir Milliyet Var-3”, **Sebilürreşad**, 22 Kanunisani 1329, C. 11, Aded 282, s. 340.

Türkçüler için toplumsal dengeleri ve kurumları alt üst etmek demektir.³⁴² İslamiyet'e ve İslamcılara yönelik aşırı muhalefet toplumsal meşruiyet zemininin de yitirilmesi anlamına geleceğinden, Türkçüler cümlelerini iyi seçmek ve adımlarını temkinli atmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu mecburiyetin Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında asıl olarak Milli Mücadele dönemi içerisinde de devam etmiş olması bizim için önemlidir.

3. 4. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçüler ve İslamcılar Arasında Orta Yolu Bulma Çabası

Mehmet Kaan Çalen, Türkçülerin toplumun din konusundaki hassasiyeti karşısında üç aşamalı bir formül geliştirmiş oldukları fikrindedir. Ona göre Türkçüler, öncelikle “din” ve “milliyet” arasındaki gerginliği, dinî olanı da içine alacak şekilde bir millet tanımı yaparak aşmaya çalışmışlardır. İkinci olarak dinî olanı da içeren bu millîyet kavramının, şer'î de caiz olduğu ve Kur'an'ın milliyeti reddetmediğini ispatlamak istemişlerdir ki, bu çaba Ahmet Ağaoğlu'nun Süleyman Nazif ve Ahmet Naim'le giriştiği tartışmanın temelinde yer almıştır. Türkçüler üçüncü aşamada, tarihî ve sosyolojik bir vakıâ olarak millet ve milliyetçiliğin kaçınılmaz olduğu gerçeğini işlemişlerdir.³⁴³ Bu değerlendirmeye ilave edilmesi gereken nokta şudur: Milliyetçiliğin tarihî ve sosyolojik bir vakıâ olarak artık reddedilemez olduğunu ispatlama çabasında, Türkçülerin referansları yine Cemaleddin Afgani olmuştur. Üstelik bunu yaparken de Türkçüler mümkün olduğunca İslamcıların fikirlerine yaklaşmışlardır. Hatırlanacağı gibi Afgani, tek tek İslam milletlerinin artık kendi millî kimliklerini duyumsamaları ve keşfetmeleri gerektiğini, Batı'nın emperyalist saldırısından kurtulmanın tek ve en gerçekçi yolunun bu olduğu fikrini savunmaktaydı. Türkçüler arasında Ziya Gökalp de bu fikri savunarak Afgani'yi referans göstermiş ve milliyet kavramını İslamcılar nazarında meşrulaştırmak istemiştir. Üstelik Gökalp, milliyetçilik fikrinin İslam dünyasını yok etmek isteyen emperyalist Avrupa'nın icadı olduğu şeklindeki İslamcı tezi kendisine çıkış noktası yaparak İslamcılara bir adım daha yaklaşmak gibi bir taktik

³⁴² Çalen, Türkçüler için İslamcılık fikrine karşı mücadeleye girişmenin Osmanlıcılık fikrine karşı mücadeleye girmekten çok daha zor olduğu noktasına temas etmiştir. Çalen bu zorluğun sebeplerinden birini Bernard Lewis'in bu konudaki bir değerlendirmesine atıfta bulunarak izah etmiştir. Lewis'e göre İslamiyet'i kabul eden milletler arasında hiçbirisi kendi kimliğini İslam ümmeti içinde eritmekte Türklerden daha ileri gitmemiştir. Lewis, **a.g.k.**, s. 327. Bu nedenle Türkçüler, İslamcılara ve İslam kimliğine karşı yönelttikleri eleştirileri aslında dolaylı ya da doğrudan Türklüğe de yöneltilmiş oluyorlardı. Çalen, **a.g.k.**, s. 172.

³⁴³ Çalen, **a.g.k.**, s. 175-176.

izlemiştir. Ancak Gökalp, İslamcılardan farklı olarak şimdi o “milliyetçilik” silahını kullanma sırasının Türklere ve Müslümanlara geldiği tezini savunmuştur. Böyle etkili bir silah artık daha fazla görmezden gelinmemeli ve ondan mümkün olduğunca istifade edilmelidir.³⁴⁴

Türkçülerin, İslamcılar karşısında takip ettikleri üç aşamalı yöntemi özellikle Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Fuat Köprülü’nün “Türk Yurdu” ve “İslam Mecmuası”ndaki yazılarında açık bir şekilde görmek mümkündür.³⁴⁵ “Türk Yurdu” dergisi, “İslam Mecmuası”nın çıkışını “samimi bir yoldaş”ın yayın hayatına başlangıcı olarak duyurmuştur.³⁴⁶ Nitekim İsmail Kara, “İslam Mecmuası”nı

³⁴⁴ Ziya Gökalp, milliyetçilik fikrini Avrupa’nın Osmanlı’yı içten içe kemirmek için kullandığı bir “mikrop”a benzetmekteydi. “İslam aleminin son ümidi olan Osmanlı Devleti’ni yüz seneden beri parçalayan manevî bir mikrop var. Bu mikrop şimdiye kadar Osmanlılığın düşmanıydı ve İslamiyet’e büyük zararlar verdi. Fakat bugün artık İslamların lehine dönerek yaptığı mazarratları telafi etmeye çalışıyor. Bu mikrop milliyet fikridir...” Bkz. Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 77. Köseoğlu, **a.g.k.**, s. 2201-221. Hatırlanacağı üzere Ahmet Ağaoğlu da yukarıda temas ettiğimiz “Türkler İçinde Milli Hareket” başlıklı yazısında aynı noktaya temas ederek Türkçülüğün ayrıştırıcı ve parçalayıcı bir içeriğe sahip olmadığını, Türklerin ve Müslümanların gelişimine hizmet eden ve böylece onları Avrupa’nın esiri olmaktan kurtaran “içtimai ve kültürel” bir hareket olduğunun altını çizmekteydi. **Türk Yurdu**, Yıl 3, C. 6, S. 5, s. 2170-2173.

³⁴⁵ 30 Kanunisani 1329-30 Teşrinievvel 1334 (12 Şubat 1914-30 Ekim 1918) tarihleri arasında toplamda 4 cilt ve 63 sayı olarak yayınlanan “İslam Mecmuası”nın müdürlüğünü Halim Sabit Bey yapmıştır. Yazar kadrosu arasında Şerafeddin (Yaltkaya), Ziya Gökalp, Ahmet Agayef, Mehmet Fuat Köprülü, Aka Gündüz, Rızaeddin Fahreddin, Mansurîzade Sait, Ahmet Besim, Ragıp Hulusî, Bursalı Mehmet Tahir, Mehmet Şemseddin (Günaltay), Şeyhülislam Musa Kazım gibi isimlerin yer aldığı derginin amacı “Büyük Allah’ın yardımına dayanarak kalplerdeki fitri din ve iman hissinin inkısaftıyla neşv-ü nemâ bulmasına, din ve milliyet fikirlerine münaveer bir cereyan verip, Müslümanlık alemi için mesut bir hayat hazırlamaya çalışmaktır.” Nitekim derginin şiarı “Dinli bir hayat ve hayatlı bir din” olmuştur. **İslam Mecmuası**, 30 Kanunisani 1329, C. 1, S. 1, s. 32. İslam Mecmuası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arai, **a.g.k.**, s. 127-143. Arai, derginin tam dizinini de çıkarmıştır. Arai, **a.g.k.**, s. 190-204, Tablo 4. Tuba Çavdar, “İslam Mecmuası”, **Sosyoloji Dergisi**, Yıl 2005, C. 3, S. 10, s. 159 vd. Tuba Çavdar, “İslam Mecmuası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 23, 2001, s. 53-54. Mustafa Bakırcı, “II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmuası (1914-1918)”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 17, Bahar 2004, s. 177-178. Çetinsaya, **İslamcılıktaki Milliyetçilik**, s. 431. Mardin, **İslamcılık**, s. 1404. Derginin 1-41’inci sayılarına Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Koleksiyonu’ndan erişmek mümkündür. <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/data/HTU1107-01/index.djvu> (14.10.2018) Abdüllatif Nevzat, derginin şiarı üzerine kaleme aldığı yazıda “Dinli bir hayat, hayatlı bir din” sloganının İslam’ın ruhuna birebir uyduğuna temas etmiştir. İslamiyet’in bir ideal olarak ahiret hayatını hedeflemiş olmakla birlikte dünya hayatını da ön planda tuttuğunu, bunu asla göz ardı etmediğini ifade etmiş, varlık sahası olan bu dünyanın önemini vurgulamıştır. Ancak İslamiyet’in yorumlanması ve algılanışındaki yanlışlıklar nedeniyle “ehl-i iman, dini hayattan ayırmak” hatasına düşmüştür. Müslümanların bu hataya düştüğü andan itibaren de yalnız dünyadan değil; “Kur’an’dan ve binaenaleyh imandan da ayrılmış” olduklarını ifade etmiştir. Abdüllatif Nevzat’ın bu değerlendirmesi “İslam Mecmuası”nın kökleri Cemaleddin Afgani’ye kadar uzanan reformist yanını göstermesi ve toplumsal hayatta değişimi arzuladığını kanıtlaması açısından önemlidir. Abdüllatif Nevzat, “İslam Mecmuası’nın Şiarı Huzurunda”, **İslam Mecmuası**, 10 Nisan 1330, S. 6, s. 178-179. Çavdar da İslam Mecmuası’nın Mısır ve Kazan’daki İslam reformculuğundan izler taşıdığına temas etmiştir. Çavdar, **a.g.k.**, s. 161. Arai de Rusya’daki İslam reformculuğunun İslam Mecmuası üzerindeki etkisinin büyük olduğu vurgusunda bulunmuş, Rızaeddin Fahreddin ve Musa Carullah’ın yazılarını buna örnek göstermiştir. Arai, **a.g.k.**, s. 129.

³⁴⁶ **Türk Yurdu**, 21 Kanunisani 1329, C. 5, Yıl. 3, S. 10, arka kapakta verilmiştir.

Sebilürreşad/Sıratı müstakim dergisi ile İslamcılarının “halis Türkçüler” olarak nitelendirdiği “Türkçü-milliyetçi” karakterdeki “Türk Yurdu” dergisi arasında kendilerine yer bulmaya çalışan ve yine İslamcılarının ifadesiyle “İslamcı-Türkçü” olarak bilinen yazarların toplandığı bir dergi olarak tanımlamıştır.³⁴⁷ Bunlar arasında Şeyhülislam Musa Kazım, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Fuat Köprülü, Halim Sabit, Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Seyfettin ilk akla gelen isimlerdir. Masami Arai de benzer bir değerlendirmede bulunarak, milliyetçilerin İslam’a ilişkin tutumlarının “Türk Yurdu” dergisinde yeterince açıklığa kavuşmadığını ve bu nedenle yeni bir derginin varlığına ihtiyaç duyulmuş olduğundan “İslam Mecmuası”nı çıkarmaya başladıklarını ifade etmiştir. Ona göre İslam Mecmuası’nın milliyetçi ve anti-emperyalist yönü, en az İslamcı yönü kadar açık bir şekilde dikkat çekmektedir.³⁴⁸ Arai’nin bu değerlendirmesinin somut kanıtlarını derginin “İslam İçtimaiyatı” ve “İslam Cemaatlerinin Yaşayışı” başlıkları altında toplanan yazılarda görmek mümkündür.³⁴⁹ İslamiyet’in mani-i terakki olmadığı, milliyet fikrinin İslamiyet’le ters düşmediği, tam tersi İslamiyet’in uyanış ve yükseliş yolunun milliyet fikrinden geçtiği konularının işlendiği bu yazılarda yine Cemaleddin Afgani etkisi oldukça yoğundur. Hem İslamcılığın hem Türkçülüğün anti-emperyalist yönü ön plana çıkarılmış, Batı karşısında güçlü olmak ve sömürülmemek düşüncesi savunulmuştur. Örneğin Ziya Gökalp’in “Kızıl Elma” eserinin tanıtıldığı ve yazarı “A” olarak gösterilen bir yazıda bu fikirler açıkça sergilenmiştir:

“Dünyadaki bütün Müslümanlar kardeşlerdir. İttihadı-ı İslam denilen büyük ve manevî rabıta Hristiyanlığa karşı İslam beynelmileliyeti halinde daima mevcuttur... Millî inkişaf adeta dinî bir vazifedir. Çünkü kuvvetlenmek ve diğer Müslüman

³⁴⁷ Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. XXX.

³⁴⁸ Arai, İslam Mecmuası’nın her sayısında başlığın yanında görülen “Müslümanların faydasına çalışır.” ifadesini Türk Yurdu dergisinin başlığının yanında görülen “Türklerin faydasına çalışır.” ifadesine benzetmiş ve İslam Mecmuası’nın milliyetçi bir dergi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Arai, tıpkı Türk Yurdu gibi İslam Mecmuası’nın da İttihat ve Terakki tarafından himaye edilip finansman sağlandığını iddia etmiştir. Bu işin Ziya Gökalp tarafından organize edildiği düşüncesindedir. Masami Arai, Türk Yurdu ve İslam Mecmuası’nın “samimi bir yoldaş” olmakla birlikte Türk Yurdu’nun en önemli ismi Yusuf Akçura’nın adının İslam Mecmuası’nın yazar heyetinde yer almasına rağmen tek bir yazısının dahi dergide bulunmamasına dikkat çekmiştir. Ona göre bu durumun nedeni Ziya Gökalp’le arasındaki anlaşmazlığın bir sonucudur. Arai, **a.g.k.**, s. 127-134. Zafer Toprak da Kara ve Arai’nin görüşlerini desteklemektedir. O da derginin modernist-İslamcı görüşlere büyük önem verdiğini ve asıl amacının Türkçülük ve İslamcılığı bağdaştırmak olduğunu belirtmiştir. Dergi yazarlarının klasik medrese eğitime sahip kişiler yanında modern öğrenim görmüş kişilerden meydana geldiğinden ve derginin İttihatçıların yarı resmî yayın organı gibi görüldüğünden bahsederek bu görevi Ziya Gökalp’in üstlendiğini savunmuştur. Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 127.

³⁴⁹ İslam Mecmuası’nda yayınlanan yazıların sınıflandırması için bkz. Arai, **a.g.k.**, s. 132, Tablo 11.

milletlerle birleşmek onları zillet ve esaretten kurtarmak demektir. Din, milletlerin selameti için Allah tarafından ihsan buyurulmuştur. O halde dinsiz bir millet olmadığı gibi milletsiz bir din de tasavvur edilemez... İttihad-ı İslam hareketinin en canlı bir rengi olan ‘Türklük Cereyanı’ bugün bize bir kitap getirdi: Kızıl Elma. Hacmi küçük, fakat manası pek büyük bu kitapçık, Türklüğün Müslümanlıktan başka ve ayrı bir şey olmadığını bize tekrar göstermektedir...”³⁵⁰

İslam Mecmuası’nda İslamiyet’in “mâni-i terakki” olmadığı ve reforma uygun bir karaktere sahip olduğu fikrinin işlendiği yazıların sahibi olarak Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Şemseddin (Günaltay) ile Ziya Gökalp ön plana çıkmıştır. Söz konusu Türkçü aydınlar yazılarında İslam’ın “mâni-i terakki” olmadığını savunurken aynı zamanda İslam’ın milliyeti reddetmediğini, din ve milliyet kavramlarının birbiriyle çelişmeyen aksine birbirini bütünleyip, pekiştiren kavramlar olduğu fikrini de işleyerek İslam düşünürlerinin ve İslam aleminin o dakikaya kadar reddettikleri milliyet fikrini İslamî perspektiften ele almış ve böylece İslam’da reformun bir başka ayağını oluşturmuşlardır. Söz konusu yazarlar İslamiyet’in mâni-i terakki olmadığı fikrini işlerlerken, İslamiyet’e yeni bir güç kazandıracak ve onu Batı karşısında yeniden ayağa kaldıracak bir etken olarak milliyetçilik fikrinin önemine işaret etmişlerdir.

Musa Kazım “İslam ve Terakki” başlıklı üç sayılı yazı dizisinde dinin önemli bir işlevi olarak toplumsal bağları pekiştirici ve kuvvetlendirici rolüne temas etmiş ve Müslüman kardeşliğinden bahsetmiştir. Kur’an’dan ve İslam tarihinden örneklerle kardeşliğin önemine temas etmiştir. Özellikle Hz. Muhammed’in Hicret sonrasında Medine’de tesis ettiği İslam kardeşliğinin aslında Arapların millet olma yolundaki ilk adımı olduğunu, İslam unsurlarının birleşebilmesinin ilk adımının İslamiyet’in içinde doğduğu toplum olarak Arapları birleştirmekle atıldığı tarihî gerçeğine temas etmiştir.³⁵¹

³⁵⁰ A, “Tenkid ve Takriz: Kızıl Elma Kitabına Dair”, **İslam Mecmuası**, 4 Kanunievvel 1330, S. 17, s. 471-480. Ziya Gökalp, **Kızıl Elma**, Akkurum-Hayriye Matbaası, 1330.

³⁵¹ “Musa Kazım, İslam ve Terakki-1”, **İslam Mecmuası**, 30 Kanunisani 1329, Yıl 1, S. 1, s. 1-6. Musa Kazım, İslam kardeşliğinin oluşmasında “zekât”ın önemine de değinmiştir. Ona göre “bir milletin fakirleri zenginlerinden yardım görmez ve hiç olmazsa onun servetinden en azından kırkta bir oranında istifade etmezse, böyle bir milletin bütün fertleri arasında samimi ve ciddi bir kardeşliğin tesis edilmesine imkân kalmaz...” Musa Kazım’ın bu değerlendirmesi muhacir ve mültecilere yapılan yardımlar kapsamında ileride inceleyeceğimiz üzere “zekât” ve “fitre”nin önemini vurgulaması nedeniyle konumuz açısından oldukça önemlidir.

3. 4. 1. Ahmet Ağaoğlu

İslam'ın “mâni-i terakki” olmadığını savunurken aynı zamanda milliyet fikrinin önemine değinen ve bunu bir “kurtarıcı” olarak betimleyen isimlerin başında Ahmet Ağaoğlu gelir. Ona göre İslam alemindeki geri kalmışlığın nedenini, Avrupalıların iddia ettikleri gibi “İslam'ın tabiatı gereği mâni-i terakki” olduğu düşüncesinde aramak yanlışır. Ağaoğlu'na göre “inhitat ve tedenniyatın başka sebepleri vardır.” İslam topluluklarını kurtuluşa götürecek şey “milliyet” fikri ve “o fikre götürecek ulema, ümera ve erbab-ı kalemdir.” Onların fikirleri milleti doğru yola, kurtuluşa sevk edecektir.³⁵²

Ağaoğlu bundan yirmi, otuz yıl öncesine kadar aralarında hiçbir bağlantı ve “gaye-i âmâl” olmayan “Türkler arasında şu son zamanlarda birtakım cereyanlar” görüldüğünün altını çizmektedir. Ancak şu an itibariyle bu cereyanların şekli net değildir ve “gayri muayyen ince bulut parçaları gibi Türk seması üzerinde dolaşmaktadırlar.”³⁵³ Ağaoğlu'nun burada Türkçülük fikrinin sınırlarını net bir şekilde çizmekten ve böylece İslamcılarını dışlayan bir tavırdan kaçındığı açıktır. Bu nedenle Türkçülük cereyanının sınırlarını ucu açık, belirsiz bir şekilde bırakarak ona bir “elastikiyet” yeteneği, kapsayıcı ve kucaklayıcı bir karakter kazandırmaya çalışmaktadır. Ancak bununla birlikte Ağaoğlu, birtakım belirsizlikleri ortadan kaldırmanın da faydalı olacağını düşünerek “... bu vesile ile Türklerin nereye varmak istediklerini, nasıl bir gaye-i amale ve nasıl bir nokta-yı istikbale doğru yürüdüklerini” anlatma amacından da söz etmiştir. Ağaoğlu Türk alemindeki ortak “mefkure ve amal-i gayeyi” şu şekilde açıklamaktadır:

“...Türk alemine dikkatlice bir nazar atılırsa bu büyük alemde iki esaslı cereyan göze çarpar. İslamiyet kaygısı, Türklük kaygısı”³⁵⁴

Ağaoğlu, İslamcılık cereyanının ancak Türkçülük ile var olabileceğine işaret etmektedir. Türkler olmadan İslamcılık siyasetine şans vermez, onun amacına ulaşabileceğine inanmaz. Bu yazısında ilk olarak İslamcılık fikri üzerinde duran Ağaoğlu, İslam alimlerinin İslamiyet'in geri kalmışlığının nedenlerini sadece ahlakî çöküşte aradıklarına, sorunlara çok yönlü bakamadıklarına dikkat çekmiştir. Ancak

³⁵² Ahmet Ağayef, “İslam Aleminde Görülen İnhitatın Sebepleri-1”, **İslam Mecmuası**, 13 Şubat 1329, Yıl 1, S. 2, s. 56. Ağaoğlu her ne kadar yazısının sonunda “Bitmedi” yazarak yazının devam edeceğini bildirmiş olsa da dergi üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda yazının ikinci bölümüne ulaşamadık.

³⁵³ Ahmet Ağayef, “Türk Alemi-3”, **Türk Yurdu**, 15 Kanunievvel 1327, Yıl 1, S. 3, s. 70.

³⁵⁴ **Türk Yurdu**, 15 Kanunievvel 1327, Yıl 1, S. 3, s. 70.

İslam alimleri içerisinde klasik bakış açısının dışına çıkan ilk kişi olarak Cemaledin Afgani'yi işaret etmiş, İslam'ı siyasal, toplumsal, ekonomik ve ahlakî açılardan yeniden değerlendiren kişinin Afgani olduğunu belirtmiştir. Ağaoğlu, Afgani'nin sağlamış olduğu bakış açısındaki değişiklik ile İslam gençleri içerisinde Avrupa'daki bilimsel, teknik ve kültürel değişikliklere ilgi duyan isimlerin yetiştiğini ifade eder. Bu kişiler İslamiyet'in ilim ve fenne, dönemin toplumsal ve siyasal yeniliklerine uyum sağlayabileceğini ispat etmişlerdir. Ağaoğlu böylece Türkçülük cereyanı mensuplarının İslamiyet'e hizmet etmek için çalıştıklarını göstermiş, İslamcılık ve Türkçülük cereyanlarının “mefkure” ve “gaye-i âmâl” açısından bir olduklarına temas etmiştir.³⁵⁵

Ağaoğlu, Türkçülük ve İslamcılık cereyanlarının bir başka ortak “mefkuresi” ve “gaye-i âmâlî” olarak her ikisinin de Batı karşısında gerileyen Doğu dünyasının muhafaza ve müdafaası için çalıştığı noktasına temas etmiş ve iki akımın da anti-empyralist karakterde olduğunu altını çizmiştir. Ağaoğlu'nun amacı Türklük ve İslamcılık cereyanlarını içiçe sokmaktır ve bu doğrultuda da Türkçüleri ve İslamcıları Türklüğün ve İslamlığın savunulması ve himayesi için aralarındaki bazı anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp ortak bir noktada buluşmalarını istemiştir. Çünkü her iki fikrin de sağlayacağı faydalar aynı önemde ve aynı kutsiyettir.³⁵⁶

Ahmet Ağaoğlu, bir sonraki yazısını iki fikir akımı arasındaki uyum ve iş birliğinin sağlanması konusuna ayırmıştır. Her şeyden önce İslamcılık ve Türkçülük ona göre hiçbir zaman siyasî bir içeriğe sahip olmamıştır. Ağaoğlu, Türklük ve İslamlık kavramlarına kültür ve medeniyet noktasından yaklaştığını, bu kavramları hiçbir zaman siyasî bir “kitle-i vahide” meydana getirmek anlamında kullanmadığını izah etmiştir.³⁵⁷

³⁵⁵ Bunlar arasında Hindistan'da Mir Ali, Ali Haydar, Mısır'da Afgani'nin öğrencisi olan Şeyh Abduh, Mustafa Kâmil, Mesud El-Kevakibi, Rusya'da Şehabeddin Mercanî ve İsmail Gaspıralı'yı saymıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun, Akçura üzerinde derin izler bırakan Tatar reformculuğunun önemli isimlerinden Mercanî'yi ve Pantürkçülerin en önemli isimlerinden İsmail Gaspıralı'yı modernist İslamcılarla birlikte anmış olması önemlidir. **Türk Yurdu**, 15 Kanunievvel 1327, s. 74.

³⁵⁶ “... Türk aleminde iki büyük cereyan mevcuttur. Birisi İslamiyet, diğeri ise Türklük cereyanıdır. Şu iki cereyan bazen birleşerek, bazen ayrılarak, bazen imtizaç ve bazen de müsademe ederek aynı saha üzerinde yürümektedir. Bunların bahsetmekte olduğu feyuzat aynı derecede mühim ve nafi, aynı derecede mübeccel ve mukaddestir. Fakat netice ve gaye itibarıyla aynı noktaya doğru yürümekte olan şu iki cereyanın hadimleri arasında bazen suî tefehhümler, ihtilaflar zuhuru nadir değildir. Acaba bu ihtilaflar bertaraf edilemez mi? İki cereyan arasında bir hatt-ı vasıl yahut bir takım nekat-ı ittisal bulunamaz mı? Bunların tevhid-i mesai etmeleri kabil değil midir?..” Ahmed Agayef, “Türk Aleminde-4”, **Türk Yurdu**, 12 Kanunisanı 1327, Y. 1, S. 5, s. 138-139.

³⁵⁷ “İslamiyet cereyanı dediğimizde İslamiyet'e mahsus medeniyetin ihya, tecdid ve tesisini; Türklük cereyanı dediğimizde dahi Türklere mahsus yani Türkün rengi ile renklenmiş, Türkün ruhu ile ruhlanmış, Türk boyuna, Türk tarz-ı maişetine göre biçilmiş, tesis edilmiş bir medeniyeti nazara alıyoruz...” Ahmed Agayef, “Türk Aleminde-5”, **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, Y. 1, S. 7, s. 195. Ahmet Ağaoğlu, “Türkler İçinde Millî Hareket” başlıklı yazısında da Türkçülük fikrini siyasî bir bakış açısı ile ele almadığını

O halde Türk ve İslam medeniyetini yükseltmek ve onu Batı'nın saldırılarından korumak için çabalayan Türkçülük ve İslamcılık arasında iş birliği yaratmak için bu iki akım arasındaki ortaklıklara temas etmek boşa zaman kaybıdır. Zira Ahmet Ağaoğlu'na göre yapılması gereken şey anlaşmazlık konularını ortadan kaldırmaktır. Böylece uyum ve iş birliği sağlanacak ve kuvvetlendirilecektir. Ağaoğlu'nun anlaşmazlık konusu derken İslamcılarının reddettiği “kavmiyet/milliyet” meselesini kastettiği açıktır. Buradan hareketle de öncelikle bu meselenin açıklığa kavuşturulmasına çalışacaktır.

Ahmet Ağaoğlu, İslamcılara “kavmiyet/milliyet” fikrinin zararlı olmadığını ispatlamak için kullandığı yöntem İslamiyet'e “elastikiyet” özelliğini yüklemesi olmuştur. Ona göre İslam, hiçbir zaman içinde bulunduğu çevrenin, toplumun millî özelliklerini reddetmemiş, aksine ona uyum sağlama meziyetini göstermiştir.³⁵⁸

Bu “elastikiyet” sayesinde İslamiyet, Avrupa'dan Hindistan'a, Afrika'ya kadar çok farklı coğrafyalarda kabul görmüş, yayılma imkânı bulmuştur. Ağaoğlu bu durumu, İslamcılarının taşıdığı “kavmiyet” korkusunun boşuna olduğuna kanıt olarak kullanır.³⁵⁹ İslamiyet farklı milletlerin ruhuna uygunluk gösterebilmekle kuvvet bulmuş ve yayılmış, çok daha fazla insan tarafından kabul görmüştür. Ahmet Ağaoğlu, milliyetçiliğin sahip olduğu elastikiyet ve eklemlenmecî özelliği ile İslamiyet'in aynı özelliği arasında bağ kurmuştur.³⁶⁰ Böylece “Türk Alemi-3” başlıklı yazısında Türkçülüğe vermeye çalıştığı elastikiyet özelliğinin aynısını İslamcılık siyasetine de verme çabasıdır. Sonuçta bu özelliğe sahip, “esnek” yapıdaki her iki akım doğal olarak birbiri ile içiçe girip, kaynaşabilir ve aynı amaç doğrultusunda mesai harcayabilir.

Ağaoğlu'nun dikkat çektiği bir başka nokta ise Türkçülüğe hizmet etmenin İslamiyet'e hizmet etmek olduğudur. Ağaoğlu'na göre İslamiyet “dince bir kitle-i vahide” olmakla birlikte “lisan, maişet ve şerait-i hayatiye” açısından muhtelif yığınları

savunmuştur. Ahmed Agayef, Türkler İçinde Milli Hareket”, **Türk Yurdu**, Yıl 3, C. 6, S. 5, s. 2170-2173.

³⁵⁸ “...İslamiyet hangi kavmin, hangi ırkın ve cinsin içine girmiş ise hakâyık ve erkân-ı esasîyesini muhafaza etmekle beraber kendisi o akvâmın bulunduğu muhitin, şerait-i içtimaiye ve ahval-i ruhîyenin mukteziyatına göre bir cereyan-ı mahsus almıştır. İşte din-i İslam'ın diğer meziyet-i faziletleri arasında en ziyade celb-i dikkat bir meziyeti de şu kuvve-i elastikiyesidir...” **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, S. 7, s. 198.

³⁵⁹ “...Binaenaleyh İslamiyet cereyanı taraftarlarının nazariyesinde kavmiyet ve cinsiyet efkâr ve hissiyatının İslamiyet'e muzır olacağı ve ruh-u İslamiyet'le tevafuk etmeyeceği maddeleri muhalif-i hakikattir...” **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, S. 7, s. 198.

³⁶⁰ Milliyetçilik fikrinin çok farklı ideoloji ve akımlarla iş birliği yapabileceğine, farklı kültür ve toplumlarda kabul görebileceğine ve “içine girdiği kabın şeklini alabilen” bir özelliğe sahip olduğuna yukarıda değinilmişti. Karakaş, **a.g.k.**, s. 59 vd.

akla getirmektedir. Bu nedenle İslamiyet'in yararına çalışmak ve hizmet etmek isteyen farklı milletlere mensup bireyler başarılı olmak için çalışmalarını öncelikle kendi muhitlerine uydurmak ve o muhitin şartlarını dikkate alarak hayata geçirmek mecburiyetindedirler. Ahmet Ağaoğlu, Cemaleddin Afgani etkisi ile İslam aleminin kuvvetli olması için onu oluşturan unsurların da kuvvetli olması gerekliliğinin altını çizmiştir.³⁶¹

Ahmet Ağaoğlu, daha sonra “kavmiyet” fikrinden İslamcıların endişe duymamaları için bu kavramı Ernest Renan'ın yaptığı gibi dil, kültür, yerel değerler ve muhit yani “vatan” unsurlarını ön plana çıkararak açıklamaya çalışmıştır. Renan, “kavmiyet” tanımlamasında dil, tarih, din, eğitim, maddî ve manevî kültürel özellikler ve muhitin etkisine işaret etmektedir.³⁶² Bu tanımlama esas alan Ağaoğlu, bu tanımlamanın esas alınması halinde kavmiyeti oluşturan unsurları şu şekilde özetlemiştir: “Birincisi lisan, ikincisi din, adet ve akideler, üçüncüsü müşterek tarih, müşterek vatan ve müşterek mukadderattır.”³⁶³ Ağaoğlu için din, dilden sonra toplumdaki bireyleri birbirine bağlayan en kuvvetli etmendir. Ona göre günümüz dünyasında ilerlemiş ve medeniyette en üst seviyeye ulaşmış milletlerin evvelce “din üzerine, dinin vahdeti üzerine teşkil etmiş” milletler olması önemlidir. Milletlerin oluşumu için din adeta bir maya işlevini yerine getirmektedir.

Ağaoğlu, İslamiyet'i Türklerin “kavmî dini” olarak tanımlamıştır. Buradan hareketle de ona göre Türkler arasında “kavmiyet cereyanına” kapılmış olanlar ister istemez “İslamiyet cereyanına” kapılmış demektir. Çünkü Türk hayatına ait her şeyin içerisinde İslamiyet'in dokunuşlarını görmek mümkündür. İslamiyet bu milletin kültürüne ve kimliğine o denli nüfuz etmiştir ki, Türklük ve Müslümanlığı birbirinden

³⁶¹ “...Zira İslamiyet fiilen muhtelif akvamdan teşkil ettiği için pek tabidir ki, vahid-i kül'ün kuvvet, selabet ve metaneti onu teşkil eden ecza ve akvamın kuvvet ve metaneti ile mütenasiptir. Akvam-ı İslamiye ne kadar kuvvî ve metin olursa İslamiyet'in heyet-i umumîyesi de aynı nispette kuvvet ve metanet kesbeder. Kavmiyete hizmet etmek filhakika İslamiyet'e hizmet etmek demektir...” **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, S. 7, s. 199.

³⁶² Renan'a göre kavmiyet “İnsanın ilk defa anne kucağında ısıtılmış olduğu ninnilerden, ilk defa dili açılarak söylemiş olduğu hecelerden, o uzun uzadıya heceleyerek telaffuzuna muvaffak olamadığı kelimelerden, dadılarından, dedelerinden, ihtiyar baba ve anneannelerinden bir telaş-ı müteheyyiç ile dinlemiş, öğrenmiş olduğu dualardan, efsanelerden, ilk defa diz çökerek etmiş olduğu dualardan, ateşli bir intizar ile bekleyerek geçirmiş olduğu bayramlardan, merbut bulunduğu muhite mahsus âdat ve itiyadattan, içinde büyümüş olduğu sokaklardan, oynamış olduğu oyunlardan, sıraları üzerinde sürünmüş olduğu mekteplerden, muhitinin irâe etmiş olduğu levhalardan ve şu levhaların dimağının üzerine bırakmış olduğu izlerden, ecdadının geçirmiş olduğu tarihinden, kendisini muhitinde bulunan diğer insanlara rapteden maddî ve manevî alakalardan tahsil eder.” Ahmed Agayef, “Türk Alemleri-6”, **Türk Yurdu**, 22 Mart 1328, Yıl 1, S. 10, s. 292.

³⁶³ **Türk Yurdu**, 22 Mart 1328, S. 10, s. 293.

ayırmak mümkün değildir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Türkçülük ve İslamcılık fikirleri de birbirinden bağımsız ve ayrı düşünülemez.³⁶⁴

3. 4. 2. Ziya Gökalp

Türkçülerin, her iki akımı birbirine yaklaştırmak ve orta yolu bulmak çabaları içerisinde “İslam Mecmuası” ve “Türk Yurdu”nda kaleme aldıkları yazılara asıl büyük katkıyı sağlayan isim şüphesiz ki Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp, bu iki dergide kaleme aldığı yazılarının yanı sıra 1918’de yayınladığı ünlü “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eseriyle de Türkçülük ve İslamcılık fikirlerinin sentezlenmesi amacına hizmet etmiştir. O da yazılarında diğer Türkçüler gibi (Yusuf Akçura hariç) temelde aynı yöntemi kullanmış, ayet ve hadislerden hareketle İslamiyet’in milliyet/kavmiyet fikrini yasaklamadığına işaret etmiştir. Gökalp, uzun vadede Müslümanların siyasî olarak birleşeceklerine inanmakla birlikte, “ittihad-ı İslam”ın yakın bir gelecekte mümkün olamayacağı kanısındadır. Ancak Müslümanlar bu dakikaya kadar geçecek süreyi iyi değerlendirmeli ve kendilerini güçlendirmelidirler. Böylece gelişmiş İslam milletleri güçlü bir İslam ittifadının temelini atmış olacaklardır. Bu nedenle milliyet fikri Müslümanlar arasında ayrılık çıkarmaz. Gökalp, tıpkı Ahmet Ağaoğlu gibi İslamcılığın ve Türkçülüğün iş birliğine kapı aralamış ve aynı zamanda Cemaleddin Afgani etkisini sürdürmüştür.³⁶⁵ Gökalp, bir taraftan Türkçülük ve İslamcılık; milliyet ve din arasında sosyolojik bağlar kurmuş diğer taraftan da Türkçülük ve İslamcılık fikirlerinin II. Meşrutiyet dönemi içinde eş zamanlı olarak

³⁶⁴ “...Demek ki, Türkler içinde kavmiyet cereyanına kapılmış olanlar ister istemez İslamiyet cereyanını kabul etmeye mecburdurlar. İslamiyet’i bir rekin-i kavmiyet addedeceklerdir... Türk hayatına ait bir esas yoktur ki İslamiyet’in taht-ı tesirinde bulunmamış, İslamiyet’le derin tebdilata uğratılmamış olsun. Nereye çevrilsek İslamiyet’in kuvvi bir izini bulacağız...” **Türk Yurdu**, 22 Mart 1328, S. 10, s. 296.

³⁶⁵ “Bütün Müslümanların uzak bir istikbalde siyasî ittifakları ihtimal ki mümkündür. Fakat herhalde bu gayenin uzun müddet imkânsız kalacağına şüphe yoktur. O halde bu uzun zaman esnasında İslam kavimleri millî intibahlar, millî mücahedelerle itiladan, hiç olmazsa içtimâî istikballerini muhafazadan mahrum mu kalsınlar? Milliyet silahının bundan böyle ancak İslamların lehinde istimal olunabileceğini söylemiştik. Çünkü milliyet fikri mahkûm bir kavmin, mahkûmiyetten kurtulması için kullanılan bir silahtır. Artık İslam hükümetlerinin idaresi altında gayrimüslim kavimler kalmadı. Halbuki bugün Müslüman kavimlerin ekserisi mahkûmiyet ve esaret halindedir. İslam kavimleri arasında ise hakimiyet ve mahkûmiyet kayıtları olmadığı için milliyet fikri İslamlar arasında tefrika çıkaramaz...” Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz. Mustafa Özsarı, 4. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 80-81. Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Mehmet Fuat Köprülü, Yusuf Akçura gibi Türkçüler, Cemaleddin Afgani’nin anti-empyralist yaklaşımını özellikle ön plana çıkarmışlardır. İslam dünyasının büyük oranda (Kuzey Afrika, Hindistan ve Orta Doğu) Avrupa empyralizminin hakimiyeti altına girdiği bir sırada Müslümanların milliyetçilik fikrinden alıkoymak onların esaretinin devam etmesini kabul etmek demektir. Türkçülerin tıpkı Afgani gibi milliyetçiliğin Müslümanlar için tek kurtuluş yolu olduğunu ileri sürmeleri İslamcılar nazarında onlar için güçlü bir referans olmuştur. Çalen, **a.g.k.**, s. 188.

ortaya çıkışından hareketle bu iki akımın birbirini besleyen ortak ihtiyaçlardan doğduğunu ve birbirini tetikledikleri sonucuna ulaşmıştır. Ona göre Osmanlıcılık, İslamcılık siyasetini doğurmamıştı. Türkçülük ortaya çıkar çıkmaz beraberinde İslamcılık siyaseti de doğmuştur.³⁶⁶

Gökalp, İslamcılık ve Türkçülük arasındaki çatışmayı ortadan kaldırmak maksadıyla “ümme” ve “millet” kavramlarının çerçevesini daha da belirginleştirmeye çalışmıştır. “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eserinde Türkçülüğün, İslamcılığa muhalefet ettiği eleştirilerine karşı çıkmış, “Türkçülerin gayesinin muasır bir İslam Türklüğü” olduğunu ifade etmiştir. Türklerin millî ülküsünün başka, İslam aleminin bir parçası ve o ailenin bir üyesi olarak ümmet ülküsünün başka olduğunu ifade etmiş ancak bu ikisinin birbirinin menfaatine çalıştığının altına çizmiştir. Birkaç madde altında topladığı “Türkçülerin ümmet programı” ile “Türkçülüğün aynı zamanda İslamcılık olduğu” sonucuna ulaşmıştır.

“...Türkçülük, İslamcılığa muhalefetle itham edildi. Halbuki Türkçülerin gayesi muasır bir İslam Türklüğüdür. Türkçülerin millet mefkuresi Türklükse, ümmet mefkuresi de İslamlıktır. Bence Türkçülerin ayrıca bir ümmet programları olmalı ve başlıca esasları da şunlar bulunmalıdır: 1. Bütün İslam kavimleri arasında müşterek olan Arap harufunu lâ-yetegayyer muhafaza etmek. 2. Bütün İslam kavimlerinde ilim ıstılahlarının müşterek bir hale getirilmesi için İslam ümmeti arasında ıstılah kongreleri inikat ettirmek ve ıstılahları Türkçeden, Arapçadan ve kısmen de Farsçada yapmak... 3. Bütün İslam kavimlerde müşterek bir terbiyenin teessüsü için terbiye kongreleri inikat ettirmek... 5. İslam ümmetinin timsali olan hilalin kutsiyetini muhafaza etmek. Bu umdelerden anlaşılır ki, Türkçülük aynı zamanda İslamcılıktır...”³⁶⁷

Türkçüler Türk kimliğinin ve kültürünün yükselmesine çalışacakları gibi bunu yaparken dindaş ve vatandaşları olan hiçbir kavme “millî kin telkinine” çalışmayacaklar, hiçbir zaman İslam ümmetçiliğine aykırı, düşmanca bir his

³⁶⁶ Yusuf Akçura’nın “ittihad-ı İslam”ı mümkün görmekle birlikte hayata geçirilmesinin uzun bir zaman alacağı fikrinde olduğu yukarıda ifade edilmişti. Akçura, **a.g.k.**, s. 7. Gökalp de aynı fikirdedir. Ancak ikisi arasındaki fark Akçura’nın İslamcılık fikrinin doğuşunu Osmanlıcılık fikrinin zayıflaması üzerine Sultan Abdülaziz (1861-1876) devrine isabet ettiğini ifade etmesine karşılık, Gökalp’in İslamcılık fikrinin doğuşunu Türkçülüğün doğuşu ile eş zamanlı olarak II. Meşrutiyet dönemi içerisinde kabul etmesidir. “Türk mütefekkirleri Türklüğü inkar ederek beyn-el edyan bir Osmanlılık tasavvur ettikleri zaman İslamlaşmak ihtiyacını duymuyorlardı. Halbuki Türkleşmek mefkuresi doğar doğmaz İslamlaşmak ihtiyacı da hissedilmeye başlamıştır.” Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 19. Çalen, **a.g.k.**, s. 180.

³⁶⁷ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 46-47.

beslemeyeceklerdir. Sosyolojik bir yaklaşımla ümmeti ve milleti ayrıştıran Gökâlp, toplumsal gerçeklikler üzerinde “İslam ümmeti” ve “Türk milleti” ayrımını net bir şekilde yapmış ve İslamcıların ümmet ile millet aynı şeydir yorumuna karşı çıkmıştır.³⁶⁸ Ona göre bir dine inanan insanların toplamına ümmet; aynı dille konuşan insanların toplamına da millet denilir. İslamcılık fikri taraftarlarının da bu ayrımı kabul etmelerini istemiştir.³⁶⁹

Ziya Gökâlp’in “İctihad” ve “İslam Mecmuası” dergilerinde kaleme aldığı bazı yazılar düşüncelerini etraflıca izah etmesi açısından önemlidir. Örneğin “İslamiyet Karşısında Milliyetler, Türklük” başlıklı yazısında dinle milliyetin uyuşmadığı fikrinin yanlışlığını savunmakla birlikte İslamcıların “dinle millet birdir” bakış açısını da reddetmiştir. Bu yanlış anlaşılımların nedeni ise “İslamiyet, Türklük, Osmanlılık gibi üç büyük vakıâ-yı içtimaîyenin” net bir şekilde tanımlanmamış olmasıdır. Gökâlp hem Türkçüleri hem de İslamcıları eleştirerek “iğneyi kendine çuvaldızı başkasına batıran” bir yaklaşım sergilemiştir.³⁷⁰

Ziya Gökâlp, din ile milliyetin uyuşamaz olduğu iddiasını çürütmek için tarihe göz gezdirmenin yeterli olacağını ifade ederek Balkanlarda Slav milliyetçiliğinin doğuşu sürecini hatırlatmıştır. Gökâlp, milliyet fikrini reddeden, Türkçülüğü “dinsizlik” olarak kabul eden İslam ulemasına ve İslamcılık fikri savunucularına, Hristiyan ruhbanların “milliyet” fikri karşısındaki örnek tutumlarından söz eder. Hristiyan din adamları tutumlarını değiştirmeye mecbur olmuşlar, geçmişte sadece dinî telkinlerde bulunurken şimdi de milliyet fikrinin en ateşli savunucularından biri olmuşlardır. “Zaman sana uymazsa sen zamana uy hakikatine göre hareket etmedikleri takdirde hem kendi nüfuzlarının sarsılacağını anlamışlar hem de milletlerinin yeni hissiyatla mücehhez olan diğer milletlere karşı mukavemet edemeyeceğini tasdik etmişlerdir.”³⁷¹ Gökâlp, bu ifadesi ile İslamcılara milliyet fikrini reddetmenin hem kendileri hem de millet namına doğuracağı tehlikeleri göz önüne sermiştir. Milliyet

³⁶⁸ Mehmet Fahreddin’in ümmet ile millet aynı şeydir fikrinde olduğunu hatırlamak yeterli olacaktır. Mehmed Fahreddin, “Müslümanlıkta Bir Millet Var-1”, **Sebilürreşad**, 2 Kanunisanı 1329, C. 11, Aded 279, s. 297-298. Mehmed Fahreddin, “Müslümanlıkta Bir Milliyet Var-3”, **Sebilürreşad**, 22 Kanunisanı 1329, C. 11, Aded 282, s. 340.

³⁶⁹ Gökâlp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 67.

³⁷⁰ Timurtaş, “İslamiyet Karşısında Milliyetler, Türklük”, **İctihad**, 30 Mayıs 1329, Yıl 4, S. 68, s. 1488. “Timurtaş” isminin Ziya Gökâlp tarafından kullanıldığı hakkında bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Ziya Gökâlp ve Aile Adlarımız**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942, s. 5.

³⁷¹ Gökâlp’in “Zaman sana uymazsa sen zamana uy” ifadesi ile Sosyal Darwinizm’in “doğal seçim” kavramına yaklaştığını söylemek mümkündür. **İctihad**, 30 Mayıs 1329, S. 68, s. 1489.

fıkrine sırt çevirmek, onu görmezden gelmek yok olmak anlamına gelmektedir. Hristiyan milletlerin okuldan, Kilise'den aldıkları “millî dersler” sayesinde zamana ve mekâna göre toplumsal kurumlarını, ilişkilerini, sosyal yapılarını tanzim ederek millî benliklerini, kültürel değerlerini bu alanlara yansıttıklarını ve bugünkü seviyeye ulaştıklarını belirtir. Bizde ise yaşanan süreci şu şekilde özetler:

“... Bizde ise her yeni şey dine mugayyir addedildiği için Müslüman kavimler bu yeni milliyet silahıyla mücehhez olamadılar. Milliyeti taksim-i âmâl şeklinde telakki edip, İslamiyet'in lehine olacağını düşünecek yerde inkısam-ı kuvva şeklinde tefsir ettiler. Aynı kavanin-i içtimaî ile eski silahlar ile kıyamete kadar rahat rahat yaşamının mümkün olacağı hayaline kapıldılar...”³⁷²

Gökalp, değişen koşullarda toplumsal yapıların da değişimi ve yeniden düzenlenmesinin zorunluluğundan bahsetmektedir. Farklı milletlerden oluşan İslam aleminin üyelerinin dinen kardeş olduklarını ancak her ferdin maddî menfaatleri nasıl birbirinden ayrı ise İslam milletlerinin her birinin maddî menfaatlerinin de ayrı olduğuna işaret etmiştir. Gökalp bu farklı menfaatlerin İslam aleminde bir ayrılığa sebebiyet verebileceğini kabul etmekle birlikte “akla, zaman ve hadisata mutabık bir surette yapılacak kavanin ve mukavelat ferdî ve içtimaî ihtilafatın önünü alabilir” düşüncesindedir. Oysaki İslamcılar bu meseleye “din ve millet birdir” gibi çok yüzeysel bir nazarla yaklaşmaktadırlar ki Ziya Gökalp bunu reddeder.³⁷³

Gökalp, milliyet gerçeğini ve her milletin kendi menfaatlerini gözetmesi gerekliliğini görmezden gelenlerin, konuya dar bir perspektiften bakarak “din ve millet birdir” prensibini benimsemeleri eleştirir. Oysa yapılması gereken din ve milletin sınırlarını çizmek ve karşılıklı güven duygusu içerisinde çalışmalarını sağlamaktır. Bunun için Cemaleddin Afgani'yi kendisine referans alır. “Mademki, büyük İslam ailesine mensubuz, o halde onu ıslah etmek, onun menfaatini gözetmek vazifemizdir” diyen Gökalp, Hristiyan alemini örnek göstermiştir. Hristiyan aleminin milli menfaatlerde ayrıştığına ancak dini menfaatlerde birleşebildiklerine işaret eder. Dini birliğin özellikle Batı emperyalizmi altında kalmış İslam alemi açısından önemine

³⁷² **İctihad**, 30 Mayıs 1329, S. 68, s. 1489. Gökalp daha önce de temas ettiğimiz üzere “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eserinde milliyet fikrini güçlü bir silaha benzetmiş bu çağın milliyetler asrı olduğunu ve bu güçlü silahı artık kullanma sırasının geldiğini ifade etmiştir. Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 77.

³⁷³ “...Din ve millet birdir esasını vaz’ ederek milliyet meselelerini kaldıracaklarını, artık ebediyyen İslamiyet'in zir-i cenahında kardeş kardeş yaşamının mümkün olacağını ileri sürenler ya meseleyi pek sathi olarak tetbi’ edip hissiyatına mağlup olanlardır veyahut temennilerini hakikat gibi telakki edenlerdir...” **İctihad**, 30 Mayıs 1329, S. 68, s. 1491.

dikkat çeken Gökalp, birliğin güçlü olmasını aksi taktirde hem Türklüğün hem de İslamiyet'in yok olacağını ifade eder.³⁷⁴ Ziya Gökalp yazısının sonunda "...Milliyetlerin tekamülü İslamiyet için bir tehlike değil ayrı ayrı birer istinatgâhtır" sonucuna varmıştır. Bu güçlü milliyetlerin toplamından oluşacak bir İslam alemi de Batı'nın siyasî, ekonomik, kültürel her türlü saldırısına karşı kolaylıkla dur diyebilecek bir kuvvete sahip olacaktır. Gökalp, Cemaleddin Afgani'nin milliyet fikrine yüklediği rolün aynısını yüklemiştir.

Ziya Gökalp'in konumuz açısından bir diğer çok önemli yazısı "İslam Mecmuası"nda kaleme aldığı "Dinin İçtimaî Hizmetleri" başlıklı üç sayılık yazı dizisidir.³⁷⁵ Bu yazılar iki açıdan önemlidir. Birincisi bu yazılarında cemiyetleri birtakım sınıflara ayırmak suretiyle "ümme" ve "millet" kavramlarının sınırlarını bir kez daha çizmiştir. İkinci olarak da İslamiyet'te yer alan bir takım ibadet ve uygulamaların, bireyler arasındaki toplumsal ilişkileri ve bağları geliştirmekte ne denli önemli olduğu ve buradan hareketle de millî birlik ve beraberliğin tesis edildiği gerçeğine temas etmiş olmasıdır. Gökalp, yazı dizisinde dinin toplumsal yapı içerisindeki faydalarının o toplumun türüne göre çeşitlilik gösterdiği ana teması üzerinde durmuş ve buradan hareketle de daha önceki yazılarında da görüldüğü gibi "millet" ve "ümme" birbirinden ayırmak noktasına ulaşmıştır.

Gökalp'e göre cemiyetler, "ibtidaî cemiyetler" ve "mutaazziv cemiyetler" olarak ikiye ayrılmıştır. İbtidaî cemiyetler için sadece dinî bağlar söz konusudur. Siyasî ve harsî yani kültürel bağlar henüz oluşmamıştır. "Siyasî ve harsî efkâr-ı ammeler henüz vücut bulmamıştır." Mutaazziv cemiyetler ise oluşumunu tamamlamış, ete kemiğe bürünmüş, toplumsal kurumları şekillenmiş olan cemiyetlerdir. Bunlar "dinî efkâr-ı

³⁷⁴ **İçtiha**, 30 Mayıs 1329, S. 68, s. 1492. Bu bakış açısıyla Gökalp bir taraftan "ümme" ve "milletin" sınırlarını belirlerken diğer taraftan da dış politika açısından "ittihad-ı İslam"ı onaylamış ve böylece II. Abdülhamit'in İslamcılık siyasetine bakış açısına oldukça yaklaşmıştır. II. Abdülhamit'in takip ettiği "İslamcılık" siyasetinin çok yönlülüğüne dikkat çeken Kemal Karpaz, bu siyaseti Panislamizm'den ziyade "İslamizm" olarak adlandırmıştır. Karpaz'a göre İslamizm asıl olarak içe dönük, birleştirici bir ideolojidir ve Osmanlı padişahları arasında kitlelerin önemini gerçek manası ile ilk kez kavrayan isim II. Abdülhamit olmuştur. Ancak İslamizm, bütün dünya Müslümanlarının lideri olarak "Halifelik" makamının ön plana çıkarılması sonucunda bir dış politika aracı haline gelir ve "Panislamizm'e dönüşür. Bu sayede "ittihad-ı İslam" emperyalist Batı karşısında bir kalkan olarak tasavvur edilmiştir. Kemal Karpaz, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İmge Yayınları, Ankara, 2006, s. 434. Karpaz'ın Panislamizm ve İslamizm arasındaki sınırı nasıl belirlediğine dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. Kemal Karpaz, **İslam'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev. Şiar Yalçın, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 19-26.

³⁷⁵ Ziya Gökalp, "Dinin İçtimaî Hizmetleri-I", **İslam Mecmuası**, 13 Ağustos 1331, Yıl 2, C. 3, S. 34, s. 740-743. Ziya Gökalp, "Dinin İçtimaî Hizmetleri-II", **İslam Mecmuası**, 10 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 36, s. 772-776. Ziya Gökalp, "Dinin İçtimaî Hizmetleri-III", **İslam Mecmuası**, 24 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 37, s. 791-796.

ammeden” başka önce “siyasî bir efkâr-ı amme” sonrasında da “harsî bir efkâr-ı amme” oluşturmuşlardır. Dinî, siyasî ve kültürel bağlar mutaazzıv cemiyetleri meydana getirmektedir.³⁷⁶ Gökalp, bu iki grup cemiyetin ayrımını yaptıktan sonra millet ve ümmet kavramları arasındaki ayrıma değinmiştir.

“... Dinî bir efkâr-ı amme rabıtasıyla birleşerek dinî bir velayete tabî olan heyete ümmet denilir. Siyasî bir efkâr-ı amme rabıtasıyla birleşerek siyasî bir velayete tabî olan heyete devlet denilir. Harsî efkâr-ı ammelerin rabıtasıyla birleşerek harsî velayetlere tabî olan heyete millet namı verilir...”³⁷⁷

Ziya Gökalp, mutaazzıv cemiyetlerde din, siyaset ve hars müesseselerinin birbirinden bağımsız ancak birbirine yardımcı ve birbirini tamamlayan bir ilişkiye sahip olduklarını belirterek kültür ve din arasında bir bağlantı oluşturmaktadır. Kültürün milleti oluşturan etkenlerden biri olduğunu hatırlayacak olursak, Gökalp dini, kültürün bir parçası kabul ederek onu milleti oluşturan etkenler arasına dahil etmektedir. Buna açıklık getirmek için dinin ibtidaî ve mutaazzıv cemiyetler içerisindeki işlevini izaha koyulmuştur. İbtidaî cemiyetlerde dinî bağlar geçerli olup, siyasi ve kültürel bağlar gelişmediğinden bunların işlevini de dinî bağlar yerine getirmektedir. Bu nedenle ümmet aynı zamanda devletin ve milletin makamına geçmektedir. İbtidaî cemiyetlerde bütün toplumsal kurumlar, bütün toplumsal ilişkiler dinî bir mahiyettedir ve dinî müesseselerden doğmaktadır. Mutaazzıv cemiyetlerde ise toplumsal kurumlar ve buna bağlı olarak toplumsal ilişkiler din yanında kültür ve siyasete bağlıdır. Ancak bu noktada Gökalp önemli bir ayrıma temas etmiştir. Dinin şekillendirdiği toplumsal kurumların ve ilişkilerin daha çok manevî ve toplumun ortak vicdanını temsil ettiğini ve bunun son derece doğru olduğunu ifade ederken; dinin maddî müesseselere tesir etmesinin, dinî ilişkilerin dünyevî ilişkileri şekillendirmesinin o derece yanlış olduğu ayrımını yapmıştır.³⁷⁸

Gökalp, dinî müesseseleri toplumsal hayatın maddî değil manevî alanına konumlandırmıştır. Böylece onları ruhanî bir kuvvet olarak kullanmak amacındadır. Dinî müesseseler ilahi oldukları ve şariat kurallarına bağlı bulundukları için değişmezler. Halbuki harsî ve siyasî müesseseler maddî hayatın bir parçası olduklarından sürekli değişime maruz kalmaktadırlar. Bu nedenle Gökalp dinî olanı;

³⁷⁶ **İslam Mecmuası**, 13 Ağustos 1331, Yıl 2, C. 3, S. 34, s. 741.

³⁷⁷ **İslam Mecmuası**, 13 Ağustos 1331, Yıl 2, C. 3, S. 34, s. 741.

³⁷⁸ **İslam Mecmuası**, 13 Ağustos 1331, Yıl 2, C. 3, S. 34, s. 742.

maddi olanla karıştırmamış, siyasî müesseselerin içerisine dahil etmemiştir. Dini, sadece ruhanî ve manevî olarak toplumsal ilişkilerin odağına yerleştirmiş, bireyler arasındaki ilişkilerde güçlü bağların kurulması sürecinde ona bir rol biçmiştir. Bu noktada Ziya Gökalp dinî ibadetlerin toplumsal işlevleri üzerine odaklanmıştır.

Gökalp, ibadetlerin maddî yani dünyevî faydaları hakkında eskiden beri pek çok görüşün ortaya atıldığından söz etmiştir. Oysaki Gökalp, “Dini vazifelerin, içtimâî hizmetlerini maddî faydalarda değil; manevî menfaatlerde aramak iktiza eder” ve bu nedenle ibadetlerin sağladığı maddî faydaların ön planda tutulmasını reddetmiştir.³⁷⁹ Gökalp’e göre toplumsal olaylar esasında “manevî ve ülküsel/mefkurevî olaylardan” ibarettir. Bu nedenle toplumsal olayların incelenmesi ise ancak içtimâiyat yani Sosyoloji yöntemleriyle mümkün olduğundan dinî ibadetlerin toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini de bu yöntemle ölçmek istemiştir.

Gökalp, dinin bütün varlıkları “mukaddes” (kutsal) ve “zenim” yani kutsal olmayan şeklinde ikiye ayırdığı tespitiyle işe başlamıştır. Ferde ait olan her şey zenimdir. Ferdin yaptığı ibadetlerin bir kısmı zenim olandan kutsal olana geçişte bir hazırlıktır. Örneğin namaz öncesi abdest gibi. Abdest bizim sadece bedensel temizliğimizi sağlamakla kalmaz, ruhanî olarak da bireyi temizler. Buna benzer şekilde diğer bazı dinî ayinler de ferdî heves ve tutkuları, hırsları temizler. Gökalp bu noktada zekât, fitre ve kurban gibi ibadetlerin varlığına temas etmiştir ki asıl önemli olanlar bunlardır. Ferdî nitelikteki ibadetler olan zekât, fitre ve kurban bireyin içinde yaşadığı toplumun bir parçası olabilmesi için bir ön koşul ve zorunluluk olan bireysellikten sıyrılma, nefsi terbiye etme, maddiyattan arındırma davranışlarını somutlaştıran ibadetlerdir. Bireyselliğini unutan bir birey Ziya Gökalp’e göre özelde milletin; genelde de İslam ümmetinin bir parçası haline gelecektir. İnsan bencil bir yaradılıştadır olduğu için toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde inşası için fertlerin bu bencillikten sıyrılması gerekmektedir.³⁸⁰

³⁷⁹ Gökalp ibadetlerin maddî faydalarına örnek olarak abdestin sağlık ve temizlik açısından faydasına, namazın bir tür jimnastik olduğuna, orucun ise mide ve diğer iç organlar için faydası bulunduğu noktasına temas etmiştir. Ziya Gökalp, “Dinin İçtimâî Hizmetleri-II”, **İslam Mecmuası**, 10 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 36, s. 773.

³⁸⁰ “... İçtimâî hayatın teşekkül edebilmesi için evvel emirde bu hodkâmlığın, fertperestliğin hafiflemesi lazımdır... İçtimâî hayat fertlere (kimsenin malına, canına, ırzına dokunmamak, tembel olmayıp işçilik etmek, okuyup yazmak, öğrenmek, ahlâklı ve namuslu olmak, vergi vermek, yol yapmak, muharebede hayatını feda etmek, oğlunu askere vermek, şehit ailelerine ve mecruh gazilere malî fedakârlıklarda bulunmak) hodkâmlıkla gayri kabil-i telif birçok mükellefiyetler tahmil ediyor. Bu vazifeleri ifa edebilmek için ferdî ihtirasları yenecek kuvvetli bir irade lazımdır...” **İslam Mecmuası**, 10 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 36, s. 775.

Gökalp, “millî harsın” ve millî ahlâkın” vazgeçilmez unsurları olarak sıraladığı bu davranış kalıplarını örnek vererek toplumsal ilişkilerde dinin güçlü bir rabıta ve düzenleyici olduğu sonucuna ulaşmıştır. “Bu güçlü irade” bireyin kendi benliğini parçası olduğu toplum içinde eritmesine olanak vermektedir. Ziya Gökalp bu noktada ibadetleri “menfî” ve “müspet” olmak üzere ikinci bir sınıflandırmaya tabi tutar. “Menfî” ibadetler bireysel icra edilen gusûl, abdest, oruç tutmak, kurban kesmek, zekât vermek gibi uygulamalardır. Bunun dışında kalan namaz, Cuma namazı, bayram namazı gibi cemaatle birlikte topluca yapılan ibadetleri ise “müspet” olarak adlandırmıştır. Menfî ibadetler, müspet ibadetlerden önce ve ona hazırlık olarak yapılır ve bireyin bencilliğini öldürür. Bireysel his ve arzular yok edilmeden, kişinin o cemaatin bir üyesi olması, kendisini o topluma ait hissetmesi mümkün değildir. Ziya Gökalp’in ulaştığı sonuç şudur: Bireyin toplumla kaynaşması onun ayrılmaz bir parçası olması için öncelikle toplum içinde yok olması, onunla tek vücut olması gerekir. Bunu başaran insan kendi toplumuna faydalı, gerçek bir “vatandaş” haline gelir. “Ben” duygusu yok oldukça yerine “biz” duygusu hâkim olacak ve bu sayede milliyet fikri kuvvet kazanacaktır. Benlik duygusunu öldüren ibadetler “ben” duygusu yerine “biz” duygusunun oluşumunu sağlayarak “içtimaî bir hizmeti” yerine getirmiş olacaktır.³⁸¹

Gökalp bu noktada “içtimaî ruh” kavramını ortaya koymuştur ki, buna millî birlik ve beraberliğin tezahür ettiği “millî ruh” adını vermek mümkündür. Bu ruhun doğuşunda müspet ibadetler büyük bir rol oynar. Beş vakit namaz, teravih, cuma, bayram namazları ve hac ibadeti belirli zamanlarda ve mekanlarda icra edildiğinden toplumu bir araya getirme, birleştirme işlevini yerine getirmektedir. Bu toplantıları “millî içtimalar” olarak adlandırmıştır.³⁸²

³⁸¹ “... Hülâsa ferdin bakî bi’lcemaa olması için evvel emirde fanî f’lcemaa olması muktezidir. İşte menfî ayinler insanda ferdî mahiyeti haiz bulunan bütün şeyleri zenim yani fanî, mekruhi haram addederek insanı onlara bağlayan arzu ve ihtiraslara karşı teslih ediyor. İnsan bu halimiyet-i nefis talimgâhında azrularını yenmeye kadir, kuvvetli bir irade melekesi iktisap ederek hakikî insan mertebesine yükseliyor. Evvelce hodkâm bir fert iken, şimdi fedakâr bir vatandaş oluyor. Hatta denilebilir ki, bu dinî zabıta olmasaydı hukukî ve ahlakî zabıta teessüs edemeyecekti. Menfî ayinler müessir ve mütemadi bir terbiye sayesinde yavaş yavaş fertleri ferdiyetten tecrid ederek içtimaî olmaya hazırlıyor... Bundan başka ferdin ruhunda ferdî duygular ve arzular söndükçe yerleri boş kalmaz. Bunların yerlerini zıtları olan içtimaî duygular doldurur.” **İslam Mecmuası**, 10 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 36, s. 775.

³⁸² Ziya Gökalp, “Dinin İçtimaî Hizmetleri-III: Müspet Ayinler”, **İslam Mecmuası**, 24 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 37, s. 792-795. Camilerin konumuz açısından son derece önemli olan bu işlevine temas eden bir diğer isim ise Nevzat Köseoğlu olmuştur. 1864’te yarım milyon Çerkez’in göçüyle başlayan ve 20’nci yüzyılın başında Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’na kadar devam eden kitlesel göç hareketlerinin demografik ve siyasî yapıyı değiştirirken imparatorluğu bir Türk-Müslüman imparatorluğu görüntüsüne soktuğunu ifade eden Köseoğlu, büyük kitleler halinde gelen göçmenlerin kesin iskân

Ziya Gökalp'in bu yazısının içerisinde de "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" eserindeki ümmet ve millet ayrımını görmek mümkündür. Namaz, cami ve mescitlerde bireyleri toplayarak nasıl millî bir bünye vücuda getiriyorsa; hac ibadeti de İslam milletlerini birleştirerek "İslam beynelmileliyetini" yani ümmeti meydana getirmektedir. Yazının sonunda menfî ve müspet ayinlerin bir "kuvve-i kutsiye" meydana getirişini ve bunun da millî ruhun, millî vicdanın oluşumu sürecindeki hizmetlerini şu şekilde özetlemiştir:

"...Bu ayinler ferdî hayatın icabatıyla dağınık bir hayat yaşamaya mecbur olan fertleri muayyen zamanlarda muayyen mekanlarda cem' ediyor; mukaddes bir gaye için içtimalar yaptırıyor. Esasen her içtima fertlerin ruhunda 'mukaddes duygusunu' husule getirirken, mukaddes bir gaye için vuku' bulan içtimalar bi-t-tarik-il evliye bu duyguyu daha şedid bir surette tevlit eder. 'Mukaddes duygusu' öyle feyizli bir iksirdir ki, buna 'kuvve-i kudsiye' demek de caizdir. Bu duygunun temas ettiği her fikir itikada, her his azme mübeddel olur. Bu içtimalara meyus olarak girenler ümitvar; bedbin olarak girenler nikbin, reybî olarak girenler imanlı çıkarlar. Bu içtimalardan doğan kuvve-i kudsiye korkakları cesur, tembelleri çalışkan, hastaları sağlam, ahlaksızları faziletli, mefkuresizleri mefkureli, iradesizleri azimkâr, hodkâmları fedakâr yapar. Her ferdi ayrı ayrı gayeler peşinde koşan halkı millî zamanlarda cem' ederek onlara millî hayat yaşatır. O halde millî ayinlerin içtimaî faydası nefy-i ferdiyet, müspet ayinlerin içtimai hizmetleri 'tesis-i millet' suretinde tecelli eder. Din, fertleri mukaddes duygular ve itikatlarla birleştirerek millî vicdanı vücuda getiren en mühim âmildir. Bunun içindir ki hakikî dindar millî hamiyete malik, hakikî milliyetperverler de dinin lâ-yezal olduğuna kaildirler..."³⁸³

Ziya Gökalp, bu yazılarıyla ilk olarak namaz, zekât, kurban, hac gibi İslamiyet'in en vazgeçilmez ibadetleri içerisinde konumlandırmak suretiyle milliyet fikrini İslamcıların dahi itiraz edemeyeceği sağlam temeller üzerine oturtmuş ve onu "kuvve-i kutsiye" olarak tanımlamıştır. İslamiyet'in farz olan bu ibadetleri ve davranış kalıpları nasıl kutsal bir ruh meydana getiriyorsa o kutsal ruhu duyan, onu hisseden ve yaşayan

edilinceye kadar genellikle camilerde misafir edilip oardan dağıtıldıklarını hatırlatmıştır. Ona göre bu durum göçlerin yarattığı gerginliğin kısa sürede topluma sirayet etmesine neden olduğu gibi göçmenlerin çektikleri sıkıntı ve ızdıraba toplumun geri kalanı tarafından tanıklık edilmesine de olanak tanımıştır. Sınır boylarında yaşanan olaylar ve göçmenlerin dramları cami vaazlarına, sohbetlerine yansımış, camiye gelen her Müslüman, muhacir kardeşinin sefaletine tanıklık etmiştir. Bu durum toplumsal kaynaşma ve entegrasyona hizmet ettiği gibi toplumda gayrimüslimlere yönelik Hristiyan/Batı karşıtı anti-empyralist bir refleksin ve milliyetçi bir ruhun filizlenmesini de sağlamıştır. Köseoğlu, a.g.k, s. 216.

³⁸³ **İslam Mecmuası**, 24 Eylül 1331, Yıl 2, C. 3, S. 37, s. 796.

bireylerden oluşan “millet” de kutsal olacaktır. Gökâlp, böylece Türkçülük fikrini dinsizlik olarak gören İslamcılara da bir kez daha yanıt vermiş olmaktadır. Gökâlp ikinci olarak yukarıda işaret ettiğimiz gibi İslamiyet’in zekât, kurban ve fitre gibi uygulamalarının bireyler arasındaki yardımlaşmayı teşvik eden ve bu suretle toplumda yardımlaşma, birlik ve beraberlik duygularını körükleyen etkisine de temas etmiştir. Çalışmamızın ilerleyen aşamalarında özellikle İstanbul’a gelen Müslüman muhacir ve mültecilere yardım için yerli halkın bu tür ibadet biçimlerini kullandıklarına çok sayıda örnek vereceğiz.

3. 4. 3. Ömer Seyfettin

Türkçülerin, özellikle de Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökâlp’in, Cemaleddin Afgani etkisi ile anti-emperyalist karakteri ön plana çıkardıklarına, Müslümanları “milliyet” fikrinden mahrum bırakmanın esaretlerinin devamına izin vermek anlamına geleceği düşüncesini savunduklarına yukarıda değindik. Onlara göre “milliyet” fikri, Müslümanlar için tek kurtuluş idi. Her İslam unsuru ayrı ayrı kendi “millî” uyanışını gerçekleştirecek ve bu durum son aşamada İslam ümmetinin topyekûn uyanışı ile sonuçlanacaktı. İslam alemi bir milletler topluluğu olarak, bir “beynelmileliyet” olarak bir ümmet olarak ayağa kalkacaktı. Bunun için asırlarca İslamiyet’i Hıristiyanlık karşısında korumuş ve savunmuş Türklerin uyanışı öncelikli ve zorunlu idi.³⁸⁴ Aynı bakış açısına sahip bir diğer Türkçü isim ise Ömer Seyfettin’dir.

Ömer Seyfettin, 1912’de Balkan yenilgisi sonrasında “Tarhan” takma adıyla kaleme alıp 1914’te yayınladığı “Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Âmeli Siyaset” adlı eserinde, Türk’ün yükselişini İslam’ın yükselişi ve kurtuluşu için atılacak ilk adım olarak ele almıştır.

³⁸⁴ Türkçüler Batı kaynaklı milliyet fikrinin “mâni-i terakki” olmayan İslamiyet’i ayağa kaldıracak etkili bir silah olarak düşünmüşlerdi. Gökâlp’in bunu dile getirdiğinden daha önce söz etmiştik. Gökâlp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 77. Akçura da aynı bakış açısına sahiptir. Ona göre İslam alemi ve medeniyeti yok olmanın eşiğinden ancak milliyet fikrinin bünyesine vereceği yeni güç ve tazelik ile kurtulabilir. “... Garb’ten iktibas devresindedir ki diğer bir takım efkâr ile beraber fikr-i milliyet de Şark Müslümanları arasına nüfuz etmiştir. Yani milliyet fikrinin Müslümanlarda zuhuru, medeniyet-i İslamiye’nin evsaf-ı hususîyesini mürur-u zamanla mükemmelleştirip, şahsiyet-i mümtazesini hakkıyla muhafaza edebilecek dereceye is’ad edememesi ve binaenaleyh Garb’ın Şark’ı medeniyetçe temsile başlaması üzerine vakia olmuştur... Bin bu kadar yıllık İslam ağacına bu yeni fikir aşılandıktan sonra kurumaya yaklaşmış o sâl-hurde ağacın yeşil yapraklar açıp, tatlı yemişler vermesi ihtimal haricinde değildir.” Akçuraoğlu Yusuf, “Şarkta Milliyet Fikri”, **Nevsal-i Millî**, Birinci Sene, Dersaadet, 1330, s. 24. Akçura’nın bu yazısının altında 2 Kanunievvel 1329 tarihi bulunmaktadır.

“Osmanoğulları’nın hükümeti bir İslam hükümetidir. Türkler gibi Araplar da Müslüman olduğundan dince hiçbir farkları yoktur. Hükümet ve kanun karşısında Türklerle Araplar tamamıyla müsavidir. Bunun aksini delillerle ispat edemezler. Türklerin millî mefkuresi terakkî edip, kuvvetlenip kan kardeşlerini kurtarmak ve nihayet ittihad-ı İslam’ı yani İslam beynelmileliyetini vücuda getirip Müslüman milletleri, Hristiyan milletlere karşı müdafaa etmektir. Arapların mefkuresi de bundan başka bir şey değildir. Türk ve Arap kuvvetlenmek için kendi milliyetlerini idrak ve teâlî etmeleri ve muasırlaşmaları lazımdır. Türkler kendi milliyetlerini ihya, kendi tarihlerini hatırlarken Arap kardeşlerinin de millî ve içtimaî teâlîlerini unutmadılar. Arap lisanını resmen kabul ettiler. Millî Arap maarifinin tamimi için büyük mektepler açtılar. Türklerin teâlîsinin Arapların teâlîsi demek olduğunu bilen birçok Arap vardır ki, bugün bir Türkten ziyade Türkçüdürler. Türkler millî inkişafa mazhar olurlarsa eskisi gibi yine kuvvetlenecekler, bütün İslamların başına geçebileceklerdir...”³⁸⁵

Ömer Seyfettin İslam unsurları arasında Kürtlerin de bulunduğunu ve bunların hiçbir şekilde Türklerden ayrılmayı düşünmediklerini belirtmiştir.

“...Türkiye’nin varlığıyla samimi olarak Türk, Arap ve Kürt unsurlarının alakası vardır. Başta Türkler olmak üzere bu unsurların millî mefkurelerinde büyük farkla yoktur. Dilden sonra en mühim içtimaî bağ dindir. Din müessesesi bu üç unusruru ayrılmaz bir biçimde bağlamıştır...”³⁸⁶

Akçura, Ağaoğlu ve Gökâlp gibi Ömer Seyfettin’in de Hristiyan saldırılarına karşı Türklük ve İslamiyet’i savunmaya yönelik anti-emperyalist refleksini görmek mümkündür. İkinci olarak Ömer Seyfettin, Gökâlp’ten hareketle “millet” ve “ümme” ayrımını kabul ettiği ve buradan hareketle de “Türk milleti” ve “İslam beynelmileliyeti”ne ulaştığı görülmektedir. Üçüncü dikkat çekici husus ise Cemaleddin Afgani etkisinin varlığıdır. Ömer Seyfettin de diğer Türkçülerin yaptığı gibi Afgani etkisiyle dilden sonra en güçlü bağ olarak dini göstermektedir. Nitekim Afgani, dil ve milliyet birliğinin dünyevî işlerde dinden ve din birliğinden daha sağlam ve etkili

³⁸⁵ Tarhan, **Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Âmelî Siyaset**, Matba-yı Hayrîye, İstanbul, 1330, s. 16. Ömer Seyfettin, Arapların eğitimi için Türklerin büyük çaba sarf ettikleri sözüyle kasti II. Abdülhamit zamanında açılan Kürt ve Arap aşiret liderlerinin çocukları için açılan Aşiret Mektepleridir. Aşiret Mekteplerinin kuruluş nedenleri ve İslamcılık siyaseti açısından oynadıkları rol hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Danso ve Uludağ, **a.g.k.**, s. 780. Kodaman, **a.g.k.**, s. 9-11.

³⁸⁶ Tarhan, **Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Âmelî Siyaset**, s. 17.

olduğunu savunmaktaydı. Ona göre bir millet, bin yıl içinde birkaç defa din değiştirebilirdi, fakat dili ve milliyeti sabit kalmaktaydı.³⁸⁷

Ömer Seyfettin “İslam Mecmuası”ndaki yazısında da Gökalp’in “millet” ve “ümme” ayrımını yinelemiştir. “Müesseseler nedir?” sorusuna yanıt arayan Ömer Seyfettin müesseselerin tanımını şu şekilde vermiştir:

“Müesseseler fertlerden evvel mevcut olup da kendisini fertlere cebri veya ihtiyarî bir surette kabul ettiren bir idrak tarzı yahut bir amel tarzıdır. Hukukî kaideler, dinî akideler ve dinî ayinler, lisanın sarf ve nahiv kaiedeleriyle telaffuz tarzı, imlâ, yazı vesaire gibi. Bir uzuv nasıl müstakil ve münferit değilse müesseseler de öyledir...”³⁸⁸

Ömer Seyfettin müesseselerin birbirleriyle muhtelif şekillerde birleştiklerini düşünür. Bunlar “hars”, “medeniyet” ve “temeddindir.” Konumuz açısından önemli olan husus bu üç kavramın nasıl tanımlandığı ve içerisinde ne ile doldurulduğudur. Ömer Seyfettin’e göre:

“1. Müesseseler bir milletin muayyen hududu dahilinde teazzum ettikleri zaman husule getirdikleri ahenk ‘hars’ namını alır. 2. Müesseseler bir dine mensup milletlerin mecmu’u olan bir ümmet yani bir beynelmileliyet dairesinde terkip ettikleri zaman bundan çıkan mecmu’ya ‘medeniyet’ denilir. 3. Müteaddit ümmetlerin arasında intişar eden yahut etmekte bulunan müesseselerin mecmu’una da ‘temeddin’ ismi verilir...”³⁸⁹

Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp gibi “hars” yani kültür kavramını millete; “medeniyet” kavramını ise ümmet/beynelmileliyet ile eşleştirmiş ve millet ile ümmeti birbirinden ayırmıştır. Bu ayrımın nasıl yapıldığını ise şu şekilde açıklamıştır:

“O halde millet zümresini ayıran nedir? Lisanıdır. Beynelmileliyet/ümmet zümresini ayıran nedir? Dindir... Müesseselerin lisanî bir şiraze ile birleşmesinden hars; dinî bir şiraze ile birleşmesinden medeniyet, ilmî bir şiraze ile birleşmesinden temeddin husule gelir.”³⁹⁰

³⁸⁷ Cemaleddin Afgani, “Vahdet-i Cinsîye Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mehiyet-i Hakikîyesi”, **Türk Yurdu**, 2 Teşrinisani 1328, Yıl 2, S. 2, s. 47. Çalen, **a.g.k.**, s. 189.

³⁸⁸ Ömer Seyfettin, “Hars, Medeniyet, Temeddin”, **İslam Mecmuası**, 30 Nisan 1331, Yıl 2, C. 3, S. 27, s. 633.

³⁸⁹ “Hars, Medeniyet, Temeddin”, **İslam Mecmuası**, 30 Nisan 1331, Yıl 2, C. 3, S. 27, s. 633.

³⁹⁰ “Hars, Medeniyet, Temeddin”, **İslam Mecmuası**, 30 Nisan 1331, Yıl 2, C. 3, S. 27, s. 635. Nitekim hatırlanacağı üzere Gökalp de “bir dinle mütebedeyin olan insanların mecmuuna ümmet; bir lisanla konuşan insanların mecmuuna millet denilir” açıklamasını yapmıştı. Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 67. Yine bir başka yazısında “din ve milliyet birdir” şeklindeki İslamcıların klasik yaklaşımını eleştirmiş ve reddetmiş; millet ve ümmeti birbirinden lisan ve din temelli olarak ayırdığını hatırlamakta fayda vardır. **İttihad**, 30 Mayıs 1329, Yıl 4, S. 68, s. 1491.

3. 4. 4. Mehmet Fuat Köprülü

“Türk Yurdu” ve “İslam Mecmuası” etrafında toplanan Türkçülerden Mehmet Fuat Köprülü de Türkçülük ve İslamcılık fikirleri arasında orta yolu bulma çabasına katkı sağlayan bir diğer önemli isim olmuştur. Türk Yurdu’nda kaleme aldığı ünlü “Türklük, İslamlık, Osmanlılık” adlı makalesinde Akçura, Afgani ve Gökalp’in etkilerini çok net bir şekilde görmek mümkündür.³⁹¹

Köprülü’ye göre milliyet fikri bir tercih meselesi değil; Türk varlığının devamı için bir zorunluluk halidir.

“... İşte Türk milliyetperverliği tarihin bu gibi zaruretleri karşısında tabii bir surette vücuda gelmiştir. Onu sahte bir mahsul gibi filan şahsa, falan zümreye atfetmek gülünç ve hakayık-ı ilmîyeye muhaliftir... Biz ne mürteci ne hayalperver ne de iftirakçıyız. Osmanlılığın, İslamlığın muhafaza-i mevcudiyetini ancak Türkçülüğün intibah ve terakkisi halinde mümkün görüyoruz...”³⁹²

Köprülü’nün bu yaklaşımı yukarıda Cemaledin Afgani, Ziya Gökalp gibi yukarıda örnekleri verilen İslam alemi içerisinde Osmanlı Türklerine “kurtarıcı” rolü biçme yaklaşımı ile aynıdır. Mehmet Fuat Köprülü daha sonra teker teker Türklük, İslamlık ve Osmanlılık fikirlerini incelemeye başlamıştır. “Türklük” başlığı altında “millet” kavramını tanımını yapmıştır. Ortak dile, ortak tarihe, ortak his ve eğilimlere sahip kitleyi millet olarak tanımlar. Din manevî gücü sayesinde “vicdan-ı millînin olmadığı” geçmiş yüzyıllarda farklı dil ve kültürlerle sahip toplulukları imparatorluklar idaresi altında tutmayı başaran önemli bir bağ olsa da artık bu gücünü yitirmiştir. Bunu kabul etmek tarihî bir zorunluluktur ve milliyet fikri herkesin hakkıdır. İslamcılarının bugün “hiç yoktan bir Türklük meselesi çıkardınız” diyerek Türkçüleri itham etmesi tarihî gerçekleri görememiş, kavrayamamış olmalarının bir işaretidir. Ona göre “İslam kavimlerini en tabii ve en meşru haklarından mahrum etmeye çalışmak faydasız bir

³⁹¹ Köprülü tıpkı Yusuf Akçura gibi üç fikir akımını da ayrı ayrı ele aldığı bu yazısının başında Batı’nın uyanışının altında yatan faktörlerden biri olarak milliyetçilik fikrinin varlığına işaret etmiş ve İslam aleminin bu fikre daha fazla alakasız kalamayacağını, aksi takdirde sonunun kaçınılmaz olduğu gerçeğine işaret etmiştir. Ona göre beşerî ve toplumsal alanda en büyük hakikat “içtimaî ve tarihi zaruretlarin galebesidir.” Köprülü, tarihin bu basit zarureti olarak gördüğü milliyet esaslarının nihayet İslam alemi içerisinde de oluştuğunu Arapları ve Arnavutların millî cereyanlar meydana getirdiğini ve bu sırada da Türklerin bu tarihî gerçeklikten uzak kalamadıklarını ifade etmiştir. Köprülü’de Mehmed Fuad, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 692.

³⁹² **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 693. Köprülü bu yazıyı kaleme aldığı Süleyman Nazif ve Ahmet Ağaoğlu arasındaki tartışma gayet hararetlenmiş bir haldedir. Fuat Köprülü’nün Türkçülerin hayalperest ve bölücü olmadıklarını ifade etmesi de Süleyman Nazif’in “İçtiha” dergisinde Türkçülere karşı yaptığı suçlamalara yanıt verme istediğidir.

saydır.”³⁹³ Bugün doğudan batıya doğru büyük bir Türk mevcudiyeti söz konusudur. Din, dil ve gelenek itibariyle manevî bir birliktelik oluşturan bu kitlenin varlığı kendi başına bir Türklük meselesi meydana getirmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus Köprülü’nün “milliyet” kavramını tanımlarken dine yer vermediği halde Türk milletinin coğrafi sınırlarını çizerken pragmatik bir yaklaşımla dini birleştirici bir unsur olarak kabul etmesidir. Ancak ona göre doğudan batıya uzanan bu geniş coğrafyadaki Türk varlığı sadece maddeten mevcuttur. Henüz kendi varlığının bilincine varıp fiilen ortaya çıkmış bir Türk milleti mevcut değildir. Ona göre Türk milleti ancak çağın gerekliliği olan milliyet fikrini benimsediği andan itibaren fiilen ortaya çıkabilir. Bu zorunluluğun idrakine varan Slav milliyetçiliğini Türklere örnek olarak göstermiştir. Slavlar uzun süre Türk hakimiyeti altında yaşadıkları halde kendi dillerini, yaşam tarzlarını korumuşlardır. Çağın gerekliliği olarak Slavların vicdanlarında milliyet ateşi yanmış ve Balkan coğrafyasında maddeten var olan Slavlar fiiliyata dönüşerek siyasî heyetler meydana getirmişlerdir.³⁹⁴

Mehmet Köprülü’nün yazısında dikkat çeken bir diğer nokta ise Ziya Gökalp’in yaptığı millet ve ümmet ayrımını kullanmış olmasıdır. Hatırlayacağımız üzere Gökalp, millet ve ümmet ayrımını yaparak İslam milletlerini, İslam ümmetinin içerisinde ayrı ayrı fertler olarak konumlandırmış ve buradan hareketle de milliyet ve beynelmileliyet (ümmet) ayrımına ulaşmıştı. Köprülü de her milleti beşeriyet içerisinde konumlandırmaya çalışmıştır.

“... Her millet beşeriyetin heyet-i mecmuasına ayrı bir vahdet halinde iltihak eder. Manevî bir vahdet vücuda getiremeyen kavimler henüz kendilerinden bîhaber ve rabıtasız bir kümeden farksızdırlar. Bulgarlar, Sırlar, Yunanlılar Hristiyan beynelmileliyetine ancak şuurlu bir cemaat halini aldıktan sonra iltihak edebildiler...”³⁹⁵

Köprülü bu örnek üzerinden Türklerin, Arapların, Arnavutların, Çerkezlerin ve diğerlerinin şuurlu bir cemaat haline gelip kendi milli benliklerinin farkına vardıktan sonra Müslümanlık beynelmileliyeti içerisinde yer alabilecekleri sonucuna ulaşmıştır. O halde milliyet fikri özelde o millete, genelde ise İslam aleminin menfaatlerine hizmet eden bir cereyandır. Böylece Türkçülük fikrinin hem Türklerin hem de İslamların

³⁹³ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 694.

³⁹⁴ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 4, C. 2, S. 21 (45), s. 694.

³⁹⁵ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 4, C. 2, S. 21 (45), s. 694.

menfaatine olduğunu ilan etmiş ve Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset"deki pragmatist yaklaşımını benimsemiştir.

"...Onların (Türkçüleri kastediyor) en büyük maksatları Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat süren Türklere, millî bir vicdan vermek ve bu maksatla İslam beynelmileliyetine kuvvî bir unsur dahil etmekle beraber Osmanlı saltanatının istinatgâhlarını yeniden takviye etmektir. Bu maksadın husulü takdirinde Osmanlı haricinde bize revabıt-ı dinîye ve lisaniye ile manen merbut olan milyonlarca kardeşimiz millî bir vicdan kazanacak..."³⁹⁶

Köprülü'ye göre şu dakikada öncelikli olarak Türkçüleri ilgilendiren Osmanlı Türklerinin manen ve maddeten içler acısı halidir. Halkla hiçbir alakası kalmamış bir aydın sınıfı, perişan bir eğitim sistemi ile millî mefkurenin doğamayacağına işaret etmiştir. Bununla birlikte iki önemli unsurun daha yokluğuna temas etmiştir. "Milliyeti teşkil eden en büyük iki unsur: Millî lisan ve millî tarih. Yani dil ve ana'nat asliyetini ve hakikatini kaybetmiş ve doğal olarak bir âmil-i inhitat halini almıştır..."³⁹⁷

Köprülü'ye göre milliyet çağında yaşadığı kayıplardan sonra yeni bir görünüm aldığını ifade eden Osmanlı camiası son haliyle büyük bir daireye benzemektedir. "... Osmanlı devlet-i hazırası muhtelif unsurlardan yani muhtelif kuvvetlerden terhib ediyor. Devletimizi büyük bir daire-i içtimaîye benzetecek olursak kuvve-i merkeziyeyi Türklük, onun etrafındaki birinci daireyi İslamlık, son daireyi de Türk ve İslam kuvve-i cazibesine tabiiyetle mecbur-u inkıyad olan Hıristiyan unsurlar teşkil eder..."³⁹⁸ Köprülü bu halkların kaybedilmesinin nedenini asıl unsur olan Türklerin zayıflıklarında görmüştür. Pek çok nedenin birleşmesiyle "o kuvve-i merkeziye duçar-ı zaaf olmaya başlayınca en harici kesimlerden başlayarak zarurî bir iftirak ve inhilal vukua geldi..." Osmanlı Devleti her şeyden evvel bir Türk ve İslam saltanatıdır. Öncelikle Türkler, ikinci olarak da Müslümanlar ana kuvveti teşkil eder. Ancak kendinden bîhaber, manevî birliktelik kurmayı başaramamış Türklük ve çöküntü içindeki İslamiyet büyük bir

³⁹⁶ Dikkat edilecek olursa milliyeti tanımlarken dini ortak payda olarak kullanmayan Köprülü'nün Türklük coğrafyasının sınırlarını çizirken dilin yanında dini bir kez daha kullanmış olmasıdır. **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 695. Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 33-34.

³⁹⁷ "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 695. Bu eksikliğe temas eden Mehmet Fuat Köprülü Türk dili ve edebiyatı üzerine incelemelerde bulunduğu yazılarına "Türk Yurdu" dergisinde geniş yer ayırmıştır. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Edebiyatımızda Milliyet Hissi", **Türk Yurdu**, 10 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 20, s. 667-678. Ayrıca altı sayıdan oluşan Çığatay şairlerini incelediği yazı dizisi de bu açıdan önemlidir. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Dokuzuncu ve Onuncu Asırlardaki Çığatay Şairleri-1", **Türk Yurdu**, 17 Nisan 1330, Yıl 2, C. 6, S. 64, s. 2128-2135.

³⁹⁸ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 697.

devletin merkez, ana kuvvetini teşkil etmekten haliyle uzaktır. Fuat Köprülü, Cemaleddin Afgani'yi hatırlatacak şekilde şu sonuca ulaşmıştır:

“...Osmanlılığı tecezzi ve inhilalden kurtarmak ancak Türklerin de millî bir mefkureye malikiyetleriyle mümkün olacaktı... Türkler ne zaman millî bir vicdana malik olurlarsa İslamiyet ve Osmanlılık ancak o zaman muhtaç olduğu kuvve-i merkeziyeye kavuşacak ve heyet-i hazıra-i siyasîmiz anasırın inkişaf-ı millîleriyle müterafik bir ahenk-i tam raddesinde ilerleyecektir...”³⁹⁹

Mehmet Fuat Köprülü ikinci bölümde “İslamlık” başlığı altında bu akımı ele almış ve diğer Türkçüler gibi İslamcılık fikrine anti-emperyalizm ve savunma refleksi ortak paydalarında yaklaşmıştır.

Yazının başında temas ettiği noktayı yineleyen Köprülü, milleti oluşturan unsurlar arasında dine; dil ve tarih kadar önem atfetmemiş ve onu yardımcı bir etken olarak ele almıştır. Ona göre din, hiçbir zaman milletin oluşumu sürecinde başlı başına bir etken olmamıştır. İnsanlık tarihi bunun örnekleri ile doludur. Hristiyanlık alemi içerisinde ne Katoliklik ne Protestanlık ne de Ortodoksluk millî birliktelik olma konusunda tek başına bir rol oynamamıştır. Onun için dinin bu süreçte yerine getirdiği vazife “aynı dine mensup muhtelif milletler arasında beynelmileliyet meydana getirmekten ibarettir. Bugün nasıl az çok aynı hislerle mütehesss bir Katolik alemi, bir Ortodoks dünyası varsa aynı suretle bir de Hristiyan beynelmileliyeti vardır...”⁴⁰⁰ Zaten Osmanlının ve İslam aleminin son iki yüz yılda başına gelenlerin nedeni bu Hristiyan beynelmileliyetidir. O halde buna karşı İslam milletleri arasında da birlikteliğin, “uhuvvet-i dinîyenin” oluşması gereklidir. Ancak bu din kardeşliğinin bir anlam ifade etmesi, işe yarayabilmesi için İslam alemini oluşturan milletlerin ayrı ayrı kendi millî benliklerini ve kuvvetlerini bulmaları gerekmektedir. Türk gibi Arap gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman milletleri ahenk ve uyum içinde olmalı; kendi dillerini, tarihlerini ve kültürlerini ortaya çıkarmalıdır. Ancak bu sayede İslam zinciri kuvvetli halkalar sahibi olacaktır. Cemaleddin Afgani’nin, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp’ten sonra Mehmet Fuat Köprülü üzerinde de büyük etkisi olduğunu böylece görmekteyiz.

“... Bizim noktayı nazarımıza göre Türklüğün, İslamlığın ve Osmanlılığın terakkisi Türklerle beraber sair anasır-ı İslamiye’nin de millî bir intibaha mazhariyetiyle

³⁹⁹ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 698.

⁴⁰⁰ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 699.

kabildir. Bu itibarla Türk milliyetperverlerini İslamlık düşmanı addetmek ya eser-i cehalet yahut bir vesile-i iftiradır...” diyen Köprülü, “dinin milliyetle asla tecviz etmeyeceğini” iddia eden İslamcıları eleştirmiştir. Türkçülük fikrinin Araplar ve Arnavutlar arasında da milliyet hislerini uyandırarak imparatorluğun hepten çöküşüne sebebiyet vereceğini iddia etmelerini gerçeklikten uzak bir değerlendirme olarak görmektedir. Araplar ve Arnavutlar arasında milliyet fikrinin Türklerden çok evvel başladığına dikkat çeker ve bu endişenin boş bir kuruntu olduğunu ifade eder. Köprülü için Türklerin milliyet fikrinin peşinden gitmesi tarihi bir zarurettir. Bu fikrin namuslu, azimli, zeki ve “milletinin gerçek menfaatlerini anlamış münevverlerin elinde” parçalanmayacağı ve yok olmayacağı kanısındadır.⁴⁰¹

3. 5. Mütareke Ortamında İslamcılık ve Türkçülük

Buraya kadar doğuş ve gelişim süreçleri verilen İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin Birinci Dünya Savaşı sonrasında değişen siyasal atmosferde, birtakım dönüşümler geçirdiği görülür. Bu değişimin ayak izlerini Akçura ve Gökaltp üzerinden takip etmek mümkündür.⁴⁰² Temelde biri kültürel diğer siyasî Türkçülüğün

⁴⁰¹ **Türk Yurdu**, 25 Temmuz 1329, Yıl 2, C. 4, S. 21 (45), s. 701-702.

⁴⁰² Kemal Karpat ve Fatma Müge Göçek, “millet-i hakime” yaratma çabası olarak isimlendirdikleri Türkçülük ve İslamcılık fikirlerini ortaya çıkaran dinamikleri birkaç maddede özetlemişlerdir: 1. Avrupa müdahalesinin ve onun doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan 19’uncu yüzyılın uzun soluklu savaşları, 2. Milliyetçilik fikrinin azınlıklar üzerinde yarattığı etki sonucu meydana gelen çatışma ortamı ve çatışma ortamının yarattığı göç dalgasının Anadolu’daki Türk-Müslüman nüfusu artırması, 3. Bu göçmen nüfusun taşrada yeni bir Müslüman orta sınıfı doğurması, 4. 19’uncu yüzyılda özellikle II. Mahmut’la doruğa ulaşan ve Tanzimat’la birlikte yoluna hızla devam eden devlet merkezli reform anlayışı, eğitimde görülün Batılılaşma ve bunun yarattığı askerî ve sivil bürokrat aydın sınıfı, 5. Bu yeni aydın sınıfın dil, edebiyat ve tarih alanında başlattıkları duyarlılık, kurdukları dernek ve siyasî cemiyetler, çıkardıkları gazete ve dergiler, 6. Osmanlı aydın sınıfına daha sonra ilave olan Rusya kökenli aydınların etkisi gibi faktörlerin varlığı. Göçek, **a.g.k.**, s. 63-76. Kemal Karpat yukarıdaki dinamiklere temas ederken özellikle göçler ile Balkanlar ve Kafkasya’dan gelen Türk-Müslümanların oynadığı rolü alışılmışın dışında bir bakış açısı ile değerlendirmiş ve iktisadî gelişmelerin itici gücü ile yeni bir Müslüman orta sınıfın doğuşuna temas etmiştir. Balkanlar ve Kafkasya’nın Türk-Müslüman göçmenleri Osmanlı topraklarına geldikleri zaman Hristiyanların nispeten refah içinde yaşadıklarını gördüklerinde refleksif bir milliyetçi tavır geliştirmişlerdir. Anadolu’da iskân edildikleri zaman kendisine verilen tarım arazilerinde modern teknikler kullanarak yürüttükleri tarım faaliyetleri neticesinde zenginleşen ve genişleyen bu göçmen Türk-Müslüman nüfus, özellikle 1860’lardan sonra tarımsal üretime yönelik sermayenin Müslümanların elinde toplanmaya başlamasında önemli bir rol oynamıştır. Karpat, bunun yeni bir orta sınıfın doğuşuna öncülük ettiğini ve özellikle kasaba ve şehirlerde “eşraf” olarak adlandırılan bu sınıfların gerçek manada sınıfsal bir bilince sahip olmasalar da ilerleyen aşamada İslamcılık ve Türkçülük siyasetinin uygulanabilirlik şansını artırdıklarını vurgulamıştır. Özellikle II. Abdülhamit’in eğitim reformları kapsamında açılan rüştiye ve idadilerde eğitim olarak kültürel anlamda da kendilerini geliştiren bu yeni orta sınıfın çocukları, ilerleyen dönemde imparatorluğun geleceğini tayin konusunda önemli bir rol oynayacaklardır. Kısaca göçlerin ortaya çıkardığı Müslüman kimliği ön planda olan “millî” Osmanlı-Müslüman toplumu Rumeli ve ağırlıklı olarak Anadolu’da yaşayan yeni bir Müslüman-Türk topluluğuna dönüşmüştür. Karpat, **İslam’ın Siyasallaşması**, s. 141-156. Karpat 1876 ve 1908 Mebusan Meclisi’nin yanı sıra Birinci TBMM’deki üyelerin birçoğunun bu yeni orta sınıftan geldikleri gerçeğine de dikkat

savunuculuğunu yapmış olsalar da her ikisinin fikrî anlamda dönemsel değişiklikler gösterdikleri dikkat çekmektedir.⁴⁰³

Milliyetçilik fikrinin “içinde bulunduğu kabın şeklini alan su misali” esnek bir yapıya sahip olduğu değerlendirmesine yukarıda yer verilmişti. Çarlık Rusya hakimiyetindeki Türkler ile Osmanlı Türkleri arasında 19’uncu yüzyılın sonlarında görülmeye başlayan milliyetçilik anlayışını kıyaslamak bu esnekliği görebilmeye olanak verdiği gibi asıl olarak Akçura ve Gökâlp kıyaslamasını yapabilmemize olanak sağlamaktadır. Öncelikle her iki hareket refleksif olarak doğmuş olsa da varlık nedenleri

çekmektedir. Karpat’ın söz konusu değerlendirmesinin detayları için bkz. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 113-122. TBMM üzerine sosyo-politik ve sosyo-ekonomik incelemeler için bkz. İhsan Güneş, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Gnşl. 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 73-123. Kurt Steinhaus, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi, Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma**, Türkçesi: M. Akkaş, Sander Yayınları, İstanbul, 1973, s. 82-87. Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 136-147.

⁴⁰³ Andrew Davison, Ziya Gökâlp’in fikrî boyuttaki dönemsel farklılaşmalarına ışık tutabilecek önemli değerlendirmeler yapmaktadır. Davison, Gökâlp’in düşünceleri konusunda birbirine zıt iki çalışmanın önemine değinmiştir. Biri Uriel Heyd’in “Türk Ulusçuluğunun Temelleri” isimli çalışması diğeri ise Taha Parla’nın “Ziya Gökâlp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm” adlı çalışmasıdır. Heyd’in bakış açısına göre Ziya Gökâlp, Türk milletine üstün ilahî bir ahlakî statü atfederek Kemalist devrimin manevi temellerini atmış kolektivist biridir. Bu nedenle Heyd’in gözünde Gökâlp’in milliyetçiliği doğu toplumlarındaki modern milliyetçi düşüncenin güzel bir örneğidir. Teorilerinden birçoğunu Fransız toplum bilimi ve felsefesinden almasına, millî demokrasiyi, parlamenter ve anayasal yönetimi hedeflemesine ve bilim, din, sanat ve akademinin siyasetten uzak olmasını isteyen liberal bir çizgiye sahip olmasına rağmen Gökâlp’in milliyetçiliği gerçek manasıyla “irrasyonel, dışlayıcı ve kolektivist” karakterdeki Alman ve Doğu Avrupa (Balkan) milliyetçiliklerine benzemektedir. Heyd, Alman milliyetçiliği ile Gökâlp milliyetçiliğinin benzeşmesinin nedenlerine de değinmiştir. Tıpkı Prusya/Almanya gibi ordu ve bürokrasiye büyük önem veren Osmanlı İmparatorluğu’nda da askerî sınıf önemli bir yere sahiptir. Gökâlp, Durkheim’in etkisi ile bireyin tamamen toplumun egemenliği altında olması fikrini savunurken, bireyin kendini mutlak şekilde devletin varlığına adanması fikrini de Prusya’dan almıştır. İkinci olarak Gökâlp’in Türkçülüğü tıpkı Alman milliyetçiliği gibi kendini ilk olarak kültür sahasında göstermiştir. Üçüncü bir ortak nokta ise milletlerin oluşmasında en önemli rolü oynayan zengin orta sınıfın Almanya’da bulunmayışı gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da bu sınıftan söz etmek mümkün değildir. Davison, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik** s. 151-152. Heyd’in Gökâlp milliyetçiliği üzerine değerlendirmeleri için bkz. Heyd, **a.g.k.**, s. 190-194. Gökâlp’i, Uriel Heyd’ten çok farklı bir şekilde değerlendiren Taha Parla ise onun çoğulcu, demokratik, hoşgörülü, yayılmacı olmayan, eşitlikçi, feminist, enternasyonal, ırkçılık karşıtı, hümanist yönünü ön plana çıkarmıştır. Parla’ya göre Gökâlp milliyetçiliği, 20’nci yüzyılın başlarında Avrupa’da görülen liberalizm karşıtı ve totaliter ideolojilerin bir alternatifi olabilir. Taha Parla, **Ziya Gökâlp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989’dan aktaran Davison, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, s. 152-153. Masami Arai de Uriel Heyd gibi Gökâlp’in İslamiyet’le modernlik arasında bağ kurma çabasında olduğunu vurgulamış ve böylece Gökâlp milliyetçiliğini Doğu Avrupa tipi bir milliyetçilik içerisinde kategorize etmiştir. İttihat Terakki içerisindeki konumu nedeniyle 1913’ten sonra İttihatçıların Şer’i Mahkemeleri Adliye Nezareti’nin denetimine sokması, medreselerin Maarif Nezareti’ne bağlanması, tekke ve zaviyeleri denetleyecek Meclis-i Meşayih’in kurulması gibi reformlarının arkasında Gökâlp’in varlığına işaret eden Arai, bunları laikleşmeye yönelik adımlar olarak görmüştür. Ancak yine Gökâlp’in etkisi altındaki İslam Mecmuası’nın bu reformları laiklik yolunda değil; İslam’ın modernleşmesine yönelik adımlar olarak kabul ettiği vurgusunu yapmıştır. Arai, **a.g.k.**, s. 141-142. Gökâlp İslam’la modernlik arasında sentez kurma çabasıdır. Bu çabaya örnek teşkil etmesi açısından bkz. Gök Alp, “Fıkıh: Fıkıh ve İctimaîyat”, **İslam Mecmuası**, 12 Şubat 1329, Yıl 1, S. 2, s. 40-44. Gök Alp, “İctimaîyat: İctimai Usul-ü Fıkıh”, **İslam Mecmuası**, 27 Şubat 1329, Yıl 1, S. 3, s. 74-76.

birbirinden farklıdır. Osmanlı Türkleri, dağılmakta olan devleti ayakta tutacak aslı unsuru yaratma ve böylece devleti dağılmaktan kurtarma amacına kanalize olurken Çarlık Rusya hakimiyeti altında bulunan Türkler (yine refleksif bir davranışla) asimilasyondan kurtulmak ve milli kimliği muhafaza etmek amacıyla Türkçülük siyasetini savunmuşlardır. Bu nedenle Akçura tanımlarını ve önerilerini birey ve topluma dayalı yaparken Osmanlı Türkçülüğünün temsilcisi Ziya Gökalp, tanımlarını ve önerilerini devlete dayanarak yapmış ve “Devlet nasıl kurtulur?” sorusuna cevap aramıştır. Gökalp, dağılmakta olan bir imparatorluğu ayakta tutma çabasındayken, Yusuf Akçura Türk kimliğini asimile etmeye çalışan Çarlık Rusya İmparatorluğu içerisinde bu kimliği koruma peşindedir. Haliyle biri devletin geleceği; diğer toplumun/milletin geleceği endişesiyle hareket etmiştir.⁴⁰⁴

Akçura milliyetçiliği, daha realist ve rasyonalisttir. Sınıfsal olarak da Tatar burjuvazisinin desteğini kazanmıştır. Asıl ayırt edici özelliği ise milliyetçiliği siyasî bir boyutta ele almasıdır. Bu nedenle Akçura, sistematığının temeline “etnik akrabalık/ırk” ve “dil” esaslarını yerleştirmiştir.⁴⁰⁵ “Üç Tarz-ı Siyaset”te bunu çok açık bir şekilde ifade etmiş dini, millî kimliğin bir unsuru olmaktan çıkartarak laik bir tutum sergilemiştir.⁴⁰⁶ Gökalp ise daha romantik ve popülist bir yaklaşıma sahiptir. Toplumsal dönüşümün dayanacağı yerli bir burjuvazinin gerekliliğine inanmış ve “milli iktisat” konulu yazılarında bu konuya geniş yer ayırmış olsa da böyle bir destekten mahrum kalmıştır.⁴⁰⁷ Gökalp milliyetçiliğinin Akçura’dan ayrılan asıl noktası kültüre daha çok vurgu yapması ve kültür içerisinde de dini, birleştirici bir unsur olarak kullanmasıdır.

⁴⁰⁴ Mehmet Karakaş’ın, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp kıyaslamasını Avrupa’da görülen ve aslında hem içiçe geçmiş hem de birbirine karşıt olan Hegelyen ve Herderyen millet-devlet paradigmaları ile açıklama çabası yukarıda ele alınmıştı. Karakaş, **a.g.k.**, s. 63.

⁴⁰⁵ Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s. 98

⁴⁰⁶ “Zamanımız tarihinde görülen genel akım ırklardadır. Dinler din olmak nedeniyle gittikçe siyasal önemlerini, kuvvetlerini yitiriyorlar, toplumsal olmaktan çok kişileşiyorlar. Cemiyetlerde vicdan özgürlüğü, din birliği yerini alıyor. Dinler cemiyetlerin işlerini düzenleyici olmaktan vazgeçerek kalplerin kılavuzluğunu üzerlerine alıyorlar.” Akçura, dinleri sadece ırklarla birleşerek, ırklara yardımcı ve hizmet eden bir konuma yerleştirmiştir. **Üç Tarz-ı Siyaset**, s. 34-35.

⁴⁰⁷ Georgeon da Gökalp’in 19’uncu yüzyıl reformlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve çok uluslu, az gelişmiş bir toplumda iktidarını güçlendirmeye çalışan Batı taraftarı küçük bir seçkinler grubunun özlemlerini dile getirdiğini buna karşılık gelişmiş bir Tatar (Türk) / Müslüman toplumundan gelen ve sonra Osmanlı olan Akçura’nın tarih incelemeleri ve kişisel tecrübeleri sayesinde (Paris’teki Serbest Siyasal Bilgiler Okulu’nda almış olduğu eğitimi kastetmektedir.) Türk toplumunun uzun vadede nasıl bir geleceğe doğru yürüdüğünü hissetmiş olduğunun altını çizmiştir. Değerlendirmelerini Gökalp’in aksine devlet merkezli değil; toplum merkezli yapan Akçura, 1905 Rus Devriminin de etkisiyle proletaryanın ve diğer sınıfların önemini kavramış ve Gökalp’in dayanışmacı yaklaşımına karşılık farklılaşma ve sınıf çatışmaları ile cevap vermiştir. Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s. 101.

Akçura tarihsel olarak İslamiyet ve Osmanlılığı Türklük potası içerisinde eritirken, Gökalp Türklüğü ve Osmanlılığı İslamiyet potası içerisinde eritmiştir.⁴⁰⁸

Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki'nin ideolojik bir dönüşüm yaşadığı ve Osmanlıcılık siyasetini terk ile Türkçülük siyasetine yöneldiği ifadesi son dönem tarih yazıcılığında sık rastlanan bir değerlendirmedir. Bununla birlikte İttihat ve Terakki'nin ideolojik formasyonuna bakıldığında dönemsellik ve belirsizlik durumunun söz konusu olduğu görülmektedir.⁴⁰⁹ Özellikle Balkanlar ve Arap topraklarındaki siyasal gelişmeler İttihatçıları siyaset belirleme konusunda zorlamıştır. Cemiyet, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından itibaren başlayan süreçte liberal bir çizgiden otoriter bir tek partiye; Osmanlıcılık siyasetinden Türkçülüğe doğru bir geçiş yaşamıştır. Bununla birlikte her üç siyaset genel olarak önemini korumuştur. Burada önemli olan (Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük) bunların önceliklerindeki değişimdir. Diyaneten Müslüman, heyet-i içtimaiyece Osmanlı, kavmiyetçe Türk olmak 1908-1918 arası İttihatçı politikalara yansımış; ancak 1913 sonrasında oransal olarak hakim çizgiyi Türkçülük oluşturmuştur.⁴¹⁰ Bu açıdan Fuat Köprülü'nün "Türklük, İslamcılık,

⁴⁰⁸ Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eserinde Trablusgarp ve Balkan yenilgileri sonrasında Türklerin acılarını paylaşanların aynı ırktan gelen ve aynı dili konuşan Moğol, Macar ya da Mançurların değil; Çin'in, Hindistan'ın Müslüman kavimleri olduğuna dikkat çekmiş ve böylece Akçura'nın sadece ırk ve dili esas alan milliyet anlayışına karşı çıkmıştır. Gökalp'e göre "...Türkler lisanca Ural ve Altay şubesine mensup olmakla beraber kendilerini İslam milletlerinden addederler... Türk lisanı da Türk kavmi gibi İslam medeniyetine girdikten sonra İslamî bir şekil aldı... Binaenaleyh Türklükle İslamlık biri milliyet diğeri beynelmileliyet mahiyetlerinde oldukları için aralarında asla zıtlık yoktur..." Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 19. Suavi Aydın, Gökalp'in Akçura'dan farklı olarak milliyet tanımı içerisinde dine büyük önem vermesi ve Türkçülük ile İslamcılık fikirlerini kaynaştırma çabası nedeniyle İslamcı düşünürlerin II. Meşrutiyet yıllarında Ağaoğlu ve Akçura'ya karşı sergiledikleri saldırgan tavrı Gökalp'e karşı sergilemediklerinin altını çizmiştir. İsmail Kara ise bu durumu Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin merkez üyesi oluşuna ve İslamcılarının önde gelen bir İttihatçı ile o dönemde ters düşmek istememelerine bağlamıştır. İsmail Kara, "Hüseyin Kazım'ın Yayınlanmamış Bir Eseri: Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları", **Tarih ve Toplum**, 9/50, s. 111'den aktaran Aydın, **a.g.k.**, s. 207. Suavi Aydın ayrıca Akçura'nın, Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu'ndan farklı olarak Türkçülük ve İslamcılık arasında bağ kurmaya çalışmadığını ve milliyetçiliği tamamen dinin düzenleyiciliğinden kurtararak Türkiye'de laik düşüncenin öncülerinden biri olduğu gerçeğine temas etmiş ve Akçura'nın laik Cumhuriyet ideolojisinin biçimlenmesinde doğrudan katkı yaptığı hususuna dikkat çekmiştir. Aydın, **a.g.k.**, s. 208.

⁴⁰⁹ Örneğin Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki'nin ideolojisini belirlemenin güçlüğüne işaret ederek "bir çelişkiler yumağı" benzetmesinde bulunmuştur. Tunaya, Partinin ideoloğu olan Ziya Gökalp'in İslamcılık, Garpcılık ve Türkçülük formülünün birbiriyle hiçbir şekilde bağdaşmayacak çelişkili tarafları üzerinde inşa edilen bir ideolojik karmaşaya işaret etmektedir. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, C. 3, Genişletilmiş 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 371-372.

⁴¹⁰ Feroz Ahmad, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlıcılık yerine İslamcılık ve Türkçülüğün yer aldığını ancak bunun Türk milliyetçiliğinden ziyade "Turancılık" olduğuna işaret etmiştir. İkisi arasındaki farkın ise kesin olarak belirlenemediğine dikkat çeken Ahmad, yeni bir ideolojik formülün kabulünden çok, izlenen siyasette yapılan değişikliğe dikkat çekmektedir. Feroz Ahmad da Balkan Savaşları sonrasında da Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerinin eskiden olduğu gibi geçerliliklerini sürdürdüğünü

Osmanlılık” çalışması ile Ziya Gökalp’in “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” başlıklı yazıları İttihatçıların bu siyasetleri nasıl kullandıklarını anlamak açısından yeterli olacaktır. Her ikisi de Osmanlılık siyasetine adeta, “maske görevini” yüklemişler, Osmanlılık kavramı ile “başka nam altında Türk milleti”ni kastetmişlerdir. Bu bakış açısı doğal olarak “millet-i hakimi” fikrini beraberinde getirmiştir.⁴¹¹

Balkan Savaşlarından sonra toprak kayıplarının neden olduğu travma, rahatlatıcı psikolojik bir faktör olarak Pantürkizm’in ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.⁴¹² Yusuf

değişen tek şeyin bütüne yaptıkları katkı olduğunu ifade eder. Türklerin sayıca imparatorluğun en kalabalık nüfusu haline gelmeleri bu üçlü formülasyon içinde milliyetçiliğin önemini artırmış ve İttihatçılar zorunlu olarak Türk milliyetçiliğini ön plana çıkarmışlardır. Bununla birlikte Ahmad, İttihatçılar için hangi ideolojik unsurun ağır bastığının bir önemi olmadığı noktasının da altını çizmiştir. Batıda toprak kaybına uğranıldığı bir sırada, doğuda yayılmacı bir içeriğe sahip olan “Turancılık” psikolojik açıdan rahatlatıcı bir rol oynayacaktır. Bunun yanında “Turancılık” İslamcılıkla bağdaşan bir şekilde anti-emperyalist karaktere sahiptir. İslamcılık ise hem Rusya hem de İngiltere ve Fransa karşısında avantaj sağlayacak bir ideolojidir. Ahmad, **a.g.k.**, s. 186-188. Yıldız, **a.g.k.**, s. 77-81. Feroz Ahmad gibi Tunaya da İttihatçıların, “ittihad-ı İslam”, “ittihad-ı anasır” ya da “Turancılık” gibi çoğulcu/kapsayıcı ideolojileri tercih ettiğinin altını çizmiştir. Tunaya, **a.g.k.**, C. 3, s. 372. Landau da İttihatçılardaki pragmatizme işaret etmiştir. Panislamizm’in tek işlevsel yanının anti-emperyalizme karşı kalkan olduğunu vurgular. Enver şahsında İttihatçıların pragmatizmini ve takip ettikleri üç ideolojinin iç içe oluşunu kanıtlamak adına İngiliz Sir Harry Luke’un değerlendirmesine atıfta bulunmuştur: “O (Enver Paşa) ve meslektaşlarının aynı anda izlediği üç siyaset vardı. Zaman ve yeri geldiğinde bunlardan uygun olanına vurgu yapıyorlardı. Başvuracakları en uygun siyaset buydu. Osmanlılık iç politikanın ana unsuru olmaya devam ederken, Türk milliyetçiliği ise sorunlu zamanlarda Türkiye’deki kuzenlerine sempati duygularını işletmeye başlayan bazı Rus Tatarlarıyla ilişki rolünü görüyordu. Araplar ile hem imparatorluk içinde hem de Kuzey Afrika ve başka yerlerdeki Türk olmayan Müslüman halklarla ilişki gündeme geldiğinde ana siyaset Panislamizm oluyordu.” Landau, **a.g.k.**, s. 69-71. Ayrıca bkz. Suavi Aydın, “İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C. 1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 120-128.

⁴¹¹ İttihatçıların önde gelen isimlerinden Hüseyin Cahit’in Kasım 1908 gibi erken bir tarihte Tanin’de kaleme aldığı “Millet-i Hakime” başlıklı yazısı Osmanlılık siyaseti yani “ittihad-ı anasır” söylemi ile yola çıkan İttihatçıların zihinlerinin bir köşesinde “millet-i hakime” fikrinin varlığına kanıttır. Ancak Hüseyin Cahit’in bu yazısında kullandığı “millet-i hakime” kavramının içeriği saf Türk unsuru olmaktan çok Müslüman-Türk unsurun birlikte ele alındığı, harmanlandığı bir içerik arz etmektedir. Gayrimüslim unsur karşısında Müslümanları imparatorluğun hakim unsuru olarak görmektedir. Hüseyin Cahit, yazının sonunda bu memleketi Türklerin fethettiğini ve ellerinde tutmak için pek çok fedakarlıkta bulunduklarını, bedelini de kanla ödediklerini ifade etmiş ve bu nedenle memleketi gayrimüslimlerin hırslarına oyuncak yapamayacaklarının altını çizmiştir. Gayrimüslimlere seslenerek “Türklüğü yıkacak, hükümetin rengini terk ve Müslim hükümeti olmaktan çıkaracak emelleri kalplerinden eğer varsa silmeye kendilerince cesaret görmeli, ondan sonra bizim ağız-u muhadenetimize bila-hurf ve endişe etmelidirler. Bizden korkacakları yoktur. Yalnız onlar bizi muhallesat-ı kalplerine inandırmalıdır. Çünkü ne denirse densin memlekette millet-i hakime Türklerdir, Türkler olacaktır.” ifadesiyle yazısına son vermiştir. Hüseyin Cahit, “Millet-i Hakime”, **Tanin**, 7 Teşrinisani 1324, No. 97, s. 1. Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri açısından “millet-i hakime” kavramının karşılaştırmalı incelenmesi açısından bkz. Yetim, **a.g.k.**, s. 71-84. Adem Palabıyık ve Yunus Koç, “Millet-i Hakime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, C. 8, S. 37, 2005, s. 419-428.

⁴¹² İttihat ve Terakki’nin Pantürkist eğilimleri hakkında bkz. Landau, **a.g.k.**, s. 69 vd. Ahmad, **a.g.k.**, s. 185 vd. Tunaya, **a.g.k.**, C. 3, s. 371 vd. Dündar, **a.g.k.**, s. 30 vd. Landau, “Pantürkçülük” fikrinin İttihatçılar için hiçbir zaman esaslı bir devlet politikası haline gelmediğini ve bir ideal olarak benimsenmediğini savunmuş, reel-politik gereği Osmanlılık ve İslamcılık fikirlerine oranla daha uygun görülen bir “klavuz” rolü oynadığını ifade etmiştir. Osmanlılık gerçek manası ile Balkan Savaşları sonrasında iflas etmişti. Panislamizm ise her şeyden önce İttihatçıların en büyük rakibi II. Abdülhamit’in siyasal söylemi

Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset"i 1904'te kaleme almasına kadar geri götürülen Pantürkizm'in, 1913 sonrasında gittikçe güç kazanmasında İstanbul'a yerleşmiş olan Rus kökenli Türk aydınların Birinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle 1915-1916 yılları boyunca diplomasi ve devlet kademelerinde artan etkisi önemli olmuştur.⁴¹³ Yukarıda Panislamizm siyasetinden içeride ve dışarıda iki farklı fayda beklendiği noktasına temas edilmişti. Aynı şekilde İttihatçılar, Türkçülük siyasetine de iki yönlü bir misyon yüklemişlerdir. "Pantürkizm" dışarıda Batı'ya karşı yine Batı içerisindeki çekişmelerden faydalanmayı amaçlayan ve Rusya'ya karşı Almanya'nın desteğini sağlayacak etkili bir silah olarak düşünülmüştür. İçeride ise daha önce de ifade edildiği gibi Kuzey Afrika ve Balkanlardaki kayıpların yarattığı küçülme travmasını "koca bir Türk alemi" fikrinin verdiği rahatlama psikolojisi ile tedavi etmek amacı güdülmüştür. Bu doğrultuda Pantürkist fikirlerin içeride Türk aydınlar üzerinde de büyük etki uyandırdığı görülmektedir. Halide Edip'in 1912 tarihli "Yeni Turan" adlı eseri, Ömer Seyfettin'in 1914'te kaleme aldığı "Yarıncı Turan Devleti", Mehmet Emin Yurdakul'un 1918'de yazdığı "Turan'a Doğru" ve "Ey Türk Uyan" şiirleri bu açıdan önemlidir. Akçura'nın Pantürkist fikirlerine Ziya Gökalp ise "Kızıl Elma" isimli eserinde destek vermiş böylece kültürel boyutta savunduğu Türkçülük fikrini siyasî boyutta da

idi. Pratik olarak geçmiş başarıları azdı ve gelecek için de ümit vadetmiyordu. Ancak bununla birlikte İttihatçılar İslam alemi ile karşı karşıya gelmekten her zaman kaçınmışlar, üstelik İngiliz emperyalizmine karşı ellerindeki tek büyük silahı kaybetmek istememişlerdir. Landau'ya göre Panislamizm'i İttihatçılar için bir seçenek haline getiren yönü de bu olmuştur. Balkan Savaşları sonrasında Pantürkçülük fikrine yönelen İttihatçılar için Osmanlılık ve Panislamizm "raftan sadece ihtiyaç duyulduğu zaman indirilecek pragmatik araçlar" halini almıştır. Kaybedilen Balkan ve Kuzey Afrika topraklarını telafi etmek amacıyla Orta Asya ile temas kurulması çabası İttihatçılar için Pantürkizm'i gittikçe artan bir ölçüde zirveye taşımıştır. Landau buna güzel bir örnek olması açısından Halil (Menteş) Bey'in Meclis-i Mebusan'ın 3'üncü döneminde Meclis Başkanlığı'na seçilmesi üzerine 19 Mayıs 1914'te yaptığı teşekkür konuşmasındaki irredentist ifadelerle dikkat çekmiştir: "...Muallimlerimizden, muharirlerimizden, şairlerimizden bütün erbab-ı tefekkürümüzden hududun öte tarafında kurtarılacak kardeşler, tahlis edilecek ecza-yı vatan bulunduğunu nesl-i hazır ve ensal-i atıye önünde dersleriyle, yazılarıyla, şiirleriyle bütün nüfuz-u maneviyeleriyle daima canlandırmalarını rica ediyorum..." Landau, bu ifadeleri İttihatçıların yayılmacı, Pantürkist fikirleri adına anlamlı bulmaktadır. Landau, **a.g.k.**, s. 69-73. Halil (Menteş) Bey'in konuşması için bkz. **MMZC**, Devre 3, Sene 1, Cilt 1, İnikad 3, (İçtima-i Fevkalade), 6 Mayıs 1330, s. 23. Balkan Savaşlarının yarattığı travmanın Pantürkçülük fikrinin doğuşunda oynadığı role dair kapsamlı analizleri içeren son dönemde yayınlanmış önemli bir çalışma için bkz. Yahya Kemal Taştan, **Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 177 vd.

⁴¹³ Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Abdürreşid İbrahimov, Ahmet Ağaoğlu, Mükimeddin Beğcen ve Çelebizade Mehmet gibi isimlerin bulunduğu "Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının Haklarını Koruma Komitesi"nin (kısa adı Türk-Tatar Heyeti'nin) yurtiçi ve yurtdışındaki çalışmalarının İttihatçılar tarafından desteklenmesi, Pantürkist fikirlerin kuvvetlenmesini sağlamıştır. Örneğin 1915'in sonunda Akçura'nın başkanlığında bir heyet Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'yı ziyaret etmiş ve Pantürkizm yolunda önemli bir adım olarak Çarlık Rusya hakimiyetindeki Türk-Tatar toplulukları için bağımsızlık talebinde bulunmuşlardır. Türk-Tatar Heyeti'nin Pantürkizm adına yurtdışındaki faaliyetleri için bkz. Georgeon, **a.g.k.**, s. 94-101. Aydın, **a.g.k.**, s. 211.

savunmaya başlamış ve irredentist bir çizgiye kaymıştır. Gökalp ünlü “Turan” şiirinde “Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan.” mısralarıyla bu irredentist ideali ortaya koymuştur.⁴¹⁴ Enver Paşa’nın bu “hayali” gerçekleştirmek için başlattığı Kafkas Harekatı’ndaki başarısızlık üzerine Pantürkist hareket zayıflamış, 1917’deki Bolşevik Devrimi ile ümitler yeniden canlansa da İngilizlerin, Sovyetleri Anadolu ve Boğazlardan uzak tutmak için Kafkaslara yerleşmesi bir kez daha hayal kırıklığının yaşanmasına neden olmuştur.⁴¹⁵ Pantürkist idealin yediği ağır darbeler önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce Yusuf Akçura’nın stratejisi önemli ölçüde değişmiş ve o da Türkçülüğü siyasi olmaktan çok kültürel boyutuyla ele almaya başlamıştır. Yukarıda değinildiği üzere başlangıçta Almanya’dan destekle Çarlık Rusya Türkleri için “siyasi bağımsızlık” isteyen ve anti-Rus stratejiyi takip eden Akçura, 1917 sonrasında bu defa Bolşeviklerden destek arayan ve Rusya Türkleri için “kültürel özerklik” öneren anti-empyralist bir stratejiye kaymıştır.⁴¹⁶ Nitekim Akçura’daki bu fikrîsel değişiklik onun 16 Eylül 1919’da İstanbul Türk Ocağı’nda verdiği “Cihan Harbine İştirakimiz ve İstikbalimiz” başlıklı konferansta açıkça görülmektedir. Türklerin “kurtulmak ve kurtarmak” ideali ile savaşa girdiklerini ve bu idealin Türklüğün en haklı davası

⁴¹⁴ Aydın, **a.g.k.**, s. 209. Karakaş, **a.g.k.**, s. 65. Gökalp, **Kızıl Elma**, s. 9. Gökalp, “Türk Yurdu” dergisinde Nisan 1914’te kaleme aldığı bir yazıda “Kazanlı” bir Türk gencinin “Türklük tek bir millet halinde mi kalacak yoksa birçok milletleri muhtevi olan bir mecmu’ haline mi geçecek?” sorusuna cevap verme çabası üzerinden “Turan” idealini tanımlamıştır. Gökalp’e göre ikinci seçenek yani siyasi birliktelik gerçekleşecektir ancak bunun ön koşulu ise kültürel birlikteliği sağlamaktır. Kültürel birlikteliği sağlamanın ön koşulu ise “İstanbul Türkçesi”ni bütün Türklerin ortak dil olarak kabul etmesi, Türk edebiyatının bu ortak lehçe üzerinde inşa edilmesidir. Posta, telgraf ve gazetenin olduğu bir çağda bunu başarmak artık çok kolaydır. Gökalp bu nedenle “Türklerin hemen umumu birbirinin lisanını anlar bir kavim haline” gelmiştir der. “O halde İstanbul Türkçesini edebi bir lisan ittihaz etmek bütün Türkler için millî bir vazifedir. Bu vazife ifa edildiği zaman bütün Türkler lisan ve edebiyatta müşterek ve tek bir millet haline girer.” Gökalp’e göre “Türkçülük gayesi bir Türk harsı yaratmaksa” o halde Türklerin bir tek kültürü olmalı, Garp (Osmanlı) Türkleri Fransızlaşmaktan ya da Almanlaşmaktan; Şark (Rusya) Türkleri ise Ruslaşmaktan korunmalıdır. Gökalp kültürel Türkçülüğün uzun vadede siyasi birlikteliği doğuracağını ifade ederek yazısını şu şekilde sonlandırmıştır: “Hülâsa, İstanbul dilinin millî lisan ittihazi ve bir Türk harsı – Türk medeniyeti ibda’ına çalışılması bir Türk milletinin tesisine hadim olacak ve Osmanlı, Tatar, Özbek, Kırgız gibi tabirler mıntaka isimleri hükmünde kalacaktır. Ya o halde bu milletin vatani neresidir? Buna cevaben deriz ki: Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan. Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan. Turan, Türklerin efradını cem’ ve ahyarını manî olan mefkurevi vatanıdır. Turan Türklerin oturduğu ve Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin mecmuudur.” Gök Alp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak-8: Türk Milleti ve Turan”, **Türk Yurdu**, 20 Mart 1330, Yıl 3, C. 6, S. 62, s. 2053-2058. Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 58-64. Ömer Seyfettin, eserinde “Türklerin Mefkuresi”ni şu şekilde ifade etmiştir: “Asya’da birbirine bitişik olarak yayılmış olan Türk illerini Osmanlı bayrağının gölgesine toplayarak büyük ve kuvvetli bir ilhanlık teşkil etmektedir.” Ömer Seyfettin, **Turan Devleti**, 3. Baskı, Su Yayınları, İstanbul, 1980, s. 19. Halide Edip, **Yeni Turan**, Birinci Tab’, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329.

⁴¹⁵ Aydın, **a.g.k.**, s. 211. Karakaş, **a.g.k.**, s. 66.

⁴¹⁶ Georgeon, **a.g.k.**, s. 101 vd.

olduğuna, ancak bu ideale şimdilik ulaşılamasa da her türlü zorluğa rağmen “büyük ideale” doğru ilerlendiğine inandığını ifade etmiştir. Akçura hemen arkasından da Türklüğü düşünürken sadece Osmanlı Türklüğü ile sınırlamamak gerektiğini belirterek “Büyük milletimizin diğer kısımlarını da göz önünde bulundurmalıyız” uyarısını yapmıştır. Akçura, “Türklük mefhumu içinde Osmanlı Türkleri ile diğer Türklerin de dahil olduğu”nu hatırlatmıştır. Konuşmasının buraya kadarki kısmıyla Akçura’nın 1915-1916’daki fikirleri arasında fark yoktur. Asıl önemli değişiklik bu kapsayıcı Türklük idealine ulaşma stratejisinde gözlemlenmektedir. Akçura bu noktada Pantürkizm’i “emperyalist” ve “demokratik” olmak üzere iki şekilde sınıflandırmıştır. Demokratik milliyetçiliği hakka dayalı ve savunmacı karaktere sahip olarak tanımlamıştır. Demokratik milliyetçilik, gasp edilen hakkı almaya, gasp edilmek istenileni de savunmaya yöneliktir. Emperyalist milliyetçilik ise bunun tam tersidir. Diğer milletlerinin hakkına tecavüz eden ve hakkı olmayana saldıran bir karaktere sahiptir. Akçura’ya göre emperyalist milliyetçilik er geç yok olmaya mahkumdur. Bunun en güzel örneği Rusların Slav; Almanların Germen milliyetçiliğidir. Buradan hareketle de Kafkas Harekâtı’nı ve ulaşmak istenen Pantürkist hedefleri kastederek “Türklerin taarruz ve emperyalist milliyetçiliği hatadır” değerlendirmesini yapan Akçura böylece siyasî Türkçülüğü/Pantürkizm’i eleştirmiş ve kendisini de demokratik Türkçü olarak tanımlayarak Pantürkizm’i mahkûm etmiştir.⁴¹⁷

Mütareke Döneminde benzer bir değişiklik Gökalp’te de görölmektedir. Gökalp de Akçura gibi 1914’teki “Turan” fikrini Birinci Dünya Savaşı sonrasında “Oğuzcu” bir şekle sokmuştur. Kısa ve uzun vadede birtakım hedefler belirleyen Gökalp, öncelikle kısa vadede kültürel açıdan birleşmesi kolay olan “Oğuz Türklerini” hedef almış ve Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türklerini “Türkçülükteki yakın mefkuremiz” olarak adlandırdığı “Oğuz ittihadı” ya da “Türkmen ittihadı” altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Gökalp’in “Bu ittihattan maksat nedir?” sorusuna verdiği yanıt ondaki asıl değişikliği ortaya koymuştur.

⁴¹⁷ Akçuraoğlu Yusuf, **Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale**, 16 Eylül 1335-23 Nisan 1340, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul, 1340, s. 10-19. Suavi Aydın, Akçura’nın 1920’den sonra yazdığı yazılarında Rusya Türklerinden bahsetmediğine dikkat çekmektedir. Aydın **a.g.k.**, s. 213. Karakaş, **a.g.k.**, s. 67

“...Bu ittihattan maksat nedir? Siyasî bir ittihat mı? Şimdilik hayır. İstikbal hakkında bugünden bir hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz, Oğuzların yalnız harsça birleşmesidir...”⁴¹⁸

Birinci Dünya Savaşı içerisindeki başarısızlıkların ve sonrasında değişen uluslararası dengelerin Pantürkist hayalleri ve Turan idealini olanaksız kılması üzerine tıpkı Akçura gibi Gökalp de bu fikrin gerçekleşmesini kısa vadede mümkün görmemiş ve şimdilik Türklerin kültürel anlamda birleşmesiyle yetinmiştir. “Türkçülüğün uzak mefkuresi ise Turan’dır” diyen Gökalp Turan idealini ancak uzun vadede mümkün görmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan koşullarda Gökalp “Türkçülüğü” kısa, orta ve uzun vadede üç aşamaya bölerek uygulama sahasına koymak istemiştir. Türklerin öncelikle Anadolu’da milli bir devlet kurmalarını, sonrasında kültürel olarak Azerbaycan, İran, Harzem gibi yakın coğrafyalardaki Türklerle birleşmelerini ve nihayetinde de Turan adı altında Oğuzların, Tatarların, Kırgızların, Özbeklerin, Yakutların lisanda, edebiyatta ve harsta birleştirilmelerini istemiştir. Böylece Gökalp, “Turan” hayalini siyasî birlik fikri yerine kültürel düzeye indirgemıştır.

“O halde Türkçülüğü, mefkuresinin büyüklüğü noktasında üç dereceye ayırabiliriz: 1. Türkiyecilik, 2. Oğuzculuk yahut Türkmencilik, 3. Turancılık. Bugün şen’iyet sahasında yalnız Türkiyecilik vardır. Fakat ruhların büyük bir iştihakla aradığı ‘Kızıl Elma’ şen’iyet sahasında değil hayal sahasındadır.” diyen Gökalp Kızıl Elma olarak adlandırdığı Türklerin siyasî birlikteliği fikrini mahkûm etmiş ve sadece Anadolu sınırları içerisinde Türklerin kültürel birlikteliğinin gerçekleşebileceği fikrini benimsemiştir. Bu dakikadan sonra Orta Asya Türkleri ile kurulacak birlikteliğin sadece kültürel sahada mümkün olacağına inanmıştır.⁴¹⁹

Savaş sonrasında oluşan yeni ortam, Pantürkizm’in Türk milliyetçiliğine dönüşmesine ve sınırlarının darılmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesinde imparatorluğu koruma ve devam ettirme amacı değişikliğe uğramış ve yeni dönemde sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde (teritoryal temelde) Türklerin millî varlığının korunması ve millî bir devlet kurulması temel amaç haline gelmiştir. Bu noktada yukarıda kısaca temas ettiğimiz Hegelyen paradigma yani devletini arayan millet olgusu karşımıza çıkmıştır. Ancak bunun için öncelikli olarak Anadolu Türklüğü çerçevesinde “millî bir kimlik” kurgusuna ihtiyaç duyulmuştur. Bu da bizi Herderyen

⁴¹⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 40-41.

⁴¹⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 43-44.

paradigmaya götürmektedir. Bu dakikadan itibaren milliyetçilik fikrinin elastikiyet özelliği bir kez daha belirgin hale gelmiş ve Türkçülük fikri değişik bir formasyona sahip olmuştur. Pantürkizm'in sona ermesiyle birlikte Millî Mücadele'nin kongreler döneminden itibaren "kurtarıcı ideoloji" olarak ortaya çıkan Türkçülük daha kapsayıcı bir söylemle "Anadolu Türk-Müslüman" nüfusunun sarıldığı tek silah haline gelmiştir. Misak-ı Milli belgesi ile somut halini bulacak olan bu kapsayıcı (Türk-Müslüman) ve teritoryal (Anadolu ile sınırlı) söylem Mütareke Dönemi milliyetçiliğinin en belirleyici karakteristik özelliği haline gelmiştir.⁴²⁰ Aşağıda inceleneceği üzere "İslam kardeşliği" ve "İslam unsurların birliği" vurgusunun kongrelerde ön plana çıkması, Mustafa Kemal'in mecliste dinî kavram ve ifadelere yer veren konuşmaları, "Halife-Sultan'ın kurtarılması" söylemi ve din adamları ile kurulan ilişkiler Mütareke Dönemi milliyetçilik anlayışını yansıtmaları açısından önemlidir. Türkçülük siyasetinin ulaşmak istediği hedeflerin değişmesiyle birlikte "vatan" kavramı da değişiklik göstermiş, imparatorluktan ulus-devlete gidilen süreçte millet kavramının tanımı ve milletin yaşadığı toprağın sınırları önemli ölçüde değişmiştir. Bu defa vatanın sınırları Orta Asya'ya "Turan" ülkesine kadar uzanmayacak, sadece Anadolu ile sınırlı kalacaktır. Nitekim Halide Edip'in Türkçülüğün sınırlarını Anadolu ile çizme çabasına yönelik "Evimize Bakalım" isimli yazısı bu açıdan önemlidir.⁴²¹

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan değişim ve dönüşüm kapsamında Misak-ı Milli belgesi ile Pantürkizm ve Osmanlıcılığı yadsıyan Anadolu'daki Milli Hareket, fikir kadrosunu oluştururken İttihatçı isimlerden uzak durmaya çalışmıştır. Bu kapsamda uzak durulması gereken ilk isim olarak Ziya Gökalp akla gelse de onun milliyet ve dini içiçe sokan Türkçülük anlayışı Mütareke Döneminin çoğulcu söylemi ile birebir

⁴²⁰ Kafkas Harekatındaki başarısızlık, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve İngilizlerin Kafkasya'yı işgali Pantürkizm'in sonunu hazırlarken 1916'daki Arap isyanı da İslamcılar için büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Nitekim Mehmet Ali Aynî, Arapların maskeyi yüzlerinden attıkları andan itibaren "Türkün yalnız Türklüğüne ve kendi milletine dayanmasından başka bir kurtuluş çaresi olmadığı" herkes tarafından anlaşıldığını ifade etmiştir. Mehmet Ali Aynî, **Ulusçuluk (Milliyetçilik)**, Der. Nezih H. Neyzi, Peva Yayınları, İstanbul, 1997, s. 10-11. Mütareke ortamında sınırları Anadolu coğrafyası ile daraltılan ve İslamiyet vurgusunun ağırlıklı olduğu Türk milliyetçiliğine ne teoride ne de pratikte İslamcılardan hiçbir itiraz gelmediğinin altını çizen Gökhan Çetinsaya, aksine Batı emperyalizminin zirveye ulaştığı ve fiili işgalin yaşandığı bir sırada İslamcılar ve Türkçülerin kol kola girdiklerini ifade etmiştir. Çetinsaya, **a.g.k.**, s. 432. İsmail Kara, İslamcıların İslamiyet'le birleştirilmiş milliyetçilik, bir tür (İslamcı-Türkçü) noktasına geldikleri değerlendirmesinde bulunmuştur. Kara, **a.g.k.**, C. 1, s. LIII.

⁴²¹ Halide Edip, "Evimize Bakalım, Türkçülüğün Faaliyet Sahası", **Vakit**, 30 Haziran 1334, No. 252, s. 1.

örtüştüğünden Gökalp milliyetçiliğinin bir model olarak ön plana çıkmasına neden olmuştur.⁴²²

3. 6. Değişen “Vatan” Kavramı

Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu’nun 19’uncu yüzyıldaki çözülme süreci, bu çözülmeye engel olabilecek aslı unsur yaratma çabasını doğurmuş; bu çaba imparatorluğun yıkılışına engel olamasa da yeni bir “millet” yaratma hedefi varlığını sürdürmüştür. Bu kapsamda çalışma konumuzun temelini oluşturan “ulus-devletin” ortaya çıkışı sürecini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek adına devletin üzerinde kurulduğu toprak parçası olarak “vatan” kavramını iyi analiz etmek gerekir. Bu analizi yaparken her iki kavramın sahip olduğu içeriğin birbirine paralel bir şekilde değiştiği gerçeğini de gözden kaçırmamak önemlidir.

Kapitalizmin gelişimine paralel olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkan ulus-devlet kavramı iki farklı model sunmaktadır. İlki feodal yapının çöküşü ve mülkiyet ilişkilerinin değişimine paralel olarak ortaya çıkan ulus devlet modelidir. Özellikle burjuvazi sınıfı bu sürecin başrol oyuncusudur. İkinci model ise kapitalizmin ortaya çıkışından bir sonraki aşamada “merkez-çevre” ilişkisinin oluşumunun bir sonucu olarak doğan modeldir. Bu modelde söz konusu olan şey çevre olarak tanımlanan Doğu ülkelerinin, merkez olarak tanımlanan Batı ülkelerinin silahlarını (sanayileşme, modern eğitim vs.) kullanarak onların sömürsüne karşı koyması, Batı tipi bir modernleşme modelini benimseyerek onlara yetişme hedefidir. Birinci modelde orta sınıfların

⁴²² Mehmet Karakaş, Gökalp’in bu tarz bir milliyetçi yaklaşımının Millî Mücadele sonrası Cumhuriyet döneminin ideolojik teşekkülüne ve laiklik ilkesine uygun düşmemiş olmasına dikkat çekerek bu durumun onun Kemalist milliyetçiliğin inşasına katkısını sınırlandırmış olduğunu değerlendirmesinde bulunur. Buna karşılık Karakaş’a göre Akçura’nın “Üç Tarz-ı Siyaset”i kaleme aldığı andan itibaren dini sadece vicdan sahasına terk eden laik tutumu 1930’ların milliyetçiliği ile birebir örtüşmüş ve onun fikirleri Kemalist milliyetçilik üzerinde daha derin izler bırakmıştır. Karakaş, **a.g.k.**, s. 67-68. Georgeon, 1921 Nisan’ında Mehmet Emin (Yurdakul) Bey’le Ankara’ya gelerek Millî Mücadele’ye katılan Akçura’nın İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne girmeyi reddederek Jön Türk iktidarı döneminde bağımsızlığını korumuş ve 1917’deki Rus Devrimi sırasında herhangi bir maceraya atılmamış olmasının Kemalistlerin ona olumlu yaklaşmasında büyük rolü olduğu düşüncesindedir. Oysaki İttihat Terakki’nin Merkez-i Umumi üyelerinden biri olan Gökalp, Kemalistlerin gözünde aynı onayı alamamıştır. Georgeon; Gökalp’le kıyaslandığında Mustafa Kemal ve Akçura arasında askerî okulda yetişmek, romantizmden nefretle çok daha realist bir yaklaşıma sahip olmak, toplumsal mücadeleyi sosyal değişimin itici gücü olarak görmek ve laik bir zihniyete sahip olmak gibi önemli entelektüel ortaklıkların varlığına da işaret etmektedir. Georgeon, **Yusuf Akçura**, s. 106. Ancak bu tespitlerin varlığına rağmen Gökalp’in hastalığı üzerine Mustafa Kemal’in kendisine ve 1924’te vefatı üzerine eşine çektiği telgraflar onun etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 557-558. Georgeon, ölümünden sonra resmî tören düzenlenmiş olmasına dikkat çekmektedir. Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s. 101.

hakimiyeti söz konusuysen, orta sınıfın bulunmadığı ikinci modelde bu boşluk “aydınlar” tarafından doldurulmakta böylece yukarıdan aşağıya bir gelişim modeli benimsenmektedir. Birinci model Batı Avrupa’da görülen sanayileşme ve kapitalizmin doğal bir sonucu; ikinci model kapitalist sistemle eklemlenmenin zorladığı bir sürecin sonucudur.⁴²³ Türkiye’de ulus-devletin oluşumu ikinci modele uygun bir gelişim süreci takip etmiştir. Lale Devri’nden (1718-1730) ve III. Selim’den (1789-1807) itibaren yüzünü Batı’ya dönen Osmanlı-Türk aydınının modernleşme süreci nihayetinde ulus-devlet ve Cumhuriyet ideolojisine yönelmiştir.⁴²⁴

⁴²³ Recep Boztemur, milliyet ve ulus-devletin ortaya çıkışı ile kapitalizmin gelişimi arasındaki bağlantıyı değerlendirdiği çalışmasında sermaye ilişkilerinin değişimine dikkat çekmiştir. Kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması mutlak monarşilerin hakimiyeti altında bulunan kaynakların serbest kalması ile sonuçlanmıştır. Bu durumda toprak üzerindeki parçalanmış mülkiyet ilişkileri devlet yararına değişmiş ve toprak mülkiyeti gelişmiştir. İkinci aşamada sanayi üretiminin gelişmesi toprak sahiplerinin, topraksız kesimlerin işgücünü daha etkili kullanarak kentler ve çevresinde kendilerine daha karlı pazarlar yaratma ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyaç neticesinde büyük sermaye sahipleri ile monarşiler arasında bir ittifak meydana gelmiş ve feodal yapı tasfiye sürecine girmiştir. Toprağın ve üretim araçlarının el değiştirmesi ile modern devletin teritoryal temelleri yavaş yavaş atılmaya başlamıştır. Boztemur, modern devletin ortaya çıkışını feodalizmin siyasal ve ekonomik buhranları ile açıklamaktadır. Artan üretim kapasitesi ve sanayileşmenin milliyetçilik üzerindeki en önemli etkisi, toplumun farklı kesimlerinde görülen farklı ekonomik gelişim düzeylerinin devletin müdahalesi ile giderilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Toplumu kültürel ve siyasal olarak bir bütün haline getirmek isteyen devlet, hukuksal düzenlemelerle sınıf çatışmalarını en aza indirmeye çalışmış ve belki de en önemlisi bütün vatandaşların siyasal süreçlere katılmasını sağlayarak bütün sınıfların milliyetçilik fikriyle birleşmesini temin etmiştir. Kapitalist sistemin bel kemiğini oluşturan mülkiyet hakkının bütün yurttaşlar için devlet eliyle anayasal güvence altına alınması da yine bu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Ortak menfaatler, ortak kültür ve onun parçaları olarak dil ve din, ortak bir gelecek milliyetçi ideolojinin temel birleşenleridir. Nitekim Boztemur da bu noktaya temas ederek, milliyetçi ideolojinin ulusal dayanışmanın yaratılması ve sürdürülmesi için milleti oluşturan unsurlar ile devlet kurma süreçleri arasında nesnel ilişki kurmayı hedeflediğinin altını çizmiştir. Bu nesnel ilişkiyi üç madde altında toplamıştır: Birincisi milliyetçilik, devletle toplum arasındaki kurumsal bağlantıyı kurar. İkinci olarak aynı toprak üzerinde yaşayan (teritoryal) ancak kültürel ve ekonomik olarak farklı bölgelerin daha homojen bir siyasal yapı içinde kaynaşmalarını ve dış tehditlere karşı yeri geldiğinde birleşmelerini sağlayan dünya görüşünü sağlar. Üçüncü olarak da bir devleti diğer devletlerden ayıracak siyasal sınırları çizer. Boztemur, **a.g.k.**, s. 167-170.

⁴²⁴ Suavi Aydın Cumhuriyet ideolojisinin Batı temelli olan anayasacı bir karaktere sahip olması, ortak bir kültür ve dile dayalı ulus-devlet fikrini benimsemiş olması ve laik bir içeriğe sahip olması özelliklerine dikkat çeker. Aydın, **a.g.k.**, s. 16. Bu üç özelliğin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Köker, **a.g.k.**, s. 125 vd. Murat Sarıca, **100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi**, 1. Baskı, Gerçek Yayınevi, 1973, s. 240-250. İkinci modeli tarif ederken kullanılan “merkez” ve “çevre” kavramları 1960’larda ABD’de ortaya çıkan Modernleşme Okulu’nun literatüründe “gelişmiş” ve “azgelişmiş” kavramlarına karşılık gelmektedir. Bu ayrımı yapan Modernleşme Okulu, bir tarafa zengin sanayi toplumlarını diğer tarafa da tarım toplumlarını koymuş, ikincisinin birincisine doğru ilerlemesinin yine birincisinin sermaye, teknoloji ve kuramsal anlamda yapacağı katkılarla mümkün olabileceğini savunmuştur. Özetle tarım toplumları da sanayi toplumlarının geçtiği aşamalardan geçerek modernleşeceklerdir. Bu noktada gelişme ve ilerlemenin itici gücünü insanın gündelik yaşantısını/çevreyi (doğayı) kontrol altına alabilmesi yeteneği sağlayacaktır. Modernleşme kuramı “modern insanı” kadere boyun eğen değil; çevresel şartları kontrol altına alan, hayatı aklıyla kurgulayan rasyonel insan olarak ele almaktadır. İnsanın çevresini kontrol altına alması, gündelik hayatı rasyonel bir şekilde kurgulaması elbette teknolojik gelişme ile mümkündür. Bu nedenle Modernleşme Okulu’nun temsilcilerine göre ilerlemenin ölçütü sanayileşmektir. Örneğin Eisenstadt, modernleşmenin ana itici gücü olarak ekonomik gelişmeyi kabul etmiştir. “Merkez” ülke olarak Batı ve Kuzey Amerika ülkeleri bunu başarmıştır. “Çevre” olan Asya, Afrika ve Güney Amerika ülkeleri ise “sanayileşmeden modernleşme” sürecine girmiş ülkelerdir ve merkez ile eklemlenme süreçleri devam

20'nci yüzyılın başında büyük sanayileşmiş ülkelerin hışmına uğrayan “çevre ülke” pozisyonundaki Türkiye’de yeni bir ulus-devletin inşası süreci yaşanırken, “vatan” kavramının da yeniden anlamlandırıldığı, sınırlarının yeniden belirlendiği görülür. Burada dikkat edilmesi gereken nokta “ulus-devlet” kavramı gibi vatan kavramına yüklenen anlamın da Batılı modelde olduğu gerçeğidir. Süreç içerisinde çok uluslu bir imparatorluğu idare eden Osmanlı ailesine ait mülk olma anlamına gelen “Memalik-i Şahane” kavramı ortak kültür, dil ve tarihe dayalı bir milletin ortak “vatan”ına dönüşmüştür.⁴²⁵ Bu dönüşüm sürecini iyi bir şekilde analiz edebilmek adına Türk milliyetçiliğini Fransız ve Alman milliyetçiliği ile karşılaştırmak yerinde bir hareket olacaktır.⁴²⁶

Fransız milliyetçiliği “Tiers Etat” olarak adlandırılan “Üçüncü Sınıf”ın temel siyasi haklarını elde etme mücadelesi kapsamında gelişim gösterdiği için siyaset

etmektedir. Bu ülkelerde sanayileşmeden önce uluslaşma ve siyasi kurumları yerleştirme sürecine önem verilir ve bu süreç yukarıdan toplumun aşağı katmanlarına doğru sivil-asker bürokrat ve aydınlar tarafından yayılmaya çalışılır. S. N. Eisenstadt, **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, Çev. Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2014’ten aktaran Aydın, **a.g.k.**, s. 23. Modernleşme kuramı üzerine değerlendirme için bkz. Köker, **a.g.k.**, s. 39-72. Suavi Aydın, Türkiye’yi bu kategori içerisinde değerlendirmiştir. Aydın, **a.g.k.**, s. 25. Ancak Suavi Aydın’ın sivil-asker bürokrat ve aydınların Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketi içerisinde oynadığı rol hakkındaki tespiti bizce doğru olmakla birlikte, Türkiye’de siyasi kurumların yerleştirilmesi ve sanayi hamlesinin eş zamanlı olarak başlatıldığı gerçeğini gözden kaçırmış olduğu görülmektedir. 1923’teki İzmir İktisat Kongresi’nde yerli bir sermaye sınıfı yaratılması hedefi ve Cumhuriyet’in ilanı ve onu takip eden diğer siyasi devrimler eş zamanlı olarak planlanmış hamlelerdir. Her ne kadar Cumhuriyet idareleri planlı kalkınma hamlelerine rağmen ilerleyen dönemin siyasi koşulları altında sanayileşme hedeflerine ulaşamamış olsalar da bu başarısızlık onların sanayileşme hedefini ikinci plana attıkları anlamına gelmez.

⁴²⁵ Sezgi Durgun, **Memalik-i Şahane’den Vatan’a**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 75 vd.

⁴²⁶ Milliyetçilik üzerine yapılan araştırmalarda kavramsal bir belirsizliğin varlığına ve bu belirsizlik nedeniyle milliyetçilik kavramına, kullananın keyfince anlam yüklendiğine dikkat çeken Yıldız, sonuçta karşımıza çok farklı millet tanımlamalarının çıktığına işaret etmiş ve millet kavramını “Modernliğin sahte gemeinschaft”ı olarak tanımlamıştır. Yıldız, **a.g.k.**, s. 27. Söz konusu farklı millet tanımlamalarına örnek oluşturması açısından Hugh Seton-Watson’a göre milletin oluşabilmesi için o milletin üyeleri arasında dayanışma duygusu var olması ve ortak bir kültürle birbirlerine bağlı olduklarını hissetmeleri gerekirken; Walker Connor, milleti aynı soydan geldiklerine inanan insanların oluşturduğu bir topluluk şeklinde özetlemiştir. John Dunn biraz daha melez bir tanımlamaya giderek milleti doğuştan, genetik olarak ve aileden miras aldıkları dil ve kültürle bir araya gelen insan grubu şeklinde tarif etmiştir. Dunn’a göre millet hem doğumla (genetik) hem de seçilimle (kültürel) belirlenen bir topluluktur. Hugh Seton-Watson, **Nations and States: An Inquiry into the Origins of Nations and Politics of Nationalism**, Westview Press, Boulder, Colorado, 1977, s. 5, Walker Connor, “The Nation and Its Myth”, **Ethnicity and Nationalism**, der. Anthony D. Smith, E. J. Brill, Leiden, 1992, s. 48-49, John Dunn, “Introduction: The Crisis of the Nation State”, **Contemporary Crisis of the Nation State**, Blackwell, Oxford, 1995, s. 1’den aktaran Yıldız, **a.g.k.**, s. 27-29. Anthony D. Smith ise bir milleti basit bir şekilde ortak mitleri ve anıları olan bir topluluk şeklinde tanımlar. Tanımın içerisine bir takım somut ve soyut kavramları yerleştirerek tanımı genişletmiştir. “Milletin tarihi bir toprağ/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğu” olduğunu ifade eder. Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 70. Bununla birlikte Smith de milliyetçiliğin çok yönlülüğüne ve kullananın keyfince şekillendirilebileceğine ilişkin olarak yaptığı değerlendirmede onu bukalemuna benzetmiş ve rengini bağlamından aldığını ifade etmiştir. Smith, **a.g.k.**, s. 129.

sahasında ortaya çıkmıştır. “Etats Generaux” denilen “Halk Meclisi”nde verilen siyasî mücadele Fransız milliyetçiliğinin temel karakteristik özelliğini bu şekilde belirlerken Alman milliyetçiliği ilk etapta aydın ve yazarların çalışmaları neticesinde edebiyat sahasında filizlenmeye başlamıştır. Türkoloji çalışmalarının sonucunda edebiyat ve tarih çalışmaları ile başlayan Türk milliyetçiliği ile Alman milliyetçiliği bu açıdan önemli bir benzerlik sergilemektedir.⁴²⁷ Türk milliyetçiliği Alman milliyetçiliğine bu açıdan benzemekle birlikte Fransız tipi milliyetçiliğiyle de bir takım ortak noktalara sahiptir. Bu benzerlik Anthony Smith’in Alman milliyetçiliğini “etnik”, Fransız milliyetçiliğini “teritoryal” milliyetçilik şeklinde sınıflandırması üzerinden izah edilebilir.⁴²⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ulus-devlet, vatan ve vatandaşlık kavramlarının birlikte gelişim çizgisi sergilediği hatırlanacak olursa Fransa’da vatandaşlık devlete; Almanya’da ise millete aidiyetle tanımlanmış olduğu tespiti önemlidir.⁴²⁹ Belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan topluluğun oluşturduğu millet ve onun siyasal birlikteliğini ifade eden Fransız “ulus-devlet” modelinin Türkiye’deki temelleri, Mütareke Döneminin koşulları içerisinde Misak-ı Milli belgesiyle atılacaktır.

3. 6. 1. Milliyetçilik fikrine bağlı olarak “vatan” kavramının ortaya çıkışı

Milletin tanımındaki belirsizlik ve çeşitlilik milliyetçiliğin tanımlanması üzerinde de etkisini göstermiş ve çeşitli milliyetçilik tanım ve teorileri ortaya çıkmıştır.⁴³⁰

⁴²⁷ Yıldız, **a.g.k.**, s. 10. Kemal Karpat da Türk milliyetçiliğinin edebiyat kanalıyla doğduğu ve kuvvet bulduğu noktasına dikkat çekmektedir. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 58. “Tiers Etat” ve “Etats Generaux” hakkında bkz. Murat Sarıca, **100 Soruda Fransız İhtilali**, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 15 ve 46.

⁴²⁸ Smith, **a.g.k.**, s. 124 vd. Anthony Smith’in milliyetçilik ve kimlik hakkındaki çalışmaları için bkz. Anthony D. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, Çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, 1. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2002. Anthony D. Smith, **Theories of Nationalism**, London, Duckworth, 1993. Anthony D. Smith, “Ethnic Nationalism”, **Blackwell Encyclopedia of Political Institutions**, Der. Vernon Bogdanor, Blackwell, Oxford, 1987.

⁴²⁹ Yıldız, **a.g.k.**, s. 11.

⁴³⁰ Yıldız buradan hareketle kapsamlı bir milliyetçilik tanımlamasının hem devleti olan hem de olmayan milletlerin milliyetçilik anlayışlarını açıklayabilecek şekilde yapılması gerekliliğine temas etmiştir. Bu nedenle milliyetçiliğin bir ideoloji aynı zamanda da bir akım olduğunu savunur. Devleti olsun ya da olmasın milliyetçilik muayyen bir milletin önceliğine olan inançtır. Yıldız bu inancın, kültürel ya da siyasî bir şekle bürünüp belirginleşebileceğini ifade etmiştir. Kellas ise milliyetçilik ideolojisinin siyasî, ekonomik ya da kültürel bir tutumlar demeti ve aksiyon programı önermek anlamına geldiğini düşünür. Bu bilincin ortak paydası milletin kendi geleceğine yön verme arzusudur. Bu arzu, bireyler arasında siyasî bir davranış şekli olarak bir millete ait olma hissini uyandırır. Kellas buna “siyasî kimlik” adını vermiştir. Bu siyasî kimliğe sahip olmayanlar yabancı ve öteki olarak görülür. Hall ise son dönem Türk tarihinde sıkça duyduğumuz bir kavram üzerinden milliyetçilik fikrini tanımlamıştır. Ona göre milliyetçilik belirli bir milletin önceliğine olan inançtır. Bu inanç kültürel ve siyasî şekillere bürünür. Hall’un bir millete öncelik tanıma çabası Osmanlı son döneminde “milleti hakime” kavramına karşılık gelmektedir. James Kellas, **The Politics of Nationalism and Ethnicity**, Macmillan, Houndsmill, 1991, s. 3-4 ve John A.

“Milliyetçilik” kavramının kullanılmasına ilk kez Alman filozof Johann Gotfried Herder’in (1744-1803) çalışmalarında rastlanmıştır. Herder’e göre insanlık Tanrı’nın yarattığı tabî bir kategori olarak milletlerden oluşmuştur. Herder’in milliyetçilik anlayışının temelinde dil yatmaktadır ki, bu yaklaşım Alman milliyetçiliğinin de temel karakteristiğidir.⁴³¹ Dili esas alan milliyetçilik tanımının yanı sıra Herder’i konumuz açısından önemli yapan bir diğer özelliği ise “siyasî coğrafya” kavramının felsefi temellerini atmış olmasıdır.⁴³²

Elie Kedourie, milliyetçilik kavramına bir ideoloji olarak yaklaşmış ve dil, ırk, kültür ve dinin milletin çeşitli yönlerini oluşturan unsurlar olduğuna işaret etmiştir. Ona göre milliyetçilik öncelikle insanlığı ayrı uluslara bölmüştür. Bu uluslara kendi egemen devletlerini kurma hakkı sunmuş, yani her milletin bir devlet sahibi olması gerektiğini belirtmiştir. Son olarak da milliyetçilik, milletin üyesi olan her bir ferde kendi varlığını millet bütünü içinde eriterek onlara hürriyet hakkı tanımıştır.⁴³³ Anthony D. Smith de milliyetçilik ideolojisi üzerine bir takım temel saptamalarda bulunmuştur. Smith’e göre dünya her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür. Millet, bütün siyasî ve toplumsal gücün temelidir ve millete sadakat diğer tüm sadakat

Hall, “Nationalism: Classified and Explained”, **Nations of Nationalism**, Central European University, Budapest, 1995, s. 9’dan aktaran Yıldız, **a.g.k.**, s. 31. Elçin Aktoprak, milliyetçiliği tek bir teori ile açıklamanın mümkün olmadığı eleştirisine karşı çıkmıştır. Milliyetçiliği tek bir teori ile açıklamak mümkündür. Ancak zorluğun asıl kaynağı milliyetçiliğin farklı tarihsel koşullarda, farklı niteliklerin ön plana çıkması ve farklı yüzlere sahip olmasıdır. Aktoprak’a göre milliyetçilik her şeyden evvel bir ulus inşa etme projesidir ve bu proje bireylerin ortak eylemlerine dayanır. Elçin Aktoprak, **Batı Avrupa’da Ulus İnşa Süreçleri ve Ulusal Azınlık Sorunları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 15

⁴³¹ Herder’in Alman dili ve edebiyatı üzerine kaleme aldığı 1767 tarihli makalesi hakkında bkz. **Herder: Philosophical Writings, Cambridge Texts in the History of Philosophy**, Translated and Edited by Michael, N. Forester, Cambridge University Press, 2002, s. 33-64. Yıldız, **a.g.k.**, s. 30. Elie Kedourie, Herder’in yaklaşımını çeşitlilik prensibi olarak adlandırmış ve şu şekilde izah etmiştir: “Bir ferdi diğerinden ayıran hususiyet ve mizaç farkları kutsiyet taşır ve korunması ve geliştirilmesi lazımdır. Çünkü her ferdin kendi hususiyetini geliştirmesi, her değişik cinsin kendi nev’inde kemale erişmesi suretiyle nizam-ı alemleri temin kabil olur. Bir insan dil vasıtası ile kendi şahsiyetinin şuuru varır. Dil, yalnız mantıkî bir ifade vasıtası değildir. Dil, iç dünyamıza dışta mana kazandırır; hususi bir tarihin mahsulü ve seçkin geleneklerin mirasıdır...” Kedourie, Herder’in Alman filozofları üzerinde yarattığı etkiye örnek olarak Friedrich Schleiermacher ve Johann Gottlieb Fichte’yi göstermiştir. Schleiermacher’e göre “Her fertte yalnız bir dil esaslı surette kökleşmiştir. Sonradan ne kadar başka dil öğrense de asıl bağlı olduğu tek bir dil vardır. Çünkü her dil hususi bir düşünce tarzını ifade eder ve bir dilde söylenen şey, diğer bir dilde asla aynı manaya gelemmez. Böylece dil de tıpkı devlet ve kilise gibi müşterek hayatın bir tezahürüdür...” Bireyi ve onun özgürlük anlayışını felsefesinin temelinde konumlandıran Fichte de dilin millet ile aynı anlama geldiğini ifade etmiştir. “Alman Milletine Hitaplar” adlı eserinde “Biz dilleri, aynı dış tesirlere maruz bulunan ve birlikte yaşayan ve birbirleriyle devamlı haberleşme yolu ile dillerini geliştiren insanlara millet ismini veriyoruz.” değerlendirmesinde bulunmuştur. Elie Kedourie, **Avrupa’da Milliyetçilik**, Çev. M. Haluk Timurtaş, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971, s. 55-57.

⁴³² Durgun, **a.g.k.**, s. 25.

⁴³³ Kedourie, **a.g.k.**, s. 65.

bağlarının üzerindedir. Bireyler özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa bir millete bağlanmaları zorunludur. Son olarak dünyada barış ve adalet hâkim olacaksa milletlerin özgür olmaları ve güvenlik içinde bulunmaları gereklidir.⁴³⁴

Ernest Gellner ise milliyetçiliği Avrupa'daki ekonomik ve siyasal süreçlerin bir sonucu olarak görmüş sanayileşme ve Fransız İhtilalinin etkilerini ön plana çıkaran bir değerlendirme yapmıştır. Onun için milliyetçilikle sömürgeleşme, emperyalizm ve sömürgecilikten kurtulma süreçleri arasında karşıt yönlü ilişkiler söz konusudur. Gallner de kültüre ve kültür içerisinde dilin oynadığı role temas etmiş, milliyetçiliği kültürle siyasal yönetimin birbiriyle çakışması olarak değerlendirmiştir.⁴³⁵

Alman ve Fransız modeli olmak üzere kategorize edebileceğimiz iki farklı milliyetçilik yaklaşımını Hans Kohn, Elie Kedourie, Anthony D. Smith, Friedrich Meinecke ve Herder'in değerlendirmeleri üzerinden kıyaslamak mümkündür.

18 ve 19'uncu yüzyılda ulus-devletlerin yükselişi, beşerî ve fiziki zemin üzerinde nüfusun homojenleşmesini sağlaması nedeniyle "coğrafya"ya yeni yeni anlamlar yüklemiştir. Coğrafya ya da mekân aidiyet için bir zemin olmuş, sadece fiziki coğrafya değil toplumsal ve siyasal anlamda "içerisi" ve "dışarısı" şeklinde yeni anlamları ifade eder hale gelmiştir. Bu kapsamda nerenin "içerisi" ya da nerenin "dışarısı" olacağını belirleyen faktörler farklı milliyetçilik yaklaşımlarına göre kimi zaman etnisite, kimi zaman kültür, dil, din, ırk veya yer şekilleri gibi çeşitlilik arz etmiştir.⁴³⁶ Burada karşımıza çıkan kavram "siyasî coğrafya"dır ki, yukarıda temas ettiğimiz gibi başta Herder olmak üzere ikili yaklaşımı benimseyenler asıl olarak siyasî coğrafyanın nasıl şekillendiği üzerinde durmuşlardır.

Hans Kohn, ikili yaklaşım olarak "etnik" ve "siyasal" milliyetçilik türlerinin varlığına temas etmiş ve "Milliyetçilik Fikri" adlı çalışmasında farklı tarihsel süreçlerin yaşandığı farklı toplumlarda bu fikrin farklı etkenlere bağlı olarak oluştuğuna dikkat çekmiştir.⁴³⁷ Fransız İhtilali'nin yarattığı etki ile Fransa'da (ve daha sonra ABD,

⁴³⁴ Smith, **Milli Kimlik**, s. 121. Ahmet Yıldız, aralarında benzerlikler olmakla birlikte Smith'in bir noktada Kedourie'ye karşı çıktığına işaret etmiştir. Smith'e göre milliyetçilik devlet değil, millete ilişkin bir ideolojidir. Bu nedenle Smith, Kedouri'nin savunduğu "her millete bir devlet" fikrinin milliyetçilik fikri etrafında temellendirilemeyeceğini savunmuştur. Yıldız, **a.g.k.**, s. 32.

⁴³⁵ Ernest Gallner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar, Günay Göksoy Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, s. 79 vd. Yıldız, Gallner'in milli sınırlarla siyasal sınırların örtüşmesi ve milleti yönetenlerin yönetilen millete mensup olması şeklindeki milliyetçilik yaklaşımını ön plana çıkarmaktadır. Yıldız, **a.g.k.**, s. 32.

⁴³⁶ Durgun, **a.g.k.**, s. 15

⁴³⁷ Hans Kohn, **The Idea of Nationalism, A Study in Its Origins and Background**, The Macmillan Company, New York, 1946, s. 12. Durgun, **a.g.k.**, s. 49 vd. Yıldız, **a.g.k.**, s. 32.

İngiltere, Hollanda ve İsviçre’de) ekonomik ve siyasal dönüşümlerin milliyetçilik fikrinin şekillenmesinde ön plana çıktığını buna karşılık Herder ve Fichte’nin etkisi ile dil alanında başlayan kültürel uyanışın Almanya’da (ve sonrasında Balkanlarda) etnik milliyetçiliği doğurduğunu ifade etmiştir. Kohn, “siyasal” ve “etnik” milliyetçilikleri Batı ve Doğu tipi milliyetçilikler olarak da adlandırmaktadır. Doğu ve gelişim sürecini dikkate aldığımızda Türk milliyetçiliğinin Kohn’un sınıflandırmasında etnik ya da “Doğu” tipi milliyetçilik grubuna dahil olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Kurtuluş Savaşı sonrası Cumhuriyet dönemi milliyetçiliği açısından da Batı tipi siyasal milliyetçiliğin hâkim olduğu dikkat çekmektedir.

İkili yaklaşım önde gelen isimlerinden biri Alman tarihçi Friedrich Meinecke’dir. Meinecke, milliyetçilikleri “kulturnation” ve “staatnation” yani kültürel ve siyasî olarak ikili tasnife tabi tutmuştur.⁴³⁸ Siyasî milliyetçilik “kendi kaderini tayin etme” düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Bu ferdî yani bireyin istediği millete aidiyetini seçebileceği anlamına geldiği gibi kolektif olarak etnik bir topluluğun bağlı olduğu yapıdan ayrılarak kendi milletini ve buna dayanan devleti inşa etme anlamına da gelmektedir.⁴³⁹ Meinecke, siyasî milliyetçiliğin tarihi referansları olarak Fransa, İngiltere ve ABD’yi göstermiştir. Meinecke, Hans Kohn ile aynı bakış açısına sahip bir şekilde bu ülkelerde sosyo-ekonomik statü, etnik köken ve dinî inançlardan bağımsız olarak hukuk önünde her bir ferde eşit olan hak ve sorumluluklar tanıyan bir milliyet anlayışının varlığına dikkat çekmiştir. Meinecke’ye göre siyasî milliyetçiliğin amacı eşit vatandaşlık hukuku çerçevesinde ulus-devletin inşa edilmesi ve modern dünyaya eşit katılımının sağlanmasıdır. Bu tür bir milliyetçilik anlayışı ulus-devleti inşa etmeye çalışan ve “muasır medeniyetler seviyesine çıkarak” uluslararası alanda hak ettiği saygıyı görmeyi hedefleyen Cumhuriyet dönemi milliyetçiliği ile örtüşmektedir.

Kültür milliyetçiliği ise ortak kültür, tarih, dil ve ortak bir mekân gibi objektif unsurlara dayanmanın yanı sıra birlik olma bilinci ve beraber yaşama isteği gibi manevi değerleri de barındırmaktadır. Kültürel milliyetçilikte, siyasî milliyetçilikten farklı olarak devletin varlığına gerek duyulmaz. Devlet var olmasa da milleti oluşturan bireyler arasında birlikte yaşama duygu ve isteği zaten vardır. Meinecke, 19’uncu

⁴³⁸ Yıldız, **a.g.k.**, s. 37. Ayrıca bkz. Friedrich Meinecke, **Cosmopolitanism and the National State**, Princeton University Press, 1970.

⁴³⁹ Meinecke’nin bu yaklaşımı Elie Kedourie tarafından da benimsenmiştir. Kedourie, milliyetçiliğin oluşumu sürecinde “kendi kaderini tayin” ve “millî kaderi tayin” etmenin önemine temas etmiştir. Kedourie, **a.g.k.**, s. 12 ve 55.

yüzyılda ortaya çıkan ulus-devlete doğru atılan ilk adımların kültürel milliyetçilikten geçtiğini yani kültürel milliyetçiliğin bir sonraki aşamada siyasî milliyetçiliğe ulaşarak ulus-devletleri tarih sahnesine çıkarttığını iddia etmiştir. Meinecke'ye göre devletin ortaya çıkması için öncelikle milletin ortaya çıkması gerekmektedir ki, bu da ancak ortak dil, tarih ve geleneklere dayalı bir topluluğun beraber yaşama duygu ve ihtiyacını kendinde hissetmesi ile mümkündür.⁴⁴⁰ Kültürel milliyetçilik bunu yaparken de moral-motivasyon kavramını devreye sokar, “hayat tarzını yeniden üretir” ve bu hayat tarzı ve kültür etrafında bir millet inşa eder. Bu noktada Meinecke'nin “hayat tarzını yeniden üretmek” kavramını, Hobsbawm ve Ranger'in “gelenğin icadı” kavramı ile okuyarak değerlendirmek önemlidir. “Gelenğin İcadı” başlığı altında incelendiği gibi ortak toplumsal değerler ve gelenekler o toplumu meydana getiren bireyler arasında bir bağ ve bu bağ sonucunda da bir aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Bu bağ ve güçlü aidiyet duygusu başlangıçta bireylerin kendi varlıklarını güçlü kılan bir grup psikolojisi yaratır. Kendi varlığını çok sağlam bir geleneğe ve güçlü bir kitle psikolojine bağlayan bireylerden oluşmuş toplumlar, varlıklarının meşruiyet zeminlerini bu ortak değerlerde bulurlar. Hobsbawm ve Ranger'in “gelenğin icadı” olarak adlandırdıkları bu kavramı Meinecke “hayat tarzını yeniden üretmek” şeklinde adlandırmıştır. Buradan hareketle de Meinecke, milletlerin devlet gibi “yukarıdan” atılacak adımlarla inşa edilemeyeceği, ancak din ve kültürel unsurlar kullanılarak “alttan” atılacak adımlarla oluşturulabileceğini ifade etmiştir. Bu kapsamda sivil toplum örgütleri, tarih ve dil alanında faaliyet gösteren oluşumlar, yardım merkezleri, siyasî örgütlenmeler alttan atılacak adımlara örnek olarak gösterilmiştir. Meinecke'nin kültürel milliyetçilik üzerine yaptığı tanım ve değerlendirmeler Mütareke Dönemi milliyetçiliği açısından önemlidir. Mütareke Döneminde devletin egemenlik haklarının çiğnendiği ve fiilî olarak varlığından söz edilemediği bir dakikada sivil örgütlenme modelleri olarak yerel düzeyde karşımıza çıkan “kongre iktidarları” ve cemiyetlerin yanı sıra “İslam kardeş”liği” söylemi üzerinden birlik beraberlik hissini ön plana çıkarmaya çalışan hayır ve fukaraperver cemiyetlerinin varlığı Meinecke'nin milletin inşası sürecinde “alttan” atılacak adımlara örnek teşkil etmektedir.

Siyasî coğrafyanın felsefî temellerini atan Johann Gottfried Herder de ikili yaklaşımı benimseyen isimler arasında yer almaktadır. Herder ulus, coğrafya, dil ve

⁴⁴⁰ Yıldız, a.g.k, s. 38.

kültür ilişkisini esas alan bir yaklaşımla dört temel çıkarımda bulunmuştur. Ona göre yeryüzündeki her bir millet, belirli bir bölgenin tarihsel koşulları içinde gelişir ve kök salar. İkinci olarak Herder için millet ırka dayalı bir kavram değildir. “Linguistik” ve “kültürel” bir yapıdır. Milletler arasında kültürel ve dilsel bir etkileşim doğal olmakla birlikte Herder’e göre hiçbir kültürel grup tam anlamıyla asimile edilemez. Son olarak Herder’e göre millet olmak için merkezî, militer bir devlete ihtiyaç yoktur.⁴⁴¹

Herder’in milleti ırk değil; dil ve kültür üzerinden tanımlayan yaklaşımı benimseyen ikinci önermesi konumuz açısından önemlidir. Kan değil; ortak kültür ve dile dayalı milliyetçilik algısı sadece Mütareke Dönemi için değil; Cumhuriyet Dönemi siyasî milliyetçiliğinin de asıl yapıcı unsurunu teşkil etmektedir. Herder’i konumuz için önemli kılan diğer bir nokta ise Mütareke Dönemi milliyetçiliği açısından önemli olan teritoryal yaklaşıma dair tespitleridir. Herder, ulus ve mekân arasında ağaç metaforu üzerinden bir bağlantı kurmuştur.⁴⁴² 1793’te kaleme aldığı “İnsanlığın Gelişimine Dair Mektuplar” başlıklı yazılarında ferdî olarak bireyin ve kolektif olarak da milletin mekanla olan ilişkisine değinmiş ve “vatan” kavramını incelemiştir. Herder’e göre coğrafya/mekân ve onun bir parçası olarak atalardan kalan “vatan” kültür ve dilden bağımsız bir kavram olarak düşünülemez.⁴⁴³ Doğa insanları dil, gelenek ve ahlak açısından dağlar, denizler, nehirler ve çöllerle birbirinden ayırmış ve böylece onların kimlik ve karakteristik özelliklerinin oluşmasında, kültürlerinin şekillenmesinde doğrudan etkide bulunmuştur.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Durgun, **a.g.k.**, s. 27.

⁴⁴² Durgun, Herder’in ağaç metaforunu sıklıkla kullandığına ve yeryüzünü büyük bir bahçe, toplulukları da bahçenin çeşitli yerlerinde yetişen bitkiler olarak tarif ettiğine dikkat çekmiştir. Durgun, **a.g.k.**, s. 27.

⁴⁴³ **Herder: Philosophical Writings**, s. 378.

⁴⁴⁴ **Herder: Philosophical Writings**, s. 384. Bu noktada Herder’le aynı bakış açısına sahip olan bir diğer isim de James Anderson’dur. Anderson millet ve ulus-devleti yaratan unsurların tarih, kültür ve dil gibi ortak faktörlerin yanı sıra belki de onlardan daha kuvvetli bir şekilde toprak ilkesiyle yani teritoryalite ile ilişkili olduğunu savunmaktadır. “Bütün toplumsal örgütlenmelerin üzerinde hak iddia ettikleri ve üzerinde kuruldukları özel bir coğrafi alanın varlığının gösterdiği gibi çağdaş devletler, milletler ve milliyetçilik tamamen toprağa dayalıdır. Ancak bu toprak üzerinde kurulan devletler siyasal kurumlardan oluşurken; milletler siyasal ve kültürel olgulardır.” Çağdaş millet, milliyetçilik ve devletlerin üzerine kurulu olduğu teritoryalite, devletin üstün bir egemenlik iddia etmesinde ve meşru fiziksel cebrin tekeli biçimde kullanılmasında vazgeçilmez ilkedir. Teritoryalite, Anderson’a göre popüler ve resmî ideolojilerle “içsel olarak birleştirici, dışsal olarak ayırt edici” şekilde ifade edilen milliyetçiliğin içinde doğduğu bereketli ortamdır. Milliyetçilik, bireyleri belirli bir ülke ve kültüre ait ya da ait olmama durumlarına göre millet olarak tanımlar. Toprak ve kültür de aslında milliyetçi ideoloji tarafından ulusal olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Anderson için milliyetçilik, milleti aynı toprak üzerinde yaşayan içsel olarak bütünleşmiş topluluk olarak görmektir. Bu sayede sınıfsal farklılıklar, kültürel, etnik ve mezhepsel farklılıklar göz ardı edilebilmektedir. Böyle bütüncül bir anlayış, milliyetçi siyasal elitlere elde etmek istedikleri amaçların toplumun genelinin amaçları olduğu iddiasını savunma imkânı sağlamaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Herder'in milliyetçilik üzerine ortaya koyduğu dört temel önerme hem etnik milliyetçilik hem de siyasal milliyetçilik yaklaşımlarına ilham veren kavramları içermektedir. Bu noktaya dikkat çeken Sezgi Durgun, Herder'deki coğrafya ve siyaset temasının iki farklı milliyetçilik için söz konusu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁵

Herder'in fikirlerinin etkili olduğu Alman ve Fransız milliyetçilik anlayışlarına baktığımızda aslında her ikisinde farklı süreçlerin söz konusu olduğu dikkat çekmektedir. Almanya'da milli kimlik; ortak gelenekler ve kültürü referans olarak tanımlandığı için kültürün sonraki nesillere aktarıcısı rolündeki dil Alman milliyetçiliğinin en temel yapı taşı haline gelmiştir. Bu durum tarihsel şartların doğal bir sonucudur aynı zamanda. Çünkü Almanya 1871'de siyasî birliğini tamamladığı sırada, Avrupa'da yaşayan Almanların yaklaşık dörtte biri kurulan ülkenin toprakları dışında geniş bir sahaya yayılmış durumdaydı. 9 milyon Alman Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içerisinde; 1,5 milyon Alman da Çarlık Rusya hakimiyeti altındaki Doğu Avrupa'da yaşamaktaydı. Bu tabloya göre Almanya'da ulus-devletin esasını "ortak vatan" kavramı üzerinde tespit etmek güçleştiği için kültür ve dil ana kriter haline gelmiştir.⁴⁴⁶

Herder'deki ulus, coğrafya (vatan), dil ve kültür ilişkisi üzerinden Almanya'ya baktığımızda Alman milliyetçiliğinin meşruiyetini biyolojizm ve organizmizm gibi somut, nesnel referanslarda aradığı görülür. Bu noktada karşımıza çıkan isim Friedrich Ratzel'dir. Onun ortaya attığı ve 1930'lar Nazi Almanya'sının dış politikasının temellerini şekillendiren "Lebensraum" yani "Hayat Sahası" kavramı biyolojik yaklaşımın doğal bir sonucu olmuştur. Bu yaklaşıma göre sınırların herhangi bir önemi olmayıp, Alman nüfusunun yaşadığı, dilinin konuşulduğu ve kültürünün hâkim olduğu her yer Almanların öz vatanıdır. Devlet canlı bir organizma gibi büyüyerek Almanların yaşadığı tüm alanları içine alacaktır. Alman devletinin elinin uzandığı her bölge Alman milleti için hayat sahasıdır.⁴⁴⁷

James Anderson, "Nationalism and Geography", **The Rise of Modern State**, Ed. James Anderson, Atlantic Highlands, New Jersey, 1986, s. 117'den aktaran Boztemur, **a.g.k.**, s. 165-166.

⁴⁴⁵ Durgun, **a.g.k.**, s. 29.

⁴⁴⁶ Durgun, **a.g.k.**, s. 31.

⁴⁴⁷ Durgun, **a.g.k.**, s. 32. Ratzel, devletin canlı bir organizma gibi büyüdüğü yaklaşımını Carl Ritter'den almıştır. Coğrafi olarak büyümek devletin organik varlığını sürdürmesi için biyolojik bir gereksinimdir. Ritter, devletin organik bir yapı olduğu ve büyümesi gerektiği fikrini tarihsel olarak da ispatlamak istemiş ve Roma İmparatorluğu'nun Almanya, Fransa ve İngiltere'deki yayılmacılığını, Pers İmparatoru Darius'un Anadolu ve Yunanistan'ı istilasını ve Napolyon'un Avrupa'daki yayılmacılığını buna örnek

Ratzel'e göre milletler yaşadıkları coğrafyaya hâkim olurlar. Bu noktada milletleri “doğa halkları” ve “kültür halkları” şeklinde ikiye ayıran Ratzel, kültür halklarını daha gelişmiş topluluklar için kullanmıştır.⁴⁴⁸ Doğa halkları ise sadece doğanın kendine sunduğu koşullarla yetinmiş topluluklardır. Kültür hakları, doğa karşısında boyun eğen doğa halklarını idaresi altına alır. İnsanlar aktif ve pasif olarak sınıflandırılmıştır. Kültür aktiviteyi, doğa ise pasifliği simgeler. Burada kültür üreten ve kültüre boyun eğen bir yaklaşım söz konusudur ki, Sosyal Darwinizm'in etkisi oldukça açık bir şekilde görülmektedir.⁴⁴⁹

İkili yaklaşımın Fransa'daki yorumuna baktığımızda ise Fransız İhtilali'nin bölgesel ayrımı kaldıran ve ülke genelini kapsayan “eşit vatandaşlık hukukuna” dayalı millet anlayışının ana belirleyici faktör olduğunu görürüz. İhtilalle birlikte Fransa'da yerel diller, kültür ve farklılıklar yok olmamış, ancak ortak bir vatana bağlılık etrafında gelişen “vatandaşlık” anlayışı siyasi milliyetçiliği doğurmuştur.

Ernest Renan'ın millet tanımı Fransa'daki milliyetçilik anlayışının karakteristik özelliklerini belirlemiştir. “Millet Nedir?” başlıklı konferansında ırk ve dilin milleti belirleyecek faktörler olamayacağı tezini işlemiştir. Ona göre millet prensibi ne kadar meşru ise ırk prensibi de o kadar dar ve realizmden uzaktır. Renan'a göre milletleri ırk gibi belirsizliklerle dolu ve göreceli bir kavram üzerine temellendirmek, milleti bu temel üzerine inşa etmek, milletlerarası siyaseti etnografya üzerinden şekillendirmek felakete neden olur.⁴⁵⁰ Dil ise Renan için birleşmeye davet eder. Ancak birliktelik için zorlayıcı bir faktör değildir ve bu nedenle de milletin oluşumunda doğrudan etkili olamaz. Ona göre dillere atfedilen önem onların bir ırk alameti sayılmasından ileri

olarak göstermiştir. Friedrich Ratzel, “Studies in Political Areas: The Political Territory in Relation to Earth and Continent”, **The American Journal of Sociology**, Vol. 3, Nu. 3, 1897, s. 299-300. Sosyal bilimler içerisinde organizmacı ve biyolojik yaklaşımlar için bkz. Alan Swingewood, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, s. 71 vd. “Lebensraum” kavramı ve Almanların biyolojik-ırkçı yaklaşımları için bkz. Martyn Housden, **Hans Frank: Lebensraum and the Holocaust**, Palgrave Macmillan, New York, 2003. Woodruff D. Smith, “Lebensraum” kavramını 1870 sonrası Avrupa'daki Pan-Germen hareketlerin ilk adımı saymıştır. Woodruff D. Smith, **The Ideological Origins of Nazi Imperialism**, Oxford University Press, 1989. s. 83 vd.

⁴⁴⁸ Durgun, **a.g.k.**, s. 35. Ratzel'in burada kullandığı kavramlar Almanca “Naturvolker” ve “Kulturvolker”dir. Ratzel'de “volk” yani “halk” kavramı Herder'in etkisini göstermektedir. Herder, toprak ve insan arasındaki ilişkiyi birey üzerinden değil topluluk üzerinden yani aynı dili konuşan bir halk üzerinden yapmıştır. Bu yaklaşım Ratzel'in coğrafya-insan ilişkisi için de söz konusudur. **Herder: Philosophical Writings**, s. 33 vd.

⁴⁴⁹ Durgun, Ratzel'in bu yaklaşımlarının daha sonra Almanya'da sosyogenetik ırkçı akıma yön verdiğini ve Nasyonal Sosyalizm'in doğuşunda önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Durgun, **a.g.k.**, s. 36.

⁴⁵⁰ Ernest Renan, “Millet Nedir?”, **Nutuklar ve Konferanslar**, Çev. Ziya Işhan, Sakarya Basımevi, Ankara, 1946, s. 111 vd.

gelmektedir ki, bu da oldukça yanlış bir bakış açısidir. Renan için bir dili konuşmak, başka bir dil konuşan bir diğer insanla aynı hissiyata sahip olunamayacağı anlamına gelmez.⁴⁵¹

Renan’a göre din de bugünkü anlamda bir milletin kurulmasına yetecek bir temel teşkil etmez. “Din herkesin kalbinde bütün ehemmiyetini muhafaza etmekle” birlikte artık milletlerin sınırlarını çizen etkenler arasından tamamıyla çıkmıştır.⁴⁵²

Renan için menfaat birliği de insanlar arasında kuvvetli bir bağ yaratır ancak bunun tek başına yeterli olacağını düşünmez. Menfaat birliği daha çok ticari ilişkilerde söz konusudur ve bu nedenle milletin var olması için ihtiyaç duyulan “his” faktöründen mahrumdur.⁴⁵³

Renan coğrafyanın milletlerin ayrılışında büyük rol oynamakla birlikte oluşumunda etkisi olmadığı düşüncesindedir. Çünkü millet, maddi bir şey, bir nesne olmadığı için varlığı dil, ırk, ekonomi ve coğrafya gibi maddi kriterlerle açıklanamaz. Renan şu sonuca varmıştır: “Hayır, ırkın bir milleti teşkil edemediği kadar toprak da edemez. Toprak ‘substratum’dur, mücadele ve çalışma alanıdır. İnsan, ruh unsurunu verir. Millet denilen o kutsal şeyin kuruluşunda insan her şeydir. Maddi olan hiçbir şey bu kuruluşa kâfi gelemmez. Bir millet, tarihin derin karışıklıklarından hasıl olan manevi bir varlıktır, toprak şeklinin tayin ettiği muayyen bir grup değil, manevi bir ailedir.”⁴⁵⁴

Özetle Renan’a göre millet olmanın temelinde birlikte yaşama arzusu yer almaktadır ki, Fransız milliyetçiliğinin hem Mütareke Dönemi hem de 1923 sonrası Cumhuriyet Dönemi milliyetçiliğini etkileyen yönü bu özelliği olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Renan’ın milletin oluşumunda coğrafyaya herhangi bir rol yüklemeyen, milletlerin birbirinden ayrılmasında coğrafyanın büyük bir önemi olduğunu kabul etmesidir. Bu etki Fransa’nın geçirdiği tarihsel süreç ile alakalıdır. 1871’de Alsas-Loren’in Almanya işgali altına girmesi, bu toprak üzerinde yaşayan Fransız milletin anavatanından koparılması anlamına geldiği için coğrafi bütünlük ilkesine büyük bir darbe indirmiştir. Bu nedenle Fransa’da milliyetçilik fikrinin

⁴⁵¹ Renan, **a.g.k.**, s. 115.

⁴⁵² Renan, **a.g.k.**, s. 118.

⁴⁵³ Renan menfaat ilişkilerinin sadece ticari konularda söz konusu olabileceğini ancak bir birlik ruhu ve hissiyatı oluşturmakta yetersiz kalacağını Almanya’daki “Zollverein” yani “Gümrük Birliği” uygulaması ile açıklar. Ona göre gümrük sınırlarının kalkması Almanya’yı bir vatan haline getirmeye yetmemiştir. Renan, **a.g.k.**, s. 118.

⁴⁵⁴ Renan, **a.g.k.**, s. 119-120. Durgun, milletin oluşumunda dil, coğrafya ve ekonomi gibi nesnel kriterleri reddetmesi nedeniyle Renan’ın milliyetçilik yaklaşımının Almanya’nın yayılmacı milliyetçilik anlayışına karşı bir tepki olduğu sonucuna varmıştır. Durgun, **a.g.k.**, s. 40.

şekillenmesinde, birlikte yaşama arzusu önemli bir role sahip olmuş ve Renan 1882’de Sorbonne Üniversitesi’nde verdiği konferansta “Millet nedir?” sorusuna bu yaklaşım üzerinden yanıt aramaya çalışmıştır. Yani coğrafya/mekân faktörü Fransız milliyetçilik anlayışında tamamen göz ardı edilmiş bir şey değildir.

Fransa’da millet-coğrafya/mekân ilişkisine değinen bir diğer önemli isim Jules Michelet olmuştur. “Tarih ilk önce coğrafyadır” yaklaşımını benimseyen Michelet, 17 ciltten oluşan “Fransa Tarihi/Histoire de France” ve “Fransız Devrimi Tarihi/L’histoire de la revolution française” adlı eserlerinde Fransa’nın tarihini vatana duyulan aidiyet duygusu temelinde milliyetçi bir bakış açısı ile kaleme almış, ülkesinin tarihini mevcut coğrafya üzerinden anlatmıştır.⁴⁵⁵

Fransa’daki bu bölgesellikten ulusallığa doğru seyreden kimlik kurgusunu Paul Vidal de la Blache’ta da görmek mümkündür. Blache’ın bölgeler coğrafyası yaklaşımı, Herder’i anımsatacak şekilde yerel özellikleri korunması gereken bir kültürel çeşitlilik olarak kabul etmiş ve beşerî coğrafya ile fiziki öğeleri birlikte kullanmıştır. Michelet gibi “çoğulluktaki birlik” ya da “çeşitliliğin birliği” ilkesine inanan Blache milleti homojen bir yapı değil “eklemlenmiş bir bütün” olarak kabul etmiş coğrafya ve millet arasındaki bağı bu şekilde kurmuştur.⁴⁵⁶ Blache’ın yaklaşımının Herder’den (Alman ekolünden) ayrılan ve Michelet’le ortak olan tarafı Fransa’nın coğrafi ve millî kimliğinin etnik ya da dil gibi somut kriterlerle açıklanamamasıdır. Tıpkı Renan ve Michelet’te olduğu gibi Blache da Fransa’nın kendine has uzun tarihsel süreci içerisinde millî kimliğin inşa edildiğini savunmuştur. Burada kendine has yerel özelliklerini korumakla birlikte bölgeleri merkeze bağlayarak “çeşitliliğin birliğini” sağlayan ana kriter ortak mekân/coğrafya/vatan üzerinde “beraber yaşama arzusu”na dayalı soyut (spritüel), akılcı ve siyasî bir vatandaşlık bağıdır. Renan’ın Fransa’da “Millet nedir?” sorusuna yanıt olarak verdiği “birlikte yaşama arzusudur” şeklinde soyut içeriğe sahip cevap, yerini Almanya’da somut içeriğe sahip “etnisite” ve “dile” bırakmış ve bu yaklaşım Alman milletin yaşadığı her yer gerekirse Almanların vatanıdır anlayışını

⁴⁵⁵ Michelet’in tarih anlayışı için bkz. Lionell Gossman, “Michelet and Natural History: The Alibi of Nature”, **The American Philosophical Society**, Vol. 145, No. 3, September 2001, s. 844 vd. Sezgi Durgun, Michelet’in “Tarih ilk önce coğrafyadır” yaklaşımını “mekânın uluslaşması” olarak adlandırlabileceğini ifade etmiştir. Bu kavrama açıklık getiren Durgun’a göre mekânın uluslaşması, bir anlamda coğrafyadan yola çıkarak yurttaşlık temelinde bir ortaklık zemini oluşturmaktır. Fransa’da kimliğin bölgesel ve ulusal iki şekilde tanımlandığına dikkat çeken Durgun, “çeşitliliğin birliğine” dikkat çekmiş, bölgesel çeşitliliğin merkezde birlik haline geldiğini ifade etmiştir. Durgun, **a.g.k.**, s. 41.

⁴⁵⁶ Vidal de la Blache ve P Emmanuel de Martonne, **Principles of Human Geography**, Constable Publishers, Bingham, Londra, 1926’dan aktaran Durgun, **a.g.k.**, s. 42-43.

doğurmuştur. Fransa’da ise belirli sınırlara sahip vatan toprakları üzerinde beraber yaşama arzusunun sahip bireylerden oluşan topluluk millet olarak kabul edilmiştir.

Ratzel ve Blache üzerinden bir kıyaslamaya giden Sezgi Durgun Almanya ve Fransa’daki ulus-mekân ilişkisi arasındaki farklılıkları görebilmemizi kolaylaştırmaktadır.⁴⁵⁷ Ratzel ve Blache, Herder’den ilham almakla birlikte farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında rol oynayan faktörleri Almanya ve Fransa’nın yaşadığı tarihsel süreçlerde aramak bizce en doğru yaklaşım olacaktır. Ulusal kimlik tartışmalarının yapıldığı sırada Fransa için sınırlar az çok yerine oturmuş durumdadır ve Fransa’nın bu sınırların ötesinde irredentist bir arayışı yoktur. Bu şartlarda Fransız aydın ve akademisyenleri tüm çabalarını mevcut sınırlar dahilinde yaşayan milleti tanımlamaya yöneltmişler, Fransa’da coğrafi bütünlüğün ardında yatan ana faktörün ne olduğunu araştırmışlardır. Bölgeden bölgeye yerel anlamda mevcut farklılıklara rağmen (Renan’ın da ortaya koyduğu gibi) “beraber yaşama arzusu”nun varlığı Fransa’da “çoğulluktaki birlik” anlayışını doğurmuş ve bu ilke üzerinden coğrafya/mekân yani “vatan” toprağı üzerinde birliktelik vücuda getirilmiştir. Çoğulluktaki birliği sağlayan bir diğer çok önemli faktör ise ortak vatandaşlık hukuku çerçevesindeki siyasî birlikteliktir. Böylece merkezî bir üniter devlet anlayışı Fransa’da bölgelerin merkeze bağlantısını sağlamış ve ulus-devletin temelini oluşturmuştur. Bu sayede bölgesel farklılıkların üzerinde siyasî bir kimlik inşa etme, azınlıklara siyasî ve toplumsal bütün içerisinde yer açabilme imkânı doğurmuştur.

Ratzel üzerinden Almanya’ya baktığımızda ise yukarıda da temas edildiği üzere Alman tarihinin kendine has gelişim özelliklerinden ileri gelen zorunluluklar nedeniyle ırk başta olmak üzere kültür ve onun taşıyıcısı olarak dil faktörünün ön planda yer aldığını görmekteyiz. O nedenle Alman aydın ve akademisyenleri “vatan”ın neresi olduğu ve bunun sınırlarının nerede başlayıp nerede biteceği sorunu ile ilgilenmemişler Alman ırkının yaşadığı, Alman kültürünün var olduğu ve Almancanın konuşulduğu bütün sahaları ulusal sınır olarak kabul etmişlerdir. Bu yaklaşımda “ulus mekansallaşmış” yani Almanların yaşadığı her yer vatandır anlayışı hâkim olmuştur. Almanya’da ulus-devletin ortaya çıktığı sırada Alman nüfusunun parçalanmış, Orta ve Doğu Avrupa’ya yayılmış hali Fransa’nın aksine soyut değil; ırk, dil ve kültür gibi somut öğelere dayalı bir milli kimlik ve vatan algısını doğurmuştur.

⁴⁵⁷ Durgun, **a.g.k.**, s. 46-48. 47’nci sayfadaki tablo için ayrıca bkz. **Tablo-4.**

İkili yaklaşımı benimsemiş ve bizim için önemli olan isimler arasında Anthony Smith de yer almaktadır. Onun ikili yaklaşımının da merkezinde yine Almanya-Fransa örnekleme mevcuttur. Smith bu örneklem üzerinden konumuz açısından önemli olan etnik ve teritoryal (mülkî) milliyetçilik modellerinin izahına çalışmıştır. Ona göre milliyet ya doğuştan getirilir yani etniktir ya da siyasî-mülkî bir tercihe dayalıdır. Smith'e göre etnik milliyetçiliğin temelinde kolektif isim, ortak bir soy miti, ortak tarih ve kültür, ortak bir teritorya ve dayanışma duygusu yer almaktadır.⁴⁵⁸ Siyasi-teritoryal (mülkî) milliyet anlayışı ise siyasi sınırlara dayanır. Dil, kültür veya soy mitinden bağımsız olarak millî sınırlar içinde daimî olarak oturan ya da orada doğan herkese açıktır. Teritoryal milliyetçilik anlayışı, ulus-devletin egemenliğini yansıtan en ideal milliyetçilik anlayışıdır. Çünkü burada millet yasalar ve yasal kurumlara bağlı bir topluluk olarak kabul edilmiştir ve benzer hak ve sorumluluklara sahiptirler. Etnik milliyetçiliğin aksine ırka, renge, dine, yaşa, cinsiyete dayalı ayrıcalıklar söz konusu olamaz. Eşit “vatandaşlık” hukuku çerçevesinde devlet, görev ve yetkileriyle birlikte teritoryal bir bütündür.⁴⁵⁹

Smith, etnik ve teritoryal milliyetçilik anlayışlarının bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlere ait özelliklerine de değinmiştir.⁴⁶⁰ Bağımsızlık öncesi dönemde etnik milliyetçilikler, milleti etnik ve jeneolojik yani şecereci bir yaklaşımla ele almışlardır. Bu anlayışa göre büyük bir siyasî birimden koparak yeni bir millet kurma çabası söz konusudur ki, Smith bunu “ayrılıkçı milliyetçilik” veya “diaspora milliyetçiliği” olarak

⁴⁵⁸ Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, s. 47-57. Smith'in burada teritorya ile kastettiği belirli bir siyasî sınır değildir. Kastedilen sembolik olarak bir coğrafi merkeze (Türkler için Orta Asya ya da Yahudiler için İsrail gibi) ya da kutsal bir yerleşime yani (Ötüken ya da Kudüs gibi) bir “anavatan” sahip olmaktır. Etnik topluluğun bütün üyeleri yeryüzüne dağılmış olsalar dahi sembolik olarak ona geri dönebilecekleri mitini canlı tutmaktadırlar. İttihatçıların Pantürkist hayalleri ve “Turan” ideali buna güzel bir örnektir.

⁴⁵⁹ Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, s. 178. Smith'e göre teritoryal/mülkî milliyetçilik gerçek ya da hayali bir tarihe dayanan bir ülke yani “vatan”, siyasî ve hukukî bir topluluk yani “vatandaşlık” esaslarına dayalıdır. Ona göre tarihî hafızanın mekânı olan ülke/vatan azizlerin, bilginlerin ve kahramanların yaşadığı, çalıştığı, ibadet ettiği ve savaştığı özgün bir mekandır. Denizleri, ırmakları, dağları gölleri kutsaldır. Yalnızca millî bilince sahip olanlar ülkenin bu kutsallığının farkına varıp ona sahip çıkarlar. Kendi kendine yetme ve dışarıya karşı savunmacı bir refleks geliştirme siyaseti ve yerli bir ekonomiyi inşa etmek de teritoryal/mülkî milliyetçiliğin özellikleri arasındadır. Hukuksal eşitlik ilkesini temele alan “vatandaşlık” kavramı milletin fertleri arasında ortak değerler ve geleneklerin varlığını kabul eder. Vatandaşlığın hukuk gibi maddi bileşenleri olduğu kadar fertleri bir arada tutmaya yarayan ortak ümitler, heyecanlar ve idealler gibi manevî bileşenleri de mevcuttur. Yıldız, **a.g.k.**, s. 34-35. Bu açıdan 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan farklı etnik kökene ve dile sahip Osmanlı vatandaşlarını Osmanlı coğrafyasına göç ettiren nedenler arasında ortak aile geleneği, ortak hukuk sistemi, ortak akide ve kültürel değerlerin var olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Daha önce de temas ettiğimiz üzere Kemal Karpat bu faktörlerin önemine işaret etmekteydi. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 185-191.

⁴⁶⁰ Smith, **Millî Kimlik**, s. 133-135. Yıldız, **a.g.k.**, s. 36.

isimlendirmiştir. Etnik milliyetçilikler bağımsızlık sonrası dönemde ise o andaki sınırların dışında kalan etnik akrabaları ve onların yaşadıkları toprakları ilhak etmek hedefine yönelir. Smith bunları “irredentist” veya “pan-milliyetçilikler” olarak tanımlamıştır.

Smith’in yaptığı ayırmada bizim için önemli olan teritoryal/mülki milliyetçilikler ise bağımsızlık öncesi dönemde millet kavramını sivil ve teritoryal bağlamda tanımlamaktadırlar. Yabancı işgalini sonlandırmaya ve sömürge/yarı sömürge ülkeyi yeni bir devletsel milletle inşa etmeye çalışırlar. Smith bunları “anti-empyralist milliyetçilik” olarak tanımlamıştır. Teritoryal milliyetçilikler “anti-empyralist” bir mücadelenin ardından kazanılan bağımsızlık sonrası dönemde millet kavramına sivil ve teritoryal bir anlam yükleyerek etnik çeşitliliğe sahip nüfusu yeni bir siyasî topluluk halinde bir araya getirmeye çalışırlar. Smith, bu tip milliyetçiliği “entegrasyoncu/bütünleştirici” milliyetçilik adını vermiştir.

Smith’in sahip olduğu literatürde, teritoryal/mülki milliyetçilik anlayışını açıklarken kullandığı ve bizim Mütareke Dönemi milliyetçilik anlayışını izah edebilmemiz için son derece önemli bir kavram daha mevcuttur. Smith, toplumsal hafıza ve mekân/fiziki coğrafya arasında bir bağ kurmak suretiyle ortaya çıkardığı bu kavrama “toplumsal hafızanın mekanlaşması” adını vermiştir. Kısaca ulusal tarihin coğrafi bir çerçeve kazanması olarak özetlenebilecek bu kavrama Sezgi Durgun “etnik zemin” adını verir.⁴⁶¹

Smith, ulus ve mekân ilişkisini, mekânın o ulusun geçmiş yaşantılarında, toplumsal hafızasında sahip olduğu önem ve anlam üzerinden kurgulamıştır. Üzerinde yaşanılan toprak o toplumun geçmişinde yani ulusal tarihinde ortak sevinç ya da kederleri beraberinde getiren olayların gerçekleştiği alandır. Böylece mekân/coğrafya toplumsal hafızada derin izler bırakmış olayların geçtiği bir yer olması nedeniyle o ulus

⁴⁶¹ Durgun, **a.g.k.**, s. 64. Smith’in “etnik zemin” kavramını geliştirmesine neden olan temel faktör onun Modernist yaklaşımı reddetmesi olmuştur. Modernist yaklaşıma göre milliyetçilik, sanayi çağına bir getirisi olmakla birlikte aydın bir sınıfın önderliğinde yukarıdan aşağıya doğru bir gelişim çizgisi sergilemektedir. Burada söz konusu olan bir ülkeyi, o ülke üzerindeki insanları ve kültürü devlet egemenliği ile birleştirmektir. Ancak Anthony Smith, bu modernist yaklaşımı reddederek “etnosembolik” yaklaşımı ortaya koymuştur. Smith’e göre özellikle Batılı olmayan toplumlardaki milliyetçiliğin oluşum süreçlerinde “icat” ve “inşanın” rolü çok fazladır ve söz konusu icat ve inşalar mevcut mahalli ve etnik toplulukların ortak değerleri üzerine kuruludur. Smith’in etnosembolik yaklaşımında milletin inşası sürecinde millet öncesi ortak sembollerin ve ortak mitik anlatıların ön plana çıktığı görülür. Smith, **Milli Kimlik**, s. 159-160. Anthony D. Smith, **Myths and Memories of the Nation**, Oxford University Press, New York, 1999, s. 168 vd. Modernist yaklaşım için bkz. Ernest Gellner, **Nations and Nationalism**, Basil Blackwell, Oxford, 1983, s. 88 vd.

için özel ve kutsal bir yer haline gelir. Tarih ile vatanın kaynaştırılması şeklinde izah edilecek bu süreç neticesinde Smith'e göre "ortak vatan" kavramı ortaya çıkar.⁴⁶² Toprak, tarihsel anlamda etnik maziye ve kültürel değerleri taşıyan bir haznedir. Nasıl ki insan bir ailede dünyaya gelir ve hayatının bütün özel anlarını o aile ocağı içerisinde yaşamak suretiyle o ocağı kendisi için kutsal kabul ederse, ulus da üzerinde yaşadığı toprak parçasını, "atalarının, yiğitlerin mekanını" kendine kutsal bilir. Ülke sadece haritadaki çizgilerle belirlenmiş basit bir alan değil; etnik geçmişle yüklü bir hazinedir.⁴⁶³ O toprağa ait olmak, ortak çekilen acıların, zaferlerin ve sevinçlerin kıymeti bilip o hafızaya sahip çıkmak demektir. Böylece birey, milleti ve ulusal coğrafya ile bütünleşirken aynı zamanda da içerisi ve dışarısı ayrımını net bir şekilde yapabilmektedir.

Burada kaşıma çıkan ve netlik kazandırılması gereken kavramlar "vatan" ve "anavatan" ayrımıdır. Sezgi Durgun kültürel ve siyasal sınırlar arasında ciddi bir kayma söz konusu olduğunda bu ayrışma sürecinde "vatan" ve "anavatan" kavramlarının da meydana geldiğine dikkat çekmiştir.⁴⁶⁴ Durgun'un yaklaşımı tarihsel süreçte imparatorlukların yerini ulus devletlere bırakmasıyla somutluk kazanmaktadır. Örneğin Türkiye, Almanya ve Polonya gibi ülkelerde soyun kökleri ile tarihî-coğrafi bağlam arasında kopukluklar yaşanır. Durgun, mekânsal kaymanın yaşanmadığı uluslarda (Fransa gibi) "vatan" kavramının fiziksel anlamının ön plana çıktığına; mekânsal kaymanın yoğun olduğu uluslarda ise mitlerle, efsanelerle süslenmiş romantik bir "anavatan" anlayışının geliştiğine işaret etmiştir. Bu açıdan Pantürkistlerin Orta Asya hayalleri "anavatana" duyulan romantik bir özlemi ifade ederken, bu hayalin efsanevi çağrışımlar içeren "Turan" ismi ile sembolize edilmesi önemlidir.⁴⁶⁵ "Anavatan"

⁴⁶² Smith'e göre bireyler kendilerini bağlı hissettikleri topluluğun tarihi ve kaderi ile kişiliklerini koruyup unutulmamalarını sağlayacak bir ölümsüzlük vasıtası elde etmeye çalışırlar. Bu ölümsüzlüğün vasıtalarından biri o topluluğun her bir bireyi için önemli olan ortak mekâna yani "ortak vatana" sahip çıkmaktır. Eğer birey ortak vatan için kendini feda edebiliyorsa artık o topluluğun tarihinde ölümsüz olarak hak ettiği yeri alır. Smith bu nedenle milletin ve vatan hissinin oluşumunu Modernist yaklaşımı benimseyenlerin iddia ettikleri gibi tepeden aşağıya doğru bir süreçle değil, tek tek bireyler vasıtasıyla aşağıdan yukarıya doğru bir gelişim süreci takip ettiğini savunmaktadır. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, s. 225-226. Durgun, **a.g.k.**, s. 66.

⁴⁶³ Smith, **Millî Kimlik**, s. 182. Smith, **Myths and Memories of the Nation**, 176 vd. Smith'e göre coğrafya belirli yaşam biçimlerine sınırlar koyup, ulusal karakteri mitler ve sembollerle kodlanmış ortak bir algılayıştan hareketle etnik anlamı olan belirli bir mekâna bağlar ve burayı o topluluk için anayurt ya da vatan haline getirir. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, s. 235.

⁴⁶⁴ George White, **Nation State and Territory**, Rowman and Littlefield Publishers, Maryland, 2004, s. 12'den aktaran Durgun, **a.g.k.**, s. 69.

⁴⁶⁵ Anthony D. Smith de bu noktaya temas etmiş, "anavatan" kavramının topluluğun efsanelerinde başlangıcı gizemli ve en eski zamanlara kadar uzandığının altını çizmiştir. Uzak, ulaşılamaz olan ata

kavramı, “vatan” kavramından farklı olarak fiziki ve siyasî sınırlara değil, sembolik ve zihinsel bir sınıra sahiptir. Yani daha çok manevi ve romantiktir. Belirli bir toprağı/mekânı “vatanlaştırma” süreci ise fiziksel olarak devletin kuruluşu ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Devlet toprak parçası üzerindeki ekonomik ve sosyal kaynaklara hükmetmeye başladığı andan itibaren vatanlaşma süreci de başlamıştır. Devletin kuruluşu ile toprağın/mekânın vatanlaşması birbirine paralel süreçler olsa da Durgun bunun aynı şey olmadığına dikkat çeker. Devletin toprak/mekân üzerinde hakimiyet kurması ve egemenliğini ilan etmesi sınırların çizilmesi ile başlar. Ancak toprak/mekânın geniş kitlelerin zihninde “vatan” haline gelmesi için belirli bir süre geçmesi gerekir. Bu süre içinde iktidar kitleler üzerinde çekici, şaşırtıcı olan resmî anlatıların üretilmesini sağlar ve bu kitlelerde derin izler bırakarak o toprak/mekânın vatanlaşmasını hızlandırır. Bu nedenle “toprağın vatanlaşması” semboller ve anlatılarla olur.⁴⁶⁶

Buraya kadar milliyetçilik fikrinin coğrafya üzerindeki etkisine mekân/toprak parçasının vatan haline geliş sürecine teorik olarak temas ettik. Bununla birlikte teritoryal milliyetçilik anlayışının Osmanlı-Türk siyasi kültürü içerisinde pratikte de var olduğunu söylemek mümkündür. Devleti dağılmaktan kurtarmak ve aslî unsur yaratmak üzere geliştirilen Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin “vatan” kavramına yer verdikleri görülmektedir. Nitekim Ahmet Yıldız, “bila tefrik-i cins ve mezhep” anlayışını benimseyen Osmanlıcılık siyasetinin, “umum Osmanlıların ortak menfaatleri” uğrunda Sultan’a sadakat ve “vatana bağlılık” kavramlarına büyük önem verdiğini belirtmiş ve bu anlamda “Fransız yurtseverliği”nden ilham aldığını ifade etmiştir. Yıldız’a göre “vatan” bu haliyle Osmanlı-İslam geleneği içinde bütünüyle yeni bir kavramdır.⁴⁶⁷ Ancak Kemal Karpat’a göre İslamî gelenek içerisinde “vatan” kavramı bugünkü anlamında olmasa da zaten vardır ve bu nedenle çok da yeni bir kavram değildir. Ona göre “vatan” kavramının varlığını ve Müslümanlar için taşıdığı önemi

toprakları o ulus için ortak gizemleri ve efsaneleri barındırır ve tarihten edebiyata ve dil bilime kadar her alanda varlığını hissettirir. Bu noktada Smith’in kullandığı örnek “Orta Asya’daki muhteşem ‘Turan’ toprakları” olmuştur. Turan, “Pantürkçü tarihçiler, şairler ve dilbilimciler tarafından yeniden keşfedilip yüceltilir ve böylece toplumsal hafıza tazelenir. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, s. 235-236. Durgun da “anavatan”ın var olabilmesi için insanların mekâna dair zihinlerinde efsanevi de olsa bir anlatı kurmaları gerektiğine işaret etmiştir. Ulusun bir “kök mekân” üzerinde sembolik olarak birleşmesi “anavatan” kavramı ile mümkündür. Durgun, **a.g.k**, s. 73.

⁴⁶⁶ Robert Kaiser, “Homeland Making and The Territorialization of National Identity”, **Ethnonationalism in the Contemporary World**, Ed. Daniele Conversi, Routledge, London, 2002, s. 229-231’den aktaran Durgun, **a.g.k**, s. 71.

⁴⁶⁷ Yıldız, **a.g.k**, s. 61-62

İslamiyet'in ilk yıllarında çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Karpat, 622'de Mekke'den Medine'ye yaşanan hicret sonrasında Müslümanların Mekke'ye duydukları özlem ve oraya geri dönme arzusunu, İslamiyet'teki "vatan" kavramının varlığına en somut delil olarak göstermiştir.⁴⁶⁸ Doğal olarak Ahmet Yıldız'ın İslamiyet için "vatan" kavramının bütünüyle yeni olduğu şeklindeki değerlendirmesi doğru değildir. Ancak Yıldız ve Karpat bu noktada ayrı düşseler de Osmanlıcılık ve İslamcılık fikir akımlarının birbirine paralel gelişim süreci içerisinde, vatanın sınırlarını İslamî bir temele dayandırdıkları konusunda hemfikirdirler. Bu değerlendirmeye Türkçülüğün gelişim sürecinde etkileşime girdiği İslamcılık fikrinden, "vatan" kavramının taşıdığı anlam açısından etkilendiği değerlendirmesini eklemek de yerinde olur. 19'uncu yüzyılda Avrupa emperyalizminin en ağır darbelerine maruz kalındığı bir sırada tepkisel olarak ortaya çıkan Türkçülüğün, aynı karakterdeki İslamcılık siyasetinin "vatan" kavramına bakış açısını sahiplenmesi söz konusudur. Yukarıda da temas edildiği üzere şeriatın uygulanabilirlik şansının kalmaması ve Darüislam'ın Darülharb'e dönüşmesi üzerine Müslümanların göç etmeleri mecburi hale gelmekteydi. Bu faktörün ön plana çıktığı, 1850'lerde başlayan ve katlanarak devam eden kitlesel Müslüman göçleri Osmanlı Devleti'ne baskın bir İslamî görünüm ve "vatan" anlayışına da yeni bir siyasî içerik kazandırmıştır. Türkçülük siyasetinin de nüfusun dönüşümü ve bununla bağlantılı olarak vatan kavramının algılanışında tıpkı İslamcılık siyaseti gibi önemli değişiklikleri beraberinde getirdiğine ve İttihat Terakki'nin bu noktada takip ettiği siyasete daha önce değinilmişti. Birinci Dünya Savaşı içerisinde patlak veren Arap isyanı, İttihat ve Terakki'nin var olan Türkçü eğilimlerine istikrar kazandırmış ve bunun doğal bir sonucu olarak İttihat ve Terakki daralan coğrafya içerisinde nüfus politikasını yeniden şekillendirmiştir. Özellikle aşiretler üzerinde uyguladığı temsil (özümseme) yani Türkleştirme ve azınlıklar üzerinde uyguladığı tehcir yani göç ettirme yöntemi ile

⁴⁶⁸ Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 50. Mustafa Çağrıcı da İslamiyet'te "vatan" kavramının varlığına Kur'an'dan ayetlerle işaret etmektedir. Can sevgisi ile vatan sevgisinin eşit tutulduğuna bir kanıt olarak "Eğer onlara, kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık içlerinden ancak çok az kısmı bunu yapardı." (Nisa4/66) ayetini göstermiştir. Bunu ilaveten Bakara Suresi'nin 246'ncı ayetinde yer alan "Yurdumuzdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz halde Allah yolunda neden savaşmayalım." ifadesi Müslümanların vatanlarından sürülmesi halinde bunu savaş sebebi sayacak kadar vatan sevgisine sahip olduklarına bir başka kanıttır. Bu ayetleri ve pek çok hadisi "vatan" kavramı ve sevgisinin İslamiyet'te var olduğuna kanıt olarak gösteren Çağrıcı, "vatan" kavramının İslam dünyasında bugünkü siyasal-sosyolojik anlamını Batı etkisiyle 19'uncu yüzyılda kazandığını da kabul etmiştir. Mustafa Çağrıcı, İslam dünyasında vatan kavramının Batılı, yeni bir muhteviyata sahip olduğunu iddia ederek böylece Ahmet Yıldız ile aynı yaklaşımı benimsemiştir. Bkz. Mustafa Çağrıcı, "Vatan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 42, Ankara, 2012, s. 563-564.

imparatorluk topraklarının daralması üzerine Anadolu coğrafyası üzerinde sıkışan “vatan” toprağında homojen bir nüfus yaratma çabası içerisine girmiştir. Nitekim “İşkân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti”nin kurulmasını da bu kapsamda değerlendirilmişti.⁴⁶⁹

19’uncu yüzyılda imparatorluk sınırları ciddi bir şekilde değişirken “vatan” kavramının içeriğinde de değişiklik yaşanmıştır. Söz konusu değişikliği Osmanlı aydınlarının fikirlerinde takip etmek mümkündür ve bu noktada ön plana çıkan isim tabi ki Namık Kemal olmuştur. Millet kavramını vatan ve vatanseverlikle birleştiren Namık Kemal, onun muhteviyatını Batı siyasî düşüncesinde sahip olduğu içerikle dolduran ilk isim olması açısından önemlidir. Şerif Mardin’e göre 19’uncu yüzyıla kadar Türkçe’de “ata yurdu” anlamında kullanılan ve Fransızca’daki “patrie” kelimesine karşılık gelen “vatan” kelimesinin popüler hale gelmesi Namık Kemal’le başlamıştır.⁴⁷⁰ “İbret”teki bir yazısında vatan ve vatanseverliği şöyle tanımlamıştır: “... vatan öyle bir galibin şimşiri veya bir katibin kalemiyle çizilen mevhum hatlardan ibaret değil; millet, hürriyet, menfaat, uhuvvet, tasarruf, hakimiyet, ecdada hürmet, aileye muhabbet, yad-ı şebabet gibi birçok hissiyat-ı ulviyenin içtimaından hasıl olmuş bir fikr-i mukaddestir.”⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Bu konu hakkında daha önce de yararlanılan iki kaynak oldukça kapsamlı bilgiler içermektedir. Dündar, **Müslümanları İşkân Politikası**, s. 62 vd. Dündar, **Modern Türkiye’nin Şifresi**, s. 175 vd. Yıldız, bu politikaların dönemiyle ters düşen politikalar olmadığını altını çizmiştir. Balkan Savaşları sırasında pek çok Balkan devletinin de Balkanlardaki Türk-Müslüman nüfus üzerinde temsil ve tehcir politikalarını uyguladığına işaret etmiştir. Yıldız, **a.g.k.** 83. Nitekim 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında Tekfurdağ (Tekirdağ) Mebusu Dimistokli Efkalidis Efendi’nin Edirne ve Çatalca Rumlarının Yunanistan’a tehcirleri ve mallarının yağma edilmesi hakkındaki tavrı üzerine başlayan tartışmalarda söz alan Edirne Mebusu Mehmet Faik Bey, Yunan Hükümeti’nin Siroz’dan Drama’dan, Selanik ve havalisinden dört yüz elli bin Müslümanın mal ve mülkünü komitecilere yağma ettirmek suretiyle göçe mecbur ettiğini dile getirdikten sonra “biz bu tehcir işini komşularımızdan öğrendik” ifadesini kullanmıştır. **MMZC**, Devre 3, Sene 5, Cilt 1, İnikad 24, 11 Kanunievvel 1334, s. 297-298.

⁴⁷⁰ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 361. Emrah Pelvanoğlu da Namık Kemal’in “bilinçli söz söyleme” yeteneği sayesinde kitlelerce bilinmeyen “patrie”nin vatan, “liberte”nin hürriyet olarak bilinmesini sağladığını ve aynı zamanda inşa ettiği bu değerlerin korunması için mücadele ettiğini vurgulamıştır. Emrah Pelvanoğlu, **Tanzimat ve Metatarih: Namık Kemal’in Tarih Anlatılarının Poetikası**, 1. Baskı, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 256. Cemil Koçak, Namık Kemal’i Yeni Osmanlılar hareketinin diğer üyelerinden ayıran özelliğini siyasî bir teori ve felsefe geliştirme çabası içerisinde olması şeklinde ifade etmiştir. Namık Kemal’in geleneksel İslamî/Osmanlı siyasî düşünce yapısı içerisine Batı klasik siyasî düşüncesinin elemanlarını yerleştirmekteki çabası Cemil Koçak için Osmanlı entelektüel dünyası açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Namık Kemal’in perspektifinde Batılı liberal siyaset felsefesi ve kavramları zaten İslamî yönetim felsefesi içerisinde mevcuttu ve bunun en güzel örneği “meşveret”ti. “Vatan” kavramı da bunlardan biriydi. Cemil Koçak, “Namık Kemal”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 246. Aynı yaklaşım için bkz. Özkan ve Gökğöz, **a.g.k.** s. 1086.

⁴⁷¹ Kemal Yakut, “Yeni Türk Kimliğinin Oluşmasında Göç ve İşkânın Etkisi”, **TESAM Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Boyutları ile Göç**, 26-27 Ekim 2016, TESAM, Bursa, 2017, s. 203.

Namık Kemal'in düşüncesinde “vatan” kavramı, pragmatik bir gerekçe ile varlığına meşruiyet zemini kazanmaktadır. Osmanlı'nın yönetim sorununa çözüm arayan ve imparatorluğu dağılmaktan kurtarmaya çalışan Namık Kemal, herkesin sahipleneceği bir “ortak vatan” kavramının arayışı içerisindeydi.⁴⁷² “Hürriyet” ve “vatan” kavramları arasında bağ kuran Namık Kemal, “hürriyet” kavramı üzerinden Osmanlı coğrafyasının bütünlüğünü korumaya çalışır. Bu ise ancak ve ancak eşit vatandaşlık hukuku çerçevesinde mümkün olacak bir şeydir. Anayasal özgürlüklerin ve eşitliğin herkes için var olması halinde Osmanlı ülkesi içerisinde, aynı vatan toprağı üzerinde ve “Osmanlı” namı altında yaşayan farklı topluluklar aynı vatanın ortak menfaatleri etrafında birleşeceklerdir. “Osmanlı vatandaşları” vatana ancak “müsavat-ı hukuka” yani eşit haklara sahip olmakla bağlanabilirler. Böylece ülke/vatan geleceğinden sadece Sultan'ın endişe duyacağı, Sultan'a ait bir mülk olmaktan çıkmış, üzerinde yaşayan vatandaşların geleceklerini, ortak kaderlerini belirleyen herkesin sahiplendiği ortak bir paydaş haline gelmiştir.

Namık Kemal “Vatan” başlıklı makalesinde “İnsanın vatanını neden sevdiği?” sorusuna yanıt arar ve vatan kavramının içeriğini verir.⁴⁷³ İnsan için en kutsal olan hayatı, vatanının havasını solumakla başlar. İnsan dünyaya geldiği anda aldığı ilk nefes doğduğu vatanının havasıdır. Böylece vücudunun her bir parçasında vatanının izlerini taşır. Namık Kemal'e göre insan vatanını sever çünkü her köşesinde ömrünü geçirdiği, hatıralarının yer tuttuğu mekanlarla doludur. Hem atalarının son istirahatgahı hem de neslinin devamı olan evlatlarının dünyaya geleceği yer o topraklardır.⁴⁷⁴ Namık Kemal, “vatan” kavramına yüklemek istediği rolü ise ortak menfaat kavramı üzerinden açıklamak istemiştir. Namık Kemal için “ebna-yı vatan” yani vatan evlatları arasında dil ve menfaatler gibi pek çok ortak nokta mevcuttur ve bunlar vatanın evlatları arasında bir kardeşlik hissiyatı meydana getirir. Namık Kemal için ortak menfaatler önemlidir.

⁴⁷² Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 362. Özkan ve Gökgez, **a.g.k**, s. 1087. Koçak, **a.g.k**, s. 247.

⁴⁷³ Ona göre “Şir-hârlar beşiğini, çocuklar eğlendiği yeri, gençler maişetgâhını, ihtiyarlar köşe-i feragatini, evlad validesini, peder ailesini ne türlü hissiyat ile severse insan da vatanını o türlü hissiyat ile sever.” Namık Kemal, **Külliyyat-ı Kemal Birinci Tertip- 3, Makalat-ı Siyasîye ve Edebiyye, Cüz' 5**, Amedî Matbaası, İstanbul, 1327, s. 320-330.

⁴⁷⁴ Namık Kemal, **Makalat-ı Siyasîye ve Edebiyye**, s. 322. Namık Kemal bu ifadeyle yukarıda Anthony Smith'in etno-sembolik yaklaşımını incelerken gördüğümüz aynı bakış açısına sahiptir. Toprak, tarihsel anlamda etnik maziye ve kültürel değerleri taşıyan bir hazinedir. Nasıl ki insan bir ailede dünyaya gelir ve hayatının bütün özel anlarını o aile ocağı içerisinde yaşamak suretiyle o ocağı kendisi için kutsal kabul ederse ulus da üzerinde yaşadığı toprak parçasını, “atalarının, yiğitlerin mekanını” kendine kutsal bilir. Ülke sadece haritadaki çizgilerle belirlenmiş basit bir alan değil; etnik geçmişle yüklü bir hazinedir. Smith, **Millî Kimlik**, s. 182.

Ancak her şeyden önce “vatan” kavramının içi maddiyattan ziyade bir hisle, kardeşlik hissiyle doludur. Bu nedenle de Namık Kemal’e göre vatan, harita çizgileri ile ifade edilecek kadar somut ve bir o kadar da basit bir kavram değildir.⁴⁷⁵ Onun “fıkr-i mukaddes” olarak adlandırdığı vatan kavramı yukarıda incelediğimiz Ernest Renan’ın yaklaşımı ile aynıdır. Renan gibi Namık Kemal de vatanın sadece coğrafi birliktelik ya da menfaat birlikteliği olmadığını aynı zamanda çok güçlü manevi bir içeriğe de sahip olduğunu ifade etmiş, böylece romantik bir üslup sergilemiştir.⁴⁷⁶ “Mesele-i Müsavat” başlıklı yazısında da yine ortak menfaatler noktasına temas etmiş ve bu menfaatleri vatan kavramı üzerinde toplamıştır. “Osmanlı” namı altında toplanacak bütün unsurların “vatan-ı müşterekin” hayır ve saadeti için çalışması gerektiğini belirtmiştir. Dil, din ve ırk farklılıklarına bakmaksızın adına “vatan” denilen ortak toprak parçası üzerinde yaşayan unsurların “Osmanlı” kimliği altında toplanmasını, her unsurun temsil edildiği parlamentoda “vatan-ı müşterek”in menfaatlerini gözetecek bir sistemin oluşturulmasını amaçlamaktadır.⁴⁷⁷

Namık Kemal’in “Hubb’ul vatan mine’l-ıman” başlıklı yazısında, “vatan” kavramını “gaza” ve “fetih” gibi İslamî kavramlarla sarmalaması dikkat çekicidir. Vatan sevgisinin imandan olduğu şeklindeki hadise atıfta bulunmuştur. Türk tarihinin bu sevginin somut örnekleri ile dolu olduğunu, nice padişahların, sultanların vatan için “gaza meydanlarında” ruhlarını teslim ettiğini dile getirmiş ve “vatan” kavramını İslamî motiflerle süslü kahramanlık ve fedakârlık hikayeleri içerisinde işlemiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ “... Çünkü vatan öyle bir galibin şimşiri veya bir kâtibin kalemi ile çizilen mevhum hatlardan ibaret değil, millet, hürriyet, menfaat-i uhuvvet, tasarruf-u hakimiyet, ecdada hürmet, aileye muhabbet gibi birçok hissiyat-ı ulviyenin içtimandan hasıl olmuş bir fikri mukaddestir...” Namık Kemal, **Makalat-ı Siyasîye ve Edebiyye**, s. 322.

⁴⁷⁶ Şerif Mardin, Namık Kemal ve Renan’ın yaklaşımlarındaki benzerliği özellikle ön plana çıkarmaktadır. Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 361-362.

⁴⁷⁷ Namık Kemal, “Mesele-i Müsavat”, **Hürriyet**, 5 Ekim 1868, No. 15, s. 1. Namık Kemal Müslümanın da gayrimüslimin de tek bir Allah’ın kulu olduğunu mezhepleri ayrı olduğu için haklarının ayrılığından söz edilemeyeceğini savunur. Vatan ortaktır. Ortaya çıkacak fayda ve zarardan her ikisi de aynı derecede etkilenecektir. Bu nedenle Namık Kemal hak ve vazifelerin de eşit olmasını savunur. Ayrıca bkz. Namık Kemal, “Veşavir hum fil emr”, **Hürriyet**, 20 Temmuz 1768, No. 4, s. 1. Namık Kemal, **Makalat-ı Siyasîye ve Edebiyye**, s. 165-170. Özkan ve Gökgöz, **a.g.k.**, s. 1809-1091.

⁴⁷⁸ Namık Kemal, “Hubb’ul vatan mine’l-ıman”, **Hürriyet**, 29 Haziran 1868, No. 1, s. 1-2. Bu açıdan en önemli eseri ilk kez 1 Nisan 1873 tarihinde sergilenen “Vatan Yahut Silistre” adlı piyesidir. Vatan sevgisi ve vatan savunması insanların kendi hayatlarından vazgeçecek kadar kutsal ve dinî bir vazife olarak verilmiştir. Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre**, Haz. Alev Sınar Çılgın, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005. Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 51. Vatanseverlik, aşk ve aile sevgisiyle özdeş ondan daha yüce bir sevgi olarak verilmiştir. İslam Bey, Zekiye’ye olan büyük aşkına rağmen vatan için ölmeye gider. Sıdkı Bey ise askerlik mesleğini ve vatan savunmasını ailesine tercihe eden bir karakter olarak karışımıza çıkmıştır. Emrah Pelvanoğlu, İslam Bey ile Zekiye’nin diyaloglarında vatan için ölmek ve vatanseverlik kavramlarının atalar kültü üzerinden geleneksel ve doğal bir tepki olarak ortaya

Namık Kemal'deki “vatan” kavramının temelde iki noktaya odaklanmış olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi yeni nesillerde vatanseverlik duygularını geliştirmek amacıyla Osmanlıların geçmişteki yiğitliklerini ve kahramanlıklarını işlemek; ikincisi ise imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için Osmanlı vatandaşlığı kavramına zemin oluşturmaktır. Nitekim “Vatan Yahut Silistre”deki dramatik sahneler Osmanlı gençlerinde bu hissiyatı uyandırmayı amaçlamıştır.⁴⁷⁹

Namık Kemal'in siyasî ve edebî literatürümüze soktuğu “vatan” kavramı büyük çoğunluğu subaylardan oluşan İttihat ve Terakki üyeleri üzerinde derin izler bırakmıştır.⁴⁸⁰ Bu insanlar vatanlarını, doğup büyüdükları bölgeleri, baba ocaklarını kaybetmenin travmasını daha önce yaşamış kişilerdir. Bu değerlendirmeye İttihatçı

konulduğuna dikkat çekmiştir. İslam Bey babasından, ecdadından geri kalamayacağını ve her şeyden üstün olan “vatan muhabbeti” dururken yalnız Zekiye'nin sevgisi ile yaşamayacağını ilan etmektedir. Konuşmasının devamında İslam Bey Allah ve vatan kavramı arasında bağ kurar: “Beni Allah yarattı. Vatan büyüttü. Beni Allah besliyor. Vatan için besliyor... Vatan karnımı doyurdu... Çıplaktım. Vatan sayesinde giyindim...” Bkz. Pelvanoğlu, **a.g.k.**, s. 261-262. “Vatan” a uğruna ölünecek bir kavram olarak bakılması ona bir cinsiyet atfedilmesi durumunu beraberinde getirmiştir. Vatanı çevreleyen sınırlar ulus-devletin egemenliğinin ve şerefının sembolleri olarak görülmüştür. Örneğin Millî Mücadele yıllarında propaganda amaçlı basılan pek çok kartpostalda vatan, korunması gereken güzel genç kız resmiyle sembolize edilmiştir. Bu nedenle şeref ve namusa leke getirmemek için vatanın sınırları ve o sınırlarla çevrili vatan toprakları en üst seviyede korunmalıdır. Bu cinsiyetçi algı “hudut namustur” anlayışını doğurmuştur. Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. Ferhat Tekin, **Sosyolojik Açından Sınır: Hakkâri Örneği, (Yayınlanmış Doktora Tezi)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012, s. 116 vd. Ferhat Tekin, **Sınırın Sosyolojisi: Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları**, Açılım Kitap, İstanbul, 2014. Bu cinsiyetçi yaklaşım ve “namus” metaforunu vatan sevgisini işleyen ve millî duygulara hitap eden pek çok eserde açıkça görmek mümkündür. Örneğin İstiklal Marşı'nın “Arkadaş! Yurdumu alçaklara uğratma, sakın. Siper et gövdeni, dursun bu hayasızca akın.” dizeleri ve yine Mehmet Akif Ersoy'un “Çanakkale” şiirinde “Asım” ismiyle bütün vatan evlatlarına yaptığı övgü bu açıdan önemlidir. “Asım”ın nesli diyordum ya, nesilmiş gerçek. İşte çiğnetmedi namusunu, çiğnetmeyecek.” Bu dizelerde hem cinsiyetçi yaklaşımı hem de vatanın uğruna ölünmesi gereken bir değer olduğu gerçeğini görmek mümkündür.

⁴⁷⁹ Ancak Şerif Mardin, bu noktada Namık Kemal'in bir çelişki içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Türk fatihlerinin ve Müslüman ordusunun övgüsü, imparatorluğu oluşturan diğer azınlık unsurları birlikte yaşama konusunda ikna edilmelerini güçleştirici bir durum ortaya çıkarmaktaydı. Nitekim azınlıkların gözünde Osmanlıcılık siyaseti daima Türkleştirme ya da Müslümanlaştırma olarak algılanmaktaydı. Mardin, Namık Kemal'in bu ayrımın bilincinde olmadığı düşüncesindedir. Onun dört ciltlik “Osmanlı Tarihi” adlı bir eser kaleme almasını yeni bir “Osmanlı milleti” meydana getirmekten çok Türklerin şanlı geçmişlerine daha fazla odaklanmış olmasına kanıt olarak göstermektedir. Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 367.

⁴⁸⁰ Zürcher'in yukarıda temas ettiğimiz İttihatçıların Balkan bölgelerinden göç eden muhacir ailelerine mensup ya da sınır bölgelerinde doğup yetişen ailelerin çocukları olduğu şeklindeki değerlendirmesini bu noktada tekrar hatırlamakta fayda vardır. Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma**, s. 147-149. Sezgi Durgun da aynı şekilde Türkiye'yi kuran ve Türk kimliğini inşa eden siyasî seçkin ve aydınların önemli bir kısmının Rumeli kökenli olmakla birlikte Anadolu'ya yoğun bir “vatan hissi ve sevgisi” ile sarıldıklarına dikkat çekmektedir. Balkan coğrafyasının kaybedilmesiyle bu coğrafyadan gelen aydın ve seçkinler Anadolu'yu “vatan” edinerek Türklük için bir “siyasî aidiyet zemini” yaratmışlar ve politik söylemlerinde Rumeli'den ya da Balkanlardan bahsetmemişlerdir. Balkanlar, Rudolf Rucker'in de ifade ettiği gibi “Verlorene Heimat” yani “yitik vatan” olarak anılardaki yerini almıştır. Böylece Asya'ya dönüş teması pekişmiş ve Anadolu elde kalması gereken son kale olarak sahip çıkılan vatan haline gelmiştir. Durgun, **a.g.k.**, s. 93.

subayların aldıkları askerî eğitimin ve meslek etiğinin bir getirisi olarak ömürlerini vatan savunmasına adanmış oldukları gerçeğini de eklemek gerekir. Mustafa Kemal'in Namık Kemal'den ve özellikle de onun "vatan" fikrinden etkilenmiş olduğu açıktır.⁴⁸¹ Bu etki, asker kökenli İttihatçıların çoğu için aynıdır. Nitekim Sezgi Durgun ve Fuat Dünder, bu noktaya dikkat çekmişler, İttihat ve Terakki dönemi vatan anlayışında "ordugâh olarak vatan" ve "asker millet" düşüncesinin ağırlığına işaret etmişlerdir.⁴⁸² Bu kavramların İttihatçılar ve sonrasında Cumhuriyet dönemi asker-sivil kadroları üzerinde bu kadar etkili olmasını sağlayan kişi ise 1883'te Harbiye Mektebi Müfettişliği görevi ile Türkiye'ye gelen ve 1916'da 6. Ordu Komutanı iken Bağdat'ta vefat eden Colmar Von Der Goltz, Osmanlı Ordusu'ndaki adıyla "Golçe Paşa"dır.⁴⁸³ Bu etkiyi iyi analiz etmek, gittikçe daralan Osmanlı coğrafyası içerisinde Anadolu'nun, "mekânsal kayma" sonucunda nasıl "vatan" haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu süreç bizi çalışma konumuz olan Mütareke Dönemi'ne götürecektir.

İmparatorluktan ulus devlete geçişte "vatan" kavramı geleneksel meşruiyetten, yasal/ussal meşruiyete doğru bir süreçte şekillenmiştir.⁴⁸⁴ Padişaha ait mülk ya da "patrimonium" olan vatan toprağı, 19'uncu yüzyılda özellikle II. Abdülhamit zamanında artan toprak kayıpları ve göçlerle birlikte, kaybedilmesi halinde, herkesin

⁴⁸¹ Namık Kemal'in, Mustafa Kemal üzerinde etkili olmasını sağlayan asıl kişi Manastır Askerî İdadisi ve Harp Okulu günlerinden yakın arkadaşı Ömer Naci olmuştur. Fethi Tevetoğlu ve Falih Rıfkı Atay başta olmak üzere pek çok yerli ve yabancı isim Ömer Naci'nin şiir, edebiyat, tarih ve hitabet konularında Namık Kemal'i okumak, vatan ve millet sevgisini kuvvetlendirmek yolunda Mustafa Kemal üzerindeki etkisinde hemfikirler. Fethi Tevetoğlu, **Ömer Naci**, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 23-24. Falih Rıfkı de Ömer Naci'nin Mustafa Kemal üzerinde bu yöndeki etkisinden söz etmiştir. Hatta Namık Kemal'in "Hürriyet" kasidesini ilk kez Mustafa Kemal'den dinlediğini aktarır. Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, 32-33. Mustafa Kemal Paşa, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey'in II. İnönü Zaferi'ni tebrik telgrafına verdiği 10 Nisan 1921 tarihinde verdiği yanıtta Namık Kemal'in kendisi üzerinde ne denli büyük bir etkisi olduğuna belirten ifadelerle yer vermiştir. "Anadolu'nun ruhu, bütün direnme feyzini tarihindeki büyüklerden almıştır. Bize bu mukaddes feyzi yayan ecdat ruhları arasında muhterem babanızın pek büyük yeri vardır. Yaralı vatanın kurtuluş ve bağımsızlığı için ölmek yolunda bugünkü nesle fedakarlığı öğreten büyük Kemal hakkında saygıların tekrarına vesile olan telgrafınıza özel teşekkürlerimi arz ederim efendim." Bkz. **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Haz. Utkan Kocatürk, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 118.

⁴⁸² Durgun, **a.g.k.**, s. 75 vd. Dünder, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, s. 63.

⁴⁸³ Fuat Dünder, Goltz Paşa'nın "Millet-i Müsellaha" isimli eserinin İttihatçılar üzerinde bu kadar derin izler bırakmasının nedeni olarak Enver ve Cemal dışında Dr. Bahaeddin Şakir, Ali Fethi, Dr. Nazım, Ziya Gökalp gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelen yedi üyesinin askerî okullarda okumuş kişileri olduğuna ve bu nedenle militarist eğilimlerine işaret etmektedir. Dünder, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, s. 67. Von Der Goltz'un asker-sivil Osmanlı devlet adamları üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı çalışma için bkz. Erol Akcan, "Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", **Uluslararası Tarihî ve Kültürel Yönleriyle II. Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, 14-17 Kasım 2013**, Julius-Maximilians Universität Würzburg, s. 16-29. Salih Kış, "Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü", **International Journal of History Studies**, Vol. 9, Issue 3, 2017, s. 121-139.

⁴⁸⁴ Durgun, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, s. 84-86.

geleceğini doğrudan etkileyen “ortak” bir kavram haline dönüşmüştür. Bu noktada Namık Kemal’in de etkisi ile “uğruna ölünecek, kan dökülecek” kutsal bir mekâna dönüşen “vatan”, toprak kaybetme korkusu üzerinden şekillenen bir kavramdır ve bu nedenle de Türk milliyetçiliğinin temel kavramlarından birisidir. O halde karşılaşılan şu tabloda “vatan” kavramının Türk milliyetçiliğine münhasır bir kavram olarak algılanmakla birlikte aslında çok uluslu bir imparatorluğun dağılma sürecinin ürettiği bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁸⁵ “Vatan” kavramının imparatorluğun en kritik döneminde ülkenin kaderini ellerinde tutan İttihatçıların zihninde de aynı etki sonucunda yer ettiği görülür. Toprak kaybetme korkusu her askerî başarısızlığın ardından (Trablusgarp, Arnavutluk, Makedonya) somut bir gerçekliğe dönüşmüş ve bu durum İttihatçıların savunmacı bir refleksle “vatan” kavramına sarılmalarına neden olmuştur. Büyük bir kısmı Harbiyeli olan İttihatçıların toprak kaybı söz konusu olduğunda vatan topraklarının savunulmasına doğal olarak askerî bir içerik kattıkları görülmektedir.⁴⁸⁶ Bu içerik “asker millet” ve “ordugâh vatan” kavramları ile somutlaşmıştır. İttihatçıların “vatan” anlayışının içeriğinin bu iki kavram tarafından doldurulmasında yukarıda ifade ettiğimiz gibi Von der Goltz Paşa’nın rolü çok büyük olmuştur.⁴⁸⁷ Onun etkisi sadece askerî okullardaki eğitim sistemlerinin modernize

⁴⁸⁵ Sezgi Durgun bununla ilgili olarak çok gerçekçi bir saptamada bulunmuş ve Osmanlı Devleti’nin mirasını incelerken imparatorluktan, ulus-devlete geçiş dönemini birinin bitip diğerinin başladığı doğrusal bir çizgi üzerinde incelemek yerine birlikte var olan, birbirini dönüştüren bir paralellik ve akışkanlık içinde incelemek gerektiğini ifade etmiştir. Özetle Durgun’un ifade etmek istediği şey imparatorluk ve ulus-devlet arasında çok sert kopuşları ya da bıçakla kesilmişlik izlerini bulmaya çalışmanın bir takım kavram, olgu ve olayları açıklamakta güçlük yaratacağı gerçeğidir. Durgun, **Modern Türkiye’nin Şifresi**, s. 83.

⁴⁸⁶ Şerfi Mardin, İttihat ve Terakki’yi kuranları harekete geçiren etkenlerden biri olarak askerî mekteplerde çok etkili olan vatanperverlik hissine temas etmiştir. Bu fikri Yeni Osmanlılar zamanına hatta İslamiyet’teki “gaza” fikrine kadar geri götüren Mardin, özellikle Askerî Okullar Müfettişi Süleyman Paşa’nın bu fikri askerî okullarda yayma konusundaki etkisine temas etmiştir. Onun askerî “Tarih-i Âlem” adlı eserinin Türk tarihine ve “Süleyman Paşa Muhakemesi” adlı eseriyle de “vatan” kavramına öğrenciler arasında büyük ilgi uyandırdığına temas etmiştir. Bunun yanı sıra öğrencilerin Namık Kemal’i büyük bir hayranlıkla okumaları, onlara hocalık yapan subayların da zaten vatanperverlikleriyle tanınmış karizmatik subaylar olmasının da etkisine değinmiştir. Ayrıca Jön Türklerin çıkardıkları yayınlarda “vatan elden gidiyor” temasına anayasa meselesinden daha fazla yer vermiş olduklarını da hatırlatan Mardin, bu davranışı askerî öğrenciler arasında “vatanperverlik” hissini bütün hareketlerine hâkim faktör oluşuna kanıt göstermektedir. Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, s. 59-60. Süleyman Paşazade Sami, **Süleyman Paşa Muhakemesi, Rumeli Harp Orduları Umum Kumandanı Merhum Süleyman Paşa’nın Muhakemesidir**, Matbaa-yı Ebuziyya, Konstantiniyye, 1328, s. 9-10. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nın devam ettiği bir sırada sınır şehri Edirne’de Balkan göçmeni bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Şevket Süreyya Aydemir de çocukluğuna ait ilk hatıranın bir yangın olduğunu, mahallesinin Bulgar ve Yunan çeteleri tarafından defalarca yakıldığı bilgisini paylaşmakta ve bizzat askerlik mesleğinin kendisini “vatanseverlik” ve “vatan savunması” kavramlarına yönelttiğini yazmaktadır. Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 9-12.

⁴⁸⁷ Şerif Mardin, Von Der Goltz’un alaylı subaylarla hiçbir şekilde mukayese kabul etmeyecek yeni bir subay sınıfını yaratmayı ve bunları yeni değerlerle yoğurmayı başardığının altını çizmektedir. Öğrenciler

edilmesi ile sınırlı kalmamış, kaleme aldığı makale, kitap ve raporlarla asker ve sivil İttihatçı kadroları etkilemiştir.⁴⁸⁸ “Volk in Waffen” yani “Asker Millet” eseri 1885’te “Millet-i Müsellaha” adıyla Türkçeye çevrilmiş ve Von Der Goltz Paşa’nın İttihatçıların üzerinde derin izler bırakan asıl çalışması olmuştur.⁴⁸⁹ O, “Devlet-i Alîyenin Zaaf ve Kuvveti” adlı çalışmasında imparatorluğun daralan coğrafyasında Anadolu’yu vatan olarak işaret etmiş ve “Millet-i Müsellaha” ile de bu vatanın nasıl korunması ve bu vatani koruyacak ordunun maddi ve manevî açıdan hangi vasıflara sahip olması gerektiğini açıklamaya çalışmıştır.

Von Der Goltz’e göre vatan savunması ortak bir mesuliyettir. Çünkü burada söz konusu olan ortak menfaatlerdir.⁴⁹⁰ Orduyu milletten kurmak gerekir. Çünkü vatan savunması için “kuvve-i askeriye’nin tezayüdü” şarttır. Bu ise “heyet-i askeriye’yi heyet-i ahali ile mezcetmekle” mümkündür. Böylece ordunun halk üzerindeki yükü hafiflemiş, halkın desteği de ordunun moralini artırmış olur.⁴⁹¹ İster er olsun ister subay

çok küçük yaşta ortaokul seviyesinden itibaren parasız yatılı sistemde eğitim görek “vatan kurtarmak” gibi askerî değerlerin ön planda tutulduğu bir anlayışta uzun yıllar boyunca yetiştiriliyordu. Şerif Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 188.

⁴⁸⁸ Dündar, **Modern Türkiye’nin Şifresi**, s. 63. Von Der Goltz Paşa’nın Türkçe’ye çevrilen eserlerinin tamamına İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Koleksiyonu içerisinde ulaşılabilir. Von Der Goltz Paşa, **Devlet-i Âlîye’nin Zaaf ve Kuvveti**, Mütercimi: Azimzâde Hasan Fehmi, Kahire, 1324. Von Der Goltz Paşa, **Genç Türkiye’nin Hezimet-i İmkân ve İ’tilası**, Mütercimi: H. Cevdet, Kader Matbaası, İstanbul, 1332. Goltz Paşa, **Yunan Seferi, 1313-1897**, Türkçeye Mütercimi: Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Yusuf Şevki, Dersaadet, 1326. **Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telafi ve Terakki Edebilirler?**, Von Der Goltz ve Imhoff Paşaların Mütâalatı, Mütercimi: Adil Nami, Sancakçıyan Basımevi, İstanbul, 1913. Von Der Goltz, **Seferber Zabitanı Mahsus Muhtra**, Mütercimi: Erkân-ı Harb Mirivasi Mahmud Şevket, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, 1309. Von Der Goltz, **Plevne, Tarih-i Harpten Asakir-i Redife Kısımına Dair Tedkikat**, Mütercimi: Miralay Mehmet Tahir, Mahmutbey Matbaası, Dersaadet, 1316. Von Der Goltz, **Harbin Sevk ve İdaresi**, Mütercimi Erkan-ı Harbiye Kolağası Osman Senabi, Asadoryan Matbaası, İstanbul, 1315.

⁴⁸⁹ Von Der Goltz, **Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askerîyesi**, Mütercimi: Yüzbaşı Mehmet Tahir, Matbaa-yı Ebuziya, Konstantiniye, 1301. “Asker millet” ifadesine ilk olarak İngiltere’de yayımlanan ve yazarı belli olmayan 1803 tarihli “The French Considered as a Military Nation Since The Commencement of Their Revolution” isimli eserde karşımıza çıkmaktadır. Kitap Fransa’da köylülerin “askere” ve daha sonrasında da “vatandaşa” anlatılmaktadır. Avrupa’da ulus-devlet anlayışının ortaya çıkışı yeni bir savunma ve buna paralel olarak da yeni bir ordu disiplini beraberinde getirmiştir. Bu anlayış “citizen army” yani “vatandaş ordusu” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Paralı askerlik, yerini zorunlu askerlik hizmetine bırakmış; imparatorların “kendi mülkleri” olan imparatorluk topraklarını korumak için kullandıkları şövalye ve paralı askerlerden oluşan ordular yerini “vatandaşların” zorunlu askerlik hizmeti gereği oluşan ordulara terk etmiştir. Tanıl Bora ve Ayşegül Altınay’a göre bu ordular uluslaşmanın hem sonucu hem de aracı olmuşlardır. Böylece askerlik mesleği şövalye/asillere ait bir meslek olmaktan çıkıp köylülerin vatandaşa dönüştüğü bir misyona sahip olmuştur. Ayşegül Altınay ve Tanıl Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cilt 4, Milliyetçilik**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 140.

⁴⁹⁰ Von Der Goltz, **a.g.k.**, s. 15.

⁴⁹¹ Von Der Goltz, **a.g.k.**, s. 18.

vatandaşların vatan savunması için askerlik mesleğindeki şevk ve gayreti önemlidir.⁴⁹² Vatan savunmasında manevi faktörlerin önemli rol oynadığına işaret eden Von Der Goltz, Namık Kemal'den sonra İttihatçılar üzerinde bu noktada romantik etkiler bırakmış önemli bir isimdir.⁴⁹³

Von Der Goltz Paşa'nın vatanı büyük bir ordugâh ve milleti de bunu koruyacak silahlı bir kitle halinde tasavvur eden bu yaklaşımı İttihatçıların hem sivil hem de askerî kanadı üzerinde etkili olmakla kalmamış bu tarzda yeni eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Bu kapsamda iki esere temas etmek istiyoruz. Bunlardan ilki İttihatçıların önemli isimlerinden Ahmet Rıza Bey'e; diğeri de İttihatçı subaylardan Piyade Binbaşı Grebeneli Bekir Fikri Bey'e aittir.

Ahmet Rıza Bey genel olarak "Vazife ve Mesuliyet" başlığı altında topladığı ve üç kısımdan oluşan eserlerinin ikincisini "Asker" başlığıyla kaleme almıştır.⁴⁹⁴

Ahmet Rıza'ya göre Batılı büyük güçlerin gözlerini Osmanlı "vatanına" çevirdiği ve içeride ayrılıkçı isyanların yoğunlaştığı bir sırada vatan savunmasının önemi artmıştı.⁴⁹⁵ Ahmet Rıza'nın aslında burada yaptığı bir durum tespitinden ziyade orduya yeni bir tarihi misyon yüklemektir. Ordu fetih peşinde koşmak yerine, imparatorluğun parçalanmasına engel olmak misyonuna sahip olmalıydı. Bu çift yönlü bir misyondu: Dışarıda Batılı büyük güçlere ve içeride azınlık unsurlara karşı vatan toprağını savunmak.⁴⁹⁶ Bu nedenle de ordunun eğitime ve teknolojik gelişmelerine temas eden

⁴⁹² "... Hareret-i hissiyat ve şevk-i gayret ister ifa-yı vazife veya istihsal-i şeref ve şân fikrine isterse bir büyük zata olan muhabbet-i kalbîyeye veya vatan hakkındaki hiss-i sadakate müstenit olsun daima muvaffakiyet-i harbiyeyi intaç eden fazail-i askeriyeden mâdud bulunur..." Von Der Goltz, **a.g.k.**, s. 28.

⁴⁹³ "... Umum orduyu tesis eden rabita-yı ittihad askerliğin paraya mukabil bir iş olmayıp belki vatan muhabbetiyle ifâ edilir tabîi ve şerefli bir hizmet olduğu itikadının gönüllerde yer tutması..." Von Der Goltz, **a.g.k.**, s. 36.

⁴⁹⁴ Eserlerin ilki "Padişah ve Şahzadeler", ikincisi "Asker" ve üçüncüsü ise "Kadın" başlıklarına sahiptir ve sırasıyla 1904, 1906 ve 1908'de yayınlanmışlardır. "Padişah ve Şahzadeler" 26, "Kadın" 56 sayfadan oluşurken "Asker" in 133 sayfadan oluşması Ahmet Rıza'nın bu konuya verdiği önemi göstermesi açısından bizce önemlidir. Ahmet Rıza, **Vazife ve Mesuliyet, Mukaddime: Padişah, Şahzadeler**, Mısır, 1320. Ahmet Rıza, **Asker**, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul, 1322. Ahmet Rıza, **Vazife ve Mesuliyet, Kadın**, Paris, 1324. Eserler hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. **Eğitici Bir Jön Türk Lider, Ahmet Rıza Bey ve "Vazife ve Mesuliyet" Eserleri**, Haz. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak, Birinci Baskı, Divan Kitap, İstanbul, 2011. Ahmet Rıza'nın "Asker" isimli eserini yazarken Von Der Goltz Paşa'nın etkisinde kaldığını vurgulamak isteyen Fuat Dündar, çalışmasında "Ahmet Rıza Goltzist eseri: Asker" başlığına yer vermiştir. Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, s. 70.

⁴⁹⁵ "Muhtariyet fikriyle bizden ayrılmak isteyen anasar-ı muhtelifeyi vücut-u devlete raptetmek, devletin hukukunu ve istiklalini ecanibe fiilen tanıtmak için askere eski kuvveti, eski nüfuzu vermeliyiz. Bulduğumuz asrın maarif-i askerîyesini iktisaba çalışmalıyız..." Ahmet Rıza, **Asker**, s. 9.

⁴⁹⁶ Şerif Mardin eserin özellikle bu boyutuna dikkat çekmiş ve bu özelliği nedeniyle İttihatçıların politikliklik düşüncelerinin genel çizgilerini belirlemesindeki önemine temas etmiştir. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 215.

Ahmet Rıza, subaylar başta olmak üzere askerlerin ikinci plana atılmasına karşı çıkmıştır.⁴⁹⁷

Ahmet Rıza Bey'in orduya fetih yerine imparatorluğun parçalanmasına engel olma misyonunu yüklemesinin konumuz açısından asıl getirisi "gaza" anlayışı yerine "vatanperverlik" kavramının ön plana çıkması olmuştur. Bu durum Von Der Goltz Paşa'nın İttihatçılar üzerinde düşünsel boyuttaki en büyük etkisidir.⁴⁹⁸ Ahmet Rıza "Hissiyat-ı diniyenin askere verdiği kuvvet ve gayreti inkâr etmiyorum" demekle birlikte "gayret-i diniyenin vatanı müdafaaya ... kâfi olmadığı" düşüncesindedir. Çok uluslu yapısıyla farklı dinleri bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nda ordu İslam'ı yaymak için "gaza" ve "fütühat" siyaseti ile hareket ederse "birbirinin adeta düşman-ı hayatı olan cemaatlerden mürekkep bir orduda bittabi ittihad-ı fıkır-i kalp olamaz. Gayret-i diniye hep bir noktada içtima edemez..." O nedenle "ortak vatan" hissi "cins ve mezhep menfaatine hizmet şaibelerinden arî olmalıdır."⁴⁹⁹ "Gaza" siyasetinin terkiyle bütün farklılıklara rağmen ortak vatan ve "vatanperverlik" hissi etrafında toplanmak, "hizmet" ve "sadakat" kavramlarını ön plana çıkarmak en uygun çözüm olacaktır.⁵⁰⁰ "Vatanı valideye benzetenler pek doğru düşünmüşlerdir" diyerek

⁴⁹⁷ Asker ve halkın bütünleşmesini, iyi eğitim almış askerlerin milleti eğitime ve Osmanlı toplumunu şekillendirme konusunda sorumluluk almasını isteyen Ahmet Rıza, Pozitivist anlayışın gereği olan aydın bir sınıfın öncülüğündeki modernleşme yaklaşımını yansıtmaktaydı. İyi eğitilmiş ve örgütlü bir askerî sınıf isteği aynı zamanda Von Der Goltz'un "Millet-i Müsellaha" adlı eserinde Prusya askerî aristokrasisine verdiği önemle de benzeşmekteydi. "Cemiyette herkes mesleğine göre bir vazife ile muvazzaftır. Vatanın muhafazası ise askere tevdi edilmiştir. Asker vatanın bekçisidir. Millet askeri mahaza bu iş için besliyor. Askerlik tüfeğini alıp hudut boyuna koşmaktan ibaret değildir... Binaenaleyh hengâmı salah ve asayişte kuvve-i harbiyeyi tertip ve tensikte kusur eden bir hükümetin umuruna hem asker hem ve hem vatanperver sıfatıyla müdahale etmek ümera-yı askeriye'nin vazifesidir." diyen Ahmet Rıza vatan savunması dışında iç meselelere müdahale etme yetkisini de askere tanımaktadır. Bu noktada Von Der Goltz'e atıfta bulunarak "Goltz Paşa'nın dediği gibi idare-i harbe ve tensikat-ı askerîye, memleketin derece-i terakki-i umumiyesine..." askerin müdahale etmesini ister. Vatanını seven herkes gibi subay için de bu bir vazifedir. Ahmet Rıza, **Asker**, s. 33-34. Memleketinin "ilmen ve irfanen de terakkisini" isteyen asker/subay zihniyeti İttihat ve Terakki sonrasında Cumhuriyet dönemine de miras kalmıştır. Eğitim ve savunma olmak üzere "iki milli cephede" mücadele eden subay/asker profili Mustafa Kemal Atatürk'ün "Başkomutan" ve aynı zamanda "Başöğretmen" oluşu ile somutlaşmıştır. Altınay ve Bora, **a.g.k.**, s. 146. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 216. Durgun, **a.g.k.**, s. 100. Pozitivizm hakkında bkz. Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, C. 1, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 214. Kenan Özkan, "Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı", **Belgi, C. 1, S. 7**, 2014, s. 923. Mardin'e göre askere böyle bir toplumsal rol biçilmesi Ahmet Rıza Bey için "yeni bir elit teorisi" anlamına gelmekteydi. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 215.

⁴⁹⁸ "Vatanperverlik" ve "vatan kurtarma" düşüncesinin Von Der Goltz Paşa'nın etkisi ile Harbiyeli subaylar arasında çok yoğun bir şekilde varolduğuna yukarıda temas etmiştik. Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, s. 188.

⁴⁹⁹ Ahmet Rıza, **Asker**, s. 65-67.

⁵⁰⁰ Ahmet Rıza, bu noktada Von Der Goltz'un izinden giderek Prusya ordusunu örnek göstermiştir. Alman ordularında Protestan, Katolik, Yahudi ve çok sayıda da dinsiz mevcuttur. Bunlar arasında çekişmesi yoktur. "Ancak cümlesi siyaseten müttihittir. Almanya toprağı cümlesinin vatanıdır. Vatanı

İttihatçı subayların okul sıralarından itibaren vatan ve hürriyet şiirlerini ezberlemeye başladıkları Namık Kemal’e atıfta bulunan Ahmet Rıza, subay ve erlerin sadakatini Padişaha değil; vatana yöneltmiştir.⁵⁰¹ Böylece “patrimonial” yani mülk-devlet anlayışını reddeden Ahmet Rıza, tıpkı Namık Kemal gibi ortak menfaatler etrafında ortak vatan ve vatanperverlik hisleriyle birbirine bağlı bir millet tasavvur etmiştir.⁵⁰²

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Von Der Goltz’un “Müsellah Millet” eserinin etkilediği bir diğer isim ise Grebeneli Bekir Fikri Bey olmuştur.⁵⁰³ Binbaşı Fikri Bey, Balkan Savaşları sonrasında 14 Eylül 1329’de Edirne Havza’da kaleme aldığı “Mefkure-i Vatan, Orduda İman” başlıklı 189 sayfadan oluşan hacimli eserini 15 Teşrinievvel 1329’da İstanbul’da yayımlamıştır.⁵⁰⁴ Eser İslamcı “Sebilürreşad” dergisinin dahi dikkatini çekmiş, “eser-i güzın” olarak tanıtılan kitabın yazarı hakkında da Balkan Savaşları sırasında Garp Ordusundaki kahramanlıkları ile nam salmış “mücahid-i muhterem” ifadesi kullanılmıştır.⁵⁰⁵

Bekir Fikri Bey, bu kitabı yazmasının gerekçelerini yedi madde altında toplamıştır. Bunlar arasında önemli olan “fıkr-i vatanperveriyi tarif etmek”, “Osmanlı efradı arasında müşterek bir mefkure-i vatan hasıl olamazsa vatanın selametinden emin

müdafaa konusunda hepsi müttefiktir.” Bu nedenle Ahmet Rıza “biz de askere her şeyden evvel bu vatan hissini vermek” gerekliliğine inanmıştır. Ahmet Rıza, **Asker**, s. 69.

⁵⁰¹ “Vatanı kurtarma” hissesinin Padişaha sadakat ve “tebaa” anlayışını kırıp “yurttaş” ve “vatana sadakat”, “vatanperverlik” şekline dönüşmesi Von Der Goltz etkisi ile İttihatçılarda yoğun bir şekilde görülmektedir. Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, s. 189.

⁵⁰² Ahmet Rıza’nın yaptığı “vatan” tanımında bu yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Ona göre “Vatan tabiri lisan-ı umumda maskat-ı re’s manasına istimal olunuyor. Vakıa esasen vücudumuzu teşkil eden mevad-ı kimyeviye gibi doğduğumuz mahallin toprağından, âb ve havasından alıyoruz. Bununla beraber vatan yalnız doğduğumuz mahal demek değildir. Ailemizin dini, lisanı, mal ve mülkü, adet ve ahlakı, hukuk ve istiklali, hükümetimizin tamamıyet-i mülkiyesi, nizam ve saltanatı hep birleşirse vatan olur...” Ahmet Rıza, **Asker**, s. 76-77. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise Ahmet Rıza’nın “vatan” kavramının içerisine bağımsızlık ve egemenlik kavramlarını yerleştirmiş olmasıdır.

⁵⁰³ Manastır Vilayeti’nin Serfiçe Sancağı’na bağlı olan Grebene, günümüzde Batı Makedonya’da Yunanistan sınırları içerisindedir. Buradan hareketle de Bekir Fikri Bey’i, Erik Jan Zürcher’in temas ettiği İttihatçıların genelindeki sınır ve vatan hassasiyetine sahip Rumeli kökenli subaylar sınıfına sokmak mümkündür. Zürcher, **Savaş Devrim ve Uluslaşma**, s. 147-149. 1903 yılında Harbiye’den Piyade sınıfına mensup olarak mezun olan Grebeneli Fikri Bey Yemen’e atanmış ve burada gösterdiği başarılarından dolayı Yüzbaşılığa terfi edilmiştir. Balkan Savaşları sırasında Eylül 1912’de Grebene ve Havalisi Jandarma Gönüllü Tabur Kumandanlığı’na tayin edilmiştir. Köylülerden oluşturduğu 600 kişilik birliği ile gayrinizamî harp usulüyle (gerilla savaşı) başarılı mücadeleler vermiş ve Binbaşı rütbesine terfi etmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi’nde 34’üncü Tümen Komutanı olarak tayin edilmiş ve Sarıkamış Harekâtı sırasında Aralık 1914’te şehit düşmüştür. Yarbey Bekir Fikri, **Balkanlar’da Tedhiş ve Gerilla, “Grebene”**, 1. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

⁵⁰⁴ Piyade Binbaşı Grebeneli Bekir Fikri, **Mefkure-i Vatan, Orduda İman**, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329. Eserin kapağında Rumî “1320” tarihi yer alsa da giriş kısmında “Eserden Maksadım” başlığının sonunda yayın tarihi olarak 15 Teşrinievvel 1329 tarihi verilmiştir.

⁵⁰⁵ “Tenkid ve Takriz: Mefkure-i Vatan, Orduda İman”, **Sebilürreşad**, 28 Teşrinisani 1329, Aded: 274, s. 214.

olmanın safdillik olduğunu ispat etmek”, “Osmanlı vatanı fikri üzerinden müesses bir millet vücuda getirdikten sonra bir Osmanlı ordusu vahdet-i fikriyye ve tabiîyyesinden emin olmak” hedefleridir.⁵⁰⁶

Görüldüğü üzere Bekir Fikri Bey de Namık Kemal, Von Der Goltz Paşa ve Ahmet Rıza gibi “ortak vatan” kavramı ve “vatanperverlik” hisleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bekir Fikri Bey “vatan” konusunda “Osmanlı vatanı” ve “İslam vatanı” ayrımını yapmıştır.⁵⁰⁷ “Osmanlı vatanı” başlığı altında vatan kavramının Osmanlı Türklerinde “köyü ile baba ocağı ile” eş değer olduğuna temas ederek Ahmet Cevdet Paşa ile aynı çizgide durmuştur.⁵⁰⁸

Bekir Fikri Bey’e göre böyle bir vatan algısı Balkan Savaşları neticesinde Rumeli’nin elimizden çıkmasının temel nedenleri arasındadır. Kumanova Muharebesi’ni örnek göstererek muharebelerde yenilen askerler kendi vatanları olarak gördükleri “baba ocaklarını” yani köylerini korumak endişesiyle dağılmışlar ve doğdukları yerlere dönmüşlerdir. Bekir Fikri Bey bu dar vatan algısının “hudut-u Osmaniye’nin her köşesini içine alacak” şekilde genişletilmediği için bu felaketin yaşandığını savunur.⁵⁰⁹

Bekir Fikri Bey “vatan-ı Osmani” fikrini Osmanlı idaresinin ve Osmanlı ordusunun fiilen hâkim olduğu yer şeklinde tarif etmiş ve içeriğini de Namık Kemal

⁵⁰⁶ Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 1-2.

⁵⁰⁷ Bu ayrım aşağıda göreceğimiz üzere Gökalp’deki “ümme vatan” ve “milli vatan” kavramları ile aynıdır. Sebilürreşad, “vatan-ı İslamî” ve “vatan-ı Osmani” ayrımının varlığına işaret ederek eserin “heyet-i mecmuası itibariyle gayet mühim olduğu” değerlendirmesinde bulunmuştur. **Sebilürreşad**, 28 Teşrinisani 1329, Aded: 274, s. 214.

⁵⁰⁸ “... Bizim ahalimize nazaran vatan, herkesin doğduğu yerdir. Bir ferde, bir askere vatan denilince gözünde köyünün ve köyüne civar memleketin hayal-i lütfu gelir...” Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 45. Ahmet Cevdet’e göre “bizde vatan denilirse askerin köylerindeki meydanlar hatırlarına gelir.” Ahmet Cevdet’e göre “Biz şimdi ‘vatan’ sözünü ortaya koyacak olsak mürur-u zaman ile bizde de efkar-ı nâsda yer ederek Avrupa’daki kuvveti bulacak olsa bile gayret-i diniye kadar kuvvet bulamaz. Ve anın yerini tutmaz. Husulü de çok vakitlere muhtaç olur...” Ahmet Cevdet Paşa, **Ma’ruzat**, Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 114. Hatırlanacağı gibi Ahmet Rıza Bey de “vatan” kavramının halk nazarında “maskat-ı re’s” yani “doğduğu yer-baba ocağı” anlamına geldiğine vurgu yapmaktaydı. Ahmet Rıza, **Asker**, s. 76.

⁵⁰⁹ “... Onların nazarında, ruhunda yalnız kendi köyleri, mahalleleri, kasabaları, köyleri vardır... Vatan dairesi milletimizin nazarında o kadar daralmıştır ki, düşman komitesinden kırk nefer bir köyde katliam yaparken yarım saat mesafede bulunan diğer bir köyün elinde iki yüz silahlı nefer, yanan köyü kurtarmak değil; kendi köyleri etrafında istihkâm yapıyorlardı... Her köy, her kasaba yalnız kendini tahkim ediyordu. Müslümanlar ise zaten bin üç yüz seneden beri vatan hakkında hiçbir fikir takip etmediler...” Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 46. Benzer bir sahneyi “Yaban” adlı eserinde Yakup Kadri de resmetmektedir. Ahmet Celal, köyün ortasında toplanıp büyük bir hayranlıkla başlarının üzerinde dolaşan Yunan uçaklarını seyreden köylüye “Ayıptır, düşman böyle seyredilmez” dediğinde kalabalığın içinden bir ses yanıt olarak “N’olacak bize dokunmuyor ki” karşılığını vermiştir. Karaosmanoğlu, **a.g.k.**, s. 162.

gibi “ortak menfaat” kavramıyla doldurmuştur. “Vatan-ı” Osmanî’yi tanımlarken “vatan” ve “namus” kavramlarını yan yana kullanmıştır:

“... Osmanlı vatanında sakin olanlar cümle vatan kardeşi ve hakları, dinleri kanunen müsavidir. ... Osmanlı vatani, Osmanlı kanunu ve Osmanlı bayrağıyla kaimdir. Osmanlı bayrağının, kanununun kalktığı yerde Osmanlı vatani orada yoktur... Şems-i marifet, nur-u Meşrutiyet her tarafta olduğu gibi Osmanlı Devleti’ne de erişince bütün sükna bütün evlad-ı vatan bu idareye tabî ve bu nur-u insaniyetten müstefit oldu. Bütün Osmanlılık bir aile, bir hane oldu. Bu ailenin reisi olan padişah, maddi ve manevi kuvvetlere hakim o efrad-ı aile olan millet de müsavat, adalet, hürriyete naildir. Bu hukuka, bu insaniyete haiz olan her Osmanlının namusu: Osmanlı vatandır...”⁵¹⁰

Bekir Fikri Bey, vatan fikrini açıklarken tıpkı Ahmet Rıza gibi⁵¹¹, tanımın içerisine “egemenlik” kavramını da yerleştirmiş ve böylece mekâna/coğrafyaya/toprağa belirli bir millete ait olma özelliğini ilave etmiştir. Eşit vatandaşlık hukuku, ortak menfaat hissi, kader birliği ve toprağa bağlılık “Osmanlı vatani” merkezinde yer alan kavramlardır.⁵¹²

Bekir Fikri vatani sadece maddi menfaatlerin var olduğu bir mekân olarak değil, manevi hazinelerin de kucağı olarak görür. Bu nedenle Osmanlı vatani, aynı zamanda “vatan-ı İslam”dır. Bu “kutsal hazinelerin” beşiği olan vatani koruyan askerlik mesleği de bu nedenle kutsaldır. “... Ordu, millet katiyen emin olmalıdır ki, askerlik olmazsa ‘vatan’ yoktur. Vatan yok ise camî, Kur’an yoktur!”⁵¹³

Eserinin sonunda “Netice-i Felah” başlığı altında dört madde sıralayan Bekir Fikri Bey, “dünyanın yegâne Müslüman hükümeti olan muazzam Devlet-i Osmanîye’nin” mevcudiyetini inşa ettiği esaslar arasında en önemlisi “‘Vatan-ı İslam’ ve zaten kavî

⁵¹⁰ Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 93-95.

⁵¹¹ Ahmet Rıza, **Asker**, s. 76-77.

⁵¹² Bekir Fikri Bey “vatan” kavramının önemini ve kutsiyetini din ve askerlik arasında bağ kurarak da pekiştirmeye çalışmıştır. Ona göre “din-i İslam’ın bütün ahkâmı askerliği telkin etmektedir.” Namazda safların tertip ve düzeni, imamın emir ve kumandasına cemaatin harfiyen riayet etmesi buna örnektir. Bekir Fikri Bey için İslamiyet’te cihat farz olduğuna göre askerlik de farz haline gelmektedir. Askerlik farz olunca da askerliğe dair her türlü eğitim, talim ve terbiye mümin için farz haline gelir. “... Namazı kılmadığında Cenab-ı Hakk huzurunda bir Müslüman asker ne kadar mesulce talim ve talimatı ikmal edemediğinden dolayı daha ziyade mesuldür...” Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 148-150.

⁵¹³ Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 150. Bu yaklaşım Milli Mücadele yılları için de geçerli olmuştur. Kurtuluş Savaşı’nın İslamî değerleri kurtarmak, işgal altında bulunan “yüce Saltanat ve Hilafet makamının” bağımsızlığını sağlamak maksadıyla verilen bir mücadele olduğu sloganı içeride Anadolu halkı; dışarıda Müslüman alemi üzerinde etkili olmuş, maddi ve manevi desteğin temin edilmesini sağlamıştır.

olan bir Hristiyan mefkuresinden mütevellid ‘Osmanlı vatani’ mefkuresinin Osmanlı milletine umumen, kerhen ve tav’an kabulüdür.”⁵¹⁴

Yukarıda Anthony Smith, Ernest Renan ve Namık Kemal’i incelerken gördüğümüz vatandaşlık hukuku, ortak menfaatler ve toprağa (teritoryal) dayalı ortak vatan kavramları üzerine inşa edilmiş milliyetçilik anlayışının doğal bir sonucu olan “vatanperverlik” hissinin Bekir Fikri Bey’de de var olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Bekir Fikri Bey, yine Namık Kemal gibi manevi unsurları ön plana çıkarmış ve “Osmanlı vatanının” aynı zamanda “İslam vatani” olduğunu savunmuştur. Bu yaklaşım, son dönem siyasal elitleri içerisinde ve İttihatçıların genelinde hâkim olan bir görüş olması açısından dikkate değerdir.⁵¹⁵

19’uncu yüzyıldaki sürece genel olarak baktığımızda hakim millet/milli bir kimlik yaratma çabasının “vatan” kavramının da içeriğini dönüştürdüğü görülür. Kaybedilen toprakların ardından geride kalanlara yönelik korumacı yaklaşım “vatanseverlik” hissini geliştirmiştir. Ortak dil, ortak menfaatler ve vatandaşlık hukuku üzerinden geliştirilen Osmanlı milleti yaratma yönündeki siyasal çaba, aynı zamanda “Osmanlı vatani” hissini de doğurmuştur. Ancak Osmanlıcılık siyasetinin iflâsı sonucunda Balkan Savaşları sonrasında yükselen Türkçülük, “Türk milleti” ve “Türk vatani” şeklinde alternatif bir siyaset olarak vücut bulmuş, milletin içinde yaşadığı hazne olan vatan, militer anlamda korunması gereken ortak bir mekân olarak algılanmıştır.⁵¹⁶ Bu, Türk milliyetçiliğinin özünde yer alan teritoryal vatan anlayışdır ve bu anlayış 1920’nin siyasal koşullarında “muhaceret” ve “muhacirlik” olguları ile harmanlanarak “artık gidilecek bir yer kalmadı”, “Anadolu Türklerin son vatanıdır” şeklinde bir anlayışa evrilmiştir. Nereleri koruyacağız ve vatan nerede başlayıp nerede biter soruları zihinleri meşgul etmektedir. “Hakimiyet-i Milliye”de yer alan ve tam bu noktaya temas eden bir yazıda şu ifadelerle yer verilmiştir:

⁵¹⁴ Bekir Fikri Bey, **a.g.k.**, s. 187. **Sebilürreşad**, 28 Teşrinisani 1329, Aded: 274, s. 214.

⁵¹⁵ Teknik ve sayısal üstünlük kadar askerlikte manevi üstünlüğün de önemine dikkat çeken Bekir Fikri Bey buradan hareketle Osmanlı ordusunda maneviyattan yoksun Alman subayların varlığından rahatsızdır. Ancak bununla birlikte modernizasyon ve eğitimi konusunda ordu üzerindeki Alman nüfuzu gerçeğini de göz ardı edememiştir. Von Der Goltz’un etkisindeki bir orduda görev yapan kendisi de bir Harbiyeli olan Bekir Fikri Bey için zaten aksini düşünmek mümkün değildir. Zaten eserin kaleme alındığı dönem Edirne’nin Bulgar ordusundan geri alınışının hemen sonrasına tesadüf etmektedir. Hem Bâb-ı Âlî Baskını hem de Edirne’nin geri alınışı olaylarının Enver Paşa gibi Almanya’da eğitim almış, Alman hayranı İttihatçı subayların iktidarını tartışılmaz hale getirdiği bir sırada Bekir Fikri Bey’in Alman sistemini eleştirmesi ve reddetmesi bizce mümkün değildir.

⁵¹⁶ Durgun, **a.g.k.**, s 102.

“... Son sığındığımız ana toprağında bu ses yine kulağımıza geldi: Hicret. Zaman zaman göçülen Osmanlı coğrafyasının bundan başka bir manası yoktur. Tuna boylarında başlayan hicret akını Balkan engellerinde duracak sandık. Akdeniz kıyılarına kadar indi. Hicret, şimdi Adalar Denizi’nden aştı, Anadolu sahilinden içeri doğru giriyor. Bir yıldır ki, İzmir kıyılarından Türk kanı topraklara, sağ kalanlar gerilere akıyor. Bu akın daha ne kadar sürecek, nereye kadar gidecek?.. Hangi Türk memleketinin eşliğini müdafaa edeceğiz? Müdafaa’nın hududu nerede başlıyor ve nerede bitiyor? Bizde müdafaa dendiği zaman hicreti anlamamak mümkün değil... Artık ne hicret ne de hudut kuracak yer var!..”⁵¹⁷

TBMM’deki mebusların konuya ilişkin yaklaşımı da aynıdır. “İşgal”, “göç”, “vatan”, “tarih”, “Türk-Müslüman” kavramlarını içiçe geçmiş bir şekilde mebusların konuşmalarında görmek mümkündür. Örneğin Bursa’nın işgalinin yıl dönümü münasebetiyle Edirne mebusu Şeref Bey’in meclis kürsüsünden yaptığı “Asrın şehname-i mevcudiyetini sinesinde taşıyan bu muazzam millet, bu büyük milleti meydana getiren ecdadımızın kanı ile yoğrula yoğrula ortaya attığı bu büyük varlık, nihayet Bursa gibi İzmir gibi Edirne gibi ‘Türküm ve Türk kalacağım, burada İslam’ın imanı yaşamış ve müebbeden yaşayacaktır” şeklindeki hitabı önemlidir.⁵¹⁸ Aynı oturumda söz alan Bursa mebusu Muhittin Baha Bey de şunları söylemiştir:

“Sultan Osman’ın türbesini bir sene evvel düşman ayakları altında bıraktık. Efendiler, 365 gün evvel Osmanlı tarihinin en yüksek servetlerini, en yüksek hatıratını, en büyük adamlarını, Müslümanlığın birçok evliyasının türbelerini Yunanlıların ayakları altında görmek bedbahtlığına duçar olduk... Efendiler, Venizelos’un velet-i melunu, Sultan Osman’ın türbesi üstüne ayağını basarak gözlerini bütün Müslümanlığa, bütün Türklüğe dikti... Efendiler, bir sene evvel Bursa’dan ağlaya ağlaya ayrıldık. Onlar güle güle girerken... önümüze baka baka 650 senelik tarihin yükünü omuzlarımızda ve kalplerimizde taşıya taşıya size doğru geliyorduk...”⁵¹⁹

“Vatan” kavramının gelişimini, Akçura ve Gökâlî kıyaslamasını yaparken temas ettiğimiz hususları da kapsayacak şekilde değerlendirmek önemlidir. Pantürkizm’in sonucu olan “Turan” idealinin Akçura’da siyasal; Gökâlî’te kültürel perspektiften yorumlandığına değinmiştik. Akçura yeni bir toprak dengesi kurmanın yollarını aramış,

⁵¹⁷ “Yine Hicret”, **Hakimiyet-i Millîye**, 20 Temmuz 1336, No. 48, s. 4.

⁵¹⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 11, 48. İçtima, 9 Temmuz 1337, s. 203.

⁵¹⁹ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 11, 48. İçtima, 9 Temmuz 1337, s. 187-188.

Türklüğü siyasal bir birliktelik yani “tevhid-i etrak” olarak yorumlamıştır. Etnik akrabalık ve dil esasını temele alan “tevhid-i etrak” bu yönüyle yeni bir laik siyasî kimlik tasavvur etmiştir ki, bu durum Akçura’nın özgünlüğüdür. Bunun yanında İttihatçılar, Gökalp’in kültürel Türkçülüğünden de etkilenmişlerdir. Gökalp’te “Turan” siyasî değil; romantik bir idealdir. Akçura “vatan ve millet” kavramlarının ön plana çıkarırken, Gökalp “anavatan ve kültür” kavramlarını ön plana çıkarmıştır. Buradan hareketle “Turan”, Gökalp için Akçura’nın aksine siyasî bir aileyi değil; kültürel anlamda dil ailesini sembolize eden bir mekandır. Gökalp, Akçura’nın ön plana çıkardığı “anavatan”ın içeriğini ulusal kültür kavramını ile doldurmuştur. Böylelikle onu etnik bir bağ olmaktan çıkarıp, kültürel bir bağ haline getirmiştir. Gökalp’e göre “vatan”, Anthony Smith ve Namık Kemal’i hatırlatacak şekilde uğruna hayatlar feda edilen mukaddes bir ülke demektir. Vatan, bu kutsallığını yine kutsal bir varlık olan ve üzerinde oturan millettten alır.⁵²⁰ Gökalp, kutsal olan vatani “millî vatan” ve “ümmî vatan” olarak ikiye ayırmaktadır ki, aynı ayrımın Bekir Fikri Bey tarafından da yapıldığı hatırlanmalıdır. Osmanlı ülkesi (yani millî vatan), İslam vatanının (yani ümmî vatanın) müstakil bir parçasıdır. Bu millî vatan (Osmanlı ülkesi-Türk yurdu) aynı zamanda Turan’ın da bir parçasıdır. Ümmî vatanın bir diğer parçası Arap yurdu. Millî vatan, dil, kültür, ortak menfaatler ve dayanışma kavramları üzerinde inşa edilir. Ümmî vatan ise maneviyat, din ve kültürel değerler üzerinden inşa edilmektedir. Türklerin, millî vatana (Osmanlı ülkesi) veya Turan’a bağlanmaları ümmî vatani (İslam vatanını) unutmalarını gerektirmez.⁵²¹ Gökalp, Türk ve Türk olmayan Müslüman unsurları da kapsayacak şekilde çoğulcu bir yaklaşıma sahip olmanın yanı sıra Akçura’nın geniş “anavatan” kavramının sınırlarını daraltmak suretiyle teritoryal bir yaklaşımla daha dar bir anlamda “vatan”ın sınırlarını belirlemiştir.

İttihatçı lider kadro başlangıçta Akçura’nın etkisinde kalmış olsa da Sarıkamış hezimet, 1917 Bolşevik Devrimi ve Mondros Mütarekesi vatan kavramının yeniden sorgulanmasına neden olmuştur. Bu ortamda Akçura’nın kendisi dahi “Turan” fikrinin şansının kalmadığını Türk Ocağı’nda verdiği ve bizim yukarıda temas ettiğimiz konferansla itiraf etmiştir. Bu ortamda “millet” ve “vatana” kültürel perspektiften bakan, çoğulcu ve teritoryal özelliklere sahip Gökalp’in yaklaşımı ön plana çıkmıştır.

⁵²⁰ “Şeref ül-mekân bi’l mekin” yani “Mekânın şerefi oturandandır.” Durgun, **a.g.k.**, s. 109.

⁵²¹ Durgun, **a.g.k.**, s. 103-110. Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s. 60-72. Dündar, **Modern Türkiye’nin Şifresi**, s. 73-84.

Bu yaklaşım Mütareke Döneminde “büyük-küçük Türkçülük” tartışmalarını beraberinde getirmiştir ki, aşağıda bu noktaya temas edilecektir.

Namık Kemal’in Batılı anlamda “patrie” kelimesinin karşılığı olarak dilimize kattığı “vatan” kavramının, 19’uncu yüzyılın sonlarından Mütareke Dönemi’ne kadar gelen süreçte geçirdiği dönüşümü Bernard Lewis’in ifadeleriyle özetlemek mümkündür. Lewis, son dönem Osmanlı aydınlarının bakış açısından “vatan” algısını çeşitlendirmektedir. Cevdet Paşa için 19’uncu yüzyıl başlarında “vatan” kelimesi, dünyaya gelen köyün meydanından başka bir şey ifade etmez. 19’uncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Namık Kemal için “vatan” kutsal şehirler (Mekke, Medine, Kudüs) de dahil olmak üzere bütün Osmanlı topraklarını ifade etmektedir.⁵²² Bununla birlikte Namık Kemal etkisinde ve Alman ekolündeki Harbiye’den yetişen Osmanlı subayları ile İttihatçılar yenilgi psikolojisi ve toprak kayıplarının yarattığı baskı altında “vatan” kavramına Anadolu merkezli olarak bakmışlardır. 20’nci yüzyılın başında Türkçülük siyasetinin iki büyük isminden biri olan Ziya Gökalp için “vatan ne Türkiye ne de Türkistan”dır. Şeriatın hüküm sürdüğü her yeri vatan olarak tanımlayan Sait Halim Paşa ise bu ifadesiyle aslında yukarıda incelediğimiz “Darülislam” ve “Darülharp” ayrımına atıfta bulunmuştur. Bununla birlikte Gökalp’in şahsında Türkçülerde ve Sait Halim Paşa’nın şahsında İslamcılarda var olan geniş/irredentist vatan anlayışına karşı Mustafa Kemal, daha realist daha dar bir alanda bütünlükçü bir vatan fikrini ortaya atmıştır. Onun çeşitli yer ve zamanlarda yaptığı konuşmalarında yer alan vatan fikri ve vatan sevgisi tarih ile harmanlanmış, tarihle kol kola bir görünüm arz etmektedir. Bu açıdan Namık Kemal’in vatan sevgisinin içeriğini geçmişteki kahramanlıklarla doldurması, her yeni nesil tarafından tekrar tekrar bu kahramanların ve kahramanlıkların keşfedilmesi yaklaşımına paralel bir şekilde Mustafa Kemal de vatanın ve ulusun inşası sürecinde manevi boyuta önem vermiş ve bunu ön plana çıkarmıştır. Bu durum Anthony Smith’in yukarıda temas ettiğimiz vatan ataların hazinelerini saklayan manevi bir hazinedir şeklindeki yaklaşımıyla birebir örtüşmektedir.

3. 6. 2. Mütareke Dönemi teritoryal-çoğulcu söylemi ve “vatan” kavramı

Türk tarihinde 1918-1922 arasını içine alan Mütareke Dönemi kendine has bir takım karakteristik özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin daha ayrıntılı bir çalışmanın

⁵²² Lewis, **a.g.k.**, s. 355-356.

konusu olduğu açıktır. Ancak bu özellikler arasında bizim için en önemlisi Birinci Dünya Savaşı'ndan şartları ağır bir ateşkes antlaşması imzalayarak çıkmak zorunda kalan imparatorluğun, Wilson Prensiplerinin ilan edildiği, “milliyet” ve “self-determinasyon” ilkelerinin ön plana çıkarıldığı bir sırada Anadolu toprakları üzerinde yaşayan farklı unsurların kabaran milliyetçi dalgalarına maruz kalmasıdır.⁵²³ “Milliyet” ve “self-determinasyon” kavramları, Mütareke Dönemi boyunca gerek Türk-Müslüman ve gerekse gayrimüslim unsurların ellerinde bayrak olarak tutup, dillerinde sloganlaştırdıkları önemli ilkeler haline gelmiştir. “Millî programlarını” belirleyen Müslüman-gayrimüslim her etnik grup siyasî cemiyet ya da örgütlenmeler altında bu amaçlarına ulaşmaya çalışmıştır.⁵²⁴ Bu kutuplaşmanın en güzel takip edileceği yer hiç kuşkusuz Mütareke Dönemi basınıdır. Mütareke Dönemi basını incelenecek olursa anasır ve milliyet kavramlarının çok sert tartışmaları beraberinde getirdiği görülür.⁵²⁵

⁵²³ Tunaya, bu dönemin, sıklıkla tekrarlanan devamlılık ve kopuş teması üzerinden biten bir imparatorlukla doğan yeni bir devletin hikayesi olarak ele alındığına dikkat çekmiştir. “İki dünyanın” ve “iki tarafın” varlığına dikkat çeken Tunaya, bir taraftan Ekim 1917'deki devrimle birlikte doğuda yükselen bir güç olan SSCB ile savaşın galipleri olan batıdaki güçler arasında sıkışmış bir Türkiye'nin varlığına işaret etmiş diğer yandan da İstanbul Hükümeti ile Kuva-yı Milliye şeklinde iki tarafın rekabetine değinmiştir. “Mütareke Dönemi'nin canlılığı bu iki taraf arasındaki çatışmalardan doğmuştur.” Her anlamda birbirine zıt iki dünya ve iki taraf mevcuttur. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi, 1918-1922**, C. 2, Genişletilmiş 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 3-4. Bu dönemin çeşitli yönlerine dair bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919**, C. 1-2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004. Bülent Tanör, **Kurtuluş, Kuruluş**, 6. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2004. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 8. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 226-228. Taylan Sorgun, **Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi**, 3. Basım, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2003. Bilge Orhonlu, **Mütareke Dönemi**, 1. Bsk, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2009. Wilson Prensiplerinin hazırlanış, Türkiye’yi ilgilendiren noktaları ve Türk kamuoyunda uyandırdığı tepkiler hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Kenan Özkan, **Millî Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923**, 1. Baskı, Ötügen Neşriyat, 2016, s. 190 vd.

⁵²⁴ Mehmet Rauf'un, İzmir'in Yunan işgali altındaki günlerini anlattığı “Halas” adlı romanının kahramanı Kemal Mümtaz'ın ağzından çıkan şu ifadeler önemlidir: “...Bir kere memleketimiz memleket değil ki... Sanki bir türlü tenceresi, bizimle beraber bizim mahallemizde, bizim sokağımızda bizim hayatımız içinde ırkları cinsleri, dinleri, adetleri ayrı olarak ömür süren düşmanları göz önüne getiriniz. Haydi Arapları, Arnavutları, Çerkezleri din kardeşi diye bir tarafa bırakalım. Ya o din cihetinden de menfaat cihetinden de hasmımız olan Rumlara, Ermenilere, Bulgarlara hatta Yahudilere ne diyebilirsiniz? Bunlar en ehemmiyetsiz bahanelerle her gün sokaklarımızı bombalara boğan haydutlar... Her Rum her Ermeni evlerinde araba araba silah, bomba çıkararak mahallelerimizi katliam yerine döndürmezler mi? Bu Rumlar ta Mora isyanından beri emellerini derece derece uzatmışlar evvela Teselya'ya sonra Girit'e daha sonra Selanik'e, Midilli'ye... Şimdi İzmir'e ve hatta İstanbul'a göz koymuşlardır... Sonra Ermenilerin çokluk (!) bulunduğu şehirler var, onlar da fırsat bulurlarsa hiç durular mı?..” Burada dikkat çeken husus öncelikle çok uluslu homojen bir yapıdaki Osmanlı toplumunun “tүrlü tenceresine” benzetilmek suretiyle homojen bir ulus-devlete duyulan özlemin dile getirilmesidir. İkinci olarak bu “tencere” içindeki unsurlardan Arap, Arnavut ve Çerkez gibi Müslümanların ortak din ve menfaatler noktasından varlıklarının kabul edilmesidir ki, bu yaklaşım Mütareke dönemi çoğulcu/teritoryal millet ve vatan algısını yansıtmayı açısından bizim için son derece önemlidir. Mehmet Rauf, **Halas**, 1. Baskı, İlgı Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 21-22.

⁵²⁵ Bu konuda yapılmış detaylı bir çalışma için bkz. Kenan Özkan, “Mütareke Döneminde ‘Milliyet’ ve ‘Anasır’ Kavramı Üzerine Tartışmalar”, **Belgi**, S. 15, Yaz 2018/1, s. 694 vd. Alper Ersaydı, **Türklüğün**

Bu tartışmaların belli başlı iki konu etrafında yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Birincisi ortak menfaatler doğrultusunda imparatorluk toprakları içerisinde kalan Türk-Müslüman birlikteliğini öne çıkaran teritoryal bir Türk birliği düşüncesidir. İkincisi ise aynı topraklar üzerinde yine ortak menfaatler doğrultusunda Müslüman ve gayrimüslim unsurların “Osmanlı” siyasî kimliği altında vatandaşlık bağı ile birbirine bağlanmasını amaçlayan “Osmanlılık” düşüncesidir.⁵²⁶ Meseleye Tunaya’nın terminolojisi ile “iki taraf” penceresinden bakacak olursak bu yaklaşımlardan birincisi Anadolu hareketi, ikincisi ise Mütareke Dönemi boyunca iş başına gelen İstanbul Hükümetleri tarafından savunulmuştur.⁵²⁷ Bizim için önemli olan Türk-Müslüman birliği düşüncesi ve bu birliğin sınırlarının neresi olacağı sorusudur.

Mütareke basınının önemli gazetelerinden biri olan “Vakit” başyazarı Ahmet Emin (Yalman) “ortak menfaatler” üzerine kurulu vatan ve vatandaşlık kavramlarına temas etmiştir. Osmanlılık yani “ittihad-ı anasır” siyasetini ortak menfaatler üzerinde temellendirmeye çalıştığı vatandaşlık hissi ile hayata geçirmek ister.⁵²⁸ Ahmet Emin’e

Anadolu’dan Tasfiyesi, Alemdar Gazetesine Göre Mütareke Döneminde İttihatçılık, 1. Baskı, AKY Yayınları, İstanbul, 2011. Nesim Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de ‘Milliyet’ Arayışları ya da ‘Anasır Meselesi’”, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma**, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 157 vd.

⁵²⁶ Bu tartışmaların ikili ittifaklar etrafında şekillendiğini de görmek mümkündür. Bir tarafta Rumların ve Ermenilerin birlikteliği ile ortaya çıkan Müslüman olmayan unsurların ittifakı; diğer tarafta Türk, Kürt, Laz, Çerkez vs. dayanışması şeklinde ortaya çıkan Müslüman unsurların dayanışması söz konusudur. Özkan, ‘**Milliyet**’ ve ‘**Anasır**’ Kavramı Üzerine, s. 696. Karşılıklı oluşan bu ittifakların “hariçteki ve dahildeki düşmanlara karşı Türk birliği” arayışını daha da yoğunlaştırdığı görülür. Basında “Yeniğün” ve “Tasvir-i Efkâr” gazetelerinin bu konuda yoğun bir çaba harcadıkları ve başlangıçta ittihad-ı anasır yani Osmanlılık çizgisinde olan “Vakit”in de zamanla bu çabaya destek verdiğini görmek mümkündür. Şeker, **a.g.k.**, s. 159-160.

⁵²⁷ Mütareke dönemi İstanbul Hükümetlerinin programlarına bakıldığında bu durum çok açık bir şekilde görülmektedir. Mütarekeyi imza eden ve ilk Mütareke kabinesi olan Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918’de Meclis’te okuduğu hükümet programında hükümetin “bila-tefrik-i cins ve mezhep bilcümle anasırın hukuk-u siyasiye-i memlekette müsavaten istifadelerini, serbesti-i inkişaflarını ve idare-i umur-u memlekete her suretle iştiraklerini temin eyleyecek ve ekalliyetlerin muhafaza-i hukuk için kavanin-i intihabiyemizde icab eden tadilatı teklif edeceği” ifadelerine yer vermiştir. **MMZC**. Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1, İnikad 4, 19 Teşrinievvel 1334, s. 29. Ahmet İzzet Paşa’nın kısa süren Sadaretinin ardından yeni hükümeti kuran Tefrik Paşa, 18 Kasım 1918’te Meclis-i Mebusan’da okuduğu programında aynı şekilde Osmanlılık siyasetinin takip edileceğinden ittihad-ı anasır siyasetinden bahsetmiştir. Bu noktada Ermeni ve Rumlara savaş yıllarında yapılan haksızların telafisinin ve “bil’a-tefrik-i cins ve mezhep bilumum sunuf-u ahali arasında samimi bir vifak ve muhadenetin her türlü vesaitiyle tesisi ve kaffe-i anasır-ı Osmaniye’nin hukuk-u siyasiye-i memlekette temin-i istifadesinin” sağlanacağını ifade etmiştir. **MMZC**. Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1 İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, s. 136. Ayrıca bkz. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. 1, s. 28 ve 90. Mütareke dönemi hükümet programları hakkında toplu bir çalışma için bkz. İhsan Güneş, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 219 ve 231.

⁵²⁸ Ahmet Emin, “Yeni Vatandaşlık”, **Vakit**, 19 Nisan 1334, No. 180, s. 1. Ahmet Emin, hükümetin Nisan 1918’de ilan ettiği iç borçlanma konusunda Türkçe gazetelerin yanında Ermenice ve Rumca gazetelerin de olumlu tepki vermesini ortak menfaatlere dayalı yeni bir vatandaşlık hissinin mümkün

göre “ittihad-ı anasırın” gerçekten oluşması için “müşterekten çalışarak asra layık vatandaşlık rabitaları tesis etmek etmek” gerekir.⁵²⁹ Ahmet Emin’e göre devletin öncelikli vazifesi “vatandaşların refahını, sıhhatini, irfanını, servetini düşünmek, bu gayeleri esaslı ve daimî bir surette temin için kanunlar ve tedbirler hazırlamak, memlekette aile rabitalarının, namus ve ahlakın mütekabil itimat ve tecavüzden masuniyetini sağlamaktır.” Kanunların hiçbir şahıs ve sınıf farkı gözetmeksizin “bilcümle münasebetleri müsavi” bir surette düzenlemesi ve eşit vatandaşlık hukukunu temin etmesi şarttır. Şahıslar kendi din ve geleneklerini sadece dinî bir mahiyete haiz kalmak şartıyla gereği gibi yaşayabilmeli, kendi dilini konuşabilmeli, eğitim alabilmeli ancak ortak hislerin oluşması ve ortak menfaatlerin temini için gerekli olan ortak bir resmî dilin kullanımına özen gösterilmelidir. “Memleketin her unsuru için hars ve din serbestisi katî olmalıdır. Mecburiyet-i tahsil kaidesince her vatandaşın görmesi lazım gelen iptidaî tahsilin ana lisanında verilmesini ve Türkçenin yalnız münasebet-i umumiye için vücuduna lazım olan müşterek bir lisan diye öğrenmesi” gerekir. Bu nedenle devletin eğitim üzerinde kontrolü şarttır. Ortak temel değerleri içeren bir eğitim sayesinde farklı unsurlar arasında kuvvetli vatandaşlık bağları gelişebilir. Vatandaşlık duygularının geliştirilmesi, bu sayede unsurlar arasındaki uyumun sağlanması çağın bir gereğidir. Bunu sağlamanın yolu ise “kanun hükümetini” teşkil etmekten geçmektedir. Ahmet Emin bu noktada laik ve çağdaş devlet anlayışına temas ederek bu kavramın tanımını yapmıştır:

olabileceğine dair güzel bir işaret olarak değerlendirmiştir. Ona göre “asrımıza mahsus olan yeni vatandaşlığın temeli menfaat-i umumiye... Bu sahada müşterek menfaatleri olan adamlar sıfatıyla vatandaşlar arasında din, lisan, ırk ve menş’ farkları hiç mevzu bahis olmaz...” Ahmet Emin, “Dahilî İstikraz”, **Vakit**, 2 Nisan 1334, No. 163, s. 1.

⁵²⁹ Ahmet Emin, “Vatandaşlık Rabitaları”, **Vakit**, 18 Ağustos 1334, No. 298, s. 1. Bu yazısını tamamlayan bir başka yazı için bkz. Ahmet Emin “Vatandaşlık Gayesi”, **Vakit**, 30 Ağustos 1334, No. 308, s. 1. Vatandaşlık rabitlerini özel ve genel olarak sınıflandırmıştır. Din ve kültür özel/ferdî; ekonomi, hukuk ve eğitim genel menfaatlerdir. Bunlar hakkında değerlendirme için bkz. Özkan, **Milliyet’ ve ‘Anasır’ Kavramı Üzerine**, 696-700. Ancak Ahmet Emin’in bu idealist yaklaşımı Mütareke Dönemi’nin gerçeklikleri ile örtüşmemektedir. Rumların ve Ermenilerin kendi bağımsız devletlerini kurmak için Wilson Prensiplerinin self-determinasyon ilkesinden destek alarak yoğun bir mesai içerisinde oldukları ve İtilaf Devletlerinin baskısı ile Rum ve Ermeni tehciri sorumluların Divan-ı Harbî Örflerinde yargılandığı, İttihatçıların idama mahkum edildiği bir sırada gayrimüslim unsurların “ittihad-ı anasır” siyasetinin peşinde koşmayacakları açıktır. Tehcir sorumlularının yargılanması ve Divan-ı Harb-i Örflerin kurulması hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Feridun Ata, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, 59 vd. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. 1, s. 203 vd. 4 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında Divaniye Mebusu Fuad Bey’in, “Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Âlî’ye sevklerini talep eden takriri” okunduktan sonra Rum ve Ermeni mebusların mecliste seslerinin daha gür bir şekilde çıkmaya başladığı görülmüş, cemiyetin önde gelen üyelerinin ülkeyi terk ettikleri bir sırada İttihat ve Terakki adeta “günah keçisi” ilan edilmiştir. Meclis içerisinde kurulan “Beşinci Şube” aracılığıyla İttihatçı kabineler yargılanmıştır. **MMZC**. Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1, İnikad 11, 4 Teşrinisani 1334, s. 103-106.

“... Din, ırk, lisan, fikir ve içtihat farkı tanımaksızın bilcümle vatandaşlara müsavi muamele eden, münasebet-i umumiyenin her vakit için kabil-i itimat kanunlar dairesinde cereyan etmesini temine çalışan, her vatandaşa aynı terakki ve inkişaf fırsat ve imkanını veren bütün vatandaşların sıhhi, iktisadî ve içtimaî nokta-yı nazardan insanlığa yakışır diye telakki olunan asgarî bir seviyenin fevkinde bir mevcudiyete sahip olmasını bir gaye bilen ve bunun dününde kalanlara el uzatan bir devlettir.”⁵³⁰

Ahmet Emin’e göre gayrimüslim vatandaşların da siyasî açıdan “Osmanlı vatandaşlığı” vazifelerini tamamıyla kabul etmeleri gerekir. Osmanlılık hissine sahip olmayanlar ve birlikte yaşama arzusunda bulunmayanlar için hükümetçe “tamamiyetimizi terk etmeleri teshil olunmalıdır.”⁵³¹

Mütareke döneminde Rum ve Ermeni ittifakına karşı Türk-Müslüman ittifakının meydana geldiğine ve bu konunun “Yenigün” ve “Tasvir-i Efkâr” gazetelerince işlendiğine yukarıda temas edilmişti. İstanbul ve Anadolu’nun işgal altında olduğu, Rum ve Ermenilerin “milli programlarını” ilan etmek cesaretini gösterdikleri, yani iç ve dış düşmanların “ortak vatani” tehdit ettikleri bir dakikada Türk ve Türk olmayan Müslüman unsurların birlikteliği üzerinden geliştirilen çoğulcu ve teritoryal söylem “Yenigün” ve “Tasvir-i Efkâr” sütunlarına yansımıştır. Yunus Nadi, şu dakikada Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan unsurlar arasında “bu devletin beka ve itilasını olanca samimiyeti ile isteyen, onun etrafında olanca aşkı ile toplanan bir tek unsur” kaldığından bahisle Türk-Müslüman unsurun varlığına işaret etmiştir. İster içeriden ister dışarıdan olsun ortak varlığı tehdit eden tehlikeler karşısında tek yol birleşmektedir. Yunus Nadi’ye göre bu tehditlere karşı “müttehit bir mevcudiyet gibi tecelli etmezsek zuhur edecek netice kendi aleyhimizde olacaktır...”⁵³²

Yenigün ve Tasvir-i Efkâr dışında Vakıf gazetesinin de zaman zaman “Türk-Müslüman” birliği fikrini savunan yazılara yer vermiştir. Ahmet Emin, “ittihad-ı anasır”

⁵³⁰ Ahmet Emin “Vatandaşlık Gayesi”, **Vakit**, 30 Ağustos 1334, No. 308, s. 1. Ahmet Emin, “Sulhe Doğru”, **Vakit**, 17 Ağustos 1334, No. 297, s. 1. Ahmet Emin, “Demokrasi Nedir?”, **Vakit**, 28 Teşrinievvel 1334, No. 364, s. 1. Laik ve çağdaş hukuk devleti fikrini savunan Ahmet Emin, “İslam” mecmuasından Babanzade Ahmet Naim ile giriştiği polemikte Osmanlı Devleti’nin teokratik yapısının bir an önce sonlandırılarak asrın gereği olarak laik devlet yapısının tesisini önermektedir. Aksi takdirde gayrimüslim vatandaşlarla devlet arasındaki ilişkinin üvey evlat-üvey baba şeklinde kalacağına işaret etmiştir. Bu adım Avrupa’ya hoş görünmek için Tanzimat zihniyetiyle atılacak bir adım olmayıp yaşamak azminde olan bir milletin atması gereken zorunlu bir adım olduğunu savunur. “Bkz. Ahmet Emin, “Din ile Devlet”, **Vakit**, 26 Teşrinisani 1334, No. 393, s. 1. Babanzade Ahmet Naim, “Bizde Din ile Devlet”, **İslam**, 28 Teşrinisani 1334, No. 11, s. 1.

⁵³¹ Ahmet Emin, “Sulh Hazırlığı”, **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1334, No. 349, s. 1.

⁵³² Yunus Nadi, “Birleşme Meselesi”, **Yenigün**, 26 Kanunisani 1335, No. 144, s. 1. Yunus Nadi, “Varlığımızın Müdafaası”, **Yenigün**, 27 Kanunisani 1335, No. 146, s. 1.

siyasetinin yanlışlığını kısa süre içerisinde kavramış ve o da Yunus Nadi ile aynı çizgiye gelmiştir. Gayrimüslim vatandaşların büyük kısmının memleketin geleceğine, birliğine taraftar değil; düşman olduğunu, vatanın ve ülkenin geleceğini düşünmek vazifesinin bu dakikada sadece Türk-Müslüman unsurlara düştüğünü belirterek hayallere kapılmama ikazında bulunur. Bugün Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında bir ortak zemin bulmak mümkün değildir. Bu çabadan bize fayda değil ancak zarar gelebilir diyen Ahmet Emin'e göre Avrupa'nın siyasi haritası milliyet esasına göre yeniden belirlenirken "Türk milletine düşen vazife kendinden başka hiçbir istinadgâhı olmadığını hatırlamak ve istikbal karşısında son saniyede olsun bir ittihat zemini bulmaktır..."⁵³³

Türk-Müslüman unsurlara yönelik bu birlik çağrısı, din kardeşliği ve kader ortaklığını merkeze alan Türk-Kürt birlikteliğini beraberinde getirmiştir. Ancak Mütareke günlerinde Kürt Teali Cemiyeti'nin⁵³⁴ faaliyetleri ve Şerif Paşa önderliğindeki Kürt delegasyonunun Paris Barış Konferansı'nda bağımsız Kürdistan kurulması yönündeki girişimleri ve Doğu Anadolu'daki Ermeni iddialarını tanıyarak Ermeni temsilcisi Bogos Nubar'la anlaşmaya varması basında büyük tepkilere neden olmuştur.⁵³⁵ Bu konuyu ele alan Ahmet Emin, Kürt unsurunu diğer unsurlardan farklı bir yere koymanın önemine temas etmiştir. İttihatçıların takip ettiği ve "müspet

⁵³³ "Milliyetperverlik Siyasî Bir Moda Mıdır?", **Vakit**, 10 Şubat 1335, No. 468, s. 1. Ahmet Emin, Türk milliyetçiliğine karşı devlet adamlarında ve kamuoyunda önyargının oluşmasının gerekçesi olarak Türkçülüğün siyasetinin İttihatçılık taraftarlığıyla eş değer algılandığı gerçeğini göstermiştir. İttihatçıların "müfrit milliyetperverlik" anlayışı milliyetçiliğin kitleler nazarında yanlış anlaşılmasının temel nedenidir. Özkan, **Milliyet' ve 'Anasır' Kavramı Üzerine**, s. 705.

⁵³⁴ Tunaya, cemiyetin kuruluş tarihini 17 Aralık 1918 olarak vermiştir. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in Sadaret makamına yazdığı 22 Mayıs 1335 tarihli yazıda "Âyândan Seyyit Abdülkadir Efendi'nin taht-ı riyasetinde... Dersaadet'te teşekkül eden ve 17 Kanunievvel 1334 tarihinde ilmühaber ita edilmiş" ifadesi yer almaktadır. Kurucu üyeler arasında Şeyh Abdullah Efendizade, Hüseyin Şükrü (Baban) Bey, Dr. Şükrü Mehmet (Sekban) Bey, Muhittin Nami Bey, Babanzade Hikmet Bey ve Aziz Bey gibi Babanzade ve Bedirhan gibi önemli ailelere mensup isimler yer almaktadır. Tunaya, **a.g.k.**, C. 2, s. 186. Sinan Hakan, "Jin" gazetesinin 9 Mart 1920 tarihli 33'üncü sayısında "Kürdistan Teali Cemiyeti Beyannamesi" başlığı altında önemli bilgilerin verildiğinden bahsetmektedir. Sinan Hakan, **Türkiye Kurulurken Kürtler 1916-1920**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 90. Ayrıca bkz. Hamit Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya, 1919-1925", **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 95. Kürt Teali Cemiyeti ileri gelenleri, Paris Barış Konferansı tarafından Orta Doğu'ya gönderilen Amerikalı King-Crane Heyeti ile 4 Ağustos 1919'da görüşmüş ve Musul'u da içine alacak şekilde bağımsız Kürdistan'ın kurulmasını talep etmişlerdir. Özkan, **Türkiye-ABD İlişkileri**, s. 170 vd.

⁵³⁵ Şerif Paşa, başlangıçta Ermeni iddialarını Paris Barış Konferansı nezdinde reddetmiş ve Kürt taleplerine ilişkin 22 Mart 1919 tarihli muhtırasını konferansa sunmuştur. Hakan, **a.g.k.**, s. 99 vd. Ancak ilerleyen aşamada Şerif Paşa ve Bogos Nubar, Doğu Anadolu üzerinde kurulması planlanan Ermenistan ve Kürdistan devletleri konusunda anlaşmaya vararak konferansa ortak bir nota vermişlerdir. Notada Ermeniler ile Kürtler arasında husumetin ortadan kalktığı beyan edilmiştir. "Şerif Paşa ve Ermenilerle Türkler", **Akşam**, 27 Kanunievvel 1335, No. 456, s. 1.

Türkçülükle” alakası olmayan “pek cahilâne ve tecavüzkâr Türkçülük siyasetinin” Arnavut, Arap ve Kürt gibi Müslüman unsurlarda milliyetçi fikirleri uyandırdığına temas etmiş, gayrimüslimlerin memleketin menfaatini düşünmediği bir sırada İttihatçıların yanlış siyaseti yüzünden Müslüman unsurların da bu kervana dahil olduğundan bahsetmiştir.⁵³⁶ Ahmet Emin, yazısının devamında “ortak vatan ve ortak menfaatler” noktasına temas etmiştir. “Birbirine pek lüzumlu iki kardeş millet olan Türklerle Kürtlerin birbirlerine ve müşterek vatana ait meseleleri serbestçe münakaşa etmelerinde hiçbir fenalık tahdis etmez... Kürtlerle Türkler daima menfaatleri kati bir surette müşterek iki kardeş mevkiinde bulunmalı ve doğrudan birbirleriyle hasbihal etmeli...”⁵³⁷

Erzurum’da yayımlanan “Albayrak” gazetesi de Kürt Teali Cemiyeti ileri gelenleri ile Şerif Paşa’yı hedef alan bir yazı kaleme almış ve bu yazı “Vakit” gazetesinde aynen yayımlanmıştır. Doğu Anadolu’nun Ermeni emellerine kurban gitmesinin önündeki tek güç Türklerin ve Kürtlerin ittifakıdır. Bugün bir aile olan Türk ve Kürdü birbirinden ayırmak en kutsal değerlere tecavüz etmektir ve “hususiyile Kürdistan teşkilinden bahsetmek Ermeni istilasını ihzar eylemekten başka bir mana ifade etmez.” “Albayrak” Kürtlere, makam-ı Hilafet’ten ayrılmanın Ermeni ihtiraslarına boyun eğmek ve hem Türklerin hem de Kürtlerin mahvı anlamına geleceği uyarısında bulunur. “Hilafet-i Osmaniye’nin nüfuzu kalktığı gün Kürtler birtakım türedilerin esiri olacak, bu hal Kürdistan için hakikî bir felaket ve Ermeni istilasını teshil edecek bir amil olacaktır.”⁵³⁸

Mütareke Dönemi’nde hâkim söylem olan “teritoryal (toprağa dayalı) ve çoğulcu” vatan ve millet anlayışı Türkçülük siyasetine ilişkin tartışmaların merkezinde yer

⁵³⁶ Ahmet Emin, “Kürtler ve Kürdistan”, **Vakit**, 14 Ağustos 1335, No. 642, s. 1. Nitekim Kürt liderlerinden Celadet Bedirhan, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği bir mektupta Ahmet Emin’in İttihatçıların yanlış siyasetlerine yönelik eleştirisini teyit edecek ifadelere yer vermiştir. Celadet Bedirhan’ın Türk milliyetçiliğinin kalesi olan Türk Ocakları hakkında “size Türkçü yetiştirdiği kadar bize de Kürtçü yetiştiriyordu” ifadesi Türkçülük siyasetinin Müslüman unsurlarda nasıl geri teptiğini göstermesi açısından önemlidir. Bozarslan, **a.g.k.**, s. 93.

⁵³⁷ Ahmet Emin, Kürtlere muhtariyet verilmesine taraftardır. Ancak Kürtler tam bir muhtariyet için yeterli bir gelişmişlik seviyesine sahip değildirler. Bu nedenle muhtariyete kademe kademe geçmelidirler. İyi yetişmiş, donanımlı çok sayıda Kürt aydını mevcut olmakla birlikte Kürtler genel itibarıyla henüz muhtariyetten istifade edecek gelişim seviyesine ulaşmamışlardır. Ahmet Emin için aşiret hayatının varlığı, Kürtlerin muhtariyete kavuşmadan önce çözülmesi gereken en önemli konudur. **Vakit**, 14 Ağustos 1335, No. 642, s. 1.

⁵³⁸ Ayrıca Kürtlerin bağımsızlığa sahip olacak her türlü donanımdan mahrum olduklarının altı çizilmiş, “ilimsiz, maarifsiz, sanatsız, ticaretsiz sefalet bir halde bulunan Kürtlerin” bir büyük camiadan koparılıp yeni maceralara atmanın onları yeni felaketlere sürüklemek anlamına geleceği vurgulanmıştır. Bu gerçeği Kürtlerin bütün hamiyetli evlatlarının takdir ettiği de belirtilir. “Kürdistan Meselesi Var Mıdır?”, **Vakit**, 16 Teşrinisani 1335, No. 733, s. 3.

almaktadır. Bu kapsamda Türkçülük siyasetinin kültürel mi yoksa siyasal boyutuyla mı algılanması gerektiği, ikinci olarak Türk vatanının coğrafi sınırlarının neresi olduğu ve son olarak da Türkçülük siyasetinin İttihatçılığın siyasî programı olup olmadığı tartışması başlıca üç temel sorunsalı teşkil etmektedir. Bizim için önemli olan ilk iki tartışma konusudur. Nitekim bu iki mesele etrafında şekillenen tartışmalar genel itibariyle “teritoryal ve çoğulcu bir vatan ve millet” anlayışının benimsendiğini göstermektedir.⁵³⁹ Bu tartışmaların taraflarından biri Mehmet Fuat Köprülü’dür.

Mehmet Fuat Köprülü, “Bugünkü Hadisat Karşısında Türkçülük” başlıklı yazı dizisinde Türkçülük fikri ile diğer Müslüman unsurlar arasındaki ilişkiye temas etmiştir.⁵⁴⁰ Milliyetçilik fikrinin sadece gayrimüslim unsurlar arasında değil Arap, Arnavut, Çerkez vs. Müslüman unsurlar arasında da yayıldığını, İttihatçıların yanlış Türkçülük siyasetinin de bunda payı olduğunu hatırlatan Köprülü, önemli saptamalarda bulunmaktadır. İttihatçıların gereksiz yere Arnavutluk ve Arabistan’da Türk kanı döktüklerini söylemek suretiyle “Türk” kelimesinin anlamını ve kapsamını gözler önüne sermektedir. Türklük ile kastettiği şey Müslümanlık ortak paydasında çoğulcu bir yaklaşımdır. Türklüğü ırksal olarak değil; kültürel boyutuyla ele almaktadır. “...Arnavutlar ve Araplar gibi bize birçok nokta-yı nazardan merbut olan İslam unsurları” ifadesi buna delildir.

Türklüğün çoğulcu bir yaklaşımla Müslüman unsurları da içine alacak bir şekilde tanımlanması konusunda Köprülü ile aynı yaklaşıma sahip bir başka kişi Ahmet Emin’dir. Türklük ırksal boyutta ve sadece siyasî olarak algılanmamalıdır. Türklüğe siyasal ve ırksal bir anlam verildiği andan itibaren Türk olmayan Müslüman unsurlar kendisini dışlanmış hissedecektir. “... Osmanlı Türkleri için Türklük kan meselesi değil; bir hars, bir lisan ve amelî nokta-yı nazardan din meselesidir...” ifadesi ile Türklüğe yaklaşımını özetlemiştir. Eğer Türklüğe siyasî bir anlam yüklenecek olursa kendilerini Osmanlı Türkü olarak gören Araplar, Kürtler, Çerkezler bu dakikada bizden ayrılıp gidecektir.⁵⁴¹

Görüldüğü üzere Ahmet Emin ile Mehmet Fuat Köprülü’nün bakış açıları aynıdır. Her ikisinin de “Türklük” dendiği zaman anladıkları şey Türk ve Müslüman unsurların birlikteliğidir ve milliyetçilik onlar için Müslüman unsurların dışlanması anlamına

⁵³⁹ Özkan, **Milliyet’ ve ‘Anasır’ Kavramı Üzerine**, s. 711.

⁵⁴⁰ Köprülüzaade Mehmed Fuat, “Bugünkü Hadisat Karşısında Türkçülük-2, Tanzimat’tan Beri Osmanlılık Telakkisi”, **Akşam**, 27 Teşrinievvel 1334, No. 38, s. 3.

⁵⁴¹ Ahmet Emin, “Milliyetperverliğin Hududu”, **Vakit**, 17 Eylül 1335, s. 1.

gelmez. Ahmet Emin bu noktaya açıklık getirir ve bir memlekette yaşayan insanların özel menfaatlerini gözetmesinin (bununla kastettiği Türklüktür) genel menfaatlerini (Müslümanlığını) göz ardı etmesini gerektirmeyeceğini ifade etmiştir. Ahmet Emin bir başka yazısında ise bir adım daha ileriye giderek mekân/vatan ile onun üzerinde yaşayan unsur/unsurlar arasında bağlantı kurar. Anadolu'ya Fransızca kökenli bir isim olan “Türkiye” isminin verildiğine ve buradan hareketle milleti kastederken “Türkler” tabirinin kullanıldığına değinmiştir. Ancak Türk dendiği zaman “Türkler ve Müslümanların” anlaşıldığına ve böylece bu iki kavramın içiçe geçtiğine dikkat çekmiştir.⁵⁴²

“Tasvir-i Efkar” başyazarı Ebuziyazade de bir mahalleyi idare edecek kadar “tahsil ve dirayetten yoksun” olarak gördüğü İttihatçıların takip ettiği Türklük siyasetinin memleketin “yegane ve en mühim olan kuvvetini teşkil eden vahdet-i itikadiyenin düçar-ı zaaf olması” ile neticelendiğini söyler. Ona göre din ve diyanet milletimizin tek kuvveti ve dayanak noktasıdır. Türkler tarih boyunca gösterdikleri başarıyı sadece askeri yeteneklerine değil; “din-i mübinin feyz ve maneviyesine de medyundurlar.” Ebuziyazade'ye göre Türkler İslamiyet'le tesis etmiş, onunla büyümüştür. Bugün de kurtulmak istiyorsak ona dört elle sarılmak gerekir.⁵⁴³

Mütareke Döneminde “Türklük” kavramı ile Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Çerkez vs. Müslüman unsurları içine alan çoğulcu bir kimlik tanımının yapıldığı ve bunun siyasî değil; kültürel bir mahiyete sahip olduğu, ortak kültür, ortak menfaatler ve üzerinde birlikte yaşanan mekân olarak “vatan” kavramları etrafında tanımlandığı açıkça görülmektedir. Şimdi yapılması gereken ise bu “vatanın” nerede başlayıp nerede biteceği meselesini çözmektir.⁵⁴⁴

Mütareke Döneminde “vatan” algısı üzerine yapılan tartışmaların Türkçülük siyasetinin faaliyet sahası üzerinden şekillendiği dikkat çeken bir husustur. Tartışmanın ortaya çıkışında Çarlık Rusya'nın Bolşevik Devrimi ile yıkılmasının ardından Kafkasya, Kırım ve Türkistan'da yaşayan Türklerin bağımsızlıklarını kazanma çabası içerisinde onlara yardım elinin uzatılıp uzatılmayacağı konusu önemlidir. 14 Haziran 1918 tarihli Türk Ocağı Genel Kongresi sırasında gündemi en fazla meşgul eden bu konu, yoğun

⁵⁴² Ahmet Emin, “Türkçülük ve Memleketçilik”, **Vakit**, 20 Teşrinievvel 1335, No. 1.

⁵⁴³ Ebuziyazade, “Uhuvvet-i İslamiye'nin Nüfuz ve Kuvveti”, **Tasvir-i Efkar**, 14 Şubat 1335, No. 2652, s. 1.

⁵⁴⁴ Özkan, **Milliyet' ve 'Anasır' Kavramı Üzerine**, s. 720.

tartışmalara neden olmuştur.⁵⁴⁵ “Vatan” kavramının tanımlanmasında Anadolu coğrafyasının mı yoksa geneli itibariyle Türk coğrafyasının mı esas alınacağı asıl olarak yanıt aranan sorudur.⁵⁴⁶

29 Haziran’da yapılan ikinci toplantıda, 1912 senesinde kabul edilen Türk Ocağı Nizamnamesi’nin bazı maddelerinde değişiklikler yapılması için aralarında Halide Edip, Ziya Gökalp, gibi önemli isimlerin bulunduğu encümen⁵⁴⁷ tarafından hazırlanan layihanın “Ocağın maksadı, Türklerin harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye’dir.” şeklindeki ikinci maddesinde yer alan “Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye’dir” ifadesine Doktor Şükrü Eflatun, Hüseyin, Abbas ve Hamdullah Suphi Beyler tarafından şiddetli itirazlar yöneltilmiştir.⁵⁴⁸ Söz konusu isimler bu ifadeye nizamnamede yer verilmesiyle “Türkçülük faaliyetinin garip iki vaziyete ilka edilmiş olacağını” ve neticede bizden sadece “manevi yardım isteyen uzaktaki Türk kardeşlerimizin muğberri” olacaklarını yani güceneceklerini iddia etmişler ve böyle bir durumun oluşmaması için “bilhassa Türkiye” ifadesinin kullanılmamasını istemişlerdir. Encümen adına söz alan Nüzhet Sabit Bey, bu noktanın encümende enine boyuna düşünüldüğünü ve “Anadolu Türklerinin bütün Türk alemine nazaran daha bedbaht daha muhtaç-ı muavenet bir halde olduğunu” ayrıca Anadolu için çalışırken aynı zamanda dış Türkler için de çalışmaya Türk Ocağı’nın kuvvet ve imkanlarının yeterli olmadığını ifade etmiştir. Nüzhet Sabit’in “...Büyük Turan hayalini ümitlerle karşılamakla beraber faaliyetimizin evvel emirde Türkiye’ye hasredilmesi

⁵⁴⁵ Kongrenin tartışmalı havası “Türk Yurdu” dergisi kongreye ilişkin yazısından da anlaşılmaktadır. “Türk Yurdu”, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı nedeniyle beş yıldır yapılamayan kongrenin büyük ümitler ve heyecanlarla toplandığını ve “Ruznamesine dahil maddeleri birer birer tetkik ederek gençliğe mahsus bir vücut içinde biraz müteheyyiç ve bir parça gürültülü tezahürat ile hararet ve hareket ile tulu saatler geçirdiğini” yazmıştır. “Türk Ocağı Kongresi”, **Türk Yurdu**, 30 Haziran 1334, C. 14, S. 159, s. 4269. Kongreye dair Türk Ocağı İdare Heyeti’ni raporu hakkında bkz. “Türk Ocağı İdare Raporu”, **Türk Yurdu**, 30 Haziran 1334, C. 14, S. 159, s. 4241- 4265. Kongredeki tartışmalar hakkında ayrıntılı değerlendirme için bkz. Üstel, **Türk Ocakları**, s. 80-100.

⁵⁴⁶ Durgun, **a.g.k.**, s. 112.

⁵⁴⁷ Nizamnamede değişiklik yapılması fikri Türk Ocağı üyeleri arasında kongre öncesinde zaten tartışılmaktadır. Haşim Nahid Bey kongrede söz alarak “Nizamname yapıldığı zamanla bugün arasında büyük bir fark var. Türkçülük tekâmül merhalesi geçiriyor. Onun için nizamnamenin tekrar tetkiki lazım” geldiğini ifade etmiştir. Şükrü Eflatun Bey bu nizamnamede yapılması gerekli değişiklikler için bir layiha hazırlamak için encümen kurulması teklif etmiş ve Türk Ocağı Başkanı Mehmet Emin Bey’in de onayı ile bu teklif oya sunularak kabul edilmiştir. Yapılan seçim sonucunda encümene Halide Edip, Kütahya eski mebusu Ferit, Ziya Gökalp, Doktor Sabri, Şükrü Eflatun, Doktor Hasan Ferit, Doktor Selahaddin, Doktor Tevfik Remzi, Darülfünun Felsefe Muallimi Mehmet Emin, Beyazıt Numune Mektebi Müdürü Sadullah, Nüzhet Sabit, Darülfünun Muallimlerinden Hüsnü Hamid ve Doktor Cemil Şerif Bey üye olarak seçilmişlerdir. **Türk Yurdu**, 30 Haziran 1334, C. 14, S. 159, s. 4269. Durgun, **a.g.k.**, s. 112.

⁵⁴⁸ Kongrenin ikinci günü hakkında bkz. “Türk Ocağı Kongresi”, **Türk Yurdu**, 15 Temmuz 1334, C. 14, S. 159, s. 4297-4300.

daha muvafık olacağından encümen bu kaydı oraya vaz'a lüzum görmüştür..." ifadesi "vatan" kavramının sınırlarının belirlenmesi açısından önemlidir.⁵⁴⁹

Tartışmaların ardından "bilhassa Türkiye" ifadesinin kaldırılması şeklinde verilen karar çoğunlukla kabul edilmiştir. Bu sonuç üzerine söz alan Halide Edip Hanım, "umumi Turan'ın bir ideal olduğunu, faal hayatın ancak Anadolu'da olabileceğini diğer fikirlerin nazariyat sahasında kalmaktan kurtulamayacağını" ifade etmiştir. Ona göre maceralar ve büyük hayaller peşinde koşmanlar için Kafkasya'ya, Türkistan'a gitmek oldukça kuvvetli bir istek olsa da gerçeği görenler için bu isteğin hayalden fazla bir kıymeti bulunamaz. Bu nedenle Halide Edip nizamnameden çıkarılması kararlaştırılan ifadenin bir kez daha oylamaya konulmasını teklif etmiştir. Ancak Hamdullah Suphi, Mahmut ve Şükrü Eflatun Beyler ikinci bir oylama teklifini reddetse de riyasetin kararı ile ikinci bir oylama yapılmış ancak "bilhassa Türkiye" ifadesinin nizamnamede yer alması bir kez daha reddedilmiştir.⁵⁵⁰

Kongredeki üyelerden Edhem Cafer Bey tansiyonu düşürecek ve orta yolu bulacak bir teklifte bulunmuş "Ocağın faaliyet sahası merkezden itibaren en geride kalmış Türk ilidir." şeklindeki ifadenin eklenmesini istemiştir. Bu teklif muhalif isimlerden Hamdullah Suphi Bey tarafından desteklenmiştir. Böylece öncelik Anadolu'ya veriliyor, ikinci aşamada ilgi dışarıdaki Türklere kanalize ediliyordu. Buna karşılık "bilhassa Türkiye" ifadesinin nizamnamede yer almadan sadece İdare Heyeti'nin zabıtlarında yer alması kararlaştırılmış ve oylamaya sunulmuştur. Bu teklif oybirliği ile kabul edilmiştir.⁵⁵¹

Kongrede Nüzhet Sabit ve Halide Edip'in kullandığı ifadeler romantik Türkçülük fikrinin reddedilerek daha realist ve daha pragmatist bir Türkçülük fikrinin benimsendiğini ortaya koyması açısından önemlidir. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp arasındaki benzerlik ve farklılıklar incelenirken görüldüğü üzere Türkçülük fikrinin önde gelen isimleri Mütareke Döneminde sayıları gittikçe artan bir oranda siyasî ve romantik Türkçülük fikrini terk ederek, "Turan"ın bir hayal olduğu gerçeğini Birinci Dünya Savaşı'nın acı tecrübeleri ile anlamışlar ve buradan hareketle de Türkçülüğün faaliyet sahasını sadece Anadolu ile sınırlandırarak Türklerin ancak kültürel anlamda birleşmesinin mümkün olabileceğini savunmuşlardır. Bu açıdan Akçura'nın Eylül

⁵⁴⁹ **Türk Yurdu**, 15 Temmuz 1334, C. 14, S. 159, s. 4299. Üstel, **Türk Ocakları**, s. 95.

⁵⁵⁰ **Türk Yurdu**, 15 Temmuz 1334, C. 14, S. 159, s. 4300. Füsun Üstel, "Türk Ocakları", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, C. 4, Milliyetçilik**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 264.

⁵⁵¹ **Türk Yurdu**, 15 Temmuz 1334, C. 14, S. 159, s. 4300.

1919'da İstanbul Türk Ocağı'ndaki "Pantürkizm"i reddeden konferansını ve Ziya Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" adlı eserlerindeki Anadolu merkezli yaklaşımlarını hatırlamakta fayda var.

Türk Ocağı Kongresi'nde Edhem Cafer Bey'in hamlesi orta yolu bulsa da tartışmanın basında Halide Edip ve Mehmet Fuat Köprülü arasında devam ettiği görülmektedir. Halide Edip, Anadolu coğrafyası üzerinde Türk ve Müslüman unsurlara dayalı çoğulcu ve teritoryal bir yaklaşımla "vatan" kavramını ön plana çıkarırken, Köprülü sınırları Anadolu'yu da aşan daha geniş bir coğrafyada "anavatan" kavramını ön plana çıkarmaktadır.⁵⁵²

Halide Edip "Evimize Bakalım" başlıklı yazısında Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni siyasal ortamda Türkçülük fikrinin yeni bir şekil aldığına altını çizmiştir. Türklüğün iki faaliyet alanının var olduğuna dikkat çeken Halide Edip, bunlardan birinin "Müslüman Türklerden ibaret olan" coğrafya; diğerinin ise "Müslüman, gayrimüslim; Fin ve Macar umum Turanı birleştiren" geniş bir coğrafya olduğunu ifade etmiştir. Ona göre "... asıl kendi memleketimiz ve kendi aramızda kendi Osmanlı Türkiye'miz için bir hayat meselesi şeklini alan faaliyet sahasına" yani Anadolu'ya odaklanmak gerekir.⁵⁵³

Halide Edip, Türkçülüğün değişim geçirdiği bir sırada "Türkçülük cereyanının iki faaliyet sahası karşısında" bulunan "küçük münevver genç Türk zümresinin" bu iki sahadan birini seçmesi gerektiğini savunmaktadır. Halide Edip'e göre "kendi evimiz" olan Anadolu tam bir karışıklık içindedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın Türk gençliği üzerinde yarattığı büyük tahribata dikkat çeker ve şu an Anadolu'nun doktor, mühendis, öğretmen, idareciye olan ihtiyacının had safhaya ulaştığını belirtir. Böyle bir ortamda Türk'ün mevcut gücünün kendi yaralarını sarmaya bile kifayet etmeyeceğinden, bütün kaynakların Anadolu'ya sarf edilmesini ister. Bu nedenle Türk, Kafkasya'ya, Kırım'a, Türkistan'a medeniyet götürme, yardım eli uzatma kuvvet ve kudretinde değildir. "İrkların bir nazariye fakat milletlerin birer hakikat olduğu" bir sırada "meydana çıkmak isteyen her millet faaliyet sahasını evvela kendi memleketi hududu etrafında çizmelidir... Genç Türkiye bugün bütün evlatlarının hizmet ve himmetine muhtaçtır. Genç Türkiye haricine kudretini, himmetini götüren Genç Türk, kendi anasının, evinin hakkından almış götürmüş demektir..."

⁵⁵² Durgun, a.g.k, s. 112. Özkan, 'Milliyet' ve 'Anasır' Kavramı Üzerine, s. 721.

⁵⁵³ Halide Edip, "Evimize Bakalım, Türkçülüğün Faaliyet Sahası", *Vakit*, 30 Haziran 1334, No. 252, s. 1.

Halide Edip, bu ifadeleriyle “anavatan” değil; vatan kavramını ön plana çıkarmaktadır. Sıklıkla kullandığı “Genç Türkiye” kavramı ile teritoryal, yani toprak eksenli bir yaklaşımla Anadolu’yu kastettiği açıktır. Namık Kemal’i hatırlatacak şekilde “ana” metaforu ile ifade ettiği Anadolu coğrafyasının öncelikli olduğunun altını çizmektedir. Halide Edip “ırkı” reddetmek suretiyle “milleti” tercih etmektedir ki, milletle kastettiği çok açık bir şekilde “Türk-Müslüman” unsurdur. Bu açıdan Halide Edip’in ortak din, ortak kültür ve ortak menfaatler ekseninde çoğulcu bir yaklaşımı benimsediği açıktır.

Tartışmanın diğer tarafında yer alan Mehmet Fuat Köprülü de Halide Edip gibi Türkçülüğü siyasal değil; kültürel anlamda yorumlamaktadır.⁵⁵⁴ Ancak ayrıldığı nokta kültürel Türkçülüğün faaliyet sahasıdır. “Bütün Türk aleminin siyaseten değil, harsî, manevî bir surette” birbirine yakınlaşıp birleşmesini isteyen Fuat Köprülü, Halide Edip’in Türkçülüğü Anadolu ile sınırlandırarak kültürel düzeyden çıkarıp siyasallaştırdığı eleştirisinde bulunur. Ona göre Halide Edip, “Yeni Turan”ın peşindedir ve bu fikrin Türkçülerin geneline mâl edilemeyeceğini izah etmek adına “Türkçülüğün Gayeleri” başlıklı yazıyı kaleme almıştır.⁵⁵⁵ Bu yazıda Türkçülüğün sadece kültürel boyutta algılanması gerektiğinin altını defalarca çizmekle birlikte, kültürel Türkçülüğün faaliyet sahasını Halide Edip’ten çok farklı bir şekilde çizmektedir. “Türkçülük dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek” o dağınık kitleler arasında kültürel bir birliktelik teminine çalışan bir cereyandır. Türkler Tuna’dan Kaşgar’a kadar geniş bir coğrafyada yayılmış bir halde kültürel olarak aynı özellikleri gösterdiklerine göre Türklüğün faaliyet sahasının sadece Anadolu ile sınırlandırılmasına imkan yoktur. Bunun aksinde ısrar etmek Türkçülüğü kültürel olmaktan çıkartıp siyasal bir kimliğe sokmaktır. “... Anadolu köylüsünün kendi millettaşını tayin için kullandığı düstur bu hususta çok katî ve çok sarıhtır: ‘Dili dilime, dini dinime uyan!’ Bu düstur aynı zamanda Türkçülüğün de gayesini gösteriyor. Dilleri bir, dinleri bir ve bunun doğal sonucu olarak duyguları bir olan bütün Türkleri merhum İsmail Gasprinsky’nin düsturu veçhile ‘Dilde, fikirde, işte daha katî ve şuurlu bir surette birleştirmek!’ isteyen Köprülü, Halide Edip’in Anadolu için uyguladığı kültür temelli çoğulcu yaklaşımı Türk

⁵⁵⁴ “... Bizim bilgimize göre Türkçülüğün esası muayyen coğrafi sahalarda yaşayan aynı din ile mütedin, aynı lisanla mütekellim aynı hissiyat ile mütehassıs olan milyonlarca Türk’ün hars hususunda inkişaf ve tealisine çalışmak ve hissiyatta vahdetin esası olan harsta vahdetin temini için bütün Türk aleminin merkez-i harsı olarak Türk Hakanının oturduğu İstanbul’u kabul etmektir...” Mehmed Fuad, “Son Hadiseler Karşısında Türkçülük ve Türk Aleyhtarlığı-1”, **Akşam**, 24 Teşrinievvel 1334, No 35, s. 3.

⁵⁵⁵ Mehmed Fuad, “Türkçülüğün Gayeleri”, **Vakit**, 16 Temmuz 1334, No. 266, s. 1.

dünyası için uygulamaktadır. Dil, edebiyat, tarih ve etnografya olarak Akdeniz’den Çin’e kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşayan Türk milletini siyasi sınırlar hiçbir şekilde ayıramaz. Onlar kendilerini “falan saha dahilindeki bir cüzün değil bütün Türk milletinin bir ferdi olarak görürler.”⁵⁵⁶

Görüldüğü üzere Fuat Köprülü, Halide Edip’in aksine sadece Anadolu coğrafyası ile sınırlı olmayan ve altını ısrarla çizdiği siyasal değil, kültürel bağların kucakladığı çok geniş bir sahada Türkçülüğün etkili olmasını istemektedir. Çünkü onun için “bölgesel menfaatlerden” yani sadece Anadolu’nun menfaatlerinden çok Türklüğün “genel ve ortak menfaatleri” söz konusudur.⁵⁵⁷ Bu tartışmalar sonrasında ortaya çıkan tablo şudur: Türkçülüğün ortaya çıkışından 1918’e kadar geçen süreçte Türk milliyetçiliğinin taraftarları arasında var olan siyasal mı yoksa kültürel Türkçülük mü tartışması nihayet ikincisi lehinde sonuçlanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki durumda tartışma Türkçülüğün faaliyet sahasının Anadolu mu yoksa Türk dünyasının tamamını içene alacak bir mahiyette mi olacağı üzerinde devam etmektedir. Sonuçta kazanan, İslam’ın faydacı kullanımı sayesinde ortak kültür, ortak menfaatler ve ortak “vatan” paydasında birleşen Türk ve Türk olmayan Müslüman unsurları içine alan çoğulcu ve teritoryal bir yaklaşımla “Anadolu birliği” olmuştur.⁵⁵⁸ Bu birlik, Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde başlayan Millî Mücadele’nin programını teşkil eden Misak-ı Milli belgesi ile ete kemiğe bürünmüştür. Bu dönemin millet ve vatan algısı, Misak-ı Milli ile çizilmiş toprakları “vatan” olarak kabul etmekle toprağa dayalı teritoryal yaklaşımı benimseyen ve bu topraklar üzerinde yaşayan unsurları din (Müslüman) ve kültür birliği ekseninde etnik çoğulculuğa dayalı (Türk, Kürt, Laz, Çerkez, Arnavut vs.) “Türk-Müslüman milleti” olarak tanıyan bir karaktere sahiptir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ **Vakit**, 16 Temmuz 1334, No. 266, s. 1.

⁵⁵⁷ Özkan, ‘**Milliyet**’ ve ‘**Anasır**’ Kavramı Üzerine, s. 723.

⁵⁵⁸ Ahmet Yıldız, 1918-1922 arası dönemde siyasî kimliğin tanımlanması açısından önemli bir kırılma anının yaşandığına dikkat çeker. Siyasî kimliğin Halife-Sultan’a sadakat ekseninden Cumhuriyet’e; İslam ümmetinden sınırları Misak-ı Milli ile tayin edilmiş mülkî bir tasavvur olarak bir ulusa kayması noktasında bu dönem bir geçiş dönemi rolünü üstlenmiştir. Yıldız, **a.g.k.**, s. 87.

⁵⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920 tarihli gizli celsede yaptığı konuşma Turan fikri yerine Anadolu’nun esas alınması zorunluluğunu göstermesi açısından son derece önemlidir: “... Hakikatte bütün gayemiz bu hudut-u millî dahilindeki milletimizin istirahatini, refahını ve bu hudut-u millî ile muayyen vatanımızın tamamiyetini masun bulundurmaktan ibarettir. Turanizm politikasını kendi arzumuzla takip etmek istemedik. Çünkü maddî manevî bütün kuvvet ve kudretimizi muayyen olan vatanımız dahilinde tecelli ettirmek arzu ettik. Hududun haricinde dağınık bir surette zaafa duçar etmekten içtinap ettik...” **TBMMGCZ**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, İnıkad 2, Celse 4, 24 Nisan 1336, s. 2.

Bu çoğulcu söylemin kökenlerinin Cemaleddin Afgani'ye dayandığını da unutmamak gerekir. Mütareke Dönemi'nde gerek Ankara basınında ve gerekse Milli Mücadele Hareketini destekleyen İstanbul basınında, Afgani'nin milliyetçilik anlayışını referans alan yazıların kaleme alınmış olduğu görülmektedir. Örneğin Tevhid-i Efkar'da "Abdülmümin" imzasını taşıyan ve İslamiyet'tin milliyetçiliğe bakışını açıklayan bir yazıda "din ve millet" kavramları içiçe geçmiş olarak verilir. Gaye itibariyle müşterek bir millet vardır ki, o da millet-i İslamiye'dir. Türklük, Araplık, Çerkezlik, Tatarlık, Hintlilik vesaire nam altında toplanan bireyler hep bir ailenin, aile-yi İslamiye'nin üyesidir. İslam alemine asırlardan beri hizmet eden Türkler, milletlerini sevmektedir ve bu sevgileri nedeniyle kuvvetlenmeyi ve gelişmeyi isterler. Türkler kuvvetli oldukça "ailemizin" yani İslam'ın namusunu daha iyi koruyacaklardır. Bu açıdan bakıldığında bir Türk "Ben Türk'üm" demekle sade kendi milliyetini kastetmiş olmaz. "Ben Müslüman millete mensup, Türk unsurundanım" demiş olur. O halde İslam'da milliyet gaye değil araçtır. Çünkü İslam aleminin güçlü olması için tek tek o aileyi oluşturan bireylerin güçlü olması gerekir. Cemaleddin Afgani'nin bakış açısını benimseyen Abdülmümin'e göre "...Milliyet nazariyesi öne sürülerek parçalanmak isteyen bir heyet-i içtimâiyenin aynı silahtan istifadeye elbette ihtiyacı vardır..." Bu fikri benimseyen Türk, güçlendikçe kendi ailesine karşı sorumluluklarını daha da layıkıyla yerine getirecektir.⁵⁶⁰

3. 6. 3. Millî Mücadele Dönemi belgelerinde teritoryal-çoğulcu söylem

Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık aşamasında toplanan ulusal ve yerel kongrelerin zabıtları ve beyannameleri ile Mustafa Kemal Paşa'nın kongrelerdeki ve çeşitli zamanlarda TBMM'de yaptığı konuşmaları incelendiğinde teritoryal-çoğulcu söylemin ön plana çıkarıldığı açıkça görülmektedir. Bunlara çeşitli basın-yayın organlarındaki beyanatları da eklemek mümkündür.⁵⁶¹ Yukarıda sayılan belge ve beyannamelerde kullanılan dil "İslamî" bir söylemdir. Türk ve İslam unsurların ortak düşmanı olarak gördükleri Hristiyan Avrupa emperyalizminin tehdidi altında bulundukları söylemi

⁵⁶⁰ "Abdülmümin, "Milliyetçilik", **Tevhid-i Efkar**, 19 Kanunievvel 1337, No. 3218, s. 3.

⁵⁶¹ Ergun Özbudun, Millî Mücadele döneminde "millet" ve "vatan" kavramlarının tanımlanmasında resmî belgeler üzerinde detaylı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu noktada özellikle Erzurum ve Sivas Kongresi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Nizamnamesi ve Misak-ı Millî belgeleri üzerinden çoğulcu ve teritoryal ulusçu anlayışın izlerini takip etmiştir. Ergun Özbudun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, 63-70.

güçlü bir propaganda silahı olarak ön plana çıkarılmıştır. Bu noktada İslamiyet'ten faydalanma yoluna gidilmesinin nedeni dinin Türk milliyetçiliğinin kurucu ana öğelerinden biri olmasından ziyade pragmatist bir yaklaşımla ondan dönemsel bir taktik aracı olarak istifade etme çabasıdır.⁵⁶² Kurtarılacak “vatan” toprağının parçalanmış olması ve “Türk-Müslümanların” elinden tamamen alınması tehlikesinin mevcudiyeti, “Türk-Müslüman” unsurun İtilaf Devletleri yanı sıra Anadolu'nun Rum ve Ermeni gibi gayrimüslim azınlıklarına karşı düşmanlığını da körüklemiştir. Anadolu'nun Türk-Müslüman köylüsü “Kuva-yı Milliye” hareketi adı altında verilen mücadeleyi yüzyıllardır “Hilal ve Salip” arasında devam eden kavganın uzantısı olarak değerlendirmiştir.⁵⁶³ Bu ortamda Millî Mücadele'nin öznesi, “ortak vatan” olarak Anadolu coğrafyası üzerinde yaşayan, aynı tarihî ve kültürel mirası paylaşan Türk-Müslüman unsurlar olmuştur. Bu unsurların temsilcilerinin yer aldığı Millî Mücadele'nin yerel ve ulusal kongrelerinde sadece dört yıl öncesinin “Turan”ı ile kıyaslandığında “Anadolu merkezli” daha mikro bir vatan anlayışının benimsenmiş olduğu dikkat çekmektedir.

Erzurum Kongresi öncesinde “Erzurum Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti” tarafından millî birliğin sağlanması gerekliliğine dair “Trabzon Muhafaza-yı Hukuk-u Millîye Cemiyeti”ne gönderilen 26 Mayıs 1919 tarihli telgrafta “İrkî, dinî, tarihî vahdet ile beraber mukadderatı müşterek olan Trabzon ve Vilayat-ı Şarkîye'nin tevhid-i mesai etmesi lazım gelen an-ı tarihî hulul etmiştir...” ifadesine yer verilir.⁵⁶⁴ 30 Mayıs 1919'da çekilen ikinci telgrafta Türk-Müslüman kardeşliği üzerinden çoğulcu bir söylemle ortak vatan savunması fikri ön plana çıkarılmıştır:

⁵⁶² Eren Deniz Göktürk, 1919-1923 arası dönemi imparatorluktan ulus-devlete geçişi teşkil etmesi açısından ele almıştır. Aynı şekilde Türk milliyetçiliğinin İslamiyet'le yoğurulmuş karakteristik özelliği de bu dönemde varlığını devam ettirmektedir. Türk milliyetçiliğinin günümüzdeki kesin dayanaklarının oluşmadığı bu ara dönemde konjonktürün bir gereği olarak İslamiyet ve Padişahlık/Halifelik kurumlarıyla ilişki açıkça görülmektedir. Eren Deniz Göktürk, “1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C. 4, Milliyetçilik**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 103-105.

⁵⁶³ Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'daki Türk-Müslüman unsurların işgallere yönelik algısını canlı tutmaya çalışmış ve bundan istifade etmiştir. Örneğin 23 Temmuz 1919'daki Erzurum Kongresi'ni açış konuşmasında “Vilayat-ı Şarkiyemizde Ermenistan; Adana ve Kozan havalisinde Kilikya namlarında Ermenistan; Garbî Anadolu'nun İzmir ve Aydın havalisinde Yunanistan; Trakya'da Payitahtımızın kapısına kadar kezaik Yunanistan, Karadeniz'de Pontus...” kurmak tehlikesinin Hristiyan dünyasının İslam alemine bir saldırısı olduğuna dikkat çekmiştir. Yine aynı şekilde Sivas Kongresi'ni açarken yaptığı konuşmada da İtilaf Devletlerinden cesaret alan Rum ve Ermeni gibi Hristiyan azınlıkların faaliyetlerine dikkat çekmiş “Garbî Anadolu'da İslam'ın harem-i ismetine dahil olan Yunan zalimlerinden” bahsetmiştir. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. 1, 5. Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997, s. 2 ve 6.

⁵⁶⁴ Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi – I, Erzurum Kongresi**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 57 ve Belge 1, s. 230.

“... Artık mukadderatımız gibi amal ve mesaimiz de birdir. Vilayat-ı Şarkîye’deki hukuk-u mukaddese-i İslamîye’nin müdafaa ve muhafazası vazife-i tarihiye ve millîyesi kan, tarih ve din iştirakiyle yek vücut olan Türk ve Kürt’e teveccüh etmiş olduğundan...”⁵⁶⁵

Erzurumlular, Trabzonlulara çektikleri ilk telgrafta doğu illeriyle Trabzonluların “tarih, din ve soy” bakımından birbirine bağlı olduklarına vurgu yapmaktadırlar. Trabzonlular da cevaplarını “türlü sebeplerle birbirlerine bağlı olduklarını her zaman açıklayan Anadolular” ifadesiyle noktalamışlardır. Buradaki “Anadolulular” ifadesi toprağa dayalı mülki/teritoryal bir milliyetçilik anlayışının varlığı açısından önemlidir. Ortak vatan üzerinde yaşayan farklı unsurlar vatanın tehlikede olması üzerine dayanışma içerisine girmişlerdir. Erzurumluların yanıtında ise tarih, kan ve din birliğine atıfta bulunularak tek bir varlık olan Türk-Kürt unsurların birlikteliğine gönderme yapılmaktadır. Böylece başlangıçtan itibaren Türk milliyetçiliğinin içinde var olan din faktörü bir kez daha ortak, birleştirici bir unsur olarak devreye girmiştir. Milliyet prensibinin ön planda olduğu bir ortamda, etnik bölünmeye son derece müsait Anadolu coğrafyası üzerinde farklı etnik kökenlere mensup unsurları birleştirecek en etkili paydalar olarak ortak din ve ortak vatan kavramları ön plana çıkarılmıştır. Bu yaklaşım Erzurum Kongresi sonrasında 7 Ağustos 1919’da yayımlanan beyannamenin 1’inci maddesinde de hakim olmuştur. Farklı unsurları Müslüman kimliği altında tek bir millet olarak tanımlamak ve bu kitleyi ortak vatanın tehlike altında olması halinde, aynı dava için mücadele verecek bir “kül”, bir “camia” olarak kabul etmek durumu söz konusudur.⁵⁶⁶ Aynı toprak parçası üzerinde yaşayan, aynı dine mensup, aynı ortak kaderi paylaşan ancak farklı etnik kökenlere mensup unsurların “öz kardeş” olduğu vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Beyannamenin 6’ncı maddesinde de bu unsurlardan oluşan vatan topraklarının sınırları çizilir:

⁵⁶⁵ Mahmut Goloğlu, bu ifadelerin Mütareke Dönemi milliyetçilik anlayışını yansıtmaları açısından önemli olduğunun altını çizmiştir. Goloğlu, **a.g.k.**, C. 1, s. 58 ve Belge 3, s. 232.

⁵⁶⁶ “... Saadet ve felakette iştirak-ı tamını kabul ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef ittihaz eyler. Bu sahada yaşayan bilcümle anasır-ı İslamîye yek diğerine karşı müteakabil bir hiss-i fedakârî ile meşhun ve vaziyet-i ırkîye ve içtimaiyelerine riayetkâr öz kardeşirler.” Goloğlu, **a.g.k.**, C. 1, s. 227, Ek-17. Mustafa Kemal Paşa, 17 Haziran 1919’da Erzurum’daki 15’inci Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa’ya gönderdiği telgrafta “hayatımızın ancak millî birlik ile kurtulacağını ... ve bu sebepten ben Kürtleri ve hatta bir öz kardeş olarak tekmil milleti tek bir nokta etrafında birleştirmek...” isteğinden söz etmektedir. 15 Eylül 1919’da Sivas’tan Malatya’da bulunan Kürt ileri gelenlerine çektiği telgrafta da “...Sizler gibi din ve namus sahibi büyükler olduğça Türk ve Kürt’ün yekdiğerinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak yaşamakta devam eyleyeceği ve Makam-ı Hilafet etrafında sarsılmaz bir vücut halinde kalacağı şüphesizdir...” ifadelerini kullanır. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 37 ve 71.**

“6. ... 30 Teşrinievvel 1334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her mıntıkasında olduğu gibi Şarkî Anadolu vilayetlerinde ekseriyet-i kahireyi İslamlar teşkil eden ve harsî, iktisadî tefevvuku Müslümanlara ait bulunan ve yekdiğerinden gayri kabil-i infikak öz kardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskûn memalikimizin mukasaması nazariyesinden bilkülliye sarfı nazar ile...”⁵⁶⁷

Aynı durum Sivas Kongresi Beyannamesi’nde de görülmektedir. Erzurum Kongresi Beyannamesi’nin yukarıda temas ettiğimiz 1 ve 6’ncı maddeleri harmanlanmış haliyle Sivas Kongresi Beyannamesi’nin 1’inci maddesinde yer almıştır:

“... 30 Teşrinievvel 1334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her noktası İslam ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan Memalik-i Osmanîye aksamı, yekdiğerinden ve camia-ı Osmanîye’den gayri kabil-i tecezzi ve hiçbir suretle iftirak etmez bir kül teşkil eder. Memalik-i mezkurede yaşayan bilcümle anasır-ı İslamîye, yekdiğerine karşı hürmet-i müteakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-u ırkîye ve içtimaîyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamamıyla riayetkâr öz kardeşirler.”⁵⁶⁸

Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum’a çekilen 28 Eylül 1919 tarihli telgrafta da şu ifadelerle yer verilmiştir: “30 Teşrinievvel 1334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan aksam-ı vatani yekpare ve bu vatanda yaşayan İslam vatandaşların yekvücut olduğu müsarrahtır.”⁵⁶⁹

Sivas Kongresi Beyannamesi’nin 9’uncu maddesinde ise işgallere karşı kurulan cemiyetlerin “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirildiği belirtilmekle birlikte “Bilcümle Müslüman vatandaşlar bu cemiyetin aza-yı tabiyesindendir” ifadesi kullanılmıştır.⁵⁷⁰ Cemiyetin kongrede kabul edilen tüzüğünün “Mevad-ı Esasiye” kısmında yer alan 1’inci maddesinde yukarıda değindiğimiz beyannamenin 1’inci maddesine aynen yer almıştır. Tüzüğün, Ermeni ve Rum faaliyetlerine karşı mücadele edileceğini belirten 2’nci maddesinde ise azınlıkların “... Hakimiyet-i Osmaniye ve hukuk- İslamîye’yi ve mevcudiyet-i millîyeyi muhil bir vaziyet almalarına kesinlikle izin verilmeyeceği” belirtilmiştir. Burada dikkat çeken nokta “Osmanlı”, “İslam” ve “millî” kavramlarının sırasıyla kullanılmasıdır. Osmanlılığın siyasî bir kimlik olduğu ve bu kimliğin Rum ve Ermenilerin ve diğer

⁵⁶⁷ Goloğlu, a.g.k, C. 1, s. 228.

⁵⁶⁸ Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi – II, Sivas Kongresi**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 90, Ek 4, s. 259. Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 113.

⁵⁶⁹ **ATTB IV**, s. 98.

⁵⁷⁰ Goloğlu, a.g.k, C. 2, s. 261.

gayrimüslim unsurların aleyhte faaliyetler yürüttüğü sırada içeriğinin İslamî bir muhteviyatla doldurulduğu ve bu İslam unsurların bir “millet” teşkil ettiği açıkça görülmektedir.

Erzurum ve Sivas Kongrelerindeki ortak vatanın tehlikede oluşu karşısında Türk-Müslüman unsurların tek bir millet olduğu şeklindeki çoğulcu söylem Batı Anadolu’da gerçekleştirilen kongrelerde de mevcuttur. 26-30 Temmuz 1919’da toplanan II. Balıkesir Kongresi’nde Padişaha çekilen telgrafta vatan uğrunda “zafer için dökülen Türk ve İslam kanlarından” bahsedilmektedir. Aynı kongrede Sadaret makamına çekilen telgrafta ise “Her türlü hukuk-u tarihîye ve uhud-u medeniyenin ahkâm-ı sarıhasını çiğneyerek Anadolu’muza taarruz eden Yunanlıların vahşiyane savlet ve cinayetleri bütün Türklük ve Müslümanlık aleminde hakiki bir endişe-i hayat ve raşin bir harekât-ı millîye husule getirdi...” ifadeleri kullanılmakla birlikte kongreye ait kararların da bildirildiği maddeler arasında “Wilson İlkelerinde de kabul edildiği veçhile Anadolu Türk ve İslam’dır.” vurgusu yapılmıştır.⁵⁷¹ Burada kullanılan “Anadolu’muza” ifadesi aynı topraklar üzerinde yaşayan Türk ve Müslüman unsurların bu coğrafyayı “ortak vatan” olarak kabul ettiklerinin ifadesidir.

Balıkesir Kongresi’nin İtilaf Devletleri temsilciliklerine gönderdikleri beyannamede ise aynı bakış açısı devam ettirilmiştir. “Yunanlıların her türlü hukuk-u tarihîye ve millîye hilafına olarak ayak bastıkları günden beri bütün Türklük ve Müslümanlık aleminde şedit bir galeyan husule geldi” denilerek Anadolu’daki Türk ve Müslüman unsurların tarihî ve hukuki olarak ortak bir geçmişe sahip oldukları belirtilir. Beyannamenin birinci maddesi şu şekildedir:

“Anadolu ekseriyet-i kahire-i nüfus, ananat-ı tarihîye, temalüyat-ı millîye, umran ve medeniyet-i maziye itibariyle tamamen Türk ve İslam’dır...”⁵⁷²

Böylece ortak vatan toprağı Anadolu üzerinde yaşayan Türk-Müslüman unsurların ortak tarih, ortak kültür özelliklerine atıfta bulunmaktadır. 22 Mart 1920 tarihli V. Balıkesir Kongresi kararlarının 2’ncisinde ise Erzurum ve Sivas Kongresi’ndeki “öz kardeşlik” sıfatını ön plana çıkaran çoğulcu söyleme aynen yer verildiği görülür: “... Müslümanlar, vatanlarının istihlası için her bir harekata malik olmak hakkını kazanmışlardır. Memleketimizde yaşayan bütün İslam unsurları yek diğerine karşı

⁵⁷¹ Anadolu ve Rumelide Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, Yerel Kongreler İzmir ve Balıkesir, C. 3, TBMM Yayınları, Ankara, 1993, s. 36.

⁵⁷² Yerel Kongreler İzmir ve Balıkesir, C. 3, s. 37.

karşılıklı hürmet ve vefa duygusu ile dolu, ırk vaziyetlerine ve muhitlerinin şartlarına riayet edici öz kardeşir.”⁵⁷³

Bir başka Batı Anadolu kongresi olan 8 Ağustos 1919 tarihli Birinci Nazilli Kongresi’nde alınan kararların ilkinde Anadolu’dan “memalik-i İslamiye” olarak bahsedilmiş ve bu coğrafya üzerinde yaşayan unsurlar da “ahali-i İslamiye” olarak adlandırılmıştır.⁵⁷⁴

Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarının yeniden kabul ve ilanı anlamına gelen Misak-ı Millî belgesinde Anadolu coğrafyası üzerinde yaşayan Müslümanları sevinçte ve kederde bir, ortak kültüre ve maziye sahip tek bir milletin unsuru olarak kabul eden çoğulcu ve teritoryal yaklaşım aynen devam ettirilmiştir.⁵⁷⁵ Misak-ı Millî’nin birinci maddesinde “...30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akdinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalisinin serbestçe beyan edecekleri ârâya tevfikân tayin edilmek lazım geleceğinden, mezkur hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, örfen, emelen müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i müteakabile ve fedakarlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-u ırkîye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tammamiyle riayetskâr Osmanlı-İslam ekseriyetiyle meskun bulunan aksamın...” birbirinden ayrılamaz bir bütün olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Yerel Kongreler İzmir ve Balıkesir, C. 3, s. 44.

⁵⁷⁴ Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, Yerel Kongreler Alaşehir, Nazilli, Muğla, Afyon, C. 4, TBMM Yayınları, Ankara, 1993, s. 27. Göktürk, a.g.k, s. 105-106.

⁵⁷⁵ Fahri Tekin, Kurtuluş Savaşı’nın programını çizmekle kalmayan, aynı zamanda düşman işgalinden kurtarılacak “vatan” topraklarının sınırlarını belirleyen Misak-ı Millî belgesinin teritoryal anlayışın ve Mütareke Dönemi ulusal kimlik algısının oluşumunda oynadığı rolü değerlendirmiştir. Bkz. Tekin, **Sosyolojik Açıdan Sınır**, s. 99 vd.

⁵⁷⁶ **MMZC**, Devre 4, İctima Senesi 1, C. 1, İnıkad 11, 17 Şubat 1336, s. 144. Mete Tunçay birinci maddenin çeşitli kaynaklarda farklı şekilde yer aldığına temas etmektedir. Mete Tunçay, “Misak-ı Millî’nin 1. Maddesi Üzerine”, **Birikim**, C. 3, S. 18-19, 1976, s. 12-16. Tunçay, Selahattin Tansel’in Misak-ı Millî’nin birinci maddesini 1931’de Türk Tarihini Tetkik Cemiyet’nin liseler için çıkardığı resmî bir yayın olan “Tarih 4” kitabına atıf yaparak şu şekilde verdiği dikkat çekmiştir: “... mezkur hatt-ı mütareke dahilinde dinen, ırken ve aslen müttehit, yekdiğerine karşı hürmet-i müteakabile ve fedakarlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-u ırkîye ve içtimaiyeleriyle muhitiyelerine tamamıyla riayetskâr Osmanlı-İslam ekseriyetiyle meskun bulunan aksam...” Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C. 3, MEB Yayınları, Ankara, 1991, s. 19. Tunçay, ikinci olarak Faik Reşit Unat’ın kaleme aldığı bir makale ile Tansel’in kıyaslanması halinde ciddi farklılıkların görüldüğüne temas etmiştir. Unat, Meclis-i Mebusan’da ilan edilen beyannamenin aynısını kullanarak “mezkur hatt-ı mütareke dahil ve haricinde” şeklinde aktarmıştır. Faik Reşit Unat, “Misak-ı Millî (Ahd-ı Millî Beyannamesi)”, **Aylık Ansiklopedi**, No. 3, 1944, s. 92-93’ten aktaran Tunçay, a.g.k, s. 12. Tunçay’a göre Tansel’in kullandığı ve 1931’de basılan “Tarih-4”ten alıntılanan metinde “haricinde” ifadesinin yer almaması unutkanlık ya da hatadan ziyade kasıttır. Tunçay bunun nedenini 1931 itibarıyla Musul ve Kerkük’ün yanı sıra henüz Hatay’ın alınmamış olmasıyla açıklamaktadır. Tunçay, a.g.k, s. 16. Bu konu hakkında Nejat Kaymaz, Mete Tunçay’ı eleştirerek iddialarını reddetmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Millî’nin Meclis-i Mebusan’da ilanı öncesinde Ankara’ya gelişinin birinci günü 28 Aralık 1919’da Ankara halkına hitaben yaptığı konuşmada sınırları yine Mütareke hattını esas alarak belirledikten sonra “Bu hudut dahilinde

Erzurum, Sivas Kongreleri beyannameleri ile Misak-ı Millî belgesinin birinci maddesinde konumuz açısından önemli olan husus “Türklük”, “Türk milleti”, “Türk milliyetçiliği” gibi ifadelerle bir kere bile olsa tesadüf edilmemesidir. Siyasî kimlik olarak “Osmanlılık”; dinî kimlik olarak da “Müslümanlık” üzerinden yapılan bir kimlik tanımlaması söz konusudur. Özbudun’un ifadesiyle Türk, Kürt, Çerkez, Arnavut vs. Müslüman unsurlar “monolitik (yekpare) bir kütle olarak” görülmüş, bu karışım için “Türk” adı yerine “anasır-ı İslamiye” ya da “camia-yı Osmanîye” adlandırmaları kullanılmıştır.⁵⁷⁷ Böyle bir söylemin benimsenmesinin nedenlerini ele almak önemlidir.

kalan aksam-ı memalikimiz camia-yı Osmanîye’den la-yenfek bir kül olarak kabul edilmiştir” ifadesini kullanır. Kaymaz, bu konuşmada Mustafa Kemal Paşa’nın “haricinde” ifadesine yer vermediğine işaret etmektedir. Buradan hareketle Atatürk’e ait asıl metinde “hariç” kelimesine yer verilmediğini dolayısıyla bu kelimenin de ilerleyen yıllarda çıkarılmasının söz konusu olmadığını belirtir. Buna kanıt olarak da Hüsrev Gerede’den aldığı bilgi doğrultusunda Tefik Bıyıklıoğlu’nun ifadelerini göstermiştir. Bıyıklıoğlu’na göre “hariç” kelimesi Meclis-i Mebusan görüşmeleri sırasında maddeye eklenmiş ve 18 Temmuz 1920 tarihli gizli oturumda da metinden çıkarılmıştır. Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu’da**, Ankara, 1959, s. 76-77’den aktaran Nejat Kaymaz, “Misak-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976**, TTK Basımevi, Ankara, 1977, s. 14. Baskın Oran da Mete Tunçay’la aynı düşüncededir ve Mustafa Kemal’in birinci maddeyi alabildiğine dar yorumladığını savunur. “Mütareke hattı içinde ve dışında” ifadesinden “dışında” kelimesinin ilerleyen dönemde çıkarıldığını vurgular. İkinci olarak Mustafa Kemal’in “Var mıdır böyle bir hat? Yoktur. Yalnız biz Erzurum Kongresi’ni yaparken anavatanı düşünerek böyle bir hudut olmak lazım gelir (dedik). O zaman dedik ki, hakim bulunduğumuz hat bizim hududumuzdur.” şeklindeki meclis konuşmasından hareketle Misak-ı Millî’ye bakış açısını analiz etmeye çalışır. Bu dar yorumun Baskın Oran’a göre iki nedeni vardır: Birincisi herhangi bir başarısızlık durumunda suçlamalardan kurtulmak; ikincisi ise dönemin şartları gereği gerçekçi davranmak zorunluluğudur. Millî Mücadele’nin lider kadrosunun ağırlıklı olarak esas görevi “sınır korumak” olan askerlerden oluştuğu gerçeği Mustafa Kemal’in “savunulabilir sınırlar” yaklaşımı ile birleşince Millî Mücadelenin hedefi daha geniş sınırlar yerine kendine yeterli, halkı daha homojen olan sınırlar şeklinde belirlenmiştir. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980**, C. 1, Ed. Baskın Oran, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 107 ve 221.

⁵⁷⁷ Ergun Özbudun, burada verilmek istenen mesajın kültürel kimlikler bakımından çoğulculuğu benimseyen, hatta bu kimlikleri hukuk planında koruyan ve güvence altına alan bir “çeşitlilik içinde birlik” yani bizim ifademizle “çoğulculuktan” söz etmektedir. Özbudun, **a.g.k.**, s. 64. Sezgi Durgun da Özbudun’la aynı yaklaşıma sahiptir. Ona göre Misak-ı Millî’nin belirlediği sınırlar son derece muğlaktır ve Mustafa Kemal’in “haritayı belirleyecek olan ulusun çıkarlarıdır” görüşünü benimsemiş olduğunu savunur. Böylece Misak-ı Millî’nin millî çıkarlara göre şekillendirilmesinden doğan pragmatist bir yaklaşımın varlığına temas etmektedir. Durgun, Mustafa Kemal’in Anadolu’da ulusal bir devletin temellerini atarken “eski düzenin meşruiyetinden” azamî ölçüde istifade ettiği şeklinde önemli bir değerlendirmenin altına imza atmıştır. Burada sözü edilen meşruiyet, Türklük ve Müslümanlık kavramlarının/kimliklerinin içiçe geçmiş olmasıdır. Millî Mücadele boyunca Ermeni ve Rum gibi gayrimüslim azınlık unsurların dışarıda tutularak (örneğin TBMM’de azınlıklara yer verilmemiştir) kimliğin “din” üzerinden tarif edilmesi bu algının en bariz göstergesidir. Buna ilaveten Sevr’in yarattığı parçalanma korkusu Sezgi Durgun’a göre “savunmacı/anti-emperyalist” karaktere sahip “yekpare/mono blok” bir Türk-Müslüman ulusal kimliğin varlığını kuvvetlendirmiştir. Bu kimliği benimsemiş unsurlar harekete geçirilerek ortak “vatan” topraklarını işgalden kurtarmak hedeflenmiştir. Söz konusu unsurların vatan dışındaki ortak noktaları “İslam”dır ve bu nedenle Sezgi Durgun, Özbudun gibi Misak-ı Millî’de Türk/Türklük kavramlarına hiç yer verilmemiş olmasına dikkat çekmektedir. Durgun, **a.g.k.**, s. 133-136. Ergun Özbudun’la aynı yaklaşım içerisinde olan bir başka isim Bernard Lewis’tir. Lewis de Misak-ı Millî’de Türklerden değil “Osmanlı İslamlarından” söz edilmiş olduğuna dikkat çeker. Lewis, **a.g.k.**, s. 350. Meclis-i Mebusan’ın 19 Şubat 1336 (1920) tarihli toplantısında yapılan görüşmelerde kullanılan ifadelerden mebusların da “Türklük”, “anasır-ı İslamiye” ve “Anadolu” kavramlarından ne anladıklarını

Bülent Tanör ve Nejat Kaymaz bu söylemi dönemin koşulları gereği pragmatist yaklaşımın doğal bir sonucu olarak görmektedirler. Tanör'e göre bu dönemde Türk milliyetçiliğinin çerçevesi henüz net bir şekilde çizilmemişti. Bu belirsizliğin var olduğu bir dakikada İtilaf Devletlerinin desteğini almış Rum ve Ermeni bölücü tezleri, Anadolu'daki Müslümanlar da dahil diğer azınlıklar tarafından da örnek alınabilirdi. Bu nedenle "Camia-yı Osmanîye" ve "Osmanlı-İslam ekseriyeti" ifadeleri Türklük yerine tercih edildi. İslam bir amaç değil; araç pozisyonundadır. Anadolu'nun Türk ve gayri Türk unsurları doğasında güçlü bir anti-emperyalist söylemi barındıran Müslümanlık kimliği altında birleştirilmek istenmiştir.⁵⁷⁸

Nejat Kaymaz da bu çoğulcu söylemin varlık nedenini Mütareke Dönemi'nin sosyo-politik koşulları gereği pragmatist bir yaklaşımla izah etmektedir. İşgalden kurtulmak için emperyalist güçlere karşı birleşmek, ortak vatanın geleceği, ortak

görmek mümkündür. Karesi mebusu Abdülaziz Mecdî Efendi bu konuda genelin bakış açısını yansıtacak şekilde uzun bir açıklama yapmıştır. Abdülaziz Mecdî Efendi, "Anadolu" dendiği zaman sadece kitaplardaki sınırların algılanmaması bu toprak üzerinde yaşayan bütün halkları içine alan bir mananın akla gelmesi gerektiğinden söz etmiştir. Bu kapsamda bazı mebusların "Anadolu" ve "Türk" denildiği zaman "Erzurum ve Diyarbakır'dakiler ne oluyor?" şeklinde ifadeler kullandıklarından bahisle "Türk kelimesine mana verilmesini" rica ile konuşmasına şöyle devam etmiştir: "Ben anlıyorum ki, bu kürsüde ne zaman Türk tarihi söylenirse bundan maksat Türk, Kürt, Laz, Çerkez gibi anasır-ı muhtelif-i İslamiye'dir. Bu böyle midir? ('Hay hay böyledir' sadaları, alkışlar) Eğer Türk kelimesinin manası bu değilse, rica ederim burada nutuk irad edildikçe Türk tarihi yerine anasır-ı İslamiye denilsin..." Mebusların Abdülaziz Mecdî Efendi'nin bu ifadelerini sözlü ve fiilî olarak da alkışlarla onaylamaları önemlidir. **MMZC**, Devre 4, İçtima Senesi 1, C. 1, İnikad 12, 19 Şubat 1336, s. 170-171. Edirne Mebusu Şeref Bey de Misak-ı Millî'yi meclis kürsüsünden okurken yaptığı konuşmasında Türk-Müslüman birlikteliğine dair şunları söylemiştir: "... Efendiler biz Türkler ve Müslümanlar esasen 'demokrat' bir milletiz. Hiçbir vakit yükselip aşağıda kalmış bir tabakayı çiğnemek katıyyen bir Türk'ün aklından geçmez... Bütün alem-i İslam'da bütün Müslümanlarda ve bütün Türklerde carî olan bu aynı müsavattır..." Bu ifadeler Türk ve Müslümanları birbiriyle kaynaşmış yekpare bir kitle olarak görüldüğünün bir başka kanıtıdır. **MMZC**, Devre 4, İçtima Senesi 1, C. 1, İnikad 11, 17 Şubat 1336s. 144.

⁵⁷⁸ Tanör, Millî Mücadele için "İslam" karakteri çok ağır basan bir ittifakın özellikle İngiltere'ye karşı dış politikada büyük bir avantaj olacağı yorumunda da bulunmuştur. Tanör, **Kurtuluş**, s. 165. Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920**, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 332. Özbudun, **a.g.k.**, s. 65. Şerif Mardin, anti-emperyalist mücadele sırasında Mustafa Kemal'in İslamî formülü göz ardı etmemiş olmasını dikkate değer bulmaktadır. İslam faktörünü dışarıda İtilaf Devletlerini güç durumda bırakmak için kullandığı gibi içeride İstanbul Hükümeti'ne karşı Anadolu'nun Müslüman eşrafının hislerini harekete geçirmek için kullanmış olduğunun altını çizer. Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler** 3, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 61. Şer'îye Encümeni tarafından kabul edilen 9 Mayıs 1920 tarihli İslam alemine yönelik beyannamede Millî Mücadele'nin amacı başta "Halife-i zîşanımız ve sevgili Hakanımız" olmak üzere vatanın "İslamiyet'in hasm-ı canı ve bütün ehl-i İslam'ın cellad-ı bî-amanı olan İngilizlerden" kurtarmak şeklinde tarif edilmiştir. "Büyük Millet Meclisinin İslam Alemine Hitabı", **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Mayıs 1336, No. 29, s. 1. **ATTB IV**, s. 334-335. Ömür Sezgin, Millî Mücadele stratejisini Halife-Sultan'ın temsil ettiği devlet iktidarına karşı "toplumsal hegemonyayı" tesis etmek ve bunu sağlamak için dinsel ideolojiyi ön plana çıkarmak şeklinde formüle ederek pragmatik tavrı ön plana çıkarmış ancak bu yaklaşımın sadece "taktik, basit bir aldatmaca" değil "nesnel koşulların zorladığı bir uzlaşma" olduğunun altını çizmiştir. Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, 1. Baskı, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984, s. 14.

menfaatlerin söz konusu olması gibi faktörler Kaymaz'ın ön plana çıkardığı hususlardır.⁵⁷⁹

Mustafa Budak, Misak-ı Milli üzerine yaptığı kapsamlı çalışmada “insan unsuru” açısından da konuyu ele almış, “hatt-ı Mütareke dahil ve haricinde” kapsamına giren bölünmez sınırlar içinde yaşayan insanların Osmanlı-İslam çoğunluğu noktasına temas etmiştir.⁵⁸⁰ Bu noktada o da Özbudun ve Kaymaz gibi Mustafa Kemal'in 24 Nisan ve 1 Mayıs 1920 tarihli meclis konuşmalarına atıfta bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Mütareke'den TBMM'nin açılmasına kadar geçen zamanın olaylarını özetlediği 24 Nisan tarihli konuşmada Erzurum Kongresi'nin “Bir hudud-u millî çizdiğinden” bahisle sınırın geçtiği çizgiyi özetledikten sonra bu sınırın “askerî mülahazat” ile çizilmediğini ifade etmiş ve arkasından da sınırın içerisinde bulunan insan unsurunun profilini çizmiştir.

“... Fakat bu hudut dahilinde tasavvur edilmesin ki, anasır-ı İslamiye'den yalnız bir cins millet vardır. Bu hudut dahilinde Türk vardır, Çerkez vardır ve anasır-ı saire-i İslamiye vardır. İşte bu hudut memzuç bir halde yaşayan, bütün maksatlarını bütün manasıyla tevhit etmiş olan kardeş milletlerin hudut-u millîsidir... Vatan hududu dahilinde yaşayan anasır-ı İslamiye'nin her birinin kendine mahsus olan muhitine, adatına, ırkına mahsus olan imtiyazatı bütün samimiyetle ve mukabilen kabul ve tasdik edilmiştir...”⁵⁸¹

Bu sözleriyle Mustafa Kemal Paşa'nın da çoğulcu ve teritoryal yaklaşımı benimsediği, Türklük yerine “anasır-ı İslamiye” kavramını ön planı çıkardığı görülmektedir. Özbudun'un “geleneksel kriterler” olarak adlandırdığı kavramları Mustafa Kemal Paşa'nın da kullandığına dikkat çeker. Bunlara ilave olarak onun “emel/kader birliğini” eklemesi de önemlidir. Mustafa Kemal'in, “Millet nedir?” sorusuna yanıt arayan Renan'dan, Namık Kemal aracılığıyla etkilendiği açıkça görülmektedir. 1 Mayıs 1920 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşturulması çalışmaları kapsamında mecliste yaptığı konuşmada da aynı yaklaşımı devam ettirmiştir. Sağlık işleri ile ilgili meselelerden bahsedilirken Yusuf Kemal Bey'in ülkenin bekasının Türkün bekası ve sağlığı ile mümkün olacağını ifade etmesi üzerine

⁵⁷⁹ Kaymaz, **a.g.k.**, s. 12.

⁵⁸⁰ Mustafa Budak, **Misak-ı Millî'den Lozan'a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, 5. Baskı, Küre Yayınları, 2014, s. 180-181.

⁵⁸¹ **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 1, İnikad 2, 24 Nisan 1336, s. 16. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. 1, s. 30.

söz alan Emir Paşa'nın "Rica ederim ki, yalnız Türklük namını istimal etmeyelim. Çünkü, Türklük namına biz buraya cem' olmadık. Rica ederim yalnız Türkler değil; Müslümanlar demek, hatta Osmanlı demek kafidir. Bu vatanda Çerkez, Kürt, Laz ve daha birtakım kabail-i İslamiye vardır..." diyerek buna itiraz etmesi gürültülere neden olmuştur. Bunun üzerine "meselenin bir daha tekerrür etmemesi için" söz alan Mustafa Kemal Paşa "Meclis-i Âlîni teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslamiyedir, samimî bir mecmuadır" cümlesiyle başlayan uzun konuşmasında Misak-ı Millî sınırları içinde kalan unsurların çeşitliliğine temas etmiştir. Bu çeşitliliğe rağmen bu unsurların "millî sınırlar" içerisindeki tek bir ortak vatanda yaşadığını hatırlatır:

"...Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudut meselesi tayin ve tespit edilirken ... İşte hudut-u millîmiz budur dedik. Halbuki Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik. Binaenaleyh muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğimiz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslamiye'den mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her unsur-u İslam, bizim kardeşimiz ve menafîi tamamıyla müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı İslamiye ki, vatandaşlıklar, yekdiğerine karşı hürmet-i müteakabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna ırkî, içtimaî, coğrafî hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyid ettik. Binaenaleyh menafimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet yalnız Türk değil, yalnız Çerkez değil, hepsinden memzuç bir unsur-u İslam'dır..."⁵⁸²

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa bir kez daha çoğulcu ve teritoryal söylemin yanında kederde, sevinçte ve menfaatte birlik faktörünü ön plana çıkarmıştır.⁵⁸³

Yukarıda farklı isimlerin Misak-ı Millî belgesini çoğulcu, teritoryal yaklaşım çerçevesindeki değerlendirmelerini ele aldık. Bu isimler dışında konuya farklı bir bakış açısı ile yaklaşım sergileyen Ferhat Tekin olmuştur. Misak-ı Millî sınırları ister kabul

⁵⁸² **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, İnîkad 8, 1 Mayıs 1336, s. 16. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. 1, s. 74-75. Harold Temperley de Misak-ı Millî'nin özelliklerini incelerken Mütareke hattının kuzeyinde kalan ve Arap olmayan Osmanlı-Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğunu, topraklarının bölünmez bir siyasî bütün oluşturduğunu ifade etmiştir. Arap olmayan Osmanlı-Müslümanlardan kastedilen Mustafa Kemal Paşa'nın da meclis konuşmasında vurguladığı Türk, Kürt vs. unsurlardır. Harold V. W. Temperley, **A History of The Peace Conference of Paris**, Vol. VI, London, 1924, s. 54.

⁵⁸³ Bernard Lewis, Mustafa Kemal'in ister ırken ister dinen belirlenmiş olsun ulusal sınırlar ötesinde belirsiz ve daha geniş herhangi bir varlık için değil; Türkiye halkı için savaştığı düşüncesindedir. Bu değerlendirmesi ile Mustafa Kemal'in ortak menfaatler kavramına öncelik verdiğini, işgal altında yaşayan tüm Anadolu halklarının kurtuluşu için mücadele ettiğini ifade etmek istemiştir. Lewis, **a.g.k.**, s. 350.

edildiği dönem ve koşullar itibariyle dinî bir esasa dayanmış olsun, isterse de daha sonraki dönemlerde ulusal bir mahiyete dönüşmüş olsun Tekin'e göre ulus-devletin kurucu kadroları tarafından bu belge, teritoryal yaklaşımın kurumsallaşmasını ifade etmektedir.⁵⁸⁴ Bu noktaya kadar Tekin'in değerlendirmelerine katılmakla birlikte devam eden aşamadaki tespitlerini doğru bulmuyoruz. Ferhat Tekin, Misak-ı Millî'deki sınırların ne etnik ne de dinî niteliğinin başta Mustafa Kemal olmak üzere Millî Mücadelenin lider kadrosu için önemli olmadığı düşüncesindedir. Bu değerlendirme Millî Mücadele dönemi için söz konusu olmayıp ancak 1923 sonrası dönem için geçerli olabilir. Tekin'e göre lider kadro için önemli olan şey kurulacak ulus-devletin bir varlık alanına (teritoryaya) sahip olmasıdır. Ancak bu değerlendirmeyi kabul edecek olursak tarihsel süreci tersine çevirmiş oluruz. Çünkü Misak-ı Millî sınırları çizilirken dikkate alınan nüfusun dinsel özellikleri olmuştur. Coğrafyaya bakarak nüfus belirlenmemiş, nüfusun etnik özellikleri İslamiyet potasında eritilip birleştirilerek vatan sınırları belirlenmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁵ Vatan sınırları din esasına göre belirlendikten ve bağımsızlık elde edildikten sonra bu anlayış terk edilerek, 1923 sonrası dönemde, yerine ortak vatandaşlık hukuku ve siyasal bağlanma eksenli bir anlayış sahip olmuş, din bireysel alana indirgenerek devletle olan ilişkilerde devre dışı bırakılmıştır.⁵⁸⁶ Yukarıda temas ettiğimiz üzere Mustafa Kemal, çok uluslu bir imparatorluk tasfiye edilip yerine ulusal bir devletin temellerinin atıldığı Millî Mücadele döneminde “eski düzenin meşruiyetinden” azamî ölçüde istifade etmiştir. Tekin'in lider kadro için Misak-ı Millî'nin ne dinî ne de etnik niteliğinin çok da önemli olmadığı şeklindeki iddiasına itiraz noktasında Mustafa Kemal'in Misak-ı Millî sınırlarını kastederek yaptığı 16 Ekim 1921 tarihli gizli celse konuşması yeterli bir veridir:

⁵⁸⁴ Tekin, burada kullandığı “teritoryanın kurumsallaştırılması” kavramını “institutionalization of territory” şekliyle Anssi Paasi'den almıştır. Anssi Paasi, “Geographical Perspectives on Finnish National Identity”, *GeoJurnal* 43 (1), September 1997, s. 41-50'den aktaran Tekin, **a.g.k.**, s. 102. Anthony Smith'i incelerken hatırlanacağı üzere bu kavramı “mekânın uluslaşması” şeklinde ifade etmiştik. Mekân/coğrafya/vatan üzerinde yaşayan ulus, Millî Mücadele sırasında din ve ortak menfaatler ekseninde tanımlanırken, Millî Mücadele sonrasında ulus-devletin kuruluşu ile eşit vatandaşlık ve siyasal bağlanma ekseninde tanımlanmıştır.

⁵⁸⁵ Doğu Ergil de bu değerlendirmemizi doğrulayacak ifadeler kullanmıştır. Ona göre Misak-ı Millî'nin dikkat çeken yönü Türklük yerine İslam birliğinden söz etmesidir. Sınırları belli bir “coğrafya/vatan” ile kültürel birliği çakıştırma çabasının varlığına işaret etmektedir. Ergil'e göre ulusun sınırları İslam çoğunluk dikkate alınarak çizilmiş yani coğrafyaya bakarak nüfus değil, nüfusun yapısı dikkate alınarak vatan toprakları tespit edilmiştir. Doğu Ergil, **Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981, s. 181.

⁵⁸⁶ Tekin, **a.g.k.**, s. 102.

“Hattı mütareke nedir, var mıdır böyle bir hat? Yoktur... Yalnız biz Erzurum Kongresi’ni yaparken anavatanı düşünerek bir hudut olmak lazım gelir. O zaman dedik ki, hâkim bulunduğumuz hat bizim hududumuzdur...”⁵⁸⁷

Bu ifadeden açıkça anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal ve lider kadro bu sınırın gerekliliğine inanmaktadırlar. Her şeyden önce bu durum günün mevcut koşullarının doğal bir zorlamasıdır. Sınırların İslam dini esas alınarak çizilmesi pragmatik ve realist bir harekettir ki, yukarıda Ömür Sezgin, Mustafa Budak, Nejat Kaymaz, Baskın Oran, Bülent Tanör gibi araştırmacıların bu noktada hem fikir olduklarına temas etmiştik.

Mustafa Kemal’in bu pragmatist yaklaşımının Milli Mücadele boyunca devam ettiği görülür. 1 Eylül 1922’de Dumlupınar Meydan Muharebesi’nin kazanılması üzerine Yemen Valisi İmam Yahya tarafından çekilen telgrafa Mustafa Kemal Paşa tarafından şu yanıt verilmiştir:

“Cenab-ı vahib’ül Teala, İslam’ın nasret ve saadetini temine matuf ve rıza-yı ilahiye muvafık mesaide bulunanları daima ameline tealiyetle becam buyursun.

Âdâ-yı dine karşı girişmiş olduğumuz mücadele-i fedakâranede Cenab-ı kadr-i mutlakın tevfiyat-ı celile-i sübhanesine mazhar olarak ihraz edilmiş muzafferiyet-i azimeden dolayı beyan-ı tebrikatı havî mektub-u şahaneleri vasıl oldu. Bu münasebet-i mes’ude ile hakkımızda ezhar buyurulan hissiyat-ı hayır-hevahane ve samimiyaneye beyan-ı teşekkürat olunur. Alem-i İslam’ı daima taht-ı taglib ve tahakkümlerinde bulundurmak isteyen Salip’üne karşı inayet-i ilahiye ve ruhaniyet-i Ahmedîye’ye istinat ederek ilan-ı cihat eyleyen mücahidin-i İslamiye’nin azasından olan zat-ı devletlerinin ve muhterem Yemen halkının ilâ-yı kelametullah yolundaki hizmet-i mühimmesini lisan-ı takdir ile yâd eder ve devam-ı saadet ve afiyetlerini iltaf-ı hüddâdan niyaz eylerim efendim.”⁵⁸⁸

Mustafa Kemal Paşa’nın yanıtında dikkat çeken noktalar Milli Mücadele’nin din düşmanlarına karşı başlatılmış kutsal bir cihat olarak gösterilmesi ve bu mücadelede Allah’ın yardımı ve peygamberinin ruhanî desteğinin asla göz ardı edilemeyeceğidir. Kutsal değerlerin en önemlilerinden “vatanın” savunulması uğruna başlatılmış bu mücadelenin İslamî bir çizgide olduğu gerçeği ön plana çıkarılmıştır.

⁵⁸⁷ TBMMGCZ, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 2, İnıkad 94, Celse 1-2, 16 Ekim 1921, s. 354.

⁵⁸⁸ İmam Yahya’nın telgrafında “âdâ-yı İslam ve insaniyet tarafından anavatanımıza tasallut ve gaddar süngüsünü ta boğazımıza dayayıp dört seneden beri vicdan-ı beşer ve insaniyeti ağlatacak cinayat-ı fecaide bulunan alçak Yunan ordusunun mahvı” ile “Halife-i muazzama-i sertaç-ı ibtilahımız, kudretli Padişahımızın” kurtuluşunun İslam aleminde uyandırdığı sevince yer verilmektedir. BOA. HR. İM. 13/1-2.

Milli Mücadele hareketini destekleyen “Tasvir-i Efkar” gazetesinde yer alan bir yazı da aynı bakış açısına sahiptir. Sakarya Savaşı günlerine tesadüf eden bu yazıda Türklerin asırlarca İslamiyet’e hizmet ettiği, bunun için kanını ve canını esirgemediği, “bugün bile Sakarya’nın Türk kanıyla kızıl aktığı” belirtildikten sonra Türk’ün sadece kendisi için değil, bütün İslamiyet için mücadele ettiği ifadelerine yer verilmiştir. Bu “mücadele-i millîyede” Türk’ün silahları çoktur: “Cenab-ı Hakk’ın inayeti, Peygamberimizin imdadı ve milletimizin azim ve imanı...” Bu maneviyat ile Türk milleti kendisine verilmiş olan ve asırlardan beri ifa ettiği “İslam’ın nighbanı ve müstahlisi olmak vazifesini kemal-i şân ve şerefle devam ettirecektir.”⁵⁸⁹

Dönemin reel koşullarının şekillendirdiği bu pragmatist yaklaşım sadece Mustafa Kemal ve arkadaşlarında görülmekle kalmamış, Milli Mücadele yıllarının kendine has şartları o dakikaya kadar İslamiyet’le milliyetçiliğin bağdaşamayacağını ve bu nedenle milliyetçiliğin reddini savunan isimleri de bu pragmatizmi benimsemeye zorlamıştır. Örneğin daha önce Sebilürreşad’daki milliyetçilik aleyhtarı yazılarını incelediğimiz Mehmet Akif, bu dakikaya kadar milliyetçiliği “tefrika” olarak görüp imparatorluğun dağılmasına sebep olacağı endişesini yaşarken, sonraki süreçte Milli Mücadele’nin en önemli isimlerinden biri olarak karşımıza çıkmakla kalmaz, reddettiği “millet” ve “milliyetçiliği” etkili bir silah olarak kullanmaya başlar. Kaleme aldığı İstiklal Marşı’nda şimdiye kadar reddettiği “milletim” (4 defa), “ırkım” (2 defa), “yurdum” (3 defa), “vatan” (3 defa) kelimelerini sıklıkla kullanmıştır.⁵⁹⁰

TBMM Hükümeti’nin yayın organı olan “Hakimiyet-i Millîye” gazetesi de incelenecek olursa İslamcılıkla harmanlanmış milliyetçi yaklaşıma dair çok sayıda yazıya tesadüf edilecektir. Bu yaklaşım özellikle İngiliz emperyalizmine karşı mücadele eden Ankara’nın Müslüman alemine hitap ettiği ve kendisine uluslararası alanda destek

⁵⁸⁹ “Sene-i Cedîde-i İslamîye”, **Tevhid-i Efkar**, 5 Eylül 1337, No. 3114, s. 1.

⁵⁹⁰ Çetinsaya, **İslamcılıktaki Milliyetçilik**, s. 425. Dönemin koşullarından kaynaklı yaklaşım değişikliğini ve bunun sonucundaki pragmatizmi Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi İslamcılarının önemli isimlerinden ve aynı zamanda Mehmet Akif’in damadı, Ömer Rıza (Doğrul) Bey’in yazılarında da görmek mümkündür. Ömer Rıza, Ocak 1920’de “Tasvir-i Efkar” gazetesinde kaleme aldığı bir yazıda milliyetçiliği Batı’nın İslam alemine sokmaya çalıştığı bir “taassup” olarak değerlendirirken Mayıs 1922’ye geldiğinde fikrî anlamda ciddi değişiklikler yaşadığı görülür. Ömer Rıza, “Uhuvvet-i İslamiye’nin İnkişafı”, **Tasvir-i Efkar**, 28 Kanunisanı 1336, No. 2972, s. 3. Ömer Rıza Bey’in hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ali Akpınar, “Çok Yönlü Bir Kişilik Olarak Ömer Rıza Doğrul (1893-1952)”, **I. Burdur Sempozyumu**, Burdur, 2007, s. 439. Ömer Rıza’ya göre Müslümanlara yurtlarından atılmamak, vatanlarını korumak ve dinine, mukaddesatına sahip çıkmak maksadıyla savaş için izin verilmiştir. Bu gayelerin Milli Mücadele’nin gayeleri ile karşılaştırdığında tamamen örtüştüğünü arada kuvvetli bir paydaşlık bulduğunu söyleyen Ömer Rıza’ya göre Misak-ı Milli aslında bir “Misak-ı İslamî”dir. Ömer Rıza, “Misak-ı Millîmiz, Bir Misak-ı İslamî’dir”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Mayıs 1338, No. 3366, s. 2.

sağlamaya çalıştığı yazılarda ön plana çıkmaktadır.⁵⁹¹ Bunun yanında Milli Mücadele'nin esaret altındaki Halife-Sultanı kurtarmayı amaç edindiği ve TBMM'nin bunun için toplandığını duyuran yazılar da mevcuttur.⁵⁹² Daha çok dinî kavram ve motiflerle süslenmiş bu metinlerde vatanın kutsallığı, kutsal olan şeylerin mahremiyeti ve bunlar için mücadele etmenin önemi vurgulanmıştır.⁵⁹³

Yine aynı bakış açısıyla Mahmut Esat Bey, “Hakimiyet-i Milliye” gazetesinde yayınladığı “Yeni Türkiye'nin Mânâsı” başlıklı yazı dizisinde Birinci Dünya Savaşı'nın galibi kapitalist ve emperyalist Avrupa devletleri karşısında büyük bir mücadele başlatan “Yeni Türkiye'nin”, içeride ve dışarıda yeni bir siyasi tavır sergilemek zorunda olduğunun altını çizmiştir. İç siyasette “Yeni Türkiye'nin” takip edeceği yol “Halk devleti” olmaktır. Bu noktada “Biz Türkiyeliler” ifadesini kullanan Mahmut Esat Bey, Anadolu coğrafyası üzerinde yaşamakta olan halkın bir takım ortak paydalar etrafında birleşmekte olduğuna işaret etmiştir:

“... Biz Türkiyeliler ve biz Türkler, vatanımızı müdafaaya karar verdiğimiz günden beri memleketimizin siyasî, içtimaî, iktisadî vaziyetinde bir yenilik vücuda getirmek davasında bulunuyoruz. Bir yenilik ki, varlığını mukaddes kitapların, yeni hukukun bütün insanlığa, bütün milletlere tanıdığı aziz esaslardan alsın. Ölüm tehdidi karşısında yeni baştan ayaklanan Yeni Türkiye, her varlığının dahilde Saray ve tabilerince, hariçte dünya harbinden galip çıkan kapitalist ve emperyalistlerin siyasetince esir edilmek istendiğini gördü. Böylelikle sebeplerini Osmanlı tarihinden ve dünya tarihinden almış siyasî hadiseler, Türkiye halkını ve en başta Türkiyeli müstahsilleri yeni baştan silaha sarılmak mecburiyetinde bıraktı...”⁵⁹⁴

⁵⁹¹ “Büyük Millet Meclisi'nin İslam Alemine Hitabı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Mayıs 1336, No. 29, s. 1. “Alem-i İslam'a Hitap”, **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Mayıs 1336, No. 30, s. 1-2. Mustafa Kemal Paşa, meclis açılmadan önce de İngiliz emperyalizmine karşı mücadelede İslam aleminin desteğini arkasına alma stratejisini takip etmiştir. Örneğin 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali üzerine 17 Mart 1920 tarihiyle yayınladığı “İslam Alemine Hitabe”de Hilafet ve Saltanat makamının Hristiyan orduları tarafından işgali Haçlı Seferlerine benzetilerek İslam aleminde büyük bir tepkinin uyandırılmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. **ATTB IV**, s. 271.

⁵⁹² “Büyük Millet Meclisi'nin Millete Beyanname”i”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1336, No. 25, s. 1. “Zişan-ı Halifemiz Efendimize Milletimizin Sadakati”, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Mayıs 1336, No. 26, s. 1.

⁵⁹³ “Euzu billahi mineş-şeytanır racim. Bismillahirrahmanırrahim” şeklinde dikkat çekici başlığın kullanıldığı yazılardan birinde işgal güçlerinin Fatih Camii'ni, Ayasofya Camii'ni kilise yapmak, Müslümanları İstanbul'dan kovmak istedikleri, ancak halkın silaha sarılıp birleştiği, meclisin açılmasıyla da fenalıkların ortadan kalktığı ve milletin camilere doluştuğu ifade edildikten sonra “İngiltere'nin Müslümanların ölmediğini sonunda anladığı” belirtilmiştir. “Euzu billahi mineş-şeytanır racim. Bismillahirrahmanırrahim”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Mayıs 1336, No. 29, s. 3.

⁵⁹⁴ Mahmut Esat, “Yeni Türkiye'nin Mânâsı-1”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Teşrinisani 1337, No. 348, s. 1.

Milli Mücadele'nin içinde şekillendiği dönemin adeta fotoğrafını çeken bu ifadelerde Mahmut Esat Bey, öncelikle “Türkiyelilerin” siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan yeni bir düzen, yeni ortak bir gelecek kurgulama niyetinde oldukları gerçeğine işaret etmektedir. Ancak dikkat edilmelidir ki, Mahmut Esat Bey ortak geleceği kurgularken buna temel olarak kullandığı argümanlar arasında modern hukukun yanında “ilahi hukuka” da yer vermiş, “mukaddes kitapların” getirdiği hukukî düzeni yani “şeriatı” reddetmemiştir. “İlahî hukuk” kavramının pragmatist bir yaklaşımla Anadolu coğrafyası üzerinde yaşayan Müslüman halkların ortak paydası olarak kullanılması konu açısından önemlidir. Bu yaklaşım üzerinden hareket edildiğinde Mahmut Esat Bey'in “Türkiyeliler” ifadesinin içeriğini sadece Anadolu coğrafyası üzerinde yaşamakta olan Türk, Kürt, Çerkez, Laz vesaire Müslüman unsurlarla doldurduğu açıktır. Nitekim Milli Mücadele karşısında azınlıkların olumsuz tavır takındığı ve bundan daha önemlisi TBMM içerisinde gayrimüslim unsurlara yer verilmediği bir ortamda bunun aksini düşünmek pek mümkün değildir. Mahmut Esat, ikinci olarak “Türkiyeliler” için içeride ve dışarıda ortak iki düşmanın varlığına dikkat çekmektedir ki, bunlar Saray ve işgalci güçlerdir. Bu iki düşman karşısında “Türkiye halkı” ve özellikle de “Türkler” silaha sarılmak zorunda kalmıştır.

Bu yaklaşıma son olarak vermek istediğimiz bir örnek ise, Büyük Taarruzun başarı ile devam ettiği ve Yunan Ordusunun büyük bir bozgun halinde Uşak'a doğru çekildiği günlerde “Hakimiyet-i Milliye”de yer alan “İslam'ın İhyası” başlıklı makaledir. Makalede bundan sonra İslam Tarihini inceleyecek her araştırmacının üç önemli kırılma noktasını, “üç büyük hadiseyi yan yana zikredeceği” ifade edilmektedir: İlki Uhud Savaşı, ikincisi Hz. Muhammed'in vefatı ve üçüncüsü ise Milli Mücadele'dir.⁵⁹⁵ Yer yüzündeki yüz milyonlarca Müslümandan “ecanibin esareti” altına girmemiş olanlar sadece birkaç on milyondan ibarettir. Esir milyonlarca Müslümanın ümidi “Türkiye Türkleridir” ve hepsinin gözü, kulağı Anadolu'ya çevrilmiştir. Çünkü burası “İslamiyet'in son siperidir.” Ancak bu dakikada tarih adeta canlanmaktadır. Uhud Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Müslümanların imanı nasıl sınıandıysa, nasıl ki Peygamberin vefatından sonra Arabistan'da kaos hakim olmuşsa bugün de ölüm kalım mücadelesinin verildiği şu dakikada Anadolu'nun gerçek “iman sahibi” Türk-Müslüman ahalisi de bir tarafta vatanın kalbine kadar sokulmuş İngiliz, Fransız ve

⁵⁹⁵ “İslam'ın İhyası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Ağustos 1338, No. 594, s. 1.

İtalyan işgal kuvvetleri ile diğer tarafta da Padişah, Bâb-ı Âlî, Ferit Paşa, Hoca Sabri, Yunan Ordusu, Lloyd George ile sınınmaktadır. Gerçek iman sahibi “hak ve hukuka inanan o hakiki müminler”, mücadelelerine devam ederek İslamiyet’in son siperini savunmuştur. Bu mücadelenin kazanılması ile “bütün Türk milletinin, bütün İslamiyet’in, bütün Şarkın” kalbi mutlulukla doludur. Bu yazı bütünüyle değerlendirildiğinde Türk tarihinin son derece önemli bir olayının, büyük bir kırılma anının İslam Tarihi içerisinde zikredildiği dikkat çekmektedir. İkinci olarak Anadolu ve Türk milletinin başarı ya da başarısızlığı aynı zamanda İslamiyet’in ve İslam milletlerinin felaketi ile eş değer tutulmaktadır ki, bunun İslamcı ve Türkçü aydınlar tarafından ortak bir yaklaşım olarak ele alındığı yukarıda ifade edilmişti.

Hamdullah Suphi Bey, “Hakimiyet-i Milliye” gazetesinde yayınlanan konferanslarında genel itibariyle “Türk kimdir ve Türk’te ne arıyoruz?” sorusuna yanıt aramıştır.⁵⁹⁶ Hamdullah Suphi Bey’e göre din, bir rabıta olması nedeniyle milletlerin doğuşunda önemli bir yere sahiptir. Buradan hareketle de birbirine düşmanmış gibi algılanan din ve milletin aslında birbirine yardımcı olduğu fikrini işler. Bunu yaparken de “dil” ve “din” unsurlarının milletin oluşumunda nasıl yardımlaştıklarını açıklar. Her şeyden önce “bir dil ve bir din ruhlarda tam bir vahdet için en esaslı iki şarttır.” Ona göre “aynı din ve aynı dil bir halkın fertlerini kucakladıktan sonra milliyet en kuvvetli temellere istinat etmiş olur.” “Yalnız biz, dinin mağlup unsurları harekete geçirmek için hasıl edeceği tesirleri” vatanımız işgal edilinceye kadar anlamadık diyen Hamdullah Suphi, dinin bu gücünü Türklerin geç kavramış olduğuna dair bir eleştiri getirir ve ardından da şu soruları sıralamıştır: “Türk kimdir? Biz Türklük çerçevesinin içine kimleri alacağız, kimleri almayacağız, kim bizdendir ve kim bizden ayırdır?” Bu sorulara yanıt vermeden önce de şu ayrıma dikkat edilmesi gerektiğini belirtir:

“... Bütün milletler muhitten merkeze bir hareket yaparlar, etrafında toplanıp kendilerine çekerler; biz merkezden muhite bir hareket yaparız, kendimizden alır, dağıtır, uzaklaştırırız. Biri Karadeniz sahillerinden geldi mi, o Laz’dır... Biri cenup havalisinden geldi mi, Arap’tır. Lisan hudutlarında yaşadıkları için Türklük hissini en hakiki bir ateşle duyan Maraş, Birecik, Antep ve bütün Antakya Türkleri, zorla, Türk kalmaktaki bütün ısrarlarına, milliyetlerindeki bütün aşk ve kuvvete rağmen Arap’tırlar.

⁵⁹⁶ Hamdullah Suphi, “Dil Birliği, Din Birliği”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Kanunievvel 1338, No. 696, s. 2.

Biz onları Araplığa doğru iteriz. Şark vilayetlerinden gelen Kürt'tür. Hele Rumeli'nden geldiniz mi Arnavut olmaktan kurtulamazsınız...”

Bu ayırıştırıcı yaklaşımı gülünç olarak değerlendiren Hamdullah Suphi Bey, tek bir cümle ile “bir düstur halinde Türk’ü tarif etmenin mümkün olduğunu” ifade eder. Ona göre “Dilleri ve dinleri bizden olduğu halde, kalpleri yabancı olanlar, bizden değildir. Aynı ayrı maksatların cazibesine kapılmış olanlar, bizim sevdiğimiz, bizim hürmet ettiğimiz şeylere karşı kayıtsız kalanlar bizden değildir. Topraklarımız içinde eğreti bir adam vaziyetinde oturarak, ilk felakette nesi varsa toplayacak, Türk vatanının haricinde hususî bir vatan arayacak olanlar bizden değildir...”

Bu haliyle Hamdullah Suphi Bey, milleti oluşturan iki kuvvetli unsur olan dil ve dinin arasına başka unsurları da ilave etmiştir. “... Diliyle, diniyle bizden olduğu gibi emeliyle de bizden olduğunu bütün mazisiyle gösteren bir kimseye biz nasıl ‘Seni reddediyoruz’ diyebiliriz. Biz, aramıza yerleşerek evinde Türkçe konuşan, çocuğunu Türk mekteplerinde okutan, kızını oğlunu Türklerle evlendiren ve en halis Türk’ten bile dikensiz memleket sadakatini kendini hayatında gösteren bir adama soy sop mülahazasıyla biz nasıl yabancılık isnat ederiz?” diyen Hamdullah Suphi Bey Türk’ü şu şekilde tanımlar:

“Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türkçülük sevgisini taşıyan Türk’tür. Biz onda dil birliği, din birliği ve dilek birliği arıyoruz.”

Dikkat edilecek olursa Hamdullah Suphi Bey, milleti oluşturan etkenler arasında dil ve dini ön plana çıkarmakla birlikte Milli Mücadelenin kendine has koşulları gereğince emel birlikteliği, beraber yaşama arzusu, ortak vatan gibi unsurları da eklemiştir. Onun yaptığı bu “Türklük” tanımı, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri arasında gidip gelen son dönem Osmanlı aydınının düşünsel serüvenini özetlemesi ve ulaştığı sentezi göstermesi açısından da önemlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİ

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİ

1. 1. Göçlerin Nedenleri

18 Aralık 1914'te başlayan Sarıkamış Harekatı'ndaki⁵⁹⁷ başarısızlığın ardından Nisan 1915'te başlayıp 1916 kış aylarına kadar devam eden Çarlık Rusya ordusunun karşı taarruzu sonucunda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgeleri Rus işgali altına girmiştir. 17 Ocak 1916'da Köprüköy ve 19 Ocak'ta Hasankale'nin ardından 16 Şubat'ta Erzurum Rus işgali altına girmiş, Ruslar 15 Temmuz'da Bayburt'u, 18 Temmuz'da Kelkit'i ve 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirmişlerdir.⁵⁹⁸ İşgal edilen bu bölgelerden yüz binlerce nüfus Anadolu'nun iç bölgelerine doğru büyük bir göç hareketini başlatmıştır.⁵⁹⁹ Göç hareketi bölge halkının kendi inisiyatifi ile başladığı gibi hükümet de bölgenin savaş alanı olması nedeniyle Türk-Müslüman nüfusun güvenli sahalara göç etmesini istemekteydi.⁶⁰⁰ Harekete geçen mültecilerin ilk göç ettikleri yer henüz işgal edilmemiş olan komşu vilayet ve livalar oluyordu. Ancak savaş koşulları nedeniyle mevcut iase sıkıntısı mültecilerin gittikleri bölgelerde daha da artıyor ve bu durumda mülteciler bir sonraki komşu vilayet ya da livaya göç etmek zorunda

⁵⁹⁷ Sarıkamış Harekatı hakkında bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. 3/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 356-369. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 420-423. Süleyman Tekir, "Sarıkamış Harekatında Türk ve Rus Kayıpları", **Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, Aralık 2015, s. 795-805. Nikolski, **Sarıkamış Harekatı, 12-24 Aralık 1914**, Çev. Kaymakam Nazmi, Türkçe Sadeleştiren: Ersel Kaya, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990. Yarbay Selahaddin, **Kafkas Cephesinde 10'uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harakatı**, Yay. Haz. Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

⁵⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. 3/3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 60-66. Naci Kır, Hakkı Altınbilek, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekatı, C. 2**, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993. Alman Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi Muharebeleri**, Çev. Hakkı Akoğuz, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

⁵⁹⁹ Tuncay Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayet-i Şarkîye Mültecileri, 1915-1923**, Birinci Baskı, Babil Yayınları, Ankara, 2004, s. 32 vd. Dündar, **Müslümanları İskân Politikası**, s. 228 vd. Erol Kaya, **I. Dünya Savaşı'nda Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskanları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1993, s. 37 vd.

⁶⁰⁰ Erzurum'un "saha-i harp" olduğundan "bütün efrad-ı İslam'ın sevkini" isteyen Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne çekilen telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 47/249**.

kalıyordu.⁶⁰¹ Hükümet sevkiyatın planlı bir şekilde gerçekleşmesi için bu konuda gerekli düzenlemelere başlamıştı. 14 Aralık 1916 tarihinde vilayetlere gönderilen on yedi maddelik bir talimatname ile mültecilere ilişkin bazı hususların düzenlenmesi istenmekteydi.⁶⁰² Vilayete/livaya gelen mültecilerin ve bunlardan kura ve kasabalarda iskân edilenlerin ve iskâna muhtaç olanların miktarı, iskâna elverişli hane mevcudu, iskân edilenlere arazi verilip verilemediği, mülteci çiftçilerin tohumluk ihtiyacının sağlanıp sağlanamadığı bilgisinin merkeze bildirilmesi talep edilmiştir. Vilayet ve liva dahilindeki mülteci yetim ve dul kadınların miktarı ile buralarda açılan darüleytam, darüliaşe ve darülmesainin sayısı ile mülteciler arasında mevcut salgın hastalıkların ne olduğu, nerede ve ne kadar hastane vücuda getirildiği de sorulmuştur. Bu talimatnameye göre vilayetlerden gelen bilgiler doğrultusunda hükümet mültecilerin sevk, iskân ve iâşe muamelesini düzenlemek için çalışmaya başlamıştır. Başlatılan çalışmalar neticesinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nce kırk bir maddelik bir talimatname hazırlanarak 29 Mayıs 1916 tarihinde vilayetlere gönderilmiştir.⁶⁰³

1. 2. Göç Edilen Sahalar ve Yapılan Yardımlar

29 Mayıs 1916 tarihli talimatnamenin 1'inci maddesi savaş nedeniyle yaşadıkları yerleri terke mecbur olan Müslüman unsurları “mülteci”; Balkan Savaşları sonrasında imzalanan antlaşmalar ile daha önce imzalanan antlaşmalar doğrultusunda kaybedilen topraklardan “Memalik-i Osmaniye”ye gelenleri “muhacir” olarak sınıflandırmıştır. 2'nci maddede “Menatık-ı harbiyeden vilayat-ı mücavereye iltica eden Türk mültecilere” tahsis edilen iskân mıntıkları verilmiştir. Türk mültecilerin Adana Vilayeti (Merkez, Mersin, Cebelibereket, Kozan sancakları), Halep Vilayeti (Merkez, Antep sancakları), Diyarbakır Vilayeti (Merkez, Mardin, Siverek, Ergani sancakları), Sivas Vilayeti (Merkez, Karahisarışarkî sancakları), Mamûretülaziz Vilayeti (Merkez, Malatya sancağı), Musul Vilayeti (Merkez, Kerkük ve Süleymaniye sancakları), Van

⁶⁰¹ Van, Muş ve Bitlis civarından miktarı yüz elli binden fazla mültecinin Diyarbakır'a gelmesi nedeniyle ciddi bir iâşe ve iskân sıkıntısının meydana geldiği ve bu nedenle Diyarbakır'a bin beş yüz liralık havalenamenin gönderilerek bir kısım mültecinin Urfa ve Antep civarına sevk hakkında 19 Mart 1916 tarihli telgraf için bkz. BOA. DH. İ. UM. EK. 13/34. Ögün, a.g.k, s. 40-41.

⁶⁰² BOA. DH. HMS. 27/72.

⁶⁰³ BOA. DH. SN. THR. 77/47. Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet, 1332. Tuncay Ögün çalışmasında Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin sevk, iâşe ve iskanlarından bahsederken bu talimatname yerine yanlışlıkla aşağıda ele alacağımızı “İade Talimatnamesi”ne atıfta bulunmuştur. Bkz. Ögün, a.g.k, s. 41, dip not 108.

Vilayeti (Hakkari sancağı, güney ve batı kesimleri) ile Urfa, Canik, Zor ve Maraş müstakil livalarına iskanı kararlaştırılmıştır. Türk mültecilerin, savaş sonrasında memleketlerine iade edileceğinden, yukarıda belirtilen sahaların “sia-i istiabiyesi” oranında “geçici” olarak iskân edilecekleri, fazla nüfusun ise Diyarbakır Vilayeti (Diyarbakır, Siverek, Urfa), Mamüretülaziz Vilayeti (Mamüretülaziz, Ergani), Sivas Vileyeti (Sivas, Şehr-i Kışla, Kayseri, Haçin, Sis, Adana, Aziziye, Şarez, Elbistan, Maraş) ve Musul Vilayeti’nde (Hakkari sancağının münasip yerlerine) iskan edilecekleri 3’üncü maddede ifade edilmiştir. 5’inci maddede, Türk mültecilerin tespit edilmiş iskan mıntıkları haricinde başka bir mahalle iltica etmek istemeleri durumunda, gidecekleri yerde kendilerine yardım edebilecek akrabalarının bulunduğunu ya da çalışabilecek kudrette olduklarını ispat etmeleri halinde kendilerine izin verileceği, ancak bunların hiçbir surette hükümetin yardımından istifade edemeyip kendi para ve araçları ile gitmeye mecbur oldukları belirtilmiştir. İskân olunan her aile ve şahıs için ayrıntılı iskân tezkerelerinin hazırlanması hususu 6’ncı maddede belirtilmiştir.

Talimatnamenin 8 ve 18’inci maddeleri arasında Kürt mültecilerin durumuna ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. 8’inci maddede, Türk mültecilerden farklı olarak Kürtlerin savaş sonrasında memleketlerine iade edilmeyeceği ve bu nedenle kesin iskanlarının ve nüfusa kayıtlarının yapılarak hiçbir şekilde aşağıda belirtilen vilayetler haricinde başka taraflara gitmelerine izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Türk mülteciler için uygulanan 5’inci maddenin Kürt mülteciler için söz konusu olmadığı özellikle belirtilmiştir. 9’uncu maddede Kürt mültecilere tahsis olunan iskân mıntıkları şunlardır: Ankara Vilayeti (Haymana kazası hariç merkez sancağı ile Yozgat, Kırşehir (Mecidiye kazası hariç) ve Çorum sancakları), Sivas Vilayeti (Amasya ve Tokat sancakları), Konya Vilayeti (Merkez sancağı ile Burdur ve Hamidabad sancakları) ile İçel, Teke, Karahisarısahip, Kayseri ve Niğde livaları.

12’nci maddede Kürt mülteci kabilelerinin 300 kişilik küçük gruplara ayrılarak silahtan arındırılmaları istenmiştir. Her bir aşiret farklı parçalara ayrılacak ve her bir parça farklı mıntıklara sevk edilerek yerel nüfusun %5’ini geçmeyecek şekilde iskân edilecektir. Kürtlerin iskanında dikkat edilmesi gerekli bir diğer husus ise 13’üncü maddede ifade edilmiştir. Aşiret reisleri, şeyhler ve nüfuz sahibi kişilerin hükümet kontrolünü her an hissedecekleri şehir ve kasaba merkezlerinde ve aşiret fertlerinden

uzak bir şekilde iskanları kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁴ 15'inci maddede Kürt mültecilerin, yerlerine iade olunmayacağından, kendi geçimlerini temin için “muhacirin-i saire gibi” emlak ve arazi dağıtılarak Muhacirin Nizamnamesi hükümlerinin haklarında uygulanması belirtilmiştir. Kürt mülteciler bu doğrultuda emval-i metrukeden istifade ile iskân edilmişlerse de Mütarekenin imzalanmasından sonra hükümetin Rum ve Ermenilerin memleketlerine iadesi kararını alması üzerine “emval-i metrukeyi” terk etmek mecburiyetinde kalacak ve memleketlerine dönmek için tekrar yollara düşeceklerdir.

Vilayetlere gönderilen bu talimatname doğrultusunda sevkiyat başlamıştır. “Mülteci Tarik-i Sevkiyat ve Menatik-ı İskânı İçin Vücuda Getirilen Tesisatı İrae Eden Harita”dan anlaşıldığı üzere sevkiyat dört ana kol üzerinden gerçekleştirilmiştir.⁶⁰⁵ Haritaya göre göç mıntıkası Rus işgali altına giren Van, Erzurum, Erzincan, Trabzon,

⁶⁰⁴ İttihat ve Terakki'nin Balkan Savaşları sonrasında Türkçülük siyasetini benimseyerek bu doğrultuda nüfus ve iskân politikalarını şekillendirdiğinden, Kürt aşiretlerin iskân edilerek “medenileştirilmesi” ve aşiret hayatını terk ederek “gayri müfid bir unsur” vasfından kurtarılmasına yönelik politikalar takip ettiğinden yukarıda söz etmiştik. Kürt aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi, aşiret yaşam biçiminden sıyrılarak şehir ve kasabalarda iskân edilmek suretiyle Türk nüfus içerisinde eritilmesi böylece Türkçülük siyasetine daha geniş bir taban yaratılması hedeflenmiştir. Bu konuda geniş bir inceleme için bkz. Dündar, **Müslümanları İskân Politikası**, s. 137-155. Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'nun Rus işgali altına girmesi üzerine başlayan mülteci hareketi içerisinde Kürtlerin de bulunması İttihatçılara bu politikaları uygulama imkanını vermiştir. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 2 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne çektiği telgrafta Kürt mültecileri Urfa ve Zor gibi güney bölgelerine göndermenin mümkün olmadığından söz etmektedir. Talat Paşa'ya göre bunlar “oralarda bir karışıklık veyahut milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine gayri müfid ve muzır bir unsur halinde kalacaklardır.” Ermenilerin de daha öncesinde o sahalara göç ettirilmiş olduğu hatırlanacak olursa bu kararın arkasında çatışma halindeki iki unsuru bir araya getirmeme endişesinin olduğu açıkça görülmektedir. Talat Paşa, Kürt mültecilerin gittikleri yerlerde aşiret hayatından sıyrılmaları ve milliyetlerini muhafaza edememeleri için aşiret reislerinin mutlaka aşiret bireylerinden ayrılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. “Zi-nüfuz eşhas ve rüesanın” Konya, Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına iskanı emredilir. Bununla birlikte uzun bir yolculuğu kaldıramayacak kadar hasta yaşlılar ile kimsesiz kadın ve çocukların Maden kasabasıyla Ergani nahiyesi gibi Türk köyleri bulunan mahallerde “Türkler arasında müteferriken” ve bunun dışında kalan aşiret fertlerinin de Tokat, Amasya ve Malatya livalarının uygun yerlerinde yine “müteferrik” olarak iskanları istenir. **BOA. DH. ŞFR. 63/172**. 4 Mayıs 1916 tarihinde bu defa Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde ve Kütahya mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Mamuretülaziz vilayetlerindeki Kürt mültecilerin Anadolu içlerine sevk ve kesin iskan edileceği, bunların iskan mıntıklarına ulaştıkları zaman aşiret efradı ile aşiret reisi, şeyh ve nüfuz sahibi kişilerin birbirinden ayrılarak “devam-ı münasebetlerine meydan verilmeyecek” ve yerli ahalinin %5'ini geçmeyecek şekilde iskan edilmeleri talimatı verilmiştir. Bunlar Türk mültecilerin aksine savaş sonrasında memleketlerine iade edilmeyeceğinden emval-i metrukeden arazi tahsis edilmesi ve her türlü masrafın Muhacirin Müdüriyeti tahsisatından karşılanması istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 63/188**.

⁶⁰⁵ **BOA. HRT. 404/1**. Harita üzerinde sevk yollarının yanı sıra konak mahalleri, iaşe merkezleri, muayene ve hastane mahalleri, sıhhiye istasyonları, eytamhane ve darülsınailer, muhacirin tahrirhaneleri ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Nedim İpek söz konusu dört ana sevk yolunu şu şekilde vermektedir: Karadeniz sahil boyu, Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Yozgat-Ankara hattı, Mamuretülaziz-Malatya hattı ve Diyarbakır-Urfa-Maraş-Adana hattı. Bkz. Nedim İpek, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler”, **19 Mayıs ve Millî Mücadele Samsun Sempozyumu, (16-20 Mayıs 1994)**, Samsun, 1994, s. 168-178.

Kemah ve civarındır. Bu bölgelerden gelen mültecilerin kara ve deniz yoluyla dört istikamet üzerinden Anadolu'nun içlerine doğru sevk edildiği anlaşılmaktadır. Haritaya göre sevk yolunun batıda en son ulaştığı nokta Kütahya, güneyde Rasulayn ve Halep hattı ile kuzeyde Karadeniz sahilinde Samsun ve Sinop'tur. Anadolu'nun iç kesimlerinde Kastamonu, Ankara, Konya, Kayseri, Çorum, Sivas güzergahlarından geçmektedir. Bu güzergahlar üzerinde toplam 8 vilayet merkezi (Ankara, Kastamonu, Konya, Adana, Sivas, Elazığ, Halep, Diyarbakır), 22 liva merkezi (Bolu, Kütahya, Afyonkarahisar, Çorum, Boğazkale, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Mersin, Şebinkarahisar, Maraş, Urfa, Osmaniye, Antep, Siverek, Mardin, Ergani, Malatya, Tokat, Samsun, Sinop) mevcuttur. Bu güzergahlar yukarıda sözü edilen talimatname ile örtüştüğü gibi 4 Ocak 1917 tarihli Meclis-i Âyân toplantısında söz alan Aşair ve Muhacirin Müdür-i Umumisi Şükrü Bey'in mültecilerin sevk yollarına dair verdiği bilgilere de uymaktadır. Şükrü Bey mültecilerin geldiği mıntıkları dört kısma ayırdıklarını ifade ederek birincisi Karadeniz sahili, ikincisi Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara güzergahı, üçüncüsü Kemah, Harput, Malatya, Besni güzergahı, dördüncü olarak da Diyarbakır, Urfa, Maraş, Adana güzergahını vermektedir.⁶⁰⁶ Şükrü Bey sevkîyat güzergahlarının belirlenmesinde yolların durumu ile iâşe faktörünün göz önüne alındığını ifade etmiştir.⁶⁰⁷

Aralık 1916 itibarıyla Samsun ve havalisinde 85.000 mülteci toplanmış durumdaydı.⁶⁰⁸ Buradaki mültecilerin bir kısmı salgın hastalık, iâşe sıkıntısı vesaire sorunlar nedeniyle Sinop, İnebolu, İzmit, Amasya, Çorum, Kayseri ve Konya civarına dağılmışlardır.⁶⁰⁹ İkinci güzergah üzerinden Ankara'ya ulaşan mülteci miktarı 135.000

⁶⁰⁶ **MAZC**, Devre 3, Sene 3, Cilt 1, İnikad 18, 22 Kanunievvel 1332, s. 227. Erzurum ve Trabzon'dan gelen mültecilerin Sivas ile civar vilayet ve livalarda iskanları hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 526/41**. Kayseri'ye mülteci ve muhacirin gönderilmemesi ve Sivas'ta bulunanların nerelere sevk edileceğinin bildirilmesi hakkındaki telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 526/25**. "Erzurum ve Trabzon havalisinden kesretle gelen mültecilerin vilayet dahiline sevk ve orada hüsn-ü iâşe ve ivalarının temini için bir iki heyetin Sivas'a gönderilmesi konusunda" Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Sivas Vilayeti'ne gönderilen 20 Temmuz 1916 tarihli telgraf **BOA. DH. ŞFR. 66/36**.

⁶⁰⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaştığımız ve Anadolu'daki tren ve menzil hatlarını gösteren iki harita ile "Mülteci Tarik-i Sevkiyat ve Menatik-ı İskânı İçin Vücuda Getirilen Tesisatı İrae Eden Harita" karşılaştırıldığında Şükrü Bey'in ifadeleri doğrulanmaktadır. Sevk yolları ve menzil hatlarının tren yolunun geçtiği güzergahlar esas alınarak belirlendiği görülür. "Osmanlı Devleti Asyası, Anadolu-yu Şahanenin Şimendifer Haritası", **BOA. HRT. b. 397** ve "Memalik-i Osmaniye'nin Tren Hattı ve Menzil Hatlarını Gösterir Harita", **BOA. HRT. b. 363**.

⁶⁰⁸ Bunlardan 18.000'i Samsun şehrinde, 18.000'i merkez kaza dahilinde, 4.000'i Bafra, 18.000'i Çarşamba, 1.600'ü Terme'de, 7.000'i Terme kazası dahilinde, 18.000'i Ünye'de ve 1.500'ü Fatsa'da bulunmaktaydı. İpek, **a.g.k.**, s. 170.

⁶⁰⁹ Samsun'daki mültecilerin Çorum ve havalisine sevkî hakkında Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nden çekilen 25 Kasım 1916 tarihli telgraf. **BOA. DH. ŞFR. 70/87**. Kürtlerin iskân edilmesi

civarındaydı. İaşe vesaire sıkıntılar nedeniyle bu göçmenler izinsiz bir şekilde Ankara'yı terk ettiler. Bunun sonucunda mülteciler Hüdavendigar vilayetine kadar uzanan bir mıntıkaya dağılmış oldu. Erzurum havalisinden Sivas'a gelen mülteci miktarı Aralık 1916 itibariyle 300.000'e ulaşmış durumdaydı. Aynı bölgeden Mamüretülaziz ve Malatya bölgesine gelen mülteci miktarı ise 80.000 civarındadır. Zamanla bu sayı 200.000'i bulunca buradaki yoğunluğu hafifletmek isteyen hükümet mültecileri Diyarbakır, Urfa, Maraş, Adana hattına sevk etmiştir.⁶¹⁰

Hükümet mülteci masrafları için Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine çeşitli zamanlarda yaptığı ilaveler ile sevk, iskân ve iaşe masraflarını karşılamaya çalışmıştır. Ocak 1916'da 25 milyon kuruş, Mart 1916'da 25 milyon kuruş, Haziran 1916'da 30 milyon kuruş, Kasım 1916'da 50 milyon kuruş, Ocak 1917'de "tahsisat-ı fevkalade" olarak 2 milyon kuruş ve ayrıca 50 milyon kuruşluk ilaveler yapılmıştır.⁶¹¹ Muhacirin tahsisatından gönderilen paranın iaşe ve diğer masraflar dışında kullanılmaması konusunda vilayetlere telgraflar çekilmiştir.⁶¹²

1. 3. Göç Eden Mülteci Miktarı

Talimatname doğrultusunda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'den iç bölgelere sevk edilen mültecilerin adedi kaynaklarda farklılıklar arz etse de bunların çok büyük farklılıklar olmadığı dikkat çekmektedir. Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi Şükrü Bey, 4 Ocak 1917 tarihli Meclis-i Âyân toplantısında yaptığı konuşmada Dahiliye Nazırından aldığı emir doğrultusunda memleketi dolaştığını ve bunun sonucunda hazırlanan bir istatistiğe göre 800 bin kişinin işgal nedeniyle mülteci konumuna düştüğü bilgisini paylaşmış, yollarda kalan ve şu an itibariyle hükümetin iaşe ettiği Rum ve

planlandığından Konya'ya fazla miktarda Trabzon ve havalisi mültecilerinin sevk edilmemesi hakkındaki 19 Ağustos 1916 tarihli telgraf **BOA. DH. ŞFR 67/49.**

⁶¹⁰ İpek, **a.g.k.**, s. 176. **BOA. DH. ŞFR. 64/77.**

⁶¹¹ Dahiliye Nezareti 1331 senesi bütçesinin İskân-ı Muhacirin faslına 25.000.000 kuruş tahsisat ilavesi hakkında bkz. **BOA. İ. MLU. 11/43.** 1332 Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine 25.000.000 kuruş ilavesi hakkındaki İrade-i Seniyye için bkz. **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, s. 891. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin 5'inci İskân faslına 30.000.000 kuruşun ilavesi hakkında bkz. **BOA. BEO. 4417/331255.** Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine 50.000.000 kuruşluk zam hakkında bkz. **BOA. BEO. 4438/338814.** "Muhtaç-ı Muavenet Mahaller Ahalisi İçin 1331 Maliye Bütçesine Zammiyeten Tahsisat-ı Fevkalade Olarak 2.000.000 Kuruşun Sarfı Hakkında Kanun", **Takvim-i Vakayi**, 20 Kanunievvel 1332, s. 2, **Düstur**, 2. Tertip, C. 9, s. 18. 1332 senesi Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin 5'inci İskân faslına 50.000.000 kuruş ilavesi hakkında bkz. **BOA. İ. DUİT. 80/41.**

⁶¹² Muhacirin tahsisatından gönderilen paranın mülteci iaşelerinin temininde kullanılmasına dair Sivas, Mamüretülaziz ve Adana vilayetlerine çekilen 12 Ağustos 1916 tarihli telgraflar için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 66/215, 217, 199.**

Ermeni mültecilerin de ilavesi neticesinde mülteci miktarının 1 milyon 200 bini bulduğunu ifade etmiştir.⁶¹³ Daha sonra Müdüriyetin başına gelen Hamdi Bey ise 22 Aralık 1917 tarihli Meclis-i Mebusan’da Rum ve Ermeniler de dahil olmak üzere muhacir ve mülteci miktarını 1.077.155 kişi olarak vermiştir.⁶¹⁴ Hamdi Bey 24 Mart 1918 tarihli Meclis-i Âyân toplantısında resmi rakamlara göre 825.991’i mülteci ve 384.996’sı muhacir olmak üzere toplam 1 milyon 200 bin insanın Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin sorumluluğunda olduğunu açıklamıştır.⁶¹⁵ Müdüriyet tarafından 24 Mayıs 1920 tarihiyle yayınlanan “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin Vezaif ve Muamelat-ı Umumiyesini Mucmel Rapor”da “Harbi Umumî esnasında memleketleri duçar-ı istilâ olan mahallerden dahile ilticaya mecbur olan nüfusun miktarı 868.962 kişi olarak verilmiştir. Bunların 324.848’i Trabzon, 287.474’ü Erzurum, 102.808’i Van, 128.222’i Bitlis, 25.630 Batum ve havalisinden iltica ettiği bilgisi resmî olarak verilmiştir.”⁶¹⁶

“Tasvir-i Efkar” gazetesi resmî makamlar nezdinde yaptığı “icra-yı tahkikatla erkama müstenit bazı malumatı” paylaştığı bir istatistikte Rus işgali ile Anadolu içlerine göç eden Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin miktarını 704.905 nüfus olarak vermiştir.⁶¹⁷ Aynı gazete bu defa 11 Mayıs 1919 tarihli haberinde “Harb-i Umumi esnasında Rus ordusu ve Ermeni çetelerinin tazyikatına ve taarruzuna hedef olarak mesken ve mevalarını terk etmek zorunda kalan bedbaht Müslümanların” adedini 902.865 kişi olarak göstermiştir. Savaş öncesinde Erzurum vilayetinin Müslüman nüfusu 704.573 kişi olarak verilmiş ve işgalle birlikte 448.277 kişinin Erzurum havalisinden göç ettiği bilgisi aktarılmıştır. Bitlis’in nüfusu 361.615 iken 253.131 kişi dahile iltica etmiştir.

⁶¹³ MAZC, Devre 3, Sene 3, Cilt 1, İnikad 18, 22 Kanunievvel 1332, s. 227-228. Şükrü Bey, Rus işgali altına giren Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Elazığ bölgesinin işgal öncesi nüfus miktarını 1,5 milyondan fazla olarak vermiştir. 1914 tarihli resmî nüfus istatistiğinde Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır havalisindeki toplam Müslüman nüfusu 2.876.264 kişi olarak gösterilmektedir. **TİTE, Kİ. 72, Gl. 14. Blg. 14.** Resmî istatistikten istifade ettiği anlaşılan “Tasvir-i Efkar” gazetesi Vilayat-ı Şarkîye’nin savaş öncesi nüfusunu Trabzon hariç 2.001.138 olarak vermiştir. “Vilayat-ı Şarkîye’de Ekseriyet Müslümanlardadır”, **Tasvir-i Efkar**, 14 Kanunievvel 1334, No. 2590, s. 1. Ayrıca bkz. Karpas, **Osmanlı Nüfusu**, s. 396-399. 1916 tarihli resmi istatistiğe göre aynı vilayetlerdeki toplam Müslüman nüfus miktarı 1.511.049’dur. “Memalik-i Osmaniye’de Tahriri İcra Edilmiş Vilayetlerdeki Milletlerin Yerli Yabancı Olarak 332 Senesi İptidasında Tahakkuk Eden Mikdar-ı Nüfusunu İrae Eden İcmal-i Umumi” için bkz. Tevfik Güran, **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, 1. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 58-59.

⁶¹⁴ MMZC, Devre 3, Sene 4, Cilt 1, İnikad 21, 22 Kanunievvel 1333, s. 360.

⁶¹⁵ MAZC, Devre 3, Sene 4, Cilt 2, İnikad 41, 24 Mart 1334, s. 217.

⁶¹⁶ Ahmet Efilolu, “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 19, Yıl. 2011, s. 121.

⁶¹⁷ “Milli Bir Derdimiz, Muhacirler”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Kanunisani 1335, No. 2611, s. 1-2.

Trabzon’da savaş öncesi nüfus 1.100.624’tür ve bunun 354.142’si işgal üzerine iç bölgelere iltica etmiştir. Van nüfusu 308.000’dir. Bunlardan 108.000’i işgal sonucunda göç etmek zorunda kalmıştır. Erzincan’ın nüfusu savaş öncesi haliyle 148.672 kişidir. 79.238 kişi iç bölgelere iltica etmiştir. Gazete, resmî istatistiklere dayandırdığı haberinde işgal öncesinde bu vilayetlerin toplam Müslüman nüfus miktarını 2.623.484 kişi olarak vermiş ve işgal neticesinde 902.865 kişinin dahile iltica ettiği bilgisini paylaşmıştır.⁶¹⁸

“İleri” gazetesi de Muhacirin İhsaiyat Müdürü Talat Bey tarafından 1919 yılı sonu itibariyle gerçekleştirilen bir çalışma neticesinde elde ettiği istatistikleri Nisan 1920’de yayınlamıştır. Muhacirin İhsaiyat Müdürü Talat Bey, “Harb-i Umumî esnasında Memalik-i Osmaniye’ye iltica edenlerin miktarını” Trabzon’dan 324.826, Erzurum’dan 287.474, Van’dan 102.808, Bitlis’ten 128.228 ve Batum havalisinden 25.650 olmak üzere toplam 868.986 kişi olarak vermiştir.⁶¹⁹

Bu istatistiklerin de işaret ettiği gibi resmî makamların verilerine göre Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin miktarı 800 bin, gayri resmi olarak da 1 milyon civarındadır.

2. MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİNİN İADESİ İÇİN İSTANBUL HÜKÜMETİ’NİN ÇALIŞMALARI (1918-1920)

Birinci Dünya Savaşı devam ederken 7 Kasım 1917 tarihinde başlayan “Ekim Devrimi” neticesinde Çarlık Rusya’nın yıkılması ve iş başına gelen Bolşevik Hükümetle Osmanlı Devleti arasında imzalanan 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan

⁶¹⁸ “Müslüman Muhacirler”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Mayıs 1335, No. 2722, s. 2.

⁶¹⁹ “Muhacirin”, **İleri**, 10 Nisan 1336, No. 805, s. 2. Seçim bölgesi Kafkas Cephesine yakın ve muhaceret konusuna vakıf olan ancak ismini vermek istemeyen bir mebus ile “Vakit” gazetesi muhabiri ile yaptığı mülakatta seferberlikten itibaren şimdiye kadar 870.997 mültecinin memleketlerini terke mecbur kaldığı ve bunların en yoğun olarak bulunduğu mahallerin ise Adana, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Musul, Mamüretülaziz, Suriye vilayetleriyle Kayseri, Urfa ve Maraş livaları olduğunu ifade etmiştir. Muhacirler de dahil olduğu halde bunlar için 333 (1917) senesinde hükümetin 360 milyon kuruş tahsisat verilmiş, bu miktarın bir kısmı ile 28 darüleytam, 9 darülmesai, 14 hastane ve 3 darüliaşe vücuda getirildiğini eklemiştir. “Arazi-i Müstevliye Meselesi”, **Vakit**, 30 Kanunisani 1334, No. 101, s. 1.

Mütarekesi, Doğu Anadolu'daki Rus işgalini sona erdirmiştir.⁶²⁰ Rus işgalinin sona ermesi Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin memleketlerine iadesini gündeme getirmiştir.⁶²¹

Ancak bunun öncesinde hükümet, Rus işgalinden kurtarılan bölgelere memur tayini ile oralarda Osmanlı idaresinin yeniden kurulmasını temine çalışmıştır. Bu kapsamda Ordu Kumandanlığı emrinde olmak üzere Dahiliye, Maliye, Nafia, Maarif, Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine bağlı birer memurun gönderilerek o havalide kendi nezaretlerine ilişkin konularda incelemeler yaptırılmıştır.⁶²² Hükümet “vilayat-ı müstahlasaya” gönderecek mülkî idareci ve memur bulmakta başlangıçta zorlanmış, düşman işgalinden yeni kurtarılmış ve sorunlar yumağı halinde olan bu bölgede kimse idarî bir görev ve sorumluluk almak istememiştir.⁶²³ Ancak zamanla görev kabul eden memurlar bölgeye gönderilmiştir.⁶²⁴

Mülteciler bir an önce, özellikle de ziraat mevsimi öncesinde, memleketlerine geri dönmek maksadıyla harekete geçince hükümet mültecilerin geri dönüşünü kontrol altına

⁶²⁰ Nurcan Yavuz, “Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVII/28, Ankara, 1996, s. 207-220. Enis Şahin, “Türkiye ile Maverayı Kafkas Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998, s. 153-173. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. 3/4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 95.

⁶²¹ Erzincan Mütarekesi öncesinde 8 Ağustos 1916'da Mustafa Kemal Paşa'nın Muş ve Bitlis'i işgal altından kurtarması üzerine bu havaliden iltica etmiş olan mülteciler hükümetten izin almaksızın memleketine dönüş için hazırlıklara başlamışlardır. Tuncay, **a.g.k.**, s. 56-57. İpek, **a.g.k.**, s. 206. Muş ve Bitlis'in Rus işgalinden kurtuluşu hakkında bkz. Mehmet Evsile, “Birinci Dünya Harbi'nde Atatürk'ün 16. Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)”, **Askerî Tarih Bülteni**, S. 36, Ankara, 1994, s. 30-42. Bir taraftan geri dönmek isteyen ahalinin büyük bir kısmının Kürt olması ve yukarıda değindiğimiz üzere Mülteci Talimatnamesi'nin 8'nci maddesinde Kürtlerin savaş sonrasında memleketlerine dönüşlerine kesinlikle izin verilmeyeceğinin belirtilmesine ve diğer taraftan da hükümetin bunların iaşesini temin edecek vaziyette olmamasına rağmen mülteciler kendi inisiyatifleri ile dönüşe başlamışlardır. Buna engel olmak isteyen Hükümet, 10 Ağustos 1916 tarihinde Ankara, Konya, Sivas, Diyarbakır vilayetleriyle İçel, Teke, Karahisarısahip, Niğde, Kayseri, livalarına verdiği talimatla mültecilerin hareketine izin verilmemesi ve Mülteci Talimatnamesi'nin 9'uncu maddesinde belirtilen mıntikalara iskân edilmelerini istemiştir. **BOA. DH. ŞFR. 66/206**. Fuat Dündar, Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin iadesinden söz ederken bu telgrafta atıfta bulunarak “10 Ağustos 1916 tarihli bir telgrafta mülteciler hakkında bir talimatnameden bahsedildiğini” ancak araştırma neticesinde bu talimatnameye ulaşamadığını ifade etmiştir. Telgraf içeriğinde 8 ve 9'uncu maddelerden bahsedilmesinden anlaşıldığı üzere hükümetin talimatname ile kastettiği “Mülteci Talimatnamesi”dir. Ancak Dündar, “Mülteci Talimatnamesi”ne mültecilerin iadesi bahsinde yer vererek Mülteci Talimatnamesi ile İade Talimatnamesini birbirine karıştırmıştır. Dündar, **Müslümanları İskân Politikası**, s. 232.

⁶²² **BOA. MV. 211/134**. “Tahlis Edilen Yerlerin İdaresi”, **Vakit**, 28 Mart 1334, No. 158, s. 2. “Trabzon Ne Halde”, **Vakit**, 3 Nisan 1334, No. 164, s. 1. Vilayat-ı müstahlasaya gönderilecek memurlara verilecek tahsisat ve harcamaların ilgili düzenleme yapıncaya kadar seferberlik tahsisatından karşılanması da Meclis-i Vükelaca kabul edilmiştir. **BOA. MV. 211/69**.

⁶²³ Vilayat-ı müstahlasa kazalarına talip kaymakam olmadığına dair Kütahya'dan gönderilen şifre **BOA. DH. ŞFR. 579/83**. Vilayat-ı müstahlasa kazalarına talip Kayseri ve Çatalca'da kaymakam olmadığına dair **BOA. DH. ŞFR. 579/ 55** ve **BOA. DH. ŞFR. 668/22**.

⁶²⁴ Alaiye Kaymakamı Sait Bey'in vilayat-ı müstahlasada kaymakamlık görevi kabul edeceğine dair **BOA. DH. ŞFR. 579/77**. Demirci Kaymakamı Şevket Efendi'nin vilayat-ı müstahlasa kazalarından birine talip olduğu **BOA. DH. ŞFR. 579/164**.

almak istemiş ve gerekli çalışmaları başlatmıştır.⁶²⁵ Hükümet zaten daha öncesinde, 27 Ağustos 1917 tarihinde Adana, Ankara, Diyarbakır, Halep, Suriye, Sivas Kastamonu, Konya, Mamüretülaziz vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, İçel, Bolu livalarına çekilen bir telgrafla iade çalışmalarını başlatmış, mültecilerin sevk ve iskân yerlerini üç mıntıkaya ayırarak her mıntıkaya Mülkiye, Sıhhiye ve Muhacirin Müfettişlerinin gönderileceğini duyurmuş ve “İade muamelatının tarz-ı teftiş ve tanzimine müteallik talimatnamenin” posta ile gönderileceği ve bunun mülhakata tebliğ ile “muamelatın hüsn-ü ifasına” çalışılması yetkililerden istenmiştir.⁶²⁶

Mültecilerin iadesi için talimatnamenin hazırlanması çalışmaları devam ederken diğer taraftan bu talimatname doğrultusunda sevkியatın sağlıklı bir şekilde planlanması

⁶²⁵ İpek, **a.g.k.**, s. 206. Örneğin Musul Valisi tarafından 31 Mart 1918 tarihinde gönderilen şifrede vilayeti müstahlas mültecilerinin ziraat yapabilmek için bir an önce memleketlerine iadeleri hususunda müracaatta bulunduklarından bu konuda hazırlanan talimatnamenin bir nüshasının derhal gönderilmesi talep edilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 580/170.** “Vakit” gazetesi 16 Ocak 1918 tarihli haberinde “Dahiliye Kalemi müdürlerinden mürekkebi bir heyetin akd’-ı içtima ederek ahalinin yurtlarına iadeleri hakkında bir talimatname” hazırladıkları bilgisini paylaşmıştır. Yolların açılmasına müteakip Dahiliye Nezareti’nin bu talimatnameye uygun bir şekilde ahaliyi memleketlerine iade edeceği belirtilir. “İşgal Altındaki Yerler Ahali ve Memurları Hakkında”, **Vakit**, 16 Kanunisanı 1334, No. 87, s. 2. Mültecilerin memleketlerine iadeleri hakkında “Tasvir-i Efkâr”da yer alan uzun bir yazıda “Bir memleketin duçar-ı istila olması kadar fecî bir halin tasavvur olunamayacağı” belirtilmekle birlikte “şimdi en birinci vazifenin Vilayeti Şarkiyemizde hayat-ı tabiiyeyi iade edecek esbabı hazırlamak” ve bu kapsamda yapılması gereken ilk işin ötede beride bulunan ve ölümlerle pençeleyen mültecilerin evlerine iadesine çalışmak olduğu ifade edilmiştir. Gazete mültecilerin bir an evvel evlerine dönmelerinde şu faydaların bulunduğunu yazmıştır: “1. Hükümet bir milyon insanın iâşesi gailinden kurtulacak. 2. Yüz binlerce sefil kardeşimiz memleketlerine kavuşarak artık sefalet ve ölüme zebun olmayacak. 3. İstirdat edilen vilayetlerimizde hayat-ı tabiiye bir an evvel avdet ederek istila fecaatleri yavaş yavaş zail olacak. 4. Mültecilerin elyevm bulundukları havalide iâşe yükü tahfif edecek. 5. Birçok nüfus faydasız olarak sabit olmayacak.” “Mülteciler Meselesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Temmuz 1334, No. 2523, s. 1.

⁶²⁶ **BOA. DH. ŞFR 79/246.** Dahiliye Nazırı İsmail Canpolat Bey, “Vakit” gazetesinde yer alan bir beyanatında askerî tedbirler kapsamında Ermeni, Rum ve Arapların yerlerinden tehcir edildiğini ve aynı şekilde Türklerin de memleketlerini terk etmek zorunda kaldıklarını ve bu ahalinin yerlerine iade edilmesi için hükümetçe çalışıldığını ifade etmiştir. “İsmail Canbolat Bey’le Mülakat”, **Vakit**, 17 Ağustos 1334, No. 297, s. 1. Mültecilerin memleketlerine iadesi çalışmalarını başlatan hükümet diğer taraftan da Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin merkez ve taşra teşkilatında da yeni bir yapılanma içerisine girmiştir. Bu kapsamda Vilayeti Şarkiy mültecilerinin hali hazırda bulundukları vilayetlerle iade edilecekleri vilayetler Muhacirin Müdürlerinin değiştirildiği, yeni tayin ve atamaların yapıldığı görülür. Konya Vilayeti Muhacirin Müdüriyeti’ne Kayseri Muhacirin Memuru Cavit ve Diyarbakır Vilayeti Muhacirin Müdüriyeti’ne Mamüretülaziz Vilayeti Muhacirin Memuru Selim Bey’in tayini hakkında bkz. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayî**, 8 Haziran 1334, No. 3261, s. 1. Ankara Muhacirin Müdüriyeti’ne Suriye Vilayeti Mülga Muhacirin Müdürü Abdülvahap Bey’in tayini hakkında bkz. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayî**, 10 Temmuz 1334, No. 3290, s. 2. Hüdavendigâr vilayeti Muhacirin Müdüriyeti’ne Ankara Vilayeti Muhacirin Müdürü Abdülvahap Bey naklen ve Ankara Vilayeti Muhacirin Müdüriyeti’ne de Musul Vilayeti Muhacirin Müdürü Osman Fefik Bey’in terfien tayini hakkında bkz. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayî**, 17 Temmuz 1334, No. 3295, s. 1. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sevkியat Şubesi Müdüriyeti’ne İhsaiyat ve Memurin Müdürü Maruf ve İstanbul Vilayeti Muhacirin Müdüriyeti’ne İskân Şubesi Müdür Muavini Münir ve İhsaiyat ve Memurin Müdüriyeti’ne İhsaiyat Kısım Muavini Talat Bey’in ve Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sıhhiye Müdüriyeti’ne Musul Sıhhiye Müdürü Lütfi Efendi’nin naklen tayinleri hakkında bkz. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayî**, 10 Teşrinievvel 1334, No. 3364, s. 1.

ve icrası için vilayetlerde mevcut mülteci miktarının tespiti çalışmaları da başlatılmıştır.⁶²⁷ Ocak-Mart 1918 ayları zarfında Dahiliye Nezareti'ne çekilen çok sayıda telgrafta vilayetlerde mevcut mülteci miktarları ayrıntılı merkeze olarak bildirilmiştir.⁶²⁸

Yapılan çalışmalar neticesinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 41 madde ve dört bölümden oluşan “Ahval-i Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dahile Mecbur-u İltica Olanların Suret-i Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname” hazırlanmıştır.⁶²⁹ İade Talimatnamesi'nin geneli itibariyle dikkat çeken noktası mültecilerin iadesi işinde mahallî hükümete geniş yetkiler verilmesi olmuştur. Bu doğrultuda 1'inci maddede “mültecilerin memleketlerine zaman-ı iadeleri, mahal-i müstevliye heyet ve memurin-i aidesi tarafından teslim edildikten sonra hükümet-i mahalliyece tayin olunur” ifadesine yer verilmiştir. 4'üncü maddede sevkîyat işleri için kurulması gerekli komisyonların yerel mülkî amirler yani mutasarrıf ve kaymakamlar ile Jandarma Kumandanlarının başkanlığında kurulması belirtilmiştir. 13'üncü maddede, mültecilerin memleketlerine iadeleri için gerekli tedbirlerin yerel mülkî memurlar tarafından tayin edileceği hükmü yer almaktadır. Yine 18'inci maddede mültecilerin iadeleri işleminin “rüesa-yı memurin-i mülkîyenin” emir ve denetimi altında çalışacak heyetlere bırakıldığı ve bu heyetler bünyesinde mahallî Muhacirin Müdür ve memurları, Sıhhiye Müdürü, Jandarma Kumandanı ve Polis Müdürü gibi yerel idarecilerin yer alacağı ifade edilmiştir. 21'inci maddede sevkîyatın “vilayat-ı müstevliyedeki ruesa-yı memurin-i

⁶²⁷ Memleketlerine iadeleri düşünülen mültecilerin miktarının tespiti için vilayetlere çekilen telgraf. **BOA. DH. ŞFR. 91/96.**

⁶²⁸ Şam'da 655 nüfus Erzurum, Van, Gümüşhane ve Trabzon mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 576-69.** BOA.DH. ŞFR. 578/66. İzmit'te 4.707 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 576/67.** Sivas'ta 51.700 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu **BOA. DH. ŞFR. 576/85.** Kastamonu'da 13.847 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 576/105.** Edirne'de 42 Bitlis mültecisi bulunduğu. **BOA. DH. ŞFR. 576/111.** Muğla'da 1.560 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 576/110.** Niğde'de 7.761 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 577/60.** Maraş'ta 13.192 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 577/81.** Elazığ'da 35.536 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 577/104.** Karesi'de 133 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 577/36.** Halep'te 150 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 578/81.** Diyarbakır'da 21.414 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 578/8.** Eskişehir'de 1.287 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 578/36.** Urfa'da 24.477 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 578/55.** Samsun'da 3.698 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 641/58.** Mamüretülaziz'de 5.000 Vilayat-ı Şarkiye mültecisi olduğu. **BOA. DH. ŞFR. 641/3.**

⁶²⁹ **Ahval-i Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dahile Mecbur-u İltica Olanların Suret-i Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname,** Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1334. Tuncay Ögün, “İade Talimatnamesi” olarak adlandırdığı bu talimatnamenin, 1918 Ocak ayı başında yürürlüğe konduğunu belirtmiştir. Ögün, **a.g.k.**, s. 62.

mülkiyenin” vereceği bilgi doğrultusunda başlayacağı belirtilmiş ve 37’nci maddede mültecilerin iskani ile ziraî ihtiyaçlarının temini sorumluluğunun mahallî hükümetlere ait olduğu ifade edilmiştir. 40’inci madde, mahallî hükümetlere en geniş yetkiyi tanıyan madde olarak karşımıza çıkmaktadır. Zorunlulukların ve yerel şartların durumuna göre talimatname maddelerinde değişiklik icap ediyor ancak zaman darlığı buna imkân tanımıyorsa yerel makamlara Dahiliye Nezareti’ne müracaat etmeksizin gerekli değişikliği yapabilme yetkisi verilmiştir.

Talimatnamenin ikinci bölümü mültecilerin iade şekillerini düzenlemektedir. Hali hazırda mültecilerin bulunduğu mıntıkalar üçe ayrılarak sevkiate sırasıyla bu mıntıkalarından başlanacağı 11’inci maddede belirtilmiştir. Sevkiate ilk olarak memleketlerine en yakın olan mıntıkadan yani birinci mıntıkadan başlanacaktır. Birinci mıntıka: Canik, Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır, Musul vilayet ve livaları ile Trabzon havalisine deniz yoluyla vuku bulacak sevkiate merkez ve iskeleleri. Bunu ikinci mıntıka mültecileri takip edecektir: Kastamonu, Ankara, Halep, Adana vilayetleri; Niğde, Kayseri, Maraş, Urfa livaları. Son olarak da üçüncü mıntıka yani Bolu, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisarısahip, Hüdavendigâr, Karesi, Aydın, Konya, İçel, Teke vilayet ve livalarında bulunan mülteciler memleketlerine sevk edilecektir.

Sevkiate mültecilerin takip edeceği yollar 12’nci maddede beş güzergâh üzerinden verilmiş ve tıpkı “Mülteci Talimatnamesi”nden söz ederken değindiğimiz gibi demiryolu hatları esas alınarak sevk yolları tayin edilmiştir. Birinci sevk güzergâhı “İzmit, Eskişehir, Konya, Karapınar, Adana, Halep, Rasulayn, Mardin, Eskişehir, Ankara şimendifer ve dekovil hatları” olarak tayin edilmiştir. İkinci güzergâh “Ulukışla’dan itibaren Niğde, Kayseri, Şehrikışla, Sivas, Suşehri, Erzincan” olarak belirlenmiştir. Üçüncü güzergâh “Yozgat, Çorum, Merzifon, Samsun tariki, Yozgat-Akdağmadeni, Yenihan, Sivas veya Yenihan, Tokat”tır. Dördüncü güzergâh deniz yoluyla sevk edilecekler için “İstanbul (Tuzla), Ereğli, Zonguldak, İnebolu, Sinop, Samsun ve Trabzon iskeleleridir.” Beşinci sevk güzergâhı ise “Urfa, Siverek, Diyarbakır, Ergani, Elaziz, Arabkir, Kemah, Malatya, Kangal, Kemah veya Kangal, Sivas, Amasya, Samsun” yoludur.

14’üncü madde mültecileri, deniz ve kara yoluyla sevk edilecekler şeklinde iki kısma ayırmıştır. Deniz yoluyla sevk edilecekler haliyle Vilayat-ı Şarkîye’ye en uzak olan üçüncü mıntıkadaki yani Aydın, Karesi, Hüdavendigâr, İzmit, İstanbul, Eskişehir, Bolu, Kastamonu’daki mülteciler olarak belirlenmiştir. Deniz yoluyla sevk edilmek için

Bandırma ve Mudanya yoluyla gelecek mülteciler için İstanbul (Tuzla) ve diğer mahallerden gelecek olanlar için de İzmit merkez ittihaz edilmiştir. 15'inci maddede Aydın, Karesi, Hüdavendigâr, İzmit, İstanbul, Eskişehir, Bolu, Kastamonu'daki mülteciler hariç geri kalanların kara yoluyla sevkıyata tabi tutulacağı belirtilmiştir.

Talimatnamede kimlerin sevkıyata tabi tutulacağı 22 ve 23'üncü maddelerde belirlenmiştir. Sevkıyata esas olacak kitle, müracaatla “memleketine arzu-yu avdet” olanlardır. Sevkıyata başlanacak öncelikli mülteci grubunun birinci mıntıkadaki “bizzat vesait-i nakliyesini tedarik edebilenler” olmasına dikkat edilecektir. İkinci olarak memleketinde “emlak ve akar sahibi olup muavenet-i hükümetten varestе bulunanlar”, üçüncü olarak “erkekli aileler ve taallukatı” ve dördüncü olarak da henüz iskân edilmemiş mülteciler olacağı 23'üncü maddede belirtilmiştir. Böyle bir planlama ile mültecilerin sefaletine meydan verilememesi amaçlandığı gibi masrafların azaltılması ve malî yükün hafifletilmesi de sağlanmış olacaktır. 24'üncü maddede ise sevkıyata tabi tutulmayacak mülteciler tarif edilmiştir. Bunlar iskana tabi tutulan ve çiftçilikle uğraşıp ekili arazisi bulunan mültecilerdir. Böylece savaş koşulları nedeniyle iâşe sıkıntısının yaşandığı bir sırada tarımsal üretimin sürekliliği sağlanmak istenmiştir. 25'inci maddede sevkıyata tabi tutulacak mültecilere sevk vesikası verilerek sevkıyat boyunca hükümetin iâşe yardımından istifade edebilmelerine çalışılmıştır. Mültecilere verilen erzak ve ekmek miktarı bu vesikalara yazılacaktır ve bu vesikalar mültecilerin mağdur olmaması için hayatî öneme sahip olduğundan, bunların çok iyi korunması gerekliliğinin mültecilere anlatılması 27'nci maddede yetkililerden özellikle istenmiştir.

Mülteci kafilelerinin, günlük azamî olarak altı saat yol kat edebileceğinden, yol üzerinde konaklayabilmeleri için geçici misafirhaneler tesis edilmesi, mümkün olmadığı takdirde de askerî misafirhanelerden istifade edileceği 31'inci maddede belirtilmiştir. Ayrıca askerî makamların sevkıyat sırasında ekmek ve nakil vasıtalarının tedariki gibi konularda da yardımcı olmaları hususu 34'üncü maddede istenmiştir. 38'inci maddede askerî makamların elinde bulunan ve iade edilmesi gereken fazla hayvanat, araba, tarım araç-gereçlerinin en muhtaç olan mültecilerden başlamak üzere makbuz karşılığında dağıtılması emredilmektedir.

2. 1. Mülteci Sevkiyatının Başlaması ve Kullanılan Yollar

2. 1. 1. Karayoluyla sevk edilen mülteciler

Hazırlanan talimatname vilayetlere 23 Şubat 1918 tarihinde gönderilmiş ve “talimatname mucibince, ahkâmının bilcümle memurin-i hükümetçe hüsn-ü tatbik olunması” istenmiştir.⁶³⁰

Hükümet “İade Talimatnamesi”nin hazırlanması için çalışmalarını sürdürürken mültecilerin bir kısmı hükümetin emir ve iznini beklemeksizin bir an önce memleketlerine gidebilmek maksadıyla yola çıkmış durumdadır.⁶³¹ Bu suretle vesikasız bir halde yola çıkan mülteciler talimatnamede belirtildiği gibi hükümetin yardımından yararlanamamakta ve yollarda sefil ve perişan olmaktaydılar. Ayrıca iade edilecekleri vilayetlerdeki hazırlıklar henüz tamamlanmadığından, sevkiyata başlamak mültecileri iâşe ve iskân sıkıntısı içerisine sokacaktı. Hükümet bu duruma engel olmak için vilayet ve livalara verdiği talimatla Ocak 1918 itibarıyla sevkiyatın durdurulmasını emretmiştir.⁶³² Bizzat Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından vilayetlere gönderilen 28 Şubat 1918 tarihli talimatta, mültecilerin vesikasız yola çıktıkları için seyahatleri sırasında hükümetin yardımından mahrum kaldıkları haber alındığından buna engel olunması için vesikasız yola çıkmamaları gerektiğinin “suver-i münasibe ile ve layıkıyla mültecilere tefhim ve ilanı” istenmiş, iade konusunda merkezden gelecek emre uygun

⁶³⁰ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sevkiyat Şubesi tarafından vilayetlere çekilen 26 Şubat 1918 tarihli telgraf. **BOA. DH. MB. HPS. M. 32/74**. Talimatnamenin gönderildiğine dair ayrıca bkz. **BOA. DH. ŞFR. 84/186**. Yukarıda değindiğimiz ismini vermek istemeyen Mebus, “Vakit” gazetesi muhabiri ile yaptığı mülakatta mültecilerin iadesi ile ilgili hükümet tarafından düzenlenen “talimatnamenin gayet iyi bir surette tanzim edilmiş olması nedeniyle müteşekkir olmamak gayri kabildir” değerlendirmesinde bulunmakla birlikte talimatnamenin uygulanmasında dikkat ve özen gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir. **Vakit**, 30 Kanunisanı 1334, No. 101, s. 1.

⁶³¹ “Kafkas Cephesinde tayin edilen mütareke hatt-ı fasılına şu günlerde civar kura ve kasabadan perişan vaziyette iltica eden ahali-i mahalliyenin” acıklı durumu hakkında bkz. “Kafkas Cephesinde”, **Vakit**, 6 Şubat 1334, No. 108, s. 2.

⁶³² “Anadolu mıntkasının kabiliyet-i hazırası mülteci sevkiyatına müsait olmadığından” ikinci bir emre kadar sevkiyatın durdurulması hakkında Diyarbakır, Adana, Halep, Konya vilayetleriyle Urfa ve Karahisar livalarına çekilen 10 Ocak 1918 tarihli telgraf. **BOA. DH. ŞFR. 83/81**. Mültecilerin harice gitmelerine izin verilmemesi hakkında Ankara Vilayeti’ne 2 Ocak 1918 tarihli telgraf. **BOA. DH. ŞFR. 575/28**. Mülteciler kendi inisiyatifleri ile harekete geçtikleri gibi bazı idarecilerin zorlamasıyla yola çıkarılmışlardır. Dahiliye Nezareti vilayetlere gönderdiği bir telgrafla “mültecilerin memleketlerine vakit ve suret-i iadeleri merkezce esasata raptedilmiş ve iade muamelatına Nezaret’ten vuku bulacak tebligat üzerine başlanması muktezi” olduğundan “mültecilerin hiçbir sebep ve suretle iadelerine tevsil edilmemesi” emrini vermiştir. **BOA. DH. ŞFR. 84/116**. Dördüncü Kolordu mıntkasında bulunan Harput, Dersim ve Palu havalisine ait 2.000 mültecinin “kuvve-i askeriye-i cebriye” ile ve yaya olarak Maraş ve Elbistan taraflarına göç ettirilmesi üzerine Dahiliye Nezareti Üçüncü Ordu’ya çektiği telgrafında talimatnamenin kırkinci maddesinin yerel makamlara uygulamada değişiklik yapabilme yetkisini verdiği belirtilmiş ancak mültecilerin sevk ve iâşeleri hakkında daha etraflı tedbirlerin alınması sorumluluğunun askerî makamlara ait olduğunu hatırlatmıştır. **BOA. DH. ŞFR. 86/116**.

hareket edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması gerekliliği bir kez daha dile getirilmiştir.⁶³³ Gerekli hazırlıkların tamamlanmadan mültecilerin kendi inisiyatifleri ile yola çıkarak memleketlerine ulaşmaya başlaması ciddi iâşe, iskan hatta asayiş sorunlarını beraberinde getirmiştir. Bu ortamda hükümet sadece, talimatnamenin 23'üncü maddesinde belirtildiği gibi herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadan sırf kendi imkanları ile yola çıkabilecek kuvvette olan mültecilerin sevkine Nisan 1918 itibariyle izin vermiştir. Hükümetin bu kararı almasında mültecilerin ziraat mevsimi geçmeden bir an önce memleketlerine dönmek için hükümete yaptıkları müracaatlar önemli bir etken olmuştur.⁶³⁴ Örneğin Elazığ Valisi Refet Bey tarafından 16 Nisan ve 4 Mayıs 1918 tarihlerinde Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgraflarda memleketlerine dönmek arzusuyla “fıraren gelen” ve Malatya’da toplanan Erzincan havalisi mültecilerinin miktarının 40.000’e ulaştığı, iâşe sıkıntısı nedeniyle bunların ekili alanları, bağ ve bahçeleri tahribe ve hatta “dükkanlardan sirkate kasıtları sebebiyle yağma vuku bulduğu” bilgisini paylaşmıştır.⁶³⁵ Dahiliye Nezareti’nden 5 ve 6 Mayıs 1918 tarihiyle Sivas ve Mamüretülaziz vilayetlerine çekilen telgrafta hükümetin yardımına ihtiyaç duymayan “erbab-ı ziraatle tüccar ve zi-kudret mültecilerin” memleketlerine bir an evvel iadeleri zaruretinin bir kez daha dile getirildiği görülür.⁶³⁶ Ancak buna rağmen hükümetin sevkıyatı durdurması nedeniyle kendi vilayet ya da livaları dahilinde mülteci yığılmasının önüne geçmek isteyen mahallî görevlilerin, “zi-kudret olup olmadıklarını nazar-ı dikkate almaksızın” mültecilere yol vermekte olduğu görülmüştür. Örneğin Urfa’da bulunan Erzurum ve Erzincan mültecilerinin “zî-kudret olup olmadığına” bakılmaksızın yola çıkmaları ve Diyarbakır’a ulaştıklarında iâşe talebinde bulunmaları üzerine Dahiliye Nezareti’nden Urfa Mutasarrıflığı’na çekilen telgrafla “muhtaç

⁶³³ Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından vilayetlere çekilen 28 Şubat 1918 tarihli telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 84/186.**

⁶³⁴ Dahiliye Nezerati’nden 10 Nisan 1918 tarihinde Bitlis Vilayeti’ne çekilen telgrafta “mevsim-i züra mürur etmeksizin memleketlerine iadeleri hakkında” mülteciler tarafından yoğun müracaatların yapıldığı ve mültecilerin memleketlerindeki kuyularda gizli tohumluklarının mevcut olduğu, evlerine dönmeleri halinde hükümete iâşe konusunda yük olmayacakları taahhüdünde bulunmaları nedeniyle “iâşe hususunca mahal-i hükümetlerine bâr olmayacağını taahhüt eden züraa ve zî-kudret mültecilerin ... peyderpey memleketlerine sevklerine başlanması münasip görülmüştür.” **BOA. DH. ŞFR. 86/91.** Aynı şekilde hükümetten herhangi bir talepte bulunmayacağı teminatını veren Bitlis mültecilerinin memleketlerine iadesine izin verilmesini isteyen 17 Nisan 1918 tarihiyle Dahiliye Nezareti’nden Diyarbakır Vilayeti’ne çekilen telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 86/148.**

⁶³⁵ **CA. 272. 12. 37. 20. 2.** Bu tarzda bir diğer mülteci yığılması Kayseri’de yaşanmış ve mültecilerin memleketlerine iadeleri için gerekli tahsisatın gönderilmesi merkezden talep edilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 579/71.**

⁶³⁶ Sivas ve Mamüretülaziz vilayetlerinde kudreti yerinde olan mültecilerin sevkine başlanması, olmayan ve nakil vasıtası bulamayanların hükümet tarafından nakli hakkında telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 87/58.**

olanların sevk edilmemeleri” istenmiştir.⁶³⁷ Bu ve benzer talimatlarla hükümetin mülteci sevkıyatını durdurması ya da belirli şartlara bağlaması, mültecilerin uzun bir müddet Anadolu’nun geniş bir sahasında sefil ve perişan bir halde, yardıma muhtaç olarak kalmalarına neden olmuştur.⁶³⁸ Hükümetin malî sıkıntılar nedeniyle mültecilerin iâşe ve iskanlarını temin edememesi, aşağıda inceleneceği üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin mültecilerin yardımına koşması zaruretini doğuracaktır.

Hükümet 1918 yaz aylarına gelindiğinde savaş koşulları nedeniyle yaşanan iâşe buhranını aşmak için mültecilerin sevkı ile ilgili yeni bir karar almıştır. Hükümetin sevkıyatı tatil etmesine rağmen yakında tekrar sevkıyata başlanacağı ancak bunu beklemek istemeyen ve bir, iki ay sonra başlayacak harman zamanına yetişmek isteyen “sahib-i zeriyat mültecilerin”, mahsullerini başkalarına devrederek “fırara tasaddi” etmeleri sefil ve perişan olmalarına sebebiyet vereceği gibi zaten iâşe buhranı dolayısıyla nazik bir vaziyette bulunan “vilayat-ı müstahlasa sakinlerinin teşdid-i müzayakasına” neden olacağından, iâşe meselesinin daha fazla büyümemesi için harman zamanından evvel “sahib-i zeriyat mültecilerin zî-kudret olsalar bile” memleketlerine iadelerine izin verilmemesi vilayetlere tebliğ edilmiştir.⁶³⁹

⁶³⁷ Urfa Mutasarrıflığına çekilen 14 Mayıs 1918 tarihli telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 87/113**. Hükümetin müsaadesinden evvel hareket ettiklerinden yollarda perişan olmalarının engellenmesi konusunda verilen emre rağmen Yozgat ve Çorum taraflarından Sivas’a kadın, çocuk ve ihtiyarlardan oluşan büyük kabilelerin geldiği, bunların vesikasız olduklarından sefil bir halde bulundukları ve bunların bulundukları mahallerde iâşelerinin temini ile “fırarlarına ve bil-netice sefaletlerine meydan verilmemesi için icap edenlere tebligat ifası” hakkında Ankara ve Kastamonu vilayetlerine çekilen 18 Nisan 1918 tarihli telgraf. **BOA. DH. ŞFR. 86/173**. Mülteciler vesikasızlıkları yüzünden hükümetten yardım göremeyerek sefil ve perişan “ve hatta kısmen telef” olduklarından “fıraren azimetlerine meydan bırakılmaması” hakkında Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Konya, Mamüretülaziz vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi, Karahisarısahip, Kayseri, Maraş, Niğde ve Canik livalarına verilen 4 Mayıs 1918 tarihli talimat. **BOA. DH. ŞFR. 87/23**.

⁶³⁸ Erzincan Mebusu Halet Efendi, 24 Ekim 1918 tarihli Meclis toplantısında hükümetin, mültecilerin sevkı konusundaki teşebbüslerine dair Dahiliye Nazırından açıklama yapmasını istemiştir. Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey bazı mültecilerin memleketlerine gönderilmemesi kararını iki gerekçe ile açıklar: Gidecekleri memleketlerin yaşama standartları henüz yükselmemiş ve iâşeleri noksandır. İkinci olarak yollarda asayişsizlik hala hüküm sürmektedir. Bu nedenle hükümetin öncelikle mültecilerin gittikleri yerlerde iâşelerinin ve güvenliklerinin sağlanması konusu ile meşgul olduğunu ayrıca nakil araçları konusunda da önemli sıkıntıların mevcut olduğunu belirtir. Bunlar çözülmeden mültecilerin dönüşüne izin vermenin felakete davetiye çıkarmak olduğunu altını çizer. Halet Efendi bu konuda Ali Fethi Bey’e katıldığını ancak memleketlerine gitme kudretine sahip olanlara izin verildiğini bununla birlikte kudreti olmayanların da yola çıktıklarını hatırlatarak bunların elinde avcunda ne varsa yolda eriyip gittiğini ve memleketlerine ulaştıklarında büyük bir sefaletin pençesine düştüklerini ifade etmiştir. Bu nedenle hükümetin elinde az bir parası olan mültecilere de memleketlerine gitme konusunda yardımda bulunmasını ister. **MMZC**, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 6. İnikad, 24 Teşrinievvel 1334, s. 49.

⁶³⁹ 24 Ekim 1918 tarihli belgeden sevkıyatın durdurulduğu tarihin 15 Ağustos 1918 olduğu anlaşılmaktadır. **BOA. UMVM. 125/7**. Nitekim Nedim İpek de aynı tarihi vermektedir. İpek, **a.g.k.**, s. 209. Ancak 1918 Ağustos ayı öncesinde sevkıyatın durdurulacağı hakkında Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere yapılan tebligatlar da mevcuttur. 10 Haziran 1918 ve 15 Temmuz 1918 tarihli tebligatlar

Sadece yardıma ihtiyaç duymayacak “zî-kudret mültecilerin” sevkine izin verilip bunun dışında kalanların sevkinin Şubat 1918 tarihiyle durdurulması üzerine sevkiyatın yeniden başlatılması yönünde mültecilerin yoğun müracaatları söz konusudur. Bu durum karşısında hükümet, Eylül 1918’de sevkiyatın kaldığı yerden devamı için çalışmalara başlamıştır. 9 Eylül 1918 tarihli şifre ile Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığından, yakında mülteci sevkiyatına başlanacağından “iaşe ve mesken itibariyle vaziyet-i haziranın nasıl olduğu” ve “nerelere, ne miktarda nüfus kabul edilebileceğinin” bildirilmesi istenmiştir.⁶⁴⁰ Bunun ardından hükümet 24 Ekim 1918 tarihinde vilayetlere gönderdiği talimatla sevkiyatın yeniden başlayacağı ancak mültecilerin ellerine verilecek sevk varakalarının ve kayıtlarının sağlıklı bir şekilde tutulması, sevk vesikası olmayan mültecilerin kesinlikle hareketine izin verilmemesi, Polis İdarelerinin bu konuda gerekli hassasiyeti göstermesi istenir.⁶⁴¹ İaşe sıkıntısının üst seviyede olması nedeniyle iaşe ve iskanları hususunda mahalleriyle iletişime geçildikten sonra sevkiate izin verilmesi dile getirilmiştir.⁶⁴² Bu düzenlemelerin ardından 1918 Ekim ayı içerisinde sevkiate yeniden başlamıştır. Sevkiate başlanmakla birlikte yeni bir aksaklığın ve mağduriyetin yaşanmaması için hükümetin yerel idarecileri sürekli ikaz ettiği, merkez ve taşra arasında Şubat 1919’a kadar devam eden haberleşmeden anlaşılmaktadır.⁶⁴³ Öncelik yine “zî-kudret mültecilere” verilmiş, “muhtaç-ı muavenet olan mültecilerin” yol masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanması istenmiştir.⁶⁴⁴

hakkında bkz. **BOA. DH. MB. HPS. M. 34/2** ve **DH. UMVM. 124/156**. Bunun aksinde hareket eden görevlilerin cezalandırılacağı da 2 Eylül 1918 tarihli şifre ile bildirilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 91/14**.

⁶⁴⁰ **BOA. DH. ŞFR. 91/96**.

⁶⁴¹ **BOA. UMVM. 125/7**.

⁶⁴² İstanbul, Adana, Hüdavendigar, Konya, Ankara, Kastamonu, Halep, Mamüretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarına çekilen 21 Ekim 1918 tarihli şifre. **BOA. HR. SYS. 2569/1-2**’den aktaran **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 396. 23 Ekim 1918’de Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey tarafından vilayet ve livalara gönderilen 4 maddeden oluşan ikinci bir talimatla yeniden başlayan sevkiate nelere dikkat edilmesi hususu yinelenmiştir. Özellikle “mahalleriyle bilmuhabere kararlaştırıldıktan ve miktarları hakkında merkeze malumat verildikten sonra” sevkiate başlanması istenir. Ayrıca mültecilerin “kemal-i selamete iadesi”nden mahalli yöneticilerin sorumlu olduğu, güvenlik ve işlerinin temini ile iskanlarının yerel memurlar tarafından temin edileceği bildirilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 92/235** ve **BOA. DH. ŞFR. 93/202**.

⁶⁴³ Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon vilayetine ve Erzincan mutasarrıflığına çekilen 4 Şubat 1919 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 96/278** ve 12 Şubat 1919 tarihli şifre **CA. 272. 11. 13. 44. 13**.

⁶⁴⁴ Kastamonu, Sivas, Adana, Konya vilayetlerine çekilen telgraflar için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 92/161. BOA. DH. ŞFR. 92/163. BOA. DH. ŞFR. 93/149**. Antep’in Harran karyesinde bulunan Erzurum mültecilerinden Sefer oğlu Ömer ve rüfekası tarafından 28 Ocak 1919 tarihinde Saadet’e çekilen telgrafta

Sevkiyata iklim ve ulaşım koşullarına bağlı olarak zaman zaman ara verildiği de görülmektedir. Örneğin Diyarbakır'da havaların müsait olmasına istinaden bu vilayet civarında bulunan Van mültecileri, 12 Mart 1919 tarihinde sevk için yola çıkarılmalarına rağmen “Van vilayetiyle güzergâhında şedaid-i şitaiyenin hala devam etmekte olması nedeniyle sevkiyatın tehiri lüzumu” Van vilayetinden bildirilmiş ve yollar açıldıktan sonra sevkiyata devam edileceği bilgisi paylaşılmıştır.⁶⁴⁵ Ayrıca hava koşullarının son derece kötü olduğu ve resmî makamların malumatı dışında mültecilerin kendi inisiyatifleriyle “firaren” yola çıkmalarının çok büyük zararları olacağı da mültecilere anlatılmıştır.⁶⁴⁶

Hükümet, sevkiyatın yeniden başlamasına mültecilerin yoğun baskısı karşısında izin vermek durumunda kalmış, özellikle malî durumun oldukça kötü olduğu bir sırada hali vakti yerinde olan ya da memleketlerinde akrabaları yanında kalacak ve hükümetten herhangi bir şey talep etmeyecek mültecilerin sevkine müsaade etmiştir. Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen şifrede “vilayat-ı müstahlasada mesken ve esbab-ı maişet fıkdanı olduğundan ve hükümetin oraca bî-kudret olanlara muavenet-i kâfiyede bulunmasına hala kudret-i maliyesi müsait olmadığından şimdilik memleketinde meskeni bulunan veya hanesini tamir veya inşaya muktedir bulunan mültecilerin” yol masraflarının verilerek iadelerinin yapılması bunun dışında hali vakti olmayan mültecilerin sevk edilmeyerek şimdilik bulundukları yerde bekletilmeleri talimatı verilmiştir.⁶⁴⁷ Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, konu hakkında gazetelere verdiği beyanatında, hükümetin Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin memleketlerine iadesi

iaşeleri temin edilemediğinden yola çıkamadıklarının bildirilmesi üzerine gerekli yardımın yapılması 20 Şubat 1919'da Antep Mutasarrıflığına bildirilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 96/254.**

⁶⁴⁵ Van ve güzergâhındaki hava koşullarının mülteci sevkiyatına müsait olmadığına dair Diyarbakır Vilayeti'ne çekilen 16 Mart 1919 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 97/150.** Mültecilerin yollar açıldıktan sonra “usul ve emsali veçhile memleketlerine izamları” hakkında 25 Mart 1919 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 91/273.**

⁶⁴⁶ Van vilayeti ve havalisine gelmek isteyen mülteci ve aşaire “müskilat-ı seferiye ve şedaid-i şitaiyeden” bahisle bu niyetlerinden vazgeçirilmesi hakkında 25 Mart ve 27 Mayıs 1919 tarihli şifreler **BOA. DH. ŞFR. 97/272. BOA. DH. ŞFR. 99/365.**

⁶⁴⁷ Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilayeti'ne gönderilen 29 Mart 1919 tarihli şifre. **BOA. DH. ŞFR. 97/318.** Aydın Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta Aydın'da bulunan Erzurum ve Trabzon mültecilerinin memleketlerine dönmek veya Anadolu'daki akrabaları yanına gitmek talebinde bulunduğu ve bu konu hakkında karar verebilmek adına “mültecilerin avdetini mümkün kılacak vaziyet-i iktisadiye hasıl olup olmadığının” Aydın Vilayeti'ne bildirilmesi Dahiliye Nezareti'nden istenmiştir. Nezaretten verilen 14 Nisan 1919 tarihli cevapta “vilayat-ı müstahlasadaki iase ve mesken sıkıntısının henüz devam ettiği” için mültecilerin iadelerinin mümkün olmadığı ancak Trabzon'daki iase sıkıntısının kısmen giderildiği için bu vilayet mültecilerinin yola çıkabileceği bildirilmiştir. **CA. 272. 14. 75. 20. 13/2.** İskilip'te bulunan Erzurum mültecilerinin hükümet yardımıyla memleketlerine gönderilmeleri talebi hakkında bkz. **ATASE. İSH. K. 15, Gl. 76, Blg. 3.**

işini “ikinci bir tehcir meselesi” haline getirmemek için uğraştığını, bunun için öncelikle mültecilerin iade edilecekleri memleketlerde “vesait-i hayatîyenin temini” gerektiğini ifade etmiştir. Henüz iskan ve iaşesi temin edilemeyenlerin iadelerinin mümkün olmadığı ve bunların bulundukları yerlerde iaşelerine çalışıldığı resmî ağızdan belirtilmiştir.⁶⁴⁸

Mültecilerin bekletilmesi ve hükümetin mali buhran nedeniyle bunların ihtiyaçlarını gerektiği gibi karşılayamaması onların sefaletini daha da artırmış, mülteciler memleketlerine bir şekilde ulaşırsalar ya da bulundukları yerde kalsalar dahi her iki durumda da büyük mağduriyetler yaşamışlardır.⁶⁴⁹ 1919 yaz aylarına gelindiğinde “mültecilerin meşhud olan ihtiyacı insanı ağlatan derecelere varmıştır.”⁶⁵⁰ Hükümet malî imkanlar dahilinde az da olsa vilayetlere posta yoluyla havale yapsa da mal sandıklarında gerekli nakdin bulunmaması nedeniyle bu havalelerin hiçbir faydası olmamıştır. Bütün bu olumsuzluklara ve hükümetin sevkîyata müsaade etmemesine rağmen mülteciler memleketlerine dönmek için bir kez daha göç yollarına düşmüşlerdir.⁶⁵¹ Bu olumsuz koşullarda mültecilerin ve onlara “yardım etmeye çalışan” resmî makamların imdadına Hilal-i Ahmer Cemiyeti koşacaktır.

2. 1. 2. Deniz yoluyla sevk edilen mülteciler

İade Talimatnamesi’nin 14’üncü maddesinin mültecileri kara ve deniz yoluyla sevk edilmek üzere iki kısma ayırdığından yukarıda söz etmiştik. Hatırlanacağı gibi deniz yoluyla sevk edilecek mülteciler Vilayat-ı Şarkiye’ye en uzak noktalarda iskân edilmiş olan Aydın, Karesi, Hüdavendigâr, İzmit, Eskişehir, Bolu ve Kastamonu’da bulunanlar idi. Bu vilayetlerden kara yoluyla gelecek mülteciler önce Bandırma ve

⁶⁴⁸ “Mustafa Arif Beyle Mülakat”, **Muvakkat**, 3 Kanunisani 1335, No. (430) /2, s. 1.

⁶⁴⁹ Maraş’ta Erzurum, Bitlis ve Van havalisinden göç etmiş 919 nüfus bulunduğu ve bunların iadesine izin verilmediği için liva dahilinde bekletildiği, bunların masrafı için 500.000 kuruşa acil ihtiyaç duyulduğu hakkında 11 Mayıs 1919 tarihli şifre. **BOA. DH. ŞFR. 629/67**. Dahiliye Nezareti’nden Elâzığ Vilayeti’ne gönderilen 13 Mayıs 1919 tarihli şifrede “mültecilerin memleketlerine iadeleri için sevk maddesindeki tahsisatın hitam bulmak üzere” olduğundan “masarif-i sevkîye itası gayri mümkündür” denilmektedir. **BOA. DH. ŞFR. 99/156**. Erzurum’a iltica eden mültecilerin iaşesi için 300.000 kuruşluk havalename gönderilmiş ancak “iskân ve iaşeye tahsisat-ı kâfiye tefrik edilememiştir.” Bu nedenle “mümkün olduğu takdirde mültecilerin men’-i hicretleri” emredilmiştir. 19 Mayıs 1919 tarihli şifre. **BOA. DH. ŞFR. 99/256**.

⁶⁵⁰ **CA. 272. 74. 68. 41. 7**. Bitlis ve Van vilayetlerine gidecek mülteciler için Dahiliye Nezareti’ne yazılan 17 Temmuz 1919 tarihli şifre için bkz. **ATASE. İSH. K. 195, Gl. 232, Blg. 1**.

⁶⁵¹ Sivas ve Suşehri civarında memleketlerine gitmek üzere toplanmış mültecilerin bekletilme ya da engellenmelerinin mümkün olmadığına dair Sivas Vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 4 ve 18 Ekim 1919 tarihli yazılar. **BOA. DH. ŞFR. 583/45**. ve **BOA. DH. ŞFR. 642/58**.

Mudanya iskelelerinde toplanacak, sonra da memleketlerine sevk için İstanbul (Tuzla) ve İzmit'ten vapurlarla Karadeniz'deki sahil limanlarına doğru yola çıkacaklardı.

Hükümetin 12 Ocak 1918 tarihinde hazırladığı İade Talimatnamesi'ni 23 Şubat 1918'de vilayetlere göndermesi memleketlerine iade edilmeden önce çok sayıda mültecinin başkent ve hilafet makamı olan İstanbul'da toplanmasına neden olmuştur.⁶⁵² Bu ortamda 1918 Mayıs ayı içerisinde mültecilerin deniz yoluyla sevkine, vapur ücretleri hükümet tarafından karşılanması ve her türlü yardımdan istifade edebilmeleri için ellerine vesika verilmek suretiyle başlanmıştır. Öncelik memleketlerinde “sahib-i emlak ve araziden olan erbab-ı ziraat ve tüccar ile motor ve kayık ashabı” olup geçimlerini kendi temin edebilecek mültecilere verilmiştir.⁶⁵³ Sevkatta kontrolü sağlamak adına mültecilere vapurlara bindirilmeden önce Sirkeci'de bulunan İstanbul Muhacirin Müdüriyeti'ne müracaatla vapur için “irkab vesikası” almaları zorunluluğu getirilmiş, bulaşıcı hastalıklara engel olmak maksadıyla mültecilere vapurlara binmeden önce kolera aşısı yapılmıştır.⁶⁵⁴

Ancak tıpkı kara yoluyla sevk edilen mültecilerde olduğu gibi deniz yoluyla sevk gerçekleştirilecek olan mülteciler de hükümetten habersiz bir şekilde ya da kendilerine vapur tahsis edilmesini beklemeksizin evlerine dönmek için “posta vapurları ya da tedarik ettikleri vesait-i hususiye ile” yola çıkmışlardır. Hükümet karadan sevk edilecek mültecilerin aksine farklı bir uygulamanın altına imza atarak bu gibi mültecilere izin verilmesini ancak sayılarının merkeze bildirilmesini vilayetlerden istemiştir.⁶⁵⁵

Mültecilerin deniz yoluyla sevkinde hükümetin yaşadığı ilk sıkıntı sevk için elde yeterli vapur bulunmayışıdır. “Tasvir-i Efkar” İstanbul'da bulunan bazı mültecilerin vapur tedarik edilemediği yönünde şikayette bulunduklarını ve bu konu hakkında yapılan araştırma neticesinde Seyrisefain Şirketi'nin vapur tedarikine çalışmakta olduğunu yazmaktadır. Vapur buhranının temel nedeni savaş sırasında

⁶⁵² 1 Kasım 1918'den 20 Aralık 1918'de kadar bir buçuk aylık bir süreyi içeren zaman zarfında İstanbul'a gelen mülteci miktarı “Tasvir-i Efkar” gazetesine göre 6.350'dir. “Muhaceret Hakkında Bir İstatistik”, **Tasvir-i Efkar**, 26 Kanunievvel 1334, No. 2602, s. 2.

⁶⁵³ “Trabzon Muhacirlerinin Memleketlerine İadesi”, **Tasvir-i Efkar**, 8 Mayıs 1334, No. 2448, s. 1. “Trabzon mültecilerinden 300 kişinin ... ‘Ankara’ vapuruyla Trabzon'a gönderilecekleri ve vapur ücretlerinin de taraf-ı hükümetten temin ve tesviye edileceği...” hakkında bkz. “Trabzonlular Memleketlerine Gönderiliyor”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Mayıs 1334, No. 2459, s. 2.

⁶⁵⁴ Mültecilerden “Sirkeci Polis Müdüriyeti civarındaki Belediye barakasına ve Haydarpaşa'da istasyon derununda Sevk-i Zuafa ve Mecruhin Komisyonu'na müracaatla aşılanarak icab eden vesikayı almaları” istenmiştir. “Mevad-ı Umumîye”, **Takvim-i Vakayi**, 25 Ağustos 1334, No. 3327, s. 2. “Trabzon'a Gidecekler”, **Tasvir-i Efkar**, 2 Temmuz 1334, No. 2504, s. 2.

⁶⁵⁵ Hüdavendigar, Edirne, Kastamonu, İzmit, Karesi ve Kaleisultaniye'ye gönderilen 14 Mayıs 1918 tarihli şifre hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 87/145**.

“düşar olunan zaiyat-ı bahriye hasebiyle ticaret ve nakliyat gemilerinin miktarının azalmasıdır.”⁶⁵⁶ Ancak bu sıkıntıya rağmen Samsun-Sinop havalisindeki mültecileri Trabzon’a sevk edecek “Ankara” vapurunun bir aydan beri düzenli olarak sevkiyatta bulunduğu, bunun dışında Ereğli ve Zonguldak havalisindeki mültecileri Trabzon’a sevk etmek için iki yüz tonluk “Gelibolu” vapurunun da sevkiyata başladığı belirtilir.⁶⁵⁷ Yapılan çalışmalar neticesinde 1918 Ağustos-Eylül ayları içerisinde bu vapurlara “Kızılırmak” ve “Altay” vapurları da dahil olmuştur.⁶⁵⁸ Ancak bunların da sevkiyatta yer alması mülteci sevkiyatını hızlandırmakta yeterli olmamıştır. “Kızılırmak” vapurunun arızalanması ve “Altay” vapurunun da Bandırma’dan İstanbul’a gelecek mültecileri taşımakla görevlendirilmesi sevkiyatı olumsuz etkilemiştir. Bunun üzerine Seyrisefain İdaresi, “Altay” vapurunu yeniden Karadeniz limanlarına gidecek mültecilerin sevki ile görevlendirmiş ve onun yerine İstanbul-Bandırma hattına “Gülnehal” vapurunu vermiştir.⁶⁵⁹ 1918 Kasım ayından itibaren Trabzon mültecilerinin sevki ve o havaliye tohumluk nakli için “Reşit Paşa” vapuru da sevkiyata dahil edilmiştir.⁶⁶⁰

İstanbul’da toplanan Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin memleketlerine deniz yoluyla iadesinde yaşanan ikinci sıkıntı ise kömür yokluğudur. Zonguldak’taki taş kömürü üretimi, ihtiyacı karşılamamakta ve Seyrisefain İdaresi piyasadan tonu 19 liradan kömür tedarik etmektedir. Ancak buna rağmen mevcut kömürler mülteci

⁶⁵⁶ Seyrisefain İdaresi’nin savaş sırasında kaybettiği vapur sayısı 15’tir. Aralık 1918 itibarıyla sahip olduğu vapur miktarı ise 14’tür. Bunlar: Şam (4.662 ton), Akdeniz (5.006 ton), Gül Cemal (5.071 ton), Gül Nihal (1.259 ton), Yörük (895 ton), Bandırma (279 ton), Gelibolu (282 ton), Nimet (280 ton), İnebolu (245 ton), Bahri Cedit (1.316 ton), Kızılırmak (2.794 ton), Marmara (2.483 ton), Altay (866 ton), Ümit (700 ton) vapurlarıdır. “Akdeniz Limanlarımıza Vapur İşleyecek Mi?”, **Tasvir-i Efkâr**, 5 Kanunievvel 1334, No. 2581, s. 1.

⁶⁵⁷ “Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri ve Vapurlar Meselesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 18 Haziran 1334, No. 2489, s. 2.

⁶⁵⁸ “Kızılırmak” vapuru ile “bahri sevkiyata tabi mahaller mültecilerinden olup memleketlerinde emlak ve arazisi mevcut, ashab-ı emlak ve mesai-i zatîyesiyle temin-i maişete muktedir züraa, sanatkâr ve kayıkçı esnafı ile ailelerinden arzu edenlerin meccanen iade olunacağı...” “İlanat”, **Takvim-i Vakayi**, 8 Ağustos 1334, No. 3313, s. 5. “Trabzon Mültecileri”, **Vakit**, 3 Temmuz 1334, No. 255, s. 2. “Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden”, **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1334, No. 354, s. 2. **BOA. DH. ŞFR. 92/121**. “Altay” vapuruyla 127 ton hububat Trabzon’a gönderilmiştir. **Vakit**, 17 Teşrinievvel 1334, No. 353, s. 2.

⁶⁵⁹ “Karadeniz ve Bandırma Seferleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 13 Teşrinievvel 1334, No. 2528, s. 2. “Altay” vapuru ile 300’e yakın mültecinin sevki hakkında bkz. **DH. ŞFR. 92/118**. Dahiliye Nezareti’nden Samsun Mutasarrıflığı’na gönderilen 16 Ekim 1918 tarihli şifrede “Kızılırmak” vapurunun yakında tekrar sevkiyata başlayacağı bilgisi verilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 92/149**.

⁶⁶⁰ “Reşit Paşa” vapurunun 1 Kasım 1918’de sevkiyata dahil olacağı ve mültecilerin kayıtlarını yaptırması ilan edilmiştir. “İlanat”, **Takvim-i Vakayi**, 30 Teşrinievvel 1334, No. 3381, s. 7. “Reşit Paşa Vapuru”, **Tasvir-i Efkâr**, 27 Teşrinievvel 1334, No. 2542, s. 2. “Mültecilerin Sevki”, **Tasvir-i Efkâr**, 31 Teşrinievvel 1334, No. 2546, s. 2. “Giden Vapurlar”, **Tasvir-i Efkâr**, 2 Teşrinisani 1334, No. 2547, s. 2.

sevkiyatını yapan vapurlar için yeterli olmamış ve bu durum sevkiyatı aksatmıştır.⁶⁶¹ Hükümetin konuyla ilgili bir diğer girişimi İtilaf Devletlerine müracaat etmek olmuştur. Meclis-i Âyân üyesi Mahmut ve Topçu Feriki Rıza Paşaların 9 Aralık 1918 tarihli toplantıda İstanbul’da “bir aydan beri iki, üç bin nüfus Batum ve Trabzon muhacirlerinin vapura muntazır perişan bir halde” beklediği, Samsun’da da aynı durumun söz konusu olduğu ve bu durumun ana nedeni olan kömür meselesinin hallinin ise zamana ihtiyacı olması nedeniyle “Reşit Paşa” vapurunun sevkiyat yapabilmesi için “sırf bu nakle mahsus olmak üzere icap eden mahdut miktarda kömürün Düvel-i İtilafiye mümessilleri tarafından” verilmesi teklifi kabul edilmiş ve konunun Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerince takibi istenmiştir.⁶⁶² Yapılan müracaatlar neticesinde kömür tedarik edilerek sorun kısmen de olsa çözülmüştür.⁶⁶³

Anadolu’dan memleketlerine deniz yoluyla iade için İstanbul’a gönderilecek olan mültecilerin İstanbul’daki kömür ve vesait sıkıntısı nedeniyle sevkleri mümkün olmadığından şu an yola çıkmalarının uygun olmayacağı ve “işâr-ı ahara intizaren orada ibkaları” vilayetlerden istenmiştir.⁶⁶⁴ Ancak buna rağmen resmî makamlardan aldıkları vesikalarla “fakir ve aceze güruhundan olan eşhas muhacir olduklarını iddia ederek” İstanbul’a gelmiştir. Bunların “ancak ilkbahara doğru sevk ve izamlarına imkân bulunabileceği” ve İstanbul’daki iâşe sıkıntısı nedeniyle sefaletle maruz kaldıklarından

⁶⁶¹ Zonguldak’taki kömür üretim azlığının nedeni iş gücü eksikliğidir. “Zonguldak madenlerinde çalışmak üzere sevkleri kararlaştırılan ameile” vapur bulunamadığı için gönderilememiş ve bu durum kömür üretimini ciddi oranda düşürmüştür. “Maden Kömürü Buhranı”, **Tasvir-i Efkar**, 8 Teşrinisani 1334, No. 2554, s. 2. 1918 yılı sonu ve 1919 başı itibarıyla İstanbul’un aydınlatma, nakliye ve değirmenler için günlük kömür ihtiyacı 1.200 tondur. Ancak Zonguldak havzasından günlük 520 ton civarında kömür elde edilebiliyordu. Mütareke Dönemi’nde İstanbul’da yaşanan kömür sıkıntısı hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Necati Çavdar, “Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul’da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntıların Çözüm Arayışları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 30, S. 89, Temmuz 2014, s. 100-102. İstanbul’um maden kömürü ihtiyacının temini hakkında 27 Kasım 1918 tarihli karar için bkz. **BOA. MV. 213/34.**

⁶⁶² **BOA. BEO. 4546/340896. MAZC**, Devre 3, Sene 5, Cilt 1, İnikad 14, 9 Kanunievvel 1334, s. 157.

⁶⁶³ Harbiye Nazırı namına Ordu Dairesi Reisi Behiç Bey 18 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında yaptığı açıklamada “Kömür meselesinin şu günlerde kısmen halledildiği” bilgisini paylaşmıştır. **MMZC**, Devre 3, Sene 5, Cilt 1, İnikad 27, 18 Kanunievvel 1334, s. 332. İzmit’ten ve Bandırma’dan İstanbul’a mülteci nakleden “İskenderun” vapuru için gerekli olan kömürün “hariçten mübaya ve tedariki mezkur vapurun masarifi azime ihtiyarını istilzam etmekte olduğundan Hazine-i Maliyece bu bâbta küllî zarar tevliidine” neden olmamak ve Marmara havzasındaki diğer iskelelerde bekleyen mültecilerin daha fazla perişan olmalarına meydan vermemek için şimdilik 100 ton miktarda kömürün Nafia Nezareti tarafından tedariki hakkında 4 Ocak 1919 tarihli karar. **CA. 272. 14. 75. 20. 1.**

⁶⁶⁴ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Kütahya Mutasarrıflığı’na gönderilen 25 Kasım 1918 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 93/261.** “Mültecilerin gönderilmesi kendilerinin ve buradakilerin tezyid-i sefaletlerini ve bu da ecanib nazarında suî-tesirâtı mucip olacağından caiz değildir.” Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Konya Vilayeti’ne gönderilen 1 Aralık 1918 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 94/3.**

“zaman-ı sevk ve suret-i hareketlerinin i’şarına değin” mültecilerin kesinlikle “Dersaadet’e izamına müsaade olunmaması” bir kez daha vilayetlerden istenmiştir.⁶⁶⁵

1918 Aralık ayı içerisinde gerek iç piyasadan yüksek fiyatlarla gerekse çeşitli kanallardan tedarik edilen kömür sayesinde sınırlı da olsa sevkiyata devam edilmiştir.⁶⁶⁶ Ancak sevkiyat bir türlü istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Çünkü Mondros Mütarekesi şartları gereği Osmanlı ordusu terhis edildiği için sınırlı sayıdaki vapurun asker sevkiyatında kullanılması bunda önemli bir etken olmuştur.⁶⁶⁷

Hükümetin vilayetlere, İstanbul’a mülteci sevk edilmemesi yönündeki uyarılarına rağmen 1919 Ocak ayı itibariyle Trabzon ve havalisi ile Batum mültecilerinin İstanbul’daki miktarı “vesait-i nakliyenin mefkudiyetinden naşi günden güne tekessür etmiştir.”⁶⁶⁸ Mültecilerin birikmesi, onların vapur tedarik edilinceye kadar İstanbul’un çeşitli yerlerinde geçici olarak iskân ve iâşe edilmeleri zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. İstanbul’daki iâşe buhranı dikkate alındığında hükümetin bu konuda büyük zafiyeti görülmüştür.⁶⁶⁹ Öncelikle bunların Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından geçici

⁶⁶⁵ BOA. DH. HPS. M. 37/4.

⁶⁶⁶ “Giresun” ve “Gül Cemal” vapurlarının Karadeniz’e mülteci sevki hakkında bkz. “Seyrüsefer”, **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kanunievvel 1334, No. 2591, s. 2.

⁶⁶⁷ “Peyderpey terhis edilerek Selimiye Misafirhanesinde tecemmu eden efradın bir an evvel memleketlerine sevk ve iadeleri ve bunların yâr ve ağıyârca pek hoş görünmeyen ve şân ve şeref-i askeri ile münasip olmayan vaziyet-i hallerinin ref’i ve izalesi” için eldeki mevcut birkaç vapur asker sevkiyatından kullanılacağından nakliyat-ı askeriye’nin arkası alınıncaya kadar mültecilerin nakliyesi için vapur tahsisine imkan olmadığına dair Harbiye Nezareti’nden Dahiliye Nezaretine gönderilen 10 Ocak 1919 tarihli yazı **BOA. BEO. 4551/341280**. Asker sevkinde trenler de kullanılabileceği halde demiryolu şirketlerinin yüksek fiyat talepleri ve kömür sıkıntısının trenleri de etkilemesi hükümetin bu seçeneği kullanmasına mani olmaktadır. “18 Günde Konya’ya Seyahat”, **Vakit**, 22 Kanunievvel 1334, No. 419, s. 2. Kömür sıkıntısını nedeniyle demiryolu ulaşımında yaşanan aksaklıklar için bkz. “Anadolu’da Bir Şimendifer Seyahati”, **Vakit**, 30 Kanunievvel 1334, No. 427, s. 2. **Vakit**, 31 Kanunievvel 1334, No. 428, s. 2. “Anadolu Şimendiferi Altın Para İstiyormuş”, **Mütevakkıt**, 18 Şubat 1335, No. 476/26, s. 2.

⁶⁶⁸ **CA. 272. 12. 38. 24. 5**. Bu durum karşısında şehre giriş çıkışların kontrol ve sınırlandırılması yönünde bir dizi tedbir alınmıştır. Buna göre şehirden limandaki gemi ve vasıtalarla gidecek ve bunlardan karaya çıkacak yolcular Galata yolcu salonundan geçmeye ve pasaport ve seyahat varakalarını kaydettirmeye mecburdurlar. Buna uymayan yolcuların Pasaport Kanunu’nun 24’üncü maddesi gereği bir çeyrek Osmanlı altınından on Osmanlı altınına kadar para cezası ile yirmi dört saatten bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacağı kararlaştırılır. Yolcularını Galata’daki yolcu salonu dışında başka yerlere çıkaran gemi kaptanlarıyla kayıkçı, sandalcı ve motorcular da Pasaport Kanunu’nun 25’inci maddesi gereği bir aydan iki seneye kadar hapis ile cezalandırılacaklardır. Demiryolu ile Anadolu’ya giden ya da İstanbul’a gelen yolcular sadece Haydarpaşa İstasyonu’ndan trene inip bineceklerdir. Haydarpaşa ile Pendik arasında yolcuların trenlere inip binmesi yasaklanmıştır. “Şehre Girip Çıkacak Yolcular Hakkında Mukarrerat”, **Mütevakkıt**, 30 Kanunisanı 1335, No. 457/7, s. 2.

⁶⁶⁹ Savaş yıllarında nakliyat vesaire sorunları nedeniyle İstanbul’un iâşesinde ciddi sorunlar yaşanmış Anadolu’daki ürün İstanbul’a ulaştırılamamıştır. Bu durum temel ihtiyaç maddelerinde ciddi fiyat artışlarına neden olmuştur. Ekmek 1914’te kıyyesi 1,25 liradan 1915’te 1,65 liraya; şeker 3 liradan 7,5 liraya; etin kıyyesi 7 liradan 8,5 liraya yükselmiştir. 1918’te ekmeğin karne fiyatı 2,5 lira iken serbest piyasa fiyatı 34 liradır. Şekerin karne fiyatı 30 lira iken serbest piyasada 125 lira olmuştur. Vedat Eldem, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşı’nın Ekonomik Sorunları”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1973, s. 384. Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke**

olarak kiralanan otel, misafirhane ve barakalar ile çadırlarda iskân edildiği görülür.⁶⁷⁰ Ancak barakaların yetersiz kalması üzerine Müdüriyet, Kadıköy civarında bulunan Harbiye Nezareti'ne ait barakalardan istifade etmek istemişse de bunların mülteci iskanına elverişli olmadığı anlaşılmıştır.⁶⁷¹ Mültecilerin istasyon civarında, cami avlularında “yar ve ağyara karşı sefil bir manzara arz etmesi” üzerine, şehrin çeşitli yerlerine dağılmış olan baraka ve çadırlar Harbiye Nezareti civarında bulunan Ali Paşa arsasına nakledilmiş ve bu arsada bulunup Harbiye Nezareti'ne ait olan birkaç baraka da iskan için kullanılmıştır.⁶⁷² Mültecilerin bir kısmı Eminönü'ndeki Rıza Paşa Yokuşu'na yerleştirilmiştir.⁶⁷³ Nisan 1919'a gelindiğinde buradaki barakaların dolması ve mültecileri nakil edecek vapur temin edilememesi nedeniyle “rıhtım üzerinde kalan ve yâr ve ağyara karşı pek çirkin bir manzara irae eden mültecilerin” bu defa Ali Paşa

Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 145. François Georgeon, “Gölüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, **İstanbul 1914-1923**, Haz. Stefanos Yerasimos, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 85 vd. Mart-Nisan 1918'de İstanbul'da kişi başına 240 gram ekmek dağıtılmış yani üç kişiye bir ekmek düşmüştür. “Bugün Üç Kişiye Bir Ekmek”, **Vakit**, 31 Mart 1334, No. 161, s. 2. “Üç Kişiye Bir Ekmek”, **Vakit**, 1 Nisan 1334, No. 162, s. 2. Mayıs ayı itibariyle nüfus başına ekmek ancak 300 grama çıkarılabilmiş böylece iki nüfusa bir ekmek düşmüştür. “Yeni Ekmeğin Tayini, Nüfus Başına 300 Gram”, **Vakit**, 2 Mayıs 1334, No. 193, s. 2. Savaşın sonuna doğru ve özellikle Mütareke günlerinde hayat pahalılığı çok büyük bir seviyeye ulaşmıştır. Örneğin 1917 Harizan'ında etin okkası 40 kuruşken 1918 Haziran ayında etin okkası 130 kuruşa yükselmiştir. Ahmet Emin “Vakit”teki yazılarında iâşe meselesinin önemine değinmiş ve hayat pahalılığı ile mücadelede Şehremaneti'ne büyük sorumluluk düştüğünü belirtmiştir. İâşe işlerinin yerel yönetimlere bırakılmasını İstanbul'da da güçlü bir Şehremaneti teşkilatının meydan getirilmesini ister. Ahmet Emin, “İâşe İşleri”, **Vakit**, 11 Mart 1334, No. 141, s. 1. Ahmet Emin, “Baş İhtiyaç”, **Vakit**, 9 Nisan 1334, No. 170, s. 1. Ahmet Emin, “Şehrimizin İhtiyaçları”, **Vakit**, 30 Mayıs 1334, No. 194, s. 1. Ahmet Emin, “Nazariyecilik ve İhtiyaç”, **Vakit**, 21 Mayıs 1334, No. 212, s. 1. Bununla ilgili olarak “Mücadele-i İktisadiye Komisyonu” kurulması ve Amerikan satış barakaları uygulaması ile pahalılıkla mücadele edilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Büşra Karateşer, **1914-1923 Arası İstanbul'un İâşesi ve İhtikar Sorunu**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 157 vd. Amerikan satış barakaları hakkında bkz. Özkan, **Türkiye-ABD İlişkileri**, s. 301 vd.

⁶⁷⁰ **CA. 272. 12. 38. 24. 5.** Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından bazı gazetelerin İstanbul'daki muhacir ve mültecilerin sefâletinden ve Müdüriyetin bunlarla ilgilenmediğinden bahsetmesi üzerine bir açıklama yapılarak bu iddiaların asılsız olduğu bilgisi paylaşılmıştır. Sevk edilemeyen mülteciler için iki otel, bir misafirhane kiralandığı ve otuz beş çadır kurulduğu ve elektrik aydınlatması olan bin nüfustan fazlasına yemek dağıtabilecek imkana sahip dört barakanın Almanlardan satın alındığı bilgisini paylaşmıştır. Mültecilerden inek, öküz vesait hayvanını beraberinde getirenlerin misafirhanelere kabul edilemediği, bunların çadırlarda iskan ve hayvanlarının başka yerde tutulması teklifinin mültecilerce reddedildiği belirtilir. Mültecilerin tıbbi muayeneden geçirildiği, ekmek ve mümkün olduğu günlerde de sıcak çorba ve yemek dağıtıldığı da ilave edilmiştir. “Muhacirin Hakkında”, **Vakit**, 13 Kanunievvel 1334, No. 410, s. 2. “Muhacirinin Sevki Hakkında”, **Tasvir-i Efkâr**, 14 Kanunievvel 1334, No. 2590, s. 2. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey de 9 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında benzer bilgileri paylaşmıştır. **MMZC**, Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1, 23. İnikad, 9 Kanunievvel 1334, s. 261.

⁶⁷¹ **CA. 272. 12. 38. 24. 14.**

⁶⁷² Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden İstanbul Muhafızlığı'na gönderilen 12 Şubat 1919 tarihli yazı için bkz. **CA. 272. 12. 38. 24. 11.**

⁶⁷³ Bunlar Adapazarı'ndan gelen Trabzon ve Batum mültecileridir. “Mülteciler”, **Tasvir-i Efkâr**, 24 Teşrinievvel 1334, No. 2539, s. 2. Rıza Paşa Yokuşu, Süleymaniye Camii'ne çıkan bugünkü Vasıf Çınar Caddesi'dir.

arsasının aşağısında kalan Hoca Paşa Camii'nde geçici olarak iskanları temin edilmiştir.⁶⁷⁴ Mülteciler bu mıntıklara geçici olarak iskân edilseler de maddî imkanların yetersizliği nedeniyle maalesef uzun müddet bu zor şartlarda yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır.⁶⁷⁵ Kışın gelmesiyle birlikte iskân meselesi büyük bir önem kazanmış, buna ilaveten kolera ve veba gibi salgın hastalıkların baş göstermesi mültecilerin yaşam koşullarını daha da kötüleştirmiştir. Harbiye Nezareti civarına ve Hoca Paşa Camii'ne iskân edilen mülteciler arasında veba salgını görülmüş ve Sarayburnu'nda bir "Tecrithane" oluşturularak 25 hasta mülteci buraya nakledilmiştir.⁶⁷⁶ "En fazla on beş kişinin oturabileceği bir yerde elli kişinin üst üste yaşaması" hijyen koşullarını kötüleştirmiş ve bu da salgın hastalıkları beraberinde getirmiştir.⁶⁷⁷ Bu sıkışıklığı gidermek isteyen Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi 1919 Kasım ayı içerisinde on beş hanelik bir mülteci kafilesini Beykoz'daki "Paşa Mandıra Çiftliği"ne nakil ederek bunlara geçimlerini sağlamak üzere tarım aletleri ve arazi vermiştir.⁶⁷⁸ Kasım 1919'dan itibaren 1921 senesi ortalarına kadar İstanbul'daki Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin kara ve deniz yoluyla sevklerine aralıklarla devam edilmiştir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁴ Bunlar İzmit civarından memleketlerine sevk için İstanbul'a gelen Trabzon ve Batum mültecileridir. **CA. 272. 12. 38. 25.6.** "Vakit" gazetesi verdiği bir haberde Adana ve Konya taraflarından gelip Rıza Paşa Yokuşu'nda ve Memurin Lokantası civarında yerleştirilmiş olan mültecilerden bir kısmının daha sonra Kağıthane arkasındaki Ağaçlı Karyesine iskan edildikleri bilgisini paylaşmıştır. "Adana ve Konya'dan Gelen Muhacirler", **Vakit**, 1 Eylül 1335, No. 660, s. 2.

⁶⁷⁵ Bu süreçte imkanlar dahilinde zaman zaman mülteci sevkîyatının gerçekleştirildiği görülmüştür. Ocak 1919 sonunda "Şam" ve "Giresun" vapurlarıyla 600 civarında mülteci sevk edilebilmiştir. "Muhacirler" **Mütevakkıt**, 31 Kanunisani 1335, No. 458/8, s. 2. 1919 Nisan ayına gelindiğinde kış tekrar gelmeden mülteci sevkî için şartlar zorlanmıştır. "Mevsim-i şitâ mürur etmeksizin memleketlerine sevkleri esbabının istikmalı" hakkında 600 Trabzon mültecisi namına "Durmuş" imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne verilen dilekçe üzerine Bahriye Nezareti'ne yapılan 3 Nisan 1919 tarihli müracaat **BOA. BEO. 4564/342250.** "İzmir" vapuru ilk kafiye göndermek üzere yola çıkması kararlaştırılır. "Trabzon Muhacirleri", **Tasvir-i Efkar**, 6 Nisan 1335, No. 2696, s. 2. 1919 Mayıs ayı içerisinde "İzmir" vapuru 700 kişilik bir mülteci kafilesinin daha sevkini gerçekleştirmiştir. "Muhacir Sevkîyatı", **Vakit**, 8 Mayıs 1335, No. 549, s. 2. Kasım 1919'da 400 kişilik bir kafiye "Şam" vapuruyla sevk edilmiştir. "Mültecilerin Memleketlerine İadesi" **Vakit**, 2 Teşrinisani 1335, No. 719, s. 2. "Erzurumlu Muhacirler", **Vakit**, 9 Teşrinisani 1335, No. 726, s. 3.

⁶⁷⁶ Sarayburnu Tegrithanesi'ne gönderilen mülteci miktarı zamanla 230'a yükselmiştir. Sağlığına kavuşanlardan 110 mülteci Kasım 1919'da "Elektra" vapuru ile memleketlerine gönderilmiştir. "Sarayburnu'ndaki Muhacirlerin Sevkî", **Vakit**, 27 Teşrinisani 1335, No. 740, s. 3.

⁶⁷⁷ "Muhacirlerimizi Düşünelim", **Vakit**, 5 Teşrinisani 1335, No. 722, s. 1.

⁶⁷⁸ "Muhacirin İskanı", **Vakit**, 18 Teşrinisani 1335, No. 735, s. 2. Harbiye Nezareti civarında bulunan mültecilerden daha sonra 67 nüfus daha Paşa Mandıra Çiftliği'ne nakledilmiştir. "Barakalardaki Muhacirler", **Vakit**, 1 Kanunievvel 1335, No. 744, s. 2.

⁶⁷⁹ Bu sevkîyatlarda yerli ve yabancı şirketlere ait "Şam", "Mihail", "Lloyd", "Bahri Cedit" gibi vapurlar kullanılmıştır "Memleketlerine Sevk Edilen Mülteciler", **Vakit**, 11 Kanunievvel 1335, No. 754, s. 3. "Muhacirlere Muavenet", **Vakit**, 18 Kanunievvel 1335, No. 760, s. 2. "Mültecilerin Sevkî", **Tasvir-i Efkar**, 12 Kanunievvel 1335, No. 2929, s. 3. "Muhacirler Hakkında", **Vakit**, 14 Kanunievvel 1335, No. 756, s. 2. "Muhacirin Sevkîyatı", **Vakit**, 28 Nisan 1336, No. 886, s. 2. "Muhacirin Sevkîyatı", **Vakit**, 23

Mültecilerin İstanbul'da toplanması nedeniyle bunların iâşe ve iskanlarının malî vaziyetin oldukça kötü olduğu bir zamanda hükûmete ne denli ağır bir getirisi olduğunu İstanbul Muhacirin Müdüriyeti tarafından hazırlanan ve 1916-1922 yılları arasında İstanbul'daki muhacir ve mülteciler için yapılan harcamaları gösteren bir istatistikten anlamak mümkündür.⁶⁸⁰

Tablo 2.1. 1916-1922 sarfiyat cetveli (CA. 272. 65. 6. 2. 17)

332 senesi başından 338 senesi sonuna kadar verilen havaleler (Kuruş)	338 senesinde tahakkuk ve tediye olunan yekûn (Kuruş)	Müdür, memurin ve müstahdemine verilen maaş (Kuruş)	Müdür, memurin ve müstahdemin tahsisat-ı fevkaladeleri (Kuruş)	332 senesi başından 338 senesi sonuna kadar iskan masrafı olarak verilen (Kuruş)	Seneler
578.180	653.267	48.400	8.880	265.967	1332 (1916)
1.170.150	138.647	75.959	13.680	49.008	1333 (1917)
1.675.175	461.506	87.576	32.684	341.245	1334 (1918)

Dikkat edilirse harcama kalemlerinin neredeyse tamamında %50'nin üzerinde bir artışın olduğu görülür. Özellikle 1918 senesi iskan masrafının bir önceki seneye oranla yedi kat arttığı dikkat çekmektedir.

Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin İstanbul'daki geçici iskanları sırasında hükûmetin bunların iâşe ve iskanları konusunda yaşadığı sıkıntı karşısında İstanbul'daki Müslüman ahalinin bazı sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla mültecilere yardımda bulundukları görülmektedir. Basında bu yönde çok sayıda yazının kaleme alınmıştır. Özellikle "Vakit" gazetesindeki yazılarıyla Ahmet Emin bu konuya sıklıkla temas etmiştir. Savaş yıllarında sefaletin ve açlığın artması kadar doğal bir şey olamayacağını, ancak kabul edilemeyecek bir şey varsa onun da "refah alemi ile sefalet alemi arasındaki daimî

Mayıs 1336, No. 866, s. 2. "Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri", **Vakit**, 28 Haziran 1336, No. 929, s. 2. "Muhacirin Sevki", **Vakit**, 9 Kanunisanı 1337, No. 1108, s. 3. "Erzurum Mültecileri ve Sevkiyat", **Tevhid-i Efkar**, 6 Ağustos 1337, No. 3087, s. 4. "Muhacir Sevki", **Vakit**, 25 Eylül 1335, No. 1362, s. 3. Kara yoluyla sevkியatta askerî birliklerin elindeki nakil vasıtalarından istifade edilmiştir. Konya'da askerî makamlardan alınacak nakil araçlarının mültecilere dağıtılması hakkında 25 Ocak 1919 tarihli şifre **CA. 272. 11. 13. 44. 6.** Sevkiyat esnasında sorumlu memurların birtakım suiistimaller de görülmüştür. 1 Kasım 1918'de sevkiyata başlayan "Reşit Paşa" vapurunda mültecilerin Sevk Memuru Yüzbaşı Salih ve Abdullah Efendilerin "hilaf-ı usul ve kanun ... biçarelerden beraberce taşıdıkları hayvan ve mevaşi için külliyyetli miktarda paralar alındığı" ve bunun dışında yolculardan "kamara parası" adı altında beşer, onar lira toplandığı yolcuların şikayetinden anlaşılmış ve bu memurlar hakkında gerekli işlemler başlatılmıştır. **BOA. DH. EUM. SSM. 35/54.**

⁶⁸⁰ 29 Kasım 1922 tarihli istatistik için bkz. **CA. 272. 65. 6. 2. 17.**

köprülerin bulunmayışı, bir taraftan diğer tarafa muavenetkâr ellerin uzanmayışı” olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸¹ Ahmet Emin, geçmişin bu konuda çok büyük dersler ve güzel örneklerle dolu olduğuna dikkat çeker. Toplumun zengin kesimine seslenerek fakir ve düşkünlere yardım etmenin bir lütuf değil; “içtimai bir görev” olduğunu ve fakirlerin de bunu “içtimai bir hak” olarak beklediklerini belirtir. Özellikle “harp zenginleri” için bunun bir mecburiyet olduğu fikrindedir.⁶⁸² Muhtaçlara, fakirlere ve mültecilere yardım yönteminin ne olması gerektiğine de değinin Ahmet Emin, onlara para vermek yerine cemiyetler vasıtasıyla yardımda bulunmanın daha faydalı olacağına dikkat çekmiştir. Ahmet Emin, bu cemiyetlerin en önemlisi olarak Hilal-i Ahmer’i ön plana çıkarmıştır.⁶⁸³ Ona göre esaslı bir teşkilata ihtiyaç vardır.⁶⁸⁴ Şehremaneti’nin de üzerine düşeni yapması gerektiğinden bahsederek bu kurumu göreve davet etmiştir.⁶⁸⁵ Son zamanlarda siyasî meselelerin ön plana çıkmış olması günlük ve toplumsal hayata ilişkin sorunları unutturmamalıdır. Her geçen gün sokaklardaki düşkün, fakir, yoksul, evsiz, dul, yetim, muhacir ve mülteci sayısının arttığı bir sırada Hilal-i Ahmer ve benzeri çok sayıda hayır kurumunun varlığına ihtiyaç duyulduğunu belirten Ahmet Emin, diğer taraftan da Doktor Galip Hakkı Bey’in başkanlığını yaptığı “Topkapı Fukaraperver Cemiyeti”nin çalışmalarını örnek vermiş ve gazetesinin de bu işe el uzatacağını, iane defterinin gazete aracılığıyla yayınlanacağını ilan etmiştir.⁶⁸⁶ Böylece yardıma daha fazla kişinin katılımı amaçlanmıştır. Nitekim gazete sütunlarında Topkapı

⁶⁸¹ Ahmet Emin, “İfâ Edilemeyen Vazifeler”, **Vakit**, 20 Mart 1334, No. 150, s. 1.

⁶⁸² “Mehmet Talat” isimli bir medrese öğrencisinin cebindeki 20 kuruş harçlığını mülteciler için bağışladığı bir ortamda zenginlerin bu sorumluluktan kurtulamayacakları haberi basında yer almıştır. “Sefalet Mücadelesi”, **Vakit**, 21 Mart 1334, No. 151, s. 2.

⁶⁸³ Ahmet Emin, “Hayırseverlik ve Harp Zenginliği”, **Vakit**, 19 Kanunisanı 1335, No. 90, s. 1.

⁶⁸⁴ Ahmet Emin bu konuda Amerikalılardan yardım alınabileceğini ve onların tecrübesinden istifade edilmesi gerektiğini savunur. “Hayır İşleri”, **Vakit**, 1 Mart 1335, No. 487, s. 1.

⁶⁸⁵ Şehremaneti tarafından memleketteki ihtiyaç sahiplerinin başları sıkıştıkça “ihtiyaç-ı acillerini tesviye edecek kadar para tedarik edebilmelerini” kolaylaştırmak ve onları sarraf ve tefecilerin elinden kurtarmak, işçi vesaire şahısların küçük bir sermaye ile üretici konuma geçebilmelerini temin etmek maksadıyla “Şefkat Sandığı”nın kurulması çalışmaları Ocak 1918 itibarıyla başlamıştır. “Şefkat Sandığı Nizamnamesi Yapıldı”, **Vakit**, 5 Kanunisanı 1334, No. 76, s. 1. “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye”, **Vakit**, 13 Kanunisanı 1334, No. 84, s. 2. Dört bölümden oluşan nizamname için bkz. **BOA. BEO. 4697/352245** ve **BOA. DH. UMVM. 109/46**. Ancak Şura-yı Devlet bu işin gelişmiş ülkelerdeki benzer uygulamaların incelendikten sonra hayata geçirilmesinin daha uygun olacağını değerlendirmiş ve sandığın daha sonra kurulması yönünde görüş belirtmiş olduğundan “Şefkat Sandığı”nın kurulması girişimi hayata geçirilememiştir. “Şefkat Sandığı”, **Tasvir-i Efkâr**, 23 Teşrinievvel 1335, No. 2879, s. 1. “Böyle bir sandık tesisindeki fevaid derkâr ise de Şehremaneti’nin hal-i hazırı maksada gayri müsait bulunmasına nazarın bu kabil teşkilatın âtiye taalluku muvafık olacağı” hakkındaki 27 Ekim 1921 tarihli karar. **BOA. MV. 222/126** ve **BOA. BEO. 4697/352245**.

⁶⁸⁶ “... Fakirlere karşı vazifemizi ifa için en müessir yol Doktor Galip Hakkı Bey’in müessesesine el uzatmaktır. Topkapı Fukaraperver Müessesesi’ne verilen her kuruşun... bir lira kadar iş göreceğine ve sefaletle ilmî bir tarzda deva olacağına her birimiz kanî olabiliriz...” Ahmet Emin, “İnsan Enkazı”, **Muvakkat**, 11 Şubat 1335, No. 469/9, s. 2.

Fukaraperver Cemiyeti'ne bağışta bulunanların isim ve bağış miktarları gün gün ilan edilmiştir. 12 Şubat 1919'da 4.495 kuruş olan bağış miktarı 19 Şubat'ta 81.725 kuruşa ulaşmıştır.⁶⁸⁷ Bağış yapanlar arasında hanedan mensubu kişilerin de varlığı önemlidir. Veliaht Abdülmecit Efendi 100 lira bağışta bulunmuştur.⁶⁸⁸ İsim listeleri yayınlanmakla birlikte bu bağışların ne anlama geldiği ve toplumsal hayattaki işlevi hakkında açıklamalarda da bulunulmuştur. Yapılan yardım miktarı kadar yardım yapan kitle genişliğinin de önemli olduğu, bu sayede millî dayanışma ve beraberlik hislerinin pekişeceği belirtilmiştir.

“Bir memlekette fukaraya muavenet arzu ve temayülü ne kadar artarsa, o memleketin efradı arasında millî tesanüt o kadar kuvvet kesbeder. Bazı vatandaşların ‘Ne yapayım ben zengin değilim. Versem versem on kuruş, beş kuruş verebilirim. Bununla ne olur?’ gibi endişelere kapıldıklarını görüyoruz. Bu gibi düşünceler katıyyen doğru değildir. Damlaya damlaya göl olur hakikatini hiçbir vakit unutmamalıyız...”⁶⁸⁹

2. 2. İstanbul Hükümeti'nin Mültecilerin İaşe ve İskanı İçin Yaptığı Düzenlemeler

Hükümet, “İade Talimatnamesi” gereği mültecileri kara ve deniz yoluyla sevk ederken söz konusu talimatnamenin 27, 34, 35, 37, 38 ve 39'uncu maddeleri doğrultusunda mevcut imkanlar dahilinde iaşe ve iskanları hususunu da temin etmeye çalışmıştır.

27'nci maddeye göre sevkiyat sırasında mültecilerin iaşelerinin temini için güzergahlar üzerinde iaşe merkezleri oluşturulmuştu. Ancak mültecilerin bu iaşe merkezlerinden yararlanabilmeleri vesikalarını memurlara göstermek suretiyle mümkündü ve 27 ile ve 35'inci maddeler özellikle bu konuyu düzenlemekteydi. Sevk edilecek mültecilerin ekmeklerinin gerektiği hallerde askerî makamlardan temin edileceği de 34'üncü maddede belirtilmişti.

37'nci maddeye göre mültecilerin memleketlerine iade olunduktan sonra iaşe ve iskanlarına ait tüm sorumluluk yerel hükümetlere aitti. 38'inci madde ise iaşe için gerekli olan zahirenin iaşe ambarlarından tedarikini ve ordunun elinde bulunup iade edilmesi gerekli hayvanat, nakil aracı ve tarım aletlerinin makbuz karşılığında en

⁶⁸⁷ “Sefalet Mücadelesi”, **Mütevakkıt**, 12 Şubat 1335, No. 470/20, s. 2. “Sefalet Mücadelesi”, **Mütevakkıt**, 19 Şubat 1335, No. 477/27, s. 2.

⁶⁸⁸ “Fukara İçin”, **Mütevakkıt**, 14 Şubat 1335, No. 472/22, s. 2.

⁶⁸⁹ “Fukara İçin”, **Mütevakkıt**, 15 Şubat 1335, No. 473/23, s. 2.

muhtaç mültecilere dağıtılmasını hükme bağlıyordu. 39’uncu maddeyle meskenleri hükümet tarafından inşa olunacak mültecilerin kullanacakları malzeme ve eşya bedellerinin taksitle geri ödenmesi karara bağlanmıştı. Bütün bu hükümlerin uygulama ve kontrolü yerel makamlara bırakılmış durumdaydı.⁶⁹⁰

Mütareke Döneminde malî buhranın her geçen gün arttığı bir ortamda mültecilerin hem sevkیات sırasında hem de memleketlerine iadeleri sonrasında iaşelerini temin etmek hükümet için büyük bir sorundu. Savaş yıllarında üretken nüfusun silah altına alınmasına bağlı olarak üretim kapasitesinin düşmesi, memleketin genelinde ve başkent İstanbul’da ciddi bir iaşe buhranını doğurmuş ve hükümet iaşe meselesini çözmek için bazı tedbirlere müracaat etmişti.⁶⁹¹ Bunlardan ilki 23 Temmuz 1916 tarihli “İaşe Kanun-u Muvakkatı” olmuştur.⁶⁹² Buna göre Osmanlı toprakları üç bölgeye ayrılarak, bir bölgeden diğerine zahire ihracı yasaklanmıştır. Merkez ve taşra iaşe heyetleri kurularak iaşe işlerinin düzenlenmesine çalışılmıştır. İkinci olarak üretim kapasitesini artırmak için düzenlenen 18 Eylül 1916 tarihli Ziraî Mükellefiyet Kanunu’dur.⁶⁹³ Buna göre çiftçi olsun ya da olmasın askerî hizmet dışında kalan erkek ve kadınlar ziraat işlerinde çalışmakla yükümlü kılınmışlardır.

Merkez ve taşra iaşe heyetlerinin sorunu çözememesi üzerine “İaşe Kanun-u Muvakkatı”na ilave olarak 18 Ağustos 1917 tarihinde “İaşe-i Umumiye Kararnamesi” yayınlanmıştır.⁶⁹⁴ İaşenin düzenli icrası, nakliye araçlarının varlığına bağlı olduğundan iaşe işleri elinde en fazla nakil aracı bulunduran Harbiye Nezareti’ne devredilmiştir. Harbiye Nezareti’ne bağlı olarak bir “İaşe Umum Müdüriyeti” kurulmuş ve buna bağlı olarak Osmanlı ordularının her birinde iaşe mıntıkaları teşkil edilmiş ve ordu komutanları da bu iaşe mıntika heyetlerinin başkanı olarak görevlendirilmiştir. 4 Nisan 1918 tarihli “İaşe-i Umumiye Kanunu” ile İaşe Umum Müdüriyeti’nin yetkileri

⁶⁹⁰ **İade Talimatnamesi**, s. 8-10.

⁶⁹¹ Örneğin 1916’ya gelindiğin buğday üretiminin 1914’e göre %30 oranında düştüğü görülmüştü. Bu oran 1918’de %47’lere ulaşmıştır. Eldem, **a.g.k.**, s. 33. Tütün %51, kuru üzüm %54, fındık %65 oranında bir azalma yaşarken koyun sayısı %45, keçi ise %33 azalmıştır. Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2005**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 25. İstanbul ve diğer büyük şehirlerin üretimin gerçekleştirildiği Anadolu kentleri ile bağlantısının zayıf olması, ulaşım alt yapısındaki yetersizlikler ürünün büyük şehirlere ulaşımına engel oluyordu. Karateşer, **a.g.k.**, s. 103.

⁶⁹² “İaşe Kanun-u Muvakkatı”, 10 Temmuz 1332/23 Temmuz 1916, **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, s. 1230.

⁶⁹³ **BOA. MV. 245/7**. “Mükellefiyet-i Ziraîye Kanun-u Muvakkatı”, 5 Eylül 1332/18 Eylül 1916, **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, s. 1297. Aynı gün söz konusu kanunun tatbiki için bir de nizamname yayınlanmıştır. “Mükellefiyet-i Ziraîye Kanun-u Muvakkatının Tatbiki Hakkında Nizamname”, 5 Eylül 1332/18 Eylül 1916, **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, s. 1298.

⁶⁹⁴ “İaşe-i Umumiye Kararnamesi”, 18 Ağustos 1333/18 Ağustos 1917, **Düstur**, 2. Tertip, C. 9, s. 705. **İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Suret-i Tatbikiyesini Müsmir Talimatname**, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1333.

geniştirilir.⁶⁹⁵ Bu kanuna göre seferberliğin devamı müddetince ordu, İstanbul halkı ve taşradaki muhtaç ahali ile memurin vesairenin iâşesi için memleket dahilinde üretilen her nevi zahirenin satın alınması ve gerekli bölgelere dağıtımının Harbiye Nezareti bünyesinde kurulan “İâşe Müdüriyet-i Umumiyesi”ne ait olduğu ifade edilmiştir. Taşralarda en büyük mülki amirin başkanlığında “İâşe Komisyonları”nın oluşturulması ve bunlara en üst askeri makamların dahil edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁹⁶

Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru iâşe işlerini nezaret seviyesinde daha etkili bir teşkilata kavuşturmak, fiyatların aşırı yükselmesi ve hayat pahalılığının önüne geçmek için 30 Temmuz 1918 tarihinde “İâşe Nezareti” kurulmuştur.⁶⁹⁷ Mültecilerin iâşeleri açısından bizim için önemli noktalar kararnamenin 1’inci ve 5’inci maddelerinde yer almaktadır. 1’inci maddede “Ordu-yu Humayûn ile muhtacin-i ahalinin ve memurin-i devletin iâşesine muktezi mevad-ı gıdaiye ve havaic-i sairenin tedarik ve itâsı ve ahali-i sairenin teshil-i maişet ve as’arın gayri tabî gâlâ ve terfiden muhafazası” işinin İâşe Nezareti’ne ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca muhtaç halka yardım ettikleri devletçe tespit edilen bazı hayır kurum ve kuruluşlarının iâşe ihtiyaçlarının da nezaretçe temin edileceği ifade edilmiştir. 5’inci maddede ise harp sahası olan bölgeler ile “vilayat-ı müstahlasadan Harbiye ve İâşe Nezaretlerince bil-tilaf tayin olunacak mahallerde iâşe umurunda ve buna müteferrû tevziat ve mubayat hususunda nezaret vezaif ve salahiyetini kısmen veya tamamen ordu kumandanlarına tevdi edecektir” denilerek mültecilerin iâşesi meselesi ordu kumandanlıklarının sorumluluğuna bırakılmıştır.

⁶⁹⁵ 4 Nisan 1918 tarihli “İâşe-i Umumiye Kanunu”nun tamamen tebliği için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 22/19.** “İâşe-i Umumiye Kanunu”, **Takvim-i Vakayi**, 12 Nisan 1334, No. 3208, s. 2-3. “İâşe-i Umumiye Kanunu”, 4 Nisan 1334/4 Nisan 1918, **Düstur**, 2. Tertip, C. 10, s. 427.

⁶⁹⁶ İâşe-i Umumiye Kanunu’nun yayınlandığı aynı gün hükümet ziraî üretimi artırarak iâşe buhranını çözmek maksadıyla tarım aletlerinin alınması ve bunun için Ziraat Bankası’ndan 500.000 lira borç alınmasına dair kanunu da kabul etmiştir. Bu tarım aletleri en muhtaç vilayetlerdeki çiftçilere dağıtılarak tarımsal üretim kapasitesi artırılmaya çalışılır. 4 Nisan 1918 tarihli “Alet ve Edevat-ı Ziraîye Mubayaası İçin Maliye Hazinesince Ziraat Bankasına 500.000 lira İkrazına Mezuniyetine Mutazammın Kanun”, **Takvim-i Vakayi**, 10 Nisan 1334, No. 3206, s. 1. 11 Nisan 1918 tarihli “Alat ve Edavat-ı Ziraîye Mubayaası Zımında Ziraat Bankasına 500.000 Lira İkrazına Dair 4 Nisan 1334 Tarihli Kanunun Suret-i Tatbikine Dair Nizamname”, **Takvim-i Vakayi**, 17 Nisan 1334, No. 3213, s. 2.

⁶⁹⁷ İâşe Nezareti’nin kuruluşuna ilişkin esbab-ı mucibe layihası hakkında bkz. **BOA. A.} DVN. MKL. 59/72.** “İâşe Nezareti Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 17 Ağustos 1334, No. 320, s. 2-3. “İâşe Nezareti Kararnamesi”, **Vakit**, 18 Ağustos 1334, No. 298, s. 1. “İâşe Nezareti Hakkında Kararname,” 30 Temmuz 1334/30 Temmuz 1918, **Düstur**, 2. Tertip, C. 10, s. 558. Kanunun 23’üncü maddesinde “İâşe ve ihtikar hakkında şimdiye kadar neşredilmiş olan kavanin ve nizamât”ın bu kanunun yayınlandığı tarihten itibaren geçersiz olduğu ve bu kanun ve nizamnameler gereğince kurulmuş heyet ve komisyonların mevcutları ile mukavele ve muamelatlarının İâşe Nezareti’ne devrolunduğu belirtilmiştir.

İaşe Nezareti'nin başına getirilen İttihatçıların önemli isimlerinden Kemal Bey, ihale yolsuzlukları, vagon ticareti vesaire uygulamaları nedeniyle Mütareke'nin ilk hükümeti olan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nde yerini Celal Muhtar Bey'e bırakmıştır.⁶⁹⁸ İaşe Nazırlarının bu kadar sık sürelerle değiştirilmesi istikrar ve başarının bir türlü yakalanamamasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca "Kara" Kemal örneğinde olduğu gibi halk nazarında İttihatçıların olumsuz bir imajının bulunması nezaretin 20 Ocak 1919'da kapatılmasına neden olmuş ve iaşe işleri Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'ne devredilmiştir.⁶⁹⁹ Bununla ilgili olarak çıkarılan 2 Şubat 1919 tarihli kararnamenin 1'inci maddesinde asker ve muhtaç ahali ile memurların iaşesi için gerekli gıda ve zorunlu tüketim maddelerinin temin ve dağıtımı ile ahalinin geçim şartlarının kolaylaştırılması ve aşırı fiyat yükselmelerinin önüne geçilmesi için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı "İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi"nin kurulduğu ifade edilmiştir.⁷⁰⁰ Devletçe lüzum görülen hayır kurumlarına da iaşe konusunda yardım edileceği kararnamenin 2'nci maddesinde belirtilmiştir. Ancak yolsuzlukların önüne geçmek ve gıda işlerinde sağlık koşullarının denetimini sağlamak maksadıyla İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden ayrılarak önce Şehremaneti kısa bir süre sonra da Dahiliye Nezareti'ne bağlandığı dikkati çekmektedir.⁷⁰¹

Haziran 1919'a gelindiğinde İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi lağvedilerek her türlü işlem ve varlığı Maliye Nezareti'ne devredilir. Yayınlanan kararnamenin 6'ncı

⁶⁹⁸ Nezaretin başına 17 Ağustos 1918 tarihinde Kemal Bey tayin edilmiştir. **BOA. MV. 259/106**. Ayrıca bkz. Savaş Sertel ve Şahin Yedek, "İttihat Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 8, S. 14, Aralık 2015, s. 377-403. Daha sonra nezaretin başına sırasıyla Muzaffer Bey ve Raşid Bey getirilmiştir. Celal Muhtar Bey'in İaşe Nezareti'ne tayini **BOA. İ. DUİT. 9/38**. Muzaffer Bey'in İaşe Nezareti'ne tayini **BOA. İ. DUİT. 9/43**. Raşid Bey'in İaşe Nezareti'ne tayini **BOA. MV. 259/154**.

⁶⁹⁹ "İaşe Nezareti'nin Lağvıyla Yerine Bir İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkili Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 22 Kanunisani 1335, No. 3542, s. 3. "İaşe Nezareti'nin Lağvıyla Yerine Bir İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkili Hakkında Kararname", 20 Kanunisani 1335/20 Ocak 1919, **Düstur**, 2. Tertip, C. 11, s. 109. Müdüriyete 23 Ocak 1919'da Basra eski valisi Malik Efendi tayin edilmiştir. "Tevcihat", **Takvim-i Vakayi**, 29 Kanunisani 1335, No. 3548, s. 1.1335 Maliye bütçesine 3.000.000 lira ilave edilmiştir. "İaşe Muamelatı İçin Maliye Bütçesine Vaz' Olunan 5.000.000 Liralık Tahsisata 3.000.000 Liranın İlavesi Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 8 Kanunisani 1335, No. 3440, s. 2.

⁷⁰⁰ "Mülga İaşe Nezareti Hakkında 30 Temmuz 1334 Tarihli Kararnameye Muaddel Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 6 Şubat 1335, No. 3465, s. 2-3. 2 Şubat 1919 tarihli kararname gereğince İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi için 1335 senesi Maliye bütçesine 450.000 lira tahsisat verilmiştir. "İaşe Muamelatı İçin 1335 Maliye Bütçesine 450.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 17 Nisan 1335, No. 3525, s. 2.

⁷⁰¹ 12 Şubat 1919 tarihli kararname için bkz. "İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Fekk-i İrtibatıyla Şehremaneti'ne İlhakı Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 22 Şubat 1335, No. 3478, s. 3. 12 Mart 1919 tarihli kararname için bkz. "İaşe Müdüriyet-i Umumiyesinin Dahiliye Nezareti'ne Raptı Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 16 Mart 1335, No. 3497, s. 1.

maddesinde iâşe konularını düzene koymak maksadıyla Dahiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere “İâşe Encümeni” kurulduğu belirtilmiştir.⁷⁰² Ancak Mayıs 1920’de İâşe Encümeni de lağvedilecektir.⁷⁰³ Görüldüğü üzere hükümet savaş yılları boyunca karşılaştığı iâşe sorununu çözmek için çok sayıda teşkilatın ve düzenlemenin altına imza atmış ancak başarılı olamamıştır.

18 Ağustos 1917 tarihli “İâşe-i Umumiye Kararnamesi” ve 30 Temmuz 1918 tarihli İâşe Nezareti’nin kurulmasına ilişkin düzenlemeler Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin memleketlerine iadeleri sürecine tesadüf etmesi nedeniyle önemlidir. Her iki düzenleme ile muhtaç ahali ile “vilayat-ı müstahlasa mültecilerinin” iâşelerinin temini görevi ordu makamlarına verilmiştir. Nitekim 5 Kasım 1917 tarihiyle Dahiliye Nazırı Talat Paşa’dan Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya gönderilen yazıda “İâşe-i Umumiye Kararnamesi” gereğince mültecilerle muhacirinin de iâşelerinin temini gerektiği ifade edilmiş ve İâşe Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bağlı olarak ordu iâşe mıntıklarında görev yapan İâşe Komisyonlarına bu yönde emir verilmiştir.⁷⁰⁴ Bunun üzerine Kasım-Aralık 1917’den itibaren, mültecilere günlük yol ücreti yerine zahire dağıtılması uygulamasına gidilir. 10 yaş ve üzeri yetişkinler için 400, 10 yaşından küçüklere 300 gram dakik (ince un) veya 10 yaş ve üzeri yetişkinlere 440, 10 yaşından küçüklere 330 gram buğday veya büyüklere 600, küçüklere 450 gram ekmek verilmesi, eğer mısır ya da arpa verilecekse bu oranlara %10 ilave edilmesi Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından vilayetlere bildirilmiştir. Ancak bu oranlar uygulanacak olursa hem

⁷⁰² 19 Haziran 1919 tarihli kararname için bkz. “İâşe Kararnamesi”, **Takvim-i Vakayi**, 23 Haziran 1335, No. 3582, s. 3-4. **BOA. İ. DUİT. 96/3**. 1919 senesinde özellikle Aydın ve Bursa havalisinde yeterli yağış alınmakla birlikte buraların Yunan işgali altına girmesi ve köylünün ekinini bırakarak göçe mecbur olması tarımsal verimin ciddi oranda düşmesine neden olur. Hükümet tarafından köylüye tohumluk dağıtıldığı halde ahalinin göç etmesi engellenemediğinden beklenen verim alınamamıştır. “Taşralarda Mezruat”, **Vakit**, 6 Haziran 1335, No. 578, s. 2. Ayrıca haziran ayında mevsimsiz düşen yağış ve dolu felaketi de var olan ekinin çürüyüp zarar görmesine neden olur. “Anadolu’da Yağmurlar”, **Vakit**, 11 Haziran 1335, No. 583, s. 2. Özellikle İzmit’te yaşanan dolu büyük zarara sebebiyet verir. “Havalar”, **Vakit**, 14 Haziran 1335, No. 586, s. 2. Mahsulün bu suretle yetersiz olması Eylül ve Kasım 1919’dan itibaren İstanbul’da ekmek fiyatlarının yükselmesi ile sonuçlanır. “İâşe Encümeni” yaptığı bir basın açıklaması ile halkı bilgilendirmiştir. Kötü hava koşullarının tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekilen bildiride ayrıca nakil vasıtalarındaki yetersizliğe de işaret edilmiştir. İstanbul’daki zahire ve un tüccarlarının bu durumu fırsata çevirerek fiyatları yükselttiği ifade edilir. “İlanat”, **Takvim-i Vakayi**, 30 Teşrinisani 1335, No. 3711, s. 2.

⁷⁰³ 27 Mayıs 1920 tarihli kararname için bkz. “İâşe Encümeni’nin Lağvı ve Teferruatı Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 31 Mayıs 1336, No. 3867, s. 1-2. “Vakit” gazetesi un ve ekmek fiyatlarının yükseldiği bir sırada muhacirlere dağıtılan ekmeğin kötü kokusuna, kalitesizliğine dikkat çekmiş ve İâşe Encümeni’ne sorumluluk sahası daraldığı, yükü hafiflediği halde bu zavallılara yenebilecek ekmek tedarik edemiyorsa kapılarını kapatma çağrısında bulunmuştur. “Muhacirlere Nasıl Ekmek Tevzi Ediliyor” **Vakit**, 3 Eylül 1335, No. 662, s. 2. “Muhacirlere Ekmek Tedariki”, **Vakit**, 14 Kanunievvel 1335, No. 756, s. 2.

⁷⁰⁴ **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 7**

muhtaç mülteci sayısının arttığı hem de ambarlardaki mevcudun bir sonraki mahsule kadar yetmeyecek olması şeklinde vilayetlerden gelen itiraz üzerine bu ölçüler yerine 300 gram üzerinden zahire dağıtımı kararlaştırılmıştır.⁷⁰⁵ Belirlenen bu yeni orandan dahi mültecilerin iâşesini temin etmek mümkün olmayınca vilayetlerden merkeze zahire sevkı hususunda çok sayıda telgraf gelmeye başlamıştır.⁷⁰⁶

Ordunun da iâşe sıkıntısı yaşaması nedeniyle 12 Ocak 1918 tarihli bir emirle mültecilerin iâşeleri yükümlülüğü askerî makamlardan alınarak iâşenin Muhacirin Müdüriyeti tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır.⁷⁰⁷ Ancak Mart 1918’e gelindiğinde mültecilerin memleketlerine iadesi meselesinde ordunun “ber-mucib-i talimatname sevk ve iâşe hususlarında muavenet-i mahsusası olmadıkça mülteci sevkine imkan hasıl olamayacağından” iskan ve iâşe açısından 2’nci ve 3’üncü Ordu mıntıkalarındaki mevcut şartların merkeze bildirilmesi istenmiştir.⁷⁰⁸ Bu doğrultuda mültecilerin iade edilecekleri vilayet ve livalarda bulunan askerî ve mülkî makamlarla yapılan çalışmalar neticesinde mevcut iâşe şartları merkeze bildirilmeye başlanmıştır.⁷⁰⁹

Ordu, iâşenin temini açısından hem mevcut ambarlarından dağıtımda bulunmak hem de zahire sevkiyatını temin etmek suretiyle önemli bir rol üstlenmiştir. Örneğin 3’üncü Ordu’ya ait askerî ambarlardan alınan 655 ton erzak Sivas’ın güneyinde bulunan Aziziye, Gürün, Darende ve civarındaki mülteciler için kullanılmıştır.⁷¹⁰ Yine 3’üncü Ordu Kumandanlığına ait ambarlardan Oltu’ya 100.000 ve Hasankale’ye 25.000 kilo civarında dakik (ince un) verilmiştir.⁷¹¹

⁷⁰⁵ BOA. DH. İ. UM. 22/6. 5.

⁷⁰⁶ Kayseri’den Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 8 Ocak 1918 tarihli şifrede muhacir ve mültecilerden büyük ve küçük olanlarına iâşe ambarlarından aylık beşer kilo zahire dağıtıldığı ve bu durumda bile mevcut zahirenin ihtiyacı karşılamayacağından zahire gönderilmesi talep edilmiştir. BOA. DH. ŞFR. 575/75. Harbiye Nazırı Vekili Cemal Paşa’nın 7’nci Ordu Kumandanlığına gönderdiği 31 Ocak 1918 tarihli yazıda Antep’te “gâlâ-yı asar sebebiyle mültecilerin yevmiye ile iâşelerinin müşkül bir dereceye geldiği” ifade edilmiştir. BOA. DH. İ. UM. 20/2.24

⁷⁰⁷ BOA. BEO. 4505/337806

⁷⁰⁸ Dahiliye Nazırı Vekili Cemal Paşa’dan 2’nci Ordu Kumandanı Nihat Paşa ile 3’üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa’ya gönderilen 17 Mart 1918 tarihli şifre CA. 272. 14. 74. 14. 12.

⁷⁰⁹ Niğde/Ulukışla’dan Sivas’a kadar uzanan hat üzerinde Niğde, İncesu, Kayseri, Kırşehir ve Kastamonu gibi ekmek dağıtımı yapılabilecek şehir ve kasabalar bulunduğu dair Kayseri Mutasarrıfı’nın 28 Mayıs 1918 tarihli şifresi. BOA. DH. ŞFR. 585/118.

⁷¹⁰ Askerî ambarlarda yeterli miktarda zahire bulunmasına rağmen elde bunları nakil edecek araç bulunmadığından önemli miktarda zahirenin zayı olduğu görülür. Samsun’a çok yakın olan Kavak menzil ambarında iki milyon kilodan (2.000 tondan) fazla zahire mevcut olduğu ve koyacak yer ve nakil vasıtasının bulunamaması nedeniyle zahirenin yeşillenmeye başladığı bilgisi de paylaşılmıştır. BOA. DH. İ. UM. 20/2. 50.

⁷¹¹ BOA. DH. İ. UM. 20/2. 50. 7.

Çorum'dan geçerek memleketlerine gidecek olan 30.000 nüfusun bir, iki günlük iaşeleri için 300.000 kiloluk zahirenin tedariki 3'üncü Ordu Kumandanlığından istenmiş ancak 3'üncü Ordunun ileri harekâtından dolayı Çorum, Yozgat ve Kayseri livalarının 1'ini Ordu mıntikasına nakli gerçekleştirilerek iaşeleri temin edilmiştir.⁷¹² Ancak daha önce de sevk bahsinde temas ettiğimiz gibi mültecilerin büyük kısmı vesikasız olduklarından iâşe konusunda aksaklıkların yaşanmasına ve bunun sonucunda kendi mağduriyetlerine neden olmuşlardır.⁷¹³

Mültecilerin iaşelerinin temini hususunda ordu iâşe ambarlarındaki zahirenin de yetersiz kalması üzerine vilayat-ı müstahlasada kıtlık yaşanmış, hatta ölümler meydana gelmiştir.⁷¹⁴ Bunun temel nedeni nüfusunun neredeyse tamamı çiftçi olan vilayat-ı müstahlasa ahalisinin mülteci olmaları nedeniyle üretimin azalması, bu azlığa rağmen ordunun ihtiyacı olan zahirenin buradan temin edilmesi ve İâşe Kararnamesi gereği bu az üretimden dahi aşar alınması olmuştur.⁷¹⁵ Bu durumda Dahiliye Nazırı İsmail

⁷¹² **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 19.** 3'üncü Ordu'nun ileri hareketinden dolayı iâşe mıntikası dahilinde olan Çorum, Yozgat, Kayseri livalarının 1'inci Ordu mıntikasına nakli. **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 56.** Nakil işleminin gerçekleşmesinden sonra 3'üncü Ordu ambarlarında kalan 130.000 kilo buğday ile 100.000 kilo arpanın "önüne geçilemeyecek bir dereceye vasil olan ihtiyaç sebebiyle" muhtaç muhacir ve mültecilere verilmesi için Ankara Vilayeti ile Yozgat Mutasarrıflığı'nın müracaatları hakkında Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya 8 Temmuz 1918 tarihli şifre **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 74.** 3'üncü Ordu'nun Sivas ve Van vilayetlerindeki depolarında bulunan zahirenin gerekli yerlere dağıtılmak üzere bu vilayetlere devredilmesi hakkında Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat'ın 31 Temmuz 1334 tarihli yazısı **BOA. DH. İ. UM. 20/2.22.** Kars'ta altı ambar bulunduğu ve bunlardan sadece birinde 30.000 kilo şeker ve diğerlerinde de pirinç ve yün, pamuk ve çok sayıda halı, kilim ve buna ilaveten gümrükte külli miktarda konserve, erzak ve manifatura mevcut olduğu ancak ordunun ihtiyacından fazla eşyanın ambarda bu şekilde kalmasından dolayı şekerin kilosunun Erzurum'da 400 ve Bayezit'te 1.600 kuruşa çıktığı için hayat pahalılığının tahammül sınırlarını aştığı belirtilmiş ve söz konusu eşya ve zahirenin "şimendifer ve vesait-i saire-i askerîye ile nakline" çalışılması ancak imkan olmadığı takdirde bunların Kars'tan Sarıkamış'a kadar nakli ve oradan ahaliinden alınacak vasıtalarla Erzurum'a ulaştırılması ve halka uygun fiyatla satılması hakkında 7 Ekim 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararı. **BOA. MV. 213/16.** "Tasvir-i Efkâr" mültecilerin neden memleketlerine iade edilemediklerine dair kaleme aldığı bir yazıda sevkîyatın yapılamamasının nedeni olarak vapur sıkıntısını değil; istilaya maruz kalan memleketlerdeki iâşe ve ekmek tedariki konusundaki müşkülâtı göstermektedir. Yazının sonunda Dahiliye Nazırı İsmail Bey'den "bu mühim meselenin bihak tetkikinden sonra mültecilerin memleketlerine avdeti için lazım gelen teşebbüste bulunması" istenmiştir. "Mülteciler Meselesi", **Tasvir-i Efkâr**, 25 Temmuz 1334, No. 2523, s. 1.

⁷¹³ Çorum, Yozgat ve Sivas'a gelen mültecilerin "ellerinde vesika olmadığı gibi kendileri de açık ve aç olup her surette himaye ve muavenet-i hükümete muhtaç oldukları" şeklinde Sivas Mutasarrıf Vekili Kazım Bey'in 1 Haziran 1918 tarihli şifresi için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 581/8.**

⁷¹⁴ Şiran sokaklarında açlıktan ölmüş insan cesetlerine tesadüf edildiğine dair İâşe Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1918 tarihli yazı **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 41.** Köylerinde açlıktan ölümler olduğuna dair Boğazlıyan'a bağlı Karakoç köyü ahalisinin müracaatı **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 3**

⁷¹⁵ Harp sebebiyle yeterli ekim yapılamadığından ahalinin büyük bir sıkıntı çektiğine dair Sivas'tan gönderilen 26 Ağustos 1918 tarihli şifre **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 45.** Mamûretülâziz'de muhacir ve mültecilerin iâşe ve erzak ihtiyaçlarının karşılanması ve 7'nci Ordu'nun buralardan zahire satın almasının bölgenin zahire ihtiyacını artırdığı hakkında bkz. **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 7.** Urfa'da orduya ve mültecilere yapılan yardımdan sonra mevsimin kurak geçmesi nedeniyle zahire ihtiyacının arttığı hakkında **BOA. DH. İ. UM. 20/2. 46.**

Canbolat Bey'in, İaşe Nazırı Kemal Bey'e 8 Eylül 1918 tarihinde gönderdiği yazıda düşmandan kurtarılmış olan sahalarda “ziraatın ihtiyaç derecesinde vuku bulamamasından” mahsulün ihtiyacı karşılayamayacağı ve yaklaşan kış aylarında açlık tehlikesinin her geçen gün arttığı bir sırada büyük çaplı ölümlerin yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir.⁷¹⁶ Bunun üzerine mültecilerin memleketlerine iadelerine kadar sevk ve iaşeleri hususunda ihtiyar olunacak masrafın Muhacirin tahsisatından ödenmesi kararı alınmış ve memleketlerine iade edildikten sonraki masrafları için de bütçeye 5 milyon liralık “tahsisat-ı fevkalade” ilavesi uygun görülmüştür ki, bu konuya aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.⁷¹⁷

Hükümetin hem imkansızlıklar hem de mültecilerin talimatnameye riayet etmemesinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle iaşe ve sevk konusunda ne denli güçlükler yaşadığını anlamamız açısından 14 Ekim 1918 tarihinde Sivas'tan Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'ne çekilen şifre oldukça önemlidir. Sivas Vilayeti dahilinde hali hazırdaki mülteci miktarı 130 bin ve bir ay içerisinde gelecek olanların miktarı da 150 bin olarak bildirilmiştir. Toplam 280 bin civarındaki mülteciden şimdiye kadar firaren gidenlerin 40 bin olduğu ve geriye kalan 240 bin mültecinin bir ay içerisinde sevklerinin mümkün olmadığı ve her ay ellişer bin kişi sevk edilse dahi en az beş ay sevkîyatın devam edeceği ve yaklaşan kış aylarında bunun mümkün olamayacağı belirtilmiştir.⁷¹⁸ Hesaba göre mültecilerin beş aylık iaşesi için 187.500 kilo zahireye ihtiyaç duyulacaktır. Ancak Sivas'taki ambarların boş olduğu ve piyasadan teminine de imkan bulunmadığına dikkat çekilmiştir. Zahrenin piyasadan teminine imkan olsa bile, kilosu 60 kuruştan hesapla 11.250.000 kuruş gibi bir iaşe masrafına ihtiyaç duyulacaktır. Yine kaba bir hesapla mültecilerin dörtte birinin nakil vasıtası olduğu düşünüldüğünde, dörtte üçlük kısmı için her iki haneye bir kağnı arabası verilecek olursa sevkîyat için 18 bin kağnı arabası gereklidir. Öküz başına da yevmiye 3 kilo hesabıyla 3.240.000 kilo arpayı ihtiyaç vardır. Bu kadar arpayı Sivas ve havalisinde bulmanın imkansızlığı belirtilmiştir.

Hükümetin mültecilerin yığıldığı vilayetlere, Sivas örneğinde olduğu gibi, büyük miktarlarda nakdî ve aynî yardımda bulunması 1918 senesi sonu itibariyle malî durum dikkate alındığında çok da mümkün değildir. Aşağıda ele alınacağı üzere hükümetin sevk, iaşe ve iskân hususunda bütçede yaptığı düzenlemeler oldukça yetersizdir. Bu

⁷¹⁶ BOA. DH. İ. UM. 20/2. 53.

⁷¹⁷ Dahiliye Nezareti'nden Trabzon'a gönderilen 11 Eylül 1918 tarihli şifre BOA. DH. ŞFR. 91/124.

⁷¹⁸ BOA. DH. ŞFR. 584/42. 4

konuda vilayetlerin bir kısmına tahsisat havale edilemediği gibi havale edilen vilayetlere de söz konusu tahsisatı idareli kullanmaları ve mahallin yol, su, eğitim, sağlık gibi genel hizmetleri için kesinlikle sarf edilmeyerek sadece mültecilerin iâşesi için harcanması uyarısı yapılmıştır.⁷¹⁹ İkinci bir tedbir olarak “ahval-i hazıra-yı maliye” dikkate alınarak muhacir ve mültecilerden muhtaç olmayanlara ve kendi şahsî çaba ve çalışmasıyla geçimini sağlayabilecek olanlara yardımda bulunulmaması emredilmiştir. Ancak bazı vilayetlerin merkezden gelen bu emri yardıma muhtaç mülteci ve muhacirlere de uygulaması şikayetlere neden olunca, hükümet “muhtaç-ı muavenet olanlar ve say’-ı zatîyesiyle kendilerini ve ailesini geçindiremeyecek olanlara kemafissabık muavenet olunması” talimatını vermiştir.⁷²⁰ 1919 Şubat ayı itibarıyla hükümetin bir diğer teşebbüsü ise “istilaya uğrayan mahaller fukara ve zuafasının iâşe ve ilbası için tahsisat itasına imkan-ı kanun olmadığından” bu gibiler için imkanlar dahilinde yerel gelirlerden ve hayır cemiyetlerinden istifade edilmesini vilayetlere tebliğ etmek olmuştur.⁷²¹

⁷¹⁹ Diyarbakır’daki mülteciler için 200.000 kuruşluk havalename gönderilmiş olduğu ancak “tahsisatın adem-i müsaadesine mebni muhacirin tertibinde elde mevcut havalenamenin sarfında son derece iktisada riayet olunması” gerektiği konusunda Muhacirin Müdüriyetinden gönderilen 23 ve 26 Ekim 1918 tarihli şifreler **BOA. DH. ŞFR. 92/229. BOA. DH. ŞFR. 92/260**. Müdüriyet-i Umumi’den Van Vilayeti’ne gönderilen 27 Ekim 1918 tarihli şifrede “şu aralık infakınız muvafık görülmüyor” ifadesine yer verilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 92/275**. Tahsis edilen meblağın sadece geri dönen ahalinin iâşelerine harcanması, genel hizmetlere ait teşkilat ve teminat için gerekli meblağın ilgili nezaret veya dairenin bütçesinden temin edilmesi hakkında 21 Ocak 1919 tarihli talimat. **BOA. DH. UMVM. 157/55. 2.**

⁷²⁰ Niğde livası ve Elazığ vilayetlerine çekilen telgraflar **BOA. DH. ŞFR. 93/147** ve **BOA. DH. ŞFR. 93/106**. Hükümet talimatname ahkamına uygun olarak mültecilerin firaren memleketlerine iadesine müsaade etmemekle birlikte malî buhran nedeniyle mültecilerin sevk ve iâşesini de temin edememektedir. Buna çözüm bulmak isteyen mülteciler hükümete müracaatla uzun süredir kendilerine yevmiye verilmemesinden dolayı “duçar-ı sefalet olduklarından” şikayetle iş bulmak için taşraya gitmeleri hususunda izin istemişlerdir. Ancak hükümet bu gibilerin müracaatlarını kabul etmemiştir. Keçiözü’de bulunan Van ve Erzurum mültecileri namına Haydaranlı Aşireti rüesasından Yüzbaşı Vekili Yusuf imzasıyla yapılan müracaat hakkında **BOA. BEO. 4550/341220**.

⁷²¹ Bitlis vilayetine çekilen 1 Şubat 1919 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 96/20**. Muhacirin Müdüriyeti’nin mültecilere yardımda bulunamaması üzerine Mutasarrıf Asaf Bey’in Mardin’deki Van ve Bitlis mültecileri için ekmek dağıttığı ve bunun devamına dair mülteciler namına Abdullah Bey’in telgrafı. “Muhacirin Müdüriyetinin Nazar-ı Dikkatine”, **Tasvir-i Efkar**, 5 Şubat 1335, No. 2643, s. 3. Sivas Valisi Süleyman Behçet tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen şifrede Sivas’ta “ashab-ı servetten 7-8 zatın” Sivas’taki Erzincan mültecileri için aralarında 1.000 lira topladığı ve diğer zenginlerin de buna iştirakinin beklendiği ve bu paranın tahmini 4-5 bin lirayı bulacağı bildirilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 578/13**. “Vakit” gazetesi “Erzincan muhtacine muavenet etmek üzere yalnız Sivas ahali tarafından üç gün zarfında 400.000 kuruş toplandığı” haberini vermektedir. “Erzincan Muhtacine Muavenet”, **Vakit**, 8 Mart 1334, No. 138, s. 2. 20 Şubat 1919’da Dahiliye Nezareti’nden Urfa’ya çekilen telgrafta “zahire ve erzakın temin edilememesinden naşî müthiş bir sefalet ve zaruretin” yaşandığı livada, Muhacirin Memurunun her türlü müşkülata rağmen iâşe ve iskan konusundaki gayreti övülüyor ancak bu çabanın tek başına yeterli olmayacağından Urfa Mutasarrıfının da bu yönde çabasının “kemal-i ehemmiyetle intizar” olduğu ifade ediliyordu. **BOA. DH. ŞFR. 96/250**. 26 Şubat’ta Mutasarrıf Nusret Bey’in verdiği yanıtta liva dahilindeki mültecilerin büyük kısmının “hal-i sefalette olmadığı” ve her ay düzenli bir şekilde

Hükümet sınırlı imkanlar dahilinde mültecilerin iâşesi için vilayetlere posta yoluyla tahsisat havalesi gönderse de mal sandıklarında yeteri miktarda para mevcut olmadığından bu havalelerin hiçbir işlevi olmamıştır.⁷²² Bu durum iade süreci boyunca hükümetin karşılaştığı en temel sorundur.

Malî sıkıntılar nedeniyle Vilayat-ı Şarkîye mültecileri hakkında hükümet bu tür tasarruf ve tedbirlere müracaat ederken, aynı dönemde tehcirden dönen Rum ve Ermenilerin iadesi işiyle de uğraştığından, her türlü sıkıntıya rağmen “azamî mesai sarfiyla 232.679 nüfus” gayrimüslimi memleketlerine iade etmiştir.⁷²³ Aynı dönemde (Ekim 1918-Şubat 1919 arasında) iade edilen Müslüman miktarının 361.621 olduğu ve bunlardan 60.343’ünün kendi imkanları dahilinde iade edildiği dikkate alınırsa hükümetin Müslüman ve gayrimüslim muhacir ve mültecileri sevk ve iâşelerini temin hususunda aynı çabayı harcadığı dikkat çekmektedir.⁷²⁴ Hükümetin Hariciye Nezareti aracılığıyla, İtilaf Devletlerine bu konu hakkında verdiği bilgiler arasında “Memalik-i Osmaniye’nin her noktasında bulunan” mültecilerin “çalışmaya ve yaşamaya sevk edildiği” ancak Rum ve Ermeni mültecilere “istisnâ bir muamele tatbik edilerek” tohumluk zahire ve tarım araç gereçleri verilmekle beraber bazen yatak ve yorgan gibi eşya dahi dağıtıldığı ifade edilmiştir.⁷²⁵

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin 24 Mayıs 1920 tarihli raporunda 1918 senesi içerisinde hükümet tarafından Vilayat-ı Şarkîye mültecilerine iâşe başta olmak üzere yapılan yardımlar şu şekilde verilmiştir.⁷²⁶

Tablo 2.2. 1918 senesinde mültecilere yapılan iâşe yardımı (Efiloğlu, 2011)

İâşe Miktarı (Kilo)	Vapur/Sefine	Tarih	Adet	Malzeme
65.358	Daim-i Selamet	31 Temmuz 1334	-	-

iâşelerinin temin edildiği bildirilmiş, bunun aksi yönünde merkeze ihbarda bulunanların “bir takım bet niyet eşhastan” oldukları ifade edilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 618/8.**

⁷²² Elazığ Vilayeti mal sandığında yeteri miktarda para bulunmaması nedeniyle mültecilerin üç ay yevmiyeleri ödenememiş ve bunun üzerine Sivas Vilayeti aracılığıyla 30.000 lira gönderilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 96/251.**

⁷²³ **BOA. BEO. 4559/341903.** “Vakit” gazetesinin paylaştığı 2 Mayıs 1919 tarihli istatistikte Mayıs 1918’den Nisan 1919’a kadar 9.599 Müslüman’ın ve Kasım 1918’den Nisan 1919’a kadar 9.467 Rum ve Ermeni’nin sevk edildiği bilgisine yer verilmiştir. “Muhacirin Hakkında Bir İstatistik”, **Vakit**, 2 Mayıs 1335, No. 543, s. 2.

⁷²⁴ İade edilen mülteci miktarları hakkında bkz. İpek, **a.g.k.**, s. 211. Erdem, **a.g.k.**, s. 69. Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 121.

⁷²⁵ **BOA. BEO. 4559/341903.** Ayrıca bkz. **BOA. HR. SYS. 2487/10.**

⁷²⁶ Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 126, Erdem, **a.g.k.**, s. 69.

İaşe Miktarı (Kilo)	Vapur/Sefine	Tarih	Adet	Malzeme
65.358	Daim-i Selamet	31 Temmuz 1334	-	-
99.341	Keşkûh	30 Ağustos 1334	-	-
107.626	Kılıç Ali	9 Teşrinievvel 1334	-	-
138.804	Akkaya	10 Teşrinievvel 1334	-	-
127.734	Altay	12 Teşrinievvel 1334	2.000	Kürek
77.622	Turan	15 Teşrinievvel 1334	1.000	Balta
230.482	Gül Cemal	-	700	Kazma
846.967	Yekûn	-	1.500	Çatal, Bel
800.000	Ankara	20 Mart 1334	1.000	Kürek, Pulluk
662	Sakız Gambotuyla	7 Nisan 1334	280	Büyük pulluk
306.405	Menahoret	1 Mayıs 1334	150	Küçük pulluk
8.448	Menahoret	1 Mayıs 1334	50.000	Kilo çivi
11.207	Menahoret	1 Mayıs 1334	2.500	Sandık cam
1.973.689	Yekûn	-	411	Kıyye sebze tohumu

Hükümetin, Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine yaptığı yardımlar arasında, onların kendi işlerini temin maksadıyla tarımsal faaliyetlerini desteklemek için tohumluk zahire, çift hayvanı ve tarım araç-gereçleri dağıtmak gibi uygulamalar da yer almaktadır. Bu sayede mülteciler hükümetten yardım bekleyen birer tüketici unsur olmaktan çıkıp üretken bir hale getirilecektir. 9 Eylül 1918 tarihli kararname ile 1 milyon liranın “vilayat-ı mezkure zürrına ihtiyacat-ı ziraîye” için verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷²⁷ Bu kapsamda ziraat ve işinin temini için Aralık 1918 itibarıyla

⁷²⁷ BOA. MV. 212/126. “Hazine-i Maliye namına Vilayat-ı müstahlasa zürrına ikraz olunmak üzere bir milyon liranın Maliye Nazırına ikrazı için Ziraat Bankası Müdür-ü Umumisine mezuniyet verilmesi” kararlaştırılmıştır. “Ziraat Bankasından Hazine-i Maliyeye İkras Edilecek 1.000.000 lira Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 28 Eylül 1334, s. 3.

Trabzon ve havalisine gönderilen tohumluk miktarı 1.000.000 kilodan fazladır.⁷²⁸ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından hazırlanan 24 Mayıs 1920 tarihli raporda belirtilen zahire ve tarım araç-gereçlerinin dağıtılması bu 1 milyonluk tahsisattan istifade ile mümkün olmuştur.⁷²⁹ Bu konuda hükümetin ikinci bir düzenlemesi 2 Ocak 1919 tarihiyle Ticaret ve Ziraat Nezareti bütçesine “Muhtacin-i Züraa Tavizen Tohumluk Esmanı ve Masrafı” olarak 1.500.000 liralık “tahsisat-ı fevkaladenin” eklenmesi olmuştur.⁷³⁰ Tarım üretiminin arttırılması konusunda bir başka tedbir ise ordunun elindeki ihtiyaç fazlası hayvanattan azamî ölçüde istifade yoluna gidilmesidir.⁷³¹ Hükümet 1919 Ocak ayı başında aldığı bir kararla “terhis edilmekte olan kıtaat-ı askerîye tarafından bırakılacak olan nadaslı tarlalar ile sebze bahçeleri ve çift hayvanatı ve edevat-ı ziraîye” hakkında bazı kararlar almıştır. “Sahipsiz tarlaların takdir edilecek nadas bedelleriyle taliplilerine ve tercihen muhacirlere verileceği” belirtilmiş ve çift hayvanatının askerî birliğe en yakın olan kaza, liva ve vilayet merkezine getirilerek hükümete teslim edilmesi ve bunların müzayede ile satışlarının temini istenmiştir. Depolardaki alet ve edevatın tespiti yapılarak bunların yerel makamlarca muhtaçlara dağıtılması kararlaştırılmıştır.⁷³² Hükümet, eldeki kasaplık ve çift hayvanatı miktarını da korumak için bunların ihracını geçici olarak durdurmuştur.⁷³³

Kararnamenin yayınlanmasının ardından harp nedeniyle “musibettede olan ahalinin ziraatla temin-i maişet edebilmesi için ordu ambarlarında mevcut fazla zahirenin tohumluk olmak üzere tevzi” hakkında vilayetlerden İstanbul’a yapılan

⁷²⁸ “Vilayat-ı Müstahlasaya Muavenet”, **Tasvir-i Efkar**, 16 Kanunievvel 1334, No. 2592, s. 2.

⁷²⁹ Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 126-127.

⁷³⁰ **BOA. MV. 250/4.** “Muhtacin-i Züraa Tavizen Tohumluk Esmanı ve Masrafı İçin 1334 Ticaret ve Ziraat Nezareti Bütçesine 1.500.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 8 Kanunisani 1335, No. 3440, s. 2.

⁷³¹ Bu yönde bir emir 10 Ekim 1918 tarihiyle Şark Orduları Grubu Kumandanlığına verilmiştir. **BAO. DH. ŞFR. 92/102.**

⁷³² 5 Ocak 1919 tarihli tebligat için bkz. “Mukarrerat ve Tebligat”, **Takvim-i Vakayi**, 8 Kanunisani 1335, No. 3440, s. 4-5. “Vesait-i Nakliye-i Askerîye Taşralarda Nasıl Satılacak”, **Vakit**, 6 Kanunisani 1335, No. 433, s. 2.

⁷³³ Bildirilen esbaba binaen hayvan ihracının muvakkaten men’ edildiğine dair 28 Ocak 1919 tarihiyle Erzurum Vilayeti’ne gönderilen şifre **BOA. DH. ŞFR. 95/248.**

müracaatlar sıklaşmıştır.⁷³⁴ Bunun üzerine askerî makamlara ellerindeki ihtiyaç fazlası zahirenin muhtaç mültecilere tohumluk olarak dağıtılması emri verilir.⁷³⁵

“Tasvir-i Efkar” gazetesi Ticaret ve Ziraat Nezareti’nden aldığı resmî bilgileri paylaştığı haberinde 1919 Ocak-Mayıs aylarında 16.153.000 kilo tohumluk dağıtıldığını ve bunun içerisinde 225 vagon yani 2.500.000 kilo tohumluğun vilayat-ı müstahlasaya gönderildiğini yazar. Buna ilaveten vilayetlere 4.495.000 kilo tohumluk dağıtılmasına karar verildiği bilgisini paylaşan gazete bu kapsamda Diyarbakır’a 20.000, Kastamonu’ya 30.000 ve Elazığ’a 8.000 liralık havale gönderildiğini de belirtir.⁷³⁶ Ancak iskan ve iâşe konusundan bahsederken temas ettiğimiz gibi mal sandıklarında nakit paranın bulunmayışı nedeniyle havalelerin makbuz yoluyla gönderilmesi tohumluk ihtiyacının temini açısından işe yaramamıştır.⁷³⁷

2. 3. Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri İçin İstanbul Hükümeti’nin Yaptığı Harcamalar

Hükümet, mevcut malî buhrana rağmen gerek Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine çeşitli zamanlarda yaptığı ilaveler gerekse Maliye bütçesine eklediği “tahsisat-ı fevkaladeler” ile mültecilerin sevk, iâşe ve iskanları muamelesini finanse etmeye çalışmıştır.

⁷³⁴ Erzurum Vilayeti’nden yapılan 18 Mart 1919 tarihli müracaat için bkz. **BOA. İ. DUİT. 117/146.** “Ziraat mevsimi geçmektedir. Lütfen şu mevsim-i ziraati geçirmeksizin tohumluğun süratle tevzi’i hususuna” dair Erzincan’dan gönderilen 15 Nisan 1919 tarihli telgraf için bkz. **BOA. DH. İ. UM. EK. 50/66.2.1.**

⁷³⁵ 13’üncü Kolordu ambarında bulunan ihtiyaç fazlası zahirenin muhtaç mültecilere para mukabilinde tohumluk olarak dağıtılması hakkında Bitlis Vilayeti’ne gönderilen 3 Nisan 1919 tarihli şifre **BOA. DH. İ. UM. 13/2.11.2**

⁷³⁶ “Ziraat İşlerimiz”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Mayıs 1335, No. 2721, s. 2. “Zahire Tevzi’i”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Mayıs 1335, No. 2722, s. 2. Vilayat-ı müstahlasa ahalisine dağıtılmak üzere daha önce gönderilmiş hububata ilaave olarak 15.000 kilo arpa ve 45.000 kilo buğday Trabzon’a gönderilmiştir. “Vilayat-ı Müstevliye Ahalisine Tohumluk”, **Muvakkit**, 20 Kanunisani 1335, No. 447/8, s. 2.

⁷³⁷ 13 Aralık 1919 tarihiyle Bitlis Vilayeti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen şifrede mültecilere yardım edilmezse “kış içinde açlığa mahkum olacakları muhakkak olduğu” bildirilmiş ve “yemeklik, tohumluk, çift hayvanatı ve edevat için vilayete miktar-ı kafî havale itasıyla beraber müzayaka-yı maliyeden dolayı havalenin nakden” gönderilmesi istenmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 20/2.39.1.** 20 Aralık 1919 tarihinde Bitlis Vilayeti’ne “imkan-ı dahilinde” 2 milyon kuruşluk havale gönderilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 20/9. 2. 39.** Aynı şekilde Trabzon Vilayeti’ne gönderilen 2 ve 7 milyon kuruşluk havalelerin de nakden gönderilmesi talep edilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 20/2.28.2.**

2. 3. 1. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinde yapılan düzenlemeler

15 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesi’nin imzalanmasına müteakip mültecilerin memleketlerine iade edilmesi için çalışmalara başlandığı sırada 1333 (1917) Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin iskan faslına 60.000.000 kuruş ilave edilmiştir.⁷³⁸ 11 Ocak 1918 tarihinde aynı fasla 100.000.000 kuruş daha eklenmiştir.⁷³⁹ 1918 senesi Mart ayı bütçesinde nezaretlere düşen pay toplamda 6.083.387 lira iken, bütçeden Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne 505.629 lira ayrılmıştır.⁷⁴⁰ 28 Mart 1918 tarihli kanunla belirlenen 51.969.711 liralık 1918 senesi bütçesi içerisinde Müdüriyetin payına düşen 2.057.004 lira olmuştur.⁷⁴¹ Ağustos 1918’e gelindiğinde mültecilerin sevk ve iâşesinde büyük sıkıntıların yaşandığı yukarıda görülmüştü. “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin iâşe ve sevkîyat tertiplerindeki tahsisat hitam bulduğundan” Meclis-i Mebusan’ın toplanıp yeni bütçenin hazırlanmasına kadar geçecek sürede “temin-i maslahat olunmak üzere” iâşe masrafına 1.000.000 ve sevkîyat masrafına 100.000 liranın ilavesi kararlaştırılmıştır.⁷⁴² 1918 Aralık ayına gelindiğinde malî buhranın iyice arttığı görülmekle birlikte mültecilerin iadeleri ile ilgili masraflarda da artış söz konusudur.⁷⁴³ Bu ortamda hükümetin çeşitli kalemlere yaptığı 1.286.699 liralık ilaveden Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin payına düşen ancak 7.358 lira olmuştur.⁷⁴⁴

⁷³⁸ BOA. İ. DÜİT. 87/41. “Kavanin ve Nizamât”, **Takvim-i Vakayi**, 15 Kanunievvel 1333, No. 3091, s. 1.

⁷³⁹ BOA. İ. DÜİT 87/49. “1333 Aşair ve Muhacirin Bütçesine 100.000.000 Kuruş İlavesi Hakkında Kanun”, **Takvim-i Vakayi**, 15 Kanunisani 1334, No. 3121, s. 2.

⁷⁴⁰ “1334 Senesi Mart Ayına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu”, **Takvim-i Vakayi**, 28 Şubat 1334, No. 3165, s. 1.

⁷⁴¹ Bu meblağdan iskan masrafı için 350.000 lira, iâşe için 1.220.000 lira, sevkîyat için 132.500 lira ayrılmıştır. “1334 Senesi Muvazene-i Umumî Kanunu”, **Takvim-i Vakayi**, 29 Mart 1334, No. 3194, s. 2-5. 21 Aralık 1918’de meclis feshedildiği için 1334 bütçesinin 1335 senesinde de aynen geçerli olması kabul edilmiştir. 9 Şubat 1919 tarihli “1334 Senesi Muvazene-i Umumîye Kanununun 1335 Senesinde de Meriyeti Hakkında Kanun”, **Takvim-i Vakayi**, 11 Şubat 1335, No. 3469, s. 3.

⁷⁴² 22 Ağustos 1918 tarihli İrade-i Seniyye için bkz. BOA. İ. DÜİT. 18/38. ve BOA. BEO. 4530/339729. “1334 Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesine 1.100.000 Lira İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”, **Takvim-i Vakayi**, 25 Ağustos 1334, No. 3327, s. 2.

⁷⁴³ Konuya ilişkin olarak “Vakit” gazetesinde yer alan bir haberde savaş yıllarında görülen ağır malî buhranın savaş sonrasında yeni masraf kalemlerinin ilavesi ile devam edeceği belirtilmiştir. Bunlar arasında muhacir işleri, kurtarılan vilayetlerin imar ve iskan gibi harcamalardan bahsedilir. Buna karşılık yıllık gelirin sadece 14 milyon lira olduğu hatırlatılmıştır. “...Muhacirin sevkî için ayda beşer yüz bin liradan iki ayda bir milyon liranın” ve “tohumluk için ayda beşer yüz bin liradan dört ayda iki milyon liranın gerektiği” bir ortamda hükümetin yaşadığı ve yaşayacağı sıkıntılara dikkat çekilmiştir. “Malî Vaziyetimiz Ne Halde Bulunuyor?”, **Vakit**, 23 Kanunievvel 1334, No. 420, s. 2.

⁷⁴⁴ “1334 Devair Bütçelerine 1.286.699 lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kanun”, **Takvim-i Vakayi**, 2 Kanunievvel 1335, No. 3409, s. 2-3.

1919 senesinde de devam eden malî buhran ortamında hükümet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine mültecilerin memleketlerine sevki ve iâşesi için imkanlar dahilinde ilaveler yapmıştır.⁷⁴⁵ Bunda aşağıda inceleneceği gibi İzmir'in işgali üzerine yaşanan göç dalgası da etkili olmuştur.

1920 Mart ve Nisan ayları için oluşturulan geçici bütçedeki 15.558.150 liradan Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi payına 721.200 lira düşmüştür.⁷⁴⁶ Nisan ayına gelindiğinde mevcut bütçenin öncelikle ağustos ayına sonrasında da yıl sonuna kadar uzatılmasına karar verilmiş ve bu kapsamda bütçeden Müdüriyetin payına ilkinde 1.422.400 ve ikincisinde 2.163.600 lira tahsisat ayrılmıştır.⁷⁴⁷ Sonraki senelerde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti bütçesine ilaveler yapılmaya devam edilir. Vilayat-ı Şarkîye mültecileri ve İzmir'in işgali üzerine Batı Anadolu'dan İstanbul'a başlayan muhacir akınına ilaveten 1920 ve 1921'de Yunan işgalinin Güney Marmara havzasında genişlemesi ile ortaya çıkan yeni göç dalgası bunda baş rol oynamıştır. 1921 senesi Mart ve Nisan ayları için kabul edilen bütçede 261.789 lira, 1921 senesi Mayıs-Ağustos ayları için kabul edilen bütçede 523.578 lira, 1921 senesi ikinci altı ayı için hazırlanan bütçede 985.500 lira, 1922 senesi ilk altı aylık bütçede 727.087 ve ikinci altı aylık bütçede de 637.898 lira Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ayrılmıştır.⁷⁴⁸ Söz konusu bütçelerde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'ne ayrılan miktar toplam olarak

⁷⁴⁵ “Sevkiyat tertibinde mevzu’ tahsisatın kifayetsizliği anlaşıldığından muhacirinin süratle memleketlerine iadesini teminen 200.000 liranın ilavesi hakkında” 4 Haziran 1919 tarihli İrade-i Seniyye hakkında **BOA. İ. DUİT. 18/37**. “1335 Senesi İçin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesine 200.000 liranın İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”, **Takvim-i Vakayi**, 14 Haziran 1335, No. 3574, s. 1. 18 Ekim 1919'da Müdüriyet bütçesine sevk masrafları için ikinci defa 200.000 lira ilave edilmiştir. **BOA. MV. 253/41, BOA. İ. DUİT. 18/36**. “1335 Senesi İçin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesine 200.000 lira İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”, **Takvim-i Vakayi**, 23 Teşrinievvel 1335, No. 3679, s. 5.

⁷⁴⁶ 29 Şubat 1920 tarihli kanun için bkz. “1336 Sene-i Maliyesi Mart ve Nisan Aylarına Ait Muvakkat Bütçe Kanunu”, **Takvim-i Vakayi**, 1 Mart 1336, No. 3789, s. 1-2.

⁷⁴⁷ 22 Nisan 1920 tarihli kanun için bkz. “1336 Sene-i Maliyesi Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanununun Mayıs ile Ağustos Aylarında da Temdiden Tatbiki Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 25 Nisan 1336, No. 3836, s. 1-2. 28 Ağustos 1920 tarihli kanun için bkz. “1336 Sene-i Maliyesi Mart ve Nisan Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanununun Sene-i Merkume Sonuna Kadar Temdidi Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 30 Ağustos 1336, No. 3942, s. 2.

⁷⁴⁸ “1336 Senesi Mart ve Nisan Mahlalarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunun 2, 4 ve 5'inci Maddelerinden Maada Ahkâmının 1337 Senesi Mart ve Nisan Mahlaları Zarfında Temdiden Tatbiki Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 1 Mart 1337, No. 4068, s. 1-2. “1336 Senesi Maliyesi Mart ve Nisan Muvakkat Bütçe Kanununun 2, 4 ve 5'inci Maddelerinden Maada Ahkâmının 1337 Maliyesi Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos Mahlaları İçin de Temdiden Tatbiki Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 5 Mayıs 1337, No. 4154, s. 2. “1336 Senesi Maliyesi Mart, Nisan Muvakkat Bütçe Kanununun 2, 4 ve 5'nci Maddelerinden Maada Ahkâmının 1337 Senesi Maliyesi İkinci Altı Ayında Dahi Temdiden Tatbiki Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 1 Eylül 1337, No. 4249, s. 1. “1338 Sene-i Maliyesi Birinci Altı Aylık Muvakkat Bütçe Kararnamesi”, **Takvim-i Vakayi**, 1 Mart 1338, No. 4403, s. 2-3. “1338 Sene-i Maliyesi İkinci Altı Aylık Muvakkat Bütçe Kararnamesi”, **Takvim-i Vakayi**, 6 Eylül 1338, No. 4554, s. 2-3.

gösterildiğinden bu miktarın ne kadarının Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine ne kadarının Batı Anadolu muhacirlerine ayrıldığını tespit etmek mümkün olmamıştır.

2. 3. 2. Sorununun Meclis-i Mebusan’da görüşülmesi ve “Vilayat-ı Şarkîye Müfettiş-i Umumiliği”nin kurulması

Hükümet, düşmandan kurtarılan vilayetlerin imarı ve ahalisinin çeşitli ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla Maliye Nezareti bütçesine ilavelerde bulunmuştur. Çünkü Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin bütçesi sadece mültecilerin memleketlerine iadelerine kadar olan süreçteki masraflarını karşılama yetki ve gücüne sahiptir. Memleketlerine iade edildikten sonraki mülteci masrafları için Maliye Nezareti bütçesine ek tahsisatlar ilave edilmiştir. Mültecilerin iade edilecekleri memleketlerin işgal sonrasındaki fiziki durumu ahalinin buralarda hayatını sürdürmesine imkan vermeyecek bir vaziyettedir. Bu sahanın imarı, tarımsal üretimin artırılması gibi hususların finansmanında hükümet imkanlar dahilinde çaba göstermiştir. Bunlardan ilki 3 Haziran 1918 tarihli “5.000.000 liralık tahsisat-ı fevkaladedir.”⁷⁴⁹ Buna ilişkin yayınlanan kararnamede söz konusu tahsisat ile kurtarılan bölgelerin imarı, ahalisine uzun vade ile borç para ya da hibe verilmesi, gerektiği durumlarda köy mevkilerinin değiştirilmesi, resmî binaların inşa ve tamiri ve ilgili nezaret bütçelerinde yeteri miktarda ödenek bulunmayan hizmetlerin temini gerçekleştirilmek istenmiştir.

Kararnamenin 2’nci maddesinde özel ve resmî binaların inşasında gerekli olan kerestenin “mirî ormanlardan meccanen tedarik ve temin olunacağı” ve 3’üncü maddede ise köy ve hanelerin tamirinde hem o köy ahalisi hem de ücret mukabilinde civar muhit ahalisinin çalıştırılacağı ifade edilmiştir. 5’inci maddede 5 milyon liralık tahsisattan yıl içerisinde harcanamayan miktarının 1919 senesi bütçesine devredileceği belirtilmiştir.

⁷⁴⁹ **BOA. MV. 249/106.** “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 1334 Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 5 Haziran 1334, No. 3259, s. 1. “Vakit” gazetesi verilen 5 milyon liralık tahsisatla beraber Aşair ve Muhacirin Müdüriyetine bağlı olarak bir de “Vilayat-ı Müstahlasa Müdüriyeti”nin kurulduğunu duyurmuşsa da hükümetin böyle bir teşebbüste bulunduğu görülmemiştir. “Vilayat-ı Müstahlasa Müdüriyeti”, **Vakit**, 3 Haziran 1334, No. 25, s. 2. Ahmet Emin, 8 Haziran tarihli yazısını bu konuya ayırmış Vilayat-ı Şarkiye’nin imarı konusunda hükümetin harekete geçmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Kararnamenin icrasında Meclis-i Vükela’nın memur edilmiş olmasını atılmış en doğru adımlardan biri olarak değerlendirmiştir. Çünkü böylesine ağır ve büyük bir organizasyona ihtiyaç doğuran bir meselede sadece Muhacirin Müdüriyeti’nin mesul tutulmasını imkansız olarak görmüş ve hükümetin bu gerçeği görerek attığı adımların doğruluğuna temas etmiştir. Bu vazife Dahiliye Nezareti’ne, valilere, kaymakamlara, jandarmaya ve diğer mülkiye memurlarına düşen bir iştir. Zarar gören okulları Maarif, yolları Nafia, yapı ve binaları Maliye Nezareti inşa ve tamir edecektir. Tarımsal verimi artırmak ise Ziraat Nezareti’ne düşmektedir. Ahmet Emin, “Tahlis Edilen Yerleri İmar”, **Vakit**, 8 Haziran 1334, No. 230, s. 1.

Kararnamenin tatbiki için 10 bölüm ve 45 maddeden oluşan 27 Haziran 1918 tarihli bir nizamname kaleme alınmıştır.⁷⁵⁰ Nizamnamenin 1'inci maddesinde 5 milyonluk “tahsisat-ı fevkalade”nin sarf edileceği yerler ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir:

“...Harap olmuş hanelerin tamir ve inşası ve yeniden köy teşkil ve tesisi masrafı, muhtaç olanlara ita olunacak tohumluk ve çift hayvanatıyla alet ve edevat-ı ziraiye ve sanaiye esmanı ve ahaliye mesai-i vakıalarına mükafat olmak üzere tahsis ve itası tensip edilen meblağ ile vücuda getirilecek mektep, köprü, karakol, hükümet konağı, şose vesaire inşaat ve icraat masrafı ve bu hususta istihdam edilecek komisyon ve memurin masrafı keza iş bu tahsisat-ı fevkaladede sarf edilecektir.”

Nizamnameye göre haneleri tamir ve inşa edilecek ahali, “kısmen muavenet-i hükümete muhtaç” ve “tamamen hükümetin muavenetine muhtaç” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlardan ilki için “inşa ve tamir edecekleri hane masrafına karşılık olmak üzere” itibar sahibi birkaç şahısın kefaletiyle veya ipotek suretiyle komisyonların belirleyeceği oranda faizsiz olarak nakden yardımda bulunulacaktır. Bu yardım, yapıldığı tarihten iki sene sonra başlamak suretiyle on sene içerisinde taksitler halinde hükümete geri ödenecektir. Kısmen yardım talebinde bulunanların sayıca çokluğu ve eldeki imkanların yetersizliği durumunda, “harpte fedakârane ve vatanperverâne hizmetleri görülenlere” öncelik verilecektir.⁷⁵¹ Tamamen hükümetin yardımına muhtaç olan ahalinin meskenlerinin tamiri, tarımsal faaliyetlerinin icrası doğrudan doğruya hükümet tarafından yapılacaktır. Hükümet yerli ya da yabancı şirketler aracılığıyla da bu işi icra edebilir. Masraflar, yardımın yapıldığı tarihten dört sene sonra başlayarak yirmi sene içerisinde ödenmek şartıyla kefalet ya da ipotek suretiyle “teminat-ı aynîyeye” bağlanacaktır. Bu kişilere yapılacak yardım “her hane sahibi için zirai ihtiyaçları da dahil olduğu halde azamî üç yüz lirayı tecavüz etmeyecektir.” Bu miktardan fazla yardımda bulunmak için merkezin onayını almak gerekir.

⁷⁵⁰ “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 1334 Maliye Bütçesine Vaz’ Olunan 5.000.000 liralık Tahsisat-ı Fevkalade Hakkındaki 3 Haziran 1334 Tarihli Kararnamenin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Nizamname”, **Takvim-i Vakayi**, 1 Temmuz 1334, No. 3281, s. 1-2. **Takvim-i Vakayi**, 2 Temmuz 1334, No. 3282, s. 2-4, **Takvim-i Vakayi**, 3 Temmuz 1334, No. 3283, s. 2-3. “Vilayat-ı Müstahlasanın İmarı”, **Vakit**, 2 Temmuz 1334, No. 254, s. 1. 27 Haziran 1918 tarihli nizamname için ayrıca bkz. “Kurtarılan Toprakların İmarı”, **Vakit**, 3 Temmuz 1334, No. 255, s. 2.

⁷⁵¹ Erzincan Pülümür’den Süleyman ve arkadaşlarının harp sırasında kazalarının yaptığı kahramanca savunmada yer aldıkları halde düşmanın yaptığı tahribat nedeniyle aç ve sefil bir duruma düştükleri şu halde vilayat-ı müstahlasa kapsamına alınmayarak kendilerinden vergi talep edildiği şeklindeki şikayetlerinin dinlenmesi ve bunlara acilen tohumluk ve iaşelik zahire tedarik edilmesi hakkında bkz. **BOA. DH. İ. UM. 20/12. 69.**

8'inci maddede memleketlerinde hanesi olmayan ve “maraba” (ortakçı) olarak geçimlerini sağlayan mültecilerin, hükümetçe tayin edilen arazide yeniden inşa edilecek köylerde iskanı ve kendilerine yetecek kadar tarım arazisi verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde iskan edilecek mülteciler iskan tarihlerinden beş sene sonra başlamak suretiyle yirmi sene içerisinde hükümete olan iskan vesaire masraflarını taksitle ödeyeceklerdir. Bu sayede hükümet topraksız köylüyü topraklandırmak ve üretken bir hale dönüştürmek niyetindedir. Böylece üretim kapasitesi artırıldığı gibi köylünün aşiret lideri ya da toprak ağalarının sömürsünden kurtarılması da sağlanacaktır. Bu suretle hedeflenen sosyo-ekonomik dönüşüm sayesinde, Doğu Anadolu gibi son derece zor bir coğrafyada merkezî otoritenin tesis edilmesine kapı aralanmak istenmiştir.

Bölgedeki tarımsal üretimin artırılması kapsamında tohumluk, çift hayvanı gibi araç gereçlerin temini ile bunların muhtaç ahaliye dağıtılması sorumluluğu Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne verilmiştir. Tohumluk ihtiyacının bir önceki sene hükümetin Anadolu'da dağıttığı tohumluktan elde edilecek mahsul ve İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Ziraat Nezareti'ne verilecek 15.000.000 kilo tohumluktan karşılanacağı ve buna Ukrayna ve Romanya'dan gelecek 10.000.000 kilo tohumun da ilave edileceği belirtilmiştir.

23 ve 24'üncü maddelerde Ziraat Nezareti'nin çiftçilere bedeli taksitle ödenmek suretiyle pulluk ve çift hayvanı dağıtacağı kararlaştırılmıştır. Pulluk alanlardan 30, çift hayvanı alanlardan 50 dönümlük alanda tarım yapıp, mahsul elde ettiği anlaşılanların bu borçlarının mükafat olarak affedileceği de ifade edilmiştir. Bu “mükafat uygulamasına” beş sene devam edilecektir. Şahsına ait ziraat makinesi ile en az üç bin dönümlük bir araziye ekmek suretiyle mahsulat elde eden çiftçilere her sene bu ziraat makinesinin bedeli ile bunu kullanan makinist ücreti “mükafat-ı nakdiye” olarak verilecektir. Makine bedeli 2.400 ve makinist ücreti aylık 30 lirayı geçmeyecektir.

33'üncü maddede Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinden yapılan yardımların sadece mültecilerin memleketlerine iadelerine kadarki masrafı karşıladığından “mahallerine muvasalatlarından sonra muhtaç-ı muavenet ahali için sarfiyatın, mevzu bahis tahsisat-ı fevkaladeden” temin edileceği belirtilmekle birlikte “muhtaç-ı muavenetlere” yapılacak yardımın memleketlerine ulaştıktan sonra en fazla bir sene devam edeceği ve bu süreyi aşamayacağı ifade edilmiştir. Haneler yeniden inşa ve tamir edilinceye kadar, mültecilerin tahribata uğramamış civar köylerdeki hanelerde

misafir edilmesi ve ev sahiplerine de bir “bedel-i icar” ödenmesi 35’inci maddede belirtilir.

Nizamnamenin yayınlamasından iki ay sonra “5 milyon liralık tahsisat-ı fevkaladenin tevzi ve idaresi için” Dahiliye Nezareti’ne bağlı olmak üzere “Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği”nin kurulması kararlaştırılmıştır.⁷⁵² Müfettiş-i Umumi’nin söz konusu tahsisatı, bir program dairesinde idare ve bu konuda emir ve talimat verme ve verdiği emir ve talimatların uygulanışını memurlar nezdinde denetleme ve işten men’ etme yetkisine sahip olduğu 19 Ağustos 1918 tarihli kararname ile belirtilmiştir.⁷⁵³ Müfettiş-i Umumiliğin kurulmasından sonra 7 Ekim 1918 tarihli İrade-i Seniyye ile “Sivas, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Bitlis, Trabzon vilayetleriyle Erzurum vilayetinin Beyazıt sancağından maada aksamında ve Kayseri, Niğde, Maraş, Erzincan livalarında carî idare-i örfiyyenin ref’ edildiği” duyurulur.⁷⁵⁴

19 Ağustos 1918 tarihli Müfettiş-i Umumilik Kararnamesi’nin ardından yayınlanan 16 Eylül 1918 tarihli nizamname ile 5 milyon liranın sarfına dair daha önce yayınlanmış olan 27 Haziran 1918 tarihli nizamname sona erdirilerek yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.⁷⁵⁵ 9 bölüm ve 47 maddeden oluşan 16 Eylül 1918 tarihli

⁷⁵² “Vilayat-ı mezkure umurunun bir müfettiş-i umuminin taht-ı idaresinde tevhide esasının ihzarı münasip görüldüğüne” dair 8 Ağustos 1918 tarihli karar için bkz. **BOA. MV. 212/125**. “Vakit” gazetesi vilayat-ı müstahlasanın imar ve iâşesi için “vasî bir teşkilat icrası zımnında hükümetçe teşebbüste bulunulduğu” haberini okuyucusuna duyurmuştur. “Vilayat-ı Müstahlasanın İâşesi”, **Vakit**, 7 Ağustos 1334, No. 287, s. 2.

⁷⁵³ “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 334 Senesi Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkındaki 3 Haziran 1334 Tarihli Kararnameye Müzeyyel Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 21 Ağustos 1334, No. 3324, s. 2. Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği görevine 23 Ağustos 1918’de eski Suriye Valisi Tahsin Bey tayin edilmiştir. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayi**, 25 Ağustos 1334, No. 3327, s. 1. Daha sonra Ekim 1918’de Konya Valisi Muammer Bey bu göreve getirilmiştir. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayi**, 6 Teşrinievvel 1334, No. 3360, s. 1. “Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği”, **Vakit**, 7 Teşrinievvel 1334, No. 343, s. 2. Ancak Muammer Bey “bazı esbab serdiyle” bu görevi kabul etmemiştir. “Muammer Bey”, **Tasvir-i Efkar**, 25 Teşrinievvel 1334, No. 2540, s. 2. Bunun üzerine Meclis-i Vükela kararıyla Müfettiş-i Umumilik görevine Konya Valisi Refet Bey ve Refet Bey’den boşalan Konya Valiliği’ne de bir kez daha Muammer Bey getirilmiştir. **BOA. MV. 249/215**. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayi**, 31 Teşrinievvel 1334, No. 3382, s. 1. Refet Bey Konya’dan ayrılarak 7 Aralık 1918’de İstanbul’a gelmiş ve Dahiliye Müsteşarı Hamit Bey’le görüşmüştür. “Vilayat-ı Müstahlasa Müfettişliği”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Kanunievvel 1334, No. 2586, s. 2.

⁷⁵⁴ “İrade-i Seniyye”, **Takvim-i Vakayi**, 9 Teşrinievvel 1334, No. 3363, s. 2. “İdare-i Örfiye”, **Vakit**, 10 Teşrinievvel 1334, No. 346, s. 2. Müfettiş-i Umumiliğin kurulduğuna dair Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığı’na gönderilen 18 Ağustos 1918 tarihli tebligatta şimdiye kadar vilayet ve livalarda “iâşe nokta-yı nazarından vaziyet-i hazır ve avdet eden ahalinin iâşe ve iskanları ve umur-u ziraiye-i mahalliyyenin tesisi ve inkişafı hakkındaki tasavvurat ve tedabir ve icraat olunanlardan şimdiye kadar etraflı bir malumat” bulunmadığından bu konularda merkeze etraflı bilgi verilmesi istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 90/168**.

⁷⁵⁵ “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 334 Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında 3 Haziran 1334 ve Buna Müzeyyel 19 Ağustos 1334 Tarihli Kararnamelerin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Nizamname”, **Takvim-i Vakayi**, 29 Eylül 1334, No. 3354, s. 3-5. “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 334 Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında 3 Haziran

nizamnamenin 1'inci maddesinde 5 milyonluk tahsisatın “Müfettiş-i Umumiliğin nezaret ve murakabesi altında” Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis vilayetleriyle Erzincan sancağı ahalisinin iâşe ve iskanı ile hanelerinin tamiri, icabında köylerin yeniden inşası ya da mevkilerinin değiştirilmesi, icap eden bölgelere muhacir ve aşiretlerin iskanı ile hükümet konağı, okul, karakol gibi resmî bina inşası, gerekli görülen köprü ya da yolların tamir ve inşası, muhtaç çiftçilere tohumluk ya da alet yardımı yapılarak ziraat ve sanatın geliştirilmesi, ahaliye uzun vade ile borç verilmesi veya mükafat takdimi, posta ve telgraf hatlarının tesisi, sağlık koşullarının iyileştirilmesi için harcanacağı ifade edilmiştir.

Haneleri tamir ve inşa edilecek ahali ile ilgili hükümler 27 Haziran 1918 tarihli nizamname ile aynıdır. Yine, hanesi ve toprağı olmayan mülteciler için köy ve hane inşası ile bunlara toprak dağıtılacağı hükme bağlanmıştır. Yapılacak ziraî yardımlar ile mülteciler için düşünülen maddî ve aynî yardımlarda hiçbir değişiklik olmamıştır. 16 Eylül 1918 tarihli nizamnamenin getirdiğı yenilik tahsisatın vilayetlerin ihtiyacına göre sarfı ve yeni havalenameler gönderilmesi için istekte bulunma yetkisinin valilerden alınarak Müfettiş-i Umumilik'e verilmesidir.

Bu düzenlemelerin ardından hükümetin muhtaç ahali hakkında attığı ilk somut adım, 9 Eylül 1918 tarihli kararname ile bölgedeki tarımsal üretimi artırarak mültecilerin kendi iâşelerini temin edecek seviyeye getirmek için Ziraat Bankası'ndan Hazine'ye 1.000.000 lira verilmesi olmuştur.⁷⁵⁶

5 milyon liralık tahsisat için gerekli düzenlemelere imza atılmış ve bunun sarfı için bir Müfettiş-i Umumilik kurulmuş olduğu halde Ekim 1918 sonuna gelinmesine rağmen Vilayat-ı Şarkîye mültecileri için hiçbir şey yapılmamıştır. Bunun üzerine Erzincan Mebusu Halet Efendi tarafından Meclis-i Mebusan'a verilen 21 Ekim 1918 tarihli soru önergesinde Dahiliye ve Ziraat Nazırlarının konu hakkında açıklama

1334 ve Buna Müzeyyel 19 Ağustos 1334 Tarihli Kararnamelerin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Nizamname”, **Takvim-i Vakayi**, 30 Eylül 1334, No. 3355, s. 2-3. “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 334 Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında 3 Haziran 1334 ve Bunerza Müzeyyel 19 Ağustos 1334 Tarihli Kararnamelerin Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Nizamname”, **Takvim-i Vakayi**, 1 Teşrinievvel 1334, No. 3356, s. 1-3.

⁷⁵⁶ “Hazine-i Maliye namına Vilayat-ı müstahlasa zürraına ikraz olunmak üzere bir milyon liranın Maliye Nazırına ikrazı için Ziraat Bankası Müdür-ü Umumîsine mezuniyet verilmesi” kararlaştırılmıştır. “Ziraat Bankasından Hazine-i Maliyeye İkraz Edilecek 1.000.000 lira Hakkında Karamame”, **Takvim-i Vakayi**, 28 Eylül 1334, s. 3. Bununla ilgili görüşmeler Müfettiş-i Umumilik Kararnamesi'nin yayınlanmasının hemen ardından Maliye Nezareti ile Ziraat Bankası yetkilileri arasında başlamıştır. “Memalik-i Müstahlasa Ahalisi İçin”, **Vakit**, 19 Ağustos 1334, No. 299, s. 2. “Vilayat-ı Müstahlasa Hakkında” **Vakit**, 22 Ağustos 1335, No. 302, s. 2.

yapması istenmiştir.⁷⁵⁷ Konu, 24 Ekim 1918 tarihli toplantıda görüşülmeye başlanmış ve soru sahibi Halet Efendi, kışın yaklaşmakta olduğunu hatırlatarak şimdiye kadar hükümetin kayıtsızlık ve tembelliği nedeniyle ahalinin maruz kaldığı zararlardan bahsetmiştir. Mayıs 1918’de kurulması teklif edilen Müfettiş-i Umumilik makamının ancak 1918 Ağustos’unda kurulabildiğini fakat şimdiye kadar işe başlayamadığını hatırlatan Halet Efendi “artık bu teşkilata lüzum kalmadığını, binaenaleyh bu kanunun geri almanın münasip olduğunu” ifade eder. Müfettiş-i Umumiliğin içine düştüğü bürokrasi ağı nedeniyle şimdiye kadar bölgeye cam, çivi vesaire inşaat malzemesi göndermekten öteye gidemediğinin altını çizen Halet Efendi’ye göre, “bu memleketlerin bugünkü ihtiyacı yalnız bir lokma ekmektir.”⁷⁵⁸ Halet Efendi, Müfettiş-i Umumilik idaresinin kaldırılarak yetkinin doğrudan doğruya valilere verilmesini teklif etmiştir.

Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey de Halet Efendi’nin bu fikrine katıldığını ve yetkinin doğrudan valilere verilerek Müfettiş-i Umumilik teşkilatının lağvedilmesi gerektiğini, çünkü bürokrasi ile boğuşurken beklenen faydayı göstermediğini ifade etmiştir. Müfettiş-i Umumilik makamına getirilen Tahsin ve Muammer Beylerin, Maliye Nezareti’nden para, Ziraat Nezareti’nden tohumluk istediklerini ve bu süreçlerin etkili bir yardım yapılmasına engel olduğunu belirtmiştir.

Ali Fethi Bey bölgeye tarım aleti, tohumluk ve inşaat malzemesi göndermek için, savaş nedeniyle askerî sevkiyata ayrılmış vapurlardan şimdiye kadar istifade edilemediğinin altını ısrarla çizmiştir. Ancak son zamanlarda Harbiye Nezareti ile yapılan görüşmelerin olumlu netice verdiğini ve birkaç vapurun bu işe tahsis edildiği bilgisini paylaşır. Bu konuda Ziraat Nezareti’nin bölgeye tohumluk gönderebilmek için yoğun çaba sarf ettiğinden söz etmiştir. Harbiye Nezareti’nden gelecek vapurlarla Bandırma ve Haydarpaşa’daki tohumlukların bir an önce sevk edileceğini belirtir.

Vilayat-ı Şarkîye’nin öncelikli sorunun iâşe olduğunu ve bunun için de öncelikli konunun bölgeye tohumluk ve tarım araç-gereçleri sevk etmek olduğunu belirten Ali Fethi Bey, 9 Eylül 1918 tarihli kararname ile muhtaç çiftçilere verilecek 1 milyonluk yardımın sarfına dair yetkinin valilere verilmesi için çalışacaklarını ve Müfettiş-i Umumilik hakkındaki kararnamenin de artık Meclis’e gelerek bir an önce

⁷⁵⁷ BOA. BEO. 4542/340589. MMZC, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 6. İnikad, 24 Teşrinievvel 1334, s. 47.

⁷⁵⁸ MMZC, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 6. İnikad, 24 Teşrinievvel 1334, s. 48.

görüŖülmesini, eğer bunun lağvı isteniyorsa hükümetin bu kararı destekleyeceğini ifade etmiştir.

Meclis-i Mebusan'ın 7 Kasım 1918 tarihli toplantısında, 5 Milyon liralık tahsisatla ilgili 3 Haziran 1918 tarihli kararname ile Müfettiş-i Umumilik teşkiline dair kararnamenin encümenlere havalesine izin verilmiştir.⁷⁵⁹ Ancak Kanun-i Esasi'nin 30 ve 36'ncı maddelerinde Meclis-i Mebusan'ın kapalı olduğu zamanlarda hükümet tarafından kabul edilecek kararnamelerin Heyet-i Vükela'nın oy birliği ile alınması ve bütün nazırların imzasının bulunması gerektiği ifade edilmesine rağmen birinde üç, diğerinde ise beş nazırın imzası eksik olduğundan encümen tarafından kararnamelerin reddi yönünde karar verilmiştir. Encümen üyesi Hamit Bey, kararnameler hakkında nihaî kararın Meclis'te yapılacak görüşmeden sonra verileceğini, ancak Meclis'te kabul edilse bile Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğu için “mevki-i tatbikten ref” edilmek mecburiyetinde kalınacağından” meselenin önemini göze alarak bu iki kararname yerine yeni bir kararnamenin hazırlanması tavsiyesinde bulunmuştur.⁷⁶⁰ Bunun üzerine Dahiliye Nazırı namına söz alan Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi Hamdi Bey, konunun önemine binaen Dahiliye Nezareti tarafından ikinci bir layihanın zaten hazırlanarak Meclis-i Vükela tarafından da onaylandığını ve bir, iki gün içinde mecliste görüşölmek üzere teklif edileceği bilgisini paylaşmıştır. Hamdi Bey, Müfettiş-i Umumilik teşkilatının reddi konusunda hükümetin Maliye Encümeni ile hemfikir olmakla birlikte 5 milyonluk tahsisata ilişkin kararnamenin yeni bir düzenleme ile devam etmesi taraftarı olduğunu da beyan etmiştir.⁷⁶¹

5 milyon liralık tahsisat ve Müfettiş-i Umumilik hakkındaki kararnameler Meclis-i Mebusan'ın 7 ve 9 Aralık 1918 tarihli oturumlarında görüşölmüştür.⁷⁶² 9 Aralık 1918

⁷⁵⁹ **MMZC**, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 12. İnikad, 7 Teşrinisani 1334, s. 119.

⁷⁶⁰ **MMZC**, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 17. İnikad, 23 Teşrinisani 1334, s. 188. “Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği Kararnamesi”, **Tasvir-i Efkar**, 24 Teşrinisani 1334, No. 2570, s. 2. Öğün, **a.g.k.**, s. 109.

⁷⁶¹ Erzincan Mebusu Halet Bey de 5 milyonluk havalenameden bir miktarın şimdiye kadar kullanılmış olduğundan bu kararnamenin devamından yana görüş beyan etmiştir. **MMZC**, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 17. İnikad, 23 Teşrinisani 1334, s. 189. Dahiliye Nazırı tarafından 21 Kasım 1918 tarihiyle sunulup Meclis-i Vükela tarafından kabul edilen kanun layihası **BOA. MV. 213/24**.

⁷⁶² 7 Aralık 1918 tarihli oturumda Beyazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey, 5 milyonluk tahsisatın bölgenin imar ve iaşesi için yeterli gelmeyeceğini ifade etmiştir. Mevcut tahsisattan şimdiye kadar vilayet başına 100-150 bin liranın gönderilebildiğini bunun da hiçbir fayda sağlamadığını belirtir. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey ise bölgedeki iaşe sıkıntısının sorumluluğunu askerî makamlara yüklemiştir. Gönderilen tohumlukların Kumandan Vehip Paşa'nın “yed-i gasbına” geçtiğini ifade etmiştir. Bölge ahalisi açken onlara cam, çivi gönderildiğini ve bunların hepsinin 5 milyonluk tahsisattan sarf edildiğini hatırlatır. Ekemedikleri için bu kış açlıktan öleceklerin muhaceret nedeniyle ölenlerin yarısına yakın

tarihli toplantıda öncelikle Muş Mebusu İlyas Efendi ile Erzincan Mebusu Halet Efendi'nin, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'e yönelik soru önergesi görüşülmüştür.

Mustafa Arif Bey, terhis edilen ordunun nakil vasıtalarının komisyonlar aracılığıyla sahiplerine iade edileceğini, iade edilemeyerek elde kalacak nakil araçlarının ahaliye satışının gerçekleştirileceğini ifade etmiştir. Buna ilaveten şimdiye kadar 1.973.967 kilo hububat gönderildiğini ve bunun da 1.205.495 kilosunun dağıtıldığını ve nakil vasıtası tedarik edildikçe mütebakisinin gönderileceğini belirtir. Bunun haricinde, çeşitli tarım araç-gereçleri ile inşaat malzemesinin Müfettiş-i Umumilik tarafından söz konusu 5 milyonluk tahsisattan gönderildiğini ilave etmiştir. Yapılan harcamalardan sonra da geriye 2.020.500 lira kaldığı bilgisini paylaşmıştır ki, buradan da Vilayat-ı Müstahlasa için şimdiye kadar 3 milyonluk bir harcamanın yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁶³

5 milyon liralık “tahsisat-ı fevkalade”ye de temas eden Mustafa Arif Bey bunun bir an önce Meclis tarafından kabul edilmesi yönünde görüş beyan etmiştir. Bu kanun Meclis-i Mebusan'dan çıkmadıkça bir şey yapmak imkanı yoktur. “Çünkü eldeki kanun-u muvakkat ile sarfiyat, münhasıran Müfettiş-i Umumiye sarf edilmiştir. Müfettiş-i Umumilik'ten fayda hasıl olmadığı anlaşılnca yerine başkası da tayin edilmemiştir.” Mustafa Arif Bey, bu kanun çıkarılarak elde kalan 2 milyonluk tahsisatın kullanılabilirliğinin altını çizmiştir.⁷⁶⁴ Söz alan Erzincan Mebusu Halet Efendi, Müfettiş-i Umumilik hakkında “.... Evet hiçbir şey yapılmıyor. Çünkü efendiler bir buçuk aydan beri bir Müfettiş-i Umumi tayin edilemediğinin” altını çizmiştir.

Yapılan uzun tartışmaların ardından “Vilayat-ı müstahlasa için 334 senesi bütçesine beş milyon lira tahsisat-ı fevkalade ilavesine dair 3 Haziran 1334 tarihli

olacağı iddiasında bulunmuş ve bunun tek sorumlusu olarak Vehib Paşa'yı göstermiştir. **MMZC**, Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1, 22. İnikad, 7 Kanunievvel 1334, s. 253.

⁷⁶³ **MMZC**, Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1, 23. İnikad, 9 Kanunievvel 1334, s. 259. 24 Mayıs 1920 tarihli raporda “Bütçeye mevzu” beş milyon liralık tahsisattan” harcanan miktara dair ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre vilayetlere tohumluk nakliye bedeli olarak 12.350.000 kuruş; Erzurum, Trabzon, Van ve Erzincan'a tohumluk masrafı ve ambar ücreti olarak 11.700.000 kuruş; ; Erzurum, Trabzon, Van ve Erzincan'a tohumluk ve hayvan celbi için 25.000.000 kuruş; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'in imarı için 50.000.000 kuruş; 54 okulun tamiri için Trabzon'a 2.000.000 kuruş; Aydın vilayetine çuval temin ve mubayaası için 200.000 kuruş; Vezne-i Umumi için verilen havale 24.200.000 kuruş; Müfettiş-i Umumilik hesabına verilen 2.000.000 kuruş ve Ziraat Bankasına çiftçilere dağıtılmak üzere verilen 100.000.000 kuruş olmak üzere toplam 227.450.000 kuruş harcanmıştır. Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 127. Erdem, **a.g.k.**, s. 70.

⁷⁶⁴ **MMZC**, Devre 3, İçtima Senesi 5, C. 1, 23. İnikad, 9 Kanunievvel 1334, s. 259.

kararname ile ona müzeyyel 19 Ağustos 1334 tarihli kararnamenin” Kanun-i Esasi’ye aykırı olduğu gerekçesiyle reddine karar verilmiştir.⁷⁶⁵

Kararnamelerin reddi üzerine yukarıda temas ettiğimiz gibi zaten daha önce Dahiliye Nezareti’nce hazırlanan altı maddelik “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 1334 Senesi Maliye Bütçesine 5 Milyon lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesi Hakkında Kanun Layihası” 24 Kasım 1918’de Meclis-i Vükela tarafından kabul edilmiştir.⁷⁶⁶ Meclis-i Mebusan’ın 11 Aralık 1918 tarihli toplantısında da görüşülen bu layiha son şekli verilerek 25 Aralık 1918 tarihinde kabul ve 30 Aralık 1918’de vilayetlere tebliğ edilmiştir.⁷⁶⁷

Kararnamenin 1’inci maddesine göre savaş nedeniyle tahliye edilen ya da işgalden kurtarılan mahallerin imarı ve ahalisine uzun vadede para ikrazı ve para ödülü verilmesi, icabı halinde köy mevkilerinin değiştirilmesi, resmî binaların inşası, aşiretler ile muhacirlerin iskani, çeşitli yerel hizmetlerin temini ve “vilayat-ı mezkure ahalisinden muhtaç-ı muavenet olanların iaşesi” için bütçeye 5 milyon lira ilave edilmiştir.⁷⁶⁸ 2’nci maddede inşaat için gerekli kerestenin “mirî ormanlardan meccanen” kesileceği belirtilmiştir. 5’inci maddede ise reddedilen 3 Haziran 1918 tarihli 5 milyonluk tahsisattan şimdiye kadar harcanan tutarın yeni ilave edilecek tahsisattan düşüleceği dile getirilmiştir.

3 Haziran 1918 tarihli 5 milyonluk “tahsisat-ı fevkalade”nin reddedilmesi üzerine bu kararname kapsamında muhtaç çiftçilere yardım maksadıyla, Ziraat Bankası’nca

⁷⁶⁵ **MMZC**, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 23. İnikad, 9 Kanunievvel 1334, s. 280. “Vilayat-ı Müstahlasa İçin 1334 Senesi Bütçesine 5.000.000 lira Tahsisat-ı Fevkalade İlavesine Dair 23 Şaban 1335 tarihli Kararname ile Ona Müzeyyel 12 Zilhicce 1336 tarihli Kararnamenin Reddi Hakkında Meclis-i Mebusan Kararnamesi”, **Takvim-i Vakayi**, 14 Kanunievvel 1334, No. 3419, s. 2.

⁷⁶⁶ Meclis-i Vükela kararında layihanın üçüncü maddesinde belirtilen “köylerin yeniden inşası ve teferruatı hakkındaki dermiyan olunan hususatin” uygulanması hükmünün “zaman ve mevsim cihetleriyle şu aralık kabil-i tatbik olmadığından” çıkartıldığı görülür. **BOA. MV. 213/24.**

⁷⁶⁷ Meclis-i Vükela’da görüşülen 15 Kanunievvel 1918 tarihli taslak için bkz. **BOA. MV. 249/233. MMZC**, Devre 3, İctima Senesi 5, C. 1, 24. İnikad, 11 Kanunievvel 1334, s. 283. 25 Aralık 1918 tarihli kararname için **BOA. İ. DUİT. 89/28.** “Vilayat-ı Müstahlasa veya Esbab-ı Harbiyeye Binaen Tahliye Edilip Duçar-ı Hasar Olan Mahallerin İmarı ve Teferruatı İçin 1334 Maliye Bütçesine 5.000.000 liranın İlavesi Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 28 Kanunievvel 1334, No. 3430, s. 2. “Vilayat-ı Müstahlasanın İmarı”, **Vakit**, 29 Kanunievvel 1334, No. 426, s. 2. Kararnamenin vilayetlere tebliği için bkz. **BOA. DH. HMS. 31/23.**

⁷⁶⁸ 15 Aralık 1918 tarihinde Erzurum, Bitlis, Van vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığına gönderilen talimatta devair ya da nezaret bütçesinde tahsisatı bulunmayan birtakım yerel hizmetlerin masrafı bu tahsisattan karşılanarak icra edilmesi “tahsisat-ı mezkurenin nısfından ziyadesinin sarf ve istihlakını intaç edeceği münfehim olduğundan” sadece bu tahsisattın “derhal ifa ve ikasında zaruret mevcut bulunan vezaif ve hizmete hasrı zarurı” görüldüğü bildirilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 94/135.**

Maliye'ye 1 milyon liranın verilmesi hakkındaki 9 Eylül 1918 tarihinde kabul edilmiş olan kararnamenin de reddedildiği görülmüştür.⁷⁶⁹

“Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği” kurulması teşebbüsünün sonuç vermemesi üzerine hükümet bu konuda ikinci bir tedbir olarak yeni bir komisyon kurma yoluna gitmiş olmalıdır. 11 Mayıs 1919 tarihinde Maliye Nezareti'nde Şura-yı Devlet Başkanı Seyyit Abdülkadir Efendi ile Dahiliye Nazırı Mehmet Ali, Maliye Nazırı Tevfik Bey ile Aşair ve Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey'in katılımı ile “Mülteciler Komisyonu” toplanmıştır.⁷⁷⁰ Komisyon, Müslüman mültecilerin gelecek kıştan evvel memleketlerine iadelerinin temini için tetkikatta bulunmuş, vilayet ve kazalarda “sefil ve serdergan, açlık ve hastalık yüzünden mahvolan bîçareler” hakkında malumat toplamıştır. Ayrıca mültecilerin kara ve deniz yoluyla sevki kararlaştırılmış ve bunun için deniz yolundan İstanbul, Samsun, Trabzon, İzmit, Bandırma ve Mudanya limanları; kara yolundan ise Haydarpasa, Adapazarı, Eskişehir, Konya, Ankara, Yozgat, Sivas demiryolu hattı belirlenmiştir. Sevk masrafı olarak 500.000, iâşe için de 300.000 liranın mevcut bulunduğu ifade edilmiştir.⁷⁷¹ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 24 Mayıs 1920 tarihli raporunda mültecilerin bir senelik iâşeleri için

⁷⁶⁹ Bu kararname kapsamında “harap olan köylerin imarı ve temin-i maiyetleri için” Kemah'ta Sağırzade Hacı Sadık Efendi ve arkadaşları tarafından 1 milyonluk tahsisattan “kefalet-i müteselsile ile üçer bin liradan sekiz kişi yirmi dört bin lira” borç talep edilmiştir. Yapılan incelemede de Hacı Sadık Efendi'nin 3.125.470 kuruş değerinde emlake sahip olduğu anlaşılmıştır. Ancak Ziraat Bankası'nca Maliye'ye verilmesi kararlaştırılan 1 milyonluk tahsisat feshedildiğinden bu kişilerin her birine “kefalet-i müteselsile ile” en fazla 5.000 kuruş ve eğer gayri menkullerini ipotek gösterecek olurlarsa 500.000 kuruşa kadar borç verilebileceği Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden bildirilmiştir. **BOA. BEO. 4569/342614.**

⁷⁷⁰ “Tasvir-i Efkar” gazetesi söz konusu komisyondan “Mülteciler Komisyonu” olarak bahsetmiştir. “Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri”, **Tasvir-i Efkar**, 12 Mayıs 1335, No. 2723, s. 2. “Muhacirin-i İslamiye”, **Tasvir-i Efkar**, 16 Mayıs 1335, No. 2727, s. 2. “Muhacirin-i İslamiye'nin iskan ve sevklerine müteallik hususta müteşekkil komisyon-u mahsusa” 27 Haziran 1919 tarihinde yaptığı toplantıda Gümüşhane sancağı hariç olmak üzere Karadeniz ve Trabzon mültecilerinin toplu olarak sevk edilmesi, hükümetten levazım ve iâşe talebinde bulunmayacak mültecilerin memleketlerine sevk, Konya ve Ankara havalisinde bulunan mültecilerin sevk edilmesi için buralara birer sevkıyat memurunun gönderilmesi, İstanbul'daki mültecilerden bir kısmının Kadı Çiftliğinde iskan edilmesi gibi kararlar almıştır. Komisyonun 10 Temmuz 1919 tarihli toplantısında ise mültecilerden sevk ücretleri pahalı olanları burada bekletilmektense biraz fedakarlıkla memleketlerine sevk etmek, 80 hane ailenin Paşamandıra Çiftliği'nde iskanına kadar bunları Harbiye Nezareti'nden alınacak çadırlarda iskan etmek, çiftlikte iskan edileceklerin çiftçi ve çalışan aileler olmasına dikkat etmek gibi kararlar alınmıştır. **CA. 272. 12. 38. 25. 11.** Aşiretlerle muhacir ve mültecilerin iskanı için çiftliklerin istimlak olunması ve iskan edilecek muhacir ve mültecilerin en iyi şekilde bu çiftlikleri işletmesi için Dahiliye Nezareti tarafından Eylül 1918'de çalışmalara başlanmıştır. Hazırlanan bir proje sayesinde muhacirlerin tarımsal üretimde istihdam edilebilmeleri için toprak ve insan unsurları bir araya getirilmeye çalışılmış üçüncü unsur olarak da sermaye arayışı içine girilmiştir. Sermaye temin etmek için müracaat edecek sermayedarların hangi şartlarla işe girişeceklerinin Dahiliye Nezareti'nce belirleneceği kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda muhacirlerin “ecir” yani kiracı değil; “şerik” yani ortak olarak çiftlik işletmelerinde yer alacağı düşünülmüştür. “Aşair ve Muhacirin İskanı”, **Vakit**, 11 Eylül 1334, No. 320, s. 2.

⁷⁷¹ **Tasvir-i Efkar**, 16 Mayıs 1335, No. 2727, s. 2.

5.270.000 liraya ihtiyaç olduğu ifadesi dikkate alındığında bu paranın yeterli olmayacağı açıktır.⁷⁷² Bunun üzerine hükümet malî durumun elverdiği ölçüde mültecilerin sevkleri için Muhacirin Müdüriyeti bütçesine 4 Haziran 1919 tarihinde 200.000 lira tahsisat ilavesi yapmıştır.⁷⁷³

25 Aralık 1918 tarihiyle kabul edilmiş 5 milyonluk tahsisattan malî durum nedeniyle çok fazla istifade edilemediği görülmüştür. Bunun üzerine “her türlü hizmet-i umumîye ve mahallîye için tahsisat tefrikinden” vazgeçilerek sadece “muhtaç-ı muavenet ahalinin muhafazası”⁷⁷⁴ için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine 2 milyon liranın ilavesine 16 Nisan 1919 tarihinde karar verilmiştir.⁷⁷⁵ Ancak bu tedbir için malî vaziyetin müsait olmaması ve “aile başına yüzer liranın adem-i kifayeti” nedeniyle, kararnamenin kabulünden önce sağlıklı bir düzenleme yapılması için Maliye Nezareti Müsteşarı Mihran Efendi’nin başkanlığında Ziraat Bankası Müdür-ü Umumîsi Şevket, Ziraat Müdür-ü Umumîsi Nasip ve Muhacirin Müdür-i Umumîsi Hamdi Beyler ile Dahiliye ve Nafia Nezaretlerinden birer kişinin de katılımıyla bir komisyon oluşturulması 14 Mayıs 1919 tarihinde kararlaştırılmıştır.⁷⁷⁶ Komisyon çalışmalarına 1919 Haziran ayında başlamıştır.⁷⁷⁷ Hazırlanan on beş maddelik kanun layihasında

⁷⁷² Efiloglu, a.g.k, s. 128.

⁷⁷³ “Sevkiyat tertibinde mevzu’ tahsisatın kifayetsizliği anlaşıldığından muhacirinin süratle memleketlerine iadesini temin için 200.000 liranın ilavesi hakkında” 4 Haziran 1919 tarihli İrade-i Seniyye için bkz. **BOA. İ. DUİT. 18/37**. “1335 Senesi İçin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesine 200.000 Liranın İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”, **Takvim-i Vakayi**, 14 Haziran 1335, No. 3574, s. 1. 18 Ekim 1919’da Müdüriyet bütçesine sevk masrafları için ikinci defa 200.000 lira ilave edilmiştir. **BOA. MV. 253/41** ve **BOA. İ. DUİT. 18/36**. “1335 Senesi İçin Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesine 200.000 Lira İlavesi Hakkında İrade-i Seniyye”, **Takvim-i Vakayi**, 23 Teşrinievvel 1335, No. 3679, s. 5.

⁷⁷⁴ Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey’in 18 Mayıs 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda mültecilerin içler acısı hali gözler önüne serilmiştir. Gümüşhane, Kelkit, Bayburt havalisinden Trabzon’da 3.500’den fazla mültecinin bulunduğu, bunların memleketlerine iade edildikleri halde oraların enkaz halinde bulunması nedeniyle tekrar muhaceretle Trabzon’a geldikleri belirtilmiştir. Bir kısmı da daha evvel Trabzon’a gelerek memleketlerine iade edilenlerin bu halini görerek yerinden kıpırdamak istemeyen mültecilerdir. Bunlar şehirdeki metruk ve virane haneleri mesken edindikleri ve özellikle şehrin sıhhi koşullarını kötüleştirdikleri ifade edilir. Hükümetin şimdiye kadar bunlardan 700 muhtaç kadını “Fukara Yurdu” adı verilen Rumlardan kalma birkaç otelde toplayarak Muhacirin tahsisatından yevmiye ekmek dağıtabildiği bilgisi paylaşılmıştır. Vali Mehmet Galip Bey, Gümüşhane Mutasarrıflığından verilen malumata dayanarak durumun orada da aynı olduğunun anlaşıldığı bilgisini paylaşmıştır. “Evvelce en çalışkan ve faal müstahsillerden iken harp ve hicretle varını yoğunu elinden çıkarmış olan ve efradından çoğunu harp meydanlarında feda etmiş olan bu halkı bulundukları elim sefaletten tahlisleri Hükümetin ref’et ve muavenetine hakkıyla mazhariyetle mümkün olabilir” diyen Mehmet Galip Bey’e göre bu durumun devamı Rumlardan birtakım emeller beslediği bu havalide “muhafazası siyaseten elzem olan Türk nüfusunun da ziyasını intaç edecektir.” **BOA. BEO. 4580/343427**.

⁷⁷⁵ **BOA. BEO. 4578/343314**.

⁷⁷⁶ **BOA. MV. 215/109**.

⁷⁷⁷ **BOA. BEO. 4574/343001. BOA. BEO. 4578/343314**. “2 Milyon Lira”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Haziran 1335, No. 2758, s. 2. “Vilayat-ı Müstahlasa İçin”, **Vakit**, 2 Haziran 1335, No. 574, s. 2.

“tahsisat-ı fevkalade” olarak Van, Diyarbakır, Bitlis, Trabzon ve Erzurum havalisindeki muhtaç mülteciler için 1.500.000 lira istenmiştir. Ayrıca komisyonun çalışmaları neticesinde Ziraat Bankası’nca 300.000 liralık bir tahsisat verilmesi ve Hilal-i Ahmer’in de yardımda bulunması, gerekirse yabancı cemiyetlerin de yardımına müracaat edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁷⁸

Yapılan çalışmalar neticesinde 11 Ekim 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla “1335 senesi bütçesinin 5’inci Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumîyesi bâbına ‘Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Muavenet’ unvanıyla 3.000.000 lira tahsisat-ı fevkalade” ilave edilmiştir.⁷⁷⁹ 11 maddelik kararnamenin ilk maddesinde 3 milyon liranın “Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon vilayetleriyle Erzincan sancağının ve esbab-ı harbiyeye binaen tahliye edilen o civardaki diğer mahallerin ahalisinden yerlerine avdet etmiş veya... edeceklerden” yardıma muhtaç olanların iskan ve iaşesi ile ziraî ihtiyaçlarının temininde kullanılacağı belirtilmiştir. 2’nci maddede ahaliye iâşe dağıtımında, Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti’nden istifade edileceği ifade edilmiştir.⁷⁸⁰ Müfettiş-i Umumilik düzenlemesinin aksine, harcama yetkisinin valilere

⁷⁷⁸ “Vilayat-ı Şarkîye Ahalisine Muavenet”, **Vakit**, 15 Temmuz 1335, No. 615, s. 1. “Vilayat-ı Müstahlasada Aç ve Perişan Kalanlara Muavenet”, **Vakit**, 23 Temmuz 1335, No. 623, s. 2. “Vilayat-ı Müstahlasadaki Muhtacin ve Zuafa”, **Tasvir-i Efkar**, 28 Temmuz 1335, No. 2795, s. 2.

⁷⁷⁹ **BOA. MV. 253/1. 5. 1.** “Vilayat-ı Müstahlasa Vesaire Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 16 Teşrinievvel 1335, No. 3763, s. 1-2. “Vilayat-ı Müstahlasa Vesaire Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname”, 15 Muharrem 1338/11 Teşrinievvel 1335, **Düstur**, 2. Tertip, C. 11, s. 398. “Vilayat-ı Müstahlasa Tahsisatı”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Teşrinisani 1335, No. 2904, s. 3. Kararnamenin Meclis-i Vükela’da onaylandığı 10 Ekim 1919 tarihli ilk halinde yapılan ilave tahsisat 1,5 milyon lira olarak yer almış ve bu miktarın daha sonra 3 milyon liraya çıkarıldığı anlaşılmıştır. **BOA. MV. 253/1. 2.**

⁷⁸⁰ Ahaliye zahire vesair eşya dağıtımında Hükümete yardımda bulunma teklifi Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti Başkanı Binbaşı Arnold tarafından 1919 Temmuz ayı içerisinde yapılmıştır. Arnold “Hazineye müracaatla bütün masraf-ı nakliye vesairesi kendilerine ait olarak kendi taraflarından icra olunacak tevziat meyânında Trabzon’a” zahire sevkini teklif etmiş ve bu teklif Hazine tarafından “min küll-il-vücuha” yani her yönden hayırlı görülmüştür. 28 Temmuz 1919 tarihli tezkire ile durum Maliye ve Dahiliye Nezaretlerine bildirilerek gerekli hazırlıkların yapılması talimatı verilmiştir. **BOA. MV. 216/87. BOA. BEO. 4584/343734.** Maliye Nezareti tarafından 1919 Ağustos ayı içerisinde 2.300.000 kilo buğday, 1.880.000 kilo arpa ile 2.000.000 kilo mısır dağıtımı yapılmak üzere Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyetine teslim edilmiştir. **BOA. MV. 216/107.** “Vilayat-ı Meşgule Ahalisine Erzak Tevziatı”, **Tasvir-i Efkar**, 29 Ağustos 1335, No. 2827, s. 2. “Trabzon’a Erzak Sevkiyatı”, **Tasvir-i Efkar**, 29 Ağustos 1335, No. 2827, s. 2. 29 Ekim 1919 tarihiyle Dahiliye Nazırı Şerif Paşa tarafından vilayetlere verilen talimatla Aydın ve civarı ile Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır, Konya vilayetleri ile Kayseri, Canik ve Bolu livalarındaki zahirenin Hazinece “ihtiyacat-ı askerîye ve mahalliyyeye ve muhacirine sarfına evvelce mezuniyet verilmiş olan aksamıyla... satılamayan aksamının” muhtaç ahaliye dağıtılmak üzere Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti’ne verilmesi bildirilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 20/2.27. BOA. BEO. 4595/344571. 1. 1.** Teklif Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti’nden gelmiş olsa da heyetin Anadolu’daki memurlarının başlangıçta Müslüman mültecilere yardım konusunda hevesli olmadıkları görülür. Aşağıda inceleyeceğimiz üzere Hilal-i Ahmer’in mültecilere yardım için gönderdiği heyetlerden Trabzon İmdad-ı Sıhhi Heyeti’nin başkanı Behçet Bey’in açıklamalarında bu durum görülmektedir. Behçet Bey, Binbaşı Arnold’un gönderdiği mektuba istinaden Şarkî Karib Heyeti’nin Trabzon’daki

birakılması önemlidir. Bunun yanı sıra valilere, mültecilerin ihtiyaçlarını temin konusunda yerli ve yabancı hayır kurumları ile iş birliği yapabilme ve ahaliden aynî ya da nakdî yardım toplama yetkisi de verilmiştir.

5'inci maddede mirî ambarlarda bulunan yemeklik ve tohumluklardan Maliye Nezareti tarafından takdir edilecek miktarının muhtaç mülteciler ile ahalinin iâşesi için kullanılacağı kararlaştırılmıştır.⁷⁸¹

sorumlusu Mösyö Stephilton'a müracaatla Vilayat-ı Şarkîye'deki sefaletin büyüklüğü karşısında iki heyetin ortak çalışması gerektiğini teklif ettiklerini ancak Mösyö Stephilton'ın buna taraftar olmadığını ifade etmiştir. Amerika Heyeti, ellerindeki para ve eşyanın sadece Ermeni ve Rumlara sarf edilmek üzere gönderilmiş olduğunu, Müslümanlar hakkında hiçbir şey yapmadıklarını ve yapma ihtimallerinin de bulunmadığını belirtmiştir. "Anadolu'da Harab Olan Vilayetlerimiz", **Vakit**, 30 Eylül 1335, No. 686, s. 2. Mayıs 1919 itibarıyla Sivas ve havalisinde açlık çok büyük boyutlara ulaşmıştır. "Vakit" gazetesi verdiği haberde Sivas köylerinde açlık yüzünden hicrete mecbur olmamış pek az ailenin bulunduğunu belirtir. Bu aileler açlık yüzünden elinde avcunda ne varsa satmış, ancak hükümetten ciddi bir yardım görememiştir. Haberde hükümetin elinde oldukça mühim miktarda zahire bulunduğu bununla halka yardımda bulunabileceği ifade edilmektedir. "Tokat Havalisinde İhtiyaç", **Vakit**, 15 Mayıs 1335, No. 556, s. 3.

⁷⁸¹ Hükümet, 13 Ekim 1919 tarihli toplantıda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan aşar ambarları ile askerî makamların elindeki zahirenin mültecilere dağıtılması için "her türlü masrafı kendilerine ait olmak üzere" Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'ne makbuz karşılığında teslim edilmesi kararını almış ve 14 Ekim'de bu karar Maliye ve Dahiliye Nezaretlerine tebliğ edilmiştir. **BOA. MV. 217/45**. Söz konusu heyet durum tespiti yapmak maksadıyla dört heyet oluşturarak Anadolu'ya göndermiştir. Heyet Başkanı Binbaşı Arnold ilk kurulduğu zaman Türkiye'deki durumdan haberdar olmadıklarını ve bu nedenle sadece Ermeni tehcirine tabi tutulan nüfusu hedefleyerek çalışmaların planlandığını ancak heyetlerin raporları üzerine söz konusu yardımı din ve dil ayrımı yapmaksızın tüm Anadolu'ya yaymaya gayret ettiklerini açıklamıştır. "Amerikalılar Nasıl Çalışıyorlar", **Tasvir-i Efkar**, 5 Temmuz 1335, No. 2774, s. 1. "Amerika Muavenet Heyeti'nin Mesaisi", **Vakit**, 4 Şubat 1335, No. 18, s. 1. "Amerika Muavenet Heyeti", **Vakit**, 27 Eylül 1335, No. 683, s. 1. Amerikan heyetlerinin inceleme için Anadolu'ya gönderilmesi üzerine Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından vilayetlere verilen talimatta heyet üyelerinin, gayrimüslim ahalile birlikte Müslüman ahalinin de vaziyetine dikkatlerinin çekilmesi için gerekli olan hassasiyetin gösterilerek bu suretle heyetin yardımlarından Müslüman nüfusun da istifadesinin temini için çalışılması istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 97/74**. Ayrıca Amerikan heyetlerinin Anadolu'daki seyahatleri esnasında kolaylık sağlanması için 24 Aralık 1919 tarihinde vilayetlere talimat gönderilmiştir. **BOA. DH. EUM. ECB. 28/24**. Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nin Anadolu'da yaptığı yardımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, **Türkiye-ABD İlişkileri**, s. 306-309. 1919 Ağustos-Eylül ayında yapılan yardımlara ilişkin heyet tarafından hazırlanan rapor için bkz. "Amerikan Muavenet Komisyonunun Raporları", **Tasvir-i Efkar**, 6 Teşrinisani 1335, No. 2893, s. 3. Anadolu'daki çalışmaları için "İşe Heyet, Reisi Binbaşı Mösyö Davis J. Arnold'a üçüncü rütbeden Osmanî" madalyası verilmiştir. "Nişan", **Takvim-i Vakayi**, 19 Kanunisanı 1336, No. 3753, s. 1. Çeşitli zamanlarda heyet üyelerinin aynı şekilde mükafatlandırıldıkları görülür. Heyetin İdare Müdürü Mösyö James P. Combs dördüncü rütbeden, Fırın Müdürü Mösyö C. Robinson, İstanbul Deposu Müdürü Mösyö Johnson, Dersaadet Kısım Müdürü Mösyö Mc Newton, Beyoğlu Deposu Müdürü F. A. Apply, Nakliyat Müdürü Mösyö J. R. Dawis'e beşinci rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. "Nişan", **Takvim-i Vakayi**, 2 Eylül 1336, No. 3945, s. 2. Hükümet çeşitli zamanlarda aldığı kararlarla Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nin "Memalik-i Osmaniye'nin ihtiyaç görülen mahallerinde bila tefrik-i cins ve mezhep muhtacini ahalile" dağıtacağı gıda maddeleri ile bunların nakli için kullanılacak her türlü vasıta ve araç gereçleri gümrük resminden muaf tutmuştur. **BOA. BEO. 4598/344788**. 17 Kasım tarihli karar için bkz. "Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nin 2 Ay Zarfında Celp Edeceği Eşyanın Gümrük Resminden Muafiyeti Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 22 Teşrinisani 1335, No. 3704, s. 2. Bu kararname daha sonra çeşitli sürelerle 6 Temmuz 1920, 24 Ocak 1921, 1 Haziran 1921, 29 Eylül 1921, 23 Mart 1922 ve 9 Eylül 1922 tarihlerinden uzatılmıştır. **BOA. MV. 223/48**. Son uzatma için bkz. "Amerika Şarkî Muavenet Heyetinin Celp Edeceği Eşyanın Gümrük Resminden Muafiyetine Dair 23 Safer 1338 Tarihli Kararnamenin Tekrar Temdidi Hakkında Kararname", **Takvim-i Vakayi**, 17 Eylül 1338, No. 4567, s. 2.

Ayrıca “Askerî Ziraat Kıtâatı” ve kaldırılan “Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi”nden kalan araç gereçlerin yine Maliye Nezareti’nce belirlenecek bedel üzerinden ahaliye dağıtılacağı ifade edilmiştir.

9’uncu madde ile 5 milyonluk tahsisat-ı fevkaladeye izin veren 25 Aralık 1918 tarihli kararnamenin feshedildiği belirtilir.

11 Ekim 1919 kararname ile bütçeye ilave edilen 3 milyon liralık tahsisattan, Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’nin 24 Mayıs 1920 tarihli raporuna göre mülteciler için harcanan miktar şu şekildedir:⁷⁸²

Tablo 2.3. 3 milyon liralık tahsisattan mültecilere harcanan miktar (Efiloğlu, 2011)

Vilayet	Yapılan Harcama (Kuruş)
Erzurum Vilayetine	50.000.000
Erzincan Livasına	28.651.000
Van Vilayetine	15.000.000
Bitlis Vilayetine	7.000.000
Trabzon Vilayetine	19.000.000
Edirne Vilayetine	13.000
Kalaisultaniye Vilayetine	500.000
Vezne-i Umumîye	126.000
Yekûn	120.290.531

Hükümet bu tedbirlerin yanı sıra bütçeye ilave edilen “tahsisat-ı fevkaladeler” sayesinde mülteciler için yapılan yardımları finanse etmeye çalışmıştır.

2. 4. Vilayat-ı Şarkiye Mültecilerine Yapılan Diğer Yardımlar

Malî durumun elverişsizliği ve nakil vasıtalarındaki yetersizlik nedeniyle hükümet Anadolu’nun pek çok yerinde yardıma muhtaç mülteci ve ahaliye ulaşamamış, gerekli yardımı götürememiştir. Bunun yanı sıra Anadolu insanının devlete ve onu temsil eden otoriteye karşı koruduğu mesafeli yaklaşımı, muhtaç ahalinin yardımlara ulaşmasında bir başka engeli teşkil etmiştir. Halk, yapılan yardımlara alışık olmadığı için şüphe ile

⁷⁸² Efiloğlu, a.g.k, s. 127.

yaklaşmış, arkasında farklı bir amaç aramıştır. Ahmet Emin, “Vakit” gazetesinde hükümetin, Anadolu’ya yaptığı yardımın ahali nazarındaki değerine dair kaleme aldığı bir yazısında konuyla ilgili son derece çarpıcı bir hikayeyi nakletmektedir:

“... Hükümet tarafından Anadolu’ya gönderilen kinin birçok yerde belediye doktor ve eczaneleri tarafından ihtikar mevzu ittihaz edilirmiş. Ahali de bunu hiç gayri tabî bulmazmış. Kazanın birinde namuslu bir doktor çıkmış, kinini hükümetçe arzu olunan şerait dairesinde ahaliye tevzi etmeye kalkmış. Ahali, hükümetin kendilerine muavenet etmeye teşebbüs etmesini pek garip ve fevkalade bulmuşlar ve işin içinde mutlaka farklı bir iş olduğuna karar vermişler. Hepsinde mevcut fikir, hükümetin kendilerini öldürmek maksadıyla bu yola müracaat ettiği ve kinin makamına tevzi edilen şeyin zehirden ibaret olduğu zemininde imiş. Hikaye sahibi bir gün köyleri dolaşırken bir köylünün kulübesi önünde bir un bulamacı hazırladığını görmüş. Bu bulamacın ne olduğunu köylüden sormuş. Köylü cevaben demiş ki: ‘Çoluk çocuk hasta. Sülfato vermek lazım. Elde sülfato yok. Hükümet sülfato diye bir şey verdi ama kim inanır. Bu hiç şüphesiz bizi öldürmek için yapılmış bir zehirdir. Şimdi sülfatoyu bu bulamaca karıştırıyorum. Köpeğe vereceğim. Eğer neticede köpeğe bir şey olmazsa sülfatonun zehir olmadığını anlayacak ve bunu çoluk çocuğa vermeye cesaret edeceğim...”⁷⁸³

Ahmet Emin, bu hikayeyi aktardıktan sonra Anadolu köylüsünün “hükümetten hayır ve muavenet beklemeye hak ve salahiyeti olduğunu katiyyen havsalasına sığdıramadığı” yorumunda bulunmuştur. Ona göre “Tebaası ile kendisi arasında bu derece itimatsızlığa, bu derecede zıddiyete müstenit münasebetler bulunan bir hükümetin yirminci asırda mevcudiyetini tasavvur etmek bile güçtür.” Yirminci asırda “hükümet” kelimesinin ahali arasındaki sınıf ve bireysel anlaşmazlıkları, milletin millî birlik ve beraberliği noktasından hareketle çözüme kavuşturacak, halkın mal ve canını güvence altına alarak refahını temin ettikten sonra, eğitim ve iktisadî gelişimini sağlayacak bir kuvvet anlamına geldiğini, oysa Türk insanının “hiçbir zaman bu manada bir hükümet kuvvetinin yüzünü görmediğini” belirtir. Bugüne kadar hükümetin Anadolu ahalisine yaklaşımı “yalnız vatanperverlik damarına basarak ahaliyi mütemadiyen oyalamak ve mukabilinde hiçbir esaslı himaye, muavenet, emin ve asayiş ve faaliyet-i umraniye göstermeksizin kendilerinden bir düzine fedakarlık istemek”

⁷⁸³ Ahmet Emin, “Vasî-i Ufk-u Nazar”, **Muvakkit**, 6 Şubat 1335, No. 464, s. 20, s. 1.

olmuştur. Ahmet Emin'in değindiği nokta, çalışmamızın birinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz sosyal yardım anlayışının bizde ne kadar geri kalmış olduğu gerçeğidir. Bu gerçek, hükümetin Vilayat-ı Şarkîye mültecilerine yaptığı ya da yapmak için çaba harcadığı yardımlar esnasında da karşımıza çıkmıştır. Ahmet Emin'in anlattığı olayı doğrulayacak bir olaya arşiv belgelerinde de rastlamak mümkündür. Konya Kadınhanı'nda bulunan Van'ın Erçiş kazası muhacirleri namına Belediyeisizade Abdülhamit ve eşraftan Mehmet Şükrü Efendilerin Sadaret makamına yaptıkları müracaat bu açıdan son derece önemli ifadeleri barındırmaktadır:

“Harb-i Umumî’de en ziyade felakete uğrayan biz Vilayet-i Şarkîye ahalisiyiz. Başımıza gelen felaketi bilmeyen ve işitmeyen hiçbir fert yoktur. Merhamet ve şefkat kapıları kapandığı, mağduriyet ve perişanimizden pek çok defalar müracaat ettik. Hiçbir semere göremedik. Kış geldi, zulmet başladı. Yersiz, yurtsuz, mevasız ve aç ve sefalet içerisinde puyan oluyoruz. Acaba bizim ölmemizle bu millet felah mı bulacak, yoksa mahvımıza karar mı verilmiştir? Feryadımız duyulmayacak mı? Son olarak müracaat ediyoruz. Allah aşkına merhamet ediniz...”⁷⁸⁴

Hükümetin 25 Aralık 1918 tarihli kararname ile kabul ettiği 5 milyonluk ve 11 Ekim 1919 tarihli 3 milyonluk tahsisattan mültecilerin iâşe ve iskanı hususlarında azamî ölçüde istifade etmek istediği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁵ Örneğin Sivas Vilayetine 200.000 sevk ve 200.000 kuruş iâşe olmak üzere toplam 400.000, Elazığ Vilayetine ise iskan masrafı olarak 298.200 kuruş havalename gönderilmiştir.⁷⁸⁶ Erzincan’a da tohumluk nakliyatını temin için 600.000 kuruşluk havale yapılmıştır.⁷⁸⁷ Hükümet sınırlı miktardaki tahsisatın mümkün olan en iyi biçimde ve idareli olarak sarfı için “muhtaç-ı iâşe muhacir ve mülteci miktarının bildirilmesi” ve “memleketlerine gitmekten istinkaf eden mültecilerin yevmiyelerinin kat’i” kararını almıştır.⁷⁸⁸

Bir başka tedbir ise Kasım 1921 itibariyle vilayetlerin merkezden tahsisat talep ettikleri yazışmalarda “muhtaç-ı iâşe muhacir ve mülteci miktarı” ile “mevad-ı

⁷⁸⁴ 19 Kasım 1919 tarihli telgraf için bkz. **CA. 272. 11. 14. 53. 7.**

⁷⁸⁵ Vilayet dahiline gelen muhacir ve mültecilerden muhtaç-ı muavenet olanlara 25 Aralık 1918 tarihli kararnameye uygun olarak “tahsisat-ı fevkaladeden” iâşe ve iskanlarının temini hakkında Erzurum’a gönderilen 27 Şubat ve 7 Mayıs 1919 tarihli şifreler **BOA. DH. ŞFR. 96/277** ve **BOA. DH. ŞFR. 99/92.**

⁷⁸⁶ Sivas Vilayetine gönderilen 20 Temmuz 1919 tarihli şifre için **CA. 272. 74. 68. 42. 19/3.** Mamüretülaziz Vilayetine gönderilen 12 Kasım 1919 tarihli şifre için **CA. 272. 74. 68. 44. 15.**

⁷⁸⁷ “Erzincan’a 60 Bin Liralık Havale”, **Vakit**, 23 Kanunievvel 1335, No. 765, s. 3.

⁷⁸⁸ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Canik Mutasarrıflığı’na çekilen 8 Eylül 1919 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 103/78** ve 19 Ekim 1919 tarihiyle Sivas Vilayeti’ne çekilen şifre **CA. 272. 74. 68. 44. 8.**

muhtelif” bilgisinin mutlaka belirtilmesi zorunluluğunun getirilmesi olmuştur.⁷⁸⁹ 7 Aralık 1921 tarihinde Sivas Vilayeti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen şifrede vilayet dahilinde 15.037 büyük ve 7.095 küçük olmak üzere toplam 22.632 nüfus “muhtaç-ı iaşe mültecinin” bulunduğu ve bunların iaşesi için 3,5 milyon, sevki için 1 milyon, tedavi ve ilaç masrafı olarak da 75.000 kuruşluk havaleye ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Ancak Sivas Vilayeti’ne gönderilen havale miktarı sadece 400.000 kuruştur.⁷⁹⁰

Hükümetin gerek söz konusu “tahsisat-ı fevkaladeler” ve gerekse yukarıda değinildiği üzere Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti vasıtasıyla mültecilere yardımda bulunma teşebbüsleri beklenen faydayı sağlamamıştır. Mültecilerin iskan ve iaşesi için vilayet ve livalara yapılan havalelerin mal sandıklarında nakden karşılığı olmadığı için bunlardan gereği gibi istifade edilememiştir.⁷⁹¹ Bu sorunu çözmek için hükümet Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Erzincan’a makbuzla değil nakden havale gönderilmesi esasını kabul etmiş olsa da “yolların karla mesdud olarak postaların para nakledememesi ve vesait-i saire ile para nakline imkan bulunmaması nedeniyle” mültecilerin sefaletle maruz kaldıkları görülmüştür.⁷⁹²

İkinci olarak Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti’nin Erzurum ve Van gibi ulaşım koşulları bakımından elverişsiz havalideki mültecilere fazla yardımda bulunamadığı dikkat çeker.⁷⁹³ Hükümetin 3 milyon liralık tahsisat ilavesinde bulunduğu 11 Ekim 1919 tarihli kararname kapsamında, mültecilere “alat ve edevat tevziinden evvel ahalinin açlıktan tahlisi” için çaba sarf edilmesine gerek görüldüğünden Ocak 1920 itibariyle hükümete ait iaşe ambarlarında mevcut 10 milyon kilo hububatın, bedeli söz konusu 3 milyonluk tahsisattan karşılanmak üzere Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van

⁷⁸⁹ 5 Kasım 1921 tarihiyle Dahiliye Nezareti’nden Sivas Vilayeti’ne gönderilen talimat **CA. 272. 74. 68. 44. 14.**

⁷⁹⁰ **CA. 272. 74. 69. 53. 19.**

⁷⁹¹ Kayseri’deki “Muhacir ve mülteci yevmiyelerinin muhasebecilik tarafından muntazaman tesviye edilememesinden son derece zaruret ve sefalet içinde kaldıkları” hakkında 1 Kasım 1919 tarihiyle Dahiliye Nezareti’nce Maliye Nezareti’ne gönderilen yazı **CA. 272. 74 68. 44. 12.**

⁷⁹² Meclis-i Vükela’nın 25 Mart 1920 tarihli kararı hakkında **BOA. MV. 218/124.**

⁷⁹³ Hilal-i Ahmer Trabzon İmdad-ı Sıhhi Heyeti Başkanı Behçet Bey de bu noktaya temas etmektedir. Amerika Heyeti ile Trabzon ve civarındaki muhtaç mültecilere dağıtılmak üzere gönderilen 6.000 ton zahirenin bir kısmının Trabzon’a ulaştığını ve Amerikalıların bu dağıtım için 25.000 lira tahsisat ayırdıklarını ifade eden Behçet Bey, 6 kıyıye zahirenin Erzurum’a nakli için 80 kuruş gerektiğini bu hesaba göre 25.000 liralık bütçeyle Amerika Muavenet Heyeti’nin ancak 250 ton zahire nakledebileceğini ve bunun da ihtiyacı karşılamayacağını hatırlatır. İkinci olarak hükümetin bunların iç kesimlere nakli için hiçbir araç temin etmediğini ve etmesinin de mümkün olmadığını ve bu nedenle zahireden sadece Trabzon’un sahil şeridindeki ahalinin istifade edeceğini ilave etmiştir. “Anadolu’da Harap Olan Vilayetlerimiz”, **Vakit**, 30 Eylül 1335, No. 686, s. 2.

vilayetleriyle Erzincan sancağındaki muhtaç mülteci ve muhacirlere dağıtılması kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte hububatın dahilden şimendifer güzergahıyla sahile nakline malî durum müsait olmadığından masrafı Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'ne ait olmak üzere hububatın söz konusu heyete teslim edilerek dağıtımının temini esası kabul edilmiştir.⁷⁹⁴ Ancak vilayetlerle Maliye Nezareti arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla “bazı mahallerde zahirenin bir kısmı teslim edilip, diğer kısmının alınmadığı” görülmektedir. Van Vilayeti'nden alınan telgrafta, “Van Vilayeti ahalisine Amerika Heyeti tarafından hiçbir muavenet yapılmadığı” bildirilmekte ve Erzurum'dan alınan telgrafta da “Amerika Şarkî Karib Heyetince tevzi olunacağı bildirilen zahirenin bir an önce irsalı” talep edilmektedir. Hükümetin teşebbüsü karşısında Amerika Şarkî Karib Heyeti'nin “zahireyi münasip gördükleri zaman nakiledeceği” anlaşıldığından ve bunun ise zahirenin ambarlarda çürümesine sebebiyet vereceğinden “ziyanına mahal bırakılmaması için mahallince sınıf-ı muhtacine tevzi' ve tahsisi” karar verilmiştir.⁷⁹⁵

2. 5. Vilayat-ı Şarkiye Mültecilerine Tanınan Muafiyetler

13 Mayıs 1913 tarihli Muhacirin Nizamnamesi'nin 28'inci maddesinde “muhacirinin tarih-i hicretlerinden itibaren altı sene tekalif-i askeriyeden muaf olmaları” kararlaştırılmıştı. Ancak gerek “muhacir” gerekse muhacir sıfatıyla kabul olunan “mültecilerin” askerlik işlemlerinin hicret tarihlerinden mi, yoksa vatandaşlığa kabul edildikleri tarihten itibaren mi başlayacağı hususundaki belirsizlik üzerine 26 Ekim 1913 tarihli Şura-yı Devlet kararına göre kendi hükümetlerinin resmî makamlarından aldıkları izinle “terk-i tabiyet ederek gelen muhacirlerin muafiyet-i askeriyelerinin” Nizamnamenin 28'inci maddesine göre “tarih-i hicretlerinden itibaren” başlatılması esası benimsenmiştir. Mülteci olarak gelip de muhacir olarak kabulleri için müracaatta bulunanların ise muafiyet süreleri iki şekilde belirlenmiştir: Bunlardan haklarında tahkikat icrasına lüzum görülmeyerek vatandaşlığa kabul edilenlerin bu tarihten itibaren askerlikten muaf tutulması esası benimsenirken, haklarında tahkikata lüzum görülenlerin ise yapılacak tahkikat neticesinde “kabule şayan görülerek bil-tescil

⁷⁹⁴ BOA. DH. İ. UM. 20.2.

⁷⁹⁵ 25 Ocak 1920 tarihli karar için BOA. BEO. 4612/345870.

tabiyet-i Osmaniye'ye ithal ile iskan edilenlerin tarih-i tescillerinden itibaren muafiyetleri" esası benimsenmiştir.⁷⁹⁶

Birinci Dünya Savaşı öncesinde çıkarılan 12 Mayıs 1914 tarihli "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı"nın 135'inci maddesinde de Muhacirin Nizamnamesinde olduğu gibi muhacirlerin hicret ettikleri tarihten itibaren altı yıl askerlikten muaf oldukları kabul edilmiştir.⁷⁹⁷ Ancak bu kanunda Harbiye Nezareti'nin teklifi ile yapılan 15 Nisan 1915 tarihli bir düzenleme neticesinde, savaş esnasında artan ihtiyaca bağlı olarak muhacirlerin Osmanlı topraklarına varış tarihlerinden itibaren yaşlarına göre üç ay içinde silah altına alınmaları esası kabul edilmiştir.⁷⁹⁸ Bu düzenleme ile Muhacirin Nizamnamesinin 28'inci maddesinde yer alan altı yıllık askerlik muafiyetinin süresi üç aya düşürülmüştür. Bu kanuna dair mecliste yapılan görüşmeler sırasında Erzurum Mebusu Raif Efendi, Rus işgaline maruz kalan mültecilerin zaten çok sefil ve perişan bir halde olduklarını, gerek Muhacir Nizamnamesinde gerekse Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nda muhacirlerin altı sene askerlik hizmetinden muaf oldukları şeklinde açık bir madde dururken bu biçarelerin silah altına alınmasının geride bırakacakları ailelerinin mahvına sebebiyet vereceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Ordu Dairesi namına söz alan Behiç Bey, Rus işgaline maruz kalan mültecilerin bu kanunun dışında tutulması yönünde Harbiye Nezareti tarafından Üçüncü Ordu'ya emir verildiğini hatırlatır.⁷⁹⁹

15 Nisan 1915 tarihli bu kanunda 21 Şubat 1916 tarihiyle yapılan bir düzenleme ile muhacirlerin geliş tarihleriyle değil, sicile kayıt tarihlerinden itibaren üç ay süre içinde silah altına alınabilecekleri esası benimsenmiştir. Ancak bu düzenlemede de tıpkı önceki düzenlemede olduğu gibi mülteciler kapsam haricinde bırakılmıştır.⁸⁰⁰ 24 Ekim 1916 tarihinde yapılan yeni bir düzenlemeyle de İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi 28'inci maddesinin muhacirlerin vakit ve hallerine bakılmaksızın hepsi için uygulanması esası kabul edilir.⁸⁰¹

Hükümet 1918 Ekim ayı içerisinde aldığı bir kararla "memleketlerine avdet edecek olan vilayat-ı müstahlasa ahalisinden esnan-ı askeriye dahilinde bulunanların

⁷⁹⁶ BOA. DH. MB. HPS. M. 9/6

⁷⁹⁷ "Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı", 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, **Düstur**, 2. Tertip, C. 6, s. 662.

⁷⁹⁸ BOA. DH. UMVM. 123/34.

⁷⁹⁹ MMZC, Devre 3, Sene 2, Cilt 1, İnikad 18, 4 Kanunisani 1331, s. 361. Ayrıca bkz. Dündar, **Müslümanları İskan Politikası**, s. 198.

⁸⁰⁰ BOA. BEO. 4582/343616. 2. 1. Dündar, **Müslümanları İskan Politikası**, s. 199.

⁸⁰¹ BOA. DH. HMS. 23/123.

dahi iki mâh müddetle tecillerini” uygun görmüştür.⁸⁰² Bununla birlikte çok geçmeden iki aylık sürenin “i’şar-ı ahara kadar temdidî” Harbiye Nezareti tarafından tüm vilayet ve mutasarrıflıklara tebliğ edilir.⁸⁰³ 1919 Temmuz ayına gelindiğinde muhacir ve mültecilerin askerlikten muafiyet sürelerine dair 15 Nisan 1915 tarihiyle kabul ve 21 Şubat 1916 tarihiyle tadil edilen kanunun yeniden geçerli olduğu esası kabul edilmiştir.⁸⁰⁴ Bu kanuna göre muafiyet süresi geldikleri tarihten değil; nüfusa kayıt ve iskan olundukları tarihten itibaren başladığı için muhacir ve mülteciler uygulamayı suiistimal etmişlerdir. Bunlar göç kabilelerinin arasına katılıp her defasında kendilerini yeni gelmiş gibi göstermişlerdir. Bu ve benzeri suiistimaller hem asker kaçaklarının hem de hükümetin sınırlı kaynaklarını tüketen muhacir ve mülteci miktarının artması ile sonuçlanmıştır.⁸⁰⁵

Hükümet, muhacir ve mülteciler hakkında yaptığı bir diğer düzenleme “maîşetten mahrum perişan hallerini” dikkate alarak onları bazı vergilerden muaf tutması olmuştur. Bu konuda yapılan ilk düzenleme 13 Haziran 1918 tarihli kararnamedir.⁸⁰⁶ Buna göre savaş sırasında istilaya uğrayıp daha sonra kurtarılan mahallerde “müsakkafat ve arazi vergileriyle, küsur-u munzaması ve bu mahaller ahalisinden gerek oralarda kalmış olan gerek istilaya uğramamış yerlere iltica edip avdet edenlerin temettuat ve ağnam rüsumları” 1918 senesine mahsus olmak üzere affedilmiştir. Bu mahallerin işgal altında kaldıkları süre boyunca “hazine-i maliyeye olan bilcümle tekalifi tahakkuk ettirilmeyecektir.” İşgalden önceki yıllara ait vergi borçları ise 1919 senesine kadar ertelenmiştir. Mültecilerin af süresinin uzatılması için yaptıkları müracaatları ise sonuçsuz kalmıştır.⁸⁰⁷

⁸⁰² 15 Ekim 1918 tarihiyle Diyarbakır’a çekilen şifre için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 92/135**. Bununla birlikte Meclis-i Vükela’nın bazı bölgeler için farklı uygulamalarda bulunduğu da görülmektedir. Örneğin Batum ve havalisi gibi Rus işgalinden kurtarılan sahalardan “şimdilik asker alınması muvafık görülmediği” yönündeki 9 Ekim 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bkz. **BOA. MV. 212/213**.

⁸⁰³ 29 Ekim 1918 tarihli Harbiye Nezareti’nin vilayet ve mutasarrıflıklara şifresi **BOA. DH. ŞFR. 92/298**.

⁸⁰⁴ 12 Temmuz 1919 tarihli düzenleme hakkında bkz. **BOA. BEO. 4582/343616**.

⁸⁰⁵ Dündar, **Müslümanları İskan Politikası**, s. 199-200.

⁸⁰⁶ “Harb-i Umumî Esnasında Düşman İstilasına Maruz Olup Bilahare İstirdat Olunan Mahaller Ahalisinin Bazı Vergi ve Rüsumlardan Muafiyetlerine Dair Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 18 Haziran 1334, No. 3270, s. 1-2. “Vergiden Muafiyet”, **Vakit**, 19 Haziran 1334, No. 241, s. 1. “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisi”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Haziran 1334, No. 2490, s. 2.

⁸⁰⁷ Ögün, **a.g.k.**, s. 121.

7 Ağustos 1918 tarihli ikinci bir düzenleme ile işgal altında kalmış olan bölge ahalisinin maruz kaldıkları zarar ve ziyana dair resmî makamlara verdikleri dilekçelerde pul ve damga resminden muaf olmaları esası kabul edilmiştir.⁸⁰⁸

Memleketlerine dönen muhacirlerden ağaçlarının kendilerine ait olduklarını köy ihtiyar heyetlerinden alacakları belgeler ile ispatlayanların 1918 senesi zeytin mahsulüne ait aşar vergisi 7 Nisan 1919 tarihli düzenleme ile affedilmiştir.⁸⁰⁹

6 Mayıs 1919 tarihli bir kararname ile “vilayat-ı müstahlasa ahalisinin bazı tekaliften muaf olduğu” kabul edilmiştir. Buna göre düşman istilasından kurtarılan mahaller ahalisinin “istila zamanına tesadüf eden senelere ait bil-umum tekalif-i emiriyeden münbais düyunu ile 335 ve 336 senelerine ait emlak ve arazi ve temettu vergileri ve bunların küsuratı kezalik muaftır.”⁸¹⁰ Çünkü mülteciler memleketlerine döndükleri zaman hanelerini harap bir halde bulmuşlar ve evsiz bir şekilde bu harabelerin içerisinde yaşamak durumunda kalmışlardı. Kağıt üzerinde hane, gerçekte ise birer virane olan bu gayrimenkullerden vergi alınması zaten büyük bir mahrumiyet içerisinde bulunan mültecilerin elinde avcunda kalan son birkaç kuruşun da yitip gitmesine neden olacaktı. Bu nedenle hükümet mülteci ve muhacirleri bu tür vergi kalemlerinden muaf tutmuştur.

6 Mayıs 1919 tarihli bu kararnameye ilaveten 28 Ağustos 1919 tarihinde kabul edilen bir kararname ile Trabzon, Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle Erzincan sancağındaki mültecilerin 1335 (1919) senesi için “tarik bedel-i nakdisinden” de muaf tutulmaları kabul edilmiştir.⁸¹¹ 6 Kasım 1919 tarihli bir düzenleme ile 6 Mayıs 1919 tarihli kararname dahiline vilayat-ı müstahlasa mültecilerinin 334, 335, 336 (1918, 1919, 1920) senelerine ait “tenzifat ve tenvirat rüsumlarından da muafiyetleri” ilave edilmiştir.⁸¹² Ancak “varidat-ı mahalliyeenin en ehemmiyetli” gelir kaynaklarından biri olan bu vergilerin affa dahil olması kaynak sıkıntısı nedeniyle yerel hizmetleri durma

⁸⁰⁸ BOA. DH. İ. UM. 20.18/12.85

⁸⁰⁹ “Memleketlerine Avdet Eden Muhacirlerden 1334 Senesi Zeytin Aşarının Suret-i İstifasına Dair Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 13 Nisan 1335, No. 3521, s. 4.

⁸¹⁰ Kanunun ilk iki maddesi tehcir edilen Ermenilerden memleketlerine geri dönenlere ait dinî, ilmî ve hayır kurumlarına ait vergilerin affı söz konusudur. “Avdet Eden Mecruhun ile Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisinin Bazı Tekaliften Muafiyeti Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 10 Mayıs 1335, No. 3544, s. 3.

⁸¹¹ BOA. DH. UMVM. 40/83. 2. “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisi Tarik Bedel-i Nakdisinin Affı ve Vilayat-ı Mezkure İdare-i Hususiye Varidatının Muvazene-i Umumîye Dahilinde Tedviri ve Müteferruatı Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 2 Eylül 1335, No. 3639, s. 2. Bununla ilgili Şura-yı Devlet kararına ilişkin bkz. BOA. BEO. 347520. 1. 1.

⁸¹² BOA. DH. UMVM. 40/74. 1.

noktasına getireceği endişesi ortaya çıkmıştır.⁸¹³ Yapılan inceleme neticesinde 26 Şubat 1335 (11 Mart 1915) tarihli “Rüsum-u Belediye Kanunu”nun birinci maddesinde zaten tenzifat ve tenvirat rüsumlarının müsakkafat ve emlak vergileri ile birleştirildiği ve birinin affı halinde diğerrinin de affı lazım geleceği anlaşıldığından yapılan düzenlemede bir mahzur olmadığı görülmüştür.⁸¹⁴

Hükümet deniz yoluyla sevk edilecek muhacir ve mültecilere ait eşyaların limanlarda hiçbir şekilde vergi alınmadan geçirilmesi konusunda da düzenlemelerde bulunmuştur. Maliye Nezareti’nden Erzurum’a gönderilen şifrede “muhacirine ait eşya ve hayvanatın bilâ rüsum imrarı” hakkında Trabzon’a emir verildiği bilgisi paylaşılmıştır.⁸¹⁵

Mültecilerin inşa ve tamir edecekleri meskenlerde kullanılacak malzeme konusunda da hükümetin bir takım düzenleme ve teşebbüsleri olmuştur. Hükümet 27 Ekim 1917 tarihli bir kanun ile Balkan Harbi’nde Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağında meskenleri harap olan ahali ve “istilaya uğrayan mahallerden gelip iskan olunan mültecilerin” kendilerine mahsus olarak inşa edecekleri haneler için gerekli kerestenin bir defaya mahsus olmak üzere mirî ormanlardan teminine izin vermiştir.⁸¹⁶ Bunun yanında savaş nedeniyle hasar gören hanelerin tamirinde gerekli taş ve malzemenin vergiden muaf tutulması yönünde Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından verilen kanun layihası Meclis-i Vükela’da görüşülmüş ve bazı mahzurları bulunduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Taş ocaklarından alınacak verginin affı inşaat ve tamirat hakkındaki sıkıntının çözümünde fayda sağlamayacağı, mültecilere hane tedariki konusunun sadece kum ve çakıl temin etmek suretiyle mümkün olmayacağı şeklindeki Maliye Nezareti’nin görüşü haklı bulunmuş ve “şimdilik bu yolda bir kanun tanzimi muvafık görülmemiştir.”⁸¹⁷

Hükümetin çeşitli vergi kalemlerinden mültecileri muaf tutma girişimi onların yaşam standartlarını yükseltme çabası genel itibariyle başarılı olmamıştır.⁸¹⁸

⁸¹³ Konuyla ilgili 17 Kasım 1919 tarihli değerlendirme için bkz. **BOA. DH. UMVM. 40/74. 3** ve **CA. 272. 11. 14. 52. 14.**

⁸¹⁴ **BOA. DH. UMVM 41/16. 2. 1.**

⁸¹⁵ 19 Mayıs 1919 tarihli şifre için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 99/253.**

⁸¹⁶ “Balkan Muharebesinde Edirne Vilayetiyle Çatalca Sancağında Meskenleri Harap Olan Ahali ile Muhacirinin İnşa Edecekleri Hanelere Muktezi Kerestenin Meccanen Mirî Ormanlardan Kat’i Hakkında Kanun”, **Takvim-i Vakayi**, 27 Teşrinievvel 1333, No. 3073, s. 1.

⁸¹⁷ 22 Mart 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bkz. **BOA. MV. 218/98.**

⁸¹⁸ Öğün, **a.g.k.** s. 122.

2. 6. Mülteciler İçin Yeni Yerleşim Alanları Kurma Çabası

Rus işgali sırasında Doğu Anadolu'daki tahribatın büyüklüğü nedeniyle Hükümet, memleketlerine iade edilen mültecilerin açıkta kalmaması için iskan konusunda da çalışmalarda bulunmuştur.⁸¹⁹ İskan çalışmaları bir plan dahilinde sürdürülmek istenmiş, özellikle tarımla uğraşan mülteci ve muhacirlerin tüketici değil üretici pozisyonunda olacak şekilde iskan edilmeleri amaçlanmıştır.

Hükümet bu doğrultuda başlattığı çalışmalar neticesinde bir proje hazırlayarak buna ilişkin bir talimatnameyi de 12 Mart 1918 tarihinde yayınlamıştır.⁸²⁰ Buna göre muhacir ve mülteciler için yeni köyler inşa edilmesi kararlaştırılmış ve şu hususlara dikkat edilmesi özellikle belirtilmiştir: İklimin uygun olmasına, bataklık kenarında bulunmamasına, akarsu yakınında olmasına, kuvvetli rüzgarlardan korunacak bir mevkide olmakla birlikte tamamen çukur bir alanda da olmamasına dikkat edilmelidir. Ayrıca ana yollar ile istasyonlara da yakın bir mevki seçilmesi istenir. İnşa edilecek köyler arazinin imkanına göre büyük olmalı ve beş, on haneden oluşacak küçük köyler inşasından kaçınılmalıdır. Köylülerin dutçuluk, tütüncülük, gülcülük ve bahçecilik gibi faaliyetleri de dikkate alınarak gerekli miktarda arazi tahsis sağlanmalıdır.

Talimatnamenin 4'üncü maddesinde köylerin fiziksel özellikleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Köyün ortasından geçerek köyü dörde bölecek ve kuzey-güney; doğu-batı istikametinde uzanacak on beşer metre genişliğinde iki caddenin açılması ve bu caddelerin köyün merkezinde 5-6 dönümlük bir alanda inşa edilecek meydana bağlanması planlanmıştır. Bunun dışındaki caddeler on ikişer metre genişlikte inşa edilecektir. Köyde mutlaka cami ve okul bulunacak, bunlara uygun genişlikte bahçe tanzim edilecektir.

Köy hanelerinin her biri için birer dönüm arazi ayrılacak ve haneler bu arazi içerisinde cepheleri caddeye bakacak şekilde inşa edilecektir. Evlerin her iki tarafında bahçe, arka taraflarında ise ağıl ve samanlık bulunması kabul edilmiştir. Köye münasip uzaklıkta harman yerleri ile en az iki bin metre uzaklıkta bir mezarlık alanı inşa

⁸¹⁹ Sadece Erzurum vilayet sınırları içerisinde tahrip edilmiş ev miktarı 75 bin civarındaydı. Köylerin çoğu haritadan silinmiş durumdaydı. Örneğin Bayezid Sancağındaki 448 Müslüman köyünden 205'i tamamen tahrip edilmiştir. Ögün, **a.g.k.**, s. 95. Cevat Dursunoğlu, anılarında şu bilgileri paylaşmaktadır: "Köylerin çoğu boştu, halkın pek azı yurtlarına dönebilmişlerdi. Bunlar da birer virane olan evlere yerleşmeye çalışıyor, günlük geçim derdiyle çırpınıyorlardı. Hele Gümüşhane'den öteye kışı sertleşmeye başlayan amansız iklimde yoksul halkın durumu gerçek bir afet halini almıştı..." Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, İkinci Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 35.

⁸²⁰ Proje ve talimatname için bkz. **BOA. DH. H.MŞ. 27/81** ve **BOA. DH. H.MŞ. 27/82**.

edilecektir. Her haneye ayrıca birer buçuk dönümlük bağ ve onar dönümlük mera tahsisi kararlaştırılmıştır. Ancak hayat pahalılığı ve İtilaf Devletlerinin uyguladığı ambargo nedeniyle inşaat malzemesi bulunamadığı için hükümet bu köy projelerini hayata geçirememiştir.⁸²¹

Talimatnameye göre istihdamları planlanan muhacir ve mülteciler; çiftçi, sanat erbabı, sanatsız fakat çalışmaya elverişli olanlar, evli kadınlar, dul ve kimsesiz kadınlar, çocuk ve yetimler ve tedavi edilemeyecek derecede hasta ve malul olanlar şeklinde yedi kısma ayrılmıştır. Bunlardan çiftçi kısmı kendi içinde ikiye ayrılır: Birincisi çalışabilenler ve çalışamayanlar; ikincisi memleketlerine dönecek olanlardır.

Talimatname hükümlerince iskan edileceklerin her hanede kaç nüfustan oldukları tespit edilerek arazinin her hanede mevcut erkek sayısına oranla dağıtılması istenmiştir. Aynı zamanda iskan edilecek muhacir ve mültecilerin asıl memleketlerinin de bilinmesi istenmiş ve buranın iklim özelliklerine göre arazinin dağıtılması kararlaştırılmıştır.

Hükümet bu talimatname doğrultusunda Rus işgalinden kurtarılmış vilayetlerin imarına gayret etmiş ve gerekli düzenlemelerin yapılması için aşağıda ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere bütçeden para ayırmıştır. 28 Ağustos 1918 tarihinde Erzincan Mutasarrıflığından gönderilen telgrafta “Vilayat-ı müstahlasa ile esbab-ı harbiyeye binaen tahliye edilip duçar-ı hasar olan mahallerin imarı ve ahalinin terfi-i halleri” hakkındaki talimatname doğrultusunda para gönderilmesi talep edilmiş ve buna verilen yanıtta masrafın “beş milyon liralık tahsisat-ı fevkaladeden” ödeneceği bildirilmiştir.⁸²²

Memleketlerine dönen Müslüman mülteciler, yaşanan mesken bühranı nedeniyle savaş koşullarında iç güvenlik gerekçesiyle o havaliden tehcir edilmiş gayrimüslimlerin hanelerine yerleşmek ya da onların zarar görmüş hanelerindeki malzemeleri kullanmak suretiyle kendilerine hane inşa etmek yoluna gitmişlerdir. İskana elverişli çok sayıda hanenin enkazından istifade edilmek maksadıyla yıkıldığı haberinin alınması üzerine, hükümet savaş yıllarında ortaya çıkan hayat pahalılığından kaynaklı malzeme

⁸²¹ **BOA. BEO. 4556/341668.** Hükümet, Mart 1919’a gelindiğinde Müslüman mültecileri iskan etme konusunda söz konusu plan dahilinde ve belirtilen özelliklerde muhacir köyleri inşasına yeniden teşebbüs etse de “ahval-i harbiyeden dolayı hükmü ferma olan buhran arasında inşaata iptidar olunamamıştır. Muhacir köylerinin ve bu köylerde inşa edilecek hanelerin planları için bkz. **BOA. DH. MB. HPS. M. 37/60.** Vakıf gazetesi 600 binden fazla Müslüman mültecinin iskanı için oluşturulacak köylerin önemine değinmiştir. “Muhacir İçin”, **Vakit**, 27 Nisan 1335, No. 538, s. 2. Özellikle Balkan Savaşları kapsamında gelen muhacirlerin iskanı için düşünülen bu köylerin inşasına Edirne’de teşebbüs edilse de Trakya’nın Yunan işgali altına girmesi bu çabayı sonuçsuz bırakacaktır. “Yeni Köyler”, **Tasvir-i Efkar**, 22 Teşrinievvel 1335, No. 2878, s. 2.

⁸²² **BOA. DH. UMVM. 156/34.**

tedarikindeki müşkülât ve iş gücü yokluğunda yeniden hane inşasının zor olduğu gerekçesiyle bu gibi hanelerin yıkılmasına izin verilmemesini “tahrirat-ı umumiye” ile duyurmuştur.⁸²³ 1918 Ekim ayı içerisinde vilayetlere yapılan bir başka tebliğde savaş nedeniyle başka mahallere sevk edilen Osmanlıların memleketlerine avdetleri “menafi-i âliye-i memleket iktizasından bulunduğu için”, emval-i metrukeden boş kalan yerlere kimsenin yerleştirilmemesi ve askerî makamlarla yerli ahalinin elinde bulunan meskenlerin vakit kaybetmeden tahliye edilmesi istenmiştir.⁸²⁴ Hükümetin bu isteği üzerine emval-i metrukelere yerleşmiş olan Müslüman mülteciler “telaş ve heyecana düşerek emval-i metrukeyi tahribe” başlamışlardır. Bu noktada hükümet emval-i metrukelere “vaktiyle yerleştirilmiş olan Müslümanların zayî-i hukukuna meydan verilmeyerek” bunların iskanlarının gerçekleştirilmesi ve mümkün mertebe akrabaları yanında veya mümkün mertebe bir, iki ailenin aynı hanede iskan edilmeleri istenmiş ve bu esnada muhacir ve mültecilerden asayiş bozacak olanların cezalandırılmaları talimatı vilayetlere verilmiştir.⁸²⁵ 1918 Aralık ayı içerisinde vilayetlere verilen ikinci bir talimatla “İslam muhacir ve mültecilerin açıkta kalmamaları temin edilinceye kadar ind-el-hace Rum ve Ermenilerin ikişer, üçer hanesi bir arada olmak üzere muvakkaten yerleştirilmeleri” istenir.⁸²⁶

Sevkiyat esnasında mültecilerin konaklaması gereken durumlarda “lazım gelen mahallerde imkan dairesinde muvakkat misafirhaneler tesis olunacağı gibi askerî misafirhanelerden de istifade edilmesi” İade Talimatnamesi’nde belirtilmişti.⁸²⁷ Bunun yanı sıra han ve otel gibi çeşitli meskenlerin de geçici olarak kiralandığı ve iskan meselesinin bu şekilde çözülmeye çalışıldığı görülür.⁸²⁸ Ancak bu geçici iskan durumu,

⁸²³ 16 Ağustos 1918 tarihli “Tahrirat-ı Umumiye” için bkz. **BOA. DH. UMVM. 101/24.1**

⁸²⁴ Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Mamûretülaziz vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe, Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen 20 Ekim 1918 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 92/199**.

⁸²⁵ Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey’in vilayetlere 23 Ekim 1918 tarihli talimatı için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 92/238**. “İadelerine karar verilen eşhas memleketlerine vürutlarında mümkün ise akrabaları nezdinde ve bu suretle iskanları kabil olmadığı surette indel-ihtiyaç bir, iki ailenin bir arada iskanları” hakkında Hüdavendigar vilayetine çekilen 26 Ekim 1918 tarihli talimat için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 92/265**. “Ermeni ve Rum muhacirlerin memleketlerine avdetleri hasebiyle hane ve arazilerinden çıkarılmakta olan mülteci ve muhacirin-i İslamiye’den ne miktarının” Almanlar tarafından işgal ve sonra da tahliye edilen barakalara yerleştirilebileceğinin bildirilmesi hakkında Konya vilayetine çekilen şifre için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 95/204**.

⁸²⁶ 23 Aralık 1918 tarihli Adana Vilayetine gönderilen şifre için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 94/264**.

⁸²⁷ **İade Talimatnamesi**, s. 9.

⁸²⁸ 5 Temmuz 1919 tarihli şifre ile Sivas’taki mültecilerin konaklaması için Müdüriyet bütçesinin 180’inci faslındaki 11’inci “Han ve Otel İcarı” maddesinden 2.000 kuruşun havale edilmesi istenmiş ve 21 Temmuz 1919 tarihli şifre ile 2.000 kuruş gönderilmiştir. **CA. 272. 74. 68. 42.4**. “Muhacir ve mültecilerin

daha önce temas ettiğimiz sevkiyattaki olumsuzluklar nedeniyle uzamış ve mülteciler bulundukları bölgelerde yaşamlarını sürdürebilmek için çevre koşullarını zorlamışlardır. Örneğin Bolu’da geçici iskan edilmiş Trabzon ve Ordu mültecilerinin geçimlerini temin için tarla açmak maksadıyla buradaki ormanlarda kesim yaptıklarının duyulması üzerine, “mültecilerin orman haricinde bir araya cem’ ve iskan edilmeleri” ve “önümüzdeki sene memleketlerine iadeleri” gerektiği bildirilmiştir.⁸²⁹

Geçici iskan uygulaması beraberinde uzun süreli iaşe sorununu da getirmiştir. Bu noktada çaresiz kalan hükümet, zaman zaman halkın yardımına müracaat etmek durumunda kalmıştır. Adana taraflarından 800 hanede 15.000 nüfustan fazla mültecinin Aziziye ve Sivas’a gelmesi üzerine zahire için 1.400.000 kuruşa ve yevmiyeleri için 3.000.000 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur. Bunlara verilen günlük 3 kuruş yevmiyenin yeterli olmadığı ve “biçarelerin hayatları taht-ı tehlikede” olduğunun bildirilmesi üzerine, Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından verilen 1 Şubat 1919 tarihli yanıtta bunların iskanı için 100.000 ve iaşeleri için 2.000.000 kuruşluk havalenin gönderildiği ve bunun dışında bir havalenin mümkün olmadığı ifade edilmiş, mültecilerin perişan hallerinin “eşraf-ı ahaliye anlatılarak” aralarında “aynen veya nakden bir iane tertip ve teşvik edilmesi” istenmiştir.⁸³⁰ Hükümet mültecilerin sevki ve iaşeleri konusunda olduğu gibi iskan konusunda da yetersiz kalmıştır.

2. 7. İstanbul Hükümetinin Memleketlerine İade Ettiği Mültecilerin Miktarı

“İade Talimatnamesi” doğrultusunda memleketlerine dönmeye başlayan mültecilerin miktarı yıllar içerisinde değişiklik göstermiş, bunların bir kısmı hükümet tarafından sevk edilmiş veya kendi imkanları ile yola çıkıp memleketlerine dönebilmişken bir kısmı da yollarda perişan bir halde kalmıştır.

Muhacirin Müdür-i Umumîsi Hamdi Bey 23 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında geri dönebilenlerin miktarını, göç edenlerin ancak %15’i olduğu bilgisini paylaşmıştır.⁸³¹ “Tasvir-i Efkar” gazetesi 26 Aralık 1918 tarihli sayısında “hükümete müracaat etmeksizin kendiliğinden memleketlerine gidenlerin” toplamını 60.343 ve halihazırda İstanbul’dan memleketlerine doğru yola çıkmak üzere bulunanların

iskanı için isticar edilecek haneler bedel-i icarına mukabil 10.000 kuruşluk havalenamenin gönderildiği” hakkında 20 Ekim 1919 tarihli şifre CA. 272. 74. 68. 44. 7.

⁸²⁹ Ticaret ve Ziraat Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 1 Ocak 1920 tarihli yazı CA. 272. 11. 15. 55. 4

⁸³⁰ CA. 272. 74. 69. 48. 7.

⁸³¹ MMZC, Devre 3, Sene 5, Cilt 1, İnikad 17, 23 Teşrinisani 1334, s. 190.

miktarını da 6.350 olarak vermiştir.⁸³² Bir hafta sonra verilen “resmî bir istatistikte” ise tespit edilebilen 704.905 mülteçiden memleketlerine dönebilenlerin miktarının 83.153 kişiye yükseldiği görülmektedir. Bununla birlikte aynı istatistiğe göre 647.699 kişinin hala farklı bölgelerde mülteci konumunda olduğu bilgisi verilmiştir.⁸³³ Buna göre:

Tablo 2.4. Ocak 1919 itibariyle mültecilerin bulundukları yer ve miktarlar (Tasvir-i Efkar, 4 Kanunisani 1335)

Bulundukları Mahal	Mülteci Miktarı	Bulundukları Mahal	Mülteci Miktarı
Adana Vilayeti	7.432	Urfa Sancağı	48.778
Ankara Vilayeti	122.228	İzmit Sancağı	2.728
Halep Vilayeti	26.740	Eskişehir Sancağı	20
Hüdavendigâr Vilayeti	1.006	Bolu Sancağı	5.732
Diyarbakır Vilayeti	25.940	Canik Sancağı	116.672
Suriye Vilayeti	279	Karesi Sancağı	16.520
Sivas Vilayeti	94.163	Kayseri Sancağı	25.107
Kastamonu Vilayeti	14.749	Maraş Sancağı	14.711
Konya Vilayeti	28.824	Niğde Sancağı	4.625
Mamûretülaziz Vilayeti	23.538	Toplam	647.699
Musul Vilayeti	67.900		

Mayıs 1919’a gelindiğinde Muhacirin Müdüriyet-i Umumîyesi’nden elde edilen bilgilerde toplam mülteci miktarı 902.865, ateşkesin imzalanmasından Mayıs 1919’a kadar geçen sürede hükümetin yardımıyla Trabzon ve havalisine dönenlerin miktarı 100.000 olarak verilmiştir. Kendi imkanlarıyla memleketlerine dönenlerin mevcudu ise yine aynı tarihler arasında 200.000 kişi olarak gösterilmiş ve halihazırda 672.847 mültecinin memleketlerine sevk olunmak üzere bekledikleri ifade edilmiştir.⁸³⁴ Tasvir-i Efkar 16 Mayıs tarihli haberinde ise sevk için bekleyen mülteci miktarının 700 bine

⁸³² “Muhaceret Hakkında Bir İstatistik”, *Tasvir-i Efkar*, 26 Kanunievvel 1334, No. 2602, s. 2. İpek, *a.g.k.*, s. 211. Kaya, *a.g.k.*, s. 100. Ögün, *a.g.k.*, s. 77.

⁸³³ “Millî Bir Derdimiz Muhacirler”, *Tasvir-i Efkar*, 4 Kanunisani 1335, No. 2611, s. 1. İpek, *a.g.k.*, s. 211. Kaya, *a.g.k.*, s. 106-107.

⁸³⁴ “Müslüman Muhacirler”, *Tasvir-i Efkar*, 11 Mayıs 1335, No. 2722, s. 2.

yakın olduğunu ve hükümetçe mülteci olarak tescil edilen 300 bin kişinin de buna ilavesi halinde 1 milyon Müslüman mültecinin deniz ve kara yoluyla sevk edilmesi gerektiğini yazmıştır.⁸³⁵

Memleketlerine sevk ve iade edilen mülteciler hakkında son derece önemli bir istatistik ise 10 Nisan 1920 tarihli “İleri” gazetesinde yer almıştır. Muhacirin İhsaiyat Müdürü Talat Bey’in hazırladığı belirtilen bu istatistikte Birinci Dünya Savaşı sırasında memleketlerini terk edenlerin miktarı 868.986 ve Nisan 1920’ye kadar dönenlerin miktarı ise 460.062 kişi olarak verilmiştir.⁸³⁶ Buna göre:

Tablo 2.5. Nisan 1920’ye kadar memleketlerine dönen mülteci miktarı (İleri, 10 Nisan 1336)

Bölge	İltica edenlerin miktarı	Geri dönenlerin miktarı
Trabzon	324.826	207.788
Erzurum	287.474	157.659
Van	102.808	35.415
Bitlis	128.228	48.070
Batum	25.650	11.130
Toplam	868.986	460.062

İhsaiyat Müdürü Talat Bey’in hazırladığı istatistikte 1919 senesi sonu, 1920 senesi başı itibariyle henüz memleketlerine dönemeyerek hükümetin yardımına muhtaç bir halde bekleyenlerin mevcudu ise şu şekilde verilmiştir:

Tablo 2.6. 1920 senesi itibariyle henüz memleketlerine dönmemiş mülteci miktarı (İleri, 10 Nisan 1336)

Bulundukları Mahal	Mülteci Miktarı	Bulundukları Mahal	Mülteci Miktarı
Adana Vilayeti	7.432	Urfa Sancağı	6.507
Ankara Vilayeti	61.397	İçel Sancağı	999
Aydın Vilayeti	1.071	İzmit Sancağı	2.728
Halep Vilayeti (Antep)	26.740	Bolu Sancağı	5.720
Hüdavendigar Vilayeti	1.295	Canik Sancağı	116.672
Diyarbakır Vilayeti	35.940	Çatalca Sancağı	143

⁸³⁵ “Muhacirin-i İslamiye”, *Tasvir-i Efkar*, 16 Mayıs 1335, No. 2727, s. 2.

⁸³⁶ “Muhacirin”, *İleri*, 10 Nisan 1336, No. 805, s. 2. Kaya, *a.g.k.*, s. 118-119.

Sivas Vilayeti	64.163	Karesi Sancağı	21
Kastamonu Vilayeti	2.031	Kayseri Sancağı	8.488
Konya Vilayeti	28.824	Maraş Sancağı	8.687
Mamüretülaziz Vilayeti	23.538	Menteşe Sancağı	2.431
Eskişehir Sancağı	1.249	Niğde Sancağı	7.597
		Toplam	407.604

Geri dönenlerle (460.062) geri dönmek için hükümetin yardımına muhtaç bir halde bekleyenlerin (407.604) miktarı birleştirildiğinde (867.666) Rus işgali nedeniyle memleketlerini terk eden mülteci miktarı olan 868.986 sayısına çok yakın bir sayıya ulaşılmaktadır.

Aşağıda inceleneceği üzere TBMM Hükümeti kurulduğu sırada toplamda 400 bin mülteci Anadolu'nun iç bölgelerinde ya da yollarda kalmış bir halde sevk edilmeyi beklemektedir. Ankara Hükümeti'nin asıl mesaisi bunların memleketlerine iadelerini temin etmek için çalışmakla birlikte mültecilerin memleketlerine ulaştıktan sonraki süreç üzerinde yoğunlaşacaktır.

3. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİNE YARDIMI

Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin iadesi sürecinde sevk, iaşe ve iskanları konusunda hükümetin yaşadığı sıkıntılar yardım beklentisi içerisinde gözlerin “müessesat-ı hayrîye” dediğimiz hayır kurumlarına çevrilmesine neden olmuştur. Çünkü gerek hayır kurumlarından gerekse yerli ahaliden gelecek yardımlar, çok ağır şartlar altında yaşamaya mahkum olan mülteciler için hayatî öneme sahiptir. Nitekim Sivas örneğinde olduğu gibi ahalinin kendi arasında para toplamak suretiyle mültecilere maddi yardımda bulunduğu bahsetmiş, aynı şekilde İstanbul'daki muhtaç mültecilere yardım eli uzatılması konusunda Ahmet Emin'in yazılarında Hilal-i Ahmer ve Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'nin faaliyetlerini ön plana çıkardığına temas etmiştik.⁸³⁷

⁸³⁷ **BOA. DH. ŞFR. 578/13.** “Erzincan Muhtacine Muavenet”, **Vakit**, 8 Mart 1334, No. 138, s. 2. Hükümet muhacir ve mülteci işlerinin idaresi konusunda o kadar müşkül durumdadır ki, 1919'a geldiği halde Balkan Savaşları ile gelen muhacirlerin iskanı henüz temin edilebilmiş değildir. 1913'te “düşmanın pençe-i esaretinden bin müşkülâtla” kurtulup hükümetin “aguş-u şefkat ve merhametine iltica eden” “Priştine muhacirlerinden Lütfi” imzasıyla yapılan müracaatta kendilerine verilen arazinin geri alındığı ve Rumların dönüşü ile hanelerinden çıkarıldıkları, “çoluk çocuk sokak ortasında kaldıkları” ifade edilmiştir.

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından hazırlanan 24 Mayıs 1920 tarihli raporda hükümetin yerli ve yabancı yardım kuruluşlarının desteğine olan ihtiyacı şu şekilde ifade edilmiştir:

“... Zaten aç ve sefil ve hemen da umumî muhtaç-ı muavenet bir hal ve vaziyette memleketlerine avdet eden halkın gittikçe kesb-i iştidad ve peyda-yı vehamet eylemekte olan vaziyetlerinin ıslahıyla hayatların tahlisi vacibat-ı umur-ı idarîyedendir. Müdüriyet-i Umumiye, bu vaziyetin ıslahı için muavenet-i emel ve haseme ile meşbu Osmanlı veya ecnebi cemiyet-i hayriye ile teşrik-i mesaiden başka çare görememiş ve zaten 11 Teşrinievvel 1335 tarihli kararname Müdüriyetin böyle cemiyetlerle teşrik-i mesaisini mutazammın bulunmuş olmasından istifade etmek istemiştir...”⁸³⁸

II. Meşrutiyet’in getirdiği cemiyetleşme ortamında hayır cemiyetlerinin sayısını artırmakla birlikte bunun istenilen düzeye ulaşamaması, sosyal yardım alanında devlet ve hayır cemiyetlerinin iş birliğini zorunlu kılmıştır. Nitekim 15 Temmuz 1918 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin müracaatı üzerine cemiyetin “zir-i himaye-i muazzama-yı hazret-i Padişahîde bulunması” kararı kabul edilerek, cemiyet ile devlet adeta el ele vermiştir.⁸³⁹ Bu dakikadan itibaren Hilal-i Ahmer Cemiyeti önce Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin, sonrasında ise Batı Anadolu muhacirlerinin yardımına koşmuştur. Hilal-i Ahmer’in bu faaliyetlerin öncesinde gerek İstanbul’da gerek Anadolu’da aşhaneler kurmak suretiyle muhtaçlara ve mültecilere yardımda bulunduğu görülmektedir. Aşhanelerde sıcak yemek dağıtımını sağlayan cemiyet, günde binlerce insanın iâşesini temin etmiştir. Örneğin sevk için Samsun’da bekleyen ve iâşeleri temin edilemeyen mültecilerin açlıkla pençeleşmesi üzerine Temmuz 1918’de Samsun Aşhanesi kurulmuş ve aşhane için gerekli gıda malzemesi de yine cemiyet tarafından temin edilmiştir. Hilal-i Ahmer, aşhanede kullanılmak üzere 25 ton mısırsı Gül Cemal Vapuruyla Samsun’a göndermiştir. Bu aşhanenin açıldığı 13 Ekim 1918 tarihinden

Resmî makamlara yaptıkları müracaatlarına “başınızın çaresine bakın” karşılığı verildiğini hatırlatan Lütfi Bey bir an önce iskanlarının teminini talep etmektedir. “Rumeli Muhacirlerinin Hali”, **Vakit**, 16 Nisan 1335, No. 527, s. 2.

⁸³⁸ Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 128-129. 11 Ekim 1919 tarihli “Vilayat-ı Müstahlasa Vesaire Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname”de hükümetin yerli ve yabancı yardım kuruluşlarıyla iş birliği yaparak mültecilere yardımda bulunması esasının karara bağlandığından yukarıda bahsedilmiştir. **BOA. MV. 253/1. 5. 1.** “Vilayat-ı Müstahlasa Vesaire Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 16 Teşrinievvel 1335, No. 3763, s. 1-2. “Vilayat-ı Müstahlasa Vesaire Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname”, 15 Muharrem 1338/11 Teşrinievvel 1335, **Düstur**, 2. Tertip, C. 11, s. 398. “Vilayat-ı Müstahlasa Tahsisatı”, **Tasvir-i Efkâr**, 17 Teşrinisani 1335, No. 2904, s. 3.

⁸³⁹ **BOA. BEO. 4524/339230.**

Kasım 1918'e kadar günde 3.000 kişi iâşe olunmuştur.⁸⁴⁰ Cemiyet İstanbul'da Fatih, Kasımpaşa, Eyüp, Üsküdar ve Topkapı'da açtığı aşhanelerle fakir ve mültecilerin iâşesini karşılamıştır.⁸⁴¹ Ahmet Emin, Hilal-i Ahmer'in İstanbul'daki aşhanelerinin oynadığı role temas etmiş ve günde yirmi beş, otuz bin kişiyi doyuran bu teşkilatın örnek alınmasını istemiştir. Toplum için hayatî öneme sahip konularda teşkilatsızlık yüzünden yaşanan felaketlere temas ederek, istenildiği takdirde sağlıklı bir teşkilat meydana getirmenin en somut örneğinin Hilal-i Ahmer olduğunu ifade etmiştir. Savaş yıllarında vazifesini yapan Hilal-i Ahmer'in savaştan sonra da vazifesini yapmaya devam edeceğine şüphe olmadığını belirtir.⁸⁴²

Cemiyet gerek hükümetten gelen müracaatlar gerekse kendi yaptığı incelemeler neticesinde Mayıs-Haziran 1919 itibariyle savaştan zarar gören bölgeler ahalisine yardımda bulunmak için çalışmalara başlamıştır. Ancak gerek Anadolu'nun tamamına yardım için eldeki kaynakların yeterli olmaması gerek savaştan en ziyade zarar gören bölgelerin doğudaki iller olması nedeniyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti "evveleminde vesait-i mevcudesini bu havalideki insanlara tahsise karar vermiştir."⁸⁴³ Cemiyetin Fen ve Maliye Komisyonu tarafından yapılan hazırlıklar neticesinde en fazla zarar gören havalı olarak Trabzon, Erzurum, Erzincan ve Elazığ'ın kuzey bölgelerine üç heyet gönderilmesi ve her heyette bir başkan, bir idare memuru, iki doktor, iki hastabakıcı ile altı hademenin yer alması kararlaştırılır.⁸⁴⁴ Heyetlerin çalışma sürelerinin dört ayı

⁸⁴⁰ **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları, 1914-1928**, Yay. Haz. Murat Uluğtekin ve M. Gül Uluğtekin, Ankara, 2013, s. 13. "Samsun'da Aşhane", **Tasvir-i Efkâr**, 20 Temmuz 1334, No. 2519, s. 2. **BOA. DH. ŞFR. 89/79**.

⁸⁴¹ 1918 Ocak ayı içerisinde İstanbul'daki aşhanelerde dağıtılan yemek listesi için bkz. **TKA. 223/195**.

⁸⁴² Ahmet Emin, "Bir İkmal İmtihani", **Vakit**, 28 Mayıs 1334, No. 219, s. 1.

⁸⁴³ **Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumîsi Tarafından 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumîsine Takdim Edilen 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, Ahmet İhsan ve Şurekası Matbaa-yı Osmanî Şirketi, 1339, s. 37. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bölgeye üç heyet gönderme konusundaki kararı 8 Haziran 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. **BOA. DH. KMS. 53/69.9**. "Hilal-i Ahmer'in Hayırperverane Bir Teşebbüsü", **Vakit**, 9 Haziran 1335, No. 581, s. 2.

⁸⁴⁴ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 38. Hilal Ahmer Cemiyeti Fen ve Maliye Komisyonu tarafından hazırlanan raporda "Vilayat-ı Şarkiyenin istilazede olan aksamından en ziyade hasar gören cihetler olarak Erzurum, Erzincan ve Şimal-i Mamûretülaziz ile Trabzon" havalisi olmak üzere üç mıntika belirlenmiştir. Heyetlerin beraberinde götürecekleri "iane, ilbas ve ecza-yı tıbbiye" miktarı ve masrafı komisyon raporunda şu şekilde verilmiştir: 700 ton hububat, 10 ton şeker ve 4.500 sandık süt tozu için 58.500 lira; 10.000 çift deri çarık, 10.000 metre basma, 10.000 çift çorap, 100.000 don ve 100.000 gömlek için 160.500 lira; kinin (sülfato) ve diğer tıbbi malzeme için 5.000 lira olmak üzere toplam 224.000 lira. Bu paraya heyetlerin maaşları ile nakliye parası olarak 50.000 lira daha ilave edildiğinde toplam masraf 274.000 lira olarak belirlenmiştir. Fen ve Maliye Komisyonu raporu için **TKA. 849/29-1**. "Hilal-i Ahmer Heyetleri", **Tasvir-i Efkâr**, 9 Haziran 1335, No. 2750, s. 2. "Vakit" gazetesi Cemiyetin bu kararını "insaniyetperverane bir teşebbüs" olarak duyurmuştur. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin savaşın bitimiyle kaynaklarını Anadolu'da perişan bir halde bulunan halka sarf etmek için çabaladığı

geçmeyeceği belirtilmiştir. Heyetlerin her birine beraberlerinde götürmesi için verilmesi kararlaştırılan malzeme ise 700.000 ton hububat (mısır, buğday, mercimek, un), 4.500 sandık süt tozu, 10.000 kilo şeker, 10.000 çift çarık, 100.000 çift çorap, 100.000 metre basma ile 100.000 don ve 100.000 gömlektir.⁸⁴⁵

12 Haziran 1919 itibariyle heyetlerin üyeleri belirlenmiştir. “Birinci İmdad-ı Sıhhî Heyeti” olarak bilinen Trabzon Heyeti’nin başkanlığına Darülfünun hocalarından ve Hilal-i Ahmer Üsera Şubesi Müdürü Behçet Bey getirilmiştir. Üsera Şubesi Başkatibi Hikmet Bey, İdare Müdürü ve şube katiplerinden Saip Bey de katip olarak heyette yer almıştır. Cemal Ömer ve Süleyman Ethem Beylerin doktor olarak yer aldığı heyette iki hasta bakıcı ile beş hademe bulunmaktadır. Heyetin merkezi Trabzon olacak, Lazistan (Rize) ve Gümüşhane havalisine ve gerek görüldüğü takdirde Canik (Samsun) kazalarına yardımda bulunacaktır. Erzincan ve Elazığ havalisine gönderilecek olan “İkinci İmdad-ı Sıhhî Heyeti”nin başkanlığına Üsküdar Sultanisi Fransızca Öğretmeni ve Hilal-i Ahmer Tahrirat Katibi Saffet Bey getirilmiştir. İdare Müdürlüğü görevine Hasan Tahsin Bey, doktorluğa ise Akif Şakir Bey uygun görülür. Bu heyette iki hasta bakıcı ile üç hademe yer almıştır. Heyet Erzincan’ı merkez yapacak ve Elazığ’ın kuzey bölgelerindeki muhtaç mülteci ve ahaliye yardımda bulunacaktır.⁸⁴⁶ Yapılan çalışmaların ardından 25 Haziran 1919 tarihinde Birinci ve İkinci İmdad-ı Sıhhî Heyetleri, “Ümit” vapuru ile İstanbul’dan ayrılarak yola çıkmışlardır.⁸⁴⁷

Bir diğer heyet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumîsi Sertabibi Doktor Lütfi (Kırdar) Bey’in başkanlığındaki “Hilal-i Ahmer Üçüncü Erzurum İmdad-ı Sıhhî Heyeti”dir. Heyet 26 Temmuz’da “Leon” vapuruyla İstanbul’dan ayrılmıştır.⁸⁴⁸

belirtildikten sonra cemiyetin bu iş için 300.000 bin liralık bir bütçe ayırdığı yazılmıştır. “İnsaniyetperverane Bir Teşebbüs”, **Vakit**, 11 Haziran 1335, No. 583, s. 1.

⁸⁴⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 38. “Vakit” gazetesi yapılan ilk çalışma neticesinde gönderilecek eşya miktarının “iki bin liralık mısır, buğday, un, mercimek ve bakla, 2.500 sandık süt hılasası, 1.000 çift çarık, 1.000 metre basma, 1.000 çift çorap, Amerika’da mamul 100.000 don ve 100.000 gömlek ile üç bin lira kıymetinde ilaç” olarak belirlendiğini bildirmiştir. “Hilal-i Ahmer’in Muavenet Heyeti”, **Vakit**, 10 Haziran 1335, No. 582, s. 2. Gönderilecek eşya ve malzeme miktarının daha sonra arttığı gerek rapordan gerekse 27 Haziran tarihli haberden anlaşılmaktadır. “Muavenet Heyetleri”, **Vakit**, 27 Haziran 1335, No. 599, s. 1

⁸⁴⁶ **BOA. DH. KMS. 53/69. 11.** “Hilal-i Ahmer İmdad-ı Sıhhî Heyetleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 27 Haziran 1335, No. 2768, s. 2.

⁸⁴⁷ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 38. **Tasvir-i Efkâr**, 27 Haziran 1335, No. 2768, s. 2.

⁸⁴⁸ Heyetin hareket tarihi hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Lütfi Bey 24 Ağustos tarihli raporunda 26 Temmuz 1919 tarihinde “Leon” vapuruyla İstanbul’dan hareket ettiklerini hatta Boğaziçi’nde İtalyanlar tarafından durdurulan vapurun bir buçuk saat kontrolden sonra yola devam ettiği bilgisini paylaşmıştır. **TKA. 150/1.** Ancak Hilal-i Ahmer’in faaliyet raporlarında heyetin 30 Haziran 1919 tarihinde İstanbul’dan hareket ettiği bilgisi verilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 46. Bununla birlikte heyete ilişkin basında yer alan haberlerden Erzurum Heyeti’ne mensup bazı üyelerin Trabzon’a

3. 1. Hilal-i Ahmer Trabzon Heyetinin Faaliyetleri

Yusuf Behçet Bey başkanlığındaki heyet Trabzon'a 1919 Temmuz ayı başında ulaşmıştır. Ancak Heyet İnebolu, Samsun, Giresun ve Ordu'ya uğrayarak incelemelerde de bulunur. Bu havalide en fazla yardıma muhtaç bölge olarak Giresun şehri tespit edilmiş ve heyet ilk mesaisini burada yapmıştır. Behçet Bey'in Eylül 1919'da gazetelere yaptığı açıklamadan ve Hilal-i Ahmer raporlarından şehrin içler acısı hali açıkça görülmektedir.⁸⁴⁹ Heyet, Giresun'un zengin ahalisinin de yardımıyla bir yetimhane kurmuş ve 350 kadar çocuğu buraya yerleştirmiştir. Bunların bir aylık işlerine ve sıhhi ihtiyaçlarına yetecek malzemeyi de bırakarak Trabzon'a geçmiştir.

Trabzon'a ulaşan heyet Behçet Bey'in ifadesine göre Gümüşhane'deki manzaranın aynısıyla karşılaşmıştır. Trabzon'da, Gümüşhane, Bayburt, Kelkit, Şiran havalisinden hicret etmiş on binlerce muhacir, aç ve sefili sokaklarda yatar bulmuştur. "...Bir kısmı, yiyecek hiçbir şey bulamadıklarından hayvan pislikleri arasında arpa tanelerini toplamakla meşguldür. Sokakta yatanlardan maada vilayet Muhacirin İdaresinin misafirhanelerinde de 550 kişi mevcuttu. Bunlar çıplak denilecek kadar elbisesiz bir halde Rusların vaktiyle tecrit barakası olarak inşa ettikleri salaşların altında iskan olunmuşlardı. Bunlar, içine girilemeyecek kadar pis bir koku neşrediyorlardı. Muhacirin İdaresi bunlara yevmiye gıdadan ziyade, mideyi bozmaya yardım edecek çamurdan mürekkep 150 dirhem ekmek tevzi ediyordu. Her gün bu zavallıların birkaçı açlık yüzünden, hastalık yüzünden telef olmakta, bu suretle esasen ihtimal ki, üçte bir derecesine kadar inmiş olan vilayetin nüfusu gittikçe azalmakta idi... Ne belediye ne

giden heyet üyeleri arasında yola çıktığı ve incelemelerde bulunmak üzere Erzurum'a geçtiği sonucuna da ulaşılabilir. "Üçüncü Hilal-i Ahmer Heyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 5 Temmuz 1335, No. 2774, s. 3. "Vakit" gazetesi verdiği bir haberde Trabzon'a giden Hilal-i Ahmer Heyeti'nin Erzurum'a hareket etmek üzere İstanbul'a bildirdiği malzeme talebinin sonucunu beklemekte olduğu ve kendisine tahsis edilen eşyanın "kamilen ve serian gönderilmesini" istediği yazılmıştır. "Hilal-i Ahmer Heyeti Trabzon'da", **Vakit**, 9 Temmuz 1335, No. 609, s. 1. "Erzurum İmdad-ı Sıhhi Heyeti", **Vakit**, 7 Temmuz 1335, No. 607, s. 2. "Tasvir-i Efkâr" ise "Erzurum ve Trabzon'da sefalet ve ihtiyacın son dereceyi bulması nedeniyle mütebakî malzeme-i sıhhiyenin irsali ve üçüncü heyetin lüzum-u hareketi işar edildiği" bilgisini paylaşmıştır. "Erzurum ve Trabzon'da Faaliyet", **Tasvir-i Efkâr**, 9 Temmuz 1335, No. 2778, s. 1. "Üçüncü Hilal-i Ahmer Heyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 11 Temmuz 1335, No. 2780, s. 2. Aynı gazete heyetin 23 Temmuz Çarşamba günü 200 tona yakın malzeme ile "Triestino" vapuruna binerek yola çıkacağını belirtir. "Hilal-i Ahmer Erzurum Heyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 22 Temmuz 1335, No. 2789, s. 2.

⁸⁴⁹ "... Sokaklarda müteharrik iskeletler bize deri ve kemikten ibaret kollarını uzatıyor ve her tarafı derin iniltileriyle dolduruyorlardı. Belediye reisi son zamanlarda sokakta açlıktan ölenlerin cesetlerini naklettirmeye belediye varidatının kafi gelmediğini söyledi..." **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 39. Behçet Bey, Darülfunun'un yeni ders yılının başlaması münasebetiyle İstanbul'a geldiği sırada heyetin faaliyetleri hakkında kamuoyuna geniş bilgi vermiştir. "Karadeniz Sahilindeki Vaziyetimiz Ne Halde", **Vakit**, 28 Eylül 1919, No. 684, s. 1. "Trabzon Havalisinde Sefalet", **Vakit**, 17 Temmuz 1335, No. 617, s. 1.

hükümet bunlarla müsmir surette meşgul olmuyor, vaziyet günden güne daha feci bir şekil alıyordu...”⁸⁵⁰

Heyet bu manzara karşısında derhal çalışmalarına başlamış ve Muhacirin İdaresi tarafından sadece ekmekle iâşe edilebilen beş yüz kadın ve çocuğun dört tarafı açık bir viranede topluca iskan edildiğinin görülmesi üzerine büyük bir bina kiralanmak suretiyle mültecileri buraya yerleştirmiştir. Bunlara yeni çamaşır dağıtıldığı gibi bir aylık iâşeleri de yine heyet tarafından temin edilmiştir. Başlangıçta beş yüz kişiye yemek verebilecek seviyede heyet tarafından açılan aşhanenin kapasitesi daha sonra 750 kişiye çıkarılmış, aşhaneye gelemeyecek olan muhtaç mülteci ve fukaraya da kişi başına aylık 5 kilo hesabıyla hububat ve ayrıca çamaşır dağıtılmıştır. Şehirde görülen bulaşıcı hastalıklar temizlik koşullarının yetersiz olması nedeniyle büyük bir tahribata neden olmuştur. Mülteciler ve yerli ahali arasında özellikle sıtma, verem, frengi ve her çeşit cilt hastalığı ile göz rahatsızlıkları çok yaygındır. Bunun için heyet tarafından öncelikle şehirde bir muayenehane açılmış ve mülteciler ücretsiz bir şekilde tedavi edilmeye başlanmıştır. Bu muayenehanede başlangıçta günde 30-35 kişi tedavi edilirken daha sonra çevre köylerden de hastaların gelmesi ile bu sayı günde 150-160’a kadar yükselmiştir. Bu ortamda heyet, malzemesizlik ve personel maaşlarının ödenememesi nedeniyle kapanma noktasına gelen Memleket Hastanesi’ne yardımda bulunarak hastaneyi yeniden faaliyete geçirmiştir.⁸⁵¹

Trabzon İmdad-ı Sıhhî Heyeti, kendi kaynaklarının sınırlı, hükümet kaynaklarının yok denecek kadar az olduğu bir ortamda mültecileri uzun süre iâşe ve iskan edemeyeceğinden, onları bir an önce kendi geçimlerini sağlayacak bir pozisyona gelebilmeleri için çaba sarf etmiştir. Misafirhaneye yerleştirilen mülteciler için gazeteler

⁸⁵⁰ “Karadeniz Sahilindeki Vaziyetimiz Ne Halde”, **Vakit**, 28 Eylül 1335, No. 684, s. 1. Heyetin hazırladığı raporda da Trabzon’daki mültecilerin iâşelerini gübre içinden ayıkladıkları arpa taneleri yanı sıra gümrükten nakledilen hububattan yerlere düşen tanelerle ve domuz lahanası dedikleri bölgeye ait bir ottan temin ettikleri yazılmaktadır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 40. “Vakit” gazetesinde heyete dair verilen haber bu bilgileri doğrulamaktadır. “Domuz lahanası” isimli bitki uyuşturucu özellikte olduğundan mültecileri yirmi dört saat uyusuk bir hale getirmektedir. Trabzon Sıhhiye Müdürü herkesin yemeğe mecbur olduğu bu bitkiden bir tek kök kalmadığını belirtmiştir. “Trabzon’da Sefalet, Trabzon İmdad-ı Sıhhi Heyetinin Raporları”, **Vakit**, 13 Temmuz 1335, No. 613, s. 2.

⁸⁵¹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 41. Behçet Bey özellikle Görele, Akçaabat ve Vakfıkebir’de sıtmanın çok büyük bir tahribat yarattığını, sıtmadan etkilenmemiş köye tesadüf edilemeyeceğini ifade etmiştir. İkinci olarak frengili hastaların muayenehaneye müracaat ettiklerinin altını çizen Behçet Bey, sırf frengililerin tedavisi için haftanın iki günü muayenehanenin tahsis edildiğini ancak çevre köylerden üç, dört günlük yoldan tedavi için insanların buraya geldiğini belirtir. Bunun üzerine heyetin bir hastane açma teşebbüsünde bulunduğunu ancak heyetin faaliyet süresinin dört ayla sınırlı olduğundan bu fikirden vazgeçildiğini söyleyen Behçet Bey, bu ortamda “her türlü malzeme ve varidattan mahrum olan Memleket Hastanesi’ne vasî mikyasta muavenet edilmesi” kararının alındığını ifade eder. “Karadeniz Sahilindeki Vaziyetimiz Ne Halde”, **Vakit**, 28 Eylül 1335, No. 684, s. 1.

aracılığıyla iş arayan heyet, bunları hizmetçi ya da çırak olarak çeşitli ailelerin yanında ve dükkanlarda istihdam etmiş, bir kısmının da fındık bahçelerinde amele olarak çalışmasını sağlamıştır. Bu sayede başlangıçta 550 olan misafirhane mevcudu (etraftaki mültecilerin de katılımına rağmen) istihdam çalışmaları neticesinde 200'e kadar düşmüştür.⁸⁵² Heyet tarafından açılan yetimhanede çocukların da çalıştırılması temin edilmiştir. Bunun için yetimhanelerde çorap imalathanesi kurulması kararlaştırılarak hem çocukların meslek edinmesi temin edilmiş hem de mültecilerin ihtiyaç duyacakları eşyayı kendilerinin üretmesi sağlanmıştır. Bu maksatla Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Trabzon'a beş çorap ve bir potin makinesi gönderilir.⁸⁵³

Heyet Trabzon merkezdeki çalışmalarını sürdürürken bir taraftan kıyıda uzak iç kesimlerdeki komşu yerleşimlerde bulunan mültecilerin durumunu öğrenmek maksadıyla buralara birer memur göndermek ya da oradaki hükümet yetkililerinden bilgiler almak suretiyle faaliyetini iç kesimlere doğru genişletmiştir.⁸⁵⁴ Bu kapsamda heyet Gümüşhane, Kelkit ve Şiran ile bunlara ait köy ve kasabalarda da mültecilere önemli yardımlarda bulunmuştur.⁸⁵⁵

⁸⁵² 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 42. **Vakit**, 28 Eylül 1335, No. 684, s. 1.

⁸⁵³ Makinelerin kullanmayı öğretecek teknisyen Recai Bey de 2 lira yevmiyesi Hilal-i Ahmer tarafından karşılamak üzere makinelerle birlikte bir aylığına Trabzon'a gönderilir. Darüleytam içinde açılan imalathanede 20 kadar kız çalıştırılmaktadır. **TKA. 645/180.**

⁸⁵⁴ "Hilal-i Ahmer Heyetlerinin Faaliyetleri" **Vakit**, 28 Ağustos 1335, No. 656, s. 2. Heyet Trabzon'dan ayrılarak iç kesimlere doğru hareket ederken Trabzon'daki faaliyetlerini devam ettirecek birkaç memur ile 12.000 kıyye hububat, 3.000 arşın Amerikan bezi, 2.000 don ve 2.000 gömlek ile bir miktar çarık ve çok sayıda tıbbi malzemeyi Trabzon'da bırakmıştır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 43.

⁸⁵⁵ Behçet Bey Gümüşhane ve Kelkit çevresi ile buralara bağlı Zigana (Torul/Gümüşhane'ye bağlı) ve Harava (bugünkü Gümüşhane merkez İksu Köyü) köyleri hakkında şu bilgileri vermiştir: "... Zigana Köyü vaktiyle 300 hane iken elyevm 80 haneye maliktir. Nüfusu dörtte bir derecesine düşmüştür. Harava Köyü eskiden 300 nüfusa sahip iken bugünkü nüfusu 80'dir. Ziraat harpten evvelkine nispeten %15 derecesindedir. Harpten evvel bir hanenin dört beş ineği olduğu halde şimdi ancak dört beş haneye bir çift hayvanı isabet etmektedir... Trabzon Vilayetinin harpten en çok müteessir olan yeri Kelkit'tir. Uzun süre harp sahası olduğundan telafisi uzun senelere mütevakkıf zararlara duçar olmuştur. Kazanın harpten evvelki nüfusu 33 bini mütecaviz iken şimdi ancak 6 bine baliğ olabilmektedir. Kelkit'te ağnam yekunu 15 bini mütecaviz iken bu sene ancak 400 res ta'did edilebilmiştir. 330 senesinde Kelkit'e 1.700.000 kilo tohum atılmışken geçen sene atılan tohum miktarı 100 bin kiloya dahi ulaşmamıştır..." Behçet Bey bu nedenle ahaliye yapılacak en esaslı yardımın tohumluk dağıtmak olduğunu belirtmiş, nüfus başına dağıtılan günlük 5-10 okka zahirenin günü kurtarmaya dahi yetmeyeceğini bu nedenle fazla miktarda tohumun toprağa atılarak verimin artırılması gerektiğini ifade etmiştir. Kelkit ve Şiran'daki toprağın verimliliğine dikkat çeken Behçet Bey fazla mahsul alındığı takdirde bütün Trabzon vilayetinin zahire ihtiyacının temin edilebileceğini söylemiştir. "Anadolu'da Harap Olan Vilayetlerimiz", **Vakit**, 30 Eylül 1335, No. 686, s. 2. Yine "Vakit" gazetesinde yer alan bir haberde sefaletin en şiddetli hüküm sürdüğü yer olarak Gümüşhane sancağı gösterilmiştir. Buradaki mültecilerin adeta bir iskelet haline geldiklerini ve evlerine dönen 30.000 kadar mültecinin "ber-hayat olduklarının yalnız ara sıra gözlerini açıp kapamalarından anlaşılabildiği" vurgulanmıştır. "Trabzon Havalisinde Sefalet", **Vakit**, 17 Temmuz 1335, No. 617, s. 1.

Gümüşhane'ye ulaşan heyet hemen bir muayenehane oluşturarak hastaları tedaviye başlamış ve muayenehaneye gelemeyecek kadar hasta ve yaşlı olanlara doktor gönderilmiştir. Gümüşhane merkezi ile Kelkit ve Şiran'da hububat dağıtımı yapılmış, yardımların ücretsiz olduğu tellallar aracılığıyla halka duyurulmuş ve bu sayede daha geniş bir kitle yardımdan istifade edebilmiştir.⁸⁵⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce hazırlanan raporda halkın “muavenet-i vakia üzerine sürur ve minnettarlıklarında hadd-ü payan” yani “sınır ve son” olmadığı ve özellikle yaklaşan bayram öncesinde temiz çamaşırlara kavuşmuş olmalarından duydukları mutluluk dile getirilmiştir.⁸⁵⁷ “Vakit” gazetesi de heyetin faaliyetlerine dair verdiği haberde bu havalı ahalisinin “geçen zaman zarfında hiçbir taraftan muavenet görmediğinden artık yasa kapılmış, bütün manasıyla sefaletе duçar olduğunu” belirterek bu sırada Hilal-i Ahmer'in yiyecek, eşya, ilaç vesaire malzeme yardımında bulunmasının ahali üzerinde büyük bir “hiss-i meserret” uyandırdığını ifade etmiştir.⁸⁵⁸

Heyetin üç aylık faaliyeti esnasında açılan muayenehanelerde tedavi ettiği hasta mülteci sayısı ile aşhane, Darüleytam ve Fukara Yurdu'nda dağıtılan hububat miktarı şu şekildedir:

Tablo 2.7. Hilal-i Ahmer Trabzon Heyetinin dağıttığı hububat miktarı (Vakit, 17 Temmuz 1335)

Tedavi edilen	Nüfus	Hububat/Malzeme	Miktarı
Müslüman	5.313	Bakla	7.270 kıyye
Rum	345	Mısır	3.212 kıyye
Toplam	5658	Nohut	2.812 kıyye
Malarya	2.198	Sabun	10 kıyye
Frengi	594	Yağ	343 kıyye
Uyuz	956	Buğday	1.978 kıyye
Verem	70	Kuru fasulye	585 kıyye
Yapılan ameliyat	52	Entari kumaşı	9.603 metre
		Basma	249 metre

⁸⁵⁶ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 43. Gümüşhane, Kelkit ve Şiran'a ait eşyanın sevk olunduğu ve dağıtımı yapmak üzere o bölgeye gidileceği hakkında 11 Temmuz 1919 tarihli belge **TKA. 996/14**. “Doktorsuz Memleketler”, **Vakit**, 29 Kanunisanı 1336, No. 800, s. 3.

⁸⁵⁷ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 43.

⁸⁵⁸ “Trabzon Havalisinde Sefalet”, **Vakit**, 17 Temmuz 1335, No. 617, s. 1.

		Don	362 adet
		Gömlek	362 adet
		Çorap	118 çift
		Çarık	100 çift

Bu hizmetler için yapılan üç aylık masraf ise aşhane, hastane ve darüleytam için 114.449 kuruş, nakliyat vesaire için 120.597 kuruş, ecza için 31.005 kuruş, memur ve müstahdemlerin iâşesi için 57.250 kuruş ve maaşları için de 135.642 kuruş olmak üzere toplam 458.943 kuruştur.⁸⁵⁹ Heyet muhtaç mültecilere nakden para yardımında da bulunmuştur. Temmuz ayı içerisinde Trabzon’da fukaraya nakden 1.552 lira 50 kuruş, ağustos ayında 340 kuruş, eylül ayında üç Kelkitli aileye 300 kuruş verilmiştir.⁸⁶⁰ Heyetin 1919 Aralık ayına ait masrafı 133.195 kuruş olarak bildirilmiştir.⁸⁶¹

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi heyetler gönderilirken faaliyetlerinin azamî olarak dört ayla sınırlandırılmasına rağmen özellikle sağlık alanında yardıma devam edilmesi zaruri görüldüğünden Trabzon Heyeti’nin faaliyeti 1921 senesi Eylül ayına kadar uzatılmış ve bu tarihten itibaren heyetin meydana getirdiği teşkilat, bunlara ait eşya ve 2.500 lira nakit para mülkî makamlara devredilerek faaliyet tamamlanmıştır.⁸⁶²

3. 2. Hilal-i Ahmer Erzincan ve Elazığ Heyetinin Faaliyetleri

“Ümit” vapuruna binerek Trabzon Heyetiyle birlikte yola çıkan Erzincan ve Elazığ heyeti Trabzon’a ulaşmış ve buradan iki binek ve üç yük arabası eşliğinde 16

⁸⁵⁹ “Hilal-i Ahmer Trabzon İmdad-ı Sıhhiye Heyeti”, **Vakit**, 21 Kanunievvel 1335, No. 762, s. 3. “Hilal-i Ahmer’in Meşkur Faaliyetleri”, **Tasvir-i Efkar**, 21 Kanunievvel 1335, No. 2934, s. 3. 22 Ekim 1919 tarihiyle Behçet Bey’in merkeze verdiği temmuz, ağustos ve eylül aylarına ait ayrıntılı masraf raporunda toplam harcama 625.960 kuruş olarak belirtilmiştir. **TKA. 645/208**. Heyet Trabzon’a ulaştıktan bir hafta sonra şehre bir saat mesafede bulunan Ruslardan kalma cephanelikte yaşanan patlama sonucunda 2 subay, 7 asker ile ahaliden 2 kişi ağır, 150 kişi de hafif yaralanmış ve heyetin getirdiği tıbbî malzemelerin bir kısmı zarar görmüştür. Bunun üzerine heyete bir miktar daha malzeme gönderilmiştir. “Trabzon’da Bir İstia”, **Vakit**, 14 Temmuz 1335, No. 614, s. 1. “Trabzon’a Erzak ve Ecza-yı Tıbbiye”, **Vakit**, 15 Temmuz 1335, No. 615, s. 2.

⁸⁶⁰ **TKA. 645/208.1**.

⁸⁶¹ 13 Ocak 1920 tarihli rapor için bkz. **TKA. 645/280**.

⁸⁶² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 44. Hilal-i Ahmer’in Anadolu murahhası İsmail Besim Paşa, Mayıs 1921’de Hakimiyet-i Milliye gazetesine verdiği beyanatta Trabzon’daki hastanenin bütün malzemesiyle Sıhhiye Vekaleti’ne devredildiğini ifade etmiştir. “Hilal-i Ahmer’in Hizmet-i Meşkuresi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1337, No. 177, s. 1.

Temmuz'da ayrılarak, kara yoluyla seyahatine devam etmiştir. Heyet 17 Temmuz'da Elazığ'a ulaşarak Maarif binasına yerleşmiştir.⁸⁶³

Heyet Başkanı Saffet Bey, merkeze gönderdiği raporunda şehirdeki genel manzarayı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Rus işgali nedeniyle Türkler Erzincan'ı tahliye ederken şehrin üçte ikilik kısmı tahrip edilmiştir. Rusların tahliyesi esnasında ise Rus ve Ermeni birliklerince ikinci defa tahribata uğratılmıştır. Resmî ve askerî binalar tamamen tahrip edilmiş, sivil yapıların büyük kısmı enkaza dönüşmüş ve ayakta kalanların da cam, çerçeve ve kapıları zarar görmüştür.⁸⁶⁴ Saffet Bey Erzincan'ın işgalden kurtulmasının ardından hükümetin buraya 500.000 kilo zahire dağıtabildiğini ve bu sayede 30.000 dönümlük arazide ekim yapıldığını, buradan da tahminen 5,5-6 milyon kilo zahire alınacağını ifade ederek, bu sene için kıtlık tehlikesi olmayacağını ümit ettiklerini belirtmiştir. Geçen sene açlıktan sokakta günde 30-40 kişinin öldüğünü, zahire kıtlığı ve mülteci miktarının çokluğu karşısında hükümetin eytamhane olarak bilinen binada bu mültecilerin bir kısmını toplayarak yevmî 200 gram ekmek vermekten başka bir şey yapmadığını hatırlatan Saffet Bey, kötü beslenme koşullarının da ölüme neden olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu seneki mahsulatin bolluğu karşısında bu tür tabloların yaşanmayacağından da ümitlidir. Saffet Bey, Erzincan'da "Hükümet Hastanesi" namıyla elli yataklı bir hastanenin mevcut olmakla birlikte, altı aydan beri tahsisat verilemediği için bu hastanenin bakımsızlığa ve kaderine terk edildiği bilgisini paylaşmıştır. Livada tek bir doktorun bulunduğunu, yine eczacı olarak bir memurun varlığı dışında başka bir görevlinin bulunmadığını ifade eder.⁸⁶⁵

⁸⁶³ **TKA. 996/10.** Heyet, Erzincan'a doğru yola çıkarken 50 tona yakın olan zahire, ilaç ve malzemenin nakil işine büyük bir önem vermiştir. Bölgede zahire sıkıntısı olması nedeniyle heyet ahaliye dağıtacağı zahireyi Erzincan piyasasından tedarik etmeye kalkarsa fiyatların daha da yükselmesine neden olacağını dikkate alarak dağıtılacak zahireyi beraberinde İstanbul'dan Erzincan'a getirme zahmetine katlanmış ve bölgenin ulaşım koşullarının yetersiz olmasına rağmen bu zahirenin Erzincan'a naklini başarmıştır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 44.

⁸⁶⁴ İşgalden önce şehirde 66.895 nüfus bulunurken mültecilerin geri dönmesi üzerine resmî makamlarca yapılan sayım neticesinde Erzincan'da 6.265 nüfusa ulaşılabilirdi bilgisi raporda yer almıştır. Bu sayıya civar köylerdeki miktar dahil değildir. Peyderpey köylere gelecek mülteci miktarının da tahmini üç bini geçmeyeceği ifade edilmiştir. Saffet Bey, yol üzerinde rastladıkları köylerde nüfusun ancak %30'unun memleketlerine dönebildiğini geri kalan %30'un dönme ihtimali olan kitle içerisinde yer aldığını ve %40'lık kısmın da göç yollarında telef olduklarını belirtir. **TKA. 996/10.** Heyetin faaliyetlerine ilişkin olarak "Tasvir-i Efkar"da yer alan haberde göçe mecbur kalan İslam ahaliden %60'ının telef olduğu ve hayatta kalanlardan şimdiye kadar %30'unun hanelerine dönebildiği bilgisi paylaşılmıştır. Ayrıca Erzincan'ın işgalden önceki nüfusunun 66.895 olduğu ve bunlardan 27.000'inin hayatta kalıp livaya sadece 20.000 kişinin döndüğü ilave edilmiştir. "Hilal-i Ahmer'in Erzincan'daki Faaliyetleri", **Tasvir-i Efkar**, 30 Ağustos 1335, No. 2828, s. 1.

⁸⁶⁵ **TKA. 996/10. Tasvir-i Efkar**, 30 Ağustos 1335, No. 2828, s. 1.

Bu tablo karşısında Hilal-i Ahmer Heyeti, Erzincan'daki faaliyetlerine süratle başlamıştır. Livada bu seneki mahsulat iyi olduğundan heyet zahire dağıtımından vazgeçmiş, sadece ekip biçemeyecek kadar hasta ve zayıf bulunanları yetimhanede toplayarak bunlara yardımda bulunmuştur. Yetimhane binası tamir edilerek mevcudu 1.500'e çıkarılmış ve 90 ton zahire, 1.500 kilo kavurma, yeteri kadar çamaşır, entari, yünlü hırka vesaire malzeme dağıtılmıştır. Yine yetimhanenin gaz ve odun ihtiyacı heyet tarafından karşılanmış ve bu yardımlar ile yetimhanenin bir senelik ihtiyacı temin edilmiştir.⁸⁶⁶

Gerek livada bir doktorun bulunması ve bunun aynı zamanda Sıhhiye Müdürü olması nedeniyle mesaisinin yoğunluğu gerekse Hükümet Hastanesinin bakımsızlığı ahalinin sıhhi yardıma olan ihtiyacını had safhaya çıkarmıştır. Heyetin Erzincan'da yaptığı işlerden ilki de bir muayenehane açmak olmuştur.⁸⁶⁷ Muayenehanenin açıldığı ilk iki gün zarfında gerek merkezden gerekse köylerden gelenlerin miktarı 100 kadardır. Hastalar ücretsiz muayene edildiği gibi yine ücretsiz olarak ilaçları tedarik edilmiştir. Burada üç ay zarfında 2.162 hasta tedavi edilmiştir. Genellikle malarya (sıtma), uyuz ve frengi hastalıklarının yaygınlığı dikkat çekmekle birlikte çok büyük bir bulaşıcı hastalığa tesadüf edilmemiştir.⁸⁶⁸

Memleket Hastanesi'nin bakımsızlığı karşısında duyarsız kalmayan Heyet, bu müessesenin yeniden faaliyete geçmesi için çaba sarf etmiştir. 5.000 kilo zahire (buğday), yeterli miktarda şeker, sabun ve süt tozu ile 2.000 metre Amerikan bezi hastaneye verilmiştir.⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 45. Erzincan Heyetinin elinde Trabzon İmdad-ı Sıhhi Heyeti'nden takas usulüyle aldığı çamaşırlar mevcut olmakla birlikte büyük kısmı çocuklardan oluşan yetimhanede bu çamaşırları kullanmak mümkün olmamış ve bunlara göre çamaşır dikilmesi zarureti doğmuştur. Bunun üzerine 200 çocuk için gerekli çamaşır ve entari heyetin çalışmaları neticesinde tedarik edilmiş, ayrıca eşya çuvarlarından iki yüz yatak imal edilmiştir. Bu işlerle meşgul olmak üzere Belediye Başkanı, Sıhhiye Müdürü, Erzincan eşrafından iki kişi ile heyetten bir üyenin bulunduğu bir komisyon teşkil edilmiştir. **TKA. 996/10**. Erzincan Heyeti'nin Darüleytam'a ve Memleket Hastanesi'ne verdiği tıbbî ve vesaire malzeme listesi hakkında bkz. **TKA. 850/26.1**.

⁸⁶⁷ Saffet Bey 2 Ağustos 1919 tarihli telgrafında muayenehanenin açıldığını ve Darüleytam'a da büyük oranda yardımda bulunulup, çamaşır dağıtımına devam edildiği bilgisini vermekle birlikte merkez livadaki dağıtım biter bitmez çevre havaliye doğru hareket edeceğini ifade etmiştir. **TKA. 996/12**.

⁸⁶⁸ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 45. **Tasvir-i Efkar**, 30 Ağustos 1335, No. 2828, s. 1. Heyet Doktoru Operatör Akif Şakir Bey'in verdiği 12 Eylül 1919 tarihli raporda 31 Temmuz'dan 10 Eylül'e kadar geçen sürede 1.280 hastanın tedavi edildiği bilgisi verilmiştir. Bunlardan 150'si göz hastalıkları (ekserisi trahomadır), 190'ı malarya, 122'si frengi, 57'si bevliye, 250'si uyuz, 15'i humma ve 486'sı cilt ve çeşitli şikayetlerle müracaat etmiştir. Muayenehanede 150 kan testi de gerçekleştirilmiştir. Akif Şakir Bey bu hizmetten dolayı mülteci ve yerli ahalinin duyduğu memnuniyet ve minnettarlığın büyüklüğünden bahseder. **TKA. 996/20**.

⁸⁶⁹ **TKA. 996/10**.

Livadaki yerli ahali ile memleketlerine dönen mültecilerin en büyük sıkıntılarından birisi de çamaşır ihtiyacıdır. Heyet, Belediye aracılığıyla merkezdeki muhtaçları tek tek tespit etmiş ve bunlara birer vesika vermek suretiyle müracaat edenlere çamaşır dağıtmıştır. Kırk üç mahalleden oluşan merkez livada yirmi gün içerisinde bu faaliyet tamamlanmıştır. Aynı faaliyet köylerde ihtiyar heyetlerinin yardımı ile gerçekleştirilmiştir. Merkez ve civar köyler ahalisinden 6.500 kişiye çamaşır ve çamaşırlık Amerikan bezi ile basma dağıtılmıştır.⁸⁷⁰ Operatör Akif Şakir Bey'in raporunda heyetin Pülümür, Refahiye, Kuruçay, Kemah kazaları ve çevresine yaptıkları çamaşır dağıtımı hakkında bilgiler yer almaktadır. Erzincan merkez kazasıyla merkeze bağlı 3 nahiye ve 110 karyenin çamaşır ihtiyacı sağlanmış, Pülümür kazasında ahalisi Kürtlerden oluşan ve "vahşi bir surette imrar-ı hayat eden altmış iki köy ahalisine paket paket tevziat gerçekleştirilmiştir." Bu dağıtım Kurban Bayramının hemen öncesine rastladığı için "Hilal-i Ahmer'in bayram hediyeleri ahalinin kalbinde derin bir hiss-i minnetdari uyandırmıştır." Bu suretle çamaşır, bez, iğne, iplik ve çorap dağıtılan ahali miktarı 20 bin kişiye yakındır. Heyet, sıtmanın salgın haline dönüşmesine engel olmak adına kinin (sülfato) dağıtımı da yapmakla birlikte çiçek aşısı da tatbik etmiştir.⁸⁷¹

Elazığ Muhacirin Komisyonu Başkanı tarafından Hilal-i Ahmer Merkezi'ne gönderilen 27 Aralık 1919 tarihli yazıda, ahali ve hükümet nazarında Hilal-i Ahmer Heyetlerinin yaptığı yardımların önemi şu şekilde ifade edilmektedir:

"Harbin tesiriyle sefaletе düşen, insaniyetin agûş-u şefkat ve himayesine ilticadan başka bir medar-ı teselli, bir ümid-i halas ve refahları kalmamış olan binlerce evlad-ı vatanı düştükleri fakr-u sefaletten tahlis maksad-ı hayrîyesi ile beşeriyetin medar-ı iftihar, bîçarelerin zahir ve halis şefkatşinası bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti muhteremesinin vatanın her tarafına izam buyurmuş olduğu heyetlerden Erzurum ve Erzincan cihetlerine vasıl olarak binlerce bîkesin sıhhatlerine deva, zaruretlerine

⁸⁷⁰ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 45. **Tasvir-i Efkar**, 30 Ağustos 1335, No. 2828, s. 1. **TKA. 996/10**. Saffet Bey, 3 Eylül 1919 tarihiyle İstanbul'a gönderdiği telgrafında Erzincan ve civar köyleriyle iki nahiye çamaşır dağıtımının sona erdiğini, bugüne kadar 1.200 hastanın tedavi edildiğini ve Darüleytam'ın iâşesine devam etmekte olduğunu bildirir. Tahsin ve Akif Şakir Beyleri Erzincan'da bırakarak çamaşır dağıtımı için Pülümür'e doğru yola çıkacağını da ilave etmiştir. **TKA. 996/17**.

⁸⁷¹ **TKA. 996/20**. Akif Şakir Bey'in verdiği miktar üç aylık süre içerisinde yapılan yardımlara ilişkindir. Heyetin Pülümür, Refahiye, Kuruçay ve Kemah havalisindeki ahaliden 35.000'ine çamaşır ve Amerikan bezi ve 2.000 çift çarık dağıttığı rapordan anlaşılmaktadır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 46. "Hilal-i Ahmer'in Erzincan Heyetinin Faaliyeti", **Tasvir-i Efkar**, 27 Teşrinievvel 1335, No. 2883, s. 1. Saffet Bey 10 Eylül 1919 tarihiyle İstanbul'a gönderdiği telgrafta Pülümür kazası dahilinde 4.500'den fazla muhtaç ve mülteciye çamaşır ve kinin dağıtıp, çiçek aşısı tatbik edildikten sonra Erzincan'a döndüğü bilgisini vermiştir. **TKA. 996/19**.

hatmekes olan Saffet Bey'in taht-ı riyasetindeki İkinci Erzincan ve Şimal-i Memûretülaziz İmdad-ı Sıhhî Heyetince Elaziz muhiti de daire-i mesaî ve muavenet dahiline alınarak buradaki muhtacının vaziyetine karşı cemiyet-i mümtaze, beşeriyetin takdirat-ı faikesine layık derecelerde icra ve ibzal olunan imdad ve muavenetler meyanında..."⁸⁷²

Heyet, Elazığ ve Eğin, Arapkir ile Keban'daki yetimhanelere 5.000 kat çamaşır ile buralardaki eczanelere yeterli miktarda tıbbî malzeme ve ilaç dağıtarak Malatya üzerinden Sivas'a geçmiştir. Buralardaki yetimhanelere de elinden gelen yardımı yaptıktan sonra altı aylık mesaisini tamamlayarak Ocak 1920 başı itibarıyla İstanbul'a dönmüştür.⁸⁷³

3. 3. Hilal-i Ahmer Erzurum Heyetinin Faaliyetleri

Son derece muhtaç bir halde bulunan Erzurum ve havalisindeki ahali ile mültecilere yardımda bulunmak maksadıyla Mayıs-Haziran 1919'da çalışmaların başlatılmasından son derece memnun olan merkezi İstanbul'daki Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Erzurum Şubesi'ne gönderdiği 19 Mayıs 1919 tarihli telgrafta Hilal-i Ahmer'in göndereceği heyet hakkında ileride malumat verileceğinden şimdilik bunu "tebşir" yani müjdelemekle yetinmiş ve heyetin Erzurum'a gelmesi halinde Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nce kendilerine her türlü yardımın gösterilmesi istenmiştir.⁸⁷⁴ Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı ve eski Hicaz Valisi Mahmut Nedim Bey tarafından gönderilen 10 Temmuz 1919 tarihli telgrafta ise Hilal-i Ahmer'in yapacağı yardımların "oralara için bir nimet-i gayri müterakkibe" olduğu değerlendirilmiştir.⁸⁷⁵ Hükümetin, Erzurum ve havalisine gerekli yardımda bulunamadığı bir sırada Hilal-i Ahmer'in göndereceği yardım beklenmedik bir nimet olarak telakki edilmiştir.

⁸⁷² **TKA. 850/26.** Heyetin çalışmalarını Elazığ'a kadar genişletmiş olmasının bölge halkı üzerinde yarattığı memnuniyeti anlatan bu telgrafta karşılık aşağıda inceleyeceğimiz Erzurum ve çevresine yardım için gönderilen heyetin başkanı Doktor Lütfi Bey, 11 Ağustos 1919 tarihiyle İstanbul'a gönderdiği telgrafta Erzincan'dan geçerken heyetle temas ettiğini, heyette bir doktor bulunmasına rağmen çalışmalarını Elazığ'a kadar uzatmasını doğru bulmadığını bildirmiştir. Lütfi Bey'e göre "Harput arazi-i müstevliyeden olmamakla beraber hiçbir köyü bile hicret etmemiştir. Oraya heyetin götürülmesi fazladır." Van ve havalisi Elazığ'a göre çok daha yardıma muhtaç bir haldedir ve yardımın bu havalie götürülmesi uygun olacaktır. **TKA. 996/13.**

⁸⁷³ Heyetin altı aylık sürede 3.500 km. yol kat ettiği raporda yer almaktadır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 46. "Hilal-i Ahmer'in Erzincan Heyeti", **Vakit**, 1 Kanunisani 1336, No. 774, s. 2.

⁸⁷⁴ **TİTE. KI. 31, Gl. 224, Blg. 14.**

⁸⁷⁵ **TİTE. KI. 31, Gl. 148, Blg. 148.**

Doktor Lütfi (Kırdar) Bey'in başkanlığındaki heyet beraberindeki 107 ton malzeme ile 28 Temmuz'da Trabzon'a ulaşmış ve eşya Trabzonlu mavnacı ve hamallar tarafından yarı fiyatla üç saatte limana indirilmiştir.⁸⁷⁶ Heyet bir hafta Trabzon'da kalmış ve malzemeyi Erzurum'a nakledecek vasıta temini ile uğraşmıştır. Bunun için dört kafiye meydana getiren heyet malzemeyi altı günlük seyahatin ardından Bayburt'a ulaştırmıştır.⁸⁷⁷

Lütfi Bey, hazırladığı raporda Bayburt'un işgal öncesindeki nüfusunu 68.679 İslam, 7.239 Ermeni, 925 Rum olmak üzere toplam 76.842 kişi olarak vermiş ve işgalden sonra Bayburt'ta 41.962 kişi bulunduğunu geri kalan kısmın telef ya da henüz memleketlerine dönmediğini ifade etmiştir. Savaştan önce Bayburt'ta toplam zahire üretimi 3 milyon kileye yakındır. 1919 senesinde ise ancak 20-30 bin kile zahire üretilebilmiştir. Yine savaştan önce tüm kazada 200 binden fazla koyun ve keçi mevcutken şimdi yaklaşık olarak 2.500-3.000 civarındadır. Sığır ve çift hayvanatının miktarı 80.000 civarından şimdi 7.000'e gerilemiştir. Savaştan evvel 40.000'den fazla arı kovanından 250.000 kıyye bal alınırken şimdi geriye kalan arı kovanı miktarı 7.000'dir. 194 köyü olan Bayburt'ta bunlardan 50'si sağlam, 29'u tamamen harap olup geri kalanı ise büyük oranda zarar görmüştür. Cami ve mektepler tamamen yıkılmıştır. Oysaki işgalden önce merkezde bir rüştiye ve köylerde dokuz iptidai mektebi mevcuttur. Bayburt merkezde evvelce 1.500'den fazla dükkan, kahve, han ve otel bulunduğu halde bu sayı işgal sonrasında 400'e inmiştir. Mevcut meskenlerin dörtte üçü savaş yıllarında tahrip edilmiştir. Lütfi Bey, memleketlerine dönen mültecilerin en büyük sıkıntılarından birinin mesken buhranı olduğunu, iki taşı üst üste koyan mültecilerin başını buraya soktuğunu yazmıştır. Mültecilerin inşaat konusunda hükümetten hiçbir yardım göremediğinin de altını çizer. Gerek meskensizlik gerekse mevcut hanelerde kanalizasyon sistemlerinin bulunmayışı, şehrin sağlık koşullarını tehdit etmekte ve salgın hastalıklara davetiye çıkarmaktadır. Frengi sık görülmektedir.

⁸⁷⁶ Birinci ve İkinci heyetlerin eşyasını nakilde ücret almayan Trabzonlu hamal ve mavnacıların büyük bir ihtiyaç içerisinde olduklarını gören Lütfi Bey'in ısrarcı tavırları karşısında ikna olan hamal ve mavnacılar Erzurum Heyeti'nin eşyasını ücret karşılığında nakil etmişlerdir. Heyetin bu ısrarlarına mavnacılar yarı fiyat almak gibi takdir ve teşekkür şayan bir hareketle karşılık vermişlerdir. **TKA. 150/1.**

⁸⁷⁷ **TKA.150/1 ve 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 46. Trabzon'dan 4 Ağustos 1919 tarihiyle Hilal-i Ahmer Merkezi'ne gönderilen telgrafta mevcut erzaktan 50 tonun Erzurum'a, 10 tonun ise Bayburt'a sevkine karar verildiği ve 5 Ağustos'ta yola çıkılacağı, Erzurum'la yapılan görüşmeler neticesinde Bayburt'un ihtiyacının fazla olduğundan heyetin öncelikle buraya gideceği bilgisi verilmiştir. **TKA. 150/5.** Heyetin Bayburt'a ulaşip mesaiye başladığına dair 10 Ağustos 1919 tarihli telgraf için bkz. **TKA. 150/3.**

Sıtma mevcut olmakla birlikte salgın boyutuna ulaşmamıştır. Bayburt ve havalisinde kaynak sularının bolluğu bir avantaj olarak görülmekle birlikte, cahil halkın büyük bir kısmının su ihtiyacını Çoruh nehrinden karşıladıkları için tifo, kolera ve dizanteri salgınlarına açık bir halde bulunduklarını ekler. Ancak bu tehlike karşısında köylerde sıhhiye memurları ve Bayburt'ta da doktor yoktur.⁸⁷⁸

Lütfi Bey'in başkanlığındaki Üçüncü Erzurum İmdad-ı Sıhhî Heyeti ilk faaliyetine Bayburt'ta başlamıştır. Kaymakam, Belediye Başkanı ve eşraftan önemli kişilerle yapılan görüşmeler neticesinde komisyonlar oluşturmak ve bu komisyonlar aracılığıyla tespit edilecek yardıma muhtaç ahali ve mültecilere yardımda bulunmak kararı alınmıştır. Komisyon sayesinde 2.000 nüfusa elden erzak ve çamaşır dağıtılmış, Belediye tarafından daha önce toplatılarak "Fukara Çocukları Yurdu" adı verilen müessesede iâşe edilemeyen çocuklara yardımda bulunulmuştur. Yurt öncelikle Darüleytam'a dönüştürülmüş ve burada mevcut 80 çocuğun giysileri ile 3 aylık iâşeleri temin edilmiştir. 3 ayın bitimine müteakip Kaymakamın kefaletiyle Bayburt mültezimlerinden iâşelerinin temini sözü alınmıştır.⁸⁷⁹

Bayburt'ta yapılan bir diğer önemli faaliyet dispanser açılarak günde ortalama 134 hastanın tedavi edilmesi olmuştur. Aynı şekilde Bayburt'un şiddetle eczaneye ihtiyacı olduğu görülmüş ve belediye bütçesindeki 500 liranın buna yeterli olmayacağı anlaşıncı Erzurum'a bir memur gönderilerek askerî makamlardan ilaç tedariki ile Bayburt'ta bir eczane açılmıştır.

Bayburt merkezde bu faaliyetlerin ardından heyet çevre köylere yönelmek istemiş ve İdare Memuru Fuat Bey'i Bayburt'ta bırakarak yola çıkmıştır. Yol üzerindeki köylere gidilmiş ancak geri kalan 160 köye tek tek gitmek mümkün olmayacağından muhtaç mülteciler ve ahali Hart, Pulur ve Maden nahiyelerinde toplatılmış, 2.000 kişiye erzak ve çamaşır dağıtılmıştır. Lütfi Bey, Bayburt merkez ve çevre köylerde toplamda 4.000 kişiye yardım yapıldığını, yardıma muhtaç kitlenin büyüklüğü dikkate alındığından bunun %25 gibi küçük bir oranla sınırlı kaldığını, ancak buna rağmen ahalinin memnuniyetini ifade etmiştir. "Ma-ahaza bu muavenetin ahali üzerinde yaptığı hüsnü tesir kabil-i tarif değildir. Şimdiye kadar böyle bir muavenet görmeyen ahali,

⁸⁷⁸ Lütfi Bey, Bayburt'un fizikî coğrafyası ve yeraltı kaynakları, özellikle de maden suları hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Ayrıca Bayburt'un merkez kaza ile Hart (bugünkü Aydıntepe), Pulur ve Everek namıyla üç nahiyeden oluştuğunu, işgal öncesinde merkez kazada 72, Hart nahiyesinde 40, Pulur'da 42 ve Everek'te 40 köy mevcut olduğunu ancak şu an köylerin bir kısmının harap vaziyette bulunduğunu belirtir. **TKA. 150/1.**

⁸⁷⁹ **TKA. 150/1 ve 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 47.

bilhassa köylü hayretlere düşmüştür...”⁸⁸⁰ Lütfi Bey’in bu değerlendirmeleri Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mahmut Nedim Bey’in yukarıda temas ettiğimiz “nimet-i gayrı müterakkıb” ifadesiyle örtüşmektedir. Lütfi Bey, devletten yardım görmeyen bölge halkının, devlet otoritesine ve memurlara yaklaşımına dair Aşağı Kırzı Köyü’nde yaşadıkları bir olayı aktarmıştır:

“Yol tarifi için beraberimizde bir jandarma ile mezkur karyeye gittik. Muavenet için geldiğimizi, fukaranın kimler olduğunu mevcur bir, iki ihtiyardan sorduk. İhtiyarlar köyde hiç kimse olmadığı cevabını verdiyse de bu hususta bizden daha tecrübeli olan jandarma atılarak para için gelmediğimizi bilakis muavenet için geldiğimizi söyledi. Biz de teyit ettik. Derhal iktifa eden köylüler toplandı. Fukarayı tefrik edip muavenet ettiğimizi gören köylü hayret ederek filhakika İstanbul’dan yardıma heyet geldiğini işittilerse de inandıkları; para toplamak için yine bir tuzak olduğunu zannettiklerini mahcubiyetle itiraf ve Şevketmeab Efendimize hayır duaları ettiler...”⁸⁸¹

Bayburt Belediye Reisi Hacı Ömer Efendi, Hilal-i Ahmer Heyeti’nin faaliyetleri nedeniyle “ahalinin büyük bir tehayyüc içinde bulunduğu bir zamanda imdada yetiştiğini”, kasaba ve köyleri tek tek dolaşan heyetin açları doyurup hastaları tedavi ettiğini ve bu iyilikten dolayı gerek cemiyete gerekse Padişaha duydukları şükranlarını ileten bir telgrafi Cemiyet Merkezine göndermiştir.⁸⁸²

Heyet, Bayburt’tan sonra 25 Eylül 1919’da Erzurum’a geçmiştir. Erzurum Vilayeti’ne bağlı ve sekiz saat mesafede bulunan Beyazıt sancağının savaşta en ziyade tahribata uğramış olması ve uzaklığı yüzünden hükümetten herhangi bir yardım görememesi nedeniyle buraya ağırlık verilmesi konusunda resmî makamlarla fikir birliğine varılmıştır.⁸⁸³ Beyazıt yardım görememiş olduğu için heyetin istisnasız bütün kaza ve nahiyelere gitmesi hem ihtiyacın temini hem de “ahalinin ahval-i ruhîyesi için” uygun görülmüştür. Bu maksatla biri Lütfi Bey’in diğeri ise Doktor Şekip Bey’in idaresinde olmak üzere heyet ikiye ayrılmış ve Şekip Bey’in idaresindeki kısım

⁸⁸⁰ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 48. TKA. 150/1.

⁸⁸¹ TKA. 150/1.

⁸⁸² “Hilal-i Ahmer Heyetinin Faaliyeti”, **Vakit**, 21 Ağustos 1335, No. 649, s. 2. “Erzurumluların Teşekküratı”, **Tasvir-i Efkar**, 22 Ağustos 1335, No. 2820, s. 1

⁸⁸³ Erzurum Vilayeti, Erzurum merkez livası ve Beyazıt livasından oluşmaktadır. Erzurum livası Bayburt, Pasinler, Hınıs, Kiğı, Tercan, İspir, Tortum ve Ferman kazalarından; Beyazıt livası ise Eleşkirt, Karakilise, Diyadin, Tutak, kazalarından meydana gelmektedir. TKA. 150/10.

Hınıs'tan başlamak üzere yirmi gün boyunca o havalıyı gezerek çamaşır ve erzak yardımıyla bulunarak 13 Eylül'de Erzurum'a dönmüştür.⁸⁸⁴

Lütfi Bey'in idaresi altında Erzurum'da kalan kısım, Belediye'den aldığı muhtaç kişilere ait listeler doğrultusunda 10.000 kişiye çamaşır ve fanila dağıtmıştır. 400 ton erzak sadece merkez vilayetin ihtiyacına yeteceğinden Beyazıt için ayrıca hububat satın alınması teklif edilmiş ve mevcut hububat ile heyet tarafından teşkil edilen fırında günde 1.000 nüfusa yarımşar kilo ekmek dağıtılarak daha faydalı bir iş yapılmıştır.

Heyet, Erzurum'a gelmeden önce burada bulunan 300 yetim çocuk "Eytamhane" adı altında bir binaya toplatılmış ve tahsisat olmadığı için halktan gelen yardımlarla ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmışsa da bu kaynak da bittiğinden yetimler büyük bir sefaletle düşmüştür. Erzurum Valisi Reşit Paşa ve şehrin ileri gelenleri tarafından bu çocuklar için bir "Cemiyet-i Hayriye" açılmış ve sokaklarda kalan kısmın da ilavesiyle yetimhanedeki sayı 500'e kadar çıkmıştır. Hilal-i Ahmer Erzurum Heyeti tarafından bu yetimhanedeki 500 çocuk için giysi ve 200 ton erzak yardımı yapılmıştır.⁸⁸⁵

Erzurum'da bulunan "Gureba Hastanesi"nin malî buhran nedeniyle ödeneği kesilmek zorunda kalındığının Sıhhiye Müdür-i Umumîsi Doktor Abdullah Cevdet Bey aracılığıyla Maliye Nezareti'nden Hilal-i Ahmer'e bildirilmesi üzerine 200 yataklı "Erzurum Gureba Hastanaesi"nin maaşı belediyeden, tıbbî malzeme ve diğer erzaklarının Hilal-i Ahmer tarafından karşılanması temin edilmiş ve hastane bu şekilde ayakta tutulmuştur. Ayrıca heyetin, Erzurum'da merkez olarak kullandığı bina bahçesinde açtığı dispanserde de günde 150-300 hastanın tedavisi yapılmıştır.⁸⁸⁶

Şekip Bey'in 13 Eylül'de Erzurum'a dönmesi üzerine bu defa 14 Eylül'de Lütfi Bey ve İdare Memuru Fuat Bey; Eleşkirt, Karakilise, Beyazıt, Tutak ve Pasinler kazalarına yardımda bulunmak için Erzurum'dan ayrılmışlardır. Eleşkirt kazası merkezi olan Toprakkale'de, heyetin geleceği haber verilen muhtaç ahali toplatılarak bunlara çamaşır yanı sıra o havaliden zorlukla temin edilerek satın alınan az miktarda arpa dağıtılmıştır. Heyet, Karakilise'ye geçerek buradaki halka da çamaşır ve 3.000 kile buğday dağıtımını yapmış, sonrasında Diyardin ve Taşlıçay'daki muhtaçlara erzak

⁸⁸⁴ **TKA. 150/10.** Şekip Bey'in bu havalideki 2.000'den fazla "erbab-ı ihtiyaca çamaşırılık bez tevzi ve birçok hastalara edevat takviye edildiğinin" Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi üzerine hükümet Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkezine bu faaliyetlerinden dolayı teşekkür etmiştir. **TKA. 119/1919.**

⁸⁸⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor,** s. 49. **TKA. 150/10.**

⁸⁸⁶ **TKA. 150/10.**

dağıtımı gerçekleştirmiştir.⁸⁸⁷ Heyetin Karakilise'deki faaliyetlerine dair halkın teşekkürlerini Hilal-i Ahmer Merkezi'ne gönderdiği telgrafla dile getiren Belediye Reisi Rıfat Bey şunları söylemiştir:

“Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum İmdad Heyeti, Karakilise kasabasına gelerek binlerce fakir ve bîkes ve çıplak ahaliye çamaşırılık bez ve yemeklik buğday verdiği gibi hastalarını da tedavi etti. Lüzumunda sarf edilmek üzere belediyeye de edviye bıraktı. Hilal-i Ahmer'in bu millete şimdiye kadar ettiği hizmeti bizler gazetelerde okudukça bu müesseseye dua-yı hevan oluyorduk. İstila gören memleketlerimize de bu sefer bu muaveneti yapması bizi ilelebet minnettar etmiştir. Bu kadar müşak sefere katlanarak hududa kadar gelip köylerimizi dolaşan heyete teşekkür ederiz.”⁸⁸⁸

Lütfi Bey, Erzurum'dan Hilal-i Ahmer Merkezi'ne gönderdiği ve heyetin Beyazıt sancağındaki faaliyetlerine ait Kasım 1919 tarihli yedi sayfalık raporunda önemli bilgiler paylaşmıştır.⁸⁸⁹ Beyazıt'ın genel nüfusu savaştan önce 110.449 iken işgal sonrasında 34.507 Müslüman kalmıştır. Merkez kazasında ise savaştan önce 28.500 Müslüman, 2.100 Ermeni varken Ermeniler tamamen Rusya'ya göç etmiştir. Beyazıt'ta mevcut Müslüman nüfus, avdet eden 9.000 mülteci de dahil, 20.500 civarındadır. Beyazıt'ın işgal öncesi 147 karyesinden geriye 103 karye kalmıştır. Beyazıt'ta 195'i Ermenilere ait olmak üzere 829 hane mevcutken bunların büyük kısmı tahrip olmuştur.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 50. TKA. 150/10. Lütfi Bey, Eleşkirt kazası ve Toprakkale'de çok sayıda muhtaç ahaliye yardımda bulunmak istemişse de “kaza köyleriyle beraber harap ve yerlisi külliye mefkud olduğundan” bunu başaramadıkları bilgisini paylaşmıştır. TKA. 150/12.

⁸⁸⁸ “Karakiliselilerin Hilal-i Ahmer'e Teşekkürü”, *Tasvir-i Efkar*, 10 Teşrinisani 1335, No. 2897, s. 3. “Hilal-i Ahmer'e Teşekkür”, *Vakit*, 10 Teşrinisani 1335, No. 727, s. 3.

⁸⁸⁹ Beyazıt'ın iklim, bitki örtüsü ve coğrafi özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bunun yanı sıra raporda dikkat çeken noktalardan biri de Karakilise kaza merkezi hariç olmak üzere nüfusça çoğunluğu oluşturan Kürtler hakkında verdiği bilgilerdir. “Kürtlerden tahsil görenler, temdin edenler Türk adetlerini, yaşayışlarını kabul etmektedirler... Kürtlerin ekserisi çobandırlar. Hayatları gayet basittir. Henüz aşiret merhalesini geçememişlerdir... Okuyup-yazmak, hayat-ı içtimaiye ile alakadar olmak gibi şeyler ekseriyetle kendilerince malum değildir. Kürtler mukaddesattan ziyade menfaate merbuttur. Milli vatani olmadıktan ziyade şahsî düşünür. Aile hayatları pek sadedir. Kadının mevki ehemmiyetli değildir. Kadın adeta evin sadık bir hizmetçisidir. Bütün aile bir çatının altında yaşar ve bir ocakta ısınır... Musiki aletleri sazdan ibarettir. Terakki edenler Türk harsı içinde kalır. Yolların yapılması biraz belki bunların ahvalini ıslah edebilir. Yoksa bu vaziyette bir amil-i medeniyet ve terakki olamazlar...” TKA. 150/12.

⁸⁹⁰ Tahribat savaş yıllarında ve Ermenilerin şehri terk etmeleri esnasında yaşanmıştır. Şehirde savaş öncesinde resmî bina olarak eski kale, kışla, beş cami ile bir hükümet konağı, iki tekke, bir kilise, bir idadî, iptidai mektepleri mevcutken özel yapılar arasında 12 hamam, 194 dükkân, 195'i Ermenilere ait olmak üzere 829 hane mevcuttur. Resmî binaların tamamı, hanelerin ise yarısından fazlası kullanılamaz haldedir. Lütfi Bey, Heyetin Erzurum'da bulunduğu sırada o havaliye gelen ve tahribatı gören Harbord Heyeti içerisinde yer alan General Mc Coy'un bu binaların dünyada eşi benzeri bulunmadığı ve tahribatın

Beyazıt'ta sağlık koşulları oldukça kötüdür. Kötü beslenme nedeniyle hem çocuk ölümleri fazla hem de ortalama ömür kısadır. Şehrin içme suyu kaynakları fazla ve temiz olduğundan dizanteri, humma, tifo gibi hastalıklara rastlanılmamaktadır. Ancak belediye teşkilatı yetersiz ve geliri olmadığı için temizlik işlerine dair hiçbir teşkilat mevcut değildir. Ahali arasında trahoma ve malarya dışında ara sıra rastlanan hastalıklar dışında bulaşıcı hastalık görülmemektedir. En fazla görülen hastalık göz rahatsızlıkları ile soğuk algınlığıdır. Frengi yok denecek kadar azdır. Ahalinin doktora rağbeti olmadığı gibi güveni de bulunmamaktadır. Bunun nedeni tek bir hükümet doktorunun mevcudiyeti ile ecza ve malzemenin bulunmayışıdır.⁸⁹¹

Halkın büyük kısmı yüksek yaylalarda büyük ve küçükbaş hayvancılık ile geçinmekte, geri kalan sınırlı bir kesim ise tarımla uğraşmaktadır. Tarımla uğraşanlar hükümetten tohumluk yardımı alamadıkları için üretimleri savaştan önceki dönemlere oranla oldukça azdır. Hatta savaş öncesinde İran'a buğday ihraç eden Beyazıt'ta şimdi ciddi bir zahire sıkıntısı söz konusudur.

Beyazıt'taki ahali ve geri dönen mültecilerin sefaletleri devam ederken, yokluk içindeki bölgeye bir de Temmuz 1919'da Kafkasya'daki Ermeni mezaliminden kaçan Müslümanların gelişi koşulları daha da kötüleştirmiştir. Lütfi Bey raporunda bunların sokaklarda oturmakta, yatmakta ve ölmekte oldukları bilgisini paylaşır.⁸⁹² Hükümet ahaliye yardımda bulunamadığından yerel memurlar bunlara, İran ve Nahcivan bölgesinin ileri gelenlerine sığınmaları tavsiyesinde bulunmaktan başka bir şey yapamamıştır. Mülteciler bunu kabul etse bile yola çıkmaları halinde beşer altışar

gerçekten çok üzücü olduğu yorumunda bulunduğunu eklemiştir. Evlerin kalın taş duvarlarla ve dışının da toprakla kaplı olduğunu belirten Lütfi Bey, Beyazıt'ın hiçbir yerinde ahşap eve tesadüf edilemeyeceğine dikkat çeker. Sadece Rus hakimiyeti esnasında istasyon civarında büyük bir ahşap bina inşa edilmiş olduğunu ancak bunun da daha sonra yakacak temini için yerli ahali tarafından tahrip edildiğini ilave eder. Beyazıt ve köylerindeki hiçbir hanede hela ve lağım yoktur. **TKA. 150/12.5.**

⁸⁹¹ **TKA. 150/12.3.**

⁸⁹² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 50. **TKA. 150/12.1.** Ermenilerin 1919 yaz aylarında Kafkasya'da gerçekleştirdikleri mezalim hakkında bkz. **335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi**, Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, (Tarihsiz). Ermeni mezaliminden kaçarak Beyazıt'a gelen Kafkas Müslümanları arasında aslen Çerkez olan 900 hanede 5.545 Buriki Aşireti mensubu ile 87 hanede 555 nüfustan ibaret Zilan Aşireti mensubu yer almaktadır. Burikiler özellikle Van çevresine, Zilan aşireti ise Trabzon ve Giresun civarına yerleştirilmeleri hususunda hükümete müracaatta bulunmuşlardır. **BOA. DH. EUM. AYŞ. 23/69.3.** Ermenilerin Kafkasya Müslümanlarına yaptıkları zulümler 1920 yaz aylarında da devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, iç ve dış siyaset hakkında TBMM'de yaptığı 7 Temmuz 1920 tarihli konuşmasında bu konuda bilgi vermiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 2 İçtima Senesi 1, 25. İçtima, 7 Temmuz 1336, s. 146. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa'nın 1920 Ağustos, Eylül ve Ekim ayında Ermenilerin Kafkasya'daki faaliyetleri hakkındaki açıklamaları **TBMMZC**, Devre 1, C. 5, 80. İçtima, 9 Teşrinievvel 1336, s. 5-6.

günlük ekmek ihtiyaçlarının temini zarurîdir. Bunu Beyazıt ve havalisinden tedarik etmek mümkün olmadığından Hilal-i Ahmer Erzurum Heyeti, Beyazıt'a 12 saat mesafede bulunan Maku'ya giderek Maku Serdarı ile görüşmüş ve heyeti içtenlikle karşılayan Serdar, İran hükümetinin zahire ihracını yasaklayan uygulamasını ihlal ederek, heyetin Maku'dan zahire satın almasına ve bunu gümrüksüz bir şekilde nakline müsaade etmiştir. Maku Serdar'ı ayrıca 1.200 kilo zahireyi de iane olarak heyete teslim etmiştir. Heyet Maku'dan toplam 27 ton buğdayı Beyazıt'a getirerek yerli mültecilerle Kafkas mültecilerine dağıtmayı başarmıştır.⁸⁹³ Bu sayede sayıları 7-8 bin civarında olan Kafkas mültecileri tekrar memleketlerine dönebilmiştir.⁸⁹⁴

Heyet, Beyazıt'ta çamaşır ve erzak dağıtımının yanında bir darüleytam ve bir de eczane açarak bu müesseselerin ihtiyaç duyduğu erzak ve tıbbî malzemeyi vermiştir. Heyet buradan Tutak kazasına geçmiştir. Tutak'ın nüfusu hükümet görevlileri de dahil olduğu halde sadece 2.000 nüfustur ve bunlar tamamen açıktadır. Bunların hepsine çamaşır, bir kısmına da buğday dağıtıldıktan sonra 35 günlük bir faaliyetin ardından heyet Erzurum'a dönmüştür.⁸⁹⁵

Hilal-i Ahmer'in Anadolu Murahhası İsmail Besim Paşa, Mayıs 1921'de "Hakimiyet-i Milliye" gazetesine verdiği beyanatında Erzurum Heyetinin faaliyeti hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır. Büyük maddî zorluklar içinde bulunan şehirli ve köylü halka 75.000 metre Amerikan bezi, 2.000 metre basma, 1.000 fanila, 600 deste iğne, 3.500 makara iplik ile fazla miktarda yatak kılıfının dağıtıldığı, 50 tona yakın miktarda gıda maddesinin büyük kısmının dağıtılarak kalan miktarıyla da dört ay süreyle günde 2.000 muhtacın iâşe edildiği bilgisini paylaşmıştır. Bunun dışında muhtaçlara Nestle sütü ile şeker dağıtımı gerçekleştirilmiştir.⁸⁹⁶

⁸⁹³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 50-51. **TKA. 150/12**. "Beyazıt Sancağında Hilal-i Ahmer'in Muavenetleri", **Tasvir-i Efkar**, 3 Kanunisanı 1335, No. 2920, s. 4. İran'a bağlı olan Maku şehri kıtlık zamanlarında Erzurum ve civarının zahire ihtiyacını karşılayan önemli bir merkez olmuştur. Yaşanan kıtlık sebebiyle İran'ın Ovacık ve Maku cihetlerinden Erzurum vilayetine gelecek zahirenin geçici olarak gümrük vergisinden muafiyeti hakkında **BOA. BEO. 346/25901** ve **BOA. İ. RSM. 2/31**.

⁸⁹⁴ "Erzurum Ahvali", **Vakit**, 21 Kanunievvel 1337, No. 762, s. 2.

⁸⁹⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 51. **Tasvir-i Efkar**, 3 Kanunisanı 1335, No. 2920, s. 4.

⁸⁹⁶ "Hilal-i Ahmer'in Hizmet-i Meşkuresi", **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1921, No. 177, s. 1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İZMİR'İN YUNANİSTAN TARAFINDAN İŞGALİ VE SONRASINDA YAŞANAN GÖÇLER

1. İZMİR'İN İŞGALİ SONRASINDA YAŞANAN GÖÇ HAREKETİ VE İSTANBUL HÜKÜMETİNİN ÇALIŞMALARI (1919)

Çalışmamızın üçüncü bölümünde 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile başlayıp daha sonra Güney Marmara sahillerine ve Anadolu'nun içlerine doğru genişleyen Yunan işgali sürecinin yaratmış olduğu büyük göç dalgasını inceleyeceğiz. Yunan ordusunun söz konusu sahalarda Mayıs 1919'dan itibaren başlayarak çeşitli zaman aralıklarında giriştiği askerî hareketlerin bölgedeki Türk-Müslüman nüfusu göçe zorladığı görülmektedir. Osmanlı Hükümeti'ni Sevr Barış Antlaşması'nı imzalamaya mecbur etmek isteyen İngiltere'nin, Yunan ordusuna verdiği talimatla başta İzmir'le sınırlı olan işgal sahası, Haziran-Temmuz 1920'de Milne Hattı'nın dışına çıkılması suretiyle Bursa ve Uşak istikametine doğru genişletilmiş ve Doğu Trakya'da da Edirne ve Kırklareli çevrisi işgal edilmiştir. Nisan 1921'e gelindiğinde II. İnönü Savaşı'nı kaybeden Yunan ordusunun İzmit, Yalova, Karamürsel, Gemlik, Armutlu ve çevresindeki Müslüman yerleşmelerini tahrip ettiği görülür. Güney Marmara sahil şeridindeki asıl büyük göç dalgası Yunan Ordusunun Temmuz 1921'de Kütahya-Eskişehir Savaşlarını kazanması ile başlamıştır. Ağustos-Eylül 1921'deki Sakarya Savaşı'nın kaybeden Yunan ordusu geri çekilişi sırasında Sakarya havzası ile Haymana civarındaki pek çok köy ve kasabayı tahrip ederek Ankara ve Konya istikametine doğru bir başka göç dalgasını tetiklemiştir. Yunan işgal sahalarında gözlemlenen son büyük göç dalgası ise Büyük Taarruzun kazanılmasından sonra şimdiye kadar işgal nedeniyle memleketlerini terk eden Türk-Müslüman nüfusun memleketlerine iadesi sürecinde görülmüştür.

1. 1. Göçün Başlaması

Yunan işgali nedeniyle farklı zamanlarda yaşanan bu göç dalgalarının ilki ve en büyüğü 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine başlamıştır.

Paris Barış Konferansı'nın 2-12 Mayıs tarihli toplantıları sonucunda Müttefikler, "İzmir Rumlarını kurtarmak amacıyla" Yunan ordusunun İzmir'e çıkmasına karar

vermişlerdi.⁸⁹⁷ Bu karar üzerine 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanistan tarafından işgali ve işgal sırasında yaşanan olaylar, bölgedeki Türk-Müslüman halkın öncelikle yakın şehir ve kasabalara sonrasında ise başkent İstanbul'a yönelik büyük bir göç hareketinin başlamasına neden olmuştur.⁸⁹⁸ İzmir merkezinin 15 Mayıs'ta işgalinin ardından, kısa süre içerisinde işgalin İzmir yakınındaki kasaba ve şehirlere doğru genişlediği görülür.⁸⁹⁹ Bu durum aşağıda vereceğimiz rakamlardan da anlaşılacağı üzere göçe mecbur kalan nüfus miktarını da artıracaktır. Bu miktarın büyüklüğünü anlayabilmek için işgal öncesinde Aydın vilayeti ve İzmir merkez sancağına ait nüfusun miktarını incelemek gerekecektir. Zaten İstanbul basınında işgale gösterilen tepkinin başında

⁸⁹⁷ Paris Barış Konferansı'nda Yunan talepleri İzmir'in işgali kararının alınışı süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Margaret MacMillan, **Paris 1919**, Çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 346 vd. Laurence Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 160-193. İşgal süreci, İstanbul Hükümeti'nin işgale tepkisi, basında ve halk nazarında işgale karşı tepkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, **Türkiye-ABD İlişkileri**, s. 73-85.

⁸⁹⁸ İşgal ve sonrasında Yunan ordusu ve yerli Rumlar tarafından yapılan katliam hakkında bkz. **İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Mütteallik Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin Raporları**, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335. **İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Mütteallik Olarak Makamat-ı Askerîyeden Mevrud Raporlar**, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335. **İzmir, Aydın, Ayvalık ve Havalisi Yunan İşgali Hakkında Makamat-ı Askerîyeden Mevrud Raporlar**, İkinci Kitap, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335. **Yunan Fecâine Mütteallik Aydın Vilayetine Beynelmîlel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaik-i Resmîyeye Müstenid Hülâsa**, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335. **American Documents on Greek Occupation of Anatolia**, Complied by Çağrı Erhan, Center of Strategic Research (SAM Papers, No. 7/99), 1999. Çağrı Erhan, **Greek Occupation of İzmir and Adjoining Territories Report of the Enter-Allied Commision of Inquiry (May-September 1919)**, (SAM Papers, No. 2/99), Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, Ankara, 1999. Salahi Sonyel, **The Turco-Greek Imbroglia Pan Hellenism and the Destruction of Anatolia**, (SAM Papers, No. 5/99.), Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, Ankara, 1999. Salahi Sonyel, **Minorities and The Destruction of The Ottoman Emprie**, Atatürk Suprime Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society, Ankara, 1993. İzmir'in işgali öncesinde İtilaf Devletlerinin varlığından cesaret alan yerli Rumların gerek İzmir ve çevresindeki gerekse Adalardaki Müslüman nüfusa baskı yaparak onları göçe zorladıkları görülmektedir. Örneğin 1 Mayıs 1919 tarihiyle Çanakkale'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede Midilli adasında gördükleri baskı nedeniyle ada Müslümanlarının kabileler halinde Ayvalık sahiline çıktıkları bilgisi paylaşılmıştır. **BOA. DH. ŞFR. 618/56-1**. Ayvalık taraflarındaki muhacirlerin hali için bkz. "Ayvalık Ahvali-Anarşı", **Ses**, 6 Mart 1335, No. 21, s. 1. Ali Çetinkaya, **Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1993. Mehmet Asım Bey de "Vakit'deki yazısında Rumların "propaganda" ve "şekavet" kavramları arasında bir bağlantı kurarak Batı Anadolu'daki Yunan idealleri için yerli Rumların nasıl yoğun bir çaba içerisinde girdiklerine dikkat çekmektedir. Mehmet Asım, "Propaganda ve Şekavet", **Vakit**, 12 Mayıs 1335, No. 553, s. 1.

⁸⁹⁹ İşgalin genişlemekte olduğuna dair İzmir Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Mayıs 1919 tarihli şifre için bkz. **BOA. DH. İ. UM. EK. 52/47**. 17 Mayıs'ta Çeşme, 21 Mayıs'ta Menemen, 25 Mayıs'ta Manisa, 27 Mayıs'ta Aydın ve Tire işgal edilmiştir. Aydın, 30 Haziran'da Kuva-yı Milliye birliklerince kurtarılmış ancak 3 Temmuz'da yeniden işgale uğramıştır. 29 Mayıs'ta Ayvalık ve Kasaba (Turgutlu), 1 Haziran'da Ödemiş, 3 Haziran'da Nazilli, 12 Haziran'da Bergama işgal edilmiş ve 15 Haziran'da Kuva-yı Milliye tarafından kurtarılsa da 19 Haziran'da tekrar Yunan işgaline girmiştir. Gotthard Jeaschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 33-44. Yunanlılar Nazilli'yi işgal ettikleri esnada eşraf ve memurlardan 30'dan fazla şahsı ve etraf köylerde rast geldikleri kadın ve çocukları bomba ve mitralyöz atışıyla "vahşiyane katl ve imha eyledikleri" hakkında bkz. **BOA. DH. KMS. 54/11.9**.

yayınlanan nüfus istatistikleri vasıtasıyla İzmir'in her açıdan bir Türk şehri olduğunu ispatlama çabası gelmektedir. Bu nedenle gazetelerde yer alan resmî istatistikler önemli bir veri kaynağıdır.⁹⁰⁰ “Vakit” gazetesinin 16 Mayıs 1919 tarihli sayısında son döneme ait resmî istatistikler, yabancı kaynaklarla karşılaştırılarak verilmiştir.⁹⁰¹ Aydın Vilayetinin 1894 tarihli sayıma göre toplam nüfusunun 1.352.119 olduğu ve bunun içerisinde 1.118.496 Müslüman'a karşılık 195.431 Rum nüfusun bulunduğu görülmektedir.⁹⁰² “Vakit” bu istatistiklerin Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından memur gönderilen Vitali Cuinet'in yaptığı çalışmalarla da örtüştüğüne işaret etmektedir.⁹⁰³ “Vakit” 1912 senesine ait, yani Rumların göçü başlamadan önceki duruma ilişkin paylaştığı istatistikte Aydın Vilayetinin toplam nüfusunu 1.594.849 olarak vermekte ve bunun 1.239.793'ünün Müslüman, 298.373'ünün de Rum olduğunu belirtmektedir. İşgal sırasında İzmir merkezindeki nüfus ise 238.479 kişi olarak gösterilirken bunun 128.486'sının Müslüman, 87.497'sinin de Rum olduğu bilgisi paylaşılmıştır.⁹⁰⁴ “Tasvir-i Efkar” gazetesinin Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi'nden alarak paylaştığı istatistikler de çok küçük farklılıklar dışında “Vakit”in verileri ile örtüşmektedir. “Tasvir-i Efkar” toplam 36 kazasıyla birlikte Aydın Vilayetinin nüfusunu 1.588.996 olarak vermekte ve bunun 1.293.527'sinin Müslüman, 233.914'ünün de Rum olduğu bilgisini paylaşmaktadır. İzmir merkezde ise 111.486 Müslüman'a karşılık 87.497 Rum vesaire bulunmaktadır.⁹⁰⁵

Yukarıda miktarını paylaştığımız Müslüman nüfus canlarını tehlikede gördüklerinden 1919 Mayıs ayının sonları ve haziran ayı başlarından itibaren İzmir merkezi ile çevresini terk ederek henüz Yunan işgali görmemiş sahalara ve başkent

⁹⁰⁰ “Aydın Vilayeti”, **Sabah**, 17 Mayıs 1335, No. 10598, s. 1. “İzmir Kimindir?”, **Tasvir-i Efkar**, 16 Mayıs 1335, No. 2727, s. 1. “İzmir Bizimdir”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Mayıs 1335, No. 2729, s. 1. Özkan, **Türkiye-ABD İlişkileri**, s. 88-89.

⁹⁰¹ (Sansür nedeniyle başlıksız), **Vakit**, 16 Mayıs 1335, No. 557, s. 1. Nüfus hakkında değerlendirme için bkz. Mehmet Asım, “İzmir'in İşgali”, **Vakit**, 16 Mayıs 1335, No. 557, s. 1.

⁹⁰² Bu istatistik Karpas'ın verdiği bilgilerle de örtüşmektedir. Karpas, **Osmanlı Nüfusu**, s. 316.

⁹⁰³ Cuinet'e göre Aydın Vilayetinin toplam nüfusu 1.404.000 olup bunun 1.100.000'i Müslüman ve 210.000'i de Rum nüfustan ibarettir. “İzmir'in İşgali”, **Vakit**, 16 Mayıs 1335, No. 557, s. 1. İzmir'de 1,5 milyona yakın Müslümanın bulunduğu bilgisi Amiral Bristol'un 20 Mayıs 1919 tarihli telgrafında da ifade edilmiştir. Bristol'e göre toplam nüfusun %83'ünü Müslümanlar oluşturmaktadır. Amiral Bristol'den Arizona Zırhlısı Komutanı Amiral Benson'a çekilen telgraf için bkz. Özkan, **Türkiye-ABD İlişkileri**, s. 89.

⁹⁰⁴ **Vakit**, 16 Mayıs 1335, No. 557, s. 1. Karpas, 1914 tarihli resmî nüfus istatistiklerine göre Aydın Vilayetinin toplam nüfusunu 1.605.766 olarak verirken bunun 1.249.067'sini Müslüman, 299.096'sının da Rum nüfus olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Karpas, **Osmanlı Nüfusu**, s. 366.

⁹⁰⁵ “En Büyük Hak”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Mayıs 1335, No. 2729, s. 2.

İstanbul'a doğru göçe başlamıştır.⁹⁰⁶ Şehri terk edenler arasında sivillerin yanı sıra asker ve ailelerinin de varlığı dikkat çekmektedir. Bekar Osmanlı askerlerinin derhal, evli olanların da beş gün içinde ya ailelerini İzmir'de bırakarak ya da beraberlerine alarak Yunan vapurlarıyla Mudanya'ya doğru yola çıkmaları Yunan makamlarınca emredilmiştir.⁹⁰⁷

Batı Anadolu'daki Müslüman nüfus içerisinde Balkan Savaşları ve öncesinde Yunanistan'dan kaçarak gelen ve geçmişte Yunan ordusunun kötü muamelelerine tanıklık etmiş muhacirler bulunduğundan, işgalin İzmir'in çevresine doğru yayılmaya başlaması üzerine kendi canlarını kurtarmak üzere öncelikle Balıkesir taraflarına doğru hicret ettikleri görülür.⁹⁰⁸ İstanbul basınının İzmir muhacirlerine ilişkin olarak verdiği ve genellikle İtilaf Devletlerinin sansürüne takılmış haberlerden, Müslüman muhacirlerin miktarı hakkında bilgi edinmek mümkündür. Örneğin henüz Yunan işgaline girmemiş olan Bergama'da heyecana kapılan Müslüman ahaliden 700 kişi Balıkesir'e hicret etmiştir.⁹⁰⁹ Soma Belediye Reisi'nin 19 ve 20 Haziran 1919 tarihiyle

⁹⁰⁶ İşgalin üzerinden on beş gün geçmesine rağmen İzmir sahillerine Müslüman cesetlerinin vurmakta olduğu görülür. "Bulunmuş Cesetler, **Vakit**, 31 Mayıs 1335, No. 572, s. 2. Gülnihal vapurunun Bandırma'dan çok sayıda İzmir muhacirini İstanbul'a getirdiği bilgisi basında yer almaktaydı. "İzmir'den Gelenler", **Vakit**, 30 Mayıs 1335, No. 571, s. 1.

⁹⁰⁷ İzmir'deki Osmanlı askerî kuvvetlerinin nakledileceğine dair Yunan İşgal Kuvvetleri Kumandanının İzmir Kumandanı Ali Nadir Paşa'ya ihtarı hakkında bkz. **BOA. BEO. 7575/343073**. Yunan işgal kuvvetleri öncelikle şehirdeki Türk askerî memurları ve ailelerinin şehri terk etmelerini istemiştir. İşgal sırasında İzmir Valisi olan Kambur İzzet Bey'le Yunan Kumandanı arasında yapılan görüşmeler neticesinde "zabitan ve memurin-i askeriyeden 1.060 kişilik bir kafilenin" Yunan "Odeksia" vapuruyla Mudanya'ya gönderildiği görülür. Bu kafiye içerisinde yer alan "Mahmut" isimli bir kişinin aktardıkları arasında "... Halimizi görmek, felaket ve ahvali anlamak isterseniz serian birisini Mudanya'ya göndermenizi rica eyeriz" ifadesi dikkat çekmektedir. "İzmir'den Gelenler", **Vakit**, 27 Mayıs 1335, No. 568, s. 2. İkinci bir grup olarak 700 kişi Mudanya'ya gönderilmiştir. "İzmir'den Gelenler", **Vakit**, 8 Haziran 1335, No. 580, s. 2. 29 Mayıs 1919 tarihinde bir Yunan vapuruyla yaklaşık 2.000 kişinin Bandırma'ya ihraç edildiği hakkında bkz. **ATASE. İSH. K. 18, Gl. 25, Blg. 5**. Ahalinin hicretinin önlenemediği takdirde hiç olmazsa askerlerin bulundukları mevkiileri terk etmemeleri hakkında bkz. **ATASE. İSH. K. 15, Gl. 23, Blg. 3**. İzmir'den muhacerete zorlanan 100 aile Mudanya'da karaya çıktıklarında yerel makamların ve Bursa Hilal-i Ahmeri'nin gösterdiği "muavenat-ı insaniyetkaraneden" dolayı "Vakit" gazetesine gönderdikleri bir mektupla teşekkür etmişlerdir. "Mudanya'ya Gelenlerin Teşekkürü", **Vakit**, 14 Haziran 1335, No. 586, s. 2.

⁹⁰⁸ "Tasvir-i Efkar" İzmir'den Balıkesir'e doğru büyük bir göç hareketinin başladığı bilgisini paylaştığı haberinde göç sonucunda Müslüman nüfusun azalması tehlikesi karşısında "Yunanlıların imhakârane tarz-ı idarelerine rağmen İslamların Bergama ve Yunanlılar tarafından işgal edilen diğer yerlerden hicret etmelerini asla muvafık görmedikleri" değerlendirmesinde bulunur. "İzmir'in İşgali Etrafında", **Tasvir-i Efkar**, 2 Haziran 1335, No. 2473, s. 1. "Vakit" Balıkesir'de yayınlanan "Söz" gazetesine dayandırdığı haberinde İzmir'in işgal edildiği günden beri Manisa, Menemen, Akhisar, Bergama, Edremit, Burhaniye taraflarından Balıkesir merkezine büyük kalabalıkların geldiğini yazmaktadır. "İzmir'den Çekilenler", **Vakit**, 4 Haziran 1335, No. 576, s. 2.

⁹⁰⁹ "Yalnız Bergama'dan 700 Kadar İslam Muhaceret Etti", **Tasvir-i Efkar**, 4 Haziran 1335, No. 2745, s. 2. "İslam Ahali Hicret Ediyor", **Vakit**, 5 Haziran 1335, No. 577, s. 2. Bergama, 12 Haziran 1919'da Yunan işgaline uğrayacaktır. Jeaschke, **a.g.k.**, s. 42. Yunan askeri tarafından Menemen ve Bergama'da yapılan katliamdan dolayı ahalinin hicrete başladığı hakkında Dahiliye Nezareti'nden Hariciye

Soma'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede Bergama ve Menemen'in Müslüman ahalisinin "erkek, kadın, genç ve ihtiyar, çoluk çocuk 50 bini mütecaviz halkın zil ve sefil bir surette hicrete başladığı" haberi verilmiştir.⁹¹⁰ Karesi Polis Merkez Memurluğunun 9 Temmuz 1919 tarihli raporunda ise Bergama'nın işgali ile Karesi (Balıkesir) merkezine gelen pek çok ailenin "sefil, sergerdan bir halde sokak ortasında kaldıkları" ve bu durumun şehirde büyük bir gerginlik yarattığını aktarmış, Menemen ve civar köylerinde yaşanan katliamın Bergama halkı üzerinde yarattığı etkiye temas etmiştir. Bergama, Menemen ve civarından şimdiye kadar 200.000'e yakın nüfusun Bandırma, Kirmastı, Bursa taraflarına hicret ettiği ve şu an yollarda binlerce Müslümanın sefil ve perişan bir halde kaldığı, Karesi merkezine gelenlerin başlangıçta Müslüman ailelerin evlerine kabul edilse de artık buna imkan kalmadığından cami avlularında, medrese köşelerinde ve istasyonda açık bir halde bulundukları bilgisi raporda yer almıştır.⁹¹¹

Akhisar ve Manisa'nın 25 Mayıs'ta⁹¹² ve Ayvalık ve Burhaniye'nin de 29 Mayıs'ta işgali göç dalgasının bu havalıye sıçramasına neden olur. Burhaniye ve civarından Müslüman nüfusun "kamilen hicret etmekte olduğu" ve tüm çabalara rağmen buna engel olunamadığı Bandırma'daki 61'inci Fırka Kumandanlığınca bildirilmiştir.⁹¹³ Bunun üzerine Burhaniye ve Edremit civarındaki Müslüman nüfus, Çanakkale'ye doğru

Nezareti'ne çekilen 22 Haziran 1919 tarihli telgraf hakkında bkz. **BOA. DH. KMS. 52/52. 1.** "Tasvir-i Efkar", İzmir'deki yerli Türk gazetelerinin Müslümanların hicretinden şikayet ettikleri ve bunun engellenmesi yönünde yazılar kaleme aldıkları haberine yer vermiştir. "İzmir'de Seyl-i Muhaceret", **Tasvir-i Efkar**, 5 Haziran 1335, No. 2746, s. 2.

⁹¹⁰ **BOA. DH. KMS. 52/52. 12.** İngiliz temsilcisi Hadkinson, Soma'da halkın büyük bir panik yaşadığını ve Müslüman halkı sakinleştirmeye çalıştığını Amiral Calthorp'a rapor etmiştir. Jeaschke, **a.g.k.**, s. 47.

⁹¹¹ **BOA. DH. EUM. AYŞ. 14/120.** 1 Temmuz 1919 tarihiyle Bergama'dan Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir şifrede ise "Memleketlerinin Yunan askeri tarafından işgali ve ahiren çetelerin işgali ve tekrar askerin işgali neticesi olarak Bergama ve havalisini teşkil eden seksen bin nüfusun pek zelilâne hicrete mecbur olduğu" dile getirilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. EK. 54/24.1.1.**

⁹¹² Akhisar'ın işgali hakkında bkz. **BOA. DH. KMS. 52/20.** Yunanlıların Akhisar'da yaptıkları mezalim hakkında bkz. **BOA. DH. KMS. 52/49.** Manisa'nın Yunan askeri tarafından işgali hakkında bkz. **BOA. DH. KMS. 52/96.**

⁹¹³ **BOA. DH. ŞFR. 100/54.** ve **BOA. DH. ŞFR. 633/123.** İzmir'in işgali sırasında Ayvalık Rumlarının Müslümanları katliama giriştiği hakkında bkz. **BOA. DH. EUM. AYŞ. 8/103.** Yunanlıların Ayvalık ve Burhaniye taraflarında yaptıkları işgal ve mezalimin Müslüman ahaliyi heyecan ve telaşa düşürdüğü hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 637/50.** Ayvalık'ın 29 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edildiği, ahalisinin Balıkesir istikametine hicret ettiği hakkında bkz. **ATASE. İSH. K. 18, Gl. 24, Blg. 4.** Burhaniye halkının büyük kısmının göç ettiği ve geride kalanların da yavaş yavaş göç etmekte olduğu hakkında 31 Mayıs 1919 tarihli şifre için bkz. **ATASE. İSH. K. 20, Gl. 42, Blg. 1.** Dahiliye Nezareti'nden 11 Haziran 1919 tarihiyle Karesi Mutasarrıflığına çekilen şifrede "... Yunanlıların ileri hareketına ve tevsî-i daire-i taarruz ve şekavet eylemelerine imkan bırakılmamak üzere kuva-yı askeriyeyle kamekân hal-i tedafüde olarak mevkilerini muhafaza ve vaziyeti o suretle idare eylemeleri için Kumandanlığa tebligat ifasının Harbiye Nezareti'nce ve Yunan askerinin Ayvalık'tan yalnız dahile doğru 1 km. sahayı işgal edebildiği ve fakat Yunan Hükümeti'nce 12 km. dahile kadar işgal için emir verilmiş olduğu..." bilgisi yer almaktadır. **BOA. DH. ŞFR. 100/78.**

hicrete başlamıştır.⁹¹⁴ 1 Haziran'da Ödemiş'in işgal altına girmesi bu havalide de göç hareketinin başlamasına neden olmuştur.⁹¹⁵ 8 Temmuz'da Çine'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede, Yunanlıların İtalyan işgal sahası ile aralarındaki sınır hattını oluşturan Menderes Nehri'ni geçerek Çine'ye iki saatlik bir mesafeye kadar yaklaşmaları üzerine, halkın heyecana kapılıp “umumiyetle yalın ayak, başı kabak” Muğla'ya doğru hicrete başladığı bildirilmiştir.⁹¹⁶

Arşiv belgelerinden İzmir muhacirlerinin toplam sayısı hakkında fikir edinmek mümkündür. Aşağıda inceleyeceğimiz üzere İstanbul Hükümeti, İzmir muhacirlerini memleketlerine iade ve iskân çalışmalarını başlatarak kuzey ve güney mıntıkası olarak iki bölge belirlemiştir. Ulaştığımız arşiv belgeleri arasında hükümetin bu doğrultuda yürüttüğü çalışmalara ilişkin kapsamlı bir raporda Aralık 1919 itibariyle muhacir miktarı verilmektedir. Aydın, Manisa, Muğla, Denizli taraflarına ait güney mıntıkasında bulunan İzmir muhacirlerinin miktarı 78.623'tür.⁹¹⁷ Bandırma, Edremit, Balıkesir, Burhaniye, Soma, Kırkağaç, Akhisar'ı içine alan kuzey mıntıkasında sadece tren hattı üzerindeki mahallerde Ekim 1919 itibariyle tespit edilebilen İzmir muhacirlerinin mevcudu ise 17.858 kişi olarak tespit edilir.⁹¹⁸ Böylece işgal neticesinde ilk aşamada İzmir ve çevresini terk eden Müslüman nüfus miktarının 100 bin civarında olduğu görülmektedir.

⁹¹⁴ Yunan kuvvetlerinin hareketi üzerine Bozcaada'daki Müslüman ahali Burhaniye ve Edremit'e gelmiş perişan bir halde Küçükkuyu ve Ahmetçe üzerinden Ayvacık, Ezine ve Kale-i Sultaniye'ye (Çanakkale) doğru hicrete başlamıştır. **BOA. DH. ŞFR. 637/102.**

⁹¹⁵ “İşgaller ve Muhaceretler”, **Vakit**, 8 Haziran 1335, No. 580, s. 2. Ödemiş'in Yunanlılar tarafından işgali hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 633/78.** Yunanlıların Ödemiş'te yaptıkları zulüm hakkında Dahiliye Nezareti'ne çekilen şifre hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 52/21.** Ödemiş ve Salihli'deki Müslüman ahalinin asıl büyük göç dalgası 1919 senesi sonları ile 1920 başlarında yaşanmıştır. Mart 1920'de Yunanlıların Ödemiş'teki Kuva-yı Milliye ile mücadelesine sahne olan sahadaki Yenikemer, Söğüt, Alaki, Başalan, Birgi, Tabak, Ovacık, Halkapınar, Boğaz, Subatan köylerinin ahalisinden miktarları 4 binden fazla olan Müslüman nüfus Uşak ve Alaşehir civarına ikinci defa göç etmek zorunda kalır. “Alem-i Medeniyetin Enzar-ı İnsafına”, **İzmir'e Doğru**, 17 Mart 1336, No. 43, s. 1. Yunanlıların Ödemiş köylerinde katliam yaptıkları hakkında bkz. **BOA. DH. KMS. 52/17** ve **BOA. DH. ŞFR. 104/101.** Alaşehir Kaymakamı Nezihi'nin 9 Mart 1920 tarihli telgrafında Salihli ve Alaşehir ahalisinin yarısından fazlasının Uşak taraflarına göç ettiği ve göçün sürmekte olduğu bilgisini paylaşmıştır. **BOA. DH. ŞFR. 660/79-2.**

⁹¹⁶ **BOA. DH. KMS. 52/12. 2.**

⁹¹⁷ Güney mıntıkasında bulunan İzmir muhacirlerinin miktarı şu şekildedir: Afyonkarahisar 2.667, Sandıklı 463, Dinar 883, Denizli 7.700, Sarayköy 700, Tavas 427, Nazilli ve kurası 8.003, Sultanhisar 768, Atça 2.282, Köşk 1.000, Yenipazar 7.100, Karahayit 1.671, Dalama 3.087, Çine 3.700, Koçarlı 14.255, Bağarası 2.767, Söke 6.887, Kuşadası 4.066, Balyanbolu/Ödemiş 2.500, Uşak 3.235, Salihli 475, Karacasu 300, Bozdoğan 504. **CA. 272. 65. 6. 2. 18/2.**

⁹¹⁸ Kuzey mıntıkasındaki İzmir muhacirlerinin miktarı ise şekilde dağılım göstermektedir: Bandırma 366, Balıkesir 6.117, Balıkesir mülhakatı 4.391, Burhaniye 2.923, Edremit 1.309, Soma 1.029, Kırkağaç 723, Akhisar 1.000. **CA. 272. 65. 6. 2. 18/13.**

Yukarıda Vilayat-ı Şarkiye mültecilerini incelerken faydalandığımız Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin 24 Mayıs 1920 tarihli rapor, İzmir muhacirlerinin miktarı hakkında bize bilgi sağlayan bir başka kaynaktır. Öncelikli olarak bu rapora göre İzmir muhacirlerinin Batı Anadolu'nun neredeyse tamamına yayılmış olduklarını söylemek mümkündür. Rapora göre İzmir muhacirlerinin toplam miktarı 150.271 kişidir.⁹¹⁹ Bu sayılardan anlaşıldığına göre Aralık 1919'dan Mayıs 1920'ye kadar geçen sürede muhacir miktarında artış söz konusudur. 1920 senesinin başlarından itibaren Yunan işgalinin Bursa ve Uşak istikametine doğru genişlemesi bu artışın en temel nedenidir. Kızılay Arşivi'nde yer alan bir belgede İzmir havalisinden hicretin devam ettiği ve muhacir sayısının 325.000'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Balıkesir ve Bursa civarından da gelenlerle birlikte İstanbul'da 65.000 İzmir muhacirinin bulunduğu ve bunların Davutpaşa, Selimiye, İplikhane, Gülhane, Kavak, Kadıköy ile Mürsel Çiftliği, Paşamandıra Çiftliği, Sokullu Medresesi, Cerrahpaşa Camii ile kırktan fazla mektep, cami, medrese ve tekkede iskân edildikleri bilgisi paylaşılmıştır. İstanbul'daki 65.000 İzmir muhacirinden en çıplak ve fakir olan miktarı 27.000 kişi olup başlangıç itibarıyla bunlardan ancak 6.000 kadarı Muhacirin Müdüriyeti tarafından iâşe edilebilmektedir.⁹²⁰

İzmir'den İstanbul'a yönelik Müslüman muhacereti aralıklarla devam etmiştir. Örneğin Yunan ordusunun Kütahya-Eskişehir Muharebelerini kazanması üzerine İzmir'deki Yunan idaresi Müslümanlar üzerindeki baskıyı artırmış ve bu ortamda İstanbul'a küçük de olsa yeni bir göç hareketi başlamıştır. "Tevhid-i Efkar", 29 Temmuz 1921 tarihli sayısında Bandırma ve İzmir'den 83 nüfustan oluşan bir muhacir grubunun İstanbul'a ulaştığı ve "havalı-i mezkurede Müslümanların yeniden duçar-ı itisaf olmaya başladıkları" haberini vermektedir.⁹²¹

⁹¹⁹ Tüm Denizli mülhakatında 10.000, İzmit'te 3.010, Aydın'da 13.000, Kütahya'da 800, Teke/Antalya'da 570, Adapazarı'nda 4, Nazilli'de 8.004, Çine'de 10.200, Söke'de 8.134, Kuşadası'nda 6.134, Ödemiş'te 3.066, Dinar'da 1.500, Sandıklı'da 1.068, Edremit'te 1.389, Uşak'ta 1.032, Sultanhisar'da 911, Atça'da 1.866, Köşk'te 1.268, Yenipazar'da 570, Karahayit'ta 1.600, Dalama'da 6.500, Bağarası'nda 2.671, Karesi'de 11.257, Balya'da 2.567, Burhaniye'de 9.693, Sındırgı'da 1.706, Gönen'de 4.231, Balat'ta 1.751, Kepsut'ta 3.978, Kırıcı'da 3.083, Giresun (Savaştepe), Fart, Konakpınar, Şamlı, İvrindi'de 20.915, Soma ve Bergama'da 8.000 olmak üzere toplam 150.271 kişidir. Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 123.

⁹²⁰ 17 Temmuz 1921 tarihli istatistik için bkz. **TKA. 850/220**.

⁹²¹ "Muhacir Vürudu", **Tevhid-i Efkar**, 29 Temmuz 1337, No. 3082, s. 3. "Tevhid-i Efkar"ın İzmir muhabiri ise 22 Temmuz'da gönderdiği mektubunda İzmir'in son günlerde Müslümanlar için yaşanamayacak bir yer haline geldiğinden bahsetmektedir. "İki buçuk yıldan beri mütemadiyen ziyadeleşmiş tazyik şimdi son dereceyi bulmuştur... Sevgili İzmir, bugün bizler için bir cehennem. Hem de yavaş yavaş öldürücü bir cehennem." Muhabir, işgalden önce 2.000'i Hristiyan olmak üzere 15.000 nüfusa sahip Ödemiş'te bugün ancak 4.000 kişinin; 20.000 nüfusa sahip Tire'de ise ancak 3.500 kişinin

Batı Anadolu'dan gelen muhacirlerin neden olduğu İstanbul'daki bu nüfus artışı hayat pahalılığının yanında ev kiralalarının da artmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı zamanında Anadolu ve Rumeli arasında gidip gelen orduların geçiş güzergahı olan İstanbul'da mütarekeden sonra nüfusta bir azalma görülmemiş, Rusya ve Kafkasya'dan gelen mülteciler bu nüfusu daha da artırmış⁹²² ve bütün bunlara ilaveten barış antlaşmasının gecikmesi nedeniyle yaşanan belirsizlik ortamında iktisadî hayatın fenalığı nedeniyle köy ve kırsal kesimden İstanbul'a göç başlamıştır. "Le Journal" gazetesinde okunduğuna göre Nisan 1920 itibariyle İstanbul nüfusu 2.5 milyondur. Artan nüfusa rağmen ardı arkası kesilmeyen büyük yangınlar ciddi mesken sıkıntısına yol açmıştır.⁹²³ Bu durum kira fiyatlarının artışı ile sonuçlanır.⁹²⁴ Bunun üzerine Mütareke yılları boyunca "Sükna Kanunu"nda düzenlemelere gidilmiştir.⁹²⁵

kaldığını, köylerde ise yerli ahalinin hemen hemen bulunmadığını dile getirmiştir. "İzmir Mektupları", **Tevhid-i Efkar**, 29 Temmuz 1335, No. 3082, s. 2.

⁹²² Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya'da Kızıl Ordu ve Beyaz Ordu arasında başlayan iç savaştan kaçan çok sayıda mülteci İstanbul'a gelmiştir. Umut C. Karadoğan, "İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu" **Bilig**, S. 57, Bahar 2011, s. 136-137. Tülay Alim Baran, "Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 66, C. 22, 2006, s. 125-126. İstanbul'a gelen Rus mültecilerin kira fiyatları üzerindeki etkisi hakkında Amerika Ajansı şu bilgiyi paylaşmaktadır: "... İstanbul'un meşhur yangınları nedeniyle şehir harap olduğundan şerait-i iskânîye pek fenadır. İtilaf Komiserleri muvakkat barakalar inşasına karar vermişlerdir. Zaten tahammülün fevkinde olan maişet masrafı bilhassa kiralalar hususunda bir kat daha artmıştır..." "Odesa'dan Gelenler", **Vakit**, 28 Kanunisanı 1336, No. 798, s. 1. Rus Mültecileri ve Şehrimize İskândan Mütavevilit Mahzurlar", **Vakit**, 3 Şubat 1336, No. 805, s. 2. "Odesa'dan 9.000 Mülteci", **Vakit**, 30 Kanunisanı 1336, No. 801, s. 1. "Tasvir-i Efkar" zaten iktisadî ve sosyal şartların son derece güç olduğu İstanbul'a gelen Rus mültecilerin zorunlu tüketim malları üzerinde yaratacağı etkiye ve mesken buhranını artıracağına dikkat çeker. "Sel-i Muhaceret", **Tasvir-i Efkar**, 3 Şubat 1336, No. 2976, s. 1. Ayrıca fuhuş ve kumarhanelerin sayısındaki artış şehrin asayişinin bozulmasına neden olacağı gibi bunların dışında "yine pek mühim olarak bir de sıhhi tehlike vardır." Gazete hükümeti bu konuda gerekli tedbirleri almaya davet eder. "Rus Muhacirlerin Şehrimizde İras Ettiği Vehim Tehlikeler", **Tasvir-i Efkar**, 4 Şubat 1336, No. 2997, s. 1. Mütareke yıllarında İstanbul'da bulunan Rusların şehrin sosyal ve kültürel hayatı üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri hakkında ayrıca bkz. Paul Dumont, "Beyaz Yıllar", **İstanbul, 1914-1923**, Haz. Stefanos Yerasimos, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 176-196. Bülent Bakar, **Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar**, 2. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 84, 179 vd. İlbeyi Özer, "Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam", **OTAM Dergisi**, S. 14, C. 14, 2013, s. 247-271.

⁹²³ 1918-1920 arasında İstanbul'daki yangınlar neticesinde 1918'de Üsküdar'da 312, Yeniköy'de 80, Cibali-Altımermer yangınında 7.500, Büyükdere'de 78, Vefa yangınında 500; 1919'da Kasımpaşa'da 381, Kuruçeşme'de 403, Üsküdar'da 63, Edirnekapi'da 570 bina; 1920 Nişantaşı yangınında 65 bina yanmıştır. Niyazi Ahmet Banoğlu, **İstanbul Cehennemi, Tarihte Büyük Yangınlar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008. "Vakit" gazetesinde yer alan bir istatistikte 10 sene zarfında İstanbul'da 17.191 binanın yandığı bunlardan şimdiye kadar 522'sinin tamirinin mümkün olduğu bilgisi paylaşılmıştır. "İstatistiğin Delaleti", **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1336, No. 1023, s. 1.

⁹²⁴ Şişli'de üç odalı bir apartman dairesi için yıllık 1.000 lira kira istenmektedir. Anadolu tarafında dört odalı bir ev aylık 40 ile 80 lira arasındayken Rus mültecilerin gelmesiyle birlikte bu fiyat 160 liraya yükselmiştir. "Nüfus ve Maişet", **Vakit**, 7 Nisan 1336, No. 867, s. 1. "Vakit" İstanbul'daki mesken sıkıntısını ve kiralaların yüksekliğinin nedenlerini sıralamaktadır. Büyük yangınlar şehri zaten harap etmiş, Mütareke sonrasında gelen İtilaf askerleri belli başlı büyük binaları işgal etmiştir. Sonrasında İzmir'den başlayıp Bursa ve İzmit'e kadar uzanan ve Trakya'dan Çatalca'ya gelen Yunan işgalinin neden olduğu muhaceret İstanbul'a 100 binden fazla insanın akın etmesine neden olmuştur. Sayısı 200 bini bulan Beyaz

1. 2. İzmir Muhacirlerinin İskânı ve İadesi İçin İstanbul Hükümeti'nin Çalışmaları ve İade-i Muhacirin Komisyonunun Kurulması

İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgali ve sonrasında işgal sahasının genişlemesi üzerine İstanbul Hükümeti, bölgede Müslümanlar lehine olan nüfus çoğunluğunun kaybedilmesi tehlikesinin Batı Anadolu'daki Yunan iddialarını haklı çıkaracağı endişesi ile göçü engelleme yoluna gitmiştir. Bu konuda Sadrazamlık makamı ve Harbiye Nezareti'nden bölgedeki mülkî ve askerî makamlara kesin talimatların verildiği görülmekte ve hepsinde de göçün doğuracağı siyasî tehlikelere işaret edilmektedir. Dahiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne çekilen 24 Mayıs 1919 tarihli şifrede Manisa, Akhisar, Soma, Karaağaç taraflarından Karesi (Balıkesir) livasına büyük bir göç hareketinin başladığı ve bunun “siyaseten sakıncalı” olduğu belirtilerek “muhaceretin behamehal men'i” istenmiştir.⁹²⁶ Resmî makamlar arasındaki yazışmalardan Yunan zulmü nedeniyle bazı mahallerde yerel hükümetin hicrete izin verdiği ancak bunun önünün alınamaması üzerine merkezi hükümetin göçü engellemek üzere harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Örneğin Bergama ahalisi yerel hükümetin izniyle Soma'ya doğru göçe başlayınca Meclis-i Vükela'da konu görüşülmüş ve “ahali-i İslamiye'nin hicrete kalkışmaları o havalice nüfus-u İslamiye'nin kemiyetten tenakusu ile Rum anasının ekseriyet teşkil etmesi gibi netayic-i muzırrayı ve siyaseten muhazir-i azimeyi” doğuracağından “hükümet-i mahalliye'nin hicreti men' etmesi” ve bunun için

Ordu'nun da İstanbul'a gelişi 1920'lere gelindiğin mesken sıkıntısını ve buna bağlı olarak kira fiyatlarını dünyanın hiçbir yerinde misli görülmemiş bir seviyeye çıkarmıştır. “Şehrimizdeki Mesken İcarları”, **Vakit**, 26 Nisan 1338, No. 1572, s. 2. Mesken sıkıntısının ev kiralari ve fiyatlarında neden olduğu artış hayat pahalılığı ile birleşince psikolojik sorunlar yaşayan bireylerin intiharı gazete sütunlarında okunmaktadır. “Meskensizlik Yüzünden İntihar”, **Vakit**, 3 Eylül 1335, No. 662, s. 2. “Kira Yüzünden Cinayet”, **Vakit**, 3 Eylül 1335, No. 662, s. 2. Ahmet Emin, mesken sıkıntısının küçük müteşebbisler aracılığıyla dışarıdan (günümüzün prefabrik evleri gibi) “kabil-i nakil” evler ya da inşaat malzemesi getirilerek çözülebileceğini savunmuştur. Ahmet Emin, “Sükna Kanunu”, **Vakit**, 28 Şubat 1336, No. 830, s. 1. Mesken buhranının yaşandığı sırada bazı Amerikan ve Fransız şirketlerinin “kabil-i nakil modelleri” getirerek satış için Şehremaneti'ne yakın bir yerde teşhire çıkarttıkları görülür. “Kabil-i Nakil Evler”, **Vakit**, 11 Nisan 1336, No. 871, s. 1. “Kabil-i Nakil Amerikan Evleri”, **Vakit**, 24 Haziran 1336, No. 925, s. 2.

⁹²⁵ Savaşın önceki yıllarda aylık kirası 5 lirayı geçmeyen meskenlere yapılabilecek kira zammı %150'yi diğerleri için %200'ü geçmeyecektir. “Sükna Kanunu”, **Vakit**, 3 Eylül 1336, No. 982, s. 1. Temmuz 1919'da Sükna Kanunu'nda yapılan değişiklik hakkında bkz. **BOA. BEO. 4582/343624**. 29 Haziran 1920 tarihli değişiklik için bkz. **BOA. MV. 220/184**.

⁹²⁶ **BOA. DH. ŞFR. 99/314**. Karesi livasına aynı gün çekilen bir başka şifrede ise “livaya iltica eden ahalinin vesait-i lazıma ile geriye iadesine çalışılması” emredilir. **BOA. DH. ŞFR. 99/315**. Yunan işgaline uğrayan sahalarda halkın hicret etmesi yüzünden oluşan boşlukların siyasî anlamda kötü sonuçlar doğuracağı ve bu nedenle askerî makamların halkı ikna ederek göçe engel olması hakkında 1 Haziran 1919 tarihli Harbiye Nezareti'nin şifresi için bkz. **ATASE. İSH. K. 15. Gl. 5, Blg. 3**.

de askerî ve mülkî makamların “teskin-i heyecana çalışması” istenmiştir.⁹²⁷ Göç hareketinin Batı Anadolu’nun henüz işgal edilmemiş alanları ile başkent İstanbul’u da hedef alması, zaten Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin varlığı nedeniyle İstanbul’daki mevcut iâşe ve mesken sıkıntısını daha da artıracak endişesine kapılan hükümeti harekete geçirmiştir. Bu nedenle başkent İstanbul ve Batı Anadolu’ya yönelik göçün durdurulmasının yanı sıra muhacirlerin de şimdilik açıkta kalmamaları için Müslüman köylerine dağıtılarak iskân edilmeleri gereği vilayetlerden istenmiştir.⁹²⁸

Basında “Tasvir-i Efkar” gazetesinin göçün engellenmesi yönünde hükümetin kararını haklı gören bir tavır aldığı görülmektedir. “Ortak vatan” ve “kader birliği” çerçevesinden konuya yaklaşan gazete “Beş yüz seneden beri bu güzel vilayetin sahibi olanlar bu vilayeti bırakıp nereye gidiyorlar? Vatanın en güzel parçası olan bu mukaddes topraklardan ayrılmaya nasıl gönülleri razı oluyor?” sorusunu yöneltmektedir. Milletin her ferdinin düşman karşısında bir asker olduğu ve vatan savunmasının sadece silahla değil “bazen mukavemet ve metanet ile” yapıldığına dikkat

⁹²⁷ 1 Haziran 1919 tarihli Meclis-i Vükela toplantısı ve göçün engellenmesi yönünde alınan karar için bkz. **BOA. MV. 216/1**. “İşgaller ve Muhaceretler”, **Vakit**, 8 Haziran 1335, No. 580, s. 2. Sadaret makamından Dahiliye Nezareti’ne verilen 1 Haziran 1919 tarihli emir hakkında bkz. **BOA. DH. İ. UM. EK. 53/16. 2. 1**. Dahiliye Nezareti aldığı bu emir üzerine vilayetlere göçün önlenmesi, aksi takdirde İslam nüfusun bölgede azalması neticesinde Rum iddialarının dayanak kazanacağı ve bunun siyaseten doğuracağı sakıncalara dikkat çekerek halkın heyecanını yatıştırılması talimatını vermiştir. Karesi Mutasarrıflığına göçün engellenmesi yolunda gerekli tedbirlerin alınması için çekilen 3 Haziran 1919 tarihli telgraf hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 100/14**. Yerel makamların ikazlarına rağmen Müslüman ahalinin göçü engellenememiştir. Balıkesir Mutasarrıf Vekili Şükrü Bey tarafından 23 Haziran 1919’da Dahiliye Nezareti’ne gönderilen şifrede Bergama ve havalisinden hicret eden Müslümanların memleketlerine iadesi için girişimde bulunulmuş ise de hiçbirinin dönmek istemediği bildirilmiş, muhacirleri iade için artık güç kullanmanın dahi yeterli olamayacağı ilave edilerek “istihzar ve tedarik olunacak mahallerde iskân ve iâşesine müsaade buyurulması” istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 635/39-2**. Burhaniye halkının Yunan zulmünden dolayı başlattığı göçün engellenemediği hakkında bkz. **ATASE. İSH. K. 18. Gl. 39, Blg. 1**.

⁹²⁸ 4 Haziran 1919 tarihiyle Dahiliye Nezareti’nden Hüdavendigar, Edirne vilayetleriyle Karahisarsahip, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kale-i Sultaniye mutasarrıflıklarına gönderilen şifrede işgal altına giren sahalardaki “muhacirin-i İslamiye’nin hanelerini terk ile diğer mahallere ve Dersaadet’e azimet ve hicret etmekte oldukları” anlaşıldığından bu durumun “memlekette ve bilhassa Dersaadet’te esasen mevcut olan mesken ve maişet buhranını tezyit eylemekle beraber menafi-i memleket itibariyle muhazir-i siyasiyeyi müstelzim olduğundan muhaceret-i vakıanın tevkifi” istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 100/38**. Dahiliye Nezareti’nin göçü engellemek için vilayetlere talimat verdiği basında da yer almıştır. “Muhaceretin Men’i İçin”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Haziran 1335, No. 2745, s. 2. Şimdiye kadar göç etmiş olan İzmir muhacirlerinin de iskân ve iâşelerinin temini için gerekli tahsisatın Karesi’ye gönderileceği bildirilir. “Balıkesir’dekiler”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Haziran 1335, No. 2745, s. 2. 9 Haziran 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey tarafından Hüdavendigar ve Konya Vilayeti ile Eskişehir, İzmit, Antalya, Karesi, Karahisarsahip mutasarrıflıklarına gönderilen şifrede “muhaceretin men’i katî surette icap edenlere bildirildiği halde” bu vilayet ve livalar dahiline göç etmiş olanlar varsa bunların kaç aile ve nüfustan ibaret olduğunun bildirilmesi istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 100/72**. 10 Haziran 1919 tarihiyle Teke Mutasarrıfı Cemil Bey’in Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği şifrede Aydın Vilayeti’nin işgali üzerine şimdiye kadar Antalya ve çevresine muhacir gelmediği bilgisi verilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 634/52.1**. “Vakit” Yunanlılar tarafından işgal edilen mahallerde yerel makamların yaptığı ikazların az da olsa tesir ederek göçün kısmen durduğu haberini vermektedir. “Hicret Kısmen Durdu”, **Vakit**, 10 Haziran 1335, No. 582, s. 1.

eken “Tasvir-i Efkar”, Müslümanların göçünün Rum nüfusun çoğunluğu elde etmesine neden olacağından, bu durumun Yunan hakimiyetinin önünü açacağı tehlikesine işaret etmektedir.⁹²⁹

Vilayet ve livalara gn engellenmesi gerekliliği yönünde kesin talimat veren İstanbül Hükümeti, yine 1919 Haziran ayı içerisinde “Müslümanlara nasihat-ı lazımda bulunmak ve seyl-i muhaceretin önüne geçmek maksadıyla” Aydın vilayetine nasihat heyeti gönderme kararını almıştır. Bu kapsamda Muhacirin Müdüriyeti Müfettişlerinden Rıfat ve Seyfeddin Beylerin başkanlığında iki heyet oluşturulması ve bunların Bandırma zerinden Aydın ve çevresine gönderilmesi kararlaştırmıştır.⁹³⁰ 16 Haziran 1919’da yola çıkan Rıfat ve Seyfeddin Beyler ilk iş olarak Balıkesir ve Bursa havalisindeki muhacirlerin iadesi için çalışmaya başlamışlardır.⁹³¹

Hükümet Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne mensup iki müfettişi bölgeye göndermekle yetinmeyerek eski Harbiye Nazırlarından Ahmet Abuk Paşa ve Harbiye Müsteşarı Fevzi Paşa’nın da “ahaliye sükun tavsiyesi için” Bandırma zerinden Balıkesir ve İzmir havalisine göndermiştir.⁹³²

Heyetlerin gönderilmesi Bursa, Balıkesir, Afyon ve Denizli gibi İzmir muhacirlerinin ilk etapta akın ettikleri havalinin, muhacirleri iskân ve iaşe edecek

⁹²⁹ “İzmir Muhacereti”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Haziran 1335, No. 2752, s. 1. Mehmet Asım da “Vakit” gazetesindeki yazısında Yunanlıların Batı Anadolu ve Karadeniz sahillerine gemilerle Rum nüfus taşıdığı bir sırada Müslüman nüfusun göç etmek suretiyle azınlık haline gelmesinin doğuracağı tehlikelere işaret ederek “Bu hal karşısında biz Türkler ne yapacağız?” sorusuna yanıt arar. Mehmet Asım’a göre öncelikle yapılacak iş “memleketimiz dahilinde mevcut olan nisbet-i nüfus ve anasırı muhafaza etmek” ve Yunan hükümetinin dışarıdan yaptığı müdahaleler ile bu oranın değişmesine izin vermemektir. Bunun için de “evvela Türk ve Müslüman unsurların muhaceretine her türlü vesait ile man olmak” gerekir. Mehmet Asım, “Silahsız İşgal”, **Vakit**, 20 Haziran 1335, No. 592, s. 1. Rum muhacirlerin Yunan vapurları ile Mudanya’ya geldiği ve yerli Rumların “Zito Venizelos” diye bağırdıkları hakkında 7 Haziran 1919 tarihli şifre için bkz. **ATASE. İSH. K. 19. Gl. 23, Blg. 1**. Yunan bandıralı bir vapurun Rum muhacirleri Trabzon’a getirdiği hakkındaki 14 Mayıs 1919 tarihli şifre için bkz. **ATASE. İSH. K. 206. Gl. 9, Blg. 1**. Yunan Hükümeti Batı Anadolu’yu on mntıkaya ayırmak suretiyle Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında adalara göç etmiş olan Rumlardan hükümetin yardımına ihtiyaç duymayacak ve kendi geçimlerini sağlayacak kadar hali vakti yerinde olanları buralara iskân etmek için bir genelge yayınlamıştır. Serdar Sarısır, “Yunanlıların Batı Anadolu’da Nüfus ounluğunu Sağlama Gayretleri ve Yunan Hükümeti’nin Bir Genelgesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 127-139.

⁹³⁰ “Men’-i Muhaceret, Aydın’a Gidecek Heyetler”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Haziran 1335, No. 2752, s. 1. Seyfeddin Bey 14 Mayıs’ta Rıfat Bey de 20 Mayıs’ta Muhacirin Müdüriyeti Müfettişliğine tayin edilmişlerdir. **BOA. BEO. 4573/434966** ve **BOA. BEO. 7574/343024**.

⁹³¹ “Muhacirin Müfettişleri Bugün Gidiyor”, **Vakit**, 16 Haziran 1335, No. 588, s. 2. “Muhacirinin İadesi”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Haziran 1335, No. 2758, s. 2.

⁹³² “Heyeti Nasıha Hareket Etti”, **Vakit**, 23 Haziran 1335, No. 959, s. 2. “İzmir’in Ahvali”, **Tasvir-i Efkar**, 23 Haziran 1335, No. 2764, s. 1. “Abuk Ahmet Paşa Heyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 25 Haziran 1335, No. 2766, s. 1.

kaynakların tükendiği bir zamana denk gelmesi açısından oldukça önemlidir.⁹³³ Heyetlerin vazifesi arasında sadece göçe engel olmak değil; şimdiye kadar göç etmiş olan muhacirlerin iskân ve iaşelerini temin etmek için alınacak tedbirlerin tespiti de vardır.⁹³⁴ Bu konuda çalışmaları yürütmek üzere daha önceden gönderilen Rıfat ve Seyfeddin Beylerin oluşturdukları heyete ilave olarak Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sevkiyat Müdür-ü Umumisi Maruf Bey'in başkanlığında "İskân Heyeti"nin de bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. İskân Heyeti'nin görevi muhacirlerin memleketlerine iadelerini temin etmekle birlikte geçici bir tedbir olarak Balıkesir'deki boş hane ve "mebani-i umumîyede" iskân ve iaşelerini sağlamaktır. Balıkesir merkezde yeterli hane bulunamaması halinde muhacirlerin civar köylere dağıtılması planlanmış ve heyet masraflarının Muhacirin tahsisatından karşılanacağı bilgisi "Tasvir-i Efkar"ın haberinde yer almıştır.⁹³⁵

⁹³³ Bergama ve havalisi ile İzmir'de yaşanan facianın oralara da sıçraması endişesiyle heyecana kapılarak Edirne'nin Babaeski civarından Bursa'ya Müslüman muhacirlere gelmeye başlar. Bunun üzerine Hüdavendigâr Vilayeti Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1919 tarihli şifrede gelen muhacirleri şehrin "kabiliyet-i iskâniyesi kaldırmayacağı ve binaenaleyh badema vürut edecek muhacirinin duçar-ı sefalet ve perişan olacağı" dile getirilerek İzmir ve Edirne vilayetinden Bursa'ya yönelik göçün engellenmesi talep edilmiştir. **CA. 272. 11. 14. 49. 7/7.** Bu talebin vilayetlere iletilmesinin ardından Balıkesir Mutasarrıf Vekili Şükrü Bey imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Haziran 1919 tarihli şifrede Bergama ve havalisinden hicret eden muhacirlerin mahallerine iadeleri için teşebbüste bulunulmuş ise de hiçbirinin dönme niyetinde olmadıkları cevabı verildikten sonra gözleriyle tanık oldukları zulüm ve katliamlardan sonra muhacirlerin memleketlerine dönüş için zor kullanmak dışında başka bir çarenin şimdilik mevcut olmadığı uyarısı da yapılmıştır. **CA. 272. 11. 14. 49. 7/3.** Müfettiş Rıfat ve Seyfeddin Beylerin Muhacirin Müdüriyeti'ne gönderdikleri raporlarda da bu durum açıkça görülmektedir. İşgal ile göçe mecbur olan nüfusun 120.000 civarında olduğu, bunlardan 40.000'inin Balıkesir ve çevresinde bulunduğu ve bu nüfusun Yunanlılardan gördükleri vahşet nedeniyle memleketlerine geri dönme niyetinde olmadıkları bilgisi yer almıştır. "İzmirli Muhacirlerin Ahvalı", **Tasvir-i Efkar**, 9 Temmuz 1335, No. 2778, s. 2. Hüdavendigâr (Bursa) Valisi İsmail Bey'in çabaları neticesinde 500'den fazla Müslüman muhacirin memleketlerine sevk edildiği bilinmektedir. "Muhacirinin İadesi", **Tasvir-i Efkar**, 17 Haziran 1335, No. 2758, s. 2.

⁹³⁴ "Aydın Vilayeti Muhacirleri Meselesi", **Tasvir-i Efkar**, 27 Haziran 1335, No. 2768, s. 1. "İskân Heyetleri", **Vakit**, 8 Temmuz 1335, No. 608, s. 2. 6 ve 7 Temmuz 1919 tarihlerinde Karahisarısahip Mutasarrıfı Mahir Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifrelerde Adyın ve Nazilli taraflarından "ancak canlarını kurtararak" Denizli ve Afyon'a gelen ve "açıkta kalan eytam ve eramil-i İslamiye hakkında muavenet-i insaniyetkârane bulunulması" talep edilmiştir. Söz konusu şifrelerde bunların büyük kısmının zaten Balkan muhaciri olduğu Yunan işgali ile bir kez daha göç yollarına düştükleri belirtildikten sonra civarda akrabası bulunanların oralara gönderildiği ilave edilmiştir. **BOA. DH. KMS. 54/11. 5 ve BOA. DH. KMS. 54/11. 9.** Bu telgraflara Dahiliye Nezareti tarafından verilen cevapta muhacirlerin iskânının uygun olduğu belirtilmekle birlikte "tehvin-i ıstırapları esbabına tevsil edilmesi" istenmiştir. **BOA. DH. KMS. 54/11. 4.**

⁹³⁵ Maruf Bey'in başkanlığındaki İskân Heyeti'nde Sevkiyat-ı Hariciye memurlarından Bahaddin ve Ali Fehmi Beyler de yer almıştır. Muhacir miktarının fazlalığı bulaşıcı hastalık riskini artırdığı ancak Muhacirin Müdüriyeti'nin elinde gerekli malzemenin bulunmayışı nedeniyle Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden bir sıhhiye heyeti oluşturarak İskân Heyeti'ne dahil edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Sıhhiye Müfettişlerinden Doktor Rıfat Bey'in başkanlığında bir sıhhiye heyeti de İskân Heyeti'ne dahil edilmiştir. "İzmir Muhacirleri İçin", **Tasvir-i Efkar**, 9 Temmuz 1335, No. 2778, s. 1. Heyet için Muhacirin tahsisatından 200.000 kuruşluk tahsisat verilmiştir. "Balıkesir Havalisindeki Muhacirler", **Vakit**, 18 Temmuz 1335, No. 618, s. 2.

Maruf Bey'in başkanlığındaki İskân Heyeti, 10 Temmuz'da Balıkesir'e ulaşmıştır.⁹³⁶ İskân Heyeti ile Sıhhiye Heyeti Balıkesir'de birlikte çalışarak bir taraftan muhacirlerin miktarını tespiti diğer taraftan da hasta muhacirleri tedaviye başlamıştır. Basına yansıyan bilgilerden heyetin çalışmalarını takip etmek mümkündür. Yunan işgali sonucunda Balıkesir ve daha iç kesimlere göç eden Müslüman muhacir sayısı 120-130 bin civarındadır. İskân Heyeti'nde bulunan sevk memurlarının çalışması ile muhacirler öncelikle çiftliklere, boş evlere, kışlalara yerleştirilmiş ve bu faaliyetler için ilk aşamada 7.000 lira sarf edilmiştir. Burhaniye'deki muhacirlerden 8 kişide tifüs hastalığı baş göstermiş ve bir kişinin vefat etmesi üzerine salgın tehlikesine meydan vermemek için Balıkesir'deki Sıhhiye Heyeti'nden Nuri Bey, Burhaniye'ye gönderilerek gerekli tedbirleri alması istenmiştir. İskân Heyeti üyelerinden Seyfi ve Baha Beyler de Burhaniye'deki muhacirlerin civar köylere iskânını temin etmek için bölgeye gönderilmiştir.⁹³⁷

Heyetlerin çalışmalarını sürdürdüğü sırada Söke, Nazilli ve Çine taraflarında da yardıma muhtaç 35.000 civarında muhacirin bulunduğu tespiti üzerine Balıkesir'de bulunan heyetin bir kısmının Aydın havalisine hareket etmesi emredilmiştir.⁹³⁸ 22 Temmuz 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Denizli, Soma, Çine ve Söke'ye gönderilen şifrede, o bölgede bulunan yardıma muhtaç muhacirler için toplam 650.000 kuruşluk havale verilmekle birlikte, çok yakında "talimat-ı mahsusa ile oraya bir heyetin muvasalat edeceği" bilgisi ilave edilmiştir.⁹³⁹ Maruf Bey'in başkanlığındaki İskân Heyeti'nden bir kısmının Denizli'ye kara yoluyla seyahati mümkün olmadığı için bu heyetin İstanbul'a gelerek demiryolu ile İstanbul-Afyonkarahisar üzerinden o havaliye ulaşması uygun görülmüştür.⁹⁴⁰ İskân Heyeti bir kısım üyesini Balıkesir'de

⁹³⁶ "İskân Heyeti Balıkesir'de", **Vakit**, 14 Temmuz 1335, No. 614, s. 1.

⁹³⁷ "Balıkesir'e Giden Heyetler", **Vakit**, 26 Temmuz 1335, No. 626, s. 1. "İzmir Mültecileri Arasında Hastalık", **Tasvir-i Efkar**, 28 Temmuz 1335, No. 2795, s. 2.

⁹³⁸ "Balıkesir Havalisindeki Muhacirler", **Vakit**, 18 Temmuz 1335, No. 618, s. 2. "Muhacirler İçin", **Vakit**, 19 Temmuz 1335, No. 619, s. 2.

⁹³⁹ Çine'ye 250.000, Söke'ye 50.000, Soma'ya 100.000, Denizli'ye 250.000 kuruş. **CA. 272. 74. 68. 42. 2/2**. "Balıkesir Muhacirleri, Havalename İrsali", **Tasvir-i Efkar**, 4 Ağustos 1335, No. 2802, s. 1. 19 ve 29 Temmuz tarihlerinde Denizli livasına toplam 950.000 kuruş havale yapıldığı görülmektedir. Dahiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen 30 Temmuz 1919 tarihli şifrede "muhacirin-i İslamiye'nin masraflarına verilmek üzere" gönderilen havalenamerin ait oldukları mal sandıklarınca tahsili konusunda ilgili yerlere talimat verilmesine rağmen Denizli Mal Sandığı mevcudunun yetersiz olması nedeniyle ödeme yapılamadığı ve bu durumun "ahali-i mezkurenin zaruret ve sefaletine" neden olduğu bildirilmiştir. Bu nedenle gönderilen 950.000 kuruşun Mal Sandığı yerine Ziraat Bankasından tahsili için telgraf poliçesiyle bankaya havale edilmesi istenmiştir. **CA. 272. 74. 68. 42. 2/3**.

⁹⁴⁰ "Muhacirin İçin", **Vakit**, 28 Temmuz 1335, No. 628, s. 2. Kara yoluyla seyahatin güvenli olmamasının nedeni bölgedeki Rum çetelerinin faaliyetleri neticesinde yaşanan asayişsizliktir. Nitekim

bırakarak, Afyonkarahisar üzerinden Denizli'ye gitmek üzere 1919 Ağustos ayı başında İstanbul'a dönmüştür.⁹⁴¹ Maruf Bey, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından gönderilen İskân Heyeti'nin Balıkesir ve çevresindeki faaliyetleri hakkında basına önemli bilgiler vermiştir. Yalnız Balıkesir ve çevresine hicret edenlerin miktarı 40.000'den fazladır. Heyet mesaisini kolaylaştırmak için muhacirleri iki kısma ayırmıştır. Birinci kısım Balıkesir ve havalisi hicret edenler, ikinci kısım ise Denizli sancağına iltica edenlerden oluşmaktadır. Heyet henüz Denizli'ye gidemediği için şimdilik sadece Balıkesir çevresindeki muhacirlere yardımda bulunmuştur. Bu kapsamda 25.000 lira para sarf eden heyet, muhacirlere onar günlük yevmiye vererek onların zahire satın alabilmesini sağlamış, böylece iaşelerinin teminini kolaylaştırmıştır. Balıkesir Hastanesi civarındaki Namazgah'ta, 20 çadırlık bir menzil muhacirin hastanesi kurulmuş ve muhacirlerin bu hastanede tedavi ve aşıları temin edilmiştir. Bu işlemlerin ardından muhacirler çevre köylere iskân edilmiştir. Bu suretle iskân edilenlerin miktarı 10.000 civarındadır ve bunların çiftçilikle uğraşarak kendi geçimlerini temin etmesi sağlanmıştır. Eşleri bulunmayan dul kadınların merkezdeki medrese ve boş hanelere de iskân edilmişlerdir.⁹⁴²

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin istatistiklerine göre Denizli'ye göç eden Müslüman muhacirlerin miktarı 13.000 kişidir. Muğla, Çine, Milas ve Koçarlı taraflarına göç edenler 8.000; Nazilli ve Yenipazar'da ise bu sayı 6.000'dir. İstanbul'a dönen İskân Heyeti'nin o havalide bulunan ve miktarı 30.000'e yakın olan muhacirlere yardım için yakında hareket edeceği bildirilmiştir. Heyete 10.000 lira civarında tahsisat ayrıldığı görülmektedir.⁹⁴³ Heyetin Muhacirin Müdüriyeti memurlarından Tevfik ve Ali Fehmi Beylerin idaresinde olacağı ve bu heyete ilaveten Sıhhiye Müdüriyetince de bir heyetin gönderileceği duyurulmakla birlikte, ilk kez Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de bir heyeti yakında Koçarlı, Denizli, Nazilli, Söke taraflarına sevk edeceği bilgisi

Heyet azalarından Muhacirin Müfettişi Rıfat Bey, bölgedeki çalışmalarını sürdürdüğü bir sırada 29 Temmuz'da Biga'dan Çanakkale'ye geçerken yolda Rum çetelerinin saldırması sonucunda şehit olmuştur. **BOA. DH. ŞFR. 639/95**. "Muhacirin Müfettişinin Katli", **Vakit**, 31 Temmuz 1335, No. 631, s. 3. Yunanlıların bölgede görev yapan Muhacirin memurlarını engelleme girişimi bununla sınırlı değildir. Muhacirler hakkında inceleme yapmak üzere Çeşme'ye giden Muhacirin Müdüriyeti Ziraat Memuru Hüseyin ve Rıfık Kenan Beyler Yunan Jandarmaları tarafından tutuklanıp işkence görmüşlerdir. "İzmir Şuunu", **İzmir'e Doğru**, 11 Şubat 1336, No. 28, s. 2.

⁹⁴¹ "Muhacirin Müdüriyeti Heyeti", **Tasvir-i Efkar**, 3 Ağustos 1335, No. 2801, s. 2.

⁹⁴² Maruf Bey, Denizli mıntıkasındaki ikinci kısım muhacirlere yardım için heyetin henüz yola çıkmadığını ancak en kısa sürede bu havaliye de ulaşılabileceğini sözlerine eklemiştir. "Balıkesir Muhacirleri", **Tasvir-i Efkar**, 4 Ağustos 1335, No. 2802, s. 1.

⁹⁴³ "Aydın Muhacirleri", **Tasvir-i Efkar**, 8 Ağustos 1335, No. 2806, s. 2. "Muhacereti Durdurmak İçin" **Tasvir-i Efkar**, 27 Temmuz 1335, No. 2794, s. 2.

paylaşılmıştır.⁹⁴⁴ Nitekim 19 Ağustos 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti’nden Aydın Vilayeti’ne gönderilen şifrede de yardıma muhtaç olan mültecilerin hem yerlerine iadeleri hem de ne tür yardıma muhtaç olduklarının tespit edilmesi ve bunlar için gerekli masrafin önceden tespit ve planlanması istenmiş, bu doğrultta da Muhacirin Müdüriyetince lüzumu kadar memurun o havaliye gönderilmesi bildirilmiştir.⁹⁴⁵

İstanbul Hükümeti’nin İzmir muhacirlerini iade ve iskân için çalışmalarını sıklaştırdığı 1919 Temmuz ve Ağustos ayları, zamanlama olarak Paris Barış Konferansı’nın çatışma halindeki Türk ve Yunan kuvvetleri arasında bir “hatt-ı fasıl” yani bir ara bölge oluşturma çalışmalarını başlattığı döneme denk düşmüştür.⁹⁴⁶ İngiltere’nin Karadeniz Filosu Komutanı ve İtilaf Devletleri Kuzey Anadolu İşgal Kuvvetleri Komutanı General Milne’nin idaresindeki bu çalışmalar bölgedeki Müslümanlar üzerinde baskının azalmasını sağlamış ve böylece muhacirlerin memleketlerine dönmesi için daha sağlıklı bir ortam temin edilmiştir. Zaten General Milne başkanlığındaki “Tahdit-i Hudut Komisyonu”nun görevleri arasında muhacirlerin memleketlerine dönmelerini temin de yer almaktadır. Milne, 10 Ağustos 1919’da Yunan Orduları Başkumandanlığına verdiği emirde sınır çizilinceye kadar işgalleri altında bulundurdıkları yerden ileriye gitmemelerini istemiştir.⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ “Muhacirin Heyeti,” **Tasvir-i Efkâr**, 14 Ağustos 1335, No. 2812, s. 2. “Muhacirin Yardım Heyetleri”, **Tasvir-i Efkâr**, 22 Ağustos 1335, No. 2820, s. 1.

⁹⁴⁵ **BOA. DH. ŞFR. 102/195.**

⁹⁴⁶ Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi’nin 18 Temmuz 1919 tarihli toplantısında Batı Anadolu’ya ilişkin olarak alınan kararlar arasında Yunan kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasında General Allenby tarafından bir sınır bölgesinin tespit edilmesi hususu da yer almaktadır ki, bu görev daha sonra General Milne’ye verilmiştir. İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 281 vd. Mustafa Turan, “İstiklal Harbinde Milne Hattı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VII, S. 21, Temmuz 1991, s. 568-569. Jeaschke, **a.g.k.**, s. 55. **BOA. DH. İ. UM. EK. 55/36.** General Milne ile iyi ilişkilerde bulunulması ve Türkler lehinde bir etki yaratılması için Yunanlıların yaptıkları zulüm ve tecavüzlere dair belgelerin gönderilmesine dair Kalem-i Mahsus’tan çekilen şifre **BOA. DH. ŞFR. 102/83.** General Milne 31 Temmuz 1919’da İzmir’e gelmiş ve bölgeyi gezmiştir. Gerek İstanbul Hükümeti ve Yunan makamlarınca gerekse İstanbul’daki İşgal Kuvvetleri Temsilcileri ile yoğun bir haberleşme trafiğinin ardından “Milne Hattı” adıyla belirlenen sınır, 7 Ekim’de Paris’teki Yüksek Konsey tarafından onaylanmıştır. Konferansın onayının alınmasının ardından General Milne, 3 Kasım 1919’da Harbiye Nazırı Cemal Paşa’ya hattı resmen tebliğ etmiştir. Verilen notada Kuva-yı Milliye’nin belirlenen hattan 3 km. uzaklaştırılması istenir. Milne Hattı şu şekilde tespit edilmiştir: Yaklaşık 15 km. derinliğinde olan hat Kuşadası-Aydın-Ödemiş-Kasaba-Manisa-Bergama havalisini içine almaktadır. Tekeli ve İlkin, **a.g.k.**, s. 282. Turan, **a.g.k.**, s. 569. Jeaschke, **a.g.k.**, s. 68, 74. **BOA. DH. KMS. 52/23** ve **BOA. HR. SYS. 2554/5.**

⁹⁴⁷ General Milne İzmir’e gelmeden önce görevlendirdiği General Henry başkanlığındaki küçük bir heyet 13 Ağustos’ta Soma’ya gelmiş ve görevlerinin Yunan ordusu tarafından işgal edilen İzmir Sancağı ile Ayvalık kazası sınırında tarafsız bir mülhaka belirlemek ve göç edenlerin yerlerine dönmelerini sağlamak olduğunu açıklamıştır. Turan, **a.g.k.**, s. 568. Balıkesir’de yayınlanan “İzmir’e Doğru” gazetesinde muhacirlerin memleketlerine dönmeleri konusunda ilginç bir yazıya tesadüf edilmiştir. “Temlik” isimli bir İngiliz askerî Rahip, Aydın’ın İngiliz, Fransız ve Yunan askeri tarafından ortak işgal altına alınacağı

Dahiliye Nezareti tarafından İzmir Valisi İzzet Paşa'ya gönderilen 14 Ağustos 1919 tarihli talimatta işgal edilen yerlerin bir an önce sınırlandırılması ve asayişin temini için İngiliz Generaller Milne ve Hemprey ile temasa geçmesi istenmiştir.⁹⁴⁸ 30 Ağustos'ta gönderilen bir başka şifrede ise "Aydın ve havalisi muhacirleri namına vuku bulan istidayı" General Milne'ye iletmesi İzzet Paşa'dan talep edilmektedir.⁹⁴⁹ Vali İzzet Paşa, General Milne'nin İzmir'de olmadığını, General Hemprey'in de Aydın ve Nazilli'den dönmüş olmasına rağmen General Milne'ye katılmak üzere İstanbul'a gitmiş olduğunu Nezarete bildirmiştir.⁹⁵⁰ Bununla birlikte İzzet Paşa, Aydın'dan dönen Albay Henderson'la görüşme imkânı bulmuştur. Henderson bu görüşmede birkaç güne kadar tarafsız bölgenin belirlenmesi ile hükümet otoritesinin yeniden kurulacağını söylemiş ve muhacirlerin memleketlerine dönüp dönmeyeceklerini İzzet Paşa'dan sormuştur. Vali İzzet Paşa, hicretin ahalinin can ve ırzlarının tehlikeye düşmesinden kaynaklandığını, bu nedenle "mesken ve mevaları taht-ı temine alındığı takdirde avdetle tereddüt etmeyecekleri" yanıtını vermiştir. Bunun üzerine Albay Henderson Kuva-yı Milliye'yi kastederek "Siz öyle sanıyorsunuz. Fakat bu zavallı mültecileri iva eden ve tazyikte bulunduranlar vardır. Onları o tesirden kurtarmak için hükümetiniz ne yapacaktır?" sorusunu yöneltmiştir. Vali İzzet Paşa, bu tesir söz konusu olsa bile ahali kendi menfaatini düşüneneğinden emniyet ve asayişin iadesi ile bu tesirin gücünü kaybederek önemsizleşeceği yorumunda bulunmuştur.⁹⁵¹

Milne Hattı'nın belirlenmesi sürecinde muhacirlerin biraz daha sakinleşerek memleketlerine dönme eğilimi gösterdikleri heyetlerin çalışmalarından da anlaşılmaktadır.⁹⁵² Örneğin Dinar'da bulunan İskân Heyeti o havalide bulunan muhacirleri evlerine dönmeleri konusunda ikna etmiş ve sıhhî yardımda bulunduktan

İtilaf Devletlerinin bulunduğu bir ortamda katliamın söz konusu olamayacağı ve bu nedenle muhacirlerin memleketlerine dönmeleri gerektiği nasihatinde bulunmuştur. Gazete, İngiliz askerî rahibinin bu açıklamalarını "şayan-ı teşekkür" bulmakla birlikte İtilaf Devletlerinin gözü önünde cereyan eden katliamların varlığını bilen İslam ahalinin bu nasihate rağmen memleketlerine geri dönme arzusunda olmadıklarını ifade etmektedir. "İzmir Şuunu", **İzmir'e Doğru**, 23 Teşrinisani 1335, No. 4, s. 2.

⁹⁴⁸ **BOA. DH. ŞFR. 102/125.**

⁹⁴⁹ **BOA. DH. KMS. 54/6. 2.**

⁹⁵⁰ **BOA. DH. KMS. 54/6. 4.**

⁹⁵¹ **BOA. DH. KMS. 54/70. 1-8.**

⁹⁵² "Tasvir-i Efkar" konuya ilişkin verdiği haberde Yunan işgal sahalarındaki askerî birliklerin İngiliz kumandası altına girmesi üzerine sükûn ve asayişin tesis ettiğine ve Yunan işgalinin genişlemesinin durduğuna dikkat çekmektedir. Bu ortamda Müslümanların hukuku muhafaza edilmeye başladığından Hükümetin, işgal esnasında göç eden muhacirlerin tedricen iadelerini temine çalıştığı ve Balıkesir'deki 200 hanede 1.000 civarındaki bir muhacir kafilesinin memleketlerine iade edildiği yazılmıştır. "Mülteciler İade Olunuyor", **Tasvir-i Efkar**, 31 Ağustos 1335, No. 2829, s. 2. "Vakit" de General Milne tarafından verilen teminat üzerine muhacirlerin yavaş yavaş memleketlerine dönmeye başladıklarını yazmaktadır. "Aydınlılar Mevalarına Dönüyor", **Vakit**, 4 Eylül 1335, No. 663, s. 2.

sonra Denizli'ye geçmiştir. Heyetin verdiği bilgilerden Denizli'deki muhacirlerin de geneli itibarıyla memleketlerine dönme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵³

Muhacirlerde memleketlerine dönme eğiliminin artığını gören Hükümet, yeni heyetlerle işi hızlandırmaya çalışmış ve “İade-i Muhacirin Komisyonu”nu kurmuştur. Bunun üzerine hem muhacirlerin iade ve iskânlarını temin etmek hem de iaşelerini sağlamak için Mülkiye memurları başkanlığında Jandarma ve Maliye memurlarından oluşan iki heyetin daha Aydın ve Balıkesir'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁵⁴

İade-i Muhacirin Komisyonu'nun kurulmasına giden süreç öncelikle yukarıda ifade edildiği gibi Milne Hattı'nın çizilmesi aşamasında General Milne'nin Yunan askerî birliklerine işgali genişletmemeleri emrini vermesi üzerine halkın heyecanın yatışması ve memleketlerine dönme eğilimi göstermeleri ile başlar. Süreci başlatan ikinci olay ise Aydın ve Denizli taraflarındaki incelemelerinden sonra İstanbul'a dönen Jandarma Umum Kumandanı Ali Kemal Paşa'nın oradaki muhacirlerin durumu hakkında Sultan Vahdettin'e bilgi vermesi olmuştur. Bu görüşmede Ali Kemal Paşa'nın, muhacirlerin Padişahın “merhamet-i mülükanelerine” muhtaç olduklarını iletmesi üzerine Padişah, Sadrazam Damat Ferit Paşa'dan muhacirler hakkında bilgi istemiştir.⁹⁵⁵ Padişaha sunulmak maksadıyla hazırlanan raporda hicret edenlerin toplam miktarının 120.000, hükümetin yardımını talep eden muhacir miktarının 24.000 kişi olduğu belirtilmiştir. İskân edilebilen muhacir miktarı ise 12.000 kişidir. Bunlar için şimdiye kadar 50.000 lira harcanarak iâşe ve aşar ambarlarından erzak verilmiştir. Bu bilgileri alan Padişah, muhacirlerin iskân ve iadeleri hususuna “fevkalade itina olunmasını irade buyurmuş” ve ilk iş olarak Denizli havalisine 5.000 battaniyenin yanı sıra fanila vesaire giyecek gönderilmesini istemiştir.⁹⁵⁶

Muhacirlerin iadesi işini yürütmek üzere Dahiliye Nezareti tarafından bir talimatname hazırlanmış ve 26 Eylül 1919 tarihinde Aydın, Hüdavendigar, Konya vilayetleriyle Karesi, Menteşe, Karahisarısahip, Kütahya, Eskişehir Mutasarrıflıklarına

⁹⁵³ “Mülteciler Heyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Eylül 1335, No. 2843, s. 1.

⁹⁵⁴ “İzmir Muhacirleri İçin İki Heyet”, **Tasvir-i Efkar**, 18 Eylül 1335, No. 2844, s. 2.

⁹⁵⁵ Umum Jandarma Kumandanı Mirliva Kemal Paşa'nın Denizli ve Nazilli havalisindeki incelemeleri için bkz. **BOA. DH. KMS. 53/79**.

⁹⁵⁶ “Zatı Şahane ve İzmir Mültecileri”, **İstiklal**, 10 Eylül 1335, No. 244, s. 1. “Zatı Şahane ve İzmir Mültecileri”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Eylül 1335, No. 2386, s. 1. “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 15 Eylül 1335, No. 671, s. 2. Aydın, Nazilli ve Salihli civarındaki mültecilere bu malzemelerin dağıtılması üzerine “bu atıfetten fevkalade memnun kalan havali-i mezkurdaki ahali-i İslamiye bu husustaki hissiyat-ı şükran ve mahmudetlerini atabe-i seniyyeye” iletilmesini Harbiye Nezareti aracılığıyla istemişlerdir. “Arz-ı Şükran ve Mahmudet”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Eylül 1335, No. 2843, s. 1.

gönderilmiştir.⁹⁵⁷ Bu talimatnameye göre muhacirlerin iade, iskân ve iaşeleri ile meşgul olmak üzere İstanbul’da Mülkiye Müfettişinin başkanlığında bir komisyon kurulacaktır. Komisyonda bulunacak üyeler ve miktarı şu şekilde tespit edilir:⁹⁵⁸

Tablo 3.1. *İade-i Muhacirin Komisyonu üyeleri (Vakit, 16 Eylül 1335)*

Üyeler	Üye sayısı
Mülkiye Müfettişi	2 kişi (Biri başkan olacak)
Muhacirin Müfettişi	2 kişi
Harbiye Nezareti	2 kişi
Maliye Nezareti	2 kişi
Sıhhiye Nezareti	2 kişi

Bu komisyonda bulunan üyeler temsil ettikleri daireye ait işlemlerde karar alma ve emir verme yetkisine sahip olacaklardır. Talimatnameye göre bu komisyona bağlı olarak muhacirlerin bulundukları yerlerde çalışmak üzere alt komisyonların kurulması da planlanmıştır:

Tablo 3.2. *İade-i Muhacirin Komisyonu üyeleri (Vakit, 16 Eylül 1335)*

Üyeler	Üye Sayısı
En büyük mülkî memur (Vali/Mutasarrıf)	1 kişi
Belediye Reisi	1 kişi
İdare Meclisi üyeleri	2 kişi
Belediye Meclisi üyeleri	2 kişi
En büyük Maliye memur	1 kişi
En büyük Polis memuru	1 kişi
En büyük Jandarma memuru	1 kişi
Ahaliden güvenilir	4 kişi

Talimatnameye göre bu alt komisyonlar kuruldukları bölgede bulunan muhacirlerin hane ve kişi miktarlarını, nerelerde sakin olduklarını ve nerelere sevk olunacaklarını, sevk, iâşe ve iskân konusunda kaçının yardımı muhtaç olduğunu bir an önce tespitle görevlendirilmişlerdir. İcabında bu alt komisyonlara yardım etmek üzere, o mahaldeki en büyük mülkî memurun onayı ile ikinci bir alt komisyonun kurulmasına da izin verilmiştir. Muhacirlerin memleketlerine iadeleri sırasında gerekli nakil

⁹⁵⁷ Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi tarafından 26 Eylül 1919’da ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bu talimatnameye uygun hareket edilmesi özellikle istenmiştir. **CA. 272. 14. 75. 22. 2.** “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 15 Eylül 1335, No. 671, s. 2. “İzmir Muhacirleri hakkında İttihaz Olunan Tedbirler”, **Tasvir-i Efkar**, 15 Eylül 1335, No. 2841, s. 2.

⁹⁵⁸ “Muhacirinin Suret-i İade ve İskânları”, **Vakit**, 16 Eylül 1335, No. 672, s. 2.

vasıtalarının o havalideki askerî ve mülkî makamlarca tedariki talimatnamede emredilmiştir. Sevk, iâse ve iskân için gerekli her türlü masraf Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tahsisatından verilecek havalenameler ile mahallince karşılanacaktır.

Memleketlerine ulaştıklarında muhacirlerin iskân ve iâşelerine ilişkin her türlü hususun temini için o mahaldeki eşraftan ve ihtiyar heyetlerinden komisyonlar teşkil edilerek, muhacirlerin kendi geçimlerini temin maksadıyla beş, on haneye birer çift hayvanı, tarım araç-gereçleri ile tohumluk zahire dağıtımı yapılacağı talimatnamede yer almıştır.⁹⁵⁹

Talimatnamenin yayınlanmasının ardından İade-i Muhacirin Komisyonu'nun üyeleri de belirlenmeye başlamıştır. “Tasvir-i Efkar”ın verdiği haberde, General Milne'nin görevine başlaması üzerine mültecilerin memleketlerine iadesini tamamlamak isteyen hükümetin Denizli ve Balıkesir'e göndereceği heyetler için Muhacirin Müdüriyeti adına Müfettiş Rıfat ile Seyfeddin Beylerin, Dahiliye Nezareti namına Mülkiye Teftiş Heyeti üyelerinden Süleyman Hikmet ve Fahrettin Beylerin seçildiğini duyurmuştur.⁹⁶⁰

Komisyon hakkında en kapsamlı ve doğru bilgiyi “Tasvir-i Efkar” gazetesi vermektedir. Heyetin gönderiliş nedeni İzmir'den Karesi, Çine, Nazilli vesaire kasabalara göç etmiş olan 140.000'den fazla Müslüman muhacirin memleketlerine iadesidir. Heyet, Mülkiye Müfettişlerinden Süleyman Hikmet ve Fahreddin Beylerin başkanlığında Muhacirin Müdür-ü Umumi Muavini Sabri, Muhacirin İdaresi Müfettişlerinden Keramettin, Sıhhiye'den Doktor Yusuf İzzettin ve Doktor Milaslı İsmail Hakkı, Jandarma Müfettişlerinden Kaymakam Muhiddin ve Müfettiş Muavini Cemal Beyler, Sevkîyat-ı Askerîye memurlarından Mülazımısânî Mehmet Emin ve Mülazımievvel Salih Efendilerden oluşmaktadır. Maliye Nezareti adına görevlendirilecek müfettişin ise henüz kesinleşmediği bilgisi verilir. Komisyonun beraberinde götüreceği eşya arasında daha önce Padişahın emri ile verilen 5.000 battaniyeye ilaveten 2.000 battaniye ile 1.000'den fazla kaputun yanı sıra tıbbî malzeme de yer almaktadır. Komisyon ilk toplantısını 22 Eylül 1919'da Muhacirin Müdüriyet-i

⁹⁵⁹ “Muhacirinin Suret-i İade ve İskânları”, **Vakit**, 16 Eylül 1335, No. 672, s. 2.

⁹⁶⁰ “Mültecileri İade Heyetleri”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Eylül 1335, No. 2845, s. 1. Ancak “Vakit” gazetesi heyetin şu üyelerden oluştuğu bilgisini vermektedir: Muhacirin Müdüriyeti adına Müdür-ü Umumi Muavini Sabri ve Muhacirin Müfettişi Keramettin Bey'in; Dahiliye Nezareti adına Süleyman Hikmet ve Fahrettin Beyler; Sıhhiye Nezareti adına Müfettiş Doktor İzzettin ve Milaslı İsmail Hakkı Beyler; Harbiye Nezareti adına da Mülazımievvel Salih Efendi ile Mülazımısânî Mehmet Emin Efendiler. “İzmir ve Karesi'ye Gidecek Heyet”, **Vakit**, 22 Eylül 1335, No. 678, s. 1. “İzmir'e Gidecek Muhacirin Heyetleri”, **Vakit**, 24 Eylül 1335, No. 680, s. 2.

Umumiyesinde gerçekleştirmiş ve muhacirlerin memleketlerine iade şekli ile Yunan işgali altında bulunan havalide ne şekilde hareket edileceği konusunu görüşmüş ve bu konuda Dahiliye Nezaretinden talimat alınması kararlaştırılmıştır.⁹⁶¹

Talimatnamede yapılacak masraflar için heyetlere havale gönderileceği ve bu havalelerin o mahallin mal sandıklarınca ödeneceği kararlaştırılmıştı. Ancak mal sandıklarında yeteri miktarda nakit paranın bulunmayışı, bu havalelerden gereği gibi istifade edilmesini engellemiş ve muhacirlerin büyük bir mağduriyet yaşamalarına yol açmıştır. Dahiliye Nazırı Adil Bey, bu durumu dikkate alarak komisyon harcamalarının havale şeklinde değil, nakden yapılması için Maliye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuş ve Maliye Nezareti bu teklifi kabul etmiştir.⁹⁶²

27 Eylül’de heyet üyeleri Dahiliye Nezareti’nde Nazır Adil Bey ile görüşmüş ve “memuriyetlerinde takip edecekleri hatt-ı harekete dair talimat” olarak muhacirlerin en az %50’sinin memleketlerine iade edilmesini kararlaştırmışlardır. Tahsisat meselesi de sonuçlandırılmış ve daha önce muhacirler için verilen 55.000 liraya ilave olarak sadece iade işi için 200.000 liranın verilmesi kabul edilmiştir. Bu miktardan 50.000 liranın İzmir muhacirlerinin iadesinde, 150.000 lirasının da diğer muhacirlerin iadesinde kullanılması saptanmıştır. Heyetin beraberinde götürmeyi planladığı 2.000 battaniye ve 1.000 kaput miktarının mümkün olduğu takdirde 6.000’e kadar çıkarılması da düşünülmüştür. Bu yardımın bir kısmı Bandırma üzerinden Balıkesir’e, diğer kısmının da Denizli ve Aydın’a ulaştırılması planlanmıştır.⁹⁶³

Muhacirlerin bulundukları bölgelerdeki yoğunlukları göz önüne alınarak heyet ikiye ayrılmıştır. Buna göre Fahreddin Bey’in başkanlığındaki kısım Balıkesir civarına; Süleyman Hikmet Bey’in başkanlığında ve Muhacirin Müdür-ü Umumi Muavini Sabri, Jandarma Müfettişi Kaymakam Muhiddin, Sıhhiye Müfettişi Doktor Yusuf İzzeddin ve

⁹⁶¹ “Muhacirlerin İadesi”, **Tasvir-i Efkar**, 23 Eylül 1335, No. 2849, s. 1. “İzmir ve Karesi’ye Gidecek Heyet”, **Vakit**, 23 Eylül 1335, No. 679, s. 1.

⁹⁶² Heyetin ihtiyaç duyacağı paranın ilk aşamada mal sandıklarının birbirlerine yardımcı olmak suretiyle temin edilmesi usulü benimsenmiş gerekli durumlarda da Maliye Nezareti tarafından doğrudan nakit para tahsis edilmesi kararı alınmıştır. “Muhacirlerin İadesi”, **Tasvir-i Efkar**, 23 Eylül 1335, No. 2849, s. 1. “İade-i Muhacirin Tahsisatı”, **Tasvir-i Efkar**, 26 Eylül 1335, No. 2852, s. 1.

⁹⁶³ “İade Heyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 28 Eylül 1335, No. 2854, s. 2. Aynı haberde İade-i Muhacirin Komisyonlarının bölgeye hareketinden de önce muhacirlerin memleketlerine dönme eğilimi gösterdikleri bu kapsamda Burhaniye’den 700 nüfus İzmir muhacirinin avdet ettiği bilgisi verilmiştir. Muhacirlerin yaklaşan sonbahar yağmurlarından korunması için malzemeye ihtiyaç duydukları açıktır. Nitekim Muhacirin Müdür-ü Umumisi Hamdi Bey tarafından 27 Eylül 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa’ya gönderilen yazıda muhacirlerin yaklaşan kış aylarında “şedaid-i havaiyeye maruz bir halde açıkta sefil ve perişan kalacaklarından” ordu elindeki ihtiyaç fazlası çadırlardan 200 kadarı talep edilir. **CA. 272. 14. 75. 22. 2.**

Doktor Keramettin Beylerden oluşan ikinci kısım ise Akhisar, Salihli, Nazilli, Aydın, Denizli, İzmir taraflarına gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶⁴

Heyetin gittiği yerlerdeki muhacirlerin durumu ve bunlara yapılan yardımlar konusunda en sağlıklı bilgileri “Tasvir-i Efkar” muhabiri Arif Oruç’un yazılarından elde etmek mümkündür. Heyet, 4 Ekim 1919’da “Yörük” vapuruyla İstanbul’dan Mudanya’ya doğru yola çıkmıştır.⁹⁶⁵ Arif Oruç, seyahate dair ilk izlenimlerini 5 Ekim tarihiyle Akhisar’dan aktarmakta, Bandırma ve Balıkesir’de incelemelerde bulunamadığı bilgisini paylaşmaktadır.⁹⁶⁶ Bandırma’da bulunan muhacirlerle ilgilenmek üzere Redd-i İlhak Cemiyeti’nin burada bir şube kurduğunu ve Redd-i İlhak Cemiyeti Merkez Heyeti Reisi Hacim Bey’in, Bandırma İstasyonu’nda Arif Bey ile görüşüğünü yine 5 Ekim tarihli yazısından öğrenmekteyiz. Arif Oruç bu havalide pek çok yerli ve muhacir ahali ile temas ettiğini ve her birinin Damat Ferit Paşa Hükümeti’ne lanet okuduklarını ve özellikle de Dahiliye Nazırı Adil Bey’den nefret ettiklerini belirtmiştir.

Arif Oruç’a göre Akhisar’a göç eden Bergamalı muhacirlerin miktarı 670’tir. İşgalden önce Bergama’da, 10.000’i Balkan Savaşlarında gelen Rumeli muhaciri olmak üzere 30.000 kadar İslam ahali vardır. Bunlar işgal üzerine Soma ve Balıkesir’e göç etmişlerdir. Akhisar’daki muhacirlerin geçimlerini büyük oranda kendileri temin ettiklerinden vaziyetleri diğer sahalara göre daha iyi olmakla birlikte bu seneki mahsulün henüz alınamamış olması endişe yaratmaktadır. Akhisar’daki muhacirlerin öncelikli sorunları onları iskân edecek hanelerin yetersizliği ve ikinci olarak da çocuklar arasında yaygın görülen sıtmaya çare bulunamayışıdır. Arif Oruç, Redd-i İlhak Cemiyeti dışında Akhisar’daki muhacirlere yardım eli uzatan bir organizasyonun

⁹⁶⁴ “İade Heyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Teşrinievvel 1335, No. 2860, s. 1. “İzmir’e Gönderilecek İade Heyetleri”, **Vakit**, 30 Eylül 1335, No. 686, s. 1. Sıhhiye Müfettişlerinden Doktor Milaslı İsmail Hakkı Bey’in yerine Doktor Keramettin Bey’e heyette yer verildiği görülmektedir. İsmail Hakkı Bey’in heyete katılıp katılmayacağını netleşmediği zaten daha önce duyurulmuştu. “Muhacirlerin İadesi”, **Tasvir-i Efkar**, 23 Eylül 1335, No. 2849, s. 1.

⁹⁶⁵ Arif Oruç’un Bandırma, Balıkesir, Akhisar, Çine, Nazilli, Köşk, Afyon, Sandıklı, Denizli havalisinden verdiği haberleri yerel incelemeler, muhacirlerle temas, Kuva-yı Milliye ile temas ve Amiral Bristol Heyeti tarafından tanık olarak dinlenen şahitlerle temas olmak üzere dört başlıkta toplamak mümkündür. “İade-i Muhacirin Heyeti’nin Azimeti”, **Tasvir-i Efkar**, 5 Teşrinievvel 1335, No. 2861, s. 1.

⁹⁶⁶ Arif Bey, Bandırma’da asayişin şimdilik yerinde olduğu bilgisini vermekle birlikte Kapıdağ taraflarında yeni bir Rum çetesinin bölgedeki Müslümanları tazyike başladığını haber vermektedir. Fahreddin Bey’in idaresinde bulunan heyet Balıkesir, Soma ve havalisi muhacirlerinin durumunu incelemek için o havalide gitmek üzere Bandırma’da ayrılmıştır. Arif Oruç, “İade-i Muhacirin Heyeti ile -1”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Teşrinievvel 1335, No. 2867, s. 2.

bulunmadığına işaret etmektedir. Heyet Akhisar’a gelir gelmez vakit geçirmeden aşar ambarlarında bulunan 13.000 kilo arpa ile 20.000 kilo mısırı muhacirlere dağıtmıştır.⁹⁶⁷

Ekim ayı sonunda Sandıklı’ya giden Arif Oruç oradaki izlenimlerini de aktarmıştır. Sandıklı’daki sorunların başında iâşe meselesi gelmektedir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu’nun pek çok şehir ve kasabası için geçerlidir. Sandıklı aşar ambarında bulunan 1918 senesi mahsulü, mal sandığındaki nakit sıkıntısı nedeniyle nakledilmemesine bağlı olarak çürümeye başlamıştır. Bir kez daha görülmektedir ki, mal sandıklarında nakit para bulunmayışı, merkezî hükümetçe muhacirler için alınan tedbirlerin uygulanmasını güçleştirmektedir. “Anadolu’nun muhtelif yerlerinde kim bilir bu olayların benzeri kaç defa yaşanıyor?” diye soran Arif Oruç, bu durumun hem Vilayat-ı Şarkîye mültecileri hem de Batı Anadolu mültecileri için geçerli olduğuna dikkat çeker.⁹⁶⁸

Sandıklı muhacirlerinin sağlık sorunlarının başında frengi gelmektedir. Kasabada sadece bir doktorun mevcut olduğunu söyleyen Arif Oruç, Sandıklı’nın muhacirlere sunduğu sağlık hizmetlerini şöyle belirtmektedir:

“Hastane diye üç isli odalı, basık ve harap bir bina bulunmuş. Camı, çerçevesi yok. Burada karyola olduğunu zannederseniz yanılırsınız. Toprak odalarda bir hasır bile yoktur. Çuval üzerinde yatan bir hasta gördüm. Titreyip duruyor. Hükümet doktoru frengi koğuşu olduğunu söyleyerek beni kömürlüğe benzeyen loş ve rutubetli bir odaya soktu... Daha söyleyeyim mi?..”

Arif Oruç, Sandıklı’daki Askerlik Şubesi Başkanı’ndan “hamiyetli bir zat” olarak bahsetmiş ve muhacirlere kinin dağıtılmasını temin ettiğini, “bu adam olmasa muhacirlerin çoktan ölüme mahkum olduklarını” belirtmiştir. Askere verilen karavanadan tasarruf edilerek, muhacirlere sabah akşam çorba dağıtımı da yine bu zat tarafından temin edilmiştir.

⁹⁶⁷ Bu noktada Arif Oruç, işgalden ve hicret zamanından beri görevini ihmal etmiş olmakla Sıhhiye Nezareti’ni eleştirir. Sıhhiye Nezareti, İstanbul eczanelerindeki satış fiyatı olan kilo başına 35 lira üzerinden 2 kilo kinin göndermek dışında Akhisar’daki muhacirler için kılımı kıpırdatmamış ve bu nedenle muhacirleri sıtmanın pençesi altında can çekişmeye terk etmiştir. Arif Oruç, muhacirler arasında memleketlerinde hali vakti yerinde olan zengin kişilerin bulunduğunu ancak bunların şimdi açlık ve soğuktan titrediklerini belirtmekte ve bunlara en güzel örnek olarak Bergama eşrafından Halil Hilmi Efendi’yi göstermektedir. Halil Hilmi Efendi’nin memleketinde 3.000.000 kuruş değerinde bağ, bahçe vesaire arazisi olduğu halde şimdi hükümete müracaat ederek soğuktan korunacak bir battaniye talep ettiğini yazmaktadır. **Tasvir-i Efkar**, 11 Teşrinievvel 1335, No. 2867, s. 2.

⁹⁶⁸ Arif Oruç, “İzmir Kuva-yı Milliyesi Nezinde-13”, **Tasvir-i Efkar**, 7 Kanunievvel 1335, No. 2924, s. 2.

Buradan Denizli'ye giden Arif Oruç, Denizli'deki muhacirlerin hali için "içler acısı" tanımlamasını yapmaktadır. "... Muhasebeciye gittim, ne yapabildiğini sordum. Koca adam karşımda içini çekerek hıçkırды durdu. Kapı açıldı, bir kadın, yanında yalın ayak iki masumla girdi. Titredim. Nazilli tarafından geliyormuş. Yolda ayakları parçalanmış. Boynunu bükerek mazlum ve kesik inledi. 'Erimi öldürmüşlerdi benim. Biz perişan kaldık işte. Nazilli'den geldik, hani ekmek istemeye. Masumlar aç da. Barınacak yer de bulamadık.' Muhasebeci bana baktı, ben de ona. Ekmek ve yer temini için dilenen Türk anası, kapıdan çıkarken ikimiz de gözlerimizden dökülen yaşları siliyorduk..."⁹⁶⁹

20 Kasım'da Nazilli'den yazan Arif Oruç, Aydın'dan 63.614 nüfusun göç ettiğini, bunlardan 42.374'ünün çevredeki şehir ve kasabalara dağıldığını bildirmektedir. Nazilli'de 3.000, Yenipazar'da 2.700, Söke'de 6.000, Çine'de 6.000, Koçarlı-Karahayıt'ta 15.000, Kuşadası'nda 2.000, Antalya'da 4.000 muhacir bulunmaktadır. Sıhhiye Müfettişi Doktor Rıfat Bey, Muhacirin Müdür-ü Muavini Sabri Bey ve Kaymakam Mustafa Ziya Bey beraberlerinde çadır, palto ve tıbbî malzeme ile Nazilli'ye gelmişler ve büyük bir seyyar hastane kurmuşlardır.⁹⁷⁰ Nazilli eşrafından Mehmet Ağa'nın kurduğu aşhanede her gün 300 kadar muhacirine sabah ve akşam sıcak yemek ve çorba dağıtılmaktadır.⁹⁷¹

⁹⁶⁹ Arif Oruç, "İzmir Kuva-yı Milliyesi Nezdinde", **Tasvir-i Efkar**, 9 Kanunievvel 1335, No. 2926, s. 2. Heyette yer alan Sıhhiye Müfettişlerinden Rıfat Bey'in İstanbul'a döndükten sonra verdiği bilgilerden Denizli'de 2.000 civarında Müslüman muhacirin bulunduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlar örtüden, çamaşırdan mahrum bir halde yaşamaktadır ki, muhacirler arasında Aydın Müftüsüne de rastladığını bildirir. "İzmir Kuva-yı Milliyesi Nezdinde", **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1335, No. 699, s. 1.

⁹⁷⁰ Arif Oruç, "Nazilli'de Muhacirin Heyetlerinin Faaliyetleri", **Tasvir-i Efkar**, 26 Teşrinisani 1335, No. 2913, s. 3. "Vakit", 7 Aralık itibarıyla Nazilli'de bulunan Muhacirin Müdür-ü Umumi Sabri Bey'in gönderdiği bir telgraftan Sandıklı, Dinar, Denizli, Nazilli, Çine, Koçarlı, Söke, Kuşadası ve havalisinde bulunan muhacirlerin durumlarının tespit edildiği ve şimdiye kadar bunlara yardım yapılamadığının anlaşıldığı haberini vermektedir. "Muhacirler Hakkında", **Vakit**, 14 Kanunievvel 1335, No. 756, s. 2. Nitekim Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesinden Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesine gönderilen 19 Ağustos 1919 tarihli yazıdan da işgal üzerine Karahisarısahip'e 3.000'e yakın muhacirin geldiği ve bunların ihtiyaçlarının fazlalığına dikkat çekilmekle birlikte merkez hastanesinin iâşe ve tıbbî malzemesinin temini için nakden ve aynen yardıma ihtiyaç olduğu, ayrıca Sandıklı'da on yataklı bir hastanenin varlığına gereksinim duyulduğu bildirilmiştir. **CA. 272. 74. 68. 43. 11/1**. 15 Ağustos 1919'da Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesince Karesi Sancağı dahilindeki muhacirler gibi bunlara da yardım yapılacağı yanıtı verilmiştir. **CA. 272. 74. 68. 43. 11/2**.

⁹⁷¹ Arif Oruç, Kuva-yı Millîye Reisi Demirci Mehmet Efe'nin Nazilli'deki faaliyetlerinden de bahsetmektedir. Demirci Mehmet Efe'nin okulların hastaneye çevrilmesi üzerine yarım kalan eğitim öğretim faaliyetlerinin devam ettirilmesi için hasarlı olan Mekteb-i Sultanî binasını tamir ettirmeye başladığını "Efe mektep açmak meselesini de ihmal etmiyor, hani o bazılarının cahil dediği efe..." ifadesiyle duyurmaktadır. Arif Oruç, "İzmir Kuva-yı Millîyesi Nezdinde-19", **Tasvir-i Efkar**, 26 Kanunievvel 1335, No. 2939, s. 3.

23 Kasım'da Köşk'e ulaşan Arif Oruç, buradaki muhacirlerin hayatlarını idame için dağlardan topladıkları ot ve yemişleri pazar yerinde satmaya çalıştıklarını aktarmaktadır. Köşk'te cami köşelerine sığınmış muhacirlerin sefaletini anlatan Arif Oruç, hem ağaçlar altında yatan hem de açlıktan ot yiyen muhacirlerin varlığından söz etmektedir. Arif Oruç açlık nedeniyle muhacirler arasında ölümlerin yaşandığına da tanıklık eder: "... Dört kişinin omzunda ırgalanan kapaksız bir tabuttan cami enkazına doğru götürülen mevtanın ayakları sallanıyordu. Boyunlarını bükerek yüzüme baktılar... Genç bir kadın, 'Açlıktan hep' diyerek göğüs geçirdi. Kimmiş dedim. 'Bir muhacir çocuğu' dedi."⁹⁷²

Arif Oruç, 10 Aralık'ta Afyonkarahisar'dadır. Buradaki muhacirlerin hali yine perişanlıktır. Yerel hükümet muhacirleri cami ve mescitlere yerleştirmiş durumdadır. Bürokrasinin muhacirlerin nasıl aleyhine işlediğini Hamza Bey Camii'ne yerleştirilmiş 10 nüfusluk bir aile üzerinden anlatan Arif Oruç aslen Balkan muhaciri olan Pravişteli bu ailenin iki defa Yunan zulmü nedeniyle hicrete mecbur olduğunu ve hükümetin bu 10 nüfusa 40 kıyye buğdaydan başka yardımda bulunmadığını belirtir. Aile Reisi Mehmet Ağa'nın Mutasarrıflığa yaptığı müracaat Muhacirin Memuru Süreyya Bey'e havale edilmiş Süreyya Bey de bu müracaata "Müstedî Ahmet ma-aile Hamzabey Camii-i Şerifinde iskân edilmiş olduğu ve açıkta olmadığı ve müracaat-ı vakıası hilaf-ı hakikat bulunduğu cihetle kendisine tebligat icrası" yanıtını vermiştir. Arif Oruç bu cevaptan, resmî makamların muhacirlerin gerçek hallerini değerlendiremedikleri ve onlara nasıl yardım eli uzatılması gerektiğini bilmedikleri sonucunu çıkarmaktadır. Ona göre memurlar bürokrasi içerisinde boğulmaktan kurtulamamışlardır.⁹⁷³

İtalyan işgal sahası içindeki Çine'ye kaçmayı başaran muhacirler hakkında da bilgiler paylaşan Arif Oruç, İtalyanların kurduğu çadırlarda barınmaya çalışan muhacirlerin soğuklardan şikayetçi olduklarını ve yiyecek sıkıntısının had safhaya ulaştığını belirtir. Çine'deki şiddetli yağmurlar nedeniyle taşan derelerin çadırları su

⁹⁷² Arif Oruç, "İzmir Kuva-yı Millîyesi Nezdinde-21", **Tasvir-i Efkar**, 6 Kanunisanı 1336, No. 2950, s. 4.

⁹⁷³ Arif Oruç, "Afyonkarahisar'da Zavallı Hicretzedelerin Hali", **Tasvir-i Efkar**, 14 Kanunievvel 1335, No. 2931, s. 2. Sıhhiye Müfettişi Rıfat Bey'in verdiği bilgilerden Afyon'da 992'si Vilayat-ı Şarkîye'den Kürt mültecisi olmak üzere 2.657 muhacir bulunduğu anlaşılmaktadır. Dinar'a gitmiş olan Doktor Rıfat Bey kimi gördüyse sarı benizli ve büyük dalaklı olduğunu ve sıtma yüzünden kinine (sülfato) çok fazla ihtiyaç duyulduğunu anlatır. Ali Efendi Eczanesi'ndeki 1,5 kilo kinin gramı 10 kuruştan satılarak iki günde tükenmiştir. "İzmir Kuva-yı Millîyesi Nezdinde", **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1335, No. 699, s. 1.

altında bıraktığını ve pek çok muhacirin de sele kapılarak boğulduğunu, hayatta kalanların ise açlıkla boğuştuğunu yazar.⁹⁷⁴

Kuzey, yani Balıkesir ve çevresindeki heyetin basına verdiği bilgilerden o havalideki muhacirlerin vaziyeti hakkında bilgi edinmek mümkündür. Karesi livasında 30.000'e yakın muhacir bulunmaktadır. Bunların yiyecek ihtiyacı bölgedeki aşar ve iâşe ambarlarından temin edilmekte olsa da bunun yetersiz kaldığı görülmüştür. 3.000 haneye yakın muhacir, 47 cami ve medreseye yerleştirilmişse de bunların çatıları aktığından toprak zeminleri çamur olmakta ve muhacirler bu koşullarda barınmaktadır. Maliyece tahsisat verilemediğinden bunların tamiri de yapılamamıştır. Mal Sandığına nakit bulunmayışı nedeniyle muhacirlere dağıtılması düşünülen 100.000 kıyye kömür ve Muhacirin Hastanesi için gerekli malzeme temin edilememektedir. Açıkta kalan muhacirler sürekli yağın yağmur altında soğuktan üşümektedir. Bunlar için sadece 40 battaniye tedarik edilebilmiştir.⁹⁷⁵

Süleyman Hikmet ve Fahreddin Beylerin başkanlığındaki “İade-i Muhacirin Komisyonu”nun kuzey ve güney mıntıkası şeklinde ikiye ayrılarak Batı Anadolu şehir ve kasabalarını dolaştığı bir sırada Ekim 1919 ortalarından itibaren Aydın ve çevresinde Yunan ordusunun Kuva-yı Milliye'ye karşı yeniden harekete geçmesi Müslüman muhacirlerde memleketlerine dönme konusunda oluşan iyimser havanın yeniden kaybolmasına neden olmuştur.⁹⁷⁶ Muhacirlerin memleketlerine iade konusunda ikna edilemediği bir ortamda, İzmir ve havalisinin asayiş durumunun yerinde incelenmesi gereği doğmuş ve bunun üzerine “İzmir ve Aydın fecaiî dolayısıyla terk-i meva eden

⁹⁷⁴ Bu açlık karşısında Arif Oruç, “zenginlerin his ve mürüvvetine” seslenerek “felaketzede anaların açlıktan inleye inleye öldüklerini hatırlamalarını” ister. Arif Oruç, “Çine'deki Muhacirler”, **Tasvir-i Efkâr**, 29 Şubat 1336, No. 3001, s. 2.

⁹⁷⁵ Cami ve medreseler Evkaf Nezareti'ne bağlı olmakla birlikte Muhacirin Müdüriyeti deposundaki kerestelerin kullanılarak tamirlerini gerçekleştirmenin mümkün olduğu buna mukabil tamir masraflarının Evkaf Nezareti'ne ait olacağı ancak Maliye Nezareti'nin Balıkesir Mal Sandığına ödenek veremediği için bu işin gerçekleşmediği bilgisi verilir. Hastalara verilen ilaçlar yerel eczaneye borç yazdırılmaktadır. “İzmir Felaketzedelerinin Haline Bir Nazar”, **Tasvir-i Efkâr**, 30 Teşrinisani 1335, No. 2917, s. 1.

⁹⁷⁶ 14 Ekim 1919 tarihiyle İzmir'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede “henüz merkez kazada iade-i hükümetle emniyet tesis etmemiş olduğundan” muhacirlerin memleketlerine dönmelerinde mahzurlar olduğu bilgisi verilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 650/96-2**. Arif Oruç 25 Kasım'da Köşk'ten İstanbul'a gönderdiği haberde Yunanlıların Ödemiş'te Kaymakçı ve Ayasuğ karyelerine saldırımları üzerine yeniden Nazilli ve Alaşehir taraflarına muhaceretin başlamış olduğunu yazmaktadır. Arif Oruç, “Yine Muhaceret, Mütemadi Sefaletler”, **Tasvir-i Efkâr**, 26 Teşrinisani 1335, No. 2913, s. 3. Basında bu konuda çıkan haberlerde de Yunan Ordusunun ve silahlı Rum çetelerinin faaliyetlerinin yeniden sıklaştığı bir sırada muhacirlerin memleketlerine dönmelerinin uygun olmayacağı değerlendirilmiştir. Arif Oruç, “Aydın'da Yunanlılar Yine Taarruza Başladılar”, **Tasvir-i Efkâr**, 8 Teşrinievvel 1335, No. 2865, s. 2. “Bu Şerait Dahilinde Muhacirlerin İadesinden Sarf-ı Nazar Olunacak Mı?”, **Tasvir-i Efkâr**, 9 Teşrinievvel 1335, No. 2866, s. 2.

muhacirinin iva ve ikdarları hususatını mahallinde tetkik ve o havalideki kıtaat-ı askerîyeyi teftiş” için Harbiye Nezareti eski Müsteşarı Mirliya Ahmet Fevzi Paşa 29 Ekim 1919 tarihli irade-i seniyye ile görevlendirilmiştir.⁹⁷⁷ Fevzi Paşa, Harbiye Nezareti’ne verdiği 8 Aralık 1919 tarihli raporda “hadise-i malumeden dolayı Alaşehir ve civarına iltica etmekte olan muhacirlerin” iskân ve iaşelerinin gereği gibi yapılmadığını bildirmiştir. Bu rapor üzerine ahaliden açıkta kalanların resmî daireler ile uygun olan İslam köylerinde iskân ve iaşelerinin temin edilmesi Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi’nden Karahisarısahip Mutasarrıflığına gönderilen şifrede istenir.⁹⁷⁸

Görüldüğü gibi heyetlerin bölgedeki faaliyetleri ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere, yardımlar muhacirler üzerinde olumlu bir etki yaratarak onlarda memleketlerine geri dönmeleri eğilimini uyandırmış olsa da Yunan taarruzlarının yeniden başlaması, muhacirler arasında korku ve paniğin bir kez daha baş göstermesine neden olmuş ve iade girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Böylece muhacirlerin bulundukları yerlerde geçici iskânları ve ihtiyaçlarının temin edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.⁹⁷⁹ İsmi verilmeyen bir muhacir tarafından kaleme alınarak “Vakit” gazetesinde yayınlanmış bir mektupta bu durum gözler önüne serilmektedir. Daha önce sayısız örneklerle acı bir şekilde tecrübe edilen felaketler bilindiği halde Yunanlıların zulüm ve işkencesine maruz olan zavallıları memleketlerine dönmeleri konusunda heyetlerin heves uyandırıcı ve ikna edici konuşmaları neticesinde muhacirler evlerine dönecek olursa başlarına gelecek felaketin büyüklüğünü tahmin etmek güç olmayacaktır ve o zavallıları “muhakkak felaketlere sevk etmek reva-yı hak değildir.” Bugün Yunan işgali altında bulunan Osmanlı topraklarında benzer felaketler hala devam ederken

⁹⁷⁷ BOA. BEO. 4598/344807. “Tevcihat”, **Takvim-i Vakayi**, 2 Teşrinisani 1335, No. 3687, s. 1.

⁹⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 105/65. “Fevzi Paşa Heyeti”, **İzmir’e Doğru**, 27 Kanunievvel 1335, No. 13, s. 2.

⁹⁷⁹ “İzmir Muhacirleri”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1335, No. 700, s. 2. Tasvir-i Efkar, konuya ilişkin verdiği haberde Müslüman muhacirlerin memleketlerine dönmeleri halinde yine zulme uğramaktan kurtulamayacakları gerçeğinin hükümet tarafından da anlaşıldığından Dahiliye Nezareti’nce İade-i Muhacirin Heyeti’ne “iade-i umurun geri alındığı” tebliğinin gönderildiği bilgisi aktarılmıştır. Muhacirlerin iadesinden vazgeçen hükümet, muhacirleri geçici iskân ve iaşe etmekle uğraşacaktır. “İade-i Muhacirin Teşebbüsünden Feragat”, **Tasvir-i Efkar**, 16 Teşrinievvel 1335, No. 2872, s. 4. Meclis-i Vükelanın 15 Aralık 1919 tarihli toplantısında “muhacirin-i İslamiye”nin kış gelmezden evvel memleketlerine dönebilmeleri için Yunan işgaline son verilmesi gereğinin Harbiye Nezareti vasıtasıyla İtilaf Devletleri mümessillerine defalarca tebliğ edildiği ancak Harbiye Nezareti’nden alınan bilgide Yunan Ordusunun insanlık dışı muamelelerine maruz kalan muhacirlerin ırz, can ve mallarının muhafazası için kendilerine “teminat-ı fiile irae olunmadıkça meva-yı kadimlerine avdet etmeyeceklerinin” anlaşıldığı dile getirilmiştir. Bu nedenle işgalin kesin olarak sonlandırılması için tekrar teşebbüste bulunulması ve eğer bu mümkün olmazsa Müslümanlara saldırıların tekrar vuku bulmasına engel olmak maksadıyla o havalideki Rum nüfusun çoğalmasına izin vermeyecek tedbirlerin alınması kararlaştırılır. **BOA. MV. 217/170.**

acaba hangi muhacir evine dönmeye cesaret edecektir? Bunların hayat ve namusu için heyetler kimden, nasıl teminat almıştır? Mektubun sahibine göre muhacirlerin memleketlerine dönebilmeleri için geçerli tek teminat Yunan işgalinin sonlandırılması olabilir. “Bu yapılmadıkça İade-i Muhacirin Heyeti’nin yapacağı şey iadeye ait mesaisini altı toprak, üstü yaprak olan muhacirlerin yerleştirilmesine, kuru ekmeklerine bir katık katılmasına masruf olmalıdır. Muhacirlerin istedikleri budur.”⁹⁸⁰

1. 3. İade-i Muhacirin Komisyonları Tarafından İzmir Muhacirlerine Yapılan Yardımlar

Komisyonlar tarafından İzmir muhacirlerine yapılan yardımlar hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynakların başında gazetelerde yer alan haberler ile Cumhuriyet Arşivi Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu İhsaiyat kataloğunda ulaştığımız ve komisyonun faaliyetlerine ilişkin bilgilerin verildiği rapor gelmektedir. Bunun dışında Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin 24 Mayıs 1920 tarihli raporundan da İzmir muhacirlerine yapılan yardımlar hakkında bilgi edinmek mümkündür.

24 Mayıs 1920 tarihli raporda 150.271 İzmir muhacirinden, 50.812’sinin İstanbul Hükümeti tarafından iâşe edildiği belirtildikten sonra muhacirlerin iki mıntıkaya ayrılarak kuzeyde Balıkesir, Kırkağaç, Soma, Edremit ve Burhaniye havalisinin birinci; Karahisarısahip, Manisa, Salihli, Söke, Denizli, Koçarlı, Bozdoğan ve Çine havalisinin de ikinci mıntika olduğu bilgisi tekrarlanır. Raporda muhacirlerin civardaki kasaba ve köylerde bulunan resmî binalarla cami ve medreselerde iskân edildiği, iâşelerinin de civar aşar ve iâşe ambarlarından temin edildiği belirtilmekle birlikte bu yardımların cins ve miktarı hakkında bilgi verilmemiştir.⁹⁸¹

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 4 Ekim 1919’da İstanbul’dan ayrılan Fahreddin ve Süleyman Hikmet Beylerin başkanlığındaki İade-i Muhacirin Komisyonu, Bandırma’ya ulaştıktan sonra ikiye ayrılmış ve Fahreddin Bey’in idaresindeki kısım Balıkesir’e doğru hareket etmiştir.⁹⁸² Kısa bir süre sonra Muhacirin Müdür-ü Umumiyesi Muavini Sabri Bey ve Sıhhiye Müfettişlerinden Doktor Sabri Bey komisyona katılmak

⁹⁸⁰ “Muhacirler, İade-i Muhacirin Heyeti Münasebetiyle”, **Vakit**, 16 Teşrinievvel 1335, No. 702, s. 3.

⁹⁸¹ Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 123-124.

⁹⁸² Arif Oruç, “İade-i Muhacirin Heyeti İle -1”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Teşrinievvel 1335, No. 2867, s. 2.

için muhacirlere dağıtılmak üzere Harbiye Nezareti'nin verdiği 3.000 çadırı da yanlarına alarak İstanbul'dan ayrılır.⁹⁸³

Karesi livası dahilinde çalışan Fahreddin Bey'in heyetine Muhacirin Müdüriyeti tarafından 200 yataklı bir seyyar hastanenin yanı sıra 20 kilo kinin gönderilmiştir. Yaklaşan kış aylarında muhacirlerin soğuktan korunması için Nazilli taraflarına giden Süleyman Hikmet Bey'in idaresindeki heyete de 360 battaniye, 1.500 adet kürk verilmekle birlikte Afyon deposunda bulunan iki seyyar hastaneden biri Nazilli'ye diğeri de Denizli'ye gönderilmiştir. Muhacirlerin iç çamaşır ihtiyacı için yine Afyon deposundan tedarik edilen 3.000 fanilanın yanı sıra yatak çarşafı, yastık kılıfı dağıtımı yapılmıştır. Alaşehir'de ise 200 yataklı bir seyyar hastane açılmış, 4'ü güney, 2'si kuzey heyetine olmak üzere toplam 6 doktor ile 15 sıhhiye memuru bu seyyar hastanelerde görevlendirilmiştir.⁹⁸⁴

İade-i Muhacirin Komisyonu'nun Fahreddin Bey'in idaresindeki kuzey heyeti 7 Kasım 1919'da İstanbul'a dönmüştür. Heyetin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi "Vakit" gazetesi tarafından okuyuculara ulaştırılır. Heyet, Muhacirin Müdüriyeti tarafından gönderilen kilim, kürk ve battaniyelerin yanı sıra 15 kilo kinini (sülfat) muhacirlere dağıtmıştır. Bandırma, Soma, Edremit, Kırkağaç, Burhaniye taraflarına heyetler gönderilerek boş han, medrese, okul ve kışla gibi binalar işgal veya kiralanmak suretiyle muhacirler buralarda geçici iskân edilir. Örneğin heyetin Bandırma merkezindeki çalışmaları neticesinde burada 366 nüfus İzmir muhaciri olduğu tespitiyle bunların sinema binasında iskânları sağlanmıştır. Balıkesir merkez ve çevresinde bulunan 10.000'den fazla muhacirin 6.000'i liva merkezindedir. Bunlar öncelikle medrese, cami ve mescitlere yerleştirilirken günümüzde Balıkesir Lisesi'nin bulunduğu ve Namazgâh olarak bilinen geniş arsada kurulmuş çadırlarda iskân edilmiştir.⁹⁸⁵ Yukarıda da değindiğimiz üzere heyet tarafından 200 yataklı bir hastane tesis edilmiş ve iki de doktor görevlendirilmiştir.⁹⁸⁶

Burhaniye'de bulunan 2.923 muhacir mescit ve cami gibi binalarda iskân edilirken bunlardan çiftçi olanlar civar köylere dağıtılmak suretiyle geçimlerini temin etmeleri yoluna gidilmiştir.

⁹⁸³ "Aydın Muhacirlerine Muavenet", **Tasvir-i Efkar**, 14 Teşrinievvel 1335, No. 2870, s. 1.

⁹⁸⁴ "İzmir Muhacirleri", **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1335, No. 700, s. 2. "Muhacirin İade Heyetlerinin Mesaisi", **Vakit**, 16 Teşrinievvel 1335, No. 702, s. 3.

⁹⁸⁵ "Zavallı Muhacirlerimiz", **Vakit**, 9 Teşrinisani 1335, No. 726, s. 3.

⁹⁸⁶ 200 yataklı hastane için gönderilen ilaç ve tıbbi malzemenin yanı sıra hastanede kullanılacak eşyanın listesi için bkz. **CA. 272. 74. 68. 44. 4.**

Edremit'teki muhacir miktarının heyetin verdiği bilgilerden 1.600 olduğu anlaşılmaktadır. Boş oda ve binalara bunların iskânı mümkün mertebe temin edilmiştir.

Karesi Muhacirin Müdüriyetine ait 21 Aralık 1919 tarihli raporda ise merkez liva ve civarındaki muhacirler hakkında ayrıntılı bilgi mevcuttur. Vakit gazetesinden farklı olarak Karesi Muhacirin Müdüriyetinin raporunda, liva dahilinde mevcut muhacir miktarı 25.000 olarak verilmiş, bunun 14.686'sının doğrudan yardıma muhtaç bir halde olduğu ifade edilmiştir. Balıkesir merkezinde bulunan muhacir sayısı ise 5.768 olarak verilmiştir. Muhacirler arasında bulaşıcı hastalığın görülmediği ve açılan 200 yataklı seyyar hastaneye gönderilen 2 doktor tarafından muhacirlerin muayene ve tedavilerinin temin edildiği raporda belirtilmiştir. Şimdiye kadar kuzey mıntıkası için 209.400 kuruş sarf edilmiştir.⁹⁸⁷

Süleyman Hikmet Bey'in idaresindeki güney heyetinin faaliyetlerine bakacak olursak, "Vakit" gazetesinin verdiği bilgilerden 2.000 kısa kürk, 145 adet elbise, 61 palto, 400 kilim, 1.500 çift ayakkabıdan oluşan toplam 93 balya eşyanın gönderildiği ve 400 yataklı bir hastanenin de muhacirlerin tedavilerini temin maksadıyla kurulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸⁸ Bunun dışında güney mıntıkasındaki muhacirlerin ihtiyacı asıl olarak

⁹⁸⁷ Doğrudan yardıma muhtaç 14.686 muhacirin dağılımı ise şu şekilde verilmiştir: 343 Balya, 1.200 Sındırgı, 51 Gönen, 357 İvrindi, 37 Kepsut, 304 Bigadiç, 543 Edremit, 1.550 Konakpınar, 149 Şamlı, 277 Balat, 395 Koziçi, 382 Giresun (Savaştepe), 378 Balıkesir. Buna ilaveten 360 hanede bulunan 1.434 muhacir Balıkesir'e çok yakın olan köylere iskân edilir. Muhacirlerden 247 hanede 755 nüfus kendi müracaatları üzerine Soma ve Akhisar'a gönderilmiştir. "Muhacirlere Dair Son Malumat", **Vakit**, 22 Kanunievvel 1335, No. 764, s. 3. Muhacirin Müdüriyeti Memurin Şubesi Müdürü Hikmet Bey'in Balıkesir ve Akhisar havalisindeki muhacirlere dağıtılmak üzere 86 balyada bulunan çeşitli türdeki eşya ile 24 Aralık 1919'da İstanbul'dan Bandırma'ya hareket ettiği ve bu eşyadan 56 balyasını Balıkesir'de bırakarak geriye kalan eşyayı Akhisar'a götürdüğü 11 Ocak 1920 tarihli raporundan anlaşılmaktadır. **CA. 272. 11. 15. 55. 7/1**. Akhisar Muhacirin Komisyonu Reisi Kaymakam Selahaddin Bey'in 6 Ocak 1920 tarihiyle gönderdiği şifrede ise 28 balya içerisinde toplam 2.035 kilo ağırlığında şilte, kaput, kilim ve battaniyenin teslim alındığı bildirilir. **CA. 272. 11. 15. 55. 7/3**.

⁹⁸⁸ Bu eşyanın Muhacirin Müdür-ü Umumi Muavini Sabri Bey ve Sıhhiye Müfettişi Doktor Rıfat Bey tarafından Nazilli'ye gönderildiği bilgisi verilir. "Zavalı Muhacirlerimiz", **Vakit**, 9 Teşrinisani 1335, No. 726, s. 3. Arif Oruç, "İzmir Kuva-yı Millîyesi Nezinde-19", **Tasvir-i Efkar**, 26 Kanunievvel 1335, No. 2939, s. 3. Sıhhiye Müfettişi Doktor Rıfat Bey'in verdiği bilgilerden Nazilli'nin iki kısma ayrıldığını ve Aşağı Nazilli'nin tamamen muhacirlerle dolu olduğunu öğrenmekteyiz. Doktor Rıfat Bey, Nazilli'deki muhacirlerin miktarını Arif Oruç gibi 3.000 olarak vermiştir. Bunlardan 1.563'ü hükümet tarafından iase edilmekte ve 450'si de kendi geçimlerini temin etmektedir. Rıfat Bey, Nazilli dışındaki mahallerde bulunan Aydın ve köylerine mensup muhacirlerin dağılımını yukarıda değindiğimiz üzere Arif Oruç'un verdiği sayılarla da örtüşen bir şekilde şöyle vermektedir: Koçarlı ve Karahayit havalisi 15.000, Çine 6.000, Muğla, Milas, Antalya 4.000, Yenipazar 2.700, Kuşadası 2.000, Söke 600, Bozdoğan 204, Atça 200, Sultanhisar 150, Karacasu 120. Doktor Rıfat Bey özellikle Koçarlı ve Karahayit civarındaki muhacirlerin durumuna dikkat çekerek bunların acil olarak 80.000 kat çamaşıra ve bir o kadar da örtü ve battaniyeye ihtiyaç duyduklarını belirtir. "İzmir Kuva-yı Millîyesi Nezinde", **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1335, No. 699, s. 1.

Afyon'daki Muhacirin Müdüriyeti deposundan temin edilmiştir. Depodaki malzemeyi almak üzere 6 yük otomobili Afyon'a gönderilmiştir.⁹⁸⁹

“Vakit” gazetesi heyetler tarafından yapılan yardımların devamlılığı için tahsisat meselesinin önemine temas ederek, Maliye Nezareti'nin bu konudaki kayıtsızlığını eleştirmektedir. Eşya ve malzemenin nakli ile hastaneye dönüştürülen bir binanın camlarını taktıracak parayı vermekten aciz olan Maliye Nezareti'nin ne işle meşgul olduğu sorulmuştur. Maliye Nezareti tarafından kuzey heyetine 10.000, güney heyetine 15.000 lira verilmediği sürece, muhacirlerin hali perişan olarak kalmaya devam edecektir.⁹⁹⁰ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, tahsisat konusunda Maliye Nezareti'nden ümidini kesince Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni yardıma çağdırmaktan başka bir çare bulamayacaktır Aşağıda inceleneceği üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti, tıpkı Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin imdadına koştuğu gibi göndereceği heyetler vasıtasıyla Batı Anadolu'daki muhacirlere de yardım elini uzatacaktır.⁹⁹¹

⁹⁸⁹ “Zavallı Muhacirlerimiz”, **Vakit**, 9 Teşrinisani 1335, No. 726, s. 3.

⁹⁹⁰ Maliye Nezareti'nin gerekli maddi yardımda bulunamadığı bir sırada Muhacirin Müdüriyetinin talebi olmaksızın bölgedeki “erbab-ı hamıyyet” tarafından iane toplanmak suretiyle heyetin faaliyetlerine yardımda bulunduğu bilgisi de haberde yer almıştır. “Zavallı Muhacirlerimiz”, **Vakit**, 9 Teşrinisani 1335, No. 726, s. 3.

⁹⁹¹ 1919 senesi sonralarında Dahiliye Nezareti'nin Hilal-i Ahmer'e müracaatları sıklaşmıştır. Dahiliye Nazırı Mehmet Şerif Paşa 28 Ekim 1919'da Hilal-i Ahmer Riyasetine gönderdiği yazıda “evvel ve ahir mahallerine izam edilmiş heyetler marifetiyle” muhacirlerin iskânı için çalışıldığını, Afyon'daki askeri depodan alınan malzeme ve seyyar hastanenin ve gerekli doktor ile sıhhiye memurunun gönderildiğini bildirmekle birlikte bu eşya ve sıhhi malzeme yardımlarının devamı konusunda Hazine-i Celile'den alınmış 1.000 liranın mahallerine irsal edildiğini ilave etmiştir. Ancak mal sandıklarında yeterli miktar bulunmadığından bunların tahsil edilemediğini bildiren Dahiliye Nazırı Şerif Paşa, “İzmir mültecileri namına mevcut 8.000 liralık ianat-ı nakdiyenin” gönderilmesini Hilal-i Ahmer Riyasetinden talep etmiştir. **TKA. 645/227**. Bu talep üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti 27 Kasım'da 8.000 lira nakit paranın yanı sıra 1.000 adet fanila, 1.000 adet yorgan ve 1.000 adet gömleğin Nazilli'ye elden götürülmesi kararını almıştır. **TKA. 645/227-7**. “İzmir Muhacirine Muavenet Faaliyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 27 Teşrinisani 1335, No. 2914, s. 2. Damat Şerif Paşa'nın 4 Kasım 1919 tarihli müracaatında ise Denizli, Balıkesir ve Nazilli'de açıkta kalan muhacirlerin iskânı için tamir edilecek hanelere inşaat malzemesi temin etmek maksadıyla nakit talep edilmiş ve Hilal-i Ahmer Reisi Besim Ömer Paşa'nın onayı ile 12.000 lira bölgedeki Hilal-i Ahmer heyetlerine gönderilmiştir. **TKA. 153/12**. Damat Şerif Paşa'nın bir başka müracaatı aralık ayı içerisinde gerçekleşmiş Soma, Nazilli ve Denizli mal sandıklarındaki nakit sıkıntısı nedeniyle Hilal-i Ahmer heyetleri emrine bir an önce nakit gönderilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce şimdiye kadar muhacirler adına toplanmış ianeden mevcut miktarın Akhisar, Nazilli, Alaşehir Heyetlerine gönderilmesi kararı 10 Aralık 1919'da alınmıştır. **TKA. 153/14**. 21 Ocak 1920 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Akhisar Kaymakamlığı'na gönderilen şifrede Hilal-i Ahmer'den gönderilen ve İade-i Muhacirin Heyeti emrine verilen 200.000 kuruştan muhacirlere yevmiye otuzar ve yirmişer kuruş dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Ancak muhacirlerin iskânı ile yiyecek ve giyeceklerinin mümkün mertebe temin edilirken nakit sıkıntısının hat safhada olduğu bir zamanda muhacirlere bir de yevmiye verilmesi diğer havalideki muhacirlerin ihtiyaçları da dikkate alındığında israf olarak değerlendirilmiş ve “bu yolda israftan tevki olunması ve mevcut akçe vesaire havayic-i zarurîyenin muhtaç-ı iase olanlara sarf edilmek üzere diğer mahallerde... sarf olunması” istenmiştir. **CA. 272. 11. 15. 55. 7/4**.

Muhacirin Müdür-ü Umumi Muavini Sabri Bey tarafından hazırlanan bir rapordan da güney mıntıkasındaki muhacir miktarını ve bunlara yapılan yardımları öğrenmek mümkündür. Güney mıntikasını içine alan Nazilli, Kuyucak, Sultanhisar, Atça, Köşk, Yenipazar, Karahafız, Dalama, Çine, Koçarlı, Bağarası, Kuşadası, Söke, Ödemiş, Dinar, Sandıklı taraflarındaki 80.000'den fazla muhacirin 26.872'si, Muhacirin Müdüriyeti tarafından iâşe edilmektedir. Bu havalideki muhacirlere Ocak 1920'ye kadar 2.943 fanila, 1.096 yorgan, 376 yastık, 330 battaniye, 777 kilim, 1.589 yatak kılıfı, 2.242 yastık kılıfı, 1.500 kısa kürk, 150 çift çorap, 616 hırka, 675 kıyye pamuk ile 83 kilo kinin dağıtılmıştır.⁹⁹²

İade-i Muhacirin Komisyonu tarafından yapılan yardımlar hakkında bilgi almak isteyen Sultan Vahdettin'e sunulmak üzere biri Kasım 1919 diğeri de Ocak 1920'de hazırlanmış iki raporun varlığını yine basından ve arşiv malzemelerinden öğreniyoruz. Bu iki rapor padişaha sunulan bilgilerden ibaret olduğu için muhacirler hakkında çok daha kesin ve kapsamlı bilgiler içermektedir.

Padişah, İzmir muhacirleri hakkında şimdiye kadar Muhacirin Müdüriyeti tarafından neler yapıldığını öğrenmek için Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'dan bir rapor hazırlamasını istemiştir. Muhacirin Müdüriyeti tarafından hazırlanarak Padişaha sunulan raporda yardım gören muhacirlerin kuzey mıntikasında miktarı 13.330, güney mıntikasındaki miktarı ise 23.644 olarak gösterilmiştir.⁹⁹³

Balıkesir'den Akhisar'a kadar uzanan kuzey mıntikasında yapılan yardımlara ilişkin raporda yer alan bilgiler daha önce verilen bilgileri doğrular niteliktedir. Bölgeye 200 yataklı iki hastane gönderildiği, iâşe ve aşar ambarlarından karşılanmak üzere nüfus başına günlük bir kilo erzak verildiği, kısa kürk, kilim, battaniye dağıtıldığı ve muhacirlerin bir kısmının kiralanan hanelere yerleştirilmekle birlikte asıl olarak cami, medrese, okul ve sinema binalarında iskân edildiği yazılmıştır. Bu mıntıkaya şimdiye kadar iki Muhacirin ve iki Sıhhiye Heyeti gönderildiği de ilave edilir. Kuzeye oranla daha fazla muhacirin bulunduğu güney mıntikasına ise şimdiye kadar iki Muhacirin ve bir Sıhhiye Heyeti gönderilmiştir. Bu heyetler beraberlerinde battaniye, kilim, kısa kürk

⁹⁹² “İzmir Felaketzedeleri, Muhacirin Müdür-ü Muavini Sabri Bey'in Raporu”, **Vakit**, 3 Kanunisani 1336, No. 776, s. 2.

⁹⁹³ Muhacirlerin hali hazırda bulundukları yerler raporda yer almıştır. Kuzey mıntikası: Bandırma 266, Balıkesir (merkez) 6.217, Balıkesir (köyleri) 2.653, Burhaniye 2.929, Edremit 1.309, Soma 1.029, Kırkağaç 723, Akhisar 1.500. Güney mıntikası: Afyonkarahisar 2.766, Sandıklı 389, Dinar 327, Uşak 470, Denizli 3.320, Nazilli 2.463, Yenipazar 1.700, Dalama 2.583, Koçarlı 12.830, Söke 3.662, Eşme 200, Bozdoğan 204, Çine 2.484. “İzmir Mültecilerine Muavenet”, **Vakit**, 24 Teşrinisani 1335, No. 737, s. 1.

ile 300 adet fanila, gömlek ve 2.500 kilodan fazla kinin ve diğer tıbbî malzeme olmak üzere toplamda 93 balya eşya götürmüştür. Güney mıntıkasındaki muhacirlerin ihtiyaçları asıl olarak Afyon'daki depodan karşılandığından 32.000'den fazla çadır ve 200 yataklı ikişer hastane ile 63 tonluk malzeme Dinar üzerinden Afyon'a gönderilmiştir. Koçarlı ve Çine'ye de iki seyyar hastanenin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Eylül ayından itibaren Koçarlı ve Çine'de bulunan Muhacirin Heyetinin çalışmaları neticesinde muhacirlerin kışla, cami ve medrese gibi binalar ile civar köylerde iskân edildiği belirtilmiştir. Heyet şu an itibariyle Denizli'de olup Sandıklı ve Dinar'daki miktarları 3.100'ü geçmeyen muhaciri tamamen iskân etmiştir.⁹⁹⁴

Heyetlerin faaliyetleri hakkında padişaha sunulmak üzere hazırlanan raporların en kapsamlısı Cumhuriyet Arşivi Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonunda ulaştığımızı daha önce ifade ettiğimiz 30 Ocak 1920 tarihli rapordur.⁹⁹⁵ “Yunan işgali dolayısıyla İzmir, Aydın, Bergama ve havalisinden dahile iltica eden ahali-i mazlumenin ahval-i vaziyetleriyle haklarında ifa edilen muaveneti mübeyyin rapor” güney mıntıkası dahilindeki muhacirlerin Aralık 1919 itibariyle bulundukları yer ve miktarı belirten bir tablo ile başlamıştır. Tabloya göre güney mıntıkasındaki muhacirlerin toplam miktarı 78.623 olarak verilmiş ve bunların 31.623'ü iaşe edilmiştir. Hükümete müracaat etmeyerek kayıt harici kalan ve iaşeye ihtiyaç duymayanların asgarî miktarı da tahmini 47.000 olarak verilir. Rapora göre Milas, Muğla, Köyceğiz ve Antalya civarındaki 4.000 muhacirinin de bu toplama eklenmesi halinde güney mıntıkasındaki muhacir miktarı 82.623'e ulaşmaktadır.⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ “İzmir Mültecilerine Muavenet”, **Vakit**, 24 Teşrinisani 1335, No. 737, s. 1.

⁹⁹⁵ Rapor 12 sayfa ve 6 tablo ile bir haritadan meydana gelmektedir. (1) numaralı tablo Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin Hilal-i Ahmer aracılığıyla İzmir muhacirleri için 10 Ocak 1920'de gönderdiği eşya miktarına aittir. Rapor 30 Ocak 1920 tarihli olmakla birlikte diğer tabloların 1920 başlarından Kasım 1922'ye kadar Muhacirin Müdüriyeti tarafından muhacir ve mülteciler için yaptığı birtakım yardımlara dair bilgiler içeriyor olması ilginçtir. Fikrimizce tabloların raporun bulunduğu dosyaya sonradan eklenmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir. Rapor içinde yer alan harita ise çalışmamızın ikinci bölümünde Vilayat-ı Şarkiye mültecilerini incelerken temas ettiğimiz ve **BOA. HRT. 404.** numaralı “Mülteci Tarik-i Sevkiyat ve Menatık-ı İskânı İçin Vücuda Getirilen Tesisatı İrae Eden Harita”nın başka bir çizimidir ve İzmir muhacirleri ile ilgisi bulunmamaktadır. Bu harita da tablolar gibi rapora sonradan ilave edilmiş olmalıdır. 30 Ocak 1920 tarihli rapor ile söz konusu tablolar ve harita için bkz. **CA. 272. 65. 6. 2. 18.** Rapora basında da yer verilmiştir. “Muhacirler ve Mağdurlar, Atabe-i Seniyyeye Arz Edilen İzahat”, **Vakit**, 21 Şubat 1336, No. 823, s. 2. “İzmir Muhacirleri ve Zat-ı Şahâne”, **Tasvir-i Efkar**, 13 Şubat 1336, No. 2986, s. 1.

⁹⁹⁶ **CA. 272. 65. 6. 2. 18/2-4.**

Tablo 3.3. 1919 Aralık ayı itibariyle Batı Anadolu muhacirlerinin bulundukları yer ve miktarları (CA. 272. 65. 6. 2. 18/2-4.)

Muhacirlerin bulundukları mevki	Toplam miktar	İaşe edilenler	İaşeye ihtiyaç duymayanlar (Kayıt dışı olanlar)
Afyonkarahisar	2.667	1.167	1.500
Sandıklı	463	163	300
Dinar	883	383	500
Denizli	7.700	2.700	5.000
Sarayköy	700	200	500
Tavas	427	137	300
Nazilli ve kurası	8.003	3.003	5.000
Sultanhisar	768	268	500
Atça	2.282	778	1.500
Köşk	1.000	400	600
Yenipazar	7.100	3.100	4.000
Karahayıt	1.671	671	1.000
Dalama	3.087	2.082	1.000
Çine	3.700	3.200	500
Koçarlı	14.255	4.225	10.000
Bağarası	2.767	767	2.000
Söke	6.877	3.377	3.500
Kuşadası	4.066	1.066	3.000
Balyanbolu/Ödemiş	2.500	1.000	1.500
Uşak	3.235	1.213	2.000
Salihli	475	175	300
Karacasu	300	100	200
Bozdoğan	504	204	300
Yekun	78.623	31.623	47.000

Muhacirlerin bulundukları yer ve miktarları verildikten sonra “Mültecilerin vaziyet-i hazıraları” başlığı altında mesken, iaşe ve giyecek durumları ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Güney mıntıkasındaki muhacirlere genel olarak bakıldığında açıkta kalan olmadığı, çadırlar kurularak iskân edildikleri görülür. Ancak Afyon’daki muhacirlerin sert kış koşullarında çadırda kalmaları mümkün olmayacağından bunların İslam köylerine geçici olarak iskânı temin edilmiştir. Bunun yanı sıra medreselere de muhacir iskân edilmiş ancak buralardaki sağlık koşullarının elverişsizliği ve salgın hastalık tehlikesi üzerine küçük sıhhiye memurları aracılığıyla bunların temizliği sağlanmaya

çalışılmıştır. Mesken tamirâtı için de cam ve kum getirilmiştir. Sandıklı ve Dinar'daki tamire muhtaç binaların cam ve kum gönderilerek iskâna elverişli hale getirildiği, bu kazalardaki temizlik koşullarının nispeten daha iyi olduğu raporda yer almıştır. Denizli'de de açıkta kalan muhacir yoktur. Muhacirlerin iskânına elverişli medreselerin tamir masrafları için Hilal-i Ahmer tarafından İade-i Muhacirin Heyeti'ne Denizli ve Nazilli için ayrı ayrı 30.000 kuruş verilmiştir.⁹⁹⁷

Karahayıt, Koçarlı, Bağarası, Söke, Kuşadası'nda bulunan muhacirler çevredeki İslam köylerine dağıtılarak tamire muhtaç olan meskenlerin masrafları için yine Hilal-i Ahmer'den alınan 20.000 kuruş heyete verilerek tamirat gerçekleştirilmiştir.⁹⁹⁸

Mesken açısından en sıkıntılı yer Çine'dir. Cami ve medreselerin dolması üzerine pazar mahalli olarak kullanılan yerde tahta perdelerle birbirinden ayrılan sarkıtmalar altında birkaç yüz muhacir iskân olunmuştur. Ancak kışın gelmesi ve sağlık koşullarının yetersizliği nedeniyle muhacirlerin yaşam koşullarının giderek kötüleşmesi üzerine meskenlerin tamiri için 30.000 kuruş sarf edilmiştir. Çine'deki muhacirlerden bir kısmının İtalyan İşgal Kumandanlığı tarafından muhacirin mahalli olarak belirlenen bölgede İtalyanlarca kurulmuş 40 kadar çadırdaki iskânı sağlanmıştır. Buranın ikliminin kışın çok sert geçmemesi nedeniyle muhacirlerin çadırlarda kalmasında sakınca görülmemiştir.

Güney mıntıkasındaki muhacirlerin iâşe durumu hakkında da önemli bilgiler raporda yer almaktadır. "Aç ve bi-ilaç terk-i dâr ve vatan" ile işgal edilmemiş sahalara gelen bu muhacirler başlangıçta belediyeler, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve bölgenin hayırsever ileri gelenleri tarafından iâşe edilmişse de sonrasında Muhacirin Müdüriyeti tarafından aşar ve iâşe ambarlarındaki zahireden bedelleri Muhacirin tahsisatından ödenmek üzere nüfus başına yevmiye bir kilo zahire verilmesi emredilmiştir. Nüfus başına yevmiye bir kilo zahire dağıtımı mümkün olmadığı zamanlarda küçüklere yarımşar kilo zahire dağıtılması uygun görülür.⁹⁹⁹ Aşar ve iâşe ambarlarından iki aylık süre zarfında verilen zahirenin toplamı 800 tondan fazladır. Koçarlı, Bağarası, Söke ve Kuşadası gibi zeytin mahsulünün bol olduğu yerlerde nüfus başına beş yüzer dirhem (1,6 litre) zeytinyağı dağıtımı da gerçekleşmiştir.

⁹⁹⁷ CA. 272. 65. 6. 2. 18/4.

⁹⁹⁸ CA. 272. 65. 6. 2. 18/6.

⁹⁹⁹ CA. 272. 65. 6. 2. 18/4.

Güney mıntıkasındaki muhacirler sadece hükümetten alacakları iaşe yardımına bel bağlamayarak kendi geçimlerini temin etmek maksadıyla çeşitli işler türetmişlerdir. Örneğin Nazilli, Koçarlı, Yenipazar ve Söke gibi güney mıntıkası dahilinde muhacirlerin en kalabalık olduğu yerlerde haliyle sadece hükümetin iaşesi yeterli gelmediğinden muhacirler meyan kökü toplamak ve satmak suretiyle geçimlerini temin ettikleri görülür. Çine, Söke ve Kuşadası'nda da İtalyanlar muhacirleri yol inşasında günlüğü 70-80 kuruşa çalıştırmakta ve muhacirler bu şekilde geçimlerini temin etmektedirler.

Muhacirler can havliyle evlerini terk ettiklerinden iç çamaşırı, giyecek ve benzeri eşya bakımından da perişan bir haldedir. Bu konuda yine Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile hayırsever ahalinin yardım çabaları görülse de yeterli olmamıştır. Muhacirin Müdüriyeti tarafından muhacirlere dağıtılan eşya cinsi ve miktarı şu şekilde verilmiştir:¹⁰⁰⁰

Tablo 3.4. Muhacirin Müdüriyeti tarafından dağıtılan eşya ve miktarı (CA. 272. 65. 6. 2. 18/5-9.)

Dağıtılan eşya	Miktarı	Dağıtılan eşya	Miktarı	Dağıtılan eşya	Miktarı
Bez yatak kılıfı	50	Yamalık parça	321	Sedye yastığı	8
Bez yorgan kılıfı	26	Battaniye	340	Muhtelif çadır	30
Kağıt yatak	1.579	Kilim	815	Çuval	9
Kağıt yastık	2.321	Pamuk yatak	379	Urgan	116
Don	442	Pamuk yastık	512	Kinin (kilo)	100
Gömlek	117	Yorgan	1.123		
Entari	204	Pamuk (kıyye)	710		
Kolsuz pamuklu	216	Çorap (çift)	146		
Hırka	306	Kadın atkısı	5		
Basma mintan	38	Fanila gömlek	2.952		
Kolsuz kürk	6.475	Sedye minderi	9		

Bu listeden de anlaşıldığı üzere güney mıntıkasındaki muhacirlere farklı türde toplam 13.539 parça eşya ile 710 kıyye (910 kg.) pamuk ve 100 kilo kinin dağıtılmıştır. Muhacirlere ikinci bir eşya dağıtımı yapılarak 947 balya halinde toplam 48.017 kıyye (yaklaşık 63 ton) eşya gönderilir:¹⁰⁰¹

¹⁰⁰⁰ CA. 272. 65. 6. 2. 18/5-9. “Muhacirler ve Mağdurlar, Atabe-i Seniyyeye Arz Edilen İzahat”, **Vakit**, 21 Şubat 1336, No. 823, s. 2.

¹⁰⁰¹ CA. 272. 65. 6. 2. 18/9. CA. 272. 65. 6. 2. 18/6. “Muhacirler ve Mağdurlar, Atabe-i Seniyyeye Arz Edilen İzahat”, **Vakit**, 21 Şubat 1336, No. 823, s. 2.

Tablo 3.5. Muhacirin Müdüriyeti tarafından dağıtılan eşya ve miktarı (CA. 272. 65. 6. 2. 18/5-9.)

Gönderilen eşya türü	Kıyye	Balya	Gönderilen eşya türü	Kıyye	Balya
Kaput ve muhtelif elbise	10.784	136	Yn battaniye	500	18
Yn ve pamuk şilte	3.182	30	Mceddit kilim	1.530	27
Yorgan	375	2	Yn orap (ift)	9.000	85
Yazlık elbise	2.127	24	Pamuklu battaniye	620	12
Kilim ve battaniye	6.987	80	Kısa kollu kürk	2.615	65
Krk ve yelek	6.418	59	Kuşak, don, amaőır	1.085	6
Portatif adır	2.794	32	Kaputluk kumaş		21
			Cam (sandık)		150
			Kum muşamba (top)		200
Yekun	32.667	363	Yekun	15.350	584

Güney mntıkasındaki muhacirler arasında en sık görülen hastalıklar sıtma, uyuz ve frengidir. Kötü beslenmeden kaynaklanan baėıőıklık sistemindeki zayıflık onları salgın hastalıklara karşı savunmasız bir halde bırakmıştır. Sıtma ile mücadele için özellikle kinin yani sülfat dağıtımına önem verilir. Uyuz vakaları Muhacirin Hastanesi ile Nazilli’deki Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti tarafından tedavi edilmekte olup, frengiye muhacirlerden ziyade yerli ahali arasında sık rastlanmaktadır. Frengi ile mücadelede Sıhhiye Müfettişlerinden Rifat Bey’in büyük çabası olmuştur.

Güney mntıkasında muhacirler için imkanlar ölçüsünde Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından sıhhiye teşkilatı meydana getirilmiştir. Bölgeye 4 doktor ile 11 küçük sıhhiye memuru götürülmüş özellikle muhacirlerin yoğun olduğu ine ve Nazilli havalisine toplam eşyası 175 balya olan iki büyük Alman seyyar hastanesi gönderilmiştir. Bu hastaneler şimdilik eliőer yataklı olup icabında kapasitesi yüz yatağa çıkarılabilmektedir. ine ve Nazilli’ye de ikişer doktor ve ikişer sıhhiye memuru hastanelerle birlikte sevk edilmiştir. Bu teşkilatın yanı sıra Denizli, Balyanbolu (Beydağ), Koçarlı, Söke, Alaşehir, Salihli civarına da muhacirlerin sağlık durumlarını gözlem altında tutmak, onları hastanelere yönlendirmek, kinin dağıtımını düzenlemek gibi vazifeler için küçük sıhhiye memurları gönderilmiştir.¹⁰⁰²

Raporun güney mntıkasına ait bölümünün sonunda vaktiyle memleketlerinde büyük servet sahibi olup refah içerisinde yaşayan ancak Yunan zulmü nedeniyle evlerini

¹⁰⁰² CA. 272. 65. 6. 2. 18/8. CA. 272. 65. 6. 2. 18/6.

terk ile bir ekmek parasına muhtaç hale gelen Müslüman ahali için yapılan bu yardımların “lâ-şey mesabesinde” yani “hiç değerinde” olduğu belirtilmekle birlikte İzmir muhacirlerine yapılacak yardımların artırılması adına halktan toplanacak ianelerin önemine işaret edilmiştir.¹⁰⁰³

Raporun ikinci kısmı Bandırma, Balıkesir, Burhaniye, Edremit, Soma, Kırkağaç ve Akhisar’ı içine alan kuzey mıntıkasındaki muhacir miktarlarını gösteren bir tablo ile başlamaktadır. Kuzey mıntıkasına dağılmış muhacirlerin miktarı 17.858 olarak gösterilmiştir.¹⁰⁰⁴

Tablo 3.6. Batı Anadolu’nun kuzey bölgelerine dağılmış muhacirlerin miktarı ve bulundukları yerler (CA. 272. 65. 6. 2. 18/13.)

Muhacirlerin bulundukları yer	Nüfus	Açıklama
Bandırma	366	
Balıkesir	6.117	
Balıkesir mülhakatı	4.391	
Burhaniye	2.923	
Edremit	1.309	
Soma	1.029	
Kırkağaç	723	
Akhisar	1.000	Tahminen
Yekun	17.858	

Vakit gazetesinde rapora ilişkin yer alan haberde de hükümet tarafından iâşe edilen 17.858 muhacir dışında hükümetin yardımına ihtiyaç duymayan 10.000 kişinin daha bulunduğu yazmaktadır.¹⁰⁰⁵ Güney mıntıkasında hükümet tarafından iâşe edilen muhacir miktarına (31.623) kuzey mıntıkasındaki 17.858 kişi ilave edildiğinde bu sayı 50 bini bulmaktadır.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰³ CA. 272. 65. 6. 2. 18/13.

¹⁰⁰⁴ Kazaların karşısında verilen miktar Muhacirin İdareleri’ne müracaat edip kayda geçirilen muhacirleri göstermekte olup, işgale uğrayan yerlerden hayvanlarını alarak hicret eden ancak bunları barındıracak yer bulamadığından şehir ve kasabalara gelemeyerek dağlarda ikamet edenler ve aileleri bu hesaba dahil edilmemiştir. CA. 272. 65. 6. 2. 18/13.

¹⁰⁰⁵ “Muhacirler ve Mağdurlar, Atabe-i Seniyyeye Arz Edilen İzahat”, **Vakit**, 21 Şubat 1336, No. 823, s. 2.

¹⁰⁰⁶ “İzmir Şuunu”, **İzmir’e Doğru**, 4 Kanunievvel 1335, No. 6, s. 2.

Muhacirlerin barınma durumları hakkında da bilgi verilen raporda şu an itibariyle açıkta kalmış muhacir bulunmadığı ancak iskân edildikleri meskenlerin fiziki şartlarının yetersiz olduğu ve bu nedenle tamiratlar yapılmak suretiyle iyileştirildiği belirtilir. Tıpkı güney mıntıkasında olduğu gibi burada da resmî binalar ile cami, medrese ve okul binaları iskân maksadıyla kullanılmıştır. Bandırma’da sinema binasının dahi kullanıldığına raporda yer verilir. Mesken sıkıntısının yaşandığı durumda Muhacirin Müdüriyeti tarafından bir hanın kiralanması suretiyle buranın misafirhaneye dönüştürüldüğü ve muhacirlerin köylerde iskân edilmelerine kadar geçecek süre zarfında burada misafir edildikleri görülmektedir.¹⁰⁰⁷

Kuzey mıntıkasındaki muhacirler iaşe bakımından da güneydekilere oranla daha iyi şartlara sahiptir. Merkezi hükümet tarafından bedeli Muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere muhacirlerin büyüklerine yevmiye birer, küçüklerine yarımşar kilo zahire, aşar ve iaşe ambarlarından verilmiştir. Soma’daki iaşe sıkıntısı Kırkağaç’tan alınan zahire ile giderilmiştir. Muhacirler sadece hükümetin yardımı ile yetinmeyerek kendi geçimlerini de temin etmeye çalışmışlar ve bu kapsamda arabası ya da hayvanı bulunanlar kiracılık yapmış, çiftçi olanlar ise bölgedeki çiftlik ve bahçelerde çalışmaya başlamışlardır.¹⁰⁰⁸

Uzun savaş yıllarının getirdiği hayat pahalılığı yüzünden var olan elbise ihtiyacının işgal üzerine canlarını alıp kaçırmaktan başka bir şey yapamayan bu biçareler tarafından artık tahammül edilmez bir noktaya geldiği raporda dile getirilmekle birlikte kuzeydeki muhacirlerin giyecek açısından durumlarının da güneydekilerden daha iyi

¹⁰⁰⁷ Balıkesir’de 449 hane muhacir cami ve medreselere yerleştirilmiş, 126 nüfus muhacir de yukarıda değindiğimiz üzere Namazgâh olarak bilinen mahalde kurulmuş çadırlarda iskân edilmiştir. Cami ve medreselerin neredeyse tamamının zemini taş, pençeleri camsız olup tuvaletleri bulunmamaktadır. Muhacirlerin iskânı için bu tür kamuya ait yerlerden istifadenin mümkün olmadığı durumda Muhacirin Müdüriyeti bir hanın kiralanması yoluna gitmiştir. Burhaniye’de muhacirlerin sıklığı nedeniyle köylere dağıtılması temin edilmiş, Soma ve Kırkağaç’ta camları kırık olan cami ve medreselerin pencerelerine ahşap çakılmak suretiyle bu binalardan istifade edilmiştir. Edremit ve Akhisar’da mesken sıkıntısı görülmemiştir. **CA. 272. 65. 6. 2. 18/12.**

¹⁰⁰⁸ **CA. 272. 65. 6. 2. 18/12.** Muhacirin Müdüriyet-i Umumîyesi tarafından Balıkesir’deki muhacirlerin çalıştırılması için çorap ve fanila üretmek üzere bir imalathane açılmıştır. “Balıkesir’deki Muhacirin İçin Darülsınâî”, **Vakit**, 21 Şubat 1336, No. 823, s. 2. “İzmir’e Doğru” gazetesinde Balıkesir’de Muhacirin Müdüriyeti tarafından açılan ve “dindaşlarının cenah-ı refetine sığınan muhacirlerin” çalıştığı imalathanede pamuk ve yün ipliklerden fanila, don, gömlek, hırka, atkı, çorap vesaire eşyanın dokunduğu ve hatta malzemesini getiren vatandaşlara sipariş üzerine ücretle dokuma üretildiği duyurulmuş ve bir de fiyat listesi yayınlanmıştır. “Liva Muhacirin Müdüriyetinden”, **İzmir’e Doğru**, 16 Mayıs 1336, No. 62, s. 2.

olduğu görülmektedir. Kuzey mıntıkasındaki muhacirlere toplam 84 balya eşya gönderilmiştir.¹⁰⁰⁹

Tablo 3.7. *Batı Anadolu'nun kuzey bölgesindeki muhacirlere dağıtılan eşya miktarı (CA. 272. 65. 6. 2. 18/10.)*

Dağıtıldığı yer	Kürk (Adet)	Kilim (Adet)	Battaniye (Adet)
Bandırma	-	10	15
Balıkesir	150	-	40
Balıkesir	20	-	-
Soma	50	30	-
Kırkağaç	20	15	-
Akhisar	40	30	10
Toplam	280	85	65

Bu eşya dışında cami ve medreselerde taş zemin üzerinde yattıklarını söylediğimiz muhacirler için de 760 adet hasır satın alınmış ve ayrıca en fakir muhacirlere dağıtılmak üzere kömür tedarik edilmiştir.¹⁰¹⁰

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Balıkesir'de açılan 200 yataklı seyyar hastanenin imkanları muhacirlerin geniş bir sahaya yayılmış olması dikkate alınarak ve mevcut hastanelerin şartlarını iyileştirmek düşüncesiyle çevre hastanelere paylaştırılmıştır. Buna göre Burhaniye'deki 15 yataklı Kuva-yı Milliye Hastanesi, 25 yatağı muhacirlere ait olacak şekilde 40 yatağa çıkarılmış, Edremit'te hamamlı bir hane kiralanarak 20 yataklı bir revire çevrilmiştir. Akhisar'da zaten Belediye'ye ait olan hastaneye ilaveten 35 yataklı ikinci bir hastane tesis edilmiş ve her iki hastanedeki 15 yatak muhacirlere tahsis edilmiştir. Soma'da ayrıca 17 yataklı bir hastane açılmıştır.¹⁰¹¹

Kuzey ve Güney Heyetlerinin Batı Anadolu'da oldukça geniş bir sahaya dağılmış olan muhacirlere yiyecek, giyecek ve malzeme yardımlarının yanı sıra tıbbî yardımda da bulunduğu görülür. Bununla birlikte heyetlerin cami, okul, medrese gibi yapılardan

¹⁰⁰⁹ CA. 272. 65. 6. 2. 18/10. Bu malzeme dışında daha sonra yaşanacak bir göç dalgasıyla gelecek muhacirlere dağıtılmak üzere Karesi Muhacirin Müdürlüğüne 220 adet kürk, 165 adet kilim ve 75 adet battaniye daha bırakılmıştır.

¹⁰¹⁰ 760 adet hasırdan 500'ü Balıkesir'e, 60'ı Soma'ya, 100'ü Kırkağaç'a ve 100'ü de Akhisar'a gönderilmiştir. CA. 272. 65. 6. 2. 18/10.

¹⁰¹¹ CA. 272. 65. 6. 2. 18/3.

muhacirlerin iskanı hususunda azamî ölçüde yararlandıkları görülmekle birlikte açıkta kalan muhacirlerini çevre köylerdeki İslam ailelerinin yanında geçici olarak iskan edildikleri de dikkat çekmektedir.

1. 4. İstanbul Hükümeti Tarafından Yapılan İaşe Yardımı

Hükümetin, Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin yanı sıra Rum ve Ermeni mültecilerini memleketlerine iade ettiği bir sırada, İzmir'in işgali ile yeni bir göç dalgasının yaşanması sınırlı malî kaynakların daha da daralmasına neden olmuştur. Hükümet elinden gelen çabayı gösterip, vilayet ve mutasarrıflıklara havale göndermeye çalışsa da muhacir ve mülteci miktarındaki fazlalık Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kaynaklarını yetersiz bırakmıştır.¹⁰¹² 9 Temmuz 1919 tarihiyle Dahiliye Nezareti tarafından Sadarete yapılan müracaatta, Yunan işgali ile “mal ve mülklerini bırakan birçok İslam ahalinin” hicret etmekte olduğu, bunların mümkün mertebe iaşe ve iskânlarıyla “tehvin-i ıstırap ve ihtiyaçları icap ettiğinden”, 20.000 liranın tahsis olunması istenmiştir.¹⁰¹³ 15 Temmuz 1919 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Dahiliye Nezareti'nin “tervic-i i'şarı zarurî görüldüğünden” 20.000 liralık tahsisatın “masraf-ı gayri melhuza tertibinden verilmesi” kabul edilmiştir.¹⁰¹⁴

¹⁰¹² İşgalden hemen sonra Afyonkarahisar'a gelen muhacirler için 8.000 lira verilmiş ve “iaşe ve iskân konusundaki müşkülata” dair yapılan müracaatlar haklı görülerek kısa bir süre sonra 2.000 lira daha ilave yapılmıştır. Bunlara yevmiye verilecek erzak miktarının 1 kiloya çıkarıldığı bilgisi de paylaşılır. 16 Haziran 1919 tarihiyle Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Afyonkarahisar'a çekilen şifre için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 103/172.** 15 Ağustos 1919 tarihiyle Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesine gönderilen yazıda Afyon sancağı dahilinde bulunan Aydın mültecilerinin iaşe masrafına mukabil muhacirin tahsisatından gerekli miktar havale edildiği gibi o bölgeye sevk edilen heyet vasıtasıyla da (İade-i Muhacirin Heyeti kastedilmektedir) tıbbî malzemenin gönderildiği bilgisi verilmiştir. **CA. 272. 74. 68. 43. 11/3.** Hükümet, sınırlı kaynaklara sahip olduğu bir sırada muhacirlere yapılan yardımları azamî seviyede tutabilmek için onlara verilen yevmiyeleri Damga ve Hicaz vergisinden muaf tutmak suretiyle bu yardımlardan kesinti yapılmasına engel olmuştur. Maliye Nezareti tarafından bu konuda gerekli bilgilendirme yapılmış olsa da buna riayet edilmediği de görülmüştür. Örneğin Karesi Muhasebeciliğinin 50 kuruşun üzerindeki muhacir yevmiyelerine vergi kesintisi uygulama konusunda ısrarcı olması üzerine Karesi Muhasebeciliği Maliye Nezareti tarafından ikaz edilmiştir. **CA. 272. 74. 68. 41. 3/1-2.**

¹⁰¹³ **CA. 272. 74. 68. 42. 18/1.**

¹⁰¹⁴ **BOA. MV. 216/76.** 13 Ağustos 1919 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında bütçedeki “gayri melhuza tertibine” yeniden tahsisat ilavesine lüzum görülmediği ve muhacir ve mültecilerin ihtiyaçlarının karşılanması zaten Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin sorumluluğunda olduğu gerekçesiyle bu tahsisatın söz konusu müdüriyet bütçesine ilavesi uygun görülmüştür. **BOA. MV. 216/108** ve **BOA. BEO. 4586/343922.** Çeşitli tarihlerde Aydın, Denizli, Menteşe, Afyonkarahisar Mutasarrıflıkları ve Çine ve Kuşadası Kaymakamlıkları ile Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar neticesinde bu tahsisattan iaşe ve iskân masrafları için ödemeler yapıldığı görülmektedir. **BOA. DH. ŞFR. 636/120/2. BOA. DH. ŞFR. 636/96-2. BOA. DH. ŞFR. 101/73. BOA. DH. ŞFR. 101/78.** Harcamaları gösteren 24 Mart 1920 tarihli liste için bkz. **CA. 272. 74. 68. 42. 18/3.** “Aydın Muhacirlerine Muavenet”, **Vakit**, 31 Temmuz 1335, No. 632, s. 2. “Aydın Muhtaçları İçin”, **Vakit**, 2 Ağustos 1335, No. 633, s. 2.

20.000 liralık tahsisat Meclis-i Vükela kararıyla Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine ilave edilmiş ve bu tahsisattan gerekli havalenameler gönderilmiş olsa da mal sandıklarında nakit para bulunmayışı nedeniyle, yeteri kadar istifade edilememiş ve bu durum muhacirlerin sefaletine yol açmıştır.¹⁰¹⁵ Bu noktada Dahiliye Nezareti, İzmir muhacirlerinin gerek iskân gerekse iâşe masraflarının temini için Maliye Nezareti ile yoğun bir yazışma içine girmiştir.¹⁰¹⁶ Özellikle muhacirlerin yoğun olarak bulundukları Nazilli, Çine, Denizli, Soma ve Afyonkarahisar’a muhacirin tahsisatından gerekli havalenamelerin gönderildiği, ancak mal sandıklarında karşılıkları olmadığı için muhacirlerin elim bir sefalet içinde, açlıktan ve salgın hastalıklardan kırıldığı 25 Ağustos 1919 tarihiyle Maliye Nezareti’ne yazılmıştır. “Hükümetçe ittihaz edilen birçok tedabir parasızlık hasebiyle duçar-ı akamet olmaktadır.” Dahiliye Nezareti bu ortamda Aydın, Çine, Soma, Nazilli, Denizli, Afyonkarahisar’dan talep edilen miktarların “Ziraat Bankası, Düyun-ı Umumîye veya Bank-ı Osmanî şubelerinden nakden tesviyesi” için Maliye Nezareti’nin gerekli düzenlemeleri yapmasını talep etmiştir.¹⁰¹⁷ Bunun üzerine gerekli nakdin imkan dahilinde Ziraat Bankaları şubelerinden alınması, 13 Eylül 1919 tarihli talimatla Denizli, Nazilli, Menteşe Muhasebeciliklerine bildirilmiştir.¹⁰¹⁸

Kış aylarının yaklaşması muhacir masraflarında artışa neden olmuştur. Bu durum Maliye’nin zaten kötü olan vaziyetini iyice zorlaştırmış, talep edilen tahsisat miktarlarının ancak yarısı verilebilmiştir.¹⁰¹⁹

Hükümet, İzmir muhacirlerinin iâşesi için de imkanlar dahilinde elinden gelen gayreti göstermiştir.¹⁰²⁰ Özellikle Antalya ve Finike’den, Kuşadası ve Güllük

¹⁰¹⁵ 25 Ağustos 1919 tarihiyle Söke Kaymakamı tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen şifrede 23 Temmuz’da telgrafla gönderildiği haber verilen 50.000 kuruşluk havalenamenin henüz ulaşmadığı, ulaşsa bile malî durum nedeniyle tahsil edilemeyeceği bildirilmiş ve muhacirlerin “pek şedid ve elzem olan ihtiyaçlarının ref’i için” 50.000 kuruşun nakit olarak gönderilmesi talep edilmiştir. CA. 272. 74. 68. 44.1/1. Durum Dahiliye Nezareti tarafından 20 Eylül 1919’da Maliye Nezareti’ne bildirilmiştir. CA. 272. 74. 68. 44.1/3.

¹⁰¹⁶ Karesi Mutasarrıflığınca 10.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğunun Maliye Nezareti’ne bildirilmesi CA. 272. 74. 68. 43. 8. Afyonkarahisar’ından 100.000 ve 50.000 kuruşluk havalenamelerin talep edildiğinin Maliye Nezareti’ne tebliği CA. 272. 74. 68. 43. 15/2-3.

¹⁰¹⁷ CA. 272. 74. 68. 43. 14/7.

¹⁰¹⁸ CA. 272. 74. 68. 43. 19/1 ve BOA. DH. KMS. 52/73.2

¹⁰¹⁹ Örneğin 15 Ekim 1919’da Afyonkarahisar merkezindeki 3.000’den fazla muhacir için iâşe maddesinden 500.000, sevk maddesinden de 300.000 kuruşluk tahsisat talep edilmiş; 26 Ekim 1919’da iâşeden 250.000, sevkten de 150.000 kuruşun gönderildiği yanıtı verilmiştir. CA. 272. 74. 68. 44. 10/1-2. Malî buhranın yaşandığı bir sırada halktan toplanan ianelerin Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine ilave edildiği görülür. Örneğin Ayvacık halkı tarafından Kasım 1920’de İzmir muhacirleri için toplanan 12.414 lira değerindeki ianenin 1336 Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinin 181(B) faslına ilave edilmesi Dahiliye Nezareti’nce uygun görülmüştür. CA. 272. 74. 69. 51. 7/1.

iskelelerine un sevkiyatı yapılmıştır. Antalya Mutasarrıfı Cemal Bey başkanlığında “Cem-i İane Kanunu”nun 14’üncü maddesine uygun olarak bir iane komisyonu teşkil edilerek, halktan toplanan unlar muhacirlere dağıtılmak üzere bu iskelelere sevk edilmiştir.¹⁰²¹ Güllük’e 3.238 kilo şeker, 2.022 kilo mısır unu ve arpa sevk edildiği Menteşe Mutasarrıflığından alınan bilgi doğrultusunda Çine Kaymakamlığının gönderdiği 16 Ekim 1919 tarihli şifreden anlaşılmakla birlikte yardımın devamı talep edilmiştir.¹⁰²²

İane suretiyle verilen un vesaire maddelerin muhacirlerin iâşesini teminde yetersiz kalması üzerine aşar ve iâşe ambarlarından istifade yoluna gidilmiştir. Örneğin Muğla’dan Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, muhacir ve mültecilerin “açlık yüzünden sefalet ve perişanîye duçar olmalarına” izin verilmemesi için iâşe ve aşar ambarlarından zahire dağıtılmasına müsaade edilmesi talebinde bulunulması üzerine, 5 Ocak 1920 tarihli Dahiliye Nezareti tezkiresi ile zahire dağıtımına izin verilmiştir.¹⁰²³ Ancak ambarlardaki zahirenin yetersizliği, yeterli olsa dahi nakil imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle hükümet, muhacirlerin iâşesini düzenli bir şekilde temin edememiştir.¹⁰²⁴ Bu durumun zor kullanmayı beraberinde getirdiği görülmektedir.

¹⁰²⁰ Teke Mutasarrıfı Hilmi Bey, tamamen yakılan ve mitralyöz ateşine maruz bırakılan köyler ahalisinden 1.500 muhacirin Yenipazar’a geldiğinden bunların iâşesi için yardım talebini 19 Temmuz 1919’da Dahiliye Nezareti’ne iletmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 637/48-2.** Çine Kaymakamı Kemal Bey’in Nazilli’den 20 Temmuz’da gönderdiği telgrafta da benzer bir durum anlatılmaktadır. Aydın’daki köylerin yakılarak İslam nüfusundan ele geçenlerin katledildiği geriye kalanların da Söke, Çine, Muğla ve Milas’a göç ettiği, Çine’de 5.000 civarında muhacir olduğu ve un getirmek mümkün olmadığından bunların iâşesinin temin edilemediği haber verilmektedir. **BOA. DH. KMS. 52/2.5.**

¹⁰²¹ Antalya’da Cemal Bey’in başkanlığında “Cem-i İane Komisyonu”nun kurulduğu hakkında bkz. **BOA. DH. ŞFR. 643/7-1. BOA. DH. KMS. 52/12-1.** Unların kimsenin “cebr ve tazyike maruz bırakılmaması” koşuluyla “Cem-i İane Kanunu”na uygun bir şekilde toplanmasına izin verilmiştir. **BOA. DH. KMS. 52/12-8. BOA. DH. KMS. 52/12-10.**

¹⁰²² **BOA. DH. KMS. 52/43-1.** “Menteşe’deki Muhacirlere Erzak”, **Tasvir-i Efkâr**, 28 Teşrinievvel 1335, No. 2884, s. 4.

¹⁰²³ **CA. 272. 74. 69. 47. 8/2-3.** İşgal üzerine İzmir merkezine hicret edip daha sonra memleketlerine dönen Bergama ahalisinden 150 muhacir ile Bergama Müftüsü Mehmet Rüştü ve Belediye Reisi Hüseyin Hilmi Bey’in imzalarını taşıyan 12 Aralık 1919 tarihiyle Dahiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta geçen sene iâşeye verdikleri hububatın hasaratın tesirine açık bir halde ambarlarda bekletildiği ancak buna rağmen kendilerinin de açlık ve sefaletle pençelediği bildirildikten sonra iâşelerinin temini mümkün görünmüyorsa hiç olmazsa “hububat-ı mezkurenin aynen kendilerine iadesi” talep edilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 13/2. 23. 1-3.** Aynı şekilde 17 Kasım 1919 tarihli tezkire ile de Nazilli’deki muhacir ve mültecilerin iâşesinin aşar ve iâşe ambarlarından temin edilmesine müsaade edilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 104/234.** Muhacirlerin kendi iâşelerini temin edebilmeleri maksadıyla bunlara tohumluk zahire dağıtılması yoluna da gidilmiştir. Bu kapsamda gerek Maliye’ye gerek Düyun-u Umumiye’ye ait ambarlarda mevcut zahirenin bedeli merkezden ödenmek suretiyle alınarak muhacirlere dağıtılması kararlaştırılmıştır. Ancak ulaşım ve haberleşme imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle bu tedbirden çok fazla istifade edilemediği yazışmalardan anlaşılmaktadır. **BOA. DH. ŞFR. 105/84.**

¹⁰²⁴ Bursa’da bulunan Bergama muhacirlerinden “Mehmet Fuat” imzasıyla “Vakit” gazetesine gönderilen bir mektupta Bursa’daki muhacirlere düzenli olarak zahire dağıtılmadığından şikayet edilmektedir. “Bursa’daki Muhacirlerin Hali”, **Vakit**, 8 Kanunievvel 1335, No. 751, s. 3.

Aydın Mutasarrıf Vekili Hüseyin Nabi Bey'in 23 Aralık 1919'da Nazilli'den Dahiliye Nezareti'ne yolladığı şifrede, Kuva-yı Milliye Kumandanlığının, “Düyun-u Umumiye idarelerince matlup zahire verilmediğinden liva dahilindeki umum iâşe ve aşar ambarlarına vaz-ı yed eylediği” bildirilmiştir.¹⁰²⁵

İaşenin temini hususunda bireysel teşebbüslerin de var olduğu görülmektedir. Tüccardan Ragıp Rıfkı Efendi imzasıyla 20 Kasım 1919'da Dahiliye Nezareti'ne yapılan başvuruda “muhacirin-i İslamiye'nin iâşelerini teshil etmek maksad-ı hayrıyla” İzmir'e 3.000 ton buğday, arpa ve mısırın ihracı için müsaade istenmiştir.¹⁰²⁶ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, söz konusu zahirenin İzmir'deki muhacirlere dağıtılacağına vilayetçe bir bilgi ve kanaat olup olmadığını Vali İzzet Bey'den sormuş, verilen yanıtta Ragıp Rıfkı Bey'in maksadı konusunda net bir bilginin bulunmadığı bildirildiğinden müracaat reddedilmiştir.¹⁰²⁷

1. 5. İstanbul'a Gelen İzmir Muhacirlerine Yapılan İaşe, İskân ve Sağlık Yardımları

İzmir'in işgali üzerine, göç eden Müslüman nüfusun önemli bir kısmının deniz yolu başta olmak üzere çeşitli yollarla “Hilafet ve Saltanat merkezi” olan “Dersaadet”e geldiği görülür.¹⁰²⁸ Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi Hamdi Bey, “Tevhid-i Efkar” gazetesine “İstanbul'da 70 bin ve Anadolu'da 2 milyonu mütecaviz muhacir vardır ki, bunların kaffesi Yunan işgalinden kaçmıştır” açıklamasında bulunur.¹⁰²⁹

Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin memleketlerine sevk edilmeleri çalışmalarının sürdüğü bir sırada “Saltanat ve Hilafet” makamı İstanbul'un yeni bir göç dalgası ile karşılaşması üzerine, resmî makamların göçü engelleme çabası içerisine girdikleri görülür. Dahiliye Nezareti tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesine verilen 17 Kasım 1919 tarihli talimatta “Dersaadet'in ahval-i sıhhiyesini ihlal edebilecek esbabın

¹⁰²⁵ BOA. DH. ŞFR. 655/62-1.

¹⁰²⁶ BOA. DH. İ. UM. 20/2. 35. 4.

¹⁰²⁷ BOA. DH. İ. UM. 20/2. 35. 1-6.

¹⁰²⁸ İzmir mültecilerinin İstanbul'daki durumuna dair son dönemde yapılmış bir çalışma için bkz. Zeki Çevik ve Ufuk Karakuş, “Milli Mücadele Döneminde Osmanlı Hükümeti'nin İstanbul'a Gelen Batı Anadolu Mültecilerine Yardımları (1919-1922)”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VIII/2, 2018, s. 277-290.

¹⁰²⁹ “Muhacirin Müdür-ü Umumisi Hamdi Bey'in Beyanâtı”, *Tevhid-i Efkar*, 25 Kanunievvel 1337, No. 3224, s. 3. Çevik ve Karakuş adı geçen çalışmalarında 70 bin sayısını “İstanbul'a gelen İzmir muhacirleri” olarak vermektedirler. Çevik ve Karakuş, *a.g.k.*, s. 279. Oysa Hamdi Bey bu sayının sadece İzmir'den değil; Yunan işgaline giren sahalardan İstanbul'a gelen muhacir miktarı olduğunu ifade etmektedir.

izalesine itina gösterilmesi” kapsamında özellikle son günlerde baş gösteren veba hastalığının bir salgın haline dönüşmesine engel olunması için “gerek Memalik-i Şahane’nin diğer nekatından ve gerek memalik-i ecnebiyeden muhacir ve mülteci ithaline” izin verilmemesi istenmiş buna engel olunamaması halinde gelenlerin Galata’da veba vakası görülen mahaller dışında ve kalabalık mahallerden uzakta iskân edilmesi emredilmiştir.¹⁰³⁰

Muhacirin Müdüriyeti memurlarından birisinin “Tasvir-i Efkar” muhabininin sorduğu “Muhacirlere neden bakılmıyor?” sorusuna verdiği yanıtta ilginç bir detay göze çarpmaktadır. Memura göre İstanbul’a gelen muhacir ve mültecilere yardım yapılmamışsa bunun nedeni ya kendileri tarafından bir müracaatta bulunulmamış olması ya da “İstanbul menatik-ı memnuadan olduğu halde İstanbul’da ikamet arzusunda ısrar etmeleridir.”¹⁰³¹ Bu bilgidен anlaşıldığı kadarıyla hükümetin İstanbul’a yönelik göçe engel olma kapsamında müracaat ettiği yöntemlerden biri de gelenlere yardım konusunda ağır davranarak caydırıcı bir etki yaratmaktır. Fakat gelenlerin her geçen gün artması ve bunların sokaklarda, cami ve medreselerde çirkin görüntüler arz etmesi üzerine hükümet bunlara yardım elini uzatmak mecburiyetinde kalmıştır.¹⁰³²

Daha önce de değindiğimiz gibi İstanbul’da yaşanan yangınlar mesken sıkıntısını doğurduğundan, “İstanbul ve civarı muhacir ve mülteci iskânı için memnu mıntika” olarak kabul edilmişti. Ancak İzmir muhacirlerinin gelişiyile birlikte bunların iskân edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmış ve bu durumda bir kısmı İstanbul’daki akrabaları yanında iskân edilirken bir kısmı da nakil vasıtaları sağlanmak suretiyle taşraya gönderilmiştir. Buna rağmen muhacir sayısındaki fazlalık hükümeti çaresiz bırakmış ve yeni iskân alanları arayışına sevk etmiştir. Daha önce Harbiye Nezaretine ait olup, sonradan Muhacirin Müdüriyetine devredilen Gülhane Parkı’ndaki fırın ve müştemilatından dört binaya, Beyazıt’taki Ali Paşa arsasında bulunan sekiz barakaya ve

¹⁰³⁰ CA. 272. 12. 38. 27. 6/2. 23 Kasım 1919 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden verilen yanıtta “İstanbul zaten menatik-ı mahdudeden bulunduğu için buraya muhacir ve mülteci kabul edilmediği” bildirilmekle birlikte sadece Trabzon ve havalisi ahalisinden olup deniz yoluyla memleketlerine iade edilmek üzere İstanbul’a gelenlerin geçici olarak Beyazıt ve Ali Paşa arsalarındaki barakalarda iskânlarına izin verildiği bilgisi paylaşılmıştır. CA. 272. 12. 38. 27. 6/1. Mütarekeden sonra İstanbul ile İzmir arasındaki ticari ilişkiler kapsamında İzmir’deki veba vakalarının İstanbul’a da sıçradığı görülür. Ekim 1919’da Galata’da ilk vakalarına rastlanan veba nedeniyle 1919 sonuna gelindiğinde 50 kişiden 19’unun öldüğü bilinmektedir. Abdullah Lülecî, “Mütareke Döneminde İstanbul’da Ermeniler Arasında Görülen Salgın Hastalıkları 1918-1922”, *History Studies*, C. 6, S. 4, Temmuz 2014, s. 133. Tophane ve Galata’da veba vakasına rastlandığı hakkında bkz. BOA. DH. İ. UM. 22/26.

¹⁰³¹ “Muhacirlere Neden Bakılmıyor?”, *Tasvir-i Efkar*, 17 Teşrinisani 1335, No. 2904, s. 3.

¹⁰³² Eminönü’ndeki Yenicamiî avlusunda bulunan muhacir kadın ve çocukların dost ve düşmana karşı kötü bir görüntü arz etmesi nedeniyle bunların uygun yerlerde iskânı istenmiştir. CA. 272. 12. 38. 27. 4.

bu barakalar civarında kurulan çadırlara muhacirler yerleştirilmiştir.¹⁰³³ Örneğin Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii avlusunda bulunan muhacirler Beyazıt'taki Ali Paşa arsasında bulunan barakalara nakledilmiş, cami avlusunda kalmakta ısrar edenlerin polis zoruyla nakli gerçekleştirilmiştir.¹⁰³⁴

İzmir muhacirlerinin iskânı için tahsis edilen alanların kısa sürede dolması üzerine Muhacirin Müdüriyeti yeni alanlar arayışı içerisine girmiştir. Bu kapsamda Beyazıt'ta Ali Paşa arsasında bulunan barakalar yanında yenileri inşa edilmiştir.¹⁰³⁵ Harbiye Nezareti arkasında Almanlardan kalan ve içlerinde elektrik tesisatı bulunan barakalara da bir kısım muhacir yerleştirilmiş ve bunların sağlık açısından daha uygun olduğunun anlaşılması üzerine aynı tarzda yeni barakaların inşası gerçekleştirilmiş ve Emirler Camii'nde bulunan 98 muhacir buraya nakledilmiştir.¹⁰³⁶

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Beyazıt'ta Ali Paşa Arsası yakınındaki "Ali Paşa Sarayı" olarak da bilinen "Çifte Saraylar" altında bulunan dört adet bodrumu 25-30 muhacir ailesini alabilecek bir seviyeye getirmiş ve burada iskânlarını sağlamıştır.¹⁰³⁷

1920 ilkbaharına gelindiği halde muhacirlerin iskân edilmesi zorunluluğu karşısında mesken sıkıntısının devam ediyor olması Muhacirin Müdüriyetini geçmiş projeleri tekrar canlandırma yoluna sevk etmiştir. Müdüriyet, Vilayat-ı Şarkîye mültecilerini incelerken değindiğimiz üzere Mart 1919'da teşebbüs ettiği ancak gerçekleştiremediği muhacir köyleri inşası projesini bir kez daha hayata geçirmeye çalışmıştır.¹⁰³⁸ Temmuz 1920'de Muhacirin Müdüriyeti Müfettişlerinden Keramettin

¹⁰³³ CA. 272. 12. 38. 28. 1/2. "Muhacirlerimiz", **Dersaadet**, 18 Temmuz 1336, No. 11, s. 4.

¹⁰³⁴ CA. 272. 12. 38. 27. 3.

¹⁰³⁵ CA. 272. 74. 71. 3. 4. Barakaların yetersiz ve Sirkeci'deki Emirler Camii'nin muhacirler için uygun olmaması nedeniyle iki bin lira masrafla yenilerinin inşa edileceği duyurulur. "Baraka İnşası", **Vakit**, 30 Kanunievvel 1335, No. 772, s. 3. Bu maksatla Maliye Nezareti tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne 2.000 lira avans verilmiştir. "Maliye'den Muhacirin İdaresi'ne Avans", **Tasvir-i Efkâr**, 1 Kanunisani 1336, No. 2945, s. 4. "Muhacirlere Baraka İnşası", **Tasvir-i Efkâr**, 4 Şubat 1336, No. 2997, s. 3.

¹⁰³⁶ "Muhacirlere Baraka İnşası", **Tasvir-i Efkâr**, 5 Kanunisani 1336, No. 2949, s. 3. Muhacirlerin iskânı için yer arandığı bir sırada Almanların terk etmiş olduğu ve boş bir halde duran bu barakalardan muhacirlerin iskânı için istifade edilmesi hususunda Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin dikkatini çeken ise "Tasvir-i Efkâr" gazetesi olmuştur. Gazeteye göre "muhacirin ve harikzedegânın iva ve iskânında müşkülata tesadüf olunduğu, camilerin taş zeminleri üzerinde birtakım bîçarelerin yatıp kalmakta olduğu esnada bu barakalardan istifade edilmemesi şayan-ı teessüftür." "Haydarpaşa'daki Barakalar", **Tasvir-i Efkâr**, 7 Kanunievvel 1335, No. 2924, s. 4.

¹⁰³⁷ CA. 272. 12. 38. 28. 1/2.

¹⁰³⁸ Proje ve planları için bkz. **BOA. DH. MB. HPS. M. 37/60**. "Tasvir-i Efkâr"ın verdiği haberde Beykoz civarındaki Paşamandıra Çiftliğinde ilkbahar zarfında muhacirlerin iskânı için "numune köyleri" inşa edileceği bilgisinin alındığını duyurur. "Muhacirine Numune Köyleri", **Tasvir-i Efkâr**, 4 Mart 1336, No. 3004, s. 4.

Bey ve İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer Bey, İstanbul'un Eyüp ilçesine bağlı Akpınar Köyü'ne giderek inşa edilecek haneler için arazi bakmışlardır. Muhacirler için ilk etapta 13 hane inşası ve 22.000 dönüm arazi dağıtılarak çiftçilikle uğraşmaları planlanmıştır.¹⁰³⁹

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi barakalarda ve misafirhanelerde geçici olarak iskân ettiği İzmir muhacirlerinin sağlık koşullarını iyileştirmeye çalışsa da başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Müdüriyetin temel sıkıntısı muhacirlerin iskân edildikleri fiziksel koşulların sağlık açısından elverişsiz olması ve kadrosunda yeterli doktor bulunmamasıdır. Muhacirler cami ve medrese avlularında taş ve toprak zemin üzerinde, son derece rutubetli bir ortamda barınmak zorunda kaldıklarından bu durum hastalıklara davetiye çıkarmaktadır.¹⁰⁴⁰ İstanbul Muhacirin Müdürü Zekeriya Bey, İstanbul'a gelen muhacirler arasında her türlü hastalığın mevcut olduğunu, barakalara yerleştirilen muhacirlerin muayenesi için Emraz-ı Sarîye Mücadele Heyeti'ne müracaat ettiklerini ancak yoğunluk nedeniyle olumsuz yanıt aldıklarını, Beyazıt Belediyesine yaptıkları müracaat neticesinde ise Belediye doktorunca haftada yalnızca bir kere muhacirlerin ziyaret edildiği bilgisini elde ettiklerini aktarmıştır.¹⁰⁴¹ Zekeriya Bey'in bu beyanatı etkili olmuş ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından tedarik olunan hamamlarda muhacirlerin sık sık yıkanması temin edilmekle birlikte 110 nüfusun bulunduğu Emirler Camii temizlenmiş ve belediye doktoru tarafından günlük muayenelerine başlanmıştır.¹⁰⁴² Bit ve benzeri parazitlerle mücadele ederek salgın hastalıkların önüne geçmek için çamaşırların ütülenmesini temin edebilmek adına Şehremaneti'nden ütü makinaları da alınmıştır.¹⁰⁴³

¹⁰³⁹ “Yeni İstihzarat”, **Vakit**, 23 Temmuz 1336, No. 944, s. 2. “Muhacirin İskânı Meselesi”, **Vakit**, 26 Temmuz 1336, No. 946, s. 1. “Akpınar'da Muhacir Köyü Tesisi”, **Dersaadet**, 30 Temmuz 1336, No. 23, s. 3. “Akpınar'da Muhacirin Köyü”, **Dersaadet**, 1 Ağustos 1336, No. 25, s. 3. Çevik ve Karakuş, **a.g.k.**, s. 280.

¹⁰⁴⁰ Örneğin Sirkeci'deki Emirler Camii'nde iskân edilmiş olan muhacirler zemindeki rutubetten zarar gördüklerinden tabana hasır serilmiş ve içeride soba yakılmış olsa da hasta muhacir sayısının artışına engel olunamamıştır. “Muhacirlere Baraka İnşası”, **Tasvir-i Efkâr**, 5 Kanunisani 1336, No. 2949, s. 3. Harbiye Nezareti arkasındaki barakalarda iskân edilmiş olan muhacir kadınlardan birisi doğum sırasında saatlerce acı içinde çırpınmış ve doktor bulunmayışı nedeniyle vefat etmiştir. “İstiraplar İçinde Vefat Eden Bîçare Kadın”, **Vakit**, 27 Teşrinisani 1335, No. 740, s. 3.

¹⁰⁴¹ “Zavallı Muhacirler, Sıhhiye Müdüriyeti'nin Lâ-Kaydısı”, **Vakit**, 27 Teşrinisani 1335, No. 740, s. 3.

¹⁰⁴² “Barakalardaki Muhacirler”, **Vakit**, 1 Kanunievvel 1335, No. 744, s. 2. Bu kapsamda Gedik Paşa'da bulunan Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesine ait hamam muhacirler için tahsis edilmiş ve 15-20 günde bir muhacirlerin buradan istifadesi temin edilmiştir. İlk olarak 125 kadın ve çocuk, ikinci olarak da 120 erkekten oluşan bir muhacir kafilesi buraya götürülmüş ve muhacirlere sabun dağıtılmıştır. “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 4 Kanunievvel 1335, No. 747, s. 3.

¹⁰⁴³ “Muhacirlerin Tathiri”, **Tasvir-i Efkâr**, 6 Kanunievvel 1335, No. 2923, s. 1. “Muhacirin Eşyası İçin Ütü”, **Tasvir-i Efkâr**, 10 Kanunisani 1336, No. 2954, s. 4.

Her konuda olduğu gibi sağlık hizmetlerinin temini konusunda da hükümetin temel sıkıntısı parasızlıktır. Sıhhiye Müdür-ü Umumisi Doktor Abdullah Cevdet Bey frengi, verem ve salgın hastalıklarla mücadele konularında temel sorunlarının parasızlık ve kadrosuzluk olduğuna temas etmiştir.¹⁰⁴⁴ Muhacirin Müdüriyeti'nin yetersiz kaldığı bir sırada Hilal-i Ahmer'in devreye girdiği görülmektedir.¹⁰⁴⁵ Cemiyet tarafından 25 Aralık 1919'da Fatih ve Üsküdar'da belediye daireleri bünyesinde açılan dispanserlerde fukara ahali ve muhacirlere ücretsiz olarak sağlık hizmeti sunulmuştur. Dispanserlerin açıldığı 25 Aralık 1919'dan Mart 1920'ye kadar Fatih Dispanserinde 1.985, Üsküdar Dispanserinde 1.392 hasta muayene edilerek ilaçları ücretsiz verilmiştir. Evinden çıkamayan bu dispanserlere gelemeyecek derecede hasta olan şahıslar için bulundukları yerlere doktor gönderilmiş ve bunlara yazılan reçeteler, Hilal-i Ahmer namına Fatih'te Eczacı Mehmet Kazım, Aksaray'da Eczacı Ethem Pertev ve Üsküdar'da Nedim Agâh Bey'in eczanelerinden ücretsiz olarak temin edilmiştir.¹⁰⁴⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti ayrıca Harbiye Nezareti arkasındaki barakalarda iskân edilmiş

¹⁰⁴⁴ "Sıhhiye İşlerimiz," **Tasvir-i Efkar**, 1 Eylül 1335, No. 2830, s. 1. Parasızlık ve buna bağlı olarak kadrosuzluk nedeniyle sağlık hizmetlerinde ciddi aksamaların yaşandığı bir sırada İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerinin ortak imzasını taşıyan ve 20 Kasım 1919 tarihiyle Hariciye Nezaretine verilen bir yazıda başkentin her geçen gün "kesb-i ehemmiyet ve nezaket eden ahval-i sıhhiyesine" hükümetin dikkati çekilmiş, bu durumun nedenleri arasında yangınlar ve mülteci akını gibi etkenler gösterilmekle birlikte "Sıhhiye Müdüriyetinin adem-i faaliyet ve hatta tekasülünün de dahili bulunduğu" ifade edilmiştir. İtilaf Devletlerinin hükümete her türlü yardımı yapmaya hazır bulundukları belirtilmiş ancak "Beyn-el Müttefikin Sıhhiye Komisyonları" tarafından verilecek tavsiyelere riayet edilmesi için de sıhhiye memurlarına kesin talimat verilmesi hükümetten istenmiştir. Bu kapsamda veba salgınıyla mücadeleye ilişkin tedbirlerin uygulanmasında zorluklar çıkaran Etfal Hastanesi Sertabibi İbrahim Paşa'nın derhal görevden alınması talep edilir. **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 80. 1. 1.** İtilaf Yüksek Komiserleri tarafından ileri sürülen bu talepler kabul edilmiş ve Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa tarafından Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yazılan 24 Kasım 1919 tarihli yazıda gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 80. 1. 2.** İbrahim Paşa 26 Kasım'da görevinden alınarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi İstatistik Şubesi Müdürlüğü'ne tayin edilmiş ve Etfal Hastanesi Sertabibliğine de Hikmet Süreyya Bey getirilmiştir. **BOA. İ. DUİT. 60/63.** Veba ve tifüs gibi salgın hastalıklar konusunda resmî makamları en fazla tedirgin eden olay daha önce yukarıda değindiğimiz gibi Bolşevik Devrimi sonrasında Rusya'dan gelen mültecilerdir. Şubat 1920'den itibaren Rus mültecilerin gelişyle "şehrin ahval-i sıhhiyesini tehdit eden yeni tehlike tifüs hastalığıdır." Özellikle Beyoğlu tarafındaki otellere yerleşen Rus mültecilerde tifüse rastlanmıştır. "Payitahtta Ahval-i Sıhhiye", **Tasvir-i Efkar**, 19 Şubat 1336, No. 2991, s. 2. Bakar, **a.g.k.**, s. 84 vd.

¹⁰⁴⁵ "Vakit" gazetesinde yer alan bir habere göre hasta muhacir çocuklarından altısı Muhacirin Müdüriyeti tarafından Cerrah Paşa Hastanesi'ne gönderilmiş ancak hastane bu çocukları kabul etmeyerek iade etmiştir. Hasta çocuklar Muhacirin Müdüriyetine geri getirildiği sırada içlerinden birisi vefat etmiştir. Bunun üzerine muhacir çocukları hastane tarafından kabul edilmiştir. "Hasta Muhacir Çocukları", **Vakit**, 23 Kanunievvel 1335, No. 765, s. 3.

¹⁰⁴⁶ **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları, 1914-1928**, Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı, Ankara, 2013, s. 36. "Hilal-i Ahmer Meccanen Tedavi Ediyor", **Tasvir-i Efkar**, 25 Kanunievvel 1335, No. 2633, s. 2.

olan muhacirler için de bir eczane kurmuş ve buraya 500 liralık ilaç vermek suretiyle yardımda bulunmuştur.¹⁰⁴⁷

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin İstanbul'daki muhacirlerin iâşe ve sağlık hizmetlerini teminde yetersiz kaldığı bir sırada Amerika Muavenet Heyeti Başkanı Mr. Arnold nezdinde teşebbüste bulunduğu görülür. Bu müracaata Amerika Muavenet Heyeti tarafından olumlu yanıt verilerek muhacirlere sıcak yemek, ekmek ve kömür dağıtılması kararlaştırılmış, İstanbul'da muhacirlerin bulundukları yerlerin bildirilmesi Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden talep edilmiştir.¹⁰⁴⁸ Heyet tarafından Muhacirin Müdüriyetine ilk etapta 2 ton fasulye ve 20 sandık süt tozu hibe edilmekle birlikte yakında Amerika'dan gelecek unlarla muhacirler için ekmek yapılarak ücretsiz dağıtılacağı sözü verilir.¹⁰⁴⁹ 29 Aralık'ta heyet üyelerinden Yüzbaşı Bonesk yanında İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer Bey ve Müfettiş Halil Ali Bey de bulunduğu halde Sirkeci Emirler Camii'nde bulunan muhacirleri ziyaretle bunlara sıcak yemek, fasulye ve süt tozu dağıtmışlardır. Daha sonra Harbiye Nezareti arkasında bulunan barakaları ziyaret eden heyet, buradaki muhacirlere de aynı yardımda bulunur. Yüzbaşı Bonesk, barakalarda iskân edilmiş büyük ailelerin İslamî anlayış gereği bez perdeler ile ayrılmış bir halde farklı bölmelerde kalmasına bu perdelerin mikrop yuvası olması gerekçesiyle itiraz etmiş ve bunun üzerine bölmelerin keresteden yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁵⁰

Amerikan Muavenet Heyeti, muhacirlerin tedavisi için Evkaf Nezaretine bağlı olan ve “çok sayıda muhacir ile harikzedegâni barındıran” Çapa'daki “Gureba-yı Müslimin Bezmi Alem Valide Sultan Hastanesi'nin, “Muhacirin Hastanesi”ne dönüştürülmesini teklif ederek bu konuda Muhacirin Müdüriyetine her türlü yardımda bulunacağı vaadinde bulunmuştur. Müdüriyet tarafından bu teklifin kabul edilmesi üzerine biri 60, diğeri 40 odadan oluşan iki büyük pavyon Amerika Şarki Karib Muavenet Heyeti'ne teslim edilmiştir.¹⁰⁵¹ Heyet ayrıca Dahiliye Nazırı Şerif Paşa'nın

¹⁰⁴⁷ “Hilal-i Ahmer'in Muhacirine Yeni Bir Muaveneti”, **Vakit**, 31 Kanunievvel 1335, No. 773, s. 3.

¹⁰⁴⁸ “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 18 Kanunievvel 1335, No. 760, s. 2.

¹⁰⁴⁹ “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 21 Kanunievvel 1335, No. 762, s. 2.

¹⁰⁵⁰ “Amerikalıların Muhacirlere Muaveneti”, **Vakit**, 30 Kanunievvel 1335, No. 772, s. 2. “Amerikan Heyetinin Muhacirine Muaveneti”, **Tasvir-i Efkar**, 30 Kanunievvel 1335, No. 2943, s. 1. Heyet tarafından yardımlara devam edildiği görülür. İstanbul'daki muhacirlere 50 çuval mısır unu, 20 sandık süt tozu, 52 sandık da sebze konservesinin dağıtıldığı hakkında bkz. “Muhacirine Erzak Tevzi”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Mart 1336, No. 3004, s. 4.

¹⁰⁵¹ “Muhacirin Hastanesi”, **Vakit**, 26 Temmuz 1336, No. 946, s. 2. Bu iş için heyet tarafından 50.000 lira ayrılmıştır. “Muhacirin Hastanesi”, **Vakit**, 31 Temmuz 1336, No. 951, s. 2. “Yeni Muhacirin Hastanesi”, **Vakit**, 1 Ağustos 1336, No. 952, s. 2. Gureba-yı Müslimin Hastanesi pavyonlarına yerleştirilmiş olan

Divan Yolu'nda bulunan konağını kiralarak 100 yataklı bir hastane haline getirmiş ve hastaneyi 20 Ağustos 1921'de hizmete açmıştır.¹⁰⁵²

Bunun dışında İstanbul'daki İzmir muhacirlerine yapılan bir başka yardım, kömür dağıtımı olmuştur. Aralık 1919-Şubat 1920 arasında İstanbul'daki hava şartlarının çok sert olduğu görülür.¹⁰⁵³ Bu ortamda Muhacirin Müdüriyeti, kömür tedariki konusunda yaşanan sıkıntıya rağmen imkanlar dahilinde muhacirlere kömür dağıtmaya çalışmış ancak başarısız olmuştur. Bunun üzerine Şehremaneti'nin devreye girdiği görülür.¹⁰⁵⁴ Özellikle Şehremaneti 1 milyon okka (1.282 ton) kömür satın alarak fakir ahaliye ve muhacirlere dağıtmak amacıyla Türkiye Milli Bankası'ndan 60.000 lira borç alma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu teşebbüs başarılı olmayınca Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kazım Bey ve Şehremini Selim Paşa'nın çalışması neticesinde ihale açılarak piyasadan temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca kömür dağıtım noktaları olarak da Üsküdar, Yenikapı, Kasımpaşa ve Kadıköy belirlenmiştir.¹⁰⁵⁵ İhaleye dört müteahhit katılmış ve bir aydan uzun süren bir sürecin ardından Müteahhit Kemal Bey kilosu 5,5 kuruştan olmak üzere 1 milyon okkalık kömür ihalesini kazanmıştır.¹⁰⁵⁶

İhalenin sonuçlanmasının ardından bir dağıtım planı hazırlanarak fakir halka ve muhacirlere kömür dağıtımına başlanmıştır.¹⁰⁵⁷ Kemal Bey'in getirdiği kömürün ilk 20

muhacir ve harikzedegânın tedavileri için doktor görevlendirilmesi talebi hakkında bkz. **BOA. DH. UMVM. 96/29.**

¹⁰⁵² Açılışı Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol ve Sıhhiye Müdür-ü Umumisi Abdullah Cevdet Bey'in katılımlarıyla açılış gerçekleştirilmiştir. "Amerika Hastanesinin Resmî Küşadı", **Vakit**, 21 Ağustos 1336, No. 972, s. 2.

¹⁰⁵³ Özellikle 1920 Şubat ayında görülen şiddetli kar fırtınası muhacirler için hayatı daha da güçleştirmiştir. "Kar Fırtınasının Şehrin Hayat-i Umumiyesindeki Tesirâtı", **Tasvir-i Efkar**, 10 Şubat 1336, No. 2983, s. 2. "Zavallı Muhacirlere Yardım", **Tasvir-i Efkar**, 10 Şubat 1336, No. 2983, s. 2.

¹⁰⁵⁴ Müdüriyetin yetersiz kaldığı bir ortamda "Şehremaneti marifetiyle acilen kömür dağıtılmak üzere masarif-i gayri melhuza tertibinden 5.000 liranın teslimi hususu" hakkında bkz. **BOA. MV. 218/47.**

¹⁰⁵⁵ "Muhacirin İçin Mahrukât", **Vakit**, 27 Teşrinievvel 1336, No. 1036, s. 2. "Fukara-yı Halka Tevzi Edilecek Kömür", **Vakit**, 1 Teşrinisani 1336, No. 1041, s. 3. İstanbul'da şiddetli bir kömür buhranının yaşandığı sırada Şehremaneti'nin kömür dağıtacak olması İstanbul'un tamamının bu yardımdan istifade edeceği şeklinde yanlış anlaşılmalara neden olmuş ve yapılan açıklama ile fakir halktan başkasına kömür dağıtımının mümkün olamayacağı duyurulmuştur. "Bütün İstanbul Halkına Kömür Verilmeyecekmiş", **Vakit**, 4 Teşrinisani 1336, No. 1044, s. 3.

¹⁰⁵⁶ "Fukaraya Kömür Tevzi", **Vakit**, 9 Teşrinisani 1336, No. 1049, s. 2. "Fukaraya Kömür Tevzi Meselesi", **Vakit**, 10 Teşrinisani 1336, No. 1050, s. 2. "Kömür Hikayesi", **Vakit**, 21 Teşrinisani 1336, No. 1061, s. 2. "Alındı, Alınıyor", **Vakit**, 23 Teşrinisani 1336, No. 1063, s. 2. "Yine Kömür Meselesi", **Vakit**, 26 Teşrinisani 1336, No. 1066, s. 2. "Kömür İş Neticelendi, Mukavele İmzalandı", **Vakit**, 29 Teşrinisani 1336, No. 1067, s. 1. Kemal Bey, deposundaki mevcut 210 bin kilo kömürü teminat olarak göstermiş geri kalan kısmını ise Bulgaristan'dan ithal edeceği taahhüdünde bulunmuştur. Şehremaneti geri kalan miktarın yurt dışından getirilmesini özellikle şart koşmuştur. Böylece İstanbul'da bulunan kömürleri toplayarak kömür kıtlığının yaşandığı bir sırada fiyatların daha da yükselmesi engellenmek istenmiştir. "Kömür Mukavelenamesinin İmzası", **Vakit**, 30 Teşrinisani 1336, No. 1068, s. 2.

¹⁰⁵⁷ Bu maksatla Şehremaneti Müfettiş-i Umumisi Faik Bey'in başkanlığında Tahrirat Müdürü Reşit ve Kontrol Müdürü Nuri Beylerden oluşan bir komisyon meydana getirilmiştir. "Şehremanetin Tevzi

bin kilosu Beşiktaş'ta dağıtılır.¹⁰⁵⁸ Ayrıca Harbiye Nezareti arkasındaki barakalara, Sirkeci'deki Emirler Camii'ne ve Gülhane'deki fırınlar civarına yerleştirilen muhacirlere Şehremaneti tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi vasıtasıyla aile başına on beşer kıyye kömür dağıtılmış ve barakalarda sobalar yakılmıştır.¹⁰⁵⁹ Daha geniş bir kitleye ulaşılması açısından dağıtım işinde Hilal-i Ahmer'in sahip olduğu teşkilattan yararlanılmak istenilmiş ve Şehremaneti tarafından bu konuda Dahiliye Nezareti'ne müracaat edilmiştir.¹⁰⁶⁰ Dahiliye Nezareti özellikle Hilal-i Ahmer'in İstanbul'daki aşhaneleri aracılığıyla bu dağıtımın gerçekleştirilebileceği değerlendirmesi ile müracaatı kabul etse de 25 Aralık'ta Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından verilen yanıtta aşhane teşkilatının yakında tamamen lağvedileceği ve bu nedenle kömür dağıtımının mümkün olamayacağı gerekçesiyle teklif reddedilmiştir.¹⁰⁶¹ Bu nedenle Şehremaneti'nce belirlenen depolardan kömür dağıtımına devam edilir.

İstanbul'daki İzmir muhacirlerine resmî makamlarca yapılan yardımların miktarı hakkında fikir edinmek adına İstanbul Muhacirin Müdüriyeti'ne ait sarfiyat cetveline bakılabilir. 1918'de Müdüriyet emrine verilen para miktarı 1.675.175 kuruşken, 1919'da bu miktarın 5.875.482 kuruşa çıktığı görülür. Bu paranın 2.231.419 kuruşu iskân masrafı, 2.545.189 kuruşu da diğer masraflar için sarf edilmiştir.¹⁰⁶² İstanbul, 1919 senesinde bir taraftan deniz yoluyla memleketlerine sevk için gelen Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine diğer taraftan da İzmir muhacirlerine ev sahipliği yaptığı için harcamalarda bir önceki seneye oranla çok büyük bir artış görülmektedir. Ancak sadece hükümet tarafından yapılan yardımlar, muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak, acılarını dindirmek için yeterli olmamıştır. Bu noktada İstanbul'un yerli halkının bu muhaceret seli ve "Müslüman kardeşlerinin" çaresizliği karşısında duyarsız kalmayıp harekete geçtikleri görülür. Sivil toplum örgütleri ya da bireysel teşebbüslerle düzenlenen yardım

Edeceği Kömür", **Vakit**, 10 Kanunievvel 1336, No. 1078, s. 1. Dağıtım planına göre Üsküdar, Yenikapı, Kasımpaşa ve Kadıköy'deki kömür depolarında bulundurulacak görevliler ellerinde vesika bulunan muhtaçlara kömür dağıtımını gerçekleştirecektir. "Fukara-yı Halka Tevzi Edilecek Kömür", **Vakit**, 14 Kanunievvel 1336, No. 1082, s. 2.

¹⁰⁵⁸ "Kömür Tevzine Başlandı", **Vakit**, 16 Kanunievvel 1336, No. 1084, s. 2. Yakın bir zamanda Yenikapı ve Üsküdar'dan da dağıtıma başlanacağı duyurulur. "Fukaraya Kömür Tevzi", **Vakit**, 17 Kanunievvel 1336, No. 1085, s. 2.

¹⁰⁵⁹ "Zavallı Muhacirlere Yardım", **Tasvir-i Efkar**, 10 Şubat 1336, No. 2983, s. 2. Muhacirin Müdüriyeti tarafından Eyüp Sultan'daki muhacirlere de 2.000 kilo kömür dağıtılmıştır. "Muhacire Kömür Tevzi", **Vakit**, 16 Şubat 1337, No. 1146, s. 2.

¹⁰⁶⁰ 15 Aralık 1920 tarihli müracaat için bkz. **BOA. DH. UMVM. 99/45. 2. 1.** ve **TKA. 850/197.**

¹⁰⁶¹ **BOA. DH. UMVM. 99/45. 2. 1.** "Vakit" dağıtımın yürütülmesi sorumluluğunun Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından kabul edileceği konusunda ümitlidir. "Kömür Tevzi", **Vakit**, 24 Kanunievvel 1336, No. 1092, s. 2.

¹⁰⁶² **CA. 272. 65. 6. 2. 17.**

kampanyaları, müsamereler, tiyatro ve oyun gösterileri suretiyle muhacirler için aynî ve nakdî yardımların toplandığı dikkat çekmektedir. Bu faaliyetlere padişah ve hanedan üyelerinin yanı sıra üst düzey bürokrasiye mensup kişilerin de azamî ölçüde katılım sağladığı görülür. Farklı kesimlerden, farklı gelir ve eğitim gruplarından insanların toplumun ortak sorunu karşısında bir araya gelerek çözüm üretme çabası çalışmamız açısından önemli bir noktayı teşkil ettiğinden, aşağıda bu amaçla düzenlenen organizasyonlara temas edilecektir.

1. 6. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmir Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar

İade-i Muhacirin Komisyonu ve buna bağlı kuzey ve güney heyetleri muhacirlere yardım için mevcut imkanlar dahilinde çalışmakla birlikte, Vilayat-ı Şarkiye mültecilerini incelerken sıklıkla temas ettiğimiz gibi hükümetin içinde bulunduğu malî sıkıntı Batı Anadolu'daki muhacirlere uzun süre yardımda bulunmasına imkan tanımamaktadır. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, tahsisat konusunda Maliye Nezareti'nden ümidini kesince Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni yardıma çağırmaktan başka bir çare bulamamıştır. Hükümetin bu çaresizliği Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin raporundan da anlaşılmaktadır. Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine yardımın devam ettiği bir sırada Batı Anadolu'nun Yunan işgali altına girmesi üzerine başlayan muhaceret karşısında “hükümet vesaitinin bu seyl-i muhaceretin netayic-i tabiyesinden olan sefaleti izaleye kafi gelemeyeceğini de en salahiyyetkar makamat-ı resmîyenin işaretinden” anlayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Batı Anadolu'da muhacirlerin en yoğun olduğu bölgelere birer imdat heyeti gönderme kararı almıştır.¹⁰⁶³

1. 6. 1. Dördüncü Akhisar Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine yardım için Trabzon, Erzurum ve Erzincan'a gönderdiği üç heyetin ardından dördüncü heyeti İzmir

¹⁰⁶³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s.148. Basında ulaştığımız bilgilerden Dahiliye Nezareti aracılığıyla hükümetin İzmir muhacirleri için “Hilal-i Ahmer'in muavenet-i müşfikesini” ilk olarak Temmuz 1919 başlarında talep ettiği anlaşılmaktadır. “İzmir ve Hilal-i Ahmer”, **Tasvir-i Efkar**, 9 Temmuz 1335, No. 2778, s. 1. Muhacirin Müdüriyeti-i Umumiyesi'nin Dahiliye Nezareti aracılığıyla yaptığı müracaatı görüşmek üzere toplanan Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu teklifi kabul ederek bölgeye heyet gönderilmesi kararını almıştır. “İzmir Muhacirleri ve Hilal-i Ahmer”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Temmuz 1335, No. 2779, s. 2. “Balıkesir'e Bir Hilal-i Ahmer Heyeti Gidiyor”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Temmuz 1335, No. 2780, s. 2. Sadaret makamından Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine gönderilen 27 Ağustos 1335 tarihli yazıda “Aydın ahali-i İslamiyesi” için Maliye Nezareti'nce verilen miktar dahilinde yardım yapılmasına çalışıldığı ancak bu yardımın devamına “hazinenin tahammül edemeyeceği” belirtilerek cemiyetin yapacağı her türlü yardıma ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. **TKA. 850/18.**

muhacirlerine yardım maksadıyla Akhisar'a gönderme kararı almıştır.¹⁰⁶⁴ Heyetin başkanlığına Doktor Şemseddin Bey getirilmiş ve beraberinde 2 doktor, 3 hasta bakıcı ve çok miktarda tıbbî malzeme alarak yola çıkmış ve 1 Ağustos 1919'da Akhisar'a ulaşmıştır.¹⁰⁶⁵ Akhisar'a ulaşan heyette bulunan Doktor Behçet Bey, kısa bir süre sonra Nazilli ve çevresindeki muhacirlerin durumunu da incelemek üzere o bölgeye gönderilir.¹⁰⁶⁶

Akhisar'a ulaşan heyet, merkez kazada bir muayenehane ile bir hastane açmış ve Belediye'nin idaresinde bulunan 14 yataklı Gureba Hastanesi'nin iâşe ve idare masrafları Belediyeye, ilaç ve tıbbî malzeme masrafları heyete ait olmak üzere yatak kapasitesini 100'e çıkarmıştır. Ayrıca Soma'da Muhacirin Müdüriyeti tarafından açılmış ancak ödeneksizlik yüzünden hizmet veremez duruma gelen 20 yataklı hastanenin masrafları da yine heyet tarafından üstlenilmiştir.¹⁰⁶⁷ Ancak bu durum kısa sürede heyeti malî açıdan zorlamaya başlamıştır. Nitekim Heyet Başkanı Doktor Şemseddin Bey tarafından 7 Aralık 1919'da İstanbul'a gönderilen telgrafta, "bu sebeple noksanların ikmalinde müşkülata düşüldüğü", battaniye, çamaşır ve yorgan kılıfları tedarikinde sıkıntı olmamakla birlikte, Bandırma Hilal-i Ahmer Şubesi Reisi Lütfi

¹⁰⁶⁴ "Tasvir-i Efkar" gazetesi verdiği haberde Akhisar Heyeti'nin Doktor Adnan (Adıvar) Bey'in başkanlığı altında oluştuğunu ve heyette Doktor Şemseddin Bey'in de yer aldığını duyurmuştur. "Balıkesir İmdat-ı Sıhhiye Heyeti Gidiyor", **Tasvir-i Efkar**, 20 Temmuz 1335, No. 2787, s. 2. "Vakit" 13 Temmuz'da Balıkesir'e gidecek heyete ait teşkilatın henüz oluşmadığı haberini vermekle birlikte 18 Temmuz'da heyetin başkanlığına Doktor İzzet Bey'in görevlendirildiğini yazmıştır. "Hilal-i Ahmer'in Erzurum, Balıkesir ve Trakya'ya Muaveneti", **Vakit**, 13 Temmuz 1335, No. 613, s. 2. "Yeni Bir Hilal-i Ahmer Heyeti", **Vakit**, 18 Temmuz 1335, No. 618, s. 1.

¹⁰⁶⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 52. "Dördüncü İmdat-ı Sıhhiye Heyeti", **Tasvir-i Efkar**, 29 Temmuz 1335, No. 2796, s. 2. "Dördüncü Hilal-i Ahmer Heyeti", **Vakit**, 1 Ağustos 1335, No. 632, s. 2.

¹⁰⁶⁶ "Vakit" gazetesi Behçet Bey'in ismini yanlışlıkla "Necdet Bey" olarak vermiştir. "Hilal-i Ahmer Muavenet Heyetleri", **Vakit**, 17 Ağustos 1335, No. 645, s. 2. Bu incelemeler sonucunda bölgedeki ihtiyaçların küçük bir heyetle temin edilemeyeceği, bağımsız bir heyetin faaliyetine ihtiyaç olduğunun anlaşılması üzerine Nazilli'ye yeni bir heyetin gönderilmesi kararı alınmıştır. "Hilal-i Ahmer Heyetlerinin Faaliyetleri", **Vakit**, 28 Ağustos 1335, No. 656, s. 2. Benzer bir şekilde Akhisar Heyeti, çalışmalarını çevre kasabalara yayacaktır. Örneğin, Bandırma Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi Lütfi Bey'in 20 Ekim 1919'da İstanbul Merkezine gönderdiği telgrafta Salihli'deki muhacirlerin perişan halleri karşısında Akhisar'da olduğu gibi bir Hilal-i Ahmer heyetinin o bölgeye gönderilmesi gerektiği bilgisi paylaşılmış ve 27 Ekim 1919 tarihli kararla Akhisar'daki gibi bir heyetin tahkikat için bölgeye gönderilmesi kabul edilmiştir. **TKA. 645/203**.

¹⁰⁶⁷ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 53. Yukarıda faaliyetlerini incelediğimiz İade-i Muhacirin Komisyonu ile Anadolu'ya gelen Arif Oruç da Akhisar İmdat Heyeti'nin çalışmalarından bahsetmektedir. Hilal-i Ahmer'in Akhisar'daki faaliyetlerini "şayan-ı şükran" olarak değerlendiren Arif Oruç, heyetin burada 50 yataklı bir hastane açtığını ve kısa süre sonra da bunu 70'e çıkaracağını yazmış, kuruluşundan bu yana geçen iki aylık sürede yaklaşık 500 muhacirinin tedavi edildiği ve 6.000 muhacirine de yeterli miktarda kinin dağıtıldığını ilave etmiştir. Aynı hastanede 20 kadar frengili de tedaviye alınmıştır. Arif Oruç, "İade-i Muhacirin Heyeti ile - 1", **Tasvir-i Efkar**, 11 Teşrinievvel 1335, No. 2867, s. 2.

Bey'den aldığı telgrafta yatak, yastık, yastık yüzü ve çarşafın mevcut olduğu ve merkezden kendisine talimat gelmesi halinde bunları heyete teslim edebileceği bilgisinin paylaşıldığı aktarılmıştır.¹⁰⁶⁸ Bunun üzerine merkezden gelen emir doğrultusunda Bandırma deposunda bulunan 120 kat çamaşır, 60 yorgan ve 60 yatak kılıfı Akhisar'a gönderilir.¹⁰⁶⁹

Bölgede sıtma vakasına sıklıkla rastlanması üzerine çevre köylere yeterli miktarda kinin gönderilerek bunun çok büyük bir salgına dönüşmesine engel olunmuştur. Tifüs vakasının artması karşısında da kaza merkezinde bir temizlik istasyonu kurularak özellikle Akhisar Kuva-yı Milliyesine mensup askerler sıkı bir muayeneden geçirilmiş ve böylece salgına engel olunmuştur.¹⁰⁷⁰

Heyetin Akhisar'daki faaliyetlerinin devam ettiği bir sırada, 18 Kasım 1919'da Soma'da meydana gelen depremde çok sayıda hane hasar görmüş ve 3.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Bunlar arasında İzmir muhacirleri de yer almaktadır. Dahiliye Nezareti, depremden zarar görenlere yardım için 5.000 lira tahsisat ayırmış ve Muhacirin Sevkiyat Memuru Ali Fehmi Bey'i bu iş için görevlendirmiştir.¹⁰⁷¹ Ali Fehmi Bey beraberinde kazma, kürek, bel, çapa gibi inşaata yarayacak malzemeyi de getirmiş, Uşak ormanlarından kereste getirilmesi için de müracaatta bulunulmuştur. Depremzede ve muhacirlerin iskânı için Ali Fehmi Bey 75 çadır getirmiş olsa da bunların yetersiz kalması üzerine Balıkesir'den çadır talep edilmiştir. Soma kaza merkezinde 700'den fazla ev yıkılmış, 3.500-4.000 kişi açıkta kalmıştır. Maliye Nezareti malî buhran nedeniyle Muhacirin Müdüriyeti'ne gerekli nakdî yardımı sağlayamadığından depremzede ve muhacirlere dağıtılan eşyaları Maliye Satış Komisyonu ve Harbiye Nezareti'nden alarak kendi bütçesinden mahsup etmek suretiyle temin etmiştir.¹⁰⁷² Bunun üzerine Muhacirin Müdür-ü Umumisi Hamdi Bey 9 Aralık 1919'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderdiği telgrafta deprem nedeniyle Soma'daki muhacirlerin durumunun “bilhassa nakdî muavenete süratle ihtiyaç gösterdiğinden” bahsetmiştir.

¹⁰⁶⁸ TKA. 645/288.

¹⁰⁶⁹ TKA. 645/288. 1. Gureba Hastanesi'nin büyütülmesi ve masrafin artması tıbbî malzeme ihtiyacını da artırmıştır. 17 Aralık 1919 tarihini taşıyan ihtiyaç listelerinde toplam 31 kalemlik çok sayıda ilaç ve tıbbi malzeme talep edilmiştir. Bunlar arasında sitrik asit, aspirin, afyon, eter, ustura, pamuk, sargı bezi, gaz bezi vs. yer almaktadır. TKA. 997/1.

¹⁰⁷⁰ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 53.

¹⁰⁷¹ “Soma Harekat-ı Arz Musabinine Muavenet Etmek”, *Tasvir-i Efkar*, 26 Teşrinisani 1335, No. 2913, s. 1. “Hükümet-i Merkeziyenin Muaveneti”, *İzmir'e Doğru*, 30 Teşrinisani 1335, No. 5, s. 4.

¹⁰⁷² “Soma Felaketzedeleri, 700 Hane Harap, 4.000 Muhacir Sokakta”, *Tasvir-i Efkar*, 28 Teşrinisani 1335, No. 2915, s. 2.

Bunun üzerine Akhisar Hilal-i Ahmer Heyeti'ne verilen 2.000 liradan Soma'daki muhtaçlara sarfiyatta bulunulması talimatı gönderilir.¹⁰⁷³

Heyet, Balıkesir'deki muhacirlerin açlığa düşmüş olması nedeniyle, malzemesi İstanbul'dan sağlanacak bir aşhanenin açılması ile görevlendirilmiştir. Bunun üzerine 11 Mart 1920'de 600 kişilik bir aşhane Balıkesir'de heyet tarafından açılmıştır.¹⁰⁷⁴

Yunan Ordusunun Milne Hattı'nı geçerek Batı Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemesi üzerine Akhisar ve Balıkesir de işgale uğrayınca, heyet eşya ve malzemesini alamadan 22 Haziran 1920'de bu bölgedeki çalışmalarını durdurmak zorunda kalmış, önce Bursa'ya çekilmiş, Temmuz 1920'de oranın da işgale uğraması üzerine Eskişehir'e nakledilmiştir.¹⁰⁷⁵ Heyetin 1 Ağustos 1919'dan Eskişehir'e nakil tarihi olan 22 Haziran 1920'ye kadarki toplam tahsisatı 1.627.131 kuruştur. Bunun 1.042.842 kuruşu muhacirlerin ihtiyaçları için sarf edilmiş ve geriye kalan 584.259 kuruşu ise Eskişehir Hastanesi'ne devredilmiştir.¹⁰⁷⁶

1. 6. 2. Beşinci Nazilli Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti

Akhisar Hilal-i Ahmer İmdad-ı Sıhî Heyeti'nin göreve başladıktan kısa bir süre sonra heyet üyelerinden Doktor Behçet Bey'in Nazilli ve çevresindeki muhacirlerin durumunu incelemek üzere o bölgeye gönderildiğini yukarıda belirtmiştik.¹⁰⁷⁷ 14 Ağustos 1919'da Akhisar'dan ayrılan Behçet Bey, Salihli, Alaşehir, Sarıgöl, Buldan, Sarayköy ile Nazilli çevresini dolaşmış ve buradaki izlenimlerini 27 Ağustos 1919

¹⁰⁷³ TKA. 612/5.

¹⁰⁷⁴ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 53. Balıkesir'de çıkan "İzmir'e Doğru" gazetesi Akhisar Hilal-i Ahmeri'nin günde 1.000 nüfusa sıcak yemek dağıtmak amacıyla Balıkesir'de açmış olduğu aşhane için "Hilal-i Ahmer'i şükranla yâd etmekte ve gayur ve müteşebbis reisi Doktor Şemseddin Bey'i tebrik etmektedir." "Hilal-i Ahmer Aşhanesi", İzmir'e Doğru, 12 Mayıs 1336, No. 61, s. 2. Şemseddin Bey daha önce de muhacirlerin durumunu incelemek üzere Balıkesir'e gelmiş ve buradaki muhacire 500 metre çamaşırılık pazen dağıtmıştır. "Liva Şuunu", İzmir'e Doğru, 4 Şubat 1336, No. 5, s. 2. TKA. 997/15.

¹⁰⁷⁵ TKA. 997/18. 2. Jeaschke, a.g.k, s. 109 ve 111. Heyet, Bursa'nın işgali olan 8 Temmuz 1920'de Eskişehir'e nakledildikten sonra Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin kaybedilmesi üzerine Eskişehir'in de 19 Temmuz 1921'de işgali ile Kırşehir'e nakledilmiş ancak memurlarının bir kısmı Eskişehir Hastanesi'nde gönüllü olarak kalmışlardır. Heyetin Eskişehir'deki faaliyetleri hakkında bkz. 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 54-57.

¹⁰⁷⁶ Heyet Başkanı Doktor Şemseddin Bey'in imzasını taşıyan rapor için bkz. TKA. 997/18. 1-2.

¹⁰⁷⁷ "Hilal-i Ahmer Heyeti Nazilli'ye Gidiyor," Vakıf, 13 Ağustos 1335, No. 641, s. 2. "Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti", Vakıf, 15 Ağustos 1335, No. 643, s. 2. "Hilal-i Ahmer Muavenet Heyetleri", Vakıf, 17 Ağustos 1335, No. 645, s. 2. Nazilli'deki Hilal-i Ahmer Şubesi Reisi Doktor Mustafa Bey, daha 16 Temmuz'da İstanbul'a gönderdiği bir yazıda muhacirin izdihamından ve bunun neden olduğu hastalıkların günlük hayatı ne ölçüde tehdit ettiğinden bahsetmektedir. TKA. 153/9. 2. Nazilli'ye hicret etmiş olan Aydın Mutasarrıfı Vekili Hüseyin Naci Bey'in de yine aynı gün Hilal-i Ahmer'e gönderdiği yazıda Nazilli "Hilal-i Ahmer'in en ziyade ibraz-ı faaliyet edeceği bir saha" olarak gösterilmiştir. TKA. 153/9. 3.

tarıhlı bir raporla Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisine göndermiştir.¹⁰⁷⁸ Behçet Bey, Nazilli'ye geldiğinde yerli ahalinin muhacirlere yardım için kurduğu ve Aydın Müftüsünün başkanlığındaki “Aydın Muhacirini İstirdat Heyeti” ile temas ederek muhacirler hakkında ayrıntılı bilgi almıştır.¹⁰⁷⁹ Buna göre Aydın'ın üçte ikisi ile civarında mevcut 60'tan fazla İslam köyünün tamamen yakılarak tahrip edildiğı, 70.000'den fazla Müslümanın Nazilli, Denizli, Dinar, Yenipazar, Dalama, Çine'ye göç ederek, bunlardan 10.000 kadarının açlık ve hastalık nedeniyle öldüğü “Aydın Muhacirini İstirdat Heyeti” üyelerinin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Cami, medrese ve boş hanelerde ikamet eden 500'den fazla ailenin büyük kısmı giysi ve örtüden mahrum olmakla birlikte çoğu açlıkla pençeleşmektedir. Üzerlerindeki kıyafetlerinden başka giyecek şeyleri yoktur. Bunların %80'i sıtmalıdır.¹⁰⁸⁰ Dahiliye Nezareti bunlara yevmiye beşer kuruş verilmesini kararlaştırılmışsa da Nazilli Mal Sandığı'nda nakit bulunmayışı nedeniyle bu mümkün olmamaktadır. Behçet Bey Çine, Yenipazar ve Dalama civarındaki muhacirlerin durumlarının Nazilli'dekinden çok farklı olmadığını da ilave etmiştir. Nitekim bölgedeki resmî makamların İstanbul'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkezine yaptığı müracaatlardan da muhacirlerin içinde bulundukları sefalet ve perişanlık karşısında cemiyetin yardımının talep edildiğı görülmektedir.¹⁰⁸¹ Gerek Behçet Bey'in raporu gerekse bölgeden gelen müracaatlardan muhacirlerin perişan hallerinin anlaşılması üzerine 70 bin civarında muhacirinin bulunduğı Nazilli ve

¹⁰⁷⁸ Behçet Bey'in raporu için bkz. **TKA. 1156/18**. Söz konusu rapor geniş bir haliyle 1919 Eylül ayı içerisinde “Vakit” gazetesinde de yayınlanmıştır. “Nazilli'deki Muhacirlerin Fecî Hali”, **Vakit**, 12 Eylül 1335, No. 668, s. 1.

¹⁰⁷⁹ **TKA. 1156/18**. Arif Oruç'un Batı Anadolu seyahati sırasında Aydın Müftüsüne Nazilli'deki muhacirler arasında rastlamış olduğı bilgisini aktardığını yukarıda paylaşmıştık. Arif Oruç, “İzmir Kuva-yı Milliyesi Nezdinde”, **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1335, No. 699, s. 1.

¹⁰⁸⁰ Behçet Bey, Aşağı Nazilli'de kiralayarak dispanser haline getirdiğı bir evde hastaları tedaviye uğraştığını da ekler. **TKA. 1156/18-1**. “Nazilli'deki Muhacirlerin Fecî Hali”, **Vakit**, 12 Eylül 1335, No. 668, s. 1.

¹⁰⁸¹ “Zavallı ve felaketzede İslamların” iskân ve iaşeleri için bölgeye bir heyet gönderilmesi Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 21 Temmuz 1919 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden talep edilmiştir. 22 Temmuz 1919 tarihli Merkez-i Umumi toplantısında “ihtiyacın istidat ve mübremiyetine binaen bu havaliye de bir heyet-i sıhhiyenin” gönderilmesi kararlaştırılır. **TKA. 153/9**. Çine'ye bağılı “Sobuca Nahiyesi Müdürü Mehmet Kazım Bey” imzasıyla 16 Ağustos'ta İstanbul merkezine gönderilen telgrafta Yunan zulmünden kaçan Müslüman Türklerin göçüyle 15.100 olan nahiye nüfusunun 35.000'e yükseldiğı, nahiye ahalisinin dindaşlarına karşı gösterdiğı bütün fedakarlık ve gayretine rağmen iaşe meselesinin günden güne kötüleştiğı ve açlık tehlikesinin yaklaşan kış aylarında kapıda olduğı bildirilmiştir. Kötü beslenme koşulları, kinin sıkıntısı ve muhacirlerin ağaçlar altında yatıp kalkması etkenlerinin birleşmesiyle sıtma ve malaryanın ahaliyi kırıp geçirdiğı de ilave edilerek “insaniyet ve İslamiyet namına” gerekli ilaç ve malzemenin gönderilmesi talep edilmiştir. **TKA. 850/16**. Mehmet Kazım Bey, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'nden 200 çadır, 30 kilo kinin, çok sayıda pansuman bezi, 50 kilo çayın yanı sıra “bir küçük heyet-i sıhhiye” istemiş, ahali evini barkını tamamıyla çıplak terk ederek yanına para almadığından ayrıca “iane-i maddîyede” bulunulur ise minnettar kalınacağı ilave edilmiştir. **TKA. 850/16-1**.

havalisine gönderilecek heyet için çalışmalar başlatılmıştır. Doktor Feridun Bey'in başkanlığında oluşturulan heyet, yeterli miktarda malzemenin yanı sıra üç doktorla birlikte 13 Ağustos 1919'da yola çıkmıştır.¹⁰⁸²

Nazilli'ye ulaşan heyet burada bir dispanser açarak sıtma ile mücadeleyle başlamıştır. Heyet küçük kısımlara bölünmüş ve muhacirlerin yoğun olduğu Koçarlı, Çine, Atça, Yenipazar, Köşk taraflarına da birer dispanser açarak faaliyetini buralara yaymıştır.¹⁰⁸³

Feridun Bey, 8 Ekim 1919'da Nazilli'den gönderdiği bir raporda heyetin Nazilli'den Afyon'a kadar ulaşan sahadaki faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Sıhhiye Müfettişi Rıfat Bey'le Afyon'daki muhacirlerin bulunduğu han, medrese ve camileri dolaşan Feridun Bey bunların gıda, elbise ve örtünecek eşyadan mahrum olduklarını, Dinar ve Sandıklı'dan Afyon'a gelen 1.200 muhacirden hepsinde sıtma olduğu ve gıdasızlığın sıtmanın yarattığı tahribatı artırdığını yazmıştır. Dinar'da sıtmadan etkilenmeyen kimse bulunmamaktadır. Afyon'dan Nazilli'ye kadar uzanan köylerdeki nüfusun tamamı sıtmalıdır. Buna karşılık elde yeterli miktarda kinin bulunmamakta ve kinin sıkıntısı kara borsacılığı beraberinde getirmektedir. Bir kilo kinin 100 liraya (10.000 kuruşa) satılmaktadır.¹⁰⁸⁴

Feridun Bey, Nazilli'de açtıkları dispansere günde 150 sıtmalılı muhacirin müracaat ettiğini, uzak olan Atça, Sultanhisar, Çine ve Köşk'ten de benzer taleplerin yapıldığını ancak heyet beşe, altıya bölünerek oralara memurlar gönderilse dahi ihtiyacı

¹⁰⁸² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 57. Basında yer alan bilgilerle Hilal-i Ahmer faaliyet raporunda yer alan bilgiler karşılaştırıldığında heyetin hareketi ve faaliyetlerine başladığı tarihle ilgili farklılıklar görülmektedir. "Vakit", Nazilli'ye gidecek olan heyetin bazı nedenlerden ötürü hareketinin geciktiğini ve Tabip Binbaşı Feridun Bey'in başkanlığındaki heyetin bir, iki gün içinde hareket edeceğini yazmaktadır. "Hilal-i Ahmer Heyetleri", **Vakit**, 2 Eylül 1335, No. 661, s. 2. 4 Eylül tarihli "Tasvir-i Efkar" ise Doktor Feridun Bey'in başkanlığındaki Hilal-i Ahmer Heyeti'nin Doktor Refik, Doktor Kemal Şakir ve Doktor Fazıl Beyler ile üç hasta bakıcıyı alarak haftaya Nazilli'ye doğru yola çıkacağını duyurmaktadır. "Beşinci Hilal-i Ahmer Heyeti", **Tasvir-i Efkar**, 4 Eylül 1335, No. 2838, s. 2. 25 Eylül tarihli "Vakit", Feridun Bey'in başkanlığındaki heyetin Nazilli'ye ulaştığını yazmaktadır. "Beşinci Hilal-i Ahmer Heyeti Nazilli'de", **Vakit**, 25 Eylül 1335, No. 681, s. 1.

¹⁰⁸³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 57. Arif Oruç, Nazilli'de bulunduğu sırada 20 Kasım'da Hilal-i Ahmer Heyeti Başkanı Feridun Bey'le görüştüğünü ve kendisinden şunları dinlediğini aktarmaktadır: "Nazilli'ye İmdat Heyeti geldiği zaman bir şey bulamadı ve bir şey göremedi. Bir yığın hasta ile karşılaştık. Kadid eller köşe başlarında kinin dilenmek için muhteriz ve mucutenib uzanıyordu. Filhakika Nazilli bir buçuk aydan beri kinine doymuştur..." Arif Oruç, Feridun Bey'in idaresindeki heyetin mıntıkalara ayrılarak Koçarlı, Atça, Yenipazar taraflarına gittiğini ekleyerek bir ay zarfında Feridun Bey sayesinde sadece Nazilli'de 3.100 hastanın tedavi edildiğini, 9.150 hastaya kinin ve ilaç dağıtıldığını belirtir. Arif Oruç, "İzmir Kuva-yı Milliyesi Nezdinde - 19", **Tasvir-i Efkar**, 26 Kanunievvel 1335, No. 2939, s. 3.

¹⁰⁸⁴ **TKA. 645/227-1.**

karşılamayacağını belirtir. Bu talepler karşısında Nazilli, Bozdoğan ve Köşk Belediyelerine ilaç gönderilerek yardımda bulunulmuştur.¹⁰⁸⁵

Feridun Bey, Nazilli ve havalisinde bulunan muhacirinden 40.000'inin adeta çıplak olduğuna, özellikle Söke, Çine ve Koçarlı'da mesken sıkıntısının fazlalığına dikkat çekmiştir. Bu ihtiyaçlar çok hızlı bir şekilde temin edilmezse, sefalet hastalıktan çok daha fazla tahribat yaratacaktır uyarısında bulunur. Bir an önce 40.000 muhacirinin ihtiyacını karşılayacak miktarda elbise, çamaşır, battaniye ile tıbbî malzemenin gönderilmesini talep etmiştir.¹⁰⁸⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti "Nazilli'den gelen muhtelif raporlardan tarla ve bağlarda açık, saçık, elbisesiz, çamaşırsız, yataksız, yorgansız bir halde binlerce muhacirinin muhtaç-ı muavenet bir halde kaldıkları anlaşıldığından" depolarda bulunan fanila vesaire giyecek eşyasının gönderilmesi için harekete geçmiştir.¹⁰⁸⁷ Muhacirin Müdüriyeti'nin o havalideki "İade-i Muhacirin Heyetleri"ne göndereceği kaput, kürk, elbise, yatak, yorgan ve battaniye gibi eşyanın "fevkalade ihtiyaç içinde çırpınan bu mazlumlara bir an önce tevzi edilmesi için" Dahiliye Nazırı Mehmet Şerif Paşa tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden yardım talep edilmiş ve bu eşyanın Nazilli İmdat-ı Sıhhiye Heyeti aracılığıyla dağıtılması onaylanmıştır.¹⁰⁸⁸ Buna göre Karahisarısahip, Uşak, Alaşehir, Salihli, Sandıklı, Dinar, Denizli, Nazilli, Atça, Sultanhisar, Köşk, Yenipazar, Dalama, Karahayıt, Çine, Koçarlı, Bağarası, Söke, Kuşadası ve İzmir'deki muhacirlere Nazilli Hilal-i Ahmer İmdad-ı Sıhhiye Heyeti

¹⁰⁸⁵ Feridun Bey, heyette bulunan Doktor Vefik ve Doktor Kemal Şakir Bey'in bir iki güne kadar Koçarlı'ya, bir doktor yardımcısını da gereği kadar ilaçla Atça ve Sultanhisar'a göndereceğini yazmıştır. **TKA. 645/227-3.**

¹⁰⁸⁶ **TKA. 645/227-4.** Nazilli'deki muhacirlerden birinin gönderdiği ve "Vakit" gazetesinde yayınlanan telgraf o bölgedeki sefaletin boyutlarını ve çok hızlı bir şekilde yardım edilmesi zorunluluğunu gözler önüne sermektedir: "Dağlarda ve köylerde sefil ve perişan ölüme mahkum edilmiş 10.000 muhacir vardır. Mümkün olan muavenette hiçbir surette kusur edilmiyor ise de şimdiye kadar bu havalı hamiyetmendanın ianesiyle infak ve iâşe edilmekte olan bu biçarelere beş, on gün sonra maalesef muavenete imkan bulunamayacaktır. Hususiyle bir haftadan beri şita hikmet-i icraya başladı. Bunlardan hala sokaklarda yataksız, yorgansız, çamaşırsız imrar-ı hayat edenler pek çoktur. Himmet-i muavenette bulunulacak ise sürat gösterilmek lazımdır. Bu gidişle bu biçareleri de yavaş yavaş yirmi beş bin şehidimizin yanına defnedeceğiz." "İzmir Muhacirlerinin Sefaleti", **Vakit**, 18 Teşrinisani 1335, No. 735, s. 1.

¹⁰⁸⁷ **TKA. 645/227-8.**

¹⁰⁸⁸ Söz konusu eşyanın Nazilli'deki Hilal-i Ahmer Heyeti tarafından dağıtılmasını onaylayan 23 Kasım 1919 tarihli yazı için bkz. **TKA. 850/20.** Hilal-i Ahmer Merkezi tarafından Nazilli'deki heyete nakit yardımda da bulunulmuştur. 6 Kasım 1919 tarihli telgrafta Ziraat Bankası vasıtasıyla Nazilli İmdad-ı Sıhhiye Heyeti Başkanı Doktor Feridun Bey'e 2.000 lira nakit havalesi gerçekleştirilmiştir. **TKA. 153/2-1.** Nazilli'deki muhacirlerin perişan hallerini gazeteler aracılığıyla öğrenen Anadolu ahalisi Hilal-i Ahmer Heyeti'ne nakdî yardımda bulunmuştur. "Eskişehir İhtiyat Zabitleri Teavün Cemiyeti" tarafından Mutasarrıf Vekili Sabri Bey'in himayesinde İzmir muhacirleri menfaatine verilen müsamereden elde edilmiş olan 142 lira 40 kuruş Nazilli Hilal-i Ahmer Heyeti'ne gönderilmiştir. "Nazilli Hilal-i Ahmerine Muavenet", **Tasvir-i Efkar**, 5 Teşrinisani 1335, No. 2892, s. 4. "İzmir Felaketzedeleri Menfaatine", **Vakit**, 4 Teşrinisani 1335, No. 721, s. 3.

tarafından dağıtılmak üzere kaput, elbise, şilte, yazlık elbise, kilim ve battaniye, kürk yelek, elbiselik kumaş, çadır, çorap, yorgan, cam, muşamba vesaire olmak üzere 16 farklı kalem eşya 10 Ocak 1920 tarihinde gönderilir.¹⁰⁸⁹ Yardımın ulaşması üzerine heyetin Nazilli ve çevresindeki faaliyetleri sıklaşmıştır. Muhacirlere yapılan çamaşır ve battaniye yardımı toplamda 50.000 parçayı bulmuştur.¹⁰⁹⁰

Nazilli ve çevresinde sıtma hastalığının yarattığı tahribat, heyetin dispanser ve hastane kurmak suretiyle kapsamlı bir sağlık teşkilatı oluşturmasını zorunlu hale getirmiştir. Heyet, Nazilli’de kurduğu biri iç hastalıklarına, diğeri harici hastalıklara yönelik tedavi sunan iki dispanser dışında Çine’de 50 yataklı bir hastane ve bir dispanser, Koçarlı’da 10 yataklı bir revir ve bir dispanser ile Yenipazar, Köşk ve Balyanbolu’da bir dispanser tesis etmiştir.¹⁰⁹¹ Hilal-i Ahmer dışında Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Çine ve Nazilli’de açılan üç hastane bir süre faaliyet göstermiş olsa da malî buhran nedeniyle bu hastanenin masrafları karşılanamamıştır.¹⁰⁹² Hastanelerin ödeneksizlik yüzünden kapanmasına engel olmak isteyen Muhacirin Müdüriyeti, tüm teşkilat ve kadrosuyla birlikte bunların Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne

¹⁰⁸⁹ Eşyanın türü ve miktarı şu şekildedir: 139 balya kaput, 32 balya şilte, 28 balya yazlık elbise, 85 balya kilim ve battaniye, 59 balya kürk yelek, 32 balya çadır, 18 balya yün battaniye, 30 balya kilim, 9 balya yün çorap, 12 balya pamuklu battaniye, 65 balya kürk, 6 balya yün kuşak, 4 balya yün yorgan, 21 balya elbiselik kumaş, 150 sandık cam, 205 top muşamba. **CA. 272. 65. 6. 2. 18/15**. Bu kadar büyük çapta eşya ve malzemenin nakli sorunu yardımın gecikmesine neden olmuştur. Karahisarısahip’e gönderilen eşyanın nakli için oradaki arabacıların kilosuna 3-5 kuruş istemeleri yüzünden sevkiyatın aksadığı haberinin duyulması üzerine Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Karahisarısahip Mutasarrıflığına çekilen 25 Ocak 1920 tarihli şifrede oradaki Hilal-i Ahmer İdare Memuru Tahsin Efendi ile Muhacirin Memuru Muharrem Efendi’ye bu konuda azami yardımda bulunularak “mevsim hasebiyle bu eşyanın bir an evvel sevki” emredilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 106/20**.

¹⁰⁹⁰ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 58.

¹⁰⁹¹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 58. Heyetin açmış olduğu dispanserlerde tedavi olan toplam hasta sayısı 90.233 kişidir. Örneğin Nazilli’de 5.409, Çine’de 14.046, Koçarlı’da 10.917, Yenipazar’da 13.635, Balyanbolu’da 1.235 kişi dispanserlerde tedavi edilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 64. **TKA. 26/10**. Heyetin sağlık teşkilatı konusundaki bu çabası bölge halkının teşekkürü ile karşılanmıştır. **TKA. 74/106**. Nazilli Hilal-i Ahmer Heyeti’nin iki aydan fazla bir süredir sağlık teşkilatı konusunda sarf ettiği mesainin ve ücretsiz olarak dağıttığı ilaçların “ahval-i umumiye-i sıhhiye üzerinde pek bariz bir tesir etmiş olmasından dolayı” İstanbul’daki merkeze bir teşekkür telgrafı çekilmiştir. “Hilal-i Ahmer’e Teşekkür”, **Vakit**, 18 Kanunievvel 1335, No. 760, s. 3.

¹⁰⁹² Aydın vilayeti dahilinde açılmış olan hastanelerin masraflarına sarf edilmek üzere Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından talep edilen ödeneğin Maliye Nezareti’nce verilemediği, bunun üzerine Muhacirin Müdüriyeti’nin zavallı İzmir felaketzedelerinin daha fazla sefalete maruz kalmamaları için Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin yardımına müracaat ettiği haberi üzüntüyle karşılanmıştır. “Hilal-i Ahmer’in Mürüvvetine Müracaat”, **Tasvir-i Efkar**, 14 Şubat 1336, No. 2987, s. 2. “Tasvir-i Efkar”, Muhacirin Müdüriyetinin birçok fedakarlıklarıyla çeşitli mahallerde açmış olduğu hastanelerin ödeneksizlik yüzünden kapatılmasını sazdan kulübe köşelerinde soğuktan titreyen zavallı muhacirlerin sığınacakları son çatının da ellerinden alınması olarak değerlendirmiştir. Gazeteye göre “saçı bitmedik yetimlerle kimsesiz dullara ve hastalara tahsis edilen bir iki derme çatma müessesenin ihmal yüzünden kapılarını kapaması ne kadar fahiş bir hata ise o nispette azim bir günahtır...” “Bî-çare Muhacirler Ölsünler Mi?”, **Tasvir-i Efkar**, 16 Şubat 1336, No. 2989, s. 1.

devredilmesini teklif etmiş ve hastaneler Şubat 1920 itibarıyla Hilal-i Ahmer Heyeti'ne devredilmiştir.¹⁰⁹³

Hastanelerin Hilal-i Ahmer'e devredilmesinin kabulü üzerine ilk etapta Çine ve Denizli hastanelerinin birkaç günlük ihtiyaçlarını temin için 300 lira verilmiş, Nazilli'de bulunan 100 yataklı Muhacirin Hastanesi'nin idare ve iâşesi için de Doktor Feridun Bey'e 300 lira gönderilmiştir.¹⁰⁹⁴ Devir teslim işlemlerini yürütmek üzere Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sıhhiye Müdürü Doktor Lütfi Bey, Nazilli Hilal-i Ahmer İmdat-ı Sıhhiye Heyeti başkanı olarak Feridun Bey'in yerine tayin edilir.¹⁰⁹⁵

Nazilli Heyeti de Akhisar Heyeti'nde olduğu gibi Yunan Ordusunun 22 Haziran 1920'den itibaren Anadolu'nun içlerine doğru ileri hareketini başlatması üzerine tüm teşkilatını bozmak zorunda kalmış ve merkezini Dinar'a nakletmiştir.¹⁰⁹⁶ Heyet kısa zamanda Dinar'da yeniden teşkilatını meydana getirerek hizmete başlar. Burada otuz yataklı bir hastane ile "kasabanın bütün sokaklarını ve civardaki tarlaları, kırları dolduracak sayıdaki muhacir için de bir dispanser açılmıştır. İhtiyaç üzerine Nazilli'den kurtarılan malzemeler ile Dinar'da kurulan ikinci bir dispanser vasıtasıyla muhacirlerin tedavilerine devam edilmiştir. Ayrıca bu sağlık merkezi gayrimüslim ahali ile Kuva-yı Milliye birliklerine de kapılarını açmıştır.

Yunan işgalinin genişlemesi üzerine muhacirlerin ekseriyetle Burdur ve Antalya civarını tercih etmeleri nedeniyle Burdur'a elli yataklı bir hastane açılmış, Antalya'da ise bir laboratuvar ile bir dispanser tesis edilmiştir.¹⁰⁹⁷

Nazilli Beşinci Hilal-i Ahmer İmdat-ı Sıhhiye Heyeti Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin başladığı Temmuz 1921'e kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁰⁹⁸ İki yıllık süre zarfında görev yaptığı sahalarda açmış olduğu hastanelerinde 3 bine yakın hasta ve yaralıyı, dispanserlerinde de 90.233 muhaciri tedavi etmiştir.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹³ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 58.

¹⁰⁹⁴ "Bîçare Muhacirler Ölsünler Mi?", *Tasvir-i Efkâr*, 16 Şubat 136, No. 2989, s. 1. **BOA. DH. ŞFR. 107/23** ve **BOA. DH. ŞFR. 108/31. TKA. 645/276.**

¹⁰⁹⁵ "Nazilli ve Çine İmdat-ı Sıhhiye Heyeti", *Tasvir-i Efkâr*, 24 Şubat 1336, No. 2996, s. 4. Feridun Bey'in istifası hakkında **TKA. 645/255.**

¹⁰⁹⁶ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 59. Jeaschke, **a.g.k.**, s. 109.

¹⁰⁹⁷ Heyetin Dinar, Burdur ve Antalya civarındaki faaliyetleri için bkz. 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 59-64. "Sarayköy Hükümet Tabibi" tarafından muhacirlere dağıtılmak üzere yeterli miktarda kinin talep edilmiş ve heyet tarafından temin edilmiştir. **TKA. 850/190.**

¹⁰⁹⁸ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 61.

¹⁰⁹⁹ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 62. Heyet 1921'e kadar devam eden mesaisi sırasında Ankara Hükümeti ile de temas etmiştir. Bu kapsamda Dr. Reşit Galip Bey'in varlığı önemlidir. Reşit Galip Bey, I. Dünya Savaşı bittikten sonra aralarında Halide Edip Hanım'ın da bulunduğu Türk Ocağı mensubu idealist gençler tarafından 28 Kasım 1918'de "Köycüler Cemiyeti"ni kurmuştur. Amaç "Türk

1. 6. 3. Altıncı Alaşehir Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti

Hilal-i Ahmer Batı Anadolu'daki kasaba ve şehirlere dağılmış olan İzmir muhacirlerine yardım için bir başka heyeti Kasım 1919'da Alaşehir'e göndermiştir. Heyet Medine şehri eski başhekimlerinden Seyfettin Bey'in başkanlığında olup bünyesinde 2 doktor, 1 doktor muavini ile 4 hasta bakıcı bulundurmaktadır.¹¹⁰⁰

Heyet bölgedeki ilk faaliyetine Salihli ve Alaşehir'de birer dispanser kurarak başlamıştır. Mesaisinin son üç ayında yüzer yataklı iki hastane daha açmayı başarmıştır. Bölgede sıtmanın yaygın olması nedeniyle köylere gönderdiği sıhhiye memurları vasıtasıyla ücretsiz olarak 65 kilo kinin dağıtılmıştır. Heyet bu bölgede sekiz ay kadar sürdürdüğü çalışmaları sırasında dispanserlerinde toplamda 1.400 hasta muhaciri tedavi etmiştir.¹¹⁰¹

Alaşehir Heyeti, bölgedeki muhacirlerin işesiyle de ilgilenmiş ve iki ay on gün boyunca un ve kömür dağıtmıştır.¹¹⁰²

25 Haziran 1920'de Alaşehir'in Yunan Ordusu tarafından işgali üzerine Altıncı Hilal-i Ahmer Heyeti sahip olduğu uluslararası sığata güvenerek Alaşehir'i terk etmemiş ancak işgalden kısa süre sonra doktor ve memurları Yunanlılar tarafından esir

köylüsü için insaniyetkâr bir maksatla çalışarak, maarif ve sıhhat hususunda onlara yardım etmektir.” 10 Nisan 1919'da bu maksatla Kütahya'ya gelen gençlerden Dr. Reşit Galip, Dr. Hasan Ferit Tavşanlı'ya; Dr. Fazıl Doğan ve Dr. Mustafa Beyler Emet'e yerleşmiştir. Bununla birlikte Reşit Galip ve arkadaşları Redd-i İlhak Cemiyeti için de faaliyette bulunmuşlardır. Haziran 1920'de Yunan ilerleyişi üzerine Reşit Galip Bey, Denizli, Burdur, Isparta, Antalya havalisine gelmiş ve buradaki Hilal-i Ahmer Heyeti'nde başhekim olarak görevlendirilmiştir. Bu görevde bir yıl kaldıktan sonra TBMM Hükümeti tarafından Eylül 1921 Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti Hıfzıssıhha Müdür Muavinliğine getirilmiştir. Bkz., s. 180-181. 2 Mayıs 1921'de Sıhhiye Vekaletince Beşinci İmdat-ı Sıhhiye Heyeti'ne yapılan müracaatta Aydın Karacasu'da iskân edilmiş 2.134 muhacirin yardımdan mahrum bir halde bulundukları bilgisinin yanı sıra eczanenin bulunmayışı gerekçe gösterilerek yardım talep edilmiştir. **TKA. 850/188**. Yine 21 Haziran 1921 tarihiyle Sıhhiye Vekaletinden heyete gönderilen yazıda heyetin faaliyetlerinin minnettarlıkla karşılandığı belirtilmekle birlikte muhacirlerin ihtiyaçlarından en basiti olan giyecek sıkıntıları konusunda yardım talep edilmektedir. **TKA. 850/913**.

¹¹⁰⁰ Alaşehir Kazası Hükümet Tabibi Hüseyin Nihat Efendi tarafından 13 Temmuz 1919'da Hilal-i Ahmer Merkezi'ne gönderilen yazıda “alet ve edevat-ı cerrahiye ve levazım-ı tıbbiye bulunmadığından lütfen muavenet buyurulması insaniyet namına” rica edilmektedir. **TKA. 153/9. 1**. “Alaşehir'e Gönderilecek Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Vakit**, 31 Teşrinievvel 1335, No. 717, s. 2. Heyetin beraberinde Alaşehir ve civarındaki köylerde dağınık bir halde bulunan muhacirlere verilmek üzere kinin götüreceği ve Alaşehir merkezinde de 200 yataklı bir seyyar hastane kurmasının planlandığı haber verilmiştir. “Altıncı Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 29 Teşrinievvel 1335, No. 2885, s. 4. Heyetin beraberinde götürdüğü eşya için bkz. **TKA. 998/1**.

¹¹⁰¹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 66. Alaşehir'deki Gureba Hastanesi'nin muhacirlerin ihtiyaçları karşısında yetersiz kalması üzerine bu hastanenin genişletilerek idaresinin Hilal-i Ahmer'e devredilmesi ve 100 yataklı hastane için ihtiyaç duyulan malzemenin gönderilmesi Ocak 1920 itibariyle kararlaştırılmıştır. **TKA. 645/290**.

¹¹⁰² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 66. 15 Aralık 1919 tarihli havale ile “mültecilere ait masraf-ı mübreme ve zaruriye sarf edilmek üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından 600 lira gönderilmiştir.” **TKA. 850/22**.

edilmiştir. Tutuklanan heyet üyeleri, Doğu Karadeniz’de Milli Mücadele karşıtı çalışmaları nedeniyle tutuklanan Yunan Salib-i Ahmer Heyeti’nin üyeleri ile TBMM Hükümeti’nin çabaları sonucunda takas edilerek kurtarılmışlardır.¹¹⁰³

1. 6. 4. İzmir Hilal-i Ahmer İmdat Heyeti

İzmir’in işgali sonrasında çevre köy ve kasabalarda bulunan Müslüman nüfus Yunan ordusunun ve özellikle de Rum çetelerinin saldırı ve tecavüzlerinden korunmak için daha güvenli olması bakımından İzmir şehir merkezine göç etmiştir. Bunlar hakkında İzmir Hilal-i Ahmer merkezi ile yapılan görüşmeler neticesinde Mart 1920’de bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmış ve heyetin başkanlığına da İhsan Şerif Bey tayin edilmiştir.¹¹⁰⁴

Heyet, Mart 1920’den Eylül 1920’ye kadar süren altı aylık faaliyetinde İzmir merkezindeki muhacirler için önemli yardımlarda bulunmuştur. İhsan Şerif Bey’in verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre heyet İzmir’i farklı mıntikalara bölerek doktorlar tayin etmiş ve bugünkü Eşref Paşa Semti’nde bulunan İkiçeşmelik’te bir dispanser açmıştır. Burada muhacirler ücretsiz olarak muayene ve tedavi edilmiş, yürüyemeyecek kadar hasta olanların hanelerine de doktor gönderilerek tedavileri gerçekleştirilmiştir. İhsan Şerif Bey bu dispanserde altı aylık sürede 12.000 muhtacın tedavi edildiği bilgisini vermektedir.¹¹⁰⁵ Karşıyaka Belediyesi bünyesinde hizmet veren doktor tahsisat bulunmaması nedeniyle kadro harici bırakıldığından heyet, bu doktoru kendi kadrosuna dahil etmiş, ayrıca Karşıyaka’daki “Ferah Eczanesi’ni küçük bir dispansere dönüştürerek burada miktarı 3.000’e yakın muhacir tedavi ve ücretsiz olarak ilaçları verilmiştir. Sıtma ile mücadele kapsamında heyet beraberinde 15 kilo kinin getirmiş ve Alaşehir’deki İmdad-ı Sıhhî Heyeti’nden de 53 kilo kinin almıştır. Yerel gazeteler aracılığıyla bunların ücretsiz dağıtılacağı halka duyurulmakla birlikte Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’ne, Belediyeye ve şehirdeki tüm sağlık kuruluşları ile köylere kinin dağıtılmıştır.¹¹⁰⁶

¹¹⁰³ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 66.

¹¹⁰⁴ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 64. “İzmir’deki Muhtacine Muavenet”, **Vakit**, 18 Mart 1336, No. 849, s. 1.

¹¹⁰⁵ “İzmir’de Hilal-i Ahmer”, **Vakit**, 13 Eylül 1336, No. 993, s. 1. 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 64.

¹¹⁰⁶ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 65. İhsan Şerif Bey bu dispanserde ufak tefek ameliyatların dahi gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. “İzmir’de Hilal-i Ahmer”, **Vakit**, 13 Eylül 1336, No. 993, s. 1.

İzmir İmdad-ı Sıhhiye Heyeti, 200'e yakın şehit evladını barındıran ancak malî sıkıntı nedeniyle kapanma noktasına gele İzmir Darüleytamı için 1.350 lira vererek burayı dört ay daha ayakta tutmayı başarmıştır.¹¹⁰⁷

Heyet, muhacirlerin iâşesi için de kaynaklarını zorlayarak altı sürede günlük yüzer dirhem ekmek verebilmiştir. Tüm bu faaliyetler için heyet toplamda 25.000 lira harcamış ve Eylül 1920'de faaliyetini noktalayarak İstanbul'a dönmüştür.¹¹⁰⁸

1. 7. İzmir Muhacirleri İçin İstanbul ve Anadolu'da Düzenlenen Yardım Kampanyaları ve Organizasyonlar

Birinci bölümde “Geleneğin İcadı” kavramını incelerken hızlı toplumsal değişim, savaş, ihtilal ve benzeri durumlarda zayıflayan ya da zayıflama tehlikesi gösteren sosyal bağları canlandırmak ve böylece birlik ve beraberliği sağlamak amacıyla toplumsal hafızada yer alan “tarihsel malzemenin” yeniden icat edilerek kullanılmaya çalışıldığından söz edilmişti. Bu bakış açısıyla ele alınacak olursa göç/hicret özelinde Türk-İslam tarihinde var olan geniş kültürel miras, işgal günlerinin kaos ortamında başta “muhacir ve ensar” arasındaki ilişki üzerinden hatırlatılarak/canlandırılarak yeniden icat edilmiştir. Bu dönemde muhacir ve mültecilere yardım maksadıyla iane kampanyalarının düzenlendiği, çeşitli müsamere ve park eğlencelerinin, tiyatro gösterilerinin, spor müsabakalarının tertip edildiği, piyango çekilişlerinin yapıldığı görülür. Bütün bu faaliyetlerin organizasyonu ve halka duyurulması sürecinde “din kardeşliği” ve “Türk-Müslüman” kimliği üzerinden söylemler geliştirildiği dikkat çekmektedir. Din kardeşlerine yardım eli uzatmanın İslam'ın bir emri olduğu, her Müslümanın bu sorumluluğu yerine getirmesi gerektiği, “Medineli ensar Mekkeli muhacire nasıl kucağını açtıysa” Batı Anadolu'dan “Darülhilafe”ye gelen muhacirlere de İstanbulluların ve bütün Müslüman Anadolu'nun kucağını açması belirtilmiştir. Ramazan ve Kurban Bayramı gibi dinî günlerde sadaka ve fitrenin muhacirlere verilmesi, kurban derilerinin bunlar için bağışlanması istenmiştir. “Tasvir-i Efkar” gazetesi “Aydın ve havalisinden hicret eden dindaşlarımızı düşünelim” derken, hükümet

¹¹⁰⁷ “İzmir’de Hilal-i Ahmer”, **Vakit**, 13 Eylül 1336, No. 993, s. 1. Darümuallimat ve Sultani öğrencilerinden kimsesiz kalmış 14 kişiye de nakden yardımda bulunulmuştur. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 65.

¹¹⁰⁸ İhsan Şerif Bey, İzmir’den ayrılırken Vali Saibzâde Ali Bey’i ziyaret ederek artık muhtaç ve muhacirleri hükümetin yardım ve merhametine bıraktığını söylemiştir. Ali Bey ise Hilal-i Ahmer’in insan üstü gayretini tebrik etmiş ancak şimdilik hükümetin muhacir ve muhtaçlara bakma imkanının bulunmadığını, bunların kendi çalışmaları ile geçimlerini sağlamaktan başka bir çareleri olmadığını söylemiştir. “İzmir’de Hilal-i Ahmer”, **Vakit**, 13 Eylül 1336, No. 993, s. 1.

ve resmî makamlarca yapılan yardımların muhacirlerin ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldığına dikkati çekmiştir. Gazeteye göre “bir millet halinde yaşamak kabiliyetinin ilk emaresi” vatandaşların birbirlerine karşı gösterecekleri yardımdır. Ancak şimdiye kadar bu yönde halk nezdinde özellikle de toplumun varlıklı kesimlerinde ciddi adımların atılmamış olmasının “vatanperverliğimiz hakkında acı bir delil” olduğunu söylemiştir. Vatan sevgisinin birlikte yaşama konusundaki somut delillerle ölçülebileceğini iddia eden gazeteye göre “Payitaht halkının nazar-ı insafını bu cihete çevirmesi gerekir.”¹¹⁰⁹ Hükümetin her türlü “imkansızlığa ve vesaitsizliğe rağmen” başka şeylerden yapacağı tasarruf ile muhacirlerin yaralarını sarabileceğinin altını çizen gazete, her ne olursa olsun bu işte millete büyük sorumluluk düştüğünü, “hükümetten ziyade milletin semahatından ve ulvîcenabından, vatanperverliğinden ümitvar olduğunu” beyan etmektedir. Zengin, fakir herkese düşen “mukaddes vazife” İzmir muhacirlerini düşünmek ve bunlara yardım etmektir. “Bu, Türkler için en iptidai ve aynı zamanda en mukaddes bir vazifedir.”¹¹¹⁰

“Tasvir-i Efkar”a göre bu ortamda “iane derci ihtiyacı pek barizdir” ve ianeye iştirak edecek kişilerin ismini de iftiharla yayımlayacağını duyurur.¹¹¹¹ İaneye katılanların isminin gazete sayfalarında ilan edilmesi yöntemi katılımı artırmaya yönelik bir hamledir. Dönemin en etkili kitle iletişim aracı olan gazete sayfalarında isminin yayınlanmasını arzu eden ve böylece toplumsal alanda görünürlüğünü, tanınırlığını artırarak sosyal statüsüne meşruiyet kazandırmaya ya da statü elde etmeye çalışan orta ve alt tabakaya mensup şahıslar için bu durum önemli bir fırsattır. Gazetenin duyurusu üzerine İstanbul ve Anadolu’yu da içine alan büyük bir iane kampanyası düzenlenecektir.

1. 7. 1. Muhacirler için düzenlenen yardım faaliyetlerinin kontrolü

Muhacirlerin yararına çeşitli yardım cemiyetleri ve kurumlar vasıtasıyla çok sayıda kampanyanın düzenlenmesi suiistimal ihtimalini artırmış ve bunun önünü almak

¹¹⁰⁹ Muhacirlere yardım elinin uzatılması için özellikle zengin sınıfa yani 19’uncu yüzyıl Osmanlı toplumsal ve iktisadî şartlarının bir ürünü olarak ortaya çıkan “eşrafa” seslenilmesi önemlidir. Batı Avrupa ile benzer şekilde sanayi sürecinden geçemeyen ve kapitalist sistemi tesis edemeyen Osmanlı toplumunda Batı tipi bir burjuvazinin bulunmayışı buhran anlarında toplumsal anlamda lokomotif rolü oynayacak, “vatanperverlik” ve “yurttaşlık” değerlerine sahip sınıfın varlığına engel olmuştur. Bu nedenle muhacirlere yardım için “eşrafa” seslenilmektedir. “Muavenet Borcu”, **Tasvir-i Efkar**, 7 Teşrinisani 1335, No. 2897, s. 3.

¹¹¹⁰ “İzmir, Aydın Muhacirleri ve Zat-ı Şahane”, **Tasvir-i Efkar**, 24 Teşrinisani 1335, No. 2911, s. 1.

¹¹¹¹ “Muhacirine Yardım”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Teşrinisani 1335, No. 2900, s. 3.

isteyen Dahiliye Nezareti, çeşitli zamanlarda bu konuda yasal düzenlemelere gitmiş ve özellikle de II. Meşrutiyet’le birlikte cemiyetlerin sayısındaki artışa paralel olarak 6 Aralık 1915 tarihinde kabul edilmiş olan “Cem’i İlanat Kanunu” bu tür faaliyetlerinin düzenlenmesi sürecinde esas olarak alınmıştır.¹¹¹²

Bu nizamnamenin varlığına rağmen İzmir muhacirleri için düzenlenen yardım faaliyetlerinde zaman zaman istenmeyen olaylar yaşanmıştır. Örneğin İzmir muhacirlerine yardım toplamak maksadıyla bazı Müslüman kadınların İstanbul’dan

¹¹¹² 6 Aralık 1915 tarihli nizamname için bkz. **Cem-i İlanat Nizamnamesi**, Tab’ ve Naşiri: Mihran, Cihan Biraderler Matbaası, 1339. “Cem-i İlanat Nizamnamesi”, 28 Muharrem 1334/23 Teşrinisani 1331, **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, s. 190. Nizamname hakkındaki ilk çalışma 6 Eylül 1909 tarihli Cem-i İlanat Hakkında talimat layihasıdır. **BOA. DH. HMŞ 11/40**. Ayrıca bkz. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 282. Birinci maddeye göre genel, yerel veya belediye hizmetlerine ait bir işin icrası için ya da Müdafaa-i Milliye, Donanma ve Hilal-i Ahmer Cemiyet’i gibi toplum menfaati için çalışıp kuruluş ve nizamnameleri hükümetçe tasdik edilmiş olan cemiyetler adına her kim tarafından ve her ne maksatla olursa olsun tiyatro, müsamere, spor gösterisi, eğlence tertibi veya piyango ve sergi tesisi suretiyle ya da çeşitli şekillerde iane toplamak resmî makamların iznine tabi tutulmuş, bu konuda baskı, şiddet ve zor kullanmak kesinlikle yasaklanmıştır. Üçüncü maddeye göre adı geçen cemiyetler namına en büyük mülkî memur tarafından tayin edilecek yerlere iane kutuları konulabilir. İkinci maddede halka açık alanlarda, toplu taşıma araçlarında kutu dolaştırarak yardım ve bağış toplamak hakkı sadece Müdafaa-i Milliye, Donanma ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi toplum yararına hizmet eden ve nizamnameleri hükümetçe onaylanmış cemiyetler için tanınmıştır. Bu gibi cemiyetler için Ramazan ve Kurban Bayramlarının ilk günü, Peygamberin doğum günü, Padişahın tahta çıkışı ve 10 Temmuz’a tesadüf eden günlerde kutu dolaştırmak suretiyle yardım toplanabilir. Bunun için söz konusu cemiyetlerden hangisi adına yardım toplanacağına mahallin en büyük mülkî memuru tarafından karar verilir. Nizamnamenin 14’üncü maddesinde genel ya da yerel düzeyde kamu menfaatini ait bir işin icrası için Müdafaa-i Milliye, Donanma ve Hilal-i Ahmer gibi toplum yararına çalışan cemiyetlere ait yardımlar dışında çeşitli kişi ve kuruluşlarca eğlence, piyango, müsamere ve sergi düzenlemek suretiyle yardım toplamak için bulundukları yerin en büyük mülkî amirine yazılı olarak müracaatta bulunulması gerekir. Söz konusu müracaatta yardım ve faaliyetin içeriği, miktarı, süresi, nerede ve kimler tarafından icra edileceği, hasılatın ne maksatla kullanılacağı, faaliyet masraflarının miktarı, borçlanan kişilerin bilgisi yer almalıdır. Aynı yardımların cins ve miktarı da bu müracaata eklenecektir. 16’ncı maddeye göre masrafi, hasılatının %20’sine tekabül eden faaliyetlere izin verilmez. Örneğin, Ezine’de İzmir muhacirleri yararına düzenlenen 300 piyango biletinden 170 adedi satılmış satılamayan miktarın hesaplamalar esnasında toplam gelir içerisinde katılıp katılmayacağı Dahiliye Nezareti’nden sorulmuştur. Verilen yanıtta Cem-i İlanat Nizamnamesinin 16’ncı maddesinde masrafi %20’den fazla olan her türlü ianeye Hükümetçe müsaade verilmeyeceği, 14’üncü maddesinde de öncelikle mahallin en büyük mülkî amirine müracaatla toplanmak istenen yardımın türü, miktarı ve bunun için yapılacak masrafin bildirilmesi hususları açıkça belirtilmiş olduğu için buna göre muamele yapılması istenmiştir. 13-24 Ekim 1920 tarihli yazışmalar için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 67**. 24’üncü maddede ise düzenlenecek her türlü etkinlikte suiistimallerin yaşanmaması için mahallin en büyük mülkî amiri tarafından faaliyetin önemine göre bir veya birden fazla memur görevlendirilecek, her türlü işlem bu memurların gözetiminde icra edilecektir. Bu memurlar hesapları inceleyerek bunları tutanak altına alır. **BOA. DH. HMŞ. 4/5. 12. Düstur**, 2. Tertip, C. 8, s. 190. Nizamnamenin 6’ncı maddesinde yardım toplama faaliyetlerine polis, jandarma ve tahsildarların katılımı; 7’nci maddesinde ise devlet memurlarının gerçek kişiler, özel eğitim kurumları ve hayır işleri için toplanacak yardımları himaye altına almaları yasaklanmıştır. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği’nin 19 Eylül 1919 tarihli derkenarında ise 6’ncı maddede yer alanlar dışında kalan memurların bu gibi faaliyetlere katılmasında herhangi bir yasal engel olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Aynı derkenarda 7’nci maddenin ihlalinin “muhafazası zaruri olan memuriyetin bitaraflığını” engelleyeceği yorumunda bulunulmuştur. **BOA. DH. HMŞ. 4/5-24. 1**. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından düzenlenmesi planlanan müsamere müracaatına Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği’nce verilen yanıtta müdüriyetin dilekçesinde 24’üncü maddede belirtilen esaslara ilişkin herhangi bir kayda tesadüf edilemediği belirtilerek müracaat reddedilmiştir. 12 Nisan 1921 tarihli karar için bkz. **BOA. DH. HMŞ. 4/5. 28**.

Bursa'ya gittikleri, ancak ellerinde iane toplamak için herhangi bir resmî izin bulunmadığından faaliyetlerinin engellenmesi gerektiği Hüdavendigar Vilayeti'ne yazılmıştır.¹¹¹³ Polis Müdüriyeti tarafından yapılan incelemede, bunların elinde “Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti” tarafından verilmiş vesikalar bulunduğu ancak resmî izinleri olmadığı için iane toplamalarına müsaade edilmediği anlaşılmıştır.¹¹¹⁴

Yukarıda “Tasvir-i Efkar” gazetesinin muhacirlere yardım toplanması için çağrıda bulunduğu temas etmiştik. Bunun üzerine Kütahya Mutasarrıfı Naci Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne yapılan müracaatta, Aydın Vilayetinden gelen muhacirlerin “terfi-i hal ve tehvin-i ihtiyaçları için” iane toplanması talep edildiği ancak bu konuda Cem-i İlane Nizamnamesinde açık bir madde bulunmadığı bildirilerek, “felaketzede vatandaşların muhafaza-yı hayatlarının” söz konusu olduğu böyle bir durumda nasıl hareket edilmesi gerektiği sorulmuştur.¹¹¹⁵ Dahiliye Nezareti'nden verilen yanıtta “zaten Dersaadetçe de bu meyanda iane cem' edilecek olmasına nazaran” Cem'-i İlane Nizamnamesi esaslarına uygun bir şekilde Kütahya'da da iane toplanmasına izin verilmiştir.¹¹¹⁶ Edirne Valisi Celalettin Bey tarafından yapılan başka bir müracaatta ise İstanbul'da olduğu gibi Edirne'de de İzmir muhacirleri için bir ianenin düzenlenmesi adına izin talep edilmiş ve Cem-i İlane Nizamnamesi'ne uyulması şartıyla müracaat kabul edilmiştir.¹¹¹⁷

Bazı kişilerin kulüp ve derneklerce, özellikle İslam alemi için özel bir gün olan cuma günleri 8 ile 15 yaş arasındaki kız ve erkek çocukları kullanarak yardım toplamaları, bu maksatla kahve ve birahane gibi mekanlara girip çıkmaları halkın tepkisine yol açmıştır. Bunun üzerine İstanbul Valiliği tarafından Polis Müdüriyeti'ne yapılan müracaatta, izinsiz bir şekilde yardım topladıkları tespit edilen şahıs ve

¹¹¹³ 9 Haziran 1919 tarihli yazı için bkz. **BOA. DH. KMS. 53/1-2.**

¹¹¹⁴ Hüdavendigar Polis Müdüriyetinden Dahiliye Nezareti'ne verilen 21 Haziran 1919 tarihli rapor **BOA. DH. KMS. 53/1-5.** Kadıköy İzci Derneği'nin bayramın ikinci günü rozet dağıtımı suretiyle iane toplanmasına izin verilmesi için yaptığı müracaatı Cem-i İlane Nizamnamesinin ikinci maddesi gereğince söz konusu derneğin “menafi-i umumiye hizmeti ve mevcudiyet-i nizamnamesi ba irade-i seniyye musaddak olmadığından” 4 Eylül 1919 tarihli yazıyla reddedilmiştir. **BOA. DH. HMS. 4/5-26. 3. 1.**

¹¹¹⁵ Naci Bey'in 10 Aralık 1919 tarihli müracaatı için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 35. 2.**

¹¹¹⁶ 16 Aralık 1919 tarihli yanıt için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 35. 1.** Temmuz 1919'da Konya'dan yapılan bir başka müracaata yönelik Dahiliye Nezareti'nden verilen yanıtta İzmir ve havalisi muhtaçları için “hususî bir surette iane cem'i” arzu ediliyorsa ahalinin kendi rızalarıyla ve Cem'-i İlane Nizamnamesine uygun bir şekilde icrası istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 101/19.**

¹¹¹⁷ 21-22 Aralık 1919 tarihli yazışmalar için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 36. 1-3.**

derneklerin faaliyetlerine müsaade edilmemesi, bunun için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.¹¹¹⁸

1. 7. 2. Darülfünun öğrencileri tarafından düzenlenen yardım kampanyası

“Tasvir-i Efkar” gazetesinin muhacirlere yardım eli uzatılması çağrısı kısa sürede yankı bulmuş ve Darülfünun öğrencileri 1919 Kasım ayı sonlarında İzmir muhacirleri için bir yardım kampanyası düzenlemiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta kampanyanın düzenlendiği zamandır. Bu girişim Paris Barış Konferansı’nın Amiral Bristol raporunun varlığına rağmen İzmir’in işgaline devam kararını aldığı ve bu nedenle hükümet tarafından yürütülen muhacirlerin iadesi işleminin yarıda kaldığı bir zamanda gerçekleşmiştir. İade-i Muhacirin Komisyonu’nun muhacirleri memleketlerine iade için çalışırken, Ekim 1919 ortalarından itibaren Aydın ve çevresinde Yunan ordusunun Kuva-yı Milliye’ye karşı yeniden harekete geçtiğini ve bu durumun Müslüman muhacirlerde memleketlerine dönme arzusunu yok etmiş olduğundan hükümetin iade işleminden vazgeçerek muhacirleri bulundukları bölgelerde iskân ve iâşe etmek için çalışmaya başladığına yukarıda temas etmiştik.¹¹¹⁹ Ancak malî açıdan büyük bir sıkıntının var olduğu bir sırada Muhacirin Müdüriyeti’nin gerekli yardımda bulunamaması üzerine Darülfünun öğrencileri tarafından büyük bir yardım kampanyası düzenlenmiştir. “Tasvir-i Efkar” Paris Barış Konferansı’nca böyle bir kararın verildiği bir ortamda “Yunan işgali devam ettikçe memleketlerine dönemeyecek muhacirler ne olacak?” sorusunu sormuş ve bu soruya yanıt aramanın en büyüğümüzden en küçüğümüze kadar düşen bir sorumluluk olduğunu ifade etmiştir. Gazeteye göre Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Muhacirin Müdüriyeti muhacirler için ellerinden geleni yapsa da bunun yeterli olmadığını anlamak için muhacir miktarının büyüklüğüne bakmak

¹¹¹⁸ “İane Cem’i”, **Vakit**, 20 Şubat 1337, No. 1150, s. 1. İstanbul Valiliği’nin 18 Temmuz 1921 tarihiyle Dahiliye Nezareti’ne yaptığı müracaat için bkz. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 81. 2.** Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa tarafından Polis Müdür-ü Umumi Esad Bey’e verilen 24 Temmuz 1921 tarihli talimatta izinsiz bir şekilde rozet dağıtmak vesaire şekillerle yardım toplayan cemiyet ve dernekler hakkında “takibat-ı kanuniye icrası ve hilaf-ı usul ve nizam olan tevziatın men’ edilmesi” istenmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 81. 1.**

¹¹¹⁹ “Tasvir-i Efkar” gazetesi Yunan işgalinin İzmir ve havalisinde bir süre daha devam edeceği hakkındaki konferans kararı üzerine ağır kış şartlarının hüküm sürdüğü bir sırada yersiz yurtsuz kalan muhacirler hakkında bundan sonra hükümetin ne tür tedbirlere müracaat edeceğini öğrenmek için Muhacirin Müdür-ü Umumi Hamdi Bey’i ziyaret etmiştir. Hamdi Bey, gazeteye yaptığı açıklamasında esasen muhacirlerin iadesinden vazgeçildiğini ve şu anda muhacirlerin her türlü yardım ve himayeye muhtaç olduklarını söylemiş, toplam miktarı 140.000’i bulan bu muhacirler için müdüriyet tarafından imkanlar dahilinde çalışıldığını beyan etmiştir. “140 Bin İzmir Muhaciri Ne Olacak?”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Teşrinisani 1335, No. 2906, s. 1.

gerekecektir. Bu nedenle “Aydın muhacirlerine bakmak, onları ölümden kurtarmak yalnız bu iki müessesenin değil bütün millete ait bir farizadır. Bu farizanın ifası hamiyet ve şefkat ister, cömertlik ve fedakarlık ister. Bunları kim yapacak? Hükümet mi, millet mi?”¹¹²⁰

“Tasvir-i Efkar” bu noktada “millete” seslenerek özellikle “ağniya-yı İslamı” yani orta ve zengin Müslüman kesimi vazifeye davet etmektedir. Çünkü hükümet uzun bürokratik işlemler içinde boğulacağı gibi asıl olarak malî açıdan da buna güç yetiremeyecektir. O halde millet kendi teşkilatını bir an önce vücuda getirerek Muhacirin İdaresi’ne ve Hilal-i Ahmer’e maddî anlamda yardım etmelidir. Gazeteye göre savaş, işgal, göç, yangın ve hastalıklar bu milleti fakirleştirse de esasen milletimizin ruhu ve maneviyatı zengindir. Bu nedenle “din kardeşlerini” kurtarmak için elinden gelen fedakarlığı yapacaktır. Bütün millete hitap eden Tasvir-i Efkar, 140.000 Müslümanı ölümden kurtarmanın “hem en büyük bir vazife-i milliye hem de ecr ve sevabı pek çok bir fariza-i diniye” olduğunu ilan etmektedir.¹¹²¹

Hakkı Tarık (Us) ise kaleme aldığı yazısında “ortak vatan” üzerinde bir “millet” olarak yaşamının herkese düşen birtakım sorumlulukları olduğunu, Anadolu köylüsünün asırlarca İstanbul için her türlü fedakarlığı yaptığını, şimdi Anadolu için fedakarlıkta bulunma sırasının İstanbul’a geldiğinin altını çizmiştir:

“... Siz ey asırlardan beri Anadolu’nun nan ve nimetiyle beslenenler! Siz, kendilerini kışın bu aç ağzına bile bile, isteye isteye atacak mısınız?.. Düşünmeyecek misiniz ki, Anadolu asırlarca İstanbul için vergilerden ve askerlikten muaf ve mümtaz günler temin etmiştir. İstanbul onun bu felaketli gününde bir yardım eli uzatmayacak mıdır?.. Onlar bizim hem cinsimiz hem nev’imiz hem milletimizdir. Ölen, kaybolan bir değil, bin değil, hatta yüz bin değil, bir millettir ve bizler bir tek fazla nüfus kazanmak için çok şey kaybetmeye mecburuz... Ey Müslüman, ey Türk ve ey insanoğlu! Sen elinde kalandan bu zavallı muhacir kafilesine, hakikatte yine kendin için, kendi ailen için bir şey ver ve onların elemelerinden, felaketlerinden bir parça al...”¹¹²²

¹¹²⁰ Yazıda özellikle teşkilatsızlık noktasına temas edilmektedir. Damat Ferit Paşa’nın İttihatçı yuvası diye Müdafaa-i Milliye ve Osmanlı Donanma Cemiyetlerini kapatmasının bu alanda büyük bir boşluk yarattığına dikkat çekilir. Eğer bugün bu cemiyetler var olsaydı muhacirlere yardım ve onları ölümden kurtarma işi kolaylaşacaktı. “140 Bin İzmir Muhaciri Ne Olacak?”, **Tasvir-i Efkar**, 21 Teşrinisani 1335, No. 2908, s. 1. Söz konusu cemiyetlerin 2 Nisan 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kapatılıp taşınır ve taşınmaz mallarının Maliye’ye devredilmiş olduğuna daha önce değinmiştik. **BOA. MV. 214/105.**

¹¹²¹ “140 Bin İzmir Muhaciri Ne Olacak?”, **Tasvir-i Efkar**, 21 Teşrinisani 1335, No. 2908, s. 1. “İzmir ve Aydın Muhacirleri ve Hicranzedeleri”, **Tasvir-i Efkar**, 22 Teşrinisani 1335, No. 2909, s. 1.

¹¹²² Hakkı Tarık, “Yardım Günü”, **Vakit**, 29 Teşrinisani 1335, No. 742, s. 1.

Ahmet Emin de felaket anlarında ortaya çıkan dayanışma hissinin millet olma sürecindeki önemine atıfta bulunur. Ortak acılara, ortak tepkiler vererek fedakarlıkta bulunmak ve geliştirilecek birlik, beraberlik hissinin gelecek kuşaklarda oluşturacağı “milli tesanüt” duygusuna temas eder. Ona göre yardımda bulunan herkes bununla yetinmeyerek etrafını da ikna için çaba sarf etmeli ve bu harekete “umumî bir milli cereyan” şeklini vermek için çalışmalıdır. Bu çaba sonraki kuşaklara aktarılacak tarihi malzemenin de üretilmesini sağlayacaktır:

“Demek ki bir milleti fedakarlığa davet eden dakikalarda gösterilen hissiyat ve faaliyet, tarihin yed-i emanetine geçerek o milletin müstakbel efradı için ebedî bir memba-ı zevk teşkil eder...”¹¹²³

Tasvir-i Efkar’ın orta ve zengin Müslüman kesime yaptığı bu çağrıya hemen yanıt gelmiş ve Posta, Telgraf ve Telefon Muamelat Heyet-i Teftişine Müdürü ile buna bağlı müfettişler kendi aralarında topladıkları 2.000 kuruşu gazete vasıtasıyla Hilal-i Ahmer’e bağışlamışlardır. Ayrıca “Malul Gazilere Muavenet Pazarı Müessesesi” memurları da kendi aralarında topladıkları 50 lirayı Hilal-i Ahmer’e verilmek üzere gazete idarehanesine göndermişlerdir. “Tasvir-i Efkar” orta kesimden ahalinin bu fedakarlığı karşısında “harp zenginlerinin de geri kalmayacağı” beklentisindedir.¹¹²⁴

Tasvir-i Efkar’ın halkın dinî ve millî duygularını harekete geçirecek tarzdaki yazılarının ardından muhacirlere yardım eli uzatılması konusunda öncelikle memur kesim içerisinde başlayan hareketlilik, Darülfünun öğrencileri sayesinde çok daha geniş bir kitleye ulaşacaktır. Bu maksatla Darülfünun Hukuk, Tıp, Mülkiye, Baytar, Eczacı, Mühendis Mektebi talebeleri ilk olarak 24 Kasım 1919’da Hukuk Fakültesi’nde toplanmış ve bir teşkilat meydana getirme kararı almışlardır. Toplantı neticesinde idare ve hesap olmak üzere iki heyet ve bunlara bağlı çalışacak 30 iane grubu kurulmuştur. Her grup, bir bayan ve beş erkek olmak üzere altı kişiden oluşmaktadır. Farklı fakültelere ait öğrenciler İstanbul’daki semtlere göre gruplara ayrılır. Buna göre:

Eczacı ve Dişçi Mektebi: Beyazıt, Sultan Ahmet, Çengelköy ve Kavaklar

Ticaret Mektebi: Köprü, Eminönü, Cibaliye, Galata, Kasımpaşa

¹¹²³ Ahmet Emin, “Fedakarlık Dakikaları”, **Vakit**, 6 Kanunievvel 1335, No. 749, s. 1.

¹¹²⁴ “İzmir Muhacirini ve Harp Zenginlerimiz”, **Tasvir-i Efkar**, 23 Teşrinisani 1335, No. 2910, s. 4. Bununla da yetinmeyerek İzmir muhacirleri için isteyen her memurun maaşlarından %2 oranında kesinti yapılmak suretiyle yardımda bulunulması Posta ve Telgraf Müdür-i Umumî Osman Adil Bey tarafından teklif edilmiş ve bu suretle 1.000 lira civarında bir meblağın toplanması planlanmıştır. Memurların bu kampanyaya katılım gösterdiği görülmektedir. “Muhacirin İanesi Hakkında Bir Teklif”, **Tasvir-i Efkar**, 30 Teşrinisani 1335, No. 2917, s. 3. “Posta ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesinde Musib Bir Teşebbüs”, **Tasvir-i Efkar**, 3 Kanunievvel 1335, No. 2920, s. 1.

Mühendis Mektebi: Kasımpaşa'dan Halıçoğlu'na ve Cıbalı'den Eyüp'e ve adaların bir kısmına

Mülkiye Mektebi: Galata'dan Beşiktaş'a, Şişli ve Nişantaşı

Tıbbiye Mektebi: Üsküdar, Haydarpaşa, Kadıköy

Fen Fakültesi: Sirkeci'den Ayestefansö'a kadar

Hukuk Fakültesi: Üsküdar'dan Çengelköy'e kadar ve adaların bir kısmı

Edebiyat Fakültesi: Feriköy'e kadar olan mıntıkada iane toplayacaktır.

Yardımlar Hilal-i Ahmer adına toplanacaktır ve Besim Ömer Paşa da teşkilatın başkanlığını üstlenir.¹¹²⁵ Teşkilatın tamamlanmasının ardından “Darülfünun İzmir Muhacirleri İane Derci Heyet-i Müteşebbisesi” adını alan öğrenciler faaliyete başlamak için özellikle cuma gününü belirlemiş ve basın aracılığıyla bir beyanname yayınlamışlardır. Beyannamede İslam ve Türk kimliği ön plana çıkarılır:

“...Sefil ve gariban her türlü himayeden mahrum 140 bin muhacirimiz, hitam bulduğu ilan edilen bir harbin bu son felaketzedeleri kışın bî-insaf darbeleri altında inleye inleye imdat bekliyor. Çocuklarını hudutlara feda eden valideler, pederler; babaları şehit olmuş çocuklar, bakireler bugün kalplerinde kendi acılarının uyandığına inandıkları vatandaşlarından, harbin keder ve felaketlerini çekmiş milletlerden, bütün insaniyetten yardım bekliyor. Altına girecek çatısı, yiyecek bir lokma ekmeği olan herkes bugün bedbaht masumlara insanlık namına varının yarısını vermelidir. Darülfünun mekteb-i âliye talebesi bütün İslamiyet'i, Türklüğü ve insaniyeti cuma günü Hilal-i Ahmer makbuz ve biletleri ile başlayacak ianeye iştirake davet ediyor.”¹¹²⁶

¹¹²⁵ “Darülfünunluların Gayret-i Hamiyetperveranesi”, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Teşrinisani 1335, No. 2911, s. 3. Ömer Besim Paşa'nın başkanlığı altında bulunan Hesap ve İdare Heyetlerinin Darülfünun hocalarından oluşması dikkat çekicidir. Hukuk ve Ticaret Mektebi Müderrislerinden Zühtü, Edebiyat Fakültesi Müdürü Emin, Fen Fakültesi Müderrislerinden Şükrü Bey ile Kadri Reşat Paşa bunlar arasındadır. “İzmir Muhacirlerine Darülfünun Teşebbüsü”, **Vakit**, 26 Teşrinisani 1335, No. 739, s. 3. Yapılan ikinci bir toplantıda ise resmî kurumlar, ticarethaneler ve fabrikalardan yardım toplamak amacıyla farklı gruplar meydana getirilmiştir. Bunlar müsamere ve konser vasıtasıyla para toplayacak bir heyet, basın vesaire vasıtasıyla telkin heyeti, ticarethane ve işletmelere gidecek heyetler ve Hilal-i Ahmer'le ortak çalışacak heyet olmak üzere toplam dört gruptur. “İzmir Muhacirlerini Ölümünden Kurtarmak İçin”, **Tasvir-i Efkâr**, 26 Teşrinisani 1335, No. 2913, s. 3. “Darülfünunluların Teşkil Ettikleri Heyetler”, **Tasvir-i Efkâr**, 27 Teşrinisani 1335, No. 2914, s. 2.

¹¹²⁶ Besim Ömer Paşa, teşkilatın sadece üniversite ve yüksek tahsil gören vatansever gençlerle sınırlı bir hareket mi, yoksa bu gençler vasıtasıyla geniş halk tabakalarına yayılmak istenen bir hareket mi olduğu sorusuna, teşebbüsün yeniliği nedeniyle bu konuda herhangi bir karar almaya fırsat bulamadıkları yanıtını vermiştir. Ancak semt teşkilatının varlığından da anlaşılabacağı üzere bu kampanyanın toplumun bütün kesimlerini hedef aldığı açıktır. “İzmir Muhacirlerine Muavenet”, **Vakit**, 27 Teşrinisani 1335, No. 740, s. 1. Heyet tarafından Besim Ömer Paşa'nın başkanlığında yapılan bir toplantıda grupların faaliyetlerine 1 Aralık'tan itibaren başlaması ve 12 Aralık'ta sonlandırılması kararı alınmış ayrıca Şehremaneti, Polis Müdüriyeti ve İstanbul Valiliği'nden de yardım talep edilmiştir. “İzmir Muhacirlerine Muavenet, Darülfünun Teşebbüsü”, **Vakit**, 28 Teşrinisani 1335, No. 741, s. 2. “İzmir Muhacirlerine Muavenet İçin

Darülfünun Heyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden aldığı makbuzlarla birlikte 1 Aralık'tan itibaren faaliyetlerine başlamıştır.¹¹²⁷ Heyetin Hilal-i Ahmer'den aldığı makbuzların daha ilk gün tükenmesi kampanyaya ilginin yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir. “Tasvir-i Efkar”, ilk gün üç saat içerisinde 100 liradan fazla bir ianenin toplandığını sevinçle duyurmuş, “sefaletten açlıktan ve yoksulluktan mustarip yaşamamak için her çareden mahrum ve kimsesiz, çaresiz muhacirlerin biraz olsun yüzünü güldürmeye muvaffak olmak Darülhilafe'deki ağniya-yı İslam'ın vazifesi” olduğunu bir kez daha ilan etmiştir.¹¹²⁸ Kampanyanın üçüncü gününde Hilal-i Ahmer'den alınan 12.500 liralık makbuzun önemli bir kısmı dağıtılmış, satılan piyango bileti hasılatı ise 2.500 lirayı bulmuştur.¹¹²⁹ İlk altı günde heyetin, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden aldığı makbuz değeri 25.000 lira olmakla birlikte bunun sadece 4.500 liralık miktarı dağıtılmıştır. Bu miktar oluşturulan grupların henüz İstanbul'u tamamen dolaşmadığı dikkate alındığında hatırı sayılır bir para olsa da zengin kesimin katılımını bekleyen “Vakit” gazetesi, “zenginlerin bu borcu sona sakladıkları, sonunda ödeyeceklerini” yazarak kampanyanın sonunu beklemeyi tavsiye eder.¹¹³⁰ Kampanyaya katılım konusunda varlıklı kesimlere yapılan çağrılara rağmen “bu aziz vazifeye koşan ve gönlünden bunu hisseden İstanbul'un fakir ve orta halkı” olmuştur. “Tasvir-i Efkar” başını sokacak bir kulübesi olanlarla saraylarda, köşklere yaşayanlara kadar her Türk'e

Ne Yolda Çalışılacak”, **Tasvir-i Efkar**, 28 Teşrinisani 1335, No. 2915, s. 2. Ancak sürenin bitimine gelindiği bir sırada şimdiye kadar toplanan iane miktarı yeterli görülmediğinden yardım kampanyasının aralık ayı sonuna kadar uzatılması kararı alınacaktır. “İzmir Muhacirleri İane Müddetinin Temdidi”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Kanunievvel 1335, No. 2928, s. 3.

¹¹²⁷ “İzmir Muhacirlerine Muavenet”, **Vakit**, 1 Kanunievvel 1335, No. 744, s. 1. “Darülfünun İane Cem'ine Bugün Başlıyor”, **Tasvir-i Efkar**, 2 Kanunievvel 1335, No. 2919, s. 1.

¹¹²⁸ “İzmir Muhacirlerine Muavenet”, **Vakit**, 3 Kanunievvel 1335, No. 746, s. 3. “Zavallıların Yüzünü Güldürebilecek Miyiz?”, **Tasvir-i Efkar**, 3 Kanunievvel 1335, No. 2920, s. 1. Bu çağrıya cevap verenler arasında Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa da yer almış ve İzmir muhacirlerine yardım kapsamında Darülfünun Heyeti'ne 100 lira bağışta bulunmuştur. “Cemal Paşa'nın Muaveneti”, **Vakit**, 5 Kanunievvel 1335, No. 748, s. 2.

¹¹²⁹ “Darülfünun Teşebbüsü”, **Vakit**, 5 Kanunievvel 1335, No. 748, s. 2.

¹¹³⁰ Gazete haberinde büyük ticarethanelerin iane toplayan grupları “patron yok” bahanesiyle başından savdığı, kimisinde de gençlerin azarlandığı bilgisine yer verilmiş ve bu ticarethanelerin ismi özellikle verilmiştir. Örneğin Terzi Nuri Osman Zeki Bey Darülfünun gençlerini sert bir şekilde karşılamıştır. Bununla birlikte “Vakit” şimdiye kadar yardıma katılan önemli isimlere de sütunlarında yer vermiştir. Celalettin Arif Bey 25, Tokathıyan'ın Beyoğlu şubesi 25, Kadıköy Kulübü 300, Doktor Haydar İbrahim Bey 10, Necmettin Arif Bey 5, Zühtü Paşa'nın kızı 5 lira bağışta bulunmuştur. “Felaketzedelere Yardım”, **Vakit**, 6 Kanunievvel 1335, No. 749, s. 1. Sirkeci'deki Meriç Oteli karşısında Vasfi ve Mehmet Şevki Efendiler ticarethanelerinin günlük hasılatı olan 150 lirayı muhacirlere bağışlamışlardır. “İzmir Muhacirlerine Muavenet”, **Vakit**, 8 Kanunievvel 1335, No. 751, s. 3. “Tasvir-i Efkar” ilk dört günün hasılatını 4.000 lira olarak vermiştir. Henüz büyük ticarethanelere ve esnafa müracaat edilmediğinin altı çizilir. Özellikle orta halli ahali ile fakirlerin büyük bir hevesle yardımda bulunduğunu ifade eden “Tasvir-i Efkar” gazetesi “Halkımıza bilhassa ağniyamıza, soğuktan titreyen bedbaht kardeşlerimize muavenetin bir fariza-i dinîye ve millîye olduğunu bir defa daha hatırlatmak” ister. “Muhacirlere Yardım”, **Tasvir-i Efkar**, 6 Kanunievvel 1335, No. 2923, s. 1.

düşen vazifenin “vicdan ve iman borcunu kardeşlerinden esirgememek” olduğunu bir kez daha ilan etmiştir.¹¹³¹

İstanbul’daki resmî dairelerin de yardımda bulunduğu dikkat çekmektedir. Rüşumat İstanbul Müdüriyeti Manifesto Memurluğu tarafından 2.350 kuruş verilmiş ve Bahriye Nezareti’ne bağlı fabrikalar amelesi tarafından da aralık ayı maaşlarından %2 oranında kesinti yapılması suretiyle 50.765 kuruş Darülfünun Heyeti’ne teslim edilmiştir.¹¹³² Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa’nın şahsen yaptığı bağışın ardından çok sayıda subay ve memurun da bağışta bulunduğu görülür.¹¹³³ Hatta gönüllülük esasına göre subay maaşlarından bir miktar kesinti yapılması dahi teklif edilmiştir.¹¹³⁴ Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa ile yapılan görüşmelerden sonra erkan için 200, ümera için 100 ve subaylar için 50 kuruşun gönüllülük esasına göre maaşlarından kesilmesi kararı alınmıştır.¹¹³⁵

Harbiye Nezareti’nden sonra polis teşkilatının da iane kampanyasına katılmıştır. Dolapdere Polis Merkezi memurları tarafından 4.890 ve Kasımpaşa Polis Merkezi memurları tarafından da 3.030 kuruş toplanmış ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne teslim edilmiştir. Bunları takiben de Pangaltı Polis Merkezi 2.038, Fatih Polis Merkezi 1.100, Beykoz Polis Merkezi 2.200, Karagümrük Polis Merkezi 8.013, Unkapanı Polis

¹¹³¹ “Karakışın Rüzgarları Kulağıımıza İzmir Muhacirlerinin Feryadını Getiriyor”, **Tasvir-i Efkar**, 7 Kanunievvel 1335, No. 2924, s. 1.

¹¹³² “İzmir Felaketzedelerine Muavenet”, **Vakit**, 20 Kanunisanı 1336, No. 793, s. 3.

¹¹³³ Mersinli Cemal Paşa’nın bu yardımı üzerine Harbiye Nezareti’nde bulunan diğer zabitan, miralay ve paşalar ikişer, kaymakamlardan mülazımlara kadar birer ve mülazımlardan aşağıda olanların da yarımşar lira vererek yardımda bulunduğu görülür. “Harbiye Nezaretinde Muhacirine Muavenet”, **Tasvir-i Efkar**, 7 Kanunievvel 1335, No. 2924, s. 1.

¹¹³⁴ “İzmir Muhacirlerine Muavenet”, **Vakit**, 8 Kanunievvel 1335, No. 751, s. 3. “Zabitan Maaşlarından Muhacirler İçin Tevkifat”, **Vakit**, 9 Kanunievvel 1335, No 752, s. 3.

¹¹³⁵ “Harbiye Nezareti Erkan ve Memurininin Teşebbüsü”, **Vakit**, 11 Kanunievvel 1335, No. 754, s. 2. 22 Aralık tarihli “Tasvir-i Efkar” şimdye kadar Harbiye Nezareti’ne bağlı personel tarafından 13.000 kuruşun toplanarak Hilal-i Ahmer’e teslim edildiği bilgisini paylaşmıştır. “Muhacirin İanesi”, **Tasvir-i Efkar**, 22 Kanunievvel 1335, No. 2935, s. 3. Ordu ve Donanma Pazarı memurları tarafından da 2.497,5 kuruş toplanmıştır. “Ordu ve Donanma Pazarının Muaveneti”, **Vakit**, 5 Aralık 1335, No. 748, s. 2. “Bir Tashih”, **Vakit**, 6 Kanunievvel 1335, No. 749, s. 2. Taşradan da Darülfünun İane Heyeti’nin yardım kampanyasına subayların iştirak ettiği görülür. Edirne’de Dördüncü Fırka Ahz-ı Asker Riyasetinden 2.500 kuruş verilmiştir. Kadıköy Muhafız Piyade İkinci Alayına mensup taburlar da 4.135 kuruş toplayarak heyete teslim etmiştir. “İzmir Muhacirlerine Muavenet”, **Tasvir-i Efkar**, 12 Kanunisanı 1336, No. 2956, s. 3. Beyoğlu Jandarma Taburu askerleri tarafından 1.500 kuruş, Erkan-ı Harbiye Mektebi öğrencileri tarafından 3.000 kuruş heyete takdim edilmiştir. Ayrıca İmalat-ı Harbiye ve Tophane Fabrikaları subay ve askerleri adına Kaymakam Halim Bey, Darülfünun’a gelerek ianeye katılmak için kendilerine makbuz verilmesini talep etmiştir. “İzmir Felaketzedelerine Muavenet”, **Vakit**, 16 Kanunievvel 1335, No. 758, s. 1.

Merkezi 8.513, Eminönü Polis Merkezi 2.223, Galatasaray Polis Merkezi 3.450 kuruş ve Depo Muhasebeciliği memurları tarafından da 1.250 kuruş bağışta bulunulmuştur.¹¹³⁶

Yardım kampanyasının 12 Aralık'ta sona ereceği daha önceden duyurulmuş olsa da 11 Aralık'a kadar ahali ve küçük esnaftan toplanan 7.000 lira yeterli görülmediğinden daha büyük ticarî işletmelere müracaat edileceği belirtilerek kampanya aralık ayı sonuna kadar uzatılmıştır.¹¹³⁷

Sürenin uzatılmasıyla birlikte Darülfünun Heyeti doğrudan iane toplamanın yanı sıra yardım miktarını artırmak için ayrıca müsamere düzenleme kararı almıştır. Müsamereye Halide Edip ve Emine Semiyye Hanımların da destek vereceği belirtilmiştir.¹¹³⁸ Müsamerenin organizasyonu için oluşturulan heyette Darülfünun Emini Besim Ömer Paşa, İbn-ül Refik Ahmet Nurettin Bey, Kadri Reşat Paşa, Hamdullah Suphi Bey ile Hukuk ve Tıp Fakültesi öğrencileri yer almış, heyet ilk toplantısını 14 Aralık'ta gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda biri Beyoğlu'ndaki Tepebaşı Tiyatrosu'nda diğeri Kadıköy'deki Apollon Tiyatrosu'nda olmak üzere iki müsamerenin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.¹¹³⁹ Darülfünun Heyeti tarafından bir

¹¹³⁶ “İzmir Muhacirini İanesi”, **Tasvir-i Efkar**, 14 Kanunisanı 1336, No. 2958, s. 4. “İzmir Felaketzedelerine Muavenet”, **Vakit**, 14 Kanunisanı 1336, No. 787, s. 3. “Polislerimizin Muhacirine Muaveneti”, **Vakit**, 8 Kanunievvel 1337, No. 1435, s. 3

¹¹³⁷ “Tasvir-i Efkar”ın yayınlamış olduğu bir listeye göz atıldığında iane verenlerin küçük ve orta ölçekli ticarethane sahipleri ya da memurlar olduğu dikkat çekmektedir. Galata Hamı'nda Tevfik Cenânî Bey, Kaymakam Hasan Tahsin Bey, Şehzadebaşı'nda Sebzeci Halit Efendi, Şehzadebaşı'nda Ahmet Hikmet Tuhafiye Ticarethanesi, Dava Vekili Cahit Bey, Sirkeci'de Kemal Bey Sineması, Sirkeci Beşir Kemal Eczanesi, Bitpazarı'nda Çaycı İranlı Hüseyin Efendi gibi. “İzmir Muhacirleri İane Müddetinin Temdidi”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Kanunievvel 1335, No. 2928, s. 3. “İanenin Yekunu”, **Vakit**, 11 Kanunievvel 1335, No. 754, s. 2. “Felaketzedelere Yardım”, **Vakit**, 12 Kanunievvel 1335, No. 755, s. 2.

¹¹³⁸ “Muhacirler Hakkında”, **Vakit**, 14 Kanunievvel 1335, No. 756, s. 2. “Bu müessif ahval yüzündendir ki, Darülfünun İane Teşkilatı, devri hitam bulan iane müddetini bir hafta daha temdide mecbur kalmış ve bu meyanda bazı müsamereler tertibine karar vermiştir” diyen “Tasvir-i Efkar” gazetesi Darülfünun Heyeti'ni müsamere tertibine iten temel nedeni zenginlerin muhacirlere yardım konusunda üstüne düşeni yapmaması olarak göstermektedir. Darülfünun Heyeti'nin şimdiye kadar orta hallilerden ve yoksulluğun acısını tatmış olanlardan yardım gördüğünü ve zenginlerin kayıtsızlıklarında ısrar ettiklerini belirten gazeteye göre zenginlerin bu hissiyatsızlığı karşısında “insanın kendilerini Türk ve Müslüman kalıbından, merhametten mahrum addedeceği geliyor” eleştirisinde bulunur. “İzmir Muhacirlerine Karşı Vazifemizi İfa Edemiyoruz”, **Tasvir-i Efkar**, 15 Kanunievvel 1335, No. 2932, s. 2.

¹¹³⁹ Kadıköy'deki müsamerede Viyolonsel Ekrem ve Adnan Beylerin birkaç parça çalması; Hamdullah Suphi ve Müfide Ferit Hanım'ın da konuşma yapmaları planlanmıştır. Ayrıca Ahmet Nurettin Bey'in “Kadınlık” adlı piyesi sergilenecek ve son olarak Saray-ı Hümayun saz takımı sahne alacaktır. Kadıköy'deki müsamerayı Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa'nın eşinin himaye edeceği bilgisi de paylaşılar. Beyoğlu Tepebaşı Tiyatrosu'ndaki müsamerede ise buranın yabancılardan yaşadığı bir muhit olması dikkate alınarak konuşma yapılması programdan çıkarılmıştır. Zeki Bey'in yönetimindeki Saray-ı Hümayun Orkestrası'nın konseri ve Piyanist Mehmet Ali Feridun Bey'in sahne alması planlanmıştır. “Felaketzedelere Muavenet”, **Vakit**, 15 Kanunievvel 1335, No. 757, s. 3. “İzmir Muhacirlerine Karşı Vazifemizi İfa Edemiyoruz”, **Tasvir-i Efkar**, 15 Kanunievvel 1335, No. 2932, s. 2.

başka müsamere ise 14 Ocak 1920’de gündüz kadınlara, gece erkeklere olmak üzere Şehzadebaşı’ndaki Millet Tiyatrosu’nda düzenlenmiştir.¹¹⁴⁰

Büyük ticarethanelerin katılımını temin için süre uzatılmış olsa da bu yöndeki beklentiler sonuçsuz kalmıştır. Hatta bazı ticarethanelerin heyetlere kötü davrandığı görülmüş ve bunların isimleri gazete sütunlarına taşınarak hedef gösterilmiştir. “Acaba Türk ve Müslüman namı altında yaşayan bu zevat İzmir felaketinden haberdar değil mi? Yoksa bunlar harap ve bitap olan sevgili vilayetimizin akıbetini orada sefil ve perişan kalan dindaş ve millettaşlarımızın bugünkü hal-i elimini hiç işitmediler mi?”¹¹⁴¹ Bunun üzerine ismi verilen ticarethanelerin daha sonra yardım kampanyasına iştirak ettikleri görülmüştür. Bu tavır değişikliğinin ardından “Tasvir-i Efkar” millî ve vatanî hislerin zayıflığını, birlik ve beraberlik duygularının gelişmemişliğini şu cümlelerle dile getirmiştir:

“... Zenginlerimiz şundan emin olmalıdırlar ki, kendilerine para kazanmak ve refahla yaşamak vesilelerini temin eden zavallılar payidar olmadıkça elde ettikleri sermayeyi tezyit şöyle dursun muhafazaya dahi imkan olamayacağı Balkan Harbinden beri tahdis eden binlerce fecai ile sabit olmuştur. Maruz kaldığımız bütün bu faciaların başlıca sebebi ise efrad-ı millet arasında hiss-i tesanüt ve muhabbetin, millî ve vatanî duyguların layıkıyla inkişaf edememiş olmasından ibarettir...”¹¹⁴²

Darülfünun Heyeti tarafından düzenlenen yardıma İstanbul’daki okulların da katıldığı görülür. Bezmiâlem Valide Sultanisi’nde okul mezunlarından Nezahat Nazmi Hanım tarafından İzmir’in işgali sırasında yaşanan olaylara dair bir konferans verilmiş ve faaliyet sonunda toplanan para ile yün tedarik edilerek muhacirler için kışlık çorap ve fanila satın alınmıştır.¹¹⁴³ Makriköy Adile Sultan Mektebi öğrencileri 1.033 kuruşu; Beşiktaş Namık Kemal Numune Mektebi öğrencileri ve hocaları aralarında topladıkları

¹¹⁴⁰ “İzmir Felaketzedelerine”, **Tasvir-i Efkar**, 9 Kanunisani 1336, No. 2953, s. 4. “Vakit” çok acele bir şekilde düzenlendiği için fazla bilet satılamadığını belirtir. Ancak programın zenginliği ön plana çıkarılmıştır. Saray-ı Hümayun Orkestrasının parçaları ile müsamere başlamış, sonrasında Piyanist Mösyö Henke ile Viyolonsel Mösyö Teodor sahne almış ve İbn-ül Refik Bey’in “Dengi Dengine” isimli komedyası ile program bitmiştir. “Muhacirler Menfaatine Müsamere”, **Vakit**, 15 Kanunisani 1336, No. 788, s. 3.

¹¹⁴¹ İlaneye katılmayan ve heyetlere kötü muamelede bulunan ticarethaneler olarak Mustafa Şamlı Ticarethanesi, Osman Zeki Bey Ticarethanesi, Eminönü’nde Abud Efendi Hanı’nda Şamlı Musa, Balıkpazarı’nda Zindan Hanı’nda Çiftlikçizade Ticarethanesinin ismi verilmiştir. “İzmir İlanesi ve Zenginlerimiz”, **Tasvir-i Efkar**, 27 Kanunisani 1336, No. 2971, s. 4.

¹¹⁴² “İzmir İlanesi ve Zenginlerimiz”, **Tasvir-i Efkar**, 3 Şubat 1336, No. 2976, s. 4.

¹¹⁴³ “Bezmiâlem Valide Sultanisinde Konferans”, **Vakit**, 26 Teşrinisani 1335, No. 739, s. 3.

5.158 kuruşu Hilal-i Ahmer'e teslim etmişlerdir.¹¹⁴⁴ Kuleli Askerî İdadisi öğrencileri ise 5.600 kuruş toplayarak Hilal-i Ahmer'e vermişlerdir.¹¹⁴⁵ Galatasaray Sultanisi öğrencileri 31.893 kuruş, hoca ve memurlar da bundan ayrı olarak 8.130 kuruş toplamak suretiyle yardımda bulunmuşlardır.¹¹⁴⁶ Eyüp Sultan İnas Numune Mektebi ise 2.120 kuruşu Hilal-i Ahmer'e verilmek üzere "Vakit" gazetesi matbaasına teslim etmişlerdir.¹¹⁴⁷

Darüşşafaka öğrencilerinin de Darülfünun Heyeti'ne yardımcı olmak için faaliyette bulunduğu görülür. Özellikle Darüşşafaka binasının duvarlarına astıkları ilanlarla İstanbul'un yerli ahalisini İzmir muhacirleri için yardıma davet eden öğrenciler "Aç Müslümanın, kalbi yaralı dindaşının muavenetine koşmak vazifesi" olduğunu duyurmuşlardır.¹¹⁴⁸ Bu suretle topladıkları 2.653 kuruşu "Tasvir-i Efkar" aracılığıyla Hilal-i Ahmer Merkezi'ne teslim edilmiştir.¹¹⁴⁹

1. 7. 3. Darülfünun kampanyasına Anadolu'nun katılımı

Darülfünun Heyeti'nin başlattığı yardım kampanyasına Anadolu'dan da olumlu destek verilmiştir.

Örneğin Elazığ'da 1920 Ocak ayının başında kurulan "İzmir İane Heyeti" vasıtasıyla muhacirler için yardım toplanmaya başlamıştır.¹¹⁵⁰ Bu iş Elazığ'da adeta bir yarışa dönüşmüş, memur ve zabitan maaşlarının %10'unu bağışlamıştır. Elazığ ahalisi diğer komşu vilayetleri de "din kardeşlerine yardım için" yarışa davet etmiştir. Bu suretle bir hafta içerisinde 100.000 kuruş toplanır.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁴ "İzmir Muhacirleri İçin", **Vakit**, 20 Kanunievvel 1335, No. 761, s. 3. Beşiktaş Namık Kemal Mektebi'nin verdiği 5.158 kuruştan 500 kuruşu ünlü devlet adamı ve "vatan şairi" Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey, 1.221 kuruşu öğretmenler ve geri kalan kısmı da öğrenciler adına verilmiştir. Okulun öğrencilerinden 247 numaralı İsmail Efendi, "elbise parası olan 10 lirayı açıktaki ve çıplak kalan İzmir muhacirinin yavrularına iane olarak vermeyi tercih etmiş" ve bu davranışı "vatanî ve insanî hislerle dolu" olduğuna işaret olarak değerlendirilmiştir. "Hicretzedelere Yavrucaklarımızın Muaveneti", **Tasvir-i Efkar**, 12 Kanunievvel 1335, No. 2929, s. 1.

¹¹⁴⁵ "İzmir Muhacirlerine İane", **Tasvir-i Efkar**, 10 Kanunisani 1336, No. 2954, s. 4.

¹¹⁴⁶ "İzmir İanesi", **Tasvir-i Efkar**, 5 Şubat 1336, No. 2978, s. 3. "İzmir Felaketzedelerine Muavenet", **Vakit**, 5 Şubat 1336, No. 807, s. 3.

¹¹⁴⁷ "Eyüp Sultan İnas Numune Mektebinin İanesi", **Vakit**, 15 Kanunievvel 1335, No. 757, s. 3.

¹¹⁴⁸ "Darüşşafakanın Şefkati" **Tasvir-i Efkar**, 2 Kanunievvel 1335, No. 2919, s. 1.

¹¹⁴⁹ "Bikes Yavrularımızın Felaketzede Yetimlere Yardımları", **Tasvir-i Efkar**, 7 Kanunievvel 1335, No. 2924, s. 1.

¹¹⁵⁰ "İzmir Felaketzedelerine Muavenet", **Vakit**, 7 Kanunisani 1336, No. 780, s. 3.

¹¹⁵¹ "İzmir Felaketzedelerine Muavenet", **Vakit**, 15 Kanunisani 1336, No. 788, s. 3. Söz konusu 100.000 kuruş 12 Ocak tarihinde Elazığ İzmir İane Heyeti Katib-i Umumisi Halil Hilmi Bey tarafından Bank-ı Osmanî aracılığıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilmiştir. **TKA. 313/180**. "İzmir Muhacirine İanesi", **Tasvir-i Efkar**, 19 Kanunisani 1336, No. 2963, s. 2.

Edremit'te de Darülfünun Heyeti'ne destek olmak adına iane toplanmış ve bir de müsamere düzenlenmiştir. Bu şekilde toplanan iane miktarı 151.157 kuruştur.¹¹⁵²

Babaeski kasabası ahalisi Yunan işgali nedeniyle “terk-i dâr ve diyar eden biçare Müslümanların tehvin-i elem ve ıstırabına medar olmak için” iki farklı zamanda 5.000 ve 30.000 kuruşluk yardım toplayarak Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne verilmek üzere “Tasvir-i Efkar” matbaasına göndermiştir.¹¹⁵³

Afyon merkez livasında bulunan memurlar kendi aralarında topladıkları 5.000 kuruşu Hilal-i Ahmer Cemiyeti veznesine havale etmişlerdir.¹¹⁵⁴

Sivas Valisi Reşit Paşa'nın eşi Melek Reşit Hanım tarafından Sivas'ta kurulan “Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti” tarafından da 10.000 kuruş toplanmış ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkezine gönderilmiştir.¹¹⁵⁵ Yine Sivas'ın Aziziye kazası ahalisi tarafından toplanan 4.130 kuruş posta yoluyla İstanbul Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'ne havale edilmiştir.¹¹⁵⁶

Konya'da düzenlenen müsamereden elde edilen 27.500 kuruş muhacirlere bağışlanmıştır.¹¹⁵⁷ Konya'nın Kadınhanı kazasında kurulan “Seyidili Terakkiyat Komitesi” tarafından “İzmir dindaşlarının” ihtiyaçları için toplanan 140.000 kuruş Sirkeci Köprülü Hanı'ndaki Gayret Ticarethanesi'ne gönderilmiş ve ayrıca 30.000 kuruş değerindeki buğday da Hilal-i Ahmer Merkezi'ne sevk edilmiştir.¹¹⁵⁸

Samsun'da toplanan 70.000 kuruş Samsun Mebusu Emin Bey aracılığıyla Hilal-i Ahmer veznesine teslim edilmiştir.¹¹⁵⁹

¹¹⁵² Halktan toplanan nakit 22.430 kuruş, müsamere hasılatı 127.375 kuruş ve Yazıcızade Hakkı Bey tarafından verilen 1.352 kuruşla birlikte toplam 151.157 kuruş gelir elde edilir. “İzmir Felaketzedelerine Muavenet”, **Vakit**, 30 Kanunisanı 1336, No. 801, s. 3.

¹¹⁵³ “İzmir Mültecilerine Muavenet”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Kanunisanı 1336, No. 2954, s. 4.

¹¹⁵⁴ İane verenlerin listesi de Hilal-i Ahmer'e gönderilmiş ve Afyon'a bağlı kaymakamlıklardan gelecek paranın da peyderpey gönderileceği bilgisi verilmiştir. Listeye bakıldığında Mutasarrıf Vahap Bey'den Kadı Ahmet İzzet Bey'e, Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Hakkı Bey'den Posta Telgraf Müdürü Nazım Efendi'ye kadar farklı seviyede memurlardan oluşan toplam 57 kişinin ismi yer aldığı görülmektedir. **TKA. 28/243**

¹¹⁵⁵ 15 Şubat 1920 tarihli havale içi bkz. **TKA. 613/16**. Melek Reşit Hanım, 6 Şubat 1920'de gerçekleştirilen kurul toplantısında yaptığı bir konuşmada kimsesiz çocuklara ve muhacirlere yardım edilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Necdet Aysal ve Hasan Dinçer, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın Örgütlenme Aşamasında Melek Reşit Hanım ve Faaliyetleri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XII/24, Bahar 2012, s. 154-155. Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ve Melek Hanım'ın faaliyetleri için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, **Milli Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996.

¹¹⁵⁶ **TİTEA, Kİ. 20, Gİ. 115. Blg. 115.**

¹¹⁵⁷ **BOA. DH. ŞFR. 107/54.**

¹¹⁵⁸ **TKA. 28/244.**

¹¹⁵⁹ “İzmir Felaketzedelerine Muavenet”, **Vakit**, 9 Mart 1336, No. 840, s. 2.

Bursa’da Ziraat Mektebi öğrencilerinin öncülüğünde Darümuallimin, Darümuallimat, Sultanî, Askerî Rüştîye ve Sanayi Mektebi öğrencilerinin de katılımıyla Darülfünun Heyeti tarafından başlatılan kampanyaya destek için iane toplanmaya başlanmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Bursa Merkezi adına toplanan iane için Teali İslam Cemiyeti’nin de yardımcı olduğu görülür.¹¹⁶⁰ Bu teşebbüs hakkında İstanbul basınında ilanlar verilmiştir. Cuma günleri namazdan sonra Bursa’nın Emir Sultan, Yeşil Camii, Ulu Camii, Hüdavendigâr Camii ve Yıldırım Camilerinin kapılarında Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden alınmış 5, 50 ve 100 kuruşluk makbuzlarla yardım toplanacağı ve ahaliyi teşvik için de camilerde vaaz verileceği duyurulur.¹¹⁶¹ Bursa’daki okul öğrencilerinin faaliyeti neticesinde 130.000 kuruş gibi önemli bir miktar toplanmıştır.¹¹⁶²

Anadolu’daki bazı ticarî işletmelerin de Darülfünun kampanyasına katılımı görülmektedir. Örneğin Niğde’de bulunan Millî Mahsulat Şirketi’nden, Sadrazam Ali Rıza Paşa’ya gönderilen bir telgrafta “İzmir felaketzedeganının tehvin-i felaket ve sefaletine mazhar olmak için” 2.500 liranın şirket tarafından tahsis edildiği bildirilmiştir.¹¹⁶³ Şirketin vermiş olduğu 2.500 lira Soma, Nazilli ve Karesi’de bulunan muhacirlerin ihtiyaçları için harcanmak üzere Muhacirin Müdüriyeti’ne teslim edilir.¹¹⁶⁴

¹¹⁶⁰ İstanbul Ziraat Mektebi öğrencilerinden Fevzi Necati ve Saib Efendiler Bursa’ya gelerek bu faaliyet hakkında bilgi toplamış ve İstanbul basını ile paylaşmışlardır. “Bursa Gençlerinin Bir Teşebbüsü”, **Vakit**, 30 Kanunisani 1336, No. 801, s. 3. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Bursa Merkezi Reisi Operatör Hasip Bey tarafından 11 Ocak 1920 tarihli yazıyla Bursa’daki gençlerin teşebbüs hakkında bilgi verilerek makbuz gönderilmesi talep edilmiştir. **TKA. 645/256**.

¹¹⁶¹ “Bursa Gençlerinin Hayırlı Bir Teşebbüsü”, **Tasvir-i Efkar**, 3 Şubat 1336, No. 2976, s. 4.

¹¹⁶² **TKA. 645/256. 1.**

¹¹⁶³ **CA. 272. 74. 68. 45. 5/2.** “Anadolu Milli Mahsulat Şirketi’nin Hayırperverliği”, **Vakit**, 26 Teşrinisani 1335, No. 739, s. 3. “Mahsulat Şirketi’nin Muaveneti”, **Tasvir-i Efkar**, 26 Teşrinisani 1335, No. 2913, s. 3.

¹¹⁶⁴ Müdür-i Umumi Hamdi Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 30 Kasım 1919 tarihli yazıda “efrad-ı milletin yek diğeri hakkında şu suretle vaki olan muamelatının” derin bir şükran borcu uyandıracağından şirkete basın aracılığıyla teşekkür edilmesi için Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi’ne talimat verilmesi talep edilmiştir. **CA. 272. 12. 38. 27. 8/1.** Hamdi Bey ayrıca Anadolu Milli Mahsulat Şirketi’ne bir teşekkür telgrafi göndererek yapılan yardımın ahali arasında büyük bir bağ ve birliktelik doğuracağını ifade etmiştir. **CA. 272. 74. 68. 45. 5/3.** Şirketin yapmış olduğu yardımın Nazilli, Soma ve Karesi havalisine gönderilmesinin nedeni buradaki muhacirlerin ağır kış şartları altında bulundukları sefil durumdur. Nitekim Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne gönderilen bir yazıda “şimdiye kadar toplanan ve toplanacak olan ianelerin Balıkesir, Soma, Karahisar, Denizli ve Nazilli havalisinde görülecek ihtiyaca sarf edilmek üzere Hilal-i Ahmer heyetleri emrine bir an evvel ve nakden irsalı” talep edilmiştir. Özellikle söz konusu merkezlerin mal sandıklarında yeterli nakit bulunmayışı ianelerin nakden gönderilmesi talebine neden olmaktadır. **CA. 272. 12. 38. 27. 13/1.** Yardımların söz konusu bölgeye ulaşmasının ardından “Harekat-ı Milliye ve Redd-i İlhak Aydın ve Havalisi Heyet-i Merkeziye Reisi Ömer Lütfi” imzasıyla Nazilli’den Darülfünun Emmini Besim Ömer Paşa’ya çekilen telgrafta İzmir muhacirlerine yardım elini uzatmak suretiyle “milletin kara gün dostu olan Darülfünunlulara” teşekkür edilmiştir. “İzmir Felaketzedeganının Teşekkürü”, **Vakit**, 2 Kanunisani 1336, No. 775, s. 2.

Ticarethaneler tarafından İzmir muhacirlerine nakden olduğu gibi aynen de yardımda bulunulduğu görülür. Örneğin Milli Süt Muamelatı Şirketi, “İzmir felaketzedeganına muaveneten 100 kilo kaşar peyniri” bağışlamıştır.¹¹⁶⁵

1 Aralık’ta başlayıp 12 Aralık’a kadar devam etmesi planlanan, ancak aralık ayı nihayetine kadar uzatılan Darülfünun iane kampanyası neticesinde, taşradan gelen yardımlar hariç, İstanbul merkezinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden alınan makbuzlar karşılığında 10.000 liraya yakın (1.000.000 kuruş) iane toplanmıştır. Ancak İzmir’de yayınlanan 6 Nisan 1920 tarihli “Ahenk” gazetesinin haberine göre toplanan 10.000 liranın 6.000 lirası Hilal-i Ahmer veznesine teslim edilmiş, geri kalan kısmı Darülfünun Muhasebecisi Kemaleddin Bey tarafından zimmetine geçirilmiştir. Bu haberi aktaran “Vakit” gazetesi olayı izlemiştir.¹¹⁶⁶ Bu süreçte Kemaleddin Bey, Darülfünun İane Heyeti tarafından açığa alınmış ve hakkında soruşturma başlatılmıştır. Maliye Müfettişi Zeki Bey tarafından yapılan incelemede, 14 Ocak 1920’de Şehzadebaşı’nda icra edilen müsamere hesabının Cem’i İane Nizamnamesi gereği mazbataya raptedildiği ancak “nizamname hilafına resmî işlemlerinin tamamlanmayıp gazetelerde ilan edilmediği” tespit edilmiştir.¹¹⁶⁷

1. 7. 4. Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti’nin faaliyetleri

İzmir’in işgali ile Yunan zulmünden kaçarak “Hilafet ve Saltanat merkezi Dersaadet’e” gelen muhacirler için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti dışında iki kuruluşun daha faaliyette bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ilki İzmir’de Rumeli muhacirleri tarafından kurulan “Muhacirin Cemiyeti”nin İstanbul’daki bir uzantısı olarak faaliyette bulunmak amacıyla teşkil edilen “Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti”dir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre cemiyet, “Hadise-i ahirede İzmir’in şehit ve mağdur olan ailelerine muavenette bulunmak ve aynı zamanda Hükümet-i Seniyye ile Sulh Konferansı ve Düvel-i İtilafiye mümessilleri nezdinde teşebbüs-ü lazıma ve insanîyeye tevsi etmek maksadıyla” 21 Mayıs 1919’da hükümete müracaat dilekçesini vermiştir.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁵ “İzmir Felaketzedeganına Teberru”, **Tasvir-i Efkâr**, 9 Şubat 1336, No. 2982, s. 4.

¹¹⁶⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne teslim edilen miktara cemiyet tarafından da ilaveler yapılarak Nazilli, Akhisar ve Alaşehir’deki İmdad-ı Sıhhiye Heyetlerine gönderilmiştir. “İzmir Felaketzedeleri”, **Vakit**, 12 Nisan 1336, No. 872, s. 2.

¹¹⁶⁷ **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 60. 6. 1.** ve **BOA. DH. HMŞ. 6/11.**

¹¹⁶⁸ **BOA. DH. HMŞ. 4/4. 45.** Bir başka arşiv belgesinde de cemiyetin “Aydın vilayeti ahalisinin ekseriyetini Türk ve Müslümanların teşkil eylediğine dair hariç ve dahilde çalışmak maksadıyla”

Eski Paris Şehbenderi Doktor Lütü Bey'in idaresindeki cemiyetin merkezi olarak Çağaloğlu'nda Nafiz Paşa Konağı yanındaki Aşiyân Mektebi binası kiralanmış, idare heyeti ve kadınlar şubesi burada faaliyet göstermiştir.¹¹⁶⁹ Bu binada bir lokanta ve kahvehane, dikiş, kola ve ütü odaları oluşturulmuş ayrıca bir eczane ve muayenehane meydana getirilmiştir. İhtiyaç sahibi erkeklerin sabah saat ondan on bire; bayanların ise öğleden sonra üçten dörde kadar cemiyete müracaat etmeleri duyurulmuştur. Terzihanede Londra'da eğitim görmüş bir bayan istihdam edilmiş ve onun sayesinde çok düşük maliyetlerde elbiseler dikilerek başta İzmir muhacirleri olmak üzere fakir ahaliye dağıtılmıştır.¹¹⁷⁰

Cemiyet, 3 Ağustos 1919 Pazar günü Sultan V. Murat'ın kızı Fehime Sultan'ın himayesinde Gülhane Parkı'nda bir müsamere tertip etmiş, programın biletleri Çağaloğlu'ndaki merkez binasında satışa sunulmuştur.¹¹⁷¹

1. 7. 5. İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti'nin faaliyetleri

İkinci cemiyet ise Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Heyeti ile hemen hemen eş zamanlı olarak, 1919 mayıs sonu haziran ayı başlarında, kurulmuş olduğunu tahmin

kurulduğu ifade edilmektedir. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.** "Tasvir-i Efkâr" bu cemiyetin cemaat teşkilatından mahrum kalmış olan Müslümanlara, savaşlar vesaire felaketler nedeniyle yardıma muhtaç kimselere büyük bir hizmette bulunacağı yorumunda bulunmuştur. "Muhacirin Cemiyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 28 Mayıs 1335, No. 2738, s. 2.

¹¹⁶⁹ "İzmir Muavenet-i Hayriye Cemiyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 1 Haziran 1335, No. 2742, s. 2. Doktor Lütü Bey'in "Aydın Muavenet-i Hayriye Cemiyeti Reisi" sıfatıyla adına ilk olarak Sultan Vahdettin'in tahta çıkışının yıl dönümünde saraya gönderilen 9 Temmuz 1919 tarihli tebrik mesajına ait listede rastlanmaktadır. **BOA. İ. DUİT. 13/28.**

¹¹⁷⁰ "Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti", **Vakit**, 5 Temmuz 1335, No. 605, s. 2. "Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti", **Vakit**, 7 Temmuz 1335, No. 607, s. 2.

¹¹⁷¹ Sabahtan geceye kadar süren müsamere programında zeybek oyunları, İtilaf Devletlerinin bando takımı gösterileri, mehter gösterisi, Hanımlar Cemiyeti'nin konseri gibi 25 farklı etkinliğe yer verilmiştir. "Aydın Vilayeti Felaketzedeganı Menfaatine", **Tasvir-i Efkâr**, 24 Temmuz 1335, No. 2791, s. 2. Osmanlı Arşivi'nde rastladığımız 31 Temmuz 1919 tarihli bir belgede Doktor Lütü Bey'in "Aydın Musabını Cemiyeti" namıyla bir cemiyet kurup aşağıda inceleyeceğimiz üzere Şehremini Cemil Paşa'nın Gülhane Parkı'nda vereceği müsamereden de istifade ile ruhsatsız bir şekilde iane topladığı hatta Cemil Paşa'nın teşebbüsü için Osmanlı Bankası tarafından verilecek olan 1.000 lirayı da bir şekilde gasp ettiği haberinin araştırılması istenmiştir. **BOA. DH. KMS. 54/7.** Mülkiye Müfettişi Esat Bey tarafından yapılan inceleme neticesinde cemiyetin Cemiyetler Kanunu'na uygun bir şekilde kurulduğu ancak daha sonra İdare Heyeti'nde yapılan değişikliklerden hükümetin haberdar edilmediği, Cem-i İane Nizamnamesine aykırı olarak iane toplandığı ve elde edilen bir kısım ianenin elde tutularak "cemiyet menafinin haleldâr olmasına" sebebiyet verildiği, bazı eşyanın satışında ve harcamaların icrasında usulsüzlükler bulunduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Cem-i İane Nizamnamesinin 10'uncu ve Ceza Kanunu'nun 82'inci maddelerinin ihlal edildiği tespiti ile İdare Heyeti Başkanı Doktor Lütü, üyelerden Hüseyin Rıfat, Hilmi İsmail ve Şükrü Beylerin mesuliyetlerinin olduğu ve bu şahıslarının elinde bulunan 4.235 kuruş iane parasına resmî makamlarca el konulması gerektiği kararlaştırılmıştır. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 42.**

ettiğimiz “İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti”dir.¹¹⁷² Meclis-i Âyân üyesi ve eski Hariciye Nazırı Reşit Paşa ile Şehremini Cemil Paşa’nın himayelerinde kurulan bu cemiyet de müsamere ve gösteriler tertip etmek suretiyle muhacirler için yardım toplamak yoluna gitmiştir.¹¹⁷³ Aynı maksatlarla ve isimleri birbirini çağrıştıran iki cemiyetin eş zamanlı olarak kurulması kamuoyunda karşılıkları doğuracağından İzmir Felaketzedeganına Muavenet Cemiyeti tarafından bir basın açıklaması yapılmış ve “Hariciye Nazırı esbakı Reşit ve Şehremini Cemil Paşaların riyasetleri tahtında bulunan İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti ile Paris esbak Şehbenderi Doktor Lütfi Bey’in riyaseti altında bulunan Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti’nin yek diğeriyle münasebeti olmadığı ahali-i muhteremece iltibasa mahal kalmamak üzere ilan” edilmiştir.¹¹⁷⁴

İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti’nin en önemli faaliyeti, 8 Ağustos 1919 “Cuma” günü Gülhane Parkı’nda gerçekleştirdiği büyük müsamere olmuştur. Müsamere hazırlıklarına başlayan heyet ayrıca geliri muhacirlere kalmak üzere bir de müzayede tertip etmek istemiş ve müzayedede satılacak eşya temini maksadıyla daha önce lağvedilerek mal varlıkları hazineye aktarılan Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin eşyalarının uygun bir fiyatla kendisine verilmesi için hükümete müracaat etmiştir. “Böyle bir umur-u hayra hükümetçe de muavenet münasip görüldüğünden” teklif kabul edilmiştir.¹¹⁷⁵ Bunun üzerine cemiyet düzenleyeceği müsamerenin haberini basın aracılığıyla halka duyurur. Gazete haberlerinde bu eğlenceye katılmanın “fariza-i milliye ve diniye” olduğu vurgusu ön plana çıkarılmıştır.¹¹⁷⁶ Halkın dinî duygularına hitap edilerek heyet tarafından eğlence günü olarak özellikle “Cuma” gününün seçilmesi de bu açıdan önemlidir.

¹¹⁷² Bununla birlikte basında yer alan haberlerden cemiyetin “İzmir Mazlumin, Eytam ve Eramiline Muavenet Heyeti” adını da kullandığı görülür. “Gülhane Parkı Hasılatı”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Eylül 1335, No. 2845, s. 2.

¹¹⁷³ “İzmir Mazlumlarına Yardım”, **Vakit**, 9 Temmuz 1335, No. 609, s. 2.

¹¹⁷⁴ “İzmir Mazlumlarına Muavenet Heyetinden”, **Tasvir-i Efkar**, 10 Temmuz 1335, No. 2779, s. 2.

¹¹⁷⁵ Cemiyetin teklifi 31 Temmuz 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kabul edilmiştir. “**BOA. BEO. 4584/343777. 1.** Maliye Nezareti tarafından müzayedede satılmak üzere heyete devredilen eşya listesi: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nden gümüş kemer (1 adet), vazo (6 adet), kartpostal (20.000 adet), gümüşlü kılıç-pala (1 adet); Donanma Cemiyeti’nden hokka takımı (1 adet), gümüş vazo (1 adet), savatlı kılıç (3 adet), altın ve gümüş kol düğmeleri (117 adet), gümüş kol düğmeleri (108 adet). **BOA. BEO. 4584/343777. 2.**

¹¹⁷⁶ “İzmir Musibetzedelerine Muavenet Bir Fariza-i Milliye ve Diniyedir”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Ağustos 1335, No. 2802, s. 2. İlan aynı başlıkla birkaç sayı boyunca yayınlanmaya devam etmiştir. Gazete müsamereye katılımı artırmak için hazırlıkları yerinde incelediğini ve her açıdan mükemmel bir eğlence olması için hiçbir şeyin ihmal edilmediğini duyurur. “Din kardeşlerimiz için” böylesine güzel hazırlanmış bir eğlenceye “rağbet ve şıtab eylemek her Müslüman ve Türk için dinî ve milli bir borçtur.” İlginç bir

8 Ağustos Cuma günü Gülhane Parkı'nda yapılan müsamereye büyük bir katılım olmuştur. Özellikle başta Veliaht Abdülmecit Efendi gibi üst düzey protokole mensup kişilerin varlığı bu açıdan önemlidir.¹¹⁷⁷ Toplumun en üst kesimleri ile sıradan ahalinin ortak sorunlar ve acılar karşısında bir araya gelmesi birlik ve beraberlik anlamında önemli mesajların verilmesini sağlamıştır. Konumuz açısından önemli olan bir diğer husus ise eğlenceler sırasında bir takım tarihsel malzemenin diriltilmesi, kültürel hafızanın canlandırılması ve bunun milli duygular üzerinde yarattığı etkidir. “Vakit” gazetesi bu etkiyi gayet güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir:

“...Müsamereye büyük bir kıymet, yüksek bir mana veren cihet yapılan bütün tertibatın eski ve yeni Türk adet ve ananât-ı milliyesinden iktibas edilmiş olmasıdır. Mabeyn-i Hümayun Orkestrasından, Bahriye Bandosundan başka Mehterhane takımı parka gelmiştir... Osmanlı tarihinin en debdebeli, en tantanalı devirlerini canlandıran Mehterhane takımının ahengi son günlerin vakıayı ile mecruh olan Türklerin kalplerine maziden bir reşâşe-i teselliyat savurdu... Dünkü müsamerede en ziyade nazar-ı dikkat celp eden bir şey de en kadim Türk adet ve ananâtını göstermek üzere tertip edilmiş olan bir otağ idi. Otağın içerisi baştan başa işlemeli, sırmalı, ipekli eski Türk mobilyaları, şilteler, yastıklar ile tezyin edilmiş, bunlar arasına eski Türk kadınları kıyafetinde hanımlar oturmuş, bir köşede Türk sofrası kurulmuş... burada Türk hayat-ı medeniye ve ananeviyesinin bin bir gece masallarını canlandıracak bir muadili vücuda getirilmişti...”¹¹⁷⁸

“Gelenegün icadı” kavramı ile birebir örtüşecek olan bu ifadeler ortak tarihi ve kültürel değerler etrafında toplumun farklı katmanlarına mensup bireylerin buhran ve

şekilde eğlence sırasında “milli soğuk me’kulat ve meşrubatın” yani milli yiyecek ve içeceklerin servis edileceği de duyurulur. Gıda maddelerine “milli” sıfatı yüklemek, her insan için zorunlu olan temel tüketim maddelerini kültürel bir simge yapmak suretiyle ortak payda etrafında bütünleşmek düşüncesinin burada öne plana çıktığını görmek mümkündür. “Gülhane Parkında Bugün İcra Edilecek Müsamereye Rağbet Bir Vazife-i Vataniyedir”, **Tasvir-i Efkar**, 8 Ağustos 1335, No. 2806, s. 1. Müsamere biletleri 1 liradan satışa sunulmuştur. **BOA. UMVM. 92/4. 1.**

¹¹⁷⁷ Rıza Tefvîk Bey, eski Hariciye Nazırı Reşit Paşa, Şehremini Cemil Paşa, eski Maarif Nazırı Ziya Paşa, hanım sultanlardan bazıları, Darülfünun Emîni Besim Ömer Paşa, Harbiye Nezareti erkanından kişiler protokolde yer alan önemli isimlerdir. “Tasvir-i Efkar” müsamereye olan ilgiyi “Bütün İstanbul bilhassa halkımızın ileri gelenleri eğlencelere rağbet etmek suretiyle dün İzmir felaketzedeganına şayan-ı takdir bir hiss-i hamiyetle muavenete şitab oldular” şeklinde duyurmuştur. “Dünkü Park Eğlenceleri”, **Tasvir-i Efkar**, 9 Ağustos 1335, No. 2807, s. 1.

¹¹⁷⁸ “Parkta Bir Müsamere”, **Vakit**, 9 Ağustos 1335, No. 640, s. 1.

felaket anlarında nasıl bir araya geldiğini, tarihî ve kültürel miras üzerinde nasıl bir birliktelik meydana getirdiklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.¹¹⁷⁹

Gülhane Parkı'nda yapılan eğlenceden 8.700 lira (870.000 kuruş) gibi ciddi bir gelir elde edilmiştir. Bu paranın 7.000 lirası doğrudan Hilal-i Ahmer Cemiyeti veznesine teslim edilir.¹¹⁸⁰

Heyetin muhacirler adına yaptığı bir diğer faaliyet ise piyango çekilişi düzenlemek olmuştur. Çekilişte ödül olarak dağıtılmak üzere cemiyet bir kez daha Hükümete müracaat ederek Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin hazineye devredilen eşyalarından bir kısmının uygun fiyatlarla kendisine verilmesini talep etmiş ve Hükümet bu teklifi uygun bulmuştur.¹¹⁸¹ Eşyaların piyango çekilişine dahil edilecek kısmı özendirici olması ve bu sayede katılımın artırılması maksadıyla Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Beyoğlu'ndaki mağazasında teşhir edilmiştir.¹¹⁸² Piyango biletleri 1 liradan satışa sunulmuştur.¹¹⁸³

İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti'nin piyango hazırlıkları devam ettiği bir sırada, Şehremini Cemil Paşa'nın himayesinde gerçekleştirilen Gülhane Parkı'ndaki müsamere hasılatının henüz bölgeye ulaşmadığına dair bir haber basında yer

¹¹⁷⁹ Yukarıda temas ettiğimiz “milli soğuk me’kulat ve meşrubat” hususunu da bu çerçevede ele almak gerekir. Gülhane Parkında Bugün İcra Edilecek Müsamereye Ragbet Bir Vazife-i Vataniyedir”, **Tasvir-i Efkar**, 8 Ağustos 1335, No. 2806, s. 1.

¹¹⁸⁰ Bu miktara müzayede gelirleri dahil değildir. Tasvir-i Efkar bunun da dahil edilmesi ile toplam hasılatın 15.000 liraya ulaşacağını tahmin etmektedir. “İzmir Felaketzedelerine Muaveneti Tertip Edenler”, **Tasvir-i Efkar**, 16 Ağustos 1335, No. 2814, s. 1. Hilal-i Ahmer’e teslim edilen 7.000 liranın o sıralarda Nazilli’ye hareket etmek üzere olan Beşinci İmdad-ı Sıhhiye Heyeti’ne verileceği bildirilir. “Park Eğlenceleri Hasılatı”, **Tasvir-i Efkar**, 3 Eylül 1335, No. 2832, s. 2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve İzmir Felaketzedeganına Muavenet Cemiyeti yaptıkları basın açıklamaları ile Gülhane Parkı'nda 8 Ağustos 1919 tarihinde gerçekleştirilen eğlence hasılatından 780.310 kuruşun Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumi veznesine teslim edildiğini duyurmuşlardır. “Parktaki Eğlenceler Hasılatı”, **Tasvir-i Efkar**, 4 Eylül 1335, No. 2833, s. 2. “Gülhane Parkı Hasılatı”, **Tasvir-i Efkar**, 19 Eylül 1335, No. 2845, s. 2.

¹¹⁸¹ Cemiyet azasından Ethem Bey’in eşi Refika Hanım tarafından yapılan 15 Ekim 1919 tarihli müracaat için bkz. **BOA. BEO. 4598/344809. 2. 1.** Buna verilen 30 Ekim 1919 tarihli Meclis-i Vükela kararı hakkında bkz. **BOA. MV. 217/87** ve **BOA. BEO. 4598/344809. 1.** Alınan eşyaların bir kısmı piyango çekilişine konulurken bir kısmı da Hilal-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla Batı Anadolu’daki muhacirlere dağıtılmak için Nazilli, Aydın, Balıkesir taraflarına gönderilen İmdad-ı Sıhhiye Heyetlerine verilmiştir. Maliye Nezareti’nden teslim alınarak heyetlere verilen eşya arasında 105 takım elbise, 27 pelerin, 60 avcı yeleği, 185 yün kuşak, 211 basma mintan, 192 Amerikan gömleği, 73 çift çarık ve Bursa yemenisi, 500 çift yün çorap, 18 battaniye, 702 hâkî fes, 114 metre kumaş, 359 çocuk elbisesi vs. “İzmir Muhacirlerine ve Harikzedegâna Dağıtılacak Eşya”, **Tasvir-i Efkar**, 18 Teşrinisani 1335, No. 2905, s. 3. Piyango çekilişine dahil edilen eşyalar ise şunlardır: Japon işi vazolar, Sevr vazoları, mermerden bir kadın heykeli, beyaz ayna, kılıçlar, hokka takımı, gümüş kama, ispirotlu çaydanlık, gümüş tokalı kemer, gümüş vazo, yaldızlı kol saati, elmaslı altın bilezik. “İzmir Mazlumları”, **Tasvir-i Efkar**, 6 Teşrinisani 1335, No. 2893, s. 2.

¹¹⁸² İzmir Mazlumları İçin Sergi Küşadı”, **Vakit**, 8 Teşrinievvel 1335, No. 694, s. 2. “İzmir Yetimleri İçin Piyango”, **Tasvir-i Efkar**, 8 Teşrinievvel 1335, No. 2865, s. 2.

¹¹⁸³ “İzmir Mazlumları”, **Tasvir-i Efkar**, 6 Teşrinisani 1335, No. 2893, s. 2.

almıştır.¹¹⁸⁴ Nitekim Nazilli'den Mutasarrıf Vekili Necip Bey imzasıyla 8 Kasım 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede, parktaki "büyük eğlence hasılatından henüz bir şey gönderilmemiş ve muhacirin ahvalinin tahammülsüz bir noktaya gelmiş olduğu" bildirilerek, paranın bir an önce gönderilmesi talep edilmiştir.¹¹⁸⁵ "Tasvir-i Efkar" gazetesi olayı soruşturmuş ve ulaştığı bilgileri okuyucusuna aktarmıştır. Habere göre hasılat heyet tarafından Hilal-i Ahmer'e teslim edilmiş ve Nazilli, Denizli, Akhisar'daki şubeleri vasıtasıyla oralardaki muhacirlere dağıtılmıştır. Ayrıca bu paranın 1.500 lirası ile çocuklar için çorap, fanila vesaire satın alınıp gönderildiği gibi buradaki muhacir yetimlerinin de iâşe edildiği belirtilmiştir. Yine bu meblağdan Denizli ve Akhisar'da bulunan imdat heyetlerine 1.000 liralık bir hesap açıldığı ve oradaki hastaların ihtiyaçlarının karşılandığı vurgulanmıştır. "Tasvir-i Efkar", müsamereyi tertip eden heyetin yakında bir de piyango düzenleyeceğini ve buradan elde edilecek gelirin de yine Hilal-i Ahmer'e verileceğini duyurduktan sonra şüpheli olacak surette ortaya çıkarılan şayiayı ayıpladığını bildirmiş, İzmir Felaketzedegânına Muavenet Heyeti ile Hilal-i Ahmer'in mesaisini takdir etmiştir.¹¹⁸⁶ Gazete, İzmir Felaketzedegânına Muavenet Heyeti tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti veznesine yatırılan 7.785 lira 15 kuruşun Batı Anadolu'daki imdat heyetlerine ne şekilde tahsis edildiğine dair bir de malî tablo yayınlamış ve kamuoyunda her iki cemiyet hakkında soru işaretlerinin oluşmasına izin vermemiştir.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁴ "Park Hasılatı Gönderilmemiş!", **Tasvir-i Efkar**, 24 Teşrinisani 1335, No. 2911, s. 3.

¹¹⁸⁵ **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 81. 2.** Bu telgraf üzerine Dahiliye Nazırı Şerif Paşa tarafından Şehremini Cemil Paşa'ya 23 Kasım tarihinde gönderilen yazıda hasılatın henüz gönderilmediğinden muhacirinin durumunun tahammülsüz bir noktaya ulaştığı ve hasılatın bir an önce gönderilmesi gerekliliği bildirilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 81. 1.**

¹¹⁸⁶ "Park Eğlencesi Hasılatı Meselesi", **Tasvir-i Efkar**, 26 Teşrinisani 1335, No. 2913, s. 3.

¹¹⁸⁷ "Müsamere Hasılatının Mahal-i Sarfı", **Tasvir-i Efkar**, 28 Kanunisani 1336, No. 2972, s. 3. Gazete, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından park hasılatını Hilal-i Ahmer'e terk eden İzmir Felaketzedegânına Muavenet Heyeti'ne yönelik teşekkürünü de yayınlamıştır. 7.785 lira 15 kuruşun muhtaç muhacirlere tahsis edilmesinin "cemiyet-i âliyelerine ebedî bir din-i şükran kazandırdığı" bildirilir. "İzmir Felaketzedelerine Muavenet Heyeti", **Tasvir-i Efkar**, 31 Kanunisani 1336, No. 2973, s. 1. Mart 1920'ye gelindiğinde 8 Ağustos 1919 tarihinde gerçekleştirilen Gülhane Parkı eğlencesinin Cem'-i İlane Nizamnamesine aykırı olduğu yönünde bir inceleme başlatılmış ve bununla ilgili olarak Mülkiye Müfettişlerinden Karnik görevlendirilmiştir. Karnik yaptığı incelemeler neticesinde İlane Nizamnamesinin 14'üncü maddesine atıfla "Müdafaa-i Milliye ve Donanma ve Hilal-i Ahmer gibi menafi-i umumiye hadim ve mevcudiyet ve nizamnameleri irade-i seniyye ile musaddak cemiyetlere ait bu gibi ianelerin Cem'-i İlane Nizamnamesine tabi olmadığına nazaran mucib-i tahkike bir cihet görülmediği" sonucuna varmıştır. **BOA. DH. UMVM. 92/4** ve **BOA. DH. İ. UM 11/6.52.** İzmir Felaketzedeleri", **Vakit**, 12 Nisan 1336, No. 872, s. 2.

Tablo 3.8. *İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti tarafından Hilal-i Ahmer'e verilen para (Tasvir-i Efkar, 28 Kanunisani 1336)*

Sarfiyat	Lira	Kuruş
İzmir eytamından bazılarının altı aylık ibate ve iâşesine	390	72
İzmir felaketzedelerine dağıtılmak için satın alınan eşya	1.133	
Hilal-i Ahmer 5. Nazilli Sıhhiye Heyeti'ne	2.015	50
Hilal-i Ahmer 4. Akhisar Sıhhiye Heyeti'ne	2.014	
Hilal-i Ahmer 6. Alaşehir Sıhhiye Heyeti'ne	604	50
Hilal-i Ahmer 4. Akhisar Sıhhiye Heyeti'ne	1.015	
Hilal-i Ahmer 6. Alaşehir Sıhhiye Heyeti'ne	612	43
Toplam	7.785	15

Piyango hazırlıklarının devam ettiği bir sırada İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti'nin İstanbul merkezi üyeleri Şükrüzâde Tevfik Paşa ve eski Adliye Nazırı İsmail Sıdkı Bey tarafından, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Katib-i Umumîsi Dr. Adnan Bey nezdinde yapılan müracaatta, Gülhane Parkı hasılatının bir kısmının işgal yetimleri, diğer bir kısmının da İstanbul'daki İzmir muhacirleri için sarf edilmesi talep edilmiştir.¹¹⁸⁸ Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere İzmir Felaketzedeganına Muavenet Heyeti bu talebi kabul etmiştir. Buna göre Beyazıt'taki barakalarda ikamet eden 37 aile, 145 nüfusa; Sirkeci'deki Emirler Camii'nde ikamet eden 41 aile, 127 nüfusa giyecek dağıtmıştır. Ayrıca muhacir yetimlerine birer takım elbise, çamaşır, çorap dağıtımını da gerçekleştirmiştir.¹¹⁸⁹

“Tasvir-i Efkar”, cemiyetin çalışmaları ile düzenlenen piyangodan elde edilecek hasılatın da yine bu şekilde harcanacağını duyurduktan sonra halkı bilet almaya davet etmiş ve piyangoyu düzenleyen heyetin isimlerini yayınlamıştır.¹¹⁹⁰ Bu isimler arasında çok üst düzey devlet adamlarının eş ve aile bireylerinin bulunuyor olması güven telkin etmek ve katılımı artırmak adına yapılmış bir hamle olarak değerlendirilmelidir.

¹¹⁸⁸ 23 Eylül 1919 tarihli müracaat için bkz. **TKA. 850/17**.

¹¹⁸⁹ “İzmir Mazlumlarına Dün Tevzi Edilen Melbusat”, **Tasvir-i Efkar**, 23 Kanunievvel 1335, No. 2936, s. 1.

¹¹⁹⁰ “Nehîbe Hanımefendi (merhum Şükrü Paşa'nın haremî), Selime Hanımefendi (Ahmet Rıza Bey'in hemşireleri), Refika Hanımefendi (Ethem Bey'in haremî), Sabiha Hanımefendi (Nuri Bey'in haremî), Prenses Şivekar Hanımefendi (Prens İbrahim Fehmi Paşa'nın kızı)...” “İzmir Felaketzedelerine Muavenet Heyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 31 Kanunisani 1336, No. 2973, s. 1.

Heyetin piyango çekilişi için çalıştığı bir sırada Haziran 1920'ye gelindiğinde yine Cemil Paşa'nın himayesinde ikinci bir park eğlencesi düzenlenmek istenmişse de "hasb-el zaman" bundan vazgeçildiği duyurulmuştur.¹¹⁹¹ Haziran 1920, Yunan birliklerinin Milne Hattı'nı geçerek Batı Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başladığı bir tarih olduğu için bu durumun eğlencenin iptaline gerekçe teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle cemiyet şimdiye kadar 3.000 liralık bilet sattığı halde eğlence programını iptal ederek piyango çekilişine ağırlık vermiştir. Ancak piyango biletlerinin büyük kısmı satılamamıştır. Bunda yukarıda temas ettiğimiz park eğlenceleri hasılatı hakkında çıkan dedikoduların etkisi olsa gerekir. Katılımı artırmak isteyen cemiyet, ellerinde iptal edilen eğlence bileti bulunan ahaliyi 17-27 Haziran tarihleri arasında Hilal-i Ahmer Merkezi'ne müracaat ederek, bu biletleri piyango biletleri ile değiştirmeye davet etmiştir. 1 Temmuz 1920 tarihinde gerçekleştirileceği duyurulan piyangoya katılımı artırmak için düşünülen bir diğer tedbir ise çekilişe bir otomobilin ilave edilmesi olmuştur.¹¹⁹² Gerçekleştirilen çekiliş neticesinde 100 farklı kişi ikramiye kazanmış ve biletine hediye isabet edenlerin listesi yayınlanmıştır.¹¹⁹³

Şehremini Cemil Paşa'nın muhacirler için yaptığı bir diğer önemli teşebbüs ise tiyatro tertibi olmuştur.¹¹⁹⁴ Şehremaneti Müfettiş-i Umumisi Mehmet Ali Bey'in idaresi altında, Heyet-i Hesabiye Müdürü Nuri ve Heyet-i Sıhhiye Müdür Vekili Ekrem ve Şirketler Komiserlerinden Samim ve Eminönü Zabıta-i Belediye Müfettişi İbrahim Kadri Beylerden oluşan bir komisyonun organize ettiği tiyatro gösterisinin Beyoğlu'ndaki Tepebaşı Tiyatrosu'nda düzenlenmesi ve elde edilecek gelirin üçte birinin Darülbidaî'ye üçte ikisinin de İzmir muhacirlerinin ihtiyaçlarına sarf edilmesi için 17 Aralık 1919'da Dahiliye Nezareti'ne müracaat edilmiştir.¹¹⁹⁵ Darülbidaî

¹¹⁹¹ "İzmir Muhacirleri Menfaatine Piyango", **Vakit**, 17 Haziran 1336, No. 921, s. 2. Bu sırada Cemil Paşa Şehremaneti'ndeki görevinden Nisan 1920'de ayrılmış ve Damat Ferit Paşa Hükümetinde Nafia Nezareti görevine getirilmiştir. Cemil Paşa'nın Nafia Nezareti görevine getirilmesi hakkında 4 Nisan 1920 tarihli belge için bkz. **BOA. İ. DUİT. 9/97**.

¹¹⁹² Otomobilin değeri hakkında yapılan teknik inceleme neticesinde 2.500 ile 3.000 lira bir kıymeti olduğu rapor edilmiştir. **DH. İ. UM. 11/6. 57**.

¹¹⁹³ Otomobilin herhangi bir bilete isabet etmediği görülür. "İzmir Piyangosunda Kazananlar", **Vakit**, 8 Ağustos 1336, No. 959, s. 4. Ödül kazananların 15-29 Temmuz 1920 tarihleri arasında Sultan Mahmut türbesi yanındaki Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi'ne gelmeleri ilan edilir. "İzmir Mazlumlari", **Dersaadet**, 11 Temmuz 1336, No. 4, s. 4.

¹¹⁹⁴ "Muhacirler İçin Müsamere", **Vakit**, 25 Kanunievvel 1335, No. 767, s. 3.

¹¹⁹⁵ **BOA. DH. İ. UM 11/6. 39. 4**. Dahiliye Nezareti'nden verilen yanıtta Cem'i İane Nizamnamesi'nin 14'üncü maddesine atıfta bulunularak öncelikle en büyük mülkî idare amire müracaatta edilmesi hükmü gereği "İstanbul Vilayeti'ne ba-istidaname müracaat eyledikleri takdirde" izin verileceği 18 Aralık 1919 tarihinde bildirilmiştir. **BOA. DH. HMŞ. 4/5. 23. 1**. İstanbul Valiliği'ne yapılan müracaat neticesinde 8 Ocak 1920 tarihli yazı ile tiyatro gösterisine izin verilmiştir. **BOA. DH. UMVM. 92/3. 7**.

sanatçıların gündüz hanımlara gece erkeklere sergileyeceği oyunun tarihi için öncelikle 5 Şubat 1920 “Perşembe” günü tespit edilmişse de daha sonra 16 Şubat pazartesi hanımlara, 20 Şubat “Cuma” günü de erkeklere sunulması kararı alınmıştır.¹¹⁹⁶ Basında bu konuda yapılan ilanlarda eğlenceye katılmakla “umur-u hayr-ı millîye iştirak edileceği” hususu ön plana çıkarılmıştır.¹¹⁹⁷

İznin alınmasından sonra Şehremaneti Müfettişi Mehmet Ali Bey’in başkanlığındaki heyet tarafından 862.000 kuruş değerinde 1.500 adet bilet bastırılıp satışa sunulmuştur.¹¹⁹⁸ Darülbidaî sanatçıları tarafından Tepebaşı Tiyatrosu’nda gerçekleştirilen oyun neticesinde toplam 461.900 kuruşluk hasılat elde edilmiştir.¹¹⁹⁹ Buradan da biletlerin yarısının satılmış olduğunu ve %50 oranında bir katılımın gerçekleştiğini anlamak mümkündür.

1. 8. Padişah ve Hanedan Mensuplarının Yardımları

Daha önceki göçlerde olduğu gibi Mütareke Dönemi’nde de muhacirlere karşı gerek Padişahın gerekse hanedan üyelerinin “atiyye-i seniyye” ve “sadaka-yı seniyye” denilen maddî yardımda bulundukları, çeşitli organizasyonların içinde yer aldıkları ya da yardım faaliyetlerini denetledikleri dikkat çekmektedir. Nitekim Sultan Vahdettin’in, İzmir muhacirleri hakkında şimdiye kadar Muhacirin Müdüriyeti tarafından neler yapıldığını öğrenmek için Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa’dan bir rapor hazırlamasını istediğini yukarıda görmüştük.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁶ “İzmir Muhacirine Muavenet”, **Vakit**, 27 Kanunisani 1336, No. 798, s. 3. “İzmir Muhacirleri Menfaatine Tiyatro”, **Vakit**, 4 Şubat 1336, No. 806, s. 4.

¹¹⁹⁷ “İzmir Felaketzedeleri Menfaatine”, **Tasvir-i Efkâr**, 10 Şubat 1336, No. 2983, s. 2.

¹¹⁹⁸ Galerî, setr, birinci sınıf koltuk, ikinci sınıf koltuk, üst kat loca, alt kat loca ve üstten loca olmak üzere yedi farklı kategoride 1, 5, 7.5, 10, 20, 25 ve 40 liralık biletler satışa sunulmuştur. **BOA. DH. UMVM. 92/3. 24.** 1 liralık bilet örneği için bkz. **BOA. DH. UMVM. 92/4. 1.**

¹¹⁹⁹ Hanımlara yapılan gösteriden 239.150 kuruş, erkeklere yapılan gösteriden ise 222.750 kuruş gelir elde edilmiştir. **BOA. DH. UMVM. 92/3. 26.** Cem’-i İane Nizamnamesi’nin 25’inci maddesinde yapılacak etkinliğe dair bastırılacak biletlerin dip koçanlı olması ve bilet üzerinde fiyatlarının matbu olarak yazılı olması gerektiği belirtildiği halde biletlerin dip koçansız olarak bastırıldığı ayrıca 1 ve 5 liralık bilet bedellerinin matbu diğerlerinin ise elle yazıldığı tespit edildiğinden soruşturma başlatılmış ve soruşturmanın başına Mülkiye Müfettişi Karnik atanmıştır. Karnik, Şehremaneti Âliyesi Heyet-i Hesabiye Müdürü Nuri Bey’den izahat istemiştir. Nuri Bey verdiği yanıtta nizamnamenin 24’üncü maddesinde yardım toplama esnasında suiistimalin önlenmesi için mahallin en büyük mülkî amiri tarafından bir veya birden fazla memurun görevlendirilmesi hükmü yer aldığından “biletlerin tasdikine lüzum görülmediği” ifade edilmekle birlikte iane biletlerin ayrı ayrı Beyoğlu Dairesi ve Şehremaneti tarafından da kayıt altına alınmış olduğu bildirilmiştir. **BOA. DH. UMVM. 92/3. 24.** İncelemesini tamamlayan Müfettiş Karnik, “menafi-i gayri meşrûa temini uğrunda suiistimal vukuuna dair delil ve maddeye” rastlanmadığını 15 Mart 1920 tarihli raporunda beyan etmiştir. **BOA. DH. UMVM. 92/3. 30.**

¹²⁰⁰ “İzmir Mültecilerine Muavenet”, **Vakit**, 24 Teşrinisani 1335, No. 737, s. 1. “Tasvir-i Efkâr” gazetesi İzmir muhacirlerinin durumunun “Zat-ı Şevket Samet Hazret-i Hilafetpenahinin de merhamet-i

İzmir felaketzedelerinin her türlü mahrumiyet içinde kalmaları Sultan Vahdettin'in "kalb-i şefik-i mülûkânelerinde bais-i tesirat olmuş" ve "nam-ı şehriyârihlerine 1.000 ve harem-i hümayunları namına 500 lira ihsan buyurmuşlardır."¹²⁰¹

"Darülfünun ve Mekatib-i Âliye İane Derci Heyeti" namına bir grup, Veliht Abdülmecit Efendi'ye müracaatla yardımlarını talep etmiş, Abdülmecit Efendi heyetle yaptığı görüşmede "vatanın tealisini" gençlerden beklediğini, milletin maruz kaldığı felaketlerden ancak gençlerin gayret ve çalışmasıyla kurtulabileceklerini beyan etmiş ve miktarı açıklanmayan bir yardımda bulunmuştur.¹²⁰²

Sultan II. Abdülhamit'in oğlu Şehzade Abdürrahim Efendi ile eşi Prenses Nebile Emine Hanımefendi tarafından, İzmir muhacirleri için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 35.000 kuruş bağış yapılmıştır.¹²⁰³ Sultan V. Murat'ın kızı Adile Sultan'ın eşi Damat Moralızade Selahaddin Ali Bey'in annesi Aliye Hanım, İzmir muhacirleri için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 15.000 kuruş bağışlar.¹²⁰⁴ Sultan Abdülaziz'in kızı Nazime Sultan da muhacirler için 100 lira ve eşi Damat Halit Paşa da 150 lira Hilal-i Ahmer'e bağışta bulunmuştur.¹²⁰⁵

20 Mart 1912'de kurulan Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin başkanlığını yapan ve eski Harbiye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa'nın eşi Prenses Nimet Hanım tarafından da İzmir muhacirleri için 3.450 lira bağış yapılmıştır.¹²⁰⁶

şahanelerini celp ettiğini" duyurmaktadır. "İzmir, Aydın Muhacirleri ve Zaat-ı Şahane", **Tasvir-i Efkâr**, 24 Teşrinisani 1335, No. 2911, s. 1. "İzmir Muhacirleri ve Zat-ı Şahâne", **Tasvir-i Efkâr**, 13 Şubat 1336, No. 2986, s. 1.

¹²⁰¹ Gazete haberinin başlığında "atafet-i seniyye" ifadesinin kullanılması dikkat çekmektedir. "Sevgili Padişahımızın Ulvî Şefkat ve Atafet-i Seniyyeleri" **Tasvir-i Efkâr**, 16 Kanunievvel 1335, No. 2933, s. 1.

¹²⁰² Veliht Hazretlerinin Lütf-u Necipâneleri", **Tasvir-i Efkâr**, 16 Kanunievvel 1335, No. 2933, s. 1. "İzmir Felaketzedelerine Muavenet", **Vakit**, 16 Kanunievvel 1335, No. 758, s. 1.

¹²⁰³ "Âlicenapâne Bir Teberru", **Vakit**, 14 Kanunievvel 1335, No. 756, s. 1.

¹²⁰⁴ "Hicretzedelere İnsaniyetkârane Bir Teberru", **Tasvir-i Efkâr**, 16 Kanunievvel 1335, No. 2933, s. 4. "Felaketzedelere Muavenet", **Vakit**, 15 Kanunievvel 1335, No. 757, s. 3.

¹²⁰⁵ "İzmir Felaketzedelerine Muavenet", **Vakit**, 18 Kanunievvel 1335, No. 760, s. 1.

¹²⁰⁶ "İzmir Muhacirlerine Muavenet Faaliyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 27 Teşrinisani 1335, No. 2914, s. 2. Hanımlar Merkezinin kuruluşu için bkz. Muzaffer Tepekaya ve Leyla Kaplan, "Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 10, s. 147-202.

2. 1920 ve 1921 SENELERİ İÇERİSİNDE BATI ANADOLU'DA YAŞANAN GÖÇ HAREKETİ VE İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ

Yunanistan'ın 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgalinin yarattığı göç dalgasının ardından Batı Anadolu'da ve Trakya'dan, Saltanat ve Hilafet merkezi İstanbul'a iki büyük göç dalgası daha yaşanmıştır. Bunlardan ilki 1920 ilkbahar ve yaz aylarında görülür. Sevr Barış Antlaşması'nı imzalatmak için 22 Haziran 1920'de başlayan Yunan ilerleyişi sırasında Batı Anadolu'da özellikle Güney Marmara ve Edirne civarındaki Müslüman halkın baskı ve şiddet karşısında İstanbul'a göç ettiği görülür. Ekim 1920'ye gelindiğinde resmî rakamlara göre İstanbul'a gelen muhacir sayısı 30.000'i geçmiştir.

İkinci göç dalgası ise Nisan-Mayıs 1921'den itibaren başlayıp aynı yılın sonuna kadar süren göçlerdir. İnönü yenilgisi sonrasında Yunan ordusunun geri çekilişi esnasında Bursa ve İzmit civarındaki köy ve kasabalarda yaptığı katliamlar İstanbul'a yönelik yeni bir göç dalgasını tetiklemiştir. Kasım 1921 sonu itibarıyla İstanbul'daki muhacir miktarı 65.000'dir. Mesken bühranının ve mali yetersizliklerin hat safhada olduğu bir sırada yaşanan iki büyük göç dalgası karşısında hükümet çaresiz kalmış ve muhacirlerin imdadına yine başta Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmak üzere çeşitli hayır kurumları ile İstanbul'un Müslüman halkının yardımları yetiştirilmiştir.

2. 1. 1920 Senesi Yaz Aylarında Başlayan Göç Hareketi

18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında San Remo'da toplanan İtilaf Devletleri, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile milli hareketin daha da güçlenmiş olduğunu gördüklerinden bir an önce İstanbul Hükümeti'ne barış şartlarını kabul ettirmek amacındaydılar. 11 Mayıs 1920'de Sadrazam Tevfik Paşa'nın barış şartlarının kabul edilemez olduğunu ileri sürerek anlaşmayı imzalamayı reddetmesi üzerine İtilaf Devletleri, Yunan ordusunun Milne Hattı'nı geçerek Anadolu'nun içlerine ilerlemesi ve Kuva-yı Milliye birliklerini imha ederek, Türk direnişini sonlandırması kararını aldı. Böylece Türkler zorla barışa razı edilecekti. Bu doğrultuda 22 Haziran 1920'de harekete geçen Yunan ordusu Milne Hattı'nı aşarak Bursa, Uşak ve Nazilli istikametinde ilerlemeye başladı. Kuva-yı Milliye bu ilerleyiş karşısında tutunamadı ve

30 Haziran'da Balıkesir ve Nazilli, 8 Temmuz 1920'de Bursa, 20 Temmuz'da Tekirdağ ve 25 Temmuz'da Edirne Yunan işgali altına girdi.¹²⁰⁷

Yunan işgal hareketi, bölgedeki Müslümanların panik halinde başkent İstanbul'a doğru büyük bir göç hareketini başlatması ile sonuçlandı.¹²⁰⁸ İlk etapta Balıkesir havalisinden muhacirlerin İstanbul'a geldiği görülmektedir ki, bunlar arasında İzmir hatta Balkan muhacirleri gibi ikinci, üçüncü defa hicrete mecbur olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar Gülhane Parkı'ndaki barakalara geçici olarak yerleştirilmiştir.¹²⁰⁹ Balıkesir muhacirlerini, daha sonra Bursa ve İzmit civarı muhacirleri ile Riva ve Şile taraflarında artan Rum çete faaliyetlerinden kaçarak İstanbul'a gelen Müslüman ahali takip etmiştir. Bunlar Sarıyer, Rumelikavağı ve Ortaköy'de iskân edilmiş ve iaşeleri mahalle ihtiyar heyetleri tarafından sağlanmıştır.¹²¹⁰

¹²⁰⁷ San Remo Konferansı'ndan Sevr Barış Antlaşması'na kadar geçen süredeki olaylar ve işgal süreci için bkz. Turan, **a.g.k.**, 2. Kitap, s. 187 vd. Yunan işgaline destek vermek isteyen İngilizler Karamürsel ve Mudanya'ya asker çıkarmışlardır. s. 228. Sabahattin Selek, **Milli Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C. 2, 3. Baskı, Örgün Yayınevi, 2002, s. 811-841 vd. Jeaschke, **a.g.k.**, s. 109-114. Ryan Gingeras, **Dertli Sahiller, Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923**, Çev. Melike Neva Şellaki, 1. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 187. Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 134 vd. Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi**, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s. 219 vd.

¹²⁰⁸ Yunan işgali öncesinde de Mart-Nisan 1920'den itibaren Güney Marmara civarından İstanbul'a yönelik göç hareketliliği yavaş yavaş başlamıştır. Bunda Damat Ferit Hükümeti'nin Kuva-yı Milliye'ye karşı tertip ettiği Kuva-yı İnzibatiye olayının, Düzce, Adapazarı ve özellikle de Ahmet Anzavur Ayaklanmalarının etkisi büyüktür. İki taraf arasındaki çatışmanın ortasında kalan ve Rum, Ermeni ve Çerkez çetelerinin baskısına dayanamayan yerli halk İstanbul'a göç edecektir. "Dün Gelen Muhacirin", **Vakit**, 25 Nisan 1336, No. 883, s. 2. "Muhacirin Haberleri", **Vakit**, 26 Nisan 1336, No. 884, s. 2. Yunan ilerleyişinin başlayacağı tarih yaklaştıkça muhacir sayısında da artış gözlemlenir. 23 Haziran tarihli "Vakit" gazetesi muhtelif yerlerden 400 muhacirin geldiğini yazmıştır. "Gelen Muhacirler", **Vakit**, 23 Haziran 1336, No. 924, s. 2. İsyanlar ve Anzavur Ayaklanması için bkz. Esengin, **a.g.k.**, s. 69 vd. Selek, **a.g.k.**, C. 2, s. 733 vd. Turan, **a.g.k.**, 2. Kitap, s. 174 vd. Özalp, **a.g.k.**, s. 125 vd. Yusuf Çam, **Milli Mücadele'de İzmit Sancağı, (Kocaeli, Sakarya, Yalova İlleri)**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2014, s. 55-70 ve 104-105. Sabahattin Özel, **Milli Mücadele, İzmit-Adapazarı ve Atatürk**, 2. Basım, Derin Yayınları, İstanbul, 2009, s. 146.

¹²⁰⁹ Bunlar 200 ya da 400 kişilik gruplar halinde gelmektedir. Bir kısmı henüz işgal edilmemiş olan Kirmastı (Mustafa Kemalpaşa) ya da Bursa'yı tercih etmiştir. Kazım Özalp, Balıkesir'in işgali üzerine buradan çekilen halkın bir kısmının Bandırma bir kısmının da Susurluk, Kirmastı (Mustafakemal Paşa) üzerinden Bursa'ya gittiğini yazmaktadır. Ancak 8 Temmuz'da Bursa'nın da işgal edilmesi üzerine İstanbul'a geleceklerdir. Özalp, **a.g.k.**, s. 142. "Balıkesir'in Alındığında Dair Yunan Tebliği", **Vakit**, 3 Temmuz 1336, No. 934, s. 2. "Balıkesir Muhacirleri", **Vakit**, 4 Temmuz 1336, No. 935, s. 1. "İstanbul'da Anadolu Muhacirleri", **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Temmuz 1336, No. 49, s. 1. Manisa'nın işgali ile Bursa'ya ve oranın da işgali üzerine İstanbul'a gelen bir muhacir ailesi için bkz. **BOA. HR. İM. 62/43**.

¹²¹⁰ "Riva ve Şile'den Gelen Muhacirler", **Vakit**, 27 Temmuz 1336, No. 947, s. 2. "Şile Muhacirleri", **Dersaadet**, 28 Temmuz 1336, No. 21, s. 3. Bunlar o bölgedeki asayişin temin edilmesiyle yeniden memleketlerine iade edilecektir. "Şile'den Gelenler", **Vakit**, 30 Temmuz 1336, No. 950, s. 2. İstanbul Hükümeti Düzce, Gönen, Karacabey, Kirmastı, Bandırma, Biga, Adapazarı'ndan İstanbul'a gelen muhacirlerin "kuva-yı bagîye" olarak nitelendirdiği Kuvayı Milliye'nin baskı ve mallarını müsadere etmesi üzerine göçe mecbur

İşgal hadisesinin başlamasının üzerinden bir ay geçtikten sonra 1920 Temmuz ayı sonlarına doğru İstanbul'a gelen muhacirlerin sayısı 10.000'i bulmuştur. Bunların 1.200'ü doğrudan "muhtaç-ı muavenet" bir halde olduğundan, Muhacirin Müdüriyeti tarafından yardım görmektedir.¹²¹¹ İzmir'in işgali ile İstanbul'a gelen muhacirlerin yaralarını sarmakta zaten yetersiz kalmış olan hükümet, bu yeni göç dalgası ile başa çıkamayacağından göçü önleme çabası içerisine girmiştir. Bu nedenle 1920 Ağustos ayı başında Muhacirin Müdüriyeti Müfettişlerinden Seyfi, Halil Ali ve Levazım Müdürü Seyfi Beylerden oluşan bir "Men-i Muhaceret Heyeti" Mudanya, Bursa, Gemlik, Karacabey, Kirmastı, Bilecik bölgesine gönderilmiş ve ahaliye nasihatle bulunmuştur.¹²¹² Ancak Hükümetin bu çabası sonuç vermemiş, Edirne ve Tekirdağ'ın da işgal edilmesiyle göç dalgası yeni halkalar eklenmek suretiyle devam etmiştir.¹²¹³

Gelenler daha önceki göç dalgalarında olduğu gibi cami ve medreselere yerleştirilmeye çalışılmış ve kış mevsimine kadar çadırlarda geçici olarak ikamet

kaldığı görüşündedir. Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumisi Müşir Mehmet Zeki Paşa, "kuva-yı bağıye" tarafından meskenleri tahrip edilen ve İstanbul'a gelen "87 mazlumun emsali misüllü infak ve işlerinin teminini" Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir. **BOA. BEO. 4641/348068**. "Düzce Havalisinden Gelen Mülteciler", **Vakit**, 4 Temmuz 1336, No. 935, s. 2. Dahiliye Nezareti'nin verdiği yanıtta Kuva-yı Milliye idaresindeki mahallerden Dersaadet'e gelenlerin kabulünün mümkün olmadığı, bunların İzmit'e yakın livalara sevk edilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. **BOA. BEO. 4642/348121**. "Kuva-yı Milliye muhalif içtihad ve hareketlerinden dolayı" memleketlerinden firarla Dersaadet'e gelen İzmir ve Bandırma ahalisinin sevk ve işe masraflarının karşılanması kararı alınır. **BOA. MV. 219/140. BOA. MV. 219/168 BOA. MV. 219/197 ve BOA. BEO. DH. KMS. 59/50**. "Hakimiyet-i Milliye" gazetesi İstanbul Hükümeti tarafından millete yapılan ihanetlerin sayılabilecek dereceyi aştığını beyan ederek bu durumu sert bir dille eleştirmiştir. İstanbul'daki Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin muhacirlere yardım eli uzatması gerekirken Kuva-yı Milliye taraftarı oldukları bahanesiyle onları ihmal etmektedir. Oysaki son zamanlarda Anadolu'da zulme maruz kaldıkları iddiasıyla İstanbul'a gelen Rum ve Ermeni muhacirlere İstanbul Hükümeti'nin çok daha büyük ilgi gösterdiğinin altını çizen gazeteye göre "bu iki tezat ne kadar mucib-i ibret ve intibahtır." "İzmir Muhacirleri", **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Temmuz 1336, No. 42, s. 3. "İzmir Muhacirleri, Anadolu'nun Muhacirleri", **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Temmuz 1336, No. 43, s. 4.

¹²¹¹ "Şehrimizdeki Muhacirlerin Sayısı", **Vakit**, 29 Temmuz 1336, No. 949, s. 2. İstanbul'a günlük ortalama 60-70 mülteci gelmiştir. "Muhacir Vürudu", **Dersaadet**, 14 Temmuz 1336, No. 7, s. 2. Muhacirleri iskân etmekte zorlanan Muhacirin Müdüriyeti çareyi mümkün olduğu kadar muhaciri memleketlerine iade etmekte görmüştür. Fırsat buldukça son işgal üzerine İstanbul'a gelen aileler memleketlerine sevk edilir. "Sevk Edilecek Muhacirin", **Vakit**, 26 Temmuz 1336, No. 946, s. 1. "Muhacirlerimiz", **Dersaadet**, 25 Temmuz 1336, No. 18, s. 3.

¹²¹² "Bursa'daki Muhacirleri Teftiş", **Dersaadet**, 29 Temmuz 1336, No. 22, s. 2. "Bursa'daki Muhacirin", **Vakit**, 31 Temmuz 1336, No. 951, s. 2. "Men-i Muhaceret Heyeti", **Vakit**, 5 Ağustos 1336, No. 956, s. 2. "Vakit" işgal sahalarındaki Türk-Müslümanların İstanbul'a göç etmesini "gayri tabii bir hal olarak" değerlendirmektedir. Yerlerinden yurtlarından ayrılan bu ailelerin eski günlerine kavuşmalarının mümkün olmadığı ve bu nedenle muhacirlerin memleketlerine dönmelerinin hem kendi hem de ülke menfaatine olacağı görüşündedir. "Teslim ve Tesellüm" **Vakit**, 2 Ağustos 1336, No. 953, s. 1.

¹²¹³ Yeni gelen kabileleri yerleştirecek yer kalmadığından çadırlar kurulmaya başlanmıştır. "Muhacirin Vürudu", **Vakit**, 6 Ağustos 1336, No. 957, s. 2. "Muhacerete Devam Ediyor", **Vakit**, 11 Ağustos 1336, No. 962, s. 3. "Yeni Gelen Muhacirler", **Vakit**, 12 Ağustos 1336, No. 963, s. 2. "Tekfurdağ'dan Gelen Muhacirler", **Dersaadet**, 1 Ağustos 1336, No. 25, s. 3. "Dün Gelen Muhacirler", **Dersaadet**, 2 Ağustos 1336, No. 26, s. 2.

edilmiştir. Göç dalgasına Trakya havalisi muhacirlerinin de ilavesiyle 1920 Ağustos ayı ortalarında İstanbul'daki muhacir miktarı 20.000'e ulaşmıştır. Bunların 7.140 kişisi doğrudan hükümetin yardımına muhtaç bir halde bulunmaktadır ki, bu miktarın da ancak 3.000'i iskân edilebilmiştir.¹²¹⁴ Muhacirlerin iskânı için yeni barakaların inşa edilmesi Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve 20.000 liranın sarfına izin verilmiştir.¹²¹⁵ Bununla Gülhane ve Harbiye Nezareti etrafında bulunan barakalara ilaveler yapılmış olsa da muhacir akını nedeniyle kısa zamanda bu barakalar da yetersiz kalmıştır.

Eylül 1920'ye gelindiğinde Susurluk, Sapanca ve Edirne havalisinden göçün devam ettiği görülür. Bunlar Muhacirin Müdüriyeti tarafından başta Eyüp olmak üzere şehrin çeşitli yerlerinde bulunan cami ve tekkelerde iskân ve bir kısmı da akrabaları yanına sevk edilmişlerdir.¹²¹⁶ Muhacirin akınının devam etmesi zaten iskân konusunda

¹²¹⁴ “Hicret Akını”, **Vakit** 16 Ağustos 1336, No. 964, s. 1. “Yeni Gelen Muhacirler”, **Vakit**, 18 Ağustos 1336, No. 969, s. 3. “Vakit” İstanbul’a gelen muhacirlerin perişan hallerine okuyucusuna aktarmaktadır. “Mahdut çadırlara ya da iki bina içine sığışan, yalın ayak, aç, çıplak dolaşan çoluk çocuk, ihtiyar, genç hepsi de bir daha bellerini doğrultamayacak kadar bitkin bir hal almışlardır...” “Sarayiçinde Anadolu Muhacirleri”, **Vakit**, 4 Eylül 1336, No. 983, s. 1. Özellikle Trakya’dan gelen muhacirlerin geneli orta ya da büyük ölçekli çiftlik sahibi ailelerdir. Bunlar beraberlerinde getirdikleri hayvanlarını hem barındıracak yer bulamadıklarından hem de iâşe tedarikinde sıkıntı yaşadıklarından hiç değilse iâşelerini temin maksadıyla kesim için kendilerine yer gösterilmesi yolunda hükümete müracaat etmişlerdir. **BOA. BEO. 4647/348471. 2.** Bu müracaatı dikkate alan Hükümet, kesim yeri belirlenmesi için Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu’ndan iki kişiyi görevlendirmiştir. **BOA. BEO. 4647/348471. 3.** “Vakit” gazetesi durumun iktisadi sonuçlarına dikkat çeker. Hayat pahalılığının katlanılmaz hale geldiği bir sırada Anadolu’nun üretken nüfusunun bu şekilde toprağını ve çiftliğini terk ederek İstanbul’a gelmesinin tamiri imkânsız sonuçlar yaratacağını söyler. Üretken nüfusun göç sonucunda tüketici bir hale gelmesi son derece tehlikelidir. “Nüfus Muvazenesi”, **Vakit**, 26 Eylül 1336, No. 1005, s. 1. “Trakya’da İktisadi Vaziyet ve Köylülerin Mevkii”, **Vakit**, 6 Eylül 1336, No. 985, s. 2. “Vakit” işgal nedeniyle İstanbul’da toplanan Batı Anadolu ve Trakya’nın üretken nüfusunun tekrar Anadolu’da iskân edilerek iktisadi krizin aşılabileceğini savunmuştur. “Oluyor, Olacak!”, **Vakit**, 6 Haziran 1337, No. 1256, s. 1. “Hayat Pahalılığı ile Mücadele”, **Vakit**, 5 Ağustos 1336, No. 956, s. 2. “Savaş öncesinde bir kişi günlük 10 kuruşla geçinebilirken şimdi 200 kuruş lazımdır.” “İstanbul’da Pahalılık”, **Vakit**, 10 Ağustos 1336, No. 961, s. 1. Avrupa ile kıyaslama yapar. Hayat pahalılığı oranı Belçika’da %110, Amerika’da %115, İsviçre’de %137, Danimarka’da %162, İngiltere’de %162, İtalya’da %223, Fransa’da %269 artarken biz de bu oranın %2.000 olduğunu belirtir. “Nasıl Yaşayabiliyoruz”, **Vakit**, 2 Teşrinievvel 1336, No. 1011, s. 2. Hayat pahalılığı ile göç arasında bağ kurmuştur. “Hayat Pahalılığı”, **Vakit**, 24 Teşrinisani 1336, No. 1064, s. 1. “Piyasada Büyük Buhran”, **Vakit**, 3 Eylül 1336, No. 982, s. 1. Hayat pahalılığının ve işsiz göçmen nüfusunun arttığı İstanbul’da suç oranında da bir artış gözlemlenir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nin Ekim 1918-Temmuz 1920 tarifleri arasındaki 22 aylık dönemi kapsayan suç istatistiğine göre 24.377 olaydan 10.235’i hırsızlık ve yankesicilik vakasıdır. “Yirmi İki Ayda Zabitanın İstanbul’da Takip Ettiği Ceraim”, **Vakit**, 9 Eylül 1336, No. 988, s. 2.

¹²¹⁵ **BOA. MV. 220/17 ve BOA. BEO. 4649/348616.**

¹²¹⁶ “Gelen Muhacirler”, **Dersaadet**, 1 Eylül 1336, No. 48, s. 2. Edirne’nin Pınarhisar kasabasından gelerek Beyoğlu’ndaki Şehsuvar ve Bereketzade Camilerine yerleştirilmiş olan beş hanede 19 nüfus muhacirin yardıma muhtaç bir halde bulundukları anlaşıldığından bunlara Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından yardım edilmesi talebine dair Muhacirin Müdüriyeti’nin 13 Eylül 1920 tarihli yazısı bkz. **TKA. 850/31.** “Dersaadet” gazetesi, Eyüp’te iskân edilenlerin miktarının 800’ü geçtiğini ve Hilal-i Ahmer’in bunlara sıcak yemek verdiğini yazmaktadır. “Muhaceret Akını”, **Dersaadet**, 4 Eylül 1336, No. 51, s. 3. “Yeni Hicretler”, **Vakit**, 8 Eylül 1336, No. 987, s. 2. “Dün Gelen Muhacirler”, **Vakit**, 21 Eylül 1336, No. 1.000, s. 2. “Eyüp’te İskân Edilen Muhacirler”, **Vakit**, 21 Eylül 1336, No. 1.000, s. 2.

büyük bir sıkıntı yaşayan hükümeti daha da zor durumda bırakmıştır.¹²¹⁷ Bu nedenle Muhacirin Müdüriyeti, Ekim 1920 sonu itibariyle miktarı 30.000'i bulan muhacirlere yeni iskân mıntukaları yaratma çabası içerisine girmiştir. Bu noktada ilk olarak Anadolu Kavağı'ndaki boş askeri binalar muhacirlerin iskânı için tahsis edilmiştir.¹²¹⁸ Bir diğer tedbir Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da yaşanan yangınlardan zarar görenlerin yerleştirildiği pavyonların bir kısmının muhacirin için tahsis edilmesi olmuştur.¹²¹⁹ Muhacirin Müdüriyeti başka bir tedbir olarak gelen muhacirlerden çiftçilikle uğraşanların şehir civarında bulunan "Hazine-i Hassa-i Şahane ve Maliye ve Evkaf Nezareti'ne ait arazi ve çiftliklerde" iskân edilmesi için Hükümete müracaat etmiştir.¹²²⁰ Meclis-i Vükela 17 Kasım 1920 tarihli toplantısında, "Anadolu'daki Yunan vahşet-i askeriyesi dolayısıyla" göç edenlerin "nüfus-u İslamiyenin temin-i kesafeti için ilk fırsatta memleketlerine iadeleri muktezi" olduğundan bunların İstanbul'da daimî olarak iskânlarını sakıncalı bulmuş ve söz konusu çiftliklerde iskân için yeterli binanın

¹²¹⁷ Bunların iskânlarına Lala Camii ve Cerrahpaşa Camii tahsis edilmiştir. "Muhacir Vürudu", **Vakit**, 5 Teşrinievvel 1336, No. 1014, s. 2. "Muhacir Haberleri", **Vakit**, 6 Teşrinievvel 1336, No. 1015, s. 2. "Muhacir Vürudu", **Vakit**, Teşrinievvel 1336, No. 1024, s. 2. "Muhacir Akını Devam Ediyor", **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1336, No. 1027, s. 1. "Trakya Muhacereti Hala Devam Etmekte", **Vakit**, 21 Teşrinievvel 1336, No. 1030, s. 2. "Kadıköy'deki Rızapaşa arsasındaki çadırlara iskân edilen muhacirler kendilerine baraka inşa etmek için deniz kenarındaki kaldırım taşlarını sökmüşlerdir. "Kaldırım Taşlarını Söküyorlar", **Vakit**, 3 Teşrinievvel 1336, No. 1012, s. 2. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilen 16 Ekim 1920 tarihli yazıda "esbab-ı muharebe dolayısıyla yurtlarını terkle Hükümetin ihsanına iltica eden binlerce muhacirin iskân ve iâşe ve ilbasları hususunda envaî müşkülata düçar olunduğu" ve özellikle Maliye'nin yardım için yetersiz kaldığı bir sırada yaklaşık bin nüfusun cemiyet tarafından "tahtı-ı himayeye alınarak" üç ay süreyle iâşe ve iskân edilmesinden dolayı "cemiyet-i muhteremelerine arz-ı şükran" olunmaktadır. **TKA. 850/32.**

¹²¹⁸ "Kavak'taki Binaların Muhacirine Tahsisi", **Vakit**, 27 Teşrinievvel 1336, No. 1036, s. 2. "Anadolu Kavağı'na Muhacirin İskânı", **Vakit**, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 2. İlk etapta 300 dolayında muhacirin buraya iskân edildiği görülür. "Kavakta Muhacirin İskânı", **Vakit**, 8 Teşrinisani 1336, No. 1048, s. 3. Daha sonra 180 muhacir daha ilave edilmiştir. "İskân", **Vakit**, 16 Teşrinisani 1336, No. 1056, s. 2. Bir taraftan da daha önceden muhacir iskân edilmiş olan binaların yaklaşan kış ayları öncesinde bakımı gerçekleştirilmiştir. Eyüp'teki cami ve tekkelerin tamiri Muhacirin Müdüriyeti tarafından yapılmıştır. "Eyüp Muhacirin Meskenleri", **Vakit**, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 2.

¹²¹⁹ 18 oda ve 4 koğuş Muhacirin Müdüriyeti'ne teslim edilerek buraya 40 muhacir ailesi yerleştirilmiştir. "Harikzedegân Pavyonlarının Muhacirine Devri", **Vakit**, 2 Teşrinisani 1336, No. 1042, s. 2. "Muhacirinin İskânı", **Vakit**, 4 Teşrinisani 1336, No. 1044, s. 2.

¹²²⁰ Dahiliye Nezareti'nin 2 Kasım 1920 tarihli müracaatında önemli noktalara temas edilmektedir. Yunan hareketi nedeniyle Aydın, Bursa, Balıkesir, İzmit ve Edirne'den başkent İstanbul'a gelen göç dalgasının bir diğer nedeni olarak da gayrimüslimlerin hanelerine geri dönmesi sonucunda Müslümanların açıkta kalması gösterilmiştir. Hicretin önlenmesi için yapılan çalışmaların başarısız olduğu ve Anadolu ile haberleşme ve ulaşımın kesik olması nedeniyle muhacirlerin Kastamonu, Ankara, Konya ve Bolu gibi iskâna elverişli bölgelere sevk edilemediği belirtilir. Gelen muhacirler arasında çalışmaya elverişli ve çiftçilikle uğraşan çok sayıda insanın bulunduğu ve bunların daha önce Balkan Savaşları sonrasında gelen muhacirlerin iskân etmek için de kullanılan ve halihazırda iskâna elverişli olan Makriköy'deki Safra Çiftliği, Arnavutköy civarında Evkaf Nezareti'ne ait olup 5.000 dönüm arazi ve 2.000 dönüm ormana sahip bulunan Yazla Çiftliği, yine Makriköy'de Maliye Nezareti'ne ait olup 5.000 dönüm arazi ve 40 kadar ahşap binaya sahip olan Baruthane Çiftliği ile yakınındaki Kilyos Çiftliklerine yerleştirilmesi ve masrafların Muhacirin Müdüriyeti tahsisatından karşılanması talep edilmiştir. **BOA. BEO. 4664/349733. 2.**

bulunmadığı gerekçesiyle teklifi reddetmiştir.¹²²¹ Bu ortamda Selimiye Kışlası, muhacirlerin iskân için tahsis edilmiş, Hilal-i Ahmer tarafından muhacirlerin başta iâşe olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması kararlaştırılmıştır.¹²²²

Bazı muhacirlerin iskân için Bahriye Hastanesi de kullanılmıştır. Üç büyük koğuş hazırlanarak 500 muhacirinin burada iskân edilmiştir.¹²²³

Muhacirin Müdüriyeti'nin İstanbul'a gelen muhacirleri iskân ve iâşe için büyük zorluklar yaşadığı bir sırada Yunan ordusunun Kasım 1920 başlarında Karamürsel'i işgali ve buradaki Rum ve Ermeni çeteleri ile işbirliği yaparak bölgedeki Müslüman halkı göçe zorlaması üzerine yeni bir muhaceret akınına kaldıracak durumda olmayan hükümet, bunu önlemek için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden bölgeye bir yardım heyetinin gönderilmesini istemiştir.¹²²⁴ Bu istek üzerine Naip Bey'in başkanlığında doktor, hastabakıcı ve eczacılardan oluşan bir heyetin gönderilmesi kararı alınmıştır. Hilal-i Ahmer Merkezi tarafından heyete 20.000 liralık tahsisat verilmiş ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi de gıda maddesi ile heyete takviyede bulunmuştur.¹²²⁵

Sekizinci Karamürsel İmdad-ı Sıhhi Heyeti, Başhekim İhsan Hilmi Bey'in başkanlığında üç doktor, hastane ve aşhane malzemesi ile 15 Teşrinisani 1920'de Karamürsel'e ulaşmıştır. O sıralarda Yunan birliklerinin Karamürsel'den uzaklaşması üzerine tekrar hanelerine dönmeye başlayan ahalinin iâşesi için önce İstanbul'dan mavnalarla ekmek tedarik edildiği gibi aşhane ve fırın inşası tamamlandıktan sonra

¹²²¹ BOA. MV. 220/211 ve BOA. BEO. 4664/349733. 1.

¹²²² "Selimiye Kışlasının Kışadı", **Vakit**, 16 Teşrinisani 1336, No. 1056, s. 2.

¹²²³ "Yeni Muhacir Koğuşları", **Vakit**, 27 Kanunievvel 1336, No. 1095, s. 2.

¹²²⁴ İzmit Sancağı Sıhhiye Müdürü Doktor Vasfi Bey tarafından 3 Kasım 1916 tarihiyle Hilal-i Ahmer Merkezi'ne gönderilen yazıda "İzmit ve Derince'de binlerce mevcut ve mütekeşif muhacirin" olduğu ve kış mevsiminde sokak ortasında aç ve çıplak bir halde kaldıkları, Muhacirin tahsisatında para bulunmadığı için bunlara yardım eli uzatmanın mümkün olmadığı dile getirildikten sonra "Hilal-i Ahmer'in maddi muavenetine pek şiddetle ihtiyaç hasıl olduğu" ifadesiyle yardım gönderilmesi talep edilmiştir. **TKA. 850/35**. Hilal-i Ahmer'in İzmit ve Derince'deki muhacirlere bir an önce yardım eli uzatması gerektiğine dair Sıhhiye Müdür-i Umumisi Doktor Abdullah Cevdet Bey'in 6 Kasım 1920 tarihli yazısı için bkz. **TKA. 850/37**. "Karamürsel'e Muavenet Heyeti", **Vakit**, 11 Teşrinisani 1336, No. 1051, s. 1. Karamürsel'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği hakkında 4 Kasım 1920 tarihli şifre için bkz. **BOA. DH. İ. UM. EK. 61/17**. Yunanlıların Orhangazi, Yalova ve Karamürsel'deki Rum ve Ermeni çeteleri ile iş birliği yaparak Müslümanları katlettiği ve mallarını Yunanistan'a gönderdiği hakkında 6 Kasım 1920 tarihiyle Sadarete gönderilen yazı **BOA. HR. SYS. 2619/35**. Bu havalide Yunan ordusunun ve çetelerin taarruzuna maruz kalan ahalden oluşturulmuş heyetler İstanbul'a gelerek Dahiliye Nezareti'ne müracaatla yaşananlar hakkında bilgi verip hükümetin himayesini talep etmişlerdir. "Anadolu'dan Gelen Heyetler", **Vakit**, 2 Teşrinisani 1336, No. 1042, s. 2. "Yalova Vakayı", **Vakit**, 15 Teşrinisani 1336, No. 1055, s. 1. Baskılar sonucunda Karamürsel'den Değirmendere ve Derince'ye göç etmiş nüfusun miktarı "Vakit" gazetesi tarafından 5.000 kişi olarak verilirken Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İcraat Raporlarına göre bu nüfusun miktarı 10.000 civarındadır. "Karamürsel Muhtacine Muavenet", **Vakit**, 14 Teşrinisani 1336, No. 1054, s. 1. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 75.

¹²²⁵ "Karamürsel'e Yardım", **Vakit**, 13 Teşrinisani 1336, No. 1053, s. 1.

6.234 kişinin iâşesi ikmal edilmiştir. Ayrıca 30 yataklı bir hastane hizmete açılarak, muhacirleri ücretsiz muayene ve tedavi etmiştir.¹²²⁶ Heyetin Karamürsel'deki faaliyeti iki ay sürmüş ve Ocak 1921 başında İstanbul'a dönmüştür.¹²²⁷ Yunan birliklerinin bölgeden çekilmesi ve heyetin bölgedeki çalışmaları etkili olmuş ve Karamürsel'den Derince, Değirmendere ve İstanbul'a gelen muhacirler memleketlerine dönmeye başlamışlardır. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bu iş için bir vapur kiralamış ve 3.000'e yakın muhacir memleketlerine dönmüştür. Bazı muhacirlerin dönmekte imtina etmesi üzerine Muhacirin Müdüriyeti bunlara yaptığı yardımı kesmiştir.¹²²⁸

Hükümet, Karamürsel ve civarından İstanbul'a gelen muhacirleri büyük oranda yerlerine iade etmiş olsa da Kasım 1920 ortalarından itibaren Tekirdağ dolaylarından muhaceret akını devam etmiştir.¹²²⁹ Bunlar Selimiye Kışlası'nda iskân edilmiş olsalar da kış mevsiminin başlaması ile özellikle barakalarda bulunan muhacirlerin soğuktan etkilendiği görülmüştür. Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, Gülhane ve Sultan Ahmet Meydanı'ndaki barakalar ile Cerrahpaşa Cami'nde iskân edilen muhacirleri ziyaret etmiş ve hükümetin muhacirler için ne gerekiyorsa imkanlar dahilinde yapacağını açıklamıştır.¹²³⁰

¹²²⁶ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 75. Heyet tarafından gönderilen 28 Kasım 1920 tarihli raporda 13-28 Kasım 1920 tarihleri arasındaki 16 günlük sürede toplamda 21.546 adet ve 53.817 kilo ekmek ile 19-28 Kasım tarihleri arasında toplam 103 kilo et, 2.503 kilo kuru fasulye, 118 kilo zeytinyağının muhacirlere dağıtıldığı görülür. **TKA. 1082/14**. 9 Aralık 1920 tarihli ve heyetin 13-30 Kasım 1920 tarihleri arasındaki 18 günlük süre zarfında yaptığı iâşe ve malzeme yardımını gösteren bir rapora göre dağıtılan ekmeğin toplam ağırlığı 25.259 kiloya ulaşmıştır. Bunun dışında kurulan fırınlarda 18.450 kilo un harcanarak ekmek imal edilmiş ve muhacire dağıtılmıştır. Ayrıca muhacirlere dağıtılan et miktarı 166 kiloya, bulgur 315 kiloya, zeytinyağı 146 kiloya, kur fasulye 2.782 kiloya, yeşil sebze 38 kiloya ulaşmıştır. **TKA. 1082/8**. "Karamürsel'deki Muhacirine Hilal-i Ahmer'in Muaveneti", **Vakit**, 7 Kanunievvel 1336, No. 1075, s. 2. 16 Kasım 1920 tarihli raporda ise Galata vapuru ile 105 parça eşyanın ve ayrıca 30 yataklı hastane malzemesinin Karamürsel'e ulaştığı ifade edilmiştir. Ayrıca üç günden beri devam eden ekmek dağıtımında 400 gramlık ekmeklerden toplamda 3.800 adedinin muhacirine dağıtıldığı bilgisi yer almaktadır. **TKA. 1082/10**. Başhekim İhsan Hilmi Bey'in üç doktor, bir hasta bakıcı ve iki hemşire için altı çift siyah potin talebi hakkında bkz. **TKA. 1082/10. 2**. İhsan Hilmi Bey, 8 Aralık 1920'de merkeze gönderdiği bir yazısında bölgedeki muhacirlere Hilal-i Ahmer'in sonsuza kadar bakacak kudretinin olmadığı telkininde bulunularak onları çalışmaya teşvik edici tarzda konuşmalar yapıldığı ifade edilmiştir. **TKA. 1082/20**.

¹²²⁷ 1-31 Aralık 1920 tarihleri arasında heyet toplamda 39.440 Müslüman muhacirin iâşesini temin etmiştir. **TKA. 1082/8**. "Hilal-i Ahmer Karamürsel Heyeti", **Vakit**, 4 Kanunisanı 1337, No. 1103, s. 2.

¹²²⁸ "Karamürsel Muhacirlerinin İadesi", **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1336, No. 1059, s. 2. "Karamürsel ve Karamürsel Muhacirleri", **Vakit**, 20 Teşrinisanı 1336, No. 1060, s. 2. "Karamürsel Muhacirlerinin Sevki", **Vakit**, 21 Teşrinisanı 1336, No. 1061, s. 2. "Karamürsel Muhacirleri", **Vakit**, 30 Teşrinisanı 1336, No. 1068, s. 2.

¹²²⁹ "Muhaceret Akını Devam Ediyor", **Vakit**, 19 Teşrinisanı 1336, No. 1059, s. 2. "Trakya Muhacereti", **Vakit**, 25 Teşrinisanı 1336, No. 1065, s. 2. "Tekfurdağ'dan 300 Muhacir Geldi" **Vakit**, 7 Kanunievvel 1336, No. 1075, s. 2. "Dün Gelen Muhacirler", **Vakit**, 17 Kanunievvel 1336, No. 1085, s. 2.

¹²³⁰ "Muhacirin Barakalarını Teftiş", **Vakit**, 21 Teşrinisanı 1336, No. 1061, s. 1. Benzer şekilde Eyüp'teki cami ve tekkelerde iskân edilmiş olan muhacirler de Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sıhhiye Müdürü Lütfi Bey ve İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer Bey tarafından teftiş edilmiştir. Bunların Bahriye

Kasım-Aralık 1920 itibariyle İzmir, İzmit, Balıkesir, Bursa civarından gelen İstanbul'daki Müslüman muhacir sayısı 40.000 civarındadır. (Beyaz Rus mülteciler de dahil edilirse bu miktar 70.000'e ulaşmaktadır.) Bunlar Gülhane ve Beyazıt barakaları, Eyüp'teki cami ve tekkeler ile Haseki ve Cerrahpaşa Camilerinde iskân edilmiş durumdadırlar. 7 bin kadarı Muhacirin Müdüriyeti tarafından iâşe edilip, her gün yarımşar kilo ekmek verilmektedir. Bunun dışında haftanın üç günü Hilal-i Ahmer, dört günü de Muhacirin Müdüriyeti tarafından çorba dağıtılmaktadır. Ancak Hilal-i Ahmer Cemiyeti maddi yetersizlikler nedeniyle yaklaşık 1.150 muhacirin iâşesini 16 Aralık 1920'den itibaren keseceğini duyurmuştur.¹²³¹ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına yapılan 16 Aralık 1920 tarihli bir müracaatla, "Makarr-ı Saltanat ve Hilafete mecbur-u iltica olan binlerce muhacirin-i Müslimenin badema sefaletle terkleri şan-ı hükümetle münasip olmamakla beraber tedricen mahv ve telef olmalarını intaç edeceğinden" bunların iskân ve iâşesi için Muhacirin Müdüriyeti'ne haftada en az 1.500 liranın "merasim-i istizana tabî tutulmaksızın" yani bürokratik işlemlere girişmeden verilmesi talep edilmiştir.¹²³² Müracaatı değerlendiren Meclis-i Vükela "haftada 1.500 liralık avans itası ve bu muamelenin istizana tabi tutulmaksızın

Hastanesi'nde teşkil edilen muhacir koşullarına nakilleri kararı alınır. "Eyüp'teki Muhacirleri Teftiş", **Vakit**, 30 Kanunievvel 1336, No. 1098, s. 2.

¹²³¹ "Kış Geldi Muhacirleri Düşünelim", **Vakit**, 25 Teşrinisani 1336, No. 1065, s. 1. "Vakit" bu karar nedeniyle Muhacirin Müdüriyeti'nin omuzlarındaki yükü daha da artıracığına dikkat çeker. "Muhacirinin Vaziyeti", **Vakit**, 17 Kanunievvel 1336, No. 1085, s. 2. "Muhacirine Verilen Ekmek", **Vakit**, 17 Kanunievvel 1336, No. 1085, s. 2. "Muhacirlerimize Muavenet Edelim", **Vakit**, 21 Kanunievvel 1336, No. 1088, s. 1. Aydın, Balıkesir, İzmit, Bursa havalisinden İstanbul'a göç eden muhacirlerden Gülhane Parkı, İbrahim Paşa ve Sultanahmet Camilerinde iskân edilen 600 nüfus için Hilal-i Ahmer tarafından bir aşhane tesis edilmiş ve bu aşhanede 2 Eylül 1920'den 31 Ocak 1921'e kadar beş ay süreyle (183 gün) muhacirlere 90.462 kap yemek verildiği gibi Muhacirin Müdüriyetinden alınan listeler doğrultusunda muhtelif mıntikalarda bulunan muhacirlere toplamda 64.000 adet ekmek dağıtılmıştır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 102-103. Galata'daki Şehsuvar Camii'nde ikamet eden Edirne, Pınarhisar ve Bandırma muhacirlerinden 26 nüfus adına Pınarhisar Vergi Katibi Burhan Efendi'nin Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yaptığı 16 Aralık 1920 tarihli müracaattan cemiyet tarafından iki aydır dağıtılan ekmeğin kesilmesi nedeniyle kış ortasında perişan bir halde kaldıkları anlaşılmaktadır. **TKA. 850/40.**

¹²³² Dahiliye Nezareti'nin verdiği bilgilere göre Doğu Trakya, Aydın, Bursa, İzmit, Yalova, Karamürsel ve Balıkesir'den İstanbul'a gelenlerin 40.000'i geçtiği ve sayının her geçen gün arttığı belirtildikten sonra yardıma en fazla muhtaç olanların miktarı ise 4.000 olarak verilmiştir. Bunlar hükümet misafirhaneleri, resmî daire ve dini yapılar olmak üzere 50 farklı noktada iskân edilmiştir. Muhacirin Müdüriyeti'nin hesabına göre nüfus başına bir ekmek bedeli olan asgarî 10 kuruştan aylık 27.000 liraya ihtiyaç duyulduğu ancak Müdüriyetçe Vilayet Defterdarlığı'ndan sadece 5-6 bin liranın talep edildiği buna rağmen ancak %1'inin tahsis edilebildiği belirtildikten sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 16 Aralık'tan itibaren yardımı keseceği kararı da hatırlatılarak muhacirlerin daha da perişan bir halde düşeceklerine dikkat çekilir. **BOA. BEO. 4667/350016. 2.**

müstacilen ifasını” kabul etmiştir.¹²³³ Bu karara göre ayda 5.000 liraya yakın bir miktarın Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne ayrılması gerekmektedir.

“Vakit” gazetesi Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından hazırlanan ve 1920 senesi içerisinde İstanbul’daki Müslüman muhacirlere yapılan yardım miktarını gösteren bir istatistiği okuyucuları ile paylaşmıştır. Buna göre İstanbul’a Yunan işgal bölgelerinden gelen muhacir miktarı 44-45 bin civarındadır. Hükümetten yardım talep edenler için şimdiye kadar 60 bina tahsis edilmiştir. İaşesini temine gücü yetmeyen muhacirlerden 681 nüfusa günlük yarım kilo ekmek, 3.800 nüfusa iki haftada bir fasulye, pirinç, un vesaire dağıtılmıştır. Hilal-i Ahmer’in de ilaveten günde 9.150 ekmek ve 7.000 kişiye üç ay süreyle sıcak çorba dağıttığı bilgisi paylaşılmıştır. Muhacirin Müdüriyeti’nin istatistiğine göre bir sene zarfında ancak 3.069 muhacir memleketine iade edilebilmiştir.¹²³⁴

2. 2. 1921 Senesi İlkbahar Aylarında Yaşanan Göç Hareketi

Batı Anadolu’da 22 Haziran 1920’de başlayan ve temmuz ayında Doğu Trakya’ya sıçrayan Yunan taarruzu sonucunda Balıkesir, Bursa ve İzmit civarı ile Edirne, Tekirdağ ve çevresi Yunan işgali altına girmişti. Bu yerlerin kaybedilmesinin ardından Ekim 1920 başı itibarıyla Batı Cephesi kuvvetleri kuzeyden güneye doğru Adapazarı – İznik – İnegöl – Emet – Altıntaş – Dumlupınar – Sarayköy hattında bulunmaktaydılar.¹²³⁵ Ali

¹²³³ **BOA. MV. 220/270** ve **BOA. BEO. 4667/350016. 1.** “Muhacire Avans”, **Vakit**, 20 Kanunievvel 1336, No. 1088, s. 2. Burada bir parantez açmak gerekirse Yunan ileri hareketinin başladığı aylara ilişkin olarak Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Mart -Nisan 1920 aylarına ait toplam bütçesinin 1.269.744 lira olduğu görülür. Burada yer alan 180’inci “İşkân Masarif-i Umumiyesi” 237.840 liradır. Bu faslın 4’üncü İşkân maddesi 25.000, 6’ncı İlaş maddesi 117.842, 7’nci Sevk maddesi 70.000, 8’inci Tedavi ve Mualece maddesi 2.000 ve 10’uncu Han ve Otel İcarı maddesi de 1.500 liradan ibarettir. Müdüriyetin Mayıs-Ağustos 1920 arasında dört aylık muvakkat bütçesine bakıldığında 180’inci fasıl toplamının 2.000.000 lira olduğu görülür. Bu miktarın 4’üncü İşkân maddesi 300.000, 6’ncı İlaş maddesi 750.000, 7’nci Sevk maddesi 600.000, 8’inci Tedavi ve Mualece maddesi 24.000 ve 10’uncu Han ve Otel İcarı maddesi de 9.000 liradır. 180’inci faslın toplamı olan 2.000.000 liradan 1 milyon liraya yakınının havalesinin verildiği notu düşülmüştür. Efiloğlu, **a.g.k.**, s. 149-154.

¹²³⁴ “Muhacirine Tevziat”, **Vakit**, 11 Mart 1337, No. 1169, s. 2. “Vakit” gazetesi başka bir haberinde Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden alarak yayınladığı rakamlara göre Ocak 1920’de Aralık 1920’ye kadar İstanbul’dan 3.601 muhacirinin memleketlerine iade edildiğini yazmıştır. “Bir Senede Sevk Edilen Muhacirler”, **Vakit**, 18 Kanunisanı 1337, No. 117, s. 2. Muhacirlerin fırsat bulundukça küçük kabileler halinde de olsa memleketlerine iade edildikleri görülür. Örneğin Gülhane’deki barakalarda bulunan 380 Bursa muhaciri 16 Aralık’ta memleketlerine sevk edilmiştir. “Dün Gelen Muhacirler”, **Vakit**, 17 Kanunievvel 1336, No. 1085, s. 2. Bunun dışında 1920 Aralık ayı içerisinde 525 nüfus Trakya’ya, 11 nüfus İzmir’e, 10 nüfus Trabzon’a, 4 nüfus Bursa’ya iade edilir. “Kanunievvel Zarfında Sevk Edilen Muhacirler”, **Vakit**, 4 Kanunisanı 1337, No. 1103, s. 2.

¹²³⁵ Bu hatta bulunan yaklaşık 40 bin civarındaki Türk birlikleri şunlardan ibaretti: Yarbay Atıf Bey komutasında 24’üncü Tümen, Yarbay Ayıcı Arif komutasındaki 11’inci Tümen, Yarbay Galip Bey komutasında 61’inci Tümen, Yarbay İzzettin Çalışlar komutasındaki 23’üncü Tümen, Yarbay Nazmi Bey

Fuat Paşa'nın başında bulunduğu Batı Cephesi'ndeki Kuva-yı Milliye birlikleri ile Çerkez Ethem'in Kuva-yı Seyyare birliklerinin elden çıkan yerlerin geri alınabilmesi adına 24 Ekim 1920'de başlattıkları Gediz Taarruzu başarısız olunca Yunan birlikleri, TBMM'nin düzenli orduya geçiş kararının alınması ile yaşanan sancılı süreçten istifade etmiş, bölgede baskı ve şiddeti artırmışlardır.¹²³⁶ Gerek bu süreçte gerekse Birinci ve II. İnönü Savaşlarını kaybeden Yunan ordusunun geri çekilişi sırasında Güney Marmara'da gerçekleştirdiği tahribat neticesinde yeni bir göç dalgasının yaşandığı görülür. Özellikle Yalova, İzmit ve Orhangazi civarında yapılan katliamlardan kurtulanlar İstanbul'a gelmeye başlamıştır.¹²³⁷ Zulüm ve katliamlar nedeniyle Müslüman ahalinin hükümetin himayesini çok defa talep eden sayısız müracaatın sonuçsuz kalması üzerine halk çareyi göç etmekte bulur.¹²³⁸

Yunan Ordusunun Bursa ve İnegöl üzerinden 6 Ocak 1921'de Eskişehir'e doğru ilerlemesi ve 10 Ocak 1921'de yeni düzenli Türk birlikleri karşısında mağlubiyetinin ardından geri çekilmesi sırasında gerek o havaliden ve gerekse Doğu Trakya'dan İstanbul'a yönelik göçün devam ettiği görülür.¹²³⁹

komutasında 57'inci Tümen ve Çerkez Ethem kumandasındaki Kuva-yı Seyyare birlikleri. Selek, **a.g.k**, C. 2, s. 867-868.

¹²³⁶ Gediz Taarruzu ve sonrasında yaşanan süreç hakkında bkz. Özalp, **a.g.k**, s. 164 vd. Selek, **a.g.k**, C. 2, s. 887 vd. Turan, **a.g.k**, 2. Kitap, s. 230 vd. Jaeschke, **a.g.k**, s. 125. Özel, **a.g.k**, s. 186-191.

¹²³⁷ "Cephelerde Vaziyet", **Vakit**, 31 Kanunievvel 1336, No. 1099, s. 1. Yalova'daki köylerde Yunan askerleri ile Rum ve Çerkez çetelerinin yaptıkları katliamlar Müslüman halkın evlerini terk ederek İstanbul'a göç etmesine neden olur. "Yeni Bir Muhaceret", **Vakit**, 27 Kanunievvel 1336, No. 1095, s. 2. Örneğin Yalova'nın Laledere ve Çağsak kurasından 4 aile ile civar köylerden 20 aile İstanbul'a gelmiştir. "Yalova Muhacereti", **Vakit**, 31 Kanunievvel 1336, No. 1099, s. 1. Orhangazi'den 30 nüfus İstanbul'a gelir. **Vakit**, 5 Kanunisani 1337, No. 1104, s. 2. Bursa'nın işgali sonrasında o bölgedeki Osmanlı Jandarma birliklerinin silahlarının alınması ve bölgedeki Rum, Arnavut ve Çerkez çetelerine Yunan ordusu tarafından silah dağıtılması asayişsizliği daha da artırmıştır. "Bursa'da Şekavet", **Vakit**, 7 Kanunisani 1337, No. 1106, s. 1. Özel, **a.g.k**, s. 187. Katliamlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Türkiye'de Yunan Vahşeti, (İngiliz, Fransız, İtalyan İşgal Güçleri ve Kızılhaç Tarafından Kurulan Soruşturma Komisyonları İncelemelerine ve Bâb-ı Âlî Raporlarına, Resmî Belgelere Göre Yunanlıların Anadolu'da Yaptıkları Soykırım**, Fransızcadan Çev. Necdet Ekinci, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

¹²³⁸ Gebze havalisindeki Yunan birliklerinin Müslümanların emvalini Yeniköy Rumları ile müştereken gasp ve kadınlara tecavüz etmesi, herkesin Yunan subaylarına selam durmaya zorlanması ve benzeri olaylar nedeniyle halkın hicrete başladığı ve şimdiye kadar bu tür olayların hükümet tarafından engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması yolunda yapılan müracaatların sonuç vermediği hakkında Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 10 Ocak 1921 tarihli yazı için bkz. **BOA. DH. EUM. AYŞ. 58/20. 1.**

¹²³⁹ Edirne ve Tekirdağ'dan özellikle gelenlerin kadın ve çocuklar olduğu dikkat çeker. Bunlar kara yoluyla geldiklerinden yıpranmış ve bitkin bir haldedirler. Büyük kısmı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Gülhane ve Beyazıt'taki barakalar ile Çatalca'da iskân edilmişlerdir. Tek seferde 350 kişilik grupların geldiği görülmektedir. Gelenlerin yoğunluğu karşısında Muhacirin Müdüriyeti, Eyüp'teki İplikhane Hastanesi'ni Harbiye Nezareti'nden talep ederek buraya da muhacir iskân etmiştir. "Yeni Gelen Muhacirler" **Vakit**, 17 Kanunisani 1337, No. 116, s. 2. "Trakya Muhacereti Devam Ediyor", **Vakit**, 25 Kanunisani 1337, No. 1124, s. 2. "Trakya Muhacereti Devam Ediyor", **Vakit**, 8 Şubat 1337,

1921 yılı içerisinde Güney Marmara sahilleri ile Doğu Trakya'dan İstanbul'a yönelik asıl büyük göç dalgası II. İnönü zaferi sonrasında devam eden göç hareketidir. Özellikle 1921 Nisan-Mayıs aylarında bölgedeki Yunan birliklerinin ve çetelerin Müslümanlar üzerindeki baskısının daha da artması göçü tetiklemiştir.¹²⁴⁰ Yunan işgal güçleri, Kuva-yı Milliye'ye destek oldukları gerekçesi ile yerli ahaliye zulmetmişlerdir.¹²⁴¹ Örneğin 16 Nisan'da Orhangazi'nin Müslüman ahali Yunanlılar tarafından Gemlik'e sürülmüş ancak buradan İstanbul'a gitmelerine müsaade edilmeyerek aç ve çıplak bir şekilde ortada kalmaya zorlanmışlardır.¹²⁴² Özellikle Yalova ve Kandıra havalisinden büyük gurupların geldiği görülür. Bunlar Gülhane barakaları ile İplikhane Hastanesi'ne yerleştirilirler.¹²⁴³ Bu büyük göç dalgası daha önce temas ettiğimiz gibi Hilal-i Ahmer'in Aralık 1920'den itibaren muhacirlere yaptığı iase

No. 1138, s. 2. "Muhacir Haberleri", **Vakit**, 9 Şubat 1337, No. 1139, s. 2. "İşkân", **Vakit**, 22 Şubat 1337, No. 1152, s. 2. "Yeni ve Mühim Bir Muhaceret Akını", **Vakit**, 23 Şubat 1337, No. 1153, s. 2. "Muhacirin İşkânı", **Vakit**, 15 Mart 1337, No. 1172, s. 1. "Harbiye Nezareti'nin Muhacirlere Muaveneti", **Vakit**, 20 Mart 1337, No. 1177, s. 2. Turan, **a.g.k.**, 2. Kitap, s. 240. Selek, **a.g.k.**, C. 2, s. 1002. Jaeschke, **a.g.k.**, s. 135.

¹²⁴⁰ "Nisan ayı başlarından itibaren Samanlıdağ Yarımadası'nı ablukaya almışlardır. Yunan birliklerinin II. İnönü Savaşı öncesinde bölgedeki askeri hareketliliğinin arttığı görülür. 23-24 Mart'ta Yunanlıların Kocaeli bölgesindeki birliklerini takviye etmişler, 25 Mart'ta Sapanca'yı, 26 Mart'ta Adapazarı'nı işgal etmişlerdir. "İzmit Cephesinde Şiddetli Muharebeler", **Vakit**, 28 Mart 1337, No. 1185, s. 1. Özel, **a.g.k.**, s. 191-197. Çam, **a.g.k.**, s. 125-137. Yalova Muhacirleri", **Vakit**, 27 Mart 1337, No. 1184, s. 2. "Yalova ve Orhangazi", **Vakit**, 27 Mart 1337, No. 1184, s. 2. "Bursa'dan Muhacir Vürüdü", **Vakit**, 31 Mart 1337, No. 1888, s. 3. II. İnönü Savaşı'nın öncesi ve sonrasında Orhangazi'ye bağlı Pazarköy, Hereke, Çakırlı, Çeltikçi, Kursak; Gemlik'in Karacaali, Kumla, Narlı; Yalova'nın Çınarcık, Kuru, Katırlı, Cadıköy, Kocadere, Kirazlı'daki Yunan zulmü için bkz. **Türkiye'de Yunan Vahşeti**, s. 16-86. 1921 Nisan-Haziran aylarında Yunanlılar geri çekilirken sadece Gemlik ve Yalova'da toplam 27 köyü yok etmiştir. Gingeras, **a.g.k.**, s. 192. "Adapazarı'nı İhrak Etmişler", **Vakit**, 13 Nisan 1337, No. 1202, s. 1. Yalova'ya bağlı Gacık Köyü'nden 31 nüfus İstanbul'a gelerek Gülhane ve Beyazıt'taki barakalara yerleştirilmiştir. "Yeni Muhacirler", **Vakit**, 3 Nisan 1337, No. 1192, s. 2.

¹²⁴¹ "İzmit Ahvali", **Vakit**, 13 Nisan 1337, No. 1202, s. 1. "Yunanlıların İzmit'te Tahrikatı", **Vakit**, 13 Mayıs 1337, No. 1232, s. 1.

¹²⁴² Taşınır ve taşınmaz malları ile nakitleri gasp edilen ve Gemlik'te bekletilen ahalinin tahliyesi için hükümetten yardım talep edilmiştir. Orhangazi Kazası Belediye Reisi Mehmet tarafından çekilen 19 Nisan 1920 tarihli telgraf için bkz. **TKA. 252/61. 2.** Yunan Ordusu bölgedeki Rum, Çerkez, Arnavut ve Gürcülerden kurduğu çeteleri etkili bir şekilde kullanmıştır. 16 Nisan'da Rum çeteleri Hereke ve Yarımca'yı basmışlar; Yeniköy, Paşaköy, Arnavutköy Rumlarından kurulu 150 kişilik çete Elmadağ-Soğanlı civarında faaliyetlerini sıklaştırmıştır. Çete faaliyetlerinin Şile ve Çatalca'ya kadar uzandığı görülür. Türk birlikleri ile Yunan birlikleri ve çeteler arasında Değirmendere, Bahçecik dolaylarında yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Averof zırhlısı ile Türk topçusu arasında arasındaki top atışları neticesinde Değirmendere ağır hasar görmüştür. Bu havalı ile Yalova'daki Müslüman ahali dağlara çekilmek zorunda kalmıştır. 10-30 Nisan 1921 tarihleri arasında Türk ve Yunan birlikleri arasındaki çarpışmalar için bkz. Çam, **a.g.k.**, s. 140-143. "Şile ve Kandıra Ahvali", **Vakit**, 12 Nisan 1337, No. 1201, s. 1. "Çatalca'dan Muhacirler", **Vakit**, 14 Mayıs 1337, No. 1233, s. 2. "İzmit Mıntıkasında Şiddetli Muharebeler", **Vakit**, 14 Nisan 1337, No. 1203, s. 1. "Müslüman Gürcülerin Kıyımı", **Vakit**, 20 Nisan 1337, No. 1209, s. 2. "İzmit Muhasarada", **Vakit**, 25 Nisan 1337, No. 1214, s. 1. "İzmir Körfezi'nde", **Vakit**, 25 Nisan 1337, No. 1214, s. 1. "Yalova Ahvali", **Vakit**, 29 Nisan 1337, No. 1218, s. 2.

¹²⁴³ 2 Mayıs itibarıyla sabahtan öğleye kadar Yalova'dan 15 kayıkta 700 muhacir gelmiştir. "Yalova Havalisinden Gelen Muhacirler", **Vakit**, 3 Mayıs 1337, No. 1222, s. 1. "Muhaceret Devam Ediyor", **Vakit**, 4 Mayıs 1337, No. 1223, s. 3.

yardımlarını kestiği bir zamana denk geldiği için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ni oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Bu nedenle Dahiliye Nezareti, Hilal Ahmer Cemiyeti Merkezi'ne yazdığı 3 Mayıs 1921 tarihli bir yazıda İstanbul'da 50.000 civarında mültecinin bulunduğunu ve bunlardan ancak 12.000 nüfusa imkanlar ölçüsünde hükümet tarafından yardım edildiğini, fakat “muhterem Hilal-i Ahmer'in tahsis olan muavenetini kestiği bu son zamanlarda... hükümetin pek zayıf olan tahsisatı yevmen fi yevmen miktarı tezayüt eden” ve Gebze, Gemlik, Yalova, Armutlu vesaire havaliden gelen muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldığından Hilal-i Ahmer'in yardımı istenmiştir.¹²⁴⁴

Hükümet Yunanlılar tarafından Gemlik'te bekletilen Müslümanların bir an önce sevkleri konusunda Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin çalışmalarına yardım için Hilal-i Ahmer'e müracaatta bulunmuştur. Bu müracaatlar neticesinde harekete geçen Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Beynelmilel Salib-i Ahmer Merkez-i Umumisi nezdinde Gemlik, Yalova, Armutlu, Kandıra'daki olayları protesto etmiştir. Hilal-i Ahmer'in protestosunu dikkate alan Salib-i Ahmer bölgeye bir inceleme heyetinin gönderilmesi kararını almıştır.¹²⁴⁵ Bunun üzerine oluşturulan iki tahkik heyetinden ilki İngiliz General Fransk'ın başkanlığında olup yaveri Yüzbaşı Stone, Fransız Albay Vicq, İtalyan Albay Roletto ve tercümanı Mösyö Ameglio, Beynelmilel Salib-i Ahmer üyesi Mösyö Gary'den meydana gelmekte ve heyette tek Osmanlı temsilcisi olarak Jandarma subayı Mustafa Süreyya Efendi yer almaktadır. Heyette muhacirlerden Orhangazi kasabasından Refik, Çınarcık'tan Hafız Ahmet, Gemlik'ten Tevfik ve Sultaniye'den Emin Efendi

¹²⁴⁴ **TKA. 850/202.** Yalova ve Gemlik havalisinden gelen muhacirlerden 3.000 kişiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından ekmek ve yiyecek yardımına başlandığına dair bkz. “Hilal-i Ahmer Muhacirleri”, **Vakit**, 10 Mayıs 1337, No. 1229, s. 2. “Muhacirine Hilal-i Ahmer'in Muaveneti”, **Vakit**, 12 Mayıs 1337, No. 1231, s. 3.

¹²⁴⁵ “Salib-i Ahmer'in Bir Telgrafı”, **Vakit**, 6 Mayıs 1337, No. 1225, s. 1. İlk gelen kabileler arasından seçilen muhacirler Sadrazam Tevfik Paşa ile görüşmüş ve yapılan katliamları anlatmışlardır. “Muhacirler Sadrazam Paşa Nezdinde”, **Vakit**, 4 Mayıs 1337, No. 1223, s. 2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Yalova, Gemlik, Armutlu ve çevresini içine alan Samanlıdağ Yarımadası'ndaki Yunan faciasına tanıklık edenlerin talepleri doğrultusunda İstanbul'daki çeşitli makamlara müracaat ederek uluslararası bir tahkikat heyetinin kurulmasını sağlamıştır. İstanbul'daki Rus muhacirlerin durumunu incelemek üzere gönderilmiş olan Uluslararası Kızılhaç (Beynelmilel Salib-i Ahmer) üyesi General Thomson aracılığıyla Cenevre Uluslararası Kızılhaç Merkezi'ne müracaat ile komisyona katılmak üzere bir kişinin gönderilmesi istenmiştir. Bunun üzerine o sırada İstanbul'da bulunan Mösyö Gehri (Gary)'nin “murahhas” sıfatıyla komisyona katılması kararlaştırılır. “Mösyö Morris Gehri'nin Raporu”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 7. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 107. Ankara'daki TBMM Hükümeti'nin de Yalova ve Karamürsel civarında Yunan zulmüne maruz kalan Müslüman ahaliye yardım edilmesi için Ankara'daki Hilal-i Ahmer Murahhası İsmail Besim Paşa nezdinde Dahiliye Vekaleti aracılığıyla teşebbüste bulunduğu görülür. 28 Nisan 1921 tarihli müracaat için bkz. **TKA. 850/186.**

bulunur. İkinci komisyon ise İngiliz Albay Farmer başkanlığında Fransız Albay Vitofsky ve İtalyan Albay Vitelli'den oluşmakta olup Beykoz, Paşabahçe, Şile, Kandıra ve İzmit taraflarına gönderilmiştir. Heyetler 12-22 Mayıs 1921 tarihleri arasında incelemelerini sürdürmüştür.¹²⁴⁶

Komisyonların bölgedeki incelemelerini sürdürdüğü bir sırada Gemlik ve civarında bekletilmekte olan Müslüman muhacirlerin İstanbul'a getirilmesi için Hilal-i Ahmer Cemiyeti bölgeye ayrıca bir heyetin gönderilmesi kararını almış ve bu iş için Darülfünun hocalarından aynı zamanda da Hilal-i Ahmer üyesi Ali Macit Bey görevlendirilerek 18 Mayıs 1921'de "İnebolu" vapuru ile yola çıkmıştır.¹²⁴⁷ Ali Macit Bey'in bölgeye ulaştıktan sonra faaliyetlerini Tahkik Komisyonu ile uyumlu bir şekilde sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Gemlik'te bulunan komisyon ile görüşen Macit Bey, buradan "Gelibolu" vapuru ile Kumla'ya geçmiş, Hilal-i Ahmer tarafından gönderilen "İnebolu" vapuru ile buradaki 800 muhaciri aldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür.¹²⁴⁸

Ali Macit Bey, bir sonraki seferini 19 Mayıs'ta Gemlik'te bulunan Orhangazi, Bahçecik, Pazarköy ahalisinden 2.000 civarındaki muhaciri almak için gerçekleştirmiştir. Sevkiyat için Galata, Gelibolu, Gayret ve İnebolu vapurları tahsis edilmiştir. Gemlik'teki 1.200 muhaciri aldıktan sonra Kumla'ya uğrayan Ali Macit Bey

¹²⁴⁶ **Türkiye'de Yunan Vahşeti**, s. 10. "Tahkik Komisyonları", **Vakit**, 17 Mayıs 1337, No. 1236, s. 1. Salib-i Ahmer temsilcisi Gary'nin ifadeleri oldukça önemlidir. Yunan ordusu ve bölgedeki çeteler tarafından mart sonundan mayıs ayının ilk yarsına kadar gerçekleştirilen katliamları "Yunan ordusunun Eskişehir önünde uğradığı inhizamın bir neticesi olarak" görmektedir. "...Görüştüğüm münevver Yunanlılar ve Rumlar 'Şayet muharebeden sonra bir plebisit yapılacak olursa bu havalide Yunan anasırı azamî bir nispeti ihraz eylediği tezahür edecektir' demişlerdir. İka edilen harikler ve irtikab edilen kıtaller acaba bu neticeyi elde etmek için bir mukaddime midir?" "Mösyö Morris Gehri'nin Raporu", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 7. Komisyonlar incelemelerine başlamadan önce İstanbul'a gelen muhacirlerin yanı sıra Jandarma Umum Kumandanı Ali Kemal Paşa ve Muhacirin Müdür-ü Umumisi Hamdi Bey'le görüşmüştür. "Müttefikin Tahkik Heyetleri", **Vakit**, 16 Mayıs 1337, No. 1235, s. 1. "... Heyetin bu hafta zarfında tahkikatını ikmal ederek avdet edeceği ümit olunmaktadır." Heyet-i Tahkikiye", **Vakit**, 20 Mayıs 1337, No. 1239, s. 1. Yalova, Gemlik ve Orhangazi'de çetelerin ve Yunan ordusunun yaptıkları mezalimi araştıran komisyon raporu için bkz. **BOA. DH. KMS. 60/20**. Komisyonların incelemelerini sürdürdüğü tarihlerde söz konusu havalideki Yunan zulmünden kaçanların İstanbul'a göçü devam etmektedir. "Muhaceret", **Vakit**, 17 Mayıs 1337, No. 1236, s. 2.

¹²⁴⁷ Heyette Hilal-i Ahmer hemşirelerinden Aliye Hanım da bulunmaktadır. "Muhacirlere Muavenet", **Vakit**, 19 Mayıs 1337, No. 1238, s. 2.

¹²⁴⁸ Ali Macit Bey'in 18 Mayıs 1921 tarihli birinci seyahatine dair kaleme aldığı rapordan Mösyö Gary'nin, Gemlik'teki Tahkik Komisyonu'na ev sahipliği yapan "Bryony" gemisinden 17 Mayıs 1921'de Hilal-i Ahmer Merkezi'ne çektiği telgrafta Kumla'da toplanan bin kişinin derhal aldırılması gerektiği bilgisini paylaşması üzerine 18 Mayıs'ta İstanbul'dan hareket ederek Gemlik'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Ali Macit Bey, Gemlik'e ulaştıktan sonra derhal "Bryony"deki Tahkik Komisyonu ile görüşmüştür. "Samanlıdağ Şube-i Ceziresi Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 12. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 107. Bu muhacirler Muhacirin Müdüriyeti tarafından İstanbul'un muhtelif yerlerinde bulunan barakalara dağıtılmıştır. "Muhacirin Vürudu", **Vakit**, 20 Mayıs 1337, No. 1239, s. 1.

buradan da 1.370 muhaciri alarak toplamda 2.570 muhacirle İstanbul'a dönmüştür.¹²⁴⁹ Dahiliye Nazırı Vekili Mustafa Arif Bey, İstanbul'a getirilen muhacirler için yer arayışı içerisinde olduklarını açıklamıştır. Bu kabileler Davutpaşa Kışlası ile daha önce Harbiye Nezareti'ne bağlı bulunan ve Endaht Mektebi olarak kullanılan Metris Çiftliği'ne iskân edilmişlerdir.¹²⁵⁰

Tahkik Komisyonu ve Ali Macit Bey'in heyeti 24 Mayıs'ta Gemlik'ten ayrılarak "Gülñihal" vapuruyla Yalova'ya ulaşmıştır.¹²⁵¹ Yalova'daki Yunan kumandanı Yüzbaşı Dimitri Papogrigopoulos bütün ahalinin değil; yalnız yanan köyler ahalisinden olup Samanlı, Akköy ve Yalova'ya iltica edenlerin muhaceretine izin vereceklerini beyan etmiştir ki, bu halde sadece 50-60 civarında bir muhacirin sevki anlamına geldiğinden durumun Gemlik'teki Yunan Kumandanlığı'ndan sorulması kararlaştırılmıştır. Yunan Kumandanlığı ve Tahkik Komisyonu üyeleri arasında yapılan uzun müzakerelerden sonra 333 muhacir, birkaç ton eşya ve 5-10 baş hayvan alınmış, Samanlı, Yalova ve Akköy ahalisine dağıtılmak üzere de 500 kıyye ekmek, 2 sandık süt ve bir miktar ilaç bırakılarak komisyon İstanbul'a dönmüştür. Bunlar da Metris Çiftliği ve Davutpaşa Kışlası ile Kumkapı'daki cami ve medreselerde iskân edilmiş, Davutpaşa'da iskân edilenlerin toplamı 2.300'ü genel toplam ise 5.500'ü bulmuştur.¹²⁵²

¹²⁴⁹ Ali Macit Bey, Gemlik'e ulaştığında İngiliz General Franks ile görüşerek Yunan Kumandanlığının sadece kadın, çocuk ve askerlik yaşına ulaşmamış erkeklerin sevkine izin verdiği haberini öğrenmiş ve bu durumu Yunan Kumandanlığı nezdinde protesto etmiştir. Ali Macit Bey'in itirazlarına Mösyö Gary de eşlik etse de Yunan makamları kararını değiştirmemiştir. General Franks, yaş belirleme işlemi sırasında müdahale ederek 30 kadar erkeğin vapura binmesini sağlamıştır. Ali Macit Bey 19 Mayıs tarihli raporunda sevkiyata dair sayılar verilmektedir. Kumla postası: Birinci sefer İnebolu vapuru: 820 muhacir. İkinci sefer İnebolu vapuru: 300 muhacir. Üçüncü sefer İnebolu vapuru: 250 muhacir. Toplam 1.370. Gemlik postası: Galata vapuruyla 250, Gayret vapuruyla 300, Gelibolu vapuruyla 650. Toplam 1.200 muhacir. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 12. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 108. Gemlik civarından getirilen bu muhacirler Karacaali, Küçük Narlı, Büyük Narlı, Kapaklı, Candarye, Orhangazi, Çalgıcı, Pazarköy, Gedelik, Elmalı, Dutluca, Çilingir, İsmetiye, Çakırlı, Cihanköy, Şadiye ve Orakeli köy ve kasabalarına ait Müslümanlardır. "Gemlik Muhacirleri" **Vakit**, 22 Mayıs 1337, No. 1241, s. 3. Gemlik'te bulunan Tahkik Komisyonu buradaki incelemelerini bitirip zulüm ve işkenceye uğramış Müslüman ahalinin fotoğraflarını aldıktan sonra Yalova'ya geçmiştir. Gemlik'teki köy ve kasabalarda yapılan işkencelere ait ayrıntılı bilgi ve fotoğraflar için bkz. **Türkiye'de Yunan Vahşeti**, s. 48-78.

¹²⁵⁰ "Mustafa Arif Beyin Beyanatı", **Vakit**, 22 Mayıs 1337, No. 1241, s. 1. Gemlik Muhacirleri" **Vakit**, 22 Mayıs 1337, No. 1241, s. 3. "Dün Gelen Muhacirler", **Vakit**, 23 Mayıs 1337, No. 1242, s. 2. Bunların nakillerinde İstanbul'daki arabacılar esnafının fedakarlıkları görülmüştür. Taksim'de Arabacılar Cemiyeti Reisi Kazım Bey 310 araba, Karaköy Otomobilciler Cemiyeti Katibi Hamdi Bey 50 otomobili ücretsiz olarak bu iş için vermişlerdir. "Vakit" gazetesi muhacirler adına esnafa teşekkür eder. "Teşekkür", **Vakit**, 23 Mayıs 1337, No. 1242, s. 4.

¹²⁵¹ Fransız Yüzbaşı Luka, İngiliz Teğmen Holland, İtalyan Teğmen Bunakorsi ile "Manchester Guardian" gazetesi muhabiri ünlü Tarihçi Arnold Toynbee ve eşi de yer almaktadır. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 109. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 14.

¹²⁵² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 110. Yakılan köylerin isimleri ve yanan hane miktarının listesi için bkz. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 14-16. "Marmara

Yalova ve Gemlik muhacirlerinin İstanbul'a getirilmesinin ardından mayıs ayının sonlarında Armutlu'dan yapılan müracaatta "Gemlik ve civarı ahalisinden daha bin nüfusun Armutlu sahillerinde" İstanbul'a göç için bekledikleri ve Armutlu iskelesine ayrıca bir vapurun gönderilmesi Dahiliye Nezareti'nden talep edilmiştir.¹²⁵³ Hem bu müracaatın yapılmış olması hem de Bursa ve civarındaki Yunan baskısının artması üzerine Samanlıdağ Yarımadası'nın tamamen tahliyesine karar verilmiştir.¹²⁵⁴ Bu işle yine Ali Macit Bey görevlendirilmiş ve bu seferde kendisine 15 Hilal-i Ahmer memurunun yanı sıra İngiliz Albay Spencer ile idaresi altındaki 3 İtilaf subayı ve 2 Fransız Jandarması, 1 İngiliz polisi eşlik etmiştir. Ayrıca Arnold Toynbee de yine heyete dahil olmuştur. Heyet, Gülnihal vapuruna binerek muhacirleri nakil için refakatinde gelen Galata, Gayret ve Hale vapurları eşliğinde 2 Haziran 1921'de Gemlik'e doğru hareket etmiştir. Gemlik'teki Yunan 11'inci Fırka Kumandanı General Leonardo Pulos, muhacirleri nakil işinde heyete zorluk çıkarmış olsa da Arnold Toynbee'nin, Yunan Ordusu Başkomutanı General Papulas'ın ahalinin tahliyesine izin veren yazısını göstermesi üzerine muhacirlerin tahliyesine izin verilmiştir. Bunun üzerine bir gün içerisinde Gemlik'ten 893 muhacir alan heyet bunların 150'sini Hale, 375'ini Gayret ve 368'ini de Gülnihal vapuruna bindirmiştir. Heyet, 6 Haziran'da İstanbul'a ulaşmıştır.¹²⁵⁵ Bunların ve sonrasında gelmesi tahmin edilen 15.000

Havalisinde Müslümanları Tahlise Giden Heyetler", **Tevhid-i Efkar**, 2 Haziran 1337, No. 3029, s. 3. Bunlar İstanbul'a geldiklerinde sağlık muayenesinden geçmek için bir süre gemide bekletilmişler ve daha sonra Makriköy'den (Bakırköy) karaya çıkarılmışlardır. "Yalova Muhacirleri", **Vakit**, 27 Mayıs 1337, No. 1246, s. 2. "Gemlik ve Civarından Gelen Muhacirler", **Vakit**, 24 Mayıs 1337, No. 1243, s. 1. "Zavallı Muhacirler", **Vakit**, 28 Mayıs 1337, No. 1247, s. 2. "Son Gelen Muhacir Kafilesi", **Vakit**, 2 Haziran 1337, No. 1252, s. 1. "Vakit" gazetesi Anadolu'daki Yunan vahşetinden kaçarak evini ocağını bırakıp İstanbul'a gelen Müslüman muhacirleri karşısında "İstanbul ahalisinin sadece bir seyirci vaziyetinde kalmasını" eleştirmektedir. İstanbul halkının da refah ve rahatlık içinde olmadığına altını çizen gazete her şeye rağmen "İstanbul'a iltica eden vatandaş ve dindaşlarımızı ölümden kurtarmak" gerekliliğine işaret eder. "Muhacirler Karşısında" **Vakit**, 25 Mayıs 1337, No. 1244, s. 1.

¹²⁵³ Armutlu'nun Sultaniye Karyesi İmamı Emin Efendi ile eski Armutlu Belediye Reisi Abdullah Efendi'nin müracaatı üzerine Dahiliye Nezareti tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden yardım talep edilmiştir. Nezaret bu talebi 22 Mayıs 1921'de Halil-i Ahmer'e iletir. **TKA. 850/189**. Bu müracaat dışında Yalova'dan gelen muhacirlerden bir kısmı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'ne giderek orada kalmış olan hemşerilerinin getirilmesi talebinde bulunmuşlardır. "Yalova ve Gemlik Muhacirleri", **Vakit**, 29 Mayıs 1337, No. 1248, s. 2.

¹²⁵⁴ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 110. "Samanlıdağ Şube-i Ceziresi Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, s. 30. Yarımada'nın tamamen tahliye edileceği haberi hakkında "Muhacirlerimizin Nakli", **Vakit**, 1 Haziran 1337, No. 1251, s. 2.

¹²⁵⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 110. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, s. 31-32. Mösyö Gary, 30 Mayıs'ta İsviçre'ye gitmek için yola çıktığından bu seyahatte bulunamamıştır. "Mösyö Gary'nin Azimeti", **Vakit**, 31 Mayıs 1337, No. 12250, s. 3. "Zavallı Muhacirlerimiz, Papulas Nakillerine Müsaade Ediyormuş", **Vakit**, 31 Mayıs 1337, No. 1250, s. 3. "Yalova ve Havalisi Muhacirleri", **Vakit**, 5 Haziran 1337, No. 1255, s. 1. Yunan askeri birlikleri (özellikle genç erkeklerin Kuva-yı Milliye'ye katılacağı gerekçesi ile) Müslüman ahalinin göçünü

civarındaki muhacirin iskânı için Davutpaşa Kışlası ile Ortaköy'deki Fehime Sultan Yalısı'nda hazırlıklar yapmıştır.¹²⁵⁶ Muhacirler yine Makriköy (Bakırköy) açıklarında bir süre bekletildikten sonra karaya çıkartılarak Davutpaşa Kışlası'nda iskân edilmişlerdir.¹²⁵⁷

Heyet 13 Haziran'da bir kez daha "Gülñihal" vapuru ile "Hale" ve "Gayret" vapurları da eşliğinde Gemlik'e doğru tekrar hareket etmiştir.¹²⁵⁸ Heyet Gemlik'te Kaymakam Vekili ve Müftü Efendi ile görüşmüş İstanbul'a gidenler ve erkeksiz kadınların dışında artık kimsenin yerini yurdunu bırakarak göç etmek arzusunda olmadıklarını öğrenmiştir.¹²⁵⁹ Bunun üzerine heyet, 15 Haziran'da Umurbey'e gitmiştir. Buradaki 85 kadar muhacir "Hale" vapuruna bindirilerek İstanbul'a gönderilmiş ve vapur Gemlik'ten de muhacir alarak 755 nüfusu 16 Haziran'da İstanbul'a getirmiştir.¹²⁶⁰

kısıtlamak için çaba sarf etse de firar edebilen muhacirlerden bir kısmı Kuva-yı Milliye idaresindeki Kabaklı'ya gitmiştir. Kabaklı'daki muhacirler için Kuva-yı Milliye tarafından bir hastane teşkil edilmiştir. "Yalova'dan Kaçabilen Muhacirler", **Vakit**, 3 Haziran 1337, No. 1253, s. 3. "Yalova'dan Kurtarılan Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 3 Haziran 1337, No. 3030, s. 4. "Beklenen ve Gelen Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Haziran 1337, No. 3033, s. 3. "Felaketzedelerden Bir Kısmı Daha Kurtarıldı", **Tevhid-i Efkâr**, 7 Haziran 1337, No. 3034, s. 3. 7 Haziran 1921 Ramazan Bayramı'nın birinci günü, 6 Haziran ise arife günüdür. "Beklenen Kafileler Arife Günü Şehrimize Geldiler", **Tevhid-i Efkâr**, 12 Haziran 1337, No. 3037, s. 4. Bu kafil ile gelenler Yalova'nın Çınarcık, Kocadere, Çalımcı, Ortaburun, Gedikçeova, Akköy, Üçbeyler, Güllük, Delipazar, Paşaköy, Sığırcık, Kirazköy, Koçakköy, Burgan, Soğuksu, Zindan köylerinin tahribatından sonra dağlarda ikamete mecbur olanlardır. "Yalova Havalisinde Harap Olan Köyler", **Vakit**, 12 Haziran 1337, No. 1260, s. 2. "Şenaatlerini Örtmek İçin Mi?", **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Haziran 1337, No. 200, s. 1.

¹²⁵⁶ Marmara'nın Dertli Sahillerine Bir Nazar", **Tevhid-i Efkâr**, 5 Haziran 1337, No. 3032, s. 1.

¹²⁵⁷ "Yalova Muhacirleri", **Vakit**, 8 Haziran 1337, No. 12258, s. 2. 150 nüfus akrabaları yanına iskân edilmiştir. "Felaketzedelerimiz Geliyor", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Haziran 1337, No. 3036, s. 4.

¹²⁵⁸ "Tevhid-i Efkâr" gazetesi Gemlik'te 400, Umurbey'de 800 ve Armutlu'da 3.000 civarında Müslüman beklemekte olduğunu yazar. Vapurların öncelikle Gemlik'e gideceğini ve evvelce orada tahliyeleri için müsaade elde edilmeye çalışan muhacirlerin nakledileceği, sonrasında Fındıklı, Pazarköy ve Armutlu'ya hareket edileceği duyurulur. Bununla birlikte Muhacirin Müdüriyeti'nin bu yeni gelecek olan ve toplam miktarı 5.000'i bulacağı tahmin edilen muhacir kafilisinin iskânı için Selimiye Kışlası'nda incelemelerde bulunduğu da ilave edilir. "Felaketzedelerimiz Geliyor", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Haziran 1337, No. 3036, s. 4. "Marmara Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkâr**, 13 Haziran 1337, No. 3038, s. 4. "Marmara Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkâr**, 14 Haziran 1337, No. 3039, s. 2. "Vakit", 13 Haziran Pazartesi Gayret, Galata ve Gülñihal vapurlarının Gemlik, Armutlu, Umurbey ve Orhangazi havalisine hareket edeceğini ayrıca Davutpaşa Kışlası'nda muhacir iskân edecek yer kalmadığını duyurur. "Muhacirlerimizin Nakli", **Vakit**, 12 Haziran 1337, No. 1260, s. 2. "Muhacirlerin Nakli", **Vakit**, 13 Haziran 1337, No. 1261, s. 3. "Muhacirlere Muavenet, Muhacirlerin İskânı", **Vakit**, 16 Haziran 1337, No. 1264, s. 1. "Marmara Sevahili Katliamı-1", **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Haziran 1337, No. 208, s. 1. "Marmara Sevahili Katliamı-2", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Haziran 1337, No. 210, s. 1.

¹²⁵⁹ "... Artık bizim için vapura avdet etmekten başka yapacak bir şey yok idi..." **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, s. 34.

¹²⁶⁰ Bunlar muhacir iskânı için teşebbüste bulunulan ve onay alınan Selimiye Kışlası'na iskân edilmişlerdir. Bir kısmı da İstanbul'daki akrabaları yanına gider. "Muhacirlerin Bir Kısmı Geldi", **Vakit**, 17 Haziran 1337, No. 1265, s. 2. "Felaketzedeler Geldi", **Tevhid-i Efkâr**, 17 Haziran 1337, No. 3042, s. 3. "Marmara Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkâr**, 18 Haziran 1337, No. 3043, s. 4.

Heyet de 16 Haziran'da Armutlu'ya geçmiştir.¹²⁶¹ Yine Yunan Kumandanlığının çıkardığı güçlülere rağmen Armutlu'nun bu ilk tahliyesi neticesinde 18 Haziran'da Gülnihal 1.055, Gayret 250, Galata vapuru 250, toplamda da 1.555 muhaciri alarak İstanbul'a ulaşmış, Davutpaşa'da kurulan 600 çadır ile Selimiye kışlasında iskân edilmişlerdir.¹²⁶²

Heyet, 23 Haziran Perşembe günü İngiliz Albay Spencer da bulunduğu halde tekrar Armutlu'ya doğru hareket etmiştir.¹²⁶³ Aynı gün Armutlu'ya ulaşan heyet üç gün boyunca muhacirlerin zeytin ve hayvanlarının nakil işlemleri için Yunan makamlarının çıkardıkları güçlükleri aşmaya çalışmıştır.¹²⁶⁴ 26 Haziran'da "Gülnihal" vapuru Armutlu'dan 380 muhacir, 100.000 kıyye (128.000 kg.) zeytin, 120 inek, 20 kasaplık hayvanı alarak aynı günün gecesi İstanbul'a ulaşmıştır. Böylece Armutlu'ya yapılan bu ikinci seferle birlikte Samanlıdağ Yarımadası'nın tahliyesi son bulmuş ve toplamda

¹²⁶¹ Ali Macit Bey, raporunda Armutlu'daki Müslüman ahali ile temaslarında halkın "umumiyetle köyü terk etmeye ve köylerini Allah'a emanet bırakmaya karar verdiklerini" aktarır. Ancak ahaliyi düşündüren asıl mesele sahip oldukları 500-600 bin okka zeytin ve yüzlerce hayvanatın nakilleridir. **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, s. 34-36. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 110. Hayvanatı ve zeytinleri yağmalamak isteyen Rum çeteleri ile bunları muhacirlerin elinden yok pahasına almaya çalışan "Dağıstanlı İbrahim Ağa" gibi tefecilerin çıkarttıkları söylentiler göçü isteyen Armutlu ahalişi üzerinde tedirginlik yaratmıştır. Ancak heyetin telkinleri bu söylentilerin asılsızlığı konusunda ahaliyi ikna edecektir. "Samanlıdağ Şube-i Ceziresi Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1337, No. 3, s. 59-60. İzmit ve civarındaki Müslümanların eşya ve nakitleri ile İstanbul'a gelmeleri o bölgedeki Rum, Ermeni ve Abazalardan oluşan çetelerin iştahını kabartmış bunlar fırsat buldukça vapurlara saldırarak Müslüman muhacirlerin mallarını yağmalamışlardır. **BOA. DH. KMS. 60/34.**

¹²⁶² "Samanlıdağ Şube-i Ceziresi Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunievvel 1337, No. 4, s. 90. 20 Haziran'da "Hale" vapuru tekrar Armutlu'ya gönderilerek 158 muhacir ile 1 milyon kıyye zeytin getirmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 111-112. "Vakit" gelenlerin miktarını 1.250, "Tevhid-i Efkâr" 2.000 kişi olarak vermektedir. Heyetin tekrar 22 ya da 23 Haziran'da Armutlu'ya gönderileceği duyurulur. "Bedbaht Muhacirlerimiz, Dün de Armutlu'dan 1.250 Muhacir Geldi", **Vakit**, 20 Haziran 1337, No. 1268, s. 2. "İki Bin Felaketzede Daha Geldi", **Tevhid-i Efkâr**, 20 Haziran 1337, No. 3045, s. 2. "Zavallı Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 21 Haziran 1337, No. 3047, s. 2. "Zavallı Muhacirlerimiz", **Vakit**, 21 Haziran 1337, No. 1270, s. 2. "Armutlu Muhacirleri", **Vakit**, 23 Haziran 1337, No. 1271, s. 2. "Hakimiyet-i Milliye", gelen muhacir miktarını 1.750 olarak verir. "İstanbul'a Gelen Yeni Muhacirler", **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Haziran 1337, No. 221, s. 2. Muhacirlerin bir kısmı "Makam-ı Meşihat"a müracaat ederek kendilerine iskân hususunda yardım edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine muhacirlerden bir kısmı Gülistan Paşa Medresesi'nde iskân edilirler. "Marmara Mültecilerinin Makam-ı Meşihata Müracaatı", **Tevhid-i Efkâr**, 24 Haziran 1337, No. 3049, s. 4. "Marmara Havzasından Gelen Muhacirler", **Vakit**, 24 Haziran 1337, No. 1272, s. 2. Muhacir çocuklarından 78 yetim de Darüleytam'a yerleştirilmiştir. "Muhacirin Çocukları", **Vakit**, 22 Haziran 1337, No. 1270, s. 2.

¹²⁶³ **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunievvel 1337, No. 4, s. 92. "Bir Felaketzede Kafiye Daha", **Tevhid-i Efkâr**, 24 Haziran 1337, No. 3049, s. 4.

¹²⁶⁴ Yunan Kumandanlığı zeytin ve hayvanların satışa çıkarılması ve bu suretle muhacirlerin götürmesine engel olmak istemiştir. Yunan Levazım Heyeti tarafından üç yüz, dört yüz kiloluk hayvanların 45 lira ve 300 liralık ineklerin 50 lira gibi çok düşük fiyatlara satın alındığı görülür. "Samanlıdağ Şube-i Ceziresi Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Mayıs 1338, No. 9, s. 205-206. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 112.

7.000 muhacir İstanbul'a nakledilmiştir.¹²⁶⁵ Muhacirlerin beraberlerinde getirdikleri hayvan, zeytin ve zeytinyağının gümrükten geçirilmesi için yaptıkları müracaatlar sonuç vermiş ve bunların ücretsiz olarak limana indirilmesi sağlanmıştır.¹²⁶⁶

Samanlıdağ Yarımadası'ndaki Müslüman muhacirlerin İstanbul'a getirilmesi işlemlerinin devam ettiği bir sırada İzmit Körfezi ile Erdek, Paşalimanı ve Araplar çevresi "Averof" başta olmak üzere Yunan gemilerinin açtığı top atışına maruz kalmıştır.¹²⁶⁷ Kütahya-Eskişehir Taarruzu öncesinde bölgedeki Türk askerî kuvvetini yıpratmaya yönelik hamleler kapsamında değerlendirilecek bu saldırılar üzerine, küçük gruplar halinde muhacirler İstanbul'a gelmeye başlamıştır. Asıl olarak Erdek, Araplar ve Avşa ahalisi Seyrisefain İşletmesi'ne bağlı "İnebolu" vapuru ile Karabiga'ya nakledilmişlerdir.¹²⁶⁸

Samanlıdağ Yarımadası'nın tahliyesi ile İstanbul'daki muhacir ve mülteci miktarı daha da artmıştır. "Tevhid-i Efkar", Mütarekenin imzalanmasından beri İstanbul'a gelen toplam mülteci miktarını 110.000 olarak vermiştir. Bunlardan 50.000'i memleketlerine iade edilmekle birlikte halihazırda İstanbul'da 60.000 civarında mültecinin bulunduğu ve özellikle Marmara havalisinden İstanbul'a gelen 15.000 nüfusun durumunun oldukça kötü olduğuna dikkat çekmiştir. Bunlar Gülhane ve Beyazıt barakaları ile Davutpaşa ve Selimiye Kışlasında iskân edilmişlerdir. 60.000 mülteciden 14.000'i Muhacirin

¹²⁶⁵ "Samanlıdağ Şube-i Ceziresi Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1338, No. 10, s. 229-231. Raporlarda bu miktar toplamda 8.500 olarak verilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 114. "Armutlu Muhacirleri", **Vakit**, 26 Haziran 1337, No. 2174, s. 1. "Marmara Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkar**, 27 Haziran 1337, No. 3052, s. 3. "Gülnehal Geldi", **Tevhid-i Efkar**, 28 Haziran 1338, No. 3053, s. 4. Marmara havalisi ve Samanlıdağ Yarımadası'nda bulunan Müslüman muhacirleri İstanbul'a nakil için kurulan komisyon üyeleri, bu süreçteki gayret ve çalışmalarından dolayı Hilal-i Ahmer madalyası ile ödüllendirilmişlerdir. Bu kapsamda İngiliz General Franks, Albay Spencer, Fransız Yüzbaşı Lone, İtalyan Teğmen Bunakorsi, Manchester Guardian muhabiri ve Tarihçi Arnold Tonbee ile eşi, Hilal-i Ahmer hemşiresi Aliye Macit Hanım, Uluslararası Kızılhaç delegeleri Mösyö Gary ve Mösyö Burny, Seyrisefain İşletmesi görevlilerinden Muzaffer Bey, Ethem Bey, Reşit Bey, Saffet Bey, ve İzzettin Beyler alamet-i mahsusalı gümüş; General Franks'ın yaveri Teğmen Holand, Fransız Jandarma Çavuşu Jover ve Renan alamet-i mahsusalı bronz madalya almışlardır. "Taltifat", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, No. 2, s. 42.

¹²⁶⁶ 20.000 kıyye kadar zeytinin gümrükten ücretsiz geçirilmesi için Armutlu muhacirleri adına Armutlu İmamının 26 Haziran 1921 tarihli müracaatı ve kabulü için bkz. **CA. 272. 14. 76. 25/8**.

¹²⁶⁷ "Marmara Sahillerinde", **Vakit**, 11 Haziran 1337, No. 1259, s. 1. Çam, **a.g.k.**, s. 151-158. Erdek ve civarındaki Yunan katliamları için bkz. **Türkiye'de Yunan Vahşeti**, s. 224-235.

¹²⁶⁸ "Erdek, Paşalimanı ve Araplarda Müslümanlar", **Vakit**, 16 Haziran 1337, No. 1264, s. 1. "Tevhid-i Efkar", 16 Haziran'da Armutlu muhacirlerini getiren vapurların Erdek, Paşalimanı, Sapanca ve İzmit'in güneyinde artan Yunan baskısı sonucunda göçe mecbur edilen Müslümanları almak üzere o havaliye gönderileceğini yazar. "Felaketzedeler Geldi", **Tevhid-i Efkar**, 17 Haziran 1337, No. 3042, s. 3. "Marmara Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkar**, 18 Haziran 1337, No. 3043, s. 4. "Felaketzede Nakli", **Tevhid-i Efkar**, 20 Haziran 1337, No. 3045, s. 3.

Müdüriyeti tarafından iâşe edilirken 5.000'i İstanbul'daki akrabaları yanında bulunmaktadır.¹²⁶⁹

2. 2. 1. İzmit muhacirlerinin iadesi

Yunan ordusu, Kütahya Eskişehir Muharebeleri öncesinde cepheyi daraltmak için İzmit, Karamürsel'i boşaltmıştır. Kazım Özalp komutasındaki Türk kuvvetleri 28 Haziran'da İzmit'e girmiştir. Ancak Yunan ordusu geri çekilirken başta İzmit, Yalova ve Karamürsel olmak üzere sahil şeridindeki pek çok yeri yakarak tahrip etmiştir.¹²⁷⁰

Yunan ordusunun İzmit ve çevresini tahliyesinin iki sonucu olmuştur. Bunlardan ilki, yangın ve katliam haberlerinin gelmesi üzerine Hilal-i Ahmer merkezine yapılan müracaatlar neticesinde Ali Macit Bey başkanlığındaki bir heyetin "tahliye anında büyük facialara manî olmak için" Kızılırmak, Gülnihal, Nimet, Giresun, Gayret, Galata, İnebolu vapurları ile 28 Haziran'da İzmit'e gönderilmesi olmuştur.¹²⁷¹ Heyet, Tuzla önlerine geldiğinde, şehrin Türk askerleri tarafından tamamen kontrol altına alındığı haberinin ulaşması üzerine vapurlar geri dönmüş ve 29 Haziran'da "Gülnihal" vapuru bir sıhhiye heyeti ve pek çok malzeme ile bir kez daha İzmit'e hareket etmiştir.¹²⁷² Ali

¹²⁶⁹ "Mütarekeden Beri İstanbul'a Gelen Muhacirler", **Tevhid-i Efkar**, 16 Haziran 1337, No. 3041, s. 3. Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa, 26 Haziran'da Gülhane ve Davutpaşa'da bulunan muhacirleri ziyaret etmiştir. "Dahiliye Nazırının Teftişi", **Vakit**, 27 Haziran 1337, No. 1275, s. 2.

¹²⁷⁰ İzmit ve Adapazarı civarının geri alınması ve 20-27 Haziran 1921 tarihleri arasında Türk ve Yunan kuvvetleri arasındaki çarpışmalar için bkz. Özalp, **a.g.k.**, s. 178- 180. Özel, **a.g.k.**, s. 213-219, Çam, **a.g.k.**, s. 159-184. Jaeschke, **a.g.k.**, s. 155. "İzmit Kahraman Kıtaatımız Tarafından İşgal Edildi", **Vakit**, 30 Haziran 1337, No. 2178, s. 1. İzmit ve civarında 23-28 Haziran tarihleri arasında gerçekleşen olaylar hakkında bkz. "İzmit'te Ne Cinayetler Yapmışlardı", **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Ağustos 1337, No. 272, s. 2. Karamürsel'deki yangın o kadar büyüktür ki Pendik ve Büyükkada'dan bile görülmektedir. Armutlu tamamen yanmıştır. "Yalova Sahilleri Yanıyor", **Tevhid-i Efkar**, 2 Temmuz 1337, No. 3057, s. 2. "Nihayet Yalova'yı da Yaktılar", **Tevhid-i Efkar**, 12 Temmuz 1337, No. 3065, s. 1. "Armutlu'da Yangın", **Vakit**, 29 Haziran 1337, No. 2177, s. 2. Yunan Ordusu bölgeden çekilirken İzmit civarındaki Rum ve Ermenilerin savunmasız biri şekilde Kuva-yı Milliye'nin baskısına maruz kalacağı endişesi ile bölgedeki Rum nüfusun büyük kısmını Yunanistan'a bir kısım Rum ve Ermeniye ise İstanbul'a nakletmiştir. "İzmit'te Cereyan Eden Vakâî", **Tevhid-i Efkar**, 27 Haziran 1337, No. 3052, s. 1. "Yeni Bir Muhaceret İntibahından", **Tevhid-i Efkar**, 27 Haziran 1337, No. 3052, s. 1. "İzmit'teki Rum ve Ermeni Muhacirler", **Tevhid-i Efkar**, 28 Haziran 1337, No. 3053, s. 2. "Gemlik'teki Muhacirleri de Taşımaya Başladılar", **Vakit**, 29 Haziran 1337, No. 2177, s. 1. İzmit'in tahribatı sırasında meskensiz kalan 500 civarında Musevi için Hahamhanece teşebbüste bulunulmuş ve bunların 200 kadarı İstanbul'a getirilirken bir geri kalan kısmı Gelibolu'ya sevk edilmiştir. **Vakit**, 30 Haziran 1337, No. 2178, s. 1. "Muhacirleri Buraya Nakil Ediyorlar", **Vakit**, 29 Haziran 1337, No. 2177, s. 1. Hükümet, İstanbul'a gelen Musevi muhacirleri de Muhacirin Nizamnamesi ahkâmına uygun olarak vergilerden muaf tutmuştur. "Muhacir Musevilerin Mükellefiyet-i Maliye Muafiyeti", **Tevhid-i Efkar**, 30 Temmuz 1337, No. 3083, s. 4. "Mükellefiyet-i Maliyeden Muafiyet", **Vakit**, 31 Temmuz 1337, No. 1309, s. 2.

¹²⁷¹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 113. Yangın nedeniyle İzmit'ten sadece 500 Müslüman muhacir İstanbul'a gelmiş ve Gülhane'de iskân edilmişlerdir. **Vakit**, 29 Haziran 1337, No. 2177, s. 1.

¹²⁷² "İzmit Muhacereti", **Tevhid-i Efkar**, 30 Haziran 1337, No. 3055, s. 4. "İzmit Kahraman Kıtaatımız Tarafından İşgal Edildi", **Vakit**, 30 Haziran 1337, No. 2178, s. 1. "İzmit Muhacirleri" **Tevhid-i Efkar**, 3 Temmuz 1337, No. 3058, s. 4.

Macit Bey'in heyeti, yanan bütün sahil köyleri ile İzmit'teki hasta ve muhtaçlara büyük ölçüde yiyecek yardımında bulunmuş, Karamürsel'de ve Amerika Şarkî Karib Heyeti'nin ortak mesaisi ile Derince'de açtığı merkezlerde sağlık hizmetlerini sürdürmüştür.¹²⁷³

İzmit'in Türk kuvvetleri tarafından geri alınmasının doğurduğu ikinci sonuç ise buradan İstanbul'a gelmiş olan muhacirlerin iskân sıkıntısı ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yetersizliği nedeniyle memleketlerine iade kararının alınması olmuştur. Hatta Yunan ordusunun İzmit'i tahliyesi esnasında beraberinde Tekirdağ ve Gelibolu taraflarına götürdüğü Rum ve Ermeniler arasına karışan Müslüman nüfusun iadesi için de harekete geçilmiştir.¹²⁷⁴ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çalışmaları neticesinde "Hale" vapuru İzmit muhacirlerinin iadesi için

¹²⁷³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 113. "İzmit'te Sükunetin Tesisi", **Vakit**, 1 Temmuz 1337, No. 2179, s. 1. "Gülñihal İzmit'te", **Tevhid-i Efkâr**, 3 Temmuz 1337, No. 3058, s. 4. "Muhtacine Muavenet", **Vakit** 3 Temmuz 1337, No. 1281, s. 1. "Gülñihal" vapuru 3 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştür. "Fotoğraf Muhabirimizin İzmit'ten Avdeti, İzmit'in İstirdadına Dair Mevsuk Malumat", **Tevhid-i Efkâr**, 4 Temmuz 1337, No. 3059, s. 2. İstanbul'a dönen Heyet Başkanı Ali Macit Bey, yaptığı açıklamada Karamürsel'in tamamen yandığını şehirde ancak enkaz halinde bir iki binanın mevcut olduğunu ve dağlarda yardıma muhtaç bir halde dolaşan Müslüman ahali miktarının 30 binden fazla olduğunu beyan etmiştir. "İzmit'e Giden Hilal-i Ahmer Heyeti Avdet Etti", **Vakit**, 4 Temmuz 1337, No. 1282, s. 1. "Muhacirlere Muavenet", **Vakit**, 5 Temmuz 1337, No. 1283, s. 2. Karamürsel ve Yalova'daki muhacirler için 40 sandık tıbbî malzeme, iki operatör doktor ve 60 kadar seyyar karyola gönderilmiştir. "Yalova'ya Malzeme-i Sıhhiye", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 3. Bu malzeme ile Geyve'ye yarım saat mesafedeki Eşme'de bir Hilal-i Ahmer Dispanseri açılmıştır. "Eşme'de Hilal-i Ahmer Dispanseri", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 2. Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'nden bütün felaketzedeler için 74 çadır, 307 çuval un, 2.000 kıyye ekmek verilmiştir. "Vakit" gazetesi merkezi Derince'de bulunan Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nin ilk aşamada 25 çuval un, 25 çuval fasulye ve 6 balya çamaşır ve elbise gönderdiğini yazmaktadır. "Karamürsel Felaketzedeleri", **Vakit**, 15 Temmuz 1337, No. 1293, s. 2. Kızılay Arşiv belgeleri bu miktarı doğrulamaktadır. Bkz. **TKA. 1082/43. 2-4**. "İzmit Felaketzedelerine Muavenet", **Tevhid-i Efkâr**, 17 Temmuz 1337, No. 3071, s. 4. 11 Temmuz 1921 tarihinde Derince'deki Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nden İstanbul'daki Salib-i Ahmer Merkezine gönderilen yazıda toplamda 150 çuval fasulye, 100 çuval un ve 18 çuval ikinci el kıyafetin muhacirlere dağıtıldığı bildirilir. **TKA. 1082/43. 7**. İzmit civarındaki Müslüman muhacirlerin yararına tıbbî malzemenin gönderileceğine dair Amerikan Muavenet Heyeti'nin yazısı **TKA. 94/154**. Amerikalıların muhacirlere yaptıkları yardımın dağıtımını kontrol için Hilal-i Ahmer Merkezi tarafından Emin, Celalettin, Kemal ve Necmettin Beyler görevlendirilerek bölgeye gönderilmişlerdir. "Tevziat Merkezlerine Memur İzamı", **Tevhid-i Efkâr**, 24 Temmuz 1337, No. 3078, s. 4. "Hilal-i Ahmer Memurları İzmit'te" **Vakit**, 27 Temmuz 1337, No. 1305, s. 1.

¹²⁷⁴ "İzmit Kahraman Kıtaatımız Tarafından İşgal Edildi", **Vakit**, 30 Haziran 1337, No. 2178, s. 1. "İzmit Muhacereti", **Tevhid-i Efkâr**, 1 Temmuz 1337, No. 3056, s. 2. "İzmit Muhacirleri", **Vakit**, 2 Temmuz 1337, No. 2180, s. 3. "İzmit Ahvalı", **Vakit**, 15 Temmuz 1337, No. 1293, s. 1.

görevlendirilmiştir.¹²⁷⁵ İlk seferini 4 Temmuz'da 600 muhacirle gerçekleştiren "Hale" vapuru iki gün İzmit'te kaldıktan sonra 7 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştür.¹²⁷⁶

Muhacirlerin iade edildikleri saha Yunan ordusu tarafından yakılıp yıkıldığı için bunların büyük kısmı çadırlarda iskân edilmek durumunda kalmıştır. Gülnihal vapuru ile bunların iskâmı için 10.000 çadır, iaşeleri için de 600 çuval un gönderilmiştir.¹²⁷⁷ Gülnihal'in bu seferinde muhacir de alacağı yine gazeteler vasıtasıyla duyurulmuş ve muhacirlerden sevk vesikalarını almaları istenmiştir.¹²⁷⁸ Sevkiyata "Gayret" vapuru da dahil olmuş ve 70 nüfus muhaciri alarak 18 Temmuz'da İzmit'e gitmiştir.¹²⁷⁹ Bundan sonraki süreçte 1921 ağustos ayının ortalarında kadar sevkiyata devam edilerek yaklaşık 1.000 civarında İzmit muhacirinin memleketlerine iadesi gerçekleştirilmiştir.¹²⁸⁰

¹²⁷⁵ Gazetelere verilen ilanlarda Hale vapurunun ilk seferini 4 Temmuz Pazartesi sabah 10'da Sirkeci iskelesinden hareketle gerçekleştireceği ve bu nedenle muhacirlerin Muhacirin Müdüriyeti'ne müracaat ederek işlemlerini tamamlamaları ve sevk kağıtlarını almaları duyurulur. "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinden!", **Vakit**, 3 Temmuz 1337, No. 1281, s. 3. "İzmit Muhacirlerinin İadesi", **Tevhid-i Efkâr**, 3 Temmuz 1337, No. 3058, s. 4.

¹²⁷⁶ "Hale Vapuru", **Vakit**, 8 Temmuz 1337, No. 1286, s. 2. Bu beklemenin nedeni muhacirlerin İzmit'e tahliyesinin İzmit Mevki Kumandanlığı tarafından sakıncalı görülüp, Ankara'dan sorulmasıdır. Yanıt alınıncaya kadar muhacirlerin vapurdan çıkmasına izin verilmemiş, olumlu yanıt gelmesi üzerine künyeleri alınarak muhacirlerin tahliyesine müsaade edilmiştir. "İzmit Muhacirleri", **Vakit**, 8 Temmuz 1337, No. 1286, s. 2. 600 kişilik ilk kafilé arasında Museviler de yer alsa da bunlar güvenlik gerekçesi ile tekrar İstanbul'a iade olunmuşlardır. "Musevi Muhacirleri", **Vakit**, 8 Temmuz 1337, No. 1286, s. 2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi Hamit Bey, "Tevhid-i Efkâr" muhabiri ile yaptığı mülakatında "Gülnihal'in İzmit, Karamürsel ve Yalova'ya her gidiş-gelişinin 2.300 liraya mâl olduğu bilgisini paylaşmıştır. "Anadolu Mücahedesinde Hilal-i Ahmerimizin Himmeti", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 3.

¹²⁷⁷ "Gülnihal'e Bir Torpido Refakat Edecektir", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 4. "Gülnihal Ne Zaman Gidecek", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 1337, No. 3061, s. 4. "Gülnihal Ne Vakit Gidecek?", **Tevhid-i Efkâr**, 7 Temmuz 1337, No. 3062, s. 4. "İzmit ve Karamürsel Muhacirine Yardım", **Vakit**, 8 Temmuz 1337, No. 1286, s. 2.

¹²⁷⁸ Toplam 268 çuval yiyecek ve içeceğin İzmit Körfezi'ndeki muhtaç ahalîye dağıtılması hakkında bkz. **TKA. 1082/43**. "İzmit Muhacirleri", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 3. "İzmit ve Karamürsel Havalisinde Vaziyet", **Vakit**, 6 Temmuz 1337, No. 1284, s. 1. "Gülnihal Gitti", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Temmuz 1337, No. 3065, s. 4. "Gülnihal Geldi", **Tevhid-i Efkâr**, 15 Temmuz 1337, No. 3069, s. 4. İstanbul'u terk edip İzmit'e gelen muhacirlere yapılan yardımlar hakkında bkz. **TKA. 101/243**. İstanbul'daki muhacirler iade edildiği gibi bölgedeki çetelerin baskısından dağlara kaçan Karamürsel ahalîsi de yavaş yavaş dönmeye başlamıştır. "Yurtların Avdet Ediyorlar", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 3. "İzmit Muhacirleri", **Vakit**, 8 Temmuz 1337, No. 1286, s. 2.

¹²⁷⁹ İzmit Muhacirlerinin Memleketlerine İadesi", **Vakit**, 19 Temmuz 1337, No. 1297, s. 2. "Muhacir İzamı", **Tevhid-i Efkâr**, 19 Temmuz 1337, 3073, s. 2.

¹²⁸⁰ "İzmit Muhacirlerinin İzamı", **Tevhid-i Efkâr**, 21 Temmuz 1337, No. 3075, s. 4. "İade Edilecek Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 22 Temmuz 1337, No. 3076, s. 4. "İzmit Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkâr**, 23 Temmuz 1337, No. 3077, s. 4. "İzmit Muhacirleri", **Tevhid-i Efkâr**, 27 Temmuz 1337, No. 3080, s. 3. Sevkiyata daha sonra Seyrisefain İdaresi'nin "Ereğli" ve "Giresun" vapurları da dahil olur. "Muhacir Sevki", **Tevhid-i Efkâr**, 6 Ağustos 1337, No. 3087, s. 4. "Muhacir Sevki", **Vakit**, 2 Ağustos 1337, No. 1311, s. 2. "İzmit'e Gönderilen Muhacirler", **Vakit**, 9 Ağustos 1337, No. 1318, s. 2. Ağustos ayı sonlarına gelindiğinde İstanbul'da çok az İzmit muhaciri kalmış olup bunlar akrabaları yanında ikamet ettiklerinden Muhacirin Müdüriyeti herhangi bir sorumluluk kabul etmemiştir. "İzmit Muhacirleri", **Vakit**, 23 Ağustos 1337, No. 1329, s. 2.

Memleketlerine iade edilmeye başlayan muhacirlerin haneleri tahrip edilmiş olduğundan yaşam koşullarını iyileştirmek ve yeni bir göç dalgasına meydan vermemek için Değirmendere, Karamürsel, Kabaklı ve Bahçecik dolaylarına Doktor Mehmet Emin Suphi Bey'in riyasetinde “Onuncu İzmit İmdad-ı Sıhhi Heyeti” 24 Temmuz 1921’de gönderilmiştir.¹²⁸¹ Heyet buradaki ahaliye yiyecek ve giyecek malzeme dışında ciddi oranda tıbbî malzeme desteği sağlamıştır.¹²⁸² Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından bunların ihtiyaçlarının karşılanarak yeniden İstanbul’a göç etmelerine engel olunmak istense de Ekim 1921’e doğru İzmit ve Gemlik civarındaki Müslüman ahalinin bir kısmı “maişet sıkıntısı nedeniyle” yeniden İstanbul’a doğru akmaya başlamıştır.¹²⁸³

Yukarıda Karabiga’ya nakledildiklerini söylediğimiz Marmara Adası’nın Araplar ve Avşa karyeleri ahali de Çanakkale Mutasarrıflığının müracaatı ile 1921 Eylül ayı başlarında memleketlerine iade edilmişlerdir.¹²⁸⁴

2. 2. 2. Yunan Ordusunun adalara götürdüğü Müslüman muhacirlerin iadesi

Yunan Ordusu İzmit’i terk ederken şehrin bir kısmını ateşe verince yangından kaçan ve göç için İzmit limanında toplanan Müslüman ahali, o sırada limanda bulunan ve İstanbul’a yolcu alacaklarını ilan eden iki Yunan vapuruna yüksek ücretler vererek

¹²⁸¹ **TKA. 26/37.** “Samanlıdağ Şube-i Ceziresine Gönderilen Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 4.

¹²⁸² Heyet 2 sandık Değirmendere, 3 sandık İzmit, 4 sandık Karamürsel, 3 sandık Kabaklı ve 2 sandık Bahçecik’te olmak üzere toplamda 14 sandık giysiyi toplamda 2.460 muhacire dağıtır. Bunun dışında 98 çuvalda bulunan 6.018 kilo un, 200 çuvalda bulunan 8.881 kilo fasulye 2.595 muhacire dağıtılmıştır. Bu dağıtımda en fazla yardıma muhtaç olan 2.680 nüfus muhacirle Karamürsel olmuştur. Çünkü en fazla zarar gören yer Karamürsel’dir. Kasabadaki mevcut 5-6 bin nüfus için ancak 7 hane sağlam kalmıştır. Raporda ahalinin enkazdan çıkardıkları malzemeler ile derme çatma kulübeler yapma isteğinde olsa dahi Yunan birliklerinin dönmesi ve bombardmanın yeniden başlaması tehlikesi karşısında bundan vazgeçtikleri yazmaktadır. Muhacirler arasında en fazla görülen rahatsızlık ishaldir. Bunun da susuzluğu gidermek için çok fazla yaş meyve tüketiminden kaynaklandığı ifade edilmiştir. 215 ishal, 184 malarya hastası ile 36 hafif yaralı ve 14 muhtelif vaka olmak üzere toplamda 449 hasta muhacir heyet tarafından tedavi edilmiştir. 28 Ağustos ve 1 Eylül 1921 tarihli raporlar için bkz. **TKA. 26/37. 1** ve **TKA. 101/243.** **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 4. İzmit ve havalisi için Onuncu Hilal-i Ahmer Heyeti’ne 5.000 tüp çiçek aşısı verilmiştir. “İzmit İçin Çiçek Aşısı”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 5.

¹²⁸³ Gemlik’in Haydarîye karyesinden 150 nüfusun İstanbul’a geldiği hakkında bkz. “Muhacir Vürudu”, **Vakit**, 7 Teşrinievvel 1336, No. 1374, s. 3. Kabaklı yakınındaki köylerden 40 nüfus ve Tekirdağ’dan 51 nüfusun iase sıkıntısı nedeniyle İstanbul’a geldiği hakkında bkz. “Marmara Havzasından Hicret”, **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1337, No. 1378, s. 2.

¹²⁸⁴ **BOA. BEO. 4691/351801. 1.** Bunlar iade edilinceye kadar bir müddet Çanakkale Mutasarrıflığı tarafından iase edilmişlerdir. “Biga Muhacirlerine Levazım İrsali”, **Tevhid-i Efkar**, 21 Temmuz 1337, No. 3075, s. 4. Ancak Çanakkale’ye gelen bu muhacirlerin ihtiyaçları bir süre sonra “müzayaka-yı maliye nedeniyle” temin edilemediğinden Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden yardım talep edilmiştir. **TKA. 612/17.** Bunun yanı sıra muhacirlere yardım için Çanakkale’nin yerli ahali tarafından kurulan “İane Komisyonu” aracılığıyla 4 Eylül’den 14 Eylül’e kadar 263 kilo zahire ve 22.665 kuruş iane toplanmıştır. “Çanakkale’ye İltica Eden Muhacirler”, **Vakit**, 25 Teşrinievvel 1337, No. 1392, s. 2.

can havliyle binmiş, ancak bunlar İstanbul'a gelecek yerde Tekirdağ ile Ege Denizi'ndeki Limni, Midilli, Sisam, Golos, Pargos adalarına çıkarılmışlardır. Bunun üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Yunan makamları ile yaptığı temaslar neticesinde Müslüman muhacirlerin iadesi için 1 Temmuz'dan itibaren çalışmalara başlamış ve Ali Macit Bey bu iş için görevlendirilmiştir.¹²⁸⁵ O sırada İzmit muhacirlerini iade işini temin eden Gülnihal vapuru bu iş için uygun görülmüştür.¹²⁸⁶

Ali Macit Bey'in başkanlığındaki heyetin, öncelikle 186 muhacirin bulunduğu Korinth Kanalı'nın güneyinde yer alan Pirgon Elyas'a gitmesi, sonrasında Golos (Volos), Limni, Sisam, Midilli adaları ile Tekirdağ'a uğrayarak muhacirleri getirmek için 19 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılması kararlaştırılmış olsa da Gülnihal'in yaşadığı teknik bir arıza nedeniyle heyet, 20 Temmuz'da yola çıkabilmiştir.¹²⁸⁷ 15 günlük bir seyahat planlayan heyet, ailesi İzmit'te olan muhacirleri İzmit'e bırakacak, aileleri İstanbul'a göç etmiş muhacirleri de doğrudan İstanbul'a getirecektir.¹²⁸⁸ Heyet, 26 Temmuz'da Pargos'a, 30 Temmuz'da Sisam'a ulaşmıştır. Midilli'den 700 Müslüman'ı alarak 31 Temmuz'da Golos'a uğramış ve aynı gün Limni'ye hareket etmiştir.¹²⁸⁹

¹²⁸⁵ "İzmit Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 3. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 114. "İzmit Muhacereti", **Tevhid-i Efkâr**, 2 Temmuz 1337, No. 3057, s. 4. "Midilli'de Müslüman Muhacirleri", **Tevhid-i Efkâr**, 3 Temmuz 1337, No. 3058, s. 4. "Götürdükleri İslamların Tahlisi", **Tevhid-i Efkâr**, 4 Temmuz 1337, No. 3059, s. 4. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Salib-i Ahmer vasıtasıyla yaptığı teşebbüsler neticesinde Midilli'deki Yunan Kumandanından Müslümanların iadesine dair izin almayı başarmıştır. "Midilli'deki Müslüman Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 9 Temmuz 1337, No. 3063, s. 4. "Vakit", Yunan vapurlarından biri olan "Funy"ye 600 Müslüman muhacirin bindirilmiş olduğu haberini verir. "İzmit ve Karamürsel Havalisinde Vaziyet", **Vakit**, 6 Temmuz 1337, No. 1284, s. 1.

¹²⁸⁶ **TKA. 850/208**. İzmit muhacirlerine çadır ve un götüren Gülnihal'in dönüşte Limni, Sisam ve Midilli adası ile Saros Körfezi'ne uğrayacağı bilgisi verilir. "Gülnihal Gitti", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Temmuz 1337, No. 3065, s. 4. Bu nedenle İzmit muhacirlerini iade işinde Hale vapuru da görevlendirilmiştir. "Hale ve Kısım-ı Mütebaki Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 12 Temmuz 1337, No. 3066, s. 4. "Gülnihal'in Hareketi", **Vakit**, 16 Temmuz 1337, No. 1294, s. 2. "Tevhid-i Efkâr" adalardaki Müslüman muhacir miktarının 10.000 olduğunu yazarken "Vakit" bu sayıyı 800 kişi olarak tahmin etmektedir. "Gülnihal Yarın Gidiyor", **Tevhid-i Efkâr**, 17 Temmuz 1337, No. 3071, s. 4. "Yunanistan'daki İzmit Muhacirleri", **Vakit**, 17 Temmuz 1337, No. 1295, s. 2. "Muhacirlerimiz İçin", **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Ağustos 1337, No. 254, s. 2. "Vakit" iki gün sonraki sayısında muhacirlerin miktarları hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Midilli'den gelen bir şahsın verdiği bilgilere göre Midilli'de 3.000 civarında İzmit muhaciri olduğu ve bunların 300 kadarının Türk gerisinin de Çerkez ve Abazalardan olduğu bilgisini paylaşır. "Midilli'de Bulunan Muhacirler", **Vakit**, 19 Temmuz 1337, No. 1297, s. 2.

¹²⁸⁷ Heyette İtilaf Devletleri adına bir de Fransız subayı yer almaktadır. "Gülnihal Vapuru Gidiyor", **Tevhid-i Efkâr**, 18 Temmuz 1337, No. 3072, s. 4. "Gülnihal'in Azimeti Tehir Etti", **Tevhid-i Efkâr**, 19 Temmuz 1337, No. 3073, s. 3. "Muhacirlerin Nakli", **Vakit**, 19 Temmuz 1337, No. 1297, s. 2. "Gülnihal Bugün Gidiyor", **Tevhid-i Efkâr**, 20 Temmuz 1337, No. 3074, s. 4. "Adalardaki Muhacirler", **Vakit**, 20 Temmuz 1337, No. 1298, s. 1. "Adalara Gidecek Hilal-i Ahmer Heyeti", **Vakit**, 21 Temmuz 1337, No. 1299, s. 1. "Gülnihal Gitti", **Tevhid-i Efkâr**, 22 Temmuz 1337, No. 3076, s. 4.

¹²⁸⁸ "Gülnihal Vapuru", **Vakit**, 1 Ağustos 1337, No. 1310, s. 2

¹²⁸⁹ "Gülnihal Nerede?", **Tevhid-i Efkâr**, 27 Temmuz 1337, No. 3080, s. 3. "Gülnihal Vapuru", **Vakit**, 31 Temmuz 1337, No. 1309, s. 2. "Gülnihal Vapuru", **Vakit**, 2 Ağustos 1337, No. 1311, s. 2. "Tevhid-i

Gülnihal'in seyahatinin devam ettiği sırada bir Rus vapuru, Golos'tan 200 Müslüman muhaciri getirmiş ve bunlar Eyüp Sultan'daki çadırlarda iskân edilmişlerdir.¹²⁹⁰

Gülnihal vapuru 3 Ağustos günü akşam saat 8'de 800'e yakın muhacir ile İstanbul'a ulaşmıştır. Mültecilerin 100'ü doğrudan doğruya İzmit'e gönderileceği için vapurdan indirilmemiş ve diğerleri de bir gün bekletildikten sonra 4 Ağustos'ta Davutpaşa ve Gülhane'de iskân edilmişlerdir.¹²⁹¹

Golos'tan Rus vapuru ile gelen 200 kişiyi de ekleyecek olursak 1.000 muhacirin adalardan getirildiği anlaşılır. Ancak Hilal-i Ahmer icraat raporlarında adalardan 1.200'den fazla muhacirin kurtarıldığı yazılmaktadır.¹²⁹²

2. 3. Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri Günlerinde Devam Eden Göçler

İzmit ve Karamürsel'i Haziran 1921 sonlarında, yani Kütahya-Eskişehir Muharebeleri öncesinde, boşaltan Yunan birlikleri İznik taraflarına çekilerek cepheyi daraltmışlardı. 8 Temmuz'dan itibaren Yunan ordusu kuzeyde Bursa ve Orhaneli

Efkar", Muhacirin Müdüriyeti tarafından 15.000 liraya kiralanan "Gülnihal" vapurunun 2 Ağustos akşamı itibarıyla 1.100 muhacirle birlikte Limni limanında bulunmakta olduğu haberini vermiş, bunların Davutpaşa kıyısında iskân edileceğinden Muhacirin Müdüriyeti tarafından kışlada gerekli hazırların yapılmakta olduğunu yazmıştır. "Gülnihal Geliyor", **Tevhid-i Efkar**, 3 Ağustos 1337, No. 3084, s. 4. "Vakit" gazetesi ise 1.100 civarındaki muhacirin iskâmı için Eyüp Sultan civarındaki mescit ve medreselerin tahliye edilmekte olduğunu yazmıştır. "Gülnihal'in Getireceği Muhacirler", **Vakit**, 3 Ağustos 1337, No. 1312, s. 2. Yunan Fevkalade Komiseri tarafından Midilli, Sisam, Tekfurdağ, Golos, Pirgos Mutasarrıflıklarına çekilen ve muhacirlerin nakli için limanlara uğrayacak "Gülnihal" vapurundaki Türk-Fransız Heyeti'ne kolaylık sağlanmasını isteyen telgraf için bkz. **TKA. 1297/2**.

¹²⁹⁰ "Muhacir Vürudu", **Vakit**, 31 Temmuz 1337, No. 1309, s. 2.

¹²⁹¹ Gülnihal vapurundaki Ali Macit Bey Heyeti öncelikle Katakolon Adası'na oradan da sırasıyla Pirgos, Elamiyos, Sisam, Midilli, Golos, Limni ve Tekirdağ'a limanlarına uğramıştır. "Vakit" heyetin Midilli'den 700, Tekirdağ'dan da 108 muhacir alarak toplamda 800 civarında muhaciri getirdiğini; "Tevhid-i Efkar" ise Midilli'den 665, Tekirdağ'dan 108 olmak üzere toplamda 773 muhacir getirdiğini yazar. "Gülnihal Adalardaki Müslümanları Getirdi", **Tevhid-i Efkar**, 4 Ağustos 1337, No. 3085, s. 3. "Hilal-i Ahmer Heyeti'nin Avdeti", **Vakit**, 4 Ağustos 1337, No. 1313, s. 1. "Hilal-i Ahmer Mecmuası" ise Gülnihal'in 755 muhaciri getirdiği bilgisini verir. "İzmit Muhacirleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 3. "Hakimiyet-i Milliye" de aynı sayıyı verir. "Yunanistan'daki İslam Muhacirlerinin Avdeti", **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Ağustos 1337, No. 261, s. 1. "Yunanistan'daki İslam Muhacirlerin Avdeti", Davutpaşa'ya iskân edilenlerin miktarı 200'dür. "İzmit Muhacirleri", **Vakit**, 5 Ağustos 1337, No. 1314, s. 3. Gerek Davutpaşa'ya gerekse Gülhane'ye yerleştirilen muhacirlere Muhacirin Müdüriyeti tarafından hasır, battaniye ve elbise verilmiştir. "Muhacirine Tevziat", **Tevhid-i Efkar**, 6 Ağustos 1337, No. 3087, s. 4. Sonradan İzmit'e gönderilenlerin miktarı 250'ye çıkmıştır. "İzmit Felaketzedeleri", **Vakit**, 10 Ağustos 1337, No. 1319, s. 2.

¹²⁹² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 114. Gerek Samanlıdağ Yarımadası'ndaki gerekse adalardaki Müslüman muhacirlerin İstanbul'a nakilleri esnasında Seyrisefain İdaresi'ne ait Gülnihal mürettebatının gayret ve fedakarlıkları nedeniyle vapurun "birinci kamarasına ta'lik olunmak üzere bir kıta alamet-i mahsusalı gümüş Hilal-i Ahmer madalyası" verilmek suretiyle ödüllendirilmesi 27 Kasım 1921 tarihli irade-i seniyye ile kabul edilmiştir. **BOA. İ. DUİT. 74/24. 1-2**.

hattından İnegöl, Bilecik, Bozüyük hattına doğru taarruza geçerken, güneyde 10 Temmuz'dan itibaren Uşak'tan hareketle Gediz, Çavdarhisar, Kütahya'ya doğru ileri hareketini sürdürmektedir. Yunan ordusunun ileri harekâtı sırasında kuzey cephesinde İznik, Gemlik ve Yalova civarındaki Müslüman ahali üzerinde baskısını artırdığı ve yeni bir göç hareketini tetiklediği görülür.¹²⁹³ Özellikle Yunan taarruzunun asıl olarak başladığı 10 Temmuz ve takip eden günlerde İzmit, Adapazarı, Karamürsel ve Gemlik havalisinden İstanbul'a yeniden Müslüman muhacirler gelmeye başlar ve bunlar Davutpaşa Kışlası, Gülhane barakaları ve Üsküdar taraflarında iskân edilirler.¹²⁹⁴ Ancak zaten sıkışık bir halde bulunan bu iskân mahallerinin durumu yeni gelen muhacirlerle daha da kötüleşmiştir. Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi Reis-i Sanîsi Doktor Besim Ömer Paşa ve Kadınlar Merkezi Sanî Reisesi Nezihe Hanım, 27 Temmuz'da Davutpaşa Kışlası'nı ziyaretle muhacirlerin durumlarını yerinde incelemişlerdir.¹²⁹⁵ Davutpaşa Kışlasının tamire ihtiyacı olduğu tespit edilmiş, ancak Muhacirin Müdüriyeti'nin bütçesi buna yeterli olmadığından Maliye Nezareti'nden destek alınarak tamirat için gerekli kereste ve malzeme tedarik edilmiştir.¹²⁹⁶ Yeni yer tahsisi için Fransız işgal sahası dahilinde bulunan Selimiye Kışlası konusunda, Fransız General Pelle nezdinde yapılan müracaatlar olumlu sonuç

¹²⁹³ Yunan ordusunun 1 Temmuz'dan itibaren İznik ve civarındaki askerî faaliyetleri için bkz. Çam, **a.g.k.**, s. 187-197. Özalp, **a.g.k.**, s. 180-182. "Gemlik Civarında Vaziyet-i Askerîye", **Vakit**, 10 Temmuz 1337, No. 1288, s. 1. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ve hazırlık safhası için ayrıca bkz. Fahri Aykut, **İstiklal Savaşı'nda Kütahya-Eskişehir Muharebeleri**, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Ceyhan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 30 vd.

¹²⁹⁴ "Yeni Muhacir Vürudu", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Temmuz 1337, No. 3065, s. 4. "Yeni Muhacir Vürudu", **Tevhid-i Efkâr**, 12 Temmuz 1337, No. 3066, s. 4. "Gemlik ve Yalova", **Vakit**, 17 Temmuz 1337, No. 1295, s. 1. Sadece 16-18 Temmuz tarihleri arasında Karamürsel, Yalova ve Orhangazi havalisinden 50 ailenin gelmiştir. "Muhaceret Tezayüt Ediyor", **Vakit**, 19 Temmuz 1337, No. 1297, s. 2. "Muhacir Vürud Ediyor", **Tevhid-i Efkâr**, 19 Temmuz 1337, No. 3073, s. 2. "Yalova'dan Gelen Muhacirler", **Vakit**, 21 Temmuz 1337, No. 1299, s. 1. "Karamürsel'den Gelen Muhacirler", **Vakit**, 27 Temmuz 1337, No. 1305, s. 2. Muhacirlerin büyük kısmı söz konusu havalide dağlarda yaşayan ve Yunan ordusunun baskıdan kurtularak henüz iltica etme imkanı bularak İstanbul'a gelenlerdir. "Tevhid-i Efkâr"ın 14-21 Temmuz tarihleri arasındaki bir haftalık süreçte Yalova, Değirmendere ve Karamürsel'den İstanbul'a gelen muhacir miktarını 700 kişi olarak vermesi dağlarda yaşayan muhacirin adedi hakkında fikir yürütmeye yardımcıdır. "Muhaceret Yine Tekessür Etti", **Tevhid-i Efkâr**, 21 Temmuz 1337, No. 3075, s. 4. "Muhacir Vürudu", **Tevhid-i Efkâr**, 22 Temmuz 1337, No. 3076, s. 4.

¹²⁹⁵ "Muhacirin Teftişi", **Tevhid-i Efkâr**, 27 Temmuz 1337, No. 3080, s. 3. Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey yaptığı açıklamada "Bugün bu anî hadiseler bizi büsbütün şaşırttı ve düşündürdü. Bugün gelmeleri muhtemel olan kabilelerin iskân ve işçeleri için tedbir almakla meşgul" olduklarını ifade etmiştir. "Zavallı Vatandaşlarımız", **Tevhid-i Efkâr**, 4 Haziran 1337, No. 3031, s. 3.

¹²⁹⁶ "Davutpaşa Kışlasının Tamiri", **Tevhid-i Efkâr**, 13 Ağustos 1337, No. 3094, s. 4. Muhacirinin iskân edildiği Davutpaşa Kışlasının çerçeve, cam vesair kısımlarının tamerine dair cetveller için bkz. **BOA. DH. MB. HPS. M. 48/32.**

vermiş ve Rus mültecilerin bulunduğu kışlada Müslüman felaketzedeler için de yer tahsisi sağlanmıştır.¹²⁹⁷

1921 Temmuz ayının sonlarında ağustos ayı sonlarına kadar göç hareketliliğinde bir durulma söz konusu olsa da Ağustos 1921’de başlayan Sakarya Meydan Muharebesi neticesinde yenilen Yunan ordusu, bu yenilginin faturasını geri çekildiği güzergahtaki köy ve kasabaları tahrip ederek yine Müslüman ahaliye kestiği gibi hali hazırdaki işgal sahalarında da ahali üzerindeki baskıyı artırmak suretiyle yeni bir göç dalgasını tetiklemiştir. Sakarya yenilgisi sonrasında Yunan ordusunun Marmara sahilleri ve Tekirdağ civarındaki Müslüman ahaliyi de İstanbul’a göçe zorladığı görülür. Bununla birlikte yeni göç dalgasının başlangıcında, Rum çeteleri ve askerlerin baskısından kaçarak dağlarda evsiz barksız bir şekilde ikamet eden ahalinin “Kuva-yı Milliye tarafından” İstanbul’a yönlendirilmesi de önemlidir. Böylece sivil halkın zayıtı asgarî düzeyde tutulmaya çalışılır. 1921 Ağustos ayının son haftasında İstanbul’a gelenlerin miktarı 1.000’den fazladır.¹²⁹⁸ Sadece Edirne’den gelenlerin miktarı 150’den fazladır. Ağustos ayının son ve eylül ayının ilk haftasında Karamürsel, Değirmendere, Edirne ve Tekirdağ’dan gelenlerin toplam miktarı 2.000’den fazladır. Bunların bir kısmı Eyüp’teki İplikhane Kışlasında iskân edilse de yer sorunu ciddi bir boyuta ulaşmış ve Muhacirin Müdüriyeti başta Harbiye Nezareti olmak üzere resmî dairelerden çadır talep etmiştir.¹²⁹⁹

Sakarya Muharebesi sonrasında yeni bir göç dalgası beklentisi içerisine giren hükümet, Davutpaşa kışlası dolmuş olduğundan iskân işlerinde özellikle tekke ve medreselerden istifade edebilmek adına Muhacirin Müdüriyeti, Evkaf Nezareti Mebani-i Hayriye ve Fetvahane memurlarından oluşan bir komisyon kurulmasını

¹²⁹⁷ Bu iş için Muhacirin Müdür-i Umumî Muavini Sabri ve İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer Bey, kışlada incelemelerde bulunmuştur. “Selimiye Kışlasındaki İzdiham”, **Tevhid-i Efkâr**, 10 Ağustos 1337, No. 3091, s. “Selimiye Kışlasında Tamirat”, **Vakit**, 5 Ağustos 1337, No. 1314, s. 2.

¹²⁹⁸ “Muhaceret Yeniden Başladı”, **Vakit**, 24 Ağustos 1337, No. 1330, s. 2. “İzmit Havalisinden Muhaceret”, **Tevhid-i Efkâr**, 26 Ağustos 1337, No. 3104, s. 4. “Muhacir Vürudu”, **Tevhid-i Efkâr**, 27 Ağustos 1337, No. 3105, s. 3. “Tevhid-i Efkâr” gazetesi Sakarya yenilgisi sonrası Yunan ordusunun yeni bir göç dalgasına neden olacağı beklentisinde olan İstanbul Hükümeti’nin birtakım hazırlıklar içerisine girdiği haberini vermektedir. Muhacirlerin ilk etapta çadırlarda iskân edileceği ve bunun için Harbiye Nezareti’nden çadır tedarik edildiği ancak muhacir miktarının 5.000’i geçmesi halinde bunun yeterli olmayacağı bilgisi paylaşılır. “Muhacirler İçin Tedabir”, **Tevhid-i Efkâr**, 5 Eylül 1337, No. 3114, s. 3.

¹²⁹⁹ “Trakya’dan da Muhaceret Başladı”, **Tevhid-i Efkâr**, 27 Ağustos 1337, No. 3105, s. 2. “Muhaceret”, **Tevhid-i Efkâr**, 30 Ağustos 1337, No. 3108, s. 4. “Muhacir”, **Vakit**, 4 Eylül 1337, No. 1341, s. 4. “Muhacir Vürudu”, **Tevhid-i Efkâr**, 4 Eylül 1337, No. 3113, s. 4. Özellikle Trakya’daki göçün nedeni Edirne ve Tekirdağ’daki Müslümanların hanelerine Yunan idaresinin Yunanistan’dan getirdiği Rumları iskân etmeye başlamasıdır. “Edirne ve Mülhakatından Muhacir”, **Tevhid-i Efkâr**, 13 Eylül 1337, No. 3122, s. 4. “Yeni Bir Muhaceret, Tekfurdağ’dan Muhacir Geliyor”, **Vakit**, 18 Eylül 1337, No. 1355, s. 2. “Tekfurdağ’dan Muhaceret”, **Tevhid-i Efkâr**, 26 Eylül 1337, No. 3135, s. 3.

kararlaştırmıştır. “Teshil-i İşkân Komisyonu” adı verilen bu komisyonun başkanlığına Muhacirin M¼d¼riyeti Memurun M¼d¼r¼ Talat Bey getirilmiş ve Bab-ı Meşihat Medaris M¼fettiři Necip, Evkaf Nezareti Mebani-i Hazine M¼d¼r¼ S¼leyman Nami Efendi komisyona tayin edilmiştir.¹³⁰⁰ Özellikle kiş aylarına girilmesiyle birlikte çadırlarda iskân edilmiş olan muhacirlere bir an ¼nce mesken tedarik edebilmek maksadıyla kurulan komisyon ilk toplantısında Evkaf Nezareti ile Bâb-ı Meşihata ait bazı binaların ve tekkelerin tahliye ettirilerek muhacirlere verilmesini kararlaştırmıştır.¹³⁰¹

Teshil-i İşkân Komisyonu alışmaları neticesinde Mesut Efendi Dergahı, Mustafapaşa Tekkesi, Hoca Ali, Haremî Ahmet Paşa, Sofular, D¼kmeciler, Zal Mahmut Paşa Camileri ile Kasımpaşa’da bulunan ¼ tekkeye ve Mevlevihane, Uncu Hafız Medresesi, Sultan Ahmet’te şehit Mehmet Paşa Medresesi ve Hafız Kaptanpaşa Camii muhacirlerin iskânı için tahsis edilmiştir. Burada bulunan ve kirada oturacak kadar maddi durumu elverişli olan ailelerin polis vasıtasıyla çıkarılması kararlaştırılmıştır.¹³⁰² ¼rneęin ¼řk¼dar Kaptanpaşa Camii’nin muhacir iskânı maksadıyla içinde bulunanların tahliyesi kararlaştırıldığından bunlara verilen s¼renin dolması ¼zerine bunlardan erkeksiz, dul kadınların Mahmut Paşa arsasına nakil ve iskânları komisyon tarafından karara bağlanmıştır.¹³⁰³

İzmit ve çevresine iade edilmiş olan muhacirlerin bir kısmı burada iaşe sıkıntısına d¼řt¼klerinden 1921 Ekim ayı başında yeniden İstanbul’a doğru hareketlenmişlerdir.¹³⁰⁴

¹³⁰⁰ “Yeni Bir Muhaceret”, **Vakit**, 18 Eyl¼l 1337, No. 1355, s. 2. “Muhacirleri İşkânı”, **Vakit**, 22 Eyl¼l 1337, No. 1359, s. 2. “Muhacirlere Kışlık Mesken Tedariki”, **Tevhid-i Efkâr**, 27 Eyl¼l 1337, No. 3136, s. 4. “Muhacirin Teshil-i İşkânı”, **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1337, No. 1378, s. 2. “Muhacirin Teshil-i İşkân Komisyonu”, **Tevhid-i Efkâr**, 12 Teşrinievvel 1337, No. 3151, s. 4. “Muhacirinin Teshil-i İşkânı”, **Vakit**, 12 Teşrinievvel 1337, No. 1378, s. 2. “Muhacirin İşkânı”, **Vakit**, 21 Teşrinisani 1337, No. 1418, s. 2. “Bazı Medaris ve Cevami-i şerifenin Muhacirlere Tahsisi”, **Tevhid-i Efkâr**, 6 Kanunisani 1338, No. 3236, s. 3.

¹³⁰¹ “Teshil-i İşkân Komisyonunun Faaliyeti”, **Tevhid-i Efkâr**, 19 Teşrinisani 1337, No. 3188, s. 4. İstanbul ahalisinin Teshil-i İşkân Komisyonu’na muhacirlerin iskânı konusunda tavsiyelerde bulunduğu da g¼r¼l¼r. Tevhid-i Efkâr okuyucularından biri gazeteye g¼nderdięi bir mektupta Kasımpaşa’da bulunan ve son derece harap bir halde olan Hacı Ahmet Camii’nde çoktandır ezan okunmadığını ve eğer tamiri m¼mk¼n değilse burada beş, altı muhacir ailesinin iskânı tavsiye etmiştir. Gazete bu mektubu Teshil-i İşkân Komisyonu’nun dikkatine sunar. “Birkaç Muhacirin İşkânı İçin”, **Tevhid-i Efkâr**, 8 Teşrinisani 1337, No. 3178, s. 4.

¹³⁰² Hali hazırda Evkaf Nezareti’ne ait binalarda iskân edilmiş muhacir sayısı 4.000’ken bu çalışma ile 10.000’e çıkarılması planlanır. “Muhacirlerin İşkânı”, **Vakit**, 2 Kanunisani 1338, No. 1460, s. 2. “Bazı Medaris ve Cevami-i şerifenin Muhacirlere Tahsisi”, **Tevhid-i Efkâr**, 6 Kanunisani 1338, No. 3236, s. 3.

¹³⁰³ Teshil-i İşkân Komisyonu’nun 3 Ocak 1922 tarihli kararı için bkz. **CA. 272. 12. 39. 35. 2/1.**

¹³⁰⁴ Bu k¼¼k g¼ dalgasında Çerkez çetelerin de etkili olduğu g¼r¼l¼r. “Gemlik Havalisinde” **Vakit**, 20 Teşrinievvel 1337, No. 1387, s. 1. Bandırma’dan 27, Yalova’dan 16, Karam¼rsel’den 23 ve Gemlik’in Kumla karyesinden 84 n¼fus İstanbul’a gelir. Bunlar Davutpaşa’da iskân edilmiştir. “Muhacir V¼rudu”, **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1337, No. 1386, s. 3. “Kocaeli’den Muhaceret Devam Ediyor”, **Tevhid-i Efkâr**, 20 Teşrinievvel 1337, No. 3159, s. 4. Son zamanlarda Marmara sahillerinden İstanbul’a y¼nelik yeniden

“Vakit” gazetesi İzmir’in işgalinden bugüne kadar Batı Anadolu, Güney Marmara sahilleri ve Doğu Trakya’dan İstanbul’a gelen Müslüman muhacir miktarını 60.000 olarak vermektedir. Muhacirin Müdüriyeti’ne verilen aylık 5.000 liranın yetersiz kaldığının belirtildiği haberde, doğrudan hükümetin yardımına muhtaç olan muhacirin miktarı ise 25.000 kişi olarak verilmiştir.¹³⁰⁵ Muhacirin Müdür-i Umumîsi Hamdi Bey’in aynı gazeteye 1 Kasım 1921’de verdiği beyanatta, muhacir miktarının her geçen gün artmakta olduğu ve şu an itibarıyla 65.000’e ulaştığı bilgisi verilmiştir. Bunlardan 20 bin kadarı doğrudan hükümet tarafından iâşe edilmektedir. Dahiliye Nezareti’nin bunlara verdiği ekmek günlük 5.000 okkadan (6.500 kilodan) fazladır. Hilal-i Ahmer ise günlük 1.000 okkadan (1.300 kilo) fazla ekmek dağıtmaktadır. Hamdi Bey, Davutpaşa Kışlasında Kasım 1921 itibarıyla bulunan muhacir miktarını 3.700 olarak verirken bu sayı Selimiye’de 3.600 ve İplikhane’de ise yaklaşık olarak 1.500 civarındadır.¹³⁰⁶ 1921 ekim ve kasım aylarında Yalova ve Gemlik civarından tekrar İstanbul’a gelmeye başlayan bu küçük gruplar için yeni iskân mahalleri yaratılmıştır. Örneğin Eyüp’te Sofular Camii, Balat’ta Hamalcı Muhittin, Halıcılarda Sultan Selim Camileriyle Ayvansaray’da Mesut Efendi Tekkesi, Sirkeci’deki Söğütî Dergâhı muhacirlerin iskânına tahsis edilir.¹³⁰⁷

Muhacirin Müdürü Hamdi Bey’in gelen muhacir miktarına dair açıkladığı rakamlar bu şekildeyken, yine Muhacirin Müdüriyeti verilerine göre 1921 senesi içerisinde memleketlerine iade edilen muhacir miktarı ise 1.900 kişidir. Halbuki bir sene zarfında İstanbul’a gelen muhacir sayısı, Rus mültecileri de dahil olduğu halde

başlayan muhaceretin sebebi “Yunan hareket-i askerîyesi olmayıp” çetelerin faaliyetinden ileri geldiği hakkında bkz. **BOA. DH. İ. UM. 20/14. 30. 5.** Bu dalga kasım ayı içerisinde de küçük gruplarla da olsa devam etmiştir. “Muhaceret Gittikçe Tezayüt Ediyor”, **Tevhid-i Efkar**, 19 Teşrinisani 1337, No. 3188, s. 4. “Yeni Gelen Muhacirler”, **Vakit**, 23 Teşrinisani 1337, No. 1420, s. 2. “Muhacirin Haberleri”, **Vakit**, 29 Kanunievvel 1337, No. 1456, s. 3. Bu yeni gelen Yalova ve Gemlik civarı muhacirlerinin durumu da diğer muhacirlerden çok farklı olmamıştır. Çünkü Muhacirin Müdüriyeti’ne verilen tahsisatın tamamı Maliye Nezareti’nce düzenli bir şekilde ödenemediği için muhacirler pek çok yardımdan mahrum kalmaktadır. “Muhacirin İdaresinde Bir Buhran”, **Vakit**, 14 Kanunisani 1338, No. 1472, s. 2. Örneğin Makriköy’e (Bakırköy) bağlı Ferhatpaşa Çiftliği yakınlarında bulunan 13 yaşlarındaki bir erkek çocuğu cesedinin Yalova muhacirlerinden birine ait olduğu anlaşılmıştır. Çocuğun soğuktan korunmak amacıyla dağa ağaç kesmeye giderken yolda donarak öldüğü yapılan inceleme sonucunda ortaya çıkmıştır. **BOA. EUM. AYS. 58/108.**

¹³⁰⁵ “Pek Mühim ve Şayan-ı Dikkat Bir İstatistik”, **Vakit**, 7 Teşrinievvel 1337, No. 1374, s. 1.

¹³⁰⁶ “Şehirdeki Muhacirlerin Adedi”, **Vakit**, 1 Teşrinisani 1337, No. 1399, s. 3. Davutpaşa’daki muhacir miktarı yanlışlıkla 37.700 olarak verilmiştir.

¹³⁰⁷ “Muhacirlerin İskânı”, **Vakit**, 27 Teşrinisani 1337, No. 1424, s. 3. “Söğütî Dergahına Muhacir Yerleştirilecek”, **Tevhid-i Efkar**, 11 Kanunievvel 1337, No. 3210, s. 3. Heybeliada’da bulunan Bahriye Lisesi’nin Musiki Mektebine dahi 24 muhacir aile iskân edilmiştir. “Heybeli Bahriyesi Musiki Mektebine Muhacir İskânı”, **Tevhid-i Efkar**, 31 Kanunievvel 1337, No. 3230, s. 4.

50.000'dir ve bunların 35.000'i Muhacirin Müdüriyeti ve Hilal-i Ahmer tarafından iâşe edilmektedir.¹³⁰⁸

2. 4. Muhacirlerin İaşe İhtiyaçlarının İstanbul Hükümetince Karşılanması

Yunan işgal sahalarından Saltanat ve Hilafet merkezi “Dersaadet”e gelen Müslüman muhacirlerin iâşesini temin konusunda gerek Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin gerekse Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yoğun bir mesai harcadığı görülür.¹³⁰⁹ Özellikle Maliye Nezareti'nin, Muhacirin Müdüriyeti'ne verilmiş olan tahsisatları düzenli bir şekilde tesviye edememesinden dolayı muhacirlerin iâşe vesaire ihtiyaçlarının temini hususunda yaşanan sıkıntılar, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çabaları ile hafifletilmeye çalışılmıştır. Ancak zaman zaman Hilal-i Ahmer Cemiyeti de malî sıkıntı içerisine girmiştir. Böyle zamanlarda Müslüman ahali ve hayır kurumları muhacirlere nakdî ve aynî yardımlar yapmak suretiyle onlara destek olmuştur.¹³¹⁰

Muhacirlerin iâşesi hususunda Muhacirin Müdüriyeti'nin ve Hilal-i Ahmer'in nasıl çalıştığını anlamak için yukarıda Hamdi Bey'in verdiği istatistiklerde de görüldüğü üzere, İstanbul'da muhacirlerin en yoğun şekilde iskân edildikleri Davutpaşa ve Selimiye Kışlalarındaki faaliyetlerine bakmak yeterli olacaktır.

Muhacirin Müdüriyeti, Güney Marmara havalisinden her şeyini bırakarak aç ve adeta çıplak denecek bir şekilde gelen ve Davutpaşa ve Gülhane'de iskân edilen muhacirlere erzak dağıtımına 1921 Temmuz ayı itibariyle başlamıştır.¹³¹¹ Muhacirlere yapılan gıda ve eşya yardımlarına Eylül 1921'e gelindiğinde miktarı artırılarak devam

¹³⁰⁸ İade edilenlerden 1.349 muhacir ücretsiz, 267 muhacir ise yarı parası alınarak memleketlerine sevk edilmişlerdir. Hale vapuru ile Hilal-i Ahmer tarafından sevk olunan muhacir miktarı ise yalnız 293 kişidir. “Bir Senede Gelen ve Giden Muhacir”, **Tevhid-i Efkâr**, 14 Mart 1338, No. 3302, s. 3.

¹³⁰⁹ “Muhacirlerin İâşesi” **Vakit**, 17 Eylül 1336, No. 996, s. 2. “Muhacirine Erzak Tevzii”, **Vakit**, 30 Eylül 1336, No. 1009, s. 2. Muhacirin Müdüriyeti tarafından iâşe edilen 1.000 nüfus muhacire Hilal-i Ahmer'in de iâşe konusunda yardıma başladığı hakkında bkz. “Hilal-i Ahmer'in Muhacire Muaveneti”, **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1336, No. 1033, s. 2.

¹³¹⁰ Hilal-i Ahmer Muaveneti Kesmeyecek”, **Tevhid-i Efkâr**, 24 Haziran 1337, No. 3049, s. 4.

¹³¹¹ “Muhacire Erzak Tevzii”, **Tevhid-i Efkâr**, 4 Temmuz 1337, No. 3059, s. 4. “Muhacirlere Battaniye Tevzii”, **Tevhid-i Efkâr**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 4. Aynı şekilde Anadolu kavağında iskân edilmiş olan muhacirler içinde un ve eşya gönderilmiştir. “Anadolukavağındaki Muhacirler”, **Vakit**, 11 Temmuz 1337, No. 1289, s. 3. “Muhacirlere Un Tevzii”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Temmuz 1337, No. 3065, s. 4. Davutpaşa'daki muhacirlere toplamda 220 şilte, 840 battaniye, 426 çift kundura dağıtılır. “Muhacirlere Şilte ve Eşya Tevzii”, **Vakit**, 12 Temmuz 1337, No. 1290, s. 2. Bunun dışında 22.000 metre Amerikan bezi, 1.000 kilo sabun, 1.000 kilo zeytin, 6.000 kilo fasulye, 500 çift sandal Muhacirin Müdüriyeti tarafından muhacirlere dağıtılmak üzere satın alınır. “Muhacirine Eşya Tevzii”, **Tevhid-i Efkâr**, 12 Temmuz 1337, No. 3066, s. 4.

etmiştir. Bunun yanı sıra Nisan-Mayıs 1921'den, Eylül 1921'e kadar muhacirlere yapılan nakdî yardımın miktarı da 25.000 liraya ulaşmıştır.¹³¹²

Samanlıdağ havalisi muhacirlerinin iskân edildikleri yerlerin başında gelen Davutpaşa kışlasında, Hilal-i Ahmer tarafından 20 Mayıs 1921 tarihinde hizmete açılan aşhanede günde 2.800 kişiye sıcak yemek verilmektedir. Aşhanenin açıldığı tarihten 1921 Ekim ayı sonunda kadar toplamda 446.381 nüfusa 223.190,5 kilo ekmek, eylül ayı sonuna kadar da 316.480 nüfusa 316.480 kepçe sıcak yemek dağıtılmıştır.¹³¹³ Ekim 1921 sonunda kapatılan aşhanenin faaliyette bulunduğu süre boyunca dağıttığı toplam ekmek 223.190 okka, 1.251.250 adettir. Bu sürede dağıtılan yemek miktarı ise 316.480 kepçe, adedi ise 72.215 kaptır.¹³¹⁴ Aşhane kapansa da kışladaki muhacirlerin iaşelerine devam edilmiş ve Hilal Ahmer Cemiyeti, 1921 Kasım ayı içerisinde muhacirlere 13.954 kilo ekmek dağıtmıştır.¹³¹⁵

Hilal-i Ahmer aşhanesinin kapanmasının ardından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, 1921 Aralık ayı sonunda bir aşhane açmak suretiyle Davutpaşa'daki

¹³¹² 12.000 kilo un, 5.000 kilo buğday, 2 vagon tuzun yanı sıra elbise, gömlek, iç çamaşır ve fanila da dağıtılmıştır. "Felaketzede Müslümanlara Yardım", **Tevhid-i Efkâr**, 7 Eylül 1337, No. 3116, s. 4.

¹³¹³ "Davutpaşa Aşhanesi", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 4. **TKA. 850/220. 1.** 16 Davutpaşa kışlasında iskân edilen muhacirlerin Ekim 1921 itibarıyla miktarlarını gösteren 16 Ekim 1921 tarihli listeye göre kışlada toplamda 974 aile ve 3.577 muhacir bulunmaktadır. Bu miktarın 1.543'ü (787 erkek, 756 kız) çocuktur. **TKA. 850/225. 1.** Cemiyet, ayrıca Davutpaşa'daki çocuklar için süt, lohusalara da kundak dağıtımını temin etmiştir. "Merkez-i Umumînin Ağustos Ayı Zarfında Başlıca Mukarreratı", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 5. "Hilal-i Ahmer ve Muhacirin", **Tevhid-i Efkâr**, 29 Eylül 1337, No. 3138, s. 3. "Muhacir Yavrularına Süt", **Vakit**, 29 Eylül 1337, No. 1366, s. 3. Amerika Şarki Karib Muavenet Heyeti de Davutpaşa'daki muhacir çocukların iaşesi için seyyar bir mutfak tesis ederek hizmete geçirmiştir. "Muhacir Çocukların İaşesi", **Vakit**, 31 Teşrinievvel 1337, No. 1398, s. 3.

¹³¹⁴ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 115. Aylık çizelge için bkz. "Davutpaşa'daki Muhacirler", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1337, No. 3, s. 56.

¹³¹⁵ Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1921 Kasım ayı içerisinde ekmeğin yanı sıra muhacirlere 4.576 yastık, 1.200 tava, 700 havlu, 620 çorap, 250 Amerikan donu, 320 gömlek, 1.230 fes, 150 mintan, 280 pijama, 200 şilte, 36 çocuk takımı, 19 kurban postu, kendi imalatı olan 3.127 çift yün çorap ve 155 yün fanila dağıtmıştır. "Davutpaşa'daki Muhacirlere", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunievvel 1337, No. 4, s. 86. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ekmek dağıtmak suretiyle muhacirlerin iaşesine yardımcı olması önemlidir. Çünkü daha önce de temas ettiğimiz gibi Meclis-i Vükela 17 Aralık 1920 tarihli kararıyla muhacir masrafları için haftada 1.500 lirayı (ayda 5.000 liraya yakın bir miktar) Muhacirin Müdüriyeti'ne tahsis etmeyi kabul ettiği halde mali yetersizlikler nedeniyle 1921 Kasım ayı içerisinde bunun ancak 500 lirasını ödeyebildiğinden muhacirlerin iaşesi çok güç bir hale gelmiştir. Muhacirin Müdüriyeti Maliye Nezareti ve İstanbul Defterdarlığı'na müracaatla muhacirlerin aç ve sefil bir halde bulunduklarını ve bir miktar para verilmediği takdirde fırıncıların ekmek veremeyeceğini, bu durumun muhacirleri çok zor durumda bırakacağını bildirmiştir. "Maliye Nezareti ve Zavallı Muhacirlerimiz", **Tevhid-i Efkâr**, 19 Kanunievvel 1337, No. 3218, s. 4. "Muhacirin Tahsisatı", **Vakit**, 20 Kanunievvel 1337, No. 1447, s. 2. Bunun üzerine İstanbul Defterdarlığı tarafından Muhacirin Müdüriyeti'ne acil ihtiyaçlarının temini için 2.000 lira verilmiştir. "Muhacirlerimize İki Bin Lira", **Tevhid-i Efkâr**, 21 Kanunisanı 1338, No. 3250, s. 3. 1921 senesi İstanbul Muhacirin Müdüriyeti Maliye Nezareti tarafından verilen havale tutarı toplamda 7.123.947 liradır. Bunun ancak 4.600.182 lirası ödenebilmiştir. **CA. 272. 65. 6. 2. 17.**

muhacirlere haftada iki gün çorba, et ve pilavdan oluşacak bir menü dahilinde sıcak yemek verilmesi kararını almıştır. Aşhane masrafının muhacirin adına düzenlenen müsamere ve konserlerden elde edilecek hasılat ile karşılanması düşünülmüştür.¹³¹⁶ Muhacirin Müdüriyeti'nin bu kararı muhacirleri oldukça memnun etmiş ve Davutpaşa'daki muhacirlerden bazıları "Tevhid-i Efkar" matbaasına gelerek gazete aracılığıyla Müdür-i Umumi Hamdi Bey'e teşekkürlerini sunmuşlardır.¹³¹⁷ Muhacirin Müdüriyeti şubat ayına gelindiğinde muhacirlere sıcak yemek dağıtılacak gün sayısını üçten ikiye ve verilen ekmek miktarını günlük 380 kiloya çıkarmıştır.¹³¹⁸ Şubat ayının sonunda ise dağıtılan ekmek miktarı 750 kiloya çıkarılmıştır.¹³¹⁹

1922 senesi kış mevsimi oldukça sert geçtiğinden Muhacirin Müdüriyeti tarafından Davutpaşa'daki muhacirlere başta palto olmak üzere kışlık kıyafet ve malzeme de dağıtılmıştır.¹³²⁰

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, başta Davutpaşa kışlası olmak üzere İstanbul'un çeşitli noktalarındaki misafirhanelerde iskân edilmiş olan Samanlıdağ Yarımadası muhacirlerine İstanbul'a geldikleri 17 Mayıs 1921'den Mayıs 1922'ye kadar yapmış olduğu yardım toplamı şu şekildedir:

1.251.250 adet ekmek (394.478'i İngiliz Muavenet Komitesi tarafından temin edilmiştir) ve 722.150 kepçe yemek (395.675 kepçesi İngiliz Muavenet Komitesi tarafından) verilmiştir. Ayrıca 50.000 küçük yastık (50 adeti kuş tüyü olup kundak takımlarıyla birlikte çocuklara ve revire tahsis edilir), 1.200 saplı yuvarlak tava, 1.432 dört köşe tava, 79 galvaniz tencere, 11 emaye tencere, 71 saplı tas, 3 emaye kova, 8 galvaniz kova, 3.666 teneke küçük maşrapa, 370 pijama, 700 havlu, 630 çift çorap, 320

¹³¹⁶ "Muhacirlerimize Sıcak Yemek", **Tevhid-i Efkar**, 28 Kanunievvel 1337, No. 3227, s. 4. "Muhacirlere Sıcak Yemek Tevzii", **Tevhid-i Efkar**, 3 Kanunisani 1338, No. 3233, s. 4. Muhacirlerin ihtiyacını karşılamak isteyen Hükümet, daha önce Muhacirin Müdüriyetine verilmesini kararlaştırdığı ayda 5.000 liralık tahsisat miktarını 6.000 liraya çıkarmıştır. "Muhacirin Tahsisatı", **Tevhid-i Efkar**, 29 Kanunievvel 1337, No. 3228, s. 3.

¹³¹⁷ "Muhacirin Müdüriyetine Teşekkür", **Tevhid-i Efkar**, 3 Kanunisani 1338, No. 3233, s. 3.

¹³¹⁸ "Muhacirlere Verilen Ekmek Miktarının Tezyidi", **Tevhid-i Efkar**, 30 Kanunisani 1338, No. 3259, s. 3. "Muhacirin Haberleri" **Tevhid-i Efkar**, 3 Şubat 1338, No. 3263, s. 2. "Muhacirine Ekmek İtası", **Tevhid-i Efkar**, 3 Şubat 1338, No. 3263, s. 2.

¹³¹⁹ "Muhacirlerimize Verilen Ekmek Tezayüdü", **Tevhid-i Efkar**, 21 Şubat 1338, No. 3281, s. 4.

¹³²⁰ Muhacirlere kışlık birer palto dağıtılmış, bu paltoların büyük kısmı Amerika'daki Müslümanların başlıkları sayesinde temin edilmiştir. "Muhacire Kışlık Palto Tevzii", **Tevhid-i Efkar**, 23 Kanunisani 1338, No. 3252, s. 3. Bunun dışında elbise, iç çamaşır ve ayakkabı da verilir. "Muhacirlere Levazım Tevzii", **Vakit**, 6 Şubat 1338, No. 1493, s. 2. "Muhacire Kışlık Levazım-ı İksaiye", **Tevhid-i Efkar**, 7 Şubat 1338, No. 3267, s. 3.

Amerikan gömleği, 50 Amerikan donu, 150 mintan, 38 çocuk kundak takımı, 3.137 çift yün çorap, 155 yün yelek, 238 fes, 487 battaniye, 2.376 kutu süt.¹³²¹

Davutpaşa Kışlasındaki muhacirlere yapılan bir diğer hizmet ise muhacir çocukların “sefil ve perişan bir halde ötede beride dolaşmalarına manî olmak için” bir okul açılması olmuştur. Kışladaki Yalova muhacirleri arasında bulunan iki kadın öğretmenin de çabası ile küçük bir dershane oluşturularak eğitime başlanmıştır.¹³²² Eylül ayına gelindiğinde bu dershane büyütülmüş 650 muhacir çocuk kız ve erkek çocuk için ikişer dershaneli iki okul açılması kararlaştırılmıştır. Bu iki okul için gerekli öğretmenler yine muhacirler arasından seçilmek istense de bulunamadığı için Vilayet Maarif Müdüriyeti tarafından tayin edilmiştir.¹³²³ Aynı şekilde Selimiye Kışlasındaki muhacir çocukları için de buradaki Sultan Selim Mektebi tahsis edilmiştir. Mart 1922 itibariyle Davutpaşa’da 347, Selimiye’de 158 muhacir çocuk açılan okullarda eğitim görmektedir.¹³²⁴

II. İnönü Savaşı ile başlayıp 1921 yaz aylarında devam eden Yunan taarruzu neticesinde memleketlerini terk ederek İstanbul’a gelen Müslüman muhacirlerin, yoğun bir şekilde iskân edildikleri yerlerden biri de Selimiye Kışlası olmuştur. Selimiye Kışlasındaki muhacirlere Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi dışında Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi ile Kadıköy Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti’nin yardım eli uzattığı görülmektedir.¹³²⁵

¹³²¹ “Hilal-i Ahmer’in Marmara Sahili Muhacirlerine Bir Senelik Yardımı”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1338, No. 15, s. 228. **TKA. 850/220. 2.**

¹³²² “Muhacir İçin Mektep”, **Vakit**, 12 Haziran 1337, No. 1260, s. 2. “Muhacirin Arasında Tamim-i Maarif”, **Tevhid-i Efkâr**, 29 Temmuz 1337, No. 3082, s. 4.

¹³²³ Muhacir Çocukları İçin Mektep”, **Vakit**, 26 Eylül 1337, No. 1363, s. 2. “Muhacirlere Mektep”, **Vakit**, 29 Teşrinisani 1337, No. 1426, s. 3. “Muhacir Çocukları İçin Mektep”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Kanunisani 1338, No. 3240, s. 4. “Etfal Muhacirin İçin İki Mektep Küşadı”, **Tevhid-i Efkâr**, 3 Şubat 1338, No. 3263, s. 2.

¹³²⁴ “Muhacirin Arasında Tamim-i Maarif”, **Tevhid-i Efkâr**, 29 Temmuz 1337, No. 3082, s. 4. “Muhacirin Mekteplerindeki Çocuklar”, **Tevhid-i Efkâr**, 24 Mart 1338, No. 3312, s. 4.

¹³²⁵ Temmuz 1921 itibariyle Selimiye Kışlası’nda bulunan 1.800 civarındaki muhacirin haftada iki günlük iaşeler Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, geriye kalan beş günlük iaşeleri ise Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi tarafından temin edilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 114. Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Kadıköy Şubesi, 8 Nisan 1921’de Kadıköy Pazaryolu’nda bulunan İzzet Efendi Apartmanı’nda Etübaa Teavün Cemiyet-i İlmiyesi’ne ait salonda yapılan toplantı ile kurulmuştur. Kurucuları arasında bürokrasiye ve orta sınıfa ait şahısların bulunması önemlidir. Doktor Hakkı Şinasi Paşa, Doktor İbrahim Paşa, eski Bursa Valisi Azmi Bey, Hariciyeden Kamil Bey, eski Matbuat Umum Müdürü Fazlı Necip Bey, Doktor Neşet Ömer Bey, Mimar Kemal Bey, Doktor Atıf Bey, Doktor Mustafa Enver Bey, gaz tüccarı Sami Bey, bakkal esnafından Rıza Efendi, tüccar Yakup Efendi, askeriye emekli Selim Bey, Hacı Ahmet Bey’in kurucuları arasında yer aldığı şube Kadıköy muhitinde halktan topladığı bağışlarla faaliyetlerini sürdürmüştür. Örneğin kuruluşundan iki ay sonra (8 Haziran 1921’de) Ramazan Bayramı münasebetiyle topladığı Hilal-i Ahmer çiçek hasılatı 1.124 liradır. **Kadıköy Hilal-i**

Süreyya Paşa'nın kurucusu olduğu Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi, Selimiye Kışlasında bulunan 1.800 muhacire haftada beş günden, ayda 22 günlük sıcak yemek dağıtmak için “ashab-ı hamiyete müracaat etmiş” ve bu sayede 158 gün boyunca muhacire sıcak yemek verebilmiştir.¹³²⁶

Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesi Başkanı Süreyya Paşa'nın kaleme aldığı rapordan, Selimiye Kışlasındaki muhacirler için şubenin yaptığı çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür.¹³²⁷ Buna göre Kadıköy Şubesi, Muhacirin Müdüriyeti'nin içinde bulunduğu malî buhranı ve muhacirlerin sefaletini dikkate alarak, nizamnamenin şubeye vermiş olduğu sınırlı yetkiye rağmen harekete geçmiş ve Kadıköy ahalisini “muhacirin perişan hallerine acındırarak” destek sağlamak ve muhacirlere ayda 22 gün sıcak yemek temin etmek kararını almıştır. Ancak şube ahaliden toplayacağı ianeyi sarfa yetkili olmadığından, Hilal-i Ahmer Merkezi'nden yetki talep etmiş ve yetkinin verilmesi üzerine 27 Temmuz'dan itibaren yemek dağıtımına başlamıştır. Kadıköy Şubesi, dağıtılan yemek masrafının günlük ortalama 1.600 kuruş (16 lira) olduğunun anlaşılması üzerine bu masrafı karşılamak için hatırı sayılır ve hayırsever kişilere müracaat etmiş ve 10-11 günlük masrafı çıkaracak parayı temin etmiştir. Ancak bu

Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı, 1337-1338, Matbaa-yı Bahriye, Dersaadet, 1339, s. 2-4.

¹³²⁶ Kadıköy Şubesi, Kadıköy'de oturan çoğunluğu orta ve üst sınıfa mensup kişiler ile esnaf ve mahalle ahalisinden topladığı bağışlarla muhacirlere yaptığı yardımları finanse etmiştir. Örneğin cemiyetin ilk bağış toplama teşebbüsüne destek verenler arasında Serasker Rıza Paşa'nın eşi Advîye Hanım (1.600 kuruş), oğulları Şükrü Paşa (1.600 kuruş) ve Ziya Bey (1.600 kuruş), Müşir Doktor Arif Paşa (2.500 kuruş), Bursa eski Mebusu Memduh Efendi (1.500 kuruş), tüccardan Erzurumlu Necip Bey (3.200 kuruş), Mısırlıoğlu Sineması sahibi Niyazi Bey (iki günlük hasılatı 3.375 kuruş), Cafer Ağa Mahallesi ahalisi (9.500 kuruş), Suadiye Mahallesi ahalisi (1.800), Erenköy ahalisi (2.100 kuruş) yer almaktadır. Toplamda elde edilen gelir 164.160 kuruştur. **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 5-6. **TKA. 28/268**. “Kadıköy Hilal-i Ahmer Merkeziden”, **Vakit**, 13 Ağustos 1337, No. 1322, s. 3. Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesi'nin Selimiye Kışlası'nda tesis ettiği aşhane 27 Temmuz 1921'den itibaren faaliyete geçmiştir. **TKA. 28/269**. Kaç kişiye sıcak yemek dağıtılacağını planlamak adına Selimiye'deki muhacirlerin adedini tespit için yapılan çalışma hakkında bkz. **TKA. 850/225**. “İmdad-ı Muhacirin Heyeti”, **Tevhid-i Efkâr**, 13 Ağustos 1337, No. 3094, s. 4. “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 5 Teşrinievvel 1337, No. 1372, s. 2.

¹³²⁷ Söz konusu bu rapor Selimiye Kışlası Muhacirin Memuru Hilmi Bey hakkında yapılan ve gazetelerde de yer alan bir şikâyet üzerine kaleme alınmıştır. Muhacirin Memuru Hilmi Bey'in muhacirlere kötü muamelede bulunduğu ve ekmek dağıtımında usulsüzlükler yaptığı şikâyeti üzerine “Tevhid-i Efkâr” gazetesi, Hilal-i Ahmer ve Muhacirin Müdüriyetini bu konuyla alakadar olmaya davet etmiştir. “Selimiye Kışlası Muhacirlerinin Elim ve Dilsiz Bir Feryadı”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Kanunisani 1338, No. 3254, s. 4. Selimiye Kışlasında iskân edilmiş muhacirlerden bazıları kendilerine ekmek dağıtılmadığı şeklinde Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne şikâyetle bulunsa da Kısıklı ve Mecidiye karyeleri muhtarları ile ahalisinin “Vakit” gazetesine gönderdikleri bir varakada bu durumun tamamen yalan olduğu Muhacirin Müdür-i Umumi Hamdi Bey ile İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer Beylerden “görmekte oldukları pederâne muameleden” duydukları memnuniyet dile getirilmiştir. “Muhacirin Memnuniyeti”, **Vakit**, 26 Kanunievvel 1337, No. 1453, s. 3. Muhacirin Müdüriyetince yapılan inceleme neticesinde olayın bir yanlış anlama olduğu sonucuna ulaşılır. “Selimiye Kışlası Muhacirin Memuru Hilmi Bey”, **Tevhid-i Efkâr**, 26 Kanunisani 1338, No. 3255, s. 3.

paranın da yetersiz gelmesi üzerine Kadıköy Şubesi, “Ramazan Bayramı”nın birinci günü iane hasılatı olarak 156.245 kuruş toplamış ve bunun da 119.480 lirasını sarf etmiştir. Bununla birlikte Kadıköy Şubesi tarafından geriye kalan 36.760 kuruşun da iaşeye sarf edilmesi kararı alınmış, ancak o sırada Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin muhacirlere verdiği ekmeği kesmesi üzerine, şubenin muhacirlerin iaşesini temine devam etmesi uygun bulunmamış ve merkezin de onayı alınmak suretiyle kalan paranın sıcak yemek yerine, haftada beş gün 100 kıyye ekmek olarak muhacirlere sarf edilmesi kararı alınmıştır.¹³²⁸ Nitekim 14 Kasım 1921’den itibaren günlük 100 kıyye ekmek Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesi tarafından Selimiye’deki muhacirlere dağıtılmıştır.¹³²⁹ Ocak 1922’den itibaren Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi’nin yaptığı ekmek yardımı azalma görülünce devreye giren Muhacirin Müdüriyeti Selimiye Kışlasındaki muhacirlere verilen ekmek miktarını günlük 100 kıyye daha ilave yapmıştır.¹³³⁰

Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi’nin kuruluş tarihi olan 8 Nisan 1921’den, 31 Aralık 1921’e kadar geçen dokuz aylık sürede topladığı iane 22.822 lira 41 kuruştur. Bu paranın 1.655 lira 55 kuruşu Selimiye’deki muhacirlerin 158 günlük iaşesi için sarf edilmiştir. Bununa dışında Selimiye’deki muhacirlere 1.128 adet don, 1.078 gömlek, 906 çift çorap, 116 pamuklu ve 145 kalem çeşitli eşya dağıtılır.¹³³¹

Selimiye Kışlasındaki muhacirlere yardım eli uzatan bir başka müessese ise 12 Mayıs 1921 tarihinde kurulan Kadıköy Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti olmuştur.¹³³² Cemiyet, 14 Temmuz 1921 tarihinde Selimiye’deki hasta muhacirlere ve çocuklara dağıtılmak üzere 480 kutu süt ile 100 kilo kakaoyu Selimiye Kışlası Emraz-ı Sarîye Mücadeleye Heyeti’ne teslim etmiştir. Bunun dışında 600 parça yatak, yorgan,

¹³²⁸ 12 Kasım 1921 tarihli yazı için bkz. **TKA. 850/234**. “Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumîsinin Teşrinievvel 1337 İctimaında İttihaz Etmiş Olduğu Mukarrerat”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, No. 3, s. 55.

¹³²⁹ Ekmekler Muhacirin Tabibi Besim Ömer, Muhacirin Memuru Feyzullah Beylerin nezaretinde dağıtılmıştır. **TKA. 850/125**.

¹³³⁰ “Muhacirin Haberleri”, **Vakit**, 29 Kanunievvel 1337, No. 1456, s. 3. “Muhacirlere Verilen Ekmek Miktarının Tezyidi”, **Tevhid-i Efkar**, 30 Kanunisanı 1338, No. 3259, s. 3. “Muhacirine Ekmek İtası”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Şubat 1338, No. 3263, s. 2.

¹³³¹ **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 11-12. “Kadıköy Hilal-i Ahmerinin Faaliyeti”, **Tevhid-i Efkar**, 15 Şubat 1338, No. 3275, s. 4.

¹³³² **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30**. Cemiyetin başkanı Mahkeme-i Temyiz Reisi Osman Beyefendi’nin eşi Ümmî Hanımefendi’dir. Üyeler arasında kızı Süreyya Hanım, Şehzade Selim Efendinin Vekili Kimyager Doktor Arif Paşa’nın eşi Adile Hanımefendi, Eski Matbuat Müdürü Feyzi Nimet Bey’in eşi Resmîye Hanımefendi yer almaktadır. **CA. 272. 12. 38. 32. 18/3**.

battaniye, elbise, don, gömlek, çorap, ot minder, ot yastık, kilim, hasır, seccade ile çocuk elbisesi de muhacirlere dağıtılmıştır.¹³³³

Kadıköy Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti, Selimiye'deki 1.800 muhacire sıcak yemek dağıtılması hususunda Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi'ne katkı da sağlamıştır.¹³³⁴

2. 5. Muhacirlerin Sağlık İhtiyaçlarının İstanbul Hükümetince Karşılanması

Muhacirlerin kışla, cami, medrese, tekke vb. yerlerde uzun süre kalabalık bir şekilde iskânları, olumsuz temizlik şartları ile birleşince salgın hastalık tehlikesini beraberinde getirmiştir. Bunun dışında hava ve beslenme şartlarının elverişsizliği de muhacirlerin sağlık durumlarını olumsuz etkilemiştir. Gerek salgın hastalıklarla mücadele ve gerekse diğer sağlık hizmetlerine yönelik faaliyetlerin finansmanı ve icrasında, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ve Sıhhiye Nezareti'ne en fazla yardımcı olan kurum yine Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmuştur.¹³³⁵ Hilal-i Ahmer gerek dispanserleri gerekse seyyar hekimleri vasıtasıyla İstanbul'daki muhacirler için çalışmalarını sürdürmüştür.¹³³⁶

¹³³³ CA. 272. 12. 38. 32. 18/3. "Felaketzedelere Muavenet", **Tevhid-i Efkar**, 20 Temmuz 1337, No. 3074, s. 4.

¹³³⁴ Kadıköy Şubesi'nin muhacirlere yemek dağıtmaya başladığı ilk güne (21 Temmuz 1921) ait beş kalem erzak içerisinde yer alan 78 kilo fasulye Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti tarafından 10 kilo soğan, 5 kilo tuz, 8 kilo yağ ve 5 kilo domates Kadıköy Şubesi tarafından temin edilmiştir. **TKA. 850/42.**

¹³³⁵ Örneğin 1920 Eylül ayı başında Selimiye Kışlasındaki farelerin neden olduğu veba salgını ile mücadele için Sıhhiye-i Askeriye ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlı Emraz-ı Sarîye Mücadele Heyeti ile ortak çalışacak "Tathir Müfrezeleri" teşkil edilmek istenmişse de Harbiye Nezareti bütçesinin buna müsait olmaması nedeniyle gerekli 10.000 lira Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden talep edilmiş ve cemiyet tarafından 5.000 liranın bu iş için sarfına onay verilmiştir. **BOA. BEO. 4651/348822. 1-2.** Bununla kalmayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, muhtaç muhacirlere dağıtılmak üzere Muhacirin Müdüriyetine yeterli miktarda ilaç vermiştir. "Muhacirine Ecza-yı Tıbbiye", **Vakit**, 6 Teşrinisani 1336, No. 1046, s. 3. 1920'de İstanbul'da veba hastalığından ölenlerin sayısı Şehremaneti'nin hazırladığı resmî istatistiğe göre sadece 24 kişi olarak verilmiştir. Buradan da salgınla mücadelenin başarılı olduğunu değerlendirmek mümkündür. Güran, **a.g.k.**, s. 88.

¹³³⁶ Fatih, Üsküdar ve Çağaloğlu Dispanserlerinde 1919'dan 1921 senesi sonuna kadar fukara ahali ve muhacir olmak üzere 113.467 hasta ücretsiz bir şekilde tedavi edilmiş ve ilaçları temin edilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 106. "Hilal-i Ahmer Üsküdar Dispanseri", **Vakit**, 11 Teşrinisani 1336, No. 1051, s. 3. 1921 senesinde Fatih Dispanserinde 15.613, Üsküdar Dispanserinde ise 10.544 hasta ücretsiz tedavi edilmişlerdir. "Hilal-i Ahmer Dispanserlerinin Faaliyeti", **Tevhid-i Efkar**, 31 Kanunisani 1338, No. 3260, s. 3. 1922 Nisan ayında Fatih Dispanserinde 1.618, Üsküdar Dispanserinde 1.096 hasta tedavi edilir. "Fatih ve Üsküdar Dispanserleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Mayıs 1338, No. 9, s. 205. 1922 senesi başlangıcından sonuna kadar Hilal-i Ahmer'in Fatih, Üsküdar ve Çağaloğlu Dispanserlerinde tedavi edilen hasta sayısı toplam 35.527'dir. "Hilal-i Ahmer Dispanserlerinin Senelik Faaliyeti", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunisani 1339, No. 17, s. 120. Hilal-i Ahmer doktorlarından Lütfi Bey'in birkaç sağlık memuru ile Kavak'ta bulunan muhacirleri ziyaret ve onlara tıbbî yardımda bulunduğu hakkında bkz. "Kuyudat-ı Sıhhiye", **Vakit**, 24 Kanunievvel 1336, No. 1092, s. 2.

Sıhhiye Müdüriyeti bünyesinde bulunan Emraz-ı Sariye Mücadele Heyeti, Muhacirin Müdüriyeti ile ortak çalışarak Beyazıt, Üsküdar, Aksaray, Fatih, Sultan Ahmet, Sarıyer ve Beyoğlu'ndaki muhacirleri muayene etmiştir. Muhacirin Müdüriyetine bağlı doktorlar bu şekilde seyyar olarak hizmet verdikleri gibi vakit kaybını önlemek ve çok sayıda muhacire ulaşmak adına Beyazıt'ta bir "Hasta İntizar Salonu" açılmış ve Belediye Tabibi Hamdi Bey tarafından, her gün saat birden üçe kadar hafif hasta muhacirlerin ücretsiz olarak ayakta tedavileri gerçekleştirilmiştir.¹³³⁷

Nisan-Mayıs 1921'den itibaren İzmit, Yalova ve Karamürsel civarındaki Müslüman ahalinin İstanbul'a yoğun bir şekilde gelmeye başlaması şehirdeki salgın hastalık riskini artırdığından, nisan ayı içerisinde şehirdeki muhacirlerden 20.045'i muayene edilmiş ve bunlardan 1.048'ine reçete verilmiştir. 1.831 kişiye çiçek, 9 kişiye de tifüs aşısı yapılmıştır.¹³³⁸ Özellikle Davutpaşa Kışlasında muhacir miktarının artması ve 12 muhacir çocukta kızamık tespit edilmesi üzerine bunlar anneleriyle beraber karantinaya alınmışlardır. Ayrıca kışladaki muhacirlere çiçek, veba, kolera, tifüs aşılı uygulanmıştır.¹³³⁹ Yine muhacirlerin yoğun bir şekilde bulunduğu bölgelerden Eyüpsultan'da muhacirler için iki revir açılmış ve gerekli malzeme Harbiye Nezareti'nden temin edilmiştir.¹³⁴⁰

Muhacir miktarının arttığı bir sırada Muhacirin Müdüriyeti ile Emraz-ı Sariye Heyeti'nin ortak mesaileri de yoğunlaşmıştır. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, muhacirlerin sağlık durumlarını kontrol için kendi bünyesindeki üç doktor ile dört memuru Sıhhiye Müdüriyeti emrine vermiş, aynı zamanda Muhacirin Sıhhiye Müdürü İslam Bey ve Emraz-ı Sariye Müfettişi İbrahim Bey, Davutpaşa, Selimiye ve Gülhane'deki muhacirlerin durumunu birlikte denetlemişlerdir.¹³⁴¹

¹³³⁷ "Muhacirler Hakkında", **Vakit**, 8 Teşrinievvel 1336, No. 1017, s. 2. "Muhacirlerin Hastaları İçin", **Vakit**, 30 Kanunisani 1337, No. 1129, s. 2. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti tarafından hazırlanan bir istatistikte belediye doktorları tarafından 1919-1922 seneleri zarfında ücretsiz tedavi edilen hasta sayısı 127.449'dur. Bunlardan 40.495'inin de ilaçları ücretsiz olarak temin edilmiştir. Güran, **a.g.k.**, s. 91.

¹³³⁸ "İstanbul'daki Muhacirlerin Sıhhati", **Vakit**, 4 Mayıs 1337, No. 1223, s. 3. "Muhacirine Tedabir-i Sıhhiye", **Tevhid-i Efkâr**, 28 Haziran 1337, No. 3053, s. 4. 1919-1922 seneleri arasında İstanbul'da salgın hastalıklardan ölen kişi miktarına bakıldığında ilk sırayı 10.587 kişi ile verem almaktadır. İkinci sırada 688 vaka ile tifo, üçüncü sırada 466 vaka ile çiçek gelir. Devamında ise 414 tifüs, 284 sıtma, 244 kızamık, 208 dizanteri, 70 veba hastalıkları gelmektedir. Güran, **a.g.k.**, s. 88 ve 90-91.

¹³³⁹ Muhacir Arasında Hastalık", **Vakit**, 12 Haziran 1337, No. 1260, s. 2. "Marmara Felaketzedeleri", **Tevhid-i Efkâr**, 14 Haziran 1337, No. 3039, s. 2.

¹³⁴⁰ "Muhacirin Müdüriyetine Levazım İtasi", **Vakit**, 16 Haziran 1337, No. 1264, s. 1. "Eyüpsultan'da Revir Küşadı", **Tevhid-i Efkâr**, 9 Temmuz 1337, No. 3063, s. 4.

¹³⁴¹ "Muhacirin Sıhhiye Müdüriyetine", **Tevhid-i Efkâr**, 16 Temmuz 1337, No. 3070, s. 4. Bu denetlemeler sırasında muhacirlere veba, kolera, çiçek ve tifo aşılarının eksiksiz bir şekilde uygulandığı tespit edilmiştir. "Muhacirine Aşı", **Tevhid-i Efkâr**, 28 Temmuz 1337, No. 3081, s. 4.

Muhacirlere salgın hastalıklardan korunmaları için aşı dışında bir diğer önemli tedbir şahsî temizliklerinin temini çabası olmuştur. Ancak İstanbul'daki su sıkıntısı gündelik hayatı olumsuz etkilemiş ve bu ortamda salgın hastalıklara karşı mücadelede zorluklar yaşanmıştır.¹³⁴² Bu noktada çözüm Emraz-ı Sarîye Mücadele Heyeti'ne hamam tahsis edilmesi olmuştur. Aşıları ikmal edilen muhacirlerin daha sonra bu hamamlara sevk edilmek suretiyle temizlikleri sağlanmıştır.¹³⁴³ Ancak muhacir miktarına oranla hamamların yetersiz kalması, Davutpaşa ve Selimiye Kışlalarında bulunan muhacirler arasında başta uyuz ve dizanteri olmak üzere cilt ve diğer bulaşıcı hastalıkların başlamasına neden olmuştur.¹³⁴⁴

Su sıkıntısının en yoğun yaşandığı yer Davutpaşa Kışlasıdır. Muhacirlerin su temini için kışla içerisinde açtıkları kuyulardaki çamurlu suyu tüketmeleri salgın hastalıklara yol açmıştır. Muhacirlerin kışlaya çok uzak bir mesafedeki çeşmeden temin ettikleri su da ihtiyacı karşılayamamıştır.¹³⁴⁵ Kışladaki muhacirler için düzenlenen 1921 Ağustos ayına ait sıhhi raporda, uyuz ve dizanteriden başka salgın ve bulaşıcı hastalığa rastlanmadığı belirtilir. Ağustos ayı içerisinde vefat eden toplam 41 muhacirden 32'si çocuktur ve bunların ölüm nedeni öncelikle dizanteridir. Raporda kışlanın kapasitesinin üzerinde bir muhacire ev sahipliği yapması ve susuzluk nedeniyle muhacirlerin kaynağı belirsiz olan suları kaynatmadan çocuklara içermeleri sonucunda dizanteri ve uyuz hastalıklarının yaygın olarak görüldüğüne temas edilmiştir. Kışlaya yakın bir mahalde kiralanan hamamdan günde 40-50 kadar muhacirin istifade etmesi sağlansa da kışladaki

¹³⁴² “Vakit”, su sıkıntısının zaten son derece kötü olan sağlık koşullarını daha da kötüleştirdiğinden ve salgın hastalıkların yayılması için uygun ortam hazırladığından bahsetmektedir. “Su Meselesi”, **Vakit**, 23 Eylül 1336, No. 1002, s. 1.

¹³⁴³ Emraz-ı Sariye Mücadele Heyeti'nin teklifi üzerine Üsküdar ve Beyoğlu'nda halk hamamlarının yapımı hakkında 10 Ekim 1920 tarihli karar için bkz. **BOA. DH. HMŞ. 6/11**. Bunlara ilaveten Balat ve Kasımpaşa'da Emraz-ı Sariye Mücadele Heyeti'ne iki büyük hamam tahsis edilmiş ve bunların tamiri Heyet tarafından temin edilmişse de hamamlara su ihalesi için Sıhhiye Müdüriyeti'nde tahsisat bulunmadığı için bu teşebbüs yarım kalmıştır. “Emraz-ı Sariye Mücadele Heyetinin Hamamları”, **Vakit**, 23 Teşrinisani 1336, No. 1063, s. 2. 1921 Mart ayına gelindiğinde Sıhhiye Müdüriyeti bu hamamların atıl kalmaması için yeni bir denemede bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. “Halk Hamamları”, **Vakit**, 16 Mart 1337, No. 1173, s. 2. Eyüp mıntikasına iskân edilen 400 muhacirin kolera ve tifüs aşıları yapıldıktan sonra hamamlara sevk edildiği görülür. “Eyüp Muhacirlerine Aşı”, **Vakit**, 5 Kanunisani 1337, No. 1104, s. 2.

¹³⁴⁴ Hilal-i Ahmer Doktoru Mehmet Emin Bey, Davutpaşa Kışlasındaki muhacirlerin sağlık durumlarına ilişkin 1921 Ağustos ayına ait raporunda uyuz hastalığının nedeni olarak “izdiham ve susuzluğun başlıca sebep” olduğunu yazmıştır. **TKA. 850/215**.

¹³⁴⁵ “Marmara Felaketzedeleri”, **Tevhid-i Efkar**, 14 Haziran 1337, No. 3039, s. 2. “Davutpaşa Kışlasında Su”, **Vakit**, 20 Temmuz 1337, No. 1298, s. 2. Kışladaki su tesisat sisteminin incelenmesi neticesinde esaslı bir tamire ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Kışlanın su ihtiyacının kışla civarında olup bir vakfa ait olan fırın yakınındaki kuyudan temini için bir motor temini ve fırın vakfa ait olduğu için Evkaf Nezareti'ne müracaat edilmesi kararlaştırılmıştır. **TKA. 26/101**.

toplam muhacirin 3.700-4.000 civarında olduğu dikkate alındığında hamamın yetersizliği anlaşılmaktadır.¹³⁴⁶ 1921 Kasım ayına ait raporda hasta çocuklar için 12 yataklık bir revir kurulduğu ancak, bunun yetersiz kaldığından söz edilmektedir. Ayrıca kalabalık ve yer sıkıntısı nedeniyle muhacirlerin temizlik kurallarını ister istemez ihlal etmek zorunda kaldıkları da raporda yer almıştır. Muhacirler yaz aylarında açık havada yemeklerini pişirip ve çamaşırlarını yıkarken, kışın gelmesiyle birlikte çamaşırhane ve mutfakın yetersizliği yüzünden koridorlarda yemek pişirip, çamaşır yıkamaktadırlar. Bu durum zaten elverişsiz olan temizlik şartlarını daha da kötüleştirmektedir.¹³⁴⁷

Selimiye Kışlasının su konusundaki durumu Davutpaşa kadar kötü olmasa da buradaki muhacirler arasında görülen hastalıkların başında, özellikle çocuklarda uyuz gelmekte ve ikinci sırayı zührevi hastalıklar almaktadır.¹³⁴⁸ Bu hastalığa yakalananlar kışla dahilinde kurulan karantinada diğer muhacirlerden tecrit edilmişlerdir.¹³⁴⁹ Bunun dışında Selimiye'deki hasta muhacirlerin bir kısmı Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde tedavi altına alınmışlardır.¹³⁵⁰

Muhacirler arasında en yaygın hastalık olan veremle mücadele için Heybeliada'daki Çam Limanı'nda bulunan ve 1921'de Mekteb-i Harbiye öğrencileri için yapımına başlanan sanatoryum, Hint Müslümanlarının Hilal-i Ahmer'e gönderdikleri 5.000 İngiliz lirası harcanarak nekahethaneye çevrilmiş ve 18 Mart 1922'de resmî törenle hizmete açılmıştır.¹³⁵¹

¹³⁴⁶ **TKA. 850/215.** Hilal-i Ahmer Doktoru Mehmet Emin Bey'in 1921 Eylül ayına ait raporunda da yine aynı hususlara temas edilmiş, yapılan kontrollerde uyuz, dizanteri ağırlıklı olmak üzere kızıl ve kabakulak dışında bulaşıcı hastalığa tesadüf edilmediği kışladaki "izdiham ve susuzluğun" devam ettiği belirtilmiştir. **TKA. 850/224.**

¹³⁴⁷ **TKA. 850/236.**

¹³⁴⁸ **TKA. 21/113.**

¹³⁴⁹ Selimiye'de 100 kadar uyuz ve zührevi hastalık taşıyan muhacir tespit edilmiştir. "Muhacirine Muavenet", **Vakit**, 11 Ağustos 1337, No. 1320, s. 2. "Muhacirin Ahval-i Sıhhiyesini Teftiş", **Vakit**, 12 Ağustos 1337, No. 1321, s. 3. "Selimiye Kışlasında Emraz-ı Zühreviye", **Tevhid-i Efkar**, 12 Ağustos 1337, No. 3093, s. 4. "Selimiye Kışlasında Tecrit Edilenler", **Tevhid-i Efkar**, 23 Ağustos 337, No. 1329, s. 2.

¹³⁵⁰ Fakülte yönetimi bu tür hastaları başlangıçta kabul etmek istememişse de Muhacirin Müdüriyeti'nin müracaatları neticesinde olumlu sonuç alınmıştır. "Selimiye Kışlasındaki Muhacirler", **Vakit** 4 Teşrinievvel 1337, No. 1371, s. 3. "Selimiye Kışlasındaki Muhacirler", **Vakit**, 29 Teşrinisani 1337, No. 1390, s. 2. **TKA. 850/236.**

¹³⁵¹ "Veremli Muhacirler İçin Sanatoryum", **Tevhid-i Efkar**, 11 Şubat 1338, No. 3271, s. 4. "Muhacirlere Muavenet, Mehmet Chotani'nin Gönderdiği Meblağ", **Vakit**, 17 Mart 1338, No. 1532, s. 1. "Hindistan'ın Muaveneti", **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Mart 1338, No. 459, s. 2. Açılışta konuşma yapan Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, Hint lider Mehmet Çotani'ye teşekkürlerini sunmuştur. "Çam Limanı Muhacirin Nekahethanesinin Küşadı", **Tevhid-i Efkar**, 19 Mart 1338, No. 3307, s. 1. 48 yataklı nekahethanedeki bir yatağın bir aylık masrafı 20 liradır. Bazı zenginlerin yatakların aylık masrafını karşılamayı kabul ettiği görülür. Örneğin "Muhacirin İane Komisyonu azasından Cevat Bey" bir yatağın

2. 6. İstanbul'un Müslüman Ahalisi Tarafından Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Nisan 1921 sonrasında Yunan Ordusunun ve Rum çetelerin Güney Marmara sahil şeridindeki ve Doğu Trakya'daki ahali üzerinde yaptıkları baskı sonucunda çok sayıda Müslüman muhacirin İstanbul'a gelmesi, toplumsal ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Müslüman kimliğinin ön plana çıkarılarak "din kardeşliği" ve "vatandaşlık" söylemi üzerinden muhacirlere yardım elinin uzatılması yolunda gazetelerde çok sayıda yazı kaleme alınmış ve okuyucu mektupları yayınlanmıştır.

"Vakit" en önemli meselelerin başında gelen muhacir konusunun, Yunanlıların son İnönü mağlubiyeti sonrasında öneminin bir kez daha arttığını ve binlerce Müslüman ahalinin "İstanbul'un aguş-u rahmetine sığındığına" dikkat çekmiştir. Muhacirlere sadece Muhacirin Müdüriyeti ve Hilal-i Ahmer tarafından yapılan yardımların yeterli olmadığı gerçeği karşısında, İstanbul ahalisini üstüne düşeni yapmaya davet eden gazete, bu noktada İslam tarihinden örnekler verir. "Malumdur ki, Hazreti Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret-i nebevîye vuku bulduğu zaman muhacirlere muavenet vazifesini teshil etmek üzere yerli ahaliye ensar namını izafe buyurmuşlar ve muhacir ile ensar arasında, kardeşlik münasebeti tesis etmeyi emir eylemişlerdir. Şimdi İstanbul'a iltica eden vatandaşlarımızın vaziyeti ve ihtiyacı nazar-ı dikkate alınır, İstanbul ahalisinin de bu zavallılara karşı ellerinden gelen muaveneti yapmaya şıtab etmesi alelade bir vazife-i vataniye değil; hatta bir vazife-i dinîye olduğu derhal tasdik edilir..."¹³⁵²

"Memalik-i müstevliyeden her gün yüzlerce muhacir kafilesinin Dersaadet'in sine-i merhamet ve himayesine sığınmakta olduğu" bir sırada İstanbul halkının bütün bu ağır vazifeyi sadece Muhacirin Müdüriyeti ile Hilal-i Ahmer'in omuzlarına yüklemiş olmasından duyulan rahatsızlık "Kadıköy'den Binbaşı Bahaddin" imzasıyla "Vakit" gazetesine gönderilmiş yazıda dile getirilmiştir.¹³⁵³ "Tevhid-i Efkar" ise her gün irili ufaklı kabileler halinde, Marmara sahillerinden kaçarak İstanbul'a gelen zavallı muhacirleri beslemek zorunda kalan Muhacirin Müdüriyeti "en ziyade İstanbul ahalisinin lütuf ve sahabetine intizar etmektedir" diye yazmaktadır.¹³⁵⁴ Velid Ebuziya da

masrafını karşılamayı kabul etmiştir. "Muhacirin Nekahethanesinin Teftişi", **Vakit**, 23 Mart 1338, No. 1538, s. 2. "Muhacirin Nekahethanesinin Teftişi", **Vakit**, 14 Temmuz 1338, No. 1649, s. 2.

¹³⁵² "Muhacirler Meselesi", **Vakit**, 6 Temmuz 1337, No. 1284, s. 1.

¹³⁵³ "Zavallı Muhacirlerimiz", **Vakit**, 29 Mayıs 1337, No. 1248, s. 2.

¹³⁵⁴ "Zavallı Vatandaşlarımız", **Tevhid-i Efkar**, 4 Haziran 1337, No. 3031, s. 3.

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin yapıldığı sırada Anadolu evlatlarının üstüne düşen her türlü fedakarlığı yerine getirirken; İstanbulluların da bu vazifeye ortak olmalarını ve maddî, manevî üzerlerine düşen ne varsa yerine getirmeleri gerektiğini belirtmiştir.

“...Madem ki, İslam’ın en büyük cihadı olan bu istihlas-ı vatan harbinde biz de Anadolu gibi kanımızı akıtmak şerefinden mahrumuz, madem ki Anadolu’nun dilaverleri gibi elimizde silahımız ecdat topraklarını düşmana karşı adım adım müdafaa etmek fedakarlığından nasibedâr değiliz, hiç olmazsa bugünlerde ruhen, bedenen Anadolu ile beraber olmamız, Anadolu kanını dereler gibi akıtırken bizim de bu vaziyet-i elîmemiz müsait bulunduğu mertebe, ona layık olmaya çalışmamız bizim için bir vazife-i vataniye, bir fariza-yı dinîyedir...” demiştir.¹³⁵⁵

Özellikle Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine yapılan ilavelerin malî buhran nedeniyle tahsis edilememesi yüzünden muhacirlerin bütün yükünün Hilal-i Ahmer’in omuzlarına kaldığı 1921 ve 1922 seneleri boyunca İstanbul’un Müslüman ahalisi tarafından kampanyalar düzenlenmek suretiyle Hilal-i Ahmer adına bağış toplanmıştır.¹³⁵⁶ Bununla birlikte bağış yapan şahıs ya da ticarethanelerin isimlerine gazete sayfalarında yer verilmiş, dahası bu kişiler farklı türden Hilal-i Ahmer madalyaları ile ödüllendirilmiş ve böylece toplumun geri kalan kesimleri de bu davranışa teşvik edilmiştir.¹³⁵⁷ Bu isimler arasında hanedana mensup şahısların da yer alması, rol model oluşturmaları açısından önemli bir işleve sahiptir. İsim listelerine bakmak hanedan mensubu ya da sıradan vatandaş gibi toplumun farklı kesimlerinden gelen ancak aynı ortak dava etrafında toplanmış insanları bir arada görmemize olanak sağlaması açısından önemlidir. Toplumun ortak sorunları, acıları karşısında aynı refleksi geliştirip ortak tepki veren insanlar madden olmasa bile manevî olarak bir araya gelmekte ve bu sayede millî birlik ve beraberlik hisleri gelişmektedir. Örneğin Hilal-i Ahmer madalyası alanların yer aldığı 21 Nisan 1921 tarihli bir listede tesadüf edilen isimlerden bazıları şunlardır: Şehzade Selim Efendi, Şehzade Selim Efendinin valideleri

¹³⁵⁵ Ebuziyazade, “İstanbul’un Vazifesi”, **Tevhid-i Efkar**, 17 Temmuz 1337, No. 3071, s. 1.

¹³⁵⁶ “Muhacir Kardeşlerimiz Muhtaç-ı Muavenettir”, **Tevhid-i Efkar**, 15 Kanunisanı 1338, No. 3244, s. 3.

¹³⁵⁷ Laz Hacı Hüseyinzade Mehmet Hilmi Efendi tarafından muhacire dağıtılmak üzere 57 pamuklu ve ismini vermek istemeyen diğer bir zat tarafından da 100 okka zeytin bağışlanmıştır. “Muhacirine Teberru”, **Vakit**, 22 Şubat 1337, No. 1152, s. 2. İsmi vermek istemeyen bir Türk tüccarı 342,5 kilo pirinç ve 6 teneke zeytinyağı bağışlamıştır. “Muhaceret”, **Vakit**, 17 Mayıs 1337, No. 1236, s. 2. Eminönü Yemiş İskelesi’nde İslam tüccarlarından Mustafa ve Rahmi Bey kardeşler muhacirler için 1.500 okka fasulye bağışlamışlardır. “Muhacire Fasulye İhdası”, **Vakit**, 11 Temmuz 1337, No. 1289, s. 2. “Geçen Ağustos’ta Hilal-i Ahmer’e Verilen İane Cetveli”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 22.

Bedri Felek Kadın Efendi, Şehzade Mehmet Abid Efendi, Sultan Abdülhamit'in kızı Şadiye Sultan, Sultan Abdülhamit'in zevcesi Emsal Nur Kadın Efendi, Şehzade Abdürrahim Efendi'nin zevcesi Prensese Emine Hanımefendi, Merhum Serasker Rızapaşazade Süreyya Paşa, İkdam gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey, Şehremaneti Süt müteahhitlerinden Mehmet Çavuş, Balıkpazarı'ndan Bakkal Tefvik Bey, Beykoz eşrafından Hacı Mustafa Bey, Tüccardan Hacı Hüseyinzade Hacı Mehmet Bey...¹³⁵⁸

Toplumun farklı kesimlerinden insanları bir araya getiren bu tür organizasyonlardan biri de Sakarya Meydan Muharebesi'ne tesadüf eden aylarda İstanbul'daki çeşitli semtlerde "heyet-i faaliye" adı altında örgütlenmelerin meydana getirilmesi olmuştur. Heyet-i faaliyetlerin ilki Üsküdar'da oluşturulmuştur.¹³⁵⁹ Özellikle mahalle ihtiyar heyetleri tarafından teşkil edilen bu "heyet-i faaliye"ler Beyoğlu, Beyazıt, Kadıköy, Anadoluhisarı, Adalar gibi pek çok muhitte de kurulmuşlardır.¹³⁶⁰ Bu çalışmanın başlamasının ardından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından İstanbul basınına yapılan çağrıda, halkın "zavallı dindaşlarımıza" yardıma davet hususunda yardımcı olması istenmiştir.¹³⁶¹ Bunun üzerine İstanbul'un Müslüman ahalisi gazeteler aracılığıyla "din kardeşlerine" yardıma davet edilir. Anadolu köylüsü vatani için varını yoğunu ortaya koyup, kalan son evladını da cepheye yollarken, "İstanbul Müslümanlarının, Payitaht-ı Saltanat ve Makam-ı Hilafet halkının" bu fedakarlıktan geri kalmaması gerektiği fikri, gazete sayfalarında işlenmiştir. Hiç değilse yaralıları ve muhacirlere bir iki parça eşya verebileceği çağrısı yapılmıştır. Böylece muhacirlere

¹³⁵⁸ "Madalya", **Takvim-i Vakayi**, 24 Nisan 1337, No. 4144, s. 2. Hanedan üyeleri ve üst düzey bürokratlar ile sıradan tüccarlar ve vatandaşların birlikte bulunduğu başka bir liste için bkz. "Madalya", **Takvim-i Vakayi**, 23 Haziran 1337, No. 4194, s. 3-4. ile Aynı mantıkla devlet görevlilerinin muhacirlerle ilgili özverili çalışmaları da ödüllendirilerek bu konuda diğer memurlara rol model olması temin edilmeye çalışılmıştır. "Muhacirin-i Müslime hakkındaki hizmet-i mütemadiyesine binaen" Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey'e ikinci rütbeden Osmanî ve Müfettişlerden Halil Ali Bey'e de dördüncü rütbeden Osmanî nişanları verilmiştir. "Nişan", **Takvim-i Vakayi**, 16 Haziran 1337, No. 4148, s. 1.

¹³⁵⁹ Üsküdar Heyet-i Faaliyesi, "muhacir ve Anadolu muhtaçları için 30.975 kuruş nakit paranın yanında, 314 don, 324 gömlek ve 323 çift çorap bağışlamıştır. "Şükran Borcu", **Tevhid-i Efkâr**, 15 Temmuz 1337, No. 3154, s. 4.

¹³⁶⁰ Beyoğlu mahallesi İhtiyar Heyeti ile ortak çalışarak kampanyaya destek vermek için "Beyoğlu Belediyesi Yardım Heyeti" namıyla bir heyet kurulmuştur. Yardım heyeti üyelerinin toplumsal pozisyonları ağırlıklı olarak orta sınıf ve ulema'dır. Beşiktaş'tan Şabanî Dergâhı Postnişini Şeyh Hacı Osman Efendi, emekli Binbaşı Vasıf Bey, Cihangir'den Muammer Salim Bey, Şişli'den İpekçizade Cemil Kanî Bey, Hasköy'de tüccardan Davut Azolyo Efendi, Halıcıoğlu'ndan Mühendis Ragıppaşazade Halit Bey, Kasımpaşa'dan Bahriye Katip Yüzbaşı Ali Bey, Cami-i Kebir İmamı Hafız Edip Efendi. "Beyoğlu Dairesi Yardım Heyeti", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Eylül 1337, No. 3120, s. 1. Beyazıt Dairesi Heyet-i Faaliyesi kurulur kurulmaz dokuz maddelik bir beyanname yayınlayarak yapılacak yardımın türü ve şeklini belirlemiştir. "Beyazıt Dairesi Heyeti Teşkil Etti", **Tevhid-i Efkâr**, 17 Eylül 1337, No. 3126, s. 4. "Bir Don, Bir Gömlek", **Vakit**, 18 Eylül 1337, No. 1355, s. 3.

¹³⁶¹ **CA. 272. 74. 69. 53. 12/1.**

yardım etmek, vatan için çarpışmak ve canını feda etmekle eşit seviyede ulvî davranışlar olarak nitelenmiştir.¹³⁶² Yapılan çağrılar sonuç vermiş ve “heyet-i faaliyetler” tarafından başlatılmış olan yardım toplama kampanyası, 1921 Eylül ayı başında daha da genişletilmiştir. “Anadolu muhtacın-i muhacirine kışlık çamaşır toplamak üzere” Celal Muhtar, Osmanlı Bankası Meclis-i İdare üyesi Nuri, Namlızade Mithat, Ali Haydar Mithat, İstanbul eski Valisi Kanî Beylerden oluşan bir “Heyet-i Müteşebbiye” kurulmuştur. Bu heyet, mahalle ihtiyar heyetleri aracılığıyla her evden bir don, bir gömlek ve bir çift çoraptan oluşan “bir takım çamaşır” isteyecektir.¹³⁶³ Yardım kampanyasına ağırlıklı olarak İstanbul’un orta halli ve dar gelirli aileleri ilgi duymuştur. Bu durum gazeteler tarafından toplumun diğer kesimlerine örnek bir davranış olarak sunulmuş, “Müslüman İstanbul halkı” vatanperverlik ve kardeşlik hisleri doğrultusunda kampanyaya davet edilmiştir.¹³⁶⁴ Dar gelirli aileler ile orta halli tüccar ve esnafın bu kampanyaya rağbet göstermesi, hatta ikinci defa yardımda bulunanların olması önemlidir.¹³⁶⁵ Özellikle II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki’nin takip ettiği “millî iktisat” politikası ve yabancı malların boykot edilmesi eylemleri çerçevesinde

¹³⁶² “Anadolu’ya Günde Bir Kuruş Da Mı Veremeyiz?”, **Tevhid-i Efkâr**, 6 Eylül 1337, No. 3115, s. 1. “Anadolu’ya Borcumuz Bir Don Bir Gömlek”, **Vakî**, 7 Eylül 1337, No. 1344, s. 1.

¹³⁶³ “Anadolu’nun Mecruh Gazilerine ve Muhtaç Muhacirlerine Muavenet İçin Âynen Çamaşır Toplamak Üzere Bir Heyet Teşkil Etti”, **Tevhid-i Efkâr**, 7 Eylül 1337, No. 3116, s. 1. Heyet, bütün belediye dairelerini ziyaret etmiş ve her dairede hatırı sayılır, güvenilir kişilerden birer “heyet-i faaliye” oluşturulmasını sağlamıştır. Heyet-i faaliyetler, ihtiyar heyetleri ile ortak çalışacaklardır. “Gazilerimize Muavenet”, **Tevhid-i Efkâr**, 15 Eylül 1337, No. 3124, s. 4. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumi Reisi Hamit Bey, kurulan bu heyet hakkında yaptığı açıklamasında Hilal-i Ahmer’in bu heyetle ortak çalışacağını ve toplanan malzemenin Anadolu’ya ve muhacirlere ulaştırılması hususunda her türlü fedakarlığı göstereceğini beyan etmiştir. “İstanbul’dan Anadolu’ya Hamiyyet ve Şefkat Borcu”, **Tevhid-i Efkâr**, 8 Eylül 1337, No. 3117, s. 2. “Millî Vazifemiz: Anadolu’ya Bir Don, Bir Gömlek Vermektedir”, **Vakî**, 8 Eylül 1337, No. 1345, s. 1. Hilal-i Ahmer’in ortak mesaisine dair İstanbul Vilayeti ve Hilal-i Ahmer Merkezi arasındaki 3 Eylül 1921 tarihli yazışma için bkz. **TKA. 93/116**.

¹³⁶⁴ “Ey İstanbul’un Müslüman halkı! Hamiyyet ve fedakarlık, insaniyet ve vatanperverlik sahasında Payitaht Müslümanlarının da mücahede-i millîye için malını ve kuvvetini esirgemeyen Anadolu Müslümanlarından geri kalmadığını, kalamayacağını bilfiil ispat ediniz.” “İstanbul, Anadolu’dan Canını Bile Esirgemez”, **Tevhid-i Efkâr**, 7 Eylül 1337, No. 3116, s. 1.

¹³⁶⁵ Örneğin, Yenicami’deki kunduracı ve kuşakçı esnafından Abdullah, Cemal ve Ömer Rıfat Efendiler 5.350 kuruş bağışta bulunmuştur. “İstanbul Müslümanları”, **Tevhid-i Efkâr**, 8 Eylül 1337, No. 3117, s. 4. Yukarıda İzmir muhacirleri için Darülfünun öğrencileri tarafından düzenlenen yardım kampanyasını incelerken gördüğümüz gibi orta ve dar gelirli sınıfların muhacirlere yardım konusundaki fedakarlıklarına karşılık İstanbul’un zengin kesimlerinin kayıtsız kaldığı bir kere daha görülmektedir. **Tevhid-i Efkâr**, “fakir ve orta halli Müslümanların” zenginlere “ders-i himmet” vererek rehber olduklarını yazmaktadır. “İstanbul Halkı Vazifesini İfaya Başladı”, **Tevhid-i Efkâr**, 8 Eylül 1337, No. 3117, s. 1. Kanuni Sultan Süleyman Mektebi mezunlarından Ahmet Müslim Bey’in küçük yaşına rağmen muhacirler için yaptığı 100 kuruşluk bağış İstanbul’un zenginlerine örnek gösterilerek “milletin fakir ve mutavassıt sınıfının” zengin ve gani gönüllü olduğu ifade edilmiştir. “Bir Türk Yavrusunun Hamiyyeti”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Eylül 1337, No. 3120, s. 1. Kahire’de kurulan “Anadolu’ya Muavenet Cemiyeti” de kampanyaya destek vermiştir. Abdülazim Suudî Efendi’nin on yaşındaki kızı Semiha Hanım, biriktirdiği 18 lirayı bu cemiyete bağışlamıştır. “Bir Mısırlı Hanım Kızın Teberru”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Eylül 1337, No. 3120, s. 1.

oluşturulmaya çalışılan yerli bir müteşebbis sınıfın çekirdeği olarak görülebilecek orta halli bu tüccar ve esnaf kitlesinin, Anadolu’da yürütülmekte olan anti-empyralist çizgideki Milli Mücadele hareketine ve muhacirlere verdiği destek bu açıdan anlam ifade etmektedir.¹³⁶⁶ Bu “dinî ve millî vazife”de İstanbulluların hissen ve fikren Anadolu ile beraber olduklarını ve Anadolu’ya yardımı yalnız bir borç değil, “farz-ı ayn” olarak kabul ettiklerine bir kanıttır.¹³⁶⁷ Nitekim muhacir ve muhtaçlara birer takım çamaşır bağışlama kampanyasının başlaması üzerine, Rum ve Ermeni mağazalarının Amerikan bezine zam yapmaları, tüketiciyi Müslüman esnafa ve yerli malına yönlendirmiştir. Gazetelerde Rum tüccarlar için “içimize sokulan ve bize ihanet edenler” ifadeleri kullanılmış, onların bu zam hilesine aldanmadan hem “millî bir müessesedeki” üretimi artırmak hem de muhacirlere yardım etmek için “kendi ticarethanelerimize ve milli fabrikalarımıza koşmak” tavsiye edilmiştir.¹³⁶⁸ Muhacirlere yardım için düzenlenen kampanya iktisadî sahadaki milliyetçiliğin önemini de vurgulayan bir hal almıştır. Bu milliyetçiliğin baskın karakteri tabi ki Müslüman kimliği olmuş, kahraman gazilerimize ve muhtaç muhacirlerimize yardım “Her Müslüman ve Türk için en büyük vatan ve din borcu” olarak gösterilmiştir.¹³⁶⁹ Bununla birlikte “Tevhid-i Efkâr”da kaleme alınan bir yazıda, muhacirlere yardım meselesi İstanbul ve Anadolu arasında bir rekabete dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda “Anadolu Türklüğü” ve “İstanbul Türklüğü” kavramları kullanılmış, ancak her ikisi için de ortak

¹³⁶⁶ İttihat ve Terakki’nin “milli iktisat” politikası kapsamında yerli bir girişimci sınıf yaratma çabaları hakkında bkz. Zafer Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950, Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 64-132. Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009**, 16. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 24-31. Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitapları, İstanbul, 1999, s. 51-61.

¹³⁶⁷ “Mecruh Gaziler, Hasta Muhacirlerimiz İçin”, **Tevhid-i Efkâr**, 9 Eylül 1337, No. 3118, s. 1.

¹³⁶⁸ Müslümanlara İbret ve İntibah”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Eylül 1337, No. 3120, s. 4. Feshane Fabrikası bu ortamda halka yardım için bir gömlek ve bir dondan ibaret olan bir takım çamaşırı 75 kuruştan satışa sunmuştur. “Gazilerin Çamaşırlarını Milli Fabrikalardan Alınız”, **Tevhid-i Efkâr**, 13 Eylül 1337, No. 3122, s. 2. “Anadolu’ya Borcumuz”, **Vakit**, 12 Eylül 1337, No. 1349, s. 2. Bu konuda kampanyaya katılmak isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla Kadıköy Hilal-i Ahmer Merkezi tarafından 1 lira ve 5 kuruşluk Feshane mamulâtı çamaşırlar tedarik edilmiştir. Gazetelere verilen ilanlarda “yerli malı” vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi, 1 lira ve 5 kuruş bağış yapıldığı takdirde bu çamaşırları resmî makbuz karşılığında teslim ederek kampanyaya destek vermiştir. “Kadıköy Müslümanlarına”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Eylül 1337, No. 3120, s. 1. “Kadıköy Müslümanlarına”, **Tevhid-i Efkâr**, 13 Eylül 1337, No. 3122, s. 4. “Hilal-i Ahmerimize Yardım Edelim”, **Tevhid-i Efkâr**, 15 Eylül 1337, No. 3124, s. 4. Örneğin Şehzade Abid Efendi tarafından 47, Doktor Arif Paşa tarafından 50, Doktor Niyazi İsmet Bey ve ailesi tarafından da 50 takım çamaşır Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesi aracılığıyla Feshane’den sipariş edilerek Hilal-i Ahmer’e bağlanmıştır. “İstanbul Müslümanları”, **Tevhid-i Efkâr**, 17 Eylül 1337, No. 3126, s. 4. Üsküdar Daire-i Belediyesi Heyet-i Faaliyesi de Feshane üretimi olan çamaşırların mahalli ihtiyar heyetleri tarafından kesilen 105 kuruşluk makbuzlar karşılığında halka satışını sağlamıştır. “Üsküdar Anadolu’ya Yardım Heyeti”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Eylül 1337, No. 3131, s. 4. “Üsküdar Ahali-i Kiramına”, **Vakit**, 22 Eylül 1337, No. 1359, s. 3.

¹³⁶⁹ “Kutsî Borç”, **Tevhid-i Efkâr**, 20 Eylül 1337, No. 3129, s. 2.

payda olarak Müslümanlık gösterilmiştir. “Anadolu” kavramı tehlike altında olan ortak vatanı karşılayacak şekilde kullanılmış, bu tehlikenin bertaraf edilmesi ve vatanın savunulması hususunda “İstanbul ve Anadolu Türklüğünün” ruh ve emel açısından bir olduğu mesajı verilmiştir.¹³⁷⁰

Müslümanlık ve Türklük kimliğine yapılan bu yoğun vurgu ve millî duyguların okşanması neticesinde, ihtiyar heyetleri vasıtasıyla İstanbul’un pek çok semtinde kampanyaya yoğun bir katıl olmuştur. Örneğin Beyazıt Heyet-i Faaliyesi 29.175 kuruş nakit para yardımında bulunduğu gibi çarşı esnafı tarafından da 79 don, 79 gömlek, 37 çorap, 5 mintan, 11 fanila bağışlanmıştır.¹³⁷¹ Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi yaptığı yoğun çalışma neticesinde de semt ahalisinden 12.000 lira gibi ciddi bir meblağ toplamayı başarmıştır.¹³⁷² Fatih semtinde bu konuda bir teşkilatlanmanın henüz yapılmamış olmasından rahatsızlık duyan mahalle ahalisinin şikayeti üzerine Heyet-i Müteşebbiye harekete geçmiş ve “Tercüman Yunus Mahallesi”nden Şeyh Şerafettin Efendi’nin başkanlığında Fatih Heyet-i Faaliyesi kurulmuştur.¹³⁷³

Muhacirler ve Anadolu muhtaçlarına düzenlenen bu kampanyada, heyet-i faaliyetler dışında kadınlar tarafından vücuda getirilen birtakım teşkilatların da yoğun şekilde çalıştıkları görülür. Örneğin 13 Eylül’de Harbiye Nazırı Ziya Paşa’nın eşinin himayesinde ve Adile Sultan İnas Mektebi Müdiresi Reşide Hanım’ın başkanlığında bir araya gelen Bakırköy’ün önde gelen hanımları, “Bakırköy İane Komisyonu”nu teşkil etmiş, belirledikleri beş mıntıkada gömlek, don, çorap ve nakit para toplamak suretiyle ciddi şekilde çalışmışlardır.¹³⁷⁴ Aynı şekilde Hilal-i Ahmer Kadınlar Darülsanaîsi de ürettiği iç çamaşır ve eşyayı satarak kampanya için gelir elde etmiştir.¹³⁷⁵

¹³⁷⁰ “Anadolu’nun İstanbul’a Hitabı”, **Tevhid-i Efkar**, 25 Eylül 1337, No. 3134, s. 1.

¹³⁷¹ “Beyazıt Heyetinin Derc Ettiği İane”, **Tevhid-i Efkar**, 24 Eylül 1337, No. 3133, s. 4. Çok kısa bir süre içerisinde Beyazıt Heyet-i Faaliyesi, Hilal-i Ahmer’e 743 liralık ikinci bir nakit para yardımı ile 256 adet don, 258 adet gömlek ve 254 adet de çorap yardımında bulunmuştur. “Beyazıt Heyet-i Faaliyesinden Teslim Edilen İanat”, **Tevhid-i Efkar**, 27 Eylül 1337, No. 3136, s. 4. “Don, Gömlek”, **Vakit**, 26 Eylül 1337, No. 1363, s. 3.

¹³⁷² “Kadıköy Civarı Ahalisine”, **Tevhid-i Efkar**, 25 Eylül 1337, No. 3134, s. 4.

¹³⁷³ “İane Heyet-i Müteşebbiyesinin Nazar-ı Dikkatine”, **Tevhid-i Efkar**, 24 Eylül 1337, No. 3133, s. 4. “Anadolu’ya Yardım Heyeti”, **Tevhid-i Efkar**, 25 Eylül 1337, No. 3134, s. 2. Fatih Heyet-i Faaliyesi ilginç bir girişimin altına imza atarak sigara için semt ahalisinin günlük sigara bedeli olan 1 kuruşu Hilal-i Ahmer’e bağışlaması kararını almıştır. “Her Gün İki Sigara Eksik İçiniz”, **Tevhid-i Efkar**, 25 Eylül 1337, No. 3134, s. 2.

¹³⁷⁴ Belirlenen mıntıkaların sorumluları orta ve üst tabaka sivil-asker bürokrat eşleri ve kızlarından seçilmiştir. Böylece halk nazarında kampanyaya yönelik bir güvenilirlik duygusu oluşacak ve bu da katılımı artıracaktır. Birinci Mıntıka: Zuhurat Baba ve Bağcılar ciheti. Divan-ı Temyiz-i Askeri Reisi Ferik Fuat Paşa’nın, emekli Ferik İbrahim Paşa’nın ve Mülkiye Kaymakamlarından Fahri Bey’in eşlerinin himayesindedir. İkinci Mıntıka: Kartal Tepe. Üsküdar Tahrirat Müdürü Hüsnü Bey’in, Emlak-ı Emirîye Müdürü Muhlis Bey’in ve Mercan Sultanisi Müdürü Hilmi Efendilerin eşleri himayesinde.

İstanbul'un semtlerinde oluşturulan Heyet-i Faaliyelerin nakdî ve aynî yardım toplamak suretiyle ve Hilal-i Ahmer'e destek vermeleri oldukça önemlidir. Çünkü kampanya, 1921 Eylül'ünde Hilal-i Ahmer'in "iaşe ve taam suretiyle muhacirine edilmekte olan muaveneti nihayete erdireceğini" açıkladığı bir zamana denk gelmesi açısından hayatîdir.¹³⁷⁶ Bu ortamda kampanyaya katılımın daha da önemli olduğu vurgusu gazetelerde işlenmiştir. "Vakit", Hilal-i Ahmer'in bu kararı ile oluşacak boşluğun ancak "tesanüt-i milli" ile doldurmanın mümkün olduğunu ve bütün milletin el ele vererek muhacirler için aza kanaat etmesi gerektiğini, "bir lokma, bir hırka" deyiimi üzerinden açıklamaya çalışmıştır.¹³⁷⁷ Muhacirin Müdüriyetinden sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de maddî imkansızlıklar nedeniyle muhacirlere yaptığı yardımı kesme kararını alması, Haziran 1921'de kurulan "Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu"nun faaliyetlerini ön plana çıkarmıştır. Gerek bu komisyon gerekse heyet-i faaliyetler, Hilal-i Ahmer'e kaynak bulma çabası içerisinde yardım kampanyalarına ağırlık verecekler, farklı yöntemler geliştireceklerdir. Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu, İstanbul'un Müslüman ahalisine yaptığı çağrılarla "şimdiye kadar ibraz buyurulan muavenetin tevsî ve teşriîni rica etmiştir."¹³⁷⁸ Bu çağrılarının ardından üst

Üçüncü Mıntika: Hat boyu. Düyun-u Umumiye Direktörü Rıza Bey'in eşi, Osman Paşa'nın ve Kartal Tepe Muhtarı Ali Bey'in kızları himayesinde. Dördüncü Mıntika Yeni Mahalle ve Kızıtaşı. Eski Mamüretülaziz Valisi Kazım Bey'in, Sadullah Bey'in ve Rûsumat memurlarından Ziya Bey'in eşleri himayesinde. Beşinci Mıntika: Sazağacı, Domuzdamı ve Zeytinlik. İstanbul Vilayeti Evrak Müdürü Mustafa Bey'in eşi İmam'ül-Mefharet Zehra Hanım ve merhum Tahsin Paşa'nın kızı himayesinde. Komisyon tarafından ilk etapta Hilal-i Ahmer'e 600 liradan fazla nakit para ile çok sayıda gömlek, çorap ve don verilmiştir. "Makriköy İane Komisyonu", **Tevhid-i Efkar**, 26 Eylül 1337, No. 3135, s. 3. "Kahramanlarımıza, Makriköy Hanımlarımızın Hamiyyeti", **Vakit**, 26 Eylül 1337, No. 1363, s. 3.

¹³⁷⁵ Hilal-i Ahmer Darülsanaîsi'nden çamaşır alarak bağışta bulunan çok sayıda şahsın ismi gazete sütunlarında ilan edilmiş, İstanbul'un diğer Müslüman ahalisi ve özellikle zengin kesime seslenilerek bu kampanyaya katılmaya davet edilmişlerdir. "Hilal-i Ahmer Kadınlar Darülsanaîsi'ne Teberruatta Bulunanlar", **Vakit**, 26 Eylül 1337, No. 1363, s. 3. "Hilal-i Ahmer Kadınlar Darülsanaîsi'ne Teberruatta Bulunanlar", **Tevhid-i Efkar**, 26 Eylül 1337, No. 3135, s. 3.

¹³⁷⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiliği tarafından 25 Eylül tarihinde yapılan açıklama ile cemiyetin 29 Eylül Perşembe gününden itibaren muhacirlere yaptığı yardımı keseceğini ilan etmiştir. **TKA. 850/219.** Maddi olanaksızlıklar yüzünden Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nin yetersizliğini büyük oranda kapatan Hilal-i Ahmer'in bu kararı özellikle Selimiye ve Davutpaşa Kışlasında bulunan muhacirleri ilgilendirmektedir. "İaşeleri Kat' Edilecek Felaketzedeler", **Tevhid-i Efkar**, 27 Eylül 1337, No. 3136, s. 4. "Hilal-i Ahmer İçin", **Vakit**, 20 Eylül 1337, No. 1357, s. 3. "Muhacirlerimizi Düşünelim", **Vakit**, 25 Eylül 1337, No. 1362, s. 3.

¹³⁷⁷ Ahmet Rasim, "Tuz, Ekmek Yiyelim", **Vakit**, 28 Eylül 1337, No. 1365, s. 1. Ahmet Rasim'in bu yazısını okuyan bir şahsın bu makaleden "mütehaddis tesir-i beyan" ederek bir lira bağışta bulunduğu haberi "Vakit" tarafından yayınlanır. "Muhacirine Yardım", **Vakit**, 1 Teşrinievvel 1337, No. 1368, s. 2.

¹³⁷⁸ "İstanbul'un Necip ve Muhterem Ahalisine", **Tevhid-i Efkar**, 28 Eylül 1337, No. 3137, s. 3. İstanbul'un Necip ve Muhterem Ahalisine", **Vakit**, 28 Eylül 1337, No. 1365, s. 1. Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu, başta kabızmal ve manavlar olmak üzere İstanbul'un tüccar ve esnafına Asmaaltı'nda üretilen ve satışından elde edilecek geliri muhacirlere kalacak olan altı mühürlü kese kağıdı ve paketleri tercih etmeleri ve ahalinin de bu kese kağıtlarını kullanan esnaftan alışveriş yapmaları tavsiyesinde bulunur. "Muhacirine Muavenet", **Vakit**, 7 Teşrinievvel 1337, No. 1374, s. 2.

tabakaya mensup kişilerden, orta düzey esnaf ve dar gelirli işçilere kadar her kesimden insan kampanyaya yoğun bir şekilde katılım göstermişlerdir. Beyazıt Heyet-i Faaliyesi'nin topladığı 302.830 kuruş nakit para, 1.149 don, 1.160 gömlek, 1.184 çorap ve 193 adet çeşitli türden eşyayı verenler arasında fırıncı, manav, mandıracı, müteahhit ve kömür amelesi gibi çok sayıda farklı esnaf grubu bulunmaktadır. Nişantaşı Heyet-i Faaliyesi'ne yardımda bulunanlar arasında Hariciye Nazırı İzzet Paşa, Vekil-i Umuru Hacı Mehmet Efendi, İzzet Paşa'nın aşçıbaşı Kamil Efendi, Bahriye Sertabibi Victor Efendi, Tüccardan Tahsin Recep Bey de yer almıştır.¹³⁷⁹

“Heyet-i Müteşebbiye” üyeleri Celal Muhtar ve Osmanlı Bankası Meclis-i İdare üyesi Nuri Beyler, bizzat İstanbul'un ileri gelen tüccarlarını dolaşarak bir gün içinde 10 bin liraya yakın nakit para toplamışlardır.¹³⁸⁰ İstanbul'daki esnaf ve tüccar Hilal-i Ahmer'e yardımda bulunmakla kalmayıp Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne de müracaatla yine yardım toplamak maksadıyla müdüriyetin elinde bulundurduğu iane kutularından talep etmiştir.¹³⁸¹

“Heyet-i Müteşebbiye” ve “Mahallat Heyet-i Faaliyeleri” vasıtasıyla muhacirler ve Anadolu'daki gaziler için toplanan yardım miktarı Ekim 1921 sonu itibarıyla 40.000 lira nakit ve 25.000 takım çamaşırı geçmiştir. Bunun üzerine Hilal-i Ahmer, yeniden

“Müslüman Muhacirlere Muavenet Borcumuzdur”, **Tevhid-i Efkar**, 8 Teşrinievvel 1337, No. 3147, s. 4. “Dindaşlara Hitap” başlığıyla İstanbul Müslümanlarına seslenen Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu, bu kese kağıtlarını kullanan esnaf ve ticarethanelerden alışveriş yapmalarını, böylelikle hem yerli sermayenin hem de muhacirlerin bu alışverişten kârlı çıkacaklarını duyurmuştur. “Dindaşlara Hitap”, **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1337, No. 1378, s. 3. Fatih Heyet-i Faaliyesi ise başta doktor ve eczacılar olmak üzere İstanbul esnaflarının her türlü işlemde Hilal-i Ahmer tarafından bastırılmış 10 paralık ve 1 kuruşluk pullardan kullanarak muhacirlere yardım edilmesi çağrısında bulunur. Bu pullar Fatih ve Beyazıt Daire-i Belediyelerinde satışa sunulmuştur. “Kalpleri Nur-u İman ve Hamiyyetle Münevver Esnafımıza”, **Vakit**, 2 Teşrinievvel 1337, No. 1369, s. 3.

¹³⁷⁹ “Şükran Borcu”, **Tevhid-i Efkar**, 4 Teşrinievvel 1337, No. 3143, s. 4. “Şükran Borcu”, **Tevhid-i Efkar**, 8 Teşrinievvel 1337, No. 3147, s. 3. “Anadolu'ya Yardım”, **Vakit**, 8 Teşrinievvel 1337, No. 1375, s. 3. Eminönü otomobilci esnafı Hilal-i Ahmer'e 4.200 kuruş bağışta bulunmuştur. “Teşekkür”, **Vakit**, 27 Eylül 1337, No. 1364, s. 3. Kuruyemişçi esnafı ise 770 lira ve 146 lira olmak üzere iki defa topladığı nakit ianeyi Hilal-i Ahmer'e bağışlamıştır. “Şükran Borcu”, **Tevhid-i Efkar**, 12 Teşrinievvel 1337, No. 3151, s. 4. Hasköy Heyet-i Faaliyesi 39.150 kuruş nakit para yardımı ile 254 don, 250 gömlek ve 248 çift çorap toplayarak Hilal-i Ahmer'e vermiştir. Hamal esnafı ise ikinci defa olarak 1.000 lirayı Hilal-i Ahmer'e teslim eder. “Şükran Borcu”, **Tevhid-i Efkar**, 13 Teşrinievvel 1337, No. 3152, s. 4. Anadoluhisarı Heyet-i Faaliyesi ise 207.938 kuruş nakit, 175 don, 175 gömlek ve 168 çift çorap toplamıştır. “Şükran Borcu”, **Tevhid-i Efkar**, 1 Teşrinisani 1337, No. 3171, s. 4.

¹³⁸⁰ “Tevhid-i Efkar” gazetesi katılım sağlayan “Müslüman tüccara” bu davranışlarından dolayı teşekkür ederek İstanbul'un Anadolu gazasına hiç değilse maddi olarak destekte bulunmasını ister. “Anadolu İanesi ve Tüccarımızın Hamiyyeti”, **Tevhid-i Efkar**, 8 Teşrinievvel 1337, No. 3147, s. 3.

¹³⁸¹ “Muhacirin İanesi İçin Esnafların Müracaatı”, **Tevhid-i Efkar**, 20 Teşrinievvel 1337, No. 3159, s. 4.

muhacirlere yardıma başlama kararı vermiştir.¹³⁸² Diğer taraftan da halkın Hilal-i Ahmer'e yaptığı bağışlar devam etmektedir.¹³⁸³

“Anadolu Muhtacinine Yardım Heyet-i Müteşebbisyesi” faaliyetini 1922 Mart ayı sonlarında bitirmiş ve mazbatasını Hilal-i Ahmer'e teslim etmiştir. Buna göre heyetin kuruluşundan itibaren topladığı nakit iane miktarı 3.073.725 kuruştur. 34.840 adet de çamaşır toplamıştır.¹³⁸⁴ “Heyet-i Faaliye” teşkilatının büyük faydasını gören Hilal-i Ahmer yeni bir girişimde bulunarak İstanbul'da her mahallede birer şube açma kararı almıştır. “Semt Muavenet Heyeti” ismini alacak olan bu teşkilatlanmada iki, üç mahalle bir araya getirilerek bir semt kabul edilecek ve bunların her türlü işleyişi eşraftan seçilecek kişilere havale edilecektir. Mahalle halkı da bu teşkilata “aza-yı muavene” unvanıyla üye olacaktır.¹³⁸⁵

Daha önceki yardım kampanyalarında da gördüğümüz gibi “Heyet-i Müteşebbiye” tarafından “heyet-i faaliye”ler aracılığıyla yürütülen kampanyanın başından sonuna kadar Müslüman kimliğinin ön plana çıkarılması dikkat çekicidir. “Din kardeşliği” ve “vatandaşlık” söylemlerinin kullanıldığı kampanya boyunca hem varlıklı kesimlerin hem de orta ve alt kesimlerin katılım konusunda büyük çaba sarf ettiği görülmekle birlikte iktisadî anlamda da milliyetçi bir duruşun sergilenmesi önemlidir. Bu açıdan bakıldığında dayanışmanın sadece toplumsal alanla sınırlı kalmayıp iktisadî alana sıçradığını söylemek mümkündür.¹³⁸⁶

¹³⁸² “Hilal-i Ahmer ve Muhacirler”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1337, No. 1381, s. 3. “Hilal-i Ahmerimize Teberru Edilen İane”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Teşrinievvel 1337, No. 3166, s. 4. “Hilal-i Ahmerimizin Faaliyetine Bir Nazar-ı Şükran”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Kanunievvel 1337, No. 3221, s. 1-2.

¹³⁸³ İsmi vermek istemeyen bir hanımefendi tarafından Davutpaşa'daki muhacirlerin ihtiyaçlarına harcanmak üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 700 lira bağışta bulunulmuştur. “Davutpaşa Muhacirlerine 700 Liralık Teberru”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunievvel 1337, No. 4, s. 88. Küçük Mustafapaşa'daki Hazine Kethüdası Mektebi öğrencileri topladıkları 667 kuruşu bağışlamışlardır. **CA. 272. 12. 39. 37. 7/1**. Yapılan bağışların matbuat aracılığıyla duyurulması Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından istenir. Osmanlı Ecza-yı Tıbbiye Deposu sahibi Ekrem Necip Bey'in 210 liralık 35 kalem tıbbî malzeme bağışında bulunulmuştur. **CA. 272. 12. 39. 37. 7/2**. Karaköy'de Mehmet Ali Paşa Hanı'nda Muhallebici Hacı Recepzade Rüstem Efendi yeni açacağı şubesinin bir günlük hasılatını “muhacirin-i Müslimeye terk edeceğini” açıklamıştır. **CA. 272. 12. 39. 37. 7/5**. Rüstem Efendi, bir günlük hasılatı olan 31.150 kuruşu Muhacirin bağışlamıştır. “Muhacirine 310 Lira Teberru”, **Tevhid-i Efkâr**, 24 Mart 1338, No. 3312, s. 4. Amerika'daki Türklerin de bu kampanyaya katıldığı görülür. 289 dolar Chicago'daki Osmanlılar namına İbrahim Emin Bey tarafından gönderilmiştir. “Muhtaç Kardeşlerini Ta Amerika'dan Düşünenler”, **Tevhid-i Efkâr**, 31 Kanunisani 1337, No. 3230, s. 1. Ohio eyaletine bağlı Youngstown şehrinde yaşayan “Müslümanlar” aralarında topladıkları 120 doları muhacirlere göndermişlerdir. “Amerika'daki İslamların Muaveneti”, **Vakit**, 23 Mart 1338, No. 1538, s. 2.

¹³⁸⁴ “Anadolu Muhtaçlarına Yardım Edenler”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Mart 1338, No. 3310, s. 3.

¹³⁸⁵ “Hilal-i Ahmer Teşkilatı Tevsî Ediyor”, **Tevhid-i Efkâr**, 26 Nisan 1338, No. 3345, s. 3.

¹³⁸⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, yardım toplama konusunda dinî ve millî değerlere hitap etmenin önemine temas eder. “Hilal-i Ahmerimizin bugüne kadar ne yolda ifa-yı faaliyet eylediği, alem-i İslam'dan ve erbab-ı teberrudan gördüğü muavenet ile nasıl ve ne suretle çalıştığı malumdur.” Bu nedenle bundan

2. 7. Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu’nun Çalışmaları

Başta İzmit, Yalova, Gemlik, Karamürsel olmak üzere Samanlıdağ Yarımadası ve Edirne, Tekirdağ civarından İstanbul’a doğru 1921 ilkbahar ve yaz aylarında başlayan göç dalgası karşısında Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin yetersiz kalması ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin de tek başına bu yükü omuzlamakta zorlanması üzerine hükümet, muhacirlere yardım konusunda yeni bir örgüt oluşturmuştur. O güne değin hayır cemiyetleri ve Hilal-i Ahmer aracılığıyla gayri resmî surette toplanan yardımlar dışında, halktan resmî bir kuruluş vasıtasıyla yardım toplamak için herhangi bir teşkilatlanma çabası görülmemiştir. Bu nedenle “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu”nun kuruluşu, Müslümanlar arasında yardımlaşmayı sağlayacak bir teşkilatın bulunmayışından şikayet edildiği bir zamana denk gelmesi açısından önemlidir. Bu kapsamda özellikle 19’uncu yüzyılda Balkanlardaki toprak kayıpları ile başka devletlerin hakimiyeti altına giren Müslüman nüfusun oluşturduğu “Cemaat-i İslamiye” teşkilatlarına benzer yapıların birlik ve beraberliğe en fazla ihtiyaç duyulan Mütareke yıllarında Anadolu’da da kurulması gerekliliği basında işlenen bir konu olmuştur. Böyle bir cemaat teşkilatı meydana getirmek için memlekette her türlü vesaitin mevcut olduğu, ayrıca İslam’ın “esasat-ı âlîyesinin içtimaî itilaf ve teavünden ibaret olduğu” vurgulanarak cemaat teşkilatının zaten bir gereklilik olarak İslamiyet’in özünde mevcut olduğu dile getirilmektedir. İstanbul’a binlerce Müslüman muhacirin akın ettiği bir sırada, böyle bir teşkilatın varlığı çok daha zarurî ve hayatîdir. “Vakit” gazetesinde bu konuda kaleme alınmış bir makalede Müslüman cemaatlara ait ihtiyaçların tatmini vazifesinin tamamen hükümetten beklenmekte olması eleştirilmiştir. Bu bir anlamda her türlü ihtiyacı “devlet-baba” tarafından karşılanması şeklindeki klasik düşüncenin reddidir. Müslüman vatandaşlar olarak bir araya gelinmeli ve oluşturulacak teşkilatlar aracılığıyla her türlü aksaklığa karşı mücadele edilmelidir. “Müslümanların bir araya toplanarak din kardeşlerine yol göstermeleri ve herkesin el ele vererek müşterek felakete karşı müştereken tedabir ittihazına çalışması lazımdır.”¹³⁸⁷ Görüldüğü gibi burada söz konusu olan ortak felaket ve acılar etrafında Müslüman kimliği üzerine

sonra da bunun bilincinde olarak hareket edilmelidir. “Cuma ve Bayram Günleri”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Nisan 1338, No. 8, s. 169-170.

¹³⁸⁷ “Cemaat Teşkilatı”, **Vakit**, 5 Haziran 1337, No. 1255, s. 1. Balkanlarda “Cemaat-i İslamiye” teşkilatlarının kuruluşu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Ayşe Zişan Fırat, “Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlarda Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)”, **Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 33/Bahar 2013, s. 75 vd. Hüseyin Memişoğlu, “Bulgaristan’da Cemaat-i İslamiye ve Vakıf Kurumları”, **Vakıflar Dergisi**, S. 25, Ankara, 1995, s. 297-308.

oluşturulmaya çalışılan birlik ve beraberlik hissiyatıdır. Birlik beraberliğe en fazla ihtiyaç duyulan bir dönemde harekete geçen hükümet, “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyon-u Âlîsi”ni oluşturmuştur.

“Vakit” gazetesi komisyonun resmî bir sîfata sahip olmadığını belirtse de aşağıda göreceğimiz üzere komisyon başkanlığını eski Dahiliye Nazırlarından Damat Şerif Paşa’nın¹³⁸⁸ üstlenmesi, başkan ve üyelerinin Meclis-i Vükelaca üst düzey resmî görevliler arasından belirlenmesi ve nizamnamesinin de Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey tarafından kaleme alınarak kendisinin de komisyonun doğal üyesi kabul edilmesi bu değerlendirmenin yanlışlığını kanıtlamaktadır.¹³⁸⁹ Komisyonun hükümet eliyle kurulan resmî bir teşkilat olduğu şeklindeki düşüncemizi güçlendiren kanıt ise Muhacirin Müdüriyeti tarafından komisyonun kuruluş gerekçesi hakkında Sadaret makamına yapılan açıklamadır. İstanbul muhacir ve mülteciler için yasaklı bölge olsa da “... Mütarekeden beri tahdis eden ecnebi işgalleri ve hadisat-ı fevkalade ve alelhusus son zamanlarda Marmara havzasında Yunanlılar tarafından vukua getirilen katliamlar sebebiyle bugün İstanbul ve civarında 50.000’e karib mülteci ve muhacir bulunmakta ve bunun 20.000’inin muhtaç ve şayan-ı âtâfet bir vaziyette olup Müdüriyet-i mezkurece iâşe ve iskân edilmektedir... Bu muhacirlerin iskân ve iâşe ve ihtiyaç-ı sıhhiyelerini temin gibi hususat için muktezi meblağın Hükümet-i Seniyyece temin edilemeyeceği vareste-i arz ve ifadedir. Zira bu kadar nüfus günde la-akal 10 kuruşluk ekmek parası verilse yevmiye 2.000 lira masraf ihtiyarı lazım gelir. Şimdiye kadar gayri kafi bir miktarda Hükümetçe verilen tahsisat ve Amerika Muavenet Heyeti’nden alınan erzak ve hamiyetmendan tarafından vuku’ bulan teberruatla Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nce kısmen icra edilen muavenetle bu bedbaht insanlar açlıktan öldürmemeye gayret sarf edilmiş ise de bir taraftan ahval ve şeraitin tebdili, diğer taraftan kafiye-i muhacirin tekessürü hasebiyle efrad-ı milletin de dindaşlarının elem ve sefaletine şitab etmeleri zarureti hasıl olmuş ve esasen diğer devletlerde bu gibi umumî sefalet ve felaket zuhur ettiğinde efrad-ı milletin müştereken ifa-yı muavenetten geri tutulmadığı da derkar bulunmuş olduğundan Muhacirine Muavenet Komisyonu namı altında bir komisyon teşkili”

¹³⁸⁸ Damat Şerif Paşa, 2 Ekim 1919’da kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti’nde 2 Ekim 1919-8 Şubat 1919 tarihleri arasında Dahiliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Güneş, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler**, s. 246.

¹³⁸⁹ Komisyonun başkanlığı önce Sadrazam Tevfik Paşa’ya teklif edilmiş ancak kabul etmemiştir. “Muhacirin Cemiyeti Teşkil Olunuyor”, **Vakit**, 2 Haziran 1337, No. 1252, s. 1.

düşünülmüştür. Ahali gözünde daha fazla güvenilirlik oluşturmak maksadıyla komisyon başkanı ve üyelerinin Meclis-i Vükela tarafından seçileceği de belirtilmiştir.¹³⁹⁰

Komisyonun 5 Haziran 1921 tarihini taşıyan 6 maddelik bir nizamnamesi mevcuttur. 1'inci maddesinde “Müslim mülteci ve muhacirlere iane cem’ etmek ve teberruatı kabul etmek üzere bir komisyon” kurulduğu ifadesi yer alır. 2'nci maddede komisyonun “Cem’-i İane Nizamnamesi”ne bağlı kalmaksızın toplayacağı bağışları ve müsamere, spor karşılaşması, sergi vb. düzenlemek suretiyle elde edeceği geliri muhacir ve mültecilerin iâşe, iskân ve sağlık hizmetlerinin masraflarına sarf edeceği belirtilir. Elde edilecek gelirler bürokratik sürece takılmamak ve muhacirlerin ihtiyaçlarını süratle karşılamak için yine Cem’-i İane Nizamnamesi’ndeki kayda tabi tutulmadan komisyon tarafından seçilecek ve üyeleri arasında Muhacirin Müdür-i Umumisinin de bulunacağı bir heyetçe denetlenecek, sonrasında Maliye Nezareti Veznesi yerine Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi veznesine teslim edilecektir. Nizamnamenin 4'üncü maddesinde elde edilen gelir ve yapılan harcamaların her ayın sonunda ilan edileceği, komisyon bünyesinde görevlendirilmesi gerekli olan personel masrafının da gelirin %5'ini geçmeyecek şekilde tespit edilmesi kararlaştırılmıştır. 6'ncı maddede nizamnamenin icrasından Dahiliye Nazırının sorumlu olduğu belirtilir.¹³⁹¹

Nizamnamenin 5 Haziran 1921’de Padişah tarafından kabul edilmesinin üzerinden bir hafta geçtikten sonra Dahiliye Nezareti, Sadarete yaptığı müracaatla nizamname

¹³⁹⁰ Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına yazılan 4 Haziran 1921 tarihli yazı için bkz. **BOA. İ. DUİT. 21/43. 2. ve CA. 272. 12. 38. 31. 10/2-3.** “Vakit” gazetesi komisyonun kuruluşuna dair verdiği haberde asıl maksadın “zengin ve fakir her sınıf halkın ianeye iştirakini temin etmek” olduğunu yazmaktadır. Bunun için gönüllülük esasına göre her aileden ayda en az 5 kuruş bağış alınması esasının kabul edildiği belirtilir. “Muhacirin Cemiyeti Teşkil Olunuyor”, **Vakit**, 2 Haziran 1337, No. 1252, s. 1.

¹³⁹¹ “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Nizamnamesi”, **Takvim-i Vakayi**, 11 Haziran 1337, No. 4183, s. 1. 4 Haziran 1921’de teklif edilen nizamname taslağı 5 Haziran’da Meclis-i Vükela’da görüşülerek “bazı tadilat icrasıyla” kabul edilmiş ve Padişahın onayına sunulmuştur. **BOA. MV. 255/72. 2.** Dördüncü maddedeki komisyon çalışanlarına ait masraf oranı başlangıçta %10’iken yapılan düzenleme ile %5’e indirilmiştir. **CA. 272. 12. 38. 31. 10/1. ve BOA. İ. DUİT. 21/43. 1.** “Muhacirin Cemiyeti”, **Vakit**, 6 Haziran 1337, No. 1256, s. 1. Dahiliye Nazırı Vekili Mustafa Arif Bey, komisyon hakkında yaptığı açıklamada hükümetin muhacirlerin ihtiyaçlarına acil çözümler üretmek amacıyla olduğunu ve Muhacirin Müslimeye Muavenet Komisyonu’nun da bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Mustafa Arif Bey, muhacirlere yardımın herkes için “farz-ı âyn” olduğunu vurgular. “Dahiliye Nazırı Vekilinin Beyanatı”, **Vakit**, 6 Haziran 1337, No. 1256, s. 1. “Dahiliye Nazırı Vekilinin Beyanatı”, **Tevhid-i Efkar**, 6 Haziran 1337, No. 3033, s. 3. Nizamname ve Meclis-i Vükela’nın kararı basında geniş yer bulmuştur. “Muhacirin Cemiyeti”, **Vakit**, 7 Haziran 1337, No. 1257, s. 1. “Muhacirin Komisyonu”, **Vakit**, 8 Haziran 1337, No. 1258, s. 3. “Muhacirine Muavenet”, **Vakit**, 12 Haziran 1337, No. 1260, s. 2. Ancak “Tevhid-i Efkar” ilginç bir şekilde 4 Haziran tarihli nüshasında verdiği haberde kurulması düşünülen komisyondan hükümetin vazgeçtiği haberini vermiştir. “Muhacirine Muavenet Cemiyeti”, **Tevhid-i Efkar**, 4 Haziran 1337, No. 3031, s. 3. Ancak daha sonra bu bilgiyi düzeltir. “Muhacirin Cemiyeti Teşkil Ediyor”, **Tevhid-i Efkar**, 6 Haziran 1337, No. 3033, s. 3. “Muhacirlere Yardım Komisyonu Nizamnamesi”, **Tevhid-i Efkar**, 12 Haziran 1337, No. 3037, s. 4.

gereği Meclis-i Vükela tarafından başkan ve üyelerin bir an önce tespit edilmesini istemiştir.¹³⁹² Bunun üzerine 15 Haziran 1921 tarihli kararla komisyon başkanlığına eski Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa ve üyeliklere de eski Mabeyn-i Hümayun Başkatibi Cevat Beyefendi, Mebusan Meclisi İkinci Reisi Abdülaziz Mecidi Efendi, Ortaelçi Mahruîzade Eşref Cafer Beyefendi, Dersaadet Ticaret Odası Reisi Mustafa Beyefendi, Adliye Nezareti eski Muhasebecisi Hasan Beyefendi getirilmiş, Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey de komisyonun doğal üyesi olarak kabul edilmiştir.¹³⁹³

Üyelerin belirlenmesinden sonra komisyon ilk toplantısını 20 Haziran'da Dahiliye Nezareti'nde gerçekleştirmiştir.¹³⁹⁴ Bu toplantıda muhacirlerin sürekli ihtiyaçları için daimi surette ahaliden bağış toplanması gerektiğine karar verilmiş ve bunun için mahallelerde teşkilat oluşturulması esası benimsenmiştir. Bunun yanı sıra toplanacak bağışlardan bir kısmının muhacirlere istihdam oluşturacak şekilde sermaye olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine hasılatı muhacirlere kalmak üzere, üzerinde muhacirlerin bugünkü hallerini gösteren kartpostalların bastırılarak satılması, daha önce Donanma Cemiyeti için basılmış olan pulların üzerinde sürşarj yaptırılarak, toplanacak bağışlar karşılığında verilecek makbuzların üzerinde bu pulların kullanılması kararı alınmıştır.¹³⁹⁵

Komisyonun mahallelerde kurulacak teşkilatlar vasıtasıyla ahaliden nakit yardım toplama kararı 26 Haziran 1921'de İstanbul'daki tüm mahalle muhtarları ile ihtiyar heyetlerine tebliğ edilmiştir. Düşman süngüsünden kurtularak “Dar’ül Hilafet-i İslamiyeye” iltica eden 70 binden fazla Müslüman muhacirin bulunduğu ve bunların 20

¹³⁹² CA. 272. 12. 38. 32. 8/1.

¹³⁹³ 15 Haziran 1921'de Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa tarafından eski Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'ya gönderilen yazı üyelerin isimleri tebliğ edilmekle birlikte ilk toplantının 20 Haziran Pazartesi günü Dahiliye Nezareti'nde yapılacağı da bildirilmiştir. CA. 272. 12. 38. 32. 15/2. “Muhacirlere Muavenet, Muhacirin İlane Komisyonu Teşkil Etti”, **Vakit**, 16 Haziran 1337, No. 1264, s. 1. “Muhacirine Muavenet Komisyonu Teşkil Etti”, **Tevhid-i Efkar**, 17 Haziran 1337, No. 3042, s. 1. Üyelerden Ortaelçi Mahrukizade Eşref Cafer Bey, Nasuh Mahruki'nin dedesidir. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Hindistan'da konsolosluk görevlerinde bulunmuştur. Balkan Savaşları sırasında Bombay'da üç yıl görev yapmış ve Hint Müslümanlarının Hilal-i Ahmer'e yaptıkları yardımlarda büyük rol oynamıştır. <https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/nasuh-mahruki/mahruki-ailesi-1450230/> (Erişim Tarihi: 03.07.2019) Cafer Bey'in vefatı üzerine boşalan komisyon üyeliğine 8 Temmuz 1922 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Kibarzade Fazıl Bey tayin edilmiştir. BOA. MV. 224/2.

¹³⁹⁴ Muhacirine Muavenet Komisyonu”, **Vakit**, 20 Haziran 1337, No. 1268, s. 2. “Muhacirine Muavenet Komisyonu”, **Tevhid-i Efkar**, 20 Haziran 1337, No. 3045, s. 3.

¹³⁹⁵ “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu”, **Vakit**, 22 Haziran 1337, No. 1270, s. 2. “Muhacirine Muavenet Komisyonu”, **Vakit**, 26 Haziran 1337, No. 1274, s. 1. 20 Haziran'da yapılan ilk toplantıda alınan karar doğrultusunda muhacirlere yapılacak yardımların planlanması ve tecrübelerinden istifade için Şehremaneti Muhasebesi Reis-i Sanisi Fuat Beyefendi'den 25 Haziran'da Dahiliye Nezareti'nde yapılacak toplantıda hazır bulunması istenmiştir. CA. 272. 11. 15. 60. 18/1.

bininin sefil bir şekilde hayatlarını devam ettirebilmek için “otlarla taam etmek zorunda kaldığının” dile getirildiği yazıda, “yalnız vesait-i hükümetle temin-i iaşelerinin” mümkün olamayacağının altı çizilmiştir. Komisyonun muhacirlerin ihtiyaçları için her aileden 1921 senesi sonunda kadar en az 5 kuruş bağış alması esasını belirlediği ve bu iş için “efrad-ı ahalinin her türlü emniyet ve vekaletini haiz olan imam ve muhtaran ile heyet-i ihtiyariyenin muavenet ve delaletine müracaata” karar verdiği belirtilmiştir. Bağışların toplanması sırasında makbuz yerine geçmek üzere, daha önce Donanma Cemiyeti için bastırılan ancak cemiyetin kapanmasıyla elde kalan pullar sürşarj edilerek kullanılacak ve bunlar birkaç güne kadar muhtar ve imamlara imza karşılığında teslim edilecektir.¹³⁹⁶ Bağış toplanması esnasında hiçbir ailenin ve ferdin baskı ve zorlamaya maruz kalmaması en önemli husus olarak belirtilmiştir. Çünkü bu iane “dindaşlarının” felaketinden üzüntü duyan “İstanbul ahali-i İslamiyesi”nin kardeşlerine vereceği bir “sadakadan” ibaret olup, bu sadakanın alınması için zor kullanılması “ne şer’an ne de aklen” uygun değildir. Bu hususta her türlü fedakarlık ve gayretin mahalle ihtiyar heyetleri ile imam ve muhtarlarından beklendiği ifade edilmiştir.¹³⁹⁷

Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu, İstanbul ahalisine hitaben yayınladığı bir bildiride muhacirlere yardımın “her Müslüman vatandaşın insanî, millî, dinî vazifesi olduğunu” hatırlatmış ve mahalle ihtiyar heyetleri ile muhtarlara gönderdiği tebliğin bir benzerini paylaşmıştır.¹³⁹⁸ “Vakit” ve “Tevhid-i Efkar” gazeteleri de komisyonun yayınladığı beyannameyi daha aydınlatıcı bir şekilde genişleterek yayınlamışlardır.¹³⁹⁹

¹³⁹⁶ Pullar üzerine 5, 20 ve 100 kuruşluk sürşarj konularak Maliye Nezareti tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne teslim edilmiştir. “Muhacirin İane Pulları”, **Vakit**, 13 Haziran 1337, No. 1261, s. 3. “Muhacirine Muavenet Pulları”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Ağustos 1337, No. 3084, s. 4. “Marmara Bedbahtları”, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Haziran 1337, No. 211, s. 2.

¹³⁹⁷ **CA. 272. 11. 15. 60. 18/2.** Mahalle ihtiyar heyetleri ve muhtarları tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne yapılan müracaatlarda iane toplama konusunda hevesle ve azimle çalışacakları ifade edilmiştir. “Muhacirler İçin İane Cem’i”, **Vakit**, 11 Temmuz 1337, No. 1289, s. 2. “Muhacirine İane Derci”, **Tevhid-i Efkar**, 11 Temmuz 1337, No. 3065, s. 4.

¹³⁹⁸ “Muhacirlerimize Yardım”, **Tevhid-i Efkar**, 12 Temmuz 1337, No. 3066, s. 4. Mahalle ihtiyar heyetleri ve muhtarlara yapılan çağrıda ise makbuz mukabilinde kullanılacak pulları teslim almaları için Bâb-ı Âlî Caddesi’nde İran Sefarethanesi karşısında bulunan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne müracaatları istenmiştir. “İlanat”, **Takvim-i Vakayi**, 12 Temmuz 1337, No. 4210, s. 2. “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu”, **Vakit**, 12 Temmuz 1337, No. 1290, s. 2.

¹³⁹⁹ “Muhacirlere Muavenet Komisyonu Ahalinin Hamiyyetine Müracaat Ediyor”, **Vakit**, 12 Temmuz 1337, No. 1290, s. 2. “Muhacirlerimiz Bizden Muavenet Bekliyor”, **Tevhid-i Efkar**, 23 Temmuz 1337, No. 3077, s. 4.

Muhtarlar ve ihtiyar heyetleri makbuz yerine kullanılacak sürşarj edilmiş pulları kısa süre içinde Müdüriyet-i Umumiye'den temin ederek çalışmaya başlamışlardır.¹⁴⁰⁰ Çalışmalara başlanmasının üzerinden bir hafta geçtikten sonra Komisyon Başkanı Damat Şerif Paşa basına yaptığı açıklamada önemli bilgiler paylaşmıştır. Çeşitli hayır kuruluşları ve cemiyetler tarafından toplanan bağışlar esnasında yaşanan suiistimaller nedeniyle ahalinin yardım konusunda çekinceler gösterdiğinin altını çizen Şerif Paşa, “iane vermekten usanmış olana halkı ızzar etmemek” maksadıyla bağış miktarını asgarî 5, azamî 100 kuruşla sınırladıklarını böylece halkın yapacağı bağışın ağırlığını hissetmeyeceğini ifade etmiştir. Bir haftadır devam eden çalışma neticesinde yapılan bağışların 2.600 liraya ulaştığı bilgisini paylaşan Şerif Paşa, “müessesat-ı maliye nezdinde de teşebbüste” bulunduklarını ve bu kapsamda İtibar-ı Millî Bankası tarafından 1.000 lira bağışta bulunulduğunu belirtmiştir. Toplanan bağışlar muhacirlerin iâşeleri ve tıbbî malzeme temini için kullanılmıştır. Şerif Paşa, açıklamasının sonunda “ensar” ve “muhacirler” arasında Medine’de kurulmuş olan bağı hatırlatacak şekilde “İstanbul’un necip halkının bu bedbaht biçare Müslümanları öz misafirleri olarak telakki edeceklerinden ve azamî fedakarlığı ibrazda katiyyen ihmal göstermeyeceklerinden” emin olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰¹

Komisyon, ihtiyar heyetleri aracılığıyla mahallelerden toplanan bağışlar dışında “İslam ticarethanelerinden” toplanacak yardımlara da büyük bir önem vermiş ve bu maksatla Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi memurları aracılığıyla Fatih, Makriköy

¹⁴⁰⁰ “Muhacirlere İane Cem’i”, **Tevhid-i Efkar**, 16 Temmuz 1337, No. 3070, s. 4. “Mahallatta İane Derci”, **Tevhid-i Efkar**, 21 Temmuz 1337, No. 3075, s. 4. “Muhacirler İçin”, **Vakit**, 24 Temmuz 1337, No. 1302, s. 2.

¹⁴⁰¹ “Muhacirlere Muavenet Komisyonu Reisi Damat Şerif Paşa’nın Beyanatı”, **Vakit**, 24 Temmuz 1337, No. 1302, s. 2. “Muhacirine Muavenet Komisyonunun Mesaisi”, **Tevhid-i Efkar**, 24 Temmuz 1337, No. 3078, s. 3. “Muhacirine Bin Lira”, **Vakit**, 24 Temmuz 1337, No. 1302, s. 2. İtibar-ı Millî Bankası’nın yaptığı bağışın ardından Selanik Bankası 1.500 lira bağışta bulunur. “Muhacirine Muavenet Komisyonu”, **Tevhid-i Efkar**, 27 Temmuz 1337, No. 3080, s. 3. Ancak “Tevhid-i Efkar” bu bilgiyi daha sonra yalanlamıştır. “Selanik Bankası İane Vermemiş”, **Tevhid-i Efkar**, 12 Ağustos 1337, No. 3093, s. 3. Osmanlı Bankası’nın da komisyona önemli miktarda bağış yapacağı duyurulur. “Osmanlı Bankası’nın İanesi”, **Vakit**, 1 Ağustos 1337, No. 1310, s. 2. Komisyonun İstanbul’daki ticarethaneler üzerinde de çalışmalarını yoğunlaştırması hakkında alınan karar için bkz. **CA. 272. 12. 39. 33. 1/3**. Komisyon, muhacirlerin iâşesi hususunda ekmek dağıtımını temine çalışmıştır. Bu kapsamda fırancılar tarafından noksan undan çıkarılıp belediyelerce muhtaçlara dağıtılan ekmeklerin “bugün en muhtaç bir hal-i sefalette bulunan muhacirlere itası” uygun görüldüğünden ekmeklerin komisyon eliyle muhacirlere dağıtılması için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne teslimi Şehremaneti’ne emredilmiştir. 31 Temmuz 1921 tarihli karar için bkz. **CA. 272. 12. 39. 33. 3**.

(Bakırköy), Beyoğlu, Üsküdar, Anadoluhisarı, Yeniköy, Kadıköy ve Adalar belediyeleri içerisinde bulunan İslam ticarethanelerinden bağış toplamak için çalışmıştır.¹⁴⁰²

Damat Şerif Paşa'nın açıklamaları İstanbul ahalisi üzerinde güven hissi oluşturmuştur. Kampanyanın başladığı ilk iki hafta içerisinde 200 ailenin yıl sonuna kadar ayda 5 kuruş yardım taahhüdünde bulunduğu görülmektedir. Temmuz ayı içerisinde ihtiyar heyetleri tarafından 2.673 liralık bağış toplanmıştır. Şehzade Abdülmecit Efendi, komisyona 500 lira göndermiştir.¹⁴⁰³ Hazine-i Hassa-i Şahane'den her ay 250 liranın Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'na verilmesi Padişah tarafından emredilmiş ve komisyon bu "ianat-ı Hilafetpenahiden" dolayı teşekkürlerini sunmuştur.¹⁴⁰⁴

Katılımdan duyulan memnuniyet üzerine Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi tarafından komisyon adına bir açıklama yapılmıştır. "İstanbul ahali-i muhteremesinin" gösterdiği yardımseverlik ve fedakarlığın "bilhassa şayan-ı şükran" olduğu belirtildikten sonra "şu zavallı dindaşlarımız unutulmayarak bezl-i ianata şitab olunması rica olunur."¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰² Fatih ve Makriköy Daireleri: İskân Şubesiinden Naci ve Salih Beyler, Memurin Şubesiinden Haydar Bey, Aşair Şubesiinden Refik Bey, Heyet-i Teftişiyeden Salim ve İstanbul Müdüriyetinden Mustafa Nuri Beyler. Beyoğlu Dairesi: Sevkıyat Şubesiinden Süleyman Bey. Üsküdar, Anadoluhisarı ve Yeniköy Daireleri: Evrak Şubesiinden Niyazi ve Faik Beyler. Kadıköy ve Adalar Daireleri: Evrak Şubesiinden Cemil Bey. **CA. 272. 71. 31. 31. 12.**

¹⁴⁰³ "Muhacirine Muavenet", **Tevhid-i Efkar**, 29 Temmuz 1337, No. 3082, s. 4. "Muhacirine Muavenet", **Vakit**, 31 Temmuz 1337, No. 1309, s. 3. "Nüfus Başına 5 Kuruş", **Vakit**, 1 Ağustos 1337, No. 1310, s. 2. "Muhacirin İanesi", **Tevhid-i Efkar**, 4 Ağustos 1337, 3085, s. 4. "Vakit" gazetesi temmuz ayı içerisinde iane verenlerin listesini yayınlamıştır. Listede yardım veren Göztepe, Unkapanı, Fatih, Molla Zeyrek, Üsküdar, Bakırköy, Şehzadebaşı gibi mahallelerin isimleri ve iane miktarları yer almaktadır. Bunun yanında iane veren şahıs isimleri de listelenmiştir. Mısırlı İbrahim Paşa'nın eşi Teranedil Hanımefendi (40.000 kuruş), Mecidiye Camisi müezzini Muammer Bey (700 kuruş), Londra Darülfünunu Türkçe Öğretmeni Rıza Bey (27.000 kuruş) gibi farklı toplumsal statüye sahip insanlar yer almaktadır. "Muhacirine Muavenet", **Vakit**, 4 Ağustos 1337, No. 1313, s. 2.

¹⁴⁰⁴ "İlanat", **Takvim-i Vakayi**, 20 Eylül 1337, No. 4265, s. 2. "Muhacirine Muavenet", **Vakit**, 8 Ağustos 1337, No. 1317, s. 2.

¹⁴⁰⁵ Kampanyaya olan ilgiden duyulan memnuniyet dile getirilmekle birlikte sürşarj edilmiş pulları henüz teslim almayarak bağış toplamaya başlamamış mahalle ihtiyar heyetlerinden duyulan rahatsızlık da dile getirilmiş bir an önce bunların harekete geçmesi gerekliliği vurgulanmıştır. **CA. 272. 74. 69. 53. 12.** Komisyon tarafından 6 Ağustos'ta henüz faaliyete başlamamış olan "Mahallat heyet-i ihtiyariyelerine" yapılan bir tebligatla pulların teslim alınması konusunda bir an evvel harekete geçmeleri istenir. **CA. 272. 12. 39. 33. 4.** Tebligat basın aracılığıyla da duyurulur. "Muhacirin-i Müslimeye Muavenet", **Vakit**, 31 Ağustos 1337, No. 1337, s. 4. "Müslüman Muhacirlere Muaveneti Unutmayınız", **Tevhid-i Efkar**, 3 Eylül 1337, No. 3112, s. 4. 1921 Ağustos ayı içerisinde Komisyon tarafından, İstanbul Vilayeti'ne yapılan müracaatta "istimal olunan pullardan hasıl olan meblağın helan hiç mesabesinde olduğu" İstanbul ahalisinin bu "umur-u hayra iştiraki için" ihtiyar heyetlerin nezdinde "vesait-i münasibe ile teşvikatta bulunulması" ve "halkın hissiyat-ı himmetkaranesini tahrik edici bir tarzda tab' edilecek beyannamelerin Polis Merkezi marifetiyle tevdi" talep edilmiş ve Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden olumlu yanıt verilmiştir. **CA. 272. 11. 15. 61. 6/1-2.**

Komisyon bir yandan ihtiyar heyetleri aracılığıyla yardım toplamaya devam ederken, diğer taraftan da çeşitli sosyal etkinlikler düzenlemek suretiyle de gelir elde etme yoluna gitmiştir.¹⁴⁰⁶ Örneğin Pazar Ligi Şampiyonu İttihat Spor Kulübü ile Cuma Ligi Şampiyonu Fenerbahçe arasında, Kurban Bayramının üçüncü günü düzenlenecek futbol maçının gelirlerinin komisyona terki teklif edilmiş ve komisyon bu teklifi kabul etmiştir. Müsabakayı cazip kılan taraf ise şimdiye kadar hiç karşılaşmamış olan iki farklı lig şampiyonunun karşılaşacak olmasıdır.¹⁴⁰⁷ Kurban Bayramının üçüncü günü 17 Ağustos 1921’de Kadıköy’de yapılan karşılaşmaya katılım fazla olmuş ve 24.135 kuruş gelir elde edilmiştir.¹⁴⁰⁸ Komisyon yine 1921 Ağustos ayı içerisinde bir başka etkinliğin altına imza atmış ve Muhlis Sabahattin (Ezgi) Bey tarafından bestelenen “Muhaceret Soğuşunda Zehra” isimli opereti, 27 Ağustos Cumartesi günü Şehzadebaşı’ndaki Millet Tiyatrosu’nda sahnelenmiştir.¹⁴⁰⁹ Bu faaliyetlerden elde edilen gelirlerle birlikte ağustos ayı içerisinde temin edilen toplam miktar 929.517 kuruşa ulaşmıştır.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰⁶ Komisyonun bu hususta aldığı bir karara göre müsabaka, müsamere ve sergi düzenlemek suretiyle muhacirlere yardımda bulunmak isteyen ve bunun için Şehremaneti’ne müracaat eden müessese ve şahısların sunacakları tekliflerin Şehremaneti tarafından komisyona yönlendirilmesi Dahiliye Nezareti’nden talep edilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 82. 2. 1.** Bunun üzerine komisyonun teklifi uygun görülmüş ve “Muhacirin-i Müslimenin tevhin-i ihtiyacı zımnında müsamere tertibi için müracaatta bulunan zevatin teklifi anlaşılmak üzere komisyona izamı” Dahiliye Nezareti tarafından 30 Temmuz’da Şehremaneti’ne emredilmiştir. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 82. 1.** Şehremaneti tarafından 6 Ağustos’ta Dahiliye Nezareti’ne verilen yanıtta Emanetin de muhacirlere yardımı kendi vazifesinden bildiği ve bu konuda alınacak kararlara Komisyon tarafından itimat edilmesi gerektiği, fakat her halde Komisyona bilgi verilmesi zorunlu görülüyorsa “emr-i devletlerinin” yerine getirileceği bildirilir. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 82. 3.**

¹⁴⁰⁷ **CA. 272. 11. 15. 61. 5.** “Sporcuların Muhacire Teberru”, **Vakit**, 9 Ağustos 1337, No. 1318, s. 3. “Spor Aleminin En Mühim Müsabakası”, **Vakit**, 13 Ağustos 1337, No. 1322, s. 4. “Mühim Bir Futbol Müsabakasıdır”, **Tevhid-i Efkâr**, 13 Ağustos 1337, No. 3094, s. 4. Katılımın fazlalığını temin için karşılaşmanın Kurban Bayramı’nda gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Yine katılımı artırmak amacıyla İhsan Bey’in yönetimindeki mızıkacı ile Mekteb-i Bahriye Mızıkası görevlendirilmiştir. **CA. 272. 12. 39. 33. 5/1.** İstanbul’un iki şampiyonunu karşı karşıya getirecek ve bu nedenle katılımın fazla olacağı beklenen karşılaşmada güvenlik tedbirleri de alınmış gerekli miktarda polis memurunun maç günü İttihat Spor Kulübü binasında hazır bulundurulması Merkez Kumandanlığı ve Polis Müdüriyeti Umumiyesine emredilmiştir. **CA. 272. 12. 39. 33. 6.**

¹⁴⁰⁸ “Bayramdaki Mühim Futbol Müsabakası”, **Tevhid-i Efkâr**, 19 Ağustos 1337, No. 3097, s. 4. “Cuma Şampiyonu Pazar Şampiyonunu Yendi”, **Vakit**, 19 Ağustos 1337, No. 1328, s. 3.

¹⁴⁰⁹ **CA. 272. 12. 39. 33. 7.** Komisyon Başkanı Damat Şerif Paşa tarafından Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa’ya gönderilen 29 Nisan 1922 tarihli bir yazıda muhacirler menfaatine düzenlenen tiyatro gösterileri için memurların özel loca talebinde bulunduğu ve bunun istenmeyen bir takım olaylar yaşanmasına neden olduğu gerekçesiyle engellenmesi talep edilmiştir. **CA. 272. 12. 39. 38/1.**

¹⁴¹⁰ “Muhacirin İanesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 4 Eylül 1337, No. 3113, s. 4. “Muhacirin-i Müslimeye Verilen İane”, **Tevhid-i Efkâr**, 19 Eylül 1337, No. 3128, s. 4. “Takvim-i Vakayı”de ağustos ayı zarfında komisyona bağışta bulunanların uzun bir listesi verilmiştir. Bağışta bulunan mahalle, cemiyet ve spor kulüpleri ile şahısların isimlerinin yer aldığı bu listede meslek ve sosyal statülerin çeşitlilik arz etmesi dikkat çekicidir. Bunun yanında 1921 senesi Kurban Bayramı ağustos ayına tesadüf ettiğinden kurban bedelini ya da kurban derileri hasılatını bağışlayanlar da mevcuttur. “İlanat”, **Takvim-i Vakayı**, 20 Eylül 1337, No. 4265, s. 2-4.

1921 Eylül ayına gelindiğine de yukarıda da temas ettiğimiz üzere Hilal-i Ahmer'in malî olanaksızlıklar nedeniyle 5.500 nüfusa yaptığı iâşe yardımını keseceğini açıklaması Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'nun faaliyetlerini daha önemli bir hale getirmiştir. Komisyon eylül ayı içinde 30 bin lira civarında bir bağış miktarı beklerken toplanan miktar sadece 1.100 lira ile sınırlı kalmıştır.¹⁴¹¹

Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'nun her aileden gönüllülük esasına göre aylık en az 5 kuruş almak suretiyle Temmuz 1921'de başladığı yardım toplama faaliyetinden yıl sonuna kadar toplanan miktar 5.912.480 kuruş 625 paradır.¹⁴¹² Gazetelerde komisyonun bağış toplama işinde teşkilatsızlık yüzünden istediği geliri elde edemediği ve bu defa daha iyi bir teşkilat meydana getirip her evden 5 kuruş toplamak suretiyle kampanyayı devam ettireceği duyurulmuştur. Buna göre her belediye dairesinin mıntıkalara ve bu mıntıkların da mahallelere ayrılacağı, mahallelerdeki ihtiyar heyetleri aracılığıyla ait oldukları mıntika için sorumlu bir mutemet seçileceği ve bu mutemet tarafından her ay pul mukabilinde hane başına 5 kuruş iane toplanacağı kararlaştırılmıştır. Komisyon bu suretle aylık 7-8 bin lira gibi bir gelir toplamayı planlamıştır. Şehremaneti tarafından da bütün belediyelere verilen talimatla ihtiyar heyetlerine gerekli yardımın yapılması emri verilmiştir.¹⁴¹³

¹⁴¹¹ “Muhacirin İanesi”, **Vakit**, 28 Eylül 1337, No. 1365, s. 3. “Bedbaht Muhacirlerimiz”, **Tevhid-i Efkâr**, 28 Eylül 1337, No. 3137, s. 3.

¹⁴¹² **BOA. DH. KMS. 62/22. 4.** “Tevhid-i Efkâr” gazetesi ise komisyonun 1 Temmuz 1921'den Şubat 1922 sonuna kadar “iane vesaire suretle 2.717.480 kuruş varidat temin ettiğini” yazmaktadır. “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Nisan 1338, No. 3344, s. 3.

¹⁴¹³ **CA. 272. 12. 39. 37. 6.** “Muhacirlerimiz İçin Mahallattan İane Derci”, **Tevhid-i Efkâr**, 4 Kanunisani 13378, No. 3234, s. 3. “Muhacirin İçin İane Cemiyeti”, **Vakit**, 4 Kanunisani 1338, No. 1462, s. 2. “Muhacirler İçin”, **Vakit**, 13 Şubat 1338, No. 1500, s. 2. “Muhacirin İanesi”, **Vakit**, 20 Şubat 1338, No. 1507, s. 2. “Evlerden Muhacirler İçin İane Derci”, **Tevhid-i Efkâr**, 1 Mart 1338, No. 3289, s. 3. Örneğin 4 mıntika ve 107 mahalleden oluşan Beyazıt Daire-i Belediyesi'nde Beyazıt Numune Mektebi Müdürü Sadullah, Rûsumat Veznedarı Cemal, Ticaret ve Ziraat Nezareti memurlarından Galip ve Ziraat Müfettişlerinden Fazıl Beyler mutemet seçilmişlerdir. “Muhacirin İçin Mahallattan İane Derci”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Kanunisani 1338, No. 3240, s. 4. Komisyonun 23 Ocak 1922 tarihli toplantısında alınan karardan anlaşıldığına göre umulan bağış miktarının toplanamamasının nedeni muhacir için her ne suretle olursa olsun iane toplamak komisyonun yetkisinde olduğu halde İstanbul'daki bazı cemiyetler tarafından Meclis-i Vükela'nın da himayesi talep edilerek toplanan ianelerdir. Komisyon, bu tür cemiyetlerin itimat telkin etmeyen bir takım şahısların elinde olması nedeniyle himaye talebi için yapılan müracaatların kabul edilmemesi hususunda Meclis-i Vükela üyelerinin ikaz edilmesini istemiştir. **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 92.** Bunun üzerine Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından basın aracılığıyla yapılan duyurularda “Dersaadet'te bulunan muhacirin menfaatine” bazı şahıs ve cemiyetler tarafından müsamere düzenlenerek bilet satıldığı oysaki bu yetkinin sadece Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'na ait olduğu ilan edilmiştir. “Muhacirin Müsamerelei”, **Vakit**, 1 Şubat 1338, No. 1488, s. 2. Mutemetleri belirlenerek faaliyete başlamış olan mıntika sayısı Nisan 1922 itibarıyla 15'tir. Sadece Kadıköy'de ayrıca mutemet seçilmemiş, Muhacirin Muavenet Heyeti azası ve Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesi aracılığıyla iane toplanmıştır. “Muhacirler İçin Mahallattan İane Derci”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Nisan 1338, No. 3344, s. 3. “Evlerden Muhacirler İçin İane Derci” **Tevhid-i Efkâr**, 1 Mart 1338, No. 3289, s. 3. Kadıköy'de başlangıçta her polis dairesi bir semt kabul edilmiş ve her semtte 5 kişinin mutemet olarak seçilmesi esası

Toplanan iane miktarını artırmak maksadıyla Ağustos 1922’de kabul edilen bir kararname ile “Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonunca muhacirin için cem ve tayin olunan ianat ve varidatın suret-i ahz ve sarfına ve bunların Hazine-i Maliye ve devair-i Belediye’ye ait rûsum ve tekalif ile Darülaceze aidatından istisnası” kabul edilmiştir.¹⁴¹⁴

Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu’nun kuruluşundan Eylül 1922’ye kadar geçen sürede toplamda 9.097.159 kuruş 250 para iane hasılatı elde edilmiştir. Bunun 5.912.480 kuruşu Temmuz-Aralık 1921’de, 895.873 kuruşu Ocak-Eylül 1922’de toplanmıştır. Ramazan ayında Darübedai tarafından icra edilen oyunlardan da 428.805 kuruş ve “sadaka-yı fitr ve zekat”tan ise 1.860.000 kuruş temin edilmiştir.¹⁴¹⁵

2. 8. Çeşitli Suretlerle Muhacirler İçin Toplanan Yardımlar

Müslüman muhacirlere yardım toplamak maksadıyla düzenlenen etkinlik ve organizasyonlar için özellikle “Cuma” günlerinin tercih edildiğini daha önce pek çok örnekle gördük. Müslümanlar arasında yardımlaşmayı; fakire, yoksula, darda kalmışa yardım eli uzatmayı emreden İslamiyet için ayrı bir yere sahip olan “Cuma” ve bayram günlerinin bu tür organizasyonlar için tercih edilmesi şüphesiz ki, bugünlerde artan maneviyattan azamî ölçüde istifade edilmesi düşüncesinden ileri gelmektedir.

Örneğin Ebuziyazade, “Müslümanlar kardeşirler” ayetini hatırlatarak, Allah’ın Müslümanlara bahsettiği bu “hiss-i müşterekin” böyle buhran dakikalarında imdada yetişeceğinin altının çizmiştir.¹⁴¹⁶ Ömer Rıza da “bir gaye etrafında toplanamadığımızdan başımıza gelen felaketleri elbirliği ile def’ edemediğimize dikkat çekmektedir.” Oysaki Müslümanlar “hayır ve takvada teavün ... felaket ve mesaibe karşı birbirlerine müzaheret... ile mükelleftirler ve bu hissiyat ile kardeşirler.” İslam kardeşliğinin oluşması için eşitlik, bu eşitliğin temini için de ortak menfaatlerin varlığı gerekir. Ortak menfaatlerin temin edilmesi için kardeşlik hissi ile dayanışma içerisinde topyekûn mücadele edilmelidir. Ömer Rıza, birliğin oluşturulması için her ferdin

başlangıçta benimsenmiş olsa da bu şekilde seçilecek 20 mutemedin yetersiz kalacağı anlaşıldığından her mahalleden 10 kişinin belirlenerek imam, muhtar ve ihtiyar heyetleriyle işbirliği halinde çalışması uygun görülmüştür. **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulusa-ı İcraatı**, s. 34-35. Yardım kutuları Hilal-i Ahmer Merkezi’nden temin edilerek Kadıköy’de belirlenen mıntikalara dağıtılır. **TKA. 93/103.**

¹⁴¹⁴ BOA. DH. İ. UM. EK. 63/74. 2.

¹⁴¹⁵ BOA. DH. KMS. 62/22.4.

¹⁴¹⁶ Ebuziyazade, “Uhuvvet-i İslamiyenin Nüfuzu ve Kuvveti”, **Tasvir-i Efkar**, 14 Şubat 1335, No. 2653, s. 1.

Müslüman olduğunu hatırlaması gerektiğinin altını çizer. Bu hatırlama, İslamî teamül ve gelenekleri uygulamaya sokmak, İslamî uygulama ve gelenekleri toplumsal fayda için kullanmak anlamına gelmektedir.¹⁴¹⁷ Ömer Rıza'nın kardeşliği kuvvetlendirecek İslamî uygulama ve gelenekler derken sadaka, fitre, zekat ve kurban bağışı gibi ibadet şekillerini kastettiği açıktır. Nitekim kaleme aldığı “Müslümanlar Kardeşdir” ve “Teavün” başlıklı yazılarında, bu kardeşliğin tesis edilmesi yollarına dikkat çekmiştir. Müslümanların daima birbirlerine yardımla mükellef olduklarını, mallarından muhtaçlara ve mahrumlara pay ayırmanın zorunluluk olduğunu belirtir. Muhacirlerin perişan hallerine değinen Ömer Rıza, “bütün Payitaht ve bütün alem-i İslamiye'nin bu hadise dolayısıyla imanını ispat etmek zorunda” olduğuna vurgu yapar.¹⁴¹⁸

Sadaka, fitre, zekat ve kurban bağışı suretiyle muhacirlere yardım eli uzatılması bu tür yazılarla işlenirken özellikle Ramazan ayı ve Kurban Bayramı gibi dinî günlerin iyi değerlendirilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Örneğin Mehmet Asım “Vakit”deki baş yazısında “Ramazan'ın ibadet ve oruç ayı olduğu kadar fakir ve muhtaçları düşünme ayı olduğunu” hatırlatarak elinde zaruri ihtiyacından fazla bir malı olan her ferdin bu maldan bir kısmını toplum için feda etmeyi “dinî ve millî bir borç” olarak görmüştür. Mehmet Asım, hükümet hazinesinin içinde bulunduğu durum itibarıyla gereği gibi yardımda göremeyen İstanbul'daki “muhacirin-i İslamiye”ye yardım eli uzatılmasını istemiştir.¹⁴¹⁹

Dahiliye Nezareti zekat, sadaka ve fitrenin muhacirlere verilmesini Fetvahane'den istemiştir.¹⁴²⁰ Bu istek olumlu sonuçlanmış, 31 Mayıs 1921 tarihli fetva basın yoluyla

¹⁴¹⁷ Ömer Rıza, “İttihad”, **Tasvir-i Efkar**, 6 Haziran 1335, No. 2747, s. 1.

¹⁴¹⁸ Ömer Rıza, “Müslümanlar Kardeşdir”, **Tasvir-i Efkar**, 30 Haziran 1335, No. 2771, s. 2. Ömer Rıza, “Teavün”, **Tasvir-i Efkar**, 30 Teşrinisani 1335, No. 2917, s. 2.

¹⁴¹⁹ “... Din-i İslam mucibince kırkta birini mensup olduğu cemiyet efradından bil vasıta ve bila vasıta gördüğü muavenetlere karşı iade etmeyi dinî ve millî bir borç bilmelidir.” Mehmet Asım, “Yardım Vazifesi”, **Vakit**, 16 Mayıs 1338, No. 1592, s. 1. “Vakit” bir başka yazısında ise gerek fitrenin gerek zekatın İslam fakirlerine verilmesi gerekliliğinden ve bunu alanın zekat ya da fitre olduğunu bilmesi gerekmediğinden ancak verenin zekat veya fitre niyetiyle vermesi gerekliliğinden bahsetmektedir. Ülkenin içinde bulunduğu iktisadi koşullarda fitre ve zekatın en muhtaç olan ahaliye yani muhacirlere gitmesinin zorunluluğuna temas eden gazete Muhacirin Müdüriyeti ve Hilal-i Ahmer'i kastederek bu maksatla resmî ve yarı resmî kurumlardan istifadeyi tavsiye etmektedir. “Anadolu'yu Düşünenler”, **Vakit**, 28 Mayıs 1338, No. 1604, s. 2. Dimetoka eşrafından Ali Bey, 600 lira kadar tutan zekatını muhacirlere vereceğini beyan ederek bunların ne şekilde sarf edildiğini anlamak için Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'ne müracaat etmiştir. “Zekatımızı Muhacirlere Vermeliyiz”, **Vakit**, 30 Mayıs 1337, No. 1249, s. 2. Özellikle “Kadir Gecesi” içinde bulunduran Ramazan ayının iyi değerlendirilmesi, böylece Müslümanlar arasında kardeşlik bağlarının ve ruhunun daha da kuvvetleneceği hususu belirtilir. “Darülhikmet'ül İslamiye Felaketzedelere Muavenet Edelim Diyor”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Haziran 1337, No. 3030, s. 3.

¹⁴²⁰ “Sadaka-yı Fitri Muhacirlere Verelim”, **Vakit**, 1 Haziran 1337, No. 1251, s. 2. “Sadaka-yı Fitr İle Zekat”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Haziran 1337, No. 3030, s. 4.

halka ilan edilmiştir. Buna göre “zekat ve sadaka-yı fitrin edasıyla mükellef olan efrad-ı Müslimenin, zekat ve sadaka-yı fitrlerini memleketleri istila ve işgale uğramakla Dar’ül Hilafet’ül İslamiye’ye bil’iltica, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin zir-i idare ve himayesinde bulunan Müslim fukara-yı muhacirinden idare-i mezkurede bulundurulanan kimselere temlikten bizzat veya vekilleri vasıtasıyla ita etmeleri... cevaz-ı şer’i-i âlî olduğu” duyurulur.¹⁴²¹ Bu fetva el ilanları suretiyle de Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından İstanbul halkına dağıtılmıştır.¹⁴²²

Zekat ve sadakanın Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne değil, doğrudan doğruya muhacirlere verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun için cami, mescit, vapur iskeleleri ile istasyonlara Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden bir memur ile üç muhacirin başında bekleyeceği birer sandık konulması ve ahalinin zekat ve sadakalarını bu sandıklara atması kararlaştırılmıştır. Böylece elde edilen gelir Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Muavini Maruf Bey’in başkanlığı altında kurulan “İkdar Komisyonu” tarafından uygun görülecek şekilde muhacirlerin ihtiyaçları için sarf edilecektir. Müdüriyet tarafından sandıkların konulacağı 17 merkez tespit edilmiştir.¹⁴²³

¹⁴²¹ “Fetva-yı Şerife Sureti”, **Tevhid-i Efkar**, 5 Haziran 1337, No. 3032, s. 3. “Bayram Geldi Muhacirler Yardım Bekliyor”, **Vakit**, 5 Haziran 1337, No. 1255, s. 1. 1922 senesi Ramazan ayı içerisinde de aynı fetva alınmıştır. 15 Mayıs 1922 tarihli fetva için bkz. **CA. 272. 12. 39. 38. 3**. “Sadaka-yı Fitr ve Zekatın Muhacirine İtası Hakkında Tanzim Edilen İ’lâm-ı Şer’î”, **Tasvir-i Efkar**, 13 Mayıs 1338, No. 3362, s. 3. “Zekat ve Sadaka-yı Fitri Vatancüda Muhacirlerimize Veriniz”, **Vakit**, 22 Mayıs 1338, No. 1598, s. 1. Sadaka ve zekatın muhacirlere verilmesinin aslında yeni bir uygulama olmayıp burada bir “geleneğin yeniden icat edildiğini”, geçmişte var olan bir uygulamanın canlandırıldığını söylemek mümkündür. 1 Nisan 1861 tarihli arşiv belgesinden sadaka-yı fitrin toplanıp muhacirlere verilmesi için yine Fetvahaneye’den izin alındığı görülmektedir. **BOA. A.} MKT. UM. 463/98**. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi de İstanbul halkının fitre ve zekatlarını muhacirlere vereceği kararını sevinçle duyurmuştur. “İstanbul’da Sadaka-yı Fitr”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Haziran 1337, No. 206, s. 2. İslam’ın ilk dönemlerinde fitrenin Medine’de en çok tüketilen gıda maddelerinden biri olan 1 sâ’ miktarı üzerinden verilmesi “geleneğine” uygun olarak Bâb-ı Meşihat fitre miktarını arpa, buğday, kuru üzüm vs. maddeler üzerinden açıklamıştır. Buna göre buğday 14-21 kuruş aralığında, dekik 18-24 kuruş aralığında, arpa 18-26 kuruş aralığında, hurma 57-114 kuruş aralığında, çekirdeksiz üzüm 182-273 kuruş ve siyah üzüm 69-126 kuruş aralığında belirlenmiştir. “Sadaka-yı Fitr”, **Vakit**, 22 Mayıs 1338, No. 1598, s. 2. “Sadaka-yı Fitr ve Zekat”, **Tevhid-i Efkar**, 23 Mayıs 1338, No. 3372, s. 2. Fitre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Vehbi Yavuz, “Fitre”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 13, Ankara, 1998, s. 160.

¹⁴²² “Sadaka-yı Fitr ve Zekat”, **Tasvir-i Efkar**, 17 Mayıs 1338, No. 3366, s. 3. “Ey Müslüman! Sadaka-yı fitr ve zekatını muhacirlerimize vermekle bu sevabı kazanmış, bu manevi zevki tatmış ve aynı zamanda binlerce felaketzede dindaşını açlıktan ve sefaletten kurtarmış olacaksın!” “Sadaka-yı Fitr ve Zekat”, **Tevhid-i Efkar**, 21 Mayıs 1338, No. 3370, s. 3. “Müslüman! Sadaka-yı Fitr ve Zekatını Muhacir Kardeşlerine Ver”, **Tevhid-i Efkar**, 22 Mayıs 1338, No. 3371, s. 1. Dahiliye Nazırı Vekili Mustafa Arif Bey, zekat ve sadakanın muhacirlere verilmesi hususunda halkı teşvik için basının desteğini bekledikleri beyanında bulunmuştur. “Dahiliye Nazırı Vekilinin Beyanı”, **Vakit**, 6 Haziran 1337, No. 1256, s. 1.

¹⁴²³ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından zekat ve sadakaların muhacirlere verilmesi hususunda halkın teşvik edilmesi için mahalle ihtiyar heyetlerine birer bildiri gönderilmiştir. Sandıkların konulduğu merkezler şunlardır: Çağaloğlu’nda Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi binası, Yeni Camii, Beyazıt Camii, Aksaray’da Valide Camii, Eyüp Sultan Camii, Ayasofya Camii, Aksaray Polis Karakolu, Fatih Camii, Beşiktaş Camii, Kadıköy Vapur İskelesi, Üsküdar’da Büyük Camii, Nişantaşı’nda Teşvikiye

Zekat ve sadakanın Hilal-i Ahmer'e verilip verilemeyeceği tartışılmış ve "Hilal-i Ahmer'in mücahidin-i İslamiye'nin evlat ve ailesine ve muhacirlerimize" yardım görevini hakkıyla yerine getirmekte olmasına binaen, zekat ve sadakanın Hilal-i Ahmer'e verilmesinde hiçbir sakınca olmadığı da duyurulmuştur.¹⁴²⁴

Fetva-yı Şerif'in yayınlanmasından sonra fitre ve zekat toplama işlemi başlamıştır. İstanbul ahalisi sadece fitre ve zekat paralarını değil; şeker paralarını dahi verir.¹⁴²⁵ İstanbul'un yerli ahalisini muhacirlere yardıma teşvik etmek için mahya

Camii, Haydarpaşa İskeleyi, Köprü Boğaziçi İskeleyi, Sirkeci Tren İstasyonu, Şehzadebaşı Camii, Kasımpaşa Camii. "Muhacirlere Zekat ve Sadaka-yı Fitr", **Tevhid-i Efkar**, 4 Haziran 1337, No. 3011, s. 3. "15.000 Muhacire Acıyalım ve Yardım Edelim", **Vakit**, 4 Haziran 1337, No. 1254, s. 1. Yanı teşkilatlanma 1922 senesi Ramazan ayı içerisinde de gerçekleştirilmiştir. İstanbul'un 9 farklı mıntıkasına yine Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi memurları ile muhacirlerin başında bekleyeceği 52 adet sandık yerleştirilmiştir. "Sadaka-yı Fitr", **Vakit** 16 Mayıs 1338, No. 1592, s. 2. "Sadaka-yı Fitr ve Muhacirler" **Vakit**, 8 Mayıs 1338, No. 1584, s. 3. "Muhacirlerimiz, Sadaka-yı Fitr ve Zekat", **Tevhid-i Efkar**, 19 Mayıs 1338, No. 3368, s. 3. Sandıklar Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin denetimine tabi olacaktır. "Muhacirlere Yardım Zekat ile Fitrenin Yarın Dercine Başlanıyor", **Vakit**, 20 Mayıs 1338, No. 1596, s. 2. Birinci mıntika: Ayasofya, Sultan Ahmet, Beyazıt, Nur-u Osmaniye, Şehzadebaşı; İkinci mıntika: Yeni Camii, Süleymaniye Camii, Sirkeci İstasyonu, Makriköy, Unkapanı ve Küçükpazar; Üçüncü mıntika: Fatih, Hırka-i Şerif, Sultan Selim, Edirnekapi, Eyüp Sultan; Dördüncü mıntika: Aksaray, Cerrahpaşa, Koca Mustafa Paşa, Topkapı; Beşinci mıntika: Kasımpaşa, Haliç iskeleyi, İstanbul, Kadıköy ve Boğaziçi iskeleleri, Arap Cami-i Şerifi, Yeraltı Camii, Tophane Camii, Nişantaşı, Teşvikiye, Feriköy; Altıncı mıntika: Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Emirgan, Sarıyer, Kabataş; Yedinci mıntika: Beylerbeyi, Çengelköy, Anadoluhisarı, Paşabahçe, Beykoz; Sekizinci mıntika: Üsküdar Camii ve iskeleyi, Kadıköy Camii ve iskeleyi, Haydarpaşa, Büyükkada, Heybeliada; Dokuzuncu mıntika: Erenköy, Kızıltoprak, Bostancı, Kartal. "Sadaka-yı Fitrin Muhacirin Menfaatine Toplanması İçin Yapılan Hazırlıklar", **Vakit**, 21 Mayıs 1338, No. 1597, s. 2.

¹⁴²⁴ Bu konuda Alay Müftüsü Mehmet Nasuhi Bey'den alınan bir fetvada Kur'ân-ı Kerim'deki "amileyn" uygulaması dayanak gösterilmiştir. "Amileyn" İslam tarihinde vergi memuru anlamında kullanılan "âmil" kelimesinden türemiştir. Tevbe Suresi'nde "amil" kelimesi zekat işlerinde çalışan memur anlamında kullanılmakta ve amillerin zekattan pay alacakları belirtilmiştir. Müftü Mehmet Nasuhî Efendi, bu ayete atıfla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin "Hükümet-i İslamiye tarafından resmen musaddak bir heyet-i muavene ve müşfike" olduğundan "bu heyet-i muhteremeye zekatı vermenin caiz olduğu" fetvasını vermiştir. "Zekat Hilal-i Ahmer'e Verilebilir", **Tevhid-i Efkar**, 5 Haziran 1337, No. 3032, s. 3. Ayrıca bkz. Mehmet Erkal, "Âmil", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 3, Ankara, 1991, s. 58. "Vakit" gazetesi de ilginç bir yaklaşımla muhacirlerin aklıktan kıvranırken bu Ramazan Bayramı'nda İstanbul'un Müslüman ahalisinin karnını şeker lezzetiyle tatmine çalışmak için parasını israf etmemesini ister. Genel bir hespla şeker satın almak için harcanan paranın 100.000 lirayı bulacağı ve bunun 90.000 lirasının büyük çoğunluğu Rum ve Ermeni olan yabancı sermayedarın cebine gireceği uyarısında bulunur. "Şeker yemek bu bayram Müslüman'a ayıp olsun" diyen gazete bu parayı muhacirlere sadaka olarak verilmesini ister. Çünkü muhacirlere verilecek fitre ve zekat parası "süs ve şeker için değil; yalnız kefaf-ı nefis için" sarf edilecektir. "Zavallı Muhacirler", **Vakit**, 3 Haziran 1337, No. 1253, s. 3. "Fitrelerimiz Muhacirlerin Hayatlarını Kurtaracak", **Vakit**, 6 Haziran 1337, No. 1256, s. 1.

¹⁴²⁵ Örneğin Ayasofya Camii'nden çıkan ahalinin birbiriyle yarışarcasına zekat ve fitre paralarını sandıklara attığı görülür. "Mazlum Hicretzedelerimize Yardım Edelim", **Tevhid-i Efkar**, 6 Haziran 1337, No. 3033, s. 1. "Fitrelerimiz Muhacirlerin Hayatlarını Kurtaracak", **Vakit**, 6 Haziran 1337, No. 1256, s. 1. "Marmara Bedbahtları", **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Haziran 1337, No. 211, s. 2. "Vakit" gazetesi 1.500 muhacirin geldiğini duyurduğu haberinde "bu din ve kan kardeşlerimizin gecelerini sokaklarda ekmeksiz ve ışıksız geçirdiklerini" hatırlattıktan sonra her birimizin fitre ve zekatını, süs ve şeker parasını "bir hıçkırığı susturmak" için kullanması gerektiğini yazar. "Verin Zavallılara", **Vakit**, 7 Haziran 1337, No. 1257, s. 1.

geleneği de kullanılmış Ramazan ayı içerisinde İstanbul'un önemli camilerinde mahyalar asılmak suretiyle halk muhacirlere yardım için teşvik ve davet edilmiştir.¹⁴²⁶

10 Haziran 1921'de biten Ramazan Bayramı'nın ardından daha sonra miktarı 17'den 21'e çıkarılmış olan merkezlerdeki sandıklar açılmıştır. Toplam iane miktarının 11.788 lira 1 kuruş 10 para olduğu görülmüştür.¹⁴²⁷ Sandıkların konulduğu yerler ve toplanan para miktarı şöyledir:

Tablo 3.9. Muhacirlere verilen zekat ve sadaka miktarı (*Vakit*, 13 Haziran 1337)

Sandıkların konulduğu mahaller	Kuruş	Para
Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Merkez binası	44.918	-
Eyüp Sultan Camii	51.526	2
Üsküdar Yeni Camii	88.978	30
Aksaray'da Valide Camii	34.351	-
Kocamustafapaşa Cerrahpaşa ve Aksaray mahalleleri	5.805	35
Şehzade Camii	120.733	-
Beşiktaş Camii	95.556	-
Sarıyer	21.924	-
Nişantaşı Teşvikiye Camii	37.965	10
Yeni Camii	93.694	35

¹⁴²⁶ Beyazıt Camii'nin geniş minareleri arasına gerilen mahyalar ile "Muhacirlere Yardım" yazılmıştır. "Muhacirlere Yardım", **Vakit**, 21 Mayıs 1338, No. 1597, s. 2. Dolmabahçe'deki Valide Camii'nde "Hilal-i Ahmeri Unutma" mahyası asılır. "Mahyalarda Teceddüt", **Vakit**, 1 Haziran 1337, No. 1251, s. 2. Aynı şekilde Sultan Ahmet Camii minarelerine de "Hilal-i Ahmeri Unutmayalım" mahyası asılmıştır. "Mahyalar ve Muhacirin Müdüriyeti", **Tasvir-i Efkâr**, 12 Mayıs 1338, No. 3361, s. 3. "Hilal-i Ahmer Mahyada", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Mayıs 1338, No. 9, s. 203.

¹⁴²⁷ "Zekat ve Sadaka-yı Fitrenin Yekun-u Umumisi", **Vakit**, 13 Haziran 1337, No. 1261, s. 3. Bâb-ı Meşihat'tan fetvanın alınması hususunda ağır davranılması ve sandıkların yerleştirilmesi hususundaki teşkilatlanmada geç kalınmasına rağmen elde edilen gelirin iyi olduğu değerlendirilmiştir. "Zekat ve Sadaka-yı Fitr", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Haziran 1337, No. 3036, s. 4. "Zekat ve Fitr Sandıkları", **Vakit**, 8 Haziran 1337, No. 1258, s. 2. 1922 senesi Ramazan Bayramının bitimine müteakip açılan 56 sandıktan elde edilen toplam hasılat ise 18.600 liradır. Muhacirimize Ne Verdik?", **Tasvir-i Efkâr**, 2 Haziran 1338, No. 3380, s. 3. Muhacirimize Verilen Sadaka-yı Fitr ve Zekat", **Tasvir-i Efkâr**, 3 Haziran 1338, No. 3381, s. 3. "Muhacirimize Verilen Sadaka-yı Fitr ve Zekat 18.600 Liradan İbaret", **Tasvir-i Efkâr**, 4 Haziran 1338, No. 3382, s. 3. 1921 senesinde toplanan sadaka-yı fitr ve zekatın 11.788 lira olduğu dikkate alınacak olursa beş bin liralık bir artış olduğu görülmektedir. 1921 yılı hasılatı için bkz. **TKA. 28/266**. "Vakit" gazetesi bu artışı "ahalide fakir ve muhtaçlara bilhassa muhacirlere karşı beslenilmekte olan hiss-i şefkat ve merhametin bir kat daha kuvvet bulduğuna işaret" olarak yorumlamıştır. "Zekat ve Sadaka-yı Fitr Hasılatı", **Vakit**, 4 Haziran 1338, No. 1609, s. 3. İlk sırayı 115.912 kuruşla Beşiktaş alırken, 98.831 kuruşla Yeni Camii ikinci, 91.875 kuruşla Şehzadebaşı üçüncü, 89.083 kuruşla Üsküdar Camii dördüncü olmuştur.

Beyazıt Camii	97.508	35
Hırka-i Şerif Camii	12.384	30
Arap Camii ve Yolcu Salonu	21.407	30
Kasımpaşa Camii	51.020	20
Sirkeci Garı	7.766	35
Kadıköy İskelesi	11.828	20
Haydarpaşa, Göztepe	26.124	20
Ayasofya Camii	102.562	35
Fatih Camii	60.138	5
Beylerbeyi Camii	38.164	25
Boğaziçi İskelesi	48.103	30
Yekun	1.178.801	10

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi yayınladığı teşekkür bildirisinde “gerek heyet-i ihtiyarilerin gerek ahali-i muhteremenin ibraz eyledikleri gayret ve himmetin her türlü takdirin fevkinde olduğunu” açıklamıştır.¹⁴²⁸

Elde edilen hasılat ile muhacirlerin iâşesi için 5.000 kilo pirinç ve “C” markalı 150 çuval un ihale usulüyle temin edilmiştir. Yine aynı hasılatla Selimiye ve İplikhane Kışlaları ile Beyazıt’taki muhacir revirlerinin ihtiyaçları da karşılanmıştır.¹⁴²⁹

Ramazan Bayramının ardından Kurban Bayramının gelmesi ile bu defa muhacirlere kurban ya da kurban derilerinin bağışlanması suretiyle yardıma bulunulmuştur. Kurban Bayramı öncesinde, tıpkı zekat ve fitrede olduğu gibi, kurban derilerinin muhacirlere verilmesi yolunda yayınlar başlamıştır.¹⁴³⁰ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin yaptığı teşkilata göre her belediye dairesinde dolaştırılacak arabalarla ve bu arabalara eşlik edecek Polis ve Şehremaneti memurlarıyla deriler

¹⁴²⁸ “Zekat ve Fitrenin Yekunu”, **Tevhid-i Efkar**, 13 Haziran 1337, No. 3038, s. 4.

¹⁴²⁹ “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden”, **Tevhid-i Efkar**, 14 Haziran 1337, No. 3039, s. 4. “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 24 Temmuz 1337, No. 1302, s. 2.

¹⁴³⁰ “Vakit” gazetesi yapılacak küçük bir teşkilatla muhacirler için iyi bir gelir elde edilebileceği hususunda Muhacirin Müdüriyeti’nin dikkatini çekmiştir. “Muhacirine Muavenet, Bayramda Kurban Derilerini Muhacirlere Verelim”, **Vakit**, 1 Ağustos 1337, No. 1310, s. 2. “Kurban Derilerini Muhacirlerimize Veriniz”, **Tevhid-i Efkar**, 4 Ağustos 1337, No. 3085, s. 3. “Kurban Derileri ve Bağışsakları”, **Vakit**, 3 Ağustos 1338, No. 1668, s. 3.

toplanacak ve müteahhitlere verilmek suretiyle bedeli tahsil edilecektir.¹⁴³¹ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından bayram öncesinde halka yapılan duyurularda, ahalinin kurban deri, boynuz ve bağırsaklarını her mahallenin imam veya ihtiyar heyeti üyelerinden biriyle bir memurdan oluşan heyete teslim etmeleri istenmiştir.¹⁴³² Bu suretle toplanan kurban derileri daha sonra Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından açık artırma yoluyla satışa çıkarılmıştır. Örneğin 1922 senesi Kurban Bayramı'nda Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 4.488 kurban derisi ile 604 adet bağırsak toplanmış yapılan açık artırma sonucunda 790 lira gelir elde edilmiştir.¹⁴³³

Bayramın ilk gününde de pek çok hayırsever tarafından da kurban bağışında bulunulmuş ve bu sayede muhacirin misafirhanelerinde etli yemek çıkarılmıştır.¹⁴³⁴

Zekat, sadaka ve kurban derisi toplamak dışında bayram günlerinde muhacirler için yapılan bir başka yardım şekli ise Hilal-i Ahmer çiçekleri ya da rozet satışlarından elde edilen hasılatlar olmuştur. Bayram günlerinde satışa sunulan kırmızı ve beyaz karanfilleri “her vatandaş ve dindaşın” satın almayı unutmaması gerektiği çünkü “felaket anında da Hilal-i Ahmer’in bizi unutmayacağı” ilan edilmiştir. Bu doğrultuda bayram günleri aynı zamanda “Hilal-i Ahmer Çiçek Bayramı” olarak kabul edilmiştir.¹⁴³⁵

İstanbul'daki işgal kuvvetleri başlangıçta çiçek satışı suretiyle Hilal-i Ahmer'in gelir elde etmesini yasaklamış olsa da yapılan teşebbüsler neticesinde Eminönü, Beyazıt, Sultanahmet, Karaköy, Taksim, Galata, Fatih, Ortaköy, Kadıköy gibi mahallerde satış için izin alınmıştır.¹⁴³⁶

¹⁴³¹ Kurban derilerinin toplanması hususunda bütün belediye dairelerinin Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne kolaylık göstermesi yolunda Şehremaneti tarafından verilen emir hakkında bkz. **BOA. DH. İ. UM. 19/1. 82.** “Kurban Derileri”, **Vakit**, 14 Ağustos 1337, No. 1323, s. 2.

¹⁴³² “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden”, **Vakit**, 15 Ağustos 1337, No. 1324, s. 2.

¹⁴³³ Açık artırma ilanı hakkında müteahhitlere yapılan çağrı hakkında bkz. “Kurban Derileri, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden”, **Tevhid-i Efkar**, 26 Temmuz 1338, No. 3434, s. 3. “Muhacirin Müdüriyeti'nin Kurban Derileri Hasılatı”, **Tevhid-i Efkar**, 14 Ağustos 1338, No. 3450, s. 3.

¹⁴³⁴ “Muhacirlere Kurban”, **Vakit**, 15 Ağustos 1337, No. 1324, s. 2. Gebze Kaymakamlığı'ndan Muhacirin Müdüriyeti'ne 10.800 kuruş değerinde kurban derisi bedeli 23 Ağustos 1921 tarihli makbuzla havale edilmiştir. **CA. 272. 74. 69. 53. 11/1.**

¹⁴³⁵ “Bugün Hilal-i Ahmer Çiçeklerini Alınız”, **Tasvir-i Efkar**, 30 Haziran 1335, No. 2771, s. 1. “Hilal-i Ahmer Günü”, **Vakit**, 1 Haziran 1337, No. 1251, s. 3. “Bayramın Birinci Hilal-i Ahmer Günüdür”, **Tevhid-i Efkar**, 27 Mayıs 1338, No. 3376, s. 2. “Unutmayalım!”, **Tevhid-i Efkar**, 29 Mayıs 1338, No. 3378, s. 1. “Bugün Hilal-i Ahmer Günüdür”, **Tevhid-i Efkar**, 29 Mayıs 1338, No. 3378, s. 2. Çiçeklerin satışında özellikle öğrencilerin gönüllülük esasına göre görevlendirilmiştir. Örneğin Ramazan Bayramının birinci günü çiçek dağıtımı suretiyle yardım etmek için seçilen mektep talebelerinden Seraceddin Efendi'nin görevlendirildiği hakkında Kabataş Sultanisi'nden Hilal-i Ahmer'e gönderilen 14 Haziran 1920 tarihli yazı hakkında bkz. **TKA. 395/44.**

¹⁴³⁶ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 294. **TKA. 645/323.**

1919 senesindeki çiçek satışından elde edilen toplam hasılat 3.141 liradır. Bu miktar 1920’de 4.004, 1921’de 5.307, 1922’de 9.179 liradır ki, toplamda da 21.632 lira gelir elde edilmiştir.¹⁴³⁷

Hilal-i Ahmer’in bayram günlerinde rozet satışlarından elde ettiği gelirler de önemlidir. Bu konuda da halkın basın aracılığıyla teşvik edildiği görülür.¹⁴³⁸ 1921 senesi için rozet hasılatı 5.308 ve 1922’de 9.180 liradır.¹⁴³⁹

Muhacirler için yardım toplama faaliyetlerinden bir diğerini ise muhacir çocukları için düzenlenen sünnet törenleri teşkil etmektedir. Bu törenler dini bakımdan farz olan bir ritüelin yerine getirilmesi açısından önemli olduğu gibi düzenlenen kutlama ve eğlenceler halkın birbiri ile karışıp kaynaşmasına olanak tanıyan bir işleve de sahiptir. Muhacir çocukları için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ya da hayırperver cemiyetleri tarafından düzenlenen sünnet eğlencelerine katılım ücretli bir hale getirilerek buradan elde edilecek gelir yine muhacirlerin ihtiyaçlarına sarf edilmiştir.

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, 1921 Temmuz ayı içerisinde 600 muhacir çocuğun toplu sünnet törenini organize etmiştir. Maarif Nezareti tarafından İstanbul Sultanisi’nin tahsis edildiği bu organizasyon için Darüleytam Müdüriyeti tarafından da 500 yatak ve yastık çarşafı temin edilmiştir.¹⁴⁴⁰ 27 Ağustos’ta İstanbul Sultanisi’nde 400 muhacir çocuğu Doktor Rasim Ferit Bey tarafından sünnet edilmiştir. Darüleytam ve Askerî Mızıkla konseri ile hokkabaz gösterileri sergilendiği törene Dahiliye Nazırı

¹⁴³⁷ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 294. “Hilal-i Ahmer Çiçek Hasılatı”, **Tevhid-i Efkar**, 11 Temmuz 1335, No. 2780, s. 2. 1920’de İzmir muhacirleri için bağış toplayan Darülfünun gençlerinin 1921 senesinde bu defa Samanlıdağ muhacirleri için “Hilal-i Ahmer Çiçeği” dağıtarak yardım topladıkları görülür. “Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisinden”, **Tevhid-i Efkar**, 7 Haziran 1337, No. 3034, s. 4. “Hilal-i Ahmer Bayram Hasılatı”, **Vakit**, 14 Haziran 1337, No. 1337, No. 1262, s. 4. “Hilal-i Ahmer Bayram Hasılatı”, **Tevhid-i Efkar**, 14 Haziran 1337, No. 3042, s. 4. “Sadaka-yı Fitr ve Hilal-i Ahmer Çiçeği”, **Vakit**, 3 Haziran 1338, No. 1608, s. 3. “Hilal-i Ahmer Çiçekleri Hasılatı”, **Tevhid-i Efkar**, 11 Temmuz 1338, No. 3419, s. 3.

¹⁴³⁸ **BOA. DH. İ. UM. 11/6. 53.** “Hilal-i Ahmer’in Hayırlı Bir Teşebbüsü”, **Tevhid-i Efkar**, 24 Nisan 1338, No. 3343, s. 2. Muhacirlerinin himayesinin “hükümetin kendi başına bertaraf edeceği gailelerden olmadığı” İstanbul halkının da kendine has olan “rahim ve şefkatiyle” bu hayırlı işte hükümete yardımcı olması gerektiği vurgulanır. Bunun en kolay yollarından biri de çiçek ve rozet satışı ile muhacirlere yardıma çalışan Hilal-i Ahmer’e destek olmaktır. “Rozet Hasılatı”, **Tevhid-i Efkar**, 5 Haziran 1337, No. 3032, s. 3.

¹⁴³⁹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s.279.

¹⁴⁴⁰ Başlangıçta 200 çocuk için yapılan girişim müracaatlar üzerine 600 çocuğa yükselmiştir. “Muhacir Çocukların Hitan Cemiyeti”, **Tevhid-i Efkar**, 6 Temmuz 1337, No. 3061, s. 4. “Sünnet Edilecek Muhacir Çocukları”, **Vakit**, 17 Temmuz 1337, No. 1295, s. 3. “Muhacir Çocukların Hitanı”, **Tevhid-i Efkar**, 19 Temmuz 1337, No. 3074, s. 3. Devlet erkanının da katılacağı yazılan sünnet töreninde Darüleytam ve Askerî Mızıkaların gösterileri sergilenecektir. “Sünnet Olacak Muhacir Çocukları”, **Vakit**, 27 Ağustos 1337, No. 1333, s. 3.

Ali Rıza Paşa, Yaveri Nuri Bey, Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Reisi Damat Şerif Paşa ve Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey'ler katılmıştır.¹⁴⁴¹

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi aynı etkinliği bir sonraki sene Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin desteğini alarak Darüşşafaka'da icra etmiştir. 18 Ağustos 1922'de sünnet edilecek muhacir çocukları önce berberde tıraş edilmişler arkasından dua için Kocamustafa Paşa Camii'ne gönderilmişlerdir. Buradan da Darüşşafaka binasına getirilen 371 muhacir çocuğun altı sünnetçi tarafından sünnetleri gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁴²

Beykoz Himaye-i Fukara Cemiyeti, Beykoz Çayırı'nda "Terazıbaşı" denilen mevkide 29 Temmuz Cuma günü 50 muhacir ve fakir çocuğun sünnet törenini organize etmiş, düzenlenen eğlencede Karagöz ve hokkabaz gösterilerinin yanı sıra çeşitli oyun ve müsabakalar tertip edilmiştir. Eğlencelere katılımın ücretli olduğu bu organizasyon için Şirket-i Hayriye'nin "Rumeli" vapuru akşam saat 9'a kadar sefer düzenlemiştir. Elde edilen gelir 16.500 kuruştur.¹⁴⁴³

Halil-i Ahmer Kadıköy Şubesi tarafından 19-20 Ekim 1921 tarihlerinde Gebze'de düzenlenen sünnet düğününde 4305 lira 90 kuruş hasılat elde edildiği gibi "Osmanlı Sancağı"nın dolaştırılması esnasında "galeyana gelen ahali-i hamiyetmendandan tarafından sancağın üzerine bira tarafı altın kaplı bir saatle 290 lira 95 kuruş" iliştilmiştir.¹⁴⁴⁴

2. 9. Yardım Cemiyetleri ve Hayır Kuruluşlarının Faaliyetleri

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kurulan cemiyetlerin sayısı gün geçtikçe artmıştır. Ancak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5'inci Şubesi tarafından hazırlanan 30 Ekim 1921 tarihli bir belgede bunların bir kısmının kapandığı bir kısmının da Mütareke ortamında faaliyetlerine devam ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁴⁵ Bunlar arasında Eyüp

¹⁴⁴¹ "Muhacir Çocukların Sünnet Düğünü", **Vakit**, 28 Ağustos 1337, No. 1334, s. 2.

¹⁴⁴² "Muhacir Çocukları Hitanı", **Vakit**, 14 Temmuz 1338, No. 1649, s. 2. "Muhacir Çocukların Sünneti", **Vakit**, 19 Ağustos 1338, No. 1681, s. 2. "Muhacir Çocukların Hitanı", **Tevhid-i Efkar**, 18 Ağustos 1338, No. 3454, s. 4. "Muhacirin Yavrularının Sünnet Düğünü", **Tevhid-i Efkar**, 19 Ağustos 1338, No. 3455, s. 1.

¹⁴⁴³ "Beykoz'da Hitan Cemiyeti", **Vakit**, 28 Temmuz 1337, No. 1306, s. 4. "İlanat", **Takvim-i Vakayi**, 5 Teşrinisani 1337, No. 4304, s. 3.

¹⁴⁴⁴ **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 8. Muhacir ve muhtaç ailelere mensup çocukların için düzenlenen sünnet törenlerine Anadolu'da rastlanılmaktadır. Konya'da Vali Galip Paşa ve Menzil Müfettişi Kazım Bey'in himayesinde 203 şehit, garip ve muhacir çocuk sünnet edilmiş ve bu amaçla büyük bir müsamere tertip edilmiştir. "Konya'da Hitan Cemiyeti", **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Ağustos 1337, No. 253, s. 2.

¹⁴⁴⁵ "Vakit" gazetesi hayır cemiyetleri hakkında yaptığı bir değerlendirmede "içtimaî hayata doğru birer adım" anlamına gelen cemiyetlerin iyi idare edildiği takdirde şüphesiz çok faydalı birer kurum

Fukaraperver Cemiyeti,¹⁴⁴⁶ Osmanlı Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti,¹⁴⁴⁷ Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi Topkapı Şubesi,¹⁴⁴⁸ Kasımpaşa Osmanlı Fukaraperver Müessesesi-i Hayriyesi,¹⁴⁴⁹ Kadıköy Uhuvvet Kulübü,¹⁴⁵⁰ Kadıköy Yel Değirmeni Fukaraperver Kadınlar Cemiyeti,¹⁴⁵¹ Beykoz Himaye-i Fukara Cemiyeti,¹⁴⁵² İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi,¹⁴⁵³ Boğaziçi Fakir Çocukları Himaye Cemiyeti,¹⁴⁵⁴ Anadolu Hisarı Muavenet-i Hayriye Cemiyeti¹⁴⁵⁵ gibi birtakım cemiyetlerin ismi sayılabilir.¹⁴⁵⁶ Dönemin basınında yer alan haberlerden bu

olduklarından bahsetmektedir. Meşrutiyet'in ilandan sonra çeşitli amaçlarla kurulan siyasi parti, esnaf ve hayır cemiyeti miktarının Dahiliye Nezareti tarafından yapılan bir inceleme neticesinde 750 olarak belirlendiği ancak bunlar arasında kapatılmış olanların da var olduğu bilgisi verilmiştir. "İstanbul'da Cemiyetler", **Vakit**, 12 Şubat 1338, No. 1499, s. 3.

¹⁴⁴⁶ "Fakirlerin infak ve iâşesi için" Eyüp Muhacir Mahallesi'nde 12 Ekim 1910'da kurulmuştur. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30. BOA. DH. MUİ. 121/17.** Nadir Özbek, bu cemiyetin "Eyüp Sultan ve Civarı Fukaraperver Cemiyeti" ile aynı cemiyetler olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Özbek, **Topkapı Fukaraperver Cemiyeti**, s. 330, dip not 7.

¹⁴⁴⁷ Merkezi "Kadıköy'de Kuşdili Caddesi'nde bulunan bu cemiyet "bila-tefrik-i cins ve mezhep fukara ve muhtacine muavenet" maksadıyla 15 Mayıs 1912'de kurulmuş, Erenköy ve Bostancı'da birer şube açarak faaliyetini geliştirmiştir. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁴⁸ Topkapı'da "bila tefrik-i cins ve mezhep fukara ailelere muavenet etmek" maksadıyla kurulan Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti'nin Topkapı şubesi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehremini'ndeki Topkapı Kulübü binasında faaliyetlerine başlamıştır. Özbek, kuruluş için 24 Şubat 1908 tarihini vermektedir. Özbek, **Topkapı Fukaraperver Cemiyeti**, s. 324. Ancak 30 Ekim 1921 tarihli arşiv belgesinde kuruluşu için 14 Aralık 1908 tarihi verilmektedir. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁴⁹ 10 Mart 1919 tarihinde "şehit, eytam ve eramil ile müzayakaya giriftar fukaraya muavenet" maksadıyla "Kasımpaşa'da Cami-i Kebir Mahallesi'nde" kurulmuştur. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁵⁰ "Umur-u hayriyeye hizmet etmek maksadıyla" 1910 yılından itibaren faaliyete başlayan kulübün merkezi "Kadıköy'de Haliç Sokağı'nda 5 numaralı hanedir." **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁵¹ Merkezi Kadıköy Yeldeğirmeni'ndeki Sıbyan Mektebi'nde bulunan cemiyet "Yel değirmeni fukara talebe ve talebatına elbise vesaire tedarikiyle umur-u tahsillerini teshil etmek" maksadıyla 5 Temmuz 1915'te kurulmuştur. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁵² Merkezi Beykoz'daki Çınaraltı Caddesi'nde bulunan cemiyet 15 Mart 1921'de "bila tefrik-i cins ve mezhep ahaliden müzayakaya giriftar veya malûl olanlara muavenette bulunmak" için kurulmuştur. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁵³ 30 Ekim 1920'de Aksaray'da "bila tefrik-i cins ve mezhep bilumum fukara-yı ahaliyi taht-ı himayeye almak" için kurulmuştur. **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.** Cemiyet aslında "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti" adıyla kurulmuş ancak 29 Ekim 1920'de Tophane'deki merkezinde gerçekleştirdiği senelik kongresinde alınan bir kararla adını "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti" olarak değiştirmiştir. "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti", **Vakit**, 31 Teşrinievvel 1336, No. 1040, s. 2.

¹⁴⁵⁴ 1 Temmuz 1920'de Beylerbeyi'ndeki Bedevî Dergâhı merkez olmak üzere kurulan cemiyetin maksadı "hakikaten muhtaç-ı muavenet bulunan acize ve fukaranın ihtiyaçlarını temin etmektir." **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.**

¹⁴⁵⁵ 21 Ocak 1921'de "Anadoluhisarı'ndaki fakir ve aciz kesanın iâşe ve sıhhiyelerini temin etmek maksadıyla" kurulan cemiyetin merkezi "Göksu Cami-i Şerif karşısındaki heyet-i ihtiyariye odasıdır." **BOA. DH. EUM. 5. Şb. 79/30.** Kuruluş onayı için bkz. **BOA. DH. HMS. 4/4. 161.**

¹⁴⁵⁶ Yardım amacıyla İstanbul'un çeşitli noktalarında farklı isimlerle kurulan "fukaraperver" ve hayır cemiyetlerinden bazılarının topladıkları paraları sulistimal ettikleri yönünde yapılan şikayetler üzerine Şubat 1921'de haklarında soruşturma başlatılan cemiyetler Dul Kadın ve Yetimlere İmdat Cemiyeti, Fakir Çocukları Talim-i Sanai Cemiyeti, Feriköy-Şişli Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyesi, Şehit Ailelerine Yardım Birliği, Boğaziçi Kız Çocukları Yarım Cemiyeti, Kasımpaşa Osmanlı Fukaraperver Müessesesi-i Hayriyesi'dir. Bunlardan Dul Kadın ve Yetimlere İmdat Cemiyeti, Fakir Çocukları Talim-i Sanai Cemiyeti ve Boğaziçi Kız Çocukları Yarım Cemiyeti yapılan incelemeler sonucunda kapatılmıştır. "Cemiyet-i Hayriyeler Hakkında Tedkikat", **Vakit**, 5 Mayıs 1338, No. 1581, s. 2.

cemiyetlerin bazılarının muhacirler için yaptıkları yardım faaliyetleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Muhacirler yararına düzenlenen müsamere ve konserler, tiyatro oyunları bu tür faaliyetlerin başında gelmektedir. Bu tür organizasyonlar bir taraftan yorucu geçen savaş yıllarının getirdiği yenilgi psikolojisi ve her geçen gün zorlaşan yaşam koşulları altında ezilen İstanbul'un Müslüman nüfusunun, hayata tutunup sosyalleşmesinde önemli bir rol oynarken diğer taraftan da muhacirlere yardım ve toplumsal bir işlevin yerine getirilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Nitekim bu etkinliklere ait ilanlardan birinde yer alan “müsamereye iştirak Türk ve İslamlar için yalnız bir eğlence değil, aynı zamanda bir vazife-i millîye ve insanîye” olacağı belirtilmiştir.¹⁴⁵⁷

Kuruluşundan sonra “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti” adını alan “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti”, Aksaray'daki Selçuk Hatun Sultanisi bahçesinde Kurban Bayramı boyunca (25-28 Ağustos 1920) devam eden bir müsamere düzenlemiş ve bu müsamere esnasında 100 kadar muhtaç çocuk sünnet edilmiştir.¹⁴⁵⁸ Cemiyetin Başkanı Moralızade Ömer Sakıp Bey'in yaptığı incelemelerden sonra, Eyüp'teki muhacirlere sıcak yemek dağıtımına başlanmış ayrıca Aksaray'daki camilerde iskân edilmiş olan muhacirlere sıcak yemek dağıtımı kararı alınmıştır. Cemiyet tarafından Aksaray'daki Haseki Sultan İmarethanesinde bir aşhane açılmış ve bu suretle muhacir ve muhtaçlara yemek verilmeye başlanmıştır. Ayrıca burada bulunan muhacir ailelere çamaşır dağıtımı da yapılmıştır.¹⁴⁵⁹

Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nin bu faaliyetleri Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nin de takdirini kazanmış olacak ki, heyet tarafından cemiyete aynı yardımda bulunulmuştur. Şarkî Karib Heyeti üyesi Miss Andrews, 150 muhacire verilmek üzere cemiyete kıyafet teslim etmiştir. Bu kıyafetler “şüheda ve vefat eden fukara, aceze, muhtacın ve muhacirin” için Cerrahpaşa Cami'nde okutulan mevlidin

¹⁴⁵⁷ “Muhacirin Menfaatine Bir Müsamere”, **Vakit**, 18 Kanunisani 1337, No. 1117, s. 2. İstanbul Valiliği'nin yaptığı açıklamaya göre 20-21 Ocak 1921'de Eki Antik Tiyatro'da Müslüman muhacirler menfaatine verilen bu müsamereden elde edilen hasılat 200.500 kuruştur. “İlanat”, **Takvim-i Vakayi**, 12 Teşrinievvel 1337, No. 4248, s. 3. İşgal yıllarında İstanbul ahalisinin içinde bulunduğu psikolojik hal için bkz. Zafer Toprak, “Mütareke Yıllarında İstanbul'da Hayat, İşgal ve Travma”, **Baykuş**, S. 45, Nisan 2019, s. 2-15.

¹⁴⁵⁸ “Bir Müsamere ve Bir Sünnet”, **Vakit**, 1 Eylül 1336, No. 980, s. 2.

¹⁴⁵⁹ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nin Muavenetleri”, **Vakit**, 15 Teşrinievvel 1336, No. 1024, s. 2. 23 Ekim'de hizmete başlayan aşhanenin açılışında İstanbul İaşe Müdürü Muzaffer Bey, Aksaray Fukaraperver Cemiyeti erkanından Hayri Bey ile eşraf ve esnaf hazır bulunmuştur. “Muhacirine Aşhane Küşadı”, **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1336, No. 1033, s. 2.

ardından burada iskân edilmiş muhacirlere dağıtılmıştır.¹⁴⁶⁰ Cemiyet ayrıca 1921 kışının ocak ayında şiddetli soğukların yaşandığı bir sırada Cerrahpaşa Camiinde bulunan muhacirlerin ısınması için bedava kömür dağıtımını da yapmıştır.¹⁴⁶¹

Aksaray Fukaraperver Cemiyeti Ekim 1920-Ocak 1921 tarihleri arasında dip koçanlı biletlerle halktan iane toplamak suretiyle 197.165,5 kuruşluk bir gelir elde etmiş ve bunu muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermek için kullanmıştır.¹⁴⁶²

Muhacirlere yardım eli uzatan bir diğer cemiyet ise Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti olmuştur. Cemiyet, geliri muhacirlerin ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere Kadıköy'deki Apollon Tiyatrosu'nda Şark Musiki Cemiyeti sanatçılarından katıldığı bir konser düzenlemiştir.¹⁴⁶³ Ayrıca cemiyet muhacir çocukların ihtiyaçlarını temin için “nüfus tezkireleri ve mahalleri heyet-i ihtiyarilerinden alacakları evrak ile” merkezine müracaat etmeleri için ilanlar yayınlamıştır.¹⁴⁶⁴ Cemiyet üyelerinden Nazmi ve Duhanî Beyler ile Rabia ve Âdile Hanımların refakatinde, Selimiye Kışlası'na yerleştirilmiş olan muhacirlere 470 kutu süt ve 100 kilo kakao tozu dağıtılmış ve zaman zaman da sıcak yemek verilmiştir.¹⁴⁶⁵ Ocak-Haziran 1921 dönemine ait cemiyetin faaliyetlerine ait ulaştığımız ayrıntılı bir raporda nüfus başına 2 kilo pirinç, 2 kilo fasulye ve 250 gr. kakao ile birer kilo sütün 1.600 nüfusa dağıtıldığı görülmektedir. Selimiye Kışlası'nda bulunan sütsüz kadınlar ile hasta ve zayıf çocuklar için Emraz-ı Sarîye Mücadele Heyeti'ne toplamda 950 kutu süt ve 100 kilo kakao dağıtılmıştır. Cemiyet muhacirlere giyecek de temin etmiş ve bu kapsamda 625 parça elbise, çorap ve başlık dağıtıldığı gibi küçük yaştakiler için de 1.000 parça eşya verilmiştir.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁶⁰ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'ne Teberru”, **Vakit**, 15 Teşrinievvel 1336, No. 1024, s. 2. Şarkî Karib Heyeti Müfettişlerinden Miss Eastling ise Haseki İmarethanesi ile Cerrahpaşa Camii'ndeki muhacirleri ziyaret etmiştir. “Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 4 Teşrinisani 1336, No. 1044, s. 2. “Fukara ve Muhtacine Yapılan Yardım”, **Vakit**, 16 Kanunisani 1337, No. 1084, s. 3. “Vakit” gazetesi İstanbul'un muhtaç ahalisine ortaklaşa yardım temini için Amerika Şarkî Karib Muavenet Heyeti'nden Wallis, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nden Kazım ve Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nden Nakip Beylerin bira araya gelerek görüştiklerini haber vermiştir. “İstanbul Fakirlere Yapılacak Muavenet”, **Vakit**, 9 Teşrinisani 1337, No. 1407, s. 2. Cemiyetin “sefaletten ölen fakir muhacirler” için çeşitli zamanlarda mevlit okuttuğunu ve sonrasında yardım malzemesi dağıttığını görmek mümkündür. Aksaray Canbazîye Cami'nde okutulan mevlit için bkz. “Mevlid-i Nebvî” Kıraati” **Vakit**, 11 Mart 1337, No. 1169, s. 2.

¹⁴⁶¹ “Dünkü Kar”, **Vakit**, 26 Kanunisani 1337, No. 1125, s. 1. “Kömür Tevzi”, **Vakit**, 29 Kanunisani 1337, No. 1128, s. 3.

¹⁴⁶² “İlanat”, **Takvim-i Vakayi**, 30 Mart 1337, No. 4124, s. 4.

¹⁴⁶³ “Şark Musiki Heyeti'nin Konseri”, **Vakit**, 26 Kanunievvel 1336, No. 1094, s. 2.

¹⁴⁶⁴ “Kimsesiz Çocuklar”, **Vakit**, 1 Mart 1337, No. 1159, s. 2.

¹⁴⁶⁵ “Muhacirine Muavenet”, **Vakit**, 15 Temmuz 1337, No. 1293, s. 2.

¹⁴⁶⁶ “Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti'nin Faaliyeti”, **Vakit**, 29 Eylül 1337, No. 1366, s. 3.

Fatih Fukaraperver Cemiyeti'nin de 8 Ekim 1920 "Cuma" günü rozet dağıtmak suretiyle elde ettiği hasılatı muhacirler menfaatine sarf ettiği görülür.¹⁴⁶⁷ Cemiyet yine muhtaç ve muhacirler için dip koçanlı biletlerle iane toplamış ve 45.143 kuruşluk bir gelir elde etmiştir.¹⁴⁶⁸

Beykoz Fukaraperver Cemiyeti'nin Beykoz halkının yardımları ile şehit ve muhacir çocukları için 1921 Ramazan ayına kadar sadece cuma günleri verdiği sıcak yemeği, Ramazan ayı boyunca Yalı Koyu'ndaki aşhanede her gün verdiği görülmektedir. Cemiyet ayrıca çocuklara bayramlık olarak birer kat elbise, kız çocuklara entari, ayakkabı ve çorap da dağıtmıştır.¹⁴⁶⁹

Boğaziçi Fakir Çocukları Himaye Cemiyeti de tanesi 10 kuruştan kokulu sabun satarak elde ettiği geliri muhacir çocukların ihtiyaçları için harcamıştır.¹⁴⁷⁰ Topkapı Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti de 32'si muhacir ve muhtaç çocuğu olmak üzere 94 hastanın muayenelerini ücretsiz olarak üstlenmiştir.¹⁴⁷¹ Fakir Çocukları Talim-i Sanaî Cemiyeti tarafından Ocak-Nisan 1921 tarihleri arasındaki dört aylık sürede 35.244 kuruş iane toplanmıştır.¹⁴⁷²

Anadolu Hisarı Muavenet-i Hayriye Cemiyeti'nin 8 Temmuz 1921 "Cuma" günü Küçükusu'da bir müsamere tertip ettiği ve bu müsamerede dolaştırılmak üzere Hilal-i Ahmer'den iki kutu talep ettiği görülmektedir.¹⁴⁷³

Siyasi parti ve kuruluşlar da muhacirler için Gülhane Parkı'nda eğlence düzenlemişlerdir. Örneğin hasılatı "İzmir muhacirlerine tahsis olunmak üzere" 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü öğleden sonra saat 2'den akşam 8'e kadar Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı Miralay Sadık Bey'in himayesinde bir eğlence düzenlenmiştir.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁶⁷ BOA. DH. İ. UM. 11/6. 64. Cemiyetin kuruluşuna dair bkz. BOA. DH. HMŞ. 4/4. 136. ve "Fatih Fukaraperver Cemiyeti", **Vakit**, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 3.

¹⁴⁶⁸ "İlanat", **Takvim-i Vakayi**, 23 Nisan 1337, No. 4143, s. 2.

¹⁴⁶⁹ "Fakir Çocuklara Yemek Tevzi", **Vakit**, 13 Mayıs 1337, No. 1232, s. 2. "Beykoz Fukaraperver Cemiyeti", **Vakit**, 23 Mayıs 1337, No. 1242, s. 2.

¹⁴⁷⁰ "Fakir Çocukları İçin", **Vakit**, 29 Nisan 1337, No. 1218, s. 2.

¹⁴⁷¹ "Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti'nin Faaliyeti" **Vakit**, 13 Teşrinisani 1336, No. 1053, s. 2.

¹⁴⁷² "İlanat", **Takvim-i Vakayi**, 21 Ağustos 1337, No. 4239, s. 2.

¹⁴⁷³ **TKA. 93/112.**

¹⁴⁷⁴ Düzenleme komitesinde Âyândan Meclis-i Vükela üyesi Abdurrahman Şeref Efendi, eski Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Şehremini Cemil Paşa, eski Polis Müdür-ü Umumi Halil Bey, İstiklal gazetesi başyazarı Rauf Ahmet, Zeynelabidin ve Fevzi Beyler, Manizade Hüseyin Efendi, Osmanlı Bankası İdare Meclisi üyelerinden Nuri Bey, İtibar-ı Milli Bankası'ndan Suphi Ziya Bey gibi üst düzey protokole mensup isiler yer almaktadır. "İzmir Felaketzedeleri Menfaatine", **Tasvir-i Efkar**, 23 Haziran 1335, No. 2794, s. 2. "Sarayburnu Parkı'nda Bahçe Eğlencesi", **Vakit**, 23 Haziran 1335, No. 595, s. 2.

Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti de Ramazan Bayramının son günü (2 Temmuz 1919 Çarşamba) Gülhane Parkı'nda "İzmir hadise-i faciasından rütbe-i şehadete ihraz eden kardeşlerimizin felaketzede aileleriyle Trabzon ve havalisi muhacirleri eytam ve erâmili menfaatine" bir eğlence tertip ederek bütün İstanbul ahalisini bu eğlenceye davet etmiştir.¹⁴⁷⁵

Darülelhan Fasil Musikîsi sanatçıları tarafından "muhacirin-i Müslime menfaatine" Kasım 1921'de Galatasaray Sultanisi'nde iki konser düzenlenmiş ve elde edilen 31.468 kuruş Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne teslim edilmiştir.¹⁴⁷⁶

Hilal-i Ahmer'e malî kaynak temin etmek adına bir diğer girişim ise Darülbedayi'den gelmiştir. 20 Ekim Perşembe gündüz hanımlara, gece erkeklere; 21 Ekim Cuma günü de gündüz umuma sergilenmek ve geliri "Müslüman muhacirlere" bırakılmak üzere Mabeyn-i Hümayun Orkestrası ile Türk Tiyatrosu Heyet-i Temsilîyesi tarafından Şehzadebaşı'ndaki Ferruh Tiyatrosu'nda Muhsin Ertuğrul'un "Uçurum" oyunu sergilenmiştir.¹⁴⁷⁷

Darülbedayi, 1922 senesi Ramazan ayında yine Şehzadebaşı Ferruh Tiyatrosu'nda sergilediği oyunların hasılatını da yine muhacirlere tahsis etmiştir.¹⁴⁷⁸ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Seyrisefain ve Şirket-i Hayriye nezdinde yapılan girişimlerle ek vapur seferleri konularak tıpkı "Union Francaise"deki konserlerde olduğu gibi katılım artırılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁷⁹ 2 Haziran 1922'ye kadar devam eden oyunlar neticesinde toplam 1.400.000 kuruş gelir elde edilmiştir. Bunun 400.000 kuruşu muhacirlere ait olup geri kalan miktarı masraf ve Darülbedayi için ayrılmıştır.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷⁵ Gazete ilanında cemiyetin ismi Trabzon ve Havalisi Müdafaa-i Milliye Cemiyeti olarak verilmiştir. "Parkta Eğlenceler", **Tasvir-i Efkar**, 27 Haziran 1335, No. 2768, s. 2. Ancak isimden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile Trabzon Muhafaza-yı Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin karıştırıldığı açıktır. Nitekim Tarık Zafer Tunaya, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin 1919 yılı başlarında Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın uydusu olarak kurulduğunu, merkezinin Trabzon'da değil İstanbul'da olduğunu altını çizmiş ve iki cemiyetin birbiri ile karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Tunaya, **a.g.k.** C. 2, s. 360, dip not 8.

¹⁴⁷⁶ **BOA. BEO. 4698/352310.**

¹⁴⁷⁷ "Muhacirin Müsamereleri", **Tevhid-i Efkar**, 13 Teşrinievvel 1337, No. 3152, s. 4. "Muhacirin Müsamereleri", **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1337, No. 1386, s. 3.

¹⁴⁷⁸ "Muhacirlere Muavenet", **Vakit**, 23 Nisan 1338, No. 1569, s. 3. "Darülbedayi Hasılatı Muhacirlerimize Ait", **Tevhid-i Efkar**, 25 Nisan 1338, No. 3344, s. 3. Reşat Nuri'nin "Sevmek Hakkı" ve "Karaman Kahvesi", Mahmut Esat Bey'in "Fersevda", İbn-ül Refik Ahmet Nuri Bey'in "Sekizinci" piyesleri sahnelenmiştir. "Muhacirler Menfaatine Ramazan Temsilleri", **Vakit**, 26 Nisan 1338, No. 1572, s. 3.

¹⁴⁷⁹ "Ramazan'da Gece Seferleri", **Vakit**, 3 Mayıs 1338, No. 1579, s. 3.

¹⁴⁸⁰ "Darülbedayi-i Osmani", **Tevhid-i Efkar**, 14 Mayıs 1338, No. 3363, s. 4. "Darülbedayi-i Osmani", **Tevhid-i Efkar**, 20 Mayıs 1338, No. 3369, s. 4. "Darülbedayi-i Osmani", **Tevhid-i Efkar**, 22 Mayıs 1338, No. 3371, s. 3. "Muhacirini-i Müslime Menfaatine", **Hilal-i Ahmer**, 31 Mayıs 1338, No. 43, s. 3. "Tiyatro Hasılatı", **Vakit**, 16 Mayıs 1338, No. 1592, s. 2. "Türk Tiyatrosu ve Darülbedayi", **Vakit**, 2

Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış olmak üzere senede dört defa müsamere tertip etmiştir. Örneğin 15 Eylül 1921’de Mısırlıoğlu Bahçesi’nde yapılan sonbahar müsameresinde “Osmanlı Sancağı” dolaştırılmış ve ahalinin sancak üzerine iliştirdiği bağışların toplamı 803 lira 98,5 kuruşa ulaşmıştır.¹⁴⁸¹ Bir sene sonra, 12 Ekim 1922’de, gerçekleştirilen müsamerede elde edilen gelir ise 1.026 lira 79 kuruştur. Aynı müsamerede açık arttırmaya konulan Fotoğrafçı Ferit İbrahim Bey’in çekmiş olduğu Mustafa Kemal Paşa’ya ait bir fotoğraftan ise 695 lira 45 kuruş elde edilmiştir.¹⁴⁸² 2 Kasım 1922’de Refet Paşa’nın himayesinde İttihat Spor Kulübü’nde Hilal-i Ahmer yararına düzenlenen müsamerede 497 lira 60 kuruş gelir elde edilmiştir.¹⁴⁸³ Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi’nin 1922 senesinde düzenlemiş olduğu müsamerelerden de 116.546 lira 30 kuruş gelir elde ettiği görülür.¹⁴⁸⁴

2. 10. Memur Maaşlarından Yapılan Kesintiler

1921 senesi sonlarında artan malî kriz sonucunda gerek Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin gerekse Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin muhacirlerin ihtiyaçlarını temin edememesi üzerine müracaat edilen tedbirlerden biri de 1922 Şubat ayından itibaren memur maaşlarından kesinti yapılarak harcamaları karşılamak olmuştur.

12 Şubat 1922 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Yunan zulmünden kaçarak “Darülhilafet’e iltica etmiş olan muhacirin-i İslamiye’nin iskân ve iâşelerine hükümetçe çalışılmakta ise de” maliyenin içinde bulunduğu elverişsiz koşullara dikkat çekildikten sonra hayır işlerinde daima millete öncülükle örnek teşkil eden “Zat-ı merahim saffet-i Padişahice” muhacirlerin ihtiyaçlarına harcanmak için “lütfen ve atafeten tahsisat-ı seniyyelerinden teberruat-ı şehriyede bulunulacağı” ancak bununla birlikte muhacirlerin memleketlerine dönünceye kadar “iane-i ihtiyadiye şeklinde” olmak üzere her ay “eytam ve eramil müstesna olmak üzere” memur maaşlarından % 1 oranında kesinti yapılması kararı alınmıştır. Yabancı hayır kurumlarının bile Müslüman muhacirlere yardım ettiği şu zamanda, böyle cüzî bir miktarla muhacir kardeşlerine yardım etmenin

Haziran 1338, No. 1607, s. 3. “Darülbeyatı Temsilleri ve Muhacirlerimiz”, **Tevhid-i Efkar**, 2 Haziran 1338, No. 3380, s. 3.

¹⁴⁸¹ Söz konusu müsamerede aynı zamanda Selimiye Kışlası’ndaki muhacir çocukların sünnet töreni de icra edilmiştir. **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 7-8.

¹⁴⁸² **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 28.

¹⁴⁸³ **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 29. Refet Paşa, TBMM Hükümeti tarafından Doğu Trakya ve İstanbul’un teslimi sürecini yürütmek üzere Mudanya Ateşkesi sonrasında İstanbul’a gönderilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 30. 15.**

¹⁴⁸⁴ **Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı**, s. 31.

“her efrad-ı milletin” sorumluluğu olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁸⁵ Karar aynı gün Sadaret tarafından tüm resmi dairelere iletilmiştir. İane mecburu olmayıp memurların arzusuna bırakılmıştır ve arzu eden memurların ait oldukları dairelere müracaatla maaşlarından %1 oranında kesintiye müsaade etmeleri istenmiştir.¹⁴⁸⁶

Yapılan hesaba göre bu kesintiler sayesinde aylık 15.000 liralık bir gelirin temin edileceği umulmaktadır.¹⁴⁸⁷ Bununla birlikte kesintinin net mi yoksa brüt maaş miktarı üzerinden mi yapılacağı Meclis-i Vükela kararında belirtilmediğinden, 22 Şubat 1922 tarihli bir düzenleme ile “her tam maaş üzerinden” yani brüt olarak kesinti yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁸⁸

Memur maaşlarından gönüllülük esasına göre muhacirlerin için %1 oranında kesinti yapılması uygulaması benzeri uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye” üyeleri toplantı günlerinde kendilerine verilen 40 liralık “hakk-ı huzuru” muhacirlere bağışlama kararını Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bildirmişlerdir. Nitekim Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Bütçe Encümeni üyesi Ethem Bey, “hakk-ı huzur” olarak aldığı 4840,5 kuruşu muhacirlere bağışlamıştır.¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁵ **BOA. MV. 223/46.** “Muhacirlerimize Muavenet-i Seniyye”, **Vakit**, 15 Şubat 1338, No. 1502, s. 1. Padişahın “tahsisat-ı mahsusasından” yapılacak %1 oranındaki kesinti 600 liraya tekabül etmektedir. “Muhacirine Muavenet”, **Vakit**, 17 Şubat 1338, No. 1504, s. 2.

¹⁴⁸⁶ Maarif, Maliye, Evkaf, Dahiliye, Nafia, Sıhhiye Nezaretleri ile Şura-yı Devlet ve Bâb-ı Meşihat’a gönderilen yazı hakkında bkz. **BOA. BEO. 4705/352840** ve **BOA. DH. İ. UM. 19/1.** Dahiliye Nezareti’ne bağlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi’ne yapılan tebligatın ardından Müdüriyet’e ait “bütün aklamca kabul edilmekte olduğu anlaşıldığından gelecek maaştan itibaren” kesintiye başlanacağı 19 Şubat 1922 tarihli yazıyla bildirilir. **BOA. DH. EUM. MH. 261/65. 1.** Ticaret ve Ziraat Nezareti memurları da maaşlarının %1’ini muhacirlere terk etmiştir. “Muhacirlerimiz İçin”, **Vakit**, 24 Şubat 1338, No. 1511, s. 2. 1922 Mart ayı içerisinde de Harbiye Nezareti ile Maliye Nezareti maaşlarından kesinti yapılmasını kabul ederler. “Askerlerimizin Muhacirlere İanesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 8 Mart 1338, No. 3296, s. 2. “Maliye Nezareti Memurlarının Muhacirlere İanesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 16 Mart 1338, No. 3304, s. 3.

¹⁴⁸⁷ “Memurlarımızın İanesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 17 Şubat 1338, No. 3277, s. 3.

¹⁴⁸⁸ “Muhacirine Teberru”, **Tevhid-i Efkâr**, 17 Şubat 1338, No. 3277, s. 3. %1’lik kesintinin tam maaş üzerinden gerçekleştirileceği hakkındaki 22 Şubat 1922 tarihli karar için bkz. **BOA. DH. İ. UM. EK. 62/27. 2.** Bu kararın ardından “Tevhid-i Efkâr” gazetesi “bilumum devair memurini ile ashab-ı maaşın” bu “umur-u hayra” iştirak edeceği haberini vermiştir. “Memurların Muhacirlerimize İanesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 1 Mart 1338, No. 3289, s. 2. Buna göre Dahiliye Nezareti’ne bağlı İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti memurlarından yapılacak kesinti miktarı şu şekildedir: Müdür Nazmi Beyefendi: Kesinti 50 kuruş (Maaşı 5.000 kuruş). Muavin Sami Bey: Kesinti 30 kuruş (Maaşı 3.000 kuruş). Muhasip Sahip Bey: Kesinti 20 kuruş (Maaşı 2.000 kuruş). Muhasebe Müdürü Nedim Bey: Kesinti 23 kuruş (Maaşı 2.300 kuruş). Şükrü Bey: Kesinti 15 kuruş (Maaşı 1.500 kuruş). Ethem Bey: Kesinti 13 kuruş (Maaşı 1.300 kuruş). Cemal Hikmet Bey: Kesinti 10 kuruş (Maaşı 1.000 kuruş). Sabri Bey: Kesinti 8,5 kuruş (Maaşı 850 kuruş). Hamit Muhtar Bey: Kesinti 8,5 kuruş (Maaşı 850 kuruş). **BOA. DH. İ. UM. EK. 62/27. 1.**

¹⁴⁸⁹ “Cemiyet-i Belediye-i Umumiye Azası ve Muhacirler”, **Vakit**, 7 Mart 1338, No. 1522, s. 2. “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden”, **Vakit**, 9 Mart 1338, No. 1524, s. 2.

İstanbul'daki çeşitli polis merkezi memurları tarafından maaşlarından yapılan %1 kesinti üzerine 1922 Mart ayı içerisinde toplanan yardım miktarı 57.000, Divan-ı Muhasebat memurları maaşlarından yapılan kesinti tutarı ise 2.994 kuruştur. Bu tutarlar sonradan alınan karar doğrultusunda Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'na teslim edilmiştir.¹⁴⁹⁰

Memurların maaşlarından gönüllülük esasına göre kesinti yapılarak muhacirlere terk edilmesi kararı alınmış olsa da Maliye'nin içinde bulunduğu kötü koşullarda memur maaşlarının ödenmesinde yaşanan aksaklıklar, muhacirler hakkında düşünülen bu tedbirden beklenen faydanın temin edilmesini güçleştirmiştir. Maliye Nezareti 1922 Şubat ve Mart maaşlarını yarım, mayıs ayı maaşını tam olarak ödeyebilmiştir.¹⁴⁹¹ Buna rağmen memurların büyük bir fedakarlık göstererek maaşlarının alabildikleri kadarıyla da olsa muhacirlere yardımda bulunduğu görülür.¹⁴⁹² Hatta maaşının tamamından feragat eden memurlar söz konusudur. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus memurlarından Mahmut Bey 4.218; Şevki, Esat ve Nuri Beyler de 3.848 kuruş olan birer maaşını muhacirlere bırakmışlardır.¹⁴⁹³

2. 11. “Teşvik-i Mesai Komisyonu”nun Faaliyetleri ve Muhacirlere İş Bulma Çabası

Şimdiye kadar, muhacirlere gerek resmî makamlar gerekse İstanbul'un yerli Müslüman ahalisi tarafından oluşturulan kuruluşlar ve bunların düzenlediği faaliyetler aracılığıyla gelir elde etme çabalarını ayrıntılı şekilde inceledik. Ancak miktarı on binlerle ifade edilen böylesine önemli bir kitlenin uzun süre işsiz bir şekilde kalması

¹⁴⁹⁰ “Zabıta Memurlarının Muhacirlere Yardımı”, **Vakit**, 15 Mart 1338, No. 1530, s. 3. Divan-ı Muhasebat Reisi Nihat Bey tarafından 16 Mart 1922 tarihinde Sadaret'e gönderilen yazıda söz konusu miktarın “nereye ve ne suretle teslimi” sorulmuş 19 Mart 1922 tarihiyle verilen cevapta “ol bâbdaki karar mucibince memurun tarafından ita olunan ve bundan böyle verilecek olan ianenin” Damat Şerif Paşa'nın idaresi altında bulunan Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'na teslimi bildirilmiştir. **BOA. BEO. 4707/353021**. Karar için ayrıca bkz. **BOA. DH. EUM. MH. 228/26. 2** ve **CA. 272. 12. 39. 38. 4/1**. Maaşlardan yapılacak kesintilerin bundan böyle Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu'na teslim edilmesi yönündeki karar basın aracılığıyla da ilan edilmiştir. “Memurların Muhacirlerimize İanesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Mart 1338, No. 3310, s. 3.

¹⁴⁹¹ “Maaş-ı Umumi”, **Tevhid-i Efkâr**, 26 Şubat 1338, No. 3386, s. 3. “Maaş-ı Umumi, Memurine Bugün Nisf Maaş Veriliyor”, **Tevhid-i Efkâr**, 1 Mart 1338, No. 3290, s. 1. Maaşların ödenebilmesi için yeni para basımı gerçekleşir. “Memurine Maaşları Tevzi Edildi”, **Tevhid-i Efkâr**, 3 Mart 1338, No. 3391, s. 3. “Maaş-ı Umumi Ne Zaman?”, **Tevhid-i Efkâr**, 12 Mart 1338, No. 3300, s. 3. Şubat ayında başlayan bütçede 4 milyon lira açık söz konusudur. “Yeni Bütçe, 4 Milyon Lira Açık”, **Tevhid-i Efkâr**, 28 Şubat 1338, No. 3387, s. 2. “Maaş-ı Umumi Agleb-i İhtimal Arife Günü Verilecek”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Mayıs 1338, No. 3371, s. 3. “Maaş-ı Umumi Dün Verildi”, **Tevhid-i Efkâr**, 26 Mayıs 1338, No. 3375, s. 3.

¹⁴⁹² “Memurlarımızın Hamiyyeti”, **Tevhid-i Efkâr**, 7 Mart 1338, No. 3395, s. 4.

¹⁴⁹³ “Birer Maaş”, **Vakit**, 25 Mayıs 1338, No. 1601, s. 3.

önemli bir kaynağın israfı, yani iktisadî açıdan iş gücü kaybı anlamına geldiği gibi malî açıdan da hükümetin omuzlarına ağır bir yük binmesine neden oluyordu. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi çalışacak güç ve kuvvette olan, meslek sahibi ve özellikle de çiftçi olan muhacirleri istihdam etme yoluna gitmiştir.

Muhacirin Müdüriyeti'nin bu konudaki ilk teşebbüsü 1919 Aralık ayı içerisinde olmuştur. Beyazıt ve Gülhane'deki barakalara yerleştirilmiş olan İzmir muhacirlerinden çalışabilecek derecede olanlara iş bulmak maksadıyla Hereke ve Zeytinburnu'ndaki fabrikalar ile temasa geçilmiş, elde “iş görebilecek hayli adam mevcut olduğu ve bunlara iskânları fabrikaya ait olmak üzere ne kadar yevmiye verileceği” sorulmuştur.”¹⁴⁹⁴ Hereke Fabrikası'ndan alınan yanıtta çok sayıda işçiye ihtiyaç olduğu ve iskânı fabrikaya ait olmak üzere 30 kuruştan 60 kuruşa kadar yevmiye ile işçi kabul edileceği bildirilmiştir. Bunun üzerine Müdüriyet, durumdan barakalarda iskân edilmiş olan muhacirleri haberdar edip işçi seçimine başlasa da muhacirler “katiyyen barakalardan çıkmayacaklarını ve hiçbir surette iş yapmak istemediklerini söylemişlerdir.”¹⁴⁹⁵ Buna rağmen Muhacirin Müdüriyeti'nin ısrarları neticesinde 20 kadar muhacir fabrikada 60 kuruş yevmiye ile çalışmak için ikna edilmiştir.¹⁴⁹⁶ Fabrikanın iyi bir yevmiyenin yanında, muhacirlere iskân mahalli de temin etmesi üzerine muhacirlerin fikri değişmiş ve kısa sürede fabrikaya sevk edilen muhacir sayısı 46'ya çıkmıştır.¹⁴⁹⁷

Müdüriyet-i Umumiye'nin muhacirleri çalıştırmak hususunda çeşitli yöntemlere müracaat ettiği görülür. Örneğin barakalardaki kadınları da işe yarar bir hale getirmek için iki dikiş makinası temin edilmiş, Darüleytam'dan getirilen iki ustabaşının kontrolünde burada çorap, fanila, eldiven gibi eşya üretilmiştir.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁴ “Muhacirin Müdüriyeti”, **Vakit**, 11 Kanunievvel 1335, No. 754, s. 3. “Muhacirlere İş”, **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kanunievvel 1335, No. 2932, s. 2.

¹⁴⁹⁵ “Vakit” gazetesi yaptığı bir tahkikat neticesinde barakalarda rahat rahat oturarak ud ve keman çalıp gününü geçiren, eğlenen muhacirler olduğunu iddia etmektedir. Barakaların muhtaç muhacirler için yapıldığını kendi geçimini sağlayacak durumda olanların derhal buralardan tahliye edilmesi gerektiğini söyler. **Vakit**, 11 Kanunievvel 1335, No. 754, s. 3.

¹⁴⁹⁶ “Fabrikalarda Muhacirin İstihdamı”, **Tasvir-i Efkâr**, 22 Kanunievvel 1335, No. 2935, s. 3. Bu muhacirlerden 9'una Hereke'ye sevk edilirken “pek üryan bir halde olmaları nedeniyle” Harbiye Nezareti'nin verdiği kaputlardan verilmişse de iç çamaşırlarının da olmadığı tespit edilmiş ve bunun temini için Muhacirin Müdüriyeti tarafından Hilal-i Ahmer'e müracaat edilerek iç çamaşırı alınmıştır. **TKA. 850/23.**

¹⁴⁹⁷ “Muhacirlere Baraka İnşası”, **Tasvir-i Efkâr**, 5 Kanunisani 1336, No. 2949, s. 3.

¹⁴⁹⁸ “Muhacirlere İş”, **Tasvir-i Efkâr**, 1 Kanunisani 1336, No. 2945, s. 4. **Tasvir-i Efkâr**, 5 Kanunisani 1336, No. 2949, s. 3.

Basının muhacirlerin çalıştırılması konusuna büyük bir önem attığı de görülmektedir. Bu noktada yaratıcı fikirlere sahip okuyucu mektuplarına gazetelerde yer verildiği gibi işsizlik meselesinin ancak topyekûn bir bilinçlenme ile aşılabileceğine dikkat çekilmiştir.¹⁴⁹⁹ Örneğin “Vakit” gazetesi, savaştan sonra memleketin hangi tarafına bakılırsa bakılsın yardım isteyen ellerin görüldüğüne, seslerin işitildiğine dikkat çekmektedir. Bir taraftan savaşın neden olduğu enkazı kaldırmak diğer taraftan da bu enkaz arasında yok olmak üzere olan hayatları yaşama tutundurmak gerekir. “Harp malulleri, muhacirler, dullar ve yetimler, açıkta kalan işsizler hep yardım bekleyen insanlardır.” Bu noktada mühim bir toplumsal sorumlulukla karşı karşıya olunduğuna ve milletçe herkesin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi gerektiğine dikkat çeken gazete “muavenet” kelimesinin toplumun geneli tarafından ne şekilde anlaşıldığını incelemiştir. Bize göre “muavenet” denince muhtaç birisine para vermek algılanmaktadır. Ancak bu yanlış yaklaşım yardım edilen kişiye faydadan ziyade uzun vadede zarar vermektedir. Çünkü para yardımına alışan bir kişi atıl kalmakta, üretemeyen sadece tüketen bir insan haline dönüşmektedir. Bu nedenle “Vakit” gazetesi mevcut şartlar dahilinde nakit para yardımı ne kadar zaruri de olsa bunun suiistimal noktasına getirilmesine izin verilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Muhacirler eğer sağlık durumları el veriyorsa çalışmaya sevk edilmelidir. Bu noktada gazete “İstanbul’da iş arayanlar ile iş için adam arayanlar arasında vasıta hizmetini görececek muayyen bir teşkilat bulunmasının” önemine temasla hükümetin “Mesai Borsası” kurmasını önermiştir.¹⁵⁰⁰

Bu teklifleri değerlendiren Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi 1920 sonu 1921 başlarında yeni bir teşkilat için çalışmalarını başlatmıştır. “Muhacir ve mültecilerden hizmetçilik ve aşçılığa muktedir, kadın ve çocukların tespiti için” Aşair Şubesi’nden Fehmi, Sevkiyat Şubesi’nden Ruhi ile İskân Şubesi’nden Zeki ve Fethi Beylerden oluşan

¹⁴⁹⁹ Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Mehmet Emin Bey’in imzasını taşıyan bir mektupta hayat pahalılığına paralel bir şekilde işçi ücretlerinin de arttığı “evvelce ayda 60 kuruşla iktifa eden bir hizmetçinin şimdi 6 liraya razı olmadığı” belirtildikten sonra “hem Hükümet üzerinden infak ve iaseleri gibi ağır bir yükün ref’ olunması hem de kendilerine medar-ı maişet tedarik edilmesi için” muhacirlerden muhtaç olanların Hükümetin yardımıyla müesseseler ve aileler yanına hizmetçiliğe yerleştirilmesi teklif edilmiştir. “Muhacirler ve Harikzedeler Hakkında Bir Karımizin Musib Fikirleri”, **Tasvir-i Efkar**, 1 Kanunisanı 1336, No. 2945, s. 4. Çengelköy’de Bahriye Yüzbaşı Mehmet Ziya Bey ise Eyüp’teki Bahriye Fabrikası’nda boş bir halde bulunan arabaların muhacirlere teminat karşılığında verilerek nakliyatla kullanılması tavsiyesinde bulunur. “Muhacirlere İş”, **Vakit**, 21 Temmuz 1337, No. 1299, s. 2.

¹⁵⁰⁰ “Felaketin Enkazı”, **Vakit**, 3 Haziran 1336, No. 907, s. 1. “Muhacirler Meselesi”, **Vakit**, 6 Temmuz 1337, No. 1284, s. 1. Bir muhacir tarafından “Vakit” gazetesine gönderilen mektupta da teşkilatsızlığın neden olduğu zarar dikkat çekilmektedir. “Muhacirleri Çalıştıralım”, **Vakit**, 2 Temmuz 1337, No. 1280, s. 3.

bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Kurulacak bu komisyon tarafından tespit edilerek çalışmaya sevk edildiği halde bunda çekince gösterenler hakkında “muavenet-i hükümetin” kesilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁰¹ 1921 Haziran ayına gelindiğinde malî buhranın artması üzerine komisyonun kurulması çalışmalarına hız verilmiştir. Ramazan ayında toplanan zekat ve sadaka hasılatı olan 11.788 liradan bir kısmının muhacirlere iş kurmak maksadıyla sermaye olarak verilmesi yolunda bir karar alınmıştır. Özellikle muhacir gençlerin seyyar satıcılığa yönlendirilmesi düşünülmüş ve eğer işlerinde istikrar kazanırlarsa hükümet tarafından yapılan yardımın kesilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁰²

Yapılan çalışmalar neticesinde Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bağlı “Muhacirin Teşvik-i Mesai Komisyonu” kurulur. Komisyon, Sevkiyat-ı Hariciye Memuru İhsan Bey’in başkanlığında Levazım Memuru Hüseyin ve Muhasebe Memuru Mustafa Kamil Beylerden oluşmaktadır. Toplanan zekat ve sadaka paralarından 2.000 lira ya da uygun miktarının ayrılarak muhacirler arasında 12 yaşından yukarı erkeklerin kibrit, su, çakmak ve buna mukabil eşya satıcılığı ile ticarete alıştırılması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁰³ Komisyon bu tür muhacirleri tespitle diğerlerinden ayıracak ve gerçek manasıyla yardıma muhtaç olanların iâşe ve ihtiyaçlarını temine devamlı diğerlerini çalışmaya teşvik edecektir.¹⁵⁰⁴ Komisyon ilk etapta çalışmaya uygun 35 erkek ve kadın muhaciri Hereke Fabrikası’na göndermiş, yardıma muhtaç olmadığı tespit edilen barakalardaki muhacirlerin iâşelerine de son verilmiştir.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰¹ CA. 272. 14. 75. 24. 10/1. “Muhacirlere Muavenet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin Yeni Teşkilatı”, **Vakit**, 30 Kanunievvel 1336, No. 1098, s. 3. “Muhacirlerin Tasnifi”, **Tevhid-i Efkâr**, 30 Kanunievvel 1330, No. 3229, s. 3.

¹⁵⁰² “Muhacirleri Çalıştırmak İçin Teşebbüsler”, **Vakit**, 16 Haziran 1337, No. 1264, s. 1.

¹⁵⁰³ Komisyonun kuruluşuna dair Muhacirin Müdür-i Umumiyesi Hamdi Bey tarafından Sevkiyat-ı Hariciye Memuru İhsan Bey’e yazılan 23 Haziran 1921 tarihli tezkere için bkz. CA. 272. 14. 76. 25. 7. “Mesai Teşvik Komisyonu”, **Tevhid-i Efkâr**, 17 Haziran 1337, No. 3042, s. 3. “Muhacirin Teşvik-i Mesai Heyeti”, **Vakit**, 20 Haziran 1337, No. 1268, s. 2.

¹⁵⁰⁴ “Muhacirlerin İâşe ve Çalıştırılması”, **Vakit**, 29 Haziran 1337, No. 1277, s. 2.

¹⁵⁰⁵ “Muhacirini Teşvik-i Mesai Komisyonu”, **Tevhid-i Efkâr**, 9 Temmuz 1337, No. 3063, s. 4. Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından günlük ortalama 9-10 muhacir işçi olarak Hereke Fabrikası’na gönderilmiştir. “Teşvik-i Mesai Komisyonu”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Temmuz 1337, No. 3079, s. 3. Teşvik-i Mesai Komisyonu’nun faaliyete başladığı bir sırada Selimiye Kışlasında bulunan muhacirlere küçük sermayeler vererek seyyar satıcılığa teşvik için benzer ancak bağımsız bir teşkilat daha meydan getirilmiştir. Bu heyet “Etibba Muhadenet Cemiyeti” üyesi İbrahim Paşa ile Himaye-i Etfal’den Rıza, tüccardan Nazmi, Duhanî, Doktor Hamit Hüsnü, Kasım Ömer ve Muhacirin Müdüriyeti’nden Naci Beylerden oluşmaktadır. Heyet daha çok zenginler nezdinde teşebbüste bulunarak sermaye temin etmeye çalışmıştır. “Muhacirlerin Çalıştırılması”, **Vakit**, 15 Temmuz 1337, No. 1293, s. 2. Heyet, Selimiye Kışlasında 1.800 kadar muhacirin sayımı ile uğraşır. “Himaye-i Etfal’in Muhacirlere Muaveneti”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Temmuz 1337, No. 3065, s. 4. “Selimiye Muhacirlerinin Tasnifi”, **Tevhid-i Efkâr**, 16 Temmuz 1337, No. 3070, s. 4. Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından yapılan talep üzerine 20 muhacir

Muhacirlerin istihdamlarında kendi meslek ve kabiliyetlerine dikkat edilmiştir. Örneğin Yalova'dan gelen ve memleketlerinde kömürcülük ve odunculuk ile geçinen muhacirlerin “terfiyelerine medar olmak ve Hükümete de bâr olmamak için” ormanlardan odun keserek kömür üretimine izin verilmesi “Yalova ve Gemlik kazaları muhacirleri namına Yalova'nın Çınarcık kazası muhacirlerinden Hafız Ahmet” tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden talep edilmiştir.¹⁵⁰⁶ Talebin Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne iletilmesi üzerine alınan yanıtta Gebze Kazası dahilinde Kadircedağ ve Bakırköy Kazası dahilinde Belgrat ormanları mevcut olup Belgrat ormanlarından her ne suretle olursa olsun kesim yapılması yasak olduğundan Kadircedağ'dan kesime izin verileceği bildirilmiştir.¹⁵⁰⁷ Bunun üzerine Orman İdaresi tarafından “amele” sıfatıyla 100 muhacirin Kadircedağ'a ağaç kesimi için sevklerine izin verilmiştir.¹⁵⁰⁸

Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Başkanı Damat Şerif Paşa muhacirlerin çalıştırılması hususunda yaptığı açıklamada, bir kısmının Metris Çiftliğinde çiftçilikle iştigal ettiklerini ve bir kısmının da baraka ve misafirhanelerde olduğu gibi çorapçılık, fanilacılık işiyle uğraştıklarını, yol ve kaldırım işlerinde istihdam edilenler olduğu gibi Hereke Fabrikası'nda çalışanların da bulunduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰⁹

Teşvik-i Mesai Komisyonu, muhacirlere senet karşılığında sermaye vermek ve bu suretle onların iş kurup geçimlerini temin etmeleri için çalışmıştır. Sermayenin verilmesi sırasında muhacirlere bir kefalet senedi imzalatılmakta ve bu senette borç olarak verilen sermayenin başka hiçbir iş için kullanılmayacağı ve icabında komisyonun talebi üzerine denetime tabi tutulacağı taahhüt edilmektedir. Bu açıdan örnek oluşturması nedeniyle Edirne Uzunköprü muhacirlerinden ve aynı zamanda Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı gazisi Hamdi oğlu Hüsnü'nün 20 Temmuz 1921 tarihinde komisyona yaptığı müracaatı incelemek yeterli olacaktır:

“Acizleri Erzurum Vilayeti Cami-i Kebir Mahallesi ahalisinden olup 326 senesinde Edirne Vilayetinin Uzunköprü kazasına nakl-i hane edip, pederim mübaşirlik vazifesiyle meşgul idi. Acizleri ise sene-i mezkurede şeref-i askerîye dahil oldum. 326

çocuk seçilerek musiki, dikiş ve baskı eğitimi için gönderilmiştir. “Himaye-i Etfal ve Muhacir Çocukları”, **Tevhid-i Efkar**, 25 Temmuz 1337, No. 3080, s. 3.

¹⁵⁰⁶ CA. 272. 11. 15. 60. 19/3.

¹⁵⁰⁷ CA. 272. 11. 15. 60. 19/1-2.

¹⁵⁰⁸ “Muhacirin Meyanında Amele Tedariki”, **Tevhid-i Efkar**, 13 Ağustos 1337, No. 3094, s. 4.

¹⁵⁰⁹ “Muhacirlere Muavenet Komisyonu Reisi Damat Şerif Paşa'nın Beyanâtı”, **Vakit**, 24 Temmuz 1337, No. 1302, s. 2. “Muhacirine Muavenet Komisyonu'nun Mesaisi”, **Tevhid-i Efkar**, 24 Temmuz 1337, No. 3078, s. 3.

senesinden 335 senesine kadar vazife-i askerîyeyi muhakk ifa ve İtalya Muharebesi'ne Çanakkale'de ve Bulgar Muharebesi'ne Kırkkilise ve Çatalca'da ve Harb-i Umumi'de Çanakkale, Makedonya ve Suriye cephelerinde muharebeye iştirak ettim. Amirlerimin teveccühünü kazanıp üç defa mecruh oldum. Meslek-i askerîden terhis olup pederimi ziyaret için Uzunköprü'ye gittim. 336 senesinde Edirne Muharebesi'ne iştirak edip Yunan'ın Edirne'yi işgalinde Bulgaristan'a ordu ile geçtik. Bulgaristan'dan Dersaadet'e geldim. Pederim muhacir olarak Uzunköprü'den hicret edip Eyüpsultan'da Kaptan İhsan Paşa Cami-i Şerifinde bulunmaktadır. Bir validem ve kız kardeşim var. Bunların idarelerini temin edecek işim olmadığından ve kendim ise okur-yazar ve her ne türlü iş olursa yapmak ve peder ve valide ve hemşiremin idarelerini temin etmek üzere bu kadar maişeti mukabil bir iş ve mümkün ise Anadolu ordusuna iştirak etmek arzusunda bulunduğumdan oraya bir vasıta ile götürülmemi rica ederim. Ol bâbta emr-ü irade.”¹⁵¹⁰

Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından “Hamdi oğlu Hüsnü” hakkında yapılan inceleme neticesinde “peder ve ailesinin 16 Ağustos 336 tarihinde Uzunköprü'den Dersaadet'e hicret eylediği... ve müstedinin cismen çalışmaya kudreti olduğu ve say-ı zatîyesiyle” kendisinin ve ailesinin geçimlerini temin maksadında olduğu anlaşıldığından “kefalet irae eylemesi halinde” 10 lira sermaye verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵¹¹ Bunun üzerine Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından “tavizen” verilen 1.000 kuruşu hiçbir suretle “telef ve emraz etmeyerek” komisyonun talebi halinde de denetlenmesine izin vereceğini beyan eden kefalet senedi “Hamdi oğlu Hüsnü” tarafından imzalanmıştır.¹⁵¹²

Komisyon, muhacirler arasından belirlediği gençleri de senet karşılığında 500 kuruştan 1.000 kuruşa kadar verdiği sermayeler ile seyyar satıcılığa yönlendirmiştir. Bunlardan ruhsat talep edilmeyeceği gibi belediye vergisinden de muaf tutulmuşlardır. Ayrıca sermayelerini artırmalarına yardımcı olmak için iaşelerine üç ay daha hükümet tarafından devam edilmiştir.¹⁵¹³

¹⁵¹⁰ CA. 272. 74. 69. 53. 10/3.

¹⁵¹¹ Teşvik-i Mesai Komisyonu'nun 3 Aralık 1921 tarihli kararı için bkz. CA. 272. 74. 69. 53. 10/1. Hükümet, “temin-i maişet zımnında çalışmak mecburiyetinde olan ve esasen ailelerini kaçırmak imkanı bulamayan mültecilerin ahvalin tavazzuhuna kadar icra-yı ticaret ve sanat eylemelerine mümanaat olunmamasını” resmi makamlardan istemiştir. BOA. DH. SN. THR. 89/7.

¹⁵¹² CA. 272. 74. 69. 53. 10/2.

¹⁵¹³ 11 Aralık 1921 tarihli kararname ile “düşar-ı zaruret ve muhtaç-ı muavenet olduklarını müsmir Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden musaddak vesika ibraz eden mülteciler vesika tarihinden itibaren bir sene müddetle” 11 Mart 1915 tarihli Rüsum-u Belediye Kanunu'nun 15'nci maddesindeki vergiden muaf tutulmuşlardır. BOA. DH. UMVM. 165/22. 2. Kararname layihasında muhacirlerin belediye vergisinden affı İslami bir yaklaşımla gerekçelendirilir. Buna göre “Payıtaht-ı Saltanat'a iltica eden ... ve

Teşvik-i Mesai Komisyonu, 1921 Eylül ayında malî buhran nedeniyle Hilal-i Ahmer'in iâşe yardımını keseceğini duyurduğu bir ortamda muhacirlere iş bulmak için yoğun bir çaba içerisinde girmiş olsa da muhacirlerin sadece yardımlarla hayatlarını sürdürmek eğiliminde oldukları görülür. Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi tarafından Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisine gönderilen 25 Eylül 1921 tarihli yazıda muhacirlerin “kendileri çalışıp bütün bütün hükümete ve cemiyetimize bâr olmayacakları yerde hazır ekmek ve hazır yemek bulmakla bil-akis işi büsbütün tembelliğe çevirip adeta Selimiye Kışlası'nı bir miskinhane ittihaz eyledikleri”ne dikkat çekilmiştir. Kadınlara hizmetçilik, kızlara evlatlık, erkeklere gündüzleri çeşitli işler teklif edildiği halde hiçbirinin buna yanaşmadığı, bunun devamı halinde iâşenin kesileceği merkeze bildirilmiştir.¹⁵¹⁴ Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından Selimiye Kışlasında 2.000'den fazla olana muhacir arasında gerçekleştirilen sayımla “bihak muhtaç-ı muavenet olanların miktarı 600 nüfus” olarak tespit edilmiştir. Bunlardan 400'ünün iâşesi Muhacirin Müdüriyeti tarafından temin edilirken geri kalanlarının iâşesini ise Hilal-i Ahmer Kadıköy Şubesi üstlenmiştir. Bunlar dışında kalanlar Metris Çiftliği'nde çiftçiliğe ve Anadolu Kavağı'nda odun kesim işine gönderilmiştir.¹⁵¹⁵

Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, muhacirlerin çalıştırılması hususuna ilişkin yaptığı bir açıklamada çiftçi muhacirlerin Metris Çiftliği, Paşamandıra ve Ağacli gibi mevkilere gönderilerek ziraat işlerinde çalıştırıldığını diğer bir kısmının da imalathanelerde çorap ve fanila dokuduklarını belirtmiştir. Toplanan bağışlardan bir kısmının da muhacirlere sermaye olarak verildiğini ve bu suretle işportacılık ile geçimlerini temin etmelerine yardımcı olunduğunu ilave eden Hamdi Bey, Aralık 1921 itibariyle çalışmakta olan muhacir miktarını 4-5 bin olarak açıklamıştır.¹⁵¹⁶

temin-i maişete çalışan muhacirin-i İslamiye muavenet şan-ı muadelet icabından ve bunları yevmiyelerini tedarikten men' etmek rıza-yı bariye muhalif bulunduğundan” ifadelerine yer verilir. “Rıza-yı bari” yani “Allah'ın rızası” için bunlara kolaylık sağlamak gerekir. **BOA. DH. UMVM. 165/22. 5.** “Seyyar Satıcı Muhacirler”, **Tevhid-i Efkar**, 4 Eylül 1337, No. 3113, s. 4. Muhacirlerin belediye vergisinden muaf tutuldukları halde bazı belediyelerin seyyar satıcılık yapan muhacirlerden vergi talep ettikleri haberi “Tevhid-i Efkar”da yer almış ve gazete bu konuyu Muhacirin Müdüriyeti'nin dikkatine sunmuştur. “Çalışmaya Teşvik Edilen Muhacirler”, **Tevhid-i Efkar**, 11 Kanunisanı 1337, No. 3240, s. 4.

¹⁵¹⁴ **TKA. 28/275.**

¹⁵¹⁵ “Pek Mühim ve Şayan-ı Dikkat Bir İstatistik”, **Vakit**, 7 Teşrinievvel 1337, No. 1374, s. 1. Muhacirin Müdüriyeti, muhacirlerin arazi ve çiftliklerde çalıştırılması için İstanbul Ziraat Müdüriyeti ile temasa geçmiştir. “Muhacirlerin Çalıştırılması”, **Vakit**, 27 Teşrinisanı 1337, No. 1424, s. 3. Anadolu Kavağı'ndaki 150 muhacir için birer merkep tedarik edilmiş ve bu suretle odun kesip taşıyarak geçimlerini temin etmelerine yardımcı olunmuştur. “Anadolu Kavağı'ndaki Muhacirler Hazine-i Hassas Ormanlarından İstifade Edecek”, **Tevhid-i Efkar**, 7 Nisan 1338, No. 3326, s. 3.

¹⁵¹⁶ “Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey'in Beyanâtı”, **Tevhid-i Efkar**, 25 Kanunievvel 1337, No. 3224, s. 3. 1922 Şubat ayı içerisinde Eyüpsultan'da bulunan muhacirler için bir imalathane açılmış ve

Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından Mayıs 1921 itibariyle kendisine sermaye verilen muhacir miktarı 95 kişiye, verilen sermaye toplamı ise 940.300 kuruşa ulaşmıştır. Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından yapılan inceleme neticesinde bunların sermayelerini üç, dört misli genişlettiği, bir kısmının seyyar satıcılık, kahvecilik ve berberlikle meşgul olurken bazılarının da sermayelerini birleştirerek küçük dükkanlar açtıkları görülmüştür.¹⁵¹⁷ Temmuz 1922'ye gelindiğinde resmî rakamlara göre Teşvik-i Mesai Komisyonu tarafından sermaye verilen muhacir miktarı 150, verilen sermaye ise 300. 000 kuruşu bulmuştur. Komisyonun yaptığı incelemelerde sermaye olarak iş kuran muhacirlerin zamanla işlerini genişlettiğinin anlaşılması üzerine komisyon uygulamaya devam kararı almıştır.¹⁵¹⁸

Komisyonun muhacirlere iş imkanı yaratma konusundaki bir diğer girişimi ise İstanbul sokaklarının tamiri işinde muhacirlerin kullanılması için Haziran 1922'de Şehremaneti'ne yaptığı tekliftir.¹⁵¹⁹ Şehremaneti bu teklifi kabul etmiş ve yapılan ihaleyi de iki Müslüman müteahhidin kazanması muhacirlerin istihdamını kolaylaştırmıştır. Bunun üzerine muhacirlerden çalışabilecek durumda olan 15-45 yaş

burada gerçekleştirilen hasır, çuval, süpürge gibi eşya üretiminde sırf muhacirler istihdam edilmiştir. "Eyüpsultan'da Muhacirin İmalathanesi", **Tevhid-i Efkâr**, 26 Şubat 1338, No. 3286, s. 4. Birkaç ay sonra da Eyüpsultan'daki muhacir çocuklar için bir teneke imalathanesi açılmış, bir ustanın nezareti altında teneke kap kacak yapımında bu çocuklar istihdam edilmiştir. "Eyüp'te Muhacir Çocukları İçin İmalathane", **Vakit**, 23 Nisan 1338, No. 1569, s. 3. Hükümet tarafından Çatalca'da iskân edilmiş ve şimdiye kadar kendilerine çok fazla yardımda bulunulamamış çiftçi muhacirlere Harbiye Nezareti elinde bulunan kadro fazlası 70 kadar hayvanın "kefalet-i müteselsile suretiyle ve tayin olunacak bedelat-ı münasibe ile" verilmesi 24 Eylül 1922 tarihli yazı ile teklif edilmiştir. **BOA. BEO. 4722/354121**. Meclis-i Vükela konuyu incelemiş ve şu sıra dışarından hayvan satın alınmasına Hükümet'in mali durumunun da müsait olmadığı gerçeği dikkate alınarak teklifi kabul etmiştir. 15 Ekim 1922 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bkz. **BOA. MV. 224/139**.

¹⁵¹⁷ Bu 95 muhacir arasında 21 seyyar satıcı, 8 bakkal, 11 sebzeçi, 3 börekçi, 7 aşçı, 3 kahveci, 4 berber, 3 marangoz, 4 müzisyen, 3 tabelacı, 3 kunduracı, 1 çorapçı, 2 kiremitçi, 2 tütüncü, 2 şerbetçi, 1 saatçi, 1 nalbant, 1 kasap bulunmakta olup geri kalanları tenekeçidir. "Çalışmaya Sevk Edilen Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 14 Mayıs 1338, No. 3363, s. 3. "Çalışmaya Teşvik Edilen Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Kanunisanı 1338, No. 3240, s. 4.

¹⁵¹⁸ "Muhacirlerimize Ne Kadar Sermaye Verildi", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Ağustos 1338, No. 3467, s. 3. Edirne muhacirlerinden olup Nisan 1921'de İstanbul'a gelen ve Şehremini'ndeki misafirhanede dört nüfuslu ailesi ile yaşayan Hüseyin Nihat "efrad-ı ailesini infak ve iâşe etmek ve medar-ı maişetini temin etmek" arzusunda olduğundan Teşvik-i Mesai Komisyonu'na 22 Temmuz 1922'de müracaat etmiş ve komisyonca müracaatı kabul edilerek kendisine "tavizen 7 lira sermaye olarak" verilmiştir. **CA. 272. 11. 16. 62. 4/1-3**. İzmir muhacirlerinden olup 20 Temmuz 1921'de İstanbul'a gelerek Süleymaniye'deki Dökmeciler Medresesi'nde ailesiyle iskân edilen ve aynı zamanda kendisi Darülfünun Hukuk talebesinden olan İsmail Hakkı Bey'in halıcılıktan anlayan eşinin halı ve seccade dokumak için tezgah satın almak maksadıyla kendisine bir miktar sermaye verilmesi yolundaki 27 Temmuz 1922 tarihli müracaatı Teşvik-i Mesai Komisyonu'nca uygun görülmüş ve "üç mâh sonra takib-i mehakime hacet kalmaksızın eda ve iade edilmek şartıyla" kendisine 1.500 kuruş verilmiştir. **CA. 272. 11. 16. 62. 5/1-4**.

¹⁵¹⁹ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, yolların tamirinde muhacirlerin istihdam edilmesi hususunu yapılacak ihale şartnamesine ilave edilmesini Şehremaneti'ne bildirmiştir. "Şehrimiz Yollarının Tamiri ve Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Haziran 1338, No. 3389, s. 3. "Muhacirlerin İstihdamı", **Vakit**, 16 Haziran 1338, No. 1621, s. 2.

arası erkekler ile küçük çocuğu olmayan kadınlara 10-100 kuruş; 10 ile 17 yaş arasındaki kız ve erkek çocukları da yarısı yevmiye verilmesi kararlaştırılır.¹⁵²⁰ İşe talip olan 2.000 civarındaki muhacirin tespiti için Şehremini Muavini Mazlum, Nezafet ve Fennîye Müdürü Vedit ve Hayri Beylerden oluşan bir komisyon kurulmuştur.¹⁵²¹ Yapılan çalışmaların ardından 1921 Temmuz ayı sonlarından itibaren muhacirler yolların tamirinde çalışmaya başlamış ve bunlara yevmiye olarak ortalama 50-70 kuruş verilmiştir.¹⁵²²

2. 12. Padişah ve Hanedan Mensuplarının Yardımları

İzmir muhacirleri hakkında yapılan çalışmaları incelerken hem hanedan üyelerinin hem de doğrudan Padişah'ın muhacirlere nakdî ya da aynî yardımda bulunduklarından söz etmiştik. Padişah ve hanedana mensup kişilerin yardımları bu dönemle sınırlı kalmamış gerek Trakya gerekse Samanlıdağ Yarımadası'ndan 1920 ve 1921 seneleri içerisinde İstanbul'a gelen Müslüman muhacirler için de devam etmiştir.

Prenses İffet Hanımefendi 1.000 liralık erzakı muhacirlerin iâşesi için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağışlamıştır.¹⁵²³ Prenses Emine Hanımefendi 1.625 lira, Prenses Afet Hanımefendi tarafından 3.401 kilo fasulye, 3.698 kilo dekik, 399,5 kilo pirinç ve 96 kilo süt tozu, yine “devletlü ismetli Emine Sultan Hazretleri” tarafından da 594 kilo fasulye ve 377 kilo un Muhacirin Müdüriyeti'ne bağışlanmıştır.¹⁵²⁴

1921 Ocak ayı içerisinde II. Abdülhamit'in ikinci Hazinesarı Zinet Hanım tarafından 125 liralık un bağışında bulunulmuştur.¹⁵²⁵ Yine II. Abdülhamit'in kızı Rafia Sultan ile Şehzade Abdülhalim Efendi'nin eşi Prenses Emine Hanım tarafından muhacirlere dağıtılmak üzere 150'şer lira hediye edilmiştir.¹⁵²⁶

Hanedan üyelerinin 1921 senesi yaz aylarından itibaren ciddi bir malî buhran içerisine girmiş olan Hilal-i Ahmer'e de bağışta bulunduğu görülür. Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi Reisi Prenses Nimet Muhtar Hanım Efendi tarafından 500 lira,

¹⁵²⁰ “Muhacirlerin Yollarda Çalıştırılması”, **Vakit**, 20 Haziran 1338, No. 1625, s. 3. “Yollar Tamiri ve Muhacirler”, **Tevhid-i Efkar**, 28 Haziran 1338, No. 3406, s. 3.

¹⁵²¹ “Muhacirlerimiz ve Yollar Tamiri”, **Tevhid-i Efkar**, 30 Haziran 1338, No. 3408, s. 3. “Yolların Tamirinde Çalışacak Muhacirler”, **Tevhid-i Efkar**, 2 Temmuz 1338, No. 3410, s. 3.

¹⁵²² “Yolların Tamiri ve Muhacirler”, **Tevhid-i Efkar**, 26 Temmuz 1338, No. 3434, s. 3.

¹⁵²³ “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden”, **Vakit**, 13 Kanunievvel 1336, No. 1081, s. 2. 500 liralık dekik ve 500 liralık kuru fasulye alınmıştır. “Muhacirine Tevziat”, **Vakit**, 14 Kanunievvel 1336, No. 1082, s. 2.

¹⁵²⁴ Muhacirlere Muavenet”, **Vakit**, 30 Kanunievvel 1336, No. 1098, s. 2.

¹⁵²⁵ “Teberru”, **Vakit**, 4 Kanunisani 1337, No. 1103, s. 2.

¹⁵²⁶ “Muhacirine Teberru”, **Vakit**, 18 Kanunisani 1337, No. 1117, s. 2.

Şehzade Osman Ertuğrul Efendi tarafından 200 lira, Şehzade Mehmet Fahrettin Efendi tarafından da 200 lira bağış yapılmıştır.¹⁵²⁷

Muhacirlere yapılan yardımların en önemlilerinden biri Mısır Hidivlerinden İsmail Paşa'nın kızı ve Mahmut Muhtar Paşa'nın baldızı Prenses Emine Azize Hanımefendi'den gelmiştir. Eyüpsultan'da bulunan 35 kadar misafirhanenin iâşesini temin için Prenses Emine Azize Hanımefendi tarafından 1.000 İngiliz lirası harcanarak Sokullu Mehmet Paşa Medresesi içerisinde bir aşhane açılmıştır. Mutfak eşyası ve aşçıları Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından, geri kalan masrafları ise Emine Azize Hanımefendi tarafından temin edilen aşhanede üç ay boyunca 1.200 muhacire sıcak yemek dağıtılmıştır.¹⁵²⁸

Hilal-i Ahmer'in Eylül 1921'de malî buhran nedeniyle Selimiye ve Davutpaşa Kışlalarındaki muhacirlere yaptığı iâşe yardımını keseceğini duyurmasının ardından cemiyete malî destek temini kapsamında Şehzade Abdülmecit Efendi'nin himayelerinde 21 Ekim "Cuma" günü Gülhane Parkı'nda Hilal-i Ahmer yararına bir eğlence tertip edilmiş ve İşgal Kuvvetleri Komutanları ile bürokrasinin üst kesimlerinden misafirlerin de katıldığı eğlence sonucunda 750.000 kuruşluk gelir elde edilmiştir.¹⁵²⁹ Bunun dışında Şehzade Abdülmecit Efendi 1922 Şubatı'nda 500 lirayı "masarif-i şitaiye" olarak muhacirler için Muhacirin Müdüriyeti'ne bağışlamıştır.¹⁵³⁰

Hilal-i Ahmer için benzer bir malî kaynak yaratma çabası da Padişah'tan gelmiştir. Hasılatı "muhacirinin tehvîn-i ihtiyacına medar olmak üzere" haftada bir gün Viyolonist Osman Zeki (Üngör) Bey'in şefliğindeki Mabeyn-i Hümayun Orkestrası tarafından konserler verilmesi kararlaştırılmıştır. Basında "Muhacirin Konserleri" olarak adlandırılan bu konserlerin her "Cuma" öğleden sonra Tepebaşı'ndaki "Union

¹⁵²⁷ "Hilal-i Ahmer'e Teberru", **Vakit**, 17 Haziran 1337, No. 1265, s. 2.

¹⁵²⁸ "Alicenap Bir Müslümanın Hayırlı Bir Teşebbüsü", **Vakit**, 22 Haziran 1338, No. 1627, s. 2.

"Eyüp'teki Muhacirler", **Tevhid-i Efkâr**, 26 Haziran 1338, No. 1631, s. 2.

¹⁵²⁹ Eğlencede Fransız Fevkalade Komiseri General Pelle, İtalya Sefiri Marki Garroni ile Darülfünun Emîni Besim Ömer Paşa, Askeri Müze Müdürü Ferik Muhtar Paşa, Müdür Muavini Kaymakam Rıfat Bey, Beyazıt Daire-i Belediyesi Müdürü Mustafa Nizamettin Beyler de hazır bulunmuştur. "Hilal-i Ahmer Menfaatine Müsamere", **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1337, No. 1386, s. 3. "Gülhane Parkındaki Eğlenceler", **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1337, No. 1391, s. 1. "Hilal-i Ahmer'e 7.500 Lira", **Tevhid-i Efkâr**, 1 Teşrinisani 1337, No. 3171, s. 4. Eğlencenin düzenlenmesindeki çabalarından ötürü Mustafa Nizamettin Bey, Ferik Muhtar Paşa, Rıfat Beyler Hilal-i Ahmer madalyaları ile mükafatlandırılmışlardır. "Madalya", **Takvim-i Vakayî**, 24 Teşrinisani 1337, No. 4320, s. 1.

¹⁵³⁰ "Veliâht Hazretlerinin Muhacirlerimize Teberru", **Tevhid-i Efkâr**, 14 Şubat 1338, No. 3274, s. 4. "Muhacirlerimize Muavenet", **Vakit**, 14 Şubat 1338, No. 1501, s. 2. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından "kalb-i merahimkâr necabetpenahilerinde meknun olan asar-ı şefkatin ulvî bir nişanesi olan" bu bağıştan ötürü Abdülmecit Efendi'ye 20 Şubat 1922 tarihli yazı ile teşekkür edilir. **CA. 272. 12. 39. 37. 4.**

Francaise”te verilmesi uygun görülmüştür.¹⁵³¹ İlk konser 2 Aralık 1921’de verilmiş daha çok yerli ve yabancı üst seviye bürokrat ve davetliler katılım göstermiştir.¹⁵³² Devam eden konserlere halkın yüksek bir oranla katılımını temin etmek maksadıyla Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca, Boyacıköy, Yeniköy, Beykoz, Tarabya iskelelerine uğrayacak ek vapur seferleri konulmuştur.¹⁵³³ 9 Aralık’ta verilen ikinci konsere katılım çok daha yüksek olmuş ve bu konsere Şehzade Abdülmecit Efendi, Harbiye Nazırı Ziya Paşa ile Çürüksulu Mahmut Paşa da iştirak etmiştir.¹⁵³⁴ İkinci konserin hasılatı 700 liradır ve bu hasılat ile Davutpaşa’daki muhacirlere Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından sıcak yemek dağıtılması kararlaştırılmıştır.¹⁵³⁵

Her biri için ortalama 350-400 lira gelir elde edilen konserlere 1922 senesinin ilk ayları içerisinde de devam edilmiş ve Mart 1922 itibariyle elde edilen toplam gelir 6.000 lirayı geçmiştir.¹⁵³⁶

Padişahın, memurların maaşlarından muhacirler için %1 oranında kesinti yapılmasına dair düzenleme kapsamında kendine ait tahsisattan da bir miktar bağışta bulunduğu yukarıda değinmiştik. Söz konusu miktar başlangıçta 250 lira iken, Padişah’ın isteği üzerine daha sonra 600 liraya yükseltilmiştir.¹⁵³⁷

¹⁵³¹ “Zat-ı Şahane’nin Muhacirlere Bir Mürüvveti”, **Vakit**, 22 Teşrinisani 1337, No. 1419, s. 2. “Muhacirin Konserleri”, **Vakit**, 27 Teşrinisani 1337, No. 1424, s. 3. Fransız Yüksek Komiseri General Pelle’nin eşi tarafından yapılan girişimler ile “Union Francaise” binası bu iş için çok düşük bir ücretle kiralanmıştır. “Muhacirin Konserleri”, **Vakit**, 1 Kanunievvel 1337, No. 1428, s. 3. Konserlerde Beethoven, Wagner, Mendelson, Grigoryak gibi dünyaca ünlü sanatçıların eserleri icra edilecektir. Bilet fiyatları ise koltuk 150 kuruş, sandalye 100 kuruş olarak belirlenmiştir. “Muhacirimize Yardım”, **Tevhid-i Efkar**, 2 Kanunievvel 1337, No. 3201, s. 4. “Muhacirin Menfaatine Konser”, **Vakit**, 2 Kanunievvel 1337, No. 1429, s. 3.

¹⁵³² Hariciye Nazırı İzzet, Maliye Müsteşarı İrfan Rıza Bey, Mekatib-i Askeriye Müfettiş-i Umumisi Pertev Paşa, Jandarma Kumandanı Kamil Paşa, Fransız Yüksek Komiseri General Pelle ve eşi, İtalyan siyasi temsilcisi Mösyö Garroni ile devlet erkânı konsere katılım göstermişlerdir. “Muhacirin Menfaatine Konser”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Kanunievvel 1337, No. 3202, s. 4. “Muhacirin Menfaatine İlk Konser”, **Vakit**, 4 Kanunievvel 1337, No. 1431, s. 2.

¹⁵³³ “Muhacirin Konserleri”, **Vakit**, 8 Kanunievvel 1337, No. 1435, s. 3.

¹⁵³⁴ “Muhacirin Menfaatine Verilen Konserler”, **Tevhid-i Efkar**, 12 Kanunievvel 1337, No. 3211, s. 4. “İkinci Muhacirin Konseri”, **Vakit**, 12 Kanunievvel 1337, No. 1439, s. 3.

¹⁵³⁵ “Muhacirin Konseri”, **Vakit**, 18 Kanunievvel 1337, No. 1445, s. 3. “Muhacirin Haberleri”, **Vakit**, 29 Kanunievvel 1337, No. 1456, s. 3.

¹⁵³⁶ 10’uncu konser 3 Şubat 1922’de, 12’ncisi de 17 Şubat 1922’de icra edilir. “Muhacirin Konseri”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Şubat 1338, No. 3263, s. 3. “Muhacirin Konseri”, **Vakit**, 19 Şubat 1338, No. 1506, s. 4. “Muhacirin Konserleri Hasılatı”, **Tevhid-i Efkar**, 3 Mart 1338, No. 3291, s. 3.

¹⁵³⁷ “Muavenat-ı Seniyye”, **Vakit**, 2 Mart 1338, No. 1513, s. 2. “Muhacirlerimize Muavenet-i Seniyye”, **Vakit**, 15 Şubat 1338, No. 1502, s. 1. “Muhacirine Muavenet”, **Vakit**, 17 Şubat 1338, No. 1504, s. 2. Padişah, muhacirlere aynı yardımda da bulunmuştur. 1922 Kurban Bayramı’nın arife günü olan 14 Ağustos 1921’de Padişah tarafından “muhacirin-i Müslime için” 20 adet kurbanlık koyun, bir çuval pirinç ve 4 teneke yağ bağışlanmıştır. “Muhacirine Muavenet”, **Vakit**, 14 Ağustos 1337, No. 1323, s. 2. “Muhacirine Teberru”, **Tevhid-i Efkar**, 14 Ağustos 1337, No. 3095, s. 3.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİNİN TOPLANMASI VE GÖÇMEN SORUNUNUN ÇÖZÜMLENMESİ

1. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN TOPLANMASI VE ÜLKE YAZGISINA EL KOYMASI

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına zemin hazırlayan etkenleri, Mütareke Dönemi'nin “nesnel koşullarında” yani oluşan iktidar boşluğunda aramak gerekir. İstanbul'un, Tevfik Paşa ile başlayıp Damat Ferit Paşa hükümetleri ile zirveye ulaşan teslimiyetçi tavrı ve Mebusan Meclisi'nin feshi gibi etkenlerin yanı sıra, Vahdettin'in pasif kişiliği ve İngiliz yanlısı tavrı iktidar boşluğunun temel nedenlerini oluşturmaktadır.¹⁵³⁸ İktidar boşluğunda, meclisin kapalı olması nedeniyle hükümeti denetleyecek ve millî iradeyi yansıtacak bir mekanizmanın bulunmayışı, başlangıçta bu boşluğun yerel ve ulusal kongrelerle doldurulması ile sonuçlanmıştır. Sivas'ta toplanan ulusal kongrede oluşturulmuş Temsil Heyeti'nin, Damat Fert Paşa Hükümeti'ni istifaya mecbur etmesi ile başlayan süreç, onun yerine kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti ile uzlaşılması sonucunu vermiş ve neticede 12 Ocak 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisi tekrar açılmıştır.¹⁵³⁹ Mecliste çoğunluğun Müdafaa-i Hukukçulardan oluşması, Padişah ve işgal kuvvetlerinin baskısı altında da olsa Misak-ı Milli kararlarının kabul ve ilanını sağlamıştır. Böylece Milli Mücadele'nin programı, milli irade tarafından bir kez daha tasdik edilmiştir.

Süngülerin altında toplanmış olan mecliste tam bağımsızlığı amaçlayan bir belgenin kabul edilmiş olmasına sinirlenen İtilaf Devletleri, öncelikle Ali Rıza Paşa Hükümeti üzerinde baskıyı artırarak onu istifaya zorlamışlar, sonrasında ise 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek Misak-ı Milli kararlarını alan meclisi kapatmışlardır. Bu süreç Ankara'da yeni bir meclisin toplanmasına yol açan en önemli gelişme olmuştur. 19 Mart 1920 tarihinde Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından valiliklere, bağımsız sancaklara ve kolordulara Ankara'dan gönderilen

¹⁵³⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanışını zorunlu kılan nedenler arasında azınlıkların ayrılıkçı eylemleri ve İtilaf Devletlerinin tavrı da önemlidir. Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, s. 27-37. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 229. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, 1919-1927**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 1-4. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. 1, s. 13-70. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 1. Kitap, 1. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991, s. 76-94.

¹⁵³⁹ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Nutuk**, s. 133 vd. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, 2. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1998, s. 30-89. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, C. 2, s. 13-85.

bildiride “devlet merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünmek ve uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin” en geç on beş gün içerisinde Ankara’da açılması ilan edilmiştir.¹⁵⁴⁰

Yapılan seçimlerin ardından meclis 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılmış ve ülke yazgısına el koymuştur. Böylece Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasıyla fiilen başlayıp, 16 Mart 1920’de İstanbul’un resmen işgali ile daha büyük bir boyuta ulaşan egemenlik sorunu, TBMM’nin milli iradeyi temsil etmeye başlaması ile ortadan kalkmıştır. Bundan sonra kurumsallaşma yolunda önemli adımlar atacak olan TBMM, kendi içerisinde çıkaracağı hükümet ile sıradan bir yasama meclisi olmaktan çok, icra yetkisini de kullanan bir hükümet olarak görev yapacaktır.

2. SİHHİYE VE MUAVENAT-I İÇTİMAİYE VEKALETİ’NİN KURULMASI

23 Nisan 1920’de Ankara’da “salahiyet-i fevkaladeye malik”¹⁵⁴¹ olarak toplanan Büyük Millet Meclisi’nin 24 Nisan 1920 tarihli toplantısında, Mustafa Kemal Paşa’nın meclise sunduğu ve birinci maddesinde “Hükümet teşkili zaruridir” ifadesinin yer aldığı teklif kabul edilmiş, böylece hükümetin kurulması çalışmalarına başlanmıştır.¹⁵⁴² Celalettin Arif Bey’in başkanlığında oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanan kanun tasarısına göre, on bir kişiden oluşması teklif edilen hükümette yeni bir teşkilat olarak “Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti”ne de yer verildiği görülür.¹⁵⁴³ Tasarıya dair 1 Mayıs 1920 tarihli Meclis görüşmelerinde, sosyal yardım kavramının içeriğine dair önemli ifadeler kullanılmıştır. Saruhan mebusu Refik Şevket Bey’in, geçmişte Sıhhiye Nezareti diye bir şeyin olmadığını, bu işlerle daima Dahiliye

¹⁵⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa, bir gün önce 18 Mart 1920’de Sivas’taki 3. Kolordu Komutanı Selahaddin Bey’e gönderdiği telgrafta “salahiyet-i fevkaladeye malik” yani olağanüstü yetkilere sahip bir meclis yerine “meclis-i müessesan” yani “kurucu meclis” ifadesine yer vermiştir. **ATTB IV**, s. 272-273. Mustafa Kemal Paşa, “Nutuk”ta amacının rejimi değiştirme yetkisine sahip bir meclis oluşturmak olduğunu fakat bu ifadenin kullanılmasının bazı sakıncaları olabileceği konusunda “Erzurum ve Sivas’tan uyarıldığı” gerekçesiyle bunun yerine “salahiyet-i fevkaladeye malik” ifadesine yer verdiğini açıklamıştır. **Nutuk**, s. 287-288. Ayrıca bkz. Tanık Zafer Tunaya, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş”, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 181-207.

¹⁵⁴¹ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 1. İçtima, 23 Nisan 1336, s. 2.

¹⁵⁴² **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 2. İçtima, 24 Nisan 1336, s. 32.

¹⁵⁴³ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 8. İçtima, 1 Mayıs 1336, s. 156 vd. Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti’nin kuruluşu hakkında yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Gürkan Tekin, Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti’nden Sağlık Bakanlığı’na 1920-2000, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 2011, s. 29 vd.

Nezaretî'nin ilgilendiğini ve “muavenet-i içtimaiye” tabirinin buna sonradan ilave edildiğini ifade etmesi üzerine itirazlar yükselmiş ve Kastamonu mebusu Yusuf Kemal Bey'in komisyon adına kürsüye davet edilerek konu hakkında açıklama yapması istenmiştir.¹⁵⁴⁴ Yusuf Kemal Bey, “Sıhhiye Nezaretî” diye bir nezaretin var olduğunu ve bunun başlangıçta Hariciye sonrasında ise Dahiliye Nezaretî'ne bağlandığını izah ettikten sonra sağlık ve sosyal yardım konularının bir milletin geleceğini doğrudan ilgilendiren hayatî konular olduğu noktası üzerinde durmuştur. “...Memleketimizde görülecek ilk iş sıhhiye işidir. Çünkü sıhhat olmazsa, çünkü Türklük bulunmazsa o Türkler üzerine bina edeceğimiz hiçbir şey kalmaz... Türkleri muhafaza etmek için evvela sıhhati muhafaza etmeli” diyen Yusuf Kemal Bey, ikinci olarak da refahın temin edilmesinin önemine değinmiştir. Zaten İslam dininin de yardımlaşmayı emrettiğinin altını çizen Yusuf Kemal Bey'e göre “din-i mübinimizin ahkâmını tatbik için bu zamana kadar böyle bir uzuv ihdas edilmemesi en büyük kusurdur.” Muhacirlerin, yetim çocukların cami köşelerinde süründüğünü ve bunlar için yapılması gerekenin “muavenet-i içtimaiyeden başka bir şey olmadığını” ifade etmiştir. Dertlerimizin siyasî teşkilatın yokluğundan değil; “içtimai teşkilatımızın asr-ı hazıra muvafık olmamasından kaynaklandığını” söyleyen Yusuf Kemal Bey, böylece sosyal yardım alanındaki teşkilatlanma açısından ne denli geri kaldığının tespitini yapmaktadır. Yusuf Kemal Bey'in Türklerin sağlığından bahsetmesi üzerine Sivas Mebusu Emir Paşa söz alarak sadece Türklerin sağlığının teminine itirazla “Türklük” ifadesi yerine “Osmanlı” ya da “İslam” ifadelerinin kullanılmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine söz alan Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmasında menfaatlerin ortak olduğunu, vatanın kurtuluşu için çalışılan topluluğun sadece Türk ya da sair milletten meydana gelmediğini hepsini kapsayacak bir İslam çoğunluğu olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴⁵

Söz alan Kastamonu mebusu Doktor Suat Bey de sosyal yardım alanındaki eksikliğe temas etmiş ve bundan sonra memlekete canlı ve esaslı bir şekilde hayat verecek teşkilatın oluşturulmasını istemiştir. Kırşehir Mebusu Müfit Efendi de olaya İslamî çerçeveden yaklaşmış “muavenet-i içtimaiyenin adeta farz derecesine geldiğini” İslam evlatlarının sokak ortalarında öldüğünü oysaki “İslam'da zillet ve meskenetin olmadığını” ifade etmiştir. Buna karşılık dünyanın başka yerlerinde toplumların sosyal yardım teşkilatları sayesinde böyle bir şeye izin vermediklerinin altını çizer. Sivas

¹⁵⁴⁴ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 1, 8. İctima, 1 Mayıs 1336, s. 163-164.

¹⁵⁴⁵ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 1, 8. İctima, 1 Mayıs 1336, s. 165.

Mebusu Mustafa Takî Efendi ise bu konunun hayatiyetine istinaden “Sıhhiye Vekaleti” ile “Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti” şeklinde iki farklı bakanlığın kurularak daha uzmanlaşmış bir teşkilatın oluşturulmasını teklif etmiştir.¹⁵⁴⁶

Ali Haydar, Abdülkadir Kemalî ve Refik Şevket Beyler ise sundukları kanun teklifinde “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye’nin Dahiliye Nezareti’nin bir şubesi olmasını” isterler. Tunalı Hilmi Bey de aynı tarzda bir teklif sunmuştur.¹⁵⁴⁷ Karahisarısahip mebusu Mehmet Şükrü Efendi “evveleminde postu kurtaralım sonra üzerinde istediğimiz teşkilatı ihdas edebiliriz” diyerek “bugün mevcut nezaret ve müdüriyet şekillerinde nezaret ve müdüriyetlerin teşkilini” teklifle, İstanbul Hükümeti’nin mevcut teşkilatının, TBMM Hükümeti tarafından da benimsenmesini istemiştir.

Görüldüğü üzere meclisteki tartışmalar sırasında mebuslar “muavenet-i içtimaiye” kavramını İslamî bir çerçevede ele almışlardır. Sosyal yardımın dinen de bir gereklilik olduğu ve bu alandaki ihmal ve eksikliklerin toplumsal hayatımız üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekilir. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi “Muavenet-i İçtimaiye İşleri” hakkında kaleme aldığı bir yazısında bu teşkilatın bizde şimdiye kadar ihmal edilmişliğine, ancak hükümetin ilk defa böyle bir vekalet kurma teşebbüsünde bulunarak meselenin ehemmiyetini kavramış olduğu noktasına temas etmiştir.¹⁵⁴⁸

Yapılan uzun tartışmaların ardından on bir bakanlıktan oluşan ilk İcra Vekilleri Heyeti içerisinde “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti” de yer alacak şekilde oluşturulmuştur.¹⁵⁴⁹ 2 Mayıs 1920 tarihli kanun kapsamında kurulan Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti, kabinede bağımsız bir vekalet olarak yer almıştır.¹⁵⁵⁰ 3 Mayıs’ta yapılan seçimle Dr. Adnan Bey, yüz yirmi yedi oy alarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili olmuştur.¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁶ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 8. İçtima, 1 Mayıs 1336, s. 165-167.

¹⁵⁴⁷ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 8. İçtima, 1 Mayıs 1336, s. 168.

¹⁵⁴⁸ “Muavenet-i İçtimaiye İşleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Temmuz 1336, No. 47, s. 4.

¹⁵⁴⁹ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 9. İçtima, 2 Mayıs 1336, s. 185. “İrade-i Milliye’nin Tezahürü”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Mayıs 1336, No. 28, s. 2.

¹⁵⁵⁰ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 9. İçtima, 2 Mayıs 1336, s. 185. **TBMM Kavanin Mecmuası**, C. 1, Ankara, 1925, s. 4. Vekaletin bu şekilde oluşturulmasında Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Dr. Adnan (Adıvar) Bey etkili olmuştur. Zafer Koşlu ve Saadet Altay, “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletinin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler, 1920-1923”, **I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi**, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, C. 2, 20-24 Mayıs 2008, s. 1064.

¹⁵⁵¹ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 1, 10. İçtima, 3 Mayıs 1336, s. 198. Milli Mücadele yıllarında Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekilliği görevinde bulunan isimler şunlardır: Doktor Adnan

Kurulan ilk hükümetin programında sağlık ve sosyal yardım konularına ilişkin olarak “... Hal-i hazır vaziyet-i maliyemizin müsait olabildiği kadar ve mümkün mertebe iktisada riayet olunarak, azamî fevaid-i sıhhiye ve içtimaiye teminine çalışılacağı” ifade edilmiştir. İktisadî sıkıntı içerisinde mevcut kaynakların dikkatli kullanılması önemle belirtilir.¹⁵⁵²

Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti yeni kurulmuş bir teşkilat olduğundan ve elinde yeteri kadar kayıt ve bilgi bulunmadığından İstanbul Hükümeti’nin teşkilatını kendine model alarak nizamname ve kanunlarını temin etmiş, ancak zaman içerisinde kendi kadro ve teşkilatını oluşturmuştur.¹⁵⁵³

3. YASAL DÜZENLEMELER

Ankara Hükümeti, başlangıçta bürokratik anlamda İstanbul Hükümeti’nin teşkilat yapısını örnek aldığından, 2 Mayıs 1920 tarihli “İcra Vekilleri Heyetinin Suret-i İntihabına Dair Kanun” kapsamında kurulan bir başka vekalet olan Dahiliye Vekaleti bünyesinde “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi”ne de yer vermiştir.¹⁵⁵⁴ Muhacirin

(Adıvar) Bey 03.05.1920-10.03.1921, Doktor Refik (Saydam) Bey 10.03.1921-20.12.1921, Doktor Rıza (Nur) Bey 24.12.1921-27.10.1923. Tekin, **a.g.k.**, s. 30.

¹⁵⁵² “İcra Vekilleri Heyetinin Beyannamesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Mayıs 1336, No. 29, s. 2. Güneş, **Türkiye’de Hükümetler**, s. 303.

¹⁵⁵³ Vekaletin merkez teşkilatında Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemî oluşturulmuş, taşra örgütlenmesinde ise sağlık müdürlükleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri ile küçük sıhhiye memurluklarına yer verilmiştir. Ayrıca Daül Kelp, Telkikhane ile Bakteriyojohane birimleri de yer almıştır. Tekin, **a.g.k.**, s. 30. Vekaletin teşkilat yapısı hakkında ayrıca bkz. Koylu ve Altay, **a.g.k.**, s. 1065. Teşkilattaki sıhhiye memuru açığını kapatmak için Ankara’da eğitim süresi dört ay olan “Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi” açılmıştır. 20-30 yaş arası erkeklere eğitim verecek bu okuldan mezun olanlar 800 kuruş maaşla göreve başlayacaktır. “Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Haziran 1336, No. 37, s. 4. Okul, 22 Haziran 1920 tarihinde eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. “Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Haziran 1336, No. 40, s. 4. Sıhhiye Vekili Doktor Adnan Bey eldeki bilgi yetersizliğini bir an önce gidermek için Sıhhiye Memurlarına hitaben yayınladığı bir beyannamede memleketin bugünkü halini göz önünde bulundurarak görevlerini ifa etmelerini, istediği raporların her ay düzenli bir şekilde gönderilmesini ve görev yaptıkları yerlerdeki hastane ve diğer sağlık müesseselerine ait kadroların merkeze bildirilmesini talep etmiştir. “Memurin-i Sıhhiyeye”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Mayıs 1336, No. 32, s. 3.

¹⁵⁵⁴ Ögün, **a.g.k.**, s. 185. Şafak Başa, konuya ilişkin yaptığı kapsamlı bir çalışmada Dahiliye Nezareti’nin Milli Mücadele dönemine devreden teşkilatını incelemiştir. Şafak Başa, **Kurumsallaşma Bağlamında Dahiliye Nezareti’nden Dahiliye Vekaletine Geçiş 1920-1923**, 1. Baskı, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 251, Tablo 23. Başa, TBMM’nin hükümet teşkilatı noktasında İstanbul’u örnek aldığından Dahiliye Vekaleti içerisinde “Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti”ne yer verdiğini belirtir. Bununla birlikte TBMM’de müdüriyetin Dahiliye Vekaleti’yle olan ilişkisinin kesilmesi ya da toptan lağvedilmesi şeklinde bir eğilimin oluştuğunu ve bu eğilimin muhacir işlerinin Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne devredilmesi şeklinde mecliste oluşan algıdan kaynaklandığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Başa, **a.g.k.**, s. 365. TBMM Hükümeti sadece teşkilatlanma olarak İstanbul’u örnek almakla kalmamış “muhacir” ve “mülteci” tanımlamalarını da İstanbul Hükümeti ile aynı şekilde kullanmıştır. 31 Mart 1923 tarihli meclis toplantısında söz alan Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, “istilaya uğrayıp da aksam-ı vatanın diğer bir kısmına iltica edenlere mülteci... memalik-i ecnebiyeden hicret edenlere de muhacir” dendiğini ifade etmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 4, C. 28, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 273.

işleri resmîyette Dahiliye Vekaleti'nin sorumluluk alanı içersine girmekle birlikte Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nin de Muhacirin Müdüriyeti ile resmen alakadar bulunduğunu biliyoruz. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi, Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nin, Muhacirin Müdüriyeti ile resmen alakadar olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁵⁵⁵ Yine meclisteki tartışmalardan öğrendiğimize göre, İcra Vekilleri Heyeti'nin teşkiline dair kanunla oluşturulan Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nin görevleri arasına, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin sorumlulukları da dahil edilmiştir. Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey'in 31 Temmuz 1920 tarihli kanun teklifinde bu durum açıkça görülmektedir.¹⁵⁵⁶ Muhacir işlerinde hem Dahiliye hem de Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nin alakadar olduğuna dair bir diğer kanıt ise aşağıda inceleneceği üzere konu hakkında verilen yasa tekliflerinin her iki vekaletle ait encümenlere gönderilmesidir.

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, 2 Mayıs 1920 tarihli kanunla kurulan Dahiliye Vekaleti'nin teşkilatı altında bulunsan da kısa bir süre sonra, TBMM'nin 22 Mayıs 1920 tarihli toplantısında, Malatya Mebusu Lütfi Bey ve arkadaşları tarafından yapılan teklifte, maddî olanaksızlıklar yüzünden Muhacirin Müdüriyetinin muhacir ve mültecilere karşı vazifesini yerine getiremediği fakat buna rağmen memurlarının maaşlarını almaya devam ettiği, bunun ise maliyeye fazladan masrafa neden olduğuna dikkat çekilmiş ve söz konusu müdüriyetin kaldırılarak bu görevin “mahalli memurin-i mülkiye ve maliyesi nezaretinde teşkil edecek komisyonlara” verilmesi istenmiştir.¹⁵⁵⁷ Böylece memur maaşlarının yükünden kurtulacak olan Hazineye yapılacak küçük ilaveler ile Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin ihtiyaçları temin edilecektir. Lütfi Bey ve arkadaşlarının teklifi Muavenet-i İctimaiye ve Dahiliye Encümenlerine havale edilir.

Lütfi Bey'in teklifi üzerine Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaletince hazırlanan kanun layihası, İcra Vekilleri Heyeti'nin 26 Mayıs 1920 tarihli toplantısında

¹⁵⁵⁵ Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nin Darüleytamlarla da ilgilendiği ayrıca Anadolu'daki hayır cemiyetlerine ait nizamnameleri incelediği ve bunların maddî ve manevî olarak gelişmesi için çareler düşündüğü yazılmıştır. Vekaletin “siyasî hatlardan uzak sırf içtimai bir faaliyet merkezi olarak” bu kapsamda şimdiye kadar Kastamonu'da “Mümin Fukara”, Develi'de “Cemaat-ı İslamiye”, Bursa'da esnaf loncaları, Balıkesir'de “Çalışma Derneği” ve “Eskişehir Sıhhat Derneği”ne ait nizamnameleri incelemiş olduğu bilgisi verilmektedir. “Muavenet-i İctimaiye İşleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Temmuz 1336, No. 47, s. 4.

¹⁵⁵⁶ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Dahiliye Vekaleti'nden ayrılarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'ne bağlanması hakkındaki teklif için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 43. İctima, 3 Ağustos 1336, s. 88.

¹⁵⁵⁷ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 2, 19. İctima, 22 Mayıs 1336, s. 4-5. İhsan Güneş, “Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1923)”, **Atatürk'e Armağan, Ölümünün 50. Yılı**, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 1988, s. 142. Ögün, **a.g.k.**, s. 186.

kabul edilerek görüşülmek üzere meclise havale edilmiştir.¹⁵⁵⁸ TBMM'nin 3 Haziran 1920 tarihli toplantısında görüşülen yasa teklifinin encümenlere havalesi kararlaştırılmış ve Dahiliye ve Sıhhiye Encümenlerinin hazırladıkları mazbatalar 31 Temmuz 1920 tarihli meclis toplantısında gündeme alınmıştır.¹⁵⁵⁹

Dahiliye Encümeni, ülkenin içinde bulunduğu şartlarda dikkate alınması gereken öncelikli konular arasında mültecilerin “iskan, iâşe ve terfi-i hal ve hayatları” meselesinin yer aldığını ifade etmiştir. Malî sıkıntının mevcut olduğu şu zamanda, vekalet bütçesinin önemli bir kısmının Muhacirin Müdüriyeti'ne bağlı memur maaşlarının ödenmesi için harcandığına dikkat çeken encümen, bu teşkilata son verilerek mültecilere ait her türlü işin belediyelere devredilmesini ve böylece tasarruf edilecek meblağın “envaî mahrumiyet içinde inleyen mültecilerin iâşesine ve bunlar içinde memleketlerine avdet etmek isteyip de muavenet-i maliyede bulunulmaması yüzünden mütemedi sefalet içinde yaşayanlara” verilmesini uygun görmüştür.¹⁵⁶⁰ Muhacir ve mülteci işlerinin belediyelere terk edilmesi uygulamasının Tanzimat öncesi dönemde var olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu açıdan uygulamada kurumsal hafızanın canlandırılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Encümeni ise muhacir ve mülteci işlerinin Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'ne bağlanmasını “gayet tabî” bulmuş, ancak aşiretlerin iskanı meselesinin siyasî bir içeriğe sahip olması nedeniyle bu işin dışında tutularak Dahiliye Vekaleti'nin sorumluluğuna bırakılması yönünde görüş belirtmiştir.¹⁵⁶¹

Encümenlere ait mazbataların okunmasının ardından mebuslar arasında başlayan tartışmalarda ilk sözü alan Doktor Tevfik Rüştü Bey olmuştur. Tevfik Rüştü Bey,

¹⁵⁵⁸ Kanun tasarısının birinci maddesinde “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Dahiliye Vekaleti'nden irtibatı fek ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'ne rabtolunmuştur” ifadesi yer almaktadır. **CA. 30. 18. 1. 1. 1. 18.**

¹⁵⁵⁹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 2, 23. İctima, 3 Haziran 1336, s. 66. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 2, 38. İctima, 21 Temmuz 1336, s. 371. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 2, 40. İctima, 28 Temmuz 1336, s. 389. Teklif Temmuz 1920'de meclis gündemine gelirken bu arada Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa tarafından Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne gönderilen bir raporda Batı Anadolu'da gerek Yunan işgalinden kaçan muhacirler gerekse Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine ilişkin bir takım bilgilere yer verilmiş ve bunlar için hükümetin harekete geçmesi tavsiye edilmiştir. Bunun üzerine hükümet 8 Temmuz 1920 tarihli iki maddelik bir kararnamede “Vilayat-ı Şarkiye ahalisinin ahval-i harbiye sebebiyle Anadolu'ya muhaceret etmiş olan ahalinin müzayaka-yı maliye ve vesait-i mevcudenin killeli nazar-ı dikkate alınmak şartıyla en kolay ve en kabil-i tatbik tarzda memleketlerine sevki için Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaletince bir proje ihzarına karar verilmiştir.” **CA. 30. 18. 1. 1. 1. 4. 2.**

¹⁵⁶⁰ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 41. İctima, 31 Temmuz 1336, s. 21. Güneş, **Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri**, s. 142. Öğün, **a.g.k.**, s. 186.

¹⁵⁶¹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 41. İctima, 31 Temmuz 1336, s. 22. Güneş, **Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri**, s. 143. Öğün, **a.g.k.**, s. 187.

hicretin İslam tarihinde “bir mukaddeme-i feyz”, Türk tarihinde ise “en can-güdaz hatırat ile dolu” büyük bir sayfa oluşturduğunu, fakat buna rağmen esaslı tedbirlere müracaat etmeksizin günlük çözümlerle geçirilmeye çalışıldığını belirterek söze başlamıştır. Ona göre “Muhacirin meselesi... muavenet-i içtimaiye meselesinin en mühim bir rüknüdür.” Tevfik Rüştü Bey, muhacir ve mülteci ayrımını İstanbul Hükümeti’nin yaklaşımı ile yapmış ve meselenin iki önemli noktası olduğunu vurgulamıştır. Birincisi “düşman idaresi altında kalan dindaşlarımızı tahlis ve memleket nüfusunu teksir ve teksif için kasten davet edilen hicret ve iskan-ı muhacirindir.” İkincisi “kendiliklerinden, düşman işgali altında kalan yurtlarında oturmayarak liva-yı millîmizin altına iltica eden ve yurdumuzun şurasına burasına dağılan muhacirlerdir.” Tevfik Rüştü Bey memleketleri geçici olarak düşman işgali altına giren ve işgalden kurtulduktan sonra evlerine dönecek olan mültecileri ise bunlardan ayırmıştır. Bir başka muhacir grubu olarak da ekonomik sıkıntılar ve işsizlik yüzünden memleketin çeşitli yerlerine dağılan, “iş bulamayan muhtacın sınıfından” söz eden Tevfik Rüştü Bey, bütün hepsi hakkında söz söylemek gerekirse bunun “umumî bir muavenet-i içtimai meselesi” olarak ele aldığını, “bir halk meselesi telakki ettiğini”, asla hükümet işi olmadığını belirtmiştir. Ne Dahiliye ne de Sıhhiye Encümeni’nin görüşlerine itibar ettiğini, meselenin çözümü noktasında hükümetin ancak ve ancak yardımcı olabileceğini, “asıl vazifenin şehirlerde, mahalle halkının intihabıyla yapılacak salahiyyetler heyetlere ait olduğu” görüşünü sunmuştur.¹⁵⁶² Tevfik Rüştü Bey’in konuşmasında işgal edilen sahalar ahalisinden “dindaşlarımız” olarak bahsetmesi ve “halk meselesi” kavramlarına yer vermesi dönemin çoğulcu söylemi ve halkçı yaklaşımını yansıtmaları açısından önemlidir.

3 Ağustos’ta devam eden görüşmelerde Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nin muhacir işleriyle sorumlu olup olamayacağı meselesi gündemi meşgul etmiştir.¹⁵⁶³ Tevfik Rüştü Bey, Sıhhiye Vekaleti’ne “muavenet-i içtimaiye” işlerinin de ilavesinin muhacirin işlerini bu vekaletle devretmek gerektiği anlamına gelmediğini, ancak kesin olan bir şey varsa Muhacirin Müdüriyeti’nin devamına çok az kişinin taraftar olduğunu söylemiştir. Mehmet Şükrü Bey ise Dahiliye Vekaleti’ne ait muhacirin işlerinin “muvazene-i içtimaiye” tabiri altında Sıhhiye Vekaleti’ne verildiğine dair bir şeyin söz konusu olmadığını, bu işin öteden beri Dahiliye’ye ait

¹⁵⁶² TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 41. İçtima, 31 Temmuz 1336, s. 23.

¹⁵⁶³ Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri**, s. 144. Başa, **a.g.k.**, s. 368.

olduğunu hatırlatmıştır. Trabzon mebusu Hamit Bey “muavenet-i içtimaiye” adı altında kurulan bir vekaletin, muhacirin işlerini de yürüteceği algısını hiçbir zaman doğurmayacağını belirtmiş ve Frenkçeden tercüme edilmiş “muavenet-i içtimaiye” kavramının da muhacirlerle alakasının olmadığını altını çizmiştir. Konya mebusu Musa Kazım Efendi de “muavenet-i içtimaiye” kavramının içerisine muhacirlerin dahil edilemeyeceğini, bu nedenle de Muhacirin Müdüriyeti’nin Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne bağlanmasını gerektirecek bir durumun olmadığını savunmuştur.¹⁵⁶⁴

Sinop mebusu Hakkı Hami Bey, Yusuf Kemal Bey’in “muavenet-i içtimaiye” kavramının içeriğini ve neden vekaletin ismine ilave edildiğini mecliste açıkladığı sırada pek çok mebusun toplantıda olmaması nedeniyle konunun içeriğine tam anlamıyla vakıf olamadıklarını ifade ettikten sonra, Sıhhiye Vekaleti’nin vazifesinin sadece hastaneye bakmakla sınırlı olmadığını, “memleketlerinden dîn ve mehur kalmış kesianın her türlü ihtiyaç-ı maddî ve maneviyelerini” de dikkate alması gerektiğini, bunun Sıhhiye’ye ait bir sorumlulukken, her nedense Dahiliye Vekaleti’ne bırakılmış olduğunu ve bir müdüriyete havale edilen bu mesele hakkında hiçbir şey yapılmadığını hatırlatmıştır. Hakkı Hami Bey, bu nedenle “Muhacirin Müdüriyeti vazifesinin Sıhhiye Vekaleti’ne muavenet-i içtimaiye namı altında verilmesini” teklif etmiştir.¹⁵⁶⁵

Dikkat edilirse meclisteki mebusların muhacir ve mültecilere dair işlerin hangi vekaletle ait olması gerektiği konusunda ikiye ayrıldıkları görülür. Bir kısmı bu işin Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne ait bir sorumluluk olmadığı fikrini savunmuş ve özellikle yerel yönetimlerin devreye sokulması yönünde görüş beyan etmişlerdir. Diğer bir kısmı da Muhacirin Müdüriyeti’nin sorumluluğuna bırakılan muhacir ve mülteci işlerinin Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti’ne verilmesini savunmaktadır.

Yapılan görüşmeler neticesinde teklifin “Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi mülgadır” şeklindeki birinci ve “Muhacirin ve mültecilere ait muamelat, rüesa-yı memurin-i mülkiyenin nezareti altında belediyelerce ifa edilir” şeklindeki ikinci maddeleri kabul edilmiştir. Ancak bazı mebusların itirazları devam etmiştir. Mentеше

¹⁵⁶⁴ Mehmet Şükrü Bey’in “muvazene-i içtimaiye” ifadesinin yanlış bir kullanım olduğu ve bununla aslında “muavenet-i içtimaiye”nin kastedildiği açıktır. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 43. İçtima, 3 Ağustos 1336, 88.

¹⁵⁶⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 43. İçtima, 3 Ağustos 1336, 89.

Mebusu Tefvik Rüştü Bey, “Halkın işini halka verelim” denilerek bu işin belediyelere verildiği halde, yetki ve denetimin valiye bırakılmasını eleştirmiştir. “Halka doğru gittik” sanılırken kendimizi aldatmaktan öteye geçilmediğini ifade etmiştir. Hilal-i Ahmer gibi cemiyetlerin teşkiliyle, belediyelerin ve halkın iş birliği halinde ve hükümetin de bunlara yardımıyla bu işin mümkün olabileceğini söylemiştir. Öncelik halkta olmalıdır. “Halkın yapacağı iş, belediyelerden de Muhacirin Müdüriyeti’nden de her şeyden de yüksek olacaktır. Çünkü her münasebetle gördük. Gerek Erzurum’da gerek İstanbul ve İzmir’deki arkadaşlarımız gördüler. Kendilerine iltica eden, kendi avuçlarına gelen muhacirlere ahali ve yerli cemiyetler daha çok bakmışlar, onlarla daha çok meşgul olmuşlardır...” Hamdullah Suphi Bey de bu sorumluluğun belediyelere verilmesine karşı çıkmıştır. “Lağım yaptırmaktan, sokağı sulatmaktan aciz birtakım heyetlere bu işin bırakılması” ona göre muhacir meselesinin çözümsüzlüğe terkidir.¹⁵⁶⁶

11 Eylül 1920 tarihli toplantıda diğer maddelerin görüşülmesine devam edilmiş ancak kanunun kabulünde oy çokluğu sağlanamadığı için teklif yasalaşmamıştır.¹⁵⁶⁷

Teklifin reddedilmesine rağmen Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kaldırılması yolunda meclisteki tartışma ve çalışmalar devam etmiştir. Bu konuda bir başka teklif Yozgat mebusu Süleyman Sırrı Bey tarafından 12 Mart 1921’de sunulmuş ve teklif öncelikle Layiha Encümeni’ne, sonrasında ise 2 Nisan 1921’de Dahiliye Encümeni’ne sevk edilmiştir. Dahiliye Encümeni “Belediyelerin muhacirleri iskan etmeye gerekli vesaiti ve malumatı olmadığı” gerekçesiyle teklifi reddetmiştir. Süleyman Sırrı Bey de kendi rızasıyla teklifi geri çektiğini açıklamıştır.¹⁵⁶⁸

En başından beri Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’nin, Sıhhiye ve Muavenet-i İcimaiye Vekaleti’ne bağlanmasından yana olan hükümet bu konuyu bir kararname ile sonuca bağlamıştır. İcra Vekilleri Heyeti’nin 15 Mayıs 1921 tarihli kararı ile Muhacirin Müdüriyeti, Dahiliye Vekaletinden ayrılarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İcimaiye Vekaleti’ne bağlanmıştır.¹⁵⁶⁹

¹⁵⁶⁶ TBMMZC, Devre 1, İcma Senesi 1, C. 3, 43. İcma, 3 Ağustos 1336, 93. TBMMZC, Devre 1, İcma Senesi 1, C. 4, 63. İcma, 11 Eylül 1336, s. 89-90. Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri**, s. 144.

¹⁵⁶⁷ TBMMZC, Devre 1, İcma Senesi 1, C. 4, 63. İcma, 11 Eylül 1336, s. 93. Koşlu ve Altay, **a.g.k.**, s. 8. Başa, **a.g.k.**, s. 369.

¹⁵⁶⁸ TBMMZC, Devre 1, İcma Senesi 2, C. 9, 15. İcma, 2 Nisan 1337, s. 303. TBMMZC, Devre 1, İcma Senesi 1, C. 10, 37. İcma, 28 Mayıs 1337, s. 339. “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi”, **Vakit**, 8 Mayıs 1337, No. 1227, s. 3.

¹⁵⁶⁹ **CA. 30. 10. 116. 806. 5/2.** Bu karardan kısa bir süre önce 11 Mayıs 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında alınmış olan bir kararda da “Dahiliye Vekaleti’ne mülhak olan Muhacirin bütçesinin Muvazene-i Maliye Encümeni kararı gereği” 1921 senesinden itibaren Sıhhiye ve Muavenat-ı İcimaiye Vekaleti bütçesine bağlandığı ve “fazla memur ve müstahdeminin vazifelerine nihayet verilmesi”

4. TBMM HÜKÜMETİ'NİN VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİNE DAİR ÇALIŞMALARI (1920-1923)

4. 1. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Meselesini Ele Alması

Teşkilatlanma yolunda bu adımları atan TBMM Hükümeti, başta Konya olmak üzere Ankara ve çevresine yakın bölgelerde toplanmış ve büyük çoğunluğu Haydaranlı aşiretine mensup Kürtlerden ibaret olan Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin aciliyet gerektiren durumuyla da ilgilenmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁷⁰ Bu mültecilerin bir kısmı Rus

belirtilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 19. 8.** “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi konuyla ilgili olarak verdiği haberde şimdiye kadar Dahiliye Vekaleti'ne bağlı olan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bu vekaletle ilişkisinin kesilerek Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlandığını duyurmuştur. “Muhacirin Müdüriyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Mayıs 1337, No. 187, s. 2. Başa, **a.g.k.**, s. 370. Tekin, **a.g.k.**, s. 31.

¹⁵⁷⁰ Birinci Dünya Savaşı devam ederken Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 2 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır Vilayetine gönderdiği beş maddelik talimatta, “Kürt mültecilerin gittikleri yerlerde aşair hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhafaza edememek için aşiret reislerini behemehâl efrattan ayırmak lazım geldiğinden, bunlar arasında ne kadar zî nüfuz eşhas ve rüesa var ise efrattan bi't-tefrik Konya, Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmeleri” emrini vermiştir. **BOA. DH. ŞFR. 63/172.** 4 Mayıs 1916 tarihiyle Ankara, Konya, Hüdavendigar, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde ve Kütahya mutasarrıflıklarına çekilen şifrede de Kürtlere “artık aşiret hayatını terk ettirmek ve kendilerini gayri mukayyet olmaktan çıkarıp müfit bir unsur haline getirmek için” Anadolu içlerine sevk edilerek iskanları istenmiş ve iskan muamelesinde bazı hususlara dikkat edilmesi belirtilmiştir. Buna göre aşiret reisleri ile aşiret üyelerinin birbirinden ayrılması, reis ve nüfuzlu kişilerin mümkünse vilayet ve kaza merkezlerinde iskan edilmesi, aşiret mensuplarının ise dağınık bir şekilde ve hiçbir zaman yerli ahalinin yüzde beşini geçmemek şartıyla köylerde iskan, aynı şekilde aşirete mensup şeyh ve imamların da ayrı bir şekilde iskan edilmesi ve bunların birbirleriyle temasına mümkün mertebe izin verilmemesi istenmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 63/188.** Mültecilerin iadesi süreci başladığı zaman da aynı şekilde “Kürt mültecilerin rüesadan bi't-tefrik diğerlerinden muavenet-i hükümete muhtaç olmayanların” dönüşlerine 11 Haziran 1918 tarihli şifre ile müsaade edilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 88/112.** “Ankara ve Konya'daki Kürtlerin Memleketlerine Sevki”, **Vakit**, 13 Mayıs 1335, No. 554, s. 2. “Kürtlerin İskanı”, **Vakit**, 18 Mayıs 1335, No. 559, s. 2. Konya ve civarında bulunan Kürtlerin büyük kısmı Hüseyin Paşa'nın liderliğindeki Haydaranlı Aşireti'ne mensuptur. Hüseyin Paşa'nın “bütün aşiret efradıyla Seydişehir'e nakli, mesken buhranı nedeniyle mümkün olmadığından ve birçok masrafi da istilzam edeceğinden” Hüseyin Paşa'nın yalnız on beş kişiden oluşan ailesiyle birlikte Seydişehir'e nakli için 27 Ekim 1918 tarihli şifre **BOA. DH. ŞFR. 92/278.** Konya ve çevresinde toplam 30.000 kişi civarında bulunan Haydaranlı Aşireti'ne ait 10.000 kişilik ilk kfile, Haziran 1919'da memleketlerine doğru yola çıkmıştır. “Vilayat-ı Şarkîye'ye İlk Kfile”, **Vakit**, 9 Haziran 1335, No. 581, s. 2. “Konya'daki Muhacirler”, **Vakit**, 10 Eylül 1335, No. 666, s. 2. Konya ve civarında dağınık bir halde bulunan Haydaranlı Aşireti'nin Hükümet tarafından vilayet merkezinde toplanmaya başlamasının ciddi asayiş sorunlarını da beraberinde getirdiğinden, bunların bir gün bile tehir edilmeksizin memleketlerine sevk, aksi takdirde kış bastırdığı zaman yollarda kalarak çevreye rahatsızlık verecekleri yönünde 12'nci Kolordu Kumandanı Miralay Selahaddin Bey tarafından 21 Ağustos 1919 tarihiyle İstanbul'a gönderilen rapora 4 Eylül 1919'da cevap verilmiş ve bunların toplu olarak bulundurulmaması ve peyderpey sevkleri, Konya'dakiler sevk edilmedikçe çevreden Konya merkezine mülteci gönderilmemesi, aşiret reisleri Hüseyin Paşa ve Şebab Ağa'nın ilk kfile ile yola çıkarılması talimatı verilmiştir. **BOA. DH. KMS. 55/12.7** ve **BOA. DH. KMS. 55/12. 3.** Ayrıca bkz. **BOA. DH. ŞFR. 102/253.** Haydaranlı Aşireti dışında bölgede bulunan aşiretlerin de memleketlerine sevk istenmiştir. Örneğin Haymana kazası dahilindeki karyelerde ikamet eden Hüseyin ve Bedri Beylerin aşiretlerine mensup Kürt mültecilerin memleketlerine sevk 16 Mart 1921 tarihiyle Dahiliye Vekaleti tarafından emredilmiştir. **CA. 272. 12. 38. 30. 15/2.**

işgali sırasında Aydın vilayetine iltica etmiş ve buranın da Yunan işgali altına girmesi üzerine tekrar muhacerete mecbur kalmış Müslüman-Türk nüfustan oluşmaktadır. Bunlar memleketlerine iade için İstanbul Hükümeti tarafından yola çıkarılmışlarsa da Ankara ve Konya civarına geldiklerinde daha önce incelendiği üzere hem tahsisatsızlık hem de kış şartları nedeniyle yola devam edemeyerek o havalide geçici iskan edilmişlerdir.¹⁵⁷¹ Konya ve çevresinde bulunan bu mülteciler İstanbul Hükümeti'nden gerekli yardımı alamamışlar, cami avlularında ve sokaklarda perişan bir halde kalmışlardır. Bunların bir kısmı Ankara'ya nakledilmişse de durumlarında bir değişiklik olmamıştır. Mültecilerin bu perişan halleri, TBMM açıldıktan sonra Ankara'daki mebuslarca pek çok defa meclis gündemine taşınmıştır. Bitlis Mebusu Resul Bey, Konya dahilinde 30.000'e yakın Vilayat-ı Şarkiye mültecisinin içler acısı halinden bahsetmiş, bunların ahlaka ve sağlık koşullarına aykırı bir şekilde bir arada yaşadıklarından şikayet etmiştir. Mültecilerin ellerine verilen vesikaları kaybetmiş oldukları için hiçbir yerden yardım göremediklerini ve kendilerine verilen ücretin hane kiralarnı bile karşılamadığını ifade eden Resul Bey, bu yetmezmiş gibi memurların usulsüzlüklerinden de şikayetçi olmuş ve bunların bir an önce memleketlerine sevkini ve bu mümkün olmazsa maaşlarının arttırılmasını talep etmiştir.¹⁵⁷² Konu Dahiliye Vekaleti Encümeni'ne havale edilmiş ve encümen tarafından hazırlanan mazbata kabul edilerek mültecilere verilen maaşın devamına bununla birlikte söz konusu tahsisat yeterli olmayacağı için bunların “say-ı zatiyeleri ile temin-i maişet etmeleri”ne çalışılması ve Akşehir Mal Müdürü hakkında soruşturma açılması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁷³

Erzurum Mebusu Nusret Bey'in 25 Kasım 1920 tarihinde sunduğu takririnde Konya'da bulunan Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin memleketlerine iade için bir buçuk

¹⁵⁷¹ “Muhacirler ve Mağdurlar”, **Vakit**, 21 Şubat 1335, No. 823, s. 2.

¹⁵⁷² **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 2, 29. İctima, 6 Temmuz 1336, s. 200-201. Keçiborlu'da bulunan Van ve Erzurum mültecileri namına Haydaranlı Aşireti reislerinden Yüzbaşı Vekili Yusuf imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Ocak 1919 tarihli telgrafta beş aydan beri kendilerine yevmiye verilmediğinden sefaletle düştükleri ve iş bulmak için taşraya gitmelerine izin verilmesi hususunda yaptıkları müracaatlara da yanıt verilmediği ifade edilmiş ve memleketlerine bir an önce iadeleri istenmiştir. **BOA. BEO. 4550/341220**. Haydaranlı Aşireti için “itası hükümet-i mahalliyeye... tebliğ edilmiş olan çadırların hala verilmediği ve bu yüzden efrad-ı aşairin şedaid-i havaiyeye maruz kaldığı” hakkında şifre için bkz. **BOA. DH. İ. UM. EK. 52/88**.

¹⁵⁷³ Konu hakkında söz alan Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey üç, beş ayda verilen 90 kuruşun “o zavallı muhacir ve mültecilerin izzet-i nefisine belki doksana defa indirilen bir darbe” olduğunu ifade etmiş “Ağlayalım daha iyi...” diyerek tepkisini göstermiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 45. İctima, 9 Ağustos 1336, s. 148. Resul Bey'in takririne karşılık Dahiliye Vekili Dr. Adnan Bey tarafından verilen 16 Ağustos 1920 tarihli cevapta muhtacın maaşlarının her ay düzenli olarak ödenmesi yolunda emir verildiği bildirilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 54. İctima, 21 Ağustos 1336, s. 364.

ay evvel yola çıktıklarını, ancak çok sert kış şartları altında kaldıklarından Sivas'ta bekletildiklerini ve yollar açılıncaya kadar bunlara bir miktar para gönderilmesini teklif etmiştir.¹⁵⁷⁴ 28 Kasım tarihli toplantıda ise Bitlis Mebusu Hüsnü Bey ve arkadaşları meclise sundukları teklifte Konya'dan Ankara'ya gelen ve “bakılmamak yüzünden han köşelerinde, sokak ortalarında” kalan ve “kendilerinden atiyen pek çok istifadeler temini derkar bulunan” mültecilerin iâşe ve iskanlarının teminini talep etmişlerdir.¹⁵⁷⁵ Teklif Dahiliye Vekaleti'ne havale edilmiş ve Dahiliye Vekili namına Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Bey'in 6 Aralık 1920 tarihli cevabı mecliste okunmuştur. Adnan Bey, bu mültecilerin Konya'da bulundukları sırada “vaka-i zaileden müteessiren” Ankara'da bulunan akrabalarının yardımı ile gelmiş olan 8 hanede 53 nüfus Bitlis ve Erzincan mültecisi olduğu bilgisini paylaştıktan sonra bunların Ankara'ya yakın bağlarda iskanları gerçekleştirildiği halde izinsiz bir şekilde şehirdeki akrabalarının yanına gittiklerinden geçim sıkıntısı ile sefil ve perişan bir hale düştükleri ifade edilmiştir. Bunların masrafı Muhacirin tahsisatından ödenerek beş, altı hane kiralanmak suretiyle iskanlarına teşebbüs edilmişse de Ankara'daki mesken sıkıntısı nedeniyle boş hane olmadığından şehir dahilinde şimdilik “mebani-i umumide kalmak zorunluluğuna katlanmaları gerektiği” bilgisi meclise sunulmuştur.¹⁵⁷⁶ Salih Efendi, altı senedir Konya, Ankara ve çevresinde 50 binden fazla Vilayat-ı Şarkîye mültecinin perişan bir halde dolaşıp durmaktan olduğundan bahsetmiş ve bunların bir kısmının İstanbul Hükümeti tarafından Eskişehir'de toplanıp İstanbul'a götürüldüğünü, ancak önemli bir miktarın sefil bir halde cami ve medrese köşelerinde kaldıklarını bir kısmının da Ankara'ya getirildiğini ancak bunlarında meskensizlik yüzünden çok da farklı bir akıbeta uğramadıklarını ifade etmiştir.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁷⁴ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 102. İctima, 25 Teşrinisani 1336, s. 45.

¹⁵⁷⁵ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 104. İctima, 28 Teşrinisani 1336, s. 88.

¹⁵⁷⁶ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 113. İctima, 13 Kanunievvel 1336, s. 333. Ankara'daki mesken buhranı için bkz. “Ev Buhranı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Nisan 1337, No. 163, s. 1. Dr. Adnan Bey'in “vaka-i zail” ile kastettiği Konya Valisi Cemal ve Zeynelabidin'nin Ekim-Kasım 1920'de çıkardıkları Konya İsyanı'dır. Kemal Çelik, “Milli Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, **Atatürk Yolu Dergisi**, S. 40, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 593. Kenan Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar**, 1. Basım, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2006, s. 153 vd. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, s. 178.

¹⁵⁷⁷ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 8, 159. İctima, 28 Şubat 1337, s. 506-507. Ankara'da 1920 sonu ve 1921 senesi başı itibarıyla meskensizlik yüzünden ev kiralardaki anormal artışlar mebuslar tarafından meclis gündemine taşınmıştır. Yozgat mebusu Süleyman Sırrı Bey ile Kütahya mebusu Cemil Bey'in konu hakkında sunduğu kanun tekliflerinde “Hükümetin resmen iskan edeceği muhacir ve mülteci için isticar edilecek mahallerin bedel-i icarları her ay gayyesinde tahsisat-ı resmîyeden bi't-tevkif ashab-ı emlaka teslim olunur” ve “Bir meskene birkaç müstecir birden talip olması halinde muhacirin... tercih olunur” ifadelerine yer verilmiştir. Ancak mesken ihtiyacı olanlara şehir ve kasabalarda Belediye

Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin sorunları doğu illerinden gelen mebuslarca ısrarla meclis gündemine taşındıktan başka kendi aralarında yaptıkları toplantılarla da yoğun bir şekilde görüşülmüştür. 27 ve 28 Nisan 1921 tarihlerinde mecliste toplanan Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Erzincan, Muş, Hakkari, Siirt, Beyazıt, Genç, Gümüşhane, Rize, Batum, Oltu mebusları kendi aralarında bir heyet oluştururlar. Bu mebuslar gerek Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin sorunlarına çare bulmak gerekse genel itibarıyla muhacir ve mülteci işlerini belirli esaslar çerçevesinde düzene sokmak için çalışmalara başlamışlardır. Bu kapsamda heyete Hakkari mebusu ve Dahiliye Encümeni Başkanı Mazhar Müfit, Van mebusu Haydar, Erzurum mebusu Celalettin Arif, Bitlis mebusu Resul ve Erzurum mebusu Durak Beyler seçilmiştir.¹⁵⁷⁸ Heyetin sürdürdüğü çalışmalar kısa sürede sonuç vermiş ve 4 bölüm ve 19 maddeden oluşan “Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname” 5 Haziran 1921 tarihinde mecliste kabul edilmiştir.¹⁵⁷⁹ Nizamnamenin birinci maddesinde kısa bir süre önce Sıhhiye ve Muavenat-ı İhtimaiye Vekaleti’ne bağlanmış olan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi idare merkezi kadrosu belirlenmiş ve yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir.¹⁵⁸⁰ Buna göre vilayet ve livalardaki Muhacirin Müdür ve memurlukları kaldırılmıştır. Kasabalarda ve

Heyetlerinin; kurada ise İhtiyar Heyetlerinin mesken tedariki ile mesul tutulması uygun görülmediğinden teklif incelenmek üzere Adliye Encümeni’ne havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İhtima Senesi 1, C. 7, 121. İhtima, 25 Kanunievvel 1336, s. 24. **TBMMZC**, Devre 1, İhtima Senesi 1, C. 6, 122. İhtima, 26 Kanunievvel 1336, s. 33. Mart 1921’e gelindiği halde Adliye Encümeni bu konu hakkında değerlendirmesini meclise sunmadığından Süleyman Sırrı Bey konunun neticelendirilmesi için Adliye Vekaletine ikinci bir takrir vermiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İhtima Senesi 2, C. 9, 10. İhtima, 21 Mart 1337, s. 170. Kasım 1921’e gelindiğinde teklifin hala encümeden çıkıp meclise gelmediği görülmektedir. **TBMMZC**, Devre 1, İhtima Senesi 2, C. 14, 106. İhtima, 7 Teşrinisani 1337, s. 94.

¹⁵⁷⁸ “Muhacirlerin Sevki İçin”, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Nisan 1337, No. 170, s. 2. “Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1337, No. 171, s. 2. “Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri”, **Vakıt**, 9 Mayıs 1337, No. 1228, s. 3. Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri**, s. 145. Heyete seçilen bu isimler zaten mültecilerin sorunları ile yakından ilgilenen ve bu konuda meclise teklifler sunup, kürsüde konuşan mebuslardır. Örneğin Hakkari mebusu Mazhar Müfit Bey, memleketleri olan Hakkari’ye dönen mültecilere kendi geçim ve işlerini temin amacıyla alat-ı ziraiye ve tohumluk tevzi için İktisat Vekaleti’nce altı bin lira verilmesini teklif etmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İhtima Senesi 1, C. 6, 108. İhtima, 4 Kanunievvel 1336, s. 189. Erzurum mebusu Nusret Efendi’nin Erzurum, Van ve Bitlis’e doğru yola çıkıp hava şartları nedeniyle Sivas’ta kalan mültecilere yardım edilmesi konusundaki teklifi ve Dahiliye Vekaleti’nin buna cevabı hakkında **TBMMZC**, Devre 1, İhtima Senesi 1, C. 6, 111. İhtima, 9 Kanunievvel 1336, s. 269.

¹⁵⁷⁹ Nizamnamenin tam metni için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 23. 20**. “Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri İçin”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Mayıs 1337, No. 174, s. 2. “Hakimiyet-i Milliye” konuya ilişkin verdiği haberinde “muhacir ve mülteci meselesini kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alan hükümetin” mültecilerin rahat bir şekilde memleketlerine iadeleri için bu nizamnameyi kaleme aldığını ifade etmiştir. Bu nizamname ile “muhacirinin idare ve sevkleri işlerinin daha yoluna girmiş olacağı şüphesizdir” değerlendirmesi yapılmaktadır. “Muhacirler ve Mülteciler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Haziran 1337, No. 216, s. 2. Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri**, s. 145.

¹⁵⁸⁰ Söz konusu merkez kadrosu şunlardan oluşmaktadır: Müdür, Müdür Muavini, Mümeyyiz, Katip (2 adet), Mukayyid ve Odacı (2 adet). **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 23. 20**.

lüzum görülecek mevkilerde muhacir ve mülteci işleri “komisyon-u mahsusların taht-ı nezaret ve murakabesinde olarak vilayet ve liva merkezlerinde Sıhhiye Müdürlerine, mülhak livalarla kazalarda hükümet etibbasına” aittir. Muhacir ve Mülteci Komisyonları vilayet ve liva merkezlerinde Vali ya da Mutasarrıfın; kaza merkezlerinde ise Kaymakamın riyasetinde bulunacaktır.¹⁵⁸¹

5 ve 8’inci maddelerde muhacir ve mültecilerin iâşe vesaire konuları düzenlenmiştir. Memur, tekaüt ya da mazuliyet maaşı almayan herkesin iâşe talep etme hakkının bulunduğu ve aile fertlerinin 10 yaşından büyük olanlarına yarım kilo, küçük olanlarına da 250 gram ekmek bedelinin “rayiç-i mahalliye göre yevmiye olarak verileceği” ifade edilmiştir. Muhacir ve mültecilere azamî üç ay yevmiye verilebilir. Üç ayın bitiminde komisyonlarca tetkik edilip yardıma muhtaç oldukları tespit edilenlere yardıma devam edilir. Ancak “refahı tahakkuk edenlerin veya kendilerine teklif edileni kabul etmeyenlerin veyahut kendiliklerinden iş bulanların ve memleketlerine sevk ve iadeleri vekaletçe emredilenlerin iâşe bedelleri derhal kat’ edilir.”

6’ncı maddede İstanbul Hükümeti ile aynı uygulamaya gidilerek “kudreti ve vesaiti yerinde olanların” memleketlerine gitmekte serbest oldukları belirtilmiş ve hayvanı ve arabası olanlara yol müddetince “adam başına günde 5 kuruş iâşe masrafı” verileceği karara alınmıştır. Nakil vasıtalarından mahrum olan çocuk, kadın, ihtiyar ve malul efradına ait iâşenin ise hükümet tarafından tedarik edileceği ilave edilmiştir. 7’nci maddede, harcırahını aldığı halde yola çıkmayanlar “cebren sevk veya aldıkları meblağın istirdat edileceği” belirtilmiştir. 8’inci maddeye göre “Darüleytamlarda iâşe ve ibate olunan muhacir ve mülteci evlatları sevk muamelesine tabi tutulamazlar” ve Darüleytamların idaresi Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne aittir.

¹⁵⁸¹ Nizamnamenin 4’üncü maddesinde Vali ya da Mutasarrıfın riyaseti altında bulunacak komisyonlar Muhasebeci, Sıhhiye Müdürü ya da Merkez Tabibi, Belediye Reisi ile bunlar tarafından muhacirlerin içinden seçilmiş iki kişiden oluşurken kaza merkezlerinde Kaymakamın riyaseti altında Mal Müdürü, Hükümet Tabibi, Belediye Reisi ve bunlar tarafından muhacirler içinden seçilecek iki kişiden oluşacaktır. “Memurin ve Komisyonların Vezaifi” başlığı altında Muhacir ve Mülteci Komisyonlarının Darüleytamlar hakkında yeni bir tebligat icrasına kadar bunların idaresine de bakacağı belirtilmiştir. Komisyonlara ait Sıhhiye Memurlarının her ay iâşe ve sevk olunan muhacirlerle vefat edenlerin sayılarını, sarfiyat miktarını vekaletle bildirmekle sorumlu oldukları ifade edilmiştir. İâşe, elbise, erzak, mesken vesaireye muhtaç bulunanlara Hilal-i Ahmer Cemiyetince yardım edildiğinden bu yardımların en büyük mülkiye memuru tarafından vekaletle tebliğ edilmesi emredilmiştir. Her türlü sarfiyat için ita amiri olarak yine mahallin en büyük mülkî amiri sorumlu tutulmuştur. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 23. 20.** “Muhacirin Komisyonları”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Haziran 1337, No. 218, s. 2. Ankara Hükümeti’nin de “muhacir” ve “mülteci” kavramlarına yaklaşımı İstanbul Hükümeti ile aynıdır. Nitekim Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, “Hakimiyet-i Milliye” gazetesine vekaletin çalışmaları hakkında bilgi verirken “muhacirlerin aksam-ı zayıden” yani elden çıkan memleketlerden, “mültecilerin ise arazi-i meşgule ve müstahlasadan” geldikleri ayrımına temas etmiştir. “Rıza Nur Bey’in Beyanatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1338, No. 435, s. 1.

9’uncu madde ile iâşe bedeli alan muhacir ve mültecilerin doktor reçetesiyle alacakları ilaç bedellerinin ve doktor raporuyla gördükleri tedavi ücretlerinin Muhacirin tahsisatından karşılanacağı kararlaştırılmıştır.

19’uncu maddede nizamnamenin 1 Haziran 1921 tarihinden itibaren geçerli olduğu ifade edilse de 12 Haziran 1921 tarihinde yayınlanan “Müzeyyel Kararname” ile 19’uncu madde değiştirilerek nizamnamenin “15 Haziran 1337 tarihinden itibaren” geçerli olduğu kabul edilmiştir.¹⁵⁸² Çıkarılan bu nizamname doğrultusunda TBMM Hükümeti muhacir ve mültecilere ilişkin konuları düzenleyecekti. Ancak bu işlerin düzenlenmesi gelir kaynakları zaten yetersiz olan bütçede yeni gider kalemleri anlamına geliyordu. Hükümet başlangıçta Dahiliye, sonrasında Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti içerisinde yer alan Muhacirin Müdüriyeti bütçesine çeşitli zamanlarda yaptığı ilavelerle muhacir ve mültecilerin ihtiyaçlarını karşılama yoluna gidecektir.

4. 2. TBMM’nin Vilayat-ı Şarkıye Mültecileri İçin Bütçeden Ayırdığı Pay ve Meclisteki Görüşmeler

TBMM Hükümeti kurulduğu andan itibaren malî sıkıntılarla boğuşmak durumunda kalmış ve bu süreçte hem teşkilat hem de malî işleyiş açısından İstanbul Hükümetini örnek almakla birlikte, günün şartlarında kendine has bir takım malî tedbirlere müracaat etmek suretiyle bu zorlukların üstesinden gelmeye çalışmıştır.¹⁵⁸³ Gerek meclis zabıtları gerekse arşiv belgeleri incelendiğinde sınırlı malî kaynaklara sahip TBMM Hükümeti’nin, günün koşullarında bu kaynakları öncelikle askerî harcamalara ayırdığı için bütçeden en büyük payın Milli Savunma Vekaleti’ne verildiği görülmüştür. Bu dağılımda Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti ve bu vekaletle bağlanan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin payı oldukça sınırlıdır.

TBMM Hükümeti elde yeterli veri ve istatistik mevcut olmadığı için başlangıçta bütçe yapmakta zorlanmış ve “Avans Kanunları” çıkarmak suretiyle masrafları karşılamak ve harcamaları gerçekleştirmek yoluna gitmiştir. İlk olarak 1 Mayıs – 1 Eylül 1920 tarihleri için altı aylık geçici bütçe yapılmıştır.¹⁵⁸⁴ “1 Mayıs 1336 tarihinden

¹⁵⁸² CA. 30. 18. 1. 1. 3. 24. 11.

¹⁵⁸³ Bu konuda yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı’nın Malî Kaynakları**, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

¹⁵⁸⁴ Geçici bütçe taslağı 8 Eylül 1920 meclise sunulduğunda vilayetlerle gerekli iletişimin kurulamaması nedeniyle genel bütçenin hazırlanmasının vakit alacağı bildirilmiş ve yapılan harcamaların bir yasaya

1 Eylül 1336 Tarihine Kadar Varidat-ı Umumiye-i Devletin Cibayetine Mahsus Beş Aylık Muvakkat Bütçe Kanunu Layihası” hakkında Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından hazırlanan mazbatadan anlaşıldığı kadarıyla, 27.195.935 liralık bütçe tahmin edilmiştir. Bunun içerisinde Dahiliye Vekaletine bağlı olan Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne 610.975 lira ayrıldığı görülür.¹⁵⁸⁵ Müdafaa-i Milliye Vekaleti’ne 10.755.303 lira tahsis edilerek, askerî harcamalara öncelik verilmiş ve bu durumun sonraki bütçe ve avans kanunlarında da devam ettiği görülmüştür.¹⁵⁸⁶

Ekim 1920’ye gelindiğinde asıl bütçe hala oluşturulamadığından 1920 Kasım ve Aralık ayları için ikinci bir avans kanunu TBMM tarafından düzenlenmiştir.¹⁵⁸⁷ 30 Ekim 1920 tarihli ikinci avans kanununda 11.923.400 liralık toplam bütçeden Müdafaa-i Milliye Vekaleti’ne 4.765.313 lira ayrılırken Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne 224.838 lira tahsisat ayrıldığı görülür.¹⁵⁸⁸

30 Eylül 1920’de ancak meclise sunulabilen bütçe kanun tasarısındaki tartışmalar uzayınca ikinci avans kanununun süresinin bitimine yaklaşılmış ve bu nedenle üçüncü avans kanunu Ocak ve Şubat 1921 için hazırlanmıştır. Bu avans kanunu, hem Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinden olup memleketlerine geri dönen ancak ekip biçemediği için son derece güç koşullar altında yaşamak zorunda kalan çiftçilerin yeniden göç etmesini engellemek hem de ülke genelinde tarımsal üretimi artırmak maksadıyla 11 Aralık 1920 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından yayınlanan nizamname kapsamında muhtaç

dayandırılması zorunluluğu ifade edilmiştir. İhsan Güneş, “Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 12, Ankara 1988, s. 767.

¹⁵⁸⁵ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, 61. İçtima, 8 Eylül 1336, s. 13. “Altı Aylık Muvakkat Bütçe Kanunu”, **Ceride-i Resmîye**, 28 Şubat 1337, No. 4, s. 2. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 304. Güneş, **Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri**, s. 769. Ahmet Tekin, “Millî Mücadele Bütçeleri, Vergi Politikası ve Dış Yardımlar (1919-1923)”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 139. **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, 63. İçtima, 11 Eylül 1336, s. 74. Söz konusu geçici bütçede “Zatı Hazret-i Padişahî ve Hanedan-ı Saltanat” başlığı altında 551.012 liralık bir tahsisat kalemi dikkat çekmektedir. Ülke genelinde sayıları yüz binleri bulan muhacir ve mülteci masrafları için 610 bin liralık tahsisat ayrılırken Padişah ve hanedana 500 bin liranın tahsis edilmesi günün siyasî koşulları içerisinde değerlendirilmelidir. Nitekim Alptekin Müderrisoğlu, İstanbul Hükümeti’nin malî işleyişi örnek alındığından hem bütçe düzenine bağlı kalmak hem de saltanata bağlılığın ifadesi olarak böyle bir kaleme bütçede yer verildiği değerlendirmesinde bulunmuş, Padişah Milli Mücadele ve Ankara Hükümeti’ne karşı olduğundan bu ödeneğin harcanmadığını belirtmiştir. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 295.

¹⁵⁸⁶ Tekin, **a.g.k.**, s. 138.

¹⁵⁸⁷ **CA. 30. 18. 1. 1. 15. 6. TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 5, 87. İçtima, 21 Teşrinievvel 1336, s. 130-131. “Teşrinisani ve Kanunievvel Aylarına Mahsus Muvakkat Bütçe Kanunu”, **Ceride-i Resmîye**, 21 Mart 1337, No. 7.

¹⁵⁸⁸ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 5, 92. İçtima, 1 Teşrinisani 1336, s. 249 vd. Başa, **a.g.k.**, s. 406.

çiftçilere dağıtılması kararlaştırılan 300.000 liralık tahsisatla birlikte mecliste görüşülmüştür.¹⁵⁸⁹

Her iki düzenleme için mecliste yapılan görüşmeler olumlu sonuçlanmış ve “300.000 lirası muhtacın-i züraa ait olmak üzere 13.300.000 liranın avans olarak sarfı” için 29 Aralık 1920 tarihli “Kanunisani ve Şubat Aylarına Mahsus Avans Kanunu” ile Maliye Vekaleti’ne yetki verilmiştir. Buna göre 11.813.400 liralık bütçede 238.284 lira Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne ayrılmıştır.¹⁵⁹⁰

Mersin mebusu Yusuf Ziya Bey, TBMM’nin 6 Ocak 1921 tarihli oturumunda muhtaç çiftlere tahsis edilen 300 bin liranın nerelere harcandığını İktisat Vekaleti’nden sormuş ve Vekil Mahmut Celal Bey ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Celal Bey öncelikle savaş ve isyan mıntıkalarını, ikinci olarak istila ve doğal afete maruz kalan bölgeleri, üçüncü olarak da muhtaç çiftçileri dikkate alarak harcama yaptıklarını ifade etmiş ve nereye ne kadar tahsisat gönderildiği bilgisini de paylamıştır. 1 milyon kuruş Yozgat, 500 bin kuruş Erzincan, 500 bin kuruş Bolu, 1,7 milyon kuruş Millî Aşireti’ne, 500 bin kuruş Van’a, 500 bin kuruş Beyazıt’a, 500 bin kuruş Bitlis’e, 50 bin kuruş Sivas’a, 500 bin kuruş Konya ve 500 bin kuruş Ankara’ya tahsisat gönderilmiş olduğunu geriye kalan 9.450.000 kuruşun Antep, Urfa, Maraş, Adana’ya gönderilmek üzere o bölgelerle iletişime geçildiğini belirtmiştir.¹⁵⁹¹

TBMM uzun çalışmalar ve tartışmalardan sonra 1920 malî senesine ait bütçe kanununu 28 Şubat 1921 tarihinde kabul etmiştir.¹⁵⁹² 25 maddeden oluşan bütçede giderler 63.018.354 lira gelirler ise 51.388.626 liradır. Aşair ve Muhacirin

¹⁵⁸⁹ İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, bazı mahallerde köylünün tohumluk değil yiyecek zahireden, çift hayvanatından ve hatta bir meskenden bile mahrum ve eli böğründe kaldığını ve şu halde bunlara yardım ve muavenet edilmezse tarımsal faaliyetlerin sürdürülemeyeceği ve bunun da gelecek sene için büyük bir sefaleti beraberinde getireceğini ifade etmiştir. Neticede köylülerin büyük kısmı mahrumiyet içerisinde başka yerlere göç edecek bu da bitmek tükenmek bilmez muhaceret meselesine yeni bir halka daha ekleyecektir. **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 7, 125. İctima, 29 Kanunievvel 1336, s. 71 vd.

¹⁵⁹⁰ **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 25. 2. TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 7, 125. İctima, 29 Kanunievvel 1336, s. 82. “Kanunisani ve Şubat Aylarına Mahsus Avans Kanunu”, **Ceride-i Resmîye**, 11 Nisan 1337, No. 10. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 296. Başa, **a.g.k.**, s. 407.

¹⁵⁹¹ İktisat Vekili Celal Bey, Batı Anadolu’daki işgal sahalarındaki muhtaç çiftçilere de yardımda bulunulduğunu söylemiş ve bunlara ilişkin miktarlara da izahatında yer vermiştir. **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 7, 130. İctima, 6 Kanunisani 1337, s. 198. İktisat Vekilinden sonra söz alan Genç mebusu Celal Bey, bu yardımdan Lazistan (Rize), Muş ve Genç livalarında da pay ayrılması teklifinde bulunmuş ancak kabul edilmemiştir. **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 7, 130. İctima, 6 Kanunisani 1337, s. 201.

¹⁵⁹² **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 35. 17.** “1336 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu”, **Ceride-i Resmîye**, 25 Nisan 1337, No. 12. **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 8, 142. İctima, 1 Şubat 1337, s. 201. **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 1, C. 8, 146. İctima, 7 Şubat 1337, s. 113 vd. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 301. **CA. 30. 18. 1. 1. 1. 6. 2.** Başa, **a.g.k.**, s. 409.

Müdüriyeti'ne ayrılan miktar 874.735 liradan ibarettir. Bu miktar bütçenin ancak %1,5'ine karşılık gelmektedir.¹⁵⁹³

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinde toplam yedi fasıl bulunmaktadır ve İstanbul Hükümeti'nin bütçe modeli ile aynıdır.¹⁵⁹⁴ Bizim için önemli olan 180'inci "İskan masarif-i umumîsi" faslıdır. Bu fasıla ayrılan ödenek 797.922 liradan ibarettir ve şu kalemlerden oluşmaktadır:¹⁵⁹⁵

1 Alat-ı ziraiye masarifi	0
2 Tevzi olunacak hayvanat esmanı	200
3 Tohumluk esmanı	118.050
4 İskan masarifi	16.820
5 İskan-ı muhacirin için vaki olacak istimlak masarifi	0
6 Erbab-ı sanattan olanlara verilecek sermaye	0
7 İaşe masarifi	416.326
8 Sevkiyat masarifi	150.475
9 Tedavi ve muallece masarifi	14.275
10 Teçhiz ve tekfin masarifi	4.492
11 Han, otel vesaire icarı	4.500
12 Muhacirin misafirhaneleri inşaat ve tamirâtı	1.414
13 Muhacir ve mülteciler için istihdam olunacak müstahdemin	7.084
14 Muhacir ve mülteciler için küşad olunacak darülmesaiir ve öksüz yurtları ve müessesatı saire masarifi	49.284
Toplam	797.922 lira

Tasarıda bu fasıl için hükümet tarafından ilk olarak 1.369.300 lira teklif edilmiş ve Maliye Encümeni tarafından 1.216.200 lira olarak onaylanmıştır. Ancak meclisteki görüşmelerde buna itirazlar yükselmiş ve mümkün olan miktarda yükseltilmesi lehinde görüş beyan edilmiştir. Örneğin Saruhan mebusu Avni Bey muhaceretin dine, anavatana, bayrağa olan bağlılıktan ya da düşman işgali ile gördüğü baskıdan meydana geldiğini ve bunların her birinin yardıma layık olduklarını belirttikten sonra, muhacirler hakkında verilen iaşe miktarını yetersiz bulmuştur. Muhacirlerin cami köşelerinde can vermekte olduğunu ve iskan yöntemlerinin son derece ilkel bulduğunu belirten Avni

¹⁵⁹³ Bütçede Müdafaa-i Milliye Vekaleti, Jandarma, savaş harcamaları ve Deniz Kuvvetlerinin masraflarının genel toplamı 33.477.532 liradır. Bunun bütçedeki oranı ise %53'tür. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 310. Güneş, **Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri**, s. 769.

¹⁵⁹⁴ 175. Fasıl "İdare-i merkeziye maaşı" 1.548 lira. 176. Fasıl "İdare-i merkeziye masarifi" 1.190 lira. 177. Fasıl "Vilayat Maaşatı" 16.047 lira. 178. Fasıl "Vilayat levazımatı" 9.910 lira. 179. Fasıl "Masarif-i müteferrika" 108 lira. 180. Fasıl "İskan masarif-i umumîsi" 797.922 lira. 181. Fasıl "Memurin ve müstahdemin tahsisat-ı fevkalade-i şehriyesi" 48.010 lira. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kaldırılması tartışmalarında incelediğimiz gibi TBMM'de mebusların tepkisine neden olan Muhacirin memurlarının maaşlarında düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 159. İçtima, 28 Şubat 1337, s. 533-538.

¹⁵⁹⁵ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 159. İçtima, 28 Şubat 1337, s. 537-538.

Bey, encümenin 680.000 liralık iâşe masrafı teklifinin artırılmasını istemiştir.¹⁵⁹⁶ Ancak yapılan görüşmeler neticesinde 180'inci fasıl için hükümetin 1.369.300 liralık teklifine karşılık Maliye Encümeni'nin onayladığı 1.216.200 liradan da tasarruf edilerek sadece 797.922 lira tahsisat kabul edilmiştir. Müdüriyetin 874.735 liralık toplam bütçesi içerisinde en büyük paya sahip olan fasıl bu olmuştur.

1920 yılı Bütçe Kanunu'nun malî yılın son günü olan 28 Şubat 1921'de yasalaştığına yukarıda değinmiştik. Oysa bu tarihe kadar 1920 değil, 1921 yılı için bütçenin hazırlanması gerekiyordu. Olağanüstü koşulların yaşanıyor olması ve detaylı bir bütçe hazırlamak adına elde yeterli bilginin bulunmayışı nedeniyle ancak geçmiş malî yıla ait bütçe hazırlanabilmiş, mecliste görüşülmesi gereken 1921 malî yılı bütçesine sıra gelmemiştir. 1 Mart 1921'de yeni malî yıl başladığından ve elde 1921 bütçesi mevcut olmadığından yine "Avans Kanunları"na müracaat edilmiştir.¹⁵⁹⁷ Bu doğrultuda ilk Avans Kanunu 28 Şubat 1921'de kabul edilmiş ve Mart-Nisan aylarına mahsus olmak üzere 2.000.000 liranın sarfı için Maliye Vekaleti'ne yetki verilmiştir.¹⁵⁹⁸ 24 Mart 1921'de kabul edilen İkinci Avans Kanunu ile 28 Şubat 1921'de verilen 2 milyon liraya ilaveten "mart ve nisan aylarındaki hidemat-ı umumiyyeye karşılık olmak üzere" 8.000.000 liranın sarfı için Maliye Vekaleti'ne yetki verilmiştir.¹⁵⁹⁹

Maliye Vekaleti, II. İnönü Muharebesi öncesinde savaşın uzaması ve masrafın artması ihtimaline karşılık malî bir tedbir olarak Müdafaa-i Millîye Vekaleti dışındaki vekaletlerin harcamalarını büyük ölçüde durdurmuştur. Bu durum birçok vekaletin ve onlara bağlı dairelerin hizmetlerinde aksaklıklara neden olmuştur.¹⁶⁰⁰ Hükümet savaşın kazanılmasının hemen ardından 30 Nisan 1921 tarihli Üçüncü Avans Kanun ile ödenekleri serbest bırakmıştır. Buna göre 28 Şubat ve 24 Mart 1921 tarihli kanunlarla verilen toplam 10.000.000 liralık avanstaki "Müdafaa-i Milliye'nin hidematına karşılık tutulmuş olan tahsisat 1 Mayıs 1337 tarihinden itibaren" yeniden diğer vekaletlerin

¹⁵⁹⁶ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 159. İçtima, 28 Şubat 1337, s. 536.

¹⁵⁹⁷ Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 330.

¹⁵⁹⁸ "Avans Kanunu", **Ceride-i Resmîye**, 25 Nisan 1337, No. 12. 1337 senesi Mart ve Nisan aylarına mahsus Avans Kanunu layihası için **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 154. İçtima, 21 Şubat 1337, s. 3223-324.

¹⁵⁹⁹ Avans kanununa göre o tarihlerde Muhacirin Müdüriyeti'nin bağlı bulunduğu Dahiliye Vekaleti'ne iki aylık süre için 550.000 lira ayrılırken Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti için 150.000 lira ayrılmıştır. Müdafaa-i Millîye Vekaleti'nin payı ise 4.000.000 liradır. **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 40. 19.** "İkinci Avans Kanunu", **Ceride-i Resmîye**, 25 Nisan 1337, No. 12. **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 9, 10. İçtima, 21 Mart 1337, s. 171 vd. **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 9, 11. İçtima, 24 Mart 1337, s. 191 vd.

¹⁶⁰⁰ Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 330.

hizmeti için tahsis edilmiş ve ilaveten 3.000.000 liranın sarfı için Maliye'ye yetki verilmiştir.¹⁶⁰¹

Hükümet ülkenin işgal altında olduğu, olağanüstü koşulların yaşandığı sırada savunma giderlerini ön planda tutan bir malî politikayı takip ettiğinden diğer vekaletlerin ve bunlara bağlı çalışan dairelerin tahsisatlarını kısmıştır. Ancak buna rağmen özellikle doğu illerine mensup mebusların, Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin memleketlerine iadelerine dair meclise teklifler sunduğu ve konunun aciliyet ve önemine binaen bu iş için bütçeden tahsisat ayrılmasını talep ettikleri görülür. Örneğin Van Mebusu Hasan Sıddık Bey'in mültecilerin bir an evvel memleketlerine sevk olunmalarına dair 24 Mart 1921 tarihli teklifi, meclis tarafından kabul edilmiş ve o tarihlerde Muhacirin Müdüriyeti henüz Dahiliye Vekaleti'ne bağlı olduğundan konu Dahiliye Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁶⁰² Bunun üzerine Muhacirin Müdüriyeti Sevk ve İskan Şubesi tarafından hazırlanan ve 30 Mart 1921'de hükümete sunulan ayrıntılı bir raporda mültecilere ilişkin değerlendirmelerin yanı sıra, bunların sevk ve iaşeleri için bütçede ayrılan miktarın yetersizliğine de yer verilmiştir. Rapor şu önemli tespitle başlamaktadır:

“Tarihimizde ilk defa yüz bin mülteciyi iki ay zarfında memleketlerine iade etmek gibi mühim ve azim bir mesele karşısında bulunmasına rağmen, bu mültecilerin sevk ve iaşeleri için iki aylık bütçeden Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yalnız 100.000 lira tahsis edildiği muhasebeden bildirildi...”¹⁶⁰³

Mültecilerin memleketlerine dönmek arzusunda oldukları ve bunun için ardı arkası kesilmeyen müracaatlarda bulundukları ifade edildikten sonra “Vilayat-ı Şarkîye'ye Sivas'tan 12.000, Konya'dan 3-5 bin, Malatya, Urfa, Elazığ, Kayseri, Çorum, Yozgat, Kırşehir, Tokat, Karahisarışarkî havalisinden ve Ankara vilayetinden 50-60 bin kişinin” hemen yola çıkmak için hazır bekledikleri bildirilmiştir. Bu kitle karşısında sadece “yüz bin lira ile kalınacak ise sevkiyat işi kamilen ihlal hatta mahvedilmiş olacaktır.” Eğer bunlar sevk edilmezse ilerleyen zamanlarda hükümete dört, beş misli masrafa mâl olacağı uyarısı da yapılmıştır. Gerçekleştirilecek sevkiyat için “la-akall 300.000 ve iâşe ve tohumluk için de şimdilik 100.000 liraya ihtiyaç-ı katı” olduğu raporda ifade edilir.

¹⁶⁰¹ “28 Şubat ve 24 Mart 1337 Tarihli Avans Kanunlarına Müzeyyel Kanun”, **Ceride-i Resmîye**, 9 Mayıs 1337, No. 14. **TBMMZC**. Devre 1, İctima Senesi 2, C. 10, 27. İctima, 30 Nisan 1337, s. 167 vd.

¹⁶⁰² **TBMMZC**. Devre 1, İctima Senesi 2, C.9, 11. İctima, 24 Mart 1337, s. 216 vd.

¹⁶⁰³ **CA. 30. 10. 116. 806. 5/1.**

Erzurum mebusu Durak Bey'in başını çektiği ve çoğunluğunu doğu vilayetlerinden 75 mebusun imzasını taşıyan ve muhacir ve mültecilerin bir an evvel memleketlerine sevkini isteyen 20 Haziran 1921 tarihli teklifte, "birkaç dakikasını bu bîçaregâna tahsis ederek" bunların kış gelmeden önce memleketlerine sevkleri için gerekli paranın "derhal ve bila kayd-u şart tesviyesi" hususunda meclisin acil bir karar vermesi istenmiştir.¹⁶⁰⁴ Hemen ardından da Beyazıt mebusu Süleyman Sudi Bey, muhacirler hakkında Muavenat-ı İçtimaiye ve Maliye Vekillerinin izahat vermesini istemiş ve uzun bir tartışmayı başlatmıştır. Erzurum mebusu Durak Bey konuya nüfus ve iktisat ekseninden yaklaşır. Altı senedir bu zavallıların çok perişan bir halde olduklarını ve hükümetin bunlar için çok sarfiyat yaptığı halde, bir türlü fayda sağlanamadığı ve mültecilerin perişan hallerinin devam ettiğini belirtmiştir. Milyonlarca lira sarfına rağmen bunlar hala bakımsızlıktan ölmektedir. Hem nüfus kaybı hem de maddî kayıp söz konusudur ve bu nedenle "hükümet için de bir dert olmuştur."¹⁶⁰⁵ Eğer mülteciler memleketlerine iade edilirse bundan maliye de ordu da memleket de istifade edecektir. Bu nedenle Durak Bey "yüz yedi bin mülteci namına meclisten rica eder" ve bunlar hakkında kesin bir kararın derhal verilmesini ister.

Muhacirin Müdüriyeti, 15 Mayıs 1921'de Dahiliye Vekaleti'nden ayrılarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlandığından kürsüye gelen Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Refik Bey, müdüriyetin henüz yirmi gün önce vekalet devredildiğini belirterek konuşmasına başlamıştır. 5 Haziran 1921 tarihli "Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname"yi hazırlayarak işe başladıklarını ve bu doğrultuda bir taraftan taşra teşkilatının yeniden yapılandırılarak hazineden maaş almaktan başka bir işe yaramayan memurların varlığına son verildiğini, diğer taraftan da nerede ne kadar mültecinin var olduğunu tespiti için çalıştıklarını ifade etmiştir. Şimdiye kadar mültecilere 3 kuruş verildiğini ancak bunu mahallerindeki bir ekmeğin rayiç fiyatına çıkardıklarını, bunun da ortalama 5-6 kuruşa geldiğini belirten Refik Bey, 28 Şubat 1921 tarihli 1920 senesi Bütçe Kanunu'nda Muhacirin Müdüriyeti'ne verilen 874.000 liradan 300.000 liranın sevkiyat, 230.000 liranın da iâşe için ayrılmış olduğunu hatırlatarak, bunların sadece Vilayat-ı Şarkîye mültecileri için değil Batı Anadolu'daki muhacir ve mülteciler için de

¹⁶⁰⁴ TBMMZC. Devre 1, İçtima Senesi 2, C.10, 40. İçtima, 20 Haziran 1337, s. 419 vd. Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri** s. 147.

¹⁶⁰⁵ TBMMZC. Devre 1, İçtima Senesi 2, C.10, 40. İçtima, 20 Haziran 1337, s. 421.

kullanılacağını ifade etmiştir. Eldeki geçici bütçede muhacirine verilen paradan 73.000 liranın iâşe ve 83.000 liranın da sevk masrafı olarak ayrıldığını ve 19 Haziran 1921 itibarıyla bu paradan 153.000 liranın harcanarak sevkiyat için sadece 9 lira para kaldığını açıklamıştır. Refik Bey, 377 bin liranın verilmesi halinde Vilayat-ı Şarkîye’ye gidecek olanlardan vesaiti bulunmayanlar için ellerinden geleni yapacaklarını söyleyerek konuşmasını bitirir.¹⁶⁰⁶

Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından hazırlanan 2 maddelik kanun teklifi ile “muhacirin bütçesinin iâşe ve sevk ve tedavi tahsisatından mahsup edilmek üzere avans olarak 150.000 liranın sarfına” izin veren 129 numaralı kanun 25 Haziran 1921 tarihli toplantıda meclis tarafından kabul edilmiştir.¹⁶⁰⁷

31 Ekim 1921 tarihli toplantıda Muş mebusu Mehmet Sait Bey, Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin iadesi hakkındaki sual takririni meclise sunmuş ve takrir Sıhhiye Vekaleti’ne havale edilmiştir.¹⁶⁰⁸ Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Refik Bey, 10 Kasım tarihli toplantıda bunları sözlü olarak yanıtlamıştır. İlk olarak Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin memleketlerine iadesi için verilen 150.000 liralık tahsisattan ne kadarının harcadığı sorusunu yanıtlayan Refik Bey, bu paranın tamamının Vilayat-ı Şarkîye mültecilerine tahsis ettiklerini ve vilayetlerden alınan bilgilere göre de bu paranın yarasının sarf edildiğini ifade etmiştir.¹⁶⁰⁹

2 Temmuz 1921’e gelindiğinde 28 Şubat, 24 Mart ve 30 Nisan 1921 tarihli avans kanunları ile verilen toplam 10.000.000 milyon liraya, Müdafaa-i Millîye Vekaleti hariç olmak üzere diğer vekaletlerin hizmetleri için Ağustos 1921 sonuna kadar geçerli olmak üzere 10.000.000 liralık ilave yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁶¹⁰ Böylece Kurtuluş Savaşı’nın en kritik günleri olan Sakarya Savaşı’na kadar geçen sürede avans kanunları

¹⁶⁰⁶ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, C.10, 40. İçtima, 20 Haziran 1337, s. 432-424.

¹⁶⁰⁷ “Muhacirin Sevkleri İçin Muktezi Yüz Elli Bin Liranın Avans Olarak İtasına Dair Kanun”, **Ceride-i Resmîye**, 4 Temmuz 1337, No. 19. “Muhacirin Sevkleri İçin Muktezi Yüz Elli Bin Liranın Avans Olarak İtasına Dair Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 2. Kısım, s. 146. “Muhacirin İçin Avans İtası”, **Hakimiyet-i Millîye**, 30 Haziran 1337, No. 223, s. 2. Kanun 193’e karşı 1 muhalif oyla kabul edilmiştir. **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, C.11, 42. İçtima, 25 Haziran 1337, s. 48. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 330. “Hakimiyet-i Millîye” gazetesi Muvazene-i Maliye Encümeni’nin toplanarak Erzurum ve Trabzon ile diğer Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin iadesini temin için 150 bin lirayı avans olarak kabul ettiğini duyurmuştur. “Muvazene-i Dahiliye Encümeninde”, **Hakimiyet-i Millîye**, 24 Haziran 1337, No. 218, s. 2. “Muhacirinin Sevkleri Hakkında Kanun”, **Hakimiyet-i Millîye**, 6 Temmuz 1337, No. 228, s. 2.

¹⁶⁰⁸ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, 102. İçtima, 31 Teşrinievvel 1337, s. 7.

¹⁶⁰⁹ **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 148.

¹⁶¹⁰ **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 34. 10.** “2 Temmuz 1337 Tarihli Avans Kanunu”, **Ceride-i Resmîye**, 11 Temmuz 1337, No. 20. **TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 11, 45. İçtima, 2 Temmuz 1337, No. 101. Müdafaa-i Millîye Vekaleti’nin dışarıda tutulmasının nedeni askerî ihtiyaçlarının avans kanunları ile sınırlandırılmadan serbestçe temin edilmesini sağlamak ve hiçbir kısıtlamaya tâbi olmadan rahatça harcama yapabilmektedir. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 330.

ile verilen harcama yetkisinin toplamı 20.000.000 liraya, yıl sonuna kadar çıkarılan avans kanunu sayısı ise 13'e ulaşmıştır.¹⁶¹¹ Bunlar arasında konumuz açısından önemli olan 15 Ekim 1921 tarihli “Amasya'daki Şefkat-i İslamiye Yurdu İçin Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Bütçesine Beş Bin Lira Tahsisat Kabulüne Dair Kanun”dur. “Şefkat-i İslamiye Yurdu”, Şubat 1921 itibariyle kurulmuştur. Kuruluşa dair bilgi 21 Şubat 1921 tarihli Dahiliye Vekaleti mazbatasına ile hükümete bildirilmiş ve 14 madde ile bir “madde-i muvakkate”den oluşan nizamnamesi 27 Şubat 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında onaylanmıştır.¹⁶¹²

Nizamnamede kuruluş gayesi “livadaki muhtaç-ı muavenet olan eytam ve eramil-i İslamiye'nin temin-i iva ve iskan, umur-u iâşe ve ilbasları, talim ve terbiyeleri, iktisab-ı ilim ve ırfan ve sanat eylemeleri” olarak ifade edilmiştir. Her fert cemiyete üye olarak kabul edilebilir. Cemiyetin gelirleri arasında “duhuliye, şehriye veya seneviye ve teberruat, zekat, sadaka, kurban derileri veya bedeli” olarak belirlenmiştir. Cemiyetin Başkanı Belediye Müftüsü Hacı Tevfik Efendi'dir.¹⁶¹³

Cemiyetin isminde “İslam” ifadesine yer verilmesi, gelir kalemleri arasında zekat, sadaka ve kurban derisi gibi kaynakların yer alması dönemin siyasal ve sosyal özellikleri ile uyum göstermektedir.

Amasya mebusu Hamdi Bey “Şefkat-i İslamiye Yurdu”na maddî yardımda bulunması için meclise bir kanun teklifi sunmuştur. Teklifte Erzurum, Erzincan, Bayburt, Trabzon ve Sivas mültecilerinin aile ve akrabadan mahrum kız ve erkek 300 çocuğu iâşe ve terbiye eden Şefkat-i İslamiye Yurdu'nun 11 yaşına kadar olan 170 yetimin açtığı okulda eğitime devam ettiği ve bir de 25 yataklı bir hastane meydana getirdiği ve buradan diğer yardıma muhtaç insanların da istifade ettiği bilgisi paylaşıldıktan sonra bu hizmetlerin devamı için 30.000 liranın Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti bütçesinden verilmesi talep edilmiştir.¹⁶¹⁴ Bunun üzerine Maliye

¹⁶¹¹ Müderrisoğlu, a.g.k, s. 439.

¹⁶¹² CA. 30. 18. 1. 1. 2. 37. 4/1

¹⁶¹³ Üyeler arasında ise Eşraftan İsmail Hakkı Bey, Eşraftan Nafiz Bey, Tüccardan Halil Efendi, Tüccardan Kamil Efendi, Eşraftan Mehmet Efendi, Nafia Sermütehhi Nazif Bey bulunur. CA. 30. 18. 1. 1. 2. 37. 4/2-3. Bu kişilerin toplumsal pozisyonlarına baktığımızda eşraf, tüccar ve mühendis gibi toplumun orta kesimine mensup bireyler oldukları dikkati çekmektedir ki, çalışmanın birinci bölümünde 19'uncu yüzyılda yaşanan göçlerin Osmanlı kent ve kasabalarının sosyo-kültürel yapısını değiştirmek hususundaki işlevine ve göçler sonucunda yeni bir “eşraf” denilen yeni bir orta sınıfın toplumsal hayatta görünür hale geldiğine temas edilmişti. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s. 141-156. Karpat, **Ortadoğu'da Osmanlı Etnik ve Dinsel Mirası**, s. 106. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 113-114.

¹⁶¹⁴ Teklif 19 Mart'ta meclise sunulmuş ve Layiha Encümenine havale edilmiştir. TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 2, 9. İçtima, 19 Mart 1337, s. 150. Layiha Encümeni mazbatasına mecliste okunmuş ve teklif

Encümeni tarafından hazırlanan mazbatada böylesine büyük hizmetlerde bulunan cemiyete yardımın esas itibarıyla kabul edildiği ancak “bugünkü ahval ve ihtiyacı mübremimize ve bundan mütevellit vaziyet-i maliyemize nazaran talep ve teklif olunan muavenete imkan olmayacağı” ifade edilmekle birlikte imkanlar dahilinde 157 numaralı kanunla Sıhhiye ve Muavenat-ı İhtimaiye Vekaleti bütçesinin 193 (A) faslına 5.000 liranın ilavesi 15 Ekim 1921 tarihiyle kabul edilmiştir.¹⁶¹⁵

Bu konuda bir diğer tahsisat ilavesi Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Konya’da açılan Öksüz Yurdu’nda bulunan yetimlerin iâşeleri ile müessesenin tamiri için 28 Ocak 1922 tarihli kanunla 1921 senesi Sıhhiye ve Muavenat-ı İhtimaiye Vekaleti bütçesinin 193 (B) faslına 10.000 liranın eklenmesi olmuştur.¹⁶¹⁶

1921 yılı bütçe kanununun hazırlanamayışı nedeniyle avans kanunları çıkararak harcamaların yapıldığına yukarıda değinilmişti. Avans kanunları çıkarmak suretiyle masraflar karşılanırken bu harcamalardan yola çıkarak 1921 yılı bütçesi için de çalışmalar yapılmış ve yeni malî yılın başlamasına az bir zaman kala meclise sunulmuştur.¹⁶¹⁷ 26 Şubat 1922 tarihli toplantıda kabul edilen “1337 yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu” on üç maddeden oluşmaktadır.¹⁶¹⁸ Müdafaa-i Milliye’ye ayrılan miktar toplamı 54.160.058 lira iken diğer vekaletlere 25.000.000 lira ayrılmıştır. 1921 ve 1922 seneleri Kurtuluş Savaşı’nın en kritik dönemleri olduğu için bütçelerde askeri harcamaların ağırlığı açıkça görülmektedir.

uygun bulunarak Maliye Encümeni’ne havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, 19. İctima, 11 Nisan 1337, s. 446. Maliye Encümeni mazbatasını ancak altı ay sonra meclise gelebilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C.13, 93. İctima, 15 Teşrinievvel 1337, s. 150 vd.

¹⁶¹⁵ **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 34. 10. TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C.13, 93. İctima, 15 Teşrinievvel 1337, s. 151-153. “Amasya’daki Şefkat-i İslamiye Yurdu İçin Sıhhiye ve Muavenat-ı İhtimaiye Bütçesine Beş Bin lira Tahsisat Kabulüne Dair Kanun” **TBMM Kavanin Mecmuası**, 1. Kısım, s. 185. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 441.

¹⁶¹⁶ 1337 senesi Maliye bütçesine ek ödenek konulması hakkında kanun tasarısı için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 44. 15** ve **CA. 30. 10. 19. 108. 3.** “Konya Darüleytamı İçin 1337 Sıhhiye ve Muavenat-ı İhtimaiye Bütçesine Zam İcrasına Dair Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 1. Kısım, s. 216. “Mecliste” **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Kanunisani 1338, No. 417, s. 2. “Konya Darüleytamına Tahsisat Kanunu”, **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Kanunisani 1338, No. 417, s. 2. Konya mebusları Musa Kazım, Vehbi ve Kazım Hüsnü’nün meclise sundukları teklifte “Konya Öksüzler Yurdu” için 20.000 lira verilmesi talep edilmişse de 10.000 liranın ilavesi uygun görülmüştür. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C.16, 151. İctima, 28 Kanunisani 1338, s. 159-160. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 443.

¹⁶¹⁷ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 17, 163. İctima, 21 Şubat 1338, s. 83 vd. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 444.

¹⁶¹⁸ “1337 Muvazene-i Umumiye Kanunu”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 2. Kısım, s. 226-227. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 446. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 17, 166. İctima, 26 Şubat 1338, s. 145 vd.

Tablo 4.1. 1920-1921 bütçelerinde askerî harcamalar (TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Kısım)

Birimler	1920 senesi	1921 senesi	Fark
Müdafaa-i Milliye Vekaleti	27.576.039	54.160.058	26.584.019 (+)
Diğer vekaletler	35.442.315	25.000.000	10.442.315 (-)

Görüldüğü üzere bir önceki yıla göre Müdafaa-i Millîye Vekaleti'nin tahsisatında 26 milyondan fazla bir artış söz konusuysen diğer vekaletlerin payında 10 milyondan fazla; oransal olarak da %70'lik bir azalma söz konusudur.¹⁶¹⁹ İhsan Güneş, bütçeler üzerine yaptığı incelemesinde “Hazine Genel Hesabı verilerine göre” çıkardığı tabloda, 1921 yılı toplam harcamalarını 82.162.190 lira vermiş ve bunun içerisinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'ne ayrılan payın 663.556 lira olduğunu belirtmiştir.¹⁶²⁰

1922 senesi için yapılacak harcamalarda da geçmiş yıllardaki gibi avans kanunlarına müracaat edilmiştir.¹⁶²¹ 1922 yılı Hazine Genel Hesabına göre 100.974.541 lira ödenek tahsis edilmiştir. Müdafaa-i Milliye Vekaleti, Askerî Fabrikalar ve Jandarma dahil olmak üzere 48.488.730 lira ile bütçenin %64,6'sına sahip olurken Aşair ve Muhacirine Muavenet-i İctimaiye Müdüriyeti'ne 1.139.338 lira ile %1,1'lik pay ayrılmıştır.¹⁶²²

Meclis zabıtları incelendiğinde 1338 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu layihası hakkında Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından hazırlanan mazbatadan önemli bilgilere ulaşılmaktadır. “1338 senesi için hükümetçe şubenin namı Muavenet-i İctimaiye Şubesi” olarak değiştirilmiş ve hükümetçe teklif olunan 643.852 liraya karşılık 283.329 lira tahsisat verildiği ifade edilmiştir. Bizim için en önemli fasıl olan 180'inci “İskan Masarif-i Umumiyesi”ne 1922 senesi için verilen tahsisatlar şu şekildedir:¹⁶²³

¹⁶¹⁹ Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 447.

¹⁶²⁰ Güneş, **Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri**, s. 776. Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri**, s. 150.

¹⁶²¹ 1922 senesi avans kanunları için bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 451 vd. 1922'de çıkarılan sekiz avans kanununda toplam 87.735.517 liralık harcama yetkisi verilmiştir. 1922 yılında yapılan harcama miktarı 96.105.755 liraya ulaşmış ve bunda yine en büyük pay 54.735.517 lira ile Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne ait olmuştur. Güneş, **Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri**, s. 778.

¹⁶²² Güneş, **Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri**, s. 779. Tekin, bu paradan 600.649 liranın harcadığı bilgisini paylaşmaktadır. Tekin, **a.g.k.**, s. 148.

¹⁶²³ **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 3, C. 24, 126. İctima, 25 Teşrinievvel 1338, s. 159-161. Muavenet-i İctimaiye Müdüriyeti'nin bütçesi 26 Ekim 1922 tarihli toplantıda kabul edilmiştir. **TBMMZC.** Devre 1, İctima Senesi 3, C. 24, 126. İctima, 26 Teşrinievvel 1338, s. 191, 209-210. Cumhuriyet Arşivi'nde ulaştığımız bir belgede ise 1922 Muavenet-i İctimaiye bütçesinin 180'nci “İskan masraf-ı umumiyesi” faslı için 782.425 lira ayrıldığı görülmektedir. Bkz. **CA. 30. 10. 191. 309. 3.**

Tablo 4.2. 1922 senesi Muavenat-ı İctimaiye Müdüriyeti bütçesi 180. İskan faslı (Müderrişoğlu, 2013)

180'inci İskan Masarif-i Umumiyesi	1338 senesi için hükümetçe teklif olunan	1338 senesi için Muvazene-i Maliye Encümenince teklif olunan
1. Alat-ı ziraiye	10.000	0
2. Tevzi olunacak hayvanat esmanı	40.000	0
3. Tohumluk esmanı	40.000	0
4. İskan masrafı	120.000	50.000
5. İstimlakât masarifi	0	0
6. Sermaye	0	0
7. İaşe	159.870	100.000
8. Sevkiyat	120.000	50.000
9. Tedavi ve muallece	5.000	5.000
10. Techiz ve tekfin	4.000	4.000
11. Han, otel vesaire icarı	0	0
12. İnşaat ve tamirat	0	0
13. Memurin-i muvakkate	1.000	0
14. Müessesat masarifi	69.065	50.000
15. Müteferrika	0	300
180'inci faslın toplamı	569.935	260.300

İaşe, sevk ve iskan masrafları dikkate alındığında sadece bu kalemler için 390.870 liralık hükümet teklifi karşısında encümeninin 200.000 liraya onay verdiği görülmektedir.

Hükümet, 31 Ekim 1921 tarihli “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”la hem Sakarya Savaşı sonrasında kurtarılan sahalardan göç etmiş muhacirlerin hem de daha önce kurtarılmış olan Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin yaralarını sarmaya çalışmıştır. Hükümet tarafından 18

Ekim 1921’de teklif edilen bu kanun başlangıçta 7 maddeden ibarettir.¹⁶²⁴ Mecliste yapılan tartışmalarda Yunan işgali altına giren sahalara bu yardımın yapılırken Vilayet-i Şarkiye mültecilerinin perişan hallerinin unutulmaması istenmiş ve bu durum ülkenin doğusu ile batısı arasında bir ayrımın söz konusu olamayacağı şeklinde tartışmalara neden olmuştur.¹⁶²⁵ 12 maddeden oluşan bu kanunun 3’üncü maddesinde ahaliden muhtaç olanlara ücretsiz yemeklik ve tohumluk dağıtımı için hükümete yetki verilmiştir. Bu maksatla Maliye bütçesinin 99 (A) numaralı ve “İstilazedelere meccanen tevzi olunacak yemeklik ve tohumluk” isimli fasla 500.000 lira tahsisat konulmuştur. 8’inci maddede bu mahaller ahalisine nakil vasıtaları ve hayvan dağıtımı için Maliye bütçesine yeniden açılacak 99 (C) numaralı fasla 500.000 lira tahsisat ilave edilmiştir. 9’uncu maddede ise bu mahallerin muhtaç çiftçilerine üç sene sürede ve üç eşit taksitle gerek aynen gerekse nakden tahsil edilmek üzere tohumluk verilmesi için İktisat Vekaleti bütçesine “İstilazedelere tavizen verilecek tohumluk bedeli” adıyla yeni bir fasıl açılarak 500.000 lira tahsisat ilave edilmiştir.¹⁶²⁶ Buna göre söz konusu kanunla mülteciler için toplam 1.500.000 liralık bir tahsisat ayrıldığı görülür.

1922 senesinin son günlerinde Van Mebusu Haydar Bey ve arkadaşları tarafından Vilayet-i Şarkiye mültecilerinin memleketlerine iadeleri için bir başka teklifte bulunulmuştur. Bütçeye 2,5 milyon lira ilave edilmesi hakkındaki teklif mecliste görüşüldükten sonra encümenlere gönderilir.¹⁶²⁷ Buna istinaden hükümet tarafından

¹⁶²⁴ Kanun teklifi meclis gündemine gelince aciliyet kararı teklif edilmiş ve teklif kabul edilerek Muvazene-i Maliye Encümeni’ne havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, 97. İçtima, 20 Teşrinievvel 1337, s. 188.

¹⁶²⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 13, 97. İçtima, 20 Teşrinievvel 1337, s. 188. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 13, 99. İçtima, 24 Teşrinievvel 1337, s. 266 vd.

¹⁶²⁶ “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 2. Kısım, s. 189. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 14, 102. İçtima, 31 Teşrinievvel 1337, s. 2-5. Teklif 4 çekimser oya karşılık 161 oyla kabul edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, 103. İçtima, 1 Teşrinisani 1337, s. 28 vd. “Hakimiyet-i Milliye” şunları yazmıştır: İstilaya uğrayan mahaller ahalisinin müsakkafat, arazi, temettü vergileriyle ağnam ve aşardan 337 senesi nihayetine kadar olan deynlerinin affı, yemeklik ve tohumluk olarak 500.000 liralık tahsisat itası, mirî ormanlardan bila-resm kereste kat’i, vesait-i nakliye ve hayvanat için de 500.000 liralık tahsisat hakkındaki kanun müzakeresi icra edildi. Ziraat Bankasına borcu olanların deyni için Karahisarsahip mebusu Şükrü Efendi tarafından verilen takrir okunarak İktisat Vekili Celal Bey, bu cihetin çiftçilere yardım olarak kabul edileceğini beyan ettiğinden kanunun ikinci maddesi olarak kabul ve ikinci maddenin üçüncü madde yapılması kararlaştırılmıştır.” “Mecliste İstilaya Uğrayan Mahaller Ahalisine Yardım Hakkında Kanun”, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Teşrinisani 1337, No. 340, s. 2. Söz konusu kanunda 24 Ekim 1922 tarihiyle yapılan yeni bir düzenlemede tahsisatın sarf edilemeyen miktarının 1923 senesine de aktarılmasına imkan verecek şekilde “9’uncu maddede istilazedelere tavizen verilecek tohum bedeli faslına beş yüz bin lira daha” ilave edilmesi kararlaştırılmıştır. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 33. 10.**

¹⁶²⁷ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 3, C. 26, 161. İçtima, 23 Kanunievvel 1338, s. 7. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 3, C. 26, 173. İçtima, 13 Kanunisani 1339, s. 314. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 3, C. 27, 198. İçtima, 24 Şubat 1339, s. 455.

hazırlanan kanun teklifinin gerekçesinde hem Rus işgalinde tahribata uğramış arazi ahalisi hem de Ermeni mezalimi üzerine Kafkasya'dan sınırlarımız içerisine gelen Müslüman muhacirlere yardım edileceği belirtilmiştir.¹⁶²⁸ Bunun için Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'ne 150.000, Maliye Vekaleti bütçesine de 500.000 lira tahsisat ilavesi hükümet tarafından uygun bulunurken Muvazene-i Maliye Encümeni “Her vatandaşın her köşesini aynı hararet ve aynı samimiyetle sevdiği ve sakındığı mübarek vatanımızın herhangi bir tarafına ihtiyaç ve imkan derecesinde yardım etmek hepimizin borcu olduğundan” hareketle itirazı gerektirecek bir durum görmediği gibi memleketteki her vatandaşın bu yardımdan istifadesi için ikinci maddede değişikliğe giderek 500.000 liranın 1.000.000 liraya çıkarılmasını teklif etmiştir.¹⁶²⁹ Doğu ve batı illerine mensup mebuslar arasında başlayan tartışmalarda her iki tarafın da uzun senelerdir mahrumiyet içerisinde kıvrandığı dile getirilmiş ve iki tarafın birbirinden ayrılamayacağı ifade edilmiştir. Aydın mebusu Esat Efendi Batı Anadolu'yu kastederek “Binaenaleyh o tarafın ahalisini de nazar-ı itibara alalım. Oralar hem memalik-i müstahlasa hem memalik-i müstahsiladır. Oraya para vermek kendi tarlamıza tohum atmak demektir. Binaenaleyh Vilayat-ı Şarkîyede dini bütün benim mazlum ve masum kardeşlerime yardım etmek hem vecibe-i vataniyedir hem fariza-i dinîyedir. Vilayat-ı Şarkîye gibi garbiye de aynı hisle mütehasstır. Onların da beraberce, biraderce taksimini... Meclis-i Alî'nin kabulü lazımdır...”¹⁶³⁰

Erzurum mebusu Durak Bey iklim şartları dikkate alındığında kışın doğu illerinde yılın sekiz ayı sürdüğünü ve bu koşullarda mesken sıkıntısının Batı Anadolu'ya oranla çok daha şiddetle hissedileceğinden tahsisatın 2 milyon liraya çıkarılması gerektiğini ancak malî durum itibariyle buna imkan olmadığını belirtmiştir. Yapılan tartışmalar neticesinde Sıhhiye'ye 150.000, Maliye Vekaleti'ne de 1.000.000 lira tahsisat ilavesi kabul edilmiştir. Meclis tartışmalarında dikkat çeken husus mebusların “ortak vatan”, “ortak menfaatler”, “kader birliği” gibi kavramlar etrafında konuyu tartışmaları olmuştur. Ortak vatan toprağı üzerinde ortak menfaat ve gelecek endişesi birlik, beraberlik ve kardeşlik hislerini tetiklemiştir.

3 Nisan 1923 tarihinde kabul edilen ve altı maddeden oluşan “Havali-i Şarkîye Muhacirlerinin İadesi ve Mesakinin Tamiri ve İnşası İçin Tahsisat İtasına Dair Kanun”a

¹⁶²⁸ Kanun teklifi 5 Ocak 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti'nin toplantısında kabul edilerek görüşülmek üzere meclise gönderilmiştir. Layiha için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 6. 43. 4.

¹⁶²⁹ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 4, C. 28, 14. İctima, 31 Mart 1339, s. 253 vd.

¹⁶³⁰ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 4, C. 28, 14. İctima, 31 Mart 1339, s. 254.

göre Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin 1923 bütçesinde 180 (B) numarasıyla ve “Havali-i Şarkîye ahalisinden dahile hicret edenlerin iade masrafı” adıyla açılan fasla 150.000 lira tahsisat ilave edilmiştir. 2'nci maddede Yunan işgaline maruz kalan sahalardan başka savaş nedeniyle zarara uğrayan mahallerin de bu kapsama alındığı ifade edildikten sonra hanelerin tamir ve inşası için 1923 Maliye bütçesine 99 (Z) numarası ve “Ahval-i harbiye ilcasıyla harap olan mesakinin tamir ve inşası” adıyla açılacak fasla da 1.000.000 lira tahsisat verildiği belirtilmiştir. Kanunun 3'üncü maddesinde mahallerinde yapılacak keşifler neticesinde tespit edilecek hasar oranında tahsisatın paylaştırılacağı ifade edilmiştir. 1923 senesi içinde harcanamayan miktarın 1924 senesine aktartılacağı 4'üncü maddede dile getirilir.¹⁶³¹

3'üncü maddede mahallinde yapılacak keşif neticesinde tespit edilecek hasar oranına göre tahsisatın pay edileceği hükmü yer almakla birlikte bunun çok zaman alacak olması ve bu zaman kaybının “vilayat-ı mezkureye müstacel bir muavenet icrasına matuf olan ruh-u kanunla kabil-i telif görülmeyeceği” gerekçesiyle Maliye Vekaleti tarafından gerçekleştirilen bir çalışma ile imar için verilen 1.000.000 liralık tahsisattan 427.000 lirasının sonra sarf edilmek üzere alıkonulması, geriye kalan 573.000 liranın da vilayetlere şu şekilde pay edilmesi 10 Haziran 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında kararlaştırılmıştır.¹⁶³²

Tablo 4.3. 3 Nisan 1923 tarihli kanuna göre Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti bütçesine verilen tahsisat (CA. 30. 18. 1. 1. 7. 20. 8.)

Livanın ismi	Tahsisat (lira)
Erzurum	150.000
Bayezid	40.000
Gümüşhane	70.000
Erzincan	60.000
Lazistan	15.000

¹⁶³¹ 1 Nisan 1923 tarihli kanun için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 4, C. 28, 15. İctima, 1 Nisan 1339, s. 295-300. 1 Nisan 1923 tarihli toplantıda “Nisab-ı Müzakere Kanunu”na göre oylama için yeterli sayıya ulaşamadığından 3 Nisan 1923 tarihli oylama ile teklif kanuniyet kazanmıştır. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 4, C. 28, 17. İctima, 3 Nisan 1339, s. 321 vd. “Havali-i Şarkîye Muhacirlerinin İadesi ve Mesakinin Tamir ve İnşası İçin Tahsisat İtasına Dair Kanun” 3 Nisan 1339, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Dördüncü Kısım, s. 391.

¹⁶³² **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 20. 8.**

Trabzon	60.000
Genç	15.000
Muş	40.000
Bitlis	25.000
Van (Evvelce verilen 15.000 bu miktara dahildir)	75.000
Hakkari	10.000
Kastamonu (Güre kazası için)	5.000
Yozgat (Devecidağı kazası için)	3.000
Tokat (Zelzeleden hasarzede mahaller için)	5.000
Toplam	573.000

İcra Vekilleri Heyeti'nin 28 Haziran 1923 tarihli kararıyla da daha sonra harcanmak üzere ayrılan 427.000 liralık tahsisattan 50.000 lirası Adana ve Mersin livaları dahilinde tahrip edilmiş olan İslam köylerinin tamir ve inşası için tahsis edilmiştir.¹⁶³³

Muhacir ve mülteci işlerinin finansmanı konusunda temas etmek istediğimiz son husus ise Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin oynadığı roldür. Yerel düzeyde örgütlenmeler olarak Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerince düzenlemiş kongre kararları arasında dikkat çekici olanlardan birisi de askerî birlikler başta olmak üzere mahallî işlerin finansmanını temin maksadıyla aynî veya nakdî vergiler alınması ve bağış toplanmasıdır. Bu konuda en güzel örnek 26-30 Temmuz 1919 tarihlerinde toplanan İkinci Balıkesir Kongresi'dir. Kongre kararlarının 13'üncü maddesinde "Cephelerdeki umum askerlerin iâşe, ilbas ve hastaların tedavisi, teçhizatın ikmali ve ihtiyat bölümleri bulundurulması hususlarını düşünüp vaktinde temin için cepheler karargâhı gerilerinde bu işle meşgul birer menzil müfettişliğinin bulundurulması" uygun görülmüş ve 14'üncü maddede "Genel masrafların, her yerin büyüklük ve serveti ile orantılı olarak bölüştürülmesi uygun görülerek neticede Balıkesir kazası genel masrafların %21'ini, Edremit %17'sini, Burhaniye %7'sini, Balya %4'ünü, Bandırma %10'unu, Gönen %6'sını, Sındırgı %4'ünü, Gördes %4'ünü, Soma %5'ini ve Bergama %2'sini

¹⁶³³ CA. 30. 18. 1. 1. 7. 23. 7.

karşılacaktır” kararı alınmıştır.¹⁶³⁴ 22 Mart 1920 tarihli Beşinci Balıkesir Kongresi’nde hazırlanan vilayet bütçesinde gelir kalemleri arasında ithalat ve ihracattan alınacak vergi kalemlerine ve bunların yüzdelik oranlarına ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.¹⁶³⁵

6-8 Ağustos 1919 tarihlerinde toplanan Birinci Nazilli Kongresi’nin 7’nci maddesinde cephedeki Kuva-yı Milliye birlikleri ile mahallin zarurî masraflarının temininin “ahaliden verilecek aynî ve nakdî teberruatla” yapılacağı ifade edilmiştir. Mahallî harcamalar arasında muhacirlerin iâşesi de zikredilmiş ve 8’inci maddede şu ifadeler yer verilmiştir: “Harekat-ı millîye ve fecai-yi vâkıa dolayısıyla muhtaç-ı iâşe olan muhacirin ve madûrin ve mücahidin ailelerinin iâşelerini temin suretinde elyevm mevcut iâşe-i zahirenin heyet-i merkeziyece iş bu teberruları daveti müteakip kabul ve işleriyle meşgul olarak müteberrin-i saire meyanında bulunacaklardır.”¹⁶³⁶ Görüldüğü gibi bu gelirlerle ağırlıklı olarak Kuva-yı Milliye birliklerinin harcamaları temin edilirken işgal sahalarından gelen mültecilerin de ihtiyaçları temin edilmiştir.

Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin yerel düzeyde aldıkları vergiler ve halk tarafından yapılan bağışlarla muhacirlere yardımda bulunmaları konusu “İhracat Kanunu” teklifinin mecliste görüşüldüğü sırada gündeme gelmiştir. Kanun teklifinin 4’üncü maddesinde ihraç vergisine tabi olan bütün mallardan gümrüklerce alınacak vergi dışında, hiçbir kimse ve hiçbir idare tarafından her ne ad altında olursa olsun vergi alınamayacağı belirtilmiş ve Saruhan mebusu Refik Şevket Bey bu maddeye itiraz etmiştir.¹⁶³⁷ Bu madde kabul edilecek olursa, Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakılacağını ve bunun da İzmir’in işgalinden beri son derece büyük işler başarmış olan bu örgütlerin yok olmasına sebebiyet vereceğini iddia etmiştir. Refik Şevket Bey’e göre “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini kaldırınca onların vazifesini ben göreceğim, ben bakacağım askere deniliyor. Bu züğürtlüğüyle müdafaa-i hukuk vazifesini yapamaz...” Arkasından da şu soruları sıralamıştır: “...Efendiler sorarım, rica ederim o Maliye Vekilinden; para almasınlar, kasalarını doldurmasınlar dediği Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin vezaifine bakabilecekler mi? Fukara-yı muhacirine bakabilecekler mi? Onun için efendim bendeniz bilhassa rica ederim, Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri gayri muntazam olmakla ve mazbut bir şekilde müesseses

¹⁶³⁴ Yerel Kongreler İzmir ve Balıkesir, C. 3, s. 34.

¹⁶³⁵ Yerel Kongreler İzmir ve Balıkesir, C. 3, s. 47.

¹⁶³⁶ Yerel Kongreler Alaşehir, Nazilli, Muğla, Afyon, C. 4, s. 28.

¹⁶³⁷ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, 68. İçtima 20 Eylül 1336, s. 218.

bir heyet olmamakla birlikte her halde nafî ve bizim yüreklerimizde nefret değil; bilakis muhabbet uyandırmış bir müessesedir. Onların ıslahını düşünelim, onlar tarafından hiçbir veçhile rûsum alınmayacaktır demeyelim. Memleketlerini düşünen cemiyetler kendilerini idare edecek bir şekilde olsun...”¹⁶³⁸ Bu açıklamalarının ardından Refik Şevket Bey bugüne kadar “ordunun levazım idareciliğini üstlenen ve bize annelik numunelerini gösteren” Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin varlığını sürdürebilmesi için 4’üncü maddenin reddini istemiştir.

Maliye Vekili Ferit Bey ise devlet ve millet menfaatine çalışmak isteyenlerin devletin belirlediği ölçü ve nizam çerçevesinde muavenet yapacaklarını, “halkın üzerine üç taraftan vergi konulamayacağını” beyanla bunun intizamsızlık olduğunu ifade etmiştir. Ona göre “Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri millî vazifeler görmüşlerdir. Şimdiden sonra da görebilirler. Muhacirin için, irşat için çalışabilirler. Bir takım ihtiyacat-ı ruhîye ve içtimaîye için çalışabilirler. Bunlar için kanun vardır ve yine bu kavanin-i mevzua içinde çalışırlar. Tadil edecek isek tadil ederiz, haklarını tevzi ederiz. Fakat bir çerçeve dahiline koyarız. Öyle çerçevesiz hareket, muntazam bir devlete yakışmaz ve muntazam bir devlette kabul edilemez...”¹⁶³⁹

Maliye Vekili Ferit Bey’in bu açıklamalarının ardından tartışma yeterli görülerek 4’üncü maddenin oylamasına geçilmiş ve gümrüklerce alınacak vergi dışında hiçbir kişi ya da kurumca her ne ad altında olursa olsun vergi alınamayacağı aynen kabul edilmiştir.¹⁶⁴⁰ Hükümet 8 Kasım 1920’de yedi maddelik “Cem’i İanat Kararnamesi”ni yayınlarak bu konuda düzenlemeye gitmiştir.¹⁶⁴¹ “Son zamanlarda memleketin muhtelif aksamında muhtelif nam ve şekillerde ianeler derc ve cem’ ve bu meyanda birçok yolsuzluklar vuku’u hükümetin nazar-ı dikkatini celp ettiğinden” bu kararnamenin yayınlandığı ifade edilir. Buna göre her ne isim altında olursa olsun hükümet tarafından özel izin olmadıkça ahaliden iane toplamak yasaktır. İane toplama işinin 6 Aralık 1915 tarihli ve 33 maddeden oluşan “Cem’i İanat Kanunu”na uygun olarak yürütüleceği ikinci maddede kabul edilmiş,¹⁶⁴² bağışların ancak hükümetin mal

¹⁶³⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, 68. İçtima 20 Eylül 1336, s. 220.

¹⁶³⁹ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, 68. İçtima 20 Eylül 1336, s. 222.

¹⁶⁴⁰ “İhracat Rûsumu Kanunu”, **Ceride-i Resmîye**, 28 Şubat 1337, No. 4, s. 4. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 4, 68. İçtima 20 Eylül 1336, s. 222.

¹⁶⁴¹ **CA. 30. 18. 1. 1. 18. 15.** “Cem’-i İanat Kararnamesi”, **Hakimiyet-i Millîye**, 13 Teşrinisani 1336, No. 75, s. 2.

¹⁶⁴² 6 Aralık 1915 tarihli nizamname için bkz. **Cem-i İanat Nizamnamesi**, Tab’ ve Naşiri: Mihran, Cihan Biraderler Matbaası, 1339. Nizamname hakkındaki ilk çalışma 6 Eylül 1909 tarihli Cem-i İanat Hakkında

sandıklarına yapılabileceği üçüncü maddede yer almıştır.¹⁶⁴³ Böylece TBMM Hükümeti'nin pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da İstanbul Hükümeti'nin yasal düzenlemelerini benimseyerek devam ettirdiği görülür. İane toplanması konusunda baskıya maruz kalan her vatandaşın doğrudan doğruya Maliye Vekaleti'ne müracaatla şikayette bulunabileceği, bu hükümlere muhalefet eden asker ve sivil memurlar ile şahısların hükümetçe İstiklal Mahkemelerine havale edileceği beş ve altıncı maddelerde hükme bağlanmıştır.¹⁶⁴⁴

Genel olarak bakacak olursak muhacir ve mülteci işleri 1920 bütçesinde 874.735 lira, 1921 bütçesinde 663.556 lira ve 1922 senesi bütçesinde de 1.139.338 lira ayrıldığı görülür. Bunun dışında muhacir ve mülteci masrafları için 11 Aralık 1920 tarihli kanunla 300.000 lira, 25 Haziran 1921 tarihli kanunla 150.000, 31 Ekim 1921 tarihli kanunla 1.500.000 lira ve son olarak 3 Nisan 1923 tarihli kanunla 1.150.000 liralık tahsisat verilmiştir.¹⁶⁴⁵

4. 3. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerini Memleketlerine İadesi

Yukarıda bahsettiğimiz 10 Nisan 1920 tarihli “İleri” gazetesinin verdiği istatistik dikkate alındığında¹⁶⁴⁶ Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin açıldığı sırada henüz iade edilmemiş Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin mevcudu 400 bin civarındadır. Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin yarısı memleketlerine sevk edilmiş olmakla birlikte Konya, Ankara ve Sivas olmak üzere İç Anadolu’nun belirli bölgelerinde mültecilerin yoğunlaştığı görülür. Bu sahalardaki mülteci miktarı da 200 bin civarındadır. Yeni

talimat layihasıdır. **BOA. DH. HMS 11/40.** Ayrıca bkz. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet**, s. 282.

¹⁶⁴³ Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine yapılacak yardımın makbuz karşılığında Mal Sandıklarına verilmesi hakkında 26 Temmuz 1920 tarihli karar için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 1. 6. 5.** Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri gelirlerinin hükümet sandığına devri için bkz. **CA. 30.10. 45. 291. 1.** Örneğin Gerede’nin Ramazan Dede Mahallesi’nde halkın yardımları ile inşa edilecek 50 yataklı bir hastane için Cem’i İnat Kanunu’na uygun olarak toplanan bağışlara ait makbuz Dahiliye Vekaleti’nin kontrolü için gönderilmiştir. “Gerede’de Bir Hastane”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Ağustos 1337, No. 252, s. 2.

¹⁶⁴⁴ Birinci dönem İstiklal Mahkemelerinin bu konuda vermiş olduğu kararlar hakkında bkz. Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, 1. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 82 vd.

¹⁶⁴⁵ Bu tahsisatlar dışında çeşitli tarihlerde Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti bütçesindeki fasıllara ilaveler yapıldığı görülür. Örneğin 2 Ekim 1921 tarihli kararname ile Muhacirin tahsisatına 5.000 lira ilave edilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 33. 1.** 11 Aralık 1922 tarihinde “337 Sıhhiye bütçesinin 185’inci faslının 3’üncü icara maddesine 2.000 lira” ilave edilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 40. 19. 2** Şubat 1922 tarihli kararname ile “337 bütçesinin 178’inci faslının 4’üncü Memurin harcırahı maddesine 1.000 lira” ilavesi kararlaştırılmıştır. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 49. 3.**

¹⁶⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı sırasında memleketlerini terk eden Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin toplam miktarı 868.986 olup, bunlardan Nisan 1920’ye kadar memleketlerine iade edilmiş olanları miktarı ise 460.062’dir. “Muhacirin”, **İleri**, 10 Nisan 1336, No. 805, s. 2.

açılan TBMM, Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin memleketlerine sevki sorunuyla karşı karşıya kalmış ancak malî durum nedeniyle bunların sevki hemen mümkün olmamıştır. Hükümet nihayet 1920 senesi sonlarında Konya civarındaki mültecilerin sevkine başlayabilmiştir.¹⁶⁴⁷ 28 Şubat 1921 tarihli meclis toplantısında bu sevkியatta görev alan Erzurum mebusu Salih Efendi'nin verdiği bilgilerden hükümetin 1920 baharında mülteci sevkiyatına teşebbüs ettiği ancak “hal ve zaman müsait olmadığı için görevini tamamıyla ifa edemediği” bu defa 1920 sonbaharında yeni bir teşebbüste bulunduğu anlaşılmaktadır. Hükümetin Konya ve Ereğli istasyonları civarında biriken mültecilerin sevki için verdiği 20.000 lirayı alarak bölgeye gittiğini ifade eden Salih Efendi, sevkiyat için karşısında birkaç bin kişi beklerken 10 binden fazla sayıda bir mülteci kafilesi ile karşılaştığını ve eldeki 20.000 lira ile sadece 6.700 mültecinin sevkini gerçekleştirebildiklerini ifade etmiştir. Bu mülteciler Kayseri üzerinden Sivas’a geldikleri vakit kışın bastırması nedeniyle sevkiyat durdurulmuş ve burada sefil ve perişan bir halde kalmışlardır.¹⁶⁴⁸ Salih Efendi, bunların hükümetin merhametine el uzatmış bir şekilde Kayseri ve Sivas civarında beklediklerini sözlerine eklemiştir.¹⁶⁴⁹

Hükümet, 5 Haziran 1921 tarihli “Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname”yi kabul ettikten sonra 1921 yaz aylarından itibaren Konya, Kayseri, Sivas, Çorum, Niğde, Burdur, Isparta havalisinde bulunan Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin sevkine yeniden başlamıştır.¹⁶⁵⁰ Kendi vasıtalarıyla

¹⁶⁴⁷ Tuncay Öğün, kış mevsimi yaklaşırken TBMM Hükümetinin mültecilerin sevkine başlama kararını sevkியatın başarısızlıkla sonuçlanmasının temel nedeni olarak göstermiştir. Öğün, **a.g.k.**, s. 205. Aksaray, Niğde civarında bulunan muhacirlere İstanbul Hükümeti tarafından yardım etmenin mümkün olmadığı ve Hilal-i Ahmer’in yardımının mümkün olup olmadığı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Ekim 1919 gibi erken bir tarihte sorulmuştur. **TKA. 153/10.**

¹⁶⁴⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 159. İçtima, 28 Şubat 1337, s. 507. Eylül-Ekim 1920 başlayan sevkiyatta mültecilerin tren ücretlerinin yarısı hükümet tarafından karşılanmıştır. 12 Ekim 1920’de Dahiliye Vekaleti’nden Adana Vilayeti’ne gönderilen telgrafta Pozantı’dan nakledilecek mültecilere ait tren ücretlerinin yarısının Konya ve Ankara istasyonlarınca ödeneceği bilgisi verilmiştir. **CA. 272. 11. 15. 58. 12/1.** Sevkiyatta Erzurum mebusu Salih Efendi ve Bayezid mebusu Süleyman Sırrı Efendilerin görevlendirildiğine dair **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 26. 12.**

¹⁶⁴⁹ Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Refik Bey tarafından 29 Eylül 1921 tarihinde Hilal-i Ahmer Müfettişliğine gönderilen yazıda şimdiye kadar olağanüstü şartların varlığı nedeniyle memleketlerine sevk edilemeyen mültecilerin cidden sefil ve perişan bir halde bulundukları ve bunlara Sivas halkı tarafından yardım yapılmakla birlikte “azamî muavenet icrası ile sefaletlerinin tehvinine çalışılması hususu” Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden rica edilmiştir. **TKA. 850/221.**

¹⁶⁵⁰ “Şark Vilayetleri Mültecilerinin Sevki”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Temmuz 1337, No. 240, s. 2. Muhacirin bütçesinin 180’inci faslının 8’inci Sevkiyat maddesinden 200.000 kuruşluk havalenamenin Çorum’a gönderildiğine dair 21 Haziran 1921 tarihli yazı için bkz. **CA. 272. 74. 69. 53. 9.** Kayseri dolaylarında bulunan Bayezit mültecilerinin memleketlerine iadesi için kafil reislğine Develi kazasında geçici iskan edilmiş bulunan Bayezit ahalisinden Sekban Aşireti lideri mütekaid Yüzbaşı Mehmet Rıfat Efendi’nin getirildiği ve Sivas’a varıldığında oradaki mültecilerin de kafileye dahil edileceği, bunların masrafı için “beher nüfusa on beşer lira veyahut her beş kişiye yetmiş beş lira sarfiyla bir öküz arabası

memleketlerine gitmek üzere Konya'dan yola çıkmak isteyenlerin sevkine öncelik verilmiştir.¹⁶⁵¹ “Tevhid-i Efkâr” başlayan sevkiyat neticesinde Temmuz 1921 itibarıyla Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin %70'inin memleketlerine sevk edildiğini yazmıştır.¹⁶⁵² Sıhhiye ve Muavenat-ı İc̣timaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey'in verdiği bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla Mayıs 1921'de Konya, Ankara ve Sivas çevresinde memleketlerine iade için bekleyen Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin miktarı 238.228'dir. Başlatılan sevkiyat neticesinde 71.668'i memleketlerine sevk edilmiş ve kış şartları nedeniyle yolların kapanması sonucunda bunlardan ancak 30.713'ü evlerine ulaşabilmiştir. Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin henüz sevk edilmeyi bekleyen miktarı ise 166.557 kişidir.¹⁶⁵³

Mültecilerin sevkî devam etmekle birlikte Sıhhiye ve Muavenat-ı İc̣timaiye Vekaleti tarafından yayınlanan bir bildiride Vilayat-ı Şarkîye mültecilerine ilişkin önemli kararlara yer verilmiştir.¹⁶⁵⁴ Böyle bir bildirinin yayınlanmasının amacı şüphesiz ki, eldeki sınırlı malî imkanlar çerçevesinde iade edilen mülteci miktarını artırmaktır. Ekim 1921'den itibaren başlamak suretiyle kendisine tanınan süre zarfında memleketine dönmeyenlerin hiçbir şekilde “Vilayat-ı Şarkîye mültecisi” sıfatıyla hükümetten yardım talep edemeyeceği ve dönüş talebinde bulunmayanların da “yerli hükmünde” olacağı ilan edilmiştir.¹⁶⁵⁵ Belirli süreler dahilinde müracaat eden ancak imkansızlıklar gereği hükümetçe sevk edilememiş olanların sevklerine kaldığı yerden devam edilecektir. Dönüş için müracaat edip de mazeret bildirmeksizin hareket etmeyenlerin de mülteci sıfatını kaybedip hükümetten yardım alamayacağı ikinci maddede belirtilir. Mültecilerin en geç kasım ayı sonunda memleketlerine ulaşmış olmaları, aralık ayı başı itibarıyla

tedariki” ve büyük, küçük nüfusa yol iâşesi olarak 33 gün üzerinden nüfus başına beşer kuruş verilmesi, Mehmet Rıfât Efendi'nin bu mültecileri memleketlerine ulaştırıp yollarda bırakmayacağına dair kendisinden taahhüt senedi alınması hususunda Sivas ve Kasyeri Muhacirin Müdürlüklerine gönderilen 5 ve 7 Haziran 1921 tarihli yazılar için bkz. **CA. 727. 12. 38. 31. 13/1-2.** Daha önce (Ekim 1920'de) Hüseyin oğlu Abdullah Efendi'nin idaresinde Konya Kadınhanı'ndan dokuz hanede 52 kişi olarak yola çıkan Erzurum mültecilerinin kışın bastırması nedeniyle daha ileriye gidemeyip Aksaray'da kaldıkları ancak sevkiyatın yeniden başlaması üzerine bunların dörder günlük yevmiyelerinin verilerek yeniden yola çıkarılmaları hakkında 14 Haziran 1921 tarihiyle Sıhhiye ve Muavenat-ı İc̣timaiye Vekaleti'nden Aksaray Muhacirin Müdüriyeti'ne gönderilen telgraf için bkz. **CA. 272. 11. 15. 60. 17/1-3.**

¹⁶⁵¹ “Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri”, **Tevhid-i Efkâr**, 17 Teşrinievvel 1337, No. 3156, s. 3.

¹⁶⁵² “Anadolu'da Muhacirin Teşkilatı”, **Tevhid-i Efkâr**, 23 Teşrinisani 1337, No. 3192, s. 3.

¹⁶⁵³ “Rıza Nur Bey'in Beyanâtı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1338, No. 435, s. 1. Güneş, **Vilayat-ı Şarkîye Muhacirleri**, s. 150. “Tevhid-i Efkâr”, gazetesî ise henüz sevk edilmeyi bekleyen mültecilerin miktarını 218.787 olarak vermiştir. “Anadolu'daki Muhacirin Miktarı”, **Tevhid-i Efkâr**, 5 Şubat 1338, No. 3265, s. 3.

¹⁶⁵⁴ “Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri Hakkında Sıhhiye Vekaleti'nin Tamimî”, **Tevhid-i Efkâr**, 22 Teşrinievvel 1337, No. 3161, s. 2.

¹⁶⁵⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İc̣tima Senesi 2, C. 14, 108. İc̣tima, 10 Teşrinisani 1337, s. 149.

hala yollarda bulunanların hükümetten yardım talep edemeyecekleri üçüncü maddeye ilave edilmiştir. 15 Mayıs 1921 tarihli kanunla Muhacirin Müdüriyeti, Sıhhiye ve Muavenat-ı İc̣timaiye Vekaleti'ne bağlandığı ve Muhacirin memurlukları lağvedildiği için bildirinin dördüncü maddesinde Sıhhiye Müdürleri tarafından hazırlanacak sevk cetvellerinin en geç aralık ayında postaya verilerek gönderilmesi ve bu tarihten itibaren Muhacirin Hesap Memurluklarına son verildiği duyurulmuştur.

Ancak daha önceki sevkiyattan dersler alan TBMM Hükümeti, devam etmekte olan sevkiyatı mültecilerin ağır kış şartları altında yollarda perişan olmalarına izin vermemek için 1921 Aralık ayı içerisinde durdurma kararı almıştır. Yola çıkarılan kabilelerin bulundukları mahallerde geçici olarak iskanlarının uygun görüldüğüne dair vilayet ve liva Sıhhiye Müdürlüklerine talimat verilmiştir.¹⁶⁵⁶ Yapılan sevkiyata dair Muş mebusu Mahmut Sait Bey'in sorularına Sıhhiye ve Muavenat-ı İc̣timaiye Vekili Doktor Refik Bey meclisin 10 Kasım 1921 tarihli oturumunda ayrıntılı cevap vermiştir:

Muhacirin işlerinin Sıhhiye Vekaleti'ne bağlandığı Haziran 1921'de Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin miktarının 125-130 bin olarak tahmin edildiğini, ancak bu sayının kesinlik taşımadığını belirtmiştir. Kendi tahminine göre bu sayının ancak 70 bin civarında olabileceğini belirten Refik Bey, yapılan incelemelerin de bunu doğruladığını ve ekim sonuna kadar memleketlerine hareket edeceği vilayet ve livalardan bildirilen mülteci miktarı ile İstanbul'dan gelerek memleketlerine gitmek üzere Anadolu'daki limanlara çıkan mülteci miktarı toplamının 93 bin olduğunu beyan etmiştir.¹⁶⁵⁷ İmkanlar dahilinde bunlardan ancak %75'ine iâşe ve vesait tedarik edilebildiğini, kalan %25'lik kısmın kendi nakil vasıtaları ile hareket ettikleri bilgisini paylaşan Refik Bey, ekim ayı sonuna kadar memleketlerine ulaşabilen mülteci miktarını ise 29.750 kişi olarak açıklamıştır. Bu suretle 93 bin civarındaki mülteciden %30'u memleketlerine iade olunmuştur. %50'si de memleketlerine kadar olan yolu yarılamış durumdadır.

Refik Bey henüz bulundukları mahalden hareket etmemiş olanlara dair verdiği bilgide, bunların bir kısmının geri dönmek istemeyen grup olduğunu, bir kısmının da müracaat ettikleri halde kendilerine tahsisat verilemeyen gruba dahil olduğunu

¹⁶⁵⁶ “Vilayat-ı Şarkıye Mültecileri Gelecek Sene Memleketlerine İade Edilecek”, **Tevhid-i Efkar**, 31 Kanunievvel 1337, No. 3230, s. 2. **TBMMZC**, Devre 1, İc̣tima Senesi 2, C. 14, 108. İc̣tima, 10 Teşrinisani 1337, s. 150. Mülteciler geçici olarak Sivas'ta kiralanmış hanlarda iskan edilmiş ve kira bedellerini talep eden han sahiplerine ücretlerin ödenebilmesi için Sıhhiye ve Muavenat-ı İc̣timaiye Vekaleti'nden 10.000 kuruşluk havale gönderilmiştir. **CA. 272. 12. 39. 37. 2/2** ve **CA. 272. 12. 39. 37. 2/1**.

¹⁶⁵⁷ **TBMMZC**, Devre 1, İc̣tima Senesi 2, C. 14, 108. İc̣tima, 10 Teşrinisani 1337, s. 148 vd.

belirtmiştir. Refik Bey'e göre eğer mültecilerinin sevki için ayrılan 150.000 liralık tahsisatın eksiksiz bir şekilde verilmesi mümkün olsaydı bunların tamamının memleketlerine sevki gerçekleşecekti. Bu paranın malî şartlar neticesinde ancak yarısının verilebilmesi bir kısım mültecinin sevkine engel olmuştur.

Refik Bey, Sıhhiye Vekaleti'nin yayınlamış olduğu ve yukarıda değindiğimiz karara da temas ederek ekim sonuna kadar mültecilerin müracaatı için süre tanıdıklarını ancak Sivas, Kayseri, Yozgat civarında bulunan mültecilerin hükümete müracaatla bu sene sevk edilmemek ve kalmak istedikleri beyanında bulundukları ve hükümetten yardım talep etmemeleri şartıyla bu isteklerinin kabul edildiği bilgisini meclise sunmuştur. Müdüriyete verilen tahsisat tam olarak ödenmediği için bunların sefalette kalmamaları için köy ve kasabalarda geçici iskanları konusunda tedbirler alınmıştır.

Refik Bey henüz sevk edilmemiş ya da yolu yarıl原因 olan mültecilerin bulundukları yer ve miktarları hakkında da bilgi vermiştir. Özellikle Diyarbakır, Sivas, Karahisarışarkî ve Yozgat civarı kendilerine tahsis edilmiştir. İlkbaharda sevklerine kaldığı yerden devam edilecek bu mültecilerin miktarını ise 38 bin ile azamî 42 bin olarak verir.¹⁶⁵⁸

1922 senesi içerisinde Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin sevki yine tamamlanamamıştır.¹⁶⁵⁹ Bunda Sakarya Savaşı'ndan Büyük Taarruz'a kadar geçen bir yıllık süreçte, ülke kaynaklarının taarruz hareketi için sarf edilmiş olmasının etkisi büyüktür. Fakat buna rağmen sınırlı kaynaklar dahilinde ve sınırlı sayıda da olsa mültecilerin sevki için hükümetin gayret sarf ettiği görülür.¹⁶⁶⁰ Örneğin mültecilerin trenle sevkleri sırasında ücretlerin ödenmesinde birtakım kolaylıklar gösterilmiştir. Tren istasyonlarında bekleyen gerek Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin gerekse Yunan işgaline giren mahallerden gelen muhacirlerin sevkinde Muhacir ve Mülteci Komisyonlarca verilen mazbataların kabul edilip bunların topluca tahsil edileceği Nafia Vekaleti'ne bildirilmişse de birikerek büyük meblağlara ulaşan ödemelerin bir seferde icrasına

¹⁶⁵⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 14, 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 150.

¹⁶⁵⁹ Ögün, **a.g.k.**, s. 209.

¹⁶⁶⁰ Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, Şubat 1922'de "Hakimiyet-i Milliye" gazetesine verdiği beyanatında Muhacirin İdaresi'nin Dahiliye Vekaleti'nden alınarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne devredildiği 15 Mayıs 1921 tarihi itibarıyla 238.228 Vilayat-ı Şarkîye mültecinin bulunduğunu belirtir. 71.668 kişinin 1921 senesi içerisinde memleketlerine iade için sevk edildiğini ancak kış mevsiminin gelmesi üzerine durdurulan sevkîyat nedeniyle ancak 30.713'ünün memleketlerine ulaşabildiği bilgisini paylaşır. Diğer kısmı Sivas-Erzincan civarında kışı geçirmek üzere geçici olarak iskan edilmişlerdir. "Rıza Nur Bey'in Beyanatı", **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1338, No. 435, s. 1.

Maliye Vekaleti de müsait olmadığından, Demiryolları İdaresi'nin mağdur olduğu görülmüştür. Muhacir ve mülteci tahsisatının azlığıyla beraber mal sandıklarında da nakit sıkıntısı yaşandığından mülteci kafilelerin günlerce perişan bir şekilde bekletilmemesi için komisyonlarca verilecek mazbataların nakit mukabilinde kabul edilmesi ve taşıma ücretlerinde mümkün olan indirimin yapılması Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletince, hükümetten talep edilmiştir. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin “muhacirlerin sefaletine meydan verilmeyerek istasyonlarda azamî kolaylığın sağlanması” şeklindeki 19 Temmuz 1922 tarihli kararı Nafia Vekaleti'ne bildirilir.¹⁶⁶¹ Kısa bir süre sonra da Büyük Taarruz'un başarıya ulaşmasının hemen ardından 10 Eylül 1922 tarihli kararla memleketlerine dönecek olan mültecilerin “yalnız azimet için bir defaya mahsus olmak üzere” ve dört ayla sınırlı bir sürede trenlerle parasız olarak taşınmaları esas kabul edilmiştir.¹⁶⁶² Ancak bu sürenin bitimi olan Şubat 1923'e yaklaşıldığında İcra Vekilleri Heyeti'nin 9 Ocak 1923 tarihli kararnamesiyle vesikalı ve muhtaç olan mültecilerin şubat ayı sonuna kadar ücretsiz taşınmaları kabul edilmiştir.¹⁶⁶³ Bu süre de bittikten sonra 1923 Mart ayına gelindiğinde muhacir ve mültecilerden yedi yaşına kadar olan çocukların ücretsiz, yukarısının ise yarı ücrete tabi olmaları kararı alınmıştır.¹⁶⁶⁴

Meclisin 31 Mart 1923 tarihli toplantısında Vilayat-ı Şarkiye mültecileri hakkında bilgi veren Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, vekaletçe hazırlanmış bir istatistiği sunmuştur. Bu istatistiğe göre memleketin çeşitli taraflarında 70 ile 80 bin civarında Vilayat-ı Şarkiye mültecisi bulunduğunu ve bunların tamamının da memleketlerine dönmek arzusunu taşımadıklarını ifade ettikten sonra geri dönme niyetinde olanların toplam miktarını 23.836 olarak vermiştir.¹⁶⁶⁵ Bazı mültecilerin Batı Anadolu'ya yerleşmek istediklerine, mülteci politikasının önemine ve bu konuda

¹⁶⁶¹ CA. 30. 10. 116. 806. 13/2.

¹⁶⁶² Teklifin Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nden geldiği Nafia Vekaleti'nin de bunu kabul ettiği ilgili arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 5.

¹⁶⁶³ CA. 30. 18. 1. 1. 6. 43. 17.

¹⁶⁶⁴ CA. 272. 11. 16. 65. 11/6. İstanbul ve İzmit'te bulunan mültecilerin memleketlerine dönmek için Konya ve çevresinde toplandıkları ve bunların nüfus başına 536 kuruş karşılığında nakil edildikleri görülmektedir. Bu hesap üzerinden İzmit'e sevk masrafı olarak sadece 30.000 kuruş gönderilmiştir. Bu miktar dışında mal sandığında para bulunmadığından 2.000 lira daha ilave gönderilmesi ya da Sıhhiye Vekaleti'yle Nafia Vekaleti arasında mahsup yapılmak üzere mültecilerin sevkinin icrası talep edilmiştir. CA. 272. 11. 16. 65. 11/5.

¹⁶⁶⁵ Doktor Rıza Nur Bey'in memleketlerine dönmek isteyen mültecilere dair il il verdiği miktar toplandığında 23.836 sayısına ulaşılsa da zabıtlarda bu sayı 23.880 olarak geçmiştir. TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 4, C. 28, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 274.

hükümetin karşılaştığı güçlükler dair meclis kürsüsünden son derece önemli açıklamalar yapan Rıza Nur Bey şunları ifade etmiştir:

“Muhaceret meselesi ufak bir para ile ikmal edilemez. Şimdi efendim itiraf etmek lazım gelir ki, bu eldeki vesaitle bu malumatın tamı tamına alınabildiğini zannetmiyorum. Fakat aşağı yukarı böyledir. Bu bir hakikati gösterir. Bazı yerlerde belki daha fazladır. Maatteessüf muhacirler kendilerini birkaç şekilde gösteriyorlar. Bazıları bir yerde oturuyorlar. Çünkü muhacirlik hakkında muafiyetler var... Askerlik, muafiyeti, başka şeyler... oturuyorlar; sonra oradan kalkıyorlar, müddetleri bitti mi tekrar muhacerete kalkıyorlar... Bir kısmı var, bir camiye yerleşmiştir. Ve hatta dilenmeye bile alışmıştır. Sonra bir kısmı var, gitmek ister, sevk ederiz gönderebiliriz. Memleketin vesait-i nakliyesi, şimendiferi vesairesi olmadığından, kış bastırır, bastırdı mı her şey durur. Altı ay, sekiz ay kış yapan yerler vardır. Sevk edemezsiniz. Orada bütün sene müddetince beklerler. Sonra bir kısmı var ki, bunlar memleketlerine gitmek istemiyor, başka yere iskan olunmak istiyor. Sonra kalkar göçe göçe oraya gider. Bunlara mani olmak da elimizde olmuyor. Bir şey söyleyemiyoruz. Son zamanda Konya'dan İzmir'e bir akın var gibiydi... Halbuki iskan meselesinde de devletin bir siyaseti vardır, içtimai sebepler vardır, siyasî sebepler vardır, sıhhi sebepler vardır... Bunlar Konya'dan kalktılar mani olmak istedik, polis mani olamadı. Masuniyet-i Şahsiye Kanunu var. Polis de bir şey yapmamış, gitmişler.

Şimdi efendim ... gördüm ki Sıhhiye Vekaleti'ne geldiğimden beri bu bir derd-i içtimâidir. Devlet bunun için birçok paralar sarf etmiş ve iyi neticeler alamamıştır. Bu nedenle ziraat vesaire şeyler, kâr ve kisipler yolunda olmamıştır. Çünkü, durmuyor oradan oraya gidiyor. Sonra birtakım insanlar, hastalıklı yerlere, bataklık yerlere çekiliyor, mahvoluyorlar... Bu derdin önüne geçmek bu devlet için mühim bir mesele teşkil ediyor. Geçen sene uğraştık, sevk etmek istedik, bir kısmı hakikaten gitmek istiyor ve müracaat da ediyor. Biz bütçenin müsaadesi nispetinde bunlara yardım ederek gönderiyoruz. Yani konak yerlerinde iskan ediyoruz.

...

Geçen sene teşebbüs ettim ki, katî surette bu meseleyi halledelim dedim. Fakat yine halledemedik. Bazı tedabir aldık yine halledemedik. Bu sene tekrar bunu halletmek için lazım gelen tedbiri ittihaz ettim. Her tarafa paraları gönderdim, her tarafa katî

emirler de verdim ki, mutlaka bu mesele halledilecektir, diye. Şimdi şu arz ettiğim daire dahilinde çalışıyoruz...”¹⁶⁶⁶

Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey’in mültecilerin memleketlerine iadesi için “lazım gelen tedbiri ittihaz ettim” ifadesinden hükümetin yeniden harekete geçtiğini anlamaktayız. Nitekim “Yenigün” gazetesinde bununla ilgili önemli bir yazı mevcuttur. Gazete “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletince muhacir ve mülteciler hakkında ittihaz edilmiş mühim bir karardan haberdar oluyoruz” diyerek verdiği haberde “arazi-i müstahlasa sekenesi olan mültecilerin 15 Mayıs’a kadar memleketlerine gitmeleri ... için katî bir tebliğ ve ilan yapacak, bu tarihe kadar müracaat edecek mülteci ve muhacirleri sevk ve iskan eyleyecek ve artık ondan sonrası için herkesin muhacirlik ve mültecilik sıfatlarını kaybederek elyevm bulundukları yerlerin sekene-i asliyesinden sayılacakları” ifade edilmiştir. Gazete haberinde Büyük Millet Meclisi açıldığı tarihte Anadolu’da 400.000 civarında Vilayat-ı Şarkıye mültecisinin mevcut olduğu ancak şu an itibarıyla bunların mevcudunun 25.000’e indiği bilgisine yer verilmiştir.¹⁶⁶⁷

Hükümet bu tarihe kadar müracaat eden mültecilerin sevkine mevcut imkanlar dahilinde başlamıştır. 12 Eylül 1923’e gelindiğinde ise Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti tarafından “vilayat ve elviye-i meşguleye” gönderilen bir talimatla “Vilayat-ı Şarkıye ve Garbiye mültecilerinden memleketlerine iadeleri için 15 Mayıs 1339 tarihine kadar müracaat edip de hükümetçe ahval-i maliye vesaire sebebiyle sevk edilememiş olanlar ve yola çıkarılmış bulunanlar müstesna olmak üzere sevkıyata nihayet verildiği”ni ilan etmiştir.¹⁶⁶⁸ “Ahval-i maliye vesaire” ifadesinden hükümetin mültecilerin sevkıyatında yine güçlükler yaşamış olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte mültecilerin sevkı için maddî imkanların zorlandığı açıktır. Örneğin Konya’da bulunan Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin sevklerine ilişkin ve 1923 Ağustos ayına ait sarfiyat cetvellerinden bu çabayı görmek mümkündür. 5 Aralık 1923 tarihli istatistik cetvelinde Ağustos 1923’te Konya’dan sevk edilen ve aralarında Vilayat-ı Şarkıye ve Garbiye mültecilerinin bulunduğu toplam 117 kişi için 111.800 liralık havaleden 51.940 lira sarf edildiği görülür.¹⁶⁶⁹ Bu 117 kişi arasında 58 kişi Vilayat-ı Şarkıye mültecisidir ve bunların tamamının memleketlerine dönmediği dikkat

¹⁶⁶⁶ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 4, C. 28, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 274-75.

¹⁶⁶⁷ “Muhacirin ve Mülteci Yok! 15 Mayıs Sonra”, **Anadolu’da Yenigün**, 22 Mart 1339, No. 755-1132, s. 2.

¹⁶⁶⁸ CA. 272. 12. 40. 41. 6/3.

¹⁶⁶⁹ CA. 272. 12. 40. 41. 6/7.

çekmektedir. Sadece 45'i memleketlerine dönerken 6 Tatvanlı mülteci İzmir'e; 7 Bitlis mültecisi de Manisa'ya gitmiştir.¹⁶⁷⁰ Bu küçük örnek Konya'dan İzmir'e gidenler olduğu şeklinde Doktor Rıza Nur Bey'in mecliste verdiği bilgiyi de doğrulamaktadır.

4. 4. TBMM'nin Vilayat-ı Şarkiye Mültecilerinin Barındırılması ve İskanı İçin Yaptığı Çalışmalar

Mülteciler gerek kendi imkanları gerekse hükümetin yardımları ile memleketlerine ulaşmış olsalar da geride bıraktıkları hanelerini birer enkaz yığını olarak bulduklarından büyük bir iskan sorunu ortaya çıkmıştır. Hükümet tahrip edilmiş olan hanelerin tamir edilerek yeniden iskana müsait hale getirilmesinde mültecilere kolaylık olması için Vilayat-ı Şarkiye ahalisine ormanlardan kerestelik ağaç kesimine izin vermiştir. Erzincan mebusu Tevfik Bey, Erzincan'ın Rus işgali nedeniyle yaşamış olduğu tahribatı kendi imkanlarıyla tamir etmeye çalışan ahalinin kerestenin metre küpüne 180-200 kuruş civarında vergi ödemek zorunda kaldığından büyük müşkülata düştüğü ve inşaat mevsimi geçmeden tedbir alınmazsa, kış ortasında açıkta kalacakları gerekçesiyle bunların vergiden muafiyetini teklif etmiştir.¹⁶⁷¹ İktisat Encümeni'ne havale edilen teklif 19 Mayıs 1920 tarihli meclis toplantısında kabul edilir.¹⁶⁷²

Bu konudaki ikinci düzenleme hükümetten gelmiştir. 17 Ocak 1922 tarihli Hükümet teklifinde Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine ücretsiz kereste temini teklif edilmiştir.¹⁶⁷³ Teklif 21 Ocak 1922 tarihinde meclise sunulmuştur ve Maliye ve İktisat Encümenlerine havale edilir.¹⁶⁷⁴ Nisan 1922'ye gelindiğinde encümenlerden henüz bir cevap gelmemesi üzerine Oltu mebusu Rüstem Bey ve arkadaşları konunun acilen müzakere edilmesi teklifinde bulunmuşlardır.¹⁶⁷⁵ Teklif kabul edilmekle birlikte üzerinden iki ay geçmesine rağmen hala meclis gündemine alınmaması üzerine, bu defa Beyazıt Mebusu Süleyman Sudî Bey, konunun acilen müzakere edilmesi teklifinde

¹⁶⁷⁰ CA. 272. 12. 40. 41. 6/8.

¹⁶⁷¹ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 1, 14. İctima, 11 Mayıs 1336, s. 267.

¹⁶⁷² TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 1, 18. İctima, 19 Mayıs 1336, s. 353.

¹⁶⁷³ CA. 30. 18. 1. 1. 4. 44. 11.

¹⁶⁷⁴ Hükümetin bu konuda hazırladığı teklif ilk olarak 21 Ocak 1922 tarihli meclis toplantısında görüşülmüş ve Muvazene-i Maliye ve Kavanin-i Maliye Encümenlerine havale edilmiştir. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 16, 148. İctima, 21 Kanunisani 1338, s. 97.

¹⁶⁷⁵ Oltu mebusu Rüstem, Kars mebusu Ali Rıza ve Ardahan mebusu Hilmi Beylerin teklifinde mültecilerin "harap hanelerinin yeniden inşasına muktezi kerestelerin ormanlardan meccanen kat'i hakkında olup ruzname-i müzakerata dahil olduğu halde üç, dört aydan beri müzakeresi tehir eden teklif-i kanunun mevsim-i inşaat mürur etmeksizin" görüşülmesi istenmiştir. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 19, 21. İctima, 6 Nisan 1338, s. 3.

bulunmuştur.¹⁶⁷⁶ Bunun üzerine 17 Haziran 1922 tarihli oturumda Muvazene-i Maliye ve İktisat Encümenleri ile hükümetin mazbataları okunmuş, uzun bir görüşmenin ardından da altı maddelik “Meccanen Kereste Kat’ına Müsaade İtasına Dair Kanun” kabul edilmiştir.¹⁶⁷⁷ Buna göre yangın, sel, deprem gibi doğal afetlerin yanı sıra isyan, işgal ve savaş nedeniyle haneleri tahrip olan şahısların hanelerini yeniden inşa ve tamir için gerekli kerestenin mahallî meclislerce düzenlenecek cetvellerdeki miktara göre ve İktisat Vekaleti’nin belirleyeceği süre zarfında “mirî ormanlardan ücretsiz bir şekilde kesilmesine” izin verilmiştir.

Hükümetin mültecilerin hanelerini tamir ve yeniden inşa hususunda yaptığı düzenlemeler bununla sınırlı değildir. Yukarıda temas ettiğimiz üzere 31 Ekim 1921 tarihli “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”un 4, 5, 6, ve 7’nci maddelerinde yakılan ve tahrip edilen meskenlerin tamir ve inşası için gerekli kerestenin devlet ormanlarından üç sene boyunca temin edilebileceği ve bunlar için vergi alınmayacağı, ancak bu keresteleri başka bir iş için kullananlardan piyasa fiyatı üzerinden ceza alınacağı ve bu gelirin Maliye bütçesine ilave edileceği ifade edilmiştir.¹⁶⁷⁸ Büyük Taarruz sonrasında hem Yunan işgalinden kurtarılan sahaların yeniden imarı hem de o tarihe kadar memleketlerine giden ancak mesken sıkıntısı yaşayan Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin ihtiyacının temini için bu kanunda yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Hükümetin 18 Eylül 1922 tarihini taşıyan ve “Düşmandan istihlas edilmiş ve edilecek olan mahallere muavenet hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 tarihli kanuna müzeyyel kanun layihası” 20 Eylül 1922 tarihinde meclise sunulmuş¹⁶⁷⁹ ve “müstaceliyet” kararıyla Maliye Encümeni’ne havale edilmiştir.¹⁶⁸⁰ Encümenin hazırladığı mazbata üzerine 25 Eylül’de yapılan görüşmelerde Afyonkarahisar mebusu Mehmet Şükrü Bey, konuya meskensizlik ve azalan nüfus arasındaki ilişki çerçevesinde bakmış ve kısa zamanda bu hanelerin tamir ve inşası için

¹⁶⁷⁶ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 20. 56. İctima, 17 Haziran 1338, s. 455.

¹⁶⁷⁷ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 20. 56. İctima, 17 Haziran 1338, s. 468-483. CA. 30. 18. 1. 1. 6. 36. 1. “Büyük Millet Meclisinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Haziran 1338, No. 534, s. 2. “Büyük Millet Meclisinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Haziran 1338, No. 535, s. 2.

¹⁶⁷⁸ “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 2. Kısım, s. 189. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14. 102. İctima, 24 Teşrinievvel 1337, s. 2-5. Teklif 4 çekimser oya karşılık 161 oyla kabul edilmiştir. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 102. İctima, 31 Teşrinievvel 1337, s. 2 vd.

¹⁶⁷⁹ 18 Eylül 1922 tarihli teklif için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 19.

¹⁶⁸⁰ CA. 30. 10. 5. 28. 38. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 23, 105. İctima, 20 Eylül 1338, s. 108. Ertuğrul mebusu Mustafa Kemal Bey müstaceliyet teklifinde bulunarak konunun derhal meclis gündemine alınmasını istemiştir. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 23, 107. İctima, 23 Eylül 1338, s. 154.

Yunan esirlerden yararlanmanın yanı sıra büyük inşaat şirketleri aracılığıyla bu işin yapılmasını önermiştir. Edirne mebusu Şeref Bey de hem suiistimallerin önüne geçeceği hem de çok daha sağlam yapıların elde edileceğinden bu işin şirketlere verilmesi lehinde görüş beyan etmiştir. Bu noktaların kanunun icrası için hazırlanması düşünülen talimatnamede yer alması istenir. Yapılan oylama sonucunda 25 Eylül 1922 tarihli “Düşmandan İstihlas Edilmiş ve Edilecek Olan Mahallere Muavenet Hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun” kabul edilmiştir.¹⁶⁸¹ Buna göre tahrip edilen mahallerde meskenlerin tamiri ve yeniden mesken ve baraka inşası için Maliye bütçesine 500.000 lira ilave edilmiş, bu tahsisatın sarfı için de bir talimatname hazırlanacağı birinci maddede yer almıştır.

Yukarıda 3 Nisan 1923 tarihli kanun kapsamında Vilayat-ı Şarkiyeye mültecilerinin meskenlerinin tamiri için Maliye bütçesine 1.000.000 lira ilave edildiğine değinmiştik.¹⁶⁸² Arşivde ulaştığımız bir belgeden bugün Gümüşhane ilimize bağlı olan Şiran kazasına, bu kanun kapsamında yapılan yardımlar hakkında bilgi edinmekteyiz. Ahalinin memleketlerine dönmekle birlikte iskanları için mesken bulunamadığı ve bunlara 3 Nisan 1923 tarihli kanun kapsamında tahsis edilmiş 15.000 liranın, yetmiş küsur köyün inşası için yetersiz olacağı bildirilmekle birlikte 10.000 lira daha ilave tahsisat gönderilmesi Maliye Vekaleti’nce hükümetten talep edilmiştir.¹⁶⁸³ İcra Vekilleri Heyeti’nin 16 Eylül 1923 tarihli toplantısında Şiran kazasındaki hanelerin tamir ve inşası için 3 Nisan 1923 tarihli kanun kapsamında 10.000 lira daha gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁸⁴

Doğu illerine mensup mebusların soru önergeleri vererek vekaletlerin faaliyetlerini denetledikleri dikkat çekmektedir. Örneğin 29 Kasım 1921 tarihli toplantıda Iğdır ve Sürmeli kazalarından gelen mektupları meclis gündemine sunan Kars mebusları Cavit, Fahrettin ve Ali Rıza Beyler Dahiliye ve Sıhhiye Vekaletlerine soru önergesi vermişlerdir.¹⁶⁸⁵ Mektuplarda “açlıktan ve soğuktan köşelerde hasta olup tedavisiz ölen zavallı Türk yavruların cesetlerinin belediyenin muavenet imkanı olmadığı için sahipsiz kalıp köpekler tarafından parçalandığı ve pek çoklarının da

¹⁶⁸¹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 23, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 174-179.

¹⁶⁸² Kanunun 4’üncü maddesinde, verilmiş olan tahsisatın 1923 senesi içerisinde sarf edilemeyen miktarının 1924 senesine aktarılacağı belirtilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 4, C. 28, 17. İctima, 3 Nisan 1339, s. 321 vd.

¹⁶⁸³ **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 33. 17/1.**

¹⁶⁸⁴ **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 33. 17/2.**

¹⁶⁸⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 119. İctima, 29 Teşrinisani 1337, s. 392.

kefensiz defnedildiği” bilgisine yer verilmiştir. Burada dikkat çeken noktalardan biri de hiçbir geliri olmayan belediyenin bunlara yardım elini uzatamadığıdır: “Belediye gülünç bir halde yaşıyor. Ancak kuru nam taşıyor. Millet her türlü vergiyi verdiği halde bir millî idareye malik değildir...”¹⁶⁸⁶ Yukarıda TBMM’nin teşkilatlanma çalışmalarını incelerken Muhacirin Müdüriyeti’nin kaldırılarak bu işin belediyelere terk edilmesi yönünde mecliste genel bir eğilimin olduğuna ancak Dahiliye Encümeni’nin “Belediyelerin muhacirleri iskan etmeye gerekli vesaiti ve malumatı olmadığı” gerekçesiyle buna karşı çıktığına temas etmiştik.¹⁶⁸⁷ Meclisin bilgisine sunulan mektuplar da bu kararın ne kadar doğru olduğunu ispatlamaktadır.

Soruyu yanıtlayan Sıhhiye Vekili Doktor Refik Bey, Iğdır ve Bayezid Kaymakamlıkları ile yapılan yazışmalar doğrultusunda burada 300 küsur nüfusa ilk taksit olarak 500 lira gönderildiği, bunlara ikinci bir taksit olarak da 1.000 lira civarında bir meblağın gönderileceği ve bunun dışında yardıma imkan olmadığı açıklamasında bulunmuştur.¹⁶⁸⁸

TBMM Hükümetinin Ankara ve Konya çevresinde bulunan Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin memleketlerine iadesi için 1920 yaz aylarından itibaren başlayan bir süreç içerisinde çalıştığına yukarıda değinilmişti. Bununla birlikte hükümetin Konya civarındaki boş araziye mültecileri iskan ederek kendi geçimlerini temin etme yoluna gittiği de görülmektedir. Örneğin Genç mebusu Celal ve Van Mebusu Hasan Sıddık Beylerin, Konya Pınarbaşı İstasyonu civarında bulunan boş araziye muhacir ve mülteci iskanına dair takriri 24 Şubat 1921’de mecliste okunmuş ve Dahiliye Vekaleti’ne gönderilmiştir.¹⁶⁸⁹ Dahiliye Vekili namına Sıhhiye Vekili Doktor Adnan Bey tarafından verilen 6 Mart 1921 tarihli yazılı cevap 19 Mart 1921 tarihinde mecliste okunmuş ve ziraat mevsimi geçmeden evvel, söz konusu boş araziye muhacir ve mültecilerin yerleştirilmeleri yönünde Konya Muhacirin Müdüriyeti’ne emir verildiği bilgisi arz edilmiştir.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁶ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 119. İctima, 29 Teşrinisani 1337, s. 393.

¹⁶⁸⁷ Hatırlanacağı gibi Hamdullah Suphi Bey de bu sorumluluğun belediyelere verilmesine karşı çıkmış ve “Lağım yaptırmaktan, sokağı sulatmaktan aciz birtakım heyetlere bu işin bırakılmasının” muhacir meselesinin çözümsüzlüğe terki anlamına geleceği değerlendirmesinde bulunmuştu. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 4, 63. İctima, 11 Eylül 1336, s. 89-90. Dahiliye Encümeni’nin kararı için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 10, 37. İctima, 28 Mayıs 1337, s. 339.

¹⁶⁸⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 120. İctima, 1 Kanunievvel 1337, s. 422.

¹⁶⁸⁹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 8, 156. İctima, 24 Şubat 1337, s. 397.

¹⁶⁹⁰ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 9, 9. İctima, 19 Mart 1337, s. 144

Van Mebusu Hasan Sıddık Bey'in 28 Mart 1921 tarihli oturumda bu defa Van ve Karakilise muhacirlerinin Konya Kadınhanı'nda iskan edilmelerine dair teklifi Dahiliye Vekaleti'ne havale edilmiştir.¹⁶⁹¹ 28 Nisan 1921 tarihli toplantıda yine Dahiliye Vekili namına Sıhhiye Vekili Doktor Adnan Bey tarafından verilen yazılı cevapta ziraat mevsimi geçmezden evvel mezkur araziye iskanları için Konya Muhacirin Müdüriyeti'ne talimat verildiği bilgisi paylaşılmıştır.¹⁶⁹²

1924 ve 1925 seneleri içerisinde de Vilayat-ı Şarkıye mültecileri için yasal düzenlemelerin altına imza atılmıştır. Trabzon mebusu Rahmi Bey, 8 Kasım 1923 tarihli "Mübadele, İmar ve İskan Kanunu"nın 1 ve 8'inci maddelerine istinaden düşman işgaline uğrayan mahallerde meskenleri tahrip edilmiş olanların iskanlarının Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'nin vazifesi olduğu ve bu vekaletin emval-i metrukeyi, muhacirler ile meskenleri düşman tarafından yakılmış ve tahrip edilmiş muhtaç ahaliye tahsis yetkisine sahip olduğunu beyanla¹⁶⁹³ Trabzon vilayetinin Rus işgali altında kaldığı sürede meskenleri Ruslar ve yerli Rumlar tarafından tahrip edilmiş olanların bu kanundan istifade etmelerine yönelik 12 Şubat 1924 tarihli takriri mecliste okunmuş ve hükümete havale edilmiş ancak teklif kabul edilmemiştir.¹⁶⁹⁴

Erzurum mebusu Rüştü Paşa ve arkadaşları tarafından sunulan 24 Ocak 1925 tarihli teklifte daha önce 3 Nisan 1923 tarihinde Vilayat-ı Şarkıye'nin imarı için verilen tahsisattan harcanamayan miktarın 1925 senesine aktarılması istenmiştir. Kanun teklifinden 1.000.000 liralık tahsisattan Erzurum'un payına 150.000 lira isabet ettiği bu paranın da ancak bir kısmının gönderilebildiği anlaşılmaktadır. Gönderilen miktar ihtiyaç sahiplerine ulaşmadan bankada beklemektedir. Rüştü Paşa bunun nedenini kanunun uygulanışındaki güçlüklerle açıklamıştır. Çünkü paranın dağıtımı için belirlenen

¹⁶⁹¹ Hasan Sıddık Bey, bu takririn "müstaceliyet" gerektirdiğini teklif etmişse de oturuma başkanlık yapan Doktor Adnan Bey, sual şeklinde olmayıp temenni mahiyetinde olduğundan müstaceliyet teklif edilemeyeceği yanıtını vermiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 9, 13. İçtima, 28 Mart 1337, s. 263.

¹⁶⁹² **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 10, 26. İçtima, 28 Nisan 1337, s. 122.

¹⁶⁹³ Lozan Antlaşması gereği Türk ve Rum nüfusun karşılıklı mübadelesi gündeme gelince yeni bir teşkilatlanma kararı alınmış ve 13 Ekim 1923 tarihli kanunla "Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti" oluşturulmuştur. **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 32. 1.** Çalışmanın 3. Bölümünde kuruluş süreci ayrıntılı olarak incelenecek olan vekalet hakkındaki meclis görüşmeleri için bkz. **TBMMZC**, Devre 2, İçtima Senesi 1, C. 2, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 621 vd. "Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti İhdasına Dair Kanun", 13 Teşrinievvel 1339/2 Rebiulevvel 1342, **Düstur**, 3. Tertip, C. 5. Vekaletin kurulmasının hemen ardından da 8 Kasım 1923 tarihli ve yirmi maddeden oluşan Mübadele, İmar ve İskan Kanunu" kabul edilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9. TBMMZC**, Devre 2, İçtima Senesi 1, C. 3, 50. İçtimai 8 Teşrinisani 1339, s. 294-306. "Mübadele, İmar ve İskan Kanunu", 8 Teşrinisani 1339/28 Rebiulevvel 1342, **Düstur**, 3. Tertip, C. 5.

¹⁶⁹⁴ **CA. 30. 10. 6. 36. 23/3. TBMMZC**, Devre 2, İçtima Senesi 1, C. 5, 101. İçtima, 13 Şubat 1340, s. 798.

kriter mahallerinde yapılacak hasar keşfidir. Ancak söz konusu hasarın boyutlarının çok büyük olması bu keşfi imkansız hale getirdiğinden söz konusu paranın kullanımı mümkün olmamıştır. Kullanıldığı düşünülecek olsa dahi Erzurum’a verilen 150.000 liralık tahsisattan ihtiyaç sahiplerine ancak 150-200 kuruş gibi küçük bir miktarın isabet edeceği belirtilir. Bu nedenle şimdiye kadar banka hesaplarında ve mal sandıklarında bulunup henüz harcanmamış olan tutarların derhal gönderilerek valilerin ve idare meclislerinin emrine verilmesi teklif edilmiştir.¹⁶⁹⁵ Teklif Maliye Encümeni tarafından da uygun bulunmuş ve oylama sonucunda 28 Şubat 1925 tarihinde kabul edilmiştir.¹⁶⁹⁶ Dört maddelik bu kanuna göre Maliye bütçesine ilave edilen 1.000.000 liralık tahsisattan 1923 ve 1924 senelerinde sarf edilemeyen kısmının 1925 senesinde sarf olunması ve bu tahsisatların köy, kasaba, şehir su yollarının inşası, sağlık işlerinin düzenlenmesi ve okul inşası için harcanması esası belirlenmiştir.

TBMM Hükümeti’nin içinde bulunduğu olağanüstü siyasî koşullar ve malî yetersizlikler dikkate alındığında mültecilerin memleketlerine iadesi için azamî gayret sarf ettiğini söylemek mümkündür. Bütçe ve tahsisatlar başlığı altında da incelendiği üzere ülkenin tüm kaynaklarının askerî harcamalara sarf edildiği bir sırada hükümetin Vilayat-ı Şarkîye mültecileri için mevcut kaynakları zorlayarak elinden geleni yaptığı ve halkçılık ilkesi doğrultusunda ülkenin hem doğusunda hem de batısında işgalden zarar görmüş halkı birbirinden ayırt etmediği dikkat çekmiştir. TBMM’deki mebusların konuşmalarında olaya nüfus çerçevesinden bakıldığı, doğu ile batı arasında herhangi bir ayırımın söz konusu olmadığı açıkça görülmektedir.

4. 5. TBMM’nin Vilayat-ı Şarkîye Mültecilerinin İaşesi İçin Yaptığı Çalışmalar

Hatırlanacağı gibi muhacir ve mültecilerin idare ve sevk tarzlarına dair kabul edilen 15 Haziran 1921 tarihli nizamnamenin 5’inci maddesiyle “muhacir ve mültecilerden memurin, mazulin veya tekaüt maaşı almayanların” iâşe hakkına sahip oldukları hükme bağlanmıştı. Üç ay boyunca devam edecek iâşenin üç ayın sonrasında komisyonların incelemesi sonucunda devamı ya da kesilmesine karar verilecekti.¹⁶⁹⁷ Hükümetin mültecilerin iâşesi adına yaptığı düzenleme bununla sınırlı kalmamıştır. Bu

¹⁶⁹⁵ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 66. İctima, 28 Şubat 1341, s. 6.

¹⁶⁹⁶ “3 Nisan 1339 Tarihli Kanunla Verilen Tahsisattan Sarf Edilemeyen Miktarının 1341 Senesinde Sarfı Hakkında Kanun”, **Resmî Ceride**, 2 Mart 1341, No. 86, s. 24.

¹⁶⁹⁷ CA. 31. 18. 1. 1. 3. 23. 20.

nizamnamenin gerek öncesinde gerek sonrasında yapılan bir takım yasal düzenlemelerle mültecilerin bir taraftan iaşeleri temin edilirken diğer taraftan da onların kendi geçimlerini temin edebilecek bir seviye getirmek için tohumluk dağıtımında bulunulmuştur. Böylece mültecileri tüketici bir halden üretici bir hale geçirmek için çaba sarf edilmiştir.

Meclisteki mebusların doğudaki vilayetlerde bulunan muhtaç ahali için tohumluk talep ettiği dikkat çekmektedir. Örneğin Van mebusu Hasan Sıddık Bey'in 2 Ekim 1920 tarihli teklifinde işgal sonrasında memleketlerine dönen Van mültecilerinin gelecek seneye ait tohumluk ihtiyaçlarının karşılanması için 5.000 liranın havale edilmesi teklifinde bulunduğu görülür.¹⁶⁹⁸ Hükümet önemli bir kararın altına imza atarak daha önce bütçe ve tahsisatları incelerken yukarıda temas ettiğimiz “Muhtacin-i Züraa Tavizen Tohumluk ve Çift Hayvanatı İtası Hakkındaki” 11 Aralık 1920 tarihli sekiz maddelik nizamnameyi kabul etmiştir. Nizamnamenin birinci maddesinde savaş, istila ve doğal afetler nedeniyle mahsulü zarar gören, çift hayvanı telef olanlarla muhtaç çiftçilere tohumluk ve çift hayvanı verilmesi için vilayet, liva ya da en yakın idari birimde bulunan en büyük mülkî amirin başkanlığında mal, ziraat ve baytar memurları ile Belediye Başkanı, idare meclisi üyelerinden bir komisyon oluşturulacaktır. Bu komisyonlar, muhtar ve ihtiyar heyetlerinden alacakları bilgiler ışığında muhtaç çiftçileri tespit edeceklerdir. İaşe ambarlarında zahire bulunan mahallerde, bu komisyonlarca “âynen ve ta’vizen” tohumluk dağıtımı gerçekleştirilecek ve miktarı ile cinsleri deftere kaydedilecektir. Bu tohumluklar mahsul alındıktan sonra Maliye Vekaleti'ne bağlı tahsildarlar tarafından geri alınıp iaşe ambarlarına teslim edileceğinden bu defterler mal sandıklarında saklanacaktır.¹⁶⁹⁹ Bu nizamname kapsamında muhtaç çiftçilere tohumluk ve çift hayvanı dağıtımının gerçekleşmesi için aynı tarihte Maliye hazinesine 300.000 lira tahsisat ilave edilmiştir.¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 117 İctima, 20 Kanunievvel 1336. Yine Muş Mebusu Ahmet Hamdi Efendi'nin, Muş ahalisinin hicreti dolayısıyla kaynaklanan mağduriyetlerinin telafisi için tohumluk ve çift hayvanı konusunda hükümetten yardım bekledikleri şeklindeki teklifi meclisin 18 Aralık 1920 tarihli toplantısında okunmuştur. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 116. İctima, 18 Kanunievvel 1336, s. 402.

¹⁶⁹⁹ Muhtacin-i Züraa Ta’vizen Tohumluk ve Çift Hayvanatı İtası Hakkında Nizamname” için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 22. 7.** Anadolu’da Muhtaç Çiftçilere Yardım İçin”, **Vakit**, 9 Kanunisani 1337, No. 1108, s. 2. Sakarya Savaşı sonrasında 14 Aralık 1921 tarihli kararla nizamnamenin 3’üncü maddesinde yeni bir düzenleme yapılmıştır. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 41. 8.**

¹⁷⁰⁰ **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 22. 6.**

Verilen bu tohumluklar, savaş nedeniyle iş gücünün büyük bir kesimi silah altına alınmış da olsa, üretim kapasitesini artırması açısından büyük bir rol oynamıştır. İktisat Vekili Celal Bey'in bu konuda Hakimiyet-i Milliye gazetesine vermiş olduğu beyanat önemlidir. Celal Bey, Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılması için yetki verilen tohumlukların, nizamnamesi usulünce nakden ya da aynen dağıtıldığı bilgisini paylaşır ve kısa zaman içinde mahallerinden alınan bilgiler çerçevesinde ekim yapılan alanların da miktarının öğrenileceği bilgisini ilave eder.¹⁷⁰¹ Dağıtılan bu tohumluklardan 1921 sonbaharında elde edilen mahsule dair resmî rakamları yine “Hakimiyet-i Milliye” gazetesini paylaşmıştır. Buna göre Malatya livasında 306.000 dönüm, Antep'te 300.000 dönüm, Çankırı'da 180.000, Lazistan'da (Rize) 45.000, Zonguldak'ta 273.790, Erzincan'da 41.000, Elaziz'de 981.764, Kastamonu'da 1.200.000, Canik'te 13.750, Muş'ta 87.000, Gümüşhane'de 64.800, Çubuk'ta 10.000, Genç'te 33.000, Sinop'ta 80.000, Kayseri'de 305.333, Trabzon'da 22.300, Aksaray'da 145.000, Yozgat'ta 250.000, İzmit'te 382.316, Bolu'da 116.700, Van'da 67.000, Sivas'ta 560.000, Siirt'te 15.000, Çorum'da 307.000, Burdur'da 49.000, Silifke'de 146.900, Denizli'de 285.412. Eskişehir'de 63.000, Niğde'de 190.000, Urfa'da 276.000, Ardahan'da 8.000, Karahisarşarki'de 16.716, Amasya'da 154.000, Erzurum'da 74.000, Maraş'ta 450.000 dönümlük alanda ekim yapılmıştır.¹⁷⁰² Dikkat edilecek olursa büyük oranda ekimin yapıldığı araziler ya doğrudan doğu illeri ya da doğu illerinden gelen mültecilerin geçici olarak bulundukları iç bölgelerdir.

TBMM Hükümeti'nin iâşe ve tohumluk konusunda bir başka teşebbüsü ise İstanbul Hükümeti tarafından geçmiş tarihlerde verilmiş olan tohumluk bedellerinin affı olmuştur. Bu konuda 2 Kasım 1920 tarihiyle Hükümet tarafından hazırlanan kanun teklifi 11 Kasım 1920'de meclise sunulmuş ve Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁷⁰³ Teklifte 1918 ve 1919 senelerinde Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon vilayetlerindeki muhtaç çiftçilerin tohumluk ve yemeklik ihtiyacı olarak İstanbul hükümeti tarafından “tavi'zen” yani bedeli ileride alınmak üzere verilmiş olan tohumluk zahirenin, aynen ve bedelen tahsilinden vazgeçilmesi esası benimsenmiştir. Teklifin encümenlere havalesinden ancak altı ay sonra, 21 Nisan 1921 tarihinde meclisin gündemine geldiği görülmektedir. Kanunun gerekçesinde hem Romanya'dan ithal

¹⁷⁰¹ “Celal Beyefendi'nin İzahatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Kanunisanı 1338, No. 395, s. 1.

¹⁷⁰² “Sonbahar Mahsulatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Şubat 1338, No. 426, s. 2.

¹⁷⁰³ **CA. 30. 18. 1. 1. 18. 8. TBMMZC.** Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 5, 97. İçtima, 11 Teşrinisani 1336, s. 346.

edilen hem de Kağızman ve Sarıkamış askerî ambarlarında bulunan zahirenin 1918 ve 1919 senelerinde Erzincan ve Erzurum'da bulunan muhtaç çiftçilere dağıtıldığı ancak bunların kalitesizliği ve iklim şartları gibi etmenler birleşince mahsulün azlığı dile getirilmiştir. Bu zor şartlarda bölge halkından bu tohumluk bedellerini talep etmek oralarda mevcut iâşe buhranını artıracak gibi yeni bir göç dalgasına da sebebiyet verecektir. Bu tehlikeleri öngören hükümetin Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon vilayetlerine verilmiş tohumlukların affını uygun gördüğü teklifin gerekçesinde beyan edilmiştir.¹⁷⁰⁴

Gerekçenin okunmasının ardından mebuslar arasında başlayan tartışmalarda Karesi mebusu Hasan Basri Bey, bunu sadece birkaç vilayetle sınırlı tutmayarak “memalik-i müstahlasaya” genişletmenin daha uygun olacağını teklif etmiştir. Erzurum mebusu Salih Efendi, halkın fukara olduğunu ve bunun başlangıçta Vilayat-ı Şarkiye için kabul edilmesi gerektiğini ve “Vilayat-ı Garbiye elimize geçince oraya da tatbik edilmesini” teklif etmiştir. Erzurum Mebusu Durak Bey ise buna “Vilayat-ı Şarkiye ya da Garbiye” demek yerine “Vilayat-ı müstahlasa” demenin çok daha uygun bir ifade olacağını savunmuştur. Bunun üzerine “isim zikredilmeyerek düşmandan istihlas edilen mahaller ahalisine” şeklinde maddenin değiştirilmesi kabul edilmiş ve Kavanin-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁷⁰⁵ Birinci maddede gerekli değişiklik yapılarak teklif 30 Nisan 1921 tarihli toplantıda yasalaşır.¹⁷⁰⁶ Buna göre 1334 (1918) ve 1335 (1919) senelerinde muhtaç çiftçilere hükümet tarafından dağıtılan tohumluk ve yemeklik zahirenin tahsil edilmeyen kısımlarının düşmandan kurtarılmış mahaller ahalisinden aynen ve bedelen tahsilinden vazgeçilmiştir. Daha önce olduğu gibi bu konuda da ülkenin doğusu ve batısı arasında bir ayrımın olmadığı, “fukara halka” yardım edilmesi gerektiği şeklindeki “Halkçı” yaklaşımın mecliste hakim olduğu görülür.

Yukarıda mültecilerin sevki başlığı altında ağır kış koşulları nedeniyle hükümetin başlamış olan mülteci sevkiyatını çeşitli zamanlarda durduğu ifade edilmişti. Böyle

¹⁷⁰⁴ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 10, 23. İçtima, 21 Nisan 1337, s. 61.

¹⁷⁰⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 10, 23. İçtima, 21 Nisan 1337, s. 64.

¹⁷⁰⁶ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 10, 27. İçtima, 30 Nisan 1337, s. 164-165. “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affı Hakkında Kanun”, 30 Nisan 1337/23 Şaban 1339, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Kısım 2, s. 130. “Borç Affı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Mayıs 1337, No. 174, s. 2. “Züraa Faydalı Bir Kanun”, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Mayıs 1337, No. 186, s. 2. Sakarya Savaşı sonrasında bu kanunun birinci maddesinde gerekli değişiklik yapılarak Sakarya ve havalisi muhtaç çiftçileri için de uygulamaya konulacaktır. 10 Kasım 1921 tarihli kanun için bkz. “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affı Hakkındaki Kanunun Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun”, 10 Teşrinisani 1337/11 Rebiyülevvel 1340, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Kısım 2, s. 193.

durumlarda mülteciler bulundukları yerlerde geçici olarak iskan edilerek iaşeleri temin edilmiştir. 27 Kasım 1921 tarihinde Konya'dan Sıhhiye Vekaleti'ne çekilen telgrafta yer alan bilgiler hem bu uygulamayı göstermesi hem de göçün ne büyük bir sosyal ve iktisadî sorun haline geldiğini kanıtlaması açısından önemlidir. Bu nedenle aynen aşağıda aktarıyoruz:

“Muhacir ve mültecilerin tarz-ı idare ve sevkleri hakkındaki nizamnamenin 5'nci maddesinin 'B' işaretli fıkrası mucibince teşkil olunan 'Tetkik-i Ahval Komisyonu'nca muhtaç-ı iaşe olduklarına karar verilen 616 hanede 1.008 kebir ve 550 sagir nüfustan tarih-i hicret-i vürudlarına nazaran ahali-i kadîm halini almış olan 261 hanede 255 sagir ve 3.320 kebir Rumeli muhacirlerinin böyle tûl müddet Muhacirin tahsisatından iaşeleri kendilerini işsizlik ve ataletle sevk edeceğinden muhacirin-i merkumenin say'-ı zatîyeleriyle iaşelerini temin etmek üzere, iaşe kayıtlarının terkihi icap edeceğinden ve kalan Vilayat-ı Şarkîye ve memalik-i meşgule mültecilerinden 355 hanede 688 kebir ve 302 sagir nüfusun şehri iaşe bedelleri olan 87.095 kuruşun her ay Mal Sandığından tesviyesi, vilayet emval-i umumîyesinin ordu ihtiyacına hasredilmesi nedeniyle kabil olmadığından, gerek mezkur mültecilerin ve gerek mülhakatta bulunanların sene-i hâlliye Teşrinievvelinden Şubat gayesine kadar iaşe bedelleri için 1 milyon kuruş nakden irsali Muhacirin Komisyonu ifadesiyle arz olunur.”¹⁷⁰⁷

Bu ifadelerle Balkan Savaşları ile gelen Rumeli muhacirlerinin bile Anadolu'da kesin iskan edilemedikleri, buna Vilayat-ı Şarkîye mültecileri ile Batı Anadolu'da Yunan işgalinden kaçarak gelen diğer muhacirlerin eklendiği ve malî kaynakların askerî harcamalara tahsis edildiği bir sırada bunlarla gereği gibi ilgilenilemediği anlaşılmakta, Anadolu'daki sosyal ve iktisadî çöküntü gözler önüne serilmektedir.

15 Aralık 1921'de Sıhhiye Vekaleti'nden Konya'ya verilen cevapta Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin günü gününe iaşelerinin temini için Maliye Vekaleti'ne müracaat edilerek tahsisat istendiği, neticede 200.000 kuruşun gönderildiği ve “şimdilik bununla temin-i idare edilmesi” bildirilmiştir.¹⁷⁰⁸ Gönderilen miktar, talep edilenin beşte biridir. Bu durum ancak savaşın malî yapısı üzerinde oluşturduğu baskı ile açıklanabilir.

5 Aralık 1920 tarihiyle Aksaray Mutasarrıflığından çekilen telgrafta mültecilerin iaşesi için 200.000 kuruşluk bir havale talebinde bulunulmuş ve gecikmeli de olsa 23

¹⁷⁰⁷ CA. 272. 12. 39. 34. 7/5.

¹⁷⁰⁸ CA. 272. 12. 39. 34. 7/3.

Mart 1921’de Muhacirin tahsisatının 7’nci İaşe maddesinden 2.000 liralık (200.000 kuruşluk) bir havale Aksaray’a gönderilmiştir.¹⁷⁰⁹

Kış koşulları nedeniyle sevkiyata ara verildiği bir sırada Sivas’ta geçici olarak iskan edilen mültecilerin “yalnız acize ve kadınlar ile işe güce muktedir olmayan malul aksam-ı zükûrdan” olması nedeniyle, bunların geçici bir süre iaşelerinin temini Sivas Vilayeti tarafından 27 Aralık 1921 tarihli şifre ile talep edilmiş ve bunların iaşesi için 10.000 kuruşluk havale gönderilmiştir.¹⁷¹⁰

Hükümet yukarıda temas edilen kanun ve nizamnameler çerçevesinde doğu illerindeki mültecilerin iaşe ve tohumluk ihtiyaçlarını karşılamış ve imkanlar dahilinde yapılan müracaatları olumlu sonuçlandırmıştır. Örneğin Ardahan’dan gelen talepler üzerine 25 Aralık 1921 tarihinde Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nden Ardahan Mutasarrıflığına gönderilen yazı ile gerekli havalenin çıkarıldığı bilgisi verilmiştir.¹⁷¹¹ 1921 senesi içerisinde Muş ahalisine tavizen verilen 5.000 liralık tohumun affedilmesi için yapılan ilk müracaat 3 Ocak 1923’te reddedilmiştir. Muş ahalisinin gerek Rus işgalinden gerekse Ermeni saldırılarından çok büyük zarar görmüş olması nedeniyle bu paranın Maliye Vekaleti’nin muavenet faslından karşılanması şeklindeki ikinci talep ise söz konusu fasıldaki mevcudun 5.000 lirayı karşılamaya yetmeyeceği gerekçesi ile bir kez daha reddedilecektir. Bunun üzerine 14 Mart 1923’te İktisat Vekili tarafından İcra Vekilleri Heyeti’ne yapılan müracaatta “Rus ve Ermeni tecavüz ve istilasından hayli mutazarrır olan ve pek fakir düşen bu liva halkının elan tekasit-i muayene-i te’diyeye malî durumları katiyyen gayri müsait olduğundan” ileride affedilmek üzere tahsilatın şimdilik ertelenmesi talep edilmiştir.¹⁷¹² Talep, 20 Mart 1923 tarihli Hükümet toplantısında ele alınarak 5.000 liralık tahsisatın tahsilinin ileride affedilmek üzere şimdilik tecili kabul edilmiştir.¹⁷¹³

Muş ve Bitlis livaları dahilinde bulunan Şeyh Abdülbaki Efendi’ye ait yedi köyün savaş ve istila nedeniyle tarımsal faaliyetlerini sürdürecek imkanlardan mahrum kaldığı yönünde yapılan müracaat neticesinde, İcra Vekilleri Heyeti’nin 22 Şubat 1921 tarihli

¹⁷⁰⁹ CA. 272. 74. 69. 52. 35/5 ve CA. 272. 74. 69. 52. 35/1.

¹⁷¹⁰ 31 Ocak 1922 tarihli 10.000 kuruşluk havale için bkz. CA. 272. 12. 39. 37. 2/1.

¹⁷¹¹ CA. 272. 12. 39. 34. 3/1.

¹⁷¹² CA. 30. 10. 214. 449. 1/3.

¹⁷¹³ CA. 30. 10. 214. 449. 1/1.

kararıyla bu karyeler için 3.000 liranın Şeyh Abdülbaki Efendi'ye verilmesi kabul edilmiştir.¹⁷¹⁴

Siverek'te bulunan Bayezid, Erzurum ve Van mültecileri Dahiliye Vekaleti'ne gönderdikleri 11 Nisan 1921 tarihli telgrafta “hükümetten şimdiye kadar bir para olsun yevmiye ve iâşe alamadıkları” için yollarda sefil kaldıklarını beyan ve bir an önce memleketlerine sevklerini talep etmişlerdir.¹⁷¹⁵ Bunun üzerine 12 Nisan 1921 tarihli talimatla bu mülteciler için sevk tahsisatı istenildiği ve bu tahsisat gönderilinceye kadar “sefaletlerine meydan verilmeden mültecilerin iâşesi” gereği Diyarbakır Vilayeti'ne emredilmiştir.¹⁷¹⁶

Hükümetin mültecilerin iâşesini temin için hususî kararnameler suretiyle bazı tedbirlere müracaat ettiği de görülür. Örneğin 13 Haziran 1921 tarihli bir kararnameyle hem Rus istilasını hem de Rum çetelerinin faaliyetleri nedeniyle büyük bir tahribata uğrayan Lazistan (Rize) ahalisinin “tehvini ihtiyacı için” gıda maddelerinin hükümet tarafından uygun fiyatlarla ihtiyaç sahiplerine dağıtılması esası benimsenmiş, bu gıda maddelerinin Ziraat Bankası'nın sermayesiyle İktisat Vekaleti'nce satın alınarak Lazistan'a gönderilmesi, dağıtım işinin de İktisat, Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye, Maliye ve Dahiliye Vekaletlerince düzenlenmesi kabul edilmiştir.¹⁷¹⁷

Bu tarzda bir başka düzenleme Kars için yapılmıştır. “Pek elim bir zaruret ve sefalet içinde kaldığı cihetle ilkbahara kadar iâşeleri mecburi olan” Kars ahalisi için acil olarak 5.000 lira ve ilkbahar sonrası için de tohumluk bedeli olarak 30.000 lira talep edilmiş ve 22 Şubat 1922 tarihli kararname ile 5.000 liranın Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nden ya da Hilal-i Ahmer'den, tohumluk bedelinin de İktisat Vekaleti'nden temin edilmesi Hükümetçe kabul edilmiştir.¹⁷¹⁸ 30 Nisan 1922 tarihli bir başka kararname ile Kars ili de dahil olmak üzere Artvin, Iğdır ve Kulp'a açlık içinde bulunan halkın iâşesini temin maksadıyla 20.000 liranın verilmesi kararlaştırılır.¹⁷¹⁹ Kızılay Arşivi'nde ulaştığımız bir belgede Sıhhiye Vekaleti bütçesinden verilecek 5.000

¹⁷¹⁴ CA. 30. 18. 1. 1. 2. 36. 6.

¹⁷¹⁵ CA. 272. 12. 38. 30. 16/2.

¹⁷¹⁶ CA. 272. 12. 38. 30. 16/1.

¹⁷¹⁷ CA. 30. 18. 1. 1. 3. 24. 14.

¹⁷¹⁸ CA. 30. 18. 1. 1. 40. 50. 5.

¹⁷¹⁹ CA. 30. 18. 1. 1. 5. 14. 3

lira ile İktisat Vekaleti bütçesinden verilecek 20.000 liranın “Erzurum Hilal-i Ahmer tahsisatından” 1922 Ekim ve Kasım aylarında ödendiği anlaşılmaktadır.¹⁷²⁰

Hükümet, muhtaç köylü ve çiftçileri tarım aletleri, çift hayvanatı açısından da desteklemeye çalışmıştır. Tekalif-i Millîye emirleri kapsamında nakil hizmetini sürdürmek için ordu emrine alınan öküzlerden hizmet veremeyecek kadar cılız olanların bedelsiz bir şekilde fakir ve muhtaç köylüye dağıtılması için Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey tarafından verilen 26 Ekim 1921 tarihli teklif, 28 Kasım 1921’de mecliste okunmuş ve Layiha Encümeni’ne havale edilmiştir.¹⁷²¹ Teklifte ordunun elinde bulunan dermansız ve cılız öküzlerin fakir köylülere verilmesi talep edilmektedir. Maliye Encümeni teklifi kabul etmekle birlikte bazı değişikliklere gitmiştir. Buna göre birinci maddede sadece öküzler değil ordu elindeki dermansız ve zayıf her türlü hayvan şeklinde değişikliğe gidilirken, fakir köylüler yerine “muhtaç çiftçiler” ifadesini kullanarak kanunun kapsamı genişletilmiştir.¹⁷²² Besim Atalay Bey yaptığı konuşmada konuya iktisadî bir çerçeveden yaklaşmıştır: “Bizim gibi çiftçi bir kavmin dünyasını tutan şüphesiz öküzlerdir. Bizim elimizden öküzlerimizi alırsanız aç ve çıplak kalırsınız... Öküzsüz köylünün hayatı kabil değildir... Güzümüzün önünde ölen öküzleri ölmekten men’ edemeyen bizler, acaba dünyada hangi inkılabı yapacağız?..”¹⁷²³

Yapılan tartışmaların ardından teklif düzenlenmek üzere Müdafaa-i Milliye Encümeni’ne havale edilmiştir. 25 Aralık 1921 tarihli değişiklik meclisin 5 Ocak 1922 tarihli oturumunda kabul edilerek kanunlaşır. Buna göre ordu ve cephe gerisinde bulunan zayıf ve dermansız hayvanlardan ihtiyaca lüzumu olmayanlar ile fazla kağı arabalarının bedelsiz bir şekilde muhtaç çiftçilere ve tercihen düşman istilasından zarar görmüş havalideki muhtaç çiftçilere dağıtılması kararlaştırılmıştır.¹⁷²⁴

Muhtaç çiftçilere tarım aletlerinin dağıtılması konusunda Ziraat Bankası’ndan istifade edildiği görülmektedir. Ziraat Bankası Birinci Dünya Savaşı sırasında getirilip kullanılamayan veya kullanıldıktan sonra bozulan tarım araç gereçlerini toplayarak bunları tamir etmekte ve muhtaç köylüye dağıtmaktadır. Bu tamir işi için Ankara,

¹⁷²⁰ **TKA. 983/4. 11** ve **TKA. 983/4. 1.** 5.000 lira havaleden ilk etapta 4.800 liranın dağıtımı gerçekleştirilmiştir. **TKA. 983/4.**

¹⁷²¹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 118. İctima, 28 Teşrinisani 1337, s. 362. 5 Aralık 1921 tarihli oturumda da Maliye ve Müdafaa-i Milliye Encümenlerine havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 122. İctima, 5 Kanunievvel 1337, s. 36. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 36. 15.**

¹⁷²² **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 131. İctima, 20 Kanunievvel 1337, s. 174.

¹⁷²³ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 131. İctima, 20 Kanunievvel 1337, s. 174.

¹⁷²⁴ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 140. İctima, 5 Kanunisani 1338, s. 326-329.

Konya, Erzurum, Sivas, Samsun, Karahisar, Antalya ve Trabzon’da tamirhaneler açmıştır.¹⁷²⁵

4. 6. TBMM’nin Vilayat-ı Şarkiye Mültecilerine Tanıdığı Muafiyetler

TBMM Hükümeti, Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine İstanbul Hükümeti’nin yaptığı gibi vergi ve askerlik konularında muafiyetler sağlayarak onları mevcut imkanlar dahilinde biraz daha refaha kavuşturmaya çalışmıştır. Bu nedenle pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da İstanbul Hükümeti ile TBMM Hükümeti arasında bir devamlılık söz konusudur.

15 Haziran 1921 tarihli “Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname”de bu konuya ilişkin herhangi bir düzenleme yer almadığı için özellikle doğu illerine mensup mebusların sundukları tekliflerle mültecileri bu tür görev ve sorumluluklardan muaf tutmaya çalıştıkları görülür.

Hükümetin bu konudaki ilk adımı “vilayat-ı müstahlasa ahalisi” için gelir vergisine yönelik düzenleme olmuştur. Hatırlanacağı gibi İstanbul Hükümeti’nin kabul ettiği 6 Mayıs 1919 tarihli kanunda, düşman istilasından kurtarılan mahaller ahalisinin “istila zamanına tesadüf eden senelere ait bil-umum tekalif-i emirîyeden münbais dünyunu ile 335 ve 336 senelerine ait emlak ve arazi ve temettü vergileri ve bunların küsuratı kezalik muaftır” hükmüne yer verilmişti. Maliye Vekaleti, bu düzenlemeyi esas alarak hazırladığı 24 Temmuz 1920 tarihli yeni bir teklifi hükümete sunmuş ve hükümet de 25 Temmuz 1920’de kabul ederek meclise göndermiştir.¹⁷²⁶ Meclis gündemine gelen teklif Maliye Encümeni’ne havale edilir.¹⁷²⁷ Teklifin gerekçesinde, en ziyade fakir ve işgalden zarar görenlerden bile ağnam ve aşar vergisi alınırken hali hazırda emlak ve araziden istifade eden zenginler ile savaş yıllarında kazanç elde eden esnaf ve tüccarın bundan istisnası uygun olmadığından emlak ve arazisine zarar gelmeyen ve tehcirden dönüp arazisine sahip olan kişilerin vergilerden istisnası ve 1920 senesi için vergi alınmaması mümkün görülmeyle 6 Mayıs 1919 tarihli kanunun tadili dile getirilmiştir. Ancak kanun teklifinin ikinci maddesinde işgal ve tehcir sırasında meydana gelen tahribatın, emlakın değerinin yarısına karşılık gelmesi halinde vergi

¹⁷²⁵ “Ziraat Bankası Ne ile Meşguldür”, **Hakimiyet-i Millîye**, 27 Haziran 1337, No. 220, s. 1.

¹⁷²⁶ 25 Temmuz 1920 tarihli Hükümetin teklifi için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 7.**

¹⁷²⁷ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 41. İctima, 31 Temmuz 1336, s. 4.

alınmayacağı belirtilmiş ve üçüncü maddede hasar tespitinin belediyelerce yapılacağı ifade edilmiştir.¹⁷²⁸

Teklif hakkında Kavanin-i Maliye Encümeni'nin mazbatasında, işgale uğrayan mahaller ahalisinden temettuat ve akar vergilerinin alınması uygun görülmüşse de harap olan memleketlerde henüz küçük haneler inşası için çabalayan halktan 1920 senesine kadar meskenlerinden vergi alınmaması yönündeki 6 Mayıs 1919 tarihli kanunun büyük faydaları olduğu cihetle, mesken ve arazi vergisi hakkındaki muafiyetin 1920 senesi sonuna kadar uzatılmasının uygun olacağı şeklinde değerlendirme yapılmıştır.¹⁷²⁹ Muvazene-i Maliye Encümeni de istila sebebiyle harap olan hanelerin çoğunluğunun henüz inşa edilmemiş olması nedeniyle zaten bunlardan vergi alınamayacağı şeklinde görüş beyan ederek emlak vergisi alınmamasını onaylamıştır. Ancak encümen, tehcirden dönenlerin emlak ve arazileri mevcut bulunduğundan bunların muafiyetine gerek olmadığını beyanla teklifte değişikliğe gitmiştir.¹⁷³⁰

23 Ağustos 1920'de yapılan görüşmelerde söz alan Maliye Vekili Ferit Bey, bu kanunun ülkede adaleti sağlamak maksadıyla düzenlendiğini ifade ederek, işgale uğramış sahalar ahalisinin servetlerini kaybederek memleketin çeşitli yerlerine savrulduklarını ve geri döndükleri zaman kuru bir araziden başka bir şeyle karşılaşmadıklarını hatırlatmış ve “onun için memalik-i müstevliye ahalisinden sadece temettü ile akar vergisinin alınmasına” taraftar olduklarını, mesken ve arazilerinden herhangi bir vergi talep edilmeyeceğini açıklamıştır.¹⁷³¹ Yapılan görüşmelerin ardından 23 Ağustos 1920 tarihli “Memalik-i Müstahlasa Ahalisinden Temettü ve Akarat Vergilerinin ve Tehcirden Avdet Edenlerden Temettü ve Akar ve Emlak ve Arazi Vergileriyle Küsuraatı Munzamının İstifası Hakkında Kanun” kabul edilmiştir.¹⁷³² Buna göre memalik-i müstahlasa ahalisi ile tehcirden avdet edenlerin temettü ve akar vergilerinin 1920 senesi başlangıcından itibaren tahsil edileceği birinci maddede yer almakla birlikte Ferit Bey'in de ifade ettiği gibi vilayat-ı şarkiye mültecilerinin mesken ve arazileri bu kapsama dahil edilmemiştir. İstanbul Hükümeti'nin kabul ettiği 6 Mayıs

¹⁷²⁸ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 55. İçtima, 22 Ağustos 1336, s. 414.

¹⁷²⁹ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 55. İçtima, 22 Ağustos 1336, s. 415.

¹⁷³⁰ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 55. İçtima, 22 Ağustos 1336, s. 416. **CA. 30. 18. 1. 1. 1. 9. 9.**

¹⁷³¹ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 3, 56. İçtima, 23 Ağustos 1336, s. 452 vd.

¹⁷³² **Ceride-i Resmîye**, 21 Şubat 1337, No. 3, s. 2. “Memalik-i Meşgule Ahalisi ile Muhacirinden Temettü ve Akar Vergileriyle Munzamının Tahsiline Dair Kanun”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Eylül 1336, No. 60, s. 4.

1919 tarihli kanunun bu kanunla muhalif olan hükümlerinin feshedildiği ikinci maddede yer almıştır.

Aşar vergisinin üç katına çıkarılması için yapılan teklifin meclisteki tartışmaları sırasında da Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin bundan muaf tutulması doğu vilayetlerine mensup mebuslarca savunulmuştur.¹⁷³³ Bitlis mebusu Resul Bey, aşarın üç katına çıkarılması için 1329 ve 1330 senelerinin esas alınması halinde “o zamanlar yüz elli hanelik bir köyde, şimdi ancak beş ev bulunduğundan” ahalinin mağduriyetine sebebiyet verileceğini ileri sürerek “vilayat-ı müstahlasa ahalisinin istisnasını veya aşarın sene-i sabıka dairesinde istifasını” teklif etmiştir. Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey de Vilayat-ı şarkiye ve müstahlasanın emlak vergisinin affedildiğini ancak asıl affa tabi olması gerekenin aşar olduğunu beyanla, “... Lütufkârlık gösterelim... Ellerin çift ve çubuğu kalmamış olan ve hakikaten muhtaç-ı muavenet bir halde bulunan vilayat-ı müstahlasa ahalisini bu bârdan kurtaralım” teklifinde bulunur.¹⁷³⁴ Çorum mebusu Ferit Bey ise adaletsizliğin söz konusu olmadığını, çünkü mahallerince yapılacak tahkikat neticesinde aşar oranının azaltılabileceğine dair Aşar Kanunu’nda hüküm yer aldığını, bu nedenle herhangi bir mağduriyetin doğmayacağını beyan etmiştir. Bunun üzerine Muş mebusu Osman Efendi verdiği bir teklifte, yalnızca vilayat-ı müstahlasadaki kura için 1919 ve 1920 senesinde aşara tabi tutulacak köylerin, mahalleri idare meclislerince yapılacak inceleme neticesinde aşar bedellerinin belirlenmesini istemiştir.¹⁷³⁵ Erzurum mebusu Durak Bey, Aydın mebusu Tahsin Bey ve Antep mebusları Mehmet Şahin ve Abdurrahman Beylere ait ve istilaya uğrayan mahallerin aşardan istinasını isteyen teklifleri okunmuş, ancak bu teklifler reddedilmiştir. Bitlis Mebusu Resul Bey dört sene felaket içinde dolaşan ve memleketlerine dönen ahalinin bu kanundan istisnasını, Van Mebusu Hakkı Bey de aynı şekilde istinasını ve yerine aşar oranının tahmini usulünü teklif etmişlerse de bu teklifler dikkate alınmamıştır.¹⁷³⁶ 17 Ağustos 1920 tarihli toplantıda kabul edilen yedi maddelik “Aşarın Teslise Rabtı Hakkındaki Kanun” içeriğinde, işgalden kurtarılmış yerler için bir muafiyetin olmadığı görülür.¹⁷³⁷ Bu

¹⁷³³ Aşarın üç misline çıkarılması hakkında 25 Temmuz 1920 tarihli teklif hakkında bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 1. 6. 4. TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3, 44. İctima, 7 Ağustos 1336, s. 123.

¹⁷³⁴ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3. 46. İctima, 10 Ağustos 1336, s. 168.

¹⁷³⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3. 46. İctima, 10 Ağustos 1336, s. 170.

¹⁷³⁶ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3. 46. İctima, 10 Ağustos 1336, s. 172-174.

¹⁷³⁷ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 3. 51. İctima, 17 Ağustos 1336, s. 279 vd. “Aşarın Teslise Rabtı Hakkında Kanun”, **Ceride-i Resmîye**, 14 Şubat 1337, No. 2, s. 4.

durumun nedeni olarak Ferit Bey'in de ifade ettiği gibi Aşar Kanunu'nun zaten mahallerine göre aşar oranının düzenlenmesine izin veriyor olması gösterilebilir.

Siirt mebusu Salih Efendi ve arkadaşlarının savaş ve işgal nedeniyle büyük zararlara uğramış Erzurum, Van ve Bitlis gibi Vilayat-ı Şarkîye ahalisinin 1921 ve 1922 senelerinde küçükbaş hayvandan alınan ağnam vergisine uygulanacak zamdan istisna tutulmaları yönündeki teklifi hakkında, Layiha Encümeni mazbatası 8 Ocak 1921 tarihli toplantıda okunmuştur. Teklifi reddeden Layiha Encümeni'nin gerekçesinde savaş yıllarında zarar gören tek havalinin Vilayat-ı Şarkîye olmadığı, vatanın her noktasındaki ve millet fertlerinin zarar gördüğü belirtilmekle birlikte “mukaddes davada” zafere doğru ilerlendiği şu sırada maddî ve manevî güçlerin seferber edilmesi gerektiği ve “vazife-i vataniye” olan böyle bir sorumluluğun birkaç vilayete hasredilmesinin adalete uygun olmayacağı beyan edilmiştir. Layiha Encümeni'nin ortak vatan üzerinde yaşayan bireylerin kader birlikteliği yaptıkları ve bu acıdan herkesin kendi payına düşeni aldığı hususuna işaret etmesi önemlidir. Ayrıca maddî ve manevî güçlerin bu sıkıntılı süreçte seferber edilmesi talebi, birlik ve beraberlik hislerinin pekiştirilmesi açısından önemli bir istektir. Yapılan oylamada encümenin mazbatası kabul ve teklif reddedilmiştir.¹⁷³⁸

Teklifin reddinden kısa bir süre sonra Karesi Mebusu Vehbi Bey, benzer bir teklifi Yunan işgalinden zarar gören Gediz, Simav, Demirci ve Gördes havalisi için yapmış ve bu teklif mecliste ülkenin doğusu-batısı tartışmasını beraberinde getirmiştir. Layiha Encümeni teklif hakkında hazırlamış olduğu mazbatada düşman tahribatına maruz kalan bölgelerin sadece buralarla sınırlı olmadığı için sadece bu kazalar mahsus bir muafiyet uygulamasının adalete uygun olmayacağı değerlendirmesiyle teklifin reddini isteyerek yukarıdaki tavrını sürdürmüştür.¹⁷³⁹ Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey, daha evvel “Şark Vilayetleri mültecileri” hakkında verilen aynı teklifin meclis tarafından reddedildiğini hatırlatarak, encümenin değerlendirmesini adalete uygun olduğunu beyan etmiştir. Erzincan mebusu Osman Fevzi Efendi de “halka doğru gitmek” yaklaşımıyla konu ele alınacak olursa, Vehbi Bey'in teklifini çok yerinde bir

¹⁷³⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 7, 131. İctima, 8 Kanunisanı 1337, s. 216. Benzer bir teklif ise Van mebusu Hasan Sıddık Bey'den gelmiştir. Hasan Sıddık Bey'in mültecilerin temettü vergisi zamlarından muaf tutulmaları yolundaki teklifi 14 Aralık 1920 tarihli toplantıda okunarak Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 114. İctima, 14 Kanunievvel 1336, s. 356. Encümenin mazbatası 16 Aralık 1920 tarihinde mecliste okunmuş ve “ticaret ve sanatla meşgul olanların her kim olursa olsun temettü vergisine tabi olmaları” gerektiğinden teklifin reddi istenmiştir. Yapılan oylama sonucunda da teklif kabul edilmemiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 115. İctima, 16 Kanunievvel 1336, s. 382.

¹⁷³⁹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 8, 141. İctima, 31 Kanunisanı 1337, s. 17.

teklif olarak değerlendirmiş ancak bunun sadece bir bölgeye has kılınarak değil, doğu illerini de kapsayacak şekilde memleketin işgalden zarar görmüş her bir köşesine hasredilmesini istemiştir. Teklif sahibi Vehbi Bey, ağnam meselesi ne zaman gündeme gelirse “Vilayat-ı Şarkiye namıyla bir kıta-i memleketin mevzubahis” olduğunu, halbuki “kürsü-i vahdet” olan meclis kürsüsünde “Vilayat-ı Şarkiye” ve “Vilayat-ı Garbiye” meselesinin söz konusu olamayacağını beyan etmiştir. Teklifinden maksadının düşman tarafından gasp edilerek götürülen hayvandan ağnam alınmaması olduğunu beyan eden Vehbi Bey’i destekleyen Maliye Vekili Ferit Bey de zaten hükümetin böyle bir niyeti olmadığını ifade etmiştir. Erzurum mebusu Salih Efendi ise Vehbi Efendi’nin doğu-batı ayrımını reddeden sözlerine katıldığını, ancak Vilayat-ı Şarkiye’de meydana gelen tahribatın her türlü tarifin üstünde, kelimelerle ifade edilemeyecek bir derecede olduğunu izah etmiştir.¹⁷⁴⁰ Görüşmeler neticesinde encümenin kanun teklifinin reddini isteyen önerisi oylama sonucunda reddedilmiş ve teklif yeniden Muvazene Encümeni’ne havale edilmiştir.¹⁷⁴¹

TBMM Hükümetinin vergi muafiyeti konusunda savaş ekonomisi ve günün malî şartları dikkate alındığında Vilayat-ı Şarkiye mültecileri lehinde esnek davranmadığı dikkati çekmektedir. Her türlü gelir kaynağına ihtiyaç duyan hükümet, 23 Ağustos 1920 tarihli kanunla tanıdığı muafiyet dışında, mülteciler için bu konuda çok fazla bir şey yapamamıştır. Ancak genel muafiyetler olmamakla birlikte, hükümetin bazı özel uygulamaların altına imza attığı da görülür. Örneğin anavatana iltihak eden mahallerde Artvin, Ardahan, Kars livaları oluşturulup, Iğdır ve Kulp kazalarının Beyazıt Sancağı’na bağlanmasının ardından¹⁷⁴² buralarda vergilerin ne şekilde tahsil edileceğine dair bir kanun teklifi “Elviye-i Selase” mebusları tarafından meclise sunulmuştur.¹⁷⁴³ Teklifin görüşülmesi sırasında Kars mebusları Cavit ve Fahreddin Beyler; Kars, Artvin, Ardahan livaları ile Sürmeli, Çukur ve Iğdır kazalarının işgalden kaçarak hicret etmiş ve şimdi memleketlerine dönmüş olan ahalisinin vergi vermeye güçleri yetmeyeceğinden muafiyetlerini teklif etmişlerdir. Yapılan oylama sonucunda teklif, dördüncü madde

¹⁷⁴⁰ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 141. İçtima, 31 Kanunisani 1337, s. 17-19.

¹⁷⁴¹ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 1, C. 8, 141. İçtima, 31 Kanunisani 1337, s. 20.

¹⁷⁴² 7 Temmuz 1921 tarihli kanun için bkz. “Anavatana İltihak Eden Arazide İcra Edilecek Teşkilat-ı Mülkiyeye Dair Kanun”, **Ceride-i Resmîye**, 18 Temmuz 1337, No. 21, s. 2.

¹⁷⁴³ Batum mebusu Edip Bey ve arkadaşlarının teklifi için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 11, 50. İçtima, 14 Temmuz 1337, s. 241. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 12, 64. İçtima, 11 Ağustos 1337, s. 60.

olarak kanuna eklenmiştir.¹⁷⁴⁴ Buna göre 11 Ağustos 1921 tarihli “Elviye-i Selase’de Vergilerin Suret-i Cibayetine Dair Kanun”un dördüncü maddesinde bu liva ve kazalar halkından olup 1921 senesi zarfında memleketlerine dönenlerin emlak vergisi yerine alınacak maktu vergiden muaf oldukları hükme bağlanır.

1922 senesine gelindiğinde olağanüstü koşullar nedeniyle Elviye-i Selase’de arazi ve emlak kayıtları tamamlanamadığından 11 Ağustos 1921 tarihli kanunun, 1922 mali senesi sonuna kadar uzatılması 30 Nisan 1922 tarihli teklifle hükümet tarafından meclise gönderilmiştir. Bu teklifte 11 Ağustos 1921 tarihli kanunun dördüncü maddesinde muhacirlere tanınan muafiyetin 1922 ve icabında 1923 senesi sonuna kadar uzatılması yer almıştır.¹⁷⁴⁵ Teklif 2 Temmuz 1922’de yapılan oylama sonucunda kabul edilerek muafiyet 1923 sonuna kadar uzatılmıştır.¹⁷⁴⁶

Batum Mebusu Edip Bey ve arkadaşlarının Artvin ve Ardahan ahalisine ait olup kışlamak üzere Batum’da bulunan ve 1921 Eylül ayı sonuna kadar memleketlerine getirecekleri hayvanlarından ithalat vergisi alınmaması şeklindeki teklifi 14 Temmuz 1921 tarihli oturumda okunmuş önce Layiha sonrasında İktisat Encümeni’ne gönderilmiştir.¹⁷⁴⁷ Hükümetin 17 Ocak 1922 tarihli kararnamesine göre doğu sınırı kesinlik kazanıncaya kadar sınır üzerindeki köylülerin sınırın diğer tarafında kalan tarlalarından getirecekleri her türlü mahsulden gümrük vergisi alınmaması esası kabul edilmiştir.¹⁷⁴⁸

TBMM Hükümeti Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin askerlik vazifesi konusunda da doğu illerine mensup mebusların müracaatları üzerine bazı düzenlemelerin altına imza atmıştır. 13 Mayıs 1913 tarihli Muhacirin Nizamnamesi’nin 28’inci maddesine göre “muhacirinin tarih-i hicretlerinden itibaren altı sene tekalif-i askeriyeden muaf” olduklarına temas edilmiş, 15 Nisan 1915 tarihli bir düzenlemeyle de muhacirlerin Osmanlı topraklarına varış tarihlerinden itibaren yaşlarına göre üç ay içinde silah altına alınmaları esasının kabul edildiğine yukarıda değinilmişti. Bu kapsamda henüz memleketlerine iade edilmeyen ve memleketin çeşitli bölgelerinde güç şartlar altında yaşayan mülteci ailelerine mensup erkeklerin silah altına alınması, bu ailelerin

¹⁷⁴⁴ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 12, 64. İctima, 11 Ağustos 1337, s. 63.

¹⁷⁴⁵ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 21, 66. İctima, 1 Temmuz 1338, s. 177.

¹⁷⁴⁶ CA. 30. 18. 1. 4. 55. 14. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 21, 67. İctima, 2 Temmuz 1338, s. 201, 226-227.

¹⁷⁴⁷ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 11, 50. İctima, 14 Temmuz 1337, s. 241. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 106. İctima, 7 Teşrinisani 1337, s. 93.

¹⁷⁴⁸ Kararname için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 4. 44. 19. Elviye-i Selase ahalisinin ağnam vergisinden istisnası hakkında 29 Mart 1922 tarihli düzenleme için bkz. CA. 30.10.136.974.4/1

himayesini güçleştireceğinden onların bir kat daha perişanlığına sebebiyet verecekti. Diğer taraftan da milletin ölüm kalım mücadelesinde eli silah tutan her erkeğe ihtiyaç vardı. İşte “bedel-i nakdî” tartışmalarının gündemde olduğu bir sırada, meclisin 25 Ekim 1920 tarihli oturumunda Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey, iki maddelik bir kanun teklifinde bulunmuştur. Teklifte henüz iskan edilemeyen mültecilerin silah altına alınmalarının beraberlerinde bulunan aile fertlerini sahipsiz bırakacağı, bunun ise zaten iâşe edilemeyen mültecilerin bir kat daha felaketine neden olacağı gerekçesiyle, muhacir ve mültecilerin hicret ettikleri tarihten itibaren altı ay sonra silah altına alınması istenmiştir.¹⁷⁴⁹

Layihâ Encümeni’ne gönderilen teklif, 9 Aralık 1920 tarihli toplantıda okunarak Müdafaa-i Milliye Encümeni’ne havale edilir.¹⁷⁵⁰ 8 Ocak 1921 tarihli Müdafaa-i Milliye Encümeni’nin mazbatasında İstanbul Hükümeti’nin 15 Nisan 1915 tarihli uygulamasındaki üç aylık muafiyetin esas alındığına dikkat çekilmekle birlikte buna ilaveten üç ay daha askerlikten tecillerinin uygun olacağı beyan edilmiştir.¹⁷⁵¹ Mazbatanın okunmasından sonra başlayan tartışmalarda Erzurum mebusu Salih Efendi, muhacirlik ve mültecilik meselesinin Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nce yanlış anlaşıldığı ve mültecilerin, muhacir muamelesi görerek askere alındığını ve bunların terhisini istemiştir. Erzurum mebusu Durak Bey de memleketlerine gitmek isteyen mültecileri bu şekilde askere almanın günah olduğunu, silah altına alınmış bir mülteci geride bıraktığı çoluk çocuğunu düşünceğinden orduya hiçbir faydasının olmayacağını ifade etmiştir. Genel olarak bakıldığında mebusların Muhacirin Nizamnamesi’nin tanıdığı altı yıllık muafiyeti ön plana çıkarırken görüşmeler sırasında Müdafaa-i Milliye Vekaleti’ni temsil eden Binbaşı Sait Bey’in 15 Nisan 1915 tarihli kanunla verilen üç aylık muafiyeti gündeme getirdiği görülür.¹⁷⁵²

¹⁷⁴⁹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 5, 90. İctima, 25 Teşrinievvel 1336, s. 161. 23 Ekim 1920 tarihli kanun teklifinin gerekçesi için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, 41. İctima, 23 Haziran 1337, s. 27.

¹⁷⁵⁰ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 6, 111. İctima, 9 Kanunievvel 1336, s. 275. 12 Şubat 1921 tarihli toplantıda da Van mebusu Hasan Sıddık Bey “Vilayat-ı müstahlasla mültecilerinin askerlikten tecil edilmelerine dair” bir teklifte bulunmuş Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey ve Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey, zaten böyle bir kanunun var olduğunu ve altı sene muaf tutulduklarını söyleyerek teklifin Layihâ Encümeni’ne havalesine itiraz ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nden bu konuda bir tebligatta bulunulmasını talep etmişlerdir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 1, C. 8, 149. İctima, 12 Şubat 1337, s. 196.

¹⁷⁵¹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, 41. İctima, 23 Haziran 1337, s. 27. “Büyük Millet Meclisinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Haziran 1337, No. 218, s. 2.

¹⁷⁵² **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, 41. İctima, 23 Haziran 1337, s. 29.

Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, geçen sene Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın bu kürsüden muhacirler toplanmayacaktır, bunlar altı sene tecile tabidir şeklinde sözü olduğunu hatırlatmış, Hakkari mebusu Mazhar Müfit Bey de muhacirlerinin kiminin silah altına alınırken kimisinin de serbest bırakıldığına, hükümetin bu konuda her yerde aynı muameleyi uygulamadığına dikkat çekmiştir. Mazhar Müfit Bey, Binbaşı Sait Bey'in ileri sürdüğü iskandan itibaren üç ay müddet kriteri dikkate alınacak olunursa hiçbir yerde iskan edilmiş mülteci bulunamayacağından sürelerinin henüz başlayıp bitmediğini iddia etmiştir.¹⁷⁵³ Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemâlî Bey ise bu kargaşanın ancak Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın meclise gelip açıklama yapması ile giderilebileceği teklifinde bulunmuştur.¹⁷⁵⁴

Tartışmalara 25 Haziran'da Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın katılımıyla devam edilmiş ve Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey'in teklifinin üzerine Erzurum Mebusu Salih Efendi'nin de muhacir ve mültecilerin askerlik hizmetine dair teklifi eklenmiştir. Salih Efendi'nin teklifinde işgal nedeniyle iç bölgelere giden Erzurum, Bitlis ve Van ahalisinin bir an önce memleketlerine iadelerinin “işleyecek ellere muhtaç olan Vilayet-i Şarkîye” için gerekli olduğu beyan edilmekle birlikte, bunları iskanlarından önce askere sevk etmenin doğru bir hareket olmadığı dile getirilerek, mültecilerin askerliklerinin memleketlerine ulaştıktan altı ay sonraya ertelenmesi ve silah altında olanların da derhal terhisleri talep edilmiştir.¹⁷⁵⁵

Teklifin okunmasından sonra söz alan Konya mebusu Vehbi Bey, muafiyeti Balkan Savaşı ile gelip sekiz, on yıldır burada bulunan muhacirler için talep edilmediğini, bu durumun ordunun moral ve motivasyonunu bozacağını ifade ederek ortak vatan ve menfaat noktalarına değinmiştir. “Rica ederim, Müslümanlık müşterek, memleket müşterek, menfaat, mazarrat müşterek, musalehe, mübadere müşterek...”¹⁷⁵⁶ Müdafaa-i Milliye Encümeni adına söz alan Bolu mebusu Yusuf İzzet Paşa, muhacir ve mülteci arasındaki kavram kargaşasını giderecek açıklamalar yapmış ve hem Muhacirin Nizamnamesi'ne hem de 15 Nisan 1915 tarihli düzenlemeye temas etmiştir. “Muhacir” ve “mülteci” kavramlarını tanımlarken Muhacirin Nizamnamesi'ndeki tanımlardan farklı bir tarif yapmıştır:

¹⁷⁵³ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 41. İctima, 23 Haziran 1337, s. 29.

¹⁷⁵⁴ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 41. İctima, 23 Haziran 1337, s. 30.

¹⁷⁵⁵ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 42. İctima, 25 Haziran 1337, s. 42.

¹⁷⁵⁶ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 42. İctima, 25 Haziran 1337, s. 42.

“... Mülteci tabiri malum-u âlînin öteden beri siyasî bir mahiyette olarak telakki ediliyor. Yani memleket haricinden dahil-i memlekete gelenlerdir... Yani bu tabir bir vatandaş hakkında değildir. Bir vatandaş bir vilayetten, diğer bir vilayete gitmekle mülteci olmaz. O her yerde vatandaşdır. Binaenaleyh encümenimizin mazbatasında bulunan mülteciler hizmet-i askeriye alınmaz ifadesi bu nedenledir. Mülteciler siyasî bir mahiyette memleketimize gelmişlerdir. Bunlar tabîidir ki, hizmet-i askeriyeden muaftır... Muhacir ise memleket haricinden ya mensup olduğu hükümetin müsaadesiyle terk-i tabiyet ederek bize gelir veyahut bize esasen hicret eder, bizim tabiiyetimizi kabul eder. Mükellefiyet-i Askerîye Kanunu’nda muhacir böyledir. Vilayetimizin bir yerinden diğer yerine giden muhacir değildir...”¹⁷⁵⁷

Yusuf İzzet Paşa mülteciliğe siyasî bir içerik kazandırmıştır. Halbuki hatırlanacak olursa Osmanlı makamlarına göre işgal ve savaş nedeniyle bir yerden bir yere gelen Osmanlı vatandaşlarına mülteci, dışarıdan gelenlere ise muhacir denilmekteydi. Bu tanımlamalar ile Yusuf İzzet Paşa’nın muhacir ve mülteci kavramlarına yükledikleri anlamlar oldukça farklıdır.

Yusuf İzzet Paşa, Mükellefiyet-i Askerîye Kanunu’nda “memleketin dahilinde bir vilayetten diğerine hal-i harp dolayısıyla nakledilmiş olanlar hakkında” kayıt bulunmadığını ancak muhacirler için altı senelik muafiyete yer verildiğini izahla, Birinci Dünya Savaşı içerisinde asker ihtiyacı artınca 15 Nisan 1915 tarihli düzenleme ile bu sürenin üç aya çekildiğini hatırlatır. Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey’in teklifinin ise bunlarla kesinlikle alakası olmayıp “memleket dahilinde düşman istilasıyla hicret edenlere” yönelik olduğuna temas etmiştir. Ancak bu teklife de askerlik mükellefiyetinin umumî olduğu, bir vatandaşın harp nedeniyle bir vilayetten diğerine gittiği için bundan muaf olamayacağı, kendi vatanına hizmeti sekteye uğratamayacağı gerekçesiyle itiraz eder. Bununla birlikte Vilayat-ı Şarkiye mültecilerinin elim durumlarının da göz ardı edilemeyeceğini kabul etmektedir. Bunu dikkate alan Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nin kendi vatandaşlarına karşı insanî bir hisle önce Vilayat-ı Şarkiye mültecileri sonrasında ise Vilayat-ı Garbîye mültecileri için 8 Ağustos’a kadar üç aylık bir muafiyet hakkı tanıdığını ilan etmiştir. Bu sürenin bitimi sonrasında “bu felaketzedeleri hizmet-i askeriye almak lazım olduğu gibi kendilerinin de hizmet-i askeriye koşmaları icabat-ı vataniyedendir.”¹⁷⁵⁸

¹⁷⁵⁷ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 42. İctima, 25 Haziran 1337, s. 43.

¹⁷⁵⁸ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, 42. İctima, 25 Haziran 1337, s. 43-44.

Yusuf İzzet Paşa'dan sonra kürsüye gelen Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa ise burada memleketi savunmak maksadıyla toplanıldığını hatırlatarak, ordunun nerede eli iyi silah tutan bir fert varsa ona ihtiyaç duyduğunu söylemiştir. Düşmanı memlekettten atmak için doğu ya da batı diye bir ayrımın söz konusu olamayacağını altını çizen Fevzi Paşa, herkese ihtiyaç duyulduğu halde 15 Nisan 1915 tarihli kanunun verdiği üç ay müddete, bir üç ay daha ekleyerek alta aya çıkardıklarını ifade etmiştir. Söz konusu bu görüşmeler 25 Haziran 1921 tarihinde yani Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin sevki için bütçeye 150.000 liralık tahsisat ilave eden kanunun kabul edildiği gün gerçekleştiğinden Fevzi Paşa, bu sevkıyla birlikte memleketlerine gidenlerin 8 Ağustos'a kadar muaf tutuldukları beyanında bulunur.¹⁷⁵⁹ Yapılan oylama neticesinde mültecilere daha önce verilen üç aylık süreye bir üç ay daha ilave edilmesini isteyen Müdafaa-i Milliye Encümeni'nin 8 Ocak 1921 tarihli teklifi kabul edilmiştir.¹⁷⁶⁰

Yukarıda mültecilerin sevki konusunda incelendiği üzere 150.000 liralık tahsisata rağmen TBMM Hükümeti, 1921 yılında mültecilerin memleketlerine iadesini gerçekleştiremediğinden 1307 (1891) doğumlu mültecilerin 1922 Mart ayı sonuna kadar askerlikten muaf olduklarına dair 11 Aralık 1921 tarihli kararname kabul edilmiştir.¹⁷⁶¹

1922 yılında da mültecilerin memleketlerine iade edilememiş olması sürenin bir kez daha uzatılmasını gerekli kılmıştır. Bunun üzerine memleketlerine ulaştıklarında emsalleri gibi muameleye tabi tutulmak şartıyla hareket eden ve yollarda bulunan mültecilerin askerliklerinin bir süre daha ertelenmesi şeklindeki Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin 13 Nisan 1922 tarihli tezkiresi İcra Vekilleri Heyeti'nin 3 Mayıs 1922 tarihli kararnamesiyle kabul edilerek tecil süresi iki ay daha uzatılır.¹⁷⁶²

Meclisteki görüşmelerde ortak vatanın savunulması, ortak menfaatler ve kader birliği gibi kavramların ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Birinci bölümde “ordu millet” kavramı altında incelediğimiz gibi vatanın savunulmasında Anadolu coğrafyası üzerinde “Müslüman” ismi altında birleşen farklı kökenlere mensup toplulukların

¹⁷⁵⁹ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 2, 42. İçtima, 25 Haziran 1337, s. 46.

¹⁷⁶⁰ TBMMZC, Devre 1, İçtima Senesi 2, 42. İçtima, 25 Haziran 1337, s. 48. “Büyük Millet Meclisinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Haziran 1337, No. 219, s. 2.

¹⁷⁶¹ Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili'nin İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderdiği 11 Aralık 1921 tarihli yazıda “memleketin bu felaketzede evladına Hükümetimizin bir nişane-i şefkât ve muhabbeti olmak üzere esnan dahilinde bulunan muhacirin üç ay daha hizmet-i askeriyyeden tecilleri hususunun karar-ı mahsusa raptının” ricası talep edilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 41. 1/1**. “Vilayat-ı Şarkıye Mültecileri Hakkında”, **Tevhid-i Efkar**, 6 Kanunisanı 1338, s. 3236, s. 2. Bu konudaki 11 Eylül 1921 tarihli Müdafaa-i Milliye Vekaleti teklifi için bkz. **CA. 30. 10. 56. 378. 6**.

¹⁷⁶² **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 14. 8**. “Mültecilerin İki Daha Tecili”, **Tevhid-i Efkar**, 26 Mayıs 1338, No. 3375, s. 2.

çoğulcu bir söylemle bir araya gelerek doğu ya da batı ayrımı yapmadıkları dikkat çekmektedir. Asker kökenli mebusların ortak vatanın savunulması konusunda doğu-batı ayrımı olamayacağı şeklinde daha hassas davrandıkları görülür. Buna rağmen hükümetin mülteci ailelerinin içinde bulunduğu şartları dikkate alarak gereken kolaylığı sağladığı fakat askerî makamların muhacir ve mülteci kavramlarını farklı yorumlamaları nedeniyle uygulamada aksaklıklar ve mağduriyetlerin yaşandığı zabıtlardan anlaşılmaktadır.

5. TBMM HÜKÜMETİ'NİN BATI ANADOLU MUHACİRLERİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARI (1920-1922)

Kurulduktan kısa bir süre sonra büyük bir göç dalgasının yarattığı sorunlarla karşı karşıya kalan Ankara Hükümeti'nin bu konuda bir takım yasal düzenlemelerin altına imza attığını görmüştük. Vilayat-ı Şarkîye mültecileri için yapılan bu düzenlemeler aynı tarihlerde Batı Anadolu'da Yunan işgali altına giren sahaları terke mecbur olan Müslüman nüfusa yardım maksadıyla da kullanılmış, ülkenin doğusu ve batısı arasında bir ayrım yapılmamıştır. Özellikle meclisteki tartışmalar esnasında mebusların bu konudaki hassasiyeti dikkate değerdir. Bunun yanı sıra TBMM Hükümeti'nin özellikle Sakarya Savaşı sonrasında Batı Anadolu'daki muhacir ve muhtaç çiftçiler için bir takım hukukî düzenlemelerin altına imza attığı görülür.

5. 1. TBMM Hükümeti'nin Yasal Düzenlemeleri ve Meclisteki Tartışmalar

Hatırlanacağı gibi TBMM'nin muhacirler konusunda yaptığı ilk düzenleme 2 Mayıs 1920 tarihli “İcra Vekilleri Heyetinin Suret-i İntihabına Dair Kanun” kapsamında kurulan Dahiliye Vekaleti bünyesinde Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yer verilmesi olmuştu. Ancak yukarıda da incelediğimiz gibi kısa bir süre sonra, İcra Vekilleri Heyeti'nin 15 Mayıs 1921 tarihli kararı ile Muhacirin Müdüriyeti, Dahiliye Vekaleti'nden ayrılarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlanmıştı. TBMM Hükümeti'nin muhacir işlerinin organizasyonu kapsamında attığı önemli adımlardan bir diğeri de şüphesiz ki, 5 Haziran 1921 tarihli “Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname” idi.¹⁷⁶³ Öncelikli olarak Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin memleketlerine iadelerini temin maksadıyla hazırlanmış olan bu

¹⁷⁶³ Nizamnamenin tam metni için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 3. 23. 20.

nizamnameden, sonraki aşamada Yunan işgali sahalarından kaçarak gelen Müslüman muhacirlerin sevk ve iâşelerinde de istifade edilmiştir. Söz konusu nizamnamenin maddelerini yukarıda ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz için burada tekrar ele almayacağız.

Yunan işgaline girmiş sahalardan göç eden Müslüman muhacirler adına yapılan bir diğer yasal düzenleme Sakarya Savaşı'nın kazanılmasının ardından kabul edilen 31 Ekim 1921 tarihli kanundur. Daha önce de temas ettiğimiz bu kanun, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 18 Ekim 1921 tarihinde 7 madde olarak hazırlanmış, 20 Ekim 1921'de meclis gündemine alınmış ve layiha “aciliyet” kararıyla Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁷⁶⁴ Muvazene-i Maliye Encümeni, 7 maddelik teklifi 11 madde halinde yeniden düzenlemiş ve teklif 24 Ekim 1921 tarihli toplantıda okunmuştur.¹⁷⁶⁵ Buna göre:

“1- İstirdat edilen ve edilecek olan mahallerde düşman tarafından tahrip ve yağma edilen veya harp sebebiyle duçarî hasar olan kasaba ve karyeler ile çiftliklerin elyevm istifa edilmemiş olan müsakkafat ve arazi ve temettü vergileriyle aşar ve ağnam deynleri 1337 senesi maliyesi nihayetine kadar affedilmiştir.

2- Mahal-i mezkure ahalisinden fakrû zarureti tebeyyün edenlere yemeklik ve tohumluk olarak meccanen zahire tevziine Hükümet mezundur. Bunun için Maliye bütçesine 99 A numarasıyla ve ‘İstilazedelere Meccanen Tevzi Olunacak Yemeklik ve Tohumluk’ namıyla yeniden açılacak bir fasla 500.000 lira tahsisat vaz olunmuştur.

3- Tahrip ve ihrak edilen mebaninin inşası için mirî ormanlardan usulü dairesinde kat’ ettirilecek ağaç ve keresteler orman resminden muaftır.

4- Meccanen verilecek kerestelerin kat’iyatı istirdat tarihinden itibaren nihayet üç senede hitam bulacaktır.

5- Bila resim verilen keresteyi duçar-ı hasar olan mebaninin inşasına sarf etmediği tahakkuk edenler kerestenin piyasa mucibince kıymetini ma-resîm tediye mecburdurlar.

6- Bu suretle verilecek kerestelerin nevi ve miktarın tarifesine göre bilhesap tebeyyün edecek resmi mirîsi muvazene-i umumiyyede ‘Mirî Ormanlar Hasılatı’ faslına

¹⁷⁶⁴ 18 Ekim 1921 tarihli kanun layihası hakkında bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 33. 17. TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 97. İctima, 20 Teşrinievvel 1337, s. 188.

¹⁷⁶⁵ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 99. İctima, 24 Teşrinievvel 1337, s. 267-268.

irat ve ‘İstilazedelere de mirî ormanlarından meccanen verilecek kerestenin bedeli’ namıyla Maliye bütçesinde yeniden açılacak 99 B faslına tahsisat kaydolunacaktır.

7- İş bu mahaller ahalisine vesait-i nakliye ve hayvanat tevezii için Maliye bütçesinde yeniden açılacak 99 C faslına 500.000 lira tahsisat vaz olunmuştur. İş bu vesait-i nakliye ve hayvanatın bedelleri istifa olunmaz.

8- İş bu mahallerdeki muhtaç-ı muavenet erbab-ı ziraata üç sene müddet zarfında üç müsavi taksitte gerek aynen gerek nakden tahsil edilmek üzere tohumluk itasına Hükümet mezundur. Bunun için İktisat bütçesine ‘İstilazedelere Tavizen Verilecek Tohumluk Bedeli’ namıyla yeniden açılan bir faslı mahsusa 500.000 lira tahsisat konulmuştur.

9- İş bu kanunun 2, 7, 8’inci maddeleriyle verilen tahsisatın sene-i maliye-i cariye nihayetine kadar sarf edilemeyen miktarı gelecek sene-i maliye zarfında dahi istimal edilir.

10- İş bu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir.

11- İş bu kanun ahkâmının icrasına Heyet-i Vekile memurdur.”

Maliye Encümeni mazbatasının okunmasının ardından başlayan görüşmelerde milletvekillerinden Süleyman Sırrı, Vehbi ve Ali Şükrü Bey’ler bu kanunu “lüzumlu değil; elzem olduğu” şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Bununla birlikte bütçeye konulan toplam 1,5 milyon liralık tahsisatı az bulsalar da bu parayı vermeye Maliye’nin gücünün yetip yetmeyeceği noktasındaki endişelerini de dile getirmişlerdir. Ali Şükrü Bey ise Vilayat-ı Şarkiye mültecileri için yapılan düzenlemelerde aşar ve ağnam gibi vergi aflarının bulunmadığına dikkat çekerek, “bu istisnâ muameleyi anlayamadığını” belirtmiştir. Ertuğrul mebusu Necip Bey bu tür konuların konuşulması sırasında Vilayat-ı Şarkiye meselesinin hemen gündeme getirilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, onlara verilmemesinin hata olduğunu ancak Batı Anadolu’daki muhtaçlara da verilmeyerek bu hatanın tekrarlanmamasını istemiştir. Erzurum mebusu Durak Bey ise “Vilayat-ı Şarkiye hakkını istemeyecek mi?” şeklinde yanıt vermiş ve bunun üzerine mecliste doğu ve batı illerine mensup milletvekilleri arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Neticede Anadolu’nun “garp ya da şark” noktasında bir ayrıma tabi tutulamayacağı görüşü benimsenmiştir.¹⁷⁶⁶

¹⁷⁶⁶ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 99. İctima, 24 Teşrinievvel 1337, s. 269-271.

Kanun teklifi hakkında İktisat Vekili Hasan Bey uzun bir açıklama yapmıştır. Hükümetin teklifi hazırlarken vergi affı ile muhtaç ahalinin omuzundaki yükü hafifletmek ve istilazedelere “müspet muavenette bulunmak” gibi iki noktaya odaklandığını belirtir. Mali durumun elverişsizliği nedeniyle Hükümet’in bunlara istediği miktarda yardımı maalesef yapamadığını, bununla birlikte iyi niyetli bir şekilde çalışacağını ifade etmiştir. Hükümetin bu nedenle nakdî yardım yerine tohumluk dağıtımını ve kereste kesimi gibi aynî yardım üzerinde odaklandığına değinen Hasan Bey, muhacirler için inşa edilecek haneler hakkında bir çalışmanın da yapıldığı bilgisini paylaşmıştır.¹⁷⁶⁷

31 Ekim’de görüşmelere devam edilmiş ve maddelere geçilmiştir. Karahisarısahip mebusu Mehmet Şükrü Bey, Yunan işgalinden kurtarılmış sahalardaki çiftçilerin Ziraat Bankası’na olan borçlarının iki sene müddetle faizsiz ertelenmesini teklif etmiş ve İktisat Vekili Hasan Bey’in de olumlu görüş beyan etmesi üzerine teklif 2’nci madde olarak ilave edilmiştir.¹⁷⁶⁸ 31 Ekim 1921 tarihli oturumda gerçekleştirilen oylama neticesinde 12 maddeden oluşan “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkındaki Kanun” kabul edilmiştir.¹⁷⁶⁹

Hükümetin Sakarya Savaşı sonrasında müracaat ettiği tedbirlerden bir diğeri de İktisat Vekili Hasan Bey’in yukarıda sözünü ettiğimiz “Düşman tarafından tahrip edilen kura ve kasabatın imarına dair kanun layıhasıdır.” Heyet-i Vekile’nin hazırladığı kanun teklifi TBMM’nin 5 Aralık 1921 tarihli toplantısında gündeme alınmış ve Dahiliye, Nafia ve İktisat Encümenlerine havalesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷⁰ Ancak meclis zabıtları üzerinde yaptığımız incelemelerde encümenlerin bu konuda hazırlamış oldukları bir mazbataya rastlamadık. Fikrimizce bunun nedeni bizim daha önce, Vilayat-ı Şarkiye mültecilerini incelerken, temas ettiğimiz “Memalik-i Müstahlasadan Firar ya da Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun”un aynı tarihlerde görüşülüyor olmasıdır.¹⁷⁷¹ 15 Eylül 1921 itibariyle mecliste

¹⁷⁶⁷ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14, 99. İctima, 24 Teşrinievvel 1337, s. 271-273.

¹⁷⁶⁸ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 102. İctima, 31 Teşrinievvel 1337, s. 4.

¹⁷⁶⁹ Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”, TBMM Kavanin Mecmuası, 2. Kısım, s. 189. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 102. İctima, 31 Teşrinievvel 1337, s. 2-5. Teklif 4 çekimser oya karşılık 161 oyla kabul edilmiştir. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 103. İctima, 1 Teşrinisani 1337, s. 28 vd. “Mecliste İstilaya Uğrayan Mahaller Ahalisine Yardım Hakkında Kanun”, Hakimiyet-i Milliye, 1 Teşrinisani 1337, No. 340, s. 2.

¹⁷⁷⁰ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 15, 102. İctima, 5 Kanunievvel 1337, s. 16.

¹⁷⁷¹ 4 Eylül 1920 tarihli 5 maddelik kanun teklifi ilk olarak 14 Mart 1921 tarihinde meclis gündemine gelir. Teklif Adliye Encümeni’ne havale edilir. TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 9, 7. İctima Senesi, 14 Mart 1337, s. 121. Nitekim birkaç ay öncesinde, 4 Temmuz 1921’de, Aydın mebusu Doktor

görülmekte olan kanun teklifi, hükümeti masraflı ve zaman gerektirecek bir projeye girişmek yerine, mevcut emval-i metrukelerden istifade etmek gibi daha pratik bir çözümü tercih etmek durumunda bırakmış olabilir.¹⁷⁷² Uzun süren görüşmelerin ardından meclisin 20 Nisan 1922 tarihli toplantısında düşman istilasından kurtulan mahallerde sahibinin firar veya kaybı neticesinde sahipsiz kalmış olan taşınır malların, hükümetçe müzayede ile satılarak bedellerinin emanet olarak mal sandıklarına kaydedilmesi, taşınmaz mallar ile arazilerin de hükümetçe idare edilerek kiraya verilmesi ve sahiplerinin dönüşünde bunların masraflarının bu gelirlerden düşülerek kalan kısmının sahibine teslimi usulü kabul edilmiştir.¹⁷⁷³

Sakarya Savaşı sonrasında Yunan işgalinden kurtarılmış bölgelerdeki çiftçilerin ihtiyaçlarının temini noktasında ise 11 Aralık 1920 tarihinde Vilayat-ı Şarkiye mültecileri için çıkarılmış olan sekiz maddelik “Muhtacin-i Züraa Tavizen Tohumluk ve Çift Hayvanatı İtası Hakkındaki Nizamname”nin üçüncü maddesinde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.¹⁷⁷⁴ 14 Aralık 1921 tarihli bu değişikliğe göre “Aşar ambarlarında tohumluğa salih zahire bulunan mahallerde muhtacine, kasabalarda komisyonun la-akal iki azası ki, köylerde komisyondan bil-harcırah memur gönderilemediği takdirde karye heyet-i ihtiyariyesi huzurunda, aynen ve tavizen kefalet-i müteselsile senedi ile tohumluk tevzi’ ve muhtacinin esami ve tohumluk nev’i ve miktarı muntazaman bir defter ile senedatın asılları Mal Sandıklarında hıfz ve bir suretleri Ziraat Memurunda ve bunun bulunmadığı yerlerde komisyon reisinin tensip edeceği diğer bir daire memuruna tevdi’i olunur.”¹⁷⁷⁵ Yine “muhtacin-i züraa” yapılan bir başka yardım ise askerî makamların elinde bulunan ihtiyaç fazlası “lağar

Mazhar Bey’in muhacir ve mültecilerin emval-i metrukede istifade etmeleri şeklindeki benzer bir teklifi Layiha Encümeni’ne havale edilmiş durumdadır. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 11, 46. İctima, 4 Temmuz 1337, s. 127. 18 Temmuz 1921 tarihli oturumda da Maliye ve Dahiliye Encümenlerine havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 11, 52. İctima, 18 Temmuz 1337, s. 311.

¹⁷⁷² **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 12. 76. İctima, 15 Eylül 1337, s. 220-221.

¹⁷⁷³ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 19, 28. İctima, 16 Nisan 1338, s. 215-227. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 19, 31. İctima, 20 Nisan 1338, s. 303 vd. “Memalik-i Müstahlasadan Firar ya da Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayri Menkullerinin İdaresi Hakkında Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 268. Bozüyük’te Yunan işgali sırasında evi yakılan Şerife Hanım’ın Ermeni emval-i metrukisinde iskânı hakkında bkz. **CA. 272. 12. 42. 53. 10.**

¹⁷⁷⁴ Nizamname için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 22. 7.** Anadolu’da Muhtaç Çiftçilere Yardım İçin”, **Vakit**, 9 Kanunisani 1337, No. 1108, s. 2.

¹⁷⁷⁵ “Muhtacin-i Züraa Tohumluk ve Çift Hayvanatı İtası Hakkındaki Nizamnamenin Üçüncü Maddesinin Şekli Muadili” için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 41. 8.**

hayvanatın” bedelsiz bir şekilde muhtaç çiftçilere ve “tercihen düşman istilasından mutazzar olmuş menatıktaki züraa verilmesi” olmuştur.¹⁷⁷⁶

İktisat Vekili Celal Bey, muhtaç çiftçilere yapılan yardımlar hakkında yaptığı açıklamada nizamname gereğince “mahalleri erbab-ı ihtiyacı tahkik ederek nakden veya aynen tohumluk tevzinde” bulunduklarını ve bu kapsamda Eskişehir havalisine gönderilen heyete 30.000 liralık tahsisat verilmesinin planlandığını ifade etmiştir.¹⁷⁷⁷ Hükümet, muhtaç çiftçilere tohumluk dağıtımı hakkındaki 11 Aralık 1920 tarihli nizamname doğrultusunda hareket ederek, 31 Ekim 1921 tarihli “İstilazedeler Kanunu”nun 9’uncu maddesinde muhtaç çiftçilere tohumluk verilmesi maksadıyla Maliye bütçesine ilave edilen 500.000 liralık tahsisattan istifade ile Eskişehir livasına 80.000 liralık havalename vermiştir. Ancak 80.000 liralık havalenin tahsili ve o havalide bu kadar büyük miktarda zahirenin satın alınmasının imkansızlığı karşısında Eskişehir’e ilk etapta nakden 15.000 lira gönderilmiş ve geri kalan 65.000 liranın da en kısa zamanda havale edileceği bilgisi verilmiştir.¹⁷⁷⁸ İcra Vekilleri Heyeti, 65.000 liralık miktarın “arazinin istidat ve ahalisinin çiftçilikteki kabiliyetleri salim olan Eskişehir muhtacın-i zürrına” gönderilmesini Maliye Vekaleti’nden istemiştir.¹⁷⁷⁹ Maliye Vekaleti’nden verilen yanıtta “ne mahalli mal sandığının ne de merkezin vüsat-i maliyesi müsait bulunmadığından” bu paranın verilemeyeceği ancak ilk gelecek paradan söz konusu miktarın ödeneceği bildirilmiştir.¹⁷⁸⁰

Yunan Ordusunun baskısı ile Temmuz 1921’den itibaren hanelerini terk eden Sakarya ve Haymana havalisi ahalisinin Sakarya Savaşı sonrasında memleketlerine iade edilmesi için TBMM Hükümeti bütçede birtakım düzenlemelere gitmiştir. Kış aylarının da atlatılması üzerine “vilayat-ı şarkiye ve müstahlasa mültecilerinin... iadelerine başlamak” için 1922 bütçesinden Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti için 200.000 liranın avans olarak alınması kabul edilmiştir.¹⁷⁸¹ Yine muhacir ve mültecilere sağlık hizmeti sunulabilmesi adına Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nin

¹⁷⁷⁶ Kanun teklifi 26 Kasım 1921 tarihli olup Kütahya mebusu Besim Atalay Bey tarafından yapılmış ve meclisin 20 Aralık 1921 tarihli oturumunda görüşülmüştür. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 15, 131. İçtima, 20 Kanunievvel 1337, s. 173-185. 5 Ocak 1922 tarihli ve 178 numaralı “Cihet-i Askeriye Emrinde Bulunan Lağar Hayvanatın Bila Bedel Muhtacın-i Züraa İtası Hakkında Kanun” için bkz. **TBMM Kavanin Mecmuası**, 2 Kısım, s. 207.

¹⁷⁷⁷ “Celal Beyefendi’nin İzahatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Kanunisani 1338, No. 395, s. 1.

¹⁷⁷⁸ **CA. 30. 10. 80. 529. 4/5.**

¹⁷⁷⁹ **CA. 30. 10. 80. 529. 4/4.**

¹⁷⁸⁰ **CA. 30. 10. 80. 529. 4/1-2.**

¹⁷⁸¹ 3 Mayıs 1922 tarihli düzenleme için bkz. **CA. 30. 10. 116. 806. 10.**

186'ncı faslının 7'nci "Emraz-ı sariye ve istilaiye" maddesine 30.000 lira ilave edilir.¹⁷⁸²

TBMM Hükümeti'nin muhacir işleriyle ilgili işlerde İstanbul Hükümeti'nin teşkilatını örnek aldığını ve başlangıçta Dahiliye Vekaleti'ne bağlı olarak Muhacirin Müdüriyeti teşkil ettiğini ikinci bölümde görmüştük. Buna ilave olarak TBMM Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti'nin kullanmakta olduğu bir takım talimatname ve nizamnamelere ilaveler yaparak uygulamaya devam ettiği de dikkat çekmektedir. Örneğin, İstanbul Hükümeti'nin Balkan Savaşları sonrasında 13 Mayıs 1913'te (30 Nisan 1329) uygulamaya koyduğu "İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi", TBMM Hükümeti tarafından 26 Nisan 1922'de yapılan 11 maddelik bir ilave ile uygulamaya devam edilmiştir. Ülkenin iktisadî şartları dikkate alınarak ve muhacirlerin sahip oldukları meslekî özellikler göz önünde bulundurularak hazırlanmış olan bu nizamnameye göre, "memleket dahilinde henüz iskân-ı katî muamelesi görmemiş olan muhacirden" gerekli şartları taşıyanlar göç ettikleri tarihten itibaren altı sene geçmiş ise iskâna tabi tutulacaklardır. İskân mıntukaları Dahiliye, İktisat ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nce kararlaştırılacaktır. İskân işleriyle Muhacir ve Mülteci Komisyonları iştigal edecektir. Bu komisyonlara yardımcı olmak üzere yerel düzeyde heyetler de teşkil edilecektir. Heyetlerin başkanlığını mahallin en büyük mülki memuru, ikinci başkanlığını ise doktorlar üstlenecek, bunun dışında bir ziraat uzmanı, bir muhasip ve bir katip yer alacaktır. İskân edilecek muhacirlerden tütüncülükle uğraşanlara nizamnamesine uygun olarak Reji İdaresi tarafından nakdi yardımda bulunulacaktır. Ayrıca kesin iskân muamelesine tabi tutulan çiftçi muhacirlere de Ziraat Bankası tarafından kredi verilecektir. Mirî ormanlarından "Baltalık Kanunu" gereğince istifade edebileceklerdir. Kendisine yapılan yardımların geri ödemelerini zamanında yapmayan muhacirler hakkında 13 Mayıs 1913 tarihli nizamnamenin 39'uncu maddesinde yer alan hükümler uygulanacaktır.¹⁷⁸³

26 Nisan 1922 tarihli nizamnamede sözü geçen 11 Ekim 1920 tarihli "Baltalık Kanunu"nın kabulü öncesinde de miri ormanlardan, özellikle hane inşası için, kereste

¹⁷⁸² 11 Aralık 1921 tarihli düzenleme için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 4. 40. 20.

¹⁷⁸³ "30 Nisan 1329 tarihli İskân-ı Muhacirin Nizamnamesine Muaddel ve Ona Müzeyyel Mevad-ı Nizamiye" için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 4. 55. 2. 13 Mayıs 1913 tarihli "İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi"nin 39'uncu maddesi şu şekildedir: "Muhacirin ebniye, ve tohumluk ve hayvanat ve malzeme takasitini bila mazeret tediye etmezlerse iş bu arazi ve ebniye ile hayvanat ve malzeme-i mezkureden mevcut olanları istirdat ve hükümetçe başkalarına şerait-i muayene ile tefviz olunur." Bkz. "İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi", **Düstur**, 2. Tertip, Cilt. 5, Dersaadet, 1332, s. 377-384.

elde etmek maksadıyla kesim yapılmasına müsaade edilmesi konusu TBMM'nin gündemine gelmiştir. Örneğin Yozgat Mebusu Rıza Bey'in 14 Mayıs 1920 tarihli teklifinde hane inşaatı için kereste kesimi hakkı kura ahalisine tanındığı halde kasaba ahalisine bu hakkın verilmemesinin eşitliğe aykırı olduğu gerekçesiyle kasaba ahalisine de bu hakkın verilmesini istemiş ve teklif İktisat Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁷⁸⁴ İktisat Encümeni'nin 25 Mayıs 1920 tarihli mazbatasına göre bu hakkın kasaba ahalisine de tanınması, Orman Nizamnamesi'nde esaslı değişiklikleri gerektireceği belirtilerek teklif reddedilmiştir.¹⁷⁸⁵

Ormanlardan kerestelik kesimi meselesi İktisat Vekaleti'nin hazırladığı bir layiha ile tekrar gündeme gelmiştir. İcra Vekilleri Heyeti'nin 22 Ağustos 1920 tarihli toplantısında kabul edilen bu layiha ile Orman İdaresi'nin köylülere kesim konusunda tanıdığı müsaadeden daha fazla miktarda kesim yapabilmelerini sağlamak ve ahalisi odunculuk ve kömürcülük ile uğraşan köylere baltalık temin etmek amaçlanmıştır.¹⁷⁸⁶ 4 Ekim 1920 tarihli meclis toplantısında İktisat Encümeni'nin mazbatasını okunmuş ve konu tartışmaya açılmıştır. İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey, bu kanunu “Halka doğru gitmek isteyen bir Hükümetin” varlığına delil olarak değerlendirmiştir. İktisat Vekili Celal Bey de “ormanların doğrudan doğruya millete ait olduğunu” ifade etmiştir.¹⁷⁸⁷ Bolu Mebusu Nuri Bey, birinci maddeye göre büyük ormanlara azami 20 km. mesafede olan köylerde her haneye iki hektar alanın kesim için tahsis edilmesinde bir takım sakıncalar olduğunu sıralamış ve yeni bir teklifte bulunmuştur. Buna göre bir kaza sınırı içerisindeki mirî ormanlardan o kazanın kasaba ve köyleri ahalisine orman ve köylerin yakınlığı, “ahalisinin mücaneseti” gözetilerek her 250 haneye beş bin atik dönüm baltalık alan tahsisini istemiştir. Siirt Mebusu Mustafa Sabri Bey ise Nuri Bey'in teklifinde kullandığı “ahalisinin mücaneseti” ifadesinin ne anlama geldiğini sormuştur. Nuri Bey, “yerli Türk var, Rumeli'den gelen Türkler var. Çerkez var. Abaza var, Laz var, Gürcü var. Bunların hepsinin mizaçları ayrıdır. Bunların hepsinin bir ormanda girmesi doğru değil. Onun için bir dereceye kadar münaceset gözetmek lazım” açıklamasında bulununca mebuslarda “doğru sesleri” yükselmiştir.¹⁷⁸⁸ Dikkat edilecek olursa Bolu Mebusu Nuri Bey, Türk, Çerkez, Abaza, Laz vesaire Müslüman unsurları

¹⁷⁸⁴ TBMMZC, Devre 1, C. 1, İctima Senesi 1, 16. İctima, 15 Mayıs 1336, s. 317.

¹⁷⁸⁵ TBMMZC, Devre 1, C. 2, İctima Senesi 1, 21. İctima, 29 Mayıs 1336, s. 32-33.

¹⁷⁸⁶ Kanun teklifi için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 13. 1.

¹⁷⁸⁷ TBMMZC, Devre 1, C. 4, İctima Senesi 1, İctima 78, 4 Teşrinievvel 1336, s. 522-523.

¹⁷⁸⁸ TBMMZC, Devre 1, C. 5, İctima Senesi 1, 81. İctima, 11 Teşrinievvel 1336, s. 18-19.

bu kanun kapsamı içerisine almış, Müslüman kimliği ortak paydasında çoğulcu bir söylemi yinelemiştir.

“Baltalık Kanunu” 11 Ekim 1920 tarihli toplantıda kabul edilmiştir.¹⁷⁸⁹ Kanunda muhacirler hakkında herhangi bir düzenleme yer almasa da TBMM’nin 13 Ekim 1920 tarihli toplantısında Antalya Mebusu Hasan Tahsin Bey, henüz kesin olarak iskân edilmemiş olan ve hayvanları için hazineye vergi veren “aşair-i seyyare” için “bir muamele-i adile yapılmış olmak üzere” Baltalık Kanunu’na “aşair de birinci maddedeki nispet dairesinde intifa edecektir” hükmünün ilavesini istemiştir. Söz alan Karahisarısahip Mebusu Mustafa Bey, “İskân edilsinler de ondan sonra” şeklinde bir değerlendirme yapmış, teklif mebuslar tarafından reddedilmiştir.¹⁷⁹⁰ Görüldüğü gibi “Baltalık Kanunu”nda muhacirler için herhangi bir düzenlemeye yer verilmese de yukarıda sözünü ettiğimiz 26 Nisan 1922 tarihli “30 Nisan 1329 tarihli İskân-ı Muhacirin Nizamnamesine Muaddel ve Ona Müzeyyel Mevad-ı Nizamiye”nin 10’uncu maddesinde İskân Komisyonlarının muhacir menfaatine mirî ormanlardan Baltalık Kanunu mucibince istifade edebileceği hükmüne yer vermiştir.¹⁷⁹¹

Bununla yetinmeyen TBMM Hükümeti, ücretsiz olarak kereste kesimine izin veren özel bir kanunu da kabul etmiştir. Aslında memleketlerine dönen Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin tahrip edilmiş hanelerini tamir maksadıyla 17 Ocak 1922’de İcra Vekilleri Heyeti tarafından sunulan teklif Muvazene-i Maliye ve İktisat Encümenlerine havale edilmiştir.¹⁷⁹² Encümenler tarafından hazırlanan mazbatalar meclisin 17 Haziran 1922 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Görüşmelerde sadece Vilayat-ı Şarkıye havalisinin değil; Anadolu’da pek çok bölgenin düşman işgalinden zarar gördüğü, ayrıca yangın, sel, deprem gibi doğal afetler neticesinde de hanelerin tahrip olduğu dikkate alınarak kanun kapsamı genişletilmiştir.¹⁷⁹³ Buna göre “Harik, seylap, hareket-i arz ve ahvali-i harbiye, isyan ve mıtka-i harp ittihazı hasebiyle vuku bulan tahribat ve istiladan mütevellit afat neticesinde tamir ve inşasına lüzum görülen mesakin ve

¹⁷⁸⁹ “Baltalık Kanunu”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 1. Kısım, s. 41-42.

¹⁷⁹⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 5, İctima Senesi 1, 82. İctima, 13 Teşrinievvel 1336, s. 38.

¹⁷⁹¹ **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 55. 2.**

¹⁷⁹² 17 Ocak 1922 tarihli teklif için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 44. 11.**

¹⁷⁹³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 20, İctima Senesi 3, 56. İctima, 17 Haziran 1338, s. S. 463-478.

müştemilatın... tamiri ve genişletilmesi için” İktisat Vekaleti tarafından belirlenecek süre zarfında gerekli kerestelerin mirî ormanlardan ücretsiz kesimine izin verilmiştir.¹⁷⁹⁴

TBMM Hükümeti, Batı Anadolu’da Yunan işgali nedeniyle göçe mecbur olan nüfusun yaralarını altına imza attığı hukukî düzenlemeler ile sarmaya çalışmıştır. Çıkarılan kanun ve nizamnamelerin ortak noktası özellikle çiftçi muhacirleri hedef alacak bir şekilde onları tüketici konumdan çıkartıp, üretici bir konuma getirmeyi amaçlayan düzenlemeler olmasıdır. Savaş koşullarının getirdiği bir zorunluluk olarak da değerlendirilebilecek bir yaklaşımla, TBMM Hükümeti muhacirlerin neden olduğu finansal yükten bir an önce kurtulmayı ve mevcut kaynakları askerî harcamalar için kullanmayı hedefleyen bir politika takip etmiştir. Bu noktada hükümete muhacir giderlerinin karşılanmasında yardımcı olan kuruluş, İstanbul’dan sonra Anadolu’da da geniş bir örgütlenmeye sahip olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmuştur.

5. 2. TBMM Hükümeti’nin Bilecik ve Çevresine Yaptığı Yardımlar

Yunan Ordusu, Haziran 1920’den itibaren başlayan ileri harekatı sırasında ve özellikle de II. İnönü yenilgisi sonrasında Samanlıdağ Yarımadası’nda olduğu gibi Söğüt, Bilecik, Bozüyük ve İnönü civarındaki köy ve kasabalarda da önemli ölçüde tahribat yapmıştır. Bu tahribatın tamiri için TBMM Hükümeti bir dizi tedbire müracaat etmiştir. 9 Kasım 1920 tarihli toplantıda Karesi mebusu Vehbi Bey, Yunan Ordusu’nun Yenişehir ve civarında yapmış olduğu katliam ve yağmayı belgeleyecek film ve fotoğraf kayıtlarının alınmasını istemiş ve hükümetin şimdiye kadar bu konuda ne yaptığını sormuştur.¹⁷⁹⁵ Hükümet adına söz alan İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, İktisat Vekaleti’ne bir telgraf geldiğini ve yapılan mezalim ve tahribatı tespit için yerel hükümet tarafından oluşturulan heyete, bir de İktisat Vekaleti’nden üye talep edildiğini ve bu üyenin bölgeye gönderilerek heyetin çalışmalarına başladığını ifade etmiş, ne yerel makamların ne de hükümetin bu meseleye ilgisiz kalmadığının altını çizmiştir.¹⁷⁹⁶ Daha sonra söz alan Aydın mebusu Tahsin Bey’e göre Yunanlılar şimdiye kadar Aydın ve İzmir’de yaptıkları katliamları devam ettirdiği için bunda şaşılacak bir durum yoktur.

¹⁷⁹⁴ 18 Haziran 1922 tarihli “Meccanen Kereste Kat’ına Müsaade İtasına Dair Kanun” için bkz. **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 286. **TBMMZC**, Devre 1, C. 5, İçtima Senesi 3, 57. İçtima, 18 Haziran 1338, s. 492, 498-499.

¹⁷⁹⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 5, İçtima Senesi 1, 96. İçtima, 9 Teşrinisani 1336, s. 315-316.

¹⁷⁹⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 5, İçtima Senesi 1, 96. İçtima, 9 Teşrinisani 1336, s. 316.

Bu noktada asıl önemli olan hükümetin “O milletdaşlarımızı, o ümmet-i Muhammediyi, o masumları muhafaza etmek için ne yapacağına karar vermesidir.”¹⁷⁹⁷

İcra Vekilleri Heyeti mecliste yapılan bu görüşmelerin ardından 17 Kasım 1920 tarihli kararnamede Yenişehir Kazası dahilinde Yunanlılar tarafından eşyası tahrip ve haneleri yakılan muhtaç ahaliye yardım için Maliye bütçesinin “masarif-i gayri melhuz” tertibinden 5.000 liranın verilmesini kararlaştırmıştır.¹⁷⁹⁸

Meclisin 22 Kasım 1920 tarihli toplantısında İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, hazırlanmakta olduğu bilgisini 9 Kasım 1920 tarihli toplantıda paylaştığı, “Yunanlıların İslamlara karşı yaptıkları fenalıkları” aktaran raporu meclisle paylaşmıştır. Ertuğrul Ziraat Memuru Fehmi Bey tarafından hazırlanmış bu rapora göre Yenişehir’deki resmî binaların yanı sıra “üç otel, altı han, dört fırın, iki hamam, bir eczane, bir tekke ve iki imarethane, en mamur otuz dokuz hane ve yedi karye kamilen ve yedi karye yarı yarıya ve dört karye kısmen ihrak edilmiş ve on dört karyenin emval ve eşyası ve zahiresi ve araba ve hayvanatı kamilen alınıp götürülmüştür.” Mahmut Celal Bey, sayılan bu hasarın toplam miktarını 7 milyon lira olarak açıklamıştır.¹⁷⁹⁹

¹⁷⁹⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 5, İçtima Senesi 1, 96. İçtima, 9 Teşrinisani 1336, s. 317. Karesi Mebusu Vehbi Bey, 13 Ocak 1921 tarihli toplantıda “Yunan mezaliminin fotoğraf ve sinemasının alınmasına dair takrir” okunmuş ve kabul edilerek İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 7, İçtima Senesi 1, 133. İçtima, 13 Kanunisani 1337, s. 286-287. TBMM’deki mebusların Yunan mezaliminin ispatlanması yolundaki çabası bununla sınırlı kalmamıştır. Aydın Mebusu Esat Efendi, Yunan mezalimi hakkında Hariciye Vekaletine bir soru önergesinde bulunmuş ve önerge Hariciye Vekaleti’ne havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 10. İçtima Senesi 2, 33. İçtima, 14 Mayıs 1337, s. 292. Hariciye Vekili Ahmer Muhtar Bey, 30 Haziran 1921 tarihli oturumda Yunan saldırılarının başlangıcından itibaren o tarihe kadar yapılmış Yunan mezalimi hakkında Hariciye Vekaleti tarafından icra edilen teşebbüsleri altı maddede toplayan uzunca bir yazılı yanıtı meclisle paylaşmıştır. Buna göre II. İnönü Savaşı sonrasında 23 Nisan 1921’de Yunan Hariciye Nezareti’ne verilen notada “müstevli Yunan ordusunun ricati esnasında... Bilecik ve Söğüt gibi binlerce evi muhtevi olan mahalleri” büyük bir enkaz yığınının çevirdiği, buralardan ormanlara ve dağlara iltica edemeyen ahalinin müthiş işkencelerden sonra katledildiği ifade edildikten sonra yapılan katliama şahit olmak üzere tarafsız bir heyetin bölgeye davet edileceği bildirilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 11, İçtima Senesi 2, 44. İçtima, 30 Haziran 1337, s. 88-89. Aynı şekilde İzmir Mebusu Sırrı Bey de 7 Temmuz 1921 tarihli sualinde İzmir livasının imarı ve “dağlardan avdet eden mazlum halkın tazmin-i hasarı hakkında Hükümetçe ne gibi tedabir” düşünüldüğüne Hariciye Dahiliye Vekaletlerinden “şifahen” yanıt istemiştir. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’in 19 Temmuz tarihli “yazılı” cevabı 21 Temmuz 1921’de mecliste okunur. Cevapta Yunanlıların yapmış oldukları mezalimden Avrupalı devletlerin haberdar edildiği ve “dava-yı millinin neticelenmesinden sonra” zarar ve ziyanın dikkate alınarak tazminat talep edileceği belirtilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 11, İçtima Senesi 2, 53. İçtima, 21 Temmuz 1337, s. 339. Ayrıca bkz. **CA. 30. 10. 5. 28. 18.**

¹⁷⁹⁸ **CA. 30. 18. 1. 1. 19. 16.** Yenişehir ve Bilecik civarında emval-i metruke az olduğu için Hükümet, hanesi tahrip ve yakılan Müslüman ahaliyi iskân etmekte güçlük çekmiş ve bunun üzerine hanelerin tamiri için bütçeden tahsisat ayırmak durumunda kalmıştır. Ertuğrul (Bilecik) Sancağı civarında emval-i metrukenin yetersiz olduğu hakkında bkz. **CA. 272. 10. 2. 11. 14.**

¹⁷⁹⁹ Rapor, 4-10 Kasım 1920 tarihlerinde merkez livada yaşanan tahribatın tespiti için kurulan komisyon tarafından kaleme alınmıştır. **TBMMZC**, Devre 1, C. 6, İçtima Senesi 1, 101. İçtima, 22 Teşrinisani 1336, s. 19.

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'in bu raporu okumasının ardından söz alan Karesi mebusu Vehbi Bey, bu hazin tablo karşısında yapılması gerekenin geride kalan "bakiyetissüyuf" hakkında gerekli tedbirleri almak olduğunu belirtmiş, bu ahalinin civar köylere ve nerede bir hane bulunursa oralara iskân edilmesini tavsiye etmiştir. Ertuğrul mebusu Necip Bey de Yunan Ordusu'nun yaptığı mezalimin eşine Orta Çağ'da dahi rastlanmadığını ve bu vahşetin "İslamiyet için de kıyamete kadar unutulmaz bir dağderan olduğunu" ifade etmiştir. Necip Bey sözlerine devamla "Osmanlılık şerefinden, İslamlık ve Türklük şerefinden" söz ederek Halkçılık programını benimseyen ve "Halka gitmek isteyen" bir hükümetin meseleleri çözmek için elinden geleni yapacağını belirtmiştir. Bunun üzerine söz alan Hakkari mebusu Mazhar Müfit Bey ve Karesi mebusu Hasan Basri Bey, Dahiliye Vekili'nin kürsüye gelerek hükümetin ne tür tedbirler aldığına dair açıklamada bulunmasını talep etmişlerdir. Tekrar kürsüye çıkan İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, Yunanlılar tarafından hanesi tahrip, mahsulü ve eşyası yağma edilen muhtaç ahaliye yardım edilmesi için tahsisat talebinde bulunmuştur. Buna karar vermek adına Hükümetin şimdiye kadar Ertuğrul havalisinde açıkta kalan ahali hakkında ne tedbir alındığına yönelik Hasan Basri ve Mazhar Müfit Beylerin Dahiliye Vekili'ne yaptıkları çağrı soru önergesine çevrilmiştir.¹⁸⁰⁰

Dahiliye Vekaleti'nden yanıt beklendiği bir sırada İzmit mebusu Halil İbrahim Efendi'nin, 11 Aralık 1920 tarihli ve İzmit ve çevresinde düşman tarafından yapılan tahribatın tespitine ve ahalinin iaşesini temin etmek için bölgeye bir heyet gönderilmesine dair teklifi 14 Aralık 1920 tarihli meclis toplantısında okunmuştur. Bunun üzerine söz alan Karesi mebusu Vehbi Bey, Yenişehir için de aynı yönde verilmiş bir soru önergesi olduğunu ve bu iki önerenin birleştirilmesini istemiş ve teklif kabul edilmiştir.¹⁸⁰¹

27 Aralık 1921 tarihli toplantıda Dahiliye Vekili namına Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Adnan Bey'in yazılı cevabı okunmuştur. Buna göre işgal sahalarının kurtarılmasının ardından yapılan tahribat ve mezalimin açığa çıkarılması maksadıyla fotoğraflarının alınabilmesi için Batı Cephesi Komutanlığı'nca gerekli

¹⁸⁰⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 6, İçtima Senesi 1, 101. İçtima, 22 Teşrinisani 1336, s. 21-22.

¹⁸⁰¹ İzmit Mebusu Halil İbrahim Bey şu ifadelerle yer vermiştir: "... Yalın ayak, çıplak köylerde ve Lefke'de (Osmaneli) teseül etmekte olan ahali-i masumenin iaşelerini ve iskân mahallerini temin ve giriftar oldukları hal-i perişanilerinden kurtarılmalarını zımında mahal-i mezkura bir heyet-i mahsusanın serian izamı..." **TBMMZC**, Devre 1, C. 6, İçtima Senesi 1, 114. İçtima, 14 Kanunievvel 1336, s. 357.

tedbirlerin alındığı, “ahaliye ifa-yı muavenet için Hilal-i Ahmer tarafından bir heyet gönderildiği” belirtildiği gibi 17 Kasım 1920 tarihli kararname kastedilerek “masarif-i gayri melhuza tertibinden beş bin liralık havale” verildiği bilgisi de paylaşılmıştır. Meskensiz kalan ahalinin Rumlardan boşalan hanelerde şimdilik iskân edildiği bilgisine de cevapta yer verilmiştir.¹⁸⁰²

II. İnönü yenilgisi sonrasında Yunan Ordusu’nun geri çekilirken Bilecik ve çevresinde yaptığı tahribat çok daha büyük olmuştur. Hatta Ertuğrul mebusları Halil, Necip ve Mustafa Kemal Beyler, bu tahribat karşısında seçim bölgelerine gitmek ve ahalinin yanında olmak için Meclis Riyaset Divanı’ndan bir ay süreyle izin istemişlerdir. Mebusların bu talepleri kabul edilmiştir.¹⁸⁰³

Bilecik ve havalisi Müslüman ahalisinin feci durumu II. İnönü Savaşı’nın hemen sonrasında 7 Nisan 1921’de bir kez daha meclis gündemine gelmiştir. Bolu Mebusu Doktor Fuat Bey ve arkadaşlarının meclisten seçilecek bir heyet tarafından Yunan mezaliminin tespitini teklif eden takririnin okunmasının ardından başlayan tartışmalarda söz alan Hakkari Mebusu Mazhar Müfit Bey, “Zulüm gören ahali için Dahiliye Vekaleti’nin ne yaptığını?” sormuştur.¹⁸⁰⁴ Bunun üzerine söz alan Dahiliye Müsteşarı Refet Bey konu hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Buna göre hükümet konuyu üç kısma ayırarak ele almıştır. Öncelikle açıkta kalan ve iâşeden mahrum olan ahali için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Eskişehir Mutasarrıflığı ile gerekli temaslar kurulduktan sonra, hareket eden ilk trenle un ve buğday gönderilmiştir. İkinci olarak Yunan mezaliminin tespiti için Dahiliye Vekaleti bir heyet teşkil etmiştir ve Refet Bey bu heyetin yola çıkacağı bilgisini vermiştir. Üçüncü kısım ise ziraattan ve sanattan mahrum kalan, meskensiz ahali için yeniden köyler inşa etmek, harap olan hanelerin tamiri, tohumluk ve tarım araç gereçleri dağıtımıdır ve hükümetin bunun için çalışmalara başladığını da ifade etmiştir. Beyazıt Mebusu Atıf Bey’in “Ne miktar tahsisat veriyorsunuz?” sorusu üzerine Dahiliye Müsteşarı Refet Bey, 17 Kasım 1920 tarihli kararname ile verilmiş olan 5.000 liralık tahsisatı hatırlatarak bu miktarın sarf

¹⁸⁰² **TBMMZC**, Devre 1, C. 7, İctima Senesi 1, 123. İctima, 27 Kanunievvel 1336, s. 52. Kasım 1920’de Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi tarafından Karamürsel’e gönderilmiş olan Sekizinci İmdad-ı Sıhhiye Heyeti, Anadolu’ya geçtiği andan itibaren Ankara Murahhaslığı’nın emrine girmiş ve Bilecik, Lefke (Osmaneli), Kaynarca, Yenişehir bölgesindeki ahaliye iâşe ve tıbbi malzeme yardımında bulunmuştur. **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 67.

¹⁸⁰³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İctima Senesi 2, 17. İctima, 7 Nisan 1337, s. 377.

¹⁸⁰⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İctima Senesi 2, 17. İctima, 7 Nisan 1337, s. 383.

edileceğini ve yetmemesi halinde tekrar meclise müracaat edileceğini söylemiştir. Refet Bey'in bu açıklamaları meclis tafarından yeterli görülmüştür.¹⁸⁰⁵

7 Nisan 1921 tarihli oturumda bu defa Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal Bey Bilecik ve havalisi halkına acilen yardımda bulunulmasına yönelik bir teklifte bulunmuştur. Bilecik, Bozüyük ve Lefke (Osmaneli) ahalisinin aç olduğunu ve bu havalideki yaklaşık 20.000 kişinin açlıkla kıvrandığı halde hükümetin hiçbir şey yapmadığına dikkati çeker. Ahalinin iâşesi maksadıyla verilen 10.000 lira için de Maliye Vekaleti'ne yapılan müracaatlar sonuçsuz kaldığını söylemiş bu para için Ziraat Bankası ile Maliye Nezareti arasında devam eden görüşmelerin zaman kaybından başka bir şey olmadığını değerlendirmesini yapmıştır.¹⁸⁰⁶ Söz alan İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, Ziraat Bankası'nın Maliye'den havale beklediğini ve bu havale verilir verilmez Ziraat Bankası'nın da parayı Maliye Vekaleti'ne teslim edeceğini belirtmiş ve ardından Maliye Vekili Ferit Bey de yaptığı açıklamalarla Mahmut Bey'i doğrulamıştır. Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey ise “harbe müteakip sefaletle maruz kalan zavallıların ve dindaşlarımızın imdadına yetişmek kadar büyük bir vazife olmadığını” belirterek bu vazife karşısında bürokrasinin önümüze yığıldığı engellerden kurtulmanın gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Bursa Mebusu Operatör Emin Bey ise bu para temin edilse bile faydası olmayacağı düşüncesindedir. Çünkü piyasadan zahire temin etmenin güçlüğü karşısında bu paranın hükümsüz kalacağını, yapılması gerekenin aynen zahire göndermek olduğunu belirtmiştir. Maliyenin ve askerî makamların elindeki zahireden bu noktada istifade edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. “Birkaç vagon buğday yükletip göndermek en müstacel ve mühim meseledir.” Emin Bey'in ardından söz alan Maliye Vekili Ferit Bey, aynî zahire yardımının kendisi tarafından yerel idarecilere teklif edildiğini ancak bunu kabul etmeyerek nakde ihtiyaçları olduğu yanıtını verdiklerini belirtmiştir.¹⁸⁰⁷

Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey ise olaya farklı bir noktadan yaklaşmış ve merkezîyetçi bir bakış açısıyla Muhacirin Müdüriyeti'nin bu işi yapmasının mümkün olmadığını meclisin görevlendireceği kişilerin bölgeye gönderilerek ancak bu işin üstesinden gelinebileceği görüşünü savunmuştur. Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal Bey

¹⁸⁰⁵ Konu hakkında son olarak söz alan İzmit mebusu Hamdi Namık Bey, muhacirin iskân ve iâşesi için oraya gönderilmesi kararı alınan heyetin, Hükümet tarafından şimdiye kadar gönderilmemiş olmasını hayret verici bir durum olarak değerlendirmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İçtima Senesi 2, 17. İçtima, 7 Nisan 1337, s. 384.

¹⁸⁰⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İçtima Senesi 2, 17. İçtima, 7 Nisan 1337, s. 388.

¹⁸⁰⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İçtima Senesi 2, 17. İçtima, 7 Nisan 1337, s. 389.

de benzer bir yaklaşımla hükümetin bu kadar uğraştığı halde bu konuda başarı elde edemediği bir ortamda yerel makamların bu işi hiçbir suretle başarmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Şimdiye kadar vatanları için evladını, varını yoğunlu veren bu ahaliye “Meclis yardım etmezse kim muavenet edecek?” diyen Mustafa Kemal Bey kendisinin üç arkadaşıyla birlikte bölgeye gitmek için meclisten izin aldığını hatırlatarak meclisin kendilerine yetki vermesini talep etmiştir. “Aksi takdirde bu işin içinden çıkılmaz.” Bu açıklamaların ardından oturuma başkanlık eden Hasan Fehmi Bey, para meselesinin Maliye Vekili tarafından Ziraat Bankası ile çözüme kavuşturulduğunu ve Mustafa Kemal, Halil ve Necip Beylere de meclis tarafından izin verildiğini belirterek toplantıyı bitirmiştir.¹⁸⁰⁸

Dahiliye Müsteşarı Refet Bey’in konuşmasında bahsettiği harap olan hanelerin tamiri ve köylerin inşası hususunda, hükümet gerekli hazırlıkları yapmıştır. 24 Nisan 1921 tarihli kararname ile Yunanlıların geri çekilişleri sırasında tahrip ettikleri kasaba ve köylerde açıkta kalan binlerce ahalinin “temin-i iskân ve istirahatleri” için Dahiliye Vekaleti Müsteşarının başkanlığında Müdafaa-i Milliye, Nafia, İktisat, Maliye, Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletleri memurlarından birer üyenin bulunacağı bir komisyon teşkil edilmiştir. Söz konusu komisyon şu kararları almıştır:¹⁸⁰⁹

- “1. Kasaba ve köy planları hükümetçe süratle yapılmalıdır.
2. Taş, kerpiç, kiremit, kereste gibi levazım kısmen amele taburları kısmen tahribata maruz kalmayan kura ahalisinin muavenet-i fiiliyesi ile temin olunmalıdır.
3. İnşaat, amele taburları meyânında bulunan bir kısım taşçı, dülger, marangoz, doğramacı vesaire marifetiyle yapılmalıdır.
4. Hükümet de taş, kereste, tuğla, kerpiç ve ormanlardan kesilecek keresteden resim almamalıdır.
5. İnşaat için icap eden nakit mahallî Ziraat Bankalarından ikraz suretiyle verilmelidir.”

Gerek bu kararnamenin içeriğine gerekse imar planlarının hazırlanması için bölgeye gönderilecek olan teknik heyete verilecek tahsisatın temini sürecine baktığımızda aslında Hükümetin de yardım konusunda yerel yönetimlerden bir şey

¹⁸⁰⁸ **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İçtima Senesi 2, 17. İçtima, 7 Nisan 1337, s. 390.

¹⁸⁰⁹ **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 18. 3.**

beklemediği görülür.¹⁸¹⁰ Nitekim Dahiliye Vekaleti'nin İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderdiği 3 Mayıs 1921 tarihli tezkeresinde harcamalar için lazım gelen 5.000 liranın aslında “imar ve tanzim-i belde vazifesiyle mükellef olan Belediye tarafından temin ve itası” gerektiği belirtilmekle birlikte, kasabanın tamamen tahrip olması nedeniyle her türlü kaynaktan mahrum kalan “devair-i belediyenin buna kudretinin olamayacağından” masrafın Umumi Bütçenin “masraf-ı gayri melhuz tertibinden tesviyesi” talep edilmiştir.¹⁸¹¹ Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 4 Mayıs 1921 tarihli toplantısında “masraf-ı gayri melhuz tertibinden” 3.000 lira verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸¹²

5. 3. TBMM Hükümeti'nin Gördes ve Çevresine Yaptığı Yardımlar

Gördes ve çevresi de Batı Anadolu'da Yunan işgalinden etkilenen ve tahribata uğrayan yerlerin başında gelmektedir. Yunan Ordusunun Haziran 1920'den itibaren Milne Hattı'nın dışına çıkıp Anadolu'nun içlerine doğru ilerlediği hareket sırasında Gördes 14 Temmuz'da, Demirci ise 21 Temmuz'da işgal edilmiştir. Bunun üzerine bölgedeki Kuva-yı Milliye birlikleri ile Yunan Ordusu arasında yapılan muharebeler neticesinde Gördes Yunan işgalinden kurtarılmıştır.¹⁸¹³ Düşmandan kurtarılan Gördesliler adına Pehlivanzâde Ethem Bey tarafından 3 Aralık 1920'de TBMM'ye gönderilen telgrafta, “Beş aydır Yunan zalim esareti altında inleyen sevimli memleketimizi istihlasa masruf olan azim ve himmetlerinden mütehassıl şükranın kabulü” istenmiştir.¹⁸¹⁴

Kuva-yı Milliye tarafından işgalden kurtarılmış olan Gördes ve havalisi hakkında Karesi mebusu Vehbi Bey tarafından bir kanun teklifi hazırlanmıştır. Düşman işgalinden kurtarılan “Gediz, Simav, Demirci ve Gördes kazalarıyla Uşak havalisinin ağnam rüsumu munzamasından istirdadı” hakkındaki teklif, Layiha Encümeni'nin 5 Ocak 1921 tarihli mazbatası ile reddedilmiştir. Gerekçede düşman işgaline maruz kalan kazaların sadece bunlar olmadığı diğer mahallerde de tahribatın söz konusu olmasına rağmen “hiçbiri hakkında büyük bir af muamelesi yapılmadığı” bunun aksinin ise

¹⁸¹⁰ Uygulamada baktığımızda Tunalı Hilmi ve Mustafa Kemal Beylerin yukarıda temas ettiğimiz merkezîyetçi yaklaşımları bir anlamda Hükümet tarafından da benimsenmiş durumdadır. **TBMMZC**, Devre 1, C. 9, İçtima Senesi 2, 17. İçtima, 7 Nisan 1337, s. 390.

¹⁸¹¹ **CA. 30. 18. 3. 18. 17/3.**

¹⁸¹² **CA. 30. 18. 3. 18. 17.**

¹⁸¹³ İbrahim Ethem Akıncı, **Demirci Akıncıları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009, s. 19. İsmail Oğuz ve Nurettin Gülmez, “Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey ve Demirci Akıncıları”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, S. 1, Mart 2016, s. 432.

¹⁸¹⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 6. İçtima Senesi 1, 111. İçtima, 9 Kanunievvel 1336, s. 284.

adaletle bağdaşmayacağı düşüncesidir.¹⁸¹⁵ Teklif sahibi Vehbi Bey, teklifin reddedilmesinin ardından yaptığı konuşmasında kimsenin memleketin başka yerlerinde tahribat yapılmadığına dair bir iddiasının olmadığını, Yunan Ordusunun Gördes, Yenişehir, Simav ve civarındaki koyunları alıp gitmişken ahaliden neyin talep edileceğini sormuştur. Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey de daha önce Vilayat-ı Şarkiye mültecileri için aynı teklifin yapıldığını ve reddedildiğini dayanak göstererek Layiha Encümeni'nin kararını desteklemiştir. Hemen ardından söz alan Erzincan mebusu Osman Fevzi Efendi de “Halka doğru gitmek” isteyen bir hükümetin, Vehbi Bey'in teklifini kabul etmesi kadar doğal bir şeyin olamayacağını, ancak memleketin başka bir kısmı için reddedilmiş bir kanunun diğer kısmı için kabul edilmesinin Halkçılıkla bağdaşmayacağını ifade etmiştir.¹⁸¹⁶

Kütahya mebusu Ragıp Bey, Vehbi Bey'in teklifinde söz konusu olan yerlerin Uşak, Yenişehir, Gediz, Gördes olduğunu, Vilayat-ı Şarkiye ile Yozgat'la hiçbir alakasının bulunmadığına dikkati çekmiştir. Bir teklif belirli bir bölge için verilir ve nitekim Vehbi Efendi de teklifini bu havali için yapmıştır. Eğer Vilayat-ı Şarkiye için de bir teklif gerekli ise meclisin gündemine alınabileceğini ancak Yunan Ordusunun yerle bir ettiği Gördes ve civarı ahalisinin unutulmaması gerektiğini belirtmiştir. Geçen sene bu havalide ağnam vergisi için sayım yapıldığında elinde 100-200 koyunu olan ahalinin şimdi 10-20 koyunu bulunduğunu ve onu da kaçıp bir dağ yamacında sefil ve perişan bir halde saklanarak kurtarabildiğini, şimdi bu ahaliden 100-200 koyun üzerinden vergi almanın adaletle alakasının olmadığını ifade eden Ragıp Bey'e göre bugün açlıktan kırılan bu halka hükümetin yardımda bulunması zorunludur. “Onlara hükümetin muavenet etmesi ... mukteza-yı hamiyet ve mukteza-yı fütüvvettir.”¹⁸¹⁷

Tekrar söz alan Karesi Mebusu Vehbi Bey, ne zaman ağnam meselesi gündeme gelse “Vilayat-ı Şarkiye namıyla bir kıta-ı memleket mevzu bahis olduğuna” dikkat çeker. “Kürsü-ü vahdet olan bu kürsüde Vilayat-ı Şarkiye Vilayat-ı Garbiye meselesi mevzu bahis değildir...” Ayrıca Yunan Ordusunun alıp götürdüğü bir malın vergisini zavallı ahaliden istemenin “Meclis için ilelebet bir leke olacağını” da ilave etmiştir. Vehbi Bey, adaletli olanın geçen sene yapılan sayım üzerinden ahaliden ağnam vergisi almak değil; elinde bulunan miktar üzerinden bu vergiyi talep etmek olduğunu söylemiş

¹⁸¹⁵ TBMMZC, Devre 1, C. 8. İctima Senesi 1, 141. İctima, 31 Kanunisani 1337, s. 17.

¹⁸¹⁶ TBMMZC, Devre 1, C. 8. İctima Senesi 1, 141. İctima, 31 Kanunisani 1337, s. 18.

¹⁸¹⁷ TBMMZC, Devre 1, C. 8. İctima Senesi 1, 141. İctima, 31 Kanunisani 1337, s. 19.

ve Maliye Vekili Ferit Bey, Vehbi Bey'e destek vererek hükümetin de bu düşüncede olduğunu beyan etmiştir. Bu açıklamaların ardından Layiha Encümeni'nin kanun teklifini reddeden mazbatasını oylamaya konulmuş ve reddedilmiştir. Yapılan ikinci bir oylama ile Maliye Vekaleti'nin bu konuda bir düzenleme yapıncaya kadar ağnam vergisinin toplatılması ertelenmiştir.¹⁸¹⁸

Hükümetin Gördes ahalisi hakkında aldığı bir diğer önemli karar ise bölgenin en önemli geçim kaynaklarından biri olan halı dokumacılığı faaliyetlerinin desteklenmesi olmuştur. Pek çok defa Yunan işgaline maruz kalan Gördes'te, bir taraftan vergilerin ağırlığı nedeniyle dokumacılık alanında rekabet ortadan kalkmış ve üretim oranı düşmüştür. Bunun üzerine İktisat Vekaleti tarafından Hükümete yapılan 7 Şubat 1921 tarihli müracaatta “servet-i milliyemizle pek ziyade alakası olan bu sanatın” devamı ve geliştirilmesi, aynı zamanda da “istilazede olan ahali-i İslam'ın mümkün merteye zarardan korunması” için, ihracat vergisinin hiç olmazsa %50 oranında azaltılması teklif edilmiştir.¹⁸¹⁹ İcra Vekilleri Heyeti'nin 22 Şubat 1921 tarihli toplantısında İktisat Vekaleti'nin teklifi uygun görülerek Gördes ve Demirci havalisinde imal olunan halıların ihracat vergisinden altı ay için %50 oranında indirim yapılması kararı alınmıştır.¹⁸²⁰

5. 4. TBMM Hükümeti'nin Sakarya ve Çevresine Yaptığı Yardımlar

Ağustos-Eylül 1921'deki Sakarya Savaşı'ndaki yenilgiden sonra geri çekilen Yunan Ordusu, Sakarya havalisinde Haymana, Mihaliççık ve Sivrihisar'a bağlı pek çok köy ve yerleşimi tahrip etmiştir.¹⁸²¹ Bölge ahalisi Ankara'ya doğru göçe başlamakla birlikte büyük kısmı aç ve çıplak bir şekilde yanmış, yıkılmış köylerinde yardım beklemiştir. Ankara'ya gelenler evlere, mescitlere dağıtılmış ve bir kısmı da çadırlarda iskân edilmiştir. Bunların iâşesi belediye tarafından temin edildiği gibi muhacirler

¹⁸¹⁸ TBMMZC, Devre 1, C. 8. İçtima Senesi 1, 141. İçtima, 31 Kanunisani 1337, s. 20.

¹⁸¹⁹ CA. 30. 18. 1. 1. 2. 36. 8/1.

¹⁸²⁰ CA. 30. 18. 1. 1. 2. 36. 8.

¹⁸²¹ Örneğin Sivrihisar'a bağlı 100 haneli “Melik” karyesinde 95 hane yakılmış, köyün camisi tahrip edilmiştir. Yine Sivrihisar'a bağlı 50 hanelik “Oğlakçı”da 46 hane tamamen yakılmıştır. Yunan askerleri kadınların ziynet eşyalarını ve köydeki nakit parayı almışlardır. Günyüzü'ne bağlı “Hamam-ı Karahisar” köyündeki 60 haneden 55'i yakılmıştır. Yine Günyüzü'ne bağlı “Kozagaç”ta 296 hane yakılmış hatta köylüler kendi hanelerini yakmaya zorlanmıştır. Sivrihisar'a bağlı “Babadat” köyünde 100 hanenin tamamı ile bir değirmen ve “Kocaş” köyünde de 80 hane yakılmıştır. **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 79-87. “Zulüm ve Eza”, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Eylül 1337, No. 308, s. 1. “Sakarya'da Yunan Vahşet ve Cinayetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Teşrinievvel 1337, No. 309, s. 2. “Sivrihisar'da Yakılan Türk Köyleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Teşrinisani 1337, No. 310, s. 2.

zamanla Ankara'nın etrafındaki Kırşehir, Kastamonu, Çankırı, Keskin, Çorum gibi şehir ve kasabalara dağıtılmıştır.¹⁸²²

TBMM'nin Sakarya ve havalisi muhacirleri için Sakarya Savaşı sonrasında uygulamaya koyduğu düzenlemelerden yukarıda ayrıntılı olarak bahsetmiştik. Hatırlanacağı gibi bunlar arasında 31 Ekim 1921 tarihli “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”, 14 Aralık 1921’de kabul edilen ve 11 Aralık 1920 tarihli “Muhtacin-i Züraa Tavizen Tohumluk ve Çift Hayvanatı İtası Hakkındaki Nizamnamenin Üçüncü Maddesinin Şekl-i Muadili”, 20 Nisan 1922 tarihli “Memalik-i Müstahlasada Firar veya Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Metruke ve Gayrimenkullerinin İdaresi Hakkında Kanun” ile 18 Haziran 1922 tarihli “Meccanen Kereste Kat’ına Müsaade İtasına Dair Kanun” idi.

Hükümetin bu düzenlemeleri yanında meclisteki mebusların Sakarya ve havalisi felaketzedeleri ile ilgili çalışmalarını sürdürdüğü görülmektedir. 10 Ekim 1921 tarihli toplantıda Karesi Mebusu Vehbi Bey’in Sivrihisar ve Mihaliççık kazalarında düşmanın yaktığı ve hasar verdiği 70 köy ahalisinden açıkta kalanlar ile dağıntık olan köyleri toplamak için hükümetin ne gibi tedbirler aldığına dair Dahiliye Vekaleti’ne bir soru önergesi vermiştir. Hemen ardından da Eskişehir Mebusu Emin Bey’in düşman tarafından meskenleri tahrip edilen ahali hakkında yine Dahiliye Vekaleti’ne yönelttiği soru önergesi okunmuştur.¹⁸²³ Her iki soru önergesi Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey tarafından yazılı, İktisat Vekili Mahmut Celal Bey ile Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Refik Bey tarafından da sözlü olarak 3 Kasım 1921’de yanıtlanmıştır.

Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, ahalinin ilk etapta yaklaşan kıştan ve açlıktan korunması için 31 Ekim 1921 tarihli “İstilazedeler Kanunu” ile gerekli tedbirlerin alındığını belirtmiştir. Ancak asıl önemlisi açıkta kalan ahalinin meskenlerinin tamiri ve iskânları konusudur. Ne hükümet ne de ahali, hali hazırda bunları tamir ve inşa edecek sermayeye sahip olmadığından, “hükümetin halkla teşrik-i mesai ederek” bu işi yapmaktan başka çaresi olmadığına işaret etmiştir. Bu konuyla ilgili bir de kanun teklifinin Hükümet tarafından hazırlanmakta olduğunu belirten Ali Fethi Bey, tasarının ayrıntılılarını da paylaşmıştır. Hanelerin inşası işi kamu menfaati göz önünde bulundurularak şirketlere havale edilecektir. Ancak buna imkan olmadığı takdirde tahrip

¹⁸²² “Muhacirlere Belediyenin Faaliyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Temmuz 1337, No. 246, s. 2. “Eskişehir Muhacirleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Ağustos 1337, No. 252, s. 2.

¹⁸²³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 13, İçtima Senesi 2, 90. İçtima, 10 Teşrinievvel 1337, s. 136.

olan şehir ve kasabalara ait planların hazırlanması için gerekli harcamalar hükümetçe karşılanacak, lazım olan kerestelerin ücretsiz olarak kesimine izin verilecek, inşaat malzemesi o kaza ahalisi tarafından ücretsiz olarak inşaat mahalline taşınacak, usta ve amelelerin yetersiz kalması halinde ise belirli bir ücret karşılığında farklı bölgelerden usta ve amele istihdam edilecektir. Cam ve çivi gibi malzeme ise Ziraat Bankası tarafından üretildikleri bölgeden toptan satın alınacak, gümrük vergisinden muaf olarak ve çok küçük bir komisyonla ihtiyaç sahiplerine satılacaktır.¹⁸²⁴

Ali Fethi Bey'in yazılı cevabının okunmasının ardından kürsüye gelen soru önergesinin sahibi Karesi Mebusu Vehbi Bey, çarpıcı ifadeler kullanmıştır. Ali Fethi Bey'in bu söylediklerinden sonra "Amin" demek gerektiğini ifade ederek söze başlayan Vehbi Bey için, bu planların uygulanabilirlik ihtimali yoktur. Kışın bastırdığı bir dakikada hükümeti "nazarî olmaktan ziyade amelî olmaya" davet etmiştir. Gerçekleşmeyecek projeler peşinde koşmaktansa, her kazadaki Kaymakamlara yetki verilmelidir çünkü ancak yerel idareciler bu işi başarabilirler. Bu maksatla bir mühendis eşliğinde Kaymakamlara talimat verilmeli, birkaç amele ile bu iş yapılmalıdır. On haneli, beş haneli parça parça köylerin ne eğitim açısından ne de başka bir yönden gelişmesinin mümkün olmayacağını vurgulamıştır.¹⁸²⁵

Kürsüye gelen İktisat Vekili Mahmut Celal Bey de 31 Ekim 1921 tarihli kanun kapsamında hareket edildiğini ve paylaşacağı bilginin sadece bundan ibaret olduğunu beyan etmiştir.¹⁸²⁶ Bunun üzerine Vehbi Bey de "O halde İktisat Vekaleti de maalesef hiçbir şey düşünmemiştir" karşılığını verir. Ardından da "anka kuşu gibi ismi mevcut kendi mefkut olan" Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nden yanıt beklediğini belirtir.¹⁸²⁷

¹⁸²⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İctima Senesi 2, 104. İctima, 3 Teşrinisani 1337, s. 44.

¹⁸²⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İctima Senesi 2, 104. İctima, 3 Teşrinisani 1337, s. 44.

¹⁸²⁶ Nitekim Yunanlılar tarafından tahrip edilen Mihalıççık köyleri ahalisinin açlık ve sefalet içerisinde olduğundan bunlara Muhacirin bütçesinin iase faslından yardım edebilmek için gerekli kararın bir an önce alınması yolunda Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti tarafından 26 Kasım 1921'de Hükümet' müracaatta bulunulmuş ve Hükümet de 30 Kasım 1921 tarihli karamame ile 31 Ekim 1921 tarihli İstilazedeler Kanunu'nda yer alan iase faslından verilmek üzere Mihalıççık ve ahalisine yardımda bulunmayı kabul etmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 4. 39. 15.** Kararnamenin kabulünden bir ay sonra Sivrihisar'dan Müdafaa-i Hukuk Reisi İbrahim Ethem, Belediye Reisi Talat ve Müftü Mehmet Ali imzalarıyla TBMM Riyaseti'ne gönderilen 5 Ocak 1922 tarihli yazıda düşmandan kurtarılmış olan mahaller ahalisine verilecek tohumluğun bir an önce dağıtılabilmesi için şimdiden satın alınması maksadıyla gerekli tahsisatın acilen gönderilmesi talep edilmiştir. **CA. 30. 10. 80. 529. 2.**

¹⁸²⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İctima Senesi 2, 104. İctima, 3 Teşrinisani 1337, s. 45. İktisat Vekili Mahmut Celal Bey sözlü olarak verdiği yanıtı, 1 Aralık 1921 tarihli oturumda yazılı olarak da okunmuştur. **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İctima Senesi 2, 120. İctima, 1 Kanunievvel 1337, s. 420.

Sıhhiye Vekili Doktor Refik Bey ise Batı Cephesi Kumandanlığı ile yaptığı görüşmeler neticesinde ordu elindeki kullanılmayan kağı, araba, hayvan ve çift hayvanatının ahaliye dağıtılmaya başladığı bilgisini vermiştir. Vehbi Bey'in ismi var cismi yok dediği Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin parasının olmaması ve tahsisat da verilememesi nedeniyle Hilal-i Ahmer tarafından muhacirlere eşya gönderildiğini söyler. Hilal-i Ahmer aracılığıyla 30 ton buğday, 15 ton tuz, 5.000 don, 5.000 gömlek, 3.500 fanila gömlek, 3.500 fanila don, 3.000 Selanik fanilas, 5.000 kalın çorap, 1.000 mintan, 2.000 metre pazen, 6.000 metre Amerikan, bir miktar çocuk elbisesi, kuşak, kadın elbisesi, pantolon, ceket, kundura muhacirlere dağıtılmıştır. Muhtaç ahaliye dağıtılan bu eşya, Hilal-i Ahmer'in Kastamonu deposundan temin edilmiştir. Doktor Refik Bey şimdilik Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin yapabildiğinin bundan ibaret olduğunu söylemiştir.¹⁸²⁸

Tekrar söz alan Vehbi Bey, sorularının yanıtsız kaldığına dikkat çekerek, özellikle köylerin birleştirilmesi meselesine temas eder. Düşman Sakarya havalisinde her yeri dümdüz etmiştir ve hiç değilse bundan istifade ile haneler tamir, köyler yeniden inşa edilirken on, on beş haneli köylerin birleştirilmesini önerir. İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'e de seslenerek hayvan neslini mahveden, gıcirtısıyla insanların beynini yok eden adeta bir afet mevkiinde olan kağıların kaldırılması için ne yapıldığını sorar. 31 Ekim 1921 tarihli kanun kapsamında muhtaç çiftçilere dağıtılacak nakil araçlarının bunun için bir fırsat olduğunu söyler. Refik Bey'e de Hilal-i Ahmer'in ne yaptığını sormadığını Muavenet-i İctimaiye Vekaleti'nin ne yaptığını sorduğunu hatırlatarak, Refik Bey'in meclisten tahsisat istemesi gerekliliğine değinir.¹⁸²⁹

Tekrar söz alan İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, kağıların kaldırılması konusunda teşebbüste bulunduklarını ancak bunun kısa zamanda mümkün olmadığı yanıtını vermiştir. Kağıyı kaldırmak için memlekette demirci yetiştirmek, marangoz yetiştirmek gerekir. Ayrıca köylünün kullanabileceği kolaylıkla bir araba sistemi için de detaylı bir çalışma gerekmektedir. Celal Bey her şeyden de önemlisi yolun olmadığı bir memlekette kağıyı kaldırmanın mümkün olmadığına işaret eder. Çünkü her arabanın her yolda gitmesinin mümkün olmadığını belirtir. Ayrıca bu bir sermaye işidir ve hali

¹⁸²⁸ TBMMZC, Devre 1, C. 14, İctima Senesi 2, 104. İctima, 3 Teşrinisani 1337, s. 46.

¹⁸²⁹ TBMMZC, Devre 1, C. 14, İctima Senesi 2, 104. İctima, 3 Teşrinisani 1337, s. 46.

hazırda bu iş için ihtiyaç duyulan 500.000 lirayı vermeye Ziraat Bankası'nın kuvveti yoktur.¹⁸³⁰

Meclisin 10 Kasım 1921 tarihli toplantısında Yunan tazyiki ile Sakarya ve havalisinden kaçan muhacirlerin Kayseri ve Sivas mıntıkasında toplandıkları, oysaki yerel makamlardan malî kaynakların yetersizliği nedeniyle muhacir gönderilmemesi yolunda ikazlar geldiği hatırlatılarak, Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Refik Bey'e bu konuda ne yapıldığı sorusu yöneltilmiştir. Refik Bey verdiği yanıtta, muhacirlerin Sivas ve Kayseri'ye kadar gitmemeleri konusunda vekaletin de hem fikir olduğunu ve Muhacirin Müdüriyeti'ne Kayseri ve Sivas'a kadar seyahat belgesi verilmemesi yolunda emir verildiğini ifade eder. Ancak Kırşehir diye seyahat belgesi alan muhacirin, doğruca Kayseri'ye gitmesini ya da Yozgat diye hareket eden bir muhacirin de Sivas'a gitmesini engelleyecek bir teşkilatın mevcut olmadığına dikkat çekmiştir. Refik Bey bunların iaşeleri konusunda gönderilen havalenamelerin mal sandıklarında nakit bulunmaması nedeniyle ödenememesinden dolayı güçlükler yaşandığına da temas etmiştir.¹⁸³¹

Sakarya ve havalisinde Yunan Ordusunun mezalim ve tahribatına maruz kalan, tarlaları ve ekinleri yakılan çiftçi ahali için hükümetin aldığı bir diğer tedbir ise 30 Nisan 1921 tarihli “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkındaki Kanun”da düzenlemeye gidilmesi olmuştur.¹⁸³² Söz konusu kanunun “düşman ayağının girmediği ancak ateş mıntıkası olan mahallere” de tatbiki için Maliye ve İktisat Vekaletlerinin 26 Ekim 1921 tarihli teklifi meclisin 10 Kasım 1921 tarihli toplantısında gündeme alınmıştır.¹⁸³³ Kavanin-i Maliye Encümeni'nin mazbatasında teklifin “muhik ve adaletle de muvafık” olduğu kabul edilmiş ve 30 Nisan 1921 tarihli kanunun birinci maddesine ilave edilerek kabulü uygun görülmüştür.¹⁸³⁴ Buna göre birinci maddeye “Düşman ayağı girmediği halde ateş mıntıkasına tesadüf ederek cephe

¹⁸³⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İçtima Senesi 2, 104. İçtima, 3 Teşrinisani 1337, s. 47.

¹⁸³¹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 49.

¹⁸³² 30 Nisan 1921 tarihli kanun için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 10, 27. İçtima, 30 Nisan 1337, s. 164-165. “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkında Kanun”, 30 Nisan 1337/23 Şaban 1339, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Kısım 2, s. 130.

¹⁸³³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14, İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 145.

¹⁸³⁴ 30 Nisan 1921 tarihli “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkında Kanun”un birinci maddesi şu şekildedir: “Madde 1. 1334 ve 1335 senelerinde muhtacın-i zürraa Hükümet tarafından tevzi edilen tohumluk ve yemeklik zahirenin tahsil edilemeyen kısımlarının düşmandan istihlas ve istirdat edilen mahaller ahalisinden aynen ve bedelen tahsilinden sarfı nazar edilmiştir.” “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkında Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Kısım 2, s. 130.

ittihaz edilmiş mahaller ahalisine de mezkur birinci maddenin teşmili hükmü şamildir.” ifadesinin ilave edilmesi teklif edilmiştir.¹⁸³⁵ Teklif okunduktan sonra “aciliyet” kararı ile oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir.¹⁸³⁶

“Muhtaç-ı muavenet çiftçilerin” omuzlarından kaldırılan bir diğer yük ise aşar vergisi olmuştur. Hükümetin 3 Temmuz 1921 tarihli teklifinde savaş alanı olan mahallerle, düşmandan kurtarılmış olan bölgelere ait olmak üzere aşar vergisinin tahmin üzerinden aynen ya da bedelen tahsis edilmesi isteği dile getirilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa, bu teklifin gerekçesini meclisin 14 Temmuz 1921 tarihli oturumunda açıklamıştır. Cephelere yakın olan bölgelerde harman vakti yaklaştığından bunların bir an öce kaldırılarak gerilere taşınması muhtemel bir işgal anında düşman eline geçmesine ya da yakılmasına engel olacaktır. Böylece milli servet korunduğu gibi ahalinin de zararı engellenmiş olur. Bununla birlikte mahsulün toplanmadan evvel aşar oranlarının da tespit edilmesi gerektiğinden, “bu seneye mahsus olarak meclis-i idareler tarafından” seçilecek heyetler vasıtasıyla aşarın “bittahmin aynen ya da nakden tahsili ahali ve hükümetin menafi nokta-yı nazarından muvafık görülmektedir.”¹⁸³⁷ Ardından Maliye Encümeni’nin mazbatası okunmuştur. Maliye Encümeni yasa teklifindeki “harekat-ı askeriye” ifadesinin belirsizliği nedeniyle maddeye “Garp Cephesinde bilfiil” ve ayrıca “sahibinin muvaffakatıyla” ifadelerinin eklenmesini istemiştir. Yapılan değişikliklerin ardından 16 Temmuz 1921 tarihli ve üç maddelik “Garp Cephesinde Bilfiil Harekat-ı Askeriye Sahası Olan Mevakiye Münhasır Olmak Üzere Aşarın Suret-i Cibayetine Dair Kanun” kabul edilmiştir.¹⁸³⁸ Buna göre “Garp Cephesinde bilfiil harekat-ı askeriye sahası olan mevakiye münhasır olmak üzere ve mahalli meclis-i idaresince müntahap bir ve karye veya mahalle heyet-i ihtiyariyesince müntahap iki zattan mürekkep heyet marifetiyle, tarla veyahut harmanlarla mahsulat miktarı ittifak

¹⁸³⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14. İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 145.

¹⁸³⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 14. İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 146. “Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affı Hakkındaki Kanunun Birinci Maddesine Müzeseyyel Kanun”, 10 Teşrinisani 1337/11 Rebiulevvel 1340, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Kısım 2, s. 193.

¹⁸³⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 11, İçtima Senesi 2, 50. İçtima, 14 Temmuz 1337, s. 49-44.

¹⁸³⁸ **TBMMZC**, Devre 1, C. 11, İçtima Senesi 2, 51. İçtima, 16 Temmuz 1337, s. 288-296. Garp Cephesinde Bilfiil Harekat-ı Askeriye Sahası Olan Mevakiye Münhasır Olmak Üzere Aşarın Suret-i Cibayetine Dair Kanun”, 16 Temmuz 1337/12 Zilkade 1339, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 2. Kısım, s. 155.

veya ekseriyeti âra ile bittahmin öşrü aynen veya sahibinin muvaffakatıyla bedelen istifaya Hükümet mezundur.”¹⁸³⁹

Hükümetin aşarla ilgili başka düzenlemelere de teşebbüs ettiği görülür. İcra Vekilleri Heyeti tarafından kaleme alınan üç maddelik teklifte “Düşman tarafından ihrak olunan Sakarya Ilıca karyesiyle emsali kura ahalisinin” 1921 senesi nihayetine kadar olan aşar ve diğer vergi borçlarının “karyelerine avdetlerine kadar tehir edilmesi” esası benimsenmiştir.¹⁸⁴⁰ 27 Temmuz’da Meclis’te okunan teklif Maliye Encümeni’ne havale edilir.¹⁸⁴¹ Maliye Encümeni’nin mazbatası ancak 1 Aralık 1924 tarihinde hazırlanabilmiştir. Encümen tasarının Milli Mücadele’nin devam ettiği bir zamana ve “kura-yı mezkure halkının köylerine avdetlerine” ilişkin olmasını dikkate alarak barış imzalandığından ve “hal-i tabîi avdet ettiğiinden” teklifin görüşülmesine lüzum olmadığı kararını vermiştir.¹⁸⁴²

Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, “Hakimiyet-i Milliye” gazetesine verdiği beyanatında Yunan Ordusunun Uşak, Afyon, Kütahya ve Eskişehir havalisinde yaptığı tahribat nedeniyle göçe mecbur olan “Vilayat-ı Garbiye mültecilerinin” miktarını 21.428 kişi olarak açıklamıştır. Şubat 1922’ye kadar Hükümet, “Vilayat-ı Garbiye mültecileri”nin sevki için 183.970, iaşeleri için de 206.193 lira harcamıştır.¹⁸⁴³

5. 5. TBMM Hükümeti’nin Söke ve Çevresine Yaptığı Yardımlar

Paris Barış Konferansı’nda Müttefiklerin İzmir’in Yunan Ordusu tarafından işgali kararına misilleme olarak İtalyanlar Kuşadası, Söke, Bodrum ve çevresini işgal etmişlerdi.¹⁸⁴⁴ İtalya da tıpkı diğer müttefikleri gibi emperyalist hedefler doğrultusunda Anadolu’daki işgalci güçler arasına katıldı. Ancak TBMM düzenli ordusunun 1921

¹⁸³⁹ İkinci maddede “Kanunun 1337 sene-i maliyesine mahsus olduğu” ifadesi yer almaktadır. Bu nedenle 31 Temmuz 1922’de kanunun süresi bir yıl daha uzatılarak 1922 (1338) senesi için de geçerli hale getirilmiştir. Bkz. “Garp Cephesinde Bilfiil Harekat-ı Askeriye Sahası Olan Mevaki Aşarı Hakkındaki 16 Temmuz 1337 Tarihli Kanun Temdidi Mer’iyetine Dair Kanun”, 31 Temmuz 1338/ 4 Zilhicce 1340, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 297.

¹⁸⁴⁰ 20 Temmuz 1922 tarihli kanun layihası için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 21. 3.**

¹⁸⁴¹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 81. İçtima, 27 Temmuz 1338, s. 4.

¹⁸⁴² 1 Aralık 1924 tarihli Maliye Encümeni mazbatasında teklifin reddine ilişkin olarak şu ifadelere yer verilmiştir: “Layihâ-yı mezkure Mücadele-i Milliye’nin devam ettiği zamana ait ve kura-yı mezkure halkının köylerine avdetlerine müteallik bir teklif olup, sulh akdedilmiş ve hal-i tabîinin avdet etmiş olması hasebiyle teklif-i mezkurun müzakeresine mahal görülmeyerek hıfzına karar verildiği Heyet-i Celile’ye arz olunur.” **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 45. 9/4**

¹⁸⁴³ “Rıza Nur Bey’in Beyanâtı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1338, No. 435, s. 1.

¹⁸⁴⁴ Şaduman Halıcı, **Milli Mücadele’de Kuşadası ve Söke, (1919-1922)**, Yeniyo! Matbaası, İzmir, 2009, s. 126-133. Jaeschke, **a.g.k.**, s. 30.

senesi içerisinde aldığı askerî başarılar, özellikle Yunan Ordusunun Sakarya yenilgisi, zaten İzmir meselesi nedeniyle Anadolu siyasetinde müttefikleri ile ciddi görüş ayrılıkları yaşayan İtalya'yı, TBMM Hükümeti ile birebir ilişkiler kurmak yoluna itmişti. İtalya böylece Anadolu'daki işgal siyasetini terk ederek ekonomik ayrıcalıklar elde etme siyasetine yönelmiştir. Bu siyasetin bir gereği olarak zaten II. İnönü Savaşı sonrasında 5 Temmuz 1921'de Antalya'yı tahliye eden İtalyanlar, Menderes Vadisinden de çekilme fikrini benimsemişlerdir. Bu doğrultuda 20 Nisan 1922'de Söke'den tahliye edilen İtalyan birlikleri 26 Nisan'da Kuşadası'nı da terk etmişlerdir.¹⁸⁴⁵ Ancak İtalyan Ordusunun terk ettiği sahalar hemen Yunan birlikleri tarafından işgal edilince Batı Anadolu'da Yunan Ordusunun yaptığı katliamların izini hafızalarında taze olarak saklayan Müslüman nüfus Söke ve Kuşadası'nı panik içerisinde terk etmeye başlamış, bu durum yeni bir göçü beraberinde getirmiştir.¹⁸⁴⁶ Söke'nin işgali sonrasında varını yoğunu bırakarak Kuşadası'na kaçan 6 binden fazla Müslüman ve Musevi ahaliden 4.000'i, Kuşadası'nın da işgali üzerine İtalyan "Greta" vapuru ile Rodos ve Antalya'ya kaçmıştır. 24 Nisan'da Kuşadası'ndan Antalya'ya 300, Mersin'e 160 kadın ve çocuk muhacir ulaşmıştır. 27 Nisan'da ise bu defa "Corona" vapuru ile 200 kişilik kadın ve çocuk kafilesinin Antalya'ya ulaştığı görülür.¹⁸⁴⁷

¹⁸⁴⁵ Halıcı, **a.g.k.** s. 308-320. "İtalya Tarafından Anadolu'nun Tahliyesi", **Vakit**, 22 Nisan 1338, No. 1568, s. 2. "Menderes Havalisinin Tahliyesi Etrafında", **Tevhid-i Efkar**,

¹⁸⁴⁶ İtalyanların çekileceği haberinin ahalî tarafından duyulması Müslüman halkta büyük bir paniğe neden olur. Özellikle Rum çetelerinin bunu fırsat bilerek yapacakları yağma ve gasp hareketlerinden endişe etmektedirler. Mutasarrıflığın verdiği izinle özellikle kadın ve çocukların dahile doğru göç etmeye başladıkları görülür. Müslüman ahalide büyük bir panik başlamış ve halk nakil aracı temin etmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. Hatta Söke'den Kuşadası'na kadar olan dört saatlik mesafe için bir arabaya 50 lira ücret isteyen arabacılar bunu fırsata çevirir. İtalyan Kumandanlığının yerli ahalinin nakli konusunda büyük bir yardımı görülür ve askerî araçlar muhacirler için tahsis edilmiştir. "Söke'nin Tahliyesi", **Vakit**, 2 Mayıs 1338, No. 1578, s. 2. "Menderes Vadisinde", **Vakit**, 25 Nisan 1338, No. 1571, s. 2. "Menderes Vadisinde", **Vakit**, 26 Nisan 1338, No. 1572, s. 2. "Söke Havalisinde Vaziyet", **Vakit**, 26 Nisan 1338, No. 1572, s. 2. "Menderes Vadisinde Vaziyet", **Vakit**, 27 Nisan 1338, No. 1573, s. 1. "Söke'nin İşgali", **Vakit**, 27 Nisan 1338, No. 1573, s. 1. "Söke ve Kuşadası Ahalisi", **Tevhid-i Efkar**, 25 Nisan 1338, No. 3344, s. 2. "Menderes ve Söke Havalisinde Vaziyet", **Tevhid-i Efkar**, 26 Nisan 1338, No. 3345, s. 1. "Kuşadası'nda Yunan Kuvvetleri", **Tevhid-i Efkar**, 29 Nisan 1338, No. 3349, s. 2. "Kuşadası'nda Vaziyet", **Vakit**, 2 Mayıs 1338, No. 1578, s. 1. Yerli Rumlar arasında Müslümanların muhaceretine yardım edenler de olmuştur. Bunlardan "Doktor Periklis Efendi" işgal sırasında çok sayıda Müslümanın hayatını kurtartmıştır. "Periklis Efendi" Lozan'da imzalanan mübadele sözleşmesi gereği Yunanistan'a dönmesi gerekirken, Hükümetin 17 Aralık 1924 tarihli kararı doğrultusunda bu hizmetleri nedeniyle mübadeleden istisna tutulmuştur. **CA. 30. 18. 1. 12. 63. 8.**

¹⁸⁴⁷ "Antalya'da Kuşadası Muhacirleri", **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1338, No. 494, s. 1. "Söke'nin İşgalinden Mütevellit Vaziyet", **Vakit**, 1 Mayıs 1338, No. 1577, s. 2. Bir İngiliz vapuru da Kuşadası'ndan 70 Müslüman aileyi almıştır. "Dindaşlarımız Hicret Ediyor", **Tevhid-i Efkar**, 28 Nisan 1338, No. 3347, s. 2. "Kuşadalılar Hicret Ediyor", **Tevhid-i Efkar**, 29 Nisan 1338, No. 3349, s. 3. Vapurlarla Rodos'a gelen Söke ve Kuşadası ahalisi otellere ve hasta olanlar da karantinaya sevk edilmişlerdir. Rodos'ta bulunan Cemaat-i İslamiye Reisi Şeyh Süleyman Efendi ve üyeler muhacirleri ziyaret ederek onlara iâşe ve nakit para konusunda yardımcı olurlar. "Söke'nin Tahliyesi", **Vakit**, 2 Mayıs 1338, No. 1578, s. 2.

Genel olarak Bodrum, Muğla, Denizli ve Antalya dolaylarına göç ettiği görülen Söke ve Kuşadası muhacirlerin nakilleri için TBMM Hükümeti'nin gerekli tedbirlere müracaat ettiği görülür. İlk olarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti tarafından muhacirlerin ihtiyaçlarına sarf edilmek için iki kere tahsisat gönderilmiştir.¹⁸⁴⁸ Ayrıca Menteşe Mebusu Ahmet ve Karahisarısahip Mebusu Hulusi Beylerin 8 Haziran 1922 tarihli tekliflerinde Karacasu üzerinden Denizli'ye gelmiş olan 1.000 civarındaki Söke ve Kuşadası muhacirlerinin Dinar yoluyla Eğirdir'e veya güneye, Antalya'ya gitmekte olduğu belirtilmiş ve bunlara nakil parası verilemediği ve demiryolu şirketinin de bunları ücretsiz olarak nakletmediği hatırlatılarak gerekli girişimlerin yapılması istenmiştir.¹⁸⁴⁹ Bunun üzerine Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesi ve Aydın Hat İşletme Müdürlüğü ile Nafia Vekaleti arasında yapılan görüşmelerden sonra¹⁸⁵⁰ İcra Vekilleri Heyeti'nin 5 Temmuz 1922 tarihli kararnamesi ile Denizli livasında bulunan muhacirlerden 1.000 kadarının trenlerle ücretsiz nakilleri kabul edilmiştir.¹⁸⁵¹

6. HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN BATI ANADOLU MUHACİRLERİNE YÖNELİK ÇALIŞMALARI (1920-1922)

6. 1. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Milli Hükümetin Sınırları İçerisindeki Örgütlenmesi

Ankara'da TBMM açıldığı sırada, Trablusgarp, Balkan ve son olarak Birinci Dünya Savaşı'nda büyük hizmetleri görülen Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Anadolu'da

¹⁸⁴⁸ “Hakimiyet-i Milliye”nin haberine göre muhacirlere harcanmak üzere daha önce tahsisat ayıran Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti bu defa 4.000 liralık bir tahsisat ayırmıştır. “Sökelilere Muavenet”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1338, No. 514, s. 2.

¹⁸⁴⁹ **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 19. 11/4.**

¹⁸⁵⁰ **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 19. 11/6.**

¹⁸⁵¹ **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 19. 11.** “Söke Muhacirlerinin Meccanen Nakli”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Temmuz 1338, No. 551, s. 2. Aydın mebusu Esat Efendi, meclisin 3 Temmuz 1922 tarihli toplantısında Söke civarındaki muhacirlerden bazılarının emvalinin Aydın Jandarma zabitlerinden Mülazımievvel Cemal Efendi tarafından gasp edildiğine dair haberler alındığından bu ve buna benzer olaylar karşısında hükümetin ne tür tedbirler aldığını Dahiliye Vekaletinden sormuştur. **TBMMZC**, Devre 1, C. 21, İçtima Senesi 3, 68. İçtima, 3 Temmuz 1338, s. 233. Dahiliye Vekili Ata Bey'in yazılı cevabı 14 Ağustos 1922 tarihli toplantıda okunmuştur. Gerek Mülazımievvel Cemal Efendi'nin ve gerekse bu tür olaylara karıştığı tespit edilen kişilerin İstiklal Mahkemelerine sevk edildiği bundan sonra da benzer olaylara karışan kişilerin İstiklal Mahkemelerine gönderileceği Dahiliye Vekili Ata Bey tarafından beyan edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 84. İçtima, 14 Ağustos 1338, s. 163-164. Bölgedeki yağma olayları Rum çeteleri tarafından sistematik bir şekilde sürdürülmüş göç eden Müslümanların geride bıraktıkları malları gasp edilmiştir. Yunan resmi makamları da bu işin içerisinde yer alır. İzmir'den Söke'ye memur olarak gönderilen Maliye Müfettişi ve işgal kumandanı ile Yunanlıların Söke'ye belediye reisi tayin ettikleri “Doktor Ekonomidis” ve azadan “Koço” gibi şahıslardan oluşan bir heyet “yağma ve sirkati idare” etmektedir. “Söke Yağması”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Haziran 1338, No. 535, s. 2.

Birinci Trabzon Heyeti, Dördüncü Aksaray Heyeti, Beşinci Nazilli ve Altıncı Alaşehir Heyeti olmak üzere faaliyetlerine devam etmekteydi.¹⁸⁵² Merkezi İstanbul'da bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bu heyetler vasıtasıyla yaptığı yardımlar işgal güçlerince, "Kuva-yı Milliye muavenet" olarak değerlendirildiğinden cemiyete "milliyetçi" bir örgütlenme gözüyle bakılmıştır. Bu nedenle Hilal Ahmer Cemiyeti de işgal yıllarında İtilaf Devletlerinin baskısından payına düşeni almış, özellikle Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığında, malî ve idarî açıdan üç defa denetime tabi tutulmuştur.¹⁸⁵³ Bu denetlemelerden bir şey elde edemeyen işgal güçleri, 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali üzerine cemiyetin merkez binasına el koymuşlardır.¹⁸⁵⁴ Cemiyetin Genel Sekreteri Doktor Adnan Bey, eşi Halide Edip Hanımla Anadolu'ya geçmiş, Anadolu'daki Hilal-i Ahmer teşkilatları ile merkezin bağlantısı kesilmiştir. Doktor Adnan Bey'in ilk kurulan İcra Vekilleri Heyeti'nde Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili olarak seçilmesi Hilal-i Ahmer'in Anadolu'daki teşkilatlanması açısından bir dönüm noktası olmuştur.¹⁸⁵⁵ Doktor Adnan Bey, merkez tarafından bu yönde bir emir verilmemesine rağmen, daha önce Birinci Dünya Savaşı sırasında, Eskişehir'de görevlendirilmiş olan İsmail Besim Paşa ile temasa geçmiş ve bunun neticesinde Ekim 1920'de İsmail Besim Paşa, Doktor Adnan Bey, Ömer Lütfü Bey ve Esat Paşa'dan oluşan "Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı" teşkil edilmiş ve Eskişehir'deki teşkilat Ankara'ya nakledilmiştir. Anadolu'daki tüm heyetler ve teşkilatlar Ankara Murahhaslığı'na bağlanmış, ayrıca İstanbul'daki Genel Merkez, Anadolu'daki bu teşkilatlanmaya karşı olumsuz bir tavır takınmayarak, 4 Kasım 1921 tarihli kararlar Ankara Murahhaslığı'nın yetkilerini artırmıştır.¹⁸⁵⁶

¹⁸⁵² **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 33. Yahya Halit, "Hilal-i Ahmer'in Hizmetleri", **Vakit**, 3 Mayıs 1337, No. 1222, s. 1-2.

¹⁸⁵³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 99-100.

¹⁸⁵⁴ Damat Ferit Hükümeti 1919 senesinin başlarında Dahiliye Nezareti tarafından görevlendirilen Müfettiş Nurettin ve Camcıyan Beylerce denetlenmiştir. Herhangi bir aksaklığın tespit edilemediği bu denetlemenin hemen ardından ikinci bir denetleme Dahiliye Müfettişleri Hacı Esat ve Asaf Talat Beyler tarafından icra edilmiştir. Bunu takip eden ve Meclis-i Vükela kararıyla üçüncü denetleme Ticaret ve Ziraat eski Nazırı Hüseyin Remzi Paşa'nın başkanlığında Maliye Müfettişi Corci ve Aram ile Mülkiye Müfettişi Nedim ve Tevfik Talat Beylerden oluşan heyetlerce gerçekleştirilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 247. Teftiş raporu hakkında ayrıca bkz. **BOA. DH. İ. UM. 11/4**.

¹⁸⁵⁵ Doktor Adnan Bey'in Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne görevlendirilmesi hakkında bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 1, İçtima Senesi 1, 10. İçtima, 3 Mayıs 1336, s. 198. Güneş, **Türkiye'de Hükümetler**, s.297.

¹⁸⁵⁶ **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 16-17, 34-35. Çanakkale Savaşlarının yaşandığı sırada Hükümet'in de onayıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti İstanbul'un işgali tehlikesi karşısında nakit ve eşyasının bir kısmını uzaklaştırmaya mecbur olmuştur. Bu maksatla Doktor İsmail Besim Paşa ve Muhlis Beylerin idaresinde Eskişehir Murahhaslığı teşkil edilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine müteakip nakit ve eşyanın bir kısmı İstanbul'a iade edilse de cemiyetin ihtiyaç duyacağı hububat ve hayvanat gibi gıda

Ankara Murahhaslığı vakit kaybetmeden Anadolu’da yeni ve daha geniş bir örgütlenmenin meydana getirilmesi için çalışmalarını başlatmıştır. 1920 sonları ve 1921 senesi başlarından itibaren Anadolu’nun dört bir köşesinde Hilal-i Ahmer Şubeleri kurularak faaliyete geçirilmişlerdir. Bu konuda Ankara Murahhaslığı yoğun bir çaba sarf etmiştir.¹⁸⁵⁷ “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi Hilal-i Ahmer’in Anadolu’daki teşkilatının evvelce sınırlı iken, son zamanlarda “ahalinin rağbet ve fedakarlığı eseri olarak 30 Hilal-i Ahmer merkeziyle 60 kadar şube açıldığını” yazmıştır.¹⁸⁵⁸

maddelerinin temini için Eskişehir Murahhaslığının devamına karar verilmişti. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 37. Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı, Anadolu’daki merkez ve şubelerin “muamelat-ı umumiye, maliye ve idari” anlamda kendi idaresinden çıkarak 1923 senesi başından itibaren İstanbul’daki Merkez-i Umumiye bağlanacağını 28 Aralık 1922 tarihli kararıyla cemiyet merkezine bildirse de bu ancak 1923 senesi sonlarında gerçekleşmiştir. Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı 1 Ekim 1923’e kadar çalışmalarına devam etmiştir. **TKA. 153/21. Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 17.

¹⁸⁵⁷ Doktor Adnan Bey’in eşi Halide Edip Hanım, başta Kuva-yı Milliye’ye tıbbi malzeme toplamak maksadıyla kadınlardan oluşan bir “heyet-i mahsusa” ile Anadolu’nun çeşitli şehirlerini dolaşmış ve Hilal-i Ahmer Şubelerinin kurularak yardım kampanyaları düzenlemek suretiyle Milli Mücadele’ye destek olunması yolunda propaganda faaliyetleri yürütmüştür. “Halide Edip”, **Vakit**, 26 Teşrinisani 1336, No. 1065, s. 1. “Anadolu’da Hilal-i Ahmer”, **Vakit**, 30 Kanunievvel 1336, No. 1098, s. 1. “Hilal-i Ahmer Teşkilatı”, **Vakit**, 2 Şubat 1337, No. 1132, s. 2.

¹⁸⁵⁸ “Anadolu’da Hilal-i Ahmer”, **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Mart 1337, No. 145, s. 2. Anadolu’da kurulan Hilal-i Ahmer Şubelerinin kurucuları ile idare heyeti üyeleri eşraf ve orta sınıfa mensup kişiler ile mahalli idarecilerden meydana gelmektedir. Muğla Hilal-i Ahmer Şubesi Reisi “tüccar-ı muteberandan Cefa Bey”dir. 11 Ocak 1921 Muğla Hilal-i Ahmer Şubesi’nin kuruluşu ve idare heyeti üyeleri hakkında bkz. **TKA. 158/145**. Antalya Hilal-i Ahmer Şubesi Reisi Mutasarrıf Aşir Bey’dir. “Antalya Hilal-i Ahmeri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Şubat 1337, No. 104, s. 2. Fatsa Şubesi’nin reisi eski Trabzon Mebusu Dizdarzade Eşref Bey’dir. Üyeler arasında Müderris Hamit Bey yer alır. “Fatsa’da Hilal-i Ahmer Cemiyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Temmuz 1337, No. 229, s. 2. “Giresun’da Hilal-i Ahmer”, **Vakit**, 6 Mart 1337, No. 1164, s. 2. “Karaman’da Hilal-i Ahmer”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Şubat 1337, No. 102, s. 1. Açılan şubeler arasında kadınlar şubesi de mevcuttur. “Bolu ve Küre’de Hilal-i Ahmer Teşkilatı”, **Vakit**, 11 Mart 1337, No. 1169, s. 2. “Gerde Hilal-i Ahmer Şubesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Mart 1337, No. 146, s. 2. “Hilal-i Ahmer Kadınlar Şubesine İhtiyaç Var”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Nisan 1337, No. 153, s. 2. Bu merkez ve şubeler dışında Şubat 1921 sonu itibarıyla Hilal-i Ahmer’in Anadolu’daki teşkilatı şu şekildedir: “A. Dördüncü İmdad-ı Sıhhi Heyeti: Eskişehir’de 100 yataklı muhacirin hastanesi. Tabipleri Şemsettin ve Fahrettin Beyler. B. Beşinci İmdad-ı Sıhhi Heyeti: 1. Antalya’da bir dispanser, bir laboratuvar. Tabipleri Reşit Galip, Reşit Sami Beyler. 2. Burdur’da 50 yataklı hastane, bir dispanser. Tabipleri Halil ve Cihan Beyler. 3. Dinar’da bir dispanser, 15 yataklı bir hastane. Tabibi Sefer Bey. 4. Söke’de bir dispanser. Tabibi İhsan Bey. 5. Çine’de 50 yataklı bir hastane, bir dispanser. Tabibi Lebib Bey. 6. Bozdoğan’da bir dispanser. Tabibi Cavit Bey. 7. Beypazarı’nda bir dispanser. Tabibi Necdet Bey. 8. Bağarası’nda bir dispanser. Tabibi Ethem Bey. 9. Koçarlı’da bir dispanser. Tabibi Vefik Vasıf Bey. C. Yedinci Adana İmdad-ı Sıhhi Heyeti: 1. Konya’da 12 yataklı hastane, bir de dispanser. 2. Bor’da bir aşhane. 3. Ereğli’de bir dispanser. 4. Pozantı’da seyyar bir tabip muhacirlerin tedavisine memurdur...” 10 Nisan 1921 tarihli rapor için bkz. **TKA. 208/91**. İsmail Besim Paşa, “Hakimiyet-i Milliye” gazetesine verdiği beyanatta Hilal-i Ahmer’in Anadolu’daki teşkilatını İstanbul’un işgalinden önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırmak lazım geleceğini beyan etmiştir. İşgal öncesinde gerek Vilayat-ı Şarkıye’ye gerekse Batı Anadolu’da Yunan işgali altına girmiş sahalara gönderilen imdat heyetlerinin varlığından bahsetmiş, işgal sonrasında ise Ankara Murahhaslığı’nın kuruluşu ve Anadolu’da açılan şubelerin varlığına, hastane ve dispanserlerin faaliyetlerine dikkat çekmiştir. “Hilal-i Ahmer’in Hizmet-i Meşkuresi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1337, No. 177, s. 1. “Anadolu’da Hilal-i Ahmer Faaliyeti”, **Vakit**, 20 Mayıs 1337, No. 1239, s. 2. Şubat 1921’den sonraki aylarda da teşkilatlanma çalışmaları devam etmiştir. Ordu livası Hilal-i Ahmer Merkezi’nin 30 Nisan 1921’de kurulduğuna dair 1 Mayıs 1921 tarihliyle Ankara Murahhaslığı’na gönderilen yazı **TKA. 159/263**. Sivas dahilinde Koçhisar, Zara, Divriği, Darende, Aziziye, Yenihan, Gürün, Şarkışla, Kangal kazalarında Mayıs 1921 itibarıyla Hilal-i Ahmer Şubeleri

Hilal-i Ahmer, Anadolu’da kadın şubeleri açmak suretiyle de teşkilatını genişletmiştir. 13 Nisan 1921’de Ankara’daki Darülmualimin Konferans Salonu’nda kadınlar tarafından gerçekleştirilen toplantıda Halide Edip Hanım’ın bir telgrafi okunmuş ve bu telgrafta “cephelerde şehit düşen vatandaşlarımızın evlatlarının bakımının bir vazife olduğuna” dikkat çekildikten sonra, “İslamiyet’in şan ve şerefini kurtaran bu zaferlerden mesrur olan alem-i İslam kadınlığına da müracaatla evlad-ı şühedaya yardım edilmesi” talebi dile getirilmiştir. Toplantı sonrasında “Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi” teşkil etmiştir.¹⁸⁵⁹ Giderek Anadolu’da oluşturulan “Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi” sayısı artmıştır.¹⁸⁶⁰

1921 Şubat ve mart aylarında Anadolu’da peş peşe açılan Hilal-i Ahmer şubeleri I. İnönü Savaşı günlerinden itibaren başlamak ve II. İnönü Savaşı sonrasında da yoğunlaşmak üzere yardım toplama çabası içerisine girmişlerdir. Tıpkı İstanbul’da olduğu gibi Anadolu’da da kültür ve spor faaliyetleri ile çeşitli etkinlikler düzenlenmiş ve bu etkinlikler kapsamında ciddi meblağlar toplanmıştır.¹⁸⁶¹ Anadolu Murahhaslığı tarafından 23 Nisan 1920-23 Eylül 1921 arası döneme ilişkin faaliyet raporunda “Murahhaslık tarafından vilayetler vasıtasıyla her vakit olduğu yine muhterem Anadolu ahalisinin ulu şevkat ve merhametine müracaat edilmiştir ki bu müracaatın netayici olmak üzere ya evvelki Hilal-i Ahmer merakiz ve şubasının ihyası veyahut yeniden merakiz ve şubeler tesisi suretiyle... 128.000 lirayı mütecaviz iane-i nakdiye elde edildiği” bilgisine yer verilir.¹⁸⁶² Yardım toplama konusunda birbiri ile adeta

faaliyete başlamış durumdadır. “Sivas Dahilinde Hilal-i Ahmer Teşkilatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Mayıs 1337, No. 174, s. 2. “Hilal-i Ahmerimiz”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Eylül 1337, No. 283, s. 3.

¹⁸⁵⁹ “Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi Teşkil Etti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Nisan 1337, No. 160, s. 2.

¹⁸⁶⁰ “Kütahya Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Nisan 1337, No. 164, s. 2. “Kastamonu’da Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1337, No. 171, s. 2. Kütahya Hanımlar Şubesi için bkz. “Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi”, **Vakit**, 30 Mayıs 1337, No. 1222, s. 1. “Aksaray Kadınları ve Hilal-i Ahmer,” **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Mayıs 1337, No. 186, s. 2. Anadolu kadınlarının Hilal-i Ahmer’den bağımsız örgütlenmeler meydana getirdiği de görülür. Örneğin Akşehir’de “Hilal Kadınları Cemiyet-i Hayriyesi” adıyla bir yardım cemiyeti kurulmuş ve 55.195,5 kuruş bağış toplayarak bu miktarın 45.720 kuruşunu fakir ve muhacirlere sarf etmiştir. “Akşehir Hilal Kadınları Cemiyet-i Hayriyesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Mayıs 1337, No. 174, s. 2.

¹⁸⁶¹ “Avanosluların İanesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Nisan 1337, No. 162, s. 2. “Hilal-i Ahmer’e Teberri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Nisan 1337, No. 165, s. 2. “Taşköprü’de Hilal-i Ahmer Cemiyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Nisan 1337, No. 170, s. 2. “Burdur’un Hilal-i Ahmer’e Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1337, No. 171, s. 2. Samsun’da hanımların yaptığı yağlı boya tablolar için bir sergi düzenlenmiş ve gelir Ankara Murahhaslığı’na bağışlanmıştır. “Samsun’da Bir Sergi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1337, No. 192, s. 2. Muğla’da “Kardeş Yurdu” tarafından Hilal-i Ahmer menfaatine bir güreş karşılaşması düzenlenmiştir. “Muğla’da Hilal-i Ahmer Müsameresi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Haziran 1337, No. 204, s. 2.

¹⁸⁶² **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 34. Söz konusu raporun sonunda yer alan ve “Mart 1336 bidayetinden Teşrinisani 1337 gayesine kadar kabz olunan i’anat” başlıklı tabloya göre Hint Hilafet

yarışırcasına faaliyet yürüten iki şube ise Kastamonu ve Elazığ şubeleri olmuştur. Anadolu Murahhaslığı'nın verdiği bilgilerden Kastamonu Hilal-i Ahmer şubesi'nin Mart 1920-Kasım 1921 arasında topladığı yardım miktarı 13.150 liradır. Elazığ şubesi ise 7.535 lira 40 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁶³

Kastamonu ve Elazığ şubelerinin başı çektiği “iane toplama yarışına” Anadolu'nun dört bir köşesindeki şubelerin çeşitli organizasyonlar düzenlemek suretiyle katıldığı görölür. Bunlar arasında açık artırmalar, spor karşılaşmaları, müsamere ve tiyatro gösterileri, piyango çekilişi gibi etkinlikler de yer almaktadır.¹⁸⁶⁴

Ayrıca İstanbul'da olduğu gibi Anadolu'da da bayram günleri “Hilal-i Ahmer Günü” olarak ilan edilmiş ve “Hilal-i Ahmer'in faaliyetine imanı olan vatandaşlar yardıma davet edilmiştir.” Bayram günlerinde çiçek satışı suretiyle elde edilecek gelirin “sefil düşmanlarımızın yersiz, yurtsuz, aç, çıplak bıraktıkları vatandaşlarımızı

Komitesi'nin 102.700 liralık yardımını dışarıda kalacak şekilde sadece Anadolu'dan gelen toplam miktar 142.390 lira olarak gösterilmiştir. “Abdülmuttalib Bey'in Beyanatı”, **Tevhid-i Efkar**, 31 Kanunievvel 1337, No. 3230, s. 4. “Anadolu Hilal-i Ahmeri'nin şayan-ı şükran Faaliyeti”, **Tevhid-i Efkar**, 27 Kanunisani 1338, No. 3256, s. 3. Anadolu'daki merkez ve şubelerin faaliyeti hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 194-226. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesinde yer alan bir istatistikte ise Ocak-Temmuz 1921 aylarında Anadolu'daki Hilal-i Ahmer merkez ve şubelerinden gönderilen yardım miktarı 25.342 lira 26 kuruş olarak verilmektedir. “Hilal-i Ahmerimiz”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Temmuz 1337, No. 224, s. 2.

¹⁸⁶³ **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 34 ve 95-107. 1919-1922 arası döneme ait icraat raporlarında ise Kastamonu Hilal-i Ahmer şubesi'nin 1921-22 senelerine ait toplam bağış miktarı 28.603 lira, Elazığ şubesi'nin ise 16.000 lira olarak verilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 207 ve 220. “Kastamonu Hilal-i Ahmeri'nin Faaliyetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Temmuz 1337, No. 224, s. 2. “Elaziz'in Vatanperverliği”, **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Ağustos 1337, No. 268, s. 2. “Mamüret'ülaziz Birinciliği İhraz Ediyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Eylül 1337, No. 302, s. 2. Mamüret'ülaziz Vilayeti'nden Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na iane verenlere ait 31 Temmuz 1922 tarihli liste ile Keban Kazasının Hacısür Karyesinden Ahmet oğlu Hafız Nuri Efendi'nin 63 İngiliz lirası kıymetindeki çeki Ankara Murahhaslığına bağışladığına dair 10 Haziran 1922 tarihli yazı için bkz. **TKA. 101/267**.

¹⁸⁶⁴ Kars-ı Dulkadişiye'de (Adana'nın Kadirli ilçesi) Muallim Çıldırzade Bekir Efendi'nin eşi tarafından Hilal-i Ahmer şubesi'ne hediye edilen bir çift altın küpe açık artırmaya çıkarılmış ve Adana tüccarlarından Kabasakalzade Hüseyin Efendi tarafından 43.120 kuruşa satın alınmıştır. Gelir doğruda Ankara Murahhaslığı'na havale edilir. “Hilal-i Ahmer Menfaatine Bir Müzayedede”, **Vakit**, 23 Haziran 1337, No. 1271, s. 2. Yine Adana Kozan'da “İslam Gençliği Derneği” tarafından Hilal-i Ahmer yararına bir müsamere düzenlenmiştir. Müsamere neticesinde 282 lira ve beş şişe lavanta için ayrıca yapılan açık artırmadan ise 99.960 kuruş gelir elde edilmiştir. “Kozan'da Hilal-i Ahmer Müsameresi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Temmuz 1337, No. 227, s. 2. “İslam Gençliği Derneği” kısa bir süre sonra sadece hanımlar için bir müsamere düzenlemiş ve buradan elde edilen 7.980 kuruş Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na gönderilmiştir. “Kozan'da Hilal-i Ahmer'e Yardım”, **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Temmuz 1337, No. 232, s. 2. Muğla'daki “Kardeş Yurdu” İzmir'in işgalini konu alan bir tiyatro gösterisini sergilemek suretiyle 850 lira elde etmiş ve bunu Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na göndermiştir. “Muğla'da İçtimai Faaliyetler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Haziran 1337, No. 218, s. 2. “Muğlalıların Hilal-i Ahmer İanesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Ağustos 1337, No. 262, s. 2. Hilal-i Ahmer Avanos şubesi tarafından düzenlenen piyango çekilişinde ise 5.000 kuruş hasılat elde edilir. “Avanosluların Hilal-i Ahmer Piyangosu”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Temmuz 1337, No. 229, s. 2. Bir hafta sonra Avanoslular “üçüncü defa olarak 5.000 kuruş” gönderecektir. “Avanosluların Hilal-i Ahmer'e Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Temmuz 1337, No. 239, s. 2.

kurtarmak için sarf edileceği” duyurulmuştur.¹⁸⁶⁵ Ramazan Bayramının ilk günü çiçek satışından elde edilen hasılat 528 lira 30 paradır. Bu nedenle Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı ahaliye bir teşekkür beyannamesi yayınlamıştır.¹⁸⁶⁶

Konya ahalisi ise sadece bayram günlerini değil; İslam alemi için “mübarek” olan ve “bayram günü” olarak kabul edilen “Cuma” günlerini de “Hilal-i Ahmer Günü” olarak ilan etmiş ve elde ettiği hasılatı Hilal-i Ahmer Murahhaslığı’na göndermiştir.¹⁸⁶⁷

Yukarıda İstanbul’un işgalinden sonra Hilal-i Ahmer Merkezi ile Anadolu’nun irtibatının başlangıçta koptuğundan ancak zaman içerisinde merkezin Ankara Murahhaslığı’na karşı olumsuz bir tavır sergilemediğinden bahsetmiştik.¹⁸⁶⁸ Nitekim Sakarya Savaşı’nın kazanılmasının ardından Hilal-i Ahmer Katib-i Umumisi Doktor Hikmet Bey, Ankara Murahhaslığı ile görüşmek üzere Kurban Bayramı’nın birinci günü 15 Ağustos 1921’de Ankara’ya doğru yola çıkmış, incelemelerinin ardından 4 Eylül 1921’de İstanbul’a geri dönmüştür.¹⁸⁶⁹ Bu seyahatin ardından İstanbul’daki Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi’nin Yunan Ordusunun Sakarya yenilgisi sonrasında geri çekilirken Sakarya ve Haymana havalisinde yaptığı tahribatın yaralarını sarmak isteyen Ankara Murahhaslığı’na yapacağı yardımlarda artış gözlemlenmiştir. Hilal-i Ahmer Merkezi, Anadolu’daki şubelere dağıtılmak üzere 18 bin kilo çamaşır, 7 bin kilo tıbbi malzeme, 500.000 kişilik çiçek aşısı ile birkaç doktor ve küçük sıhhiye memurunu Ankara Murahhaslığı’na göndermiştir.¹⁸⁷⁰ Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi’nin Ankara

¹⁸⁶⁵ “Yarın Hilal-i Ahmer Günü”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Haziran 1337, No. 204, s. 2. “Unutmayınız! Bayramın İlk Günü Hilal-i Ahmer Günüdür”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Haziran 1337, No. 205, s. 1.

¹⁸⁶⁶ “Hilal-i Ahmer’in Ahaliye Teşekkürü”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Haziran 1337, No. 208, s. 2.

¹⁸⁶⁷ “Konya’da Hilal-i Ahmer Günü”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Haziran 1337, No. 203, s. 2. “Konya’da Hilal-i Ahmer Günü”, **Vakit**, 7 Haziran 1337, No. 1257, s. 2.

¹⁸⁶⁸ Hatta, İstanbul ile Ankara arasındaki devam eden iletişimden istifade ile TBMM Hükümeti, 14 Haziran 1921’de Hilal-i Ahmer Başkanı Hamit Bey’i, İstanbul’da siyasi temsilci olarak görevlendirmiştir. Öyle ki, Sakarya Savaşı’ndan sonra gerçekleşen Türk-İngiliz esir mübadelesinin görüşmeleri Hamit Bey’le İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold arasında yapılmıştır. Hamit Bey, siyasi temsilcilik görevini Refet Bele’nin 19 Ekim 1922’de İstanbul’a gelişine kadar sürdürmüştür. **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 17.

¹⁸⁶⁹ “Doktor Hikmet Bey’in Azimet”, **Osmanlı Halil-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1337, No. 1, s. 4. “Doktor Hikmet Bey”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1337, No. 2, s. 28.

¹⁸⁷⁰ “Hilal-i Ahmer Anadolu Şuabatına Sevkîyat”, **Vakit**, 26 Teşrinievvel 1337, No. 1393, s. 3. “Hilal-i Ahmer’in Anadolu’ya Bir Senelik Muaveneti”, **Tevhid-i Efkâr**, 21 Kanunievvel 1337, No. 3220, s. 4. “Anadolu Hilal-i Ahmeri’ne Muavenet”, **Tevhid-i Efkâr**, 31 Kanunisanı 1338, No. 3260, s. 3. Örneğin Ankara Hastanesi’nde bulunan muhacirler ve yaralılar arasında görülen salgın hastalıklarla mücadele kapsamında hastane personelinin kıyafetlerinin temizlenmesi sırasında yedeği bulunmadığından müşkülât yaşadığı Ankara Sıhhiye Müdüriyeti tarafından Ankara Murahhaslığı’na yazılmış ve Merkez-i Umumi’den 100 kat çamaşırın Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. 29 Aralık 1921 tarihli belge için bkz. **TKA. 21/117**. “Menafi-i umumiye namına idame edilen müessesat-ı hayriyeye muktezi levazimat-ı tıbbiyyenin Hilal-i Ahmer Cemiyeti tavassut edilmek suretiyle celp edilmesi” kapsamında var olan karara mebnî Çankırı livası için gerekli olan ve Fransa’da

Murahhaslığı'na yaptığı bu destek, Ankara Hükümeti tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştır. 20-22 Mart 1922'de Londra'da gerçekleşecek ateşkes görüşmelerine Ankara Hükümeti'ni temsilen giden Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, İstanbul'a uğramış ve 22 Şubat 1922 Pazartesi günü Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumi toplantısına davetli olarak katılmıştır. Yusuf Kemal Bey toplantı sırasında şu konuşmayı yaparak Hilal-i Ahmer'e Ankara Hükümeti'nin teşekkürlerini sunmuştur:

“... Dava-yı millîmiz cümlemizin malumudur. Milletin, hudud-u millîyesi dahilinde istiklal ve hürriyetini istihsal uğrunda bize herhangi bir suretle muavenet etmiş olanların cümlesini takdir ederiz. Vatan yolunda, mukaddes gayenin istihsali uğrunda hayatını icabında büsbütün feda etmek suretiyle sarf-ı mesai eden ve bu yolda yaralanan, kendi değilse bile ailesi zaruret ve mahrumiyete uğrayan kimselerin gerek zatlarına ve gerek efrad-ı ailelerine velhasıl bu yolda sarf-ı mesai edenlerin hepsine karşı Hilal-i Ahmer'in gösterdiği hareket o kadar âlî ve o kadar insaniyetperverâne şeylerdir ki, bunların karşısında millet, kalp ve vicdan-ı insaniyet, lisan teşekkürden aciz ve ancak o ilhana temas ile iktifaya mecburdur. Hilal-i Ahmer yalnız Türklere bakmadı, sebep ve gaye-i teşekkülü veçhile bila tefrik-i din ve tabiyet herkese ve hatta düşmanlarımıza bile muavenet etti. Ben bir Türk olduğum için, bu kadar civanmert ve insani bir cemiyetimiz olduğundan dolayı her türlü tevazuu bırakarak iftihar ediyorum. Yaptığınız iyiliklere ve insaniyete karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi de ayrıca müteşekkirdir.”¹⁸⁷¹

Milli Hükümetin sınırları içerisinde teşkilatlanan Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'nın önemli faaliyetleri arasında Bilecik, Gördes, Sakarya ve Söke havalisine gönderdiği imdat heyetleri olmuştur.

6. 2. Hilal-i Ahmer Bilecik İmdat Heyeti'nin Çalışmaları

TBMM Hükümeti, II. İnönü yenilgisi sonrasında Bilecik ve havalisinden geri çekilen Yunan Ordusunun neden olduğu tahribatın yaralarını sarmak adına Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı ile ortak mesai yapmıştır. Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Refik Bey tarafından 5 Nisan 1921'de Hilal-i Ahmer Ankara

sipariş verilen tıbbi malzemenin Hilal-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla getirilmesi hakkında Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ankara Murahhaslığı'na gönderilen 11 Temmuz 1922 tarihli yazı için bkz. **TKA. 151/82.**

¹⁸⁷¹ “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hilal-i Ahmer'e Teşekkür Ediyor”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Mart 1338, No. 7, s. 147-149.

Murahhaslığı'na gönderilen yazıda “Kocaeli mıntıkasında düşman ile cephe arasında kalan köyler ahalisinin cephe kumandanlığınca geriye alındığı ve bunlar arasında muhtaç-ı muavenet kimseler de bulunduğu, Vekalet-i acizi tarafından İzmit livasına miktar-ı kafi havale verildiği” bildirildikten sonra Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'nın da “muavenet-i lazıma ifa ve inbası” talep edilmiştir.¹⁸⁷² Bunun üzerine Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı Bozüyük, Bilecik, Söğüt ve havalisi “muhtaç-ı ahalisine” dağıtılmak üzere “Rusya Federatif Şuralar Cumhuriyeti Ankara Sefareti'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne tevdi olunan 30 bin altın rubleyi” Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti emrine vermiş ve bu paranın gerçekten muhtaç olan ahaliye ulaştırılması adına daha önce Meclis tarafından o bölgeye gönderilen Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal Bey'in de “ihtiyaç-ı mahalliye vakıf olmasına mebni” yardımını talep edilmiştir.¹⁸⁷³

Hilal-i Ahmer'in Bilecik ahalisine yardımı bununla sınırlı kalmamıştır. Hilal-i Ahmer derhal bir heyet meydana getirerek 1921 Mayıs ayı başında bölgeye göndermiştir.¹⁸⁷⁴ Heyet, felaketzedelere dağıtılmak üzere beraberinde 10.000 lira nakit, 56.500 kilo un, 20 teneke petrol, 200 kat çamaşır götürmüş ve kinin dağıtmak suretiyle de tıbbî yardımda bulunmuştur.¹⁸⁷⁵ Heyet bu malzeme ve nakit parayı Bilecik, Küplü, İnegöl, Bozüyük, İnönü, Alibeydüzü, Yayla, Akçapınar, Yenişehir, Sarıcık, Yarhisar, Söğüt, Zeyve, Sarıca'nın muhtaç ahalisine dağıtmıştır.¹⁸⁷⁶

6. 3. Hilal-i Ahmer Gördes İmdat Heyeti'nin Çalışmaları

TBMM Hükümeti, kendi imkanları dahilinde Gördes ahalisine yardım da bulunurken aynı zamanda Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'nın da yardımına müracaat etmiş, Murahhaslığın üyeleri ile Manisa mebuslarından iki kişinin katılımıyla kurulacak bir heyetin yardım maksadıyla bölgeye gönderilmesini kararlaştırmıştır. İcra Vekilleri

¹⁸⁷² **TKA. 850/41.**

¹⁸⁷³ **TKA. 101/282.** Hilal-i Ahmer tarafından Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne verilen para bölge ahalisine nakit olarak dağıtılmıştır. Örneğin Bilecik'e bağlı “Pelitözü” karyesinin düşman istilası üzerine haneleri tamamen harap olan 32 kişiye toplam 118 lira 8 Mayıs 1921 tarihinde nakden verilir. **TKA. 252/62.**

¹⁸⁷⁴ **Milli Mücadele Hilal-i Ahmer**, s. 67.

¹⁸⁷⁵ Bozüyük merkezi ile Alibeydüzü, Karabayır, Akçapınar ve Saraycık karyelerinin muhtaç ahalisine 2.856,5 lira nakit para ile 15.200 kilo un ve 10 teneke petrol dağıtılmıştır. “Hilal-i Ahmer'in Muavenetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Mayıs 1337, No. 180, s. 2. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 77. Bilecik'in Gölpazarı nahiyesine verilen 10 kilo kinin hakkında bkz. **TKA. 345/124.** 10.000 liranın dağıtımı konusunda heyete yardımcı olmak üzere Ertuğrul mebusu ve “Anadolu'da Yeni Gün” gazetesi Müdürü Osmanzade Hamdi Bey de heyette yer almıştır. **Milli Mücadele Hilal-i Ahmer**, s. 67. “Muhacirine Para Tevzi”, **Vakit**, 22 Mayıs 1337, No. 1241, s. 2. “Bilecik'te Hilal-i Ahmer'in Yardımı”, **Vakit**, 24 Mayıs 1337, No. 1243, s. 3.

¹⁸⁷⁶ **Milli Mücadele Hilal-i Ahmer**, s. 67. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 78.

Heyeti'nin 24 Mayıs 1921 tarihli kararnamesi ile oluşturulan bu heyete “muhtacine muavenet tertibinden” 5.000 liranın verilmesi ayrıca Hilal-i Ahmer'den de çamaşır, pazen, un veya buğday talep edilmesi ve son olarak da askerî nakil vasıtaları ile Gördes havalisi muhacirlerinin Konya ve Aksaray havalisine nakiledilmeleri kararı alınmıştır.¹⁸⁷⁷

1921 Mayıs ayının son günlerinde Ankara'dan hareket eden heyette Saruhan mebuslarından Ömer Lütfi ve Mehmet Reşat Beyler ile Hilal-i Ahmer Murahhaslığı Başkatibi Abdülmuttalip, Veznedar Tahir ve Doktor Şemsettin Beyler ile “edib-i muhterem” Yakup Kadri Bey de yer almıştır.¹⁸⁷⁸

Yaklaşık 20.000 felaketzedenin bulunduğu Gördes ve civarına yardım için gönderilen bu heyet, beraberinde Muhacirin Müdüriyeti'nin verdiği 5.000 liradan hariç olarak, 10.000 lira nakit, bir vagon tuz, 2.000 don, 2.000 fanila ve 2.000 gömlek ile bir seyyar eczane götürmüştür. Muhacirin Müdüriyeti'nin verdiği 5.000 liranın tamamı ile buğday alınarak ahaliye dağıtılmıştır. İmdat Heyeti Gördes, Demirci ve çevresindeki faaliyetlerini bir ay zarfında tamamlayarak Ankara'ya dönmüştür.¹⁸⁷⁹

6. 4. Hilal-i Ahmer'in Sakarya Havalisindeki Çalışmaları

Sakarya Savaşı sonrası Yunan Ordusunun geri çekilirken tahrip ettiği Sakarya ve havalisi köylerine yapılan yardımlara ilişkin Meclis'teki tartışmaları incelerken gördüğümüz üzere Hilal-i Ahmer Murahhaslığı da ciddi yardımlarda bulunmuş, hatta

¹⁸⁷⁷ **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 22. 10.** Dahiliye Vekili Mehmet Ata Bey tarafından 29 Mayıs'ta Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na gönderilen yazıda Gördes civarında açıkta kalan ahalinin temin-i iskân ve istirahatleri için Saruhan mebuslarından iki kişi ile Hilal-i Ahmer ve Muhacirin İdaresi'nden gelecek bir kişinin katılımı neticesinde oluşacak heyetin çamaşır, para, un vesaire erzakla acilen yola çıkmasının Heyet-i Vekile tarafından talep edildiği bildirilmiştir. **TKA. 12/369.** Dahiliye Vekaleti'nin 31 Mayıs 1921 tarihiyle Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne gönderdiği yazıda Gördes'in en acil ihtiyacının zahire olduğu ve bunun gerekli önlemlerin bir an önce alınması rica edilmiştir. **CA. 272. 12. 38. 31. 17/2.** Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti tarafından verilen 7 Haziran 1921 tarihli yanıtta “Gördes felaketzedeganının en mübrem ihtiyaçlarına sarf olunmak üzere Muhacirin bütçesinden 5.000 lira tahsis ve tefrik edilerek meblağ-ı mezkurun Gördes'e azimet eden Hilal-i Ahmer Heyeti'ne tevdi edildiği” bilgisi verilmiştir. **CA. 272. 12. 38. 31. 17/1.** Ayrıca bkz. **TKA. 12/383** ve **TKA. 252/109.** “Muhacirin Müdüriyeti'nin Gördeslilere Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Mayıs 1337, No. 196, s. 2.

¹⁸⁷⁸ “Gördes'te İmdat Heyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Mayıs 1337, No. 195, s. 2. “Gördes'e Giden Heyet”, **Tevhid-i Efkar**, 7 Haziran 1337, No. 3034, s. 3. **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 69-70. Saruhan Mebusu Mehmet Reşat ve Ömer Lütfi Beylerin Gördes'te ifa edecekleri hizmetin nihayetine kadar izinli sayılmalarına dair Divan-ı Riyaset kararı için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 10, İçtima Senesi 2, 37. İçtima, 28 Mayıs 1337, s. 340.

¹⁸⁷⁹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 79. **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 71. Gördes'te İmdat Heyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Mayıs 1337, No. 195, s. 2. “Gördeslilere Muavenet”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Haziran 1337, No. 208, s. 2. “Gördes Felaketzedelerine Yardım”, **Vakit**, 19 Haziran 1337, No. 1267, s. 2. “Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Vakit**, 21 Haziran 1337, No. 1269, s. 2.

Sihhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin bölge ahalisine yardımda güçlük çektiği durumlarda imdada yetişmiştir.

Arazinin dağlık, nakil araçlarının yetersiz olduğu ve düşmanın büyük tahribat yarattığı bu bölgede faaliyet yürütmek Hilal-i Ahmer için oldukça güç olmuştur. Elinden hayvanı, ekini, nakdi ve ziynet eşyası alınan ahali aç ve çıplak bir halde dağlık ve ormanlık araziye dağıldığından bunları bulup yardım etmek gereği ortaya çıkmıştır.¹⁸⁸⁰

Hilal-i Ahmer ilk olarak Kütahya-Eskişehir Savaşları sonrasında bölgedeki halka çamaşır ve elbise dağıtmak suretiyle faaliyetlerine başlamıştır.¹⁸⁸¹ Bu yardımlar Sakarya Savaşı'na tesadüf eden günlerde ve sonrasında bölgedeki askerî makamların talep ve yönlendirmeleri neticesinde yoğunlaşmıştır.¹⁸⁸² Sakarya havalisindeki Mihalicçık, Sivrihisar ve Haymana'da çok sayıda köyün tahrip edilmesi üzerine Hilal-i Ahmer Murahhaslığı tarafından bölgeye yardım heyetleri gönderilmesi kararı alınmıştır.¹⁸⁸³

Hilal-i Ahmer ilk heyetini 9 Ekim 1921'de köylerinin büyük kısmı yakılıp yıkılan Haymana'ya göndermiştir.¹⁸⁸⁴ Heyet Haymana'ya ulaşır ulaşmaz bölgedeki köylerden yapılan yardım taleplerine yanıt vermeye başlamıştır.¹⁸⁸⁵

¹⁸⁸⁰ **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 72.

¹⁸⁸¹ **TKA. 850/206.** “Hilal-i Ahmerimizin Yardımları”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Ağustos 1337, No. 252, s. 2.

¹⁸⁸² **TKA. 82/6.** Yunanlıların Eskişehir ve civarında yaptıkları zulüm ve tahribat nedeniyle “halkın tehvin-i ihtiyacı için Hilal-i Ahmer'in şefkat ve hamiyetine muhtaç bulunduğu” dair Beşinci Kafkas Fırkası Sertabibi Hasan Kadri Bey'in telgrafı hakkında bkz. **TKA. 252/75.**

¹⁸⁸³ Yunan Ordusu Mihalicçık'ta 40, Haymana'da 84 köyde tahribata neden olmuştur. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi Haymana ve Mihalicçık'ın bu durumunu haber alan Hilal-i Ahmer'in “şefkatinin yüksek derecelerini derhal bu felaketzede ırkdaşlarımıza yardıma koşmak suretiyle göstermiş ve hemen bu havalie yardım edilmek üzere” heyetler gönderdiği haberini vermiştir. “Hilal-i Ahmerimizin Pek Mühim Faaliyetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Eylül 1337, No. 307, s. 2.

¹⁸⁸⁴ **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 73. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 81.

¹⁸⁸⁵ Haymana'ya bağlı ve 34 haneden ibaret olan “Gedikli” karyesinden İmdat Heyeti'ne gönderilen yazıda 13 hane halkından 31 kişinin yiyecek bir lokma ekmeğe muhtaç bulundukları bildirilmiştir. **TKA. 252/84. 2.** “Emirler Eskiçalış” karyesinde (Bugünkü Esenköy) 45 haneden 37'si tamamen tahrip edilmiş ve 4 hanede toplam 27 nüfusun “çok büyük derecede muhtaç-ı iane olduğu” hakkında **TKA. 252/84. 3.** “İnler Katrancı” karyesinden gönderilen 11 Ekim 1921 tarihli yazıda ise köyün tamamen yakıldığı ve köye dönen 3 hanede toplam 25 nüfusun “muhtaç-ı iaşe” olduğu ifade edilir. **TKA. 252/84. 1.** “Sabanca” karyesi Muhtarı Süheyl oğlu Adil'in 11 Ekim 1921 tarihli telgrafında ise köye dönen 4 hanede 17 nüfusun “nan parasına muhtaç olup şayan-ı merhamet bir halde bulundukları” bildirilmiş ve heyetten yardım talep edilmiştir. **TKA. 252/ 87. 3.** “Boşnak Kesikkavak” karyesinden 44 nüfusun “elyevm bir lokma ekmeğe muhtaç olduğu” hakkında **TKA. 252/87. 4.** “Bayburd” karyesinde 14 hane “düşmanın işgali dolayısıyla mahsulatları kamilen telef olduğundan” 59 nüfusa acil yardım talebi hakkında **TKA. 252/84.** “Kürt Gökgözü” karyesinden (Bugünkü Şerefli Gökgözü) Gaffar oğlu Hacı Battal'ın bütün mahsulatı tahrip ve ambarındaki zahiresi de gasp edildiğinden “aç ve bi-ilaç kalan efrad-ı ailesinin birkaç günlük olsun ekmeklerinin temini” İmdat Heyeti'nden talebi hakkında **TKA. 252/90.** “Toyçayırı” karyesinde 62 nüfusun “idare-i iaşeleri” talebine dair **TKA. 252/90. 2.** “Köseabdullah” karyesinde (Bugünkü Yurtbeyli Köyü) 113 nüfusun düşman tarafından malları gasp edildiğinden “ianeye muhtaç kaldıkları” hakkında

İmdat Heyeti tarafından 3.500 lira nakit yanında 510 metre kumaş, 48 makara, 1.000 kalın yün fanila, 500 çift çorap, 300 takım pijama, 987 metre Amerikan bezi ile başta kinin olmak üzere tıbbi malzeme muhacirlere dağıtılmıştır.¹⁸⁸⁶

Hilal-i Ahmer Murahhaslığının bir diğer heyeti ise Doktor Şemseddin Bey'in başkanlığında Mihaliççık'a gönderilmiştir.¹⁸⁸⁷ Bu ikinci heyet, 4.000 lira nakit, 5.000 kilo tuz, 300 don, 110 gömlek, 350 kadın gömleği, 500 çift çorap, 522 metre fanila kumaş, 1.000 metre Amerikan bezi ve yeterli miktarda makarayı muhacirlere dağıtmıştır.¹⁸⁸⁸

Üçüncü heyet ise Sivrihisar'a gönderilmiştir. Heyette Eczacı Salih, Doktor Kamuran ve Memur Necati Beyler yer almıştır. Ağırlıklı olarak Sivrihisar'ın Gecek, Melik ve civar köylerinde yoğunlaşan tahribat karşısında yardıma muhtaç kalan 12.340 nüfus için 15.930 lira nakit, 30.097 kilo buğday ve 5.086 kilo tuz yanında en muhtaç ahaliye dağıtılması için de 2.882 metre pazen ve Amerikan bezi, 1.522 adet yün fanila, 490 takım çamaşır, 619 çift çorap ve 279 makara dağıtılmıştır.¹⁸⁸⁹ Sivrihisar ve havalisine Mayıs 1922'de Hilal-i Ahmer Murahhaslığı tarafından 10.000 kilo buğday gönderilmiştir.¹⁸⁹⁰

Sakarya havalisine gönderilen Hilal-i Ahmer Heyetlerinin ahaliye yaptıkları nakit para yardımı, yukarıda Hilal-i Ahmer'e yurt dışından yapılan yardımları incelerken gördüğümüz üzere, Aralık 1921'de Mısır Hilal-i Ahmeri'nin Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'ne gönderdiği ve merkezin de Ankara Murahhaslığı'na havale ettiği 36.000 lira

TKA. 252/90. 3. "Karabenli" karyesinden hanelerine dönen 22 nüfusun iaşe yardımına ihtiyaçları olduğu hakkında **TKA. 252/90. 4.**

¹⁸⁸⁶ **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 73. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 82. Doktor Şemseddin Bey'in idaresindeki Heyet, 12 Mart 1922'de Ankara'ya dönmüştür. "Hilal-i Ahmer Heyeti'nin Avdeti", **Tevhid-i Efkâr**, 15 Mart 1338, No. 3303, s. 2.

¹⁸⁸⁷ "Mihaliççık Muhtacinine Muavenet", **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Kanunisani 1338, No. 96, s. 2.

¹⁸⁸⁸ Heyet bu eşyayı dağlarda ve ormanlarda muhtaç olan muhacirleri arayarak kendilerine ulaştırmıştır. Karageyikli köyü ahali kendilerine yapılan yardıma karşı minnet borçlarını ödemek için bir seneki mahsulden Hilal-i Ahmer'e bağışta bulunacakları sözünü vermiştir **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 72. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 82. "Mihaliççık kazası muhterik ahaliyle muhtaçlarına tevzi edilmek üzere ve Beylikköprü'ye" 6 Kasım 1921'de gönderilen 5.000 kilo tuzun teslim alındığına dair. **TKA. 74/150.**

¹⁸⁸⁹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 83. "Hilal-i Ahmer Sivrihisar Havalisine Muavenette Bulunmak Üzere Bir Heyet Gönderdi", **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Teşrinievvel 1337, No. 336, s. 2. "Hilal-i Ahmer'in Felaketzedelere Muaveneti", **Tevhid-i Efkâr**, 12 Kanunisani 1338, No. 3241, s. 3. Örneğin "Melik" karyesindeki muhtaç ahaliye dağıtılan 21 don, 8 fanila ve 1 pazen hakkında. **TKA. 252/76.** "Günyüzü" nahiyesinin "Gecek" karyesindeki hasta muhacirleri taşımak için bir sedyenin verilmesi hakkında. **TKA. 252/73. 3.**

¹⁸⁹⁰ **TKA. 252/106** ve **TKA. 252/108.**

ile yapılabilmektedir.¹⁸⁹¹ Bu para ile aynı zamanda tohumluk alınarak Mihaliççık, Sakarya ve Sivrihisar ahalisine dağıtılmış ve o havalideki muhtaç çiftçilerin üretici bir konuma getirilerek kendi yaşelerini temin etmeleri amaçlanmıştır.¹⁸⁹²

Her üç heyetin yaptığı yardımların toplamına bakacak olursak 4.000 lira Mihaliççık, 3.500 lira Haymana olmak üzere toplamda 7.500 lira muhtaç ahaliye dağıtılmıştır. Ayrıca 30.000 kilo buğday, 10.000 kilo tuz, 5.000 adet don, 5.000 adet gömlek, 7.500 adet yün fanila, 3.500 adet fanila ve don, 6.000 metre Amerikan bezi, 2.000 metre kumaş (fanila için), 500 adet makara iplik, 5.000 çift çorap heyetler tarafından ahaliye verilmiştir.¹⁸⁹³

6. 5. Hilal-i Ahmer'in Söke ve Çevresi Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar

TBMM Hükümeti, Söke ve Kuşadası'ndan göç eden muhacirler için Dahiliye Vekaleti ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletleri vasıtasıyla Hilal-i Ahmer'den yardım talebinde bulunmuştur.¹⁸⁹⁴ Bunun üzerine Çine ve Muğla taraflarına göç eden muhacirler için Hilal-i Ahmer tarafından Çine, Bozdoğan, Bağarası, Yenipazar civarına iki doktor ve iki memurdan oluşan bir imdat heyeti ile Koçarlı ve havalisine üç doktor ve üç memurdan oluşan ikinci bir heyet gönderilmiştir.¹⁸⁹⁵ Bunun yanı sıra Hilal Ahmer Murahhaslığı ikinci bir tedbir olmak üzere derhal mahalli Hilal-i Ahmer merkez ve şubelerine nakit mevcutlarını sarf etmek suretiyle yardıma başlamaları emrini vermiş ve Muğla merkezi 1.200, Bodrum 1.000 lira ve Milas şubesi de nakit mevcudunu tahsis etmiştir. Antalya Hilal-i Ahmer Merkezi Antalya'ya iltica edenlere derhal yardıma başlamış, Muğla ve havalisi için 1.000 lirayı hemen Isparta'ya havale olarak göndermiştir. Isparta Hilal-i Ahmer Merkezi de Isparta Hastanesi ile ortaklaşa çalışmıştır. Bunların yanı sıra Hilal-i Ahmer Murahhaslığı, Muğla merkezine yardım

¹⁸⁹¹ CA. 30. 10. 198. 355. 2/2. "Sakarya Felaketzedelerine Yardım, Hilal-i Ahmer Mısırlı Dindaşlarımızın Gönderdiği 37.250 Lirayı Tevzi Ediyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Şubat 1338, No. 436, s. 2.

¹⁸⁹² "Mihaliççık Felaketzedelerine Yardım", **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Şubat 1338, No. 438, s. 2.

¹⁸⁹³ CA. 30. 10. 198. 355. 2/4. "Haymana Hilal-i Ahmer Heyeti", **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Mart 1338, No. 454, s. 2. "Tevhid-i Efkar" gazetesi de Sivrihisar'a gönderilen heyetin ahaliye 20.000 lira, Mihaliççık'a gönderilen heyetin de 10.000 lira verdiğini yazmaktadır. "Hilal-i Ahmer'in Felaketzedelere Muaveneti", **Tevhid-i Efkar**, 3 Şubat 1338, No. 3263, s. 2.

¹⁸⁹⁴ İlk talep Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey tarafından Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na gönderilen ve "Düşman istilasından tahaffuz-u cana muvaffak olan Söke ahalisine" yardım talep eden 27 Nisan 1922 tarihli yazı ile yapılmıştır. **TKA. 612/25**. İkinci olarak 1 Mayıs 1338'de bu defa Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na gönderdiği yazıda vekalet bütçesinden Aydın, Denizli, Menteşe ve Antalya livasına tahsisat gönderildiğini ancak "cemiyet-i muhteremlerince de lazım gelen muavenetin ifa buyurulmasını" talep etmiştir. **TKA. 252/105**.

¹⁸⁹⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 87.

olmak üzere iki defa da 1.500 lira gönderdiği gibi “Söke ve Kuşadası muhacirlerinden en ziyade muhtaç-ı muavenet oldukları sabit olanlara” bir aylık iaşeleri ve 500 çocuk, 1.000 kadın ve 500 erkeğe yetecek miktarda çamaşır göndermiştir.¹⁸⁹⁶

14 Mayıs’ta Çine’ye ulaşan İmdat Heyeti’nin verdiği bilgilere göre daha önce Aydın ve Nazilli havalisinden gelen muhacirler de dahil olduğu halde Çine’de 3.000, Karacasu’da 750, Bozdoğan’da 1.200, Yenipazar’da 2.000, Koçarlı’da 16.000 ve Bağarası’nda 3.500 olmak üzere toplamda da 30 bin civarında muhacir bulunmaktadır.¹⁸⁹⁷

Heyet, 60 çuvalı Denizli Hilal-i Ahmer Merkezi tarafından tedarik edilmiş olan, 90 çuval unu Çine’deki muhacirlere, 20 çuval unu da Koçarlı’ya dağıtmıştır. Isparta Hilal-i Ahmeri’nin gönderdiği 200 ve Antalya Hilal-i Ahmeri’nin gönderdiği nakit 1.000 lira ile yine un tedarik edilerek muhacirlerin iaşesi temin edilmiştir. Muhacirlerin sağlık koşullarından son derece uzak ahır ve harabeler içerisinde barındıklarını gören heyet, öncelikle muhacirleri iskân ederek onları çalışabilecek, kendi geçimlerini temin edebilecek bir duruma getirmeye çalışmıştır. Bu maksatla muhacirlerin bir kısmı Muğla’ya ve Dalaman’a gönderilmiş ve buradaki çiftliklerde iskân ve istihdam edilmişlerdir. Heyet Çine ve Bağarası’ndaki hasta muhacirlere hükümet tabibinin de desteği ile sağlık hizmeti sunmuş, açılan dispanserde muhacirlerin tedavisi temin edildiği gibi kinin dağıtımı da gerçekleştirilmiştir. Çine’deki okul binasına hükümetin izniyle el koyan Hilal-i Ahmer Heyeti, satın aldığı kereste ile 50 adet karyola imal etmiş ve emval-i metrukeden temin ettiği yatak ve yorganlarla bir hastane meydana getirmiştir. Burada ayakta tedavi edilemeyecek derecede hasta muhacirlerin tedavileri ile ameliyatları yapılmıştır.¹⁸⁹⁸

¹⁸⁹⁶ “Sökelilere İmdat”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Temmuz 1338, No. 555, s. 2. Söke ve Kuşadası Müslüman muhacirlerine Isparta ahalisi yardım etmeyi kararlaştırmıştır. Isparta Müftüsünün riyaseti altında bir komisyon oluşturulmuş ve “cem’-i iane ile elbise ve iaşe” maddesi temin etmişlerdir. Hilal-i Ahmer Hastanesinin iştirakiyle bir “Isparta Sıhhi İmdat Heyeti” oluşturularak Ankara Murahhaslığı tarafından gönderilen heyete ilave edilir. Bu heyetle birlikte iki doktor ve yeterli miktarda tıbbi malzeme gönderildiği gibi Çine’de aşhane ve çayhane açılması için “levazım-ı tesisiye ve çay, şeker vesaire irsaline başlanmıştır.” “Söke ve Kuşadalılara Muavenet”, **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Mayıs 1338, No. 513, s. 2.

¹⁸⁹⁷ Çine İmdat Heyeti’nin 2 Haziran 1922 tarihli raporu için bkz. **TKA. 1194/32.**

¹⁸⁹⁸ **TKA. 1194/32.** “Sökelilere İmdat”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Temmuz 1338, No. 555, s. 2. Heyette yer alan Necati ve Refik Beyler aracılığıyla miktarı 2.500’e ulaşan muhacire çamaşır dağıtımı da gerçekleştirilmiştir. **TKA. 1191/53. 24.** Ankara Hilal-i Ahmer Murahhası Besim Paşa tarafından 7 Temmuz’da Çine İmdat Heyeti’ne gönderilen yazıda, heyetin Çine, Koçarlı ve Bağarası’ndaki muhacirlerin ihtiyaçlarına yoğunlaşması, Muğla, Milas ve Bodrum’daki muhacirlerin iaşesinin Muğla Merkezi tarafından temin edildiğinden buraya müdahale edilmemesi ve çamaşırların mıntika dahilindeki muhacirlere “nisbet-i adile dairesinde tevzi edilmesi” istenmiştir. **TKA. 1194/53. 30.** Muhacirlerin iaşesi

Bölgeye gönderilen heyetler iki ay devam eden faaliyetleri boyunca 6.194 muhaciri açılan aşhanede iâşe edip, dispenser ve hastanede hastaları tedavi etmekle birlikte 6.190 parça çamaşırı ve toplamda 31.000 kilo unu bölgedeki muhacirlere dağıtmışlardır.¹⁸⁹⁹

6. 6. Yurt Dışındaki Müslümanların Hilal-i Ahmer Cemiyeti Aracılığıyla Muhacirlere Yaptıkları Yardımlar

Dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanların muhacirler için yapılan yardım çalışmalarına katıldığı, maddî destek verdiği görülmektedir. Bu konuda özellikle Hint Müslümanlarının ve ABD’de yaşayan Müslümanların katılımı dikkat çekmektedir.

ABD’de Proviraks şehri “Cemaat-i İslamiyesi” tarafından toplanan 1.590 dolar Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne gönderilmiştir. Yine New Orleans’taki Müslümanlardan Giritli Mehmet Hacı Modyanus Efendi 335 drahmi, New York’tan Ahmet Kavak 30 doları Hilal-i Ahmer’e göndermiştir.¹⁹⁰⁰

Hint Müslüman liderlerin gerek açıklamaları gerekse bizzat yaptıkları nakit yardımlarla kampanyalara destek olması dikkat çekicidir. Örneğin Hilafet Cemiyeti Merkez-i Umumisi’nin (Hint Hilafet Komitesi) liderlerinden Seyyid Emir Ali, İstanbul’daki bir arkadaşından aldığı mektubu “Morning Post” gazetesinde yayınlamış ve muhacirlerin içler acısı halini, hükümetin bunlara yardımda zorluklar yaşadığını aktararak bütün Müslüman camiası ve İngiliz Salib-i Ahmerinden yardım istemiştir.¹⁹⁰¹ Hindistan’ın Bombay şehrindeki Hilafet Cemiyeti Merkez-i Umumisi, Ekim 1921’de

hususunda çekilen zorluklar karşısında özellikle un tedariki için Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı’nın “Dersaadet Hilal-i Ahmer Riyaset-i Celilesi”ne müracaat ettiği görülür. Çine, Muğla ve Antalya’da bulunan en az 2.500 muhacirin iâşesi için bölgeden un tedariki pahalı olduğundan “Dersaadet’ten 65 kiloluk üçüncü nev’ 400 çuval un” satın alınarak doğrudan Milas’a bağlı Güllük iskelesine 15 gün içerisinde ulaştırılması 6 Temmuz 1922 tarihli yazı ile talep edilmiştir. **TKA. 298/15.** Hilal-i Ahmer Ankara Murahhası Besim Ömer Paşa tarafından 10 Temmuz’da gönderilen yazıda 400 çuval unun İstanbul’dan Güllük’e ulaştırılacağı bilgisi verilir. **TKA. 1194/53. 27.** Güllük limanına gönderilen 400 çuval unun “en ziyada muhtaç-ı muavenet 2.500 adet mülteciye” dağıtılacağı kararlaştırılmıştır. Buna göre 150 çuval un Çine, Koçarlı, Bağarası muhacirlerine dağıtılmak üzere Çine Heyeti’ne, diğer 250 çuval da Muğla, Milas ve Bodrum’a dağıtılmak için Muğla Hilal-i Ahmer Merkezi’ne pay edilmiştir. **TKA. 1194/53. 41 ve TKA. 1194/53. 33.**

¹⁸⁹⁹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 88. **TKA. 612/29.** Heyet tarafından açılan aşhanede muhacirler için haftada üç defa sıcak yemek dağıtılmıştır. **TKA. 1194/53. 23.**

¹⁹⁰⁰ “Hilal-i Ahmer İanesi”, **Vakit**, 7 Haziran 1337, No. 1257, s. 2.

¹⁹⁰¹ “Emir Ali’nin Muhacirler Hakkında Bir Mektubu”, **Vakit**, 23 Temmuz 1337, No. 1301, s. 1. Milli Mücadele’de Hint Müslümanlarının maddî katkısı için bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, s. 527 vd. Emir Ali hakkında ayrıca bkz. Abdullah Ahsan, “Seyyid Emir Ali”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, 1995, s. 123-124. Hindistan Hilafet hareketi hakkında ayrıca bkz. M. Naem Qureshi, “Hindistan Hilafet Hareketi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 18, 1998, s. 109-111.

şimdiye kadar Anadolu'ya yapılan yardımlara dair Haydarabad'ta çıkan "Sahife-i Ruzane" isimli gazetede bir liste yayınlamıştır. Buna göre Ocak 1920'de Roma'da bulunan Galip Kemalî Bey aracılığıyla 5.000 İngiliz lirası, Mayıs 1920'de Londra'dan Emir Ali aracılığıyla 1.000 İngiliz lirası, Haziran 1920'de Hilafet Komitesi Başkanı Muhammed Ali Efendi aracılığıyla 2.000 İngiliz lirası, Mart 1921'de Cihan Muhammed Chotani aracılığıyla İstanbul'daki muhacirler için 1.000 İngiliz lirası ve yine Mart 1921'de Cihan Muhammed Chotani Efendi vasıtasıyla İzmir muhacirleri için 10.000 İngiliz lirası gönderilmiştir. Mayıs 1921'de İstanbul'daki muhacirler için Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 1.000 İngiliz lirası havale edilir. 24 Haziran 1921'de Cihan Muhammed Chotani tarafından TBMM Hükümeti'nin Roma temsilcisi Cami (Baykut) Bey'e 5.000 İngiliz lirasının yanı sıra beş bin battaniye bedeli olarak 26.911 rupi gönderilmiştir. Ekim 1921'e kadar Hint Müslümanlarının gönderdikleri toplam yardım miktarı 509.298 rupidir. Bu da 33.953 İngiliz lirasına tekabül etmektedir.¹⁹⁰²

Ekim 1921 sonrasında da Hint Müslümanlarının yardımları devam etmiştir. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi Hilal-i Ahmer'in malî kriz nedeniyle muhacirlere yaptığı iâşe yardımını 29 Eylül 1921'den itibaren keseceğini duyurması üzerine Seyyit Emir Ali Efendi, yardım olarak 500 İngiliz lirası göndermiş ve Hilal-i Ahmer yeni kaynak bulununcaya kadar bu paradan muhacirlerin iâşesine devam edebilmiştir.¹⁹⁰³ Emir Ali Efendi, Aralık 1921'de Hilal-i Ahmer'e bu defa 2.534 Osmanlı lirası göndermiştir.¹⁹⁰⁴ Bir ay sonra Ocak 1922'de Hint Müslümanlarının gönderdiği para 5.000 İngiliz lirasıdır.¹⁹⁰⁵ Mart 1922'de Hint Müslümanları tarafından toplanıp Cihan

¹⁹⁰² Roma'ya gönderilen paralar Hindistan'daki Lead Bank aracılığıyla İtalyan "Banco Commercial"e ve İstanbul'a gönderilen para yine Lead Bank aracılığıyla Osmanlı Bankası'na gönderilmiştir. "Hint Müslümanlarının Türkiye Muhtaçlarına Muaveneti", **Tevhid-i Efkar**, 22 Teşrinievvel 1337, No. 3161, s. 2. Chotani, 20 Aralık ve 12 Ocak 1922 tarihli mektuplarında cemiyete gönderdikleri 28.000 İngiliz lirasının ulaşip ulaşmadığını sormuş ve Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1922 tarihinde verdiği yanıtta Roma aracılığıyla gönderilen paranın 20.000 İngiliz lirasının ulaştığı geri kalan 8.000 liranın henüz gelmediği bilgisini vermiştir. **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Teşkilinden Sakarya Zaferine Kadar Hilal-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu, 23 Nisan 1920-23 Eylül 1921**, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, 2. Baskı, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s. 22.

¹⁹⁰³ **TKA. 850/219**. "Hint Müslümanları", **Vakit**, 21 Teşrinisani 1337, No. 1418, s. 2. "Hint Hilal-i Ahmeri", **Tevhid-i Efkar**, 20 Teşrinisani 1337, No. 3189, s. 1.

¹⁹⁰⁴ "Hilal-i Ahmerimize Dindaşlarımızın Teberruatı", **Tevhid-i Efkar**, 28 Kanunievvel 1337, No. 3227, s. 1.

¹⁹⁰⁵ Hindistan Müslümanlarının Muhacirlerimize Muaveneti", **Tevhid-i Efkar**, 30 Kanunisani 1338, No. 3259, s. 3.

Muhammed Chotani aracılığıyla gönderilen miktar 5.000 liradır ki, bu para ile Heybeliada'da veremli muhacirler için bir hastane açıldığını yukarıda görmüştük.¹⁹⁰⁶

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yıllık raporları incelendiğinde Hint Müslümanlarının yaptıkları yardımların toplamı hakkında bilgi edinmek mümkündür. 1919-1922 arası dönemde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yapılan toplam yardım miktarı olan 1.750.333 liranın 55.439 lirası Hint Hilafet Komitesi ve Hint Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden gelmiştir.¹⁹⁰⁷

Mısır'daki Müslümanlar tarafından da Hilal-i Ahmer'e yardımların yapıldığı görülür. Bu konuda Mısır Hilal-i Ahmeri yoğun bir çaba içerisine girmiştir.¹⁹⁰⁸ Aralık 1921'de Mısır Hilal-i Ahmer'i 37.600 lirayı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi'ne havale edilmiş ve bu para merkez tarafından Anadolu'ya gönderilmiştir.¹⁹⁰⁹ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Mısır Hilal-i Ahmeri'ne bir teşekkür mektubu göndermiştir. Mektupta 5.000 İngiliz lirası karşılığında 37.600 Osmanlı lirasının Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ankara Murahhaslığı tarafından teslim edildiğini bildiren Mustafa Kemal Paşa, "Cemiyet-i muhteremeleri vasıtasıyla Anadolu muhacirin ve mezalimzedegânına vaki olan muavenet-i âlîcenabânenen dolayı" teşekkürlerinin kabulünü istemiş, bundan

¹⁹⁰⁶ "Muhacirlere Muavenet", **Vakit**, 17 Mart 1337, No. 1532, s. 1. "Hintlilerin Teberru", **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Şubat 1338, No. 420, s. 2.

¹⁹⁰⁷ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 289. Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, Milli Mücadele yıllarında Hint Hilafet Komitesi tarafından İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılması için "İzmir Fonu" adıyla ve işgal sahalarında meydana gelen tahribatın tamiri için de "Ankara Fonu" adıyla iki büyük bağış kampanyası düzenledikleri bilgisini vermektedirler. İki fonun toplam miktarı 110-125 bin İngiliz sterlinini bulmaktadır. Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, bu miktarın daha fazla olmakla birlikte Ankara'ya ulaştırılana kadar bir kısmının kaybolduğu iddiasını da dile getirmektedirler ki Müderrisoğlu da aynı düşüncededir. Her iki kaynak da bunun tespitine imkan olmadığını savunurlar. Para, Osmanlı Bankası aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'nın hesabına ulaştırılmıştır. Yukarıda "Tevhid-i Efkar" gazetesinde yer alan bilgi de bunu doğrular. "Hint Müslümanlarının Türkiye Muhtaçlarına Muaveneti", **Tevhid-i Efkar**, 22 Teşrinievvel 1337, No. 3161, s. 2. Bu paralar maliye hazinesine aktararak kullanılmış, Milli Mücadele sonrasında ise kalan miktarı İş Bankası'nın kuruluşunda sermaye yapılmıştır. Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Olaylar**, C. 1, Ed. Baskın Oran, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 211-212. Hint Hilafet Komitesi ile Hint Hilal-i Ahmer Cemiyeti sadece nakit para yardımında bulunmamış elbise ve çeşitli eşya ve malzeme de göndermiştir. Bunların gümrük vergisi ödmeden ülkeye girmesi için Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ankara Murahhaslığı tarafından İcra Vekilleri Heyeti'ne yapılan müracaat "iş bu müessese-i hayriyenin memleket ve erbab-ı ihtiyaç zımında göserdiği muavenet-i fevkalade ve meşkuresinden münbais bulunmasına ve... mezkur müessesece getirilecek olan eşyanın kısmen ordu sıhhiyesine ve kısmen muhtaç halka münhasır tutulmakta bulunmasına binaen" olumlu sonuçlanmış ve söz konusu eşya ve malzemenin gümrük vergisi ödmeden ülkeye sokulması 17 Mayıs 1922 tarihli kararname ile kabul edilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 16. 16.**

¹⁹⁰⁸ "Mısır Hilal-i Ahmeri'nin Mukarreratı", **Tevhid-i Efkar**, 5 Haziran 1337, No. 3322, s. 2.

¹⁹⁰⁹ "Hilal-i Ahmer'e Verilen İane", **Tevhid-i Efkar**, 16 Kanunievvel 1337, No. 3215, s. 4.

sonra gelecek yardımların da yerinde harcanacağını belirtmiştir.¹⁹¹⁰ Mısır Hilal-i Ahmeri'nin toplamda gönderdiği yardım miktarı 186.257 liradır.¹⁹¹¹

Eski Osmanlı coğrafyasında ve Müslüman nüfusun yaşadığı dünyanın çeşitli yerlerinden de muhacirler için düzenlenen yardım kampanyalarına katılım sağlanmıştır.¹⁹¹² Örneğin Kıbrıs'ta Baf şehri gençleri tarafından İstanbul'daki muhacirler için bir müsamere düzenlenmiş ve çok yüksek bir katılım yaşanmış bunu Lefkoşa ve Magusa'da düzenlenen müsamereler izlemiştir.¹⁹¹³

1921 Şubat ayı başında Kıbrıs'ta "Muhacirin-i İslamiye Teavün Cemiyeti" namıyla imparatorluğun çeşitli bölgelerinden İstanbul'a iltica eden Türk-Müslüman muhacirler menfaatine bir cemiyet teşkil edilmiştir. Başkanı İrfan Bey, Katibi Raif Bey, Sandık Emini Ahmet Rasim Bey'dir. Beyannamesinde ayda iki defa İslam muhacirleri için iane toplanacağı, bunun yanı sıra tiyatro ve müsamereler ile elde edilecek hasılatın muhacirler menfaatine kullanılacağı belirtilmiştir. Cemiyet ilk faaliyeti olarak Lefkoşa'daki Hürriyet Kulübü tarafından düzenlenen tiyatro geliri olan 320 lirayı İstanbul'daki "muhacirin-i İslamiyeye tevzi olunmak üzere" Bank-ı Osmani aracılığıyla Hilal-i Ahmer'e göndermiştir.¹⁹¹⁴

Beyrut'ta da Hilal-i Ahmer için kampanya düzenlenmiş ve 1.800 altın lira toplanarak İstanbul'a gönderilmiştir. Tıpkı diğer kampanyalar gibi bu kampanyada da "İslam kardeşliği" ön plana çıkarılmış, Müslümanların yalnız olmadığı dünyanın çok uzak köşelerinde bile olsa birbirlerine yardım eli uzatmaları gerektiği vurgulanmıştır.¹⁹¹⁵ Örneğin Amerika'da Cleveland'ta kurulan "Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye" tarafından 595 lira, Rodos'taki Cemiyet-i İslamiye tarafından da 4.127 lira Hilal-i Ahmer'e bağışta bulunulmuştur.¹⁹¹⁶ Arjantin'de Buenos Aires'teki İspanya Genel Konsolosu Yovakim Ditoralde'nin fahri başkanlığında oluşturulan "İslam Merkezi" isimli bir komite Hilal-i Ahmer'in şubelerini açarak 5.000 pezos (24.500

¹⁹¹⁰ Mısır Hilal-i Ahmeri'nden gelen yardım karşısında Mustafa Kemal Paşa'dan alınan mektup için bkz. **TKA. 18/189**. "Mustafa Kemal Paşa'nın Mısırlılara Teşekkürü", **Tevhid-i Efkar**, 8 Kanunisani 1338, No. 3238, s. 2. Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti, toplanan yardımın İstanbul Hilal-i Ahmer'i aracılığıyla Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırmanın mümkün olup olmadığını sormuştur. **TKA. 18/169**.

¹⁹¹¹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 289.

¹⁹¹² "Müslüman Memleketlerinde Muhacirlerimiz İçin İane Derci", **Tevhid-i Efkar**, 26 Kanunisani 1338, No. 3255, s. 2.

¹⁹¹³ "Kıbrıs'ta Türk Genç ve Türk Hanımları", **Vakit**, 12 Mart 1337, No. 1170, s. 3. "Kıbrıs'ta İslam Muhacirleri İçin İane Derci", **Vakit**, 27 Nisan 1337, No. 1216, s. 3.

¹⁹¹⁴ "İslam'da Teavün Hissi", **Vakit**, 5 Şubat 1337, No. 1135, s. 2.

¹⁹¹⁵ "Beyrut'taki Müslümanların Hilal-i Ahmer'e İanesi", **Vakit**, 26 Teşrinievvel 1337, No. 1393, s. 2.

¹⁹¹⁶ **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 38.

Fransız frankı) bağış toplamış ve bunu İspanya İstanbul Sefareti aracılığıyla Ankara'ya ulaştırmıştır.¹⁹¹⁷

7. KURTARILAN YERLER (BATI ANADOLU) MUHACİRLERİ SORUNUN GÖRÜŞÜLMESİ VE YAPILAN ÇALIŞMALAR (1922-1923)

7. 1. Büyük Taarruz ve İşgalci Güçlerin Kovulması

Sakarya Zaferinin kazanılmasının hemen ardından başlayan ve planları büyük oranda Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya ait olan Türk genel taarruzuna son şekil Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile ordu ve kolordu komutanlarının katılımıyla 28/29 Temmuz 1922 gecesi Akşehir'de yapılan üst düzey bir toplantıda verilmiştir.¹⁹¹⁸

26 Ağustos 1922 Cumartesi sabahı, saat 5.30'da Mustafa Kemal Paşa'nın Kocatepe'den verdiği saldırı emri üzerine, Türk topçusunun ateşi ile Büyük Taarruz başlamıştır. İlk gün çarpışmalarında Tınaztepe, Toklu ve Kaleciksisvrisi ele geçirilmiş, 27 Ağustos'ta Yunan birlikleri Afyon-Sincanlı Ovasına doğru çekilirken, Türk Birinci Ordusuna ait birliklerimiz ile Süvari Kolordusu cephe gerisine sızarak Yunan cephesini yarmaya başlamış ve Afyon'u ele geçirmişlerdir. Yunan Ordusunun öncelikle Uşak, sonrasında da İzmir'e doğru geri çekilme yolunun örtülmesi için, 30 Ağustos 1922 tarihinde bizzat Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından idare edilen Dumlupınar Meydan Muharebesi sonucunda Yunan birlikleri imha ve General Trikopis esir edilmiştir. Bozguna uğrayan Yunan birlikleri İzmir'e doğru kaçmaya başlamış, 1 Eylül tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" emriyle

¹⁹¹⁷ Komitenin Başkanı Filip Hamed, İkinci başkanı Hatar Iglesias, Genel Sekreteri M. M. Istrago, Başkatip Seyfettin Rafal, yardımcısı Selim Ebu İsmail, Veznedar Sait Murat, yardımcısı Ali Felar Efendilerdir. Heyet Arapça ve İspanyolca olmak üzer iki beyanname yayınlarak Anadolu felaketzedeleri için bağış toplamaya başlamıştır. Arapça nüshasında sadece Osmanlılar ve imparatorluğu oluşturan eyalet ahalisi değil; kalpleri insanlık için çarpan herkes yardıma davet edilmiştir. İspanyolca beyannameye ise bütün siyasî, dinî ve ırkî düşünceler bir kenara bırakılarak Türk milletinin 12 yıldır süren savaş koşulları altında kalmasının tek nedeni bağımsızlığını kazanma arzusu olarak ifade edilmiştir. "Arjantin'de İlane Cem' Ediliyor", **Vakit**, 21 Teşrinisani 1337, No. 1418, s. 2. "Arjantin Hilal-i Ahmer Komitesi", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Mart 1338, No. 7, s. 154. "Arjantin'den Ankara Hilal-i Ahmerine Muavenet", **Tevhid-i Efkâr**, 20 Şubat 1338, No. 3280, s. 2. "Arjantin'de Hilal-i Ahmer İlanesi", **Tevhid-i Efkâr**, 3 Mayıs 1338, No. 3352, s. 3. 1911-1913 yılları arasında Arjantin'e 46.000 civarında Osmanlı vatandaşı göç etmiştir. Bunların büyük bir kısmı Buenos Aires'te yaşamaktadır. **Millî Mücadelede Hilal-i Ahmer**, s. 38.

¹⁹¹⁸ Komutanların Akşehir'de toplanmasına gerekçe olarak askerler arasında 28 Temmuz günü düzenlenen futbol karşılaşmasını seyretmek bahanesi gösterilmiş ve böylece Türk Ordusunda büyük bir hazırlık olduğu gerçeği düşmandan gizlenmeye çalışılmıştır. **Nutuk**, s. 454. Zekeriya Türkmen, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Not Defterinde Büyük Taarruz Harekâtı'na Uzanan Süreçle İlgili Değerlendirmeleri", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 5, S. 10, Ağustos 2007, s. 101.

takip harekatı başlamıştır.¹⁹¹⁹ 1 Eylül'den itibaren, Yunan işgali altında bulunan Batı Anadolu kent ve kasabaları işgalden kurtulmaya başlamıştır. 1 Eylül'de Uşak ve Kütahya, 2 Eylül'de Eskişehir, 4 Eylül'de Alaşehir, Kula, Söğüt, 5 Eylül'de Bilecik, Bozüyük, Ödemiş, Salihli, 6 Eylül'de Akhisar ve Balıkesir, 7 Eylül'de Aydın, 8 Eylül'de Manisa, 9 Eylül'de İzmir, 10 Eylül'de Bursa ve 17 Eylül'de Bandırma Yunan işgalinden kurtulmuştur.¹⁹²⁰

7. 2. Yunan Ordusunun Batı Anadolu'da Neden Olduğu Tahribat

Dumlupınar Meydan Muhaberesindeki yenilginin ardından İzmir'e doğru geri çekilen Yunan Ordusunun Batı Anadolu'nun kent, kasaba ve köylerinde yarattığı tahribat arşiv belgelerinden rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Zaferden sonra çoğunluğunu Batı Anadolu'nun verimli topraklarında tarımsal üretim yapan nüfusun oluşturduğu muhacirleri memleketlerine iade etmek ve böylece onları tüketici pozisyondan çıkarıp, üretici pozisyona geçirmek isteyen TBMM Hükümeti'nin karşılaştığı ilk zorluk Yunan Ordusunun yarattığı tahribat olmuştur.¹⁹²¹ Tahribatın

¹⁹¹⁹ Nutuk, s. 456-459. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, s. 268.

¹⁹²⁰ "Vaziyet-i Harbiye: 30 Ağustos Vakıa-yı Harbiyesi Pek Mühim Neticeleri İhtiva Ediyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Eylül 1338, No. 595, s. 1. "Uşak ve Eskişehir'in Zabtı Hakkında Son Malumat", **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Eylül 1338, No. 596, s. 1. "Gördes ve Çivril'in İşgali", **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Eylül 1338, No. 596, s. 2. "Anavatan'a Kavuşan Karahisar'da Tezahürat", **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Eylül 1338, No. 599, s. 2. "Nazilli ve Söğüt'ün İşgali", **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Eylül 1338, No. 601, s. 2. "Sevgili İzmir'imizin İstirdatı", **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Eylül 1338, No. 604, s. 2. "İnegöl. Sındırgı, Bigadiç, Turgutlu ve Ödemiş'in Gaddar Düşmandan İstirdatı", **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Eylül 1338, No. 604, s. 2. "Aydın'ın Tahlisi", **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Eylül 1338, No. 605, s. 2. "Kahraman Ordumuz Yeşil Bursa'mızı da Düşmandan Tahlis Etmiştir", **Vakit**, 12 Eylül 1338, No. 1705, s. 1. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, s. 269.

¹⁹²¹ İstanbul Hükümeti de Yunan Ordusunun özellikle 1921 senesi içerisinde Birinci ve II. İnönü, Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri sonrasında daha da yoğunlaşan Yunan tahribatının tespiti için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bünyesinde "Tedkik-i Hasarat Komisyonu"nu Aralık 1921 itibarıyla teşkil etmiştir. Komisyon Muhacirin Müfettişlerinden Halil Ali Bey'in başkanlığında olup Muhacirin Müdüriyeti memurlarından Selahaddin, Tevfik, Sabri, Talat Sıdkı ve Bedri Beylerden oluşur. Komisyon özellikle muhacirlerin iskân edildiği kışla ve misafirhaneleri dolaşarak ifadelerine müracaat etmiş ve bu yolda cetveller tanzim etmiştir. Muhacirin Müdüriyeti tarafından iskân ve iâse edilmeyip akrabaları yanında ikamet eden muhacirlerin de komisyona müracaat etmeleri gazeteler suretiyle ilan olunur. Komisyon 15 Aralık 1921'de çalışmalarına başlamıştır. Bir hafta zarfında komisyona 1.950 aile reisi müracaat eder. 9 Ocak 1922 itibarıyla komisyona verilen beyanname sayısı 10.000'e ve tespit edilen hasar miktarı da 8 milyona ulaşmıştır. Anadolu'ya giden muhacirlerin hasarları hariç olduğu halde Şubat 1922'de komisyonun tespit ettiği toplam hasar miktarı 50 milyonu bulur. Bunun içerisinde 21.829.191 lira sadece menkul eşya miktarı olup gayrimenkul ve haneler de ilave edildiğinde bu miktar 50 milyona ulaşmaktadır. Sadece Aydın Vilayeti dahilinde gasp ettikleri hayvan adedi 230.000'dir. Hazırlanan cetveller İstanbul Hükümeti tarafından İtilaf Devletlerine teslim edilmiştir. "Muhacirlerin Zarar ve Zıyanları", **Vakit**, 14 Kanunievvel 1337, No. 1441, s. 3. "Tedkik-i Hasarat", **Vakit**, 15 Kanunievvel 1337, No. 1442, s. 2. "Şehrimizdeki Muhacirlerin Zarar ve Zıyanları", **Vakit**, 20 Kanunievvel 1337, No. 1447, s. 2. "Hasaratın Tespiti", **Vakit**, 23 Kanunievvel 1337, No. 1450, s. 3. "Yunan Tahribatı Hakkında Mühim Rakamlar", **Vakit**, 2 Kanunisanı 1338, No. 1460, s. 1. "Tedkik-i Hasarat", **Vakit**, 9 Kanunisanı

büyükliğünün tespit edilmesi, TBMM Hükümeti'nin buralara yapacağı yardımların planlanması açısından hayatî öneme sahip olduğundan Ankara'nın öncelikli işlerinden biri de bu olmuştur. Aşağıda inceleyeceğimiz üzere tespit edilen tahribatın büyüklüğü karşısında Ankara Hükümeti bütçesinde yeni masraf kalemleri ve tahsisatlar oluştururken, Hilal-i Ahmer Cemiyeti de hanelerin tamir ve inşası konularında maddî yardımlarını esirgemeyecektir. Yunan Ordusunun yarattığı tahribatı çalışmamız için önemli hale getiren husus, muhacirlerin memleketlerine iadeleri sırasında mesken buhranının yaşanmasına neden olmasıdır. Bu nedenle biz tahribatın daha çok hane ve mesken kısmında yoğunlaşacağız.

Batı Anadolu'daki kent ve kasabalar içerisinde Yunan tahribatından payını almamış yer hemen hemen yoktur. Tahribatın Yunan Ordusunun kuzey ve güney hattındaki geri çekiliş güzergahı üzerinde bulunan başta Eskişehir, Kütahya, Afyon, Uşak, Gediz, Salihli, Ahmetli, Kasaba, Akhisar, Manisa, Balıkesir, Bursa, Soma, Bergama, Kırkağaç, Akhisar, Nazilli, Aydın ve nihayet İzmir gibi kent ve kasabalarda yoğunlaştığı görülür. Buralardaki hanelerin, tarihi ve resmi binaların yakılması büyük bir tahribatı beraberinde getirmiştir.¹⁹²² TBMM'nin bu tür olayları protesto ettiği görülür. Meclisin 7 Eylül 1922 tarihli oturumunda Bursa mebusu Muhiddin Baha Bey ve 25 arkadaşı, düşman tarafından tahliye edilen yerlerin “hin-i tahliyede ihrak edilmelerinin protesto edilmesi” hakkında teklifte bulunmuşlardır.¹⁹²³ Muhiddin Baha Bey, düşmandan kurtarılmış bölgelerde “harap olmuş kulübelerden, aç, susuz kalmış vatandaşlarımızdan, dindaşlarımızdan başka bir şey bulunmadığına” işaret eder. Tahribata uğrayan yapılar arasında Bursa'daki Yeşil Camii gibi sadece Türk kültür mirası için değil; insanlık tarihi ve kültürü açısından paha biçilmez değerlerin bulunduğu temasa, Yunan Hükümeti nezdinde protestodan ziyade “alem-i

1338, No. 1467, s. 2. “50 Milyon Lira”, **Vakit**, 1 Şubat 1338, No. 1488, s. 2. “Trakyalıların Uğradıkları Hasarat”, **Vakit**, 3 Şubat 1338, No. 1490, s. 2. “Tedkik-i Hasarat”, **Vakit**, 14 Şubat 1338, No. 1501, s. 3. “Müthiş Bir Rakam”, **Vakit**, 16 Şubat 1338, No. 1503, s. 2. “İzmit Livasında”, **Vakit**, 28 Şubat 1338, No. 1515, s. 2. “230 Bin Hayvan”, **Vakit**, 20 Nisan 1338, No. 1566, s. 2. Yunan Ordusu ve çeteler tarafından işgal sahalarında yapılan yağma ve zulümler hakkında bkz. **BOA. HR. HMŞ. İŞO. 129/8. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 129/9. BOA. HR. SYS. 2618/23.** Gemlik, Orhangazi, Yalova civarında tespit edilen hasar için bkz. **BOA. HR. SYS. 2624/80.** Akhisar ve Gördes'te yapılan tahribat için bkz. **BOA. HR. SYS. 2626/14.** Salihli civarındaki tahribat için bkz. **BOA. HR. SYS. 2625/17.**

¹⁹²² Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve Mehmet Asım Bey'in yer aldığı bir heyet Batı Anadolu'da Yunan işgalinden kurtarılan ve tahrip edilmiş sahaları içine alan bir seyahate çıkmışlar, gözlem ve tanıklıklarını kaleme aldıkları bir rapor 1922 yılı içerisinde yayınlanmıştır. Raporda mezalime uğrayanların hikayeleri, mektuplar, Yunan Ordusu ve resmi makamlarının mezalim ve tahribattaki rolüne dair önemli bilgiler mevcuttur. Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım, **İzmir'den Bursa'ya**, Akşam-Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1338.

¹⁹²³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 98. İçtima, 7 Eylül 1338, s. 552.

medeniyete hitap edilmesini” teklif etmiştir. Karesi mebusu Hasan Basri Bey de yapılan tahribata karşı protestonun bir fayda getirmeyeceğini, “alem-i medeniyete” seslenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, “bize karşı değil beşerin kalbine karşı yapılan faciayı protesto edelim” diyerek görüşmenin yeterli olduğunu teklif etmiştir. Yapılan oylama neticesinde Meclis namına “alem-i medeniyet” nezdinde protesto edilmesi kararı alınmıştır.¹⁹²⁴

Düşmanın Uşak’ta yaptığı tahribat oldukça büyüktür. Tahrip edilen ev 1.785 ve dükkan miktarı da 634’tür. Bunun dışında 16 cami ve mescit yakılmıştır.¹⁹²⁵ Meclisin 20 Eylül tarihli oturumunda Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey’in Uşak’taki düşman tahribatından bahseden 17 Eylül tarihli telgrafı okunmuştur:

“Ankara’da Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine.

Alçak düşman Uşak’tan çekilirken validemi ve hemşiremi kurşunla şehit etmiş, evlerimi, dükkanlarımı yakmıştır. Memleket haraptır. Namussuzlar ancak yerlerde kül, yüreklerde kin bırakmışlardır.”¹⁹²⁶

Mehmet Asım Bey, Uşak’ın “Yunan Tahrip Taburları” tarafından 27 Ağustos’ta yakılmaya başladığını ve 1 Eylül’de bu taburların Eşme’ye geçtiğini yazmaktadır. 4 Eylül günü Alaşehir, 5 Eylül’de Salihli ve Kasaba (Turgutlu), 6 Eylül’de Manisa’nın ateşe verildiğini ve bu suretle sistematik bir tahribatın yapıldığını ifade etmiştir.¹⁹²⁷ Manisa dahilinde ise 140 bin nüfus meskensiz kalmıştır.¹⁹²⁸ Toplamda 17 bin küsur hanenin bulunduğu Manisa’da Yunan tahribatı neticesinde ancak bin civarında hane kalmıştır. 6.500 haneli Kasaba (Turgutlu) ise tamamen yakılmıştır. 2.400 haneden oluşan Salihli’de yalnız istasyon binası ile etrafındaki birkaç hane kalmıştır. Eşme kazası ve 28 köyü tamamen yanmış bir haldedir. Mehmet Asım Bey bu istatistikleri verdikten sonra yaklaşan şu tehlikeye dikkat çekmiştir:

¹⁹²⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 98. İçtima, 7 Eylül 1338, s. 553-554.

¹⁹²⁵ “Aydın’da İdare-i Mülkiye Tespit Edildi Mi?”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Eylül 1338, No. 613, s. 2. “Uşak’ta 13.480 Kardeşimiz Şehit Edilmiştir”, **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Eylül 1338, No. 621, s. 1. “Uşak’taki Mezalim”, **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1338, No. 1736, s. 2.

¹⁹²⁶ Telgrafın okunmasından sonra söz alan Burdur mebusu Soysallı İsmail Suphi Bey, “Biz de buradaki esirlerini temiz yataklarda yatıralım. Hamam hazırlayalım. Bu, meskenettir.” yanıtını verir. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 3, C. 23, 105. İçtima, 20 Eylül 1338, s. 108.

¹⁹²⁷ **İzmir’den Bursa’ya**, s. 129. İstanbul Hükümeti de Yunan Ordusunun yaptığı programlı bu tahribatı İtilaf Devletleri nezdinde protesto etmiştir. 16 Eylül 1922 tarihli protesto için bkz. **BOA. HR. SYS. 2729/32**

¹⁹²⁸ “Vakit” gazetesi Hilal-i Ahmer’i acil yardıma davet eder. “Saruhan Dahilinde İhtiyaç”, **Vakit**, 4 Teşrinievvel 1338, No. 1727, s. 3

“... Evleri, barkları ve hayvanlarına istinatgâh teşkil eden bütün servetleri yandıktan sonra ancak canlarını kurtarabilen binlerce hatta yüz binlerce insan çırılçıplak meydan kalmıştır. Bu zavallı vatandaşlarımız açlık ihtiyacına karşı birkaç haftalık zahireden ve ölüm, sefalet tehditleriyle yaklaşan kışa karşı birer yorgandan bile mahrum bulunmaktadır. Eğer Yunan ordularını Akdeniz’e dökerek harbi kazanan ve tahlis edilen yerlerde Yunan yangınından kurtulan yerler süratle davranılarak yersiz, yurtsuz ve iaşesiz vatandaşlarımıza, dindaşlarımıza yardım etmezlerse kendilerini kurtarmak kabil olmayacaktır...”¹⁹²⁹

Mehmet Asım Bey, bu işlerle uğraşacak “hususî bir idare, bir teşkilat hatta bir vekaletin” kurulmasını da teklif etmiştir. Meclise de bu yönde bir teklifin yapıldığı görülmektedir. İzmir Mebusu Tahsin Bey, 13 Eylül 1922 tarihli toplantıda “Memalik-i Müstahlasa Vekaleti namıyla bir vekalet ihdas edilmesi” teklifinde bulunmuşsa da mecliste “Ooo sesleri ve ret sesleri” yükselmiş ve teklif reddedilmiştir.¹⁹³⁰

Bursa’daki tahribat miktarına dair “Hakimiyet-i Milliye”nin verdiği resmî rakamlara göre vilayet merkezinde 1.238, Mudanya’da 142, Orhangazi’de 555, Karacabey’de 7.158 olmak üzere toplamda 15.977 hane yakılmıştır.¹⁹³¹ Aydın’da da resmî istatistiklere göre tahribat miktarı hayli fazladır. Aydın livası dahilinde 16.462 hane tahrip edilmiştir. Bunun 16.462’si kaza merkezindedir. Köşk’te 340, Umurlu’da 700, Germencik’te 2.600, Karapınar’da 200, Nazilli’de 6.828, Söke’de 1.148 ve Bucak’ta 63 hane yakılmıştır.¹⁹³²

Tahribatın yoğun olduğu bir başka yer ise Bandırma’dır. Yangından evvel Bandırma’da 4.500’ü gayrimüslim olmak üzere 21.700 nüfus mevcutken hali hazırda 9.658 nüfusa düşmüştür. 4.131 Müslüman “harikzede” olmuştur. Müslümanlara ait 827 hane ile 1.100 mağaza ve dükkan, 8 cami ve tüm okullar ile gayrimüslimlere ait 850 ve 5 kilise tamamen yanmıştır.¹⁹³³

¹⁹²⁹ Mehmet Asım, “Harap Olan Yerler ve Buraların Tamiri”, **Vakit**, 16 Teşrinievvel 1338, No. 1739, s. 2. Salihli’yi teşkil eden 2.000 hane ile 402 dükkan, 2 cami, 22 han, 2 otel, 12 fırın ve 5 fabrika yanmıştır. Salihli kasabasının her biri 40 haneden 200-300 haneye kadar çıkan zengin köylerinden 14 köyü tamamen, geriye kalan 6 köyü de kısmen yanmıştır. Eşme’nin merkez kazası ile buraya bağlı 28 köy 1 Eylül Cuma gününden itibaren ateşe verilir. “Anadolu’nun Açılan Büyük Yarası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Teşrinievvel 1338, No. 624, s. 4.

¹⁹³⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İçtima Senesi 3, 101. İçtima, 13 Eylül 1922, s. 10.

¹⁹³¹ “Bursa’da Tahribat Miktarı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 3.

¹⁹³² “Aydın’da Yakılan Evler”, **Vakit**, 25 Teşrinievvel 1338, No. 1748, s. 2.

¹⁹³³ “Bandırma Nasıl Yandı?”, **Vakit**, 9 Teşrinievvel 1338, No. 1732, s. 2.

Kuruluş ve çalışmalarından aşağıda bahsedeceğimiz Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlı “Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları”nın mesaisi neticesinde Batı Anadolu'daki tahrip edilmiş hane miktarları tespit edilmiştir.¹⁹³⁴ Kütahya livası dahilinde yakılan ve tahrip edilen toplam hane miktarı 10.851'dir. Bu dağılım şöyledir:

Tablo 4.4. Kütahya livası dahilinde tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.)

Kazalar	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
Merkez kazası	24	20	1.000	712	1.712
Uşak	11	-	4.480	-	4.480
Gediz	6	5	116	237	453
Simav	-	3	123	-	123
Eğrigöz	14	5	1.855	-	1.855
Tavşanlı	8	-	562	-	562
Demirci	-	7	130	-	130
Gördes	3	2	1.507	-	1.507
Dursunbey	-	-	29	-	29
Yekun	66	42	9.902	949	10.851

Eskişehir'de yakılan ve tahrip edilen toplam hane miktarı ise 5.060'tır. Bunun kazaları dağılımı ise şöyledir:

Tablo 4.5. Eskişehir dahilinde tahrip edilmiş köy ve hane miktarı (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.)

Kazalar	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
Merkez kazası	30	46	1.623	-	1.633
Sivrihisar	50	41	2.417	-	2.427
Mihalıççık	-	-	-	-	-
Seyitgazi	25	20	750	250	1.000
Yekun	105	87	4.790	250	5.060

Ertuğrul (Bilecik) livası dahilinde yakılan ve tahrip edilen toplam hane miktarı 6.259'dur. Kazalara dağılımı ise şöyledir:

¹⁹³⁴ CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.

Tablo 4.6. Bilecik dahilinde tahrip edilmiş köy ve hane miktarı (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.)

Kazalar	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
Merkez kazası	10	41	4.428	-	4.428
İnegöl	4	28	660	625	775
Söğüt	-	30	946	-	966
Yekun	14	99	5.834	425	6.259

Bursa vilayeti dahilinde yakılan ve tahribata uğrayan toplam hane miktarı 8.560 olarak tespit edilmiştir. Bu miktarın kazalara dağılımı şöyledir:

Tablo 4.7. Bursa dahilinde tahrip edilmiş köy ve hane miktarı (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.)

Kazalar	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
Merkez kazası	-	-	-	-	-
Mudanya	-	7	218	-	218
Gemlik	12	8	2.630	-	2.670
Orhangazi	16	9	5.464	-	5.464
Yenişehir	-	-	-	-	-
Kirmastı	-	-	92	-	92
Karacabey	-	-	-	-	-
Orhaneli	-	12	315	-	315
Yekun	28	37	8.560	-	8.560

Aydın dahilinde yakılıp yıkılan toplam hane miktarı 10.292'dir. Bu tahribatın kazalara dağılımı şöyledir:

Tablo 4.8. Aydın dahilinde tahrip edilmiş köy ve hane miktarı (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.)

Kazalar	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
Çine	-	-	-	-	-
Bayındır	-	7	95	-	95
Söke	2	10	2.294	-	2.294
Karacasu	-	1	63	-	63
Bozdoğan	-	-	-	-	-
Nazilli	5	22	5.454	-	5.454

Merkez kazası	-	26	2.186	-	2.186
Yekun	7	96	10.292	-	10.292

İzmir vilayetinde Yunan Ordusu tarafından yakılan ve tahrip edilen toplam hane miktarı 4.994 olarak tespit edilmiştir. Bu miktarın kazaları dağılımı şöyledir:

Tablo 4.9. İzmir dahilinde tahrip edilmiş köy ve hane miktarı (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20.)

Kazalar	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
Ödemiş	-	-	-	-	-
Urla	-	-	-	-	-
Alaçehir	8	20	988	-	988
Akhisar	-	-	-	-	-
Eşme	18	10	996	-	996
Seferihisar	-	-	-	-	-
Çeşme	-	-	-	-	-
Tire	22	-	886	-	886
Salihli	7	10	385	314	699
Soma	-	-	-	-	-
Turgut	-	-	-	-	-
Foçin	-	-	-	-	-
Karabük	-	-	-	-	-
Kula	-	-	-	-	-
Kırkağaç	-	-	-	-	-
Menemen	1	8	113	-	113
Nif	8	8	172	222	395
Bergama	2	31	-	917	917
Yekun	66	87	3.541	1.453	4.994

Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının çalışmaları neticesinde Batı Anadolu'daki tahribata dair tespit edilebilen hane miktarı toplamda 56.591'dir.¹⁹³⁵

¹⁹³⁵ CA. 30. 10. 5. 30. 37/19-20. İsmet Paşa, İzmir'de Mehmet Asım Bey ile yaptığı görüşmede Yunan tahribatının toplamda 1,5 milyar Türk lirasına yakın tahmin ettiklerini beyan etmiştir. Mehmet Asım, "İsmet Paşa Hazretleriyle Mühim Bir Mülakat", **Vakit**, 4 Teşrinievvel 1338, No. 1727, s. 2. Aşağıda hanelerin inşa ve tamirinde doğrudan sorumluluk alarak meskensiz kalan muhacirlere büyük yardımda

Tablo 4.10. Batı Anadolu’da tahrip edilmiş olan köy ve hane miktarı (TKA 1323/59)

Liva ve vilayet isimleri	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane
İzmir	66	87	3.541	1.453	4.994
Bursa	28	37	8.560	-	8.560
Aydın	8	96	10.292	-	10.292
Ertuğrul	14	99	5.834	425	6.259
Eskişehir	105	87	4.790	250	5.040
İzmit	30	13	6.383	816	7.199
Balıkesir	21	41	2.994	319	3.313
Kale-i Sultaniye	-	2	25	-	25
Karahisarışarki	2	2	56	-	56
Kütahya	66	42	9.902	949	10.851
Yekun	340	576	54.377	4.212	56.591

Yunan Ordusunun geri çekilme güzergahı kuzeyde Eskişehir, Bilecik, Bursa, Balıkesir; güneyde Kütahya, Uşak, Aydın, İzmir hattı olarak kabul edildiğinde bu istatistiklere göre tahribatın güney hattında yoğunlaştığı görülmektedir.

7. 3. Kurtarılan Vilayetlerde TBMM Otoritesinin Tesis Edilmesi

Düşman işgalinden kurtarılan “vilayet-ı müstahlasada” TBMM Hükümeti bir yandan uzun işgal yılları boyunca oluşan ve özellikle de Yunan Ordusunun geri çekilirken neden olduğu tahribatı tamir etmek için çalışırken, diğer taraftan da işgalden kurtarılan sahalarda otoritesini tesis etmek için çaba sarf etmiştir. TBMM Hükümeti bu maksatla vakit geçirmeden çalışmalara başlamıştır. Bu yolda atılan ilk adım Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın Dumlupınar’dan 1 Eylül 1922’de İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderdiği telgraftır. Bu telgrafta düşmandan kurtarılan yerlerin “dahil-i memleketle muhaberesinin derhal tesis ve temini için” gerekli olan “memurin-i

bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin faaliyetlerinden de bahsedeceğiz. Bu kapsamda tahrip edildiği tespit edilen hane miktarlarının Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile de paylaşıldığı ve cemiyetin de bu doğrultuda faaliyet gösterdiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 6 Mart 1923 tarihiyle Ankara Murahhaslığı tarafından İstanbul Merkezi’ne gönderilen yazıda Dahiliye Vekaleti tarafından tahribatın tespiti için yoğun bir çaba harcandığı ve bu bilgilerin cemiyete gönderildiği ve bu bilgiler arasında “mevcut bilumum mebani ile düşman tarafından ihrak ve tahrip olunan köylerin isimleriyle mebani adedi ve elyevm baki kalanların da miktarlarına yer verildiği” bildirilmiştir. **TKA. 1323/59.**

mülkiyenin görevlendirilmesi” ve ihtiyaç duyulan malzemelerin gönderilmesi emredilmiştir.¹⁹³⁶ İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey tarafından verilen 3 Eylül tarihli yanıtta düşmandan kurtarılan yerler için gerekli telgraf memurlarının tayin ve malzemeleriyle birlikte gönderildiği, “memurin-i mülkiyenin dahi peyderpey tayin” ve gönderilmekte olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁹³⁷ Bu kapsamda vekaletlerin yoğun bir çalışma içerisinde girdiği görülmüştür. Dahiliye, Adliye, Nafia ve Maarif Vekaletleri tarafından belirlenen kadrolara atamalar yapılmıştır.¹⁹³⁸

Hükümetin düşman işgalinden kurtarılan bölgelerde görevlendirdiği mülki memurların maaşları için 11 Ekim 1922 tarihli “Altıncı Avans Kanunu” ile bütçeye 2 milyon lira ilave edilmiştir.¹⁹³⁹

¹⁹³⁶ CA. 30. 10. 66. 439. 16/2.

¹⁹³⁷ CA. 30. 10. 66. 439. 16/3. Rauf Bey tarafından Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilen 6 Eylül 1922 tarihli ikinci bir telgrafta da “memurin-i lazımanın musarraten tayin ve izamı ehemmiyetle temin ve takip edilmekte” olduğu bilgisi verilmiştir. CA. 30. 10. 66. 439. 16/1. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, düşmandan kurtarılan bölgelerde yaşayan halka hitaben yayınladığı bir bildiride ise TBMM Hükümeti’nin otoritesinin tesis ederek asayişin sağlanacağını duyurmuştur. Beyannamenin başında “Sevgili Türkiyeliler, sevgili kardeşlerimiz!” hitabı yer almaktadır. Bu hitap birinci bölümde incelediğimiz teritoryal yaklaşımın bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. “Başkumandan Paşanın Beyannameleri”, **Vakit**, 12 Eylül 1338, No. 1705, s. 1.

¹⁹³⁸ Maarif ve posta ve telgraf memurları için bkz. “Memalik-i Müstahlasa Memurları”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1338, No. 609, s. 2. Hakim ve savcı tayinleri için bkz. “Kurtarılan Memleketlerde Adliye”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1338, No. 609, s. 2. Balıkesir ve İnegöl hakim ve savcıları hakkında “Kurtarılan Memleketler Hakimleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Eylül 1338, No. 620, s. 2. Kale-i Sultaniye, Karesi, Bolu, İzmit Sıhhiye Müdürlüklerinin tayinleri hakkında “Sıhhiye Tayinleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Eylül 1338, No. 620, s. 2. Örneğin Aydın’da 17 Eylül itibarıyla mülki teşkilat tamamlanmış ve Mutasarrıf ile diğer memurlar göreve başlamıştır. “Aydın’da İdare-i Mülkiye Tesis Edildi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Eylül 1338, No. 613, s. 2. 23 Eylül’de Bursa Valiliği’ne Hacı Adil Bey tayin edilmiştir. CA. 30. 10. 68. 448. 14/5. Ayrıca Bursa ve Kale-i Sultaniye (Çanakkale) vilayetlerine bağlı kaymakamların tayinleri de gerçekleştirilmiştir. “Kurtarılan Memleketlerimizde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Teşrinievvel 1338, No. 628, s. 3. İzmir Vilayetine “memurin-i lazımanın derhal tayin ve izamlarının ehemmiyetle rica edildiğine” dair İcra Vekilleri Heyeti’nin vekaletlere 24 Eylül 1922 tarihli yazısı CA. 30. 10. 66. 439. 18/1 ve CA. 30. 10. 66. 439. 19/2. İktisat Vekaletinin 30 Eylül 1922 tarihli ve “memur tayinlerinin icra kılınarak mahal-i memuriyetlerine kail-i hareket oldukları” hakkındaki yazısı CA. 30. 10. 66. 439. 19/1. Kurtarılan yerlerde asayişin sağlanması için askeri makamlarca birtakım beyannameler de yayınlanmıştır. Örneğin Türk askerinin İzmir’e girdiği gün 9 Eylül’de 2’nci Süvari Fırkası Kumandanı Miralay Ahmet Zeki Bey tarafından yayınlanan beyannamede şehirde emin ve asayişin bir an evvel iade ve tesis edebilmesi için “bütün ahalinin derhal kemal-i sükûnetle işleri başına avdet etmesi” aksi halde davranan ve asayiş ihlale teşebbüs edenlerin cezalandırılacağı ilan olunmuştur. “İzmir’de Neşredilen İlk Beyanname”, **Vakit**, 22 Eylül 1338, No. 1715, s. 1. Benzer beyannameler Rum ve Ermeni nüfus için de yayınlanmıştır. Örneğin düşmanın Yunanistan’a götürmek üzere Anadolu’dan topladığı ve İzmir’e getirdiği Rum ve Ermenilere dair 5 ve 6 numaralı ve 23 Eylül 1922 tarihli beyannameler için bkz. CA. 51. 13. 113. 56.

¹⁹³⁹ Kurtarılan vilayetler memurlarına verilmek için başlangıçta teklif edilen 3 milyon lira ve Muvazene-i Maliye Encümeni layihası için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 105. İçtima, 20 Eylül 1338, s. 111. “İstihlas edilen mahallerde hidamet-i umumiye-i devlet için muktezi teşkilat ve masarifata medar olmak üzere iki milyon liralık avans itasına dair kanun layihası” ve buna dair Maliye Encümeni mazbatasını için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İçtima Senesi 3, 116. İçtima, 10 Teşrinievvel 1338, s. 326-331. 11 Ekim 1922 tarihli “Altıncı Avans Kanunu” için bkz. **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 326. “Yeni Avans”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Teşrinievvel 1338, No. 632, s. 3.

Vekaletler tarafından oluşturulan kadrolara memurların atanması süratle gerçekleşse de bazı memurların görev yerlerine gitmedikleri tespit edilmiştir. Konuya ilişkin olarak Dahiliye Vekaleti tarafından 20 Eylül 1922 tarihinde yayınlanan bir beyanname ile düşmandan kurtarılan yerlerde görevlendirilip memuriyetleri başına gitmeyerek hâlâ Ankara’da bulunan kaymakamların, üç güne kadar görev yerlerine hareket etmedikleri ve “mazeret-i meşrularını ispat edemedikleri takdirde müstafi addedilecekleri” duyurulmuştur.¹⁹⁴⁰ Dahiliye Vekili İsmail Safa Bey “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi vasıtasıyla “mülki memurlara” da seslenerek halkın ocağında ve tarlası başında asayiş ve emniyet içinde yaşamak istemesini en büyük hak olarak görmüş ve bu aziz hakkın temin ve tatmininde “mülkiye memurlarının ihmali hiç caiz olmayan vazifelerine” dikkat çekmiştir.¹⁹⁴¹ Dahiliye Vekaleti ekim ayı içerisinde yayınladığı bir başka tamimde düşman işgalinden kurtarılmış olan sahalarda alınacak idari tedbirleri on madde altında sıralamıştır. Buna göre “en evvel ifa edilecek vazife” mülkî idarenin tesisi ve yerel güvenliğin jandarma ve kır bekçileri vasıtasıyla sağlanmasıdır. İkinci olarak düşmandan elde edilen ganimet ile “sahipsiz kalmış emval-i metrukenin” zayiatına ve bunların şahısların eline geçerek yurt dışına çıkarılmasına meydan vermemek hususu belirtilmiştir. Altıncı maddede düşmanın neden olduğu tahribatı tespit etmek üzere “memurin-i askerîye ve mülkiyeden” oluşacak komisyonların kurulması ve bunlara mümkün olduğu takdirde “ahali-i mahallinin gayri Müslimlerinden bir, iki kişinin de dahil edilmesi” istenmiştir. Bu komisyonlarca tespit edilecek tahribatın defterlere kaydedilerek derhal merkeze gönderilmesi dokuzuncu maddede dile getirilmiştir.¹⁹⁴²

Ankara Hükümeti, Yunan işgalinden kurtarılan sahalarda nüfuz ve otoritesini tesis etmek adına bu çalışmaları yaparken, diğer taraftan da bu bölgelerle haberleşme ve ulaşım ağlarının yeniden yapılandırılması için de çaba harcamıştır. Bu noktada telgraf ve demiryolu hatlarının tamir edilerek bağlantının kurulmasına önem verilmiştir. Örneğin 18 Eylül’den itibaren Aydın ve Kütahya ile Ankara’nın telgraf bağlantısı doğrudan temin edilmiş haldedir.¹⁹⁴³ Eylül ayının sonlarında doğru Batı Anadolu’da

¹⁹⁴⁰ “Memuriyetlerine Gitmeyenler Müstafidir”, **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Eylül 1338, No. 614, s. 2.

¹⁹⁴¹ “Dahiliye Vekilinin Tamimi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Eylül 1338, No. 616, s. 2.

¹⁹⁴² “Kurtarılan Memleketlerimizde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Teşrinievvel 1338, No. 628, s. 3. “Memalik-i Müstahlasada İdare-i Mülkiyenin Tesisi Hakkında”, **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1338, No. 1747, s. 2.

¹⁹⁴³ “Ankara ve Kütahya ile Telgraf Muhaberatı Doğrudan Başladı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Eylül 1338, No. 613, s. 2. Yunan Ordusunun Batı Anadolu’daki yenilgisinin ardından İstanbul Hükümeti de aynı amaçla çalışmalara başlamış bölgeyle olan haberleşme ve ulaşım ağlarını yeniden tesis etme

telgraf iletişiminin doğrudan sağlandığı kent ve kasabalar şunlardır: Seyitgazi, İnegöl, Kütahya, Salihli, Çivril, Mahmudiye, Beyşehir, Gediz, Kasaba, Buldan, Eskişehir, Bursa, Uşak, Manisa, Nazilli, Bilecik, İznik, Afyonkarahisar, İzmir, Atça, Bozüyük, Mudanya, Kula, Şuhut, Sultanhisar, Söke, Kuşadası, Alaşehir, Sancaklı, Aydın, Bozdoğan.¹⁹⁴⁴

Ankara'nın yakın illerden başlayarak çevresiyle olan demiryolu bağlantısının yeniden kurulması için de çalışma başlatılmıştır. İlk olarak Ankara'nın Eskişehir ve Kütahya ile olan demiryolu bağlantısı tesis edilmiş, ikinci aşamada Afyon ve Uşak'la bağlantı kurulmuştur.¹⁹⁴⁵ Eylül ayı sonlarına doğru da Eskişehir-İstanbul hattında trenler haftada üç gün olarak işlemeye başlamıştır.¹⁹⁴⁶ Amasya mebusu Ömer Lütfi Bey'in kurtarılan memleketlerde trenlerin ne dereceye kadar işlediğine ve tamiratın hangi aşamada olduğuna dair 23 Eylül tarihli soru önergesi Nafia Vekili Feyzi Bey tarafından meclisin 27 Eylül 1922 tarihli oturumunda sözlü olarak yanıtlanmıştır. Feyzi Bey, en büyük tahribatın Eskişehir ve Ankara arasında meydana geldiğini ve tamire ihtiyaç 163 kilometrelik hattın büyük bir kısmının tamir edildiğini sadece 32 kilometrelik bir alanın kaldığını belirtmiştir. Ayrıca Eskişehir ile Afyon arasındaki 51 kilometrelik alan da tamir edilerek işletmeye açılmıştır. Afyon'dan İzmir ve Uşak'a kadar olan hatta trenlerin işlediğini belirten Feyzi Bey, Uşak ile Alaşehir arasında sadece 7 kilometrelik bir kısımda kamyonlarla aktarma yapmaya ihtiyaç duyulduğunu bu hale göre en geç 15-20 gün içerisinde Ankara'dan İstanbul'a ve Ankara'dan İzmir'e, birinde 17 diğerinde ise 7 kilometrelik bir mesafenin kamyonla olmak üzere, ulaşımın temin edileceğini söylemiştir.¹⁹⁴⁷

Nafia Vekaleti tarafından kurtarılan memleketlere teknik personel gönderilerek bu çalışmaların bir an önce tamamlanması için çaba sarf edilmiştir. Örneğin İzmir ve Bursa'ya birer baş mühendis ile İzmir'e bir "Nafia Komiseri" tayin edilmiştir.¹⁹⁴⁸

teşebbüsünde bulunmuştur. Örneğin Seyrisefain İdaresi İzmir-İstanbul hattını yeniden devreye sokmuş ve Akdeniz vapuru bu hatta çalışmaya başlamıştır. "İstanbul-İzmir Hattı", **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Eylül 1338, No. 610, s. 2.

¹⁹⁴⁴ "İstirdat Olunan Kasabalarımızda Telgraf", **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Eylül 1338, No. 616, s. 2.

¹⁹⁴⁵ "Demiryollarındaki Tamirat", **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Eylül 1338, No. 614, s. 2.

¹⁹⁴⁶ "Eskişehir-İstanbul Hattı", **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Eylül 1338, No. 619, s. 2.

¹⁹⁴⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İçtima Senesi 3, 109. İçtima, 27 Eylül 1338, s. 190-191. "Şimendifer Hududumuzun Tamiri", **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Eylül 1338, No. 620, s. 2.

¹⁹⁴⁸ "Kurtarılan Memleketlerimizde", **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Teşrinievvel 1338, No. 631, s. 3.

Ankara Hükümeti bir taraftan ulaşım ve haberleşme konusunda faaliyetlerini sürdürürken diğer taraftan da şimdiye kadar işgal sahalarından iç bölgelere göç etmiş olan Müslüman nüfusu memleketlerine iade etmek için çalışmalara başlamıştır.

7. 4. Büyük Taarruz Sonrasında Muhacirlerin İade İşlemlerinin Başlaması

Büyük Taarruz'un başarıya ulaşmasının ardından gerek İstanbul gerekse Ankara Hükümetleri için Yunan işgali neticesinde yurtlarını terk etmek zorunda kalan Müslüman nüfusun memleketlerine iadeleri gündeme gelmiştir. Bu yöndeki çalışma ilk olarak İstanbul Hükümeti tarafından başlatılmıştır.

Eylül ayı başında Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi işgal altında bulunan bölgelerden İstanbul'a gelmiş olan muhacirlerin memleketlerine iadelerine dair gerekli çalışmalara hemen başlamıştır.¹⁹⁴⁹ Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Hilal-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla Ankara Murahhaslığı ile temasa geçerek Anadolu'nun muhacirlerin iskânına elverişli olup olmadığını Ankara Hükümeti'nden sormuştur. Ankara'nın verdiği yanıtta şehir ve köylerin çok büyük oranda yakılmış ve gelenlerin kış mevsimiyle karşılaşacak olması nedeniyle sevkiyatın bir süre ertelenmesi istenmiştir.¹⁹⁵⁰ Bunun üzerine İstanbul Hükümeti, izin gelinceye kadarki zamanı sevkiyat hazırlıklarını tamamlayarak geçirme kararı almış ve çalışmalara başlamıştır.

9 Eylül 1922 tarihli tezkere ile “muhacirlerin yurtlarına iadelerine bir mani kalmamış olduğundan” bunların tespit edilerek sağlıklı bir şekilde memleketlerine sevk edilmeleri ve daha önce Vilayat-ı Şarkîye mültecilerinin iadeleri için hazırlanmış olan talimatnameden bu maksatla istifade olunması kararlaştırılmış ve bu talimatname doğrultusunda sevkiyat işlerini yürütmek için Muhacirin Müdüriyeti Sevkiyat Müdürü Maruf Bey'in başkanlığında, Memurin Müdürü Talat, İstanbul Muhaciri Müdürü Muzaffer, Sevkiyat-ı Hariciye Memuru İhsan ve Levazım-ı İdare Memuru Hasan Beylerin yer aldığı “İade-i Muhacirin Komisyonu” kurulmuştur.¹⁹⁵¹

¹⁹⁴⁹ “Muhacirlerin İadesi”, **Vakit**, 4 Eylül 1338, No. 1697, s. 3. “Vakit” gazetesi Yalova'ya bağlı Fıstıklı muhacirlerinden bir kısmının hususi motorlar ile memleketlerine döndüğü haberini vermektedir. Ayrıca ilk belirlemelere göre İstanbul'daki misafirhanelerde 7.500 civarında Batı Anadolu muhaciri bulunduğunu ve bunun dışında şehirde akrabaları yanında kalan muhacirlerin de memleketlerine dönme eğiliminde olduğunu yazar. Toplamda 10.000 civarında muhacir bir an önce memleketlerine dönmek istemektedir. “Muhacirlerin İadesi”, **Vakit**, 17 Eylül 1338, No. 1710, s. 2. “Muhacirlerin Sevkî”, **Vakit**, 29 Eylül 1338, No. 1722, s. 3.

¹⁹⁵⁰ “Muhacirlerin İadesi”, **Vakit**, 17 Eylül 1338, No. 1710, s. 2. “Muhacirlerin Sevkî”, **Vakit**, 29 Eylül 1338, No. 1722, s. 3. “Muhacirlerimizin Vaziyeti”, **Vakit**, 3 Teşrinievvel 1338, No. 1726, s. 3.

¹⁹⁵¹ **CA. 272. 14. 76. 26. 1/1.**

İade-i Muhacirin Komisyonu ilk toplantısını bir gün sonra gerçekleştirmiş ve beş maddeden oluşan bir karar listesini kabul etmiştir. Buradan anlaşıldığına göre İstanbul Hükümeti, İzmir'in işgali üzerine İstanbul'a gelip misafirhane, kışla vesaire yerlerde iskân edilmiş olan muhacirleri memleketlerine dönüş konusunda herhangi bir zorlamaya tabi tutmamıştır. Memleketlerine gitmek isteyen muhacirlerin miktarı bulundukları misafirhanelerdeki memurlar aracılığıyla tespit edilip komisyona bildirilecektir. Bunun dışında henüz Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından iskân edilmemiş olup İstanbul'da bulunan ya da akrabaları yanında kalan muhacirlerden memleketlerine dönmek isteyenlerin de dilekçe ile komisyona müracaatları kararlaştırılmıştır. Üçüncü olarak Marmara sahilleri ve özellikle de Samanlıdağ Yarımadası muhacirlerinin İstanbul'a nakilleri Hilal-i Ahmer Cemiyetince icra edilmiş olduğundan bunların iadeleri işinin de Hilal-i Ahmer'in yardımları ile gerçekleştirilmesi için gerekli müracaatların yapılması hükme bağlanmıştır. Nakil masraflarının karşılanması Maliye Nezareti'nin sorumluluğunda olduğu ancak "müzayaka-yı kahhariye-i maliye hasebiyle" buna imkan olmadığından bu konuda kolaylık gösterilmesi için Bahriye Nezareti'ne bağlı deniz yolu işletmelerinden biriyle görüşülmesi de dördüncü maddede karara bağlanmıştır.¹⁹⁵²

10 Eylül 1922 tarihli toplantıda alınan karar gereği Dahiliye Nezareti, 19 Eylül'de Bahriye Nezareti'ne yaptığı müracaatta muhacirlerin İzmir'e ve özellikle de Marmara sahillerindeki iskelelere nakilleri için "masarif-i tahrikiyesi Muhacirin İdaresine ait olmak üzere Giresun vapurunun" Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi emrine verilmesini talep etmiştir.¹⁹⁵³ İade-i Muhacirin Komisyonu'nun 23 Eylül 1922 tarihli toplantısında ise muhacirlerin memleketlerine iadelerine kadar ne gibi muamele yapılacağına dair talimatnamelerin hazırlanması kararı alınmıştır.¹⁹⁵⁴ Ayrıca 7 Ekim 1922 tarihli toplantıda ilk kafiye olarak Mudanya ve Gemlik iskelelerine 12 Ekim Perşembe gününden itibaren bağcılık ve tütüncülükle uğraşan muhacirlerin sevkiyatına başlanacağı belirtilmiştir.¹⁹⁵⁵ Bahriye Nezareti'nden yapılan müracaata ancak 15 Ekim'de yanıt verilebildiğinden sevkiyata belirlenen tarihte başlanamaz. Bahriye Nezareti 15 Ekim 1922 tarihli yanıtında sadece Seyrisefain İdaresi değil; başka vapur

¹⁹⁵² 10 Eylül 1922 tarihli toplantı kararları için bkz. CA. 272. 14. 76. 26. 1/4. Komisyon 14 Eylül'den itibaren muhacirlerin nüfus tezkireleri ile İade-i Muhacirin Komisyonu'na müracaat etmeleri gerektiğini ilan eder. CA. 272. 14. 76. 26. 1/6.

¹⁹⁵³ CA. 272. 14. 76. 26. 1/14.

¹⁹⁵⁴ CA. 272. 14. 76. 26. 1/9. "Muhacirlerin Sevkiyatı", **Vakit**, 23 Eylül 1338, No. 1716, s. 3.

¹⁹⁵⁵ CA. 272. 14. 76. 26. 1/17.

işletmelerinin de bu iş için görevlendirilebileceğini bildirmiştir.¹⁹⁵⁶ Bunun üzerine muhacirlerin sevki için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından ihaleler düzenlenmiştir.

23 Eylül tarihli toplantı gereğince Marmara sahillerine sevk edilecek muhacirlerin nakillerine dair nizamname 10 Ekim 1922’de hazırlanır. 10 maddelik bu nizamnameyle sevkiyat şekli ve sevkiyatı gerçekleştirecek vapur işletmesinin ihale şartları belirlenmiştir. Buna göre İstanbul’dan İzmit, Gemlik, Bandırma iskelelerine nakledilecek muhacirler asgarî 30 ve azamî 300 nüfustan ibaret oluşan kabilelerden oluşacaktır. Her kafilenin sevkinden 48 saat önce sevkiyatı gerçekleştirecek vapur işletmesine kafilenin küçük ve yetişkin kaç muhacirden oluştuğu bilgisi verilecek, 12 yaş ve üzeri tam, 7-12 yaş arası yarım ücretle ve 7 yaşından küçük olanlar ücretsiz olarak nakledileceklerdir. Nakliyata talip olan işletmenin 31 liralık depozitoyu teminat akçesi olarak Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’ne teslim etmesi esası benimsenmiştir. Muhacirlerin eşyaları ücrete tabi tutulmayacaktır. Bununla birlikte hayvanı olanlar için ayrıca taşıma ücreti tespit edilecektir. Muhacirlerin iaşesi için vapura yüklenen malzemeden de ücret talep edilemez. İhaleyi kazanan müteahhit şirket, vapur dahilinde muhacirlerin emniyet, sıhhat ve istirahatlerini teminden sorumludur. İlk hat olarak “Dersaadet, Armutlu, Mudanya, Gemlik”, ikinci hat olarak “Dersaadet, Yalova, Karamürsel, İzmit” ve üçüncü hat olarak da “Dersaadet, Bandırma, Dersaadet” tespit edilmiştir. Vapur işletmesi, bu güzergahlardaki iskelelere “muhacirlerin miktarı asgarî beş nüfustan az olmamak üzere karaya çıkarılmaları hususunda” kolaylık gösterecektir.¹⁹⁵⁷ İhaleye girecek vapur işletmeleri için muhacir ve bunlara ait hayvanların taşınmasına dair ihale başlangıç bedelleri Muhacirin Müdüriyet-i

¹⁹⁵⁶ CA. 272. 14. 76. 26. 1/11. İtilaf Devletleri Kontrol Komisyonu İngiliz delegesinin İzmir’e yapılacak sevkiyatta Seyrisefain vapurlarından hiçbirisine izin verilmeyeceğine dair kararı 12 Ekim 1922 tarihinde Bahriye Nezareti’ne bildirilmiştir. CA. 272. 14. 76. 26. 1/12. Bununla birlikte “Vakit” gazetesi muhacirlerin iadesi için Bahriye Nezareti emrindeki Seyrisefain İdaresi’ne bağlı “Giresun” vapurunun görevlendirildiği haberini verir. “Muhacirlerin Memleketlerine İadesi”, **Vakit**, 19 Eylül 1338, No. 1712, s. 3. Ancak daha sonra İtilaf Devletleri’nin bu karardan vazgeçerek Seyrisefain’e ait küçük vapurların, Giresun da dahil olmak üzere, İzmir ve diğer Anadolu limanlarına muhacir nakli için görevlendirilmesine müsaade ettikleri 21 Ekim 1922 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu belgenin altına 2 Kasım 1922 tarihiyle düşülen notta “Muhacirin İzmir’e sevkleri için Kosova vapuru isticar edildiğinden iş bu tezkerenin dosyasında hıfzı” ifadesine rastlanmıştır. CA. 272. 14. 76. 26. 1/13.

¹⁹⁵⁷ CA. 272. 14. 76. 26. 1/29.

Umumiyesi tarafından ilan edilmiş ve bundan aşağı fiyat vererek sevkıyata talip olanların 14 Ekim'e kadar Müdüriyete müracaat etmeleri istenmiştir.¹⁹⁵⁸

İzmir'e sevk ve iade edilecek muhacirlerin nakillerini üstlenmek isteyen vapur müteahhitlerinin ise 16 Ekim Pazartesi gününe kadar Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne müracaat etmeleri duyurulmuştur.¹⁹⁵⁹ Çanakkale, İzmir, Antalya ve Mersin iskelelerine sevk edilecek muhacirlerin nakillerini üstlenmek isteyen vapur müteahhitlerinin de 18 Ekim Çarşamba gününe kadar Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne müracaatları istenmiştir.¹⁹⁶⁰

Marmara sahillerine nakledilecek muhacirlere ait nizamnameden sonra 16 Ekim 1922'de Çanakkale, İzmir, Antalya ve Mersin'e sevk edilecek muhacirlerin nakillerine dair nizamname hazırlanmıştır. İlk nizamname ile hemen hemen aynı şartları ihtiva eden bu nizamnamenin üçüncü maddesinde depozito akçesi olarak 50 liranın verilmesi belirtilmiştir.¹⁹⁶¹ Bunun için hazırlanan ihale şartnamesinde her bir muhacir için Çanakkale iskelesine kadar 115, İzmir'e kadar 325, Antalya'ya kadar 800 ve Mersin'e kadar da 1.000 kuruş ihale başlangıç bedeli tespit edilmiştir. Daha aşağı fiyat teklif edecek olan vapur müteahhitlerinin 24 Ekim Salı gününe kadar Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne müracaat etmeleri duyurulmuştur.¹⁹⁶²

Yapılan ihalelerin ardından Marmara limanlarına "Balbek" ve "Anzak" vapurları, İzmir limanlarına da "Kosova" vapuru ile muhacirlerin nakledilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹⁶³ Bunun dışında Seyrisefain İdaresi'ne bağlı "Bandırma" ve

¹⁹⁵⁸ İzmit, Gemlik, Bandırma ve İzmir iskelelerine kadar nüfus başına 100 kuruş, büyükbaş hayvanların her biri için İzmir'e kadar 200 kuruş, her bir küçükbaş için İzmir'e kadar 50 kuruş ihale başlangıç bedeli belirlenmiştir. **CA. 272. 14. 76. 26. 1/21.** İstanbul Hükümeti bu organizasyonları gerçekleştirirken Ankara Hükümeti şartların elverişsizliği gereği muhacirlerin Anadolu'ya iadelerine henüz müsaade vermemiştir. Ancak İstanbul'daki Batı Anadolu ve özellikle Marmara sahilleri muhacirlerinin müsaadeyi beklemeden kendi inisiyatifleri ile yola çıktıkları görülür. Ekim ayının ilk haftası itibariyle bu suretle yola çıkanların miktarı 4-5 bini bulmuştur. "Memalik-i Müstahlasa Muhacirleri", **Vakit**, 9 Teşrinievvel 1338, No. 1732, s. 2. "Muhacirlerin Sevkleri", **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1338, No. 1734, s. 3.

¹⁹⁵⁹ **CA. 272. 14. 76. 26. 1/22.**

¹⁹⁶⁰ Çanakkale'ye kadar her bir nüfus için 150 kuruş, her bir büyükbaş hayvan için 300 kuruş, her bir küçükbaş için 75 kuruş; İzmir'e kadar her bir nüfus için 350 kuruş, büyükbaş hayvanatın her biri için 600 kuruş, her bir küçükbaş için 300 kuruş; Antalya'ya kadar her bir nüfus için 800 kuruş, büyükbaş hayvanatın her biri için 1.600 kuruş, küçükbaş hayvan için 500 kuruş; Mersin'e kadar her bir nüfus için 1.000, büyükbaş hayvan için 1.600 ve küçükbaş hayvan için de 500 kuruş ihale başlangıç bedeli tespit edilmiştir. **CA. 272. 14. 76. 26. 1/24.**

¹⁹⁶¹ **CA. 272. 14. 76. 26. 1/27.**

¹⁹⁶² **CA. 272. 14. 76. 26. 1/34.**

¹⁹⁶³ İhaleleri kazananlar Lloyd Triestino Kumpanyası adına Miran Bezezyan, Anadolu Ticaret Şirket-i Hususiye Müdürü Ethem Bey ve Dersaadet'te Latif Han'da Sahip Bey olmuştur. **CA. 272. 14. 76. 26. 1/36, 38, 40, 57.**

“Galata” vapurları da sevkியatta kullanılmıştır.¹⁹⁶⁴ Bu sırada Ankara Hükümeti’nin muhacirlerin memleketlerine iadesi konusundaki müsaadesi gelmiştir. Ankara Hükümeti muhacirlerin Anadolu’ya ihracı için beş kapı belirlemiştir. Bunlar İzmir, İzmit, Gemlik, Mudanya ve Bandırma’dır. Bununla birlikte Ankara Hükümeti muhacirlerin İstanbul’dan Anadolu’ya naklinden önce aşılınmış olmaları şart koştur.¹⁹⁶⁵

Muhacirlerin iskân edilmiş oldukları misafirhane, kışla vesaire yerlerden binecekleri vapurlara kadar taşınması için Darüleytam Müdüriyeti emrindeki kamyonlardan istifade edilmiştir. Ancak bu arabaların yetersiz kalması üzerine İstanbul’daki otomobil ve araba sahipleri gönüllü olarak muhacirlerin vapurlara kadar nakilleri işini üstlenmişlerdir.¹⁹⁶⁶

Arşiv belgeleri ve basında yer alan haberlerden tespit ettiğimize göre İstanbul’dan ilk katile 400 kişiden oluşmak üzere 17 Ekim’de Gemlik’e doğru yola çıkmıştır.¹⁹⁶⁷ İkinci sefer Anadolu Ticaret Şirketi’nin 4 numaralı vapuru ile 19 Ekim 1922’de 700 kişi ile yine Gemlik’e gerçekleştirilir. Üçüncü sefer ise 600 kişiden oluşan bir katile ile 23

¹⁹⁶⁴ Bu vapurların hareket edecekleri gün ve saatler basın yoluyla ilan edilmiştir. “Osmanlı Seyrisefain İdaresi Vapurları”, **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1338, No. 1742, s. 3. “Osmanlı Seyrisefain İdaresi Vapurları”, **Vakit**, 31 Teşrinievvel 1338, No. 1754, s. 4.

¹⁹⁶⁵ “Muhacirlerin Sevkleri”, **Vakit**, 17 Teşrinievvel 1338, No. 1740, s. 3. “Muhacirlerin Sevkleri”, **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1338, No. 1734, s. 3. “Muhacirlere Aşı”, **Vakit**, 13 Teşrinievvel 1338, No. 1736, s. 3. Sıhhiye Vekaleti’nin 8 Ekim 1922 tarihli talimatına uygun olarak çiçek ve veba aşılı tatbik edilmiştir. Davutpaşa Kışlasında bulunan 402 Gemlik ve Küçükkuşla muhacirlerinin veba ve çiçek aşılarının yapıldığına dair 14 Ekim 1922 tarihli yazı **CA. 272. 14. 76. 26. 1/20**. İkinci katileyi teşkil eden 679 muhacirin de aynı şekilde aşılarının tamamlandığına dair 18 Ekim 1922 tarihli yazı **CA. 272. 14. 76. 26. 1/25**. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Sıhhiye Müdüriyet-i Âliyesine gönderilen ve sevk edilecek muhacirler için 5.000 veba aşısının talep edildiği 29 Ekim 1922 tarihli tezkere için bkz. **CA. 272. 14. 76. 26. 1/47**. Muhacirlere getirilen aşı zorunluluğu eczaneler için yeni bir gelir kapısı olur. Sirkeci’de Beşir Kemal Bey’e ait “Halep Eczanesi”, “Vakit” gazetesine verdiği reklamda “vebaya karşı taze aşıyla aşılansak rapor almak isteyenleri... saat ondan beşe kadar” eczanesine davet etmektedir. “Anadolu’ya Gidecekler”, **Vakit**, 7 Teşrinisani 1338, No. 1761, s. 4.

¹⁹⁶⁶ **CA. 272. 14. 76. 26. 1/23**. Örneğin Eminönü’ndeki Şoförler Cemiyeti’ne mensup otomobil sahipleri Davutpaşa Kışlası’ndan Sirkeci’ye kadar muhacirleri ücretsiz olarak taşımak için 20 adet araç tahsis etmişlerdir. Bunlar ancak 250 muhaciri alabildiğinden geriye kalan 150 muhacir için ücreti yine Şoförler Cemiyeti esnafı tarafından karşılanmak üzere 3 adet tramvay arabası kiralanmıştır. “Muhacirlerimizin Sevki”, **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1338, No. 1741, s. 3. “Şayan-ı Takdir Bir Eser-i Himmet”, **Vakit**, 17 Teşrinievvel 1338, No. 1740, s. 3.

¹⁹⁶⁷ **CA. 272. 14. 76. 26. 1/43**. İlk katileyi oluşturan ve Davutpaşa Kışlasında bulunan Gemlik’in Küçük Kuşla Karyesinden 402 kişinin Ankara Sıhhiye Müdüriyeti’nin talimatları doğrultusunda çiçek ve veba aşılı yapıldıktan sonra yola çıkarılacakları ve bununla ilgili olan makamlara bilgi verilmesi hakkındaki 15 Ekim 1922 tarihli telgraf için bkz. **TKA. 850/302**. Söz konusu muhacirlerin yaş, memleket, sanat vesaire durumları hakkında isim listeleri için bkz. **TKA. 850/302. 11**. “İstanbul’daki Anadolu Muhacirleri Katile Katile Geliyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Teşrinievvel 1338, No. 637, s. 1. “Muhacirlerimizin Sevki”, **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1338, No. 1741, s. 3. “Muhacirinin Nakli”, **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1338, No. 1742, s. 3.

Ekim Pazar günü icra edilmiştir.¹⁹⁶⁸ 1 Kasım'da Fransız "Nicebek" vapuru ile 509 Yalova muhaciri daha sevk edilmiştir.¹⁹⁶⁹ Beşinci kfile 5 Kasım'da 493 kişi ile İstanbul limanından Gemlik'e doğru hareket etmiştir.¹⁹⁷⁰ 450 kişilik altıncı kfile ise 7 Kasım'da yine Gemlik'e hareket etmiştir.¹⁹⁷¹ Böylece kasım ayı başına kadar İstanbul'dan sevk edilen Marmara sahili muhacirlerinin toplam miktarı 3.152 kişidir.¹⁹⁷²

Marmara sahilleri muhacirlerinin sevkı başlamakla birlikte kasım ayına geldiği halde İzmir muhacirlerinin sevkı henüz başlamamıştır. Ancak İzmir muhacirlerinin resmî makamların denetimi haricinde kendi imkanları ile İzmir'e gitmeleri ve bunların "ekserisinin hüviyetleri malum olmadığından" zorluklar yaşanması nedeniyle Anadolu Ajansı aracılığıyla 25 Ekim'de resmî bir tebliğ yayınlanmıştır. Tebliğde, muhacirlerin merkezî hükümetten izin aldıktan sonra İzmir'e hareket etmeleri, vesikasız "hod-be-hod İzmir'e gidenlerin" kabul edilmeyeceği ilan edilmiştir.¹⁹⁷³

İzmir muhacirlerinin sevkine başlanacağı sırada iç siyasette yaşanan en önemli gelişme Sinop mebusu Doktor Rıza Nur ve 78 arkadaşının teklifi üzerine 30 Ekim 1922 tarihli ve 307 sayılı kararla "Osmanlı İmparatorluğu'nun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin teşekkül ettiğinin" ilanı olmuştur.¹⁹⁷⁴ Saltanatın ilgası ile İstanbul Hükümeti'ne bağlı bütün kurum ve kuruluşlar lağvedilerek, teşkilatı TBMM Hükümeti'ne bağlanmış ve zaten 19 Ekim'den itibaren resmî görevle İstanbul'da bulunan Refet Paşa, 6 Kasım'da İstanbul'u idare etmek üzere TBMM tarafından

¹⁹⁶⁸ "Muhacirlerimizin Sevkı", **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1338, No. 1741, s. 3. "Muhacirin Sevkıyatı", **Vakit**, 25 Teşrinievvel 1338, No. 1748, s. 3. İkinci kfilenin sevkı Mudanya Ateşkes Antlaşması gereği Refet Paşa'nın TBMM adına Doğu Trakya'yı teslim almak için görevlendirilmesi üzerine İstanbul'a geldiği güne yani 19 Ekim'e tesadüf etmiştir. "Üçüncü Kfile Muhacirler", **Vakit**, 22 Teşrinievvel 1338, No. 1745, s. 2. Refet Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti tarafından görevlendirilmesi hakkındaki 9 Ekim 1922 tarihli karar için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 30. 15. TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İçtima Senesi 3, 117. İçtima, 11 Teşrinievvel 1338, s. 341-342. Halit Kaya, **Refet Bele'nin Askerî ve Siyasî Hayatı 1881-1963** (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 108.

¹⁹⁶⁹ **BOA. DH. EUM. AYŞ. 64/20. 1.**

¹⁹⁷⁰ "İstanbul'daki Anadolu Mültecilerinin Adedi", **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Teşrinisani 1338, No. 653, s. 3.

¹⁹⁷¹ "Muhacirin Sevkıyatı", **Vakit**, 7 Teşrinisani 1338, No. 1761, s. 3.

¹⁹⁷² **CA. 272. 14. 76. 26. 1/43, 49, 53, 56.**

¹⁹⁷³ "İzmir'e Gidecekler İzin Almalıdır", **Vakit**, 26 Teşrinievvel 1338, No. 1749, s. 2. "Vakit" gazetesi 1 Kasım tarihli haberinde Marmara havalisi muhacirlerinden sonra İzmir muhacirlerinin sevkine başlanacağını ve 1.500 kişilik ilk kfilenin Lloyd Triestino Kumpanyası tarafından sevk edileceğini duyurmuştur. "Muhacirlerimizin Sevkı", **Vakit**, 1 Teşrinisani 1338, No. 1755, s. 2.

¹⁹⁷⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 129. İçtima, 30 Ekim 1922, s. 292 vd. Rıza Nur Bey ve arkadaşları bir gün sonraki meclis toplantısında Halifeliğin Osmanlı ailesine ait olduğu ve Büyük Millet Meclisi tarafından bu aile içerisinde seçileceğine dair teklifi görüşülmüştür. **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 130. İçtima, 1 Teşrinisani 1338, s. 305-316. **CA. 30. 10. 202. 379. 3. Nutuk**, s. 463-468.

görevlendirilmiştir.¹⁹⁷⁵ Böylece Dahiliye Nezareti bünyesinde bulunan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin de varlığı sona ermiş ve artık Batı Anadolu muhacirlerinin memleketlerine iadesi görevi Ankara Hükümeti'ne bağlı Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nce yürütülmüştür. Bu konuda yapılan düzenlemeye göre Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi teşkilatı Darüleytamlar ve Darülaceze'yi de içerecek biçimde “Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyet-i Umumiyesi”ne dönüştürülmüş ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlanmıştır. “Mülga” Muhacirin Müdüriyeti Müdür-i Umumisi Hamdi Bey de “Muavenet-i İçtimaiye Müdür-i Umumisi” olarak tayin edilmiştir.¹⁹⁷⁶

İzmir muhacirlerine ait 887 kişilik ilk katile 4 Kasım 1922'de hareket etmiştir.¹⁹⁷⁷ Kasım ayının ikinci haftası itibarıyla “Vakit” gazetesinde yer alan resmî istatistikte şimdiye kadar Gemlik ve Yalova iskelelerine gönderilen muhacir miktarı 3.734 olarak verilirken İzmir'e şimdiye kadar tek katile gönderildiğinden 887 sayısı tekrar edilmiştir. Bandırma ve İzmir iskelelerine sevk edilen muhacir sayısı ise 166'dır. Buna karşılık 5.000 civarında muhacir de kendi imkanları ile fakat izinsiz bir şekilde memleketlerine gitmiştir. Bu sayılara resmî makamlardan izin alan ancak kendi imkanları ile memleketlerine dönen 1.770 muhacir de ilave edilecek olursa şimdiye kadar iade edilen toplam muhacir miktarı 12 bin kişiye yaklaşmıştır. “Vakit” gazetesi İstanbul'da memleketlerine iade edilmeyi bekleyen daha 9 bin civarında muhacir olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁹⁷⁸

¹⁹⁷⁵ **30. 18. 1. 1. 6. 34. 18.** İstanbul Hükümeti'nin başında bulunan Sadrazam Tevfik Paşa, 4 Kasım 1922 istifa etmiş Refet Paşa aynı gün İstanbul'un idaresini devralarak, bütün nazırlıklara bağlı müsteşarlara resmî faaliyetlerini durdurmaları talimatını vermiştir. Artık her türlü işlemde Ankara'ya bağlı vekaletler sorumlu olacaktır. Kaya, **a.g.k.**, s. 118. İstanbul Hükümeti'nin istifa etmesi üzerine İstanbul'un idarî organizasyonuna dair alınan 4 Kasım 1922 tarihli kararlar için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 34. 16.**

¹⁹⁷⁶ Varlığına son verilen “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Darüleytam ve Darülaceze'nin durumları hakkında bkz. **CA. 272. 65. 6. 2. 19. 6** Kasım 1922'de Refet Paşa'nın imzasıyla “İstanbul Vilayeti'nin Umur-u İdaresinin Suret-i Tanzimine Dair 1 Numaralı Talimatname”yi yayınlayan TBMM Hükümeti 4 Kasım 1922'den itibaren İstanbul'un idaresine el koyduğu ve İstanbul'daki “müessesat-ı sıhhiyenin” Ankara Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlı olduğunu ve mülga “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi” yerine “Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti”nin Sıhhiye Vekaleti'ne tabi olarak “muhacirin umuruna bakacağı” ilan edilmiştir. “İstanbul Vilayeti”, **Vakit**, 6 Teşrinisani 1338, No. 1760, s. 2. “Vakit” gazetesi konuya ilişkin olarak verdiği haberde Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti'nin Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin İstanbul'da doğrudan doğruya vücuda getirdiği ilk teşkilat olduğu değerlendirmesini yapmıştır. “Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti”, **Vakit**, 6 Teşrinisani 1338, No. 1760, s. 2.

¹⁹⁷⁷ “İstanbul'daki Anadolu Mültecilerinin Adedi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Teşrinisani 1338, No. 653, s. 3.

¹⁹⁷⁸ “Muhacirin Sevkıyatı”, **Vakit**, 14 Teşrinisani 1338, No. 1768, s. 2. İstanbul'daki Batı Anadolu muhacirlerinden 10 binden fazlasının memleketlerine iadesi hususunda İstanbul Muhacirin Müdürü

İzmir'e 887 kişilik ilk kafikeyi sevk eden "Kosova" vapurunun dönüşü geciktiği için 900 kişilik ikinci kafilenin hareketinde aksama yaşanmıştır.¹⁹⁷⁹ Bununla birlikte Marmara sahilleri muhacirlerinin sevkine devam edilir.¹⁹⁸⁰ İzmir muhacirlerinin sevk için hazırlıklara devam edilmiş ve muhacirlere bir an önce nakil işlemlerini yaptırmaları hususunda Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti tarafından duyurular yapılmıştır.¹⁹⁸¹ İzmir muhacirlerinin 680 kişiden oluşan ikinci kafilesi 11 Aralık'ta sevk edilir.¹⁹⁸²

Yunan zulmünden kaçarak "Dersaadet"e sığınan Müslüman muhacirlerin memleketlerine dönüşleri esnasında İstanbul Hilal-i Ahmer Merkezi önüne gelerek sevinç gösterileri yaptığı ve buradaki görevlilerle vedalaşmak istediği görülür. "Hilal-i Ahmer Mecmuası"na göre Türk Ordusunun zaferi, İzmir'in kurtuluşu, Mudanya Ateşkesinin imzalanması, Saltanatın kaldırılması hadiseleri nedeniyle toplumda büyük bir sevinç yaşandığı şu son zamanlarda yeni bir sevinç kaynağı da muhacirlerin memleketlerine iadesidir. "Hilal-i Ahmer Merkezine 36 otomobil içinde vedaya gelen birçok ihtiyar, kadın ve çocuktan ibaret muhacirlerin sevinçlerini" aktaran yazar "İslamiyet'i imha etmek için yapılmış mahud programın ilk tatbikini Türkler üzerinde yapmaya teşebbüs eden Yunanlıların" yurtlarından kovduğu bu biçarelerin feryatlar ve çığlıklar içerisinde Yalova iskelesinde "Gülrihal"e bindirilişine tanıklık ettiğini hatırlattıktan sonra on beş ay sonra ise Hilal-i Ahmer binası önünde "Yaşasın Hilal-i Ahmer" nidalarına şahit olduğunu aktarmaktadır.¹⁹⁸³

Bir taraftan İstanbul'daki İzmir ve Güney Marmara sahilleri muhacirlerinin memleketlerine iadesine çalışılırken, diğer taraftan da Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmış ve iç kesimlere göç etmiş muhacirlerin iadesi için çalışmalar yapılmıştır. İstanbul'daki muhacirlerin sevkinde deniz yolu kullanılırken iç kesimlere göç etmiş

Muzaffer Bey'in büyük bir çabası görüldüğünden "Vakit" gazetesi bu çaba için Muzaffer Bey'i tebrik etmektedir. "İstanbul Muhacirin Müdüriyetini Takdir", **Vakit**, 17 Teşrinisani 1338, No. 1771, s. 3.

¹⁹⁷⁹ "Muhacirlerimizin Sevk", **Vakit**, 17 Teşrinisani 1338, No. 1771, s. 3.

¹⁹⁸⁰ 19 Kasım'da 200 kişilik ve 6 Aralık'ta 450 kişilik iki kafiye Gemlik'e; 22 Kasım'da 380 ve 24 Kasım'da da 270 kişilik kafiye İzmir'e gönderilmiştir. "İade Edilen Muhacirler", **Vakit**, 20 Teşrinisani 1338, No. 1774, s. 3. "Muhacirin Sevk", **Vakit**, 22 Teşrinisani 1338, No. 1776, s. 3. "Muhacirin Sevkıyatı", **Vakit**, 24 Teşrinisani 1338, No. 1778, s. 3. "Muhacirin Sevkıyatı", **Vakit**, 6 Kanunievvel 1338, No. 1790, s. 2.

¹⁹⁸¹ "Vakit" gazetesi İzmir'e 3.000 civarında muhacirin iadesi hususunda hazırlıkların devam ettiği ve gitmek isteyen muhacirlerin işlemlerini tamamlamaları gerektiğini duyurur. "İzmir Muhacirleri", **Vakit**, 9 Kanunievvel 1338, No. 1793, s. 3. "Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyetinden", **Vakit**, 10 Kanunievvel 1338, No. 1794, s. 3.

¹⁹⁸² "İzmir Muhacirleri", **Vakit**, 11 Kanunievvel 1338, No. 1795, s. 2.

¹⁹⁸³ "Halk Tezahüratında Hilal-i Ahmer", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1338, No. 15, s. 67-68.

muhacirlerin sevkinde demiryolu kullanılmıştır. Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin müracaatı ve Nafia Vekaleti'nin de Limanlar ve Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesi nezdinde yaptığı teşebbüsleri neticesinde İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 Eylül 1922 tarihli kararnamesi ile “bir defaya mahsus olmak üzere dört ay müddet zarfında mültecilerin meccanen nakillerine” izin verilmiştir.¹⁹⁸⁴

Kararnamenin yayınlanmasından sonra muhacirlerin kara yoluyla nakillerine de başlanmıştır. Örneğin Antalya'dan İzmir'e 25 Eylül'de 130, 27 Eylül'de 416 muhacir sevk edilmiştir.¹⁹⁸⁵ Ancak başta İzmir olmak üzere Aydın ve Manisa'da Yunan Ordusunun geri çekilirken yarattığı tahribatın büyüklüğü nedeniyle muhacirlerin memleketlerine döndükleri zaman iskân ve iâşe hususunda büyük bir sıkıntı yaşamaları kaçınılmaz olduğundan, bu havalı muhacirlerinin iadesi İzmit, Yalova ve Gemlik muhacirlerinin iadesi ile kıyaslandığında doğal olarak daha yavaş ve zamana yayılmış bir şekilde icra edilmiştir.¹⁹⁸⁶ Sevkiyat zaman alacağından 10 Eylül 1922 tarihiyle kabul edilen ve 4 ay süreyle muhacirlerin ücretsiz olarak demiryoluyla sevkine izin veren kararname müddeti de sona erecektir. Bu ortamda sürenin “10 Kanunisani 1339'da hitam bulacağı ve halbuki sevk olunacak mültecilerin henüz önü alınamadığı ve bu müddetin Şubat 1339 gayyesine kadar temdidî” Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti tarafından teklif ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 9 Ocak 1923 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.¹⁹⁸⁷ Böylece 1923 Şubat ayı sonuna kadar muhacirlerin trenlerle Anadolu'ya ve diğer demiryolu hatları üzerinde ücretsiz nakilleri yapılacaktır.¹⁹⁸⁸

Aşağıda da inceleyeceğimiz üzere Yunan tahribatına maruz kalan kent ve kasabalar tamir edilmeye başlandıkça muhacirlerin iadesi de hızlanmıştır. Nitekim Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nden İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilen 15 Temmuz 1923 tarihli tezkirede “bu son ayların en ziyade sevkiyat icra edildiği zamana tesadüf etmesi nedeniyle” iskân faslındaki tahsisatın tamamen sarf edildiği oysaki

¹⁹⁸⁴ CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 5. “Mültecilerin Meccanen Nakilleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Eylül 1338, No. 608, s. 2. “Mültecilerin Meccanen Nakli”, **Vakit**, 23 Eylül 1338, No. 1716, s. 2. “Memleketlerine Avdet Edecek Mültecileri”, **Vakit**, 15 Kanunievvel 1338, No. 1799, s. 3.

¹⁹⁸⁵ “Antalya'daki İzmir Muhacirleri Sevk Olunuyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Teşrinievvel 1338, No. 624, s. 3.

¹⁹⁸⁶ Yunan ordusunun Manisa ve Aydın'da yangın çıkarmak suretiyle yarattığı tahribat neticesinde halkın İzmir'e doğru göçe başladığı haber alındığından doğacak zararların önüne geçilmesi istenmiştir. Özellikle bağ ve bahçelerin bakımsız kalması nedeniyle iâşe sıkıntısının daha da büyüyeceği ve aynı şekilde mesken sıkıntısının yaşandığı bir sırada emval-i metrukenin daha fazla zarar görebileceği tehlikelerine dikkat çekilir. CA. 30. 10. 140. 4. 13.

¹⁹⁸⁷ CA. 30. 18. 1. 1. 6. 43. 17.

¹⁹⁸⁸ İzmir'e 870 muhacirin daha döndüğü ve bunların İzmir ve kısmen mülhakatta iskân edilecekleri bildirilir. “İzmir'e Avdet Eden Muhacirler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Mart 1339, No. 777, s. 3.

“Karesi livasından nakil edilip Afyonkarahisar ve Konya merkezlerinde tekasüf eden kafilelerin mahal-i mertebelerine kadar sevkleri” ve “İzmit ve Çanakkale livalarından nakilleri tahrir eden eşhasın da” sevki yeni bir tahsisatı gerekli kıldığı bildirilmiş, 50.000 liralık tahsisat talep edilmiştir.¹⁹⁸⁹ Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti’nin 22 Temmuz 1923 tarihli kararname ile 1923 senesi için “180’inci İskân Masraf-i Umumisi faslının 8’inci Sevkiyat maddesine 50.000 liranın ilavesine” izin verilmiştir.¹⁹⁹⁰

7. 5. TBMM Hükümeti’nin Batı Anadolu Muhacirleri İçin Yaptığı Yardımlar

TBMM Hükümeti Batı Anadolu muhacirlerini memleketlerine iade için Yunan Ordusu tarafından yapılmış olan tahribatın yaralarını sarmaya çalışmış, bir taraftan öncelikle köylerde yakılıp yıkılan hanelerin tamir ve yeniden inşasına başlarken, diğer taraftan da muhtaç ahalinin ihtiyaç duyacağı her türlü eşya ve malzemeyi bölgeye ulaştırmaya çalışmıştır.¹⁹⁹¹

Hükümet, Türk Ordusunun henüz İzmir’e girmediği ve takip hareketinin devam ettiği bir sırada düşmandan kurtarılmış sahalara yardımda bulunmaya başlamıştır. Bu kapsamda 6 Eylül 1922 tarihinde Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey tarafından Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’ya verilmek üzere düşmandan kurtarılmış yerler ahalisi için ilk etapta yapılmış olan yardımlara dair bir rapor hazırlanmıştır.¹⁹⁹² Bu rapor 7 Eylül’de “İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey”in imzasıyla Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’ya iletilir. Raporda Mustafa Kemal Paşa’nın daha önceki “emr-i devletleri üzerine”, Batı Cephesi Komutanlığı’na 100.000 lira ve ayrıca Muhacirin ve Muavenet-i İçtimaiye Şubesi Müdürü Muhiddin Celal Bey’e de 10.000 lira verildiği ve Celal Bey’in “müstacilen” harekete hazır olduğu bildirilmiştir. Bunlara ilaveten kurtarılan livalara ilk aşamada 15.000 liralık havalenin telgrafla gönderildiği bilgisine de yer verilmiştir. Yeni tahsisatlar verilmesi için de bütçe üzerinde çalışmalara başlandığı ve bu doğrultuda “31 Ekim 1337 tarihli kanuna” ilave

¹⁹⁸⁹ CA. 30. 10. 191. 309. 5/2.

¹⁹⁹⁰ CA. 30. 18. 1. 1. 7. 25. 13.

¹⁹⁹¹ “Anadolu’daki Tahribat”, **Vakit**, 4 Teşrinievvel 1338, No. 1727, s. 1.

¹⁹⁹² 6 Eylül 1922 tarihli rapor için bkz. CA. 30. 10. 140. 4. 6/4.

olarak “Yunanlılardan istirdat olunan mahaller ahalisine muavenet hakkında bir kanun” hazırlanmakta olduğu raporda belirtilmiştir.¹⁹⁹³

7. 5. 1. “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu”nun kurulması

Burdur mebusu İsmail Suphi Bey ve 60 arkadaşı “memalik-i müstahlasa için tedabir ittihazı hakkındaki takriri” 11 Eylül 1922 tarihli toplantıda meclise sunmuşlardır. 5 maddeden oluşan teklifte düşmanın tahrip ettiği yerlerin tamiri, muhacirlerin iskânı ve iaşesi, emval-i metruke ile düşmandan ele geçirilen ganimetlerin muhafaza altına alınarak ziyanına engel olunması ve kurtarılan vilayetlerde asayişin temini, malî ve iktisadî teşkilatın bir an önce oluşturulması talep edilmiş ve “bu hususatı ifa için üç gün zarfında müstacilen” bir kanun teklifi hazırlanarak meclis üyelerinden ihtiyaca göre “heyetler, müfettişler, mahkemeler tertip ve izamı hususlarını” karara bağlamak üzere de Dahiliye, Müdafaa-i Milliye, Maliye, Adliye, İktisat ve Nafia Encümenlerinden seçilecek ikişer üye ile Dahiliye, Maliye, Müdafaa-i Milliye, Adliye, İktisat ve Nafia Vekillerinden oluşan bir encümenin kurulması teklif edilmiştir.¹⁹⁹⁴

Teklifin okunmasının ardından söz alan İsmail Suphi Bey, meclisin “icra yetkisine haiz” olduğunu hatırlatarak kurtarılmış yerlerin yaralarını sarmak ve acılarını hafifletmek vazifesine dikkat çekmiştir. Erzurum mebusu Hüseyin Avni ve Konya mebusu Vehbi Beyler söz alarak, İsmail Suphi Bey’in meclisin icra yetkisine sahip olması nedeniyle bu konu hakkında harekete geçmesi yolundaki teklifini, meclisin hükümetin işine müdahale etmesi olarak değerlendirmişler, hükümetin bununla ilgili gerekli adımları atmış ve kurtarılan yerlere memurlar göndermiş olduğunu ayrıca meclis tarafından izinli sayılan mebusların da zaten seçim bölgelerine giderek halkı bilgilendirdiklerini hatırlatmışlardır. Hüseyin Avni ve Vehbi Bey’e göre zaten

¹⁹⁹³ Raporda hükümetin müracaatı üzerine Hilal-i Ahmer’in de ilk kısım olmak üzere çok sayıda gıda ve ihtiyaç malzemesi ile Konya’da bir yardım heyeti hazırlamakta olduğu, bu heyetin ayrıca 10.000 lira nakit dağıtacağı ve Uşak’a bir dispanser göndereceği bilgisi de ilave edilmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin yapacağı yardımları ayrı başlık altında inceleyeceğimiz için şimdilik raporda yer alan malzeme listesini vermekle yetiniyoruz. İkişer bin don, gömlek, 2.500 metre Amerikan, 2.000 metre basma, 500 çift çorap erkek çorabı, 500 adet battaniye, 77 adet pamuklu, 250 metre patiska, 100 metre siyah don, 250 metre fanila pazen, 100 deste iğne, 90 adet avcı yelege, 37 adet erkek ceketi, 500 adet kız çocukları için fistan, 25 takım çocuk kıyafeti, 200 adet atkı, 1.000 adet uçkur, 100 çift bez patik, 40 çift çocuk potini, 200 adet toka, 200 adet makara, 250 adet peçete, 2.000 adet düğme, 100 adet çocuk donu, 100 adet çocuk fanilas, 260 adet kadın gömleği, 63 adet askılı mintan, 5 adet kundak takımı, 200 çift kadın çorabı, 25 kilo kinin ve bir dispanser levazımı. Rauf Bey tarafından 7 Eylül tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’ya verilen rapor için bkz. **CA. 30. 10. 140. 4. 6/1.**

¹⁹⁹⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 609.

Hükümet, sıkıştığı yerde icap ederse meclise müracaat edecektir. Bu dakikaya kadar meclise düşen “Hükümet bu gibi mesailde ne yapıyor? Bunları sormaktır.”¹⁹⁹⁵

Saruhan mebusu Mustafa Necati Bey, çok sayıda muhacirin var olduğunu ancak buralara hükümet memurlarının henüz ulaşmadığını hatırlatarak, ordunun girdiği yerlere meclisin henüz giremediğine dikkat çeker. Bütçeler henüz kabul edilmediği için teşkilat henüz tamamlanamamıştır. Bu nedenle “ordunun gösterdiği sürat kadar Meclis-i Âlî’nin ve Hükümetin de sürat göstermesini rica eder.” İster hükümet ister meclis, kim olursa olsun önemli olan oradaki feryatların kesilmesidir. Kırşehir mebusu Müfit Efendi de teklifin ardında yatan gerekçeyi, kurtarılan yerlerdeki “dindaşlarımızın, kardeşlerimizin istirahatini temin” olarak açıklamış ve hükümetin memurlar tayin ederek bu iş için uğraştığını, bunun dışında “Hükümetin işini işgale lüzum olmadığını” beyan etmiştir. Karşılığında İsmail Suphi Bey de amacın işgal değil; hükümete yön vermek olduğu yanıtını vermiştir.¹⁹⁹⁶

Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey ise şehirler ele geçirildikçe mülkî teşkilatın oralarda yapıldığını ya da yapılacağını, ancak bunun hiçbir zaman vazgeçemediğimiz “kırtasiye” yani bürokratik tedbirlerden öteye geçemediğini halbuki memleketin tahrip edildiğini ve bunun bir an önce tamirinin gerekliliğini ifade etmiştir. Bu noktada hükümet kendi vazifesini yapmasını fakat bu heyetlerin de işe müdahil olmasını istemiştir. “Hükümet denildiği zaman göz önünde Büyük Millet Meclisi tecelli eder. Büyük Millet Meclisinden birkaç arkadaşın bu hususa karışması neden caiz görülmüyor?” diyerek heyetlerin, hükümetin işlerine yardım etmesinde, ona yol göstermesinde ne sakınca olduğunu sormuştur.¹⁹⁹⁷

Kürsüye gelen Dahiliye Vekili Ata Bey, hükümetin kurtarılan memleketlerdeki ahalinin acılarını dindirmek için var gücüyle çalıştığını ve bunun için Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile ortak mesai sarf ettiğini söylemiştir. Hükümet, Hilal-i Ahmer teşkilatı olan yerlerde faaliyete geçmesi talebinde bulunmakla birlikte, olmayan yerlerde de ticaret ve belediye odalarından teşkil edilen heyetler vasıtasıyla felaketzedelere mümkün olan yardımı yapacaktır. Ata Bey, bu teklifin hükümete havale edilmesi halinde yapılacak yardımlara dair daha teferruatlı düşünülüp adımlar atılabileceğini söylemiştir. Söz alan

¹⁹⁹⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 611. Meclis, 6 Eylül 1922 tarihli toplantısında düşmandan kurtarılan vilayetler mebuslarının meclis toplantı yeter sayısını ihlal etmemek şartıyla izin verilmesini kabul etmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 97. İctima, 6 Eylül 1338, s. 514-521.

¹⁹⁹⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 612.

¹⁹⁹⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 612.

İsmail Suphi Bey, meclis ve hükümetin bu işleri birlikte düşünmesini teklif ettiklerini söyleyince Ata Bey, teklifin hükümete sunulması halinde bunun hükümetin planlamalarına yön verici bir mahiyette değerlendirileceğini ve hükümetin bu doğrultuda adımlar atarak gerekeni yapacağını beyan etmiştir.¹⁹⁹⁸

Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey, memleket ve milletin üst üste ve birbirinden zor iki devre atlattığına temas etmiştir. Bunlardan ilki kurtuluştur ve bu çok şeye mâl olmuştur. İkincisi ise tamir ve imardır ve ilki kadar zorlu olacaktır. Ancak böylesine zorlu bir vazife ile oraya kaymakam olarak, oraya polis vesaire olarak atanan üç, beş kişinin yanmış, yıkılmış yerlerin büyüklüğü karşısında ne yapabileceğini sormuştur. Buna imkan olmadığının altını çizen Tunalı Hilmi Bey öncelikle bir iş bölümü yapılmasından yanadır. Gerek bu iş bölümü gerekse tahribatın büyüklüğü nedeniyle heyetlerin kurulması ve teklifin de hükümete havale edilmesi düşüncesini savunmuştur. Kış mevsiminin yaklaştığı şu dakikada bu kadar “ümme-i Muhammedî” için hükümet ancak kurulacak heyetler vasıtasıyla faydalı olabilir demiştir.¹⁹⁹⁹

Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey de tamir ve yeniden inşa sürecinde aşamaların varlığına dikkat çekerek buna göre hareket edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Evvela kurtarılan memleketlerde idare mekanizması derhal kurulmalıdır. Ardından işi yakından görerek ihtiyaçlar tespit edilmelidir. İhtiyaç tespit edildikten sonra eldeki kanunlarla çalışmaya başlanmalıdır. Bu nedenle komisyonların kurulmasının gerekliliğine değinen Hasan Fehmi Bey’e göre komisyonlara bugün ihtiyaç olmasa bile yarın mutlaka olacaktır.²⁰⁰⁰ Aydın mebusu Doktor Mazhar Bey de hükümetin bir an evvel yapılması gereken şeyleri yapmaya kudreti olmadığını, daha şuracıkta gözler önünde duran Kütahya’nın, Eskişehir’in hasarını tamir için somut adımlar atamamış hükümetin İzmir’deki, Manisa’daki tahribatın tamirini başarmasının imkansızlığına dikkat çekmiştir. Mazhar Bey’e göre “Millet meselesi” olan bu hayati konuda “Meclis-i Âlî’nin bu işi layık olduğu veçhile elde etmesi, elde tutması, herhangi bir komisyon ile encümeniyle bu işle ciddi bir şekilde meşgul olarak takip etmesi, bu işi halletmesi lazımdır.”²⁰⁰¹

Doktor Mazhar Bey’den sonra kürsüye gelen İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey’in, İsmail Suphi Bey ve arkadaşlarının teklifinde meclisten teşkil edilecek

¹⁹⁹⁸ TBMMZC, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 613.

¹⁹⁹⁹ TBMMZC, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 615.

²⁰⁰⁰ TBMMZC, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 616.

²⁰⁰¹ TBMMZC, Devre 1, C. 22, İctima Senesi 3, 100. İctima, 11 Eylül 1338, s. 618.

heyetlerin oralara gidip vaziyeti görmek istediği, buna karşılık sorunun çözümü için müspet teklifler ileri sürülmediğini beyan etmesi üzerine mecliste itirazlar yükselmiş ve İsmail Suphi Bey teklifin özünde “Hükümetin de iştirakiyle encümenler teşkili” olduğunu hatırlatmıştır. Tekrar söz alan Rauf Bey, bu işin başarılması için maddî kaynak gerekliliğine işaret etmiştir. Rauf Bey’e göre hükümet her şeye rağmen canla başla çalışmaktadır fakat para meselesi halledilmedikçe herhangi bir sonuca ulaşmak mümkün değildir.²⁰⁰²

Bu açıklamaların ardından önce müzakeratın yeterliliği ve hemen arkasından da teklifin Hükümet’e havalesi oya sunulmuş ve kabul edilmiştir.²⁰⁰³ Hükümete havale edilen teklif, İcra Vekilleri Heyeti’nin 14 Eylül tarihli toplantısında görüşülmüş ve Adliye, Dahiliye ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekillerinden oluşan “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu”nun kurulması ve bu encümen tarafından tespit edilecek hareket tarzının Hükümete teklif edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁰⁴ Bu kararname ile kurulan “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu”na bağlı olarak çalışmak üzere “Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları” oluşturulmuştur.

7. 5. 2. Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının kurulması ve faaliyetleri

14 Eylül 1922 tarihli kararname ile Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu’nun kurulmasının hemen ardından hazırlanan 18 Eylül 1922 tarihli ve 6 maddelik talimat ile Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının (ve aşağıda temas edeceğimiz Menhubat Komisyonlarının²⁰⁰⁵) faaliyetini yakından takip ve teftiş etmek üzere Bursa, İzmir, Balıkesir ve Kütahya’dan ibaret dört bölgede “Murakabe Heyetleri” teşkil edilmiştir.²⁰⁰⁶ Murakabe Heyetleri, Büyük Millet Meclisi’nden seçilen bir mebusun başkanlığı altında Maliye, Adliye, Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye, Dahiliye Vekaletlerinden seçilmiş birer üyeden oluşur. Murakabe Heyetleri, vekaletler tarafından görevlendirilen müfettişler hakkında yürürlükte olan kanun ve nizamnameleri tatbik

²⁰⁰² TBMMZC, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 100. İçtima, 11 Eylül 1338, s. 619.

²⁰⁰³ TBMMZC, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 100. İçtima, 11 Eylül 1338, s. 619.

²⁰⁰⁴ CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 13.

²⁰⁰⁵ Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının kurulmasının ardından hükümetin attığı ikinci adım 18 Eylül 1922 tarihli “Menhubat Komisyonlarının” kurulmasına ilişkin kanun teklifini hazırlamak olmuştur. CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 16. Teklif, 24 Ekim 1922’de meclis gündemine alınarak görüşülecektir. TBMMZC, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 125. İçtima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 122 vd.

²⁰⁰⁶ Kurtarılan yerlerde çalışmakta olan Seyyar Hakim, Muavenet-i İçtimaiye ve Menhubat Komisyonlarının faaliyetlerini incelemek üzere Murakabe Heyetlerinin kurulmasına dair 18 Eylül 1922 tarihli talimat için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 18.

etmek, tayin ve azilleri merkeze ait olan memurları azil ya da değiştirmek veya geçerli bir nedenle haklarında soruşturma açtırmak için ilgili vekaletle teklifte bulunmak yetkisine sahiptirler. Vekaletten üç gün içinde yanıt alınamazsa Murakabe Heyetinin söz konusu memura işten el çekme yetkisi mevcuttur.

21 Eylül 1922 tarihli kararname ile “yüz binden fazla ahalinin açıkta kaldığı cihetle kış gelmeden evvel bunların mümkün mertebe iskân ve muhtacine tohumluk ve yemeklik, alet ve edevat ve hayvanat-ı ziraiye, muallecat itası” için Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonlarının teşkil ve vazifelerine dair bir talimatnamenin hazırlanması kararlaştırılmıştır.²⁰⁰⁷ Bu talimatname için çalışmalar devam ederken hükümetin tamir ve inşa masrafları için tahsisat arayışı içerisine girdiği görülür. Bu yönde hükümetin attığı en somut adım Sakarya Savaşı sonrasında kabul edilmiş olan 31 Ekim 1921 tarihli ve 161 sayılı kanuna ek olarak 18 Eylül 1922 tarihli yeni bir kanun teklifi hazırlamak olmuştur.²⁰⁰⁸ 20 Eylül 1922’de meclise sunulan teklif Muavezene-i Maliye Encümeni’ne havale edilirken Ertuğrul mebusu Mustafa Kemal Bey, “müstaceliyetle gitsin, zira halk pek mustarıptır” değerlendirmesini yapar.²⁰⁰⁹

Teklif hakkındaki Muvazene-i Maliye Encümeni’nin mazbatası 21 Eylül’de meclise gelmiş ve teklif görüşülmek üzere genel kurul gündemine alınmıştır.²⁰¹⁰ 23 Eylül tarihli oturumda Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal Bey ile Karahisarısahip Mebusu Nebil Efendilere ait söz konusu kanun teklifinin “müstacelen müzakere edilmesi” yolundaki teklifleri okunmuştur.²⁰¹¹ Teklif 25 Eylül’de mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Hükümet teklifin gerekçesinde 31 Ekim 1921 tarihli kanunla verilen

²⁰⁰⁷ CA. 30. 18. 1. 1. 5. 29. 7.

²⁰⁰⁸ 4 maddeden oluşan 18 Eylül 1922 tarihli teklifin birinci maddesine göre “Tahrip edilen mahallerin müceddiden inşa ve tamiri için Maliye bütçesinde açılan 99 faslına 500.000 lira tahsisat vaz’ olunmuştur. Mezkur tahsisatın suret-i sarfı İcra Vekilleri Heyeti tarafından tanzim edilecek bir talimatname ile temin edilecektir” ifadesine yer verilir. İkinci maddede ise “31 Teşrinievvel 1337 tarihli kanun ile sarfına mezuniyet verilen 1,5 milyon lira birinci maddede mürakkam 500.000 liradan 338 senesinde sarf edilemeyen kısmın 339 senesinde dahi sarfına devam edilecektir” hükmü yer alır. “Düşmandan istihlas edilmiş ve edilecek olan mahallere muavenet hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 tarihli kanuna müzeyyel kanun layihası” için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 19.

²⁰⁰⁹ TBMMZC, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 105. İctima, 20 Eylül 1338, s. 108. Teklifin meclise gelmesinden bir gün önce “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi düşmanda kurtarılmış yerlerin tamir ve inşası için hükümetin 500.000 liralık bir tahsisat için teklifte bulunacağını yazmıştır. “Kurtarılan Şehirlerin İhyası İçin”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Eylül 1338, No. 612, s. 2. “Garbî Anadolu’nun İmarı İçin”, **Vakit**, 22 Eylül 1338, No. 1715, s. 1. Hükümet yakılan ve yıkılan yerlerin tahribatını temin için hazırlıklar yaparken ahali de birtakım çözümler üretmeye çalışmıştır. Örneğin Denizli’ye bağlı Buldan’da Yunanlıların tahrip ettikleri mektep binalarıyla “emakin-i mirîyenin tamiri için” ahali 1.000 lira bağışta bulunmuştur. “Buldan’ın İhyası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Eylül 1338, No. 611, s. 2.

²⁰¹⁰ TBMMZC, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 106. İctima, 21 Eylül 1338, s. 137.

²⁰¹¹ TBMMZC, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 107. İctima, 23 Eylül 1338, s. 154.

1.500.000 liralık tahsisattan sarf edilemeyen miktarının bir sonraki sene kullanılmasına dair zaten bir maddenin olduğunu, ancak bu bakiye miktarın tahribatın büyüklüğü karşısında yetersiz kalacağından bu defa da 500.000 liralık bir tahsisatın ilavesine lüzum görüldüğünü ifade etmiştir. Ardından da Muvazene-i Maliye Encümeni'nin mazbatası okunmuş ve Maliye Encümeni teklifin küçük bir değişiklik ile kabulünü uygun bulmuştur. Buna göre birinci maddeye “Tahrip edilen mahallerde muhtaç-ı muavenet olanların meskenlerinin” ifadesi eklenmiştir.²⁰¹²

Görüşmelere geçildiğinde ilk söz alan Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü Bey, tamir işlerinde Yunan esirlerinin de kullanılması yolunda bir maddenin eklenmesini teklif etmiştir. Burdur Mebusu Soysallı İsmail Suphi Bey de bu teklifi tekrarlarlarken ilave olarak büyük inşaat şirketlerinin davet edilmesinden, böylece daha çok sayıda ve daha ucuza hane yaptırmanın mümkün olduğundan bahsetmiştir. Encümen adına söz alan Hakkari mebusu Mazhar Müfit Bey, esirlerin çalıştırılması yolunda bir maddenin kanuna eklenmesine gerek olmadığını, hazırlanacak talimatnamede buna yer verilmesinin daha münasip olacağını ifade etmiştir. Zaten Batı Cephesi Komutanlığının da bu hususa meyilli olduğunun da altını çizmiştir. Edirne Mebusu Şeref Bey ise İsmail Suphi Bey'in inşaatın şirketlere verilmesi teklifinden elde edilecek yararları sıralamıştır. Öncelikle yolsuzluklara engel olunacaktır. İkinci olarak daha sağlıklı ve sağlam evler inşa edilecektir ve son olarak da hükümet şirket üzerinden bütün inşaatı kontrol edebilme şansına sahip olacaktır.²⁰¹³

Teklifin maddelerine geçildikten sonra ilk söz alan Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, bu kanunla verilecek 500 bin liranın yetersiz kalacağını, köylü için hayatî ve öncelikli olanın ev yaptırmak değil; tarlasını ekecek tohumluk ve çiftini sürecektir saban olduğuna işaret etmiştir. İktisat Vekaleti'nin de devreye girerek eldeki paranın öküze, tohuma, sabana verilmesini istemiştir. “...Yoksa bu para ile ne o yanan evler yapılır ne de bir iş yapılır... Şehirleri, köyleri yapacak köylülerin sabanıdır. Bu para çivi parası değildir... Bu beş yüz bin lira kime yetecektir?”²⁰¹⁴

Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, Hüseyin Avni Bey'e cevap olarak bu paranın ilk ve acil tedbir olarak düşünüldüğünü, yoksa bu kadar bir para ile halka yardım etmenin mümkün olmadığına Hükümetin de kani olduğunu söylemiştir. Amaç yağmurların,

²⁰¹² TBMMZC, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 172.

²⁰¹³ TBMMZC, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 173-174.

²⁰¹⁴ TBMMZC, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 175.

soğukların yaklaştığı şu günlerde “Bunları hiç olmazda açıktan kurtarmaktır.” İkinci olarak köylüye verilmesi istenen tohumluk ve saban hususuna değinen Hasan Fehmi Bey, 31 Ekim 1921 tarihli kanunla 500 bin lira hayvanat, 500 bin lira tohum ve 500 bin lira da iâşe için zaten verildiğini ve bundan şimdiye kadar 300 bin liranın sarf edildiğini ve 1 milyon 200 bin bakiye olduğunu hatırlatmıştır. Bu kanunla da ilaveten 500 bin lira teklif edildiğine göre malî senenin bitimine dört ay kala elde toplamda 1.700.000 liranın bulunduğu dikkat çeken Hasan Fehmi Bey, bu paranın ilk etapta yeterli olacağını söylemiştir.²⁰¹⁵

Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey muhacir işlerinde bunca tecrübeye rağmen beceriksiz oluşumuzun itiraf edilmesini istemiştir. Buna örnek olarak da Vilayat-ı Şarkıye’nin durumunu göstermiştir. Oralar için de benzer tedbirlerin alındığını ancak işin nihayetinde tüm yükün halkın omuzlarına bırakıldığını ve bu nedenle de çarpık sokakların ve yolların, sağlıksız evlerin inşa edildiğini, aynı hatanın şimdi de Batı Anadolu’da tekrarlanmaması için Fransa’ya bir aylık süre için bir uzman gönderilmesini ve incelemelerde bulunmasını teklif eder. İkinci olarak Fransa’nın Almanlar tarafından tahrip edilmiş bölgelerinde çalışmış deneyimli bir mühendisin Türkiye’ye davet edilmesini ister. Üçüncü olarak da hükümet bu işi sağlıklı bir şekilde yürütmek istiyorsa mutlaka şirketlere vermelidir. Aksi halde “Yıllar geçecek ve ümmet-i Muhammedî yine öyle kalacak, aylarca karların ve soğukların şiddetiyle titreyecektir.” Tunalı Hilmi Bey’in bu sözleri alkış alsa da ilk iki teklifi meclis tarafından reddedilmiştir.²⁰¹⁶ Ardından oylamaya geçilmiş teklif kabul edilmiştir. Buna göre:

“1. Tahrip edilen mahallerde muhtaç-ı muavenet olanların meskenlerinin tamiri ve müceddeden hane ve baraka inşası için Maliye bütçesinde açılacak (V/99) faslına 500.000 lira tahsisat vaz’ olunmuştur. İş bu tahsisatın suret-i sarfı İcra Vekilleri Heyeti tarafından tanzim edilecek bir talimatname ile tayin olunur.

2. 31 Teşrinievvel 1337 tarihli kanun ile sarfına mezuniyet verilen bir buçuk milyon lira ile birinci maddede murakkam beş yüz bin liradan 1338 senesinde sarf edilemeyen kısmının 1339 senesinde dahi sarfına devam edilecektir.”²⁰¹⁷

²⁰¹⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 175.

²⁰¹⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 177-179.

²⁰¹⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 108. İctima, 25 Eylül 1338, s. 180-181. “Düşmandan İstihlas Edilmiş ve Edilecek Mahallere Muavenet Hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun”, 25 Eylül 1338, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 324. “Büyük Millet Meclisinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Eylül 1338, No. 618, s. 2. Kanunun kabulünden sonra “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi resmî makamlardan aldığı bilgilere göre kurtarılan mahallere “tedabir-i acile” olarak

25 Eylül 1922 tarihli kanunun kabulünden sonra birinci maddede belirtilen talimatnamenin hazırlanması işine hız verilmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde “Teşkilat”, “Vezaif”, “Muamelat”, “İnşaat” ve “Mevad-ı Muhtelif” olmak üzere beş bölüm ve 24 maddeden oluşan 19 Ekim 1922 tarihli “İstirdat Olunan Mahallerde Tamirat İcrası İçin Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının Suret-i Teşkil ve Vezaifine Ait Talimatname” hazırlanmıştır.²⁰¹⁸ Buna göre düşmandan kurtarılan vilayet, liva ve kaza merkezlerinde muhtaç kimselere ait bulunan meskenlerin tamiri ve yeniden inşası için birer Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu’nun kurulduğu birinci maddede belirtilir. Bu komisyonlar doğrudan Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti’ne bağlıdır. Komisyonlara bulundukları yerdeki en büyük mülkî memur başkanlık etmekle birlikte üyeleri arasında Muhasebeci ya da Mal Müdürü, Ahz-ı Asker Şubesi Reisi, Sıhhiye Müdürü veya Hükümet Tabibi, Belediye Reisi, Nafia ya da Belediye Mühendisi ile bu üyelerin yerel ahaliden seçeceği üç kişi bulunur. Maliye, Mülkiye ve Sıhhiye Müfettişleri de komisyonların faaliyetlerini takibe ve merkeze bildirmeye memurdurlar.

“Vezaif” başlığı altında komisyonların “düşman tarafından tahrip edilen mahallerde muhtaç-ı muavenet bulunanların” hanelerini tamir veya yeniden kendilerine hane ve baraka inşası ve yakılmış köylerin yeniden kurulmasıyla görevli olduğu ifadesine yer verilir. Hükümet daireleri, evkaf ve belediye binalarıyla maddi gücü yeniden hane inşasına yeterli olan şahısların sorumluluğu komisyonlara ait değildir.

“Muamelat” başlığı altında komisyonların çalışma şekli belirlenmiştir. Buna göre komisyonlar kurulduktan sonra “muhtaç-ı muavenet kimseler, tahrip edilen mebaninin şekil, kıymet ve mevkiini gösteren birer beyanname ile komisyona tarih-i ilanından itibaren nihayet 15 gün zarfında müracaata davet ederler.” Köyler için ihtiyar heyetleri tarafından yapılacak toplu müracaatlar yeterli görülmüştür. Müracaatlar komisyonlar

1.200.000 liralık tahsisattan başka, ahaliye ücretsiz yemeklik ve tohumluk verilmesi için 250.000 ve yine ücretsiz çift hayvanatı, tarım araç-gereçleri vermek için 485.000 liralık tahsisatın mevcut olduğunu yazmıştır. Bunun dışında Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye bütçesinin İskân maddesinde 137.500 liralık tahsisatın bulunduğu da belirtilir. Bunun dışında askerî makamların da muhtaç halkın iaşesini temin için çaba sarf etmekle birlikte ordunun elindeki ihtiyaç fazlası nakil araçlarının dağıtıldığı bilgisi de paylaşılmıştır. “Kurtarılan Yerlerimize Yardım”, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Eylül 1338, No. 6119, s. 2. Eylül ayı içerisinde İcra Vekilleri Heyeti Rauf Orbay ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beylerle birlikte Batı Anadolu’daki kurtarılmış kente ve kasabaları gezen Ali Fuat Paşa, “Hakimiyet-i Milliye”ye verdiği beyanatında “Hükümetin mazlum ve işkencelerden kurtarılmış olan halka karşı yaptığı şey babalıktır ve zulüm görmüş olan millet de şimdi iltica edecek kuvvetli bir aguş-u teselli bulmuştur” ifadelerine yer verir. “Kurtarılan Memleketlerimiz Bir Panoraması”, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Teşrinievvel 1338, No. 622, s. 2.

²⁰¹⁸ 19 Ekim 1922 tarihli “İstirdat Olunan Mahallerde Tamirat İcrası İçin Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının Suret-i Teşkil ve Vezaifine Ait Talimatname Sureti” için bkz. **CA. 30. 10. 5. 30. 37/6-10. “Tahrip Olan Mesakinin İhyası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 2.**

tarafından incelendikten sonra 15 gün içerisinde gerekli olan malzeme tedarik edilerek faaliyete başlanır. Komisyonlar, incelemeleri sırasında “Defter-i Hakanî” kayıtlarından azamî ölçüde istifade edecektir. Bu suretle eski hükümetin geride bıraktığı kayıt ve teşkilattan istifade edildiği görülür.

11’inci maddede komisyonların, 31 Ekim 1921 tarihli ve 161 sayılı “Düşmandan İstirdat Edilen ve Edilecek Mahaller Ahalisine Muavenet Hakkında Kanun”dan istifade edeceği ifade edilmiştir. Ayrıca Emval-i Metruke ve Ganaim-i Harbiye Komisyonlarının elinde bulunan inşaat malzemelerinden orduya lüzumu olmayanlardan da istifade edebileceklerdir.

12’nci maddeye göre komisyonlar, talimatnamenin ilanından bir ay sonra o mahallin ihtiyacını ve bu ihtiyaçtan ne kadarının âynen mevcut olduğunu ve ne kadarının ne miktar tahsisat ile ve ne suretle tedarikinin mümkün olduğunu bildiren bir mazbatayı Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti’ne gönderecekler, ancak komisyon teşkil edilir edilmez (şimdiden verilmiş olan avans tahsisat ile) imar faaliyetlerine başlayacaklardır. 13’üncü madde ile komisyonların âynen ya da nakden yardımda bulunabileceği hükmü yer almakla birlikte bu yardımı meskenine değil de “hususat-ı sairede” harcayanların, “emval-i mirîyeyi istihlak edenler gibi” cezaî işleme tabi tutulacağı ifade edilmiştir. 14’üncü maddede komisyonların kararlarını “sülûsan-ı ara” ile yani üçte iki çoğunlukla alacağı kararlaştırılmıştır.

“İnşaat” başlığı altında yapılacak tamir ve inşaat işlerine dair detaylara yer verilmiştir. Yeniden kurulacak köylerin sağlık koşullarının iyi olması, 50 haneden az olmaması, talimatnamenin sonunda bulunan kroki ve planlar ile bölgenin iklim koşullarına uygun olması istenir.²⁰¹⁹ Köyün önceki yeri bu koşullara müsait değilse yeri değiştirilecektir. Eğer 50 haneyi bulamazsa da komisyon kararıyla bir başka köyle birleştirilmesi esası benimsenmiştir.

16’ncı maddede, TBMM Hükümeti’nin gelecek döneme ilişkin iskân siyasetinin ipuçlarını görmek mümkündür. Aslında bu Osmanlı iskân siyasetinin bir anlamda miras alındığının da işaretidir. Buna göre köylerin yeniden inşası sırasında bu köylerin, “muhacir bir ırk, aşiret ya da kabile efradından oluşması memnudur.” Bu halde bulunan köylerin ahalisi, tarla ve haneleri temin edilmek, ancak toplu olmamak şartıyla

²⁰¹⁹ Talimatnamenin sonuna eklenmiş ve inşa edilecek evlere dair plan için bkz. CA. 30. 10. 5. 30. 37/8.

istedikleri köylere dağınık bir şekilde iskân edileceklerdir. İnşaatın tercihen bir ya da birden fazla müteahhide ihale edilmesi istenir.

“Mevad-ı Muhtelif” başlığı altındaki 24’üncü maddede 25 Eylül 1922 tarihli “Düşmandan İstihlas Edilmiş ve Edilecek Mahallere Muavenet Hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun”un 1’inci maddesi gereğince düzenlenen bu talimatnamenin icrasından Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Maliye, Adliye ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekillerinin sorumlu olduğu ifadesi yer alır.²⁰²⁰

Dikkat edilecek olursa kanunun meclisteki görüşmeleri sırasında mebusların teklif ettikleri iki husustan birine talimatta yer verilirken diğerine yer verilmediği görülür. İnşaat ve tamir faaliyetlerinde Yunan esirlerden faydalanılması yönünde talimatta bir madde yer almazken, 20’nci maddede inşaatın müteahhitlere ihale edilebileceği ifade edilmiştir.

25 Eylül tarihli kanun kabulünden hemen sonra, ilgili talimatnamenin çalışmaları devam ederken, Maliye ve İktisat Vekaletlerinin gerekli olan havaleleri kurtarılan vilayet ve livalara gönderdiği dikkat çeker. Maliye Vekaleti Bursa, Eskişehir, Karesi, Manisa, Aydın, Kütahya, Ertuğrul, Afyonkarahisar, İzmir, İzmit, Denizli ve Çanakkale’deki muhtaç ahaliye ücretsiz dağıtılmak üzere yemeklik ve tohumluk bedeli olarak 325.000 lira, yine ücretsiz olarak dağıtılacak nakil vasıtaları ve hayvan bedeli olarak 430.000 lira, hane tamiri ve baraka inşası için 470.000 lira olmak üzere toplamda 1.225.000 lira tahsisat göndermiştir.²⁰²¹ Bununla birlikte Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, kurtarılan memleketlerin durumunu yakından görmek ve alınması gerekli tedbirleri tespit etmek için Hükümet tarafından görülen lüzum üzerine bölgeye bir seyahat düzenlemiştir.²⁰²²

İktisat Vekaleti’nin de yoğun bir çalışma içinde olduğu görülür. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey kurtarılan vilayetlerin iktisadî koşullarının ne merkezde olduğunu tespit etmek adına bölgeye bir seyahat düzenlemiştir.²⁰²³ Vekalet tarafından İzmir,

²⁰²⁰ **CA. 30. 10. 5. 30. 37/6-10.** “Harap Olan Mahallerin İmanı”, **Vakit**, 17 Teşrinisani 1338, No. 1771, s. 2.

²⁰²¹ “Kurtarılan Memleketlerimiz İçin Tedabir”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Teşrinievvel 1338, No. 629, s. 2.

²⁰²² **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 118. İctima, 12 Teşrinievvel 1338, s. 361-362. Hasan Fehmi Bey’in yokluğunda yerine Maarif Vekili Vehbi Bey vekalet etmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 30. 5.** “Maliye Vekili”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1338, No. 1737, s. 3. Hasan Fehmi Bey, 14 Ekim’de Ankara’dan ayrılır. “Maliye Vekilimizin Seyahati”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 634, s. 4.

²⁰²³ Mahmut Esat Bey’in yokluğunda İktisat Vekaleti vekilliğini Nafia Vekili Feyzi Bey yürütmüştür. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 30. 12.** “İktisat Vekilinin Seyahati”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Teşrinievvel 1338, No. 626, s. 3.

Afyonkarahisar, Kütahya, Bursa, Çanakkale ve Karesi'ye birer Orman Müdürü ile birinci ve ikinci sınıf Orman Müfettişleri tayin edilmiştir. Ayrıca vekaletin yaptığı bir çalışma neticesinde Anadolu'nun yedi coğrafî bölgeye ayrılması planlanmıştır. Buna göre Yunan tahribatına maruz kalan sahalar “Marmara ve Adalar Denizi mıntıkası” dahilinde kalmakta olup İzmit, Bursa, Karesi, Çanakkale, İzmir, Saruhan, Aydın, Denizli'den oluşmaktadır. Bu bölgeye Ziraat Baş Müdürü ile her livaya birer Müdür ve gereken kazalara da birer Ziraat Memuru ve açılacak üç sanayi ve ziraat mektebinin müdür ve muallimleri tayin edilmiştir. İktisat Vekaleti ayrıca kurtarılan mahallerde Mutasarrıflıklar aracılığıyla “ihtiyacat-ı ziraiyeyi sormuş” ve raporların ulaşmasından sonra gerekli yardımın yapılması için hazırlıklarına başlamıştır. Bununla birlikte vekalet tarafından Afyonkarahisar, Karesi, Ertuğrul, Saruhan, İzmir ve Aydın livalarındaki muhtaç çiftçilere “tavizen tevzi edilmek üzere” ilk etapta 200.000 liralık havale gönderilmiştir.²⁰²⁴

Arşiv belgelerine göre 25 Eylül 1922 tarihli kanun kapsamında verilen 500.000 liralık tahsisatın illere göre sarf edilen miktarı şu şekildedir:²⁰²⁵

Tablo 4.11. 22 Eylül 1922 tarihli kanuna göre verilen tahsisatın dağılımı (CA. 30.10.5.30.37/3)

Liva ismi	Miktar (lira)	Tarih
İzmir	80.000	8 Teşrinievvel 1338
Aydın	50.000	8 Teşrinievvel 1338
Ertuğrul	30.000	8 Teşrinievvel 1338
Kocaeli	10.000	8 Teşrinievvel 1338
Eskişehir	40.000	8 Teşrinievvel 1338
Denizli	5.000	8 Teşrinievvel 1338
Hüdavendigar	30.000	8 Teşrinievvel 1338
Karahisarısahip	20.000	8 Teşrinievvel 1338
Kaleisultaniye	10.000	8 Teşrinievvel 1338
Kütahya	50.000	8 Teşrinievvel 1338
Menteşe	85.000	8 Teşrinievvel 1338
Karesi	60.000	8 Teşrinievvel 1338
Toplam	470.000 Lira	

²⁰²⁴ “Kurtarılan Memleketlerimiz İçin Tedabir”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Teşrinievvel 1338, No. 629, s. 2.

²⁰²⁵ 12 Eylül 1923 tarihli istatistik için bkz. CA. 30. 10. 5. 30. 37/3.

İktisat ve Maliye Vekaletleri tarafından kurtarılan memleketlerdeki “muhtaç ahaliye” bu yardımlar yapılırken, Maliye Vekaleti’nin 9 Ekim 1922 tarihli tezkeresiyle İcra Vekilleri Heyeti’nden talep ettiği bilgi dikkat çekicidir. TBMM Hükümeti’nin “muavenet-i içtimaiye” kavramına ne anlam yüklediğini görmemiz açısından bu talep önemlidir. Muhacirin bütçesine konulmuş olan tahsisatın “muhacirine münhasır olmayıp, ‘muavenet-i içtimaiye’ namının delaletiyle gerek hariçten muhacir olarak gelen ve gerek dahilden muhtaç-ı muavenet bulunanlar için” de kullanılabileceğine dair Hükümet tarafından bir karar alınıp beyan edildiği söylene de Maliye’ye bu yönde bir tebligatın yapılmadığı belirtilerek varsa bu kararın bir sureti Hükümetten talep edilmiştir.²⁰²⁶ İcra Vekilleri Heyeti tarafından 12 Ekim’de bu talebe verilen yanıtta hükümetin böyle bir kararının bulunmadığı belirtilmiştir.²⁰²⁷ Bu yazışmadan anlaşıldığına göre TBMM Hükümeti için “muavenet-i içtimaiye” kavramının içeriği, işgal ve istila nedeniyle zarar gören muhacir ve mültecilerle sınırlandırılmaktadır.

Yukarıda 14 Eylül 1922 tarihli kararname ile Adliye, Dahiliye ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekillerinden oluşan bir “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsus”nun kurulması ve bu encümen tarafından tespit edilecek hareket tarzının hükümete teklif edilmesinin kararlaştırıldığını ifade etmiştik.²⁰²⁸ Söz konusu Encümen-i Mahsus, 22 Ekim’de ilgili vekaletlerin gönderdiği şahısların katılımı ile toplanmıştır.²⁰²⁹ Toplantı neticesinde 6 maddelik bir kanun teklifi hazırlanarak 23 Ekim tarihinde meclise sunulur. Teklifin birinci maddesinde savaşın kurtarılan vilayetlerde neden olduğu tahribat ile halkın ihtiyacını tespit ve temin etmek ve bu yolda hükümet mekanizmasını daha etkili bir biçimde işletmek için, Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilecek üçer kişiden oluşan “salahiyet-i fevkaladeye” sahip dört adet “Kurtarılan Yerler Fevkalade Heyeti”nin kurulması, ikinci maddeye göre bu heyetler bölgeleri dahilinde bulunan her türlü hükümet teşkilatı ile memurlarını kullanma yetkisine ve bu memurlar hakkında en geniş denetleme ve icabında işten el çektirme

²⁰²⁶ CA. 30. 10. 116. 806. 15/1.

²⁰²⁷ CA. 30. 10. 116. 806. 15/2.

²⁰²⁸ CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 13.

²⁰²⁹ Encümenin toplantıya daveti için ilgili vekaletlere gönderilen 21 Ekim 1922 tarihli davet için bkz. CA. 30. 10. 140. 4. 10. Encümen-i Mahsusta İktisat Encümeni adına Menteşe mebusu Tevfik Rüştü, Canik mebusu Şükrü ve Bolu mebusu Hilmi Beyler; Nafia Encümeninden Burdur mebusu İsmail Cemil, Ertuğrul mebusu Necip ve Batum mebusu Edip Beyler; Muvazene-i Maliye Encümeninden Maras mebusu Hüseyin, İçel mebusu Sami, Lazistan mebusu Ziya Hurşit; Dahiliye Encümeninden Kayseri mebusu Ahmet Hilmi, Genç mebusu Fikri Faik ve Saruhan mebusu Avni Beyler yer almıştır. “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsus”, **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Teşrinievvel 1338, No. 640, s. 4.

yetkisine sahip olmaları , heyetlerin kararlarının derhal icra edilmesi, heyetlerin üç aylık bir süre için kurulması, kanunun icrasından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin sorumlu olması istenmiştir.²⁰³⁰

Encümen-i Mahsus'un hazırladığı teklifin mecliste okunmasından sonra mebuslar kanun teklifine ait “esbab-ı mucibe layihasının” da düzenlenmesini ve bunun sonrasında müzakereye geçilmesini istemişlerdir. Bu istek kabul edilmiş ve meclisin 24 Ekim tarihli toplantısında Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanan “esbab-ı mucibe layihası” okunmuştur. Encümen, şimdiye kadar bölgeye gönderilen yetkililerin ve o havali mebuslarının ifadelerinden tamir ve inşaat işlerinin “tamamıyla yüzüstü kaldığının” anlaşılmış olduğundan, meclis üyeleri arasından seçilecek heyetlerin gönderilmesine karar verildiğini ifade etmiştir. Encümene göre, heyetlere “salahiyet-i fevkalade” verilmesi ilk bakışta meclisin ve hükümetin nüfuzunu sarsmak gibi görünse de böylesine büyük bir işin üstesinden gelmek için bu durum kaçınılmazdır. Yaklaşan kış aylarında muhtaç ahalinin bir an önce iskân ve iâşe edilmeleri lüzumu ile meclisin “inkılapçı ve halkçı ruhu” birlikte ele alındığında bu yöntem kaçınılmaz bir zorunluluktur. Hükümet mekanizmasını çalıştırmak için heyetlere, memurları denetlemek ve icabından görevden almak yetkisinin verilmesi ise ikinci bir zorunluluk olarak görülmelidir. Heyetlerin üç ay içerisinde görevlerini tamamlayamamaları halinde meclisin vereceği karar ile bu sürenin uzatılabileceği de Encümen-i Mahsus'un layihasında dile getirilmiştir.²⁰³¹

Layihanın okunmasının ardından görüşmelere geçmeden önce, Hükümetin 18 Eylül 1922 tarihli “Menhubat Komisyonları”nın kurulmasına ilişkin kanun teklifi de okunmuştur.²⁰³² Söz alan Ertuğrul mebusu Mustafa Kemal Bey, tekliflerin farklı

²⁰³⁰ Encümen-i Mahsus'un kurtarılan yerlere “fevkalade heyetler” gönderilmesine ilişkin kanun teklifi için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 124. İctima, 23 Teşrinievvel 1338, s. 109.

²⁰³¹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 118-119. “Vilayat-ı Müstahlasa Encümen-i Mahsusı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 4. “Memalik-i Müstahlasa Encümeni”, **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1338, No. 1747, s. 2. “Encümen-i Mahsus'un Dünkü İctimar”, **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Teşrinievvel 1338, No. 643, s. 3.

²⁰³² 18 Eylül 1922 tarihli teklifte işgal sırasında gasp edilmiş emval-i menkuleden 1.000 liraya kadar kıymeti olan her türlü “aynî ve bedel-i misli davalarıyla” gayri menkullere ait olup miktarı 1.000 lirayı geçmeyen davaların ve kurtarılan memleketlerde sahipsiz kalan 1.000 liradan aşağı emval-i menkuleye ait davaları çözmek üzere vilayet, liva ve kaza merkezlerinde en büyük mülkî memurun ya da tensip edeceği iki kişinin başkanlığında Menhubat Komisyonları kurulması teklif edilir. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 16. TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 122. Menhubat Komisyonlarının kurulmasına dair kanun teklifinin ardından gerek bu komisyonların ve gerekse Muvanet-i İctimaiye Komisyonlarının faaliyetlerini denetlemek için “Murakabe Heyetlerinin” kurulmasına dair 6 maddelik bir talimatnamenin de hazırlandığına yukarıda değinmiştik. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 28. 18.**

konulara ilişkin olduğunu ve bu nedenle ayrı ayrı görüşülmesini teklif etmiştir. Açıkta kalan ahalinin iskân ve iâşesi ile doğrudan alakalı olduğu için önceliğin Encümen-i Mahsus tarafından sunulan teklife verilmesini istemiştir.²⁰³³ Bu teklife itiraz eden İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey, bunların birbirinden bağımsız teklifler olmadığını Menhubat Komisyonlarını denetleyecek Murakabe Heyetlerinin aynı zamanda Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları da denetleyeceğinden birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini beyan etmiştir. Rauf Bey ayrıca “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu” tarafından hazırlanan teklife Hükümetin sıcak bakmadığını, çünkü bunun doğrudan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na muhalefet olduğunu da ilave etmiştir. Eğer olağanüstü yetkilere sahip olan “Kurtarılan Vilayetler Fevkalade Heyetleri” dört ayrı muntıkada kurulacak olursa, bu “dört müstakil hükümetçik teşkil etmek” ve onlara “vicdanî hareket etme yetkisini vermek” anlamına gelecektir. Rauf Bey, şu hususa mebusların dikkatini çeker:

“Efendiler, Heyet-i Vekileniz, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin intihap ettiği Heyet-i Vekile, ancak bu meclise karşı mesul olan Heyet-i Vekile, hakikatte Büyük Millet Meclisi’nin hakim olduğu topraklar dahilindeki umur ve hususlara karışmayacaktır! Bunu bu suretle kabul edip müzakere ederseniz diyecek yoktur...”²⁰³⁴

Rauf Bey’in bu açıklamalarının ardından hükümetin Menhubat Komisyonları ve Murakabe Heyetleri kurulması teklifi ile Encümen-i Mahsus tarafından sunulan Fevkalade Heyetler kurulması tekliflerinin birleştirilerek müzakeresi teklif edilmiş ve teklif kabul edilerek görüşülmeye başlanmıştır. İlk sözü alan Mersin mebusu Selahaddin Bey, kurtarılmış vilayetlerde hükümet teşkilatının sağlam bir şekilde kurulup işletilmesinin meclisin görevi olduğuna işaret etmiştir. Hükümet makinesi görevini yerine getirirse halkın ihtiyaçları temin edilecek ve şikayetleri, sıkıntıları ortadan kalkacaktır. Bu nedenle “fevkalade usullere” meyledilmesi yönünde mecliste var olan eğilimi reddetmiştir. Hukuk ve nizam çerçevesinde dahi çözülmekte güçlük çekilen meselelerde, olağanüstü yetkilerle keyfi harekete tam yetki verilecek olursa “kendi idamımıza ferman verilmiş” olunur. Selahaddin Bey’e göre kurtarılmış vilayetler için öncelikle düşünülecek şey “emval-i ganaim, emval-i metruke, iskân, ibate, iâşe gibi meselelerin hallidir.” Bunların halli de para meselesidir. Özellikle İzmir’de terk edilmiş çok sayıda binanın bulunduğu işaret ederek Manisa’da, Aydın’da ve çevre yerlerde

²⁰³³ TBMMZC, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 125. İçtima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 123.

²⁰³⁴ TBMMZC, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 125. İçtima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 124.

açıkta kalmış ahalinin buralara trenlerle nakledilerek iskânlarını teklif etmiştir. Hayvanları gasp edilenlere çift hayvanı verilmelidir. Yakılmış köylerin ahalisini en yakın köylere yerleştirmek gerekir ve bunlara her türlü ziraî yardımın yapılması “vaciptir, mutlaktır, farzdır.” Ordunun elinde bulunan hayvanları ahaliye vermek için bu işi mahalline yani hükümete bırakmak gerekir. Selahaddin Bey’e göre tüm bu işler ancak hükümet tarafından yapılabilir. İaşe meselesinde de aynı yöntem uygulanmalıdır. Bunun dışında ahaliye 500 bin lira verelim demek, laftan öteye geçmeyecek bir tedbir olarak kalacaktır. Selahaddin Bey, emval-i menkule meselesinde ise bunların bir an önce paraya çevrilip bu gelirin muhacirler için sarf edilmesini ister. Bütün bu işleri “fevkalade” yetkilerle donatılmış olarak kurulacak dört heyet “lalettayin” bir şekilde ve birbirinden habersiz olarak yapacağına, merkezi hükümet tarafından verilecek talimatlar doğrultusunda hareket etmek çok daha faydalı sonuçlar verecektir. Selahaddin Bey’e göre Encümen-i Mahsus “Fevkalade Heyetler” kurulması teklifi ile işin kolayına kaçmıştır. “Ancak bu tarz müstebidane ve mutlaktır. Tarz-ı gayrimukayyettir. Bunun kadar fena bir şey yoktur.” Bu noktada Selahaddin Bey’in teklifi “ne Encümen-i Mahsus’un ne de Hükümetin dediğidir. Memalik-i müstahlasa geniş bir Aydın vilayeti, bir de Bursa vilayeti, Balıkesir, Biga, Çanakkale’den ibaret olan sahadır. Buralara iki müfettiş-i umumî tayin edilmelidir... Yoksa fevk-el kanun, fevk-el nizam şekillere gitmeye lüzum yoktur...”²⁰³⁵

Konu hakkında söz alan Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, düşmanın tahrip ettiği sahalara ait işlerin “adlî” ve “muavenet-i içtimaî” olmak üzere iki boyutunun olduğunu ifade ederek konuşmasına başlamıştır. Halk bir kitle halinde açıkta kalmış, başını sokacak bir yer aramaktadır. Buna karşılık öte tarafta “emval-i metrukeler” boş bir şekilde durmaktadır. Ayrıca “iaşe ve ilbasları” da gereklidir. Sonra bir de “menhubat” meselesi vardır. Bunlar yerli yerine teslim edilmelidir. Şimdi ziraat zamanı olduğuna göre muhtaç çiftçiye tohumluk vermelidir. Aksi halde seneye hepsi açlıktan ölecektir. Bu tablo karşısında Rıza Nur Bey bir de eldeki teşkilata bakıp gerçekçi olunmasını ister. “Devlet idaresinin bize devrettiği bir takım eski usul ve kanunlar vardır.” Bununla iş yapılamayacağına inanan “Encümen-i Mahsus” bir takım olağanüstü tedbirlere müracaat etmek istemiştir. Ancak Doktor Rıza Nur Bey’e göre hükümet “fevkalade tedbir” almak için birbiriyle çelişen ve birbirini

²⁰³⁵ TBMMZC, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 125. İçtima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 126-128.

yok sayan bir “kudret-i idariye” oluşturmak yoluna da gidemez. Bu yapılırsa idarede karmaşa ve kaos doğacaktır. Encümen-i Mahsus’un teklifinde buna neden olacak pek çok düzenlemenin varlığına temas eden Rıza Nur Bey, fevkalade yetkilerle donatılmış heyetlerin Sıhhiye’nin, Adliye’nin ve diğer vekaletlerin işleyişine doğrudan müdahale edeceğini ve bu durumun plansız ve birbirinden kopuk hareket tarzını beraberinde getireceğini söylemiştir. Buna karşılık hükümet, bazı kanun ve talimatnameler hazırlama ihtiyacı duymuştur ki, “Muavenet-i İctimaiye” ve “Menhubat Komisyonları” ile bunların işleyişini denetleyecek “Murakabe Heyetleri”nin kurulması teklifinde bulunmuştur. Eğer bunlar kabul edilecek olursa zaten menhubat, iâşe ve iskân konularını düzenleyecek komisyonların kurulması kararını alan hükümet, bu kanun ve talimatlar doğrultusunda söz konusu komisyonların mesaisi ile muhtaç ahalinin yardımına koşabilecektir. Bununla birlikte vekaletlerin son derece ağır olan iş yükünü hafifletmek ve tahrip edilmiş bölgelerde adeta onların gözü ve kulağı olmak üzere hükümetin “Murakabe Heyetleri” kurulması teklifinde de bulunduğunu hatırlatan Rıza Nur Bey, “Müfettiş-i Umumîlik” konusunun gündeme geldiği şu sırada aslında hükümetin de benzer bir çözüm düşündüğünü söylemiştir. Müfettiş-i Umumîliklerin kurulması vakit alacağından hükümet bu işin aciliyetine binaen dört adet “Murakabe Heyeti”nin kurulmasını teklif etmiştir. Meclis kabul ederse hükümet bu kanun ve talimatlar doğrultusunda çalışmaya başlayacaktır.²⁰³⁶

Vilayat-ı Müstahlasa Encümen-i Mahsusı üyelerinden Lazistan mebusu Ziya Hurşit Bey, şimdiye kadar kurtarılan vilayetler adına yapılan teşkilat ve idarenin yeterli olmadığına dair encümende oluşan kanaat üzerine bu teklifi hazırladıklarını ifade eder. Selahaddin Bey’in aksine merkezi hükümetin tek başına bu zor işlerin üstesinden gelmesinin mümkün olamadığı fikrini savunmuştur. Kurtarılan sahalarda iki milyondan fazla nüfusun yaşadığı dikkate alınacak olursa böylesine geniş ve kalabalık bir saha ile merkezî hükümetin ne dereceye kadar meşgul olabileceğini soran Ziya Hurşit Bey heyetlerin, merkezi hükümetin otoritesini sarsacağından endişe edildiğini halbuki gönderilecek heyetlerin oradaki memurlar üzerinde amir olacaklarını ve bu nedenle ortada endişelenecek bir durum olmadığını açıklamıştır. Hükümet iâşe ve iskan işlerinde yeterli çabayı göstermemiş, süratli bir şekilde adımlar atamamış olduğundan Encümen-i Mahsus’un işi öncelikle bu meselelerdir. Merkezî hükümetin bulunduğu yerden bu işleri

²⁰³⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 129-130.

yapması mümkün değildir. Örneğin İzmir’e 20 bin lira tohumluk verilirken, İzmir’den daha ziyade tarımla uğraşan başka yere 5 bin lira verilmiştir. İşleri tek bir makamda toplamak yerine “mahallinde bu işler için en acil ve en katî kararlar ittihaz edebilecek heyetler teşkil edilmesi” gereklidir.²⁰³⁷ Araya giren İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey, hükümetin de bölgeye heyetler gönderme niyetinde olduğunu beyan etmesi üzerine Ziya Hurşit Bey, “Hükümetin gönderdiği heyet icra salahiyetine haiz olmadıktan sonra ve icra işlerini yapamadıktan sonra onlar neye yarar?” sorusunu yöneltmiştir. Mutasarrıf ya da bir başka mülkî amir merkezle haberleşmekte, “kırtasiye” işinden öteye geçemeyecektir. Oysaki Encümen-i Mahsus’un göndereceği heyet pek çok daireyi bir araya toplayarak onlara vazife verecektir. Bu nedenle Ziya Hurşit encümenin teklifinin kabul edilmesini ister.²⁰³⁸

Lazistan mebusu Doktor Abidin Bey de Ziya Hurşit’le aynı yaklaşım içerisinde “İcra salahiyetini haiz olan meclis neden o işi icra edemez?” diye sormuş ve fevkalade yetkilere sahip heyetlerin kurulmasına hükümetin neden karşı geldiğini anlamak istemiştir. Mademki ihtiyaç halinde meclis icra yetkisini kullanmayacak o halde sadece yasama yetkisini kullanan bir meclis haline dönüştürülmelidir. “... Fakat ihtiyaç karşısında biz icra salahiyetine de sahibiz. Binaenaleyh hükümet tarafından gönderilen memurların, heyetlerin katiyen hiçbir iş görmediğini her gün ve her saat avdet eden mebus arkadaşlarımız burada pek yanık surette söylüyorlar. Bunlara inanalım mı inanmayalım mı? (İnanıyoruz sesleri) Öyle ise bunun çare-i hallini bulmak lazımdır. Ben bunu tamamen kabul taraftarıyım...” diyen Abidin Bey, meclisin icra yetkisi doğrultusunda fevkalade heyetlerin kurulması için gerekli adımların atmasını ve bir an önce muhtaç ahalinin sorunları için çalışmasını ister.²⁰³⁹

Erzurum Mebusu Durak Bey, aslında encümenle hükümetin tekliflerinin aynı yönde olduğunu, her ikisinin de heyetlerin gönderilmesinden yana olduklarını, sadece yetki hususunda farklı yaklaştıklarını ifade etmiştir. Ardından Gaziantep mebusu Yasin Bey, hükümet ve encümen tarafından verilen tekliflerin birleştirilerek Encümen-i Mahsusla beraber Sıhhiye, Maliye, Dahiliye, Adliye, İktisat Vekillerinin katılımıyla

²⁰³⁷ TBMMZC, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 131-132.

²⁰³⁸ TBMMZC, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 134.

²⁰³⁹ TBMMZC, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 134.

yeni bir kanun teklifinin hazırlanması yolundaki teklifini meclise sunmuş ve teklif kabul edilmiştir.²⁰⁴⁰

28 Ekim 1922 tarihinde Encümen-i Mahsus ve söz konusu Vekillerin katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda Menhubat Komisyonlarının kurulması, geçici Ceza Mahkemelerinin tesisi ve Fevkalade Heyetlerin teşkiline dair üç kanun layihası hazırlanmıştır. Bunlara ilişkin Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanan mazbata 30 Ekim 1922’de meclise getirilmiştir.²⁰⁴¹ Mazbatada Menhubat Komisyonlarına dair kanun teklifinde ufak değişiklikler yapılması için hükümet ve encümenin uzlaşya vardığı belirtilir. Encümen, Fevkalade Heyetlere ilişkin olarak bu heyetlerin hükümetin talep ettiği gibi sadece Menhubat ve Emval-i Metruke Komisyonlarını değil; harbin neden olduğu iktisadî, sıhhî, malî her meselede hükümet teşkilatını sıkı bir şekilde denetleyerek bunları halkın ihtiyacı doğrultusunda çalıştırması yolunda görüş birliğine varmıştır. Çünkü bu heyetler sıradan bir Müfettiş-i Umumî derecesinde yetkiye sahip olarak iş göremeyeceklerdir. Bu nedenle Encümen-i Mahsus’un fikrine göre, heyetlerin faydalı bir şekilde iş görebilmesi için kanun ve nizamnameler çerçevesinde geniş bir takip ve denetim yetkisine sahip olmaları gereklidir.²⁰⁴²

Kurtarılan memleketlere gönderilecek fevkalade heyetler hakkında encümen tarafından hazırlanan yeni teklifin birinci maddesinde, “fevkalade” ifadesine yer verilmeyle birlikte “yetki” ifadesi kullanılmamıştır. Buna göre “Kurtarılan yerlerde harpten mütevellit idarî, iktisadî, malî, sıhhî mesaili ve halkın ihtiyaçlarını tetkik ile bu noktayı nazardan teşkilat-ı hükümeti hakkıyla çalıştırmak ve ... Menhubat ve Muavenet-i İctimaiye ve Emval-i Metruke Komisyonları faaliyetini yakından murakabe ve takip etmek üzere dört mahalde (Bursa, İzmir, Balıkesir, Kütahya) fevkalade heyetler teşkil olunmuştur...” İkinci maddede daha önce heyetlerin meclis üyelerinden seçilecek üç üye ile oluşacağı ifade edilmişken, şimdi bu üç kişiye ilaveten “istişarî reye sahip” Maliye, Adliye, Muavenet-i İctimaiye, Dahiliye ve İktisat Vekaletleri memurlarından seçilecek birer kişinin bulunması istenmiştir. Üçüncü maddeye göre heyetler, Büyük Millet Meclisi’ne bağlı ve ona karşı sorumlu olarak çalışacaklardır. Daha önce heyetlerin, memurlara doğrudan işten el çektirme yetkisi verilmişken yeni teklifteki dördüncü maddeye göre heyetlerin, tayin ve azilleri merkeze ait olan memurların

²⁰⁴⁰ Yasin Bey’in teklifi için bkz. **CA. 30. 10. 66. 439. 20/3. TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 125. İctima, 24 Teşrinievvel 1338, s. 135.

²⁰⁴¹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 129. İctima, 30 Teşrinievvel 1338, s. 259.

²⁰⁴² **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 129. İctima, 30 Teşrinievvel 1338, s. 259.

görevden alınması ya da haklarına soruşturma başlatılması için ilgili vekaletle teklifte bulunabilecektir. Üç gün içerisinde cevap alınamazsa işten el çektirme yetkisine sahip olurlar. Kanunun komisyonların varlığı müddetince yürürlükte olacağı beşinci maddede yer almıştır.²⁰⁴³

Kanun tekliflerinin okunmasından sonra ilk olarak Menhubat Komisyonlarının kurulması teklifinin görüşülmesine geçilmiştir. Karahisarısahip mebusu Mehmet Şükrü Bey, bu komisyonların göreceği vazifeyi yerel mahkemelere havale etmenin çok daha faydalı olacağını söylemiştir. Ertuğrul mebusu Necip Bey ise meselenin bu kadar kolay olmadığını malı elinden alınmış çok sayıda insanın bugün mağdur olduğunu, bu malları silah zoruyla idare eden insanların bulunduğunu beyan eder. “Mademki hükümet var, buna çözüm bulmalıdır.” Necip Bey maddenin aynen kabulünü istemiştir. Tunalı Hilmi Bey ise 18 Eylül’den beri görüşülen bu teklifin artık sonuçlandırılmasını ister.²⁰⁴⁴ Görüşmelerin ardından birinci maddenin oylamasına geçilse de mecliste yeterli sayı olmadığı için oylama gerçekleşmemiştir.²⁰⁴⁵

Birinci maddenin oylaması Saltanatın kaldırılması ve Lozan’a hazırlıkla ilgili işlerin önceliği nedeniyle ancak 15 Kasım’da gerçekleşmiş ve madde kabul edilmiştir.²⁰⁴⁶ Diğer maddelerin görüşülmesine 18 Kasım’da da devam edilmiş ve 20 Kasım 1922’de “Yunanlılardan Tahlis Olunan Mahallerde Menhubat Komisyonlarının Suret-i Teşkiliyle Vezaifine Dair Kanun” kabul edilmiştir.²⁰⁴⁷ Böylece düşmandan kurtarılan “ecza-yi vatanda” menkul ve gayrimenkulleri gasp edilen şahısların mağduriyetinin giderilmesi esasa bağlanmıştır. Meclis Menhubat Komisyonlarına ilişkin kanunu kabul etmekle birlikte, kurtarılmış bölgelere fevkalade heyetlerin gidişine dair teklifi reddetmiştir. Bu halde TBMM Hükümeti Muavenet-i İçtimaiye, Menhubat ve Emval-i Metruke Komisyonları aracılığıyla “vilayat-ı müstahlasa” ahalisinin yaralarını sarmaya çalışmıştır.

Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonları bundan sonraki süreçte 25 Eylül 1922 tarihli kanun kapsamında hazırlanan 19 Ekim 1922 tarihli “İstirdat Olunan Mahallerde Tamirat

²⁰⁴³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 129. İçtima, 30 Teşrinievvel 1338, s. 261.

²⁰⁴⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 129. İçtima, 30 Teşrinievvel 1338, s. 263.

²⁰⁴⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 129. İçtima, 30 Teşrinievvel 1338, s. 269.

²⁰⁴⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 138. İçtima, 15 Teşrinisani 1338, s. 516.

²⁰⁴⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 140. İçtima, 18 Teşrinisani 1338, s. 553-561. **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 141. İçtima, 20 Teşrinisani 1338, s. 10-11. “Yunanlılardan Tahlis Olunan Mahallerde Menhubat Komisyonlarının Suret-i Teşkiliyle Vezaifine Dair Kanun”, 20 Teşrinisani 1338, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 339. “Menhubat Komisyonu”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Teşrinisani 1338, No. 665, s. 2.

İcrası İçin Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının Suret-i Teşkil ve Vezaifine Ait Talimatname” doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüştür. İzmir’de Vali Abdülhalik (Renda) Bey’in başkanlığında oluşturulan “Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu”nda Sıhhiye Müdürü Sadreddin, Defterdar, Nafia Başmühendisi, Ahz-ı Asker Şubesi Reisi, Belediye Reisi ile ahali arasından seçilmiş Karacazade Hakkı, Alemdarzade Ethem ve Hacı Mithat Beyler yer almaktadır.²⁰⁴⁸ Sıhhiye Müdürü Sadreddin Bey, komisyonun çalışmalarına dair yaptığı açıklamada hazırlanan planlar neticesinde evlerin inşasına başlandığını, aynı zamanda hanesi tahrip olanlara heyet-i fenniye raporları doğrultusunda yapılan para yardımları ile tamir ve inşa faaliyetlerinin sürdüğünü ifade etmiştir. Aldıkları parayı bu iş dışında sarf edenlere talimatname gereğince “emval-i miriye”yi sirkat cezası” uygulanacağı hükme bağlanmıştır.²⁰⁴⁹

Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti, yaklaşan kış ayları öncesinde İzmir vilayetiyle Aydın ve Manisa livalarına 1.500; Bursa vilayetiyle Ertuğrul ve Karesi livalarının her birine 500 takım kaput, ceket ve pantolondan ibaret olmak üzere kışlık elbise göndermiştir.²⁰⁵⁰ Hükümet bunun yanında muhtaç ahalinin iâşesini de temine devam etmiş ancak iskân işlemleri tamamlanmış ve 18 yaşından büyük olup, çalışmaya kudreti olanların iâşelerini kesmiştir.²⁰⁵¹ Bununla birlikte İzmir Sıhhiye Müdüriyeti tarafından muhacirler için “bir dispanser ve bimarhane” hizmete açılmıştır.²⁰⁵²

14 Ekim’de Ankara’dan ayrılarak İzmir’e giden Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, seyahati dönüşünde kurtarılmış vilayetlerdeki izlenimlerine dair meclise önemli açıklamalarda bulunmuştur. Her şeyden önce Afyon ve Eskişehir’den başlayıp İzmir’e kadar pek büyük bir sefalet mevcut olduğuna temas eden Hasan Fehmi Bey, Yunan Ordusu ile giden Rum ve Ermeni nüfusun geride bıraktıkları haneleri ve eşyaları

²⁰⁴⁸ “İzmir Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu”, **Vakit**, 24 Teşrinisani 1338, No. 1778, s. 3. Hükümetin ilgili talimatname doğrultusunda kurduğu Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının yanı sıra yerli halk tarafından İzmir’de “harikzedelere ve eytama” hizmet etmek amacıyla “Yardım Derneği” adıyla bir teşkilat meydana getirildiği “Hakimiyet-i Milliye” tarafından yazılmaktadır. “İzmir’de Harikzedelere Yardım”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Teşrinievvel 1338, No. 644, s. 2. Bu heyet, İzmir muhtaçları için İstanbullulardan yardım talep etmek üzere 200 kişilik bir heyetle İstanbul’a gitmiştir. Heyet Ayasofya’da mevlut okutup yardım talep etmiştir. Toplanan yardımlar Muavenet-i İctimaiye Müdüriyeti tarafından İzmir’e sevk edilen 600 muhaciri taşıyan vapurla birlikte sevk edilmiştir. Bu eşya arasında 10 bin kadar elbise ve kaput bulunmaktadır. “Garbî Anadolu’ya Muavenet”, **Vakit**, 13 Kanunievvel 1338, No. 1797, s. 3. Bu heyet içerisinde yer alan Saruhan Mebusu Necati Bey de yatak, yorgan ve nakit para yardımlarını kabul etmiştir. Bu çabaları neticesinde Manisa’ya 80.000 lira ve 3.000 yatak göndermeyi başarmıştır. “İzmir Felaketzedelerine Vasî Muavenet”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Kanunievvel 1338, No. 681, s. 1.

²⁰⁴⁹ “Anadolu’da Yanan Evlerin İnşası”, **Vakit**, 24 Teşrinisani 1338, No. 1778, s. 3.

²⁰⁵⁰ “Kurtarılan Vilayetler Halkına Sıhhiye Vekaletinin Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Teşrinisani 1338, No. 673, s. 4.

²⁰⁵¹ “İzmir’de İâşeye Muhtaç Olmayanlar”, **Vakit**, 29 Teşrinisani 1338, No. 1783, s. 2.

²⁰⁵² “İzmir’de Sıhhiye Teşkilatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Kanunievvel 1338, No. 695, s. 3.

yaktıktan sonra yaşadıkları mahalleri terk ettiğine değinmiştir. İzmir’de yanan hanelerin toplam miktarı 20.000’i geçmektedir ve bunlar arasında çok azı Müslümanlara aittir. Bu yangın neticesinde İzmir’deki servet-i millinin büyük kısmı yok olmuştur. İzmir’deki toplam zarar 300 milyon altın lirayı geçmektedir.²⁰⁵³

Hasan Fehmi Bey, bu büyük sefalet karşısında meclisin ilk tedbir olarak 1,5 milyon liralık bir tahsisat ve sonrasında da 500 bin liralık bir tahsisat verdiğini söylemiştir. 1,5 milyonluk tahsisatın seyahat esnasında Eskişehir, Bursa, İzmir, Aydın, Manisa, Afyonkarahisar’a dağıtıldığını, aynı zamanda aşar ambarlarından zahire dağıtımının da gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Hasan Fehmi Bey 1,5 milyon liralık tahsisatın tamamen dağıtıldığını ve 500 bin liralık tahsisatın dağıtımına başlandığı bilgisini vermiştir.²⁰⁵⁴

Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının çalışmaları Kasım-Aralık 1922’de yoğunlaşmıştır. Örneğin Bandırma’daki maddî zarar komisyon tarafından 100 milyon lira olarak tespit edilir. Bununla birlikte tamirat ve inşaat için yeterli usta mevcut değildir. Bu maksatla İstanbul’dan usta talep edildiği gibi ilk etapta yangın mahallerindeki enkazın temizlenmesi için 500 esir askerî makamlarca istihdam edilmiştir. Bandırma’daki bu imkansızlıklara rağmen ilk etapta 400 dükkanın inşasına başlanmıştır. Hükümet Bandırma için 100.000 liralık bir tahsisat göndermiştir.²⁰⁵⁵

İzmir’deki tahribatın büyüklüğü karşısında Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının faaliyetlerini yakından incelemek üzere 1922 Aralık ayının son haftasında İzmir’e giden Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekili Tefik Rüştü Bey, incelemeleri tamamladıktan sonra 7 Ocak 1923’te Ankara’ya dönmüştür.²⁰⁵⁶ Tefik Rüştü Bey 8 Ocak 1923 tarihli “Hakimiyet-i Milliye” gazetesine seyahati hakkında ve imar faaliyetlerine dair önemli

²⁰⁵³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İctima Senesi 3, 146. İctima, 27 Teşrinisani 1338, s. 97. “Vakit” gazetesi de İzmir’de iskâna elverişli hanelerin azlığından bahsetmektedir. İskâna elverişli kısımlar daha çok Reşadiye ve Göztepe’nin dağ cihetleriyle Karşıyaka’da kalmıştır. “İzmir’de İskân Muamelesi”, **Vakit**, 9 Kanunievvel 1338, No. 1793, s. 3.

²⁰⁵⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İctima Senesi 3, 146. İctima, 27 Teşrinisani 1338, s. 98. Ordu Komutanı Nurettin Paşa kurtarılan sahalardaki “Muhacirin-i Müslimenin” içler acısı durumları karşısında “ihtiyaç-ı fevkaladeleri” için “Ordu tahsisat-ı fevkaladesinden” 5.000 liranın verilmesini emretmiştir. Kocaeli ve Ertuğrul sancaklarındaki muhacirlere de 2.500 lira tahsis edilmiştir. “Muhacirlerimize Teberri”, **Vakit**, 16 Kanunievvel 1338, No. 1800, s. 3.

²⁰⁵⁵ “Bandırma’da Hayat-ı Tabiinin Avdeti”, **Vakit**, 2 Kanunievvel 1338, No. 1786, s. 3. 1. Tahrip edilmiş sahaların yeniden imar ve inşasında usta ve işçi sıkıntısı genel olarak hissedilmiştir. Bu ihtiyacı temin etmek maksadıyla yerel düzeyde çözümler geliştirilmeye de çalışılır. Örneğin Manisa’da bir marangoz ve demircilik imalathanesi açılmış, burada 67 usta çalıştırılmıştır. “Manisa’da Büyük Bir İmalathane”, **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Kanunievvel 1338, No. 695, s. 3.

²⁰⁵⁶ “Tefik Rüştü Bey”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Kanunisani 1339, No. 707, s. 3. Gidişi hakkında bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İctima Senesi 3, 161. İctima, 23 Kanunievvel 1338, s. 5.

açıklamalarda bulunmuştur. Felaketzede ahalinin çokluğuna rağmen uğradığı İzmir, Manisa, Alaşehir, Afyonkarahisar ve Eskişehir’de “açıkta kalan, sefaletle uğrayan” kimse olmadığını ifade etmiştir. Bizzat halkın çalışması, hükümetin ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti’nin çabaları ile büyük bir aşama kaydedilmiştir. Gerek memur ve gerek mahalli heyetlerin hiçbirisinin yardımı esirgemediklerini belirten Tevfik Rüştü Bey, hepsine teşekkür borçlu olduğunu söylemiştir. “...İzmir Sancağı dahilinde alelacele bugün 10-20 bin haneyi derhal iskân edebilecek surette tedbir ittihaz kılınmıştır. Bütün bu gezdiğim yerlerdeki halk, Büyük Millet Meclisi’nin ve Hükümetin sözden ziyade fiilî olan mesaisine bilfiil müşahit olmuşlar ve her münasebetle memnuniyet ve şükranlarını muhtelif tezahürat ile ispat eylemişlerdir...”²⁰⁵⁷ Tevfik Rüştü Bey, ziyaret ettiği yerlerde muhtaç ahali için yapılan imar faaliyetlerine örnekler vermiştir. Örneğin İzmir’deki hastane genişletilmiş, bir doğumhane ve emzirme koğuşu ile bir çocuk yuvasının ilave edilmiştir. Ayrıca bir Darüleytam, bulaşıcı hastalıklar hastanesi, bakteriyoloji merkezi tesis edildiği gibi bir iç hastalıkları hastanesinin inşasına da başlanmıştır. Manisa’daki hastaneden ayrı olarak yeni bir hastanenin inşasına da başlanmış ve “Bimarhane” bitirilmiştir.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının faaliyetleri 1922 senesinden ziyade 1923 senesi içerisinde yoğunlaşmıştır. Komisyonların harcamaları incelenecek olduğunda 1923 senesi içerisinde komisyonlara daha fazla ödeneğin tahsis edildiği görülür. Bu durum aydın mebusu Doktor Mazhar Bey’in yukarıda temas ettiğimiz, tahsisatların azlığı nedeniyle verildikleri sene değil de bir sonraki seneye devredilerek sarf edildikleri şeklindeki tespitini de doğrulamaktadır. İzmir vilayetine ilişkin istatistik bunun güzel bir örneğidir.²⁰⁵⁸

Tablo 4.12. *İzmir’deki Muavenat-ı İctimaiye Komisyonunun 1922 ve 1923 senelerine ait harcamaları (CA. 30. 10. 5. 30. 37/19.)*

Livaların isimleri	Komisyonun talebi	1338 (1922) senesinde verilen	1339 (1923) senesinde verilen
Ödemiş	-	-	-
Urla	-	-	-
Alaşehir	25.000	15.000	10.000
Akhisar	-	-	-

²⁰⁵⁷ “Tevfik Rüştü Bey’in Beyanatı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Kanunisani 1339, No. 707, s. 1.

²⁰⁵⁸ **CA. 30. 10. 5. 30. 37/19.**

Eşme	40.000	3.500	365.000
Seferihisar	-	-	-
Çeşme	-	-	-
Tire	9.000	5.000	8.500
Salihli	136.800	5.000	131.800
Soma	-	-	-
Turgut	-	-	-
Foça	-	-	-
Karabük	-	-	-
Kula	-	-	-
Kırkağaç	-	-	-
Menemen	66.557	2.000	66.557
Nif	40.000	5.000	35.000
Bergama	919.069	3.000	316.069
Toplam	1.236.426	38.500	1.278.926

Görüldüğü üzere İzmir vilayeti için Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonu tarafından toplamda 1.236.426 lira talep edildiği halde 1922 senesi içerisinde bunun sadece 38.500 lirası verilmiştir. Ancak 1923'e gelindiğinde İzmir'deki muhtaç muhacirlerin hanelerinin inşası için verilen miktar 1.278.926 lirayı bulmuştur. Batı Anadolu'da Yunan tahribatına maruz kalan sahaların geneli için durum şöyledir:²⁰⁵⁹

Tablo 4.13. Muavenat-ı İçtimaiye Komisyonlarının Batı Anadolu'daki harcamaları (CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.)

Vilayet/Liva isimleri	Komisyonun talebi	1338 (1922) senesinde verilen	1339 (1923) senesinde verilen
İzmir Vilayeti	1.317.426	38.500	1.278.926
Bursa Vilayeti	1.122.915	5.000	1.117.915
Aydın Livası	60.000	-	60.000
Ertuğrul Livası	2.286.900	70.000	2.216.900
Eskişehir Livası	996.700	35.000	916.700
İzmit Livası	957.900	21.000	936.900
Balıkesir Livası	871.946	3.000	868.946
Kaleisultanıye Livası	18.750	-	18.750
Karahisarışarki Livası	28.000	-	28.000

²⁰⁵⁹ CA. 30. 10. 5. 30. 37/20.

Kütahya Livası	473.815	10.000	463.815
Toplam	8.134.356	1.865.000	7.951.852

Muavenat-ı İctimaiye Komisyonları aracılığıyla bu faaliyetler devam ederken hükümetin yukarıda sözünü ettiğimiz üzere özellikle 1923 senesinin sonlarına doğru Batı Anadolu'daki tamir ve inşaat işlerini şirketler aracılığıyla sürdürmek için somut adımlar attığı görülür. “Hakimiyet-i Milliye” hükümetin bu konuda tavrının net olduğunu özellikle de yabancı sermayeden azami miktarda yararlanma düşüncesinde olduğunu yazmıştır. Aydın'ın ve çevresinin yeniden inşası için Fransız “Pariba Bankası”na bağlı bir şirket talip olmuş ve Hükümet, inşaat sonrasında halkın vereceği kira bedellerini şirkete teminat olarak göstermiştir. Şirketin bunu kabul etmesi üzerine banka temsilcisi ile Hükümet adına Zekai Bey incelemeler yapmak üzere Aydın'a hareket etmiştir.²⁰⁶⁰

Yerel yönetimlerin de imar işlerinde yabancı sermayeleri tercih ve davet ettiği görülür. Bunun örneklerinden biri Eskişehir'dir. Eskişehir Belediye Reisi Hasan Basri Bey, “Hakimiyet-i Milliye” aracılığıyla mühendis ve yatırımcıları şehre davet etmiş ve şehirde yatırım yapılabilecek ticarî alanlar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.²⁰⁶¹ Eskişehir'in imarı ile ilgilenen şirketler hükümetin belediyeye kefil olmasını isteseler de hükümet bu teklife sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine Belediye Reisi Hasan Basri Bey, yatırıma istekli olan İsviçreli Mösyö Monteleo ve ortağı Hulusi Bey'le görüşmüş ve Belediye Meclisi'nin inşaata dair 19 maddeden oluşan şartnamesini kendilerine iletmiştir. Buna göre Eskişehir Belediyesi azami 500.000 liralık inşaat yaptıracaktır. Buna talip olan şirketler iki ay zarfında tekliflerini Belediyeye bildirecekler ve “itibar-ı malî mektuplarını” ileteceklerdir. İnşaat “icabat-ı fenniye ve sıhhiye” uygun bir şekilde Türk mimari tarzında yapılacaktır. Lüzumuna göre kargir, demir, betonarme ve ahşap olacaktır.²⁰⁶²

²⁰⁶⁰ “Yakılan Yerlerimizin İmarı İçin”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Eylül 1339, No. 911, s. 4. Özellikle yeniden inşa edilecek köylerin eğer küçükse birleştirilerek inşa edilmesi, aynı şekilde kasabalarda mağaza ve dükkanların birleştirilerek inşa edilmesi eğilimi ön plandadır. Bu konuda Diyarbakır mebusu Kadri Bey ve beş arkadaşının meclise 14 Eylül 1923 tarihinde bir teklif sundukları görülür. **CA. 30. 10. 5. 28. 38/2-3**. Örneğin Yunanlıların tahrip ettiği Urla'ya bağlı Kuşçular, Sarıabdallar ve Devederesi köyleri Kuşçular adı altında birleştirilerek yeniden inşa edilmiştir. “Yeni Yapılacak Köyler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Temmuz 1339, No. 858, s. 3.

²⁰⁶¹ “Eskişehir'in İmarı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Şubat 1339, No. 728, s. 3. Kemal Yakut, **Modern Eskişehir'in Doğuşu (1923-1938)**, 1. Baskı, Kebikeç Yayınları, Eskişehir, 2015, s. 28.

²⁰⁶² “Eskişehir'de İmarat Teşebbüsleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Teşrinievvel 1339, No. 934, s. 4.

Manisa Belediyesi'nin de Eskişehir Belediyesi gibi yabancı inşaat şirketlerini şehre davet ettiği görülür. Arşiv belgeleri arasında bulduğumuz Manisa ve Alaşehir'deki inşaat faaliyetlerine dair hazırlanan bir raporda Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu'nun faaliyetlerinden bahsedilmekle birlikte malî yetersizlikler nedeniyle bu faaliyetlerin yetersiz kalması sonucu müteahhitler aracılığıyla ya da doğrudan şirketlerin davet edilmesi gerekliliğinden söz edilmektedir.²⁰⁶³ 10 Eylül 1923 tarihli bir başka raporda Manisa'da 1 Kasım 1922'de işe başlayan Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu'nun 5 Nisan 1923'e kadar dört pavyonda toplam 64 baraka inşasını gerçekleştirdiği belirtilir. İnşaat için 1922 senesinde 12.500 ve 1923 senesinde de 3.000 lira olmak üzere toplamda 15.500 liralık tahsisat verilmiştir. Bu miktarın 124.564 kuruşu inşaat malzemesi için harcanırken, 625.436 kuruşu da amele ve usta parası olarak sarf edilmiş ve tahsisat kalmadığından inşaaata son verilmek mecburiyetinde kalınmıştır. Askerî makamlarca Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu'na inşaat için sadece üç vagon kereste verilmiştir. Raporun dördüncü maddesi daha önce yukarıda temas ettiğimiz gibi hükümet tarafından verilen tahsisatların yetersizliğini ortaya koyan bir diğer ifade niteliğindedir. Buna göre “Elde bir miktar kereste ve cam olmasına nazaran istasyon yakınında... 50 aileyi iskâna kafi baraka inşa etmek üzere daha 10.000 liralık tahsisat itası iktiza eylediği 5 Nisan 1339 tarihli tahriratla Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'ne... ve Saruhan Mutasarrıflığına yazıldığı ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Doktor Tevfik Rüştü Beyefendi hazretleri Alaşehir'e teşriflerinde keyfiyet başkaca müşahede buyurularak meblağ-ı mezburun itası vekil-i müşarüileyh tarafından şifaen vaat buyurulduğu halde ... havalenin vürut etmemesinden naşi” yukarıda sözü edilen 64 baraka dışında açıkta kalan muhacirler için bir şey yapmak mümkün olmamıştır.²⁰⁶⁴

²⁰⁶³ Manisa Belediye Reisi Enver Bey'in 4 Eylül 1923 tarihli raporu için bkz. CA. 272. 11. 16. 68. 10/10.

²⁰⁶⁴ Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu'na bağlı Sabık İnşaat Heyeti tarafından hazırlanan 10 Eylül 1923 tarihli rapor için bkz. CA. 272. 11. 16. 68. 10/9. 10 Eylül 1923 tarihli rapor üzerine Dahiliye Vekaleti'nden 27 Eylül 1923'te Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'ne gönderilen tahriratta İstasyon civarında 50 ailenin iskânına elverecek tarzda inşa edilecek barakalar için 10.000 liralık tahsisatın gönderilmesi ve böylece “en ziyade muhtaç-ı muavenet olan kısmın kış gelmeden iskân ve ibatalarıyla dağılmalarına meydan verilmemesi” istenmiştir. CA. 272. 11. 16. 68. 10/6. Durum Muavenet-i İctimaiye Vekaleti tarafından 6 Ekim 1923 tarihinde Maliye Vekaleti'ne bildirilmiş ve inşaat için gerekli olan 10.000 liralık havalenin gönderilmesi talep edilmiştir. CA. 272. 11. 16. 68. 10/4. Maliye Vekaleti'nden Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'ne gönderilen 28 Ekim 1923 tarihli yazıda Manisa'da hane ve baraka inşası için 1922 senesinde gönderilen tahsisattan bakiye kalan 16.650 liradan 8.900 liralık havalenin 14 Haziran 1923 tarihinde Manisa Muhasebeciliğine zaten gönderilmiş olduğu bilgisi verilmiştir. CA. 272. 11. 16. 68. 10/3. Bu bilgiyi alan Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti 31 Ekim'de Manisa Vilayeti'ne gönderdiği yazıda 14 Haziran 1923 tarihinde 8.900 liranın Muhasebeciliğe gönderilmiş olduğu bilgisini paylaşmış ve bu para ile vakit geçirilmeden inşaaata başlanması emrini vermiştir. CA. 272. 11. 16. 68. 10/2.

Bu raporlardan anlaşıldığı üzere Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının merkezden verilen tahsisatlar dairesinde 1922 senesi içerisinde Manisa’da yürüttüğü inşaat faaliyetleri yetersiz kalmış ve bu durumda Belediye nüfusun çevre şehirlere dağılarak yeniden muhacir konumuna düşmemesi için imar faaliyetlerini başlatmak adına yabancı şirketlerle temasa geçmiştir. “Hakimiyet-i Milliye”, Manisa’da yayınlanan “Yeni Saruhan” gazetesinden aktardığı haberinde Belediyeye merkezi Paris’te bulunan ve idarecileri arasında eski Hahambaşı Haim Naum Efendi’nin de yer aldığı bir şirketle İtalyan Mösyö Benzgalli’nin başında bulunduğu bir başka şirketin yanan yerlerin tamir ve inşası için teklifte bulunduğu faiz ve inşaatın süresi hususlarında pazarlığın devam ettiği bilgisine yer verilmiştir. Bu konularda anlaşmaya varılması ve Ankara’dan da onay alınması halinde ilk olarak şirketler tarafından 15-20 örnek ev inşa edilerek halka sunulacağı bildirilmiştir.²⁰⁶⁵

Merkezi hükümetin kısıtlı imkanlar dahilinde vereceği tahsisatlar ile inşaat ve tamir işlerini sağlıklı bir şekilde sürdürmenin mümkün olmadığı ve bu nedenle de özel sermayeden istifade edilmesi şeklinde mecliste ve hükümette genel bir eğilim olmasına ve yerel yönetimlerin de bu doğrultuda şirketlerle temasa geçmesine rağmen 1924’e kadar özel sektörden yararlanılamamıştır.²⁰⁶⁶

7. 5. 3. Mebusların hükümet çalışmalarını denetlemesi ve sundukları teklifler

Yunan işgalinden kurtarılan sahalara dair hükümetin ne tür tedbirler aldığı hususunda TBMM’deki mebusların daha ilk günden itibaren soru önergeleri ve çeşitli tekliflerde bulunarak hükümeti denetlediği görülmüştür.

Yunan Ordusunun çekilişi esnasında Batı Anadolu’da tahrip ettiği cami ve mescit gibi çok sayıda dini yapı ile vakıf binalarının tamiri için Evkaf Vekaleti bütçesine tahsisat ilavesine çalışılmıştır. İcra Vekilleri Heyeti’nin bu konuda hazırladığı ve Evkaf Vekaleti bütçesine 250.000 lira tahsisat ilavesini isteyen 10 Eylül 1923 tarihli teklifi 19 Eylül’de meclise gelmiş Maliye Encümeni’ne havale edilmiştir.²⁰⁶⁷ Maliye Encümeni

²⁰⁶⁵ “Manisa’nın İnşası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Teşrinievvel 1339, No. 935, s. 2. Gazetede Mösyö Benzgalli’nin şirketinin daha önce Mısır’da önemli inşaat faaliyetlerinde bulunduğu bilgisi de verilmiştir. “İzmir ve Manisa’da Ecnebi Teşebbüsâtı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Teşrinievvel 1339, No. 935, s. 2.

²⁰⁶⁶ Örneğin 100.000 lira sermaye ile kurulan ve Türk-Fransız ortaklı “İzmir Şehri ve Havalisi İmar ve İnşaat Şirketi” adı altında bir şirket kurulmuş ve 28 Nisan 1924 tarihli kararname ile kuruluşu hükümet tarafından onaylanmıştır. Şirketin merkezi İzmir’dir. Türk kurucular arasında Mustafa Mehdi ve Kırzade Mustafa Beyler yer almaktadır. **CA. 30. 18. 1. 1. 9. 23. 13.**

²⁰⁶⁷ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İctima Senesi 1, 21. İctima, 19 Eylül 1339, s. 179. **TBMMZC**, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 51. İctima, 10 Teşrinisani 1339, s. 316.

mazbatası ile hükümetin teklifi 1 Aralık'ta mecliste okunarak görüşülmüştür. Hükümetin teklifinde “eslaf-ı kiramın pek kıymettar yadigarları olan ve sanat ve tarih noktasından da mehafir-i milliyemizden bulunan” söz konusu abidelerin tamiri için asgari 10 milyon liraya ihtiyaç duyulduğu ancak buna malî durumun elvermediği belirtilmekle birlikte bu tamiratın geciktirilmemesi telafisi imkansız hasarlara neden olacağından bunların tamiri için hiç değilse ilk etapta 250 bin liralık bir meblağın Evkaf bütçesine ilavesinin düşünüldüğü ifade edilmiştir.²⁰⁶⁸ Maliye Encümeni de hükümetin bu teklifini uygun bulmuş ve görüşmelere geçilmiştir. Muş mebusu Osman Kadri Bey birinci maddede yer alan “Vilayat-ı müstahlasadaki abidat-ı İslamiye...” ifadesindeki “vilayat-ı müstahlasanın” kapsamını sormuş, Evkaf Müdür-ü Umumisi Şemseddin Bey, bu ifadenin kapsamını “gerek Şark'ta gerek Garp'ta, evet her yerde düşmandan istirdat olunan memalik” olarak açıklamıştır. Yapılan oylama neticesinde 250.000 liranın Evkaf bütçesine ilavesi TBMM tarafından kabul edilir.²⁰⁶⁹

Tahrip olan yerler hakkında Kırşehir mebusu Yahya Galip ve Cebelibereket mebusu İhsan Bey'ler tarafından 7 Eylül 1922'de hükümete bir soru önergesi verildiği görülür.²⁰⁷⁰ Hükümet namına Dahiliye Vekaleti tarafından 11 Eylül 1922 tarihiyle verilen yanıtta “İstirdat edilmekte olan mahaller ahalisinin ihtiyacat-ı asliyesini temine medar olmak üzere Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nden telgrafla mahallerine 15 bin lira gönderildiği gibi mahalline izam kılınan Muhacirin Müdürü ile 10 bin lira daha gönderilmiş ve Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye bütçesinin tadilinde daha vasi mikyasta muavenet ifa edileceği anlaşılmış, ... Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından ... levazım ihzar ve sevk edildiği gibi ... Hindistan ahali-i İslamiyesi'nin Başkumandanlık emrine mahsus teberruattan 100 bin lira da Maliye Vekaletince cepheye gönderilmiş olduğu” belirtilmiştir.²⁰⁷¹

²⁰⁶⁸ **TBMMZC**, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 60. İçtima, 1 Kanunievvel 1339, s. 710.

²⁰⁶⁹ **TBMMZC**, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 60. İçtima, 1 Kanunievvel 1339, s. 711-713, 718. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi Aydın, Manisa, Alaşehir ve Salihli'de düşman işgalinden nasibini alan cami, mescit ve mektep binalarının inşasının için Evkaf Vekaleti tarafından kararlaştırıldığı ve bunun projelerinin hazırlanması için Mühendis Hamdi Bey'in bölgeye gönderildiği haberini vermiştir. “Harap Şehirlerin İmarı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Teşrinisani 1339, No. 967, s. 3. Anadolu'da tahrip edilmiş dinî yapıların imarı için İstanbul'da bulunan Adile Sultan Vakfı gelirlerinin fazlası da kullanılmıştır. Düşman tarafından tahrip edilen köylerdeki cami, mescit ve mekteplerin tamiri için söz konusu vakfın mütevellisi tarafından verilen 100.000 kuruş Osmanlı Bankası Ankara Şubesi'ne 18 Şubat'ta havale edilmiştir. **CA. 30. 10. 198. 355. 6/3-1**. 100.000 kuruşluk makbuz 26 Şubat 1923'te bankadan alınarak Ankara Evkaf Müdüriyeti veznesine teslim edilmiştir. **CA. 30. 10. 198. 355. 6/2**.

²⁰⁷⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 22, İçtima Senesi 3, 98. İçtima, 7 Eylül 1338, s. 560.

²⁰⁷¹ **CA. 30. 10. 5. 28. 36/3**. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi Hint Müslümanları tarafından gönderilen paradan 100.000 liranın felaketzede ahali için tahsis edilmesi hakkında “Harbin pek tabii olan bunca

25 Eylül 1922 tarihli “Düşmandan İstihlas Edilmiş ve Edilecek Mahallere Muavenet Hakkındaki 31 Teşrinievvel 1337 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun”un kabulüne rağmen meclisteki bazı mebusların kendi seçim bölgelerinin tamir ve inşası için bir takım teşebbüslerde bulunduğu görülür. Örneğin Ertuğrul mebusları Mustafa Kemal ve Halil İbrahim Beyler Bilecik ve Söğüt’teki tahribata ilişkin 10 Ekim 1922 tarihli ve yedi maddeden oluşan bir teklifi İcra Vekilleri Heyeti’ne sunmuşlardır. Mustafa Kemal ve Halil İbrahim Beyler tekliflerinde Yunan vahşilerinin daima ilk saldırdığı yer olan “Bilecik ve Söğüt kasabalarının esbab-ı ümrani hakkında hiçbir şey düşünülmemekte olduğundan” şikayetçidirler. Her iki kasabanın baştan başa yakılarak kül haline getirildiğini, bütün ahalinin evsiz barksız kaldığını oysaki gazete sütunlarında görüldüğü gibi yardımların “İzmir ve Eskişehir gibi servet-i tabiîsi mevcut olan memleketlere” sarf edildiğini, Bilecik ve Söğüt halkının üvey evlat muamelesi gördüğünü belirtmişler ve ilk etapta yapılması gereken işleri yedi maddede toplamışlardır. Öncelikli olarak yangın yerlerindeki enkazın toplanması için 800 esir ya da işçinin gönderilmesini isterler. Baraka ve hane inşası için gerekli olan keresteler askerî fabrikalarda üretilmeli ve nakil ücretinden muaf olarak Bilecik’e nakledilmelidir. Muhtaç ahaliye yapılacak yardım için tahsis edilen para mümkün olduğu nispette nakden verilmelidir. İstanbul’dan getirilecek olan inşaat malzemesinin vergiden muaf tutulması ve inşaatın Hükümetçe garanti edilmek şartıyla bir şirkete ihale edilmesi gereklidir. Mevcut Bilecik Mutasarrıfı Adil Bey böylesine geniş çaplı bir faaliyeti yürütebilecek kudrete sahip olmadığından “bu kudrete nail bir mutasarrıfın izam buyurulmasını” istemişlerdir.²⁰⁷²

Teklif 12 ve 15 Ekim 1922’de Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nce verilen yanıtlarda düşman tahribatına uğramış memleketlerden birinin diğerine tercih edilmiş gibi gösterecek tarzda hiçbir muamele ve yardım yapılmamış olduğu, her birine ihtiyaçları doğrultusunda uygun olan yardımın yapıldığı ifade edilmiştir.²⁰⁷³ Sıhhiye

mesail ve gavaili arasında Sevgili Başkumandanımızın kadirşinas teşebbüsleri, yüksek bir şefkat ve necabet eseri” değerlendirmesinde bulunmuştur. “Felaketzedelerimize Yüz Bin Lira”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Eylül 1338, No. 602, s. 1. “Sıhhiye Vekaleti’nin Muaveneti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Eylül 1338, No. 608, s. 2.

²⁰⁷² **CA. 30. 10. 140. 4. 8/2-3.** “Hakimiyet-i Milliye”, Bilecik ve Söğüt kasabalarının yeniden inşa ve imarı hususunda Ertuğrul mebusları Mustafa Kemal ve Halil İbrahim Beylerin bir teşebbüste bulundukları haberini vermektedir. “Bilecik ve Söğüt Kasabalarının İhyası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Teşrinievvel 1338, No. 638, s. 3.

²⁰⁷³ **CA. 30. 40. 140. 4. 8/1.** Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey 12 Ekim’de verdiği ilk yanıtta 31 Ekim 1921 ve 25 Eylül 1922 tarihli kanunlarla zaten tahsisat verilmiş olduğu ve Bilecik gibi yardıma muhtaç

Vekaletinin yanıtı İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey tarafından da 15 Ekim’de meclisin bilgisine sunulmuştur.²⁰⁷⁴

Bandırma ve Erdek kazaları ahalisinin durumu ve ihtiyaçları hakkında Karesi mebusu Abdulgafur, Hasan Basri, İbrahim Cevdet Beyler tarafından 1922 Kasım ayı başında bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapor doğrultusunda Dahiliye Vekaleti tarafından ilgili vekaletler nezdinde girişimde bulunularak bilgi alınır. Buna göre 15 Ekim’de Karesi livasına sevk ve iâşe tertibinden ayrı ayrı 750.000 ve tamir masrafı olarak da 60.000 liralık havale gönderildiği, 16 Ekim’de liva Sıhhiye Müdürü ve takip eden tarihlerde de Ayvalık, Edremit, Gönen, Bandırma hükümet tabiplerinin tayin edildikleri Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nin 14 Kasım 1922 tarihli tezkeresinden anlaşılmaktadır.²⁰⁷⁵

Yakılan ve tahrip edilen hanelerin inşa ve tamirleri için ihtiyaç duyulan kerestelere dair Aydın mebusu Esad Efendi’nin yurt dışından kereste getirilmesi ve bunun gümrük vergisinden muaf tutulmasını teklif ettiği görülür.²⁰⁷⁶ Teklif Layiha Encümeni’nce uygun bulunarak Maliye ve İktisat Encümenine gönderilir.²⁰⁷⁷ 21 Kasım 1922 tarihli toplantıda da 18 Haziran 1922 tarihli ve 239 numaralı “Meccanen Kereste Kat’ine Dair Kanun”un birinci maddesinin yorumlanması hakkında Hükümetin tezkiresi okunur.²⁰⁷⁸ Hatırlanacağı gibi daha önce temas ettiğimiz bu kanunun birinci maddesinde “Harik, seylap, hareket-i arz ve ahvali-i harbiye, isyan ve mıntıka-i harp ittihazı hasebiyle vuku bulan tahribat ve istiladan mütevellit afat neticesinde tamir ve inşasına lüzum görülen mesakin ve müştemilatın... tamiri ve genişletilmesi için” İktisat Vekaleti tarafından belirlenecek süre zarfında gerekli kerestelerin mirî ormanlardan ücretsiz

çok sayıda kasaba bulunması nedeniyle her biri için ayrı ayrı kanun yapmanın mümkün olmadığı ifade edilir. **CA. 30. 10. 132. 947. 10/2.**

²⁰⁷⁴ **CA. 30. 10. 132. 947. 10/1.**

²⁰⁷⁵ **CA. 30. 10. 80. 529. 7/1-18.**

²⁰⁷⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 138. İçtima, 15 Teşrinisani 1338, s. 506. Tahribatın büyüklüğü karşısında artan kereste ihtiyacı iç piyasadaki kereste fiyatlarının yükselmesine neden olmuş bu durum da dışarıdan kereste ithalini zorunlu hale getirir. Ancak yerli üreticiyi korumak, ithalatı engellemek adına konulmuş yüksek gümrük vergisi de dışarıdan kereste getirilmesini engellemektedir. Buna ilaveten içeride el hızarlarıyla üretilen yerli kereste, su hızarıyla üretilen yabancı keresteyle kıyaslandığında inşaata çok uygun değildir. “Kereste Fiyatları”, **Vakit**, 30 Teşrinisani 1338, No. 1784, s. 3.

²⁰⁷⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 141. İçtima, 20 Teşrinisani 1338, s. 10. **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 142. İçtima, 21 Teşrinisani 1338, s. 24. “Büyük Millet Meclisi Encümenlerinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Teşrinisani 1338, No. 1782, s. 3. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İçtima Senesi 3, 169. İçtima, 6 Kanunisani 1339, s. 201.

²⁰⁷⁸ **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 142. İçtima, 24 Teşrinisani 1338, s. 14.

kesimine izin verilmişti.²⁰⁷⁹ 3 Şubat 1923 tarihli toplantıda bu maddenin yorumuna dair İktisat Vekaleti mazbatasının “müstaceliyet şartıyla meclis gündemine alınması Bolu mebusu Şükrü Bey tarafından teklif edilmiş, Ertuğrul mebusu Mustafa Kemal Bey de “memalik-i müstahlasa ahalisi ve bilhassa Yunanlılar tarafından mezalim ika edilen halkın” bu maddeden istifadeyi beklemekte olduğunu ilave etmiştir. Hükümet ve İktisat Vekaletinin mazbatalarının “müstaceliyet şartıyla” gündeme alınması yapılan oylama ile kabul edilir.²⁰⁸⁰ Bununla birlikte meclis zabıtları üzerinde yaptığımız incelemeler neticesinde mazbataların tekrar meclis gündemine getirilmediği görülmektedir. Aynı şekilde hane tamir ve inşası için ücretsiz olarak kereste kesimine izin veren bu kanunun varlığı nedeniyle Esad Efendi’nin teklifi neticesinde herhangi bir yasal düzenlemeye ihtiyaç duyulmadığı görülür.

Kurtarılan vilayetlerin imar, iskân, iaşe vesaire işleriyle ilgilenmek üzere İzmir mebusu Tahsin ve Kozan Mebusu Doktor Fikret Bey’in imzalarını taşıyan 24 Eylül 1922 tarihli “Memalik-i Müstahlasa Vekaleti”nin kurulması teklifi meclise sunulmuştur. Beş maddeden oluşan teklifte imar, iskân ve iaşe işlerinin süratle neticelendirilmesi için çeşitli vekaletlere düşen görevleri takip ve yerinde neticelendirmek üzere “Memalik-i Müstahlasa Tamirat Vekaleti”nin kurulması teklif edilir. Vekaletin diğer vekaletlerin sahip olduğu hukuk ve yetkiye sahip olmakla birlikte teşkilatının “münhasıran merkeze merbut” olacağı ifade edilmiş, gerekli teftişi yapmak üzere iki “seyyar müfettişin” tayin edilmesi ikinci maddede yer almıştır. Vekalet, Büyük Millet Meclisince varlığına gerek kalmadığı kararının verilmesine kadar çalışmalarını sürdürecektir.²⁰⁸¹

Layiha Encümeni’ne havale edilen teklif hakkında 5 Ekim tarihli mazbata düzenlenmiş ve “bizde öteden beri yeni bir vazife karşısında yeni bir teşkilatla temin-i maslahat cihetine gidilmiş ise de bunda meseleyi işgal ve fazla masraftan başka netice hasıl olmadığından” böyle bir vekaletin varlığına ihtiyaç duyulmadığı ifade edilmiştir. Mazbatanın okunmasından “Teklif ret” sesleri yükselmiştir. Ancak söz alan Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey, Tahsin Bey’i bu teklifinden dolayı tebrik etmiş, bugün pek çok mesele için vekaletler kurmuş olan Meclisin, memleketin yeniden imarı gibi önemli bir meselede de bir vekalet kurmasını çok görmemek gerektiğini ve bunun bir zorunluluk olduğunu söylemiştir. Çünkü bugün “Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi,

²⁰⁷⁹ 18 Haziran 1922 tarihli “Meccanen Kereste Kat’ına Müsaade İtasına Dair Kanun” için bkz. **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 286.

²⁰⁸⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 27, İctima Senesi 3, 186. İctima, 3 Şubat 1339, s. 139.

²⁰⁸¹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 114. İctima, 7 Teşrinievvel 1338, s. 294.

Sihhiyeye kalbedilmiş, o orada başka bir türlü iş görmekte, beride Hilal-i Ahmer başka türlü iş görmektedir...” Bu dağınık yapıyı tek bir teşkilat etrafında bir araya getirmek zorunluluktur. Tunalı Hilmi Bey’in bu sözlerine rağmen teklif oylamaya konulmuş ve reddedilmiştir.²⁰⁸²

Gümüşhane mebusu Mustafa Bey, 9 Ekim 1922 tarihli oturumda kurtarılmış vilayetler ahali için ithal edilecek ilaç ve tıbbî malzemelerin bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisinden muaf tutulmasını teklif etmiş ve teklifi Layiha Encümeni’ne havale edilmiştir.²⁰⁸³ Encümenin hazırlamış olduğu mazbatada “eczanelerin ziyana uğrayan diğer emval-i hususiyeden farkı görülmediğinden” teklifin reddine dair görüş beyan edilmiştir. Yapılan oylama neticesinde de teklif reddedilmiştir.²⁰⁸⁴

1923 senesi başında hükümetin tahrip edilmiş olan sahaların imarı için attığı adımlara bir yenisi daha eklenmiştir. Daha önce Vilayat-ı Şarkıye mültecilerini incelerken temas ettiğimiz üzere hükümet 4 Ocak 1923 tarihli teklifi ile Rus işgaline uğrayıp tahrip olmuş sahalardaki “mesakinin süratle tamir ve inşası masrafları” için Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye ve Maliye Vekaleti bütçelerine tahsisat ilavesini istemiştir.²⁰⁸⁵ Hükümetin dört maddeden oluşan teklifinde Yunan işgaline maruz kalan Batı Anadolu’daki muhacirlere ait meskenlerin tamir ve inşasına yer verilmediği görülür. Ancak 5 Ocak 1923 tarihli Maliye Encümeni mazbatasında “mübarek vatanın” doğusunun ve batısının birbirinden ayrılamayacağı ve bu nedenle Batı Anadolu’da Yunan tahribatına maruz kalmış sahalara da bu kanun kapsamında yardımda bulunmak gerektiği şu şekilde ifade edilmiştir:

“... Her vatandaşın, her köşesini aynı hararet ve aynı samimiyetle sevdiği ve sakındığı mübarek vatanımızın herhangi bir tarafına ihtiyaç ve imkan derecesinde yardım etmek hepimizin boynumuza borç olduğundan encümen bu layihanın esasında bittabi itiraz edecek bir nokta görmemiştir. Şu kadar ki, bu yardımı memleketin aynı vaziyetteki bütün aksamına teşmil etmek lüzumu da aşıkardır. İstiklal Harbinin en çetin

²⁰⁸² **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 114. İctima, 7 Teşrinievvel 1338, s. 295.

²⁰⁸³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 115. İctima, 9 Teşrinievvel 1338, s. 315.

²⁰⁸⁴ **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İctima Senesi 3, 118. İctima, 12 Teşrinievvel 1338, s. 370.

²⁰⁸⁵ Hükümetin hazırlamış olduğu kanun teklifinin birinci maddesi şu şekildedir: “Havali-i Şarkiyede Rus istilasına maruz kalan mahaller ahalisinden dahildeki memalike hicret etmiş olanların tamamen memleketlerine sevk masraflarına karşılık olmak üzere Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye’nin 339 senesi bütçesinde açılacak faslı mahsusa yüz elli bin ve havali-i mezkurede muharebeler dolayısıyla kısmen veya tamamen düşar-ı hasar olan mesakinin tamir veya yeniden inşası masarifi karşılığı olmak üzere Maliye bütçesinde küşat olunacak fasl-ı mahsusa beş yüz bin lira tahsisat vaz’ olunmuştur.” **TBMMZC**, Devre 1, C. 28, İctima Senesi 4, 14. İctima, 31 Mart 1339, s. 252.

ve en müşkül zamanlarında vaziyet-i coğrafîyesi ve cepheye kurbiyeti itibariyle memleketin başka taraflarına nazaran malî ve bedenî daha fazla fedakarlıklara katlanan ve bunun neticesi olarak maddî büyük yardımlara ihtiyaç hasıl eden havalinin de kanun ahkâmından müstefit olması nazar-ı dikkate alınmış ve layihanın ikinci maddesi o yolda tadil ve tahsisat bir milyon liraya iblağ edilmiştir...”²⁰⁸⁶

Buna göre teklife ikinci madde olarak şu ifade ilave edilir:

“2. Ahiren Yunan istilasından tahlis ve istirdat olunan mahallerden gayrı aksam-ı memlekette ahval-i harbiye ilcasıyla kısmen veya tamamen harap olan kuradaki mesakinin tamir ve inşası Maliye bütçesinden (Ahval-i harbiye ilcasıyla harap olan mesakinin tamir ve inşası masarifi) namıyla açılacak Z/99 faslına bir milyon lira tahsisat vaz’ olunmuştur.”

Mazbatanın okunmasından sonra başlayan görüşmelerde söz alan Aydın mebusu Esat Efendi Aydın, Manisa, Alaşehir, Eşme ve diğer kasabaların halinin içler acısı olduğunu ve bu nedenle o taraflar ahalisini de düşünmek gerektiğini belirtir. “Oralar hem memalik-i müstahlasa hem de memalik-i müstahsıladır.” Oraya para vermek yatırım yapmak, “kendi tarlamıza tohum atmak demektir.” Aydın mebusu Esat Efendi’ye göre “Vilayat-ı Şarkîye’de dini bütün benim mazlum ve masum kardeşlerime yardım etmek hem vecibe-i vataniyedir hem fariza-i diniyedir. Vilayat-ı Şarkîye gibi Vilayat-ı Garbiye de aynı hisle mütehasıstır... Yoksa Vilayat-ı Garbiye’yi ayırmak benim için cinayettir...”²⁰⁸⁷

Aydın mebusu Doktor Mazhar Bey de muhacir ve mültecilere şimdiye kadar “sadaka nev’inden” yardımlar yapılmış olduğuna dikkat çeker. Şimdi verilecek olan bu bir milyon lira da tahribatın büyüklüğü karşısında hiç hükmündedir. Bununla ancak muhacir ve mültecilerin çocuklarına bayram harçlığı verilebilir ya da inşaat için ancak çivi alınabilir. En güzel örnek olarak Sakarya Muharebesi’nden sonra Eskişehir ve civarındaki felaketzedelere verilen paraları göstermiştir. Son zamanlarda Aydın ve İzmir civarına verilene paraların da aynı akıbete maruz kaldığını, bunlarla bir şey yapmak mümkün olmadığı için bir sonraki senenin bütçesine devredildiklerini hatırlatır. Bu kanun kabul edilecek olursa tıpkı geçmişteki gibi bazı kaygıları geçici olarak giderecek,

²⁰⁸⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 28, İctima Senesi 4, 14. İctima, 31 Mart 1339, s. 253. “Büyük Millet Meclisinde... Bazı Kanunlar Müzakere ve Kabul Olunmuştur”, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Nisan 1339, No. 778, s. 2.

²⁰⁸⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 28, İctima Senesi 4, 14. İctima, 31 Mart 1339, s. 254.

arzuları tatmin edecek ama “asıl derdi, çaresiz bir marazı tedavi için göz boyayan doktorların yapacağı kadar belki müessir olacaktır...”²⁰⁸⁸

Kütahya mebusu Ragıp Bey memleketin imarı söz konusu olduğunda doğu-batı ayrımının kesinlikle akla getirilemeyeceğine temas eden bir diğer konuşmacı olmuştur. O da Doktor Mazhar Bey gibi verilecek tahsisatın yetersizliğine vurgu yapmıştır. Ona göre “Bu para ile yüzer dirhem çivi bile alınamaz... Matlup olan imarın husulüne imkan yoktur. Belki ancak tedbir alınabilir.” Ragıp Bey’e göre eğer memleketin her köşesinin imarı amaçlanıyorsa bunun için çalışacak ayrı bir vekale ihtiyaç vardır. Böyle bir vekalet meydana getirilmedikçe alınacak tahsisatlar boşa gidecektir. Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur’la da bu konuyu özel olarak görüştüğünü ve kendisinin de bu düşünce de olduğunu kürsüden beyan eden Ragıp Bey’e göre “Vilayat-ı Şarkiye ve Garbiye diye bir şey yoktur. Bununla iştigal edecek bir vekil-i mesulün olması lazımdır.” Memleketin imarı işi bir ticaret ve şirket işidir. Verilecek olan bu bir milyon, bir şirkete sermaye olarak verilmelidir. Onlar bu sermayeyi bir taraftan çalıştırıp büyütürken diğer taraftan da bununla iş göreceklidir.²⁰⁸⁹

Kürsüye gelen Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, bu düşünceye katıldığını, imar işinin başka türlü yapılamayacağını beyanla “müstakilen” bu işle uğraşacak bir idarenin varlığına işaret etmiştir. Rıza Nur Bey, Kütahya mebusu Besim Atalay’ın oluşturulacak özel bir heyetin Fransa ve Belçika modelinin bizde de uygulanması çarelerini araştırması teklifine “Bendeniz de o fikirdeyim.” yanıtını verir. Çünkü Rıza Nur’a göre vekaletin işi çoktur ve bu işlerle ilgilinememektedir. Karahisarışarki mebusu Ali Sururi Efendi’nin bir milyon liralık yardımın sadece köylere yönelik olduğunu, kasabaların dahil edilmediğini hatırlatması üzerine miktarın azlığı karşısında kasabalar da dahil edilirse paranın hiç hükmünde kalacağını söylemiştir. Hükümet kasaba ve şehirlerden önce köyleri düşünmüştür.²⁰⁹⁰

Karesi mebusu Hasan Basri Bey, Rıza Nur’dan sonra uzun bir konuşma yaparak “Muavenet-i İçtimaiye” kavramının içeriğini sorgulamıştır. Vekaletlerin ilk kez oluşturulması esnasında “Sıhhiye Vekaleti” adının yanında “Muavenet-i İçtimaiye” adının da ilave edildiğini hatırlatan Hasan Basri Bey, oysaki bu vekaletin “hiçbir zaman Muavenet-i İçtimaiye vazifesini ifa edemediğinin” altını çizer. Bu vekaletin

²⁰⁸⁸ TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 255.

²⁰⁸⁹ TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 257-258.

²⁰⁹⁰ TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 259.

sorumluluğunu üstüne alan vekiller için daima “sıhhiye” kısmına eğilmiş “muavenet-i içtimaiye” vazifesiyle meşgul olmamışlardır. Ragıp Bey’i işaret ederek imar işi için yeni bir vekalet kurma teklifi karşısında hükümeti ve hazineyi yeni bir yük karşısında bırakmaktansa Sıhhiye Vekaleti’ne “Muavenet-i İçtimaiye” sorumluluğunu hatırlatmanın daha uygun olacağını ifade eden Hasan Basri Bey amacını şöyle açıklamıştır: “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti ya vardır ya yoktur. Varsa bu vekaleti ifa eden Vekil Bey ‘Vekalet kendi işiyle meşguldür, buna bakamaz’ diyemez. Esasen bu vekaleti kabul buyurmuş olduklarından dolayıdır ki, bu suale maruz kalmışlar ve cevap vermişlerdir. Verdikleri cevap bir vekilin vereceği cevaptan çok uzaktır. Eğer Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti vazifeleri meyanında ‘Muavenet-i İçtimaiye’ işleri yoksa esasen bunu fiilen kaldırmışlar demektir. Yoksa efendiler o halde Muavenet-i İçtimaiye meselesi münhaldır ve bundan vazgeçmişiz demektir. Artık muhacir meseleleri ile iştigal etmek bu bapta sualler beyhude olmak lazımdır. Şimdi biz Muavenet-i İçtimaiyenin nereye gittiğini arayıp bulmamız lazımdır...” Savaş, insanları hicrete zorlar ve bu doğaldır. İşgalden kurtarılmış memleketlerine dönmek de bir o kadar haktır. Ancak memleketin doğusunda da batısında da işgal sone erdiği halde hala memleketlerine dönememiş muhacirlerin varlığı meclisin mahcubiyetidir.²⁰⁹¹

Tartışmalar bu kanununla verilecek tahsisatın sorunu çözmekten ziyade geçici bir tedbir olduğu yönünde devam etmiştir. Bununla birlikte inşaat mevsimi geçmeden tahsisatın bir an önce verilmesi şeklinde bir düşünce de hasıl olur ve teklifin maddelerine geçilmiştir.²⁰⁹² İlk madde kabul edilmiş ve Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin iade masrafı olarak 150.000 lira tahsisat verilmesi kabul edilir.²⁰⁹³

Yunan tahribatına maruz kalan sahalara dair yardımı içeren ikinci maddenin görüşülmesine geçildiğinde bunun kapsamının nereler olacağı Pontus çetelerinin tahrip ettiği sahaların da dahil edilip edilmeyeceği tartışma konusu olmuştur. Kütahya mebusu Ragıp Bey “bir Şark ve bir Garp, bir Şimal, bir Cenup memleketleri yoktur. Bir Türkiye memleketi vardır. Türkiye’nin her tarafı muhtaç-ı tamirdir” diyerek bu tartışmanın yersiz olduğunu ifade eder.²⁰⁹⁴

İkinci maddenin görüşülmesi sırasında yaşanan bir diğer tartışma ise yardımın sadece köylere değil kasabalara da genişletilmesi adına Erzurum mebusları Nusret ve

²⁰⁹¹ TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 260.

²⁰⁹² TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 260-278.

²⁰⁹³ TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 279.

²⁰⁹⁴ TBMMZC, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 15. İçtima, 1 Nisan 1339, s. 296.

İsmail Beylerin yaptıkları teklifi üzerine başlamıştır. Nusret Bey “müsavatin” ancak bu şekilde mümkün olabileceğini ifade etmiştir.²⁰⁹⁵ Yapılan oylama neticesinde ikinci maddeye “kasaba” ifadesi eklenir. Bu haliyle yenilenen ikinci maddenin oylamasına geçilmiş ve ikinci madde kabul edilmiştir.²⁰⁹⁶ 1 Nisan 1923 tarihli oturumda kanunun genelinin oylanması adına toplantı yeter sayısına ulaşamadığı için 3 Nisan 1923 tarihli oturumda teklif oylamaya sunulmuş oy çokluğu ile kabul edilmiştir. “Havali-i Şarkıye Muhacirlerinin İadesi ve Mesakinin Tamir ve İnşası İçin Tahsisat İtasına Dair Kanun”un ikinci ve üçüncü maddesi şu şekildedir:

“2. Ahiren Yunan istilasından tahlis ve istirdat olunan mahallerden gayri aksam-ı memlekette ahval-i harbiye ilcasıyla kısmen veya tamamen harap olan kura ve kasabatta mesakinin tamir ve inşası için Maliye bütçesinde ‘Ahval-i harbiye ilcasıyla harap olan mesakinin tamir ve inşa masrafı’ namıyla açılacak Z/99 faslına bir milyon lira tahsisat vaz olunmuştur.

3. İkinci madde ile verilen tahsisat her mahalde ledelkeşif tahakkuk edecek tahribat bedeli imarına nazaran yüzde nispetinde tevzi ve sırasıyla en müstacel tamirat ve inşaata tahsis olunur.”²⁰⁹⁷

Kanunun tartışmaları sırasında mebusların üzerinde durdukları noktaları birkaç maddede toplamak mümkündür. Birincisi vatanın batısı ve doğusu arasında bir ayrımın yapılamayacağı hususudur. Bu konuda Meclisin hem fikir olduğu ortadadır. İkinci olarak “muavenet-i içtimaiye” alanında yetersiz kalındığı itiraf edilmektedir ve bu nedenle hem tahrip edilmiş memleketlerin yeniden imarı hem de bu memleketler ahalisine esaslı bir şekilde yardım edecek yeni bir teşkilatın oluşturulması talep edilmektedir. Dördüncü olarak da tamir ve inşaat faaliyetlerinin özel sermayelere ihale edilmesi yolunda mecliste genel bir eğilim söz konusudur. Benzer eğilimleri Mustafa Kemal Paşa’nın meclisin dördüncü toplantı yılını açış konuşmasında ve Ali Fethi Bey’in 14 Ağustos 1923’te kurduğu hükümet programında da görmek mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1923 tarihli meclisi açış konuşmasında Lozan Konferansı’nın devam ettiği ve barışın arifesinde olduklarını ifade etmiş ve bu yeni barış döneminde yapılması mecbur olan şeylere değinmiştir. “Millet ve memleketin ümran serveti, irfan ve medeniyeti ve hayat ve sıhhati için, katî ve ciddi bir program

²⁰⁹⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 15. İçtima, 1 Nisan 1339, s. 298.

²⁰⁹⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 28, İçtima Senesi 4, 15. İçtima, 1 Nisan 1339, s. 299.

²⁰⁹⁷ “Havali-i Şarkıye Muhacirlerinin İadesi ve Mesakinin Tamir ve İnşası İçin Tahsisat İtasına Dair Kanun” 3 Nisan 1339, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Dördüncü Kısım, s. 391.

daireesinde ilk sulh günlerinden itibaren bütün milletin ahenkli mesaisini temin eylemek” öncelikli vazife olacaktır.²⁰⁹⁸ Nüfus meselesinin bir memleketin en mühim “mesail-i hayatiyesi” olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, şimdiye kadar pek çok engel nedeniyle ilgilenilememiş olan bu meselenin yeni sene zarfında büyük bir ehemmiyetle ele alınacağını altını çizmiştir. Geçen senelerde sadece “Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinin” yurtlarına iadesine ve henüz memleketleri Yunan işgalinden kurtarılmamış olan “Garbi Anadolu mültecilerinin” iâşe ve iskânlarına yönelik olarak yürütülen “muavenet-i içtimaiye” işlerinin bu sene daha kapsamlı ve detaylı bir şekilde yürütüleceği belirtilir. Batı Anadolu’daki vilayetlerin kurtarılması üzerine öncelikli iş olarak bu memleketler mültecilerini iade etmek adına tahrip edilmiş haneleri tamir ve yeniden inşa etmek meselesine yoğunlaştıklarını 1923 senesi için de bu çalışmaların devam ettirileceğini ifade etmiştir. Düşmandan kurtarılan mahaller ile yangından zarar gören yerlerde inşaat faaliyetlerini kolaylaştırıp teşvik etmek için bunların beş sene vergiden muafiyeti hakkında bir kanun teklifinin hazırlandığının da altı çizilir.²⁰⁹⁹

Seçimlerin yenilenmesi ve 11 Ağustos 1923’te ikinci meclisin açılmasının ardından yeni hükümet 14 Ağustos 1923’te Ali Fethi Bey’in başkanlığında oluşturulmuştur. Ali Fethi Bey aynı gün, meclisteki eğilimlere de yer verecek şekilde hükümet programını okumuştur.²¹⁰⁰ “Hakimiyet-i Milliye devresinin icap ve mahsulü olarak teşekkül eden” Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nin savaş yıllarında bütün dikkatin cephelere verilmesi nedeniyle “layıkı veçhile neşv-ü nema bulamayıp sulha kadar memleket ihtiyacının mahdud bir bütçe ve nâ-kafî bir mesai ile tatmin edebildiğinin” altı çizilmiştir. Bununla birlikte meclisteki mebuslar mübadele ve imar işleri için ayrı bir teşkilata ihtiyaç duydukları kanaatindedirler. Doğrudan hükümet içerisinde yer verilecek bir teşkilat ile birbirinden ayıramayacak mübadelede ve imar işlerinin tek bir teşkilat altında yürütülmesinin hükümetçe uygun görüldüğü Ali Fethi Bey tarafından ifade edilmiştir. Bununla birlikte Yunan işgalinin neden olduğu tahribatın tamiri ve hanelerin bir an evvel inşası için hükümetin her türlü kolaylığı

²⁰⁹⁸ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C. 1, s. 302.

²⁰⁹⁹ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C. 1, s. 309, 315. 14 Ocak 1923 tarihli “Türkiye dahilinde müceddeden inşa edilecek mesakin ile istila ve hariklerden harap olan mahallerde yapılacak akarat vergilerinin beş sene müddetle muafiyetine dair kanun layihası” hakkında bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 45. 9. TBMMZC**, Devre 1, C. 26. İçtima Senesi, 3, 177. İçtima, 20 Kanunisani 1339, s. 437-438.

²¹⁰⁰ **TBMMZC**, Devre 2, C. 1, İçtima Senesi 1, 4. İçtima, 14 Ağustos 1339, s. 60-64. **TBMMZC**, Devre 2, C. 1, İçtima Senesi 1, 14. İçtima, 5 Eylül 1339, s. 427.

göstereceğinin de altı çizilmiş, inşaat için düşünülen çarenin “hususî sermayeleri bu inşaatı deruhte için teşvik eylemek” olduğu belirtilmiştir.²¹⁰¹

7. 5. 4. Muhtaç muhacirlerin emval-i metrukelerden istifadesini temin için yapılan çalışmalar

İttihat ve Terakki Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı devam ederken iç güvenlik gerekçesiyle Rus cephesine yakın bölgelerdeki Ermenileri cepheden uzak yerlere zorunlu göçe tabi tutmuştur. Bu doğrultuda “Tehcir Kanunu” olarak bilinen “Vakt-i Seferde İcraat-i Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, 27 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanır.²¹⁰² Başlayan tehcirle birlikte Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların yani “metruk emval-i menkule ve gayrimenkulenin” idaresi sorunu ortaya çıkmıştır. Bu kanunun yayınlanmasından sonra kabul edilen 30 Mayıs 1915 tarihli Hükümet kararı ve 31 Mayıs 1915 tarihli on beş maddelik bir nizamname ile tehcirin işleyiş ve esasları belirlenmiş ve bu kapsamda Ermenilerin mallarına ilişkin düzenlemelere de yer verilmiştir.²¹⁰³ Ancak hükümetin Ermeni malları ile ilgili olarak daha öncesinde bazı düzenlemeler yaptığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 17 Mayıs ve 23 Mayıs 1915 tarihli belgeler buna örnek olarak verilebilir. 17 Mayıs tarihli gizli yazıda, daha önce göç ettirilen Rumların mallarına yapıldığı gibi Ermeni mallarına hükümetçe el konulması kararlaştırılmıştır.²¹⁰⁴ 23 Mayıs 1915’de Dahiliye Vekili Talat Paşa, Dördüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği telgrafta Ermenilerin eşyalarını birlikte götürebileceklerini, emval-i metrukeye ait talimatnamenin de yakında gönderileceğini

²¹⁰¹ Güneş, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler**, s. 341-343.

²¹⁰² **BOA. MV. 198/24**. “Vakt-i Seferde İcraat-i Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” **Takvim-i Vakayi**, 19 Mayıs 1331, No. 2189, s. 1. Salahaddin Kardeş, **Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı**, T.C. Maliye Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2008, s. 19-20. Ermeni tehciri hakkında genel bir bilgi için ayrıca bkz. Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, TTK Yayınları, Ankara, 2005. Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

²¹⁰³ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918**, C. 1, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 131. Taner Akçam ve Ümit Kurt, 30 Mayıs 1915 tarihli kanunun konuya ait pek çok kaynakta Ermeni mallarına ilişkin ilk düzenleme olarak yansıtıldığı halbuki bunun öncesinde de Hükümetin birtakım düzenlemelerin altına imza atmış olduğu değerlendirmesini yapmıştır. Taner Akçam, Ümit Kurt, **Kanunların Ruhunu, Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 32.

²¹⁰⁴ Sadaret’ten Harbiye makamına gönderilen firarda bulunan Ermenilerin mallarına hükümetçe el konulmasına dair 4 Mayıs 1331/17 Mayıs 1915 tarihli yazı için bkz. **BOA. BEO. 4355/26591**. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 32.

ifade etmiştir.²¹⁰⁵ Yukarıda sözünü ettiğimiz 30 Mayıs 1915 tarihli kararda bunların boşalttıkları köylere muhacir iskânı ile emlak ve arazinin kıymeti tespit edilerek muhacirlere dağıtılması, tahliye edilen şehir ve kasabalarda tehcir edilmiş Ermenilere ait taşınmaz malların kayda geçirilip değeri tespit edildikten sonra yine muhacirlere dağıtılması, ancak “muhacirlerin ihtisas ve iştigalleri haricinde kalacak” zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkan, han, fabrika, depo gibi “akaratın bil müzayede” yani açık artırma yoluyla satılması veya kiralanması, elde edilen gelirlerin dönüşlerinde kendilerine iade edilmek üzere oluşturulacak komisyonlarca muhafazası kararlaştırılmıştır. Bu karara istinaden çıkarılan 31 Mayıs 1915 tarihli on beş maddeden oluşan talimatnamenin ikinci maddesinde nakledilecek Ermenilerin taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını beraberlerinde götürebilecekleri ifadesi yer almıştır. Böylece malların hem Müslüman muhacirlere dağıtılması ya da satılması hem de komisyonlarca idare edilmesi esası belirlenmiştir.²¹⁰⁶

Hükümet 10 Haziran 1915 tarihli ve otuz dört maddeden oluşan “Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahal-i Ahara Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname” ile Ermenilere ait gayrimenkullerin idarelerini temin için 1’inci madde ile “Emval-i Metruke Komisyonları”nı kurmuş ve 23’üncü maddede “Tahliye edilen köy ve kasabalarda mevcut bütün terk edilen malların bu yönetmelik hükümlerine göre idaresi ve yürütülmesini doğrudan doğruya Emval-i Metruke Komisyonları”nın sorumluluğuna vermiştir.²¹⁰⁷ Kısa bir süre sonra çıkarılan 26 Eylül 1915 tarihli ve on bir maddeden oluşan “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat” ile “Tasfiye Komisyonları” oluşturulmuş ve bu kanunun uygulanışı için yirmi beş maddeden oluşan 8 Kasım 1915 tarihli “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesine Mütedair 17 Zilkade

²¹⁰⁵ Dahiliye Nezareti’nden Dördüncü Ordu Kumandanlığına gönderilen 10 Mayıs 1331/23 Mayıs 1915 tarihli telgraf için bkz. **BOA. DH. ŞFR. 53/94**. Kenan Özkan, Emre Kılınc, “Ahmet Refik’in İki Komite, İki Kıtıl Adlı Eseri ve Eskişehir’deki Ermeni Tehcirine Dair Gerçekler”, **Belleten**, C. 74, S. 170, Ağustos 2010, s. 578. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 33.

²¹⁰⁶ “Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahal-i Ahara Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İlaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatname” için bkz. **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918**, C. 1, s. 131-133. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 33-34. Onara, **a.g.k.**, s. 48, 50.

²¹⁰⁷ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918**, C. 1, s. 139-142. Akçam ve Kurt, vekaletname yoluyla bile olsa Ermenilere mallar üzerinde işlem yapma hakkını kısıtlayan 10’uncu maddenin talimatnamedeki en önemli madde olduğu değerlendirilmesinde bulunmuşlardır. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 35-36. Onaran, **a.g.k.**, s. 53-54.

1333 tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimatname” yayınlanmıştır.²¹⁰⁸ 26 Eylül 1915 tarihli kanunla kurulan Tasfiye Komisyonları, nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş olduğu mallar, alacaklar ve borçları hakkında mazbatalar düzenleyerek mahkemelerce tasfiyesini sağlamakla görevlendirilmiştir. Kira getiren ev, dükkan vesaire gibi yerlerin Evkaf Nezareti’ne; bunun dışında kalan yerlerin de Maliye Nezareti üzerine kayıtları gerçekleştirilecektir.²¹⁰⁹

Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları savaş boyunca bu düzenlemeler doğrultusunda idare edilmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, 21 Ekim 1918 tarihli kararıyla memleketlerinden çıkarılmış olan ahalinin iadelerine izin vermiştir.²¹¹⁰ Yukarıda da temas ettiğimiz üzere tehcire tabi tutulan Ermenilerin hane ve meskenlerine Müslüman muhacirler iskân edildiğinden 28 Ekim 1918 tarihli telgraf ile “Müslümanların oturduğu emval-i metrukenin Ermeniler geldikçe peyderpey tahliyesi” istenmiştir.²¹¹¹ Bu sırada hükümet, Mebusan Meclisi’nin 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında 27 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanunu’nun kaldırılmasını teklif etmiştir.²¹¹² Yapılan görüşmeler ile 27 Mayıs 1915 tarihli kanun “ittifak-ı ara” ile reddedilmiştir.²¹¹³

Geri dönen Rum ve Ermenilere ait emval-i metrukelerin iadesi için ilk ayrıntılı çalışma 18 ve 22 Aralık 1918 tarihinde yapılmıştır. 18 Aralık 1918 tarihli on beş maddelik talimatnamenin 3’üncü maddesinde gelecek Ermeni ve Rumların arazi ve hanelerinin teslim edileceği belirtilmiştir. Bu nedenle öncelikle buralarda oturan muhacir ve mültecilerin tahliye edilmesi yerli ahali ile memur ve askerî makamların işgalinde bulunan ancak sahibi henüz dönmemiş olan hanelere nakledilmesi 4’üncü

²¹⁰⁸ Kardeş, **a.g.k.**, s. 53-61.

²¹⁰⁹ “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, **Takvim-i Vakayi**, 14 Eylül 1331, No. 2303 ve “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesine Mütedit 18 Zilkade 1333 tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimatname”, **Takvim-i Vakayi**, 28 Teşrinievvel 1331, No. 2343’ten aktaran Kardeş, **a.g.k.**, s. 27-31. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 37-38. Onaran, **a.g.k.**, s. 64 vd.

²¹¹⁰ **BOA. HR. SYS.2569/1**’den aktaran **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 396. 23 Ekim’de de vilayetlere çekilen telgrafla geri dönüşün esasları genel olarak dört maddede belirlenir. **BOA. HR. SYS.2569/3**’ten aktaran **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 397. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 53.

²¹¹¹ **BOA. HR. SYS.2569/4**’ten aktaran **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 399. Onaran, **a.g.k.**, s. 98.

²¹¹² Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, fazla söze gerek olmadığını söyleyerek söze başlamış ve “Bu kanun, bu zamanın kanunu olmadığından bunun müstaceliyet kararıyla bir an evvel ref’ edilmesini Meclis-i Âli’den” rica etmiştir. **MMZC**, Devre 3, C. 1, İctima Senesi 5, 5. İctima, 4 Teşrinisani 1334, s. 114.

²¹¹³ **MMZC**, Devre 3, C. 1, İctima Senesi 5, 5. İctima, 4 Teşrinisani 1334, s. 116.

madde ifade edilmiştir.²¹¹⁴ 4 Mayıs 1919 tarihinde Bitlis Vilayeti’ne çekilen telgrafta memleketlerine geri dönenlerin “metruk emval-i menkule ve gayrimenkullerinin ancak kendilerine teslim edilmesi” ve “İslam olan vekil ve vasîlerine tesliminin muvafık olmadığı” bildirilmiştir.²¹¹⁵

Rum ve Ermeni mallarının iadesi hakkında en kapsamlı düzenleme 26 Eylül 1915 tarihli “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat” ve buna ilaveten çıkarılan 8 Kasım 1915 tarihli “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesine Mütadair 17 Zilkade 1333 tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimatname”yi kaldıran 8 Ocak 1920 tarihli “Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname”dir.²¹¹⁶ 33 maddeden oluşan bu kararname ile Tasfiye Komisyonları kaldırılmış, Maliye ve Evkaf Vekaletlerine kayıt edilen malların iade edilmesi kararı alınmıştır.

TBMM’nin açılmasına kadar geçen süre zarfında İstanbul Hükümeti’nin emval-i metrukeler hakkında yaptığı yasal düzenlemeler bunlar olmuştur. TBMM’nin de savaş ortamında haneleri ve tarlaları zarar gören ahalinin bu zararlarını tazmin etmek adına emval-i metrukelerden istifade edilmesi yolunda teklif ve çalışmalarda bulunduğu dikkati çeker. Bu konudaki ilk çalışma 2 Kasım 1920 tarihli “Haneleri Tahrip Olan Vilayat-ı Müstahlasa Ahalisine Emval-i Metrukeden Verilmiş Olan Haneler Hakkında Kanun” teklifidir.²¹¹⁷ Beş maddeden oluşan bu teklife göre haneleri tahrip edilen ve harap olan “memalik-i müstahlasa ahalisine emval-i metrukeden ita edilmiş olan haneler için” kira bedeli aranılmayacağı esası kabul edilmiş, bu hanelerin ailenin nüfusu ve sosyo-ekonomik durumuna uygun olup olmadığı Meclis-i İdarelerce tespit edilerek dağıtımın gerçekleştirileceği ve bu işlemler sırasında herhangi bir vergi ya da harç parasının alınmayacağı hükme bağlanmıştır.

Mart 1921’e gelindiğinde konuyla ilgili yeni bir kanun tasarının meclise sunulduğu görülmektedir ve 4 Eylül 1920 tarihini taşıyan beş maddelik tasarının altında

²¹¹⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 412-417.

²¹¹⁵ **BOA. DH. ŞFR. 99/35.**

²¹¹⁶ Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname”, **Takvim-i Vakayi**, 12 Kanunisani 1336, No. 3747, s. 6-9. Kardeş, **a.g.k.**, s. 79-91. Akçam ve Kurt bu kararnameyi “Vahdettin Kararnamesi” olarak adlandırmışlardır. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 57-59.

²¹¹⁷ **CA. 30. 18. 1. 1. 18. 9.**

yine hükümetin imzası bulunmaktadır.²¹¹⁸ Buna göre düşman istilasından kurtarılan mahallerde sahibinin firarı veya kaybı nedeniyle sahipsiz kalmış olan taşınır malların müzayede ile satılması, taşınmaz mallarının da idare edilerek hasılatlarının mal sandıklarına verilmesi, mal sahiplerinin memleketlerine dönmesi halinde bu taşınır ve taşınmaz malların iadesi ve şimdiye kadar bunların idaresi için yapılmış olan masrafların düşülerek mal sandıklarında biriken miktarın mal sahiplerine teslim edilmesi teklif edilmiştir. Görüşmeler sırasında Erzurum mebusu Nusret Efendi taşınır ve taşınmaz malların yerel hükümetçe müzayede ile satılması yerine memleketlerine dönen ve hanesiz olan mültecilere dağıtılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Bursa Mebusu Operatör Emin Bey de bu teklife katıldığını Müslümanların zararının bu mallarla telafi edilmesi gerektiğini beyan etmiştir.²¹¹⁹ Teklif Adliye Encümenine havale edilmiştir.

Teklifin uygun olduğuna dair Adliye Encümeni'nin mazbatası 15 Eylül 1921 tarihli oturumda okunmuştur.²¹²⁰ 17 Eylül'deki görüşmelerde Konya Mebusu Vehbi Efendi, terk edilmiş arazi ile gayrimenkullerin müzayede ile satılması yerine civardaki muhtaç ve topraksız ahaliye dağıtılmasının çok daha uygun olacağı teklifinde bulunmuştur. Maliye Vekili Hasan Bey, bu kanunla sahipsiz kalan toprak üzerindeki mahsulün zaten satılmasının düşünülmeyeceği, aksine o havalide bulunanlarca toplandıktan sonra yarısının mal sandıklarına yarısının da emeklerinin karşılığı olarak kendilerine terk edileceğini ifade etmiştir.²¹²¹ Bununla birlikte Hasan Bey sahibi olan bir gayrimenkulün satılması fikrine sıcak bakmadığını ve hükümetin de böyle bir yetkisinin olup olmayacağının tartışılması gerektiğini belirterek konuya mülkiyet hukuku üzerinden yaklaşmıştır.

Konunun meclis gündeminde olduğu bir sırada Aydın Mebusu Doktor Mazhar Bey'in muhacir ve mültecilerin emval-i metrukeden istifade etmeleri şeklindeki teklifi 4

²¹¹⁸ **CA. 30. 18. 1. 1. 10. 7. TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 9, 7. İctima Senesi, 14 Mart 1337, s. 121. Nevzat Onaran, **Emval-i Metruke Olayı, Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi**, 1. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 120 vd.

²¹¹⁹ Erzurum Mebusu Nusret Efendi, firar edenler ifadesiyle kastedilenlerin Ermeniler olduğunu, bunların ise bizimle savaştıklarını ve devlete isyan ettiklerini, isyan etmiş bir adamın da malı, arazisi her ne kalmışsa buna sahip olamayacağından bunların "Beytülmal"a yani devlet hazinesine kalmış olduğunu ifade etmiştir. Karesi Mebusu Hasan Basri Bey de bunun doğru olduğunu ancak içinde bulunulan şartlarda böyle bir uygulamanın "dava-yı milliye" fayda getirmeyeceğini, memleketin tamamen kurtarılmasının ardından gerekli kanunî düzenlemelerin yapılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 9, 7. İctima Senesi, 14 Mart 1337, s. 124.

²¹²⁰ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 12. 76. İctima, 15 Eylül 1337, s. 220-221. Onaran, **a.g.k.**, s. 126.

²¹²¹ **TBMMZC**, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 12. 77. İctima, 17 Eylül 1337, s. 226-227.

Temmuz 1921’de meclise sunulmuş ve teklif Layiha Encümeni’ne havale edilmiştir.²¹²² Gerek bu teklifin gerekse daha önce hükümet tarafından sunulan teklifin birleştirilerek görüşülmesi Muvazene-i Maliye Encümenince teklif edilmiş ve meclisçe kabul edilmiştir.²¹²³ Doktor Mazhar Bey, işgal altında bulunan memleketten hicret eden Müslümanların emval-i metrukeden istifadesi maksadıyla sunduğu teklifin ağırlıklı olarak Yunan işgalinden kaçarak gelenlerin zararını telafiye yönelik olduğunu ifade ettikten sonra emval-i metrukenin himayesi konusundaki düşüncelerini açıklamıştır. Emval-i metrukenin asıl değerinden çok daha fazla fiyatlara verilmesi Müslümanların zararına sonuçlar doğurmaktadır. Ayrıca hükümet tarafından idare edilen bir kısım emval-i metruke yarın sahiplerine iade edilecektir. Sonuçta memleket için zararı dokunan bir şahsın malı devlet tarafından korunmuş; memleket ve millet için her türlü sıkıntıya katlanan Müslümanın bu fedakarlıklarının karşılığı ise onun zararına, mağduriyetine izin vermek olmuştur. Memleket dahilinde müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin adaletin kanun dairesinde sağlanmasında hem fikir olduğunu ifade eden Mazhar Bey bununla birlikte şu noktanın göz önünde tutulması zorunluluğuna işaret etmiştir:

“... Bizim dahilimizden, her türlü tekaliften âzâde kalarak firar etmiş olan insanlarla memleket dahilinde servetlerini işletememelerine rağmen memleketlerine gerek kan gerek vergi ve suver-i saire ile fedakarlık yapan insanlar arasında müsavat yoktur. Birisi memlekette her surette çalışmakta, vatanın müdafaasına canıyla kanıyla çalışmakta; diğeri ise Yunanistan’a iltihak etmiş orada onun için çalışmakta ve biz de onun malını muhafaza etmekteyiz. Bununla adaletsizlik etmiş olmuyor muyuz?.. Binaenaleyh bundan maksadım bütünüyle tefviz değildir. Düşmandan mutazarrır olan ahalinin bilabedel istifadelerini temin için yapılmış bir tekliftir. Tefviz meselesi mevzu

²¹²² **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 11, 46. İçtima, 4 Temmuz 1337, s. 127. 18 Temmuz 1921 tarihli oturumda da Maliye ve Dahiliye Encümenlerine havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 11, 52. İçtima, 18 Temmuz 1337, s. 311. Mart ve Temmuz 1921’de bu konunun gündemde olduğu bir sırada Maliye Vekaleti’nden İcra Vekilleri Heyeti’ne gönderilen 20 Haziran 1921 tarihli yazıda Bayburt merkezinden Veli ve rüfekaşı imzasıyla gönderilen telgrafta bütün mülkiyetlerini kaybettikleri halde ikamet ettikleri emval-i metrukeden de çıkarılmaları nedeniyle düştükleri elim durumundan bahsedildiği bilgisi paylaşılmış ve bu konuda Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne yapılan müracaatlardan bahsedilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 30. 13/3**. Bunun üzerine 11 Temmuz 1921 tarihli kararnamede mültecilerin “oturdıkları emval-i metruke hanelerinden çıkarılması muvafık-ı nesafet olmayacağından Muhacirin tahsisatından icar ahzı suretiyle olsun oturdıkları hanelerden çıkarılmaması esbabının istikmalı” Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’nden talep edilmiştir. **CA. 30. 18. 1. 1. 3. 30. 13/1**.

²¹²³ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 2, C. 14. 108. İçtima, 10 Teşrinisani 1337, s. 157. “Dahiliye Encümeni’nde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Teşrinievvel 1337, No. 330, s. 1.

bahis değildir... Yoksa teklifim hakk-ı tasarrufu iptal mahiyetinde değildir. Bir şahsın hakk-ı tasarrufunu diğerine tahvil değildir...”²¹²⁴

Mazhar Bey mülkiyet hukukuna temas etmiş burada maksadının bedelsiz bir şekilde bu gayrimenkullerin Müslümanlara mülkiyet olarak verilmesi değil; tasarruf ve istifade hakkının verilmesi olduğunu beyan etmiştir.

2 Kasım 1920 tarihli teklif ile 4 Eylül 1920 tarihli teklifler birleştirilmiş bir halde beş ay sonra tekrar meclis gündemine gelmiştir.²¹²⁵ Teklif üzerinde Dersim mebusu Adülhak Tevfik Bey hükümetin şimdiye kadar yaptığı kanun teklifleri arasında bundan daha önemli ve daha mükemmel bir teklifin olmadığını, çünkü bu teklifin halkın hukukunu koruduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. “Hem öyle bir vikaye ki efendim, düşman istilasıyla şuraya buraya mecburi olarak gitmiş, açıkta kalmış kimselerin hukukunu muhafaza etmek için hükümet bu teklif-i kanuniyi meclise sevk ediyor. Bu teklif halkın hukukunu muhafaza ve siyanet etmek nokta-yı nazarından en muvafık bir tekliftir.”²¹²⁶ Sivas Mebusu Mustafa Takî Efendi de konuya zımmî hukuk çerçevesinden yaklaşmıştır. Gayrimüslimlerin İslam’ın onlara sağladığı hukuktan istifadeye haklarını olduğunu ancak bunların devletten ayrılmak niyetinde olduklarını ve bunun için pek çok teşebbüste bulundukları dikkate alınacak olursa bunlara zımmî hukukun tatbik edilmesini çok doğru bulmadığını ve bu meselenin şimdi değil gelecekte “ekalliyet hukuku” çerçevesinde çözüme kavuşturulması ve o zamana kadar da bunlara ait malların muhafazası gerekliliğini savunmuştur. Taşınabilir malların ziyanına engel olmak için bunların satılmasını ve gelirinin ileride sahibine teslim edilmek üzere hazineye emanet olarak aktartılmasını, taşınmaz malların ise sahibi gelinceye kadar kiraya verilmesini istemiştir.²¹²⁷

20 Nisan 1922 tarihli toplantıda Adliye Encümeni’nin mazbatasını okunmuş ve buna göre düşman istilasından kurtulan mahallerde sahibinin firar veya kaybı neticesinde sahipsiz kalmış olan taşınır malların hükümetçe müzayede ile satılarak bedellerinin emanet olarak mal sandıklarına kaydedilmesi, taşınmaz mallar ile arazilerin de hükümetçe idare edilerek kiraya verilmesi ve sahiplerinin dönüşünde bunların

²¹²⁴ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 2, C. 14. 108. İctima, 10 Teşrinisani 1337, s. 160.

²¹²⁵ Onaran, a.g.k, s. 128.

²¹²⁶ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 19, 28. İctima, 16 Nisan 1338, s. 219.

²¹²⁷ TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 3, C. 19, 28. İctima, 16 Nisan 1338, s. 220.

masraflarının bu gelirlerden düşölerek kalan kısmının sahibine teslimi usulü kabul edilmiştir.²¹²⁸

Bu kanun görüşmelerinin mecliste sürdüğü bir sırada İcra Vekilleri Heyeti 18 Ocak 1921 tarihli kararnamesi ile Aydın ve diğer mahallerden firar eden Rumların malları hakkında bir düzenlemeye gitmiştir. Yunan idaresi altındaki topraklara ve adalara firar etmiş olanların Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında cezalandırılmaları tabii olmakla birlikte vatana ihanetlerinin ispatına kadar geçecek sürede “emval-i menkule ve gayrimenkullerinin” boş bırakılarak zarar ve ziyana uğramaması için bunların Maliye Vekaleti’ne devrolunması kararlaştırılmıştır.²¹²⁹

TBMM Hükümeti’nin 20 Nisan 1922 tarihli kanunla İstanbul Hükümetince kabul edilmiş olan 8 Ocak 1920 tarihli kararnameyi bir anlamda revize ettiğinden yukarıda bahsetmiştik. Ancak bu defa 14 Eylül 1922 tarihinde gerçekleştirdiği yeni bir düzenleme ile bu durumu tersine çevirmiştir. Gaziantep mebusu Ali Cenani Bey, “8 Kanunisani 1336 tarihinde İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilen” kanunun reddini meclise teklif etmiştir. Yapılan oylama neticesinde teklif kabul edilir. Böylece 8 Ocak 1920 tarihinde kabul edilip 12 Ocak 1920’de ilan edilen kararname reddedilmiştir.²¹³⁰ TBMM’nin 14 Eylül 1922 tarihinde yaptığı bu düzenleme, 26 Eylül 1915 ve 8 Kasım 1915 tarihli kanun ve nizamnamelerin yeniden uygulamaya alınması anlamına gelmektedir.²¹³¹ Taner Akçam, Ümit Kurt ve Nevzat Onaran, TBMM’nin bu adımını “İttihatçı Kanunlara” dönüş olarak değerlendirmişlerdir.²¹³² Fikrimizce TBMM’nin bu düzenlemedeki amacını İttihat ve Terakki zihniyetiyle açıklamak mümkün değildir.

²¹²⁸ **TBMMZC**, Devre 1, İçtima Senesi 3, C. 19, 31. İçtima, 20 Nisan 1338, s. 303 vd. “Memalik-i Müstahlasadan Firar ya da Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun”, **TBMM Kavanin Mecmuası**, 3. Kısım, s. 268. Kardeş, **a.g.k.**, s. 97-98. Onaran’a göre Büyük Millet Meclisi bu kanunu kabul etmekle ikili bir sistemi benimsemiştir. Buna göre bir taraftan taşınmaz malların tasfiyesine izin verilirken diğer taraftan da geri dönenlerin mallarının iadesine de izin verilmektedir. Onaran, **a.g.k.**, s. 133. Akçam ve Kurt ise 20 Nisan 1922 tarihli kanunun “Emval-i Metruke” kanunu olarak adlandırıldığını ancak bunun İstanbul Hükümeti’nin 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu ile karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Çünkü TBMM’nin kabul ettiği bu kanun, birinci maddedeki “Düşman istilasından kurtarılan mahallerde” ifadesinden de anlaşılacağı gibi, 1919’dan sonra firar eden ve kaybolan şahısların mallarına yönelik düzenlemeyi içermektedir. Akçam ve Kurt ikinci bir değerlendirme olarak 20 Nisan 1922 tarihli bu kanunun 12 Ocak 1920 tarihinde yayınlanan kararnamenin yeni koşullara göre adapte edilmiş bir versiyonu olduğunu ifade etmişlerdir. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 84-85.

²¹²⁹ **CA. 30. 18. 1. 1. 2. 29. 20.**

²¹³⁰ “Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Mevcut Kararnamenin Reddine Dair” 284 numaralı karar için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 23, İçtima Senesi 3, 102. İçtima, 14 Eylül 1338, s. 49. Kardeş, **a.g.k.**, s. 122. Akçam ve Kurt, bunun uygulamada “Redd-i Emval Kararnamesi” olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 89.

²¹³¹ Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 90.

²¹³² Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 98. Onaran, **a.g.k.**, s. 169.

TBMM'nin buradaki tavrını pragmatist ve dönemin iktisadî koşullarını göz önünde bulunduran gerçekçi bir yaklaşımla ifade etmek daha doğru olacaktır. Tahrip olmuş fakir ve yoksul Anadolu için söz konusu olan bu kıymetli “emval-i metruke”, potansiyel bir “milli servet” değerindedir. Nitekim 29 Kasım 1922 tarihli gizli celsede Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey de bu noktaya temas etmiştir.²¹³³

TBMM, 8 Kasım 1915 tarihli nizamnameyi doğrudan uygulamaya sokmamış, 31 Ekim 1922 tarihli yeni bir kararname ile üzerinde bazı değişikliklere gitmiştir.²¹³⁴ 31 Ekim 1922 tarihli kararnamenin birinci maddesinde Tasfiye Komisyonlarının oluşumu yeniden düzenlenmiş, ikinci maddede nizamnamenin yedinci maddesinin kaldırıldığı ifade edilmiştir. Dördüncü maddede ise Birinci Dünya Savaşı öncesi ya da sonrasında her ne sebeple olursa olsun memleketi terk edip henüz dönmemiş olan şahıslara ait taşınır ve taşınmaz malların hükümetçe idaresi esası benimsenmiştir.²¹³⁵

TBMM'nin 31 Ekim 1922 tarihli kararnamesi, İstanbul Hükümeti'nin 8 Kasım 1915 tarihli kararnamesi üzerinde değişiklikleri mümkün kılarken, aşağıda göreceğimiz 15 Nisan 1923 tarihli “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubatı-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatın Bazı Mevadı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununa Muaddil Kanun”la İstanbul Hükümeti'nin 26 Eylül 1915 tarihli kanunu üzerinde bir takım değişikliklere gidilerek kullanılmasını mümkün kılacaktır.²¹³⁶

²¹³³ **TBMMGZC**, Devre 1, C. 3, İctima Senesi 3, 147. İctima, 29 Teşrinisani 1338, s. 1140. Akçam ve Kurt da bu hususu dikkate almıştır. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 92.

²¹³⁴ Saruhan mebusu Reşad Bey’le rüfekasının emval-i metruke hakkında kanun teklifi ve Layiha Encümeni mazbatası **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İctima Senesi 3, 126. İctima, 25 Teşrinievvel 1338, s. 143. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 90.

²¹³⁵ **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 34. 14/1.** 31 Ekim 1922 tarihli “Mahal-i Ahara Nakledilen Eşhasın Emval-i Metrukesi Hakkında 17 Zilkade 1333 Tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i İcraiyesine Mütedair 26 Teşrinievvel 1331 Tarihli Nizamnamenin Bazı Mevadına Muaddil Kararname” için ayrıca bkz. Kardeş, **a.g.k.**, s. 126-127. Meclisteki mebusların da emval-i metruke konusunda hükümeti denetledikleri görülür. Menteşe mebusu Doktor Tevfik Rüştü Bey, 8 Ekim 1922’de bu konuda hükümet tarafından ne esaslar kabul edildiğini sormuştur. **CA. 30. 10. 5. 28. 43/4.** İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey tarafından 13 Ekim’de verilen yazılı cevapta Hükümetçe kabul edilen kararnamelerin mahallerine ulaştırıldığı, Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey’in emval-i metruke işlerini mahallinde tetkik etmek üzere bölgeye hareket ettiği, ayrıca 31 Ekim 1921 tarihli kanuna ilaveten 18 Eylül 1922’de kabul edilen kanun kapsamında bölgede Menhubat Komisyonlarının çalıştığı bilgisini vermiştir. **CA. 30. 10. 5. 28. 43/6.** “Yeni Avans”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Teşrinievvel 1338, No. 632, s. 3. “Memalik-i Müstahlasada Emval-i Metruke Komisyonları”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Teşrinievvel 1338, No. 633, s. 1. “Maliye Vekili İzmir’de”, **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Teşrinievvel 1338, No. 643, s. 4.

²¹³⁶ Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 97.

15 Nisan 1923 tarihli kanuna giden süreçte mecliste emval-i metruke konusu sık gündeme gelmiş ve bununla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır.²¹³⁷ Konumuz açısından asıl önemli olan 15 Nisan 1923 tarihli kanun ve bunun uygulanış biçimine dair hazırlanan 29 Nisan 1923 tarihli talimatnamedir. 15 Nisan 1923 tarihli kanuna giden yolda toplamda beş kanun teklifinin meclise sunulur.²¹³⁸ Bunlar 14 Nisan 1923 tarihli TBMM toplantısında birlikte ele alınarak görüşülür. Üç maddelik ilk tasarı 25 Temmuz 1922 tarihli olup İcra Vekilleri Heyeti tarafından hazırlanmıştır. Burada 26 Eylül 1915 tarihli “Tasfiye Kanunu”nu kaldıran 8 Ocak 1920 tarihli “Vahdettin Kararnamesi”nin kaldırılması teklif edilmektedir. Gerekçesinde “8 Kanunisani 1336 tarihli kararnamenin, mütarekeyi müteakip İstanbul Hükümetince ahval ve şeraiti malume tahtında ve hukuk-u milliyeyi muhtel bir surette” düzenlendiği ifade edildikten sonra tasarının birinci maddesi ile 8 Ocak 1920 tarihli kararnamenin kaldırılması istenmiştir.²¹³⁹

İkinci tasarı ise TBMM tarafından çıkarılan 20 Eylül 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanunu’nun birinci maddesine ek yapılmasını isteyen ve yine İcra Vekilleri Heyeti tarafından 24 Ağustos 1922 tarihinde kaleme alınmış olan üç maddelik tasarıdır.²¹⁴⁰ Tasarının gerekçesinde 20 Nisan 1922 tarihli kanunla hükümet tarafından idaresi lazım gelen emval-i metrukenin büyük kısmının zarar gördüğünden tasarrufuna imkan bulunmadığı, iki sene geçtikten sonra da tamamen yıkılarak enkaz halini alabileceğinden idaresi mümkün olmayan emval-i metrukenin bu haliyle dönecek olan sahip ve varislerine de fayda sağlamayacağı için müzayede ile taliplilerine satılması ve

²¹³⁷ Saruhan mebusu Refik Şevket Bey’in emval-i metrukenin suret-i idaresi hakkındaki kanun teklifi için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İctima Senesi 3, 154. İctima, 11 Kanunievvel 1338, s. 316. İstanbul mebusu Ali Rıza Bey, Hristiyanların emval-i metrukesi hakkında İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine yönelik 13 Aralık 1922 tarihli sorusu 18 Ocak 1923’te yanıtlanmıştır. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, bu konudaki düzenlemeye ait kararın mecliste olduğu cevabını vermiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İctima Senesi 3, 155. İctima, 13 Kanunievvel 1338, s. 341. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İctima Senesi 3, 176. İctima, 18 Kanunisani 1339, s. 417. 30 Nisan 1338 tarihli Emval-i Metruke Kanunu’na tezyili istenilen kanun layihası için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İctima Senesi 3, 165. İctima, 30 Kanunievvel 1338, s. 104. Emval-i Metruke Kanununun beşinci maddesinin tadiline dair kanun layihası için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İctima Senesi 3, 173. İctima, 13 Kanunisani 1339, s. 315. Kayseri mebusu Sabit Bey’in memalik-i ecnebiyeye kendi ihtiyarları ile diden Hristiyan ahalinin emval-i metrukesi hakkında kanun teklifi ve Layiha Encümeni mazbatası için bkz. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İctima Senesi 3, 173. İctima, 13 Kanunisani 1339, s. 319. 29 Mart 1923 tarihli ve 6 maddeden oluşan “Bilad- Meşguleden Olan İstanbul’dan Firar ve Tegayyüp Eden Eşhasın Emval-i Metrukesi Hakkında Talimatname” için bkz. Kardeş, **a.g.k.**, s. 153-154.

²¹³⁸ Onaran, **a.g.k.**, s. 164-165.

²¹³⁹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İctima Senesi 4, 24. İctima, 14 Nisan 1339, s. 139.

²¹⁴⁰ 20 Nisan 1338 tarihli Emval-i Metruke Kanunu’nun birinci maddesine bir fıkra eklenmesi yolundaki 24 Ağustos 1922 tarihli teklif için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 5. 25. 12.**

hasılatının sahiplerine verilmek üzere mal sandıklarına kaydedilmesinin mahallerindeki mülkî ve malî memurları ile yapılan görüşmeler neticesinde uygun görüldüğü belirtilmiştir. Bu doğrultuda söz konusu kanuna bir madde eklenmesi teklif edilmiş ve tasarıya dair hazırlanan 26 Ekim 1922 tarihli Maliye Encümeni mazbatasında da bunun uygun olacağı bildirilmiştir.²¹⁴¹

Üçüncü tasarı, Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'in 22 Kasım 1922 tarihli gerekçesi üzerine İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in de 24 Aralık 1922 tarihinde meclise gönderdiği ve 20 Eylül 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'na bir madde ilave edilmesini isteyen tasarıdır.²¹⁴² Tasarının ilk maddesi "Mütarekeden sonra" ifadesini kullandığı için "Tehcir Kanunu" kapsamındaki şahısları ve malları kapsamamaktadır. Mütarekeden sonra başka yerlere sevk edilen, kaçan ya da kaybolanlar aleyhinde açılan davalar lehlerinde sonuçlandığı takdirde tazminat için Maliye Hazinesine müracaat edileceğinden bu durumda Hazine tarafından yapılacak itiraz konusu düzenlenmiştir.²¹⁴³

Dördüncü tasarı ise Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'in 26 Kasım 1922 tarihli gerekçesi üzerine hazırlanmıştır. 20 Eylül 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'nun beşinci maddesinde değişiklik isteyen iki maddelik bu tasarı, 31 Aralık 1922 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında kabul ve 1 Ocak 1923'te meclise havale edilmiştir.²¹⁴⁴ Tasarının birinci maddesine göre savaş veya siyasi sebeplerle kaçtıkları, mahallerinin en büyük mülkî amirleri tarafından tespit edilen ve onaylanan kişilerin taşınır ve taşınmaz malları ile ekinlerini almak adına yapacakları müracaatların ilk 20 gün içerisinde kayda alınacağı belirtilmiş olup 20. günden sonra yapacakları müracaatlar geçersiz sayılacaktır.²¹⁴⁵

Beşinci tasarı 11 Ocak 1923 tarihini taşıyıp 20 Nisan 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'nun kaldırılmasına yönelik olarak hazırlanmıştır ve dört maddeden oluşur.²¹⁴⁶ İlk maddede 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu'nun ve ikinci maddesinde

²¹⁴¹ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İçtima Senesi 4, 24. İçtima, 14 Nisan 1339, s. 139-140.

²¹⁴² 20 Nisan 1338 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'na ek kanun tasarısı için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 41. 16.**

²¹⁴³ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İçtima Senesi 4, 24. İçtima, 14 Nisan 1339, s. 141.

²¹⁴⁴ 20 Nisan 1338 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'nun beşinci maddesinin değiştirilmesini isteyen 31 Kanunievvel 1338 tarihli teklif için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 42. 20. TBMMZC**, Devre 1, C. 26, İçtima Senesi 1, 173. İçtima, 13 Kanunisanı 1339, s. 315.

²¹⁴⁵ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İçtima Senesi 4, 24. İçtima, 14 Nisan 1339, s. 142.

²¹⁴⁶ Firar edenler ve kaybolanların malları ile ilgili 26 Eylül 1922 tarihli Tasfiye Kararnamesinin yürürlükte olduğu ve 20 Nisan 1922 tarihli kanunun kaldırılmasına yönelik 11 Ocak 1923 tarihli teklif için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 45. 2.** Kanun teklifi meclisin 20 Ocak 1923 tarihli toplantısında gündeme

de Tasfiye Komisyonlarının kuruldukları mahallerde geçerli olduğu ifade edilmiştir. Tasarının üçüncü maddesi ile “20 Nisan 1338 tarihli Emval-i Metruke Kanununun mülga” olduğu ilan edilir.²¹⁴⁷

14 Nisan 1923 tarihli meclis oturumunda bu beş tasarı dışında bir de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey’in imzasını taşıyan 11 Aralık 1922 tarihli hükümet tezkeresi okunmuştur.²¹⁴⁸ Tezkerenin içeriği Rum ve Ermeni mallarının satımına dair Sıhhiye ve Maliye Vekilleri arasındaki anlaşmazlığın meclis tarafından çözülmesine ilişkin olup, ilk olarak meclisin 20 Aralık 1922 tarihli toplantısında görüşülmüş ve Adliye Encümeni’ne havale edilmiştir.²¹⁴⁹

Beş tasarı ve bir tezkerenin okunmasının ardından bunlara ilişkin Adliye Encümeni mazbatası okunmuştur. Adliye Encümeni bu beş teklifi birleştirilmiş halde ve üzerinde yeni bir düzenlemeler yaparak dokuz maddelik bir kanun teklifi haline getirmiştir.²¹⁵⁰ Buna göre 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunun 1, 4, 7, 8’inci maddelerin değişiklik yapılmak ve 9’uncu maddesinin kaldırılmak suretiyle yürürlükte olduğu kabul edilmiş, TBMM’nin 20 Nisan 1922’de kabul ettiği Emval-i Metruke Kanunu kaldırılmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde 15 Nisan 1923’te “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatın Bazı Mevadı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun” onaylanır. Bu kanun ile hükümet taşınır ve taşınmaz malların usulsüz yöntemlerle şahısların eline geçmesine engel olmak istemiştir.²¹⁵¹ Altıncı maddenin, kanun kapsamını genişleterek sadece

alınarak Adliye Encümeni’ne havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 26. İctima Senesi 3, 177. İctima, 20 Kanunisani 1339, s. 440.

²¹⁴⁷ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İctima Senesi 4, 24. İctima, 14 Nisan 1339, s. 143.

²¹⁴⁸ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İctima Senesi 4, 24. İctima, 14 Nisan 1339, s. 143. Tezkere ilk olarak 31 Ocak 1923 tarihli toplantıda meclis gündemine alınmış ve Maliye Encümenine havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 27, İctima Senesi 3, 184. İctima, 31 Kanunisani 1339, s. 60.

²¹⁴⁹ 10 Aralık 1922 tarihli hükümet toplantısında Maliye Vekili, İstanbul’daki Rumların gayrimenkullerini satmaları; Sıhhiye Vekilinin de diğer yerlerdeki gayrimenkullerini satmamaları hususun muhalif kaldıkları görülür. **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İctima Senesi 3, 159. İctima, 20 Kanunievvel 1338, s. 472-473.

²¹⁵⁰ **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İctima Senesi 4, 24. İctima, 14 Nisan 1339, s. 144-146.

²¹⁵¹ Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, elinde “Sattım ve parasını aldım” yazılı bir belge bulunanların tapu dairelerinde kolaylıkla işlem yaptığını, Biga mebusu Hamit Bey de edilen bir yeminle malların şahısların eline geçtiğini hatırlatmıştır. **TBMMZC**, Devre 1, C. 29, İctima Senesi 4, 25. İctima, 15 Nisan 1339, s. 169-175. “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatın Bazı Mevadı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun” 15 Nisan 1339, **TBMM Kavanin Mecmuası**, Dördüncü Kısım, s. 407-408. Kardeş, **a.g.k.**, s. 101-104. Onaran, Akçam ve Kurt’a göre bu kanunun kabulü “İttihatçılığa dönüştür.” Çünkü bu tarihten itibaren emval-i metruke konusunu ele alan resmî metinlerde

1915'te değil 1919'dan sonra “her ne suretle olursa olsun” kaçan, kaybolan ve ülkeyi terk edenleri kapsaması önemlidir.

Kanunun kabulünden hemen sonra kanunun uygulanmasına ilişkin olarak 29 Nisan 1923 tarihli 2 fasıl ve 25 maddeden oluşan “13 Eylül 1331 Tarihli Kanunu-u Muvakkat ile İş Bu Kanun Bazı Mevaddını Muaddil 15 Nisan 1339 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname” yayınlanır.²¹⁵²

TBMM tarafından emval-i metrukelere ilişkin olarak yapılan yasal düzenlemelerin geneli dikkate alındığında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi milli serveti azamî ölçüde koruma ve bundan istifade etme çabasının hakim olduğu görülmektedir. Bununla birlikte 1922 ve 1923 yılları içerisinde taşınır ve taşınmaz emval-i metrukelerden muhacirlerin istifadesi için bazı teşebbüslerin olduğu da görülür. Büyük Taarruz sonrasında memleketlerine geri dönen Batı Anadolu muhacirleri Yunan tahribatı ile karşılaştıklarından bunların zararlarını temin etmek hususunda tekliflerin hazırlandığı görülür.

Bandırma Liman Riyasetinden 21 Ekim 1922 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekaleti Bahriye Dairesi'ne gönderilen telgrafta yerli Rumların firarı esnasında geride bıraktıkları sandal ve motor gibi deniz taşıtlarının emval-i metruke gibi hükümete mi terk edileceği yoksa “ganaim-i bahriye” olarak, özellikle kayıkları Yunanlılar tarafından tahrip edilmiş “şayan-ı merhamet kayıkçılar” tarafından alınıp alınamayacağı sorulmuştur.²¹⁵³ Hükümetin 31 Ekim 1922 tarihli toplantısında firar eden Rumların emval-i metrukesinin 20 Nisan 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanununa uygun olarak hükümetçe idare ve muhafaza edileceği kararı verilmiş ve teklif reddedilmiştir.²¹⁵⁴

Başta İzmir olmak üzere büyük bir yangın felaketine maruz kalan Batı Anadolu'daki kent ve kasabalara geri dönen Müslüman muhacirler büyük bir mesken sıkıntısı ile karşılaşmışlardır. Nitekim İzmir'e yaptığı seyahatinden dönen Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey meclisin 27 Kasım'daki açık ve 29 Kasım'daki gizli görüşmelerinde

“26 Eylül 1915 ve 15 Nisan 1923” tanımlaması birlikte kullanılacaktır. Bu durum “İttihatçı rejim ile bütünüleşmenin tamamlanmasıdır.” Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 98-99. Onaran, **a.g.k.**, s. 166.

²¹⁵² **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 17. 14** ve **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 17. 16**. Kardeş, **a.g.k.**, s. 155-163. Akçam ve Kurt, bu talimatnameyi 8 Kasım 1915 tarihli kararname ile eş değer tutmaktadır. Akçam ve Kurt, **a.g.k.**, s. 99-100.

²¹⁵³ **CA. 30. 10. 140. 1. 4/4**. Müdafaa-i Milliye Vekaleti konuyu 22 Ekim 1922 tarihli yazısıyla Hükümet'e sorar. **CA. 30. 10. 140. 1. 4/3**.

²¹⁵⁴ **CA. 30. 10. 140. 1. 4/1**.

İzmir'deki vaziyet ve emval-i metrukeler hakkında bilgi vermiştir.²¹⁵⁵ İzmir'de Hıristiyanlara ait olan mahalleler tamamen yandığından bunlara ait emval-i metrukenin azlığına işaret etmiştir. Bunlar da ilk etapta şehirdeki asayiş sağlamıncaya kadar geçen süre zarfında kayır altına alınamamıştır. Memur miktarının yetersizliği, Maliye teşkilatının henüz tamamlanmamış olması nedeniyle emval-i metrukenin tespiti işi başlangıçta ikinci derecede kalmıştır. Ancak memurların atanması ve Malî teşkilatın meydana getirilmesi ile Emval-i Metruke Komisyonu oluşturulmuş ve İzmir dokuz mıntıkaya ayrılmıştır. “Hodbehod işgal edilen emval-i metruke hanelerinin” defterleri tanzim edilmeye başlanır. Hasan Fehmi Bey, açıkta kalan ahali ile memur ve askerlerin iskân işi için doğrudan doğruya Emval-i Metruke Komisyonuna müracaat etmeyi alışkanlık haline getirdiklerinden bunu yasakladığını söylemiştir. Böylece üzerine Emval-i Metruke Komisyonları boş olarak buldukları hanelerin cetvellerini yaparak iskâna elverişli olanları doğrudan doğruya Muhacirin Komisyonları emrine vermekte ve diğerleri de müzayede yoluyla kiralanmaktadır.²¹⁵⁶ Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'in bu ifadelerinden ilk etapta terk edilmiş hanelerden açıkta kalan muhacirlerin iskânında istifade edildiği anlaşılmaktadır.²¹⁵⁷

Konu meclisin 29 Kasım'daki gizli celsede de görüşülmeye devam etmiştir. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, seyahati sırasında ahalinin perişan halini yakından gördüğüne değinmiştir. Tahrip edilen sahanın ağırlıklı olarak Manisa, Bilecik, Uşak, Afyon taraflarında yoğunlaştığını ancak bununla birlikte memleketi ayakta tutan ve yaşatan köylerin korkulduğu derecede üretimi azaltacak bir tahribata maruz kalmadığını ifade eder.²¹⁵⁸ İzmir'in yandığını ve 20 bine yakın hanenin zarar görmesi üzerine şehirde büyük bir mesken sıkıntısının başladığını belirten Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey İzmir'e gelen memur, asker ve hatta tahrip edilen Manisa, Salihli ve Turgutlu

²¹⁵⁵ “Büyük Millet Meclisinde Pazartesi İçtima”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Teşrinisani 1338, No. 672, s. 4.

²¹⁵⁶ **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 146. İçtima, 27 Teşrinisani 1338, s. 97-98. “Vakit” gazetesi İzmir'deki “Emval-i Metruke Komisyonu” tarafından haneleri tahrip edilen felaketzede ahaliye firar eden Rumlara ait hanelerin verilerek iskânlarının temin edildiğini yazmıştır. “İzmir'de Felaketzedelere Yardım” **Vakit**, 17 Teşrinisani 1338, No. 1740, s. 3. “Vakit” ayrıca Hasan Fehmi Bey'in sonraki süreçte emval-i metruke konusunun ne suretle düzenlendiğine dair açıklamalarını destekleyen bilgiler vermiştir. “İzmir'de Hali Tabiinin Avdeti”, **Vakit**, 25 Teşrinisani 1338, No. 1779, s. 3

²¹⁵⁷ “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi İzmir'de emval-i metrukeye ait binalarda oturan “muhtaç-ı muavenet muhacirlerden” ücret alınmadığını yazmaktadır. “Muhtaç-ı Muavenet Muhacirler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Teşrinisani 1338, s. 967, s. 3. Aynı şekilde Manisa'da da emval-i metrukeden olan bağların üç seneliğine ahaliye kiralanması kararlaştırılmıştır. “Manisa Ahvali”, **Vakit**, 18 Teşrinisani 1338, No. 1772, s. 3.

²¹⁵⁸ **TBMMGZC**, Devre 1, C. 3, İçtima Senesi 3, 147. İçtima, 29 Teşrinisani 1338, s. 1130.

ahalisinin yer bulamayarak gelen muhacirlerinin de bu sorunu daha da büyüttüğünü söyler.²¹⁵⁹ Kütahya mebusu Ragıp Bey ise Hasan Fehmi Bey'in ifade ettiği gibi teşkilatın, memurun bulunmadığı bir sırada emval-i metrukenin “Bu evler öyle kaldıkça külli yağmaya uğrayacaktır. Hiç olmazsa şu vesile ile bekçiler bulalım mülahazası” ile muhtaç kişilere verildiğini ancak bu yapılırken diğer taraftan da “ahbap ve dost kayırmak” işinin de yapıldığını belirtir. Ancak Ragıp Bey'e göre evi yananlarla Manisa'dan, Alaşehir'den, Salihli'den gelen ve iskân edilen muhacirlerin toplamı yüz haneyi geçmez. Emval-i metrukeler muhacir ve muhtaçlardan daha ziyade ihtiyacı olmayan, fırsatçı birtakım şahısların elinde toplanmaktadır.²¹⁶⁰ Hasan Fehmi Bey de bunun aksini iddia etmediğini söylemiştir. “Ahval gayri tabiidir, iş azımdır, vaziyet zaten harbin netayic-i tabiîyesidir. Harbin netayic-i tabiîyesi olmak üzere birçok yağmalar yapılmıştır.”²¹⁶¹

Manisa, Salihli, Aydın gibi yanan ve tahribata uğrayan mahallerden İzmir'e doğru büyük bir muhacir akınının başlaması üzerine Hükümet tedbir almak durumunda kalmıştır. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey henüz İzmir'de bulunduğu sırada, 27 Ekim 1922 tarihli telgrafiyle bu duruma dikkat çekmiş ve İzmir'in bakımsız kalarak harap olması ve büyük bir iâşe sıkıntısının yaşanması tehlikesine karşı hükümeti uyarmıştır. İzmir'e gelenler sadece meskensiz kalan muhtaç ahali değildir. Terk edilmiş hanelerde ücretsiz olarak oturmak isteyen fırsatçı kişiler bu maksatla İzmir'e gelmektedir. Bunun üzerine Hükümet, İzmir'e muhacerete kesinlikle izin verilmemesini ilgili vekaletlerden istemiştir.²¹⁶² Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti vilayetlere şu telgrafı yayınlar:

“Metruk hanelerde bila bedel ikamet ve eşyadan istifade edebilmek maksadıyla bir kısım halk İzmir'e akın etmektedir. Herkese ancak mukim bulundukları kasabada muavenet ifası takrir etmiştir... Her şahsın esasen mukim bulunduğu kasabaya müracaatla mazhar-ı muavenet olabileceğinin ve ahar mahallere gidenlere ifa-yı muavenet olunamayacağının suret-i resmiyede tebliği.”²¹⁶³

²¹⁵⁹ Biga mebusu Hamdi Bey, “Onlar aldı ise onlara helal olsun” şeklinde yanıt vermiştir. **TBMMGZC**, Devre 1, C. 3, İçtima Senesi 3, 147. İçtima, 29 Teşrinisani 1338, s. 1131.

²¹⁶⁰ Ragıp Bey, 25 Kasım 1922 tarihli meclisin açık celsesinde İzmir'deki emval-i metruke yolsuzlukları ve bunların art niyetli, fırsatçı kişiler elinde toplandığına dair kendisine gönderilen bir mektubu da okumuştur. **TBMMZC**, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 145. İçtima, 25 Teşrinisani 1338, s. 65-81. “Emval-i Metruke Hakkında Mühim Bir Müzakere”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Teşrinisani 1338, No. 670, s. 3-4.

²¹⁶¹ **TBMMGZC**, Devre 1, C. 3, İçtima Senesi 3, 147. İçtima, 29 Teşrinisani 1338, s. 1138-1140.

²¹⁶² Hükümetin, İzmir'e yönelik göçün önlenmesine dair 1 Kasım 1922 tarihli tebliği için bkz. **CA. 30. 10. 140. 4. 13.**

²¹⁶³ “Mahall-i Ahara Gidenler”, **Vakit**, 10 Kanunievvel 1338, No. 1794, s. 2.

Başta boş kalan haneler olmak üzere İzmir'deki emval-i metrukeyi korumak isteyen Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, İzmir seyahati dönüşünde 8 Kasım 1922'de İcra Vekilleri Heyeti'ne bir teklifte bulunur. Teklifin gerekçesi son derece ayrıntılı hazırlanmıştır. Köylerin büyük kısmı harap ve yağma edilmiş olduğundan açıkta ve çıplak kalmış ahalinin ihtiyaçlarını sırf vekalet bütçesi ile gidermek mümkün değildir. Oysaki kurtarılmış vilayetler ahalisine yapılacak en ufak bir yardım memleket hayatının ve ekonomisinin geleceğini kurtaracaktır. Ancak Emval-i Metruke Komisyonları tarafından Maliye hazinesine kaydedilen malların açık artırma ile satılması bu bölge ahalsinin mevcut durumdaki alım gücü dikkate alındığında mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte söz konusu taşınır ve taşınmaz emval-i metruke büyük tüccarların eline geçerek “ihtikara da sebebiyet verebilir.” Bütün bu hususlar bir araya getirildiğinde “gerek muhacirinden avdet edenlerin tehvin-i zaruretları ve gerek hazine-i maliyenin müzayakası nokta-yı nazarından Türkiye'yi terk ve firar etmiş eşhasa ait emval, arazi, eşya ve alatın uygun fiyatlarla evlad-ı şühedaya ve harpten mutazarrır olanlara şerait-i münasibe tahtında satılması muvafık olacağı” değerlendirilmesinde bulunulmuştur.²¹⁶⁴ Bu doğrultuda emval-i metrukeden iskâna elverişli olan köylerle evlerin “muhacirin-i İslamiye'ye tahsis” ve bedellerinin “suhulet-i itfası” hakkında iki maddelik kanun teklifi hazırlanmıştır.²¹⁶⁵ İlk maddede Türkiye'yi terk eden şahıslara ait “emval-i metrukeden” iskâna elverişli olan arazi ve haneler ile tarım aletlerinin, İdare Meclislerince belirlenecek bedellerinin beşinci seneden itibaren taksitle on beş sene içerisinde Mal Sandıklarına ödenmesi ve yirmi seneden önce de satılmaması koşuluyla, muhacirler ile savaştan zarar görmüş yardıma muhtaç şehit evlatlarına verilmesi teklif edilmiştir.²¹⁶⁶ Bu teklif bir taraftan fiiliyatta emval-i metruke hanelerinde geçici olarak iskân edilmiş olan muhacirlerin durumunu daha yasal bir zemine oturtmak çabasının bir ürünü iken diğer taraftan da yukarıda temas ettiğimiz ve Kütahya mebusu Ragıp Bey'in tercüman olduğu emval-i metrukeleri yağmadan korumak, onlara birer bekçi bulmak yaklaşımının bir sonucudur.

Kanun teklifi 25 Kasım 1922 tarihli oturumda meclise sunulmuş ve Kavanin ve Maliye Encümenlerine havale edilmiştir.²¹⁶⁷ Fakat bu tarihten sonraki zabıt cerideleri

²¹⁶⁴ CA. 30. 18. 1. 1. 6. 35. 16/4.

²¹⁶⁵ CA. 30. 18. 1. 1. 6. 35. 16/2.

²¹⁶⁶ 12 Kasım 1922 tarihli iki maddelik kanun teklifi için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 6. 35. 16.

²¹⁶⁷ TBMMZC, Devre 1, C. 25, İçtima Senesi 3, 145. İçtima, 25 Teşrinisani 1338, s. 63. “Hakimiyet-i Milliye” gazetesi teklifin meclis gündemine gelmesinden bir gün önce ayrıntıları hakkında bilgi

üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde teklifin akıbeti hususunda bir bilgiye rastlanamamıştır. Bununla birlikte hükümet, aşağıda “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu”nu incelerken göreceğimiz üzere emval-i metrukelerden savaştan zarar gören muhacirlerin istifadesi hususunu, söz konusu bu kanun çerçevesinde düzenleyecektir. Bu tarihe kadar geçen süre zarfında hükümet söz konusu 8 Kasım 1922 tarihli tekliften bağımsız bir şekilde 23 Ocak 1923 tarihli kararnameyi çıkararak geçici bir düzenlemeye gitmiştir. Kararnamenin gerekçesinde İzmir Meclis-i İdaresi’nin almış olduğu hanelerin müzayede ile kiraya verilmesi kararı hatırlatılarak bunun emval-i metrukelerin menfaati ve korunmasına uygun olduğu ancak ahalinin mali gücünün yetersizliği nedeniyle bu uygulamanın gerçekleştirilemediği ifade edilmiştir. İkinci olarak bu hanelerde muhtaç muhacirler barındığından bunların müzayede ile kiralanması mağdur olmalarına sebebiyet verecektir. Bu nedenle zabitan, memur ve memleketlerine geri dönen muhacirlerin oturdukları hane kiralarının gelir, statü ve nüfuslarına göre belirlenmesi, bunun dışında kalanların müzayede ile kiralanması kararı alınmıştır.²¹⁶⁸

Hükümetin, muhacirlerin emval-i metrukelerden yararlanmasına yönelik hazırlanan tekliflere mesafeli yaklaştığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte işgalin sonlanması neticesinde memleketlerine dönen ancak mesken buhranı ile karşılaşan muhacirlerin emval-i metrukelerden yararlanması konusunda fiilî bir durumun oluştuğu da görülmektedir. Bu konudaki asıl düzenleme “Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti”nin kurulması ve buna ilişkin olarak “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu”nun hazırlanması kapsamında yapılmıştır.

7. 5. 5. Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin kuruluşu

TBMM’nin açılmasından sonra hükümet teşkilatının oluşturulması çalışmaları kapsamında öncelikle Dahiliye Vekaleti’ne bağlı olarak Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kurulduğuna, sonrasında muhacirin işlerinin Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti bünyesinde takip edildiğine daha önce değinmiştik. Bununla birlikte özellikle Batı Anadolu’nun Yunan işgalinden kurtarılmasından sonraki süreçte mecliste

vermektedir. “Muhacirin-i İslamiye Hakkında Bir Teklif”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Teşrinisani 1338, No. 669, s. 4. “Vakit” gazetesinde 17 Aralık tarihiyle verdiği Ankara kaynaklı haberinde teklifin Maliye Encümeninde görüşüldüğünü yazmaktadır. “Emval-i Metrukeden Muhacirlerin İstifadesi”, **Vakit**, 18 Kanunievvel 1338, No. 1802, s. 2.

²¹⁶⁸ İzmir’de emval-i metrukeden olan meskenleri işgal edenlerden gelirine göre kira alınması ve bunun dışında kalan meskenlerin müzayedeye çıkarılması hakkındaki 23 Ocak 1923 tarihli kararname için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 6. 47. 1.**

muhacir ve imar işlerinin daha uzmanlaşmış bir ekiple doğrudan bir vekaletle dönüştürülerek takip edilmesi eğilimi ortaya çıkmıştı. Yukarıda bu konuya ilişkin olarak Kozan mebusu Doktor Fikret Bey'in 24 Eylül 1922 tarihli "Memalik-i Müstahlasa Tamirat Vekaleti" kurulması yönündeki teklifini incelemiş ve Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey'in de bu teklifi hararetle bir şekilde desteklediğini görmüştük. Bu konuda mecliste beliren bir başka eğilim ise memlekette şimdiye kadar uygulanan iskân yöntemlerinin daima kötü sonuçlar doğurmuş olduğu ve bu nedenle kapsamlı bir teşkilata ihtiyaç duyulduğu şeklindedir.²¹⁶⁹ Nitekim Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Tevfik Rüştü Bey, 1922 Aralık ayında İzmir'deki seyahatinden dönüşünde 8 Ocak 1923 tarihli "Hakimiyet-i Milliye" gazetesine yaptığı açıklamada, memleket için iskân siyasetinin hayatî bir öneme sahip olması nedeniyle gelecek sene için büyük çaplı inşaat faaliyetlerine girişmek adına bir "İskân Bankası" kurulması fikrinde olduklarını da ilk kez dile getirmiş, ancak bu ehemmiyetli iş için geniş bir zamana ihtiyaç duyulduğunun altını çizmiştir. Hükümetin bu konudaki somut adımı, 1923 Şubat ayı içerisinde meclise sunduğu bir tasarı ile attığı görülür. İskân Bankası hakkındaki yasa tasarısının gerekçesinde önemli tespitlere yer verilmiştir. İskân konusunda memleketimizde şimdiye kadar uygulanan yöntemlerin "daima makus ve menfi tesirler vermiş olduğuna" temasla, gelecek seneden itibaren oldukça büyük bir iskân meselesi ile karşı karşıya kalınacağından Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin aynı yöntemleri uygulamasının mümkün olamayacağı belirtilir. Bu nedenle gerek yerleşik hayata geçirilememelerinden dolayı "henüz müfit ve müsmir birer unsur haline getirilememiş olan" aşiretlerin ve gerekse Yunanistan'dan gelecek mübadillerin iskân işlerini düzenlemek için bir bankaya ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir.²¹⁷⁰

13 Şubat 1923 tarihini taşıyan ve 10 maddeden oluşan teklifin birinci maddesinde kanunun kapsamı açıkça belirtilmiştir. Buna göre "Türkiye dahiline gelen ya da celp edilen muhacirlerin ve alelumum aşair-i seyyarenin iskân muamelesiyle ve mübadele-i nüfus ve ahval-i harbiyeden mütevellit tamirat ve tanzimat-ı şahsîye işleriyle iştigal

²¹⁶⁹ "İskân Bankası" kurulmasına yönelik hazırlanan teklifi incelerken gördüğümüz üzere iskân konusunda memleketimizde şimdiye kadar uygulanan yöntemlerin "daima makus ve menfi tesirler vermiş olduğuna" temas edilmiş ve gelecek seneden itibaren oldukça büyük bir iskân meselesi ile karşı karşıya kalınacağından Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin aynı yöntemleri uygulamasının mümkün olamayacağı belirtilmişti. CA. 30. 10. 138. 988. 3/3.

²¹⁷⁰ İskân Bankası'nın kurulması hakkındaki "esbab-ı mucibe layihası" hakkında bkz. CA. 30. 10. 138. 988. 3/3.

etmek üzere Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne merbut olarak bir İskân Bankası tesis edilmiştir...²¹⁷¹

Bütçeden verilecek 2.000.000 lira nakit ile “arazi-i emiriye ve haliye, bilcümle menkul ve gayri menkul emval-i metruke ve hazine-i hassadan mevrut emlak-i emiriye” banka sermayesini teşkil edecektir. Dördüncü maddede banka “İdare Heyeti”nin Muavenet-i İçtimaiye Vekilinin seçeceği bir Genel Müdür ile Hıfzısıhha Müdürü, Muavenet-i İçtimaiye Müdür-ü Umumisi ve İskân Şubesi Müdürü ile Maliye, Dahiliye, İktisat, Nafia ve Müdafaa-i Milliye Vekaletlerince seçilecek birer üyeden oluşacağı ve buna ilaveten daimi beş uzman kişiden oluşacak bir “Heyet-i Fenniye”nin bulunacağı ifade edilir. Bankanın merkezi Ankara’da olacak ve İdare Heyeti’nin kararıyla taşrada şubeleri açılacaktır. Heyet-i Fenniye’nin görevi iskân bölgeleri ile iskâna tabi tutulacak muhacir ve aşiretler hakkında coğrafi, topografik ve etnografik incelemelerde bulunarak İdare Heyeti’nin alacağı kararlara yardımcı olmaktır.

Hükümet “İskân Bankası” kurulması için teşebbüste bulunsa da söz konusu teşebbüs, zamana ihtiyaç duyan geniş kapsamlı bir çalışmayı gerektirdiğinden hayata geçirilememiştir. Bununla birlikte meclisteki mebusların başarılı bir iskân politikasının takip edilebilmesi için uzmanlaşmış bir teşkilat kurma konusunda ısrarcı oldukları dikkati çekmektedir. Nitekim Tunalı Hilmi Bey’in, 20 Ekim 1922’de kendi imzasını taşıyan ve “İmar ve İskân Vekaleti” kurulmasını isteyen dört maddelik bir teklifi meclise sunduğu görülür. Buna göre “Nafia, Muhacirin ve Fen Müsteşarlıklarından mürekkep bir İmar Vekaleti”nin kurulması; Nafia Vekaleti’nin kaldırılması ve Sıhhiye Vekaleti’nden “muavenet-i içtimaiye” görevinin alınarak İmar ve İskân Vekaleti’ne verilmesini teklif etmiştir.²¹⁷² 25 Ekim 1922 tarihli oturumda Layiha Encümeni’nin teklifin reddi lehindeki mazbatası okunmuştur. Mazbatada, redde gerekçe olarak tekliften “hiçbir şey anlaşılamadığı” ifadesi yer almaktadır. Ardından teklif hakkında açıklamada bulunan Tunalı Hilmi Bey, Muhacirin İdaresi’ndeki görevi sırasında edindiği tecrübelerin kendisinde uyandırdığı kanaati “bu memleketteki en büyük vekalet İmar veya Muhacirin Vekaleti olmalıdır” sözüyle ifade eder. Doğa ve fizik kanunlarını daima toplumsal yasalara uygulamak gerektiğinin altını çizen Tunalı Hilmi Bey’e göre bu kanunların en büyüğü kainatta boşluğun olamayacağı ve boşluk olursa da başka bir

²¹⁷¹ 13 Şubat 1923 tarihli kanun teklifi için bkz. **CA. 30. 10. 138. 988. 3/6. “İskân Bankası”, Hakimiyet-i Milliye**, 16 Şubat 1339, No. 741, s. 3.

²¹⁷² **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 126. İçtima, 25 Teşrinievvel 1338, s. 145.

şeyle mutlaka doldurulacağı ilkesidir. “Arkadaşlar benim memleketimin boşluğunu eğer ben, Müslüman, dolduramazsam acaba kim doldurur?” sorusunu yönelten Hilmi Bey’in bu sözleri mebuslardan alkış alır. İmar ve İskân Vekaleti’nin, Fen, Nafia ve Muhacirin müsteşarlıklarından oluşması teklifinin gerekçesini de şöyle açıklar: Muhacirin idaresi ile Nafia Vekaleti ikizdirler ve birbirlerinden ayrılamazlar. Fen akıl ve beyin ise Nafia sağ el, Muhacirin İdaresi de sol eldir. Bu memleketi ancak ve ancak bu iki, üç idare doldurabilir. Ancak mebusların bazıları müsteşarlığın ne olduğunu sorması üzerine “O makamlara müdüriyet-i umumiye dememişim de müsteşarlık demişim” yanıtını verir ve bunu değiştirmenin mümkün olduğunu ifade ederek teklifin kabulünü istemiştir. Yapılan görüşmeler yeterli bulunup teklifin reddine yönelik Layiha Encümeni mazbatasını mecliste kabul edilmiş ve Hilmi Bey’in teklifi reddedilmiştir.²¹⁷³

1922 senesinin son aylarında İmar ve İskân Vekaleti’nin kurulmasına yönelik bu teklif reddedilse de tahrip edilmiş sahaların yeniden imarı ve memleketlerine dönen ahalinin iskânı hususunda karşılaşılan güçlüklerle ilgili olarak daha uzmanlaşmış bir teşkilata duyulan ihtiyaç daha da artmıştır. Bu sırada Lozan Barış Konferansı’nda Türkiye ve Yunanistan arasında 30 Ocak 1923’te imzalanan “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” yeni bir teşkilatın varlığına duyulan ihtiyacı kaçınılmaz hale getirmiştir.²¹⁷⁴

TBMM’nin 22 Ağustos 1923 tarihli oturumunda Menteşe mebusu Esat Efendi Aydın, Nazilli ve Manisa havalisinin imarı hakkında Hükümetin ne gibi düşüncesinin olduğuna dair bir soru önergesi yöneltmiştir.²¹⁷⁵ 27 Ağustos 1923’te çoğunluğunu Batı Anadolu vilayetlerine mensup mebusların oluşturduğu elli kadar mebus tahrip edilen mahallerin yeniden tamir ve inşası konusunu ele almıştır. Bu toplantıda “Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti” ile bir “İmar Bankası” kurulması yolunda görüş beyan edilmiştir.²¹⁷⁶

²¹⁷³ Teklifin reddedilmesini Tunalı Hilmi Bey, “Zavallı memleket” cümlesi ile karşılamış ve Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey “Zavallı Tunalı!” yanıtını vermiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 24, İçtima Senesi 3, 126. İçtima, 25 Teşrinievvel 1338, s. 146.

²¹⁷⁴ Söz konusu Mübadele Sözleşmesi için bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler**, Takım 2, C. 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 89-95.

²¹⁷⁵ **TBMMZC**, Devre 2, C. 1, İçtima Senesi 1, 8. İçtima, 22 Ağustos 1339, s. 244. Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti tarafından 12 Eylül’de buna verilen yanıtta yıkılan hanelerin inşası için 1922 senesi içerisinde 500.000 lira verildiği ve bu tahsisatın özellikle açıkta kalan ahalinin iskânlarına sarf edildiğini ve 1923 senesi içerisinde de gerekli miktarın verileceği ifade edilmiştir. **CA. 30. 10. 5. 30. 37/11.**

²¹⁷⁶ Mebuslar adına hükümetle görüşmek üzere İzmir mebusu Necati, Saruhan mebusları Vasıf ve Mustafa Fevzi, Menteşe mebusu Şükrü Kaya, Aydın mebusları Zekai ve Doktor Mazhar Beyler ile

20 Ekim 1922 tarihli teklifi reddedilen Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey’in, ısrarcı olduğu görülür. Bu defa 23 Ağustos 1923 tarihli ve üç maddelik teklifiyle “İmar Vekaleti” kurulmasına yönelik önerisini yinelemiştir. Teklif 26 Ağustos’ta meclise gelerek bir kez daha Layiha Encümeni’ne havale edilir.²¹⁷⁷

5 Eylül 1923 tarihli oturumda hükümet programını okuyan İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi Bey, meclisteki mebusların mübadele ve imar işleri için bir teşkilata ihtiyaç duyulduğu görüşünde olduklarını ve kurulması planlanan bu yeni teşkilatın İcra Vekilleri Riyasetine bağlı olmasının uygun görüldüğünü ifade etmiştir. Bu teşkilatın “Bir Müdüriyet-i Umumiye olmakla beraber, bilcümle vekaletlerden memur alınmak suretiyle takviye edileceğinin” de altını çizmiştir. Ali Fethi Bey, yanan yerlerin bir an evvel inşası için idarî açıdan Hükümetin her türlü kolaylığı yapacağını söylemiştir.²¹⁷⁸ 6 Eylül 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında da İcra Vekilleri Heyeti’ne bağlı olmak üzere bir “Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi” kurulması hakkında karar alınmıştır.²¹⁷⁹ Ardından da 12 Eylül 1923 tarihinde sekiz maddelik “Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilat Kanunu” hazırlanır ve yine aynı gün Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi için bütçeye 3.050.477 lira konulmasına dair düzenleme yapılmıştır.²¹⁸⁰

Hükümet, detaylarını aşağıda ele alacağımız şekilde mübadele ve imar işleri için doğrudan kendisine bağlı bir “Müdüriyet-i Umumiye” teklif ederken meclisteki mebusların ayrı bir vekalet oluşturulması yönünde teklifler hazırladıkları görülür.²¹⁸¹ İlk olarak 9 Eylül 1923 tarihli oturumda Aydın mebusu Doktor Mazhar Bey’le Denizli mebusu Mazhar Müfit Bey ve arkadaşları “İmar ve İskân Vekaleti” kurulmasını teklif etmişlerdir.²¹⁸²

Gaziantep mebusu Ali Cenani Bey seçilmişlerdir. Ercan Çelebi, **Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti (Kuruluşu, Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2005, s. 44.

²¹⁷⁷ **TBMMZC**, Devre 2, C. 1, İçtima Senesi 1, 10. İçtima, 26 Ağustos 1339, s. 295.

²¹⁷⁸ **TBMMZC**, Devre 2, C. 1, İçtima Senesi 1, 14. İçtima, 5 Eylül 1339, s. 427.

²¹⁷⁹ **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 32. 1.**

²¹⁸⁰ “Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilat Kanunu” için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 32. 20.** Kanun teklifi meclisin 17 Eylül 1923 tarihli oturumunda Dahiliye ve Maliye Encümenlerine havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 1, C. 2, İçtima Senesi 1, 20. İçtima, 17 Eylül 1339, s. 143. Müdüriyete verilmesi düşünülen tahsisat için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 32. 19.**

²¹⁸¹ “Hakimiyet-i Milliye”, konuya ilişkin verdiği haberde kurtarılan vilayet mebuslarının imar işleri için bir “Müdüriyet-i Umumiye” oluşturulmasından ziyade vekalet kurulmasına taraftar olduklarını ifade etmektedir. “Gazetemizin Müstahbarat-ı Mahsusası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Eylül 1339, No. 913, s. 1.

²¹⁸² Teklif önce Layiha sonrasında da Anayasa ve Maliye Encümenlerine havale edilmiştir. **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 16. İçtima, 9 Eylül 1339, s. 16. **TBMMZC**, Devre 1, C. 2, İçtima Senesi 1, 19. İçtima, 15 Eylül 1339, s. 111.

“Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilat Kanunu” teklifi ile buna ait 3 milyon liralık bütçe teklifi ile Tunalı Hilmi Bey, Doktor Mazhar Bey ve arkadaşlarının “İmar ve İskân Vekaleti Kanunu” tekliflerine ait encümen mazbataları meclisin 13 Ekim 1923 tarihli oturumunda görüşülmeye başlanır. Hükümetin hazırladığı Müdüriyet-i Umumiye kurulması teklifinin gerekçesinde bugüne kadar muhacir işlerinin Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti aracılığıyla yürütüldüğü ancak mübadele yükünün de eklenmesi üzerine vekaletin bu konudaki yetersiz teşkilatı ile iş göremeyeceğinden İcra Vekilleri Heyetine bağlı olmak ve imar işleriyle de ilgilenmek üzere bir genel müdürlüğün kurulmasının uygun olacağı ifade edilmiştir.²¹⁸³ Gerek muhacir gerekse imar işleri pek çok vekaletin sorumluluk sahasına girdiğinden bu vekaletler arasındaki koordinasyonu sağlamanın zaman kaybına neden olduğu belirtilerek kararların seri bir şekilde uygulanması için “Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi” teşkilatına Erkan-ı Harbiye, Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Hariciye, Maliye, İktisat ve Nafia Vekaletlerinden birer uzman alınması ve şimdiye kadar iskân işleriyle uğraşan Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Müdüriyeti’ne bağlı olan İskân Müdüriyeti’nin artık Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi’ne bağlanması ve buna ilave olarak da bir “İmar Müdüriyeti” kurulmasının uygun bulunduğu değerlendirilir. Kurulacak genel müdürlüğün vazifesi ise bir ve ikinci maddelerde şu şekilde ifade edilmiştir:

“... Mübadele-i ahali, iskân-ı muhacirin ve onun icabat-ı zaruriyesinden olan muamelat ve muavenatı muhtelif ile ahval-i harbiyeden dolayı harap olan memleketimizin imarına müteallik hususattan olmasına göre müdüriyet-i umumiyede İskân ve İmar Müdüriyetleri namı ile iki müdüriyet ve bir Evrak Müdüriyeti tesis olunmuş ve bir de taşra teşkilatı vücuda getirilmiştir.”²¹⁸⁴

Dördüncü maddede Genel Müdürün İcra Vekilleri Reisinin tensip ve tavsiyesi ile Hükümetçe; şube müdürleri ve uzmanların ise Genel Müdürün tensip ve tavsiyesi ile İcra Vekilleri Reisi tarafından belirlenerek TBMM’nin onayına sunulacağı ifadesi yer almıştır. Altıncı maddeye göre de Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne bağlı

²¹⁸³ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 621.

²¹⁸⁴ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 622. “Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilat Kanunu” madde 1 ve 2 için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 17. 32. 20.**

olan iskân teşkilatı Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlanması teklif edilmiştir.²¹⁸⁵

Daha sonra Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey'in 23 Ağustos 1923 tarihli İmar ve İskân Vekaleti kurulmasına yönelik teklifi okunur. Buna göre "Nafia Vekaleti vazifeleri Sıhhiye Vekaleti'nin muavenet-i içtimaiye işleri ile birleştirilerek bir İmar Vekaleti'nin kurulması" teklif edilir. Tunalı Hilmi Bey teklifin gerekçesini sadece şu dizelerle oluşturmuştur: "Azade olaydılar seferden. Bir ordu çıkardı her neferden."²¹⁸⁶

Tunalı Hilmi Bey'e göre seferberlik zamanında Harbiye Nezareti'nin önemi nasıl ki her bakanlığın üzerinde ise barış imza edildikten sonra da Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ni bir bakanlığa dönüştürerek onu diğer bakanlıklar arasında en üst seviyeye çıkarmak gerekir. Kendisinin de bu bakış açısıyla böyle bir vekalet kurulması teklifi için barış zamanını beklediğini, "kendi göbeğini kendi kesmesi beklenen öksüz" durumundaki Vilayat-ı Şarkiye ahalisinin şimdiye kadar yaşadığı sürecin hiç değilse "Vilayat-ı Garbiye'de yaşanmaması için "İmar Vekaleti" teklifinde bulunduğunu söyler. Mevcut durumda "Bu yeni devletin bir nüfus ve imar siyaseti yok" diyen Tunalı Hilmi Bey, vekaletin kurulmasına yönelik 20 Ekim 1922 tarihli ilk teklifini yaptığı sıradaki yaklaşımını tekrarlamıştır. "Nafia ile iskân bir ikizdir. Bunları bir ananın birer memesini emen ikizler gibi bir vekaletin kucağına atmak kadar tabi bir teşebbüs olamaz." Anadolu'nun bugün insan bakımından boş olduğuna temas eden Hilmi Bey, bir kez daha doğanın boşluk diye bir şey kabul etmediğini boşluğu mutlaka başka bir şeyle doldurduğunu hatırlatır. "Boş memleketimi ben Türk'le dolduramazsam demek ki eller dolduracaktır öyle mi?"²¹⁸⁷ Tunalı Hilmi Bey bu sözleri ile Anadolu toprakları üzerinde bir ulus inşa etmek açısından imar ve iskân işlerinin ile nüfus politikasının önemine işaret etmektedir.

Tunalı Hilmi Bey'in konuşmasının ardından teklife ilişkin olarak Layiha Encümeni mazbatası okunmuştur. Mazbatada, vekaletlerin sayısı ve unvanı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda açıkça belirtilmiş olmasına ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda düzeltme yapılmadıkça bu tür tekliflerin kabulünün mümkün olamayacağı beyanıyla

²¹⁸⁵ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 624.

²¹⁸⁶ Tunalı Hilmi Bey, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nde memur iken görev icabı Anadolu'nun çeşitli yerlerini dolaştığını ifade ederek Adana'da bir ağanın "Köyümüz küçükse de mezarlığımız on yılda beş kat büyümüştür. Geldiğimizde 36 evdik, kırıla kırıla 12 ev kaldık" cümlesini hatırlatmıştır. **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 625.

²¹⁸⁷ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 626-629.

Tunalı Hilmi Bey'in teklifinin şayan-ı müzakere olmadığı yönünde görüş belirtilmiştir.²¹⁸⁸

Daha sonra Aydın mebusu Doktor Mazhar Bey ve arkadaşlarının “İmar ve İskân Vekaleti” kurulması teklifine ilişkin gerekçe okunmuştur. Gerekçede, yukarıda temas ettiğimiz, kurtarılan vilayetlere mensup mebusların katılımı sonucunda yapılan toplantılardan söz edilerek bu toplantılarda hükümetle de temasa geçilmesi kararının yanı sıra imar ve tamir konusundan hangi acil tedbirlerin alınabileceğini kararlaştırmak üzere bir komisyon teşkil edildiği ve bu komisyon tarafından düzenli olarak gerçekleştirilen toplantılarda da şu kararların alındığı ifade edilmiştir: İmar ve mübadele işleriyle meşgul olacak bir vekalet ya da makam teşkil etmek, bir İmar Bankası kurmak, uygun tekeller oluşturarak imar ve tamir masraflarını sabitlemek, kooperatifler teşkilatı yaparak hükümetin de kefaletiyle inşa ve imar için gerekli parayı temin etmek.²¹⁸⁹ Gerekçenin ardından Layiha Encümeni'nin mazbatası okunmuştur. Mazbatada Mazhar Bey ve arkadaşlarının 9 Eylül 1923 tarihli ve İmar ve İskân Vekaleti kurulması için verdikleri teklifin Tunalı Hilmi Bey'in 23 Ağustos 1923 tarihli aynı doğrultudaki teklif ile birleştirilerek görüşülmesinin uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Hemen ardından da Doktor Mazhar Bey ve arkadaşlarının 13 maddeden oluşan kanun teklifi okunur. Birinci maddede “eski ve yeni menatık-ı müstahlasa ve iskâniyenin” imarı ile mübadele kapsamında gelecek muhacirlerin iskân vesaire işleri ile meşgul olmak üzere bir “İmar ve İskân Vekaleti”nin kurulması teklif edilir. Buradaki “eski ve yeni” ifadeleri ile Doğu ve Batı Anadolu'da Rus ve Yunan işgalinden kurtarılan sahalara kastedilmektedir. Muhacirlerin istifadesi için yukarıda kanun teklifleri hazırlandığını ancak Hükümetin buna sıcak bakmadığını gördüğümüz “emval-i metrukeler” bu defa hazırlanan teklifin dördüncü maddesi ile İmar ve İskân Vekaleti emrine verilmektedir. Kurtarılmış vilayetlerdeki imar ve inşaat işleri için İmar ve İskân Vekaleti'nin Hazine'den gösterilecek teminat karşılığında 20 milyon liraya kadar borçlanabileceği hükmü teklifin beşinci maddesinde yer alır. Bununla birlikte altıncı maddeye göre İmar ve İskân Vekaleti, gerek emval-i metrukeyi ve gerekse inşa edeceği haneleri teminat göstererek devlet adına uzun vadeli borçlanma yetkisine de sahip olacaktır. Sekizinci maddeye göre Vekalet tarafından yapılacak tamirat ve inşaat on sene süreyle belediye vergisi ile diğer vergilerden müstesna olacaktır. Teklifin on birinci maddesine göre İmar ve İskân

²¹⁸⁸ TBMMZC, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 630.

²¹⁸⁹ TBMMZC, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 630-636.

Vekaleti, Maliye Vekaleti ile anlaşarak bir “İmar ve İskân Bankası” kurma yetkisine sahiptir.²¹⁹⁰

Mazhar Bey ve arkadaşlarının teklifinin okunmasının ardından teklif hakkında Anayasa Encümeninin mazbatası ele alınır. Mazbatada 9 Eylül 1923 tarihli bu teklif ile Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey’in aynı doğrultudaki tekliflerinin birlikte müzakere edildiği ve şimdiye kadar memleketteki imar ve iskân siyasetinden olumlu bir netice alınamadığı ve barış antlaşması gereği Yunanistan’dan yarım milyona yakın insan geleceği için sıradan bir teşkilatla bu işleri yürütmenin mümkün olamayacağı kanaatinin olduğu ifade edilmiştir. Bu doğrultuda da Anayasa Komisyonu İmar ve İskân Vekaleti’nin kurulması teklifini uygun bulduğu yönünde görüş beyan eder.²¹⁹¹

Anayasa Encümeni’nin hemen ardından Maliye Encümeni mazbatasını okunur. Maliye Encümeni Mazhar Bey ve Tunalı Hilmi Bey’in “İmar ve İskân Vekaleti” kurulması teklifleri ile hükümetin “Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi” kurulması tekliflerini birleştirerek ele almış ve vekalet kurulması ile müdüriyet kurulması arasında Anayasa hukuku çerçevesinde bakıldığında görev ve sorumluluk açısından bir fark görülemediği sonucuna ulaşarak Hükümetin teklifi doğrultusunda müdüriyet kurulması lehinde görüş beyan etmiştir.²¹⁹²

Hükümet, vekalet yerine imar, iskân ve mübadele işlerinin bir müdüriyet ile idare edilmesi konusunda ısrarcı olsa da mecliste bu işin daha uzmanlaşmış bir teşkilatla vekalet bünyesi içerisinde takip edilmesini isteyen mebusların sayısında artış olduğu görülmektedir.²¹⁹³ Bu isimlerden biri olan Saruhan mebusu Reşat Bey, 13 Ekim 1923 tarihli oturumda mübadele ve imar işleriyle ciddi bir surette meşgul olabilmek için bağımsız bir vekaletin kurulmasını istemiştir. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi Bey

²¹⁹⁰ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İctima Senesi 1, 35. İctima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 638.

²¹⁹¹ Anayasa Encümeni çeşitli vekaletlerin katılımı ile bu vekaletlerden alınacak memurlardan oluşacak ve İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine bağlanacak bir “Müdüriyet-i Umumiye” teşkilatının hem mübadele hem de kurtarılmış vilayetler işleriyle başa çıkamayacağı görüşündedir. İkinci olarak Anayasa’ya göre vekiller şahsen meclise karşı sorumlu olduklarından ortak sorumluluğu olmayan İcra Vekilleri Heyeti’ne bağlı böyle bir müdüriyete ait mesuliyeti hiçbir vekil kabul etmeyeceğinden Mübadele ve İmar Müdüriyet-i Umumiyesi kurulması teklifi Anayasa Encümenince reddedilmiş, bunun yerine İmar ve İskân Vekaleti kurulmasının daha uygun olacağı değerlendirilmiştir. **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İctima Senesi 1, 35. İctima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 639.

²¹⁹² Maliye Encümeni, Hükümet adına yedi maddeden oluşan bir teklifle İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine bağlı olmak üzere “Mübadele, İmar ve İskân Müdüriyet-i Umumiyesi” kurulmasını önermiştir. Buna göre Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti’ne bağlı İskân Müdüriyeti bütün teşkilat ve vazifesiyle “Mübadele, İmar ve İskân Müdüriyet-i Umumiyesi”ne bağlanacaktır. Hazırlanan bir diğer teklifle de “Mübadele, İmar ve İskân Müdüriyet-i Umumiyesi”ne 3.050.447 liralık tahsisat verilmesi istenir. **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İctima Senesi 1, 35. İctima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 640-641.

²¹⁹³ Çelebi, **a.g.k.**, s. 47.

ve sonrasında Maliye Encümeni de meclisteki bu eğilimi dikkate alıp müdüriyet kurulması teklifinden vazgeçmişlerdir.²¹⁹⁴ Bunun üzerine Saruhan mebusu Reşat Bey ve 133 arkadaşının imzasını taşıyan dört maddelik “Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti” kurulmasına yönelik daha önce vermiş oldukları teklif gündeme alınmıştır.²¹⁹⁵ Teklifin gerekçesinde “bugün devleti en ziyade meşgul eden meselenin mübadele, imar ve iskân” olduğunun altı çizilir. Bu savaşın doğurduğu sıra dışı bir vazife olduğu için sıradan teşkilat ve yöntemlerle üstesinden gelinemeyecek bir meseledir. Bu nedene mübadele, imar ve iskân işleriyle meşgul olacak bir vekilin sorumluluğunda bir vekaletin kurulması teklif edilmiştir. Yapılan oylama neticesinde 13 Ekim 1923 tarihli “Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti’nin İhdasına Dair Kanun” kabul edilir.²¹⁹⁶

Vekaletin kurulmasının ardından ilk iş olarak vekalet vekil seçimi olmuştur. 20 Ekim 1923 tarihli oturumda da İzmir mebusu Necati Bey, 158 oy alarak Mübadele, İmar ve İskân Vekili seçilmiştir.²¹⁹⁷ İkinci olarak vekaletin işleyişini belirleyecek bir kanunla vekalet ait bütçenin tespiti hususları düzenlenmiştir. 24 Ekim tarihli meclis oturumunda Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey, hazırladığı on sekiz maddelik bir kanun teklifinin Hükümet tarafından da onaylandığını ve bunun meclisin onayına sunulacağını ifade etmiştir. Aynı gün vekalet ait 6.125.277,50 liralık bütçe kanunu da meclise gelir. Bütçe kanunu Maliye Encümeni’ne, on sekiz maddelik “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” da İmar ve İskân Encümeni’ne havale edilir.²¹⁹⁸

31 Ekim tarihli meclis toplantısında vekalet bütçesi teklifine ilişkin gerekçe okunmuştur. Gerek Yunanistan’dan gelecek mübadiller ve gerekse “istilaya uğrayan

²¹⁹⁴ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 647-651.

²¹⁹⁵ **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 654.

²¹⁹⁶ Vekaletin kurulmasıyla birlikte bir de “Mübadele, İmar ve İskân Encümeni” oluşturulmuştur. **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339, s. 659-664. “Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti İhdasına Dair Kanun”, **Kavanin Mecmuası**, (2. İntihap Devresi, 1. İçtima Senesi), s. 109. “Büyük Millet Meclisinin Dünkü İçtimasında Bir Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti Tesisine Karar Verdi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Teşrinievvel 1339, No. 940, s. 2. Ercan Çelebi, bu kanunun kabulü ile Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti’ne ait olan muhacir işlerinin artık yeni kurulan vekalet devredildiğini söylese de üç maddelik kanunda böyle bir ifade yer almamaktadır. Söz konusu yetki ve görev devri aşağıda göreceğimiz üzere 8 Kasım 1923 tarihli “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” ile mümkün olacaktır. Çelebi, **a.g.k.**, s. 48.

²¹⁹⁷ Necati Bey yaptığı teşekkür konuşmasında nasıl ki birinci meclisin milleti zaferden zafere götürdüyse ikinci meclisin de imar işlerinde muzaffer olacağını ve memleketin imarını temin edeceğini beyan etmiştir. **TBMMZC**, Devre 2, C. 2, İçtima Senesi 1, 39. İçtima, 20 Teşrinievvel 1339, s. 826. **CA. 30. 10. 123. 874. 32.**

²¹⁹⁸ **TBMMZC**, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 41. İçtima, 24 Teşrinievvel 1339, s. 28. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey tarafından kaleme alınan ve İcra Vekilleri Heyeti’nin 23 Ekim 1923 tarihli toplantısında kabul edilen on sekiz maddelik “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9.** 23 Ekim 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında kabul ve meclise havale edilen Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti’nin bütçe kanunu için bkz. **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 10.**

aksam-ı vatanın imarı” için 6.125.277,50 liraya ihtiyaç duyulduğu ifade edilir. Bu miktarın 1923 senesinde sarf edilemeyen miktarı 1924 senesine aktarılacaktır.²¹⁹⁹ Yapılan görüşmeler neticesinde 1 Kasım 1923 tarihli “Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin Teşkilat ve Masarifi Hakkında Kanun” kabul edilmiş ve buna göre 1923 senesi için vekalet 6.095.083 lira bütçe tahsis edilmiştir.²²⁰⁰ Bu miktarın 6.000.000 lirası 352’nci “Mübadele, imar ve iskân masarifi-i umumiyesi” faslına ayrılmıştır.

Kanunun kabul edilmesinin ardından Van mebusu Hakkı Bey, vekalet verilen bu para içerisinde mültecilere ait harcamaların yer alıp almadığını sormuş, Necati Bey de artık muhacir işlerine vekalet bağlı “İskân Müdüriyeti” baktığından bu tahsisattan sadece mübadillerin değil “mültecilerin” de istifade edecekleri yanıtını vermiştir.²²⁰¹

3 Kasım 1923 tarihli Meclis toplantısında Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey tarafından hazırlanan “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” layihası görüşülmeye başlanmıştır. Teklifin 1, 4, 8, 10, 14 ve 17’nci maddeleri doğrudan konumuzla ilişkin düzenlemeleri içermesi nedeniyle üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmayı gerektirmektedir. Teklifin birinci maddesine ilişkin olarak Mübadele, İmar ve İskân Encümeni tarafından yapılan değişiklik teklifi okunur.²²⁰² Buna göre Encümenin teklifinde Necati Bey’in teklifinden farklı olarak “...1328 senesinden beri iskân muamelesi görmemiş olan muhacir ve mültecilerle aşairin ve badema Hükümetçe kabul edilecek muhacirin ve tahrip edilmiş mahaller ahalisinin iskân ve terfihleri” ifadesine yer verilir.

Necati Bey, encümenin teklifine karşılık olarak tahrip edilmiş yerler ahalisinin miktarı fazla, ancak Vekalet bütçesinin de kısıtlı olduğu gerekçesiyle maddenin çerçevesinin iyi belirlenmesi yorumunda bulunmuştur. Özellikle “tahrip edilen mahaller ahalisinin terfihlerine” ifadesinin çıkarılması ve bunun yerine sadece tahrip edilen yerlerin imarı ifadesine yer verilmesini ister. Çünkü mevcut bütçe ile hem imar hem de terfih işlemi mümkün değildir. Vekaletin görevi evi yakılan, tahrip edilen halka mesken

²¹⁹⁹ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 45. İçtima, 31 Teşrinievvel 1339, s. 136.

²²⁰⁰ “Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti’nin Teşkilat ve Masarifi Hakkında Kanun”, **Kavanin Mecmuası, (2. İntihap Devresi, 1. İçtima Senesi)**, s. 127. TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 46. İçtima, 1 Teşrinisani 1339, s. 148-152.

²²⁰¹ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 45. İçtima, 31 Teşrinievvel 1339, s. 144.

²²⁰² TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 180. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey tarafından hazırlanmış olan 23 Ekim 1923 tarihli teklifte birinci madde şu şekilde teklif edilmişti: “1- Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti, mübadeleye tabi ahalinin Türkiye’ye nakilleriyle bunlardan ihtiyaçları tahakkuk edenlerin iskele ve yollarda iâşe ve ibatelerini ve muayyen olan iskân mıntıklarına nakillerini ve iskânlarından itibaren iki ay iâşelerini temine ve düşman istilası sebebiyle harap olan mahallerin imarı ve sailini ihzara memurdur.” **CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9.**

bulmak olmalıdır, eğer evi olan adamın terfihine çalışılacak olursa bunun içinden çıkılamaz.²²⁰³ Encümen adına söz alan Aydın mebusu Doktor Mazhar Bey, “terfih” kelimesi ile meskeni bulunan ahalinin bir kez daha iskânının kastedilmediğini ifade eder. Bununla kastedilen daha çok dışarıdan gelerek muhacir ve mülteci adı altında iskân edildikten sonra kendisine tohumluk, hayvan vesaire vermektir. Memleketin içerisinde de kurtuluş davasına varını yoğunu koyan birçok insan vardır. Şimdiki halde bunlara yardım etmemek hiçbir vicdanın ve akliselimin işi değildir.²²⁰⁴

Karesi mebusu Ali Şuuri Efendi birinci maddeye “tahrip edilmiş mahaller” ifadesinden sonra “ahalisinden meskenleri muhterik ve hedmedilmiş olanların” ifadesinin ilavesini teklif etmiş ve oylamaya sunulan teklif kabul edilmiştir. Bunun ardından birinci madde yeniden düzenlenerek oya konulmuş ve bu haliyle kabul edilmiştir.²²⁰⁵

Konumuz açısından bir diğer önemli madde dördüncü maddedir. Öncelikle madde üzerinde Maliye Encümeni’nin değişiklik teklifi okunmuştur.²²⁰⁶ Maliye Encümeni dördüncü maddeyi “Şimdiye kadar Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletine merbut bulunan İskân Müdüriyeti ilga edilmiştir. Bu müdüriyetin ve mülga Dahiliye Nezaretine merbut İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin bütün vezaif ve vesaiiki ile levazımı Mübadele, İmar ve İskân Vekaletine devredilmiştir. Muavenet-i İçtimaiye bütçesinin iş bu teşkilata karşılık olarak kanunun tarih-i neşrinde mevcut bulunan bakiye-i muhassasatı mevkuf tutulacaktır. Bu tarihe kadar iskân umuruna ait olarak ifa edilmiş olan hidematın mukabili mezkur mevkufattan tediye olunur.”²²⁰⁷

Madde üzerinde İstanbul mebusu Ali Rıza Bey’in “vezaif” kelimesi yerine “hidemat” kelimesinin kullanılması yönündeki değişiklik teklifi uygun görülmüş ve madde bu şekliyle düzeltilerek oylamaya sunulduktan sonra kabul edilmiştir.²²⁰⁸

Yukarıda emval-i metrukelerden meskenleri harap olan ahali ve muhacirlerin de istifade edilmesi yolunda mebusların tekliflerde bulunduğu ancak hükümetin bu tür

²²⁰³ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 181.

²²⁰⁴ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 182.

²²⁰⁵ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 186-187.

²²⁰⁶ Necati Bey’in 23 Ekim 1923 tarihli teklifinde beşinci madde olarak yer alan maddenin aslı şu şekildedir: “5-Şimdiye kadar Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletine merbut bulunan İskân Müdüriyeti bütün teşkilat ve vezaifi ile vekalet-i mezkure bütçesinin 180’inci İskân masraf-ı umumisi faslında iş bu kanunun tarih-i neşrinde mevcut bakiye-i tahsisatı dahil olduğu halde Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti bütçesinin () faslına nakil olunmuştur. CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9.

²²⁰⁷ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 195.

²²⁰⁸ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 197.

tekliflere mesafeli yaklaştığına değinmiştik. Nitekim Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey'in hazırladığı 23 Ekim 1923 tarihli teklifte de emval-i metruke konusuna yer verilmekle birlikte, bunların muhacir ve savaştan zarar gören ahalinin istifadesine sunulacağı şeklinde bir hükme yer verilmemiştir. Söz konusu teklifin dokuzuncu maddesinde “İhtiyaç görüldükçe vaki olacak talep üzerine bilumum gayri menkul emval-i metruke Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti emrine verilir. Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti mübadeleye tabi eşhasa ait olup da tahriri bir mukaveleye müstenit olmaksızın işgal edilmiş bulunan emval-i metrukeyi idareten tahliye ettirmek salahiyetine haizdir. Bu gibi emval-i metrukeden Maliye Vekaletince tanzim ve teati edilmiş mukaveleye müsteniden işgal olunan mahallerden mukavelenamede Maliye Vekaletinin hak-ı feshi bulunanlarını dahi Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti mukavele-i mezkureyi fesih ile mecuru idareten tahliyeye salahiyettardır...” ifadelerine yer verilmiş ancak muhacir ve haneleri tahrip edilmiş ahaliden söz edilmemiştir.²²⁰⁹

Maddenin görüşülmesi esnasında Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey, “İhtiyaç görüldükçe vaki olacak talep üzerine” ifadesinin Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nin elini kolunu bağlayacağını, bu yeni vekaletin doğrudan doğruya bütün emval-i menkule ve gayrimenkuleye el koyarak kullanması gerektiğini, söz konusu maddeden “vaki olacak talep üzerine” ifadesinin çıkarılmasını ister. Çünkü bu ifade İmar Vekaleti ile Maliye Vekaleti arasında uzun bir bürokratik sürece neden olacak ve bu süreçte zavallı muhacirler meskensiz bir şekilde açıkta kalacaklardır. Aydın mebusu Zekai Bey, Tunalı Hilmi Bey'in bu teklifine itiraz etmiştir. Emval-i metrukenin muhafazası işi Maliye Vekaleti'nde olmalı Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti lazım olan miktarını buradan talep ederek mübadillere ya da işgalden kurtarılmış sahalarda meskensiz kalan muhacirlere vermelidir. Karesi mebusu Vehbi Bey de Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'ne emval-i metrukelerde oturan ahaliyi tahliye ettirme yetkisinin verilmesinin haneleri yakılıp tahrip edildiği için buralara sığınmış olan muhacirlerin mağduriyetine sebebiyet vereceğini hatırlatmış, hiç değilse bunlar için hane inşa edilmesine kadar geçecek sürede emval-i metrukelerden istifadelerine izin verilmesini istemiştir. Mübadele, İmar ve İskân Encümeni adına söz alan Saruhan mebusu Abidin Bey, encümenin bunu kabul ettiğini ifade eder.²²¹⁰

²²⁰⁹ CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9. TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 200.

²²¹⁰ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 47. İçtima, 3 Teşrinisani 1339, s. 201-202.

Vekil Necati Bey, Tunalı Hilmi Bey'in "ihtiyaç gördükçe" ifadesine itiraz ettiğini ancak bu ifadenin gerekli olduğunu açıklamıştır. Çünkü Vekalet, doğrudan doğruya emval-i metrukeye ele alacak olursa onun koruma ve bakım masraflarını da yüklenmek zorunda kalacaktır. Bu nedenle ihtiyaç gördükçe Maliye Vekaletinden emval-i metruke talep edilecektir. Altı milyonluk bütçeyi emval-i metrukenin sorumluluğunu üzerine alarak heba etmemektedir. "Hepsi alınırsa mahvolur. Bu beytülmaldir. Muhafazası lazımdır ve bunda vebal-i manevi vardır." İkinci olarak kurtarılmış vilayetler ahalisinin emval-i metrukelerden istifadesi konusuna temas eden Necati Bey, şu an elde yüz binden fazla emval-i metruke bulunması gerekirken bunun ancak yirmi, yirmi beş bininin mevcut olduğunu ifade eder. Geri kalanı kirada ya da şahısların elindedir. O nedenle hiçbir hakları olmadığı halde şahısların elinde, işgali altında bulunan emval-i metrukeyi bunların elinden almak ve muhacirlere vermek "bir emr-i tabiidir." Necati Bey, yangından zarar gören ve harap olan yerler ahalisinin açıkta bırakılmayacağını söylemiştir. "Vekalet harikzedegânın da harap olan yerler ahalisinin de doğrudan doğruya iskân ve terfihini düşünmeyi deruhte etmiştir." Yangından zarar görenler yerlerinde bırakılması için bir madde ilavesinin doğru olacağını ifade eder.²²¹¹

Çatalca mebusu Şakir Bey, birinci maddede "İhtiyaç görüldükçe vaki olacak talep üzerine bilumum gayrimenkul emval-i metruke ile mebani ve arazi-i emiriye Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti emrine verilir" şeklinde değişiklik talep etmiş ve teklif kabul edilerek encümene havale edilmiştir.²²¹²

Kanun teklifinin konumuz açısından önemli bir diğer maddesi ise onuncu maddedir. Bu maddede "1335 senesi iptidasından sonra yerleştirilmiş olan muhacirler iki sene zarfında hal ve sanatlarına göre icap eden mıntikalara nakil ve iskâna Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti salahiyyettardır" ifadesine yer verilir.²²¹³ Encümen adına söz alan Aydın mebusu Zekai Bey, encümenin 1335 (1919) senesi yerine 1328 (1912) senesinden itibaren gelmiş olanların iskân olunacakları şeklinde maddeyi düzeltmiş olduğunu ifade ve bu maddenin kaldırılmasını teklif etmiştir. Aksaray mebusu Besim Atalay Bey ise buna itiraz eder. Devletin iskân siyasetine müdahale etmeyi uygun bulmadığını söyleyen Besim Atalay, geçmişte iskân siyasetinde yapılan

²²¹¹ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 47. İctima, 3 Teşrinisani 1339, s. 204.

²²¹² TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 47. İctima, 3 Teşrinisani 1339, s. 208-209.

²²¹³ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 215. Söz konusu onuncu madde Necati Bey tarafından kaleme alınan 23 Ekim 1923 tarihli kanun teklifinde on birinci madde olarak yer almıştır. CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9.

yanlılıkları hatırlatır. “Memleketin bir yerine, bir ananeye, bir dile malik ahaliyi toplamanın belasını, felaketini tattık. Orası tehlikeye maruz olduğu vakit, oranın ahalişi her şeyini toplayarak Sivas’a kadar kaçtı. Bugün oraları Türk’ün kanıyla kurtulduktan sonra tekrar oraya akın ediyor ve yerleşiyor... Bu memleket Türk’ün kanı ile kurtuldu.” diyen Besim Atalay Bey’e Bozok mebusu Süleyman Sırrı Bey de “Eğer gaye bu ise hepimiz taraftarız” sözüyle destek vermiştir. Karahisarısahip mebusu Ali Bey de geçmiş iskân siyasetindeki hatalara ve bundan gerek muhacir gerekse yerli ahalinin uğradığı zararlara temas etmiştir. 93 Harbinden beri devam eden akınlarla gelen muhacirler “mizaç, tabiat, iklim ve iştigallerine” dikkat edilmeden rastgele şuraya buraya iskân edildiklerinden o mahalle uyum sağlayıp ahalişi ile karışamadıkları gibi zaman zaman asayiş sorunlarına da sebebiyet vermişlerdir. Ali Bey bu nedenle 1335 (1919) senesinden değil; 1328 (1912) senesinden itibaren gelmiş olan muhacirlerin uygun surette yerleştirilmelerini ve bu yapılırken de yerli ahalinin hukukuna riayet edilmesini talep etmiştir. Onuncu maddeye ilişkin yapılan görüşmeler yeterli görülmüş ve “1335” (1919) senesi yerine “1328” (1912) ifadesi konulmak suretiyle madde kabul edilmiştir.²²¹⁴

Yukarıda “İskân Bankası” kurulması için 1923 Şubat ayı içerisinde bir kanun teklifinin hükümet tarafından hazırlandığını ancak bu çalışmanın sonuçlandırılmadığını görmüştük. 23 Ekim 1923 tarihli teklifte bu yönde bir düzenlemeye yer verildiği görülmektedir. Teklifin on ikinci maddesinde “Menatık-ı müstahlasa ve iskâniyenin imarı ve menatık-ı mezkurede muhacirin iskânıyla muhacirin ihtiyacının temini için uzun vadeli istikrazatta bulunmak üzere devletçe irae olunacak teminat mukabilinde bir İmar Bankası tesisi için teşebbüsatta bulunmakla Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti mezundur” ifadesine yer verilmiştir.²²¹⁵ Bu maddenin Mübadele, İmar ve İskân Encümeni tarafından kanun teklifi üzerinde yapılan değişiklik neticesinde on birinci madde olarak şu şekilde düzenlendiği görülür: “Tahrip edilen yerlerin ve iskân noktalarının imarı için ahaliye uzun vadeli ikrazatta bulunmak üzere devletçe irae olunacak teminat mukabilinde bir İmar Bankası tesisi için teşebbüste bulunmaya Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti mezundur.”²²¹⁶ Madde üzerinde yapılan görüşme neticesinde Saruhan mebusu Reşat Bey’in teklifi ile “imar için” ifadesi “imarını temin

²²¹⁴ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 48. İçtima, 4 Teşrinisani 1339, s. 216.

²²¹⁵ CA. 30. 18. 1. 1. 7. 38. 9.

²²¹⁶ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 48. İçtima, 4 Teşrinisani 1339, s. 217.

için” şekliyle düzeltildikten sonra “ahaliye uzun vadeli ikrazatta bulunmak üzere” ifadesi de çıkarılarak oylamaya sunulmuş ve bu haliyle kabul edilmiştir.

23 Ekim 1923 tarihli kanun teklifinde memlekette imar işlerini özendirmek ve ahaliyi teşvik etmek için vergi muafiyetine ilişkin hususlar da ele alınmıştır. Yeniden inşa edilecek binaların on sene müddetle vergiden muaf tutulacağı ifade edilir.²²¹⁷ Ancak teklifin mecliste okunmasının ardından Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey, encümen tarafından bu maddenin “Madde 12- 1339 senesinden itibaren yeniden inşa edilecek akarat 1343 ve mesakin 1348 sene-i maliyeleri nihayetine kadar Emlak Vergisiyle bilumum küsuratı munzamadan muaftır” şeklinde yeniden düzenlendiğini ifade ederek bunun görüşülmesini teklif etmiştir.²²¹⁸

Söz alan Ertuğrul mebusu Doktor Fikret Bey, vergi muafiyetinin uygulanacağı tarihin başlangıcına itiraz etmiş, 9 Eylül’den bugüne kurtarılan vilayetlerde imkanı olan ahalinin 8-10 bin civarında ev yaptığını belirterek maddenin Türkiye’de 9 Eylül 1338 tarihinden sonra inşa edilen ve edilecek yapıların on sene müddetle vergiden affına yönelik bir şekilde düzeltilmesini istemiştir. Saruhan mebusu Vasıf Bey ise bu maddeye şüphesiz ki memleketteki imar işlerini kolaylaştırmak için teklifte yer verildiğini ancak kabul edilmesi halinde büyük bir tehlikeyi de beraberinde getireceğinin altını çizmiştir. Bu maddeden varlıklı şahıslar, özellikle de İstanbul’un ve İzmir’in Rum ve Musevileri istifade edebilir. Batı devletlerinde bu yönde yapılan kanunların da öncelikle “unsur-u asliyi korumaya yönelik” olduğuna işaret eden Vasıf Bey, eğer bu madde illaki kabul edilecekse o halde şimdiye kadar varlığımızın aleyhinde çalışmış olan unsurların bu maddeden istifadesinin önüne geçilmesini ister. Bu maddeden istifade edecek olan “Türk” kavramından ne anladığını “Hiç şüphesiz bizim camiamız içerisinde Türkler vefakarlık yapmış ve bu memleketi merbutiyet göstermiş, kanını dökmüş, bir çok fedakarlık göstermiş Müslim unsurlar vardır. Hiç şüphesiz bu kardeşlerimiz bu maddeden azami istifade etmek salahiyetine maliktir. Lozan’da kabul ettiğimiz bir tabiri siyasi vardır. Hariciye Vekili İsmet Paşa hazretlerinin de ısrarları üzerine “Türkler” tabiri... Şu halde Türkler tabirini kullandığımız zamanki kastı, bu memleketin içerisinde ruhiyle, canıyla bu memleket için bütün varlığıyla çalışan bütün unsurları söylüyorum...” ifadeleriyle açıklayan Vasıf Bey, teklifin “Türkiye’de Türkler tarafından inşa olunacak mebaninin” vergiden muaf tutulması şeklinde düzeltilmesini

²²¹⁷ 23 Ekim 1923 tarihli teklifte on ikinci madde olarak yer almıştır. CA. 30. 18. 1. 7. 38. 9.

²²¹⁸ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 48. İçtima, 4 Teşrinisani 1339, s. 218.

ister.²²¹⁹ Görüldüğü gibi Vasıf Bey'in "Türklük" kavramına yüklediği anlam Anadolu coğrafyası üzerindeki bütün Müslüman unsurları kucaklayan kapsayıcı bir anlamdır. Sevinçte, kederde ve emelde bir olan, kader birliği yapmış bir kitleyi tarif etmektedir ki, biz bunu çalışmamızın birinci bölümünde Mütareke Dönemi'nin "teritoryal çoğulcu söylemi" olarak tanımlamıştık.

Görüşmeler sırasında Saruhan mebusu Abidin, Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Karesi mebusu Vehbi Beyler başta olmak üzere pek çok mebus bu bakış açısını benimseyip desteklemekle birlikte Lozan Antlaşması'ndaki gayrimüslim azınlıklara yönelik bağlayıcı maddelerin buna izin vermeyeceğine dikkat çekmişlerdir.²²²⁰ Buna yanıt olarak Vasıf Bey, Lozan Antlaşması'nı çok iyi incelediğini devletin kendi sınırları içerisinde kendi iktisadiyatı aleyhinde hiçbir şeye izin vermeyecek bir mahiyette olduğunu, azınlıklara ait hukuka da riayet edilmesi gerektiğini belirtmekle birlikte Türkiye'nin kendi milletini refah ve huzur içerisinde yaşatmak için çabalarken daha düne kadar kendi aleyhinde teşebbüste bulunan unsurların daha fazla iktisadî kuvvet kazanmasına izin vermemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Uzun süren savaş yıllarında varını yoğunu kaybetmiş, kendi memleketinde aç ve çıplak dolaşan aslî unsur olarak "Türklerin" bu maddeden çok az istifade edebileceklerini asıl istifade edecek olanların Rumlar ve Museviler olduğunu ifade eder. Karesi mebusu Vehbi Bey, Vasıf Bey'in yaklaşımına taraftar olduğunu, ancak imar adına yapılacak ne varsa memleket dahilinde kalacağını, zenginlerin imar işlerinde öncülük etmesi ile memleketin daha mamur bir hale geleceğini ifade eder. "... Memlekette servet çoğaltan adamlara göz dikmek doğru bir şey değildir. Servet fazlalaşsın. Diğerleri de kendi az sermayesi ile kendisine bir mesken ittihaz etsin." diyen Vehbi Bey'e Aydın mebusu Abidin Bey de destek vermiştir.²²²¹

Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey söz alarak maddenin kapsamına ve içeriğine dair açıklık getirmiştir. Memlekette doğudan batıya kadar her yer harap bir haldedir. "Her tarafta dumanı tüten ocaklara ihtiyaç vardır." Bu nedenle teklifi

²²¹⁹ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 48. İçtima, 4 Teşrinisani 1339, s. 218-219.

²²²⁰ Tunalı Hilmi Bey, vergi muafiyeti için tanınan sürede Rumların ve Musevilerin "memleketin ilighinden mükemmel surette istifade edeceklerini" söyler. Saruhan mebusu Abidin Bey'e göre "Lozan Konferansında taahhüt edilmiş olan ahitnamenin hudut-u asliyesi bizi tedvin edeceğimiz kanunlar da o kadar bağlamıştır ki, bunların haricine çıkmak imkan ve ihtimali yoktur..." TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 48. İçtima, 4 Teşrinisani 1339, s. 219-220. Lozan'da azınlık kavramına yaklaşım hususunda analitik bir değerlendirme için bkz. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Olaylar**, C. 1, s. 225-231.

²²²¹ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 48. İçtima, 4 Teşrinisani 1339, s. 221-222.

hazırlarken en fazla tahribata uğrayan yerler olarak “Vilayat-ı Şarkiye ve Memalik-i Müstahlasa” ayrımı yapılmadan “Türkiye’de yeniden inşa edilecek mebanî on sene vergiden muaftır” şeklinde kapsayıcı bir ifadeye yer verdiğini ve Heyet-i Vekilenin de bunu kabul ettiğini belirtir.²²²²

On ikinci maddeye ilişkin olarak Karesi mebusu Vehbi Efendi’nin “Türkiye’de Eylül 1338’den itibaren inşa olunan mebanî beş ve mesakin on sene müddetle Emlak Vergisiyle küsuratı munzamadan muaftır” şeklindeki değişiklik teklifi okunmuş ve bu teklif kabul edilmiştir. Bunun üzerine madde yeniden düzenlenmek üzere Mübadele, İmar ve İskân Encümeni’ne havale edilir.²²²³

4 Kasım 1923 tarihli oturumun ikinci celsesinde daha önce tadil edilerek Mübadele, İmar ve İskân Encümeni’ne havale edilmiş olan ve emval-i metrukeden muhacirlerin de istifadesini isteyen sekizinci madde ele alınmıştır. Buna göre “İhtiyaç görüldükçe Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti vaki olacak talep üzerine bilumum gayrimenkul ve amval-i metruke vekalet-i müşarünileyha emrine verilir. Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti bilumum gayrimenkul ve emval-i metrukenin muhacirin ile düşman tarafından meskenleri tahrip ve ihrak edilen muhtacine tahsis ve suveri saire ile eşhas-ı salise tarafından meşgul olanlarını idareten tahliyeye salahiyetdardır...”²²²⁴ Maddenin yeni hali okunduktan sonra başlayan görüşmelerde Çatalca mebusu Şakir Bey, yalnız emval-i metrukenin değil; devlet elinde boş halde bulunan “emval-i emiriyeye”nin idaresinin de Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti’ne verilmesini önermiştir. Muhacirler hakkında vekalet verilen tahsisatın azlığı, emval-i metrukenin yetersizliğinin yanı sıra eğer ahaliyi tüketici konumdan çıkararak üretici konumuna getirmek istiyorsak bu bir zorunluluktur.

Tekirdağ mebusu Faik Bey, encümenin teklifinde emval-i metrukenin mübadele ile gelecek muhacirlerin yanı sıra düşman tarafından meskenleri tahrip edilmiş muhacirlere de verileceğine dair bir hükmün bulunmasına karşı çıkmıştır. Emval-i metrukenin mübadele suretiyle gelecek olan muhacirlerin Yunanistan’da bıraktıkları mallarına karşılık olarak verileceğini “binaenaleyh bu emval-i metrukenin ondan gayri hiçbir yere tahsis edilemeyeceğini” ifade eder. İkinci olarak da Şakir Bey’in “emval-i emiriyenin icabında mübadelenin haricindeki muhacirlere tahsis edilmesi” teklifinin

²²²² TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 222.

²²²³ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 224-225.

²²²⁴ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 230.

sonuna kadar arkasında olduğunu da ilave etmiştir.²²²⁵ Bu açıklamaların ardından encümen adına söz alan Zekai Bey, emval-i metrukenin sadece mübadele sözleşmesi ile gelecek muhacirlere ait olmadığına altını çizer. Bunların içerisinde Ermenilere ve mübadeleye tabi olmayan Rumlara ait emval-i metruke de vardır. Bunlar mübadele ile gelecek muhacirlere değil; işgal nedeniyle haneleri yanmış ve yıkılmış ahaliye aittir. Bu doğrultuda encümenin emval-i metrukeden hem mübadillerin hem de vilayat-ı müstahlasa muhacirlerinin istifadesini uygun gördüğünü ifade etmiştir. Faik Bey bu açıklamadan tatmin olduğunu ifade etmiş bununla birlikte uygulamada karışıklığa meydan vermemek için çerçevesinin iyi çizilmesini istemiştir.²²²⁶ Yapılan müzakereler yeterli görülmüş ve sekizinci madde encümenin hazırladığı şekliyle kabul edilmiştir.²²²⁷

Muhacirler için inşa edilecek meskenlerin vergi muafiyetine dair değişiklik için encümene gönderilen on ikinci madde de değişikliğin ardından encümenden gelmiş ve müzakereye alınmıştır. Buna göre on ikinci madde “1338 senesinden itibaren yeniden inşa edilmiş ve edilecek akarat 1340 senesinden itibaren 1344 ve mesakin keza 1340 senesinden itibaren 1349 sene-i maliyeleri nihayetine kadar Emlak, Müsakkafat Vergisiyle bilumum küsurat-ı munzamadan muaftır.” şeklinde kaleme alınmıştır. Karesi mebusu Vehbi Bey, belediye vergilerinin buna dahil olup olmadığını sormuştur. Belediyenin kimden para alıp da o memleketin aydınlatma, temizlik vesaire hizmetlerini göreceği sorusuna yanıt ister. Vekil Necati Bey, belediyeye ait vergilerin muafiyetinin söz konusu olmayacağını cevabını vermiştir. Menteşe mebusu Şükrü Kaya bu durumun tespiti için maddenin sonuna “İdare-i hususiyelerle belediyelere ait rüsum müstesnadır” ifadesinin eklenmesini teklif etmiştir.

Erzincan mebusu Sabit Bey de encümenin yaptığı düzenleme ile 1338 (1922) senesinin kabul edildiğini bunun Yunan işgalinden kurtarılmış vilayetler için doğru olduğunu ancak doğu illerinde Ermeni ve Rus işgali nedeniyle tahrip edilmiş çok sayıda meskenin unutulduğunu hatırlatmıştır. 1335’ten (1919) itibaren bunların bin bir zorlukla kendi hanelerini inşa ettiklerini ancak yapılan bu kanunda 1922 senesinin başlangıç olarak alınması ile bunlara haksızlık yapıldığının altını çizer. Yapılan teklifler ile on ikinci madde şu şekilde değiştirilerek yeniden encümene havale edilmiştir: “Şarki Anadolu’da Ruslar ve Ermeniler tarafından veya suver-i saire ile tahrip edilip de

²²²⁵ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 231.

²²²⁶ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 232 ve 235.

²²²⁷ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 240.

bilahare inşa edilen mebani ile 1338 senesinden itibaren yeniden inşa edilmiş ve edilecek akarat 1340 senesinden itibaren 1344 ve mesakin keza 1340 senesinden itibaren 1349 sene-i maliyeleri nihayetine kadar Emlak ve Müsakkafat vergisiyle bilumum küsurat-ı munzamadan muaftır.”²²²⁸

Mübadele, İmar ve İskân Encümeni on ikinci maddeyi yapılan teklifler doğrultusunda düzenleyip meclise göndermiş ve madde 8 Kasım 1923 tarihli toplantıda ele alınmıştır. Encümenin son düzenlemesi neticesinde meclise gelen on ikinci madde şu şekli almıştır: “1338 senesinden beri yeniden inşa edilmiş ve edilecek akarat 1340 senesinden itibaren 1344 ve mesakin 1340 senesinden itibaren 1349 sene-i maliyeleri nihayetine kadar Emlak ve Müsakkafat Vergisinden muaftır. Bu muafiyet Şarki Anadolu’da düşman tarafından tahrip edilen mahallerde 1334 senesinden itibaren yeniden inşa edilen mebaniye de şamildir. İdare-i hususiyeler ile belediyelere ait hisse muaf değildir.”²²²⁹

Encümenin teklifinin okunmasının ardından Karahisarışarki mebusu Ali Süruri Efendi, “Şarki Anadolu’da düşman tarafından tahrip edilen mahaller” ifadesine yerine “Ahval-i harbiye dolayısıyla harap olan mahallerde” ifadesinin konulmasını teklif etmiştir. Çanakkale mebusu Şükrü ve Zonguldak mebusu Halil Beylerin de benzer bir teklif sundukları görülür. Ali Süruri Efendi, Anadolu’da düşmanın işgal etmediği ancak savaş nedeniyle tahribata uğramış yerlerin de bulunduğu gerekçesiyle maddenin buralara da uygulanmasını teklif ettiği açıklamasında bulunmuştur. Buna karşılık Encümen adına konuşan Saruhan mebusu Vasıf Bey, “Ahval-i harbiye dolayısıyla harap olan yerler” ifadesi eklenecek olursa kapsamının, sınırının neresi olacağını sormuştur. Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey sınırı “Türkiye” olarak ifade etmiş ancak encümenin neden “Türkiye” ifadesini kullanmadığını, bunda çekince gösterdiğini sorması üzerine Vasıf Bey zaten kanunun birinci maddesinde “Türkiye” ifadesinin açıkça yer aldığını ve bu kanunun Türkiye’nin her yanında yapılacak bina ve haneleri vergiden muaf kılacağı yanıtını vermiştir. Yapılan oylama neticesinde Ali Süruri Efendi’nin değişiklik teklifi kabul görmüş ve madde buna göre düzenlenerek yapılan oylama neticesinde kanuniyet kazanmıştır.

8 Kasım 1923 tarihli oturumun devamında teklifin diğer maddeleri de görüşülmüş ve “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu” toplam 21 madde olmak üzere yapılan oylama

²²²⁸ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 48. İctima, 4 Teşrinisani 1339, s. 241-243.

²²²⁹ TBMMZC, Devre 2, C. 3, İctima Senesi 1, 50. İctima, 8 Teşrinisani 1339, s. 294.

neticesinde kabul edilmiştir.²²³⁰ Kanunun konumuz açısından önemli maddeleri şunlardır:

“Madde 1- Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ... 1328 senesinden beri iskân muamelesi görmemiş olan muhacir ve mültecilerle aşairin ve badema Hükümetçe kabul edilecek muhacirinin ve tahrip edilmiş mahaller ahalisinden meskenleri ihrak ve hedmedilmiş olanların iskân ve terfihlerine ve iskân mıntikalarını tâyinine ve memleketin harap olan mahallerinin imarı mesailini ihzar ve temine memurdur.

Madde 4- Şimdiye kadar Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye ve Vekaleti’ne merbut bulunan İskân Müdüriyeti ilga edilmiştir. Bu müdüriyetin ve mülga Dahiliye Nezaretine merbut İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi’nin bütün hidemat ve vesaiki ile levazımı Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti’ne devredilmiştir. Muavenet-i İçtimaiye bütçesinin işbu teşkilâta karşılık olarak kanunun tarihi neşrinde mevcut bulunan bakiye-i muhassasatı mevkuf tutulacaktır. Bu tarihe kadar iskân umuruna ait olarak ifa edilmiş olan hidemat mukabili mezkûr mevkufattan tediye olunur.

Madde 8- İhtiyaç görüldükçe Mübadele ve İmar ve İskân Vekaletince vâki olacak talep üzerine bilûmum gayrimenkul emval-i metruke vekâlet-i mezkûre emrine verilir. Mübadele İmar ve İskân Vekâleti bilûmum gayrimenkul emval-i metrukenin muhacirin ile düşman tarafından meskenleri tahrip ve ihrak edilen muhtacine tahsis ve tevziine ve bu emvalden elyevm isticar ve suveri saire ile eşhas-ı salise tarafından meşgul olanlarını idareten tahliyeyle salâhiyettardır. İşbu tahliyeden fesh-i icar suretiyle mutazarrır olanlar bulunduğu surette Maliye Vekâleti takdir olunacak zararı vâki-i mahakime müracaata hacet kalmaksızın emval-i mezkûrenin hesabı carisinden tesviye edecektir. Zarar-ı mezkûrun takdiri mahallî en büyük idare memurunun riyaseti altında Mübadele, İmar ve İskân Vekâletince tâyin olunacak iki ve belediyece tâyin edilecek diğer iki ehl-i

²²³⁰ “Mübadele, İmar ve İskân Kanunu”, 8 Teşrinisani 1339, **Kavanin Mecmuası, 2. İntihap Devresi, 1. İçtima Senesi**), s. 132-134. Çelebi, **a.g.k.**, s. 77-81. Yapılan oylamada teklifin aleyhine oy kullanan tek kişi, muhacir ve imar işlerinin daha profesyonel bir teşkilatla vekalet olarak yürütülmesi gerektiğini savunan ve bu konuda teklifler vermiş olan Zonguldak mebusu Tunalı Hilmi Bey olmuştur. **TBMMZC**, Devre 2, C. 3, İçtima Senesi 1, 50. İçtima, 8 Teşrinisani 1339, s. 306 ve 312. Kanunun üçüncü maddesi vekalet, görevlerinin ifası için yerel yönetimlerden alacağı üyeler ile gerektiği kadar heyet veya komisyon kurma yetkisini vermekte idi. Bu doğrultuda kanunun kabulünden hemen sonra 29 Kasım 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla vilayet ve kazalarda birer “İmar ve İskân Komisyonu”nun kurulması kararı alınmıştır. Hükümet kararnamesinde 13 Mayıs 1913 tarihli “İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi” ve TBMM Hükümeti tarafından kabul edilen 5 Haziran 1921 tarihli “Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkləri Hakkındaki” nizamname ile 17 Temmuz 1923 tarihli “Mübadele Sözleşmesinin Suret-i Tatbikine Dair Talimatname” kapsamında şimdiye kadar oluşturulmuş komisyonların artık ihtiyaca cevap vermediği ve aynı iş için tek bir komisyonun yeterli olacağı gerekçesiyle kaldırılması, bunların yerine de her kaza ve vilayette biri “İmar ve İskân Komisyonu” kurulması kararlaştırılmıştır. **CA. 30. 18. 1. 1. 8. 41. 14.** Çelebi, **a.g.k.**, s. 64-65.

hibreden mürekkep komisyona aittir. Bu komisyonun kararları kabil-i istinaf ve temyiz değildir.

Madde 10- 1328 senesi iptidasından sonra yerleştirilmiş olan muhacirini iki sene zarfında hal ve sanatlarına göre icap eden menatıka nakil ve iskâna Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti salâhiyettardır.

Madde 11- Tahrip edilen yerlerin ve iskân mıntıklarının imarını temin için devletçe irae olunacak teminat mukabilinde bir İmar Bankası tesisine Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti mezundur.

Madde 12- 1338 senesinden beri yeniden inşa edilmiş ve edilecek akarat 1340 senesinden itibaren ... emlâk ve müsakkafat vergisinden muaftır. Bu muafiyet ahval-i harbiye dolayısıyla harap olan mahallerde 1334 senesinden itibaren yeniden inşa edilen mebanîye de şâmilidir. İdare-i hususiyelerle belediyelere ait hisse muaf değildir.

Madde 14- Düşman tarafından tahrip edilen mahallerdeki yıkılan fabrika ve tezgâhların yeniden ihya ve tesisi zımnında getirilecek makine ve alât ve edevat gümrük resminden muaftır.”

7. 6. Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Memleketlerine İade Edilen Batı Anadolu Muhacirlerine Yaptığı Yardımlar

Büyük Taarruz’un başlaması ve başarıyla sonuçlanmasının ardından Yunan Ordusunun tahrip ettiği sahaların tamir ve inşa faaliyetlerinde, muhacirlerin memleketlerine iadesinde ve “Vilayat-ı Müstahlasa”nın yeniden imar ve inşasında Hükümetin daveti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti de önemli işler yapmıştır. Henüz Büyük Taarruz’un devam ettiği bir sırada 6 Eylül 1922 tarihli kararnamede düşmanın geri çekilme yolu üzerinde bulunan köylerin büyük bir enkaz üzerinde inlemekte olan ahalisine “hükümetin ve halkımızın derhal lazıma-yı şefkat ve muaveneti azamî derecede ifa eylesesinin bir zaruret-i katîye” olduğu ifade edildikten sonra hükümet tarafından gerekli yardımların icrasına başlandığı ve halk tarafından da aynen ve nakden yardım edilmesi adına her tarafta teşkilatı bulunan Hilal-i Ahmer’in yardımda bulunması talep edilmiştir.²²³¹ Bu kararnamede hükümetin sınırlı kaynakları yanında

²²³¹ 6 Eylül 1922 tarihli kararname için bkz. CA. 30. 18. 1. 1. 5. 58. 1 ve CA. 272. 12. 39. 38. 11/4. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey’in Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi’ne yönelik bu talebi İstanbul basınında yayınlanmış ve halk aynen ve nakden yardıma davet edilmiştir. “İstanbul Halkı Harap Olan Memleketler Ahalisine Muavenete Devam Ediyor”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1338, No. 13, s. 299. “Hilal-i Ahmer’in Faaliyeti”, **Vakit**, 11 Eylül 1338, No. 1704, s. 3.

Hilal-i Ahmer aracılığıyla halkı da bu iş için seferber etme çabasında olduğu açıkça görülmektedir.

7. 6. 1. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Vilayat-ı Müstahlasadaki inşaat faaliyetleri

Yunan Ordusunun, Batı Anadolu'yu terk ederken yaptığı tahribatın tamiri için bir taraftan hükümet 19 Ekim 1922 tarihli “İstirdat Olunan Mahallerde Tamirat İcrası İçin Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının Suret-i Teşkil ve Vezaifine Ait Talimatname”²²³² doğrultusunda inşaat faaliyetlerini başlatırken diğer taraftan da “Vilayat-ı Müstahlasa İmdat Heyetleri” namıyla Batı Anadolu'ya yardım heyetleri gönderen Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin açıkta kalmış muhacirler için baraka inşası ile bir takım tamirat faaliyetleri içerisine girdiği görülmüştür.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, “bütçesinin müsaadesi nispetinde” bu yöndeki ilk inşaat faaliyetlerine Aralık 1922'de başlamıştır.²²³³ Ankara Murahhaslığı, İstanbul'daki Merkez-i Umumi'den harap olan yerlerin inşa ve tamiri için görüşlerine başvurmak üzere Müfettiş-i Umumi Celal Muhtar Bey'in gönderilmesini istemiş ve teklif kabul edilmiş ve Celal Muhtar Bey, 8 Kasım'da Ankara'ya ulaşmıştır. Hareketi öncesinde inşaat ve tamir işlerinde nasıl bir hareket tarzı takip edileceğine dair açıklamalarda bulunan Celal Muhtar Bey “fayda, estetik ve zaruret” üçlüsü içerisinde “bu yerlerin ahalisini yaşatmak” adına önceliğin zaruri olan şeylere ait olduğunu ifade etmiştir.²²³⁴ Celal Bey'in bu açıklamalarından açıkta kalmış felaketzede ahali için inşaat işlerinde basit ama işlevsel bir planın takip edileceği anlaşılmaktadır. Bir haftalık faaliyetinin ardından İstanbul'a dönen Celal Muhtar izlenimleri hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Her türlü yoksulluğun hüküm sürdüğü işgalden kurtarılmış olan sahalarda plan ya da mimarı kaygılar peşinde koşmak yerine “eldeki malzeme ile bir an evvel daha amelî ve kabil-i sükna bir halde” haneler ve barakalar inşası en uygun hareket tarzı olacaktır. Tahribattan kurtarılmış binalar, iç mekanlara bölünerek iskân için daha fazla

²²³² 19 Ekim 1922 tarihli “İstirdat Olunan Mahallerde Tamirat İcrası İçin Muavenat-ı İctimaiye Komisyonlarının Suret-i Teşkil ve Vezaifine Ait Talimatname Sureti” için bkz. **CA. 30. 10. 5. 30. 37/6-10.** “Tahrip Olan Mesakinin İhyası”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 2.

²²³³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 100. “Vakit” gazetesi Hilal-i Ahmer'in ilk etapta köylülerin barınabileceği tarzda barakalar inşa ederek kışı atlattıklarını temin için uğraştığına dikkat çeker. Cemiyet bu kapsamda kullanılmak üzere kereste başta olmak üzere inşaat malzemesi satın almaya başlar. “Harap Yerler”, **Vakit**, 8 Kanunievvel 1338, No. 1792, s. 3.

²²³⁴ “Celal Muhtar Bey”, **Vakit**, 5 Teşrinisani 1338, No. 1759, s. 2. “Celal Muhtar Bey Şehrimizde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Teşrinisani 1338, No. 656, s. 4.

alan yaratılmalı, mevcut kulübeler tamir edilmelidir. Celal Muhtar Bey inşaat malzemesinin temini konusunda İstanbul ahalisinin yapacağı aynî ve nakdî yardımların önemine de işaret eder.²²³⁵

İstanbul'a döndükten sonra Celal Muhtar Bey, inşaat malzemesinin tedariki ve bunların Anadolu'ya nakli hususları ile meşgul olmuştur. Bu malzemeler o tarihlerde Batı Anadolu'da faaliyet gösteren imdat heyetlerine ulaştırılmış ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin inşaat faaliyetleri bu heyetler vasıtasıyla yürütülmüştür. Hilal-i Ahmer heyetlerin raporları doğrultusunda ilk etapta 4.000 barakanın inşasına karar vermiş ve bunun için ihtiyaç duyulan malzemenin gerek tedariki gerekse nakli için 500.000 liralık tahsisat ayırmıştır. Sadece Aralık 1922- Ocak 1923 arasındaki bir aylık sürede Anadolu'ya gönderilen kereste ve çivi miktarı 200 vagonudur. İstanbul Merkez-i Umumisi tarafından tedarik edilen bu malzeme öncelikle İzmir'e sonrasında imdat heyetlerine ulaştırılmıştır.²²³⁶ İmdat heyetleri vasıtasıyla yürütülen inşaat faaliyetlerinin başında ise Batı Anadolu Hilal-i Ahmer İnşaat Müfettişi Halil Saadettin Efendi bulunmaktadır.²²³⁷

Hilal-i Ahmer haneleri tahrip edilmiş felaketzede muhacirlere iki türlü yardımda bulunmuştur. Bunlardan ilki nakdî ya da aynî bütün masrafı Hilal-i Ahmer tarafından karşılanan inşaat faaliyetleri olup, ikincisi ise kerestesi Hilal-i Ahmer tarafından karşılanıp diğer malzemeleri ahali tarafından tedarik edilen inşaatlardır. Örneğin Dokuzuncu İmdat Heyeti tarafından Uşak'a bağlı İlyaslı Karyesi'nde 160 hane için 120.000 kuruş, Eskisaray Karyesi'ndeki 55 hane için 32.000 kuruş ve Çukurağıl Karyesi'ndeki 7 hane için de 4.250 kuruş kereste satın alınması adına nakden yardımda bulunulmuştur.²²³⁸

Onuncu İmdat Heyeti tarafından Bilecik'te açıkta kalan felaketzedeler için İstanbul'dan gönderilen 3.000 liradan 176.805 kuruş nakdin yanında 123.495 kuruş

²²³⁵ "Celal Muhtar Bey Avdet Ediyor", **Vakit**, 16 Teşrinisani 1338, No. 1770, s. 3. "Celal Muhtar Bey Geldi", **Vakit**, 22 Teşrinisani 1338, No. 1776, s. 3. "Celal Muhtar Bey İstanbul Halkını Teberruat-ı Aynîde Bulunmaya Davet Ediyor", **Vakit**, 24 Teşrinisani 1338, No. 1778, s. 2.

²²³⁶ "Havale-i Müstahlasanın İmarı", **Vakit**, 11 Kanunievvel 1338, No. 1795, s. 2. "Hilal-i Ahmer'in Yardımı", **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Kanunisani 1339, No. 723, s. 3. "Hilal-i Ahmer 3.000 Ev Yapıyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinisani 1338, No. 661, s. 2.

²²³⁷ "Hilal-i Ahmer İnşaat Faaliyeti", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1339, No. 22, s. 287.

²²³⁸ **TKA. 1124/41**. "Hilal-i Ahmer 3.000 Ev Yapıyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinisani 1338, No. 661, s. 2.

değerinde 34 m³ kereste, inşaattan sorumlu Kaymakam İsmail Bey'e teslim edilmiş ve bununla 40 barakanın inşası gerçekleştirilmiştir.²²³⁹

On Birinci İmdat Heyeti, Temmuz 1923'e gelindiğinde Aydın livası dahilinde Germencik, Karapınar, Sultanhisar, Nazilli ve Burhaniye'deki köylerin tamirini tamamlamıştır. Aydın merkezine bağlı köylerde 438 baraka inşa edilirken, Germencik'te 86, Karapınar'da 78, Nazilli'de 517 ve Burhaniye'de 182 baraka inşa edilmiştir.²²⁴⁰

On İkinci İmdat Heyeti, Ödemiş'e ait Birgi nahiyesi ile köylerindeki inşaat ve tamir işleri için mühendis ve külliye miktarda malzeme göndermiştir.²²⁴¹ Temmuz 1923'e gelindiğinde Manisa livası dahilinde Soma, Alaşehir ve Salihli'ye ait köylerde inşaat faaliyetleri büyük oranda tamamlanmıştır. Buna göre Manisa merkezinde 358, Alaşehir'de 135, Salihli'de 133 ve Kasaba'da 250 baraka inşası gerçekleştirilmiştir.²²⁴²

Batı Anadolu Hilal-i Ahmer İnşaat Müfettişliği Halil Saadettin Efendi tarafından hazırlanan rapora göre imdat heyetlerinin çalışmaları neticesinde Aralık 1922 - Mayıs 1923 arası dönemde toplamda 2.650 pavyon/baraka inşa edilerek burada yaklaşık 14.000 kişi iskân edilmiştir.²²⁴³

On Üçüncü İmdat Heyeti, Bursa ve çevresinde inşaat faaliyetlerine girişmiş ve 4.300 hanesi tahrip edilmiş olan Karacabey'de 300 hanenin inşasına başlamıştır. İnşaat için gerekli kereste ile 200 kazma ve 200 kürek Merkez-i Umumi'den gönderildiği gibi Kirmastı kazasından da ciddi oranda kereste getirilmiştir. Hilal-i Ahmer inşaat faaliyetlerine başlamadan önce Karacabey'de 500-600 civarında nüfus mevcutken inşaatın başlaması üzerine, daha önce Kirmastı'ya sığınmış olan ahalinin meskenlerine dönmesiyle, 1.400 nüfusa çıkmıştır.²²⁴⁴ Bandırma'da da Hilal-i Ahmer'in yoğun bir inşaat faaliyeti içerisine girdiği görülür. İnşaat için gerekli olan her türlü malzemeden

²²³⁹ **TKA. 1323/153.** "Hilal-i Ahmer 3.000 Ev Yapıyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinisani 1338, No. 661, s. 2.

²²⁴⁰ "Hilal-i Ahmer'in İnşaat Faaliyeti", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1339, No. 22, s. 287. "Hilal-i Ahmer'in İnşaat Faaliyeti", **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Temmuz 1339, No. 856, s. 3.

²²⁴¹ "Hilal-i Ahmer'in İzmir Felaketzedelerine Muaveneti", **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Kanunievvel 1338, No. 695, s. 3.

²²⁴² "Hilal-i Ahmer'in İnşaat Faaliyeti", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1339, No. 22, s. 287. "Hilal-i Ahmer'in İnşaat Faaliyeti", **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Temmuz 1339, No. 856, s. 3. **TKA. 1310/1.**

²²⁴³ "Hilal-i Ahmer İnşaat Faaliyetleri", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1339, No. 22, s. 287.

²²⁴⁴ "Tahrip Edilen Mahallerde Hayat", **Vakit**, 4 Kanunievvel 1338, No. 1788, s. 3.

halkın mahrum olması nedeniyle Hilal-i Ahmer Cemiyeti kereste, menteşe, cam, çivi vesaire yardımına bulunur.²²⁴⁵

Hilal-i Ahmer'in inşaat faaliyetlerine başlamadan önce Celal Muhtar Bey'in mimari özelliklere dikkat edilmeyeceği ve bir an önce açıkta kalan felaketzede ahaliye başlarını sokabilecekleri haneler temin etmek için çaba sarf edileceği şeklindeki açıklamasına yukarıda değinmiştik. Nitekim Kızılay Arşivi'nde ulaştığımız köy evleri planlarından da anlaşıldığı üzere basit ve kullanışlı planların tercih edildiği görülmektedir. Tek katlı ve 9,83 x 7,16 metre ölçüsünde dikdörtgen planlı evler yerden 2,4 metre yüksekliğinde olup iki oda ve bir sofadan oluşmaktadırlar. Evlerin, Anadolu'daki klasik köy evlerinden farkı ocağın yanı sıra banyo ve tuvaletin evin içerisinde planlanmış olmasıdır.²²⁴⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin inşaat sırasında kullandığı bu planlar Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonları tarafından ilgili talimatname doğrultusunda inşa edilecek evlere ait hazırlanan planlarla hemen hemen aynıdır.²²⁴⁷

Aralık 1922'den Temmuz 1923' kadar Hilal-i Ahmer'in yaptığı nakdî ve aynî yardımlar sayesinde 25.000 nüfusu barındıracak toplam 5.734 mesken inşası gerçekleştirilmiştir. Bunların dağılımı şöyledir:²²⁴⁸

Tablo 4.14. Aralık 1922-Temmuz 1923 Hilal-i Ahmer'in inşaat faaliyetlerine yönelik harcamaları

Sancak/Kaza	Hilal-i Ahmer'in teşkilatı sayesinde yapılan mesken	Malzemesi Hilal-i Ahmer'ce verilmek suretiyle ahalinin kendisi tarafından yapılan mesken
Aydın Sancağı	352	560
Burhaniye	130	557
Nazilli	160	226
Karapınar	96	128
Germencik	72	136

²²⁴⁵ Tamir ve inşaat faaliyetlerinin başlaması için yangından geriye kalan enkazın kaldırılmasında 500 Yunan esir kullanılmıştır. "Bandırma'da Hayat-ı Tabiinin Avdeti", **Vakit**, 2 Kanunievvel 1338, No. 1786, s. 3.

²²⁴⁶ Söz konusu planlara örnek oluşturması açısından Bandırma'da inşa edilecek köy evlerine ait plan için bkz. **TKA. 1323/59. 20.**

²²⁴⁷ Muavenat-ı İhtimaiye Komisyonları tarafından inşa edilecek evlere dair plan için bkz. **CA. 30. 10. 5. 30. 37/8**

²²⁴⁸ Raporda inşa edilen toplam mesken miktarı sehven 5.834 olarak gösterilmiştir. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 101.

Umurlu	0	171
Sultanhisar	0	101
Atça	200	145
Köşk	18	145
Manisa Sancağı	313	127
Turgutlu	270	30
Ahmetli	45	155
Urganlı	22	45
Soma	0	75
Eşme	0	641
Salihli	304	237
Alaşehir	270	103
Yekun	2252	3582

Tablodan da anlaşıldığı üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti düşmandan kurtarılmış sahalara gönderdiği imdat heyetleri vasıtasıyla bir taraftan felaketzede ahali ile muhacirlere gıda, giyecek ve tıbbi yardım sağlarken diğer taraftan iskânlarının temini için yıkılan hane ve meskenleri tamir ya da yeninden inşa etmek suretiyle yoğun bir çaba içerisine girmiştir.

7. 6. 2. Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin muhacirler için topladığı aynî ve nakdî yardımlar

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi, Batı Anadolu’da Yunan işgalinden kurtarılan yerlerin Müslüman ahalisine yardım elini uzatmak için 4 Eylül 1922’de şu bildiriye yayınlamıştır:

“Yaralı kahraman gazilerimizin; meskenleri ve köyleri yakılan binlerce felaketzede vatandaşlarımızın ihtiyaçlarını temin ve ıstıraplarını tehvin için azamî mesai sarf etmekte olan Hilal-i Ahmer’in bu mukaddes hizmetlerini en vasi ve en faydalı bir

tarzda ifaya devam ettirebilmesi için vatanperver ve insaniyetperver halkımızın ianesine her zamandan daha muhtaçtır.”²²⁴⁹

Bildiride görüldüğü üzere ortak “vatan” üzerinden “vatandaşlık” vurgusu yapılmakta ve buradan hareketle de vatanseverlik ve hayırseverlik hislerine temas edilerek halk ihtiyaç içerisindeki vatan kardeşlerine yardıma davet edilmektedir. “Hilal-i Ahmer Mecmuası”nda özellikle Türk-Müslüman kimliğinin ön plana çıkarıldığı bu kardeşlik ve dayanışma anında her vatan evladının bir diğer muhtaç kardeşine karşı her türlü fedakarlıkta bulunacağı ifade edilmektedir. Cemiyetin İstanbul’un her kesimden ahalisini “Müslüman” kardeşinin yardımına çağırdığı, bu tarihi dakikada birlik ve beraberlik anında üzerine düşeni yapmaya davet ettiği görülür:

“...İstanbul Müslümanları ne kadar iyi biliyorlar ki, bugün Anadolu’nun müthiş bir tazyikattan kurtulmuş, harap, yer yer yanmış ve perişan olmuş evlerinde, ... onların himmet ve muavenetini, gönderecekleri sargıları, ilaçları, levazımı, ihtiyacatı bekliyorlar... Koşunuz ey Darülhalife’nin her sınıf halkı, müslimi ve gayrimüslimi, fakiri ve zengini! Anadolu’daki kahraman yaralılar, henüz dumanı tüten yanık yurtlar, tepelenmiş ve perişan yuvalar, yıkılmış ve altı üstüne getirilmiş obalar sizin yardımınızı bekliyorlar. Paranın bu kadar mesut ve yüksek bir mahal-i sarfını bir millet bütün ömründe, bütün tarihinde bir kere ve nadiren görür. Bu mesut fırsatı kaçırmayınız...”²²⁵⁰

Hükümetin 6 Eylül 1922 tarihli kararnamesi üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin başlattığı yardım toplama faaliyeti ilk andan itibaren büyük bir ilgi ile karşılanmıştır. “Vakit” gazetesi idarehanesinin İstanbullular tarafından bağış yapmak maksadıyla bir müracaat noktası olarak kullanıldığı görülmektedir. 7 Eylül’de gazeteye Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına verilen toplam miktar 97.611 kuruştur.²²⁵¹ 9 Eylül’de Türk Ordusu’nun

²²⁴⁹ “Hilal-i Ahmer Halkımızı Vazifeye Davet Ediyor”, **Vakit**, 4 Eylül 1338, No. 1697, s. 2. Geçmiş yıllarda muhacirler için toplanan yardımlar esnasında yaşanan yolsuzluk ve suiistimal olaylarından tecrübe kazanmış olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, mahalle ihtiyar heyetlerine dip koçanlı makbuzları teslim ederken yardımda bulunacak ahaliden de bazı hususlara dikkat etmeleri uyarısında bulunmuştur. Cemiyetin sadece 5, 20, 50, 100 ve 500 kuruşluk makbuzları olduğu ve bunlar üzerinde kesinlikle oynama yapılmaması, eğer üzerinde oynama yapılmış makbuzlara tesadüf edilirse vakit geçirmeden cemiyete haber verilmesi istenir. Ayrıca resmî Hilal-i Ahmer Cemiyeti makbuzlarına hamil olmayan şahısların kesinlikle cemiyet adına yardım toplayamayacaklardır. Yardım toplamak isteyen cemiyet ve esnaf teşkilatları ile mahalle ihtiyar heyetlerinin Hilal-i Ahmer Merkezi’ne müracaat ederek kıymetli makbuzları teslim almaları istenir. “Hilal-i Ahmer İanesi”, **Vakit**, 7 Eylül 1338, No. 1700, s. 3.

²²⁵⁰ “Koşunuz, Koşunuz, Hilal-i Ahmer’e Koşunuz”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1338, No. 13, s. 289-290.

²²⁵¹ “Hilal-i Ahmer’e Teberru”, **Vakit**, 7 Eylül 1338, No. 1700, s. 3. 8 Eylül’de bu miktar 109.201 kuruşa ulaşır. “Hilal-i Ahmer Namına İdaremize Mevduat”, **Vakit**, 8 Eylül 1338, No. 1701, s. 4. 10 Eylül tarihli

İzmir'e girdiği haberi İstanbul'a ulaşınca yaşanan sevinçle birlikte İstanbul ahalisinin yardım için Hilal-i Ahmer veznesine koştığı görülmüştür. 10 Eylül'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yapılan yardım miktarı toplamda 65 bin liraya ulaşmıştır.²²⁵²

Hanedan mensupları da Hilal-i Ahmer'e ayni ve nakdî yardımda bulunmuştur. Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kızı Prenses Emine Hanım, muhacirlere aşure dağıtılması için 250 lira bağışta bulunmuş, Şehzade Mehmet Selim Efendi de bir kordon saat bağışlamıştır.²²⁵³

Anadolu'daki Hilal-i Ahmer merkez ve şubeleri de Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı aracılığıyla bu kampanyaya katılmışlardır. Mamüretülaziz Merkezi 2.000 lira, Tarsus Şubesi 2.000 lira, Trabzon Merkezi 1.500, Kastamonu Merkezi 1.000 lira, Adana Merkezi 2.000 lira, Yumurtalık Şubesi 107 lira, Ayaş Şubesi 190 lira, Silvan Merkezi 129 lira, Isparta Merkezi 900 lira, Silifke Şubesi 185 lira, Gönen Şubesi 131 lira olmak üzere toplamda 10.093 lira nakit yardımında bulunmuşlardır.²²⁵⁴ Batı Anadolu'da Yunan işgaline uğramış sahalarda yaşayanalar da bu kampanyaya büyük bir hevesle iştirak etmiştir. Bursa'nın işgalden kurtuluşunu müjdeleyen telgraf açık artırma ile satılmış ve elde edilen 69.805 kuruş muhacirlere bağışlanmıştır. Denizli'de felaketzedelere dağıtılmak üzere 104 peştamal, 227 örtü, 7 şilte, 60 yorgan ve battaniye, 27 okka pirinç ve nakden de 300 lira toplanmış, ayrıca Çal Kazası'nda 1.428 ölçek buğday ile 500 lira nakit verilmiştir.²²⁵⁵

“Vakit”, 113.053 liranın cemiyet adına gazeteye verildiğini ilan eder. “Hilal-i Ahmer Namına İdaremize Mevduat”, **Vakit**, 10 Eylül 1338, No. 1703, s. 3.

²²⁵² Karagümrük ahalisi Mustafa Kemal Paşa'nın bir tablosunu düzenlediği müzayede neticesinde 493 lira 30 paraya satarak bu miktarı Hilal-i Ahmer veznesine teslim etmiştir. “Hilal-i Ahmer'e Verilen İane 65 Bin Liraya Çıktı”, **Vakit**, 10 Eylül 1338, No. 1703, s. 3. Hilal-i Ahmer dışında İstanbul halkını “Vakit” gazetesi matbaasına cemiyet namına yaptıkları bağış miktarı ise 11 Eylül'de 137.476 kuruşa ulaşmıştır. “Hilal-i Ahmer'e Teberru”, **Vakit**, 11 Eylül 1338, No. 1704, s. 3.

²²⁵³ “Muhacirin İanesi”, **Vakit**, 6 Eylül 1338, No. 1699, s. 3. Prenses Emine Hanım ikinci defa olarak 2.000 lira bağışta bulunur. “Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi'nden”, **Vakit**, 21 Teşrinisani 1338, No. 1775, s. 3. “Hilal-i Ahmer'e Şehzade Mehmet Selim Efendi Hazretlerinin Teberru”, **Vakit**, 4 Eylül 1338, No. 1697, s. 3.

²²⁵⁴ “Hilal-i Ahmer'e”, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Eylül 1338, No. 608, s. 2. Merkezlerin nakit yardımına devam ettiği görülür. Zonguldak, 3.729 lira, Sivas 1.200 lira, Menteşe 1.000, Van 900, Urfa 800, Malatya 600 lira yardımda bulunmuştur. “Anadolu'nun Her Yerinden Teberruat”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Eylül 1338, No 611, s. 2. Karabiga ahalisi 25.500 kuruş gönderir. “Hilal-i Ahmer'e Teberru”, **Vakit**, 6 Eylül 1338, No. 1699, s. 3. Mardin'de “İzmir ve Bursa felaketzedegani için toplanan... 30.600 kuruş” Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi'ne 22 Eylül'de havale edilmiştir. **TKA. 983/10**. “Hakimiyet-i Miliye” Mardinlilerin gönderdiği bağış miktarını 2.000 lira olarak vermiştir. “Mardin Ahalisinin Büyük Kalpliliği”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Eylül 1338, No. 620, s. 2.

²²⁵⁵ “Anadolu'nun Her Tarafından Gelen Hediyeler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Eylül 1338, No. 619, s. 2. “Denizli'nin Fedakarâne Yardımları”, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Eylül 1338, No. 620, s. 2.

17 Eylül 1922'ye gelindiğinde “Vakit” matbaasına verilen miktar 216.887 kuruşu bulmakla birlikte Hilal-i Ahmer veznesine yapılan bağış miktarı 135 bin lirayı geçmiştir.²²⁵⁶

Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına giden süreçte özellikle 1922 Eylül sonu ve Ekim başlarından itibaren Batı Anadolu'daki askerî hareketliliğin tamamen sona ermesiyle birlikte İstanbul ve Anadolu'nun Müslüman halkı, Batı Anadolu'nun yaralarını sarmak ve muhacirlere yardım etmek için sarf ettikleri çabayı daha da artırmışlardır. 29 Eylül 1922'ye gelindiğinde İstanbul'un topladığı miktar 200 bin lirayı geçmiş durumdadır. Sadece “Vakit” matbaasına yapılan bağış miktarı ise 256.032 kuruşa ulaşmıştır.²²⁵⁷ Anadolu'nun yaptığı bağışlar da artarak devam etmiştir. Hilal-i Ahmer'e Bitlis'ten 44.300, Kastamonu'dan 150.000, Adıyaman'dan 60.000, Siirt'ten 50.000, Koçhisar'dan 19.895 ve Urfa'dan da 300.000 kuruş havale yapılmıştır.²²⁵⁸

Batı Anadolu muhacirleri için Anadolu'nun Müslüman nüfusu dışında gayrimüslim azınlıkların da Hilal-i Ahmer'e yardımda bulunduğu görülür. İzmir'de “Milli Sinema”da düzenli aralıklarla toplanan İslam ve Musevi zenginleri Hilal-i Ahmer'e ciddi miktarlarda bağışta bulunmuşlardır. 11 Ekim tarihli toplantıda Saruhan Mebusu Necati, İzmir Mebusu Vasıf ve Müftü Rahmetullah Efendiler de hazır bulunmuş ve dokunaklı bir konuşma yaparak katılımcıları yardımda bulunmaya teşvik etmişlerdir. Bu toplantılar neticesinde elde edilen gelir 50.000 liraya yaklaşmıştır.²²⁵⁹

²²⁵⁶ “Hilal-i Ahmer Namına İdarehanemize Mevduat”, **Vakit**, 16 Eylül 1338, No. 1709, s. 3. “Hilal-i Ahmer İanesi”, **Vakit**, 17 Eylül 1338, No. 1710, s. 2.

²²⁵⁷ “Hilal-i Ahmer İanesi”, **Vakit**, 24 Eylül 1338, No. 1717, s. 2. “Son İstanbul Haberleri”, **Vakit**, 29 Eylül 1338, No. 621, s. 1. “Hilal-i Ahmer'e Muavenet”, **Vakit**, 4 Teşrinievvel 1338, No. 1727, s. 3.

²²⁵⁸ “Hilal-i Ahmer'e Muavenetler”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Teşrinievvel 1338, No. 626, s. 3. “Urfa'nın Hilal-i Ahmer'e Teberru”, **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Teşrinievvel 1338, No. 631, s. 3. “Koçhisar Halkının Hilal-i Ahmer'e Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Teşrinisani 1338, No. 671, s. 2. Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı temsilcilerinden Doktor Ömer Lütfi Bey, İstanbul'da bulunduğu sırada Anadolu'nun her yerinden Ankara Murahhaslığı'na yardımların geldiğini, İstanbul halkının da şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da Anadolu muhtaçlarına yardım elini uzatacaklarının ümit edildiğini beyan etmiştir. “Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti”, **Vakit**, 28 Eylül 1338, No. 1721, s. 3.

²²⁵⁹ İzmir'de yayınlanan “Sada-yı Hak” gazetesinin haberine göre İzmir Musevilerinin yalnız bir gün içerisinde 4.000 lira topladığı haberini vermektedir. “İzmir Musevilerinin Teberru”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Teşrinievvel 1338, No. 630, s. 2. “İzmir Haberleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Teşrinievvel 1338, No. 633, s. 2. “Kurtulan İzmir'imiz”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1338, No. 1737, s. 3. “İzmir'de Hilal-i Ahmer İanesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Teşrinievvel 1338, No. 644, s. 2. İzmir'de yayınlanan “Ahenk” gazetesinde “İzmir Musevi Vatandaşları” başlığıyla yer alan haberde Musevilerin Hilal-i Ahmer'e bağış konusunda gönülsüz olduklarını ifade edilmesi üzerine Darülfünun hocalarından Avram Galanti bu haberi tektzip eden bir mektubu “Vakit” gazetesine göndermiştir. Avram Galanti, mektubunda İzmir'deki Musevi zenginlerinin son yangından büyük zarar gördükleri halde 5.000 liraya yakın bir miktarı Hilal-i

Trakya Musevileri adına da Benhur Hayif Efendi aracılığıyla 1.270 lira Hilal-i Ahmer Merkez veznesine teslim edilir.²²⁶⁰

Gerek Anadolu'nun gerekse İstanbul'un muhacirlere yardım hususundaki bu çabası devam ederken “Vakit” gazetesi muhacirler için sadece nakdî değil aynı yardımların da yapılmasının önemine dikkat çekmiştir. Özellikle yaklaşan kış aylarında muhacirlerin soğuktan korunması için giyecek temininin önemine işaret edilmiştir. Refet Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle millî hisleri ve heyecanı kabaran İstanbul ahalisini “her türlü esbab-ı maişetten mahrum olan kardeşlerimize yardıma” davet eden “Vakit” gazetesi İstanbul halkını muhacir kardeşlerine aynen de yardım yapacağından şüphe duyulmadığını yazmaktadır.²²⁶¹ Bunun üzerine Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi tarafından İstanbul halkına hitaben yayınlanan bildiride muhacirlere her türlü yardımda bulunmak amacıyla hareket eden cemiyetin aynı zamanda “hamiyetkaran ve şefkatperveran milletin yeniden muavenetine muhtaç bulunduğu” belirtilerek özellikle yastık, battaniye, yatak ve kışlık fanila gibi eşyanın temini hususunda yardım talep etmiştir.²²⁶² “Hilal-i Ahmer Mecmuası” aracılığıyla halka seslenerek “İslam milleti” ve “İslam kardeşliği” temasını işleyen cemiyet, Yunan Ordusunun “medeniyet (!?!?) ithal etmek için” Anadolu'da 280 bin haneyi yaktığı ve bir milyon halkı aç ve çıplak bıraktığını hatırlattıktan sonra bu istatistik karşısında kaynaklarının yetersiz kalacağına dikkat çekmiştir. Cemiyet, “Bu yükün altından kalkabilmek için milletin, ahali-i İslam'ın ve erbab-ı mürüvvetin muavenetine muhtaç olduğunu” duyurmuştur.”²²⁶³ Cemiyetin Hanımlar Merkezi de “Türk ve Müslüman validelere, hemşirelere” seslenerek; bugün harabeler içinde dolaşan yetimlerin, dinimiz ve vatanımız için kurban

Ahmer'e bağışladıkları bilgisini paylaşmıştır. “İzmir Musevileri Hakkında”, **Vakit**, 17 Teşrinievvel 1338, No. 1740, s. 3.

²²⁶⁰ “Musevilerin Bir Teberru”, **Vakit**, 10 Kanunievvel 1338, No. 1794, s. 3.

²²⁶¹ “Anadolu Felaketzedeleri”, **Vakit**, 27 Teşrinievvel 1338, No. 1750, s. 3. Refet Paşa'nın 19 Ekim'de İstanbul'a geldiğinden daha önce bahsetmiştik. Bkz. Dip not 836.

²²⁶² Bu tür eşyanın Hilal-i Ahmer'in Kantarcılardaki ambarıyla Sultan Mahmut türbesi yanındaki Hanımlar Merkezi ve Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesi'ne makbuz karşılığında teslim etmeleri istenmiştir. “Felaketzedelerimize Eşya Topluyoruz”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1338, No. 15, s. 76. “Felaketzedelere Muavenet”, **Vakit**, 4 Teşrinisani 1338, No. 1758, s. 3. Ancak bu konuya ilişkin olan bir okuyucu mektubuna gazete sütunlarında yer verildiği görülür. Bu şekilde toplanan eşya ve malzemenin gösterilen ambar ve şubelere ulaştırılması konusunda ahalinin elinde nakil vasıtası bulunmadığı için bu eşyaların toplanabilmesi için birkaç kamyonun, önceden gazeteler aracılığıyla ilan edilmek üzere, şehrin çeşitli noktalarında birkaç saat bekletilmesinin uygun olacağı tavsiyesinde bulunulmuştur. “Memalik-i Müstahlasa Ahalimize Muavenet Meselesi”, **Vakit**, 6 Teşrinisani 1338, No. 1760, s. 3. “Felaketzede Kardeşlerimize Muavenet”, **Vakit**, 21 Teşrinisani 1338, No. 1775, s. 3.

²²⁶³ “Türk ve Müslümanlara ve Erbab-ı Mürüvvete”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunievvel 1338, No. 16, s. 1. Aynı beyanname derginin 15 Şubat 1923 tarihli sayısında da yayınlanmıştır. “Türk ve Müslümanlara ve Erbab-ı Mürüvvete”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 1.

olanların, istiklalimiz için şehit düşenlerin birer emanet olduğuna işaret etmiştir. Cepheden cepheye sırtında cephane taşıyan anneler ve kız kardeşler hepimizin annesi ve kız kardeşidir. Şimdi yokluk ve sefalet içinde kıvranan bu vatan evlatlarına, validelere ve kardeşlere yardım uzatmak dinî ve millî bir görevdir. “Allah... bu kardeşlerimize yapacağımız muavenetlere ezeli ve ebedi şahit olacaktır” diyerek elde olan eşyadan ne varsa cemiyete teslim edilmesi istenmiştir.²²⁶⁴

“Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası”, Tarsus’ta yayınlanan “Tarsus” gazetesinin 30 Ocak 1923 tarihli sayısındaki “Hilal-i Ahmer’e Yardım Edelim” başlıklı yazısına sayfalarında yer vermiştir. Yazıda her millet ve cemiyetin bazı “mukaddes gayeleri ve mefkureleri” olduğu, her türlü faaliyetlerinde bunları göz önünde tutarak programlarını ve faaliyetlerini buna göre organize ettiği hatırlatılır. Bu “gaye ve mefkurelerin” başında dayanışma ve yardımlaşma gelir. Son on dört seneden beri büyük savaşlar veren Türk milleti geniş topraklar kaybetmekle birlikte son savaşta çok kanlar akıtarak büyük fedakarlıklarla ancak “anavatanını” kurtarabilmiştir. Bu mücadelenin her safhasında Hilal-i Ahmer milletinden aldığı güçle yine milletin yardımına koşmuş “müşfik ve rehakâr ellerini uzatmıştır.” Şimdi yapılması gereken bir “büyük ve mukaddes vazife” daha vardır: “El birliğiyle emel birliğiyle zenginimiz, fakirimiz; büyüğümüz, küçüğümüz; kadınıımız, erkeğimiz” Hilal-i Ahmer’e yardım etmelidir. Yapılacak bu yardım “derecesine göre ind-i Allah ve ind-i nas müstelzim-i mükafat olacaktır.”²²⁶⁵

Türk ve Müslüman unsurların dini ve milli hislerine hitap ederek başlatılan yardım kampanyasına verilen desteği artırmak isteyen Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Halife Vahdettin’in 17 Kasım’daki firarı üzerine 19 Kasım’da TBMM tarafından “Halife-i Müslimin” olarak seçilen Abdülmecit Efendi’ye bir tebrik ziyaretinde bulunmuştur. Bu ziyaret esnasında Halife Abdülmecit Efendi, vatan ve millete büyük hizmetleri dokunmuş Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Damat Ferit Paşa’nın iktidarı sırasındaki baskılara rağmen vazifesini eksiksiz bir şekilde yerine getirmesinden dolayı her türlü övgüyü hak ettiğini belirtmiş ve Hilal-i Ahmer’e 500, Hilal-i Ahmer Hanımlar Darülsınaisine de 200 lira bağışta bulunmuştur.²²⁶⁶

²²⁶⁴ “Türk ve Müslüman Validelerimize, Hemşirelerimize”, **Vakit**, 9 Kanunievvel 1338, No. 1793, s. 2.

²²⁶⁵ “Mukaddes Vazifelerimiz: Hilal-i Ahmer’e Yardım Edelim”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 148.

²²⁶⁶ 23 Kasım 1922 tarihinde gerçekleşen ziyarette Hilal-i Ahmer adına Fahri Reis Müderris Doktor Besim Ömer Paşa, Reis-i Sani Müderris Doktor Akil Muhtar, Katib-i Umumi Doktor Hikmet Beyler ile Heyet-i Merkeziye üyelerinden Aynîzade Hasan Tahsin Bey, Doktor Hakkı Şinasi, Ziya Nuri, Fuat Paşa, Doktor Mehmet Ali, Azmi, Celal, Fazlı Necip, Kemal Ömer ve Keresteciyan Efendi yer almıştır. “Hilal-i

Batı Anadolu'daki muhacir ve muhtaç ahali için nakdî ve aynî yardım toplanması konusunda büyük bir çaba harcayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kasım 1922'de "Semt Teşkilatlarını" oluşturmuş ve "Semt Teşkilatı" hakkında 17 maddelik bir talimatname yayınlamıştır. Buna göre cemiyete verilecek nakdi ve aynî yardımları toplayarak zamanında merkeze ulaştırmak ve bu tür yardımların çoğaltılması adına gerekli çalışmaları yapmak üzere İstanbul'un uygun semtlerinde "Cem-i İlanat Heyetleri" kurulmuştur. Bu heyetlerin, o semtte güven kazanmış ve saygın kişiler arasından ve Merkez-i Umumiye bağlı "Merkez-i Umumi Cem'-i İlanat ve Teşkilat Komisyonu" tarafından seçilecek 3 ya da 5 kişiden oluşması kararlaştırılmıştır. Üyeler bu işi resmî değil "fahır" olarak herhangi bir ücret karşılığı olmaksızın üstleneceklerdir. Heyetler öncelikle ait oldukları semti dolaşarak aylık ya da yıllık olarak taahhüt edilen yardım miktarlarını tespit ve deftere kayıtlı vakti geldiği zaman tahsil edeceklerdir. Bağışta bulunanların isimleri "Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası" ya da gazeteler aracılığıyla ilan edilecektir. Bağış toplanması işinde gönüllülük esastır. Heyetler ahaliyi hiçbir surette zorlayamaz ve baskı altında bulunduramazlar. Yapılan bağış karşılığında merkez tarafından mühürlenmiş makbuz kesilmesi zorunludur. Heyetler nakdî yardımları olduğu gibi aynî yardımları da kabule yetkilidirler. Heyetlerin topladıkları bağışlar 10.000 kuruşa ulaştıkça Merkez-i Umumi veznesine teslim edilecektir.²²⁶⁷

Talimatnamenin yayınlanmasının ardından Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi Muhasebe Müdürü Bedri Nedim Bey tarafından yapılan bir açıklama ile heyetlerin çalışma şekli hakkında kamuoyuna bilgi verilmiştir. Görevlerini fahren icra edecek olan bu heyet üyeleri haneleri dolaşarak her hanenin geçimini ve "tarz-ı hayatını" etkilemeyecek bir miktar yardımı taahhüt etmeleri konusunda tavsiyede bulunacaklardır. Herkesin gönlünden kopan miktar kabul edilecektir. Heyet taahhütte bulunan şahıslardan alacağı imza karşılığında kendilerine bir cüzdan teslim edecektir. Yapılan bağışlara ait makbuz numaraları bu cüzdanlara kaydedilerek muhafaza edilecektir. Böylece bağışta bulunan kişiye bu numara ile Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisine gelerek yaptığı yardımın izini takip edebilme imkanı verilecektir.²²⁶⁸

Ahmer Heyeti Huzur-u Hilafetpenahide", **Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti**, 15 Kanunievvel 1338, No. 19, s. 2. Abdülmecit Efendi'nin Halife seçilmesi hakkında bkz. **Nutuk**, s. 471. **CA. 30. 10. 202. 379. 18.**

²²⁶⁷ "Hilal-i Ahmer Semt Teşkilatı Hakkındaki Talimatname", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunievvel 1338, No. 16, s. 102-103.

²²⁶⁸ "Hilal-i Ahmer Semt Teşkilatı, Hilal-i Ahmer'e Varidat Temini Meselesi", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 150-152.

Talimatname doğrultusunda İstanbul'un çeşitli semtlerinde teşkilatlar oluşturulmuş ve faaliyete geçmişlerdir. Bu semtler Eminönü, Sarıyer, Pangaltı, Çengelköy, Aksaray, Ayasofya, Anadoluhisarı ve Göksu, Kumkapı, Galata, Ayastefanos, Hasköy, Makriköy, Eyüpsultan, Büyükdere ve Kireçburnu, Kasımpaşa, Karagümrük, Fatih, Beyoğlu, Kandilli, Unkapanı, Fener ve Beylerbeyi olmak üzere toplam 22 adettir.²²⁶⁹

1922 Aralık ayına gelindiğinde gerek semt teşkilatlarının kurulması gerekse Hilal-i Ahmer'in basın aracılığıyla yaptığı bildiriler toplanan yardım miktarının daha da artmasına imkan vermiştir. Buna göre İstanbul'un Müslüman ahalisinin yaptığı yardımların toplam miktarı 315.935 liraya ulaşmıştır. Bu miktara 75.991 lira Mısır Müslümanları ve 3.500 lira Bulgar Müslümanlarının bağışları da eklenirse 395.426 toplam miktar lirayı bulmuştur.²²⁷⁰ Anadolu'nun Müslüman ahalisinin toplayıp Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na teslim ettiği miktar ise 550.661 liradır. Hilal-i Ahmer raporlarına göre 1922 senesinde İstanbul, Anadolu ve diğer yabancı memleketlerden Hilal-i Ahmer'e yapılan bağış miktarı toplamda 1.170.294 liradır.²²⁷¹ Hilal-i Ahmer bu miktardan İzmir, Afyon, Eskişehir, Bursa ve Balıkesir'i içine alan "Memalik-i Müstahlasa" havalisine 588.875 lira 73 kuruş, Vilayat-ı Şarkiye havalisine 8.221 lira 60 kuruş, Yalova muhacirlerine 1.068 lira 94 kuruşluk yardımda bulunmuştur.²²⁷²

7. 6. 3. Hilal-i Ahmer Vilayat-ı Müstahlasa imdat heyetlerinin kurulması

Hilal-i Ahmer'in Yunan işgalinden kurtarılmış sahalara yaptığı yardım sadece bununla sınırlı kalmamış, tıpkı 1921 senesi içerisinde olduğu gibi bölgeye çok sayıda imdat heyeti göndermiştir. "Memalik-i Müstahlasa İmdat Heyetleri" olarak adlandırılan ve Uşak-Afyon, Bilecik-Eskişehir, Aydın-Söke, İzmir-Manisa, Balıkesir-Bursa olmak üzere beş mıntıkaya gönderilen bu heyetler tahrip edilmiş sahalardaki muhtaç ahali ile

²²⁶⁹ Oluşturulan heyetlerin başkan ve üyelerini, bunların bulundukları semtlere göre aldıkları taahhütleri gösteren isim listeleri için bkz. "Cemi-i İnat Heyetleri Azasının Esamisi", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 152-155. "Ayasofya Semtinde Mukayyed Aza-yı Muavenemizin Şehri Taahhüdatını İrae Eder Cetvel", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 155-163. "Sarıyer'de Mukayyed Aza-yı Muavenemizin Şehri Taahhüdatını İrae Eder Cetvel", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 163-168. "Hasköy Semtinde Mukayyed Aza-yı Muavenemizin Şehri Taahhüdatını İrae Eder Cetvel", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Nisan 1339, No. 20, s. 232-239.

²²⁷⁰ "Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti", **Vakit**, 3 Kanunievvel 1338, No. 1787, s. 2.

²²⁷¹ 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, s. 289.

²²⁷² **Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1341 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen Rapor 1339-1340**, Hilal Matbaası, İstanbul, 1341, s. 64-66.

memleketlerine dönen muhacirlerin iâşe ve iskânlarını sağladığı gibi onlara sağlık hizmeti de sunmuşlardır. Bu heyetlerden ilk ikisi Ankara Murahhaslığı diğerleri de Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi tarafından gönderilmiştir.²²⁷³

Heyetlerin faaliyete başladıkları andan 31 Aralık 1922'ye kadar geçen sürede verilen malzeme miktarı şu şekildedir: 4.400 çuval erzak, 763 sandık çamaşır, 1.141 balya çamaşır takımı, 50 balya kap, kazma, kürek vesaire, 87 sandık kap, kazma, kürek vesaire, 286 bağ kap, kazma, kürek, vesaire ve 85 sandık kibrit.²²⁷⁴

Dokuzuncu, Onuncu, On Birinci, On İkinci ve On Üçüncü olmak üzere oluşturulan beş farklı heyet 1922 Eylül ayı içerisinde faaliyetlerine başlamakla birlikte Hilal Ahmer Ankara Murahhaslığı'nın 21 Kasım 1922 tarihli kararına göre heyetlerin Nisan 1923'e kadar faaliyetlerini sürdürmesi esası benimsenmiştir. Karara istinaden bu heyetlerin nakliyat ve sevkiyat açısından İstanbul'a yakın olmaları nedeniyle bundan sonra idarî ve malî konularda İstanbul Merkez-i Umumiyesi'ne bağlı olmaları, yine bu yakınlık nedeniyle fakir ahaliye mesken inşaatı hususunda yapacakları malzeme ve yardımın İstanbul'dan temini kararlaştırılmıştır. İnşaat ve tamirat bedeli olarak 200.000, ambarlardan verilecek eşya bedeli 300.000 ve toplamda da 500.000 liralık bir masrafın 1923 senesi içerisinde sarf edilmesi kararı alınmıştır.²²⁷⁵

Ankara Murahhaslığı tarafından 21 Kasım 1922 tarihli toplantıda alınan diğer kararlar ise şunlardır:

Her heyet görev alanı dahilinde bulunan savaş mağdurlarının iâşesini temin ettikten sonra yardıma muhtaç olan dul, yetim, öksüz, işsiz, bakıma muhtaç ve ihtiyarların mahalli "Muavenet Heyetleri" aracılığıyla listesini hazırlayıp bunların büyüklerine aylık 10 kilo, 12 yaşından küçüklerine aylık 5 kilo buğdayı aynen verecektir. Buğdayın bulunmaması halinde 10 kilo buğday yerine 9 kilo; 5 kilo buğday yerine de 4,5 kilo un verilmesi uygun görülmüştür. Cemiyet, bölgedeki diğer hayır

²²⁷³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 88. Heyetlerin gönderilmesine kadar geçen süre zarfında Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Anadolu'daki merkez ve şubelere muhtaç ahaliye yardım edilmesi yolunda talimat verilmiştir. "Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti", **Vakit**, 28 Eylül 1338, No. 1721, s. 3. "Hakimiyet-i Milliye" gazetesi Uşak Heyeti ile bundan sonra Eskişehir ve Aydın havalisine gönderilecek Onuncu ve On Birinci İmdat Heyetleri de dahil olmak üzere toplamda 200.000 liranın cemiyet tarafından tahsis edildiğini yazmaktadır. "Hilal-i Ahmer", **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Eylül 1338, No. 607, s. 2. "İstihlas Edilen Yerlerdeki Muhtacine Hilal-i Ahmer'in Muaveneti", **Vakit**, 22 Eylül 1338, No. 1715, s. 2.

²²⁷⁴ "Anadolu'daki Hilal-i Ahmer İmdat-ı Sıhhiye Heyetlerine Gönderilen Eşya", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Kanunisani 1339, No. 17, s. 119.

²²⁷⁵ Ankara Murahhaslığı'nın 21 Kasım 1922 tarihli kararını İstanbul Merkez-i Umumiyesi'ne bildiren yazı için bkz. **TKA**, 26/21.

cemiyetleri ile hayırseverler tarafından yapılacak nakdî ve aynî yardımları, un ve buğday hariç, muhtaçlara ulaştıracaktır. Herhangi bir şehir ya da kasabada 200'den fazla iâşeye muhtaç ahalinin tespit edilmesi ve heyetin de imkanı mevcut olması halinde bir aşhane açılacaktır. Bu aşhanelerde haftada üç defa sıcak yemek verilecek ve buralardan aş alanların un ve buğday istihkakları kesilmeyecektir. “En ziyade muhtaç ahaliye dağıtılmak üzere” beş heyete verilen eşya ise 30.000 yorgan ve battaniye 30.000 kat çamaşır, 30.000 çift çorap, 5.000 takım erkek elbisesi, 5.000 takım çocuk elbisesi, 10.000 çift çarık, 6.000 kışlık fanila, 1.000 pamuklu ve 4.000 kadın elbisesidir. Heyetler açtıkları dispanserleri 1923 Nisan ayı sonuna kadar devam ettirebilirler. Dispanserlerin mesaisi sabah 9.30'da başlayacak ve hasta bitene kadar devam edecektir. İlaçlar ücretsiz olarak temin edilecektir. Hilal-i Ahmer doktorlarının ücretle hasta tedavi etmeleri yasaktır.²²⁷⁶

Yunan işgalinden kurtarılmış bölgelere gönderilen beş heyet sekiz aylık mesailerinin ardından Mayıs 1923'te faaliyetlerini sona erdirecektir. Sadece Aydın-Söke mıntıkasında bulunan On Birinci İmdad-ı Sıhhiye Heyeti'nin kurmuş olduğu dispanser mahallin ihtiyacı dikkate alınarak, idaresi Aydın Hilal-i Ahmer Şubesi'ne terk edilmek üzere faaliyetini sürdürmüştür.²²⁷⁷ Beş heyet, sekiz aylık mesai sonunda 22.974 adet Amerikan gömleği, 23.752 adet Amerikan donu, 6.950 adet yorgan, 6.916 adet battaniye, 140 adet yatak, 14.241 metre Amerikan bezi, 23.200 adet erkek elbisesi, 4.913 adet kadın elbisesi, 2.571 adet çocuk elbisesi, 6.115 adet kadın çamaşırı, 27.888 adet çocuk çamaşırı, 37.906 çift çorap ve 6.013 çift ayakkabı olmak üzere toplamda 61 kalem eşyayı muhtaç ahaliye dağıtmıştır.²²⁷⁸

7. 6. 3. 1. Dokuzuncu Uşak-Afyonkarahisar İmdat Heyeti

Vilayat-ı Müstahlasa'ya gönderilen heyetlerin ilki Ankara Murahhaslığı tarafından Uşak-Afyon havalisindeki muhacir ve muhtaçlara yardım etmek için hazırlanan Dokuzuncu Uşak İmdat Heyeti'dir.²²⁷⁹ 10 Eylül'de Salih Bey'in idaresinde

²²⁷⁶ Söz konusu kararlar için bkz. **TKA. 26/19**. Ayrıca bkz. **Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen Rapor 1339-1340**, s. 27. “Hilal-i Ahmer'in Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Kanunisani 1339, No. 723, s. 3.

²²⁷⁷ “Garbi Anadolu'daki Hilal-i Ahmer Heyetleri”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Haziran 1339, No. 22, s. 285.

²²⁷⁸ **TKA. 1323/129**.

²²⁷⁹ “İmdat Heyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Eylül 1338, No. 603, s. 2. Ankara Murahhaslığı bölgeye göndereceği heyetlerin hazırlıkları aşamasında İstanbul'daki Merkez-i Umumi ile de irtibata geçmiş ve koordinasyonu sağlamıştır. Bu maksatla Ankara Murahhaslığı erkanından Abdüllatif Bey ve sonrasında

Ankara'dan ayrılan ve beraberinde çok sayıda çamaşır, elbise ve gıda maddesi ile sağlık malzemesi götüren heyet 21 Eylül'de Uşak'a ulaşır.²²⁸⁰

Heyet özellikle Uşak ve Afyon'a bağlı köylerde düşmanın yaptığı tahribatın büyüklüğü ile karşılaşmıştır. 9 Ekim'de Ankara Murahhaslığı'na gönderilen raporda üç gündün beri Kılıçhan, Yenisaray, İlyaslı, Çukurağıl karyelerine nakdi yardımın yanı sıra çamaşır dağıtıldığı bilgisi verilmektedir.²²⁸¹ Ancak tahribatın geniş bir alana yayılması nedeniyle buraların ihtiyacını karşılamak için gerekli olan her türlü eşya ve malzemeyi ulaştırabilmek adına Birinci Ordu emrindeki nakil vasıtalarından istifadesine izin verilmesi talebinde bulunur.²²⁸² Bunun üzerine askerî hareket dolayısıyla daha önce Birinci Ordu emrine verilmiş Hilal-i Ahmer otomobillerinden birisinin Dokuzuncu İmdat Heyeti'ne verilmesi İsmet Paşa imzasıyla 18 Ekim'de Ankara Murahhaslığı'na yazılmıştır.²²⁸³

Uşak'a bağlı köylerdeki çalışmasını tamamlayan İmdat Heyeti, 21 Ekim'den itibaren merkezini Eşme'ye naklederek Eşme ve çevresinde kısmen ya da tamamen tahrip edilmiş olan 24 köy için çalışmaya devam etmiştir.²²⁸⁴ Heyet, 29 Ekim'den Kasım ayı sonunda kadar toplam değeri 310.195 kuruş olan buğday, mısır, arpa, mercimek, bulgur, nohut ve fasulyeyi Uşak, Eşme ve Afyon'a bağlı köylere dağıtmıştır.²²⁸⁵ Heyetin çalışmaları neticesinde kaza merkezi de dahil olduğu halde sadece Eşme'ye bağlı 27 köyde tahrip edilen hane 752 ve bu hanelerdeki muhtaç ahali miktarı ise 3.355 olarak tespit edilmiştir. Bu muhtaç ahaliye 2-27 Kasım tarihleri

Doktor Ömer Lütfi Bey İstanbul'a gönderilmiştir. "Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti", **Vakit**, 11 Eylül 1338, No. 1704, s. 3. "Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti", **Vakit**, 28 Eylül 1338, No. 1721, s. 3.

²²⁸⁰ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 90. "İmdad-ı Sıhhi Heyetleri", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Eylül 1338, No. 13, s. 300. "Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası", Dokuzuncu Uşak-Afyon ve Onuncu Bilecik-Eskişehir Heyetlerine sadece nakit olarak 30.000 lira ile ayrıca çok miktarda çamaşır ve iğneler hatta icabında üçer dispanser açabilecek kadar tıbbî malzeme verildiğini yazar. "Anadolu'nun Düşman Ordusundan Tathirine Müteakip Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığının İbrar Ettiği Faaliyet-i Hayırperverane", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 14, s. 43-44. Dokuzuncu, Onuncu ve On Birinci İmdat Heyetlerine Ankara Murahhaslığı tarafından toplamda 51.116 lira kıymetinde eşya ve tıbbî malzeme verilmiştir. Söz konusu bu malzeme ve eşyalara ait liste için bkz. "Hilal-i Ahmer", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 634, s. 4.

²²⁸¹ **TKA. 1124/12.**

²²⁸² Uşak Dokuzuncu İmdat Heyeti Reisi Kenan Bey Bey, 4 ve 8 Ekim'de Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'na gönderdiği telgrafta Uşak'a bağlı 7 köyün tamamen 8 köyün de kısmen tahrip edilmiş olduğundan buralara yardım ulaştırmak için Ankara Murahhaslığı'na ait otomobillerden birinin gönderilmesini talep etmiştir. **TKA. 1124/11** ve **TKA 1124/13.**

²²⁸³ **TKA. 1124/19** ve **TKA. 1124/20.**

²²⁸⁴ **TKA. 1124/21.**

²²⁸⁵ Uşak, Afyon ve Eşme köylerindeki muhtaç ahaliye yapılan iâşe yardımına dair ayrıntılı istatistikler için bkz. **TKA. 1124/44.** Heyet tarafından Uşak'a 9.478 kilo buğday, 2.480 kilo arpa, 588 kilo mısır ve 1.801 kilo melez dağıtılmıştır. **TKA. 1323/129.6.**

arasında heyet tarafından 14.662 kilo buğday, 2.503 kilo mısır, 1.614 kilo arpa, 806 kilo mercimek, 57 kilo bulgur ile 944 metre Amerikan bezi dağıtılmıştır.²²⁸⁶

Heyet Reisi Kenan Bey, “muhtaç ve harp mesaibzedelerine tevziatta bulunmak üzere” Afyon’a geçtiğini bildiren telgrafını 21 Aralık’ta Ankara Murahhaslığı’na iletmiştir.²²⁸⁷ Afyon’daki Muavenat-ı İctimaiye Komisyonu’ndan alınan bilgiler doğrultusunda tespit edilen 1.452 muhtaç nüfusa 11.870 kilo buğday dağıtılır.²²⁸⁸

Dokuzuncu İmdad-ı Sıhhiye Heyeti tarafından Uşak, Eşme, Kütahya ve Afyon civarında sürdürdüğü sekiz aylık faaliyeti neticesinde toplam 91 köydeki muhtaç 17.000 nüfusa 83.000 kilo hububat, 88 çadır, 5.386 fanila, 10.901 metre Amerikan bezi ve pazen, 4.150 çift çorap, 6.437 don, 2.861 takım elbise, 9.450 mintan ve gömlek, 1.336 battaniye ve 8.090 kadın ve erkek çamaşırı dağıtılmış ve Uşak’ta açılan bir dispanserde ise 3.055 hasta tedavi edilmiştir.²²⁸⁹

7. 6. 3. 2. Onuncu Bilecik-Eskişehir İmdat Heyeti

Ankara Murahhaslığı tarafından gönderilen ikinci heyet, Bilecik ve Eskişehir’deki muhtaç ahaliye yardım etmek için 7 Eylül’de hareket ederek 15 Eylül’de vazifesine başlamıştır. Heyet merkezini Bilecik’te kurmuş ancak İznik, Yenişehir, Seyitgazi ve Gemlik havalisine de birer tali heyet göndererek bu bölgelerin durumunu tespit etmiştir. Onuncu İmdad-ı Sıhhiye Heyeti’nin faaliyet sahasının geniş olması nedeniyle emrine üç adet kamyon verilerek yapacağı yardımları civar köylere kadar ulaştırması temin edilir.²²⁹⁰

Bilecik’te tahrip edilmiş olan köyleri tek tek dolaşarak 1.361 nüfusa çamaşır, fanila, Amerikan bezi, çorap vesaire dağıtımını gerçekleştirilmiş ayrıca Pazarcık civarındaki 11 köyde muhtaç olan 921 nüfusa aynı surette yardımda bulunmuştur. daha sonra Söğüt’e giden heyet 500 fanila ile çok sayıda çamaşırı bölgedeki muhtaç ahaliye dağıtır. Onuncu İmdad-ı Sıhhiye Heyeti bu suretle yardımlarını İznik’e kadar

²²⁸⁶ Dokuzuncu Uşak İmdad-ı Sıhhi Heyeti Reisi Kenan Bey’in 30 Kasım 1922 tarihli raporu için bkz. **TKA. 265/9.**

²²⁸⁷ Telgrafta Eşme’deki çamaşır dağıtımının devam ettiği bilgisine de yer verilir. **TKA. 1124/63.**

²²⁸⁸ “Hilal-i Ahmer’in Yardımı”, **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Kanunisanı 1339, No. 723, s. 3.

²²⁸⁹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 89-90. **TKA. 1124/42.**

²²⁹⁰ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 91. “Hilal-i Ahmer’in Faaliyeti”, **Vakit**, 11 Eylül 1338, No. 1704, s. 3. “İmdat Heyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Eylül 1338, No. 603, s. 2.

geniřletmiř ve 1.602 nűfusa buęday daęıtarak İstanbul'daki depolardan sipariř edilen 200 çadır ile műhim miktardaki çamařırı bűlgeye halkına ulařtırmıřtır.²²⁹¹

Heyet Eskiřehir ve Seyitgazi havalisindeki faaliyetlerini özellikle dűřmanın geri çekilişi sırasında tahrip ettiği köyler űzerinde yoğunlaştırır. Ankara Murahhaslığı tarafından trenle gönderilen 500 çadır, çok sayıda yűn fanila, 1.000 çift çorap, 1.000 peçete, ocuk ve kadın elbisesi ahaliye dağıtılmıştır. Buna ilaveten Seyitgazi ve Sivrihisar ahalisinin iaşesi için mahallinden tedarik edilecek un masrafı olarak 6.000 lira Onuncu İmdat Heyeti'ne Ankara Murahhaslığı tarafından havale edilir. Eskiřehir halkı için de 500 yűn fanila, 180 yorgan, 1.000 çift çorap, 400 çinko kova ve ekmek pişirmek için sa tava aynı trenle gönderilerek halka dağıtılır.²²⁹²

Onuncu İmdad-ı Sıhhiye Heyeti dokuz aylık mesaisi neticesinde Bilecik, Eskiřehir, Seyitgazi, Yeniřehir ve Gemlik havalisine toplamda 166.089 kilo hububat ve un dağıtmıştır. Bunun yanında heyetin 6.535. adet yűnlű fanila ve yelek, 7.664 adet gömlek, 11.680 metre pazen ve Amerikan bezi, 3.868 yűn battaniye, 9.101 çift yűn çorap, 5.296 don, 1.246 çift ayakkabı, 147 yastık çarşafı, 18.001 parça çamaşırı muhtaç ahaliye dağıttığı, açıkta kalan ahali için de 201 adet çadır ile 400 adet hasır raporlardan anlaşılmaktadır.²²⁹³

Heyet, saęlık hizmeti olarak Bilecik ve Sęűt civarında faaliyet göstermek űzere iki seyyar; Gemlik ve Yeniřehir'de ise iki sabit dispanser meydana getirmiřtir. Bunun dıřında Adapazarı'ndaki Askeri Hastaneye de çok miktarda tıbbi malzeme yardımında bulunmuřtur.²²⁹⁴

Yukarıda Ankara Murahhaslığı'nın heyetlerin Nisan 1923 sonu itibariyle faaliyetlerini sonlandırma kararını almış olduğuna temas etmiştik. Haziran 1923'e geldiğinde Ankara Murahhaslığı tarafından İstanbul'daki Merkez-i Umumiye

²²⁹¹ "Hilal-i Ahmer 3.000 Ev Yapıyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinisani 1338, No. 661, s. 2.

²²⁹² "Kıř Yardımları", **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Teřrinisani 1338, No. 671, s. 2. **TKA. 232/65.** Seyitgazi'ye baęlı Arapviran (bugűnkű Arapren) kyűnűn dűřman tarafından bűyűk bir tahribata maruz bırakılması nedeniyle halkının çok bűyűk bir muhtaciyet içerisinde bulunduęu, Vekalete yardım edilse de bunun yetersiz kaldıęı belirtilerek heyetin yaptıęı yardımların bu sahaya da geniřletilmesi Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin 18 Aralık 1922 tarihli yazısı ile talep edilmiřtir. 20 Aralık'ta Ankara Murahhaslıęından verilen yanıtta "nazar-ı dikkate alınarak o tarafa heyet gönderildięi hususu" ifade edilmiřtir. **TKA. 252/123.**

²²⁹³ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 92. Heyetin İznik, Yeniřehir, Bilecik, Sęűt ve Seyitgazi'deki toplam 11.379 nűfusa daęıttıęı malzemeye iliřkin 15 řubat 1923 tarihli rapor için ayrıca bkz. "Hilal-i Ahmer'in Mezkur Mesaisinden", **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Mart 1339, No. 756, s. 3. Sadece Bilecik havalisine yapılan yardıma dair malzeme listesi için bkz. **TKA. 1323/129. 6.**

²²⁹⁴ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 91. "Hilal-i Ahmer'in Faaliyeti", **Hakimiyet-i Milliye**, 4 şubat 1339, No. 730, s. 3.

gönderilen yazıda düşman istilasından büyük zarar gören Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar’a imkanlar dahilinde yardım edildiği halde “son zamanlarda hasıl olan gâlâ dolayısıyla otların tayin eden ahalinin” varlığı Dahiliye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletlerinden Ankara Murahhaslığı’na haber verildiği bildirilerek bunların “muhafaza-yı hayatları için Dersaadet’ten derhal yedi vagon un” gönderilmesi talep edilmiştir.²²⁹⁵ Bu talep üzerine İstanbul Merkez-i Umumisi söz konusu havalı imdat heyetlerinin mıntıkası dışında kaldığından “yedi vagonunun Dersaadet’ten mübayaa edilerek” söz konusu livalara gönderilmesi kararını almış ve bu unlar Kütahya, Eskişehir ve Afyon’daki Hilal-i Ahmer ambarlarına ulaştırılmıştır.²²⁹⁶

7. 6. 3. 3. On Birinci Aydın-Söke İmdat Heyeti

Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığının Uşak, Afyon, Bilecik ve Eskişehir havalisine gönderdiği heyetler dışında İstanbul’daki Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumiyesi tarafından üçüncü bir heyet Aydın ve havalisine gönderilir.²²⁹⁷ Merkez-i Umumî tarafından “vilayat-ı müstahlasaya” gönderilen imdat heyetlerinin ilki olan On Birinci Heyet 23 Eylül’de “Pierre Loti” Vapuru ile Darülfünun Tıp Fakültesi Müderrislerinden Operatör Doktor Kemal Bey’in başkanlığında İstanbul’dan hareketle İzmir’e doğru yola çıkmıştır.²²⁹⁸ Kemal Bey’in dışında heyette Doktor Alimcan Bey,

²²⁹⁵ **TKA. 1323/80.**

²²⁹⁶ “Kütahya, Eskişehir ve Afyonkarahisar Livalarına Muavenet”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Temmuz 1339, No. 23, s. 301.

²²⁹⁷ “İzmir’ Bir Heyet-i Sıhhiye İzamı”, **Vakit**, 15 Eylül 1338, No. 1708, s. 2. “Hilal-i Ahmer”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Eylül 1338, No. 607, s. 2. Saruhan Mebusu Refik Bey, Eşme’de 24 köyün tamamen yandığını halkın açlık içinde yiyecek ve giyecekten mahrum olduğunu, Alaşehir’de de aynı durumun söz konusu olduğundan bu havalie acil bir imdat heyetinin gönderilmesini 30 Eylül 1922 tarihinde Ankara Hilal-i Ahmer Murahhası Besim Ömer Paşa’ya gönderdiği telgraf ile talep etmiştir. **TKA. 1124/10.**

²²⁹⁸ **TKA. 1194/5.** “İzmir’de Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Vakit**, 23 Eylül 1338, No. 1716, s. 3. “Manisa’ya Bir Heyet”, **Vakit**, 23 Eylül 1338, No. 1716, s. 3. “İzmir’e Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Eylül 1338, No. 616, s. 2. Heyet, deniz yoluyla İzmir’e ulaştıktan sonra İzmir’den kara yoluyla Aydın’a hareket edecektir. “Hilal-i Ahmer Heyeti”, **Vakit**, 24 Eylül 1338, No. 1717, s. 2. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 93. Ankara ve İstanbul arasında koordinasyonu sağlamak üzere İstanbul’a gitmiş olan Doktor Ömer Lütfi Bey’in beyanatına göre Aydın’daki tahribatın derecesinin büyüklüğü karşısında Aydın-Söke Heyeti bölgeye ulaşınca kadar Muğla Hilal-i Ahmer Merkezi tarafından ilk yardımda bulunmak üzere 10.000 lira gönderilmiştir. “Hilal-i Ahmer”, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Eylül 1338, No. 607, s. 2. “Hilal-i Ahmer’in Faaliyeti”, **Vakit**, 28 Eylül 1338, No. 1721, s. 3. Muğla Hilal-i Ahmer Merkezi Başkanı Bahattin Efendi, derhal Aydın’a hareket ederek o civardaki mültecilerin memleketlerine iadeye başlamış, diğer taraftan da muhtaç ahali için Aydın’da bir fırın tesis ederek muhtaç halka ekmek temin etmiştir. Bu maksatla 200 çuval un, 20 çuval peksimet gönderilmiştir. “Anadolu’nun Düşman Ordusundan Tahirine Müteakip Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı’nın İbrahim Ettiği Faaliyet-i Hayırperverane”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 14, s. 44. “Hilal-i Ahmer’in Mesaisi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Eylül 1338, No. 611, s. 2. Gönderilen tıbbi malzeme için bkz. **TKA. 1194/53. 44.**

Doktor Ahmet Nabi Bey, Eczacı Saffet Bey ile idare memurları Fuat ve Hakkı Beyler yer almıştır. Heyete 29 sandık tıbbi malzeme, 62 sandık elbise, çamaşır vesaire, 7 sandık porselen takımı, 40 balya çamaşır, 500 çuval un, 500 adet hasır ve 400 adet tavayı beraberinde götürmüştür.²²⁹⁹ Bu ve daha sonraki süreçte verilen malzemelerin büyük kısmı gerek Anadolu’da gerekse İstanbul’da toplanarak Hilal-i Ahmer merkez ve şubelerine teslim edilen eşyalardan oluşmaktadır.²³⁰⁰

Heyet Aydın, Nazilli, Değirmencik’te birer dağıtım merkezi kurmuş ve birer muayenehane ile birer eczane meydana getirmiştir. Ayrıca Aydın merkezinde üç büyük pavyon kurularak yangından evleri zarar görmüş ahali buralarda geçici olarak iskân edilmişlerdir. Aydın ve çevresinin çok büyük bir tahribata maruz kalması nedeniyle heyetin faaliyetlerini mümkün olan en geniş saha çerçevesinde genişlettiği görülür. Ancak yolların tahrip edilmiş olması ve nakil araçlarının yetersizliği nedeniyle eşya ve malzeme dağıtımında büyük zorluklarla karşılaşılır.²³⁰¹

Heyet söz konusu sahada devam eden dokuz aylık faaliyeti sırasında toplamda 193.457 kilo un, 43.043 kilo fasulye, 180 kilo pirinç ve 283 kutu süt tozunu muhacir ve yangından meskenleri zarar görmüş muhtaç ahaliye dağıtmıştır. Bunun yanı sıra 24.636 adet don ve gömlek, 10.293 adet fanila, 21.073 adet elbise, 12.057 takım kadın ve çocuk çamaşırı, 907 çift ayakkabı, 20.703 çift çorap, 6.255 adet yorgan, 9.831 adet battaniye, 47 kilim ve 680 hasırın da dağıtıldığı görülür. Bu suretle heyet faaliyet sahasındaki 82.500 kişiye yardımda bulunduğu gibi, açmış olduğu dispanserlerinde de 20.497 hastayı tedavi etmiştir.²³⁰²

7. 6. 3. 4. On İkinci İzmir-Manisa İmdat Heyeti

Hilal-i Ahmer İstanbul Merkez-i Umumiyesi tarafından teşkil edilerek Batı Anadolu’ya gönderilen ikinci heyet İzmir ve Manisa çevresinde faaliyetlerini

²²⁹⁹ “Anadolu’ya Yeniden Yeniye Gönderilen Hilal-i Ahmer İmdat-ı Sıhhiye Heyetleri”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 14, s. 44.

²³⁰⁰ Örneğin Hilal-i Ahmer Cemiyeti halktan topladığı bağışlardan 7.500 lira ile İstanbul ahalisinin aynı yardımları arasında yer alan elbise, ayakkabı, yorgan, yatak vesaire İzmir’e gönderilmiş ve bu eşyalar Aydın ve Nazilli’deki muhacir ve muhtaçlara dağıtılmıştır. “Hilal-i Ahmer’in Muavenetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Kanunievvel 1338, No. 687, s. 3.

²³⁰¹ “Aydın Muhacirlerine Yardım”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Kanunievvel 1338, No. 689, s. 3. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 94. Nakliyat konusundaki sıkıntılara rağmen heyet elinden gelen çabayı göstererek faaliyetlerini mümkün olduğunca geniş bir sahaya yaymıştır. Örneğin Söke’ye bağlı Bağarası’na 38 çuval un gönderilerek dağıtımının yapıldığı ve yeni gönderilecek eşyanın da beklendiği 8 Aralık 1922 tarihli telgraftan anlaşılmaktadır. **TKA. 1194/53. 21.** 25 Aralık 1922 tarihli telgrafta ise yeni gelen 940 kilo erzakın 200 nüfusa dağıtıldığı bilgisi verilir. **TKA. 1194/53. 19.**

²³⁰² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 95. Ayrıca bkz. **TKA. 1323/129. 6.**

sürdürmüştür. Heyet Sertabip Arif Ata Bey'in başkanlığında Operatör Doktor Ahmet Ragıp Bey, Doktor Seyfettin Bey, Doktor Salih Sabri Bey, Doktor İbrahim Burhanettin Bey, Eczacı Süheyl Bey ve idare memurları Necip ve Sadık Beylerden oluştuğu halde “Piere Loti” Vapuru ile İstanbul'dan ayrılarak 4 Ekim 1922 tarihinde İzmir'e ulaşmıştır. Heyete 122 sandık tıbbi malzeme, çamaşır, 74 sandık elbise ve porselen, 50 denk (40 kilo) hasır, 27 tava, 15 sandık çeşitli eşya, 500 çuval un ve 100 çuval fasulyeden oluşan gıda ve malzemeyi beraberinde götürmüştür.²³⁰³

Bölgeye ulaşan heyet elindeki malzemeyi Manisa, Kasaba, Salihli, Alaşehir ve Eşme olmak üzere beşe ayırmış ve derhal faaliyete başlamıştır. Bölgedeki tahribatın büyüklüğü heyetin söz konusu bu merkezlerdeki faaliyeti neticesinde ortaya çıkmıştır. İşgal öncesinde 77.026 hane, 99.500 nüfusu olan bu havalide nüfusun 43.000 ile hanelerin 25.236'sı zayi edilmiştir.²³⁰⁴

Bölgenin iâşesi konusunda büyük bir mahrumiyet yaşandığından muhacir ve muhtaç ahaliye çamaşır ve tıbbi malzeme yardımından önce un dağıtılması daha uygun görülerek ilk bir hafta içerisinde un dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Sonraki aşamada muhacirlere battaniye, yatak, yorgan ile 1.000 adet kışlık pantolon dağıtılır.²³⁰⁵ Buna rağmen bölgedeki mahrumiyet o derecededir ki heyet kanalıyla yapılan yardımlar daha ilk aşamada yetersiz kalır.²³⁰⁶ Bunun üzerine İstanbul'daki Merkez-i Umumi'den

²³⁰³ “On İkinci Hilal-i Ahmer Sıhhiye Heyeti, **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1338, No. 1734, s. 3. “İzmir’de Hilal-i Ahmer Heyetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Teşrinievvel 1338, No. 630, s. 1. “Anadolu’nun Düşman Ordusundan Tathirine Müteakip Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı’nın İbraz Ettiği Faaliyet-i Hayırperverane”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 14, s. 43-45. “Hakimiyet-i Milliye” İzmir’de yayınlanan “Ahenk” gazetesinden aktardığı haberinde Hilal-i Ahmer Heyeti dışında İsviçre Salip-i Ahmer Heyeti’nin de aynı vapurla İzmir’e geldiğini yazmaktadır. “İzmir’de Muavenet Heyetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinievvel 1338, No. 641, s. 4. Saruhan Mebusu Refik Bey, 30 Eylül 1922 tarihinde Kula’dan Ankara Murahhaslığı’na gönderdiği telgrafta bölgedeki tahribatın derecesi ile halkın yiyecek ve giyecek ile barınak ihtiyacının büyüklüğünden bahsederek bu mıntıkaya yardım heyetlerinin gönderilmesini talep etmiştir. Refik Bey sadece Eşme’de 24 köyün kısmen ya da tamamen yandığı bilgisini vermektedir. **TKA. 1124/10.**

²³⁰⁴ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 93. “Vakit” gazetesi Anadolu Ajansı’nın 27 Ekim tarihli istihbaratına göre yaptığı haberde yalnız Manisa’da 76 dini yapı ile 14 resmî binanın yanı sıra 11.820 hane, 1.634 dükkan, 4 fabrika ile 3 çiftliğin yakıldığını yazmaktadır. “Elim Bir İstatistik”, **Vakit**, 31 Teşrinievvel 1338, No. 1754, s. 3. Bu rakamlar Hilal-i Ahmer Mecmuası’nda yer alan istatistiklerle de örtüşmektedir. “Yakılan Kasabalarımızdan”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Şubat 1339, No. 18, s. 142.

²³⁰⁵ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 93. “Hilal-i Ahmer’in Muavenetleri”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Kanunievvel 1338, No. 687, s. 3.

²³⁰⁶ Saruhan mebusları Reşat, Ömer Lütfi, Mahmut Celalettin Beyler ile İzmir Hilal-i Ahmer Heyeti-Merkeziyesi Başkanı Hüsnü Bey imzalı ve 17 Ekim 1922 tarihiyle Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı’na gönderilen raporda İzmir, Manisa ve Aydın livaları dahilinde 300 binden fazla felaketzedenin bulunduğu, bunların ihtiyaçlarının temini için azami çaba sarf edildiği halde ancak günlük ihtiyaçlarının karşılanabildiği çünkü İstanbul tarafından gönderilen eşya ve levazımdan büyük kısmının

Ankara Murahhaslığı'na, nizamnameye de uygun olarak, bölgedeki şubelere ait hasılatların yüzde ellisine kadar sarfına yetki verildiği böylece muhacir ve felaketzedelerin sefaletlerine meydan verilmemesi bildirilmiştir.²³⁰⁷ Bu doğrultuda başta İzmir Hilal-i Ahmer Şubesi olmak üzere bölgedeki diğer şubelerin yardımlarında artış gözlenir.²³⁰⁸

İzmir, Manisa, Salihli, Alaşehir ve Eşme civarında yaklaşık dokuz boyunca faaliyet gösteren On İkinci İmdat Heyeti bu süre zarfında toplamda 245.723 kilo un, 91.731 kilo fasulye dışında sadece çocuklara mahsus olarak 500 kilo pirinç ile 828 kutu süt dağıtmıştır. Buna ilaveten 14.831 adet battaniye, 34.343 kadın ve erkek elbisesi, 57.450 adet don-gömlek, 25.846 çift çorap, 3.685 fanila, 5.899 çift ayakkabı, 2.308 fes, 60.470 parça çamaşırın dağıtımını da gerçekleştirilmiştir.²³⁰⁹

On İkinci İzmir-Manisa İmdat Heyeti'nin muhacir ve yangından zarar gören felaketzede ahaliye sağladığı tıbbî yardıma baktığımızda Kasaba'da 20 yataklı bir hastane ile bir dispanser, Alaşehir'de aynı şekilde 20 yataklı bir hastane ve dispanser meydana getirdiği görülür. Salihli'de bir dispanser ve Manisa'da, Hilal-i Ahmer Manisa Merkezi tarafından oluşturulan ancak heyet tarafından idare edilen 30 yataklı bir hastane ve dispanser de mevcuttur. Bu hastane ve dispanserlerde tedavi edilip ilaçları ücretsiz olarak verilen hasta adedi rapordan anlaşıldığı üzere 26.000 civarındadır.²³¹⁰

Hilal-i Ahmer'in bölgedeki muhacir ve felaketzede ahali için gerek merkez ve şubeleri gerekse imdat heyeti aracılığıyla yaptığı çalışmaları oldukça önemlidir.

bugün için gereksiz olan eşyadan olduğu ifade edildikten sonra muhtaç ahalinin ölümden kurtarılması için öncelikle yorgan, battaniye gönderilmesi istenir. **TKA. 1239/9.**

²³⁰⁷ 9 Ocak 1923 tarihli talimat için bkz. **TKA. 595/14.**

²³⁰⁸ "Aydın Mıntıkasında Hilal-i Ahmer Yardımı", **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Şubat 1339, No. 729, s. 3.

²³⁰⁹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 93. **TKA. 1323/129. 6.**

²³¹⁰ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 94. Manisa'daki hükümet hastanesinin iâşe sıkıntısı nedeniyle faaliyet dışı kalması üzerine Hükümet, Manisa Hilal-i Ahmer Merkezi'nden bu hastanenin yeniden faaliyete geçirilmesi hususunda yardım talep etmiş ve bu talep kabul edilerek birkaç bin lira sarf edilmek suretiyle hastane faaliyete geçirilmiştir. Hastanenin idaresi başlangıçta On İkinci İmdat Heyetine teslim edilmiştir. Hükümet, kısa bir süre sonra bu hastanenin kendisine devredilmesi İstanbul'daki Merkez-i Umumiden istemiş ve hastane mazbata karşılığında Hükümete devredilmiştir. Bunun üzerine Manisa Hilal-i Ahmer Merkezi, hastaneye ilaveten bir dispanser açılması için Merkez-i Umumi'ye müracaat etmiş ve müracaatın uygun görülmesi üzerine bir doktor, bir eczacı, bir cerrahdan ibaret kadrosu ile Hilal-i Ahmer dispanseri faaliyete geçirilmiştir. Manisa'da açılan Hilal-i Ahmer dispanserinde kullanılan ilaç ve malzemeler "emval-i metrukeden" alındığı gibi Merkez-i Umumi'nin gönderdiği malzemelerdir. Dispanserde günlük ortalama 30 hasta tedavi edilmektedir ki bunların büyük kısmını çocuklar teşkil eder. Görülen hastalıkların başında sıtma gelmektedir. Raporda sıtmanın bölgede bu kadar tahribat yapmasının sebebi olarak "ahalinin cehaleti nedeniyle tedaviye devam etmemesi, nöbet kesilmesiyle beraber derhal ilacı bırakması" gösterilir. Çocuklar arasında en fazla görülen hastalığı diareidir. Kadınlarda ise nevrasteni rahatsızlığı en çok rastlanan hastalık olarak rapor edilmiştir. Verem ve frengi Manisa için önemli rahatsızlıklar grubuna dahil değildir. **TKA. 534/18.**

Nitekim On Bir ve On İkinci İmdat Heyetlerinin Manisa ve Aydın'daki ahaliye yaptıkları yardımlara salnamelerde yer verilmesinin “vilayet ahali üzerinde hüsn-ü tesir icrasına vesile olacağından” bu heyetlere ait icraat raporlarının birer nüshasının gönderilmesi talebi yardımların halk üzerindeki moral etkisini göstermesi açısından önemlidir.²³¹¹

7. 6. 3. 5. On Üçüncü Balıkesir-Bursa İmdat Heyeti

“Vilayat-ı Müstahlasa” havalisine gönderilen heyetlerin beşincisi Bandırma, Balıkesir ve Bursa havalisine gönderilen On Üçüncü İmdat Heyeti'dir. Bu havalide Yunan Ordusunun geri çekilirken yarattığı kaos ve tahribattan kaçan ahalinin Bandırma ve çevresinde yoğunlaştığı görülür. “Vakit” gazetesi Bandırma ve çevresinde Yunan Ordusunun önünden kaçan ve miktarı 135 bine yakın İslam mültecisinin bulunduğunu 9.800 kişinin açıkta ve acil tıbbi yardıma ihtiyacı olduğu haberini vermektedir.²³¹² Bölgede imdat heyetine duyulan ihtiyacın büyüklüğü karşısında İstanbul Merkez-i Umumiyesi, 1922 Eylül ayının sonunda bir heyetin gönderilmesi hususunda çalışmalara başlamıştır. Balıkesir-Bursa havalisine gönderilen On Üçüncü İmdat Heyeti, Doktor Bahattin Bey'in başkanlığında Doktor Muzaffer Bey, Doktor Eyüp Hikmet Bey, Eczacı Ali Tevfik Bey ile idare memurları Muallim Ahmet Halit ve Mahmut Muhittin Beylerden oluştuğu halde 30 Eylül'de İtalyan “Bonare” vapuruyla İstanbul'dan Bandırma'ya hareket etmiştir. Heyet beraberinde 102 sandık tıbbi malzeme, 69 sandık elbise, 39 sandık muhtelif eşya 200 çuval unu götürmüş bu malzemeye daha sonradan 250 çuval un ile 200 çuval fasulye ilave edilmiştir.²³¹³

Heyet bölgeyi ulaşıp ulaşmaz yaptığı ilk inceleme neticesinde en fazla yardıma muhtaç bölgeler olarak Bandırma, Karacabey ve Kirmastı kazalarını tespit ettiğinden

²³¹¹ **TKA. 39/79.**

²³¹² “Bandırma'daki Mülteciler”, **Vakit**, 21 Eylül 1338, No. 1714, s. 2. Bursa merkez kazasında 1238, Mudanya'da 142, Kirmastı'da 63, Gemlik'te 1.400, Orhaneli'de 426, Orhangazi'de 5.550, Karacabey'de 7.158 olmak üzere toplamda 15.977 hane ile dinî yapının tahrip edildiği tespit edilmiştir. “Bursa'da Yapılan Mezalim”, **Vakit**, 27 Teşrinievvel 1338, No. 1750, s. 3.

²³¹³ “Anadolu'nun Düşman Ordusundan Tathirine Müteakip Ankara Hilal-i Ahmer Murahhaslığı'nın İbraz Ettiği Faaliyet-i Hayırperverane”, **Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1338, No. 14, s. 45. “Vakit” gazetesi heyet başkanının adını ilk haberinde yanlışlıkla Doktor Arif Ata Bey olarak vermiştir. “İmdad-ı Sıhhiye Heyetleri”, **Vakit**, 26 Eylül 1338, No. 1719, s. 2. Gazete sonrasında heyet başkanı ve üye isimlerini doğru olarak yayınladı. “Bursa İmdad-ı Sıhhi Heyeti”, **Vakit**, 29 Eylül 1338, No. 1722, s. 2. İlave olarak gönderilen un ve fasulye için heyetteki idare memurlarından Muallim Ahmet Halit Bey ekim ayının ilk haftası içerisinde Bandırma'dan İstanbul'a gelmiş ve söz konusu malzemeyi alarak Bandırma'ya dönmüştür. “Bandırma'ya Hilal-i Ahmer'in Muaveneti”, **Vakit**, 9 Teşrinievvel 1338, No. 1732, s. 3.

tıbbi malzeme ve erzakın dağıtımına bu bölgelerden başlanmıştır. Bandırma ve Karacabey'deki fırınlar tamamen yakılmış olduğu ve müsait bina da bulunamadığından ekmek yapımı yerine heyetin getirdiği unlar aynen muhtaç ahaliye dağıtılmıştır. Heyet 15 Ekim'den aralık ayına kadar yalnız Bandırma merkezinde 1.806 kişinin bu suretle iâşesini temin etmiştir. Bandırma'ya bağlı Ömer Köy'de 350, Debelki'de 400, Akçapınar'da 475, Kayacık'ta da 40 nüfusu iâşe etmektedir. Bandırma, Karacabey ve Kirmastı'daki toplamda 5.400 nüfusa aralık ayına kadar dağıtılan un miktarı 60 bin kilodan fazladır. En fazla tahribat ve muhtaç ahali Kirmastı'dadır çünkü Karacabey'de haneleri tahrip edilmiş ahaliden 2.000'i Kirmasyı'ya iltica etmiş haldedir.²³¹⁴

Heyet Bandırma, Karacabey ve Kirmastı civarında faaliyetlerini yoğunlaştırırken İznik ve Yalova'da “pek ziyade yardıma muhtaç ahali bulunduğundan” kurtarılan mahaller ahalisine olduğu gibi buralara da yardım edilmesi talebi gelmiştir. İznik ve Yalova'nın ilk talebi 13 Eylül'de Ankara Murahhaslığı'na iletilmiş ve buna verilen 16 Eylül tarihli cevapta İstanbul'dan bölgeye gönderilecek imdat heyetinin beklenilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²³¹⁵ 1 Kasım'da Mutasarrıf Vekili Doktor Adil Bey'den Ankara Murahhaslığı'na gönderilen telgrafta ise İstanbul'dan gönderileceği bildirilen çadır ve elbiselerin henüz ulaşmadığı bilgisi verilmiştir.²³¹⁶ Konu hakkında Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'nin de Ankara Murahhaslığı nezdinde teşebbüste bulunduğu görülür.²³¹⁷ Vekaletin 15 Kasım 1922 tarihli Ankara Murahhaslığı'na gönderilen telgrafta bölgede çok acıklı sahnelerle şahit olunduğundan “bir an evvel o havalıye levazım-ı mübrimeyi müsteciben bir heyet izamı” istenmiştir. Murahhaslıktan verilen yanıtta Bilecik, İznik, Eskişehir havalisinde On Birinci İmdat Heyeti'nin; Kirmastı, Karacabey Balıkesir ve Bandırma havalisinde de On Üçüncü İmdat Heyeti'nin faaliyette bulunduğundan “ahval-i maliyeye binaen yeniden bir heyet teşkiline imkan olmadığı” bildirilmiştir.²³¹⁸

Bölgeden gelen yardım talepleri üzerine On Üçüncü İmdat Heyeti'nin İznik ve havalisinde de yoğun bir faaliyet içerisine girdiği görülür. İznik merkezi ile Hocaköy, Hatun, Boyalıca, Mamuriye, Köristan (günümüzde “Çiçekli”), Dırazalı, Nüşhetiye,

²³¹⁴ “Bandırma'da Hayat-ı Tabiinin Avdeti”, **Vakit**, 2 Kanunievvel 1338, No. 1786, s. 3. “Tahrip Edilen Mahallerde Hayat”, **Vakit**, 4 Kanunievvel 1338, No. 1788, s. 3. **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 95.

²³¹⁵ **TKA. 252/111.**

²³¹⁶ **TKA. 252/117.**

²³¹⁷ Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekili Doktor Tevfik Bey'in 8 Kasım 1922 tarihli telgrafında çadır ve elbiselerin bölgeye ulaşmadığına dikkat çeker. **TKA. 252/118.**

²³¹⁸ **TKA. 612/38.**

Lütfiye, Şerifiye, Çakırca, Balarım (günümüzde “Göllüce”) köylerindeki 2.950 nüfusa toplam 54 kalem giyecek eşyası ve malzeme dağıtılmıştır.²³¹⁹ Buna ilaveten İznik’te seyyar, Yenişehir’de sabit olmak üzere iki dispanser açılarak sadece 17 Kasım-6 Aralık arasında toplamda 524 hasta ücretsiz olarak tedavi edilir.²³²⁰

Toplam altı ay faaliyetine devam eden On Üçüncü İmdat Heyeti bu süre zarfında 2.200 kişiyi Karacabey ve Kirmastı’da tesis etmiş olduğu aşhanelerinde iâşe etmiş, bunun dışında Bandırma, Karacabey, Kirmastı, Erdek ve Balıkesir havalisi için 206.523 kilo un, 18.799 kilo fasulye ve tohumluk olarak da 12.820 kilo buğday ile 10.256 kilo mısır dağıtmıştır.²³²¹ Yine aynı sahalara 14.898 don ve gömlek, 962 fanila, 5.806 elbise, 1.005 takım kadın ve çocuk çamaşırı, 2.482 çorap, 2.140 yorgan, 1.701 battaniye başta olmak üzere çok sayıda giyecek malzemesi dağıtılır.²³²²

²³¹⁹ Söz konusu dağıtım 19 Kasım-5 Aralık 1922 tarihleri arasındaki döneme aittir. **TKA. 1124/60. 1.**

²³²⁰ **TKA. 1124/60. 2.**

²³²¹ **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 97. 19 Şubat 1923 tarihli rapor için bkz. **TKA. 1323/129.** Balıkesir’de 81.872 kilo un dağıtılmıştır. **TKA. 1323/129. 1.** Kirmastı’da 32.703 kilo un dağıtımı yapılmıştır. **TKA. 1323/129. 2.** Genel olarak heyetin 13 Şubat 1923 tarihine kadar dağıttığı gıda maddeleri için bkz. **TKA. 1323/129. 4.**

²³²² **1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor**, s. 97. **TKA. 1323/129. 5.** Hilal-i Ahmer’in Mezkur Mesaisinden”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Mart 1339, No. 756, s. 3.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve dağılma süreçlerinde göçler önemli bir rol oynamıştır. 19'uncu yüzyıl boyunca devam eden geniş çaplı toprak kayıpları, bu topraklar üzerinde yaşayan Müslüman nüfus için itme etkisi yaratmış ve imparatorluk bu itme etkisinin yarattığı irili ufaklı çok sayıda göç dalgasına maruz kalmıştır. “Hicret”in İslam dininin gelişiminde ve kurumlarının oluşumunda önemli bir yere sahip olması, kaybedilen sahalardaki Müslümanlar için göçü meşrulaştıran ve kolaylaştıran bir etken olmuştur. Gayrimüslim bir idarecinin yönetimi altına girmesiyle “Darülslem” olmaktan çıkan ve “Darülharp”e dönüşen toprağın terki ile Darülslem’a göç etmek, İslam geleneği içerisinde bir zorunluluk olarak benimsenmiştir. Söz konusu bu zorunluluk ve itme etkisi nedeniyle Balkan, Kırım ve Kafkasya Müslümanları başta Anadolu olmak üzere henüz Osmanlı hakimiyeti altındaki sahalara göç etmiştir.

19'uncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yıkılışa kadar devam eden kitlesel göçlerle başa çıkmak zorunda kalan devlet, göç idarelerinin kurulması yoluyla göçmen sorununu çözmek istemiştir. Göçmenlerin, ilk etapta Saltanat ve Hilafet merkezi olan “Dersaadet”e gelmeleri nedeniyle başlangıçta göçmen işleri Şehremaneti tarafından idare edilmiş, özellikle Kırım Harbi sonrasında göç akınının artması daha kurumsal bir yapıyı zorunlu kılmıştır. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak kurulan “Muhacirin Komisyonu” ile kurumsallaşma adına ilk adım atılmış ve 20'nci yüzyılın başında, önce Balkan Savaşları ile “İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti” ve sonrasında Birinci Dünya Savaşı içerisinde de “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi” kurulmuştur. Göçmen işleriyle ilgili olarak oluşan kurumsal yapıya bakıldığında, yerel yönetimlerle başlayıp merkezî yapılanmaya doğru bir gidişat görülse de muhacir sorununa yönelik kurulan teşkilatlar içerisinde yerel idarecilerin yer alması durumu yıkılışa kadar devam etmiş, TBMM Hükümeti de bu geleneği sürdürmüştür. Gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'da köy ve mahalle muhtarlarının, ihtiyar heyetlerinin muhacir meselelerine ilişkin oluşturulan komisyonlarda görev aldığı dikkat çekmektedir.

Muhacir ve mülteciler için resmî teşkilatlar vasıtasıyla yardım faaliyetlerinin yürütülmesi devletin “sosyal alana” müdahalesini artırmıştır. Batı'da sanayileşme sürecinin bir ürünü olarak kapitalist sistem içerisinde ortaya çıkan “sosyal/refah devlet” kavramını, aynı süreci yaşamamış Osmanlı toplumunda görmek mümkün değildir. Bununla birlikte geleneksel İslam kültürü üzerine temellendirilmiş Osmanlı toplumunda, “sosyal devlet” kavramının yeri İslam geleneği içerisinde “vakıf”

müessesesinin üzerine inşa edilen “muavenet-i içtimaiye”, yani sosyal yardım kavramı ile doldurulmuştur. “Sosyal yardım” kavramı doğrultusunda sosyal alana ilişkin her türlü faaliyet vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilirken, II. Mahmut’un merkezileşme siyaseti kapsamında Evkaf Nezareti’nin kurulması ile vakıfların malî ve idarî bağımsızlıklarını kaybederek zayıflaması bu alanda büyük bir boşluk doğurmuştur. II. Abdülhamit bu alandaki boşluğu kendi mutlak idaresini toplum nazarında meşrulaştırmak için “monarşik” iktidarını, “paternal” bir yaklaşımla harmanlayarak kullanmış, bu pragmatist yaklaşımla “devlet baba” kavramı sayesinde sosyal alanda görünür hale gelmeye çalışmıştır.

II. Abdülhamit istibdadına son veren İttihat ve Terakki yönetimi, eski dönemin tasfiyesi kapsamında “sosyal alandan” padişahın izlerini silmek istemiş ve Meşrutiyetle birlikte artan sivil örgütlenme ortamında hayır cemiyetlerinin sayısında artış görülmüştür. Böylece vakıfların işlevsizleşmesi sonucunda sosyal yardım alanında oluşan boşluk önemli ölçüde giderilmiştir. Bu hayır ve yardım cemiyetleri, “Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti” gibi İttihatçılara yakın isimler tarafından ya da “Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti, “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti” ve “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti” gibi yarı resmî mahiyette kurulan cemiyetlerdir. Bunun yanı sıra ahali tarafından da çok sayıda hayır cemiyeti kurulmuştur. Hayır cemiyetlerinin gerek kurucularına gerekse bu cemiyetler tarafından düzenlenen konser, müsamere, tiyatro gibi etkinliklere katılım gösteren şahısların toplumsal pozisyonlarına bakıldığında, bunların çoğunlukla eğitilmiş orta sınıf, küçük ve orta ölçekli esnaf veya bürokrasinin orta ve üst kesimden kişiler olduğu dikkat çekmektedir. Söz konusu etkinliklere katılmak, ihtiyaç sahiplerine ve muhacirlere hayır cemiyetleri vasıtasıyla yardım eli uzatmak bu kişileri toplum nazarında “hayırsever”, “iyi insan” yaptığı gibi Osmanlı orta sınıfına toplumsal kimliğini oluşturma ve toplumsal alanda bir meşruiyet kazandırma fırsatını da sağlamıştır. Bu süreç, yardım gören fukara ve muhtaç kesim ile yardımda bulunan orta ve üst sınıflar arasında birlik ve dayanışma bağı üzerinden toplumsal bir kaynaşmayı sağlamıştır. Aynı sürecin taşrada “eşraf” tarafından yönlendirildiği dikkat çekmektedir. Bu bireylerin köken olarak 1856 ya da 1878 sonrasında yaşanan göçlerle gelerek, genellikle Anadolu kent ve kasabalarına yerleşmiş orta sınıf ailelere mensup olduğu görülür. Bu nedenle bir şekilde yerinden, yurdundan koparak yeni bir fiziki ortama uyum sürecini yaşamış, göçmen psikolojisine sahip bireylerin, aynı süreci yaşamakta olan “din kardeşlerine” yardım eli uzatması önemlidir.

Kurulan bu bağ sayesinde Türk, Kürt, Laz, Çerkez, Arnavut, Pomak, Boşnak vesaire farklı etnik unsurlardan olmakla birlikte “Müslümanlık” ortak paydasında birleşen bireyler arasında birlik ve beraberlik hisleri kuvvetlenmiş, “Müslüman” kimliği etrafında birliktelik hissiyatı oluşturulmuştur.

Geleneksel İslamî yaşam biçiminin ve değerlerin hakim olduğu Osmanlı toplumunda, her sınıftan insanın muhtaç konumdaki muhacir ve mültecilere yardım ettiği görülmektedir. İslam’ın ana kaynakları olarak ayet ve hadislerde muhacir ve muhtaçlara yardım edilmesi yolunda kesin hüküm ve emirlerin bulunmasına ek olarak, bu davranışı sergileyenlerin elde edeceği sevap, muhacirlere yardımı teşvik eden ve meşrulaştıran bir etken olmuştur. Ayrıca İslam tarihinde “Hicret”in, “muhacir” ve “ensar” özelinde ortaya çıkardığı toplumsal ilişkiler üzerinden yeni bir toplum düzeninin inşasında oynadığı rol de dikkate alınmalıdır. İslam yaşam biçimi ve toplumsal düzeni içerisinde yer alan bu geleneğin, imparatorluğun dağılma döneminde özellikle Birinci Dünya Savaşı içerisinde ve Mütareke Döneminde yaşanan göçler sırasında diriltilerek kullanıldığı görülmüştür. Hobsbawm ve Ranger’in “gelenek’in icadı” olarak adlandırdığı bu kavram, özellikle basın yoluyla Müslüman ahaliyi, açıkta kalmış muhacir “din kardeşlerine” yardıma teşvik için kullanılmıştır. Bu sayede sadece ahali değil; resmî daireler, ticarî kuruluş ve işletmeler de yapılan yardımlara katılım göstermiş, böylece toplumu oluşturan her kesimle manevî birlik sağlanmıştır. Büyük bir felakete maruz kaldıktan sonra kendilerini can havliyle Saltanat ve Hilafet merkezi “Dersaadet”e atan ancak burada da Hükümetin içinde bulunduğu malî buhran nedeniyle gerekli yardımı alamayan Müslüman muhacirler için gazeteler, zengin ve fakir her kesimden halkı muhtaç ve muhacir “Müslüman kardeşlerine” yardıma davet etmiş, büyük yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Kurulan heyetler ve hayır cemiyetleri aracılığıyla düzenlenen organizasyonlar, eğlenceler, piyango çekilişleri ile muhacirler için gelir elde edilmeye çalışılmıştır. Bu tür kampanya ve organizasyonlara katılımı artırmak maksadıyla, faaliyetler özellikle Müslümanlar için “bayram” olarak kabul edilen “Cuma” günlerinde düzenlenmiş; organizasyonlara hanedan mensupları ya da üst düzey bürokrasinin katılımı söz konusu ise bu durum daha önceden gazeteler aracılığıyla ilan edilmiş, “Hicret” sonrasında Medine’de ensar ve muhacirler arasında görülen yardımlaşma ve kurulan “kardeşlik” bağları hatırlatılarak, muhacirlere yardımın her “Müslümanın dinî ve millî vazifesi” olduğu mesajı verilmiştir.

Balkanlarda başlayıp sonraki süreçte imparatorluğun geneline yayılan milliyetçilik fikri oldukça yıkıcı bir etki yaratmıştır. İlk olarak Sırp lar arasında görülen milliyetçi hareketler zamanla Müslüman olmayan diğer Balkan topluluklarına da yayılmış ve başlangıçta Rum Ortodoks Kilisesinin himayesinden kurtularak kendi bağımsız kiliselerini oluşturmak amacıyla sınırlı kalmıştır. Ancak çok geçmeden söz konusu milliyetçi fikirler, başta Çarlık Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerce yönlendirilmiş ve böylece ayrılıkçı bir karaktere bürünmüştür. Bu müdahaleler ile ortaya çıkan azınlık isyanları Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalesine neden olduğu gibi, Osmanlı camiasından ayrılmak isteyen Müslüman olmayan unsurların, dinsel farklılık üzerine inşa edilmiş “Osmanlı millet sistemini” parçalamalarına yol açmıştır. İmparatorluğun dayandığı çok uluslu millet yapısındaki bu çözülmeyle başa çıkmak isteyen yönetici sınıflar, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile “hukuk devleti” kavramına sığınmışlar, hak ve özgürlükleri kanunlar çerçevesinde teminat altına alarak eşitliği sağlamak istemişlerdir. Hemen arkasından takibe başlanan “Osmanlılık”, devletin üzerine inşa edileceği “milleti” bulma çabasının adı olmuştur. “Osmanlı” olarak bilinen üst siyasî kimliğin çatısı altında bir “millet” yaratmayı hedeflemiş olan bu siyaset, özellikle Müslüman olmayan unsurlar tarafından kendi milliyetçiliklerinin engellenmesi ve aynı zamanda bir asimilasyon siyaseti olarak algılanmıştır.

19’uncu yüzyılın son çeyreğinde, özellikle 1878 sonrasında, gittikçe ivmelenen parçalanma süreci Osmanlı devlet adamlarını, devlete dayanak oluşturacak aslî unsur arayışına itmiştir. Var olan devlet, tıpkı Alman milliyetçiliğın temellerinden birini oluşturan Herderyen paradigmasında olduğu gibi “milletini aramaktadır.” Bu arayış önce İslamcılık, sonrasında Türkçülük siyasetlerinin tezahürü ile sonuçlanmıştır.

Ortaya çıkışı 17’nci yüzyıla kadar geri giden, ancak asıl olarak Cemaleddin Afgani ve onun öğrencisi Abduh’un fikirleri neticesinde 19’uncu yüzyılda şekillenmeye başlayan İslamcılık fikri, Osmanlı aydınları ve devlet adamları tarafından kurtarıcı olarak görülmüştür. Osmanlılık siyasetinin özü diyebileceğimiz “ittihad-ı anasır” söyleminin Müslüman olmayan kesimler tarafından reddedilmesi, bu defa yeni bir söylem olarak “ittihad-ı İslam” siyasetini, yani hakim unsur olarak “Müslüman” kimliği üzerine odaklanan İslamcılık siyasetini devreye sokmuştur. “İttihad-ı İslam” siyaseti doğal olarak Müslüman olmayan unsurları dışlamış, Türk ya da Türk olmayan Müslüman unsurları devletin dayanacağı aslî unsur olarak görmüştür. Yaşanan toprak

kayıplarından büyük devletleri sorumlu olarak gören Müslüman nüfusun “Avrupa düşmanlığı”, İslamcılığın özünde var olan anti-emperyalist eğilimle birebir örtüşmüştür. Bu açıdan “ittihat-ı anasır” siyaseti, devletin Çarlık Rusya ve İngiltere tarafından en fazla baskıya maruz kaldığı Sultan II. Abdülhamit döneminde hem dış hem de iç siyasetin şekillenmesinde ana belirleyici faktör olmuştur. Sınırları içerisinde çok sayıda Müslüman nüfusu barındıran Çarlık Rusya ve İngiltere için Halife/Sultan olarak II. Abdülhamit’in “ittihad-ı İslam” söylemi, önemli bir tehdit unsurudur. İçeride ise “ittihad-ı İslam” siyaseti, aslî unsur arayışı içerisindeki devletin bu arayışına cevap verme potansiyeline sahiptir. Çünkü Kırım ve Tuna vilayetinin kaybı ile buralardan gelen Müslüman nüfus, İslamcılık siyasetinin uygulanabilirlik şansını artırmıştır. Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Boşnak, Tatar, Arnavut vb. Müslüman topluluklardan “Müslüman bir millet” yaratma fikri, devletin resmî politikası haline gelmiştir. Görüldüğü üzere 19’uncu yüzyılın ikinci yarısındaki siyasî gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan göçler, yeni bir “millet” yaratma sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu süreç, ileride ulus-devlete temel oluşturacak kimliğin mayalanmasını da ifade etmesi açısından önemlidir ki, “Müslüman millet” kimliği sonrasında “Türk milli” kimliğinin doğuşuna zemin oluşturmaktadır.

İslamcılık ve milliyetçilik arasındaki bağlantıyı Cemaleddin Afgani’nin fikirlerinde okumak mümkündür. Afgani, anti-emperyalist bir çizgiye sahip olarak İslam ülkelerindeki milliyetçi hareketlerin doğuşunda önemli rol oynamakla birlikte ilerleyen dönemde Türkçülük akımını savunan isimler üzerinde de derin izler bırakacaktır. Bu açıdan bakıldığında İslamcılık, başarısız olan Osmanlıcılık siyasetine alternatif olmakla birlikte Türkçülük siyasetine de öncülük etmiştir.

“İttihad-ı anasır” ve “ittihad-ı İslam” siyasetleri gibi devleti ayakta tutacak aslî unsur arayışıyla ortaya çıkan Türkçülük siyasetinin doğuşunda, Avrupalı Türkologlara ait çalışmaların Osmanlı aydınları üzerindeki etkisinin yanı sıra, Çarlık Rusya’nın asimilasyon siyasetine karşı direnen Rusya kökenli aydınların da önemli rolü olmuştur. Milliyetçilik fikri, Osmanlı aydınları arasında dil ve tarih alanında uyanışı ihtiva eden kültürel bir boyuta sahipken, Rusya kökenli aydınlar arasında asimilasyona karşı kimliği koruma endişesinden kaynaklanan ve siyasî yönü ağır basan bir yaklaşım olmuştur. Bununla birlikte her iki tarafın besin kaynağının da Cemaleddin Afgani ve onun anti-emperyalist tavrı olduğu görülmektedir. Bu ortak paydalar, II. Meşrutiyet döneminde Türkçüleri ve İslamcıları, Sıratı müstakim/Sebilürreşad gibi aynı yayın organlarının

çatısı altında birleştirmiş ve bu birliktelik 1912 Balkan Savaşlarına kadar fiilî olarak devam etmiştir.

Her iki siyasetin savunucuları düşünsel olarak Afgani'den beslenip, anti-empyralist bir duruşa sahip olsalar da İslamcıların, Kur'an'ın milliyeti reddettiği ve milliyetçiliğin "düşman Avrupa"nın icadı, zararlı bir fikir olduğu şeklindeki genel kanıları iki taraf arsasındaki ittifakı sonlandırmıştır. İslamî siyaset ve toplum geleneği ile ters düşerek toplumsal zemini kaybetmek istemeyen Türkçüler, Gökalp'in "İslam Mecmuası"nda ve Ağaoğlu'nun da "Türk Yurdu"ndaki yazıları ile Sıratı müstakim sayfalarından kendilerine saldıran İslamcılara yanıt vermeleri, aynı zamanda da iki akım için ortak besin kaynağı olan Afgani'nin fikirleri üzerinden orta yolu bulmaya yönelmelerine yol açmıştır. İslam aleminin, Batı'nın saldırılarından korunabilmesi için bu topluluğun üyesi olan milletlerin tek tek kendi millî uyanışlarını sağlayarak güçlenmeleri gerektiğini savunan Afgani'nin fikirleri, Türkçülerin, İslamcılar karşısındaki ana savunuları olmuştur. Güçlü İslam milletlerinin birlikteliğinden oluşacak İslam alemi de güçlü bir yapıya sahip olacaktır. Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Ömer Seyfettin ve M. Fuat Köprülü'nün; Süleyman Nazif, Babanzade Ahmet Naim, Mehmed Fahreddin, Mehmet Akif gibi İslamcılarla giriştikleri tartışmalar Türkçülerin fikirlerini daha da olgunlaştırması ve sistematize etmesi açısından olumlu olmuştur. Bu tartışmalar esnasında dikkat çeken bir diğer nokta ise özellikle Gökalp'in dayanışma, birlik ve beraberlik temalarını işleyen yazılarında görüldüğü üzere dinin, kültürün bir parçası, dolayısıyla sosyal hayatı ve ilişkileri düzenleyen bir unsur olarak görülmesidir. Milleti oluşturan bir unsur olarak kültür ve kültür içerisinde de felaket ile buhran anlarında toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı öğütleyen dinî davranış kalıpları, Gökalp tarafından bir potada eritilmiştir.

Balkan Savaşları sonrası oluşan durum, İslamcılar ve Türkçüler arasındaki ittifakı sonlandırmakla birlikte, kaybedilen Balkan coğrafyasından çok sayıda Türk ve Müslüman'ın Anadolu'ya gelmesi Türkçülük siyasetinin uygulanabilirlik zeminini kuvvetlendirmiş, iktidarı fiilen ele geçiren İttihat ve Terakki'nin politikaları da bu doğrultuda şekillenmiş, bu süreçte göçler yeni bir toplum ve aslî unsur yaratma sürecinde bir kez daha ön plana çıkmıştır. İttihatçıların "İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti"ni kurarak hem göçmenleri iskan hem de göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmek suretiyle Türk unsuruna dayalı kaynaşmış, homojen bir toplum inşa etme siyaseti de bu dönemde devreye girmiştir.

Birinci Dünya Savaşı içerisindeki Arap isyanı İslamcılarının umutlarını yıkarken, Bolşevik Devrimi ile Çarlık Rusya'nın ortadan kalkması Pantürkist eğilimleri kamçılayan, Türkçülük siyasetini de kuvvetlendiren ikinci bir etken olmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonunda Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile ortaya çıkan fiilî durum ve siyasî koşullar Türkçülüğün yeni bir formatla sistematize edilmesini zorunlu kılmıştır. Artık “kendi evine bakmak” zorunda olan Osmanlı aydını Pantürkist umutlarını yitirmiş, Anadolu ile sınırlı yeni bir milliyetçi yaklaşımı benimsemiştir. Mütareke döneminin bu yeni milliyetçilik anlayışının özünde, yine Türkçülük ve İslamcılığın en büyük iki ortak paydası olarak aslî unsur yaratma çabası ve anti-empyralist tavır yer almıştır. İşgal altındaki vatan toprakları üzerinde “din kardeşliği” özelinde tanımlanan “millet” kavramı; Türk, Kürt, Laz, Çerkes, Tatar, Arnavut, Pomak Boşnak Müslüman unsurları içine alan kapsayıcı bir karaktere sahip olmuştur.

Toprak kayıpları ile daralan sınırlar, göçler üzerinden toplumun yapısını değiştirip, aslî unsur sorununu ortaya çıkarırken, buna paralel olarak üzerinde yaşanan toprak parçasına yüklenen anlamın değişimini de beraberinde getirmiştir. Ülke toprakları “Memalik-i Şahane” adı altında Osmanlı hanedanına ait bir mülk olarak tanımlanırken, geniş toprak kayıplarının ortak bir tehlike olarak ortaya çıkmasıyla birlikte bu kavramın değişimi süreci de başlamıştır. “Darülslem” ve “Darülharp” ilişkisi çerçevesinde bakıldığında, Müslüman unsurlar için üzerinde yaşanan toprağın kaybedilmesi ya da kaybedilmesi tehlikesinin ortaya çıkması kader birlikteliğini doğurmuştur. Daralan ülke toprakları sadece Padişahın ya da hanedanın mülkü olmaktan çıkarak, ortak tehlike ile karşı karşıya bulunan Müslüman unsurların sahiplendiği, bağlandığı bir “vatan” halini almıştır.

19'uncu yüzyıldaki parçalanma sürecinde doğduğu, yaşadığı toprağını terk ederek göç yollarına düşen Müslüman nüfus için “vatan” artık kendisine en yakın Osmanlı toprağıdır: Tuna boylarından gelenler için Balkanlar; Balkanların kaybından sonra da Anadolu'dur. Yine Kafkasya'dan gelen Müslümanlar Doğu Anadolu'yu kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. Türk, Arnavut, Boşnak, Pomak, Laz, Çerkez gibi farklı unsurları, artık “vatan” olarak görmeye başladıkları “Anadolu” başta olmak üzere Osmanlı toprağına çeken ortak faktör İslamî siyasal kültür ve yaşam biçimidir. Milli Mücadele yıllarında yaşanan göçlerde de aynı etki açık bir şekilde görülmektedir. Sığınılacak son “vatan” toprağı üzerinde yaşayan Türk, Kürt, Laz, Çerkez, Tatar, Boşnak, Pomak vesaire farklı unsurların Müslüman kimliği ortak payda olarak

karşımıza çıkar. Bununla birlikte Milli Mücadele dönemi göçleri devlet otoritesinin yeniden inşa edilmekte olduğu, gidecek yeni bir “vatan” toprağının bulunmadığı ve işgal altındaki “ortak vatan” sınırlarının Erzurum Kongresi ışığında ve halkın özgür oylarıyla oluşan Meclis-i Mebusan kararı doğrultusunda son şekli verilen Misak-ı Millî belgesindeki esaslar doğrultusunda yeniden tespit edildiği bir zamana denk gelmiştir. Misak-ı Millî ile belirlenen bu coğrafyada yapılan göçler, 19’uncu yüzyıl göçlerinden farklılık arz etmektedir. Gidecek başka bir vatan toprağının bulunmayışı, “itme-çekme” kuramı çerçevesinde ele alındığında, Müslüman-Türk nüfusu Anadolu sınırları içerisinde tutarak “teritoryal ve çoğulcu” bir vatan söylemini doğurmuştur. Bu söylemin, Milli Mücadele yıllarında dönemin şartları gereği pragmatik bir yaklaşımla kullanıldığı açıktır. Ortak vatan olarak sınırların çizilmesinde belirleyici faktör olarak Türklük ve Müslümanlık esas alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere lider kadronun her fırsatta temas ettiği, “Milli Mücadele’nin din düşmanlarına karşı başlatılmış, kutsal bir cihat” olduğu, “kutsal vatanın” ve “yüce Saltanat ve Hilafet” makamının esaretten kurtarılmasını amaçladığı söylemi, Misak-ı Millî sınırları içerisindeki unsurları İslam siyasal geleneği ve yaşam tarzında birleştirerek işgalcilere karşı bütünleşmeyi öngören bir söylemdir. Müslüman unsurlar tek bir millet olarak ele alınmış, Müslümanlık ortak paydasındaki bu heterojen karışım için günün koşulları gereği “Türk” adı yerine, “anasır-ı İslamiye” ifadesi kullanılmış, kederde, sevinçte ve menfaatte bir olan bu “İslam unsurları” tek bir millet olarak kabul edilmiştir. Misak-ı Millî ile belirlenmiş bu coğrafya üzerinde yaşayan Müslüman halklar, siyasal, sosyal ve iktisadî açıdan yeni bir düzenin, yeni bir ortak geleceğin inşasında birlikte el ele mücadele etmişler ve dayanışma göstermişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken, 1916’da Doğu Anadolu’nun Çarlık Rusya tarafından işgali ile bu bölgelerde yaşayan Müslüman nüfusun iç bölgelere göç etmesi, “Vilayat-ı Şarkiye mültecileri” sorununun doğuşuna neden olmuştur. Rusya ile imzalanan Erzincan Mütarekesi ile başlayıp, Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra hız kazanan mültecilerin memleketlerine iadesi işi gerek İstanbul Hükümeti gerekse Nisan 1920’de Ankara’da kurularak ülke kaderine el koyan TBMM Hükümeti’nin bu dönemde uğraşmak zorunda kaldığı sorunlardan birisidir. İstanbul Hükümeti, “İade Talimatnamesi” doğrultusunda çalışmalarına başlamıştır. İade işini yürüten teşkilat, Dahiliye Nezareti bünyesinde görev yapan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi olmuştur. Bununla birlikte İstanbul Hükümeti, mültecilerin iadesi işinde

yerel yönetimlere geniş yetkiler vermiş olsa da yerel makamların malî imkansızlıklar içerisinde kıvrınması nedeniyle bu tür düzenlemeler sonuç vermemiştir. Hükümetin, gerek Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinde yaptığı düzenlemeler gerekse Meclis-i Vükela kararı ile verdiği tahsisatlar doğrultusunda mülteci masrafları için vilayet ve kazalara gönderilen havaleler, Anadolu ile ulaşım ve haberleşme imkanlarının yok denecek kadar az olmasına bağlı olarak mal sandıklarında nakit para bulunmaması nedeniyle tahsil edilememiş ve bu durum mültecilerin mağduriyetine, hatta binlercesinin hayatına mâl olmuştur. Özellikle vali ve mutasarrıf kademesindeki mülkî idareciler ile taşradaki Muhacirin memurlarının merkezle olan yazışmalarına bu durumun damga vurduğu görülmüştür.

İstanbul Hükümeti'nin çalışmaları neticesinde, Rus işgali ile memleketlerini terk ederek Anadolu'nun içlerine göç eden 850 bin civarındaki Vilayat-ı Şarkiye mültecisinden memleketlerine iade edilenlerin miktarı Nisan 1920 itibariyle 460 bindir. Ankara'da TBMM'nin açıldığı ve ülke kaderine el koyduğu sırada geriye kalan 400 bin mülteci göç yoluna düşmüş, ancak İstanbul Hükümeti'nin yardımı kesildiğinden sefil ve perişan bir halde ortada kalmışlardır. Bunlardan 200 bini Ankara, Konya ve Sivas çevresinde kendilerine yardım elinin uzatılmasını beklemektedir.

İstanbul Hükümeti'nin, Vilayat-ı Şarkiye mültecilerini iade çalışmalarını kısıtlı imkanlar dahilinde yürüttüğü sırada, Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile başlayıp kısa sürede Batı Anadolu'nun içlerine doğru genişleyen Yunan işgali, yeni bir göç dalgasını da beraberinde getirmiştir. Yeni bir göç dalgasını karşılayamayacak durumda olan Hükümet, göçü engellemek için yerel makamlara kesin talimat verse de Yunan işgalinin ve işgal sırasında yaşanan olayların Batı Anadolu'nun Müslüman ahalisi üzerinde yarattığı korku ve dehşet karşısında yerel makamların telkinleri sonuç vermemiştir. Bu ortamda İstanbul'a yeni bir göç dalgası başlamıştır.

Milletin ve vatanın bağımsızlığı için Nisan 1920'de Ankara'da olağanüstü yetkilerle toplanan ve aynı zamanda yürütme yetkisini de kullanarak "İcra Vekilleri Heyeti"ni oluşturan TBMM, tüm malî kaynaklarını askerî harcamalara ayırdığı bir sırada büyük bir göçmen sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Kurulan hükümet içerisinde "Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti"ne de yer verilmesi ve meclisteki tartışmalarda mebusların "muavenat-ı içtimaiye" kavramını İslamî bir çerçevede ele almaları önemlidir. Göçmenlerin ve yetimlerin cami ve medrese köşelerinde sürüldüğüne dikkat çeken mebuslar, sosyal yardım kavramını, İslam'ın gerekliliği

olarak değerlendirmişlerdir. Böylece ilk defa devlet bünyesinde sosyal yardım işleriyle ilgilenmek üzere bakanlık seviyesinde bir teşkilat meydan getirilmiştir.

TBMM Hükümeti, Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ni kurmakla birlikte muhacir işlerinin idaresinde İstanbul Hükümeti'nin teşkilatını kendisine örnek almıştır. Bu açıdan bakıldığında devamlılık ve kopuş söz konusudur. Sevr Antlaşmasını imzaladığı için İstanbul Hükümeti'nin varlığını kabul etmeyen TBMM Hükümeti, Dahiliye Vekaleti'ne bağlı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesini teşkil etmiştir. TBMM'deki mebuslar arasında muhacir işlerinin “sosyal yardım” kapsamına girmesi gerektiği şeklinde oluşan genel eğilim üzerine 15 Mayıs 1921'de Müdüriyet, Dahiliye Vekaleti'nden ayrılarak Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaleti'ne bağlanmıştır. İstanbul Hükümeti'nin teşkilatını kendine örnek alan Ankara Hükümeti'nin, İstanbul Hükümeti'nden farklı olarak daha merkeziyetçi bir anlayışa sahip olduğu görülmüştür. Nitekim 5 Haziran 1921 tarihli “Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkındaki Nizamname”de vilayet ve livalardaki Muhacirin Müdür ve memurlukları kaldırılmış oluşturulan Muhacir Komisyonları doğrudan vali ya da mutasarrıfın emrine verilmiştir. Bununla birlikte meclisteki mebuslar arasında muhacir işlerinin belediyelerce yürütülmesi hususunda zaman zaman bazı eğilimler söz konusu olsa da Ankara Hükümeti, genel itibarıyla merkeziyetçi tavrını sürdürmüştür. Milli Mücadelenin askerî safhası bittikten sonra Batı Anadolu'da Yunan işgalinden kurtarılmış sahaların imarı, muhacirlerin memleketlerine iadeler ve iskanları ile Lozan Antlaşması gereği mübadillerin işlerini düzenlemek için Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti kurulmuş, TBMM Hükümeti muhacir işlerini Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletinden almış bu vekaletin görev alına vermiştir.

TBMM Hükümeti, malî kaynaklarını askerî harcamalar için kullandığından 1920 ve 1921 senelerinde muhacirlerin masrafları için bütçeden ayrılan tahsisatlar oldukça sınırlı kalmıştır. 1922 senesi içerisinde muhacirlere yapılan ödemelerde artış gözlemlense de İstanbul Hükümeti'nin yaşadığı temel sorun Ankara Hükümeti için de geçerliliğini korumuş, mal sandıklarında merkezden gönderilen havaleleri tahsil edecek nakit para bulunmadığından bu havalelerin faydalı olduğunu söylemek çok da mümkün değildir.

“Halkçılık” anlayışı ile “halka gitmek isteyen” TBMM Hükümeti, tıpkı İstanbul Hükümeti gibi muhacir ve mültecileri askerlik ve vergi gibi bazı mükellefiyetlerden

muaf tutmuş, hiç değilse bu suretle muhacirlerin yükünü hafifletmek istemiştir. Bu açıdan bakıldığında da iki hükümet arasında devamlılık söz konusudur.

Yine “Halkçılık” ilkesi çerçevesinde, Vilayat-ı Şarkiye mültecileri ya da Yunan işgali nedeniyle göçe mecbur olan Batı Anadolu muhacirlerine ilişkin düzenlemeler söz konusu olduğunda meclisteki tartışmalar sırasında eşitlik ve adalet konusunun mebuslar tarafından sık sık dile getirildiği dikkati çekmiştir. Ortak vatanın işgali üzerine kader birlikteliği yapan Anadolu’nun Müslüman unsurlarının bağımsızlığını temin için toplanmış TBMM’nin çatısı altında, doğu ya da batı ayrımının söz konusu olamayacağı hususuna tartışmalar sırasında temas edilmiştir. Muhacir meselelerine ilişkin tartışmalarda, Anadolu coğrafyası üzerinde Müslüman kimliğine dayalı “teritoryal çoğulcu” söylem meclise hakim olmuştur.

Her iki hükümetin de büyük çoğunluğu çiftçi olan muhacirlere, memleketlerine iade edildikten sonra, bir an önce topraklarını işleyerek hem hükümete yük olmadan kendi iaşelerini temin etmeleri hem de üretken bir iş gücü yaratmak suretiyle ülke ekonomisine katkıda bulunmaları için tohumluk verdiği görülmüştür. İstanbul Hükümeti’nin Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine iāşe ve askerî depolardan verdiği tohumluklar ile Ankara Hükümeti’nin özellikle Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Muharebelerinden zarar görmüş Sakarya havalisi muhacirlerine verdiği tohumluklar bu açıdan önemlidir. Şehirli muhacirlerin, hükümete yük olmadan kendi hayatlarını kazanmaları için birtakım girişimlerin varlığı da dikkati çekmiştir. İstanbul Hükümeti’nin “Teşvik-i Mesai Komisyonu”nu kurarak muhacirlere iş bulma çabası bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Gerek İstanbul Hükümeti’nin gerekse Ankara Hükümeti’nin malî açıdan büyük imkansızlıklar içerisinde olduğu bir sırada, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin her iki hükümetin imdadına yetiştği görülmüştür. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, memleketlerine iade edilen Vilayat-ı Şarkiye mültecilerine yiyecek ve giyecek yardımının yanı sıra, sağlık hizmeti de sunmak maksadıyla İstanbul Hükümeti’nin talebi üzerine Trabzon, Erzincan, Elazığ ve Erzurum’a üç imdat heyeti göndermiştir. Yunan Ordusunun İzmir’i işgali ile başlayan ve sonrasında Batı Anadolu’ya yayılan işgaller sürecinde evini, yurdunu terk ederek göçe mecbur kalan muhacirler için de Akhisar, Nazilli, Alaşehir ve İzmir’e gönderilen Hilal-i Ahmer İmdat Heyetleri önemli yardımlarda bulunmuştur.

Merkezi İstanbul’da bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, TBMM’nin açılmasından sonra Ekim 1920’de, İsmail Besim Paşa ve aynı zamanda ilk Sıhhiye ve Muavenat-ı

İçtimaiye Vekili olan Doktor Adnan Bey'in girişimleri sonucunda "Hilal-i Ahmer Ankara Murahhaslığı" teşkil edilmiştir. Anadolu açılan Hilal-i Ahmer şubeleri vasıtasıyla "Müslüman muhacir kardeşlerinin" yaralarını sarmak isteyen Anadolu insanı, yurdun dört bir köşesinde birbiriyle yarışırçasına kampanyaları düzenleyerek yardım toplamıştır. Tıpkı İstanbul basınında olduğu gibi başta "Hakimiyet-i milliye" gazetesi olmak üzere Anadolu basını da bir taraftan sayısı her geçen gün artan Hilal-i Ahmer şubelerinin açılışını okuyucuya duyururken diğer taraftan "Müslüman muhacirlere" yardım etmenin dinî ve millî bir vazife olduğu telkininde bulunmuştur. Anadolu'nun çeşitli vilayet ve kasabalarından toplanan yardım miktarları liste olarak gazete sayfalarına taşınmıştır.

Anadolu'da Müslüman muhacirler yararına düzenlenen organizasyon ya da yardım kampanyalarının tertipleyicilerine ya da bunlara katılım gösteren kişilerin sosyo-ekonomik pozisyonlarına bakıldığında "eşraf" olarak tanımlanan kişilerin ön planda olduğu, bununla birlikte her gelir grubundan ve tabakadan Müslümanın bu tür organizasyonlara katılım gösterdiği dikkati çekmiştir. Bu sayede ortak acıları yaşayan, kader birlikteliği yapan, kederde ve sevinçte aynı duyguları paylaşan bireyler arasında birlik ve beraberlik hisleri oluşmuş, bu da devletin milli bir kimliğe kavuşmasında belirleyici rol oynamıştır.

Hem İstanbul hem de Ankara Hükümeti'ne büyük katkı sağlayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin muhacirlere yönelik yardımları, sosyal yardım alanındaki boşluğun II. Meşrutiyet döneminden itibaren başlayan süreçte, devlet ve hayır cemiyetlerinin ortak çalışmaları ile doldurulması uygulamasının devam etmesi açısından önemlidir. Nitekim 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz ile Yunan işgal ordusu ülkeden atılınca, Batı Anadolu muhacirlerinin memleketlerine iadesi süreci başlamıştır. Bu süreci, TBMM ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti birlikte idare etmiştir.

19'uncu yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 20'nci yüzyılın başında devam eden göçler, biri manevî diğeri maddî olmak üzere iki önemli sonucu beraberinde getirmiştir. Manevî değişim, millet kavramının içeriği; maddî değişim ise "vatan" kavramının içeriği ve bunun sınırlarıdır. Bu süreçte her ikisinin de daraldığı dikkati çekmektedir. Bununla birlikte Milli Mücadele döneminde yaşanan göçler açısından asıl dikkati çeken husus, göçlerin Anadolu'nun demografik yapısını değiştirmiş olması değildir. Bu yapı, 19'uncu yüzyılın sonlarında ve 20'nci yüzyılın başlarında, özellikle de Balkan Savaşları sırasındaki göçlerle değişmişti. İttihatçılar da nüfus politikalarını bu doğrultuda

şekillendirmişlerdi. Milli Mücadele dönemi göçlerinin asıl etkisi, süreç içerisinde göçmen ve yerli ahali arasındaki ilişkinin yarattığı sonuçlardır. Farklı unsurlar Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle “Müslüman” kimliği altında, ortak “vatanın” geleceği ve İslamî toplumsal değerler etrafında birleştirilmişler ve bir birliktelik meydana getirmişlerdir. Bu birlikteliğin oluşumu sürecinde Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan Anadolu coğrafyası üzerinde yaşayan Müslüman unsurları, işgal ile göçe mecbur olan “Müslüman muhacir kardeşine” yardıma teşvik için kullanılan söylemler ve her iki hükümetin sorunu ele alış biçimi, birlik ve beraberliğin, dayanışma hissinin oluşumuna yönelik olmuştur. Dağılma sürecinde yaşanan göçler ile filizlenen ve II. Meşrutiyet'in kısmen özgür fikir atmosferindeki tartışmalarla kendini gösteren “Türk-Müslüman” karışımı, yeni kimliğin açığa çıkmasında ve berraklaşmasında, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde yaşanan göçlerin etkili olduğu görülmektedir. Gidecek başka bir “vatani” olmayan Türk, Kürt, Laz, Çerkez, Arnavut, Pomak vesaire unsurlar, Misak-ı Milli'nin belirlediği coğrafyada ve “Türk-Müslüman” kimliği etrafında birleşmiş ve bu birleşim, doğmakta olan yeni ulus-devletin aslî unsurunu oluşturmuştur. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün “Medeni Bilgiler” adlı eserinde, “Türkiye Cumhuriyeti devletini kuran Türkiye halkına, Türk milleti denir” ifadesi bu gelişmenin sonucudur.

Milli Mücadele dönemi göçlerinin süreç içerisinde göçmen ve yerli ahali arasındaki ilişki noktasına bir kez daha temas edildiğinde, çalışmanın niteliğine dair son bir önemli sonuca ulaşmak mümkündür. Her göçün kendine göre özellikleri ve onu diğerlerinden farklı bir yere konumlandıran yönleri olduğu gerçeği dikkate alındığında göç konusunu inceleyen çalışmaların çerçevesini belirlemek önemli bir sorunsal haline gelmektedir. Burada kastedilen şey çalışmanın ayırt edici yönünün ne olduğunu belirlemektir. Yani hazırlanan çalışma bir göç çalışması mı, yoksa bir göçmen çalışması mı olacaktır? Göç çalışmaları, göç ile siyasal otorite, iktisadî yapı vs. arasındaki ilişki üzerinde durmaktadır. Göçmen çalışmaları ise bireysel faktörlere odaklanır. Bunların göç esnasındaki ve sonrasındaki sürece etkisini inceler. Bu çalışma öncelikle bir göç çalışması olmuştur. Göçe karşı siyasî otoritenin aldığı pozisyon, göçmenler için yapılan çalışma ve sunulan hizmetleri incelemiştir. Bununla birlikte çalışma, aynı zamanda bir göçmen çalışmasıdır. Çünkü, hangi etkenlerin Türk-Müslüman unsurları göçe zorladığı/teşvik ettiği ve siyasal otoritenin izlediği politikaların göçmenler üzerinde yarattığı etki de çalışma içerisinde ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

ATASE. İSH. (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Kataloğu)

BOA. A.} DVN. MKL. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret, Mukavelenameler)

BOA. A. {DVNSNZAMd. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-1 Asafî, Nizamat Defterleri)

BOA. A.} MKT. MHM. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret, Mühimme Kalemî Evrakı)

BOA. A.} MKT. UM. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret, Umum Vilayet Evrakı)

BOA. BEO. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-1 Âlî Evrak Odası)

BOA. DH. EUM. AYŞ. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Asayiş Kalemî)

BOA. DH. EUM. ECB. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Ecanib Kalemî)

BOA. DH. EUM 2. Şb. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, İkinci Şube)

BOA. DH. EUM. 5. Şb. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Beşinci Şube)

BOA. DH. EUM. MH. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Muhasebe Kalemî)

BOA. DH. EUM. SSM. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Seyrüsefer Kalemî)

BOA. DH. İ. UM. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, İdare-i Umumiye)

BOA. DH. İ. UM. EK. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, İdare-i Umumiye Ekleri)

BOA. DH. HMS. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Hukuk Müşavirliği)

BOA. DH. KMS. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Kalem-i Mahsus)

BOA. DH. MB. HPS. M. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Mütferrik)

BOA. DH. MKT. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Mektubi Kalemi)

BOA. DH. MUİ. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Muhaberât-ı Umumiye İdaresi)

BOA. DH. SN. THR. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi)

BOA. DH. ŞFR. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Şifre Kalemi)

BOA. DH. UMVM. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Umur-u Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti)

BOA. HR. HMS. İŞO. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstişare Odası)

BOA. HR. İM. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı)

BOA. HRT. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Haritalar)

BOA. İ. AS. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Askerî)

BOA. İ. DFE. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Defter-i Hakanî)

BOA. İ. DH. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Dahiliye)

BOA. İ. DUİT. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Dosya Usulü)

BOA. İ. MLU. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Umumî)

BOA. İ. MHS. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus)

BOA. MV. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları)

BOA. Y. PRK. A. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Sadaret)

CA. 30. 10. 0. 0. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık, Muamelat Genel Müdürlüğü)

CA. 30. 18. 1. 1. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık, Kararlar Daire Başkanlığı, 1920-1928)

CA. 272. 11. 0. 0. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu, İskan)

CA. 272. 12. 0. 0. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu, Muhacirin)

CA. 272. 14. 0. 0. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu, Sevkiyat)

CA. 272. 65. 0. 0. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu, İhsaiyat)

CA. 272. 74. 0. 0. ((Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu, Muhasebe, Levazım, Mübayaat)

TKA. (Türk Kızılayı Arşivi)

TİTE. (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi)

2. Belgesel Kaynaklar:

Ahval-i Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dahile Mecbur-u İltica Olanların Suret-i Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1334.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler**, 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2010.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk, 1919-1927**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 1-3, 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991.

Cem-i İanat Nizamnamesi, Tab' ve Naşiri: Mihran, Cihan Biraderler Matbaası, 1339.

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeniler ve Rumlar, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Naşriyatı: 6, Matbaa-yı Ahmet, İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1337.

Cemiyetler ve Tatil-i Eşgal Nizamnamesi, Matbaa-yı Kütüphane-i Osmanî, Dersaadet, 1326.

Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi Nizamnamesi, Agop Matyosyan Matbaası, Dersaadet, 1326.

İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Suret-i Tatbikiyesini Müsmir Talimatname, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1333.

İzmir, Aydın, Ayvalık ve Havalisi Yunan İşgali Hakkında Makamat-ı Askerîyeden Mevrud Raporlar, İkinci Kitap, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335.

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin Raporları, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335.

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askerîyeden Mevrud Raporlar, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335.

Kadıköy Hilal-i Ahmer Şubesinin Tarihçesi ve Hulasa-ı İcraatı, 1337-1338, Matbaa-yı Bahriye, Dersaadet, 1339.

Karesi Himaye-i Fukara Cemiyeti, Vilayet Matbaası, Bursa, 1327.

Menatik-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet, 1332.

Muhacirinin Kayıt ve İskânlarına ve Muamelat-ı Sairelerin Ait Olarak Muhacirin İdarelerince Tutulacak Kayıt ve Defter Hakkında İzahname, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1331.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1335-1919 Senesinde Münakid Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335.

Salname-i Devlet-i Âlî Osmanî, 1333-1334, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1334.

Talimatname, Garoyan Matbaası, Dersaadet, 1333.

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumîsi Tarafından 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumîsine Takdim Edilen 1335-1338 Dört Senelik Devre Ait Rapor, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaa-yı Osmanî Şirketi, 1339.

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1341 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen Rapor 1339-1340, Hilal Matbaası, İstanbul, 1341.

Türkiye'de Yunan Fecayii, 1. Kitap, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 4, Matbaa-yı Ahmet, İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1337.

Türkiye'de Yunan Fecayii, 2. Kitap, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 5, Matbaa-yı Ahmet, İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1337.

Yunan Fecaîne Müteallik Aydın Vilayetinin Beynelmilel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaik-i Resmîyeye Müstenid Hülâsa, Matbaa-yı Askerîye, Dersaadet, 1335.

335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya’da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi, Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumîye Dairesi, (Tarihsiz).

3. Süreli Yayınlar:

**Akşam
Anadolu’da Yenigün
Ceride-i Resmiye
Dersaadet
Düstur (2’nci ve 3’üncü Tertip)
Hakimiyet-i Milliye
Hikmet
Hürriyet
İçtihad
İleri
İslam
İslam Mecmuası
İttihad-ı İslam
İzmir’e Doğru
Mahfil
Muvakkat
Mütevakkit
Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası
Sabah
Sebilürreşad
Servet-i Fünûn
Ses
Sıratı müstakim
Takvim-i Vakayi
Tanin
Tasvir-i Efkar
Tevhid-i Efkar
Türk Yurdu
Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası
TBMM Kavanin Mecmuası
Vakit
Yenigün**

4. Zabıtlar:

MAZC (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi), 3. Dönem, 4-5. İçtima.

MAZC (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi), 3. Dönem, 1. İçtima.

MBZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi), 3. Dönem, 4-5. İçtima.

MBZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi), 3. Dönem, 1. İçtima.

TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi), 1. Dönem, 1-4 Yasama Yılı

TBMMZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi), 2. Dönem, 1. Yasama Yılı

TBMMGZC (Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıt Ceridesi), 1. Dönem 1-4. Yasama Yılı.

5. Kitap ve Makaleler:

Abadan-Unat, Nermin, **Bitmeyen Göç**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Abu Sahlieh, Sami A. Aldeeb, “The Islamic Conception of Migration”, **The International Migration Review, Special Issue: Ethics, Migration and Global Stewardship**, Vol. 30, No. 1, Spring, 1996.

Agah Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 3. Basım, Ankara, 1972.

Genç Kalemler Dergisi, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Ağırman, Ferhat “İslamcı Bir Düşünür Olarak Sait Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011.

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki, 1908-1914**, 5. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Ahmed Naim, **İslamda Dava-yı Kavmiyet**, Tevsî-i Tabaat Matbaası, Darülhalife, 1332.

Ahmet Cevdet Paşa, **Ma’ruzat**, Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Ahmet Rıza, **Vazife ve Mesuliyet, Mukaddime: Padişah, Şehzadeler**, Mısır, 1320.

Ahmet Rıza, **Asker**, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul, 1322.

Ahmet Rıza, **Vazife ve Mesuliyet, Kadın**, Paris, 1324.

Akbulut, İlhan, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 30, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Akcan, Erol, “Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”, **Tarihin Peşinde**, S. 13, Yıl. 2015.

Akcan, Erol, “Colmar Von Der Goltz Paşa’nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi”, **Uluslararası Tarihî ve Kültürel Yönleriyle II. Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, 14-17 Kasım 2013**, Julius-Maximilians Universitat Würzburg.

Akçuraoğlu Yusuf, **Siyaset ve İktisad Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale, 16 Eylül 1335-23 Nisan 1340**, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul, 1340.

Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Hazırlayanlar: Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2009.

Akdevelioğlu Atay, Ömer Kürkçüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Olaylar**, C. 1, Ed. Baskın Oran, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Akıncı, İbrahim Ethem, **Demirci Akıncıları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009.

Akpınar, Ali, “Çok Yönlü Bir Kişilik Olarak Ömer Rıza Doğrul (1893-1952)”, **I. Burdur Sempozyumu**, Burdur, 2007.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Mutlakıyete Dönüş, 1918-1919**, C. 1-2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 8. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017.

Algül, Hüseyin, “Ensar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 11, Ankara, 1985.

Algül, Hüseyin, “Muahat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, 2005.

Ali Çetinkaya, **Ali Çetinkaya’nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1993.

Alman Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi Muharebeleri**, Çev. Hakkı Akoğuz, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Altınay, Ayşegül, Tanıl Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cilt 4, Milliyetçilik**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Altıparmak, Ömer Faruk, Cüneyd Altıparmak, “Said Halim Paşa Düşüncesi Üzerine Bir Derkenar” **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011.

American Documents on Greek Occupation of Anatolia, Complited by Çağrı Erhan, Center of Strategic Research (SAM Papers, No. 7/99), 1999.

Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, Yerel Kongreler Alaşehir, Nazilli, Muğla, Afyon, C. 4, TBMM Yayınları, Ankara, 1993.

Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, Yerel Kongreler İzmir ve Balıkesir, C. 3, TBMM Yayınları, Ankara, 1993.

Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,** Çev. İskender Savaşır, 7. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.

Anderson, Matthew Smith, **Doğu Sorunu, 1774-1923,** Çev. İdil Eser, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Apak, Adem, “Hz. Muhammed’in Hicret Sonrası Medine’de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine”, **Yeni Bir Toplum İnşası,** Der. Adnan Demircan, 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2005.

Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği,** Çev. Tansel Demirel, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Arı, Mehmet Salih, “Cahiliye Toplumundan Medeni Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, **Yeni Bir Toplum İnşası,** Der. Adnan Demircan, 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2005.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Yayına Haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2014.

Asan, Hakan, “Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti 1860-1914”, **Göç Araştırmaları Dergisi,** C. 2, S. 3, Ocak-Haziran 2016.

Ata, Feridun, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Ateş, İbrahim, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, **Vakıflar Dergisi,** S. 14, Ankara, 1982.

Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri,** 1. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, 1908-1914,** C. 2, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam,** 17. Basım, Remzi Kitabevi, 2005.

Aydın, Mustafa, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan’a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar”, **Osmanlı Araştırmaları,** C. LXV, (2015).

Aydın, M. Kemal, Eyüp Ensar Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, **Bilgi**, S. 34, Yaz 2017.

Aydın, Suavi, “İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C. 1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Aydın, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000.

Aydoğan, Erdal, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Birinci Dünya Savaşı’nda Bazı Çalışmaları”, **Atatürk Dergisi**, C.5, S.1, 2016.

Aykut, Fahri, **İstiklal Savaşı’nda Kütahya-Eskişehir Muharebeleri**, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Ceyhan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

Ayni, Mehmet Ali, **Ulusçuluk (Milliyetçilik)**, Der. Nezih H. Neyzi, Peva Yayınları, İstanbul, 1997.

Aysal, Necdet, “Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl 5, S. 50, Temmuz 2017.

Aysal, Necdet, Hasan Dinçer, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın Örgütlenme Aşamasında Melek Reşit Hanım ve Faaliyetleri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XII/24, Bahar 2012.

Aytaş, Gıyasettin, “İttihat ve Terakki Döneminde Adana Valiliği Tarafından Tahtacı Yörükler Hakkında Hazırlanan Bir Rapor”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi**, S. 63, 2012.

Bakar, Bülent, **Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar**, 2. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Bakırcı, Mustafa, “II. Meşrutiyet Dönemi Din Sosyolojisinin Önemli Bir Kaynağı: İslam Mecmuası (1914-1918)”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 17, Bahar 2004.

Balcı, Ramazan, “Sultan II. Abdülhamit Döneminde Kudüs-ü Şerif’te Yapılan Islahat Çalışmaları, 1896-1905”, **International Journal of History Studies**, (ABD ve Büyük Orta Doğu İlişkileri Özel Sayısı), 2011.

Balkanlarda Siyaset, Ed. Şaban H. Çalış, Birgül Demirtaş, 1. Baskı, Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Eskişehir, 2012.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, **İstanbul Cehennemi, Tarihte Büyük Yangınlar**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

Baran, Tülay Alim, “Mütareke Döneminde İstanbul’daki Rus Mültecilerin Yaşamı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 66, C. 22, 2006.

Barkan, Ömer Lütfi, “Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri 1**, 1. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti – I” **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri 1**, 1. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2009.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi I**, Ankara, 1944.

Barkan, Ömer Lütfi, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmarat Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 23, S. 1-2, İstanbul, 1963.

Başa, Şafak, **Kurumsallaşma Bağlamında Dahiliye Nezareti’nden Dahiliye Vekaletine Geçiş 1920-1923**, 1. Baskı, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 2013.

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, C. 10, S. 1, 2008.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Milli Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. 3/1-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Bediüzzaman Said Nursi, **Hutbe-i Şamîye**, Envar Neşriyat, İstanbul, 1990.

Bediüzzaman Said Nursi, **Mektubat**, Haz. Adnan Kayıhan, İlhan Atılğan, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2014.

Bediüzzaman Said Nursi, **Tarihçe-i Hayat**, Şahdamar Yayınları, İstanbul, 2011.

Benda, Julien, **Aydınların İhaneti**, Çeviren: Cem Soydemir, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011.

Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Berki, Ali Himmet, “Vakıfların Tarihi Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydalar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 6, İstanbul, 1965.

Berki, Şakir, “Vakıfların Gördüğü İçtimai Hizmetler”, **Vakıflar Dergisi**, S. 6, İstanbul, 1965.

Nejat Kaymaz, “Misak-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976**, TTK Basımevi, Ankara, 1977

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2005**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009**, 16. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.

Bostan, M. Hanefi, “Said Halim Paşa’da İslamlaşmak Düşüncesi”, **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sait Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011.

Bozarslan, Hamit, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği, Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya, 1919-1925”, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma**, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Boztemur, Recep, “Tarihsel Açıdan Millet ve Milliyetçilik, Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi”, **Doğu-Batı**, Yıl 9, S. 38, Ekim 2006.

Budak, Mustafa, **Misak-ı Millî’den Lozan’a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, 5. Baskı, Küre Yayınları, 2014.

Bulaç, Ali, “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Caferoğlu, Ahmet, “Türk Teamül Hukukuna Göre İçtimaî Muavenet Müessesesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 42, İstanbul, 1942.

Cemaleddin Afgani, Büyük Adamlar Serisi, C. 1, Forma. 23, Sebat Matbaası, İstanbul, 1927.

Çağlayan, Savaş, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, S. 17, Güz 2006.

Çağrı, Mustafa, “İsar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, Ankara, 2000.

Çağrı, Mustafa, “Vatan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 42, Ankara, 2012.

Çakır, Sabri, “Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 24, Aralık 2011.

Çalen, Mehmet Kaan, **Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Çam, Yusuf, **Milli Mücadele’de İzmit Sancağı, (Kocaeli, Sakarya, Yalova İlleri)**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2014.

Çavdar, Tuba, “İslam Mecmuası”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 23, 2001.

Çavdar, Tuba, “İslam Mecmuası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, S. 10, 2005.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, **Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi**, S. 6, 1999.

Çelik, Kemal, “Milli Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, **Atatürk Yolu Dergisi**, S. 40, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007.

Çetinsaya, Gökhan, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C. 6, **İslamcılık**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Çetinsaya, Gökhan, “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, **Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Çevik, Zeki, Ufuk Karakuş, “Milli Mücadele Döneminde Osmanlı Hükümeti’nin İstanbul’a Gelen Batı Anadolu Mültecilerine Yardımları (1919-1922)”, **Mediterranean Journal of Humanities**, VIII/2, 2018.

Çizakça, Murat, “Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları”, **Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet Araştırması Sonuç Raporları**, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, 2005.

Çonoğlu, Salim, **Bir Hayat Hikayesinin Kağıttan Tanıkları, Hikaye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi**, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2015.

Çoruk, Ali Şükrü, “Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Döneminde Gerçekleştirilen İstanbul’un Fethi Törenleri”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 7, Yıl 6.

Danso, Martin, Mekki Uludağ, “Aşiret Mektebi ve Özellikleri”, **Batman University, Journal of Life Sciences**, Vol. 1, Nu. 1, 2012.

Davison, Andrew, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik, Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme**, Çev. Tuncay Birkan, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876**, Türkçesi: Osman Akınhay, 2. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Demircan, Adnan, “Hz. Peygamber Döneminde Kardeşleştirme”, **Yeni Bir Toplum İnşası**, Der. Adnan Demircan, 1. Baskı, Siyer Yayınları, İstanbul, 2005.

Demirel, Ahmet, **Birinci Mecliste Muhalefet**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Demirtaş, Mehmet, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Merkezi**, S. 41, 2009.

Deringil, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu ve 19’uncu Yüzyıl Rus İmparatorluğu’nda Pan-İslamizm”, **Simgeden Millete, II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Deringil, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat ve Panislamizm”, **Simgeden Millete**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Deringil, Selim, “Osmanlı’dan Türk’e: Türkiye’de Kimlik ve Sosyal Mühendislik”, **Simgeden Millete, II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Deringil, Selim, “Namık Kemal’den Mustafa Kemal’e Kemalist Milliyetçiliğin Osmanlı Kökenleri”, **Simgeden Millete, II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Deringil, Selim, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Simgesel ve Törenselleşme: Görünmeden Görmek”, **Simgeden Millete, II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Deutsch, Karl W., **Nationalism and Social Communication, An Inquiry Into The Foundations of Nationality**, 2nd Ed., The M.I.T Press, 1966.

Djuvara, Trandafir G. **Türkiye’nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje**, Çev. Pulat Tacar, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2008.

Doktor Fraylıç ve Mühendis Ravlıg, **Türkmen Aşiretleri**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 2, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334.

Doktor Fritz, **Kürtler, Tarihi ve İçtimai Tedkik**, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 3, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334.

Doğan, Atila, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Doğru, Halime, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995.

Dumont, Paul, “La Revue Turk Yurdu, Et les Musulmans de L’empire Russe, 1911-1914”, **Cahiers du monde Russe et Soviétique**, Vol. 15. N. 3-4, Juillet-December 1974.

Durgun, Sezgi, **Memalik-i Şahane’den Vatan’a**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Dursunoğlu, Cevat, **Milli Mücadelede Erzurum**, İkinci Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Dündar, Fuat, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası, 1913-1918**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Dündar, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Efiloğlu, Ahmet, “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 19, Yıl. 2011.

Engelhardt, **Tanzimat**, Türkçesi: Ayda Düz, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.

Eğitimci Bir Jön Türk Lider, Ahmet Rıza Bey ve “Vazife ve Mesuliyet” Eserleri, Haz. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak, Birinci Baskı, Divan Kitap, İstanbul, 2011.

Ekici, Süleyman, Gökhan Tuncel, “Göç ve İnsan”, **Birey ve Toplum**, C.5, S. 9, Bahar, 2015.

Elaözcan, E. Deniz, “Çağdaş Göç Türleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, **İş ve Hayat**, S. 2 (4), 2017.

Eldem, Vedat, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşı’nın Ekonomik Sorunları”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1973.

Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Engels, Friedrich, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, 15. Baskı, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, İstanbul, 2010.

Enginün, İnci, **Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e 1839-1923**, 6. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

Erdem, Ufuk, “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, 1913-1922”, **Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks**, Vol. 9, No. 1, 2017.

Ergil, Doğu, **Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981.

Ergin, Osman, **Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1936.

Erhan, Çağrı, **Greek Occupation of İzmir and Adjoining Territories Report of the Enter-Allied Commision of Inquiry (May-September 1919)**, (SAM Papers, No. 2/99), Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, Ankara, 1999.

Ernest Renan, “Millet Nedir?”, **Nutuklar ve Konferanslar**, Çev. Ziya Işhan, Sakarya Basımevi, Ankara, 1946.

Ersaydı, Alper, **Türklüğün Anadolu’dan Tasfiyesi, Alemdar Gazetesine Göre Mütareke Döneminde İttihatçılık**, 1. Baskı, AKY Yayınları, İstanbul, 2011.

Ertem, Adnan, “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 36, Aralık 2011.

Esengin, Kenan, **Milli Mücadele’de Ayaklanmalar**, .1 Basım, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2006.

Evans, Laurence, **Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)**, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.

Evsile, Mehmet, “Birinci Dünya Harbi’nde Atatürk’ün 16. Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915- 5 Mart 1917)”, **Askerî Tarih Bülteni**, S. 36, Ankara, 1994.

Fayda, Mustafa, “Zımmi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Ankara, 2013.

Fazlur Rahman, **İslam**, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 3. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, **Ziya Gökalp ve Aile Adlarımız**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942.

Fırat, Ayşe Zişan, “Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlarda Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)”, **Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 33/Bahar 2013.

Gallner, Ernest, **Nations and Nationalism**, Basil Blackwell, Oxford, 1983.

Gallner, Ernest, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar, Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.

Gencer, Mustafa, “Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri”, **Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol. 3/2, Spring 2008.

Genç, Ernur, “Fuat Köprülünün Milliyetçilik Anlayışı ve Onun Türkçülük’e İlişkin Yaklaşımı”, **Folklor/Edebiyat**, C. 18, S. 71, 2012/2.

Georgeon, François, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, **İstanbul 1914-1923**, Haz. Stefanos Yerasimos, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Georgeon, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura 1876-1935**, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

Georgeon, François, “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler, Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Georgeon, François, “Yusuf Akçura”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Gerber, Haim, “Ottoman Civil Society and Modern Turkish Democracy”, Der. Kemal Karpat, **Ottoman Past and Today’s Turkey**, Leiden, Brill, 2000.

Giddens, Anthony, **A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol.1 Power, Property and the State**, University of California Press, Los Angeles, 1981.

Giddens, Anthony, **The Nation State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism**, Politiy Press, Cambridge, 1985.

Gingeras, Ryan, **Dertli Sahiller, Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu, 1912-1923**, Çev. Melike Neva Şellaki, 1. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Goloğlu, Mahmut, **Millî Mücadele Tarihi – I, Erzurum Kongresi**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Goloğlu, Mahmut, **Millî Mücadele Tarihi – II, Sivas Kongresi**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008

Goltz Paşa, **Yunan Seferi, 1313-1897**, Türkçeye Mütercimi: Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Yusuf Şevki, Dersaadet, 1326.

Gossman, Lionell, “Michelet and Natural History: The Alibi of Nature”, **The American Philosophical Society**, Vol. 145, No. 3, September 2001.

Göçek, Fatma Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Gök, Nurşen, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 43, Ankara, 2008.

Göktürk, Eren Deniz, “1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C. 4, Milliyetçilik**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Güler, Ali, **Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar**, Türkar Yayınları, Ankara, 2003.

Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 42, 2012.

Güneş, İhsan, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Gnşl. 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Güneş, İhsan, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Güneş, İhsan, “Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 12, Ankara 1988.

Güneş, İhsan, “Vilayat-ı Şarkiye Muhacirleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1923)”, **Atatürk'e Armağan, Ölümünün 50. Yılı**, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 1988.

Güran, Tevfik, **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, 1. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Güvenç, Bozkurt, “Göç Olgusu ve Türk Toplumu”, **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Mersin, 1996.

Güzel, Abdurrahman, “Vakıfların Milli Birlikteki Roller ve Hususiyle Demir Baba Türbesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 20, Ankara, 1988.

Hakan, Sinan, **Türkiye Kurulurken Kürtler 1916-1920**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Halıcı, Şaduman, **Milli Mücadele'de Kuşadası ve Söke, (1919-1922)**, Yeni yol Matbaası, İzmir, 2009.

Halide Edip, **Yeni Turan**, Birinci Tab', İstanbul Tanin Matbaası, 1329.

Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım, **İzmir'den Bursa'ya**, Akşam-Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1338.

Hanioğlu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Osmanlıcılık” **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Harman, Ömer Faruk, “Milel ve Nihal”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, 2005.

Hatemi, Hüseyin, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Helmreich, Paul C., **Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi**, Çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

Herder: Philosophical Writings, Cambridge Texts in the History of Philosophy, Translated and Edited by Michael, N. Forester, Cambridge University Press, 2002.

Heyd, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Çev. Kadir Günay, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Hobsbawm, Eric, **Devrim Çağı, 1789-1848**, 2. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2000.

Hobsbawm, Eric, Terence Ranger, **Geleneğin İcadı**, Çeviren: Mehmet Murat Şahin, 1. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

İğdemir, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

İnalcık, Halil, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Âliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, 34. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İnalcık, Halil, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992.

İnbaşı, Mehmet, “Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2009.

İpek, Nedim, “Balkanlarda Ulus Devletlerin Oluşumu ve Nüfus Politikaları”, **Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu**, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

İpek, Nedim, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, **19 Mayıs ve Millî Mücadele Samsun Sempozyumu, (16-20 Mayıs 1994)**, Samsun, 1994.

İpek, Nedim, “Savaş ve Göç”, **Birinci Dünya Savaşının 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2015.

Jeaschke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar 30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.

Kadıoğlu, Ayşe, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türk Milliyetçiliğinin Çelişkisi ve Seçkinlerin Tavrı”, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kara, İsmail, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Kara, İsmail, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi**, C. 1-2, Risale Yayınları, İstanbul, 1986.

Karabekir, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Karadoğan, Umut C., “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu” **Bilig**, S. 57, Bahar 2011.

Karakaş, Mehmet, “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, **Doğu Batı**, Yıl 9, Sayı 38, 2006.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri**, C.8, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri 1789-1856**, C. 5, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri**, C. 6, 5. Baskı, TTK, Ankara, 1995.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Yaban**, 6. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1960.

Karataş, Cengiz, “Turancılık Mefkuresi Bağlamında Halide Edip’in ‘Yeni Turan’ına Dair”, **Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi**, C. 1, S. 20, 2013.

Karpat, Kemal, **İslam’ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev. Şiar Yalçın, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Karpat, Kemal, “Millet, Milliyetçilik Kavramlarının Tarihi Gelişimi”, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Karpat, Kemal, “Millet ve Milli Kimlik: Osmanlı Sonrası Dönemde Millet ve Devlet Arasındaki Uyumsuzluğun Kökenleri”, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Karpat, Kemal, “Ortadoğu’da Osmanlı Etnik ve Dinsel Mirası”, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Karpat, Kemal, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Millet ve Milliyetçilik”, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Karpat, Kemal, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

Karpat, Kemal, **Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Karpat, Kemal, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kavas, Ahmet, “Tunus”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 41, Ankara, 2012.

Kaya, Önder, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitapları, İstanbul, 1999.

Kedourie, Elie, **Avrupa'da Milliyetçilik**, Çev. M. Haluk Timurtaş, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971.

Kenanoğlu, M. Macit, “Zimmî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Ankara, 2013.

Kır, Naci, Hakkı Altınbilek, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı, C. 2**, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Kış, Salih, “Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü”, **International Journal of History Studies**, Vol. 9, Issue 3, 2017.

Koca, Ferhat, “Takiyuddin İbni Teymiyye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 20, Ankara, 1999.

Kocaoğlu, Bünyamin, “Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkileri”, **History Studies**, Vol. 5, Issue 1, January 2005.

Koçak, Cemil, “Namık Kemal”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Koçak, Cemil, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Kodaman, Bayram, “Aşiret Mekteb-i Humayunu”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara, 1991.

Kohn, Hans, **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Tercüme: Ağâh Oktay Güner, Kervan Yayınları, İstanbul, 1983.

Kohn, Hans, **The Idea of Nationalism, A Study in Its Origins and Background**, The Macmillan Company, New York, 1946.

Koloğlu, Orhan, “II. Abdülhamit’in Siyasal Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Korlaelçi, Murtaza, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C. 1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Koylu, Zafer, Saadet Altay, “Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekaletinin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler, 1920-1923”, **I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, C. 2, 20-24 Mayıs 2008.

Köç, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 39, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013.

Köker, Levent, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Köprülü, M. Fuat, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, **Vakıflar Dergisi**, S. 2, Ankara, 1942.

Köseoğlu, Nevzat, “Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Doğuşu ve Özellikleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Kunter, Halim Baki, “Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi”, **Vakıflar Dergisi**, S. 3, İstanbul, 1956.

Kurşun, Arzu, Cemil Rakıcı, “Sosyal Refah Devletinin Tarihi Süreci ve Günümüz Bazı Refah Devletlerinin Değerlendirilmesi” **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, C.2, S.2, 2016.

Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Sonbahar, 2011.

Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1874-1908)**, Tercüme Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.

Küçük, Cevdet, “Osmanlı’da Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti, Haz. Süleyman Özdemir, Gnşl. 2. Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2007.

Landau, Jacob M. **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, 1. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Lülecî, Abdullah, “Mütareke Döneminde İstanbul’da Ermeniler Arasında Görülen Salgın Hastalıkları 1918-1922”, **History Studies**, C. 6, S. 4, Temmuz 2014.

MacMillan, Margaret, **Paris 1919**, Çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004.

Mardin, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim**, Çev. Metin Çulhaoğlu, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Mardin, Şerif, “İslamcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Mardin, Şerif, **Religion and Social Change in Modern Turkey**, New York, 1989.

Mardin, Şerif, **Türkiye’de Din ve Siyaset, Makaleler 3**, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Mardin, Şerif, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Marttin, Volkan, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2, Sayı 5, Aralık 2011.

Mc Carthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün, 1821-1922**, Çev. Bilge Umar, 1. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.

Mehmed Said Halim, **Buhran-ı İçtimaîmiz**, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul, 1332.

Mehmet Rauf, **Halas**, 1. Baskı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Meinecke, Friedrich, **Cosmopolitanism and the National State**, Princeton University Press, 1970.

Memişoğlu, Hüseyin, “Bulgaristan’da Cemaat-i İslamiye ve Vakıf Kurumları”, **Vakıflar Dergisi**, S. 25, Ankara, 1995.

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi Sıratımüstakim Mecmuası, 1908-1925, Proje Yürütücüsü M. Ertuğrul Düzdağ, 2. Baskı, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2013.

Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Teşkilinden Sakarya Zaferine Kadar Hilal-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu, 23 Nisan 1920-23 Eylül 1921, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, 2. Baskı, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayic Ül-Vukuat**, C. III-IV, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Müderrişoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları**, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Namık Kemal, **Külliyat-ı Kemal, Makalat-ı Siyasiye ve Edebiyye**, 1. Tertip, C. 3, Selanik Matbaası, İstanbul, 1325.

Namık Kemal, **Külliyat-ı Kemal Birinci Tertip- 3, Makalat-ı Siyasîye ve Edebiyye**, Cüz' 5, Amedî Matbaası, İstanbul, 1327.

Namık Kemal, **Renan Müdafaaanamesi, (İslamiyet ve Maarif)**, Yay. Memhet Fuat Köprülü, Ankara, 1962.

Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre**, Haz. Alev Sınar Çılgın, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005.

Nikolski, **Sarıkamış Harekatı, 12-24 Aralık 1914**, Çev. Kaymakam Nazmi, Türkçe Sadeleştiren: Ersel Kaya, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Oğuz, İsmail, Nurettin Gülmez, “Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey ve Demirci Akıncıları”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, S. 1, Mart 2016.

Orbay, Kayhan, “Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarmaları ve Savaş Finansmanı”, **Vakıflar Dergisi**, S. 39, Ankara, 2013.

Orhonlu, Bilge, **Mütareke Dönemi**, 1. Bsk, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2009.

Ortaylı, İlber, “Balkanlarda Milliyetçilik”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 26. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı Barışı”, **Türkiye Günlüğü**, S. 58, Kasım-Aralık 1999.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum Ortodoks Kilisesi”, **Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserler III**, 1. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.

Osmanlı’da İskân ve Göç, 1. Baskı, Ed. Nedim İpek, Mehmet Taştan, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları, 1914-1928, Yay. Haz. Murat Uluğtekin ve M. Gül Uluğtekin, Ankara, 2013.

Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telafi ve Terakki Edebilirler? Von Der Goltz ve Imhoff Paşaların Mütalaatı, Mütercimi: Adil Nami, Sancakçıyan Basımevi, İstanbul, 1913.

Öğün, Tuncay, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri, 1915-1923**, Birinci Baskı, Babil Yayınları, Ankara, 2004.

Öksüz, Yusuf Ziya, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Ömer Seyfettin, **Turan Devleti**, 3. Baskı, Su Yayınları, İstanbul, 1980.

Önder, Mustafa, “Hz. Muhammed’in Kardeşlik (Muahat) Uygulamaları ve Günümüz Açısından Değerlendirmesi”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, Yıl. 14, S. 1.

Önkol, Ahmet, “Hicret” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 17, Ankara, 1998.

Özalp, Kazım, **Milli Mücadele 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971.

Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Özbek, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulamaları”, **Toplum ve Bilim**, S. 83, Kış 1999-2000.

Özbek, Nadir, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, **Toplum Bilim**, S. 92, Bahar, 2002.

Özbek, Nadir, “II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler”, **Toplumsal Tarih**, S. 64, Nisan 1999.

Özbek, Nadir, “90 Yıllık Bir Hayır Kurumu: Topkapı Fukaraperver Cemiyeti”, **Tarih ve Toplum**, S. 180, Aralık 1998.

Özbudun, Ergun, “Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu”, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Özel, Ahmet, “Darülharp”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.8, Ankara, 1993.

Özel, Ahmet, Darülislam”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 8, Ankara, 1993.

Özel, Ahmet, “Klasik İslam Devletler Hukukunda Ülke Kavramı ve Günümüzdeki Durum: İbni Teymiyye’nin Mardin Fetvası ile Benzeri Diğer Bazı Fetvalar”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 43, 2012/2.

Özel, Sabahattin, **Milli Mücadele, İzmit-Adapazarı ve Atatürk**, 2. Basım, Derin Yayınları, İstanbul, 2009.

Özer, İlbeyi, “Mütareke ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam”, **OTAM Dergisi**, S. 14, C. 14, 2013.

Özervarlı, M. Sait, “Şehbenzderzade Ahmed Hilmi, Fikirleri”, **TDV, İslam Ansiklopedisi**, C. 38, Ankara, 2010.

Özkan, Kenan, **Millî Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, 2016.

Özkan, Kenan, “Mütareke Döneminde ‘Milliyet’ ve ‘Anasır’ Kavramı Üzerine Tartışmalar”, **Belgi**, S. 15, Yaz 2018/1.

Özkan, Kenan, “Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı”, **Belgi**, C. 1, S. 7, 2014.

Özkan, Kenan, Gökhan Gökgöz, “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Namık Kemal’in Düşünce Dünyası”, **Belgi**, S. 8, Yaz 2014/2.

Öztürk, Nazif, “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 23, Ankara, 1994.

Öztürk, Nazif, “Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin Kuruluşu ve Nazırlarının Hal Tercümeleri-1”, **Vakıflar Dergisi**, S. 15, Ankara, 1982.

Palabıyık, Adem, Yunus Koç, “Millet-i Hakime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, C. 8, S. 37, 2005.

Papila, Aytül, “Osmanlı’da Kamusal Alan-Osmanlı Külliyesi”, **Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 5, 2011.

Parla, Taha, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, C. 3, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Paşaoğlu, Derya Derin, “Muhacir Komisyonu Maruzatına Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskanı”, **History Studies, A Tribute to Prof. Halil İnalçık**, Vol. 5, Issue 2, 2013.

Pelvanoğlu, Emrah, **Tanzimat ve Metatarih: Namık Kemal’in Tarih Anlatılarının Poetikası**, 1. Baskı, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Picketty, Thomas, **Yirminci Yüzyılda Kapital**, Çev. Hande Koçak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Piyade Binbaşısı Grebeneli Bekir Fikri, **Mefkure-i Vatan, Orduda İman**, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329.

Polat, Nazım Hikmet, **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Prens Mehmed Said Halim Paşa, **İslamlaşmak**, Sebilürreşad Kütüphanesi, Neşriyatı Darülhalife Hukuk Matbaası, 1337.

Pul, Ayşe, “Tomarza’ya Gelen Çeçen Muhacirlerin İskânı Hakkında Bazı Gözlemler”, **ODTÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 2, Aralık 2010.

Ramsuar, Ernest Edmondson, **Jön Türkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu**, 1. Basım, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.

Ratzel, Friedrich, “Studies in Political Areas: The Political Territory in Relation to Earth and Continent”, **The American Journal of Sociology**, Vol. 3, Nu. 3, 1897.

Sarıca, Murat, **100 Soruda Fransız İhtilali**, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995.

Sarıca, Murat, **100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi**, 1. Baskı, Gerçek Yayınevi, 1973.

Sarıcaoğlu, M. Esat, “Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 30, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Sarınay, Yusuf, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002.

Sarısr, Serdar, “Yunanlıların Batı Anadolu’da Nüfus Çoğunluğunu Sağlama Gayretleri ve Yunan Hükümeti’nin Bir Genelgesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006.

Saydam, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Selek, Sabahattin, **Milli Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C. 2, 3. Baskı, Örgün Yayınevi, 2002.

Sertel, M. Zekeriya, **Hatırladıklarım, 1905-1950**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1968.

Sertel, Savaş, Şahin Yedek, “İttihat Terakki’nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 8, S. 14, Aralık 2015.

Sezgin, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, 1. Baskı, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.

Mustafa Şahin, Yaşar Akyol, “Habil Adem (Naci İsmail Pelister) Hakkında”, **Toplumsal Tarih**, C. 2, S. 11, Kasım 1994.

Shaw, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Smith, Anthony D., “Ethnic Nationalism”, **Blackwell Encyclopedia of Political Institutions**, Der. Vernon Bogdanor, Blackwell, Oxford, 1987.

Smith, Anthony D., **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Smith, Anthony D., **Myths and Memories of the Nation**, Oxford University Press, New York, 1999.

Smith, Anthony D., **Theories of Nationalism**, London, Duckworth, 1993.

Smith, Anthony D., **Ulusların Etnik Kökeni**, Türkçesi Sanay Bayramoğlu, 1. Baskı, Dost Kitapevi, Ankara, 2002.

Smith, Woodruff D., **The Ideological Origins of Nazi Imperialism**, Oxford University Press, 1989.

Sonyel, Salahi, **Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire**, Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society, Ankara, 1993.

Sonyel, Salahi, **The Turco-Greek Imbroglio Pan Hellenism and the Destruction of Anatolia**, (SAM Papers, No. 5/99.), Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, Ankara, 1999.

Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi, 1839-1913”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, C. 1, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kimliği”, **Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik**, Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.

Sorgun, Taylan, **Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi**, 3. Basım, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2003.

Steinhaus, Kurt, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi, Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma**, Türkçesi: M. Akkaş, Sander Yayınları, İstanbul, 1973.

Swingewood, Alan, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.

Sunay, Cengiz, “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.3, S.1, 2002.

Süleyman Paşazade Sami, **Süleyman Paşa Muhakemesi, Rumeli Harp Orduları Umum Kumandanı Merhum Süleyman Paşa’nın Muhakemesidir**, Matbaa-yı Ebuziya, Konstantiniye, 1328.

Şahin, Enis, “Türkiye ile Mavera-yı Kafkas Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul, 1998. s. 153-173.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma, Milletimizi ve Vatanımızı Yükseltmek İçin Hangi Yolu Seçelim?** Bedir Yayınevi, İstanbul, 1963.

Şeker, Nesim, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de ‘Milliyet’ Arayışları ya da ‘Anasır Meselesi’”, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma**, Der. Erik Jan Zürcher, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Taht-ı Himaye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1329-1331 Salnamesi, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013.

Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, (Transkripsiyon/Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2014.

Tanör, Bülent, **Kurtuluş, Kuruluş**, 6. Bsk. Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2004.

Tanör, Bülent, **Türkiye’de Kongre İktidarları, 1918-1920**, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 8. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Tansel, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C. 3, MEB Yayınları, Ankara, 1991.

Tarhan, **Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Âmelî Siyaset**, Matba-yı Hayrîye, İstanbul, 1330.

Taştan, Yahya Kemal, **Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Taştan, Yahya Kemal, “Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XI, S. 2, Kış 2012.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, **Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Tekin, Ahmet, “Millî Mücadele Bütçeleri, Vergi Politikası ve Dış Yardımlar (1919-1923)”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Tekin, Ferhat **Sınırın Sosyolojisi: Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları**, Açılım Kitap, İstanbul, 2014.

Tekin, Saadet, “Dr. Reşit Galip ve Üniversite Reformu”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, Yıl 1992.

Tekir, Süleyman, “Sarıkamış Harekatında Türk ve Rus Kayıpları”, **Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı**, S. 73, Aralık 2015.

Temperley, Harold V. W., **A History of The Peace Conference of Paris**, Vol. VI, London, 1924.

Timur, Taner, **Osmanlı Kimliği**, Genişletilmiş 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

Togay, Muharrem Feyzi, **Yusuf Akçura’nın Hayatı**, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1944.

Toprak, Zafer, “Altıncı Daire-i Belediye”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, 1993.

Toprak, Zafer, “Mütareke Yıllarında İstanbul’da Hayat, İşgal ve Travma”, **Baykuş**, S. 45, Nisan 2019.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950, Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer, “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Tefekküründe İslamcılık Cereyanı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 19, S. 3-4.

Tunaya, Tarık Zafer, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.

Tunaya, Tarık Zafer, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş”, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, 2. Baskı, Tuhan Kitabevi, İstanbul, 1981.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C.1, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi, 1918-1922**, C. 2, Genişletilmiş 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, C. 3, Genişletilmiş 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Tuncer, Orhan Cezmi, “Anadolu’da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı”, **Vakıflar Dergisi**, S. 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005.

Tural, Erkan, “II. Meşrutiyet Döneminde Evkaf-ı Hümayun Nezaretinde Bürokratik Reform”, **Vakıflar Dergisi**, S 31, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2008.

Turan, Mustafa, “İstiklal Harbinde Milne Hattı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VII, S. 21, Temmuz 1991.

Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri – I, Şemseddin Altun-Aba ve Hayatı”, **Belleten**, C. XI, S. 42, 1947.

Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri – II, Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, **Belleten**, C. XI, S. 43, 1947.

Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri – III, Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Belleten**, C. XII, S. 45, 1948

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 8. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 1. Kitap, 1. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1991.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, 2. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1998.

Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980, C. 1, Ed. Baskın Oran, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.

Türkiye’de Yunan Vahşeti, (İngiliz, Fransız, İtalyan İşgal Güçleri ve Kızılhaç Tarafından Kurulan Soruşturma Komisyonları İncelemelerine ve Bâb-ı Âlî

Raporlarına, Resmî Belgelere Göre Yunanlıların Anadolu’da Yaptıkları Soykırım, Fransızcadan Çev. Necdet Ekinci, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

Türkmen, Zekeriya, “Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın Not Defterinde Büyük Taarruz Harekâtı’na Uzanan Süreçle İlgili Değerlendirmeleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 5, S. 10, Ağustos 2007.

Türköne, Mümtazer, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Uçman, Abdullah, “Şehbenderzade Ahmed Hilmi (1865-1914)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, Ankara, 2010.

Ünal, Feyzullah, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 30, Ağustos 2011.

Üstel, Füsun, **Türk Ocakları, 1912-1931**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Üstel, Füsun, “Türk Ocakları”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce**, C. 4, **Milliyetçilik**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Üstel, Füsun, Makbul Vatandaşın Peşinde, **II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Üstel, Füsun, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Van P. Goç, **Beynelmilel Usul-ü Temsil/İskan-ı Muhacirin**, Mütercimi: Habil Adem, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı: 1, Kütüphane-i Suudî, İstanbul, 1334.

Von Der Goltz, **Harbin Sevk ve İdaresi**, Mütercimi Erkan-ı Harbiye Kolağası Osman Senabi, Asadoryan Matbaası, İstanbul, 1315.

Von Der Goltz, **Millet-i Müsellaha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askerîyesi**, Mütercimi: Yüzbaşı Mehmet Tahir, Matbaa-yı Ebuziya, Konstantiniye, 1301.

Von Der Goltz, **Plevne, Tarih-i Harpten Asakir-i Redife Kısımına Dair Tedkikat**, Mütercimi: Miralay Mehmet Tahir, Mahmutbey Matbaası, Dersaadet, 1316.

Von Der Goltz, **Seferber Zabitana Mahsus Muhtıra**, Mütercimi: Erkân-ı Harb Mirlivası Mahmud Şevket, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, 1309.

Von Der Goltz Paşa, **Devlet-i Âliye’nin Zaaf ve Kuvveti**, Mütercimi: Azimzâde Hasan Fehmi, Kahire, 1324.

Von Der Goltz Paşa, **Genç Türkiye'nin Hezimetî İmkân ve İ'tilası**, Mütercimi: H. Cevdet, Kader Matbaası, İstanbul, 1332.

Williams, Brian Glyn, **The Crimean Tatars, From Soviet Genocide to Putin's Conquest**, Oxford University Press, New York, 2016.

Yakut, Esra, **Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Yakut, Kemal, "Yeni Türk Kimliğinin Oluşmasında Göç ve İskânın Etkisi", **TESAM Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Boyutları ile Göç**, 26-27 Ekim 2016, TESAM, Bursa, 2017.

Yaman, Ahmet, "Zimmî" **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 44, Ankara, 2013.

Yarbay Bekir Fikri, **Balkanlar'da Tedhiş ve Gerilla, "Grebene"**, 1. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

Yarbay Selahaddin, **Kafkas Cephesinde 10'uncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekati**, Yay. Haz. Zekeriya Türkmen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

Yavuz, M. Hakan, "Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık**, C. 6, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Yavuz, Nurcan, "Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVII/28, Ankara, 1996.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 42, 2002.

Yetim, Fahri, "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: Millet-i Hâkime Düşüncesi ve Etkileri", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 18, Aralık 2008.

Yıldırım, Emre, "Türkiye'de Milliyetçiliğin Arka Planı: Osmanlı'da Modernlik ve Milliyetçilik", **History Studies**, Vol. 6, Issue 6, Aralık 2014.

Yıldız, Ahmet, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yıldız, M. Cengiz, "Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", **Türkiye Yazarlar Birliği Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Said Halim Paşa**, Yıl 1, S. 3, 2011.

Yurdusev, Nuri, "18'inci ve 19'uncu Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği", **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Yay. Haz. Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, Haz. Erol Kılınç, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Yüksel, Hasan, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, **Vakıflar Dergisi**, S. 30, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Ziya Gökalp, **Kızıl Elma**, Akkurum-Hayriye Matbaası, 1330.

Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 1. Baskı, Alter Yayınları, Ankara, 2011.

Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz. Mustafa Özsarı, 4. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Zürcher, Eric Jan, “Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları”, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

6. Tezler:

Aktoprak, Elçin, **Batı Avrupa’da Ulus İnşa Süreçleri ve Ulusal Azınlık Sorunları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Erdem, Ufuk, **Osmanlı’dan Günümüze Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri, 1860-1923**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2014.

Ferhat, Tekin, **Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkâri Örneği**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.

Hawkins, April, “**Sending Religion: Franco-Maghrebis and Islam in France**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tel Aviv, Tel Aviv University, Department of Middle East and African History, 2011.

Karateşer, Büşra, **1914-1923 Arası İstanbul’un İaşesi ve İhtikar Sorunu**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Kaya, Erol, **Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskanları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1993.

Kaya, Halit, **Refet Bele'nin Askerî ve Siyasî Hayatı 1881-1963** (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2008.

Tekin, Gürkan, **“Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiye Vekaleti'nden Sağlık Bakanlığı'na 1920-2000”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011.

